

*Пам'яті професора
Миколи Павловича Ковальського,
мого дорогого наукового керівника,
присвячується*

National Academy of Sciences of Ukraine
M. S. Hrushevs'kyi Institute of Ukrainian Archeography
An DSources Studies
Kyiv 2013

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Канадський інститут українських студій (Едмонтон)

**Джерела з історії
Національно-визвольної війни
українського народу
1648–1658 рр.**

**Т.2
(1650–1651 рр.)**

Київ 2013

Даний збірник відкриває собою чотиритомну серію джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., насамперед архівних, виявлених в польських архівосховищах. Джерела проливають світло на тогочасні військово-політичні події, висвітлюють героїчну боротьбу українського народу за свободу й державну незалежність. Джерела головним чином подані на мові оригіналу (з перекладом українською), скорочення зроблені як виняток і позначені квадратними дужками (вони як правило стосуються сюжетів, які не мають безпосереднього відношення до заявленої теми).

Для науковців, викладачів вузів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

Упорядник:

доктор історичних наук, професор,
протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. *Юрій Мицик*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *Віктор Брежуненко*;
доктор історичних наук, професор *Валерій Степанков*

Редколегія

В. А. Брежуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, П. С. Сохань, Г. К. Швидько

Затверджено до друку рішенням ученої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України

Усі права застережено. Передрук будь-якої частини цього видання у будь-якій формі та будь-яким способом, зокрема й електронним, без письмової згоди автора заборонено.

Передмова

Національно-визвольна війна українського народу або Національної революції 1648–1658 рр. є кардинальною подією в історії України і взагалі однією з найважливіших в її історії. Про значення цієї війни і гостру необхідність публікації джерел з її історії, нами вже говорилося у попередньому тому запланованої серії. Цим томом продовжуємо публікацію джерел розпочату попередньою книгою. Якщо у першому томі наводились тексти джерел 1648–1649 рр., то у другому подані джерела, що стосуються 1650–1651 рр. Тут варто відповісти на одне питання, яке часом ставилося після виходу першого тому: чому Національно-визвольна війна закінчується 1658 р., а не 1657 р. А тому що практично кожна війна закінчується мирним договором. Таким був Гадяцький договір, укладений 17 вересня 1658 р., який підвів ризику під подіями десятилітньої війни. Потім була громадянська війна, російсько-українська війна 1658–1659 рр., новий етап російсько-польської війни, який завершився Андрусівським перемир'ям 1667 р., але це воює буде інший період історії України, який окреслюють сумним визначенням «Руїна». Принаймні у таких хронологічних рамках війни більше логіки, ніж закінчувати її 1657 р. (смерть Богдана Хмельницького) або 1654 р. (Переяславська рада), бо після цих подій війна не припинилася, навіть спалахнула з новою силою у 1654–1655 рр. Про це мною написана спеціальна стаття і всіх зацікавлених я відсилаю до неї.

Подані нижче джерела виявлені нами у польських архівосховищах у Варшаві (Архів Головний Давніх Актів, Національна Бібліотека, Бібліотека Варшавського університету), Кракова (Бібліотека Чарторийських, Бібліотека Польської Академії наук, Ягеллонська бібліотека), Вроцлава («Оссолінеум», Бібліотека Вроцлавського університету), досить добре представлені джерела з відділу рукописів Національної бібліотеки України у Львові, Центрального державного історичного архіву України у Києві, Російського Державного Архіву Давніх Актів у Москві, меншою мірою представлені документи з Інституту рукописів Національної бібліотеки у Києві), Дніпропетровського історичного музею. Частина з них вже була видрукована нами, особливо в перекладі українською. Однак видані в малотиражних виданнях, що типово для 90-х рр. ХХ ст., вони часто невідомі вітчизняним дослідникам, не кажучи вже про зарубіжних. Меншою мірою використано журнальні публікації останнього часу розпорошені по різних виданнях як вітчизняних, (І. Л. Бутич, Я. О. Федорук та ін., так і зарубіжних археографів (М. Нагельський). Для публікації взято листи, які відображають в основному хід воєнних дій і дипломатичну боротьбу тощо. Враховуючи, що джерела походять в основному з польсько-шляхетського табору, треба особливо критично ставитися до них. Ми максимально повно старалися видрукувати документи, створені в таборі українських повстанців (листи Богдана Хмельницького і його сподвижників, заповіти тощо), але їх збереглося

дуже й дуже мало. Ситуацію в таборі повстанців висвітлюють також «конфесати» (протоколи допиту полонених), хоча тут простежується рука карателів, які проводили допит. Документи розташовані в хронологічному порядку. Якщо джерело не датоване, то в заголовку вказується вірогідна дата написання, але ставиться знак питання. В окрему частину винесені нарративні джерела, де вміщені переважно літописи й хроніки, що розповідають про події кількох років війни. Є й додатки, куди увійшли переважно тексти джерел 1648–1649 рр., які з різних причин не увійшли у попередній том серії (так, кілька документів випали з т. 1 при макетуванні), є й відділ регести, де вміщені документи у скороченому вигляді (так вони часу були зафіксовані, а звернутися до них, щоб опублікувати їх у повному обсязі, ми не мали змоги через наслідки тяжкої хвороби (інсульт). Майже всі джерела подані без скорочень (скорочення допускалися як виняток і стосувалися тих сюжетів, які не мали безпосереднього відношення до подій Національно-визвольної війни). Тексти написані польською мовою (їх більшість) подані згідно з сучасними вимогами передачі тексту, розробленими польськими археографами, але з певними корективами. Вони обумовлені нами в статті [1]. Тексти подані староукраїнською мовою подані згідно з правилами, розробленими Я. І. Дзирою [2], російськомовні тексти подані згідно з «Правилами издания документов XVI–XVIII вв.» (М., 1969). Деякі джерела (переважно латинською, італійською, німецькою мовами) подані нами лише в перекладі українською. Це викликано в основному тим, публікація оригіналу була здійснена в відносно доступних виданнях. В заголовках джерел вказується дата і місце його написання, різновид джерела, автор і адресат (якщо є) джерела. Всі дати подані по новому стилю. Подані оригінальні тексти і їх український переклад (виняток зроблено тільки для окремих джерел, які друкувалися в польському та німецькому оригіналі раніше в доступних археографічних публікаціях). Після тексту джерела вміщена археографічна легенда (місцезнаходження джерела в архівосховищі, сигнатура, сторінка чи аркуш, вказівка на автентичність), подається переклад українською. У всіх текстах розділові знаки розставлені за смыслом, виходячи з сучасних правил правопису. Зазначимо, що написання титулів та урочистих звернень подано з малої літери. Так, слова «й. к. м.», тобто «його королівська милість» подані з малої літери, а не з великої як в оригіналі. Суцільний текст розділений на абзаци. Пропуски у тексті викликані ушкодженнями оригіналу по можливості відтворені в квадратних дужках. Явні помилки в тексті виправлені без обумовлень, а ті, що не піддаються виправленню обумовлюються в підрядкових примітках. Пропущений текст позначається квадратними дужками, нерозбірливі слова перекладаються за смыслом, але ставиться знак (?). Фігурними скобками позначені варіанти текстів. Збірник має іменний та географічний покажчики, список скорочень. Через обмежений обсяг збірника дано тільки стислий коментар. У додатках вміщено в основному регести документів і документи в перекладі (без оригіналу).

Висловлюю щиро вдячність за цінні поради і організаційну допомогу д. і. н., професору Віктору Анатолійовичу Брехуненку і к. і. н. Інні Юріївні Тарасенко. Щиро дякую також за переклад деяких архаїчних слів польською мовою і за

надання частини Табірного щоденника Я. Радзівіла проф. Мирославу Нагельському, д-ру Конраду Бобятинському, д-ру Кжиштофу Косажевському, д-ру Кжиштофу Кацпшинському, д-ру д-ру Петру Кроллю, д-ру Даріушу Мілевському (Варшавський університет, Варшава), д-ру філософії (PhD) Роману Шияну (КІУС, Едмонтон), також за переклад деяких архаїчних слів проф. Петру Бореку (Краків), к. і. н, доц. Оресту Зайцю і Маргариті Шамрай за переклади текстів з латинської.

Текст пам'ятки задля економії місця подаємо тільки в українському перекладі з польської, деякі слова чи кілька слів, що їх не вдалося прочитати, позначаємо умовним знаком (...)*, інколи – (...). Загальноприйняті в той час скорочення, як от: п. — пан, пп. — панове, й. к. м. — його королівська милість (мость), й. кн. м. — його князівська мость, в. м. — ваша мость, п. м. м. — пан мій милостивий (мостивий), В. кн. Л. — Велике князівство Литовське не розшифруємо у тексті. Не завжди вказані сторінки документів з табірною щоденника Я. Радзівіла, бо у цій пам'ятці пагінація не завжди проставлена.

Примітки:

1) Мицик Ю. А. Из листування українських письменників-полемістів 1621–1624 рр. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Львів, 1993. — Т. 225. — Праці історико-філософської секції. — С. 310–347.

2) Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 40–42.

Список скорочень:

- АГАД — Архів Головний Актів Давніх у Варшаві
БВУ — Бібліотека Варшавського університету
БПАН — Бібліотека Польської Академії наук у Кракові
БЯ — Бібліотека Ягеллонська в Кракові
ВР — відділ рукописів
ВМ — відділ мікрофільмів
ВС — відділ стародруків
ДІМ — Дніпропетровський історичний музей
ДА — Держархів у Кракові
НБ — Національна бібліотека
РДАДА — Російський Державний Архів Давніх Актів (Москва)
СЛ — «Сіверянський літопис»
Ч — Бібліотека Чарторийських у Кракові
ЦДІАУК — Центральний державний історичний архів України у Києві
Ich m., m .p. p. — їх милість, милостиві панове
Ich mści, ich mści — їх милість, їхні милості
J. k. m., j. m. mści — його королівська милість
K(r). j. m., K(r). mści m. — король його милість
M. p. p. — милостиві панове
МКР — Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza... Kraków, 1864
P. p. — панове
P. B. — Господь Бог
W. m. — ваша милість
w. w., m. m. — ваші милості
w. x. m. — ваша князівська милість

Архієпископ гнезненський (примас)	Мацей Лубенський (1641–1652)
Архієпископ львівський	Миколай Кросновський (1645–1653)
Воєвода краківський	Станіслав Любомирський (1638–червень 1649); Владислав-Домінік Острозький-Заславський (червень 1649–1656)
Воєвода мінський	Олександр Огінський (1645–1649)
Воєвода мстиславський	Фрідріх Сапіга (1647–1650)
Воєвода познанський	Кжиштоф Опалінський (1637–1655)
Воєвода руський	Єремія Міхал Вишневецький (1646–1651)
Воєвода сандомирський	Владислав-Домінік Острозький-Заславський (1645–1649)
Воєвода смоленський	Єжі Кароль Глебович (1643–1653)
Воєвода троцький	Миколай Абрагамович (Абрамович) (1647–1651)
Воєвода чернігівський	Марцін Калиновський (1635–1652), гетьман польний коронний
Генерал артилерії коронної	Кжиштоф Арцішевський (1646–1650)
Генерал артилерії литовської	Миколай Абрахамович (Абрамович) (1634–1651)
Гетьман великий коронний	Миколай Потоцький (1648–1651), краківський каштелян
Гетьман польний коронний	Марцін Калиновський (1646–1652)
Гетьман великий литовський	Януш Кишка (1648–1654)
Гетьман польний литовський	Януш Радзівіл (1646–1654), жмудський староста.
Господар валаський	Матвій Басараб (1632–1654)
Господар молдавський	Василь Лупу (Лупул) (1634–1653)
Електор бранденбурзький	Фрідріх Вільгельм Гогенцолерн, прусський князь (1640–1688)
Єпископ віленський	Абрахам Война (1630–1649)
Єпископ київський	Станіслав Заремба (1646–1653)
Єпископ краківський	Петр Гембіцький (1642–1657)
Єпископ луцький	Анджей Гембіцький (1638–1654)
Єпископ познанський	Анджей Шолдрський (1635–1650)
Єпископ хелмінський	Анджей Лещинський (1646–1652), коронний підканцлер
Єпископ холмський	Станіслав Пстроковський (1645–1657)
Канцлер великий коронний	Єжі Оссолінський (1643–1650)
Канцлер великий литовський	Альбрехт Станіслав Радзівіл (1623–1656)
Каштелян брацлавський	Габріель Стемпковський (1634–після 1655)
Каштелян київський	Адам Кисіль (1646–1648)
Каштелян краківський («пан краківський»)	Миколай Потоцький (1646–1651), гетьман великий коронний

Князь трансільванський (семигородський)	Д'єрдь II Ракоці (1648–1660 з перервами)
Каштелян сандомирський	Станіслав Вітовський (1642–1662)
Князь нойбурзький	Філіп Вільгельм, чоловік Анни Катажини Констанції Ваза
Князь трансільванський (семигородський)	Д'єрдь I Ракоці (1630–1648); Д'єрдь II Ракоці (1648–1658)
Конюший коронний	Олександр Міхал Любомирський (1645–1668)
Король іспанський	Філіпп IV (1621–1665)
Король Речі Посполитої	Владислав IV Ваза (1632–травень 1648); Ян Казимир Ваза (листопад 1648–1668)
Королева Речі Посполитої	Людвіка Марія (1645–1667)
Королевич (брат Владислава IV і Яна Казимира)	Карл Фердінанд, біскуп площкий (1640–1655) і вроцлавський (1625–1655)
Маршалок коронний надвірний	Адам Казановський (1642–1649)
Маршалок великий литовський	Олександр Людвік Радзівіл (1637–1654)
Мечник коронний	Міхал Зебжидовський (1647–1667)
Папа римський	Іннокентій X (1644–1655)
Писар великий литовський	Францішек Ісайковський (1641–1649), референдар духовний литовський Станіслав Нарушевич (1630–1650), референдар світський литовський
Підканцлер коронний	Анджей Лещинський (1645–1650), хелмінський єпископ
Підканцлер литовський	Казимир Леон Сапіга (1645–1656)
Підскарбій великий коронний	Ян Миколай Данилович (1632–1650)
Підскарбій великий литовський	Гедєон Тризна (1644–1652)
Підсудок подільський (кам'янецький)	Єронім Конашевський (Конашовський) (1649–1654)
Підчаший коронний	Миколай Остророг (1638–1651)
Примас	див. архієпископ гнезненський
Референдар світський коронний	Олександр Залеський (1646–1651)
Референдар світський литовський	Станіслав Нарушевич (1639–1650)
Староста жмудський	Януш Радзівіл (1646–1653), гетьман польний литовський
Стольник подільський	Стефан Нарайовський (1648–20.01.1651)
Султан турецький	Мухамед IV (8.08.1648–1687)
Хан кримський	Іслам-Гірей III (1644–1654)
Хорунжий великий коронний	Олександр Конєцпольський (1641–1656)
Цар московський	Олексій Михайлович Романов (1645–1676)

Частина I

№ 1

1650, січня 16. — Київ. — Додаток до листа київського митрополита С. Косова до князя Я. Радзівіла

«Про українні місцеві новини, що тільки маю достовірного, повідомляю вашій князівській mostі. Реєстр козаків і досі ще не присланий його mostі пані нашому київському воєводі, обіцяє його, однак, невдовзі прислати (Б. Хмельницький — Ю. М.) Панове жовніри вже приготувалися йти за Дніпро і вже давно б пішли, якби Дніпро замерз, але він ще й досі тече. Про мир думаю, що буде збережений, котрого як я зрозумів від козаків, всі щиро зичать і послів на сейм відправляють. На обрання цих послів всі полковники з'їжджалися до Чигирини на день Theophaniorum nostrorum, а по-нашому — Богоявлення (*це свято у XVII ст. припадало на 6(16) січня — Ю. М.*), що ті могли прибути до його королівської mostі з декларацією»

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 312. — Копія 1651 р. Тексту листа передусь заголовок зроблений копійстом: «Цидула з листу ксьондза київського митрополита». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. — 2001. — № 1 — С. 143.

№ 2

1650, січень. — Лист Олександра Сіцінського до невідомого

«Z wielką bym rad chęcią komunikacyą nowin do dworu, przysłużył się w. m., memu mćiwemu panu. Ale tych świeżych żadnych u. (?) jemć, dobrodzieja naszego, na ten czas nie masz. Pisano tam do kogoś z Warszawej, jakoby pan marszałek nadworny miał cedere fatis ks. je. mći, panu wojewodzie ruskiemu, miał bydź dany regiment całego wojska, ale to rumory sine capite. Spodziewamy my się co godzina co pewnego ztamąd. A gdy będzie nie zaniecham wszystkiego participare. Tym czasem to oznajmuje, co nam je. mć pan braclawski de data 1ma january z Nieswiecza pisze. Chmielnicki declarował się bez okupu pp. hetmanów stawić. Krzywonosenko w Cerkasiech sedem (?) założywszy, bunty nowe wszyna, kozaków rejestrowych sobie i miał ich z Braclawia pod pięć tysięcy. Niebaba toż za Dnieprem czyni; ekonoma ks[ięci]a je. mć. pana wojewody ruskiego kazał tam zabić. Tam Chmielnicki kazał (...)*[pu]łku posłać i (...)*)*facto poszły, aby te[go] [Ni]ebaby i (...)*)* 6 dostawszy, ręce im i nogi poucinawszy, do ks. jeo m(...)*)* odeslali. Posłał i tego Krzywonosenka znosić. Posła moskiewskiego i tureckiego prędko

spodziewają w Warszawie. P. Gulczewski ekonomów kancelarskich zaprowadził już na włość i nazad powrócił. Także ekonom p. chorążego koronnego jachał tam. Chmielnicki posłał do króla je. mc. prosząc, aby mu pozwolił dać trzech tysięcy hanowi krymskiemu do Cerkies, gdzie han dla odbierania kaźni (?) dorocznej posyła. Notantum, że to wojne turecką szczują. A pewnie Chmielnicki kiedy by chciał dać i nie dać tego ludu, mogłby o to dworu i nie pytać. Kisielowa to factia tokmentante et jucto et vero principe. Mam ten list pramanibus jeśly w. m., moj mci pan, zechcesz, przyszłe przepis tego. Teraz się łasce w. m., mego mc. pana, pilnie oddawając w. m., mego mciwego pana, życzliwy przyjaciel i sługa Ależander Sieciński, m. p.

Prędkiem prosze, racz w. m., moj mł. pan, wyrozumieć pisanie.

O (...) * i choć ze (...) * w tych czasiech (...) * porazili turka znacznie.

Z Rzeszy. Cesarz przez ugone złotem i srebrem dał szwedom siedm milionów z tym, gdy się szwedowie do swej powracali ziemie, okręty rozbili się. Jesliż tak jest prawdziwe, owo male parta male dilabuntur.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 41. — С. 187. — Тогочасна копія.

* * *

З великим бажанням радий прислужитися в. м., моему мостивому пану, пересилкою новин до двору. Але цих свіжих новин нема жодних і (?) його мость, нашого добродія, в цей час нема. Писано туди до когось з Варшави, нібито пан надвірний маршалок мав відійти, а князю його мості пану руському воєводи дали командування над цілим військом, але ці чутки безглузді. Ми щогодини сподіваємося на щось певніше звідти. А буде, то не відмовлюсь посприяти в усьому в. м. Поки що повідомляю, що нам й. м. п. брацлавський пише з Несвіжа під датою 1 січня. Хмельницький обіцяв відпустити панів гетьманів без викупу. Кривоносенко укріпившись у Черкасах, починає нові бунти, реєструє собі козаків і мав їх з Брацлава п'ять тисяч. Небаба то саме чинить за Дніпром, наказав там вбити економа князя його мості пана руського воєводи. Хмельницький наказав (...) * полки туди послати і (...) * дійсно пішли, щоб цього Небабу і його 6 спільників (?) піймавши, відрубати їм руки й ноги і відіслати до князя його мості. Послав він громити і цього Кривоносенка. У Варшаві сподіваються на прибуття у скорому часі московського й турецького послів. Пан Гульчевський провів канцлерських економів у волость і повернувся назад. Також туди поїхав економ п. коронного хорунжого. Хмельницький послав до короля його мості, просячи, щоб він дозволив йому дати три тисячі козаків кримському хану для походу на черкесів, бо хан посилає туди (війська) для того, щоб взяти там щорічну данину. Зауважу, що це провіщає турецьку війну. Безперечно, Хмельницький коли б хотів дати чи не дати своїх людей, то міг би й не питати про це двору. Це факція Киселя, справедливого і вірного правителя (?). Я маю цей лист в руках, і якщо в. м., мій м. пан, хочеш, то пришлю його копію. Тепер же ласці в. м., мого м. пана, старанно віддаюся.

В. м. мого милостивого пана, зичливий приятель і слуга Олександр Сіцинський, рукою власною.

Прошу, зволь в. м., мій м. пан, швидко зрозуміти написане.

Про (...) * і хоч (..) * в цих часах (...) * сильно розбили турків.

З Рейху. Цісар згідно з умовою дав шведам золотом і сріблом сім мільйонів з тим, коли шведи поверталися до своєї землі, то їхні кораблі розбилися. Якщо це правда, то що погано придбане, так і гине.

№ 3

1650, лютого 9. — Житомир. — Лист невідомого шляхтича до невідомого зверхника

„Dał znać jeo mśc pan wojewoda kijowski, posławszy różne listy z Ukrainy, między inszemi list do porucznika chorągwie swojej, która stoi w Zytomierzu, w którym oznajmuje, że znowu bunt srogi chłopstwa około Korosteszowa. Tymi słowy list pisany tego porucznika jest do Kisiela, pana swego, bunt srogi znowu w Korostestowie, gdzie jeno był swawolnik, to do Korosteszowa poszedł, obozami około nego stoją, szlachcicowi żadnemu nie przepuszczając. Pan Łagiewicki, jeno przyjechał do domu, wyprząc mu koni nie dali, zabili go, pana Jana Tysze ułapiono, z którym i do tego czasu co się dzieje, wiadomości żadnej nie mamy. Pan Rodakiewicz ledwo uszedł, pan Tuszewski także ma odpowiedź od nich częstą, zaczym przyszło nam dać o tej swejwolej chłopskiej w. m., m. m. panu, nie spodziewając się już jeo mści pana Niemirycza, upraszając przy tym, abyś nas wiadomić raczył, co w dalszy czas czynic mamy, czyli czekać sejmiku, o którym żadnej wiadomości nie mamy, lub nie wiemy, że będzie, czyli też nie czekać. Straż się nam barzo przykrzy, bo nas dość niewiele, co drugi dzień nas dochodzi. Chorągiew jeo mści pana podkomorzego niedziel trzy jako odeszła zaś jeo mścią panem Niemiryczem, swawola po blizkich miastach i teraz wszędzie i mybyś my się ruszyli, jednak nie ustąpimy, do wiadomości w. m., m. m. pana.

W Zytomierzu 9 febr. 1650.

Jest drugi list z Kijowa, gdzie oznajmują, że listy pana wojewody kijowskiego nie miały zastać Chmielnickiego dla tego, że z wojskiem miał iść do Krymu, do kozulbasz, wybrawszy z każdego połku po kilka set, w Połtawie ma się wojsko ściągać. Drudzy piszą, że pułkownicy nie chcą pozwolić, aby niał z tym wojskiem Chmielnicki iść. Rozumie pan wojewoda, żeby gorszy było, nie wiedząc jako zasłumu (?) ten bunt chłopski in abseneia Chmielnickiego, posłał jednak do niego tusząc, że go jeszcze zastanie, interim dla Boga pan wojewoda prosi, aby się wojsko pomknęło za Słucz, żeby stanęło między Słucza a Dnieprem, gdzie teo tumultus recrudescunt, alioquin obruentnos chłopstwo, jeżeli się tam wojsko prętko nie pomknie. Książę jeo mśc zaś wojewoda. (...) * pisze, że nie wie, jako wojsko ruszyć i niema w tym sposobu, kiedy im jeszcze nie płacono, a k temu skłonne do związków niecnotliwych. Pojechał tam pan wojewoda ku Kijowu, posławszy wprzód do Chmielnickiego, to pisze z Wołynia d. 17 february a[nn]o 1650.

Na Dniepru res quite et tranquille, i szlachta w domach mieszka, lubo jeszcze jako goście.”

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 73–74. — Тогочасна копія.

Переклад

Дав знати його мосьть пан київський воєвода, пославши різні листи з України, між іншими лист до поручника своєї хоругви, котра стоїть у Житомирі, в котрому повідомляє, що знову сильний бунт селянства коло Коростишева. Цими словами писаний лист цього поручника до Киселя, свого пана, знову сильні бунти в Коростишеві, де тільки був свавільник, то до пішов до Коростишева, таборами біля нього стоять, жодного шляхтича не пропускаючи. Пан Лагевницький, тільки приїхав до дому, випрягти йому коней не дали, забили його, пана Яна Тишу схоплено, з котрим що діється і до цього часу, жодної відомості не маємо. Пан Родакевич ледве втік, пан Тушевський також має від них часту відповідь, через що нам прийшлося дати про цю селянську сваволю в. м., м. м. пану, не сподіваючись вже його мості пана Немирича, упрошуючи при цьому, щоб нас зволив повідомляти, що далі маємо чинити, чи чекати сеймику, про який жодної відомості не маємо, або не знаємо, що буде, чи теж не чекати. Сторожа нас дуже непокоїть, бо нас досить небагато, що другий день наша черга доходить. Хоругв його мості пана підкоморія три тижні як відійшла з його мостю паном Немиричем, сваволя по близьких містах і тепер скрізь і ми б рушилися, однак не рушимо до відомості в. м., м. м. пана.

В Житомирі 9 лютого 1650.

Є й другий лист з Києва, де повідомляють, що листи пана київського воєводи не мали застати Хмельницького тому, що з військом мав йти до Криму, до кизилбашів, відібравши з кожного полку по кількасот, у Полтаві має військо збиратися. Інші пишуть, що полковники не хочуть дозволити, щоб мав з цим військом йти Хмельницький. Думає пан воєвода, що гірше було б, не знаючи як заслон (?) цей селянський бунт у відсутності Хмельницького, однак послав до нього думаючи, що його ще застане, між тим заради Бога пан воєвода просить, щоб військо відійшло за Случ, щоб стало між Случчю та Дніпром, де це заворушення відновилося, нас поховає селянство, якщо туди військо швидко не підійде. Князь його мосьть воєвода пише пише, що не знає, як рушити військо і нема в цьому способу, коли їм ще не заплачено, а до того ж схильне до безчесних конфедерацій. Туди поїхав пан воєвода до Києва, пославши спочатку до Хмельницького, це пише з Волині 17 лютого 1650 року.

На Дніпрі спокійно, і шляхта в домах мешкає, хоч ще як гості.

№ 4

1650, січень–лютий. — Лист кримського хана Іслам-Гірея III до короля Яна Казимира

„Islan Gierej han, który stworzył nas i was, Panu Bogu bez końca, chwałę dajemy, i prorokowi naszemu Mahometowi, i z towarzyszami jego wielkiej Ordy i szerokich państw wszystkich nagajskich tatarów król wielki Islan Gierej han. Najasniejszemu krolowi polskiemu, ruskiemu, pruskiemu, litwskiemu, mazowieckimu, inflanskiemu i kijowskiemu i inszych panstw wielkiemu krolowi bratu naszemu Kasimirzowi, którego szerokie bogatstwa i państwo niech nie ustanie do smierci przy oświadczeniu przyjaźni naszej braterskiej. Pytamy się o zdrowiu w. k. mści

jako się macie. Czy dobrze się powodzi. Czy zdrowicie. A po tym pytaniu o zdrowiu w. k. m. jest to wiadomo jakie między nami były słowa postanowione na braterstwo i przyjaźń, aż do śmierci naszej nie odstępując od tego braterstwa i przyjaźni. Przyjacielowi w. k. mści jestem przyjacielem, nieprzyjacielowi nieprzyjacielem. Jakośmy między sobą umowili y przysięgli aż do śmierci, której przycięgli na wieki złamać nie myślimy, w przysiędze zobopolnej jest to wiadomo w. k. mści. Pierwsza przysięga to jest zeście mieli dać dwakroć sto tysięcy talerów, a jednoście dali trzydzieści tysięcy talerów, a w ostatku daliście zastawę swoją, a zeście mieli ostatek przysłać przez Suliman Agę, ktoregoście z sobą wzięli, tedy słowu swemu nie czyniąc, tyłkoście mu dali sześć tysięcy talerów gotowych, a we dwudziestu cztererh tysięcy daliście mu różnych rzeczy. Który się powrociwszy do nas z temi rzeczami, szacowano jeże tylko stały na dziesięć tysięcy. Jednakże przyjęliśmy to dla braterstwa w. k. m. w takiej że summie, w jakiej były dane, i czy taka ma bydź przyjżń wasza, nie rzecz jest aby słowo królewskie miało bydź odmienne, nieprawdziwem słowem rzecz żadna nie może bydź sklejona, a przyjaźń i braterstwo nie może trwać. Przeto teraz posyłamy Mahmet Gazę, jesli z nami chce dotrzymać przyjaźni do śmierci, przysyłajciez przez niego ostatek summy, to jest sto 40 tysięcy talerów, a oprócz tego 40 tysięcy talerów, które obiecali nam zbarrascy obleżeńcy. Czego wszytkiego czymi summa 180 tysięcy talerów. Tę summę wszytkę odsyłajcie nam tej zimy według przysięgi swej. Co gdy odeszlecie tedy da Pan Bóg przysięgi i słowa swego nieodmieniając o cokolwiek nas będziecie żadać, na przyjaźń i braterswo nieodmienne, uczynimy A jeśli wy słowa swe odmieniacie, i przysięgi nie dotrzymacie, tedy z was samych nie z nas przyczyna będzie. Czego zawaruj Boże, wszak wiecie, że to nie dobrze przysięgą łamać i słowo odmieniać, a jeśli chcecie braterstwa i przyjaźni nam dotrzymać, tedy y my gotowiśmy, i wy też przysięgi swej dotrzymując, odsyłajcie nam jako najprzędzej te summę. Zatym was Panu Bogu oddaję.”

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 87 зв.— 88. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок, зроблений копійстом: „Сорія листу од хана татарського до ј. к. мсці”, тобто «Копія листу від татарського хана до й. к. мсці».

Переклад

Іслам Гірей хан, тому, хто створив нас і вас, Господу Богу безкінечному, возносимо хвалу, і нашому пророку Магомету із товаришами його, великої орди і обширних всіх держав ногайських татар великий король Іслам Гірей хан. Найяснішому королю польському, руському, пруському, литовському, мазовецькому, інфляндському і київському та інших держав великому королеві, нашому брату Казимиру, котрого обширні багатства і держава нехай не припиняться до смерті. При освідченні нашої братерської приязні питаємо про здоров'я в. к. м. як ся маєте, чи добре вам поводитьься, чи ви здорові. А після цього питання про здоров'я в. к. м. є то відомо яке між нами були ухвалені слова на братство і приязнь, аж до нашої смерті не відступаючи від цього братерства і приязні. Приятелю в. к. м. я є приятелем, неприятелю — неприятелем.

Як ми між собою домовилися і присягли аж до смерті, якої присяги на віки ми не думасмо ламати, в обопільній присязі це є відомо в. к. мості. Перша присяга, тобто ви мали дати двісті тисяч талярів, однак ви дали тридцять тисяч талярів, а для решти ви дали своїх заложників, а що ви мали решту прислати через Сулейман агу, котрого ви взяли з собою; тоді не дотримуючи свого слова, ви тільки дали йому шість тисяч талярів готівкою, а на двадцять чотири тисячі ви дали йому різних речей. Котрий повернувся до нас з цими речами, оцінено їх тільки на десять тисяч. Однак ми прийняли це заради братства в. к. м. в такій же сумі, в якій були дані, і чи така ваша приязнь; не діло, що королівське слово мало бути перемінне, неправдивим словом жодна річ не може бути склеєна, а приязнь і братерство не можуть тривати. Однак тепер ми посилаємо Махмет Гази, якщо ви хочете дотримати приязнь з нами до смерті, то присилайте через нього решту суми, тобто 140 тисяч талярів, а крім того 40 тисяч талярів, котрі обіцяли нам обложені у Збаражі. Все разом складає суму у 180 тисяч талярів. Цю всю суму відсилайте нам цієї зими згідно з вашою присягою. Коли це відшлете, дасть Господь Бог, присяги і свого слова не переміняючи, то чого б ви тільки не побажали, ми неодмінно вчинимо заради приязні і братерства. А якщо ви своє слово переміните і не дотримаєте присяги, тоді з вас самих, а не з нас, буде причина (розірвання миру). Чого борони Боже, однак знайте, що це недобре ламати присягу і переміняти слово, а якщо хочете нам братерства і приязні дотримати, тоді ми готові, і ви теж своєї присяги притримуючись, відсилайте нас якнайшвидше цю суму. За цим віддаю вас Господу Богу.

№ 5

1650, січень-лютий. — Лист великого візира Кримського ханства Сефер Кази-аги до короля Яна Казимира

«Wielkiej ordy y szerokich państw, krymskiego krola najasniejszego pana mego, Islam Giereja hana, ktorым jest zawsze przy boku jego obecny. Ja wielki wezyr Sepher Gazy Aga, najasniejszemu krolowi polskiemu, ruskiemu, pruskiemu, litewskiemu, mazowieckiemu etc. Którego zdrowie bogactwa i panstwo niech nieustanie do smierci. Pytano się o zdrowiu w. k. msci. Czy zdrowiście dobrze, jako się wam powodzi, jako się macie. Po którym powinszowaniu zdrowia oznajmujemy wam, żem się usilnie starał u nająśniejszogo hana, pana naszego, aby między y w. k. m. przyjaźń y braterstwo stanęło. Tedy za mojem staraniem han, pan moj, z w. k. m. przysiągł przyjaźni i braterstwo. W której przysiędze obiecowaliście dwakroć sto tysięcy talarow hanowi j. mści i daliście na to zaraz tamże trzydzieści tysięcy talarów, i zastawę, a dla ostatka wzięliście z sobą Suliman Agę, któremu mieliście oddać ostatek, którego trzymaliście długo, w przysiędze swej nie staneliście, boście jeno dali sześć tysięcy talarów, a za dwadzieścia tysięcy i cztery różnych rzeczy onemu oddaliście, podług szacunku swego, za co wstydać się musiałem, przed hanem j. msci, jednak że dla w. k. m. upadałem kilka razy hanowi j. msci, aby to przyjął w tejże summie. U królów trzeba, aby słowo prawdziwe było; nieprawdziwym słowem żadnej rzeczy nie może skłęcić, ani słowa swego odmieniać, rzecz jest gnusnia. Powtore teraz

posłany jest do w. k. m. Mahmet Gazy jeśli chcecie z hanem, panem moim, i nami wszystkimi krymskimi do śmirci w przyjaźni żyć, tedy przez tego posła naszego, nie bawiac go, odsyłajcie 140 tysięcy talerów, a oprócz tego drugie 40 tysięcy talerów, które obleżeńcy nam pod Zbarażem obiecali, a zastawę swą odbierajcie, żeby i nasze słowa i hana jeo msci i wszystkich murzów i begów odmienne nie były. A jakom się starał pierwej, tak i teraz starać się będę, abym między hanem j. mścia i w. k. m. przyjazn trwała, co ja na swoje szyję biorę, tylko te summe jako najprędzej odsełajcie, a gdybyście słowu swemu nie dosyć uczynic mieli, a przysięgę złamać, zachowaj Boże, wszakże że przysięgę łamać nie jest rzeczu dobra y słuszna. Zaty m was Panu Bogu oddajem.

Sofer Gazy Aga, hanskj wielki wezyr.”

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 87–87 зв. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передуює заголовок, зроблений копійстом: „Od wezyra wielkiego Sepher Gazy agi do j. k. mści list”, тобто «Від великого візира Сефер Казу-агу до й. к. мості лист».

Переклад

Великої орди і обширних держав кримського короля, найяснішого мого пана, Ислам Гірея хана, котрому у є завжди присутнім при його боці. Я великий візир Сефер Казу ага, найяснішому королеві польському, руському, пруському, литовському, мазовецькому і т. д., котрого здоров'я, багатство і держава нехай будуть постійно до смерті. Було запитано про здоров'я в. к. мості: чи добре здорові, як вам поводить ся, як ся маєте. Після цього повиншованя бажаємо вам доброго здоров'я, що я наполегливо старався у найяснішого хана, нашого пана, щоб між в. к. м. стали приязнь і братерство. Тоді за моїм старанням хан, мій пан, з в. к. м. присяг на приязнь і братерство. В якій присязі ви обіцяли двісті тисяч талярів ханові й. мості і ви тут же на місці дали на це тридцять тисяч талярів і заложників, а для решти грошей взяли з собою Сулейман агу, котрому ви мали віддати решту, якого довго затримували і у своїй присязі не стали, бо дали тільки шість тисяч талярів, а за двадцять чотири тисячі дали йому різні речі, згідно зі своєю оцінкою, за що я мусив соромитися перед ханом й. мостю, однак задля в. к. м. упадав кілька разів перед ханом й. мостю, щоб він це прийняв у цій же сумі. У королів треба, щоб слово було правдивим; неправдивим словом жодної речі не можна склеїти, ані перемяти своє слово, це є ганебна річ. Тепер вдруге посланий до в. к. м. Махмет Гази. Якщо хочете з ханом, моїм паном, і всіма нами кримськими до смерті жити в приязні, тоді через цього нашого посла, не затримуючи його, відсилайте 140 тисяч талярів, а крім того інші 40 тисяч талярів, котрі нам обіцяли обложені під Збаражем, а візьмете своїх заложників, щоб і наші слова і хана його мості і всіх мурз і беїв не були перемінливими. А як я старався раніше, так і тепер буду старатися, щоб між ханом й. мостю і в. к. м. тривала приязнь, що я ручуся своєю головою, тільки ви цю суму якнайшвидше відсилайте, а коли б ви своєму слову мали б не досить учинити, а мали б зламати присягу, чого борони Боже, бо ламати присягу не є доброю і слушною річчю. За цим віддаємо вас Господу Богу.

Сефер Казу ага, великий ханський візир.

1650, січень–лютий. — Лист великого візира Сефер Казі-агі до коронного канцлера Є. Оссолінського

Wielkiej Ordy i wielkiej ziemice król. jaśnie wielki dobrodziej mój wiary bisurmanskiej Kiraj Harna, wielki wezyr, który jest zawsze przy nim i zasłużony. Ja wielki Sepher Gazy, jaśnie wielmożnemu na tym świecie wielkiemu przyjacielowi i bratu memu canclerzowi koronnemu.

Co my nizki pokłon oddawsty o braterskiej miłości, pytam się o zdrowiu dobrym w. mści pana naszego, jak się macie czy dobrze się powodzi, po zdrowia pytaniu. Kiedy był najjaśniejszy z królem jeo mścią pod Zborowem, jam między nimi zgodę zawarł, w. mści to jest wiadomo, między tak wielkim wojskiem dwu królów, przywiódłem do zgody i do przyjaźni i przysięgliśmy na to, i przyobiecaliście dwakroć sto tysięcy talerów. Oddaliście i zastawę w ostatku pieniędzy na staranie wzieliście Suliman Agę na przysłanie ostatka pieniędzy, według przysięgi w słowieście się nie stawili. Daliście inszemi rzeczami, któreście rachowali we 24 tysięcy albo więcej, a gotowiśmy 6 tysięcy talerów; przeto przed hanem jeo mść haniebnieście mię zawstydzili i w kłopot wprowadzili, a te rzeczy ledwie stoją dziesięć tysięcy talerów i chana jeo mści zafrasowali; dalej co miałem czynić musiałem kilka razy się hanowi jeo mści pokłonić i uczynił dla mnie. Potrzeba aby u królów słowo stałe było, inaczej czynić nie jest słuszna. Powtóre teraz posyłamy sługę Machmet gazy. A tak wy jeśli chcecie z najjaśniejszym hanem dobrodziejem naszym w przyjacielstwie i braterstwie i zgodnie mieszkać do śmierci hańskiej. Tegoż waść raczcie posła odprawić, dawszy mu 140 tysięcy talerów, a swoją zastawę odbierzcie, a moje słowo aby przed hanem jeo mścią odmienne nie było, przysięgi i słowa nie odmieniając tę summę do skarbu dobrodzieja mego przysyłajcie, a da Pan Bóg jeżeli przyjaźni i braterstwa dobrodzieja mego żądać zechcecie, na swoje szyję biorę że dotrzyma przyjaźni. A jeżelibyście słowo i przysięgę swoją odmienić chcieli, nie jest dobrze przysięgę łamać, tę sklejoną przyjaźń nie rozrywając tę summę odsyłajcie, a jeżelibyście inaczej uczynili waszym zastawom byłoby dobrze. Kto w Pana Boga ufa nie jest od niego oddalony.

Sepher Gazy Aga, hański wielki wezyr.”

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 88 зв. — 89. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок, зроблений копійстом: „Сорія листу Sephera Gazy Aga wielkiego wezyra hańskiego”, тобто «Копія листу Сефера Казі агі, ханського візира».

Переклад

Великої орди і великої королівської землі ясно[вельможний] великий мій добродій бусурманської віри Кірай Харна, великий візир, котрий є завжди при ньому [хані] і заслужений, я, великий Сефер Казі, ясновельможному на цьому великому приятелю і моєму брату коронному канцлеру.

Відавши низький поклін у братерській милості, питаюся про добре здоров'я в. мості нашого пана, як ся маєте, чи добре вам ведеться, а після питання про здоров'я [наступне]: коли найясніший був з його мостю під Зборовом, я

між ними уклав згоду, це є відомо в. мості, між таким великим військом двох королів, привів до згоди і до приязні, і присягнули на те, і ви обіцяли двісті тисяч талярів. Ви віддали [частину] і заложників на решту грошей. На старання ви взяли Сулейман агу на прислання решти грошей, згідно з присягою ви не ставились (?) у слові. Ви дали іншими речами, котрих нарахували 24 тисяч або більше, а готівкою 6 тисяч талярів; однак перед ханом його мостю ви мене ганебно засоромили і увели в клопіт, а ці речі ледве вартують десять тисяч талярів і хана його мость стурбували; далі що мав чинити, мусив кілька разів вклонитися хану його мості і [він це] вчинив для мене. Треба, щоб у королів постійним було слово, інакше чинити неслухно. Вдруге тепер посилаємо слугу Махмет Кази. А так ви якщо хочете з найяснішим ханом, нашим добродієм, жити в приятельстві, братерстві і згоді до ханської смерті. Цього ж посла ваша мость звольте відправити, давши йому 140 тисяч талярів, а своїх заложників заберете, а моє слово щоб перед ханом його мостю було неперемінним, присяги і слова не переміняючи, цю суму до скарбу мого добродія присилайте, а дасть Господь Бог, якщо ви будете жадати приязні і братерства мого добродія, я своєю головою ручуся за дотримання приязні. А якщо б ви хотіли перемінити слово і свою присягу, це недобре ламати присягу, цю склеєну приязнь не розриваючи, відсилайте цю суму, а якщо б ви інакше вчинили, то вашим заложникам було б [не]добре. Хто покладається на Господа Бога не є віддалений від нього.

Сефер Кази ага, великий ханський візир.

№ 7

1650, березень (?). — Уривок з листа невідомого до невідомого.

«[...]zatrzymać na tydzień jeden, albo na dwanaście dni najdalej, a potem (...) ruszczyć się na ex consilio, aby unitas viri Chmielnickiego przyjechał 25 do Jass, gdzie pokarmiwszy tylko, zaraz odjechał z takim responsem do pana swego jedzie, aby Zygmunt Rakocy do Monkac[z]a jachał i tam residował, poki Chmielnicki z tatarami w Polsce nie pójdzie i wojsko polskie zniesie, dopiero Chmielnicki ma do niego posłać, aby choć tylko w 5000 węgrowsz edł do Polski, co fine, aby do Krakowa wprowadził. Tak nieprzyjaciel ten proponuje, a Pan Bóg disponować będzie według woli Swej świętej. 30 maj o pułnocy przybieżali do hospodara jeo mci kałarasze z Konstantinopola, dając znać, że Mechmet Dasse, wezyra wielkiego, zadowiono i na jego miejscu ma succedere Murat aga».

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — Тогочасна копія.

Переклад

[...] затримати на один тиждень, або щонайбільше на дванадцять днів, а потім (...) * з тим рушити на (...) * , щоб один чоловік Хмельницького приїхав 25 до Ясс, де тільки погодувавши [коней], зразу від'їхав, з такою відповіддю до свого пана їде, щоб Сигізмунд Ракоці до Монкача їхав і там жив, поки Хмельницький з татарами в Польщу не піде і польське військо не розгромить; тоді

Хмельницький має до нього послати, щоб хоч тільки з 5 000 угорців йшов до Польщі, щоб до Кракова увів. Так цей неприятель пропонує, а Господь Бог буде диспонувати згідно із Своєю святою волею. 30 травня опівночі примчали до господаря його мості калараші з Константинополя, даючи знати, що Мехмет — пашу, великого візиря, удушили і на його місце має успадкувати Мурат-ага.

№ 8

1650, березня 23 (13). — Стародуб. —

Випис з стародубських гродських книг

«Видимус с книг кгородских повету Стародубовског[о] літа от нароженя Сына Божог[о] тысяча шестсот петдесятого, мца марта тринадцатог[о] дня.

На враде осподарском кгородском повету Стародубовского передо мною Рафалом Уейским, подстаростим судовим стародубовским, żałował jeo mć. pan Jerzy Szwynowski na pana Michała, Jana i Pawła Raptów (?) Padezyckich, soleniter protestował się, iż oni panowie Raptowie, przepomniawszy strach Bożej, wstydu ludzkiego i srogości prawa pospolitego, na swawolnych opisanego, a wyjachawsy z wojewodztwa Mściśławskiego w powiat Starodębski z zebranymi sobie znajomemi hultajamy kilkudziesiąt człowieka, imiona i nazwiskami im wiadomemi w gruncie Drokowskim na liesie pod Dolisiczami rozbojem bawiąc się roku terazniejszego tysiąc sześć set pięćdziesiąteo msca marca dziesiątego dnia poddanem jeo m. pana Szwynowskiego prudkowskich za pani małżonko protestując w podwodach z Staroduba do Rudka z roznemi leguminami, zbożami, miodami, podwod dziesąc (?) przy wojtu Prudkiewskim Iwanu Antonowiczu rozbili i (...)*, miody, lieguminy, które na osobnem reestrze czasu prawa pokazane będą poodejmowali i samych chłopów rozbijali, a niemalą zniwagę panu Swynowskiemu uczynili, czego jej (?) mśi pan Swynowski prawnie rejestrować chcąc, do ksiąg grodzkich starodubowskich dał zapisać tę protestatią, która jest zapisana.

А по записаню и сес видимус порадком правъним ео мт (?) пану Юрю Сухоровському ест видан. Писан в Стародубе.

Теодор Киерсновский, писар кгородский стародубовский.»

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 1047. — Тогочасна копія. Опубліковано:

Переклад

«Видимус с книг кгородских повету Стародубовског[о] літа от нароженя Сына Божог[о] тысяча шестсот петдесятого, мца марта тринадцатог[о] дня.

На враде осподарском кгородском повету Стародубовского передо мною Рафалом Уейским, подстаростим судовим стародубовским, скаржився його мость пан Єжі Швиновський на пана Міхала, Яна і Павла Раптів Падезицьких, офіційно протестував, що вони, панове Рапти, забувши страх Божий, людський сором і суворість посполитого права, на свавільних писаного, виїхавши з Мстиславського воеводства у Стародубський повіт із

зібраними знайомими собі гультями кількадесят чоловік, імена і прізвища їм відомими, у Дроківському ґрунті у лісі під Долісичами займаючись розбоєм, нинішнього року тисяча шістсот п'ятдесятого, місяця березня десятого дня підданим його м. пана Швиновського прудковським з пані дружиною протестучого (?) у підводах з Стародуба до Рудка з різними лагоминками, збіжжям, медами, підвод десять, при прудківському війту Івану Антоновичу розбили і (...)*, меди, лагоминки, котрі на окремому реєстрі під час розгляду справи будуть показані, повіднімали і самих селян розбивали, а немалу зневагу пану Свиновському учинили, чого його мосьть пан Свиновський правно бажаючи реєструвати, до гродських стародубських книг дав записати цю протестацію, котра є записана.

А по записаню и сес видимус порадком правньним ео мт (?) пану Юрю Сухоровському ест видан. Писан в Стародубе.

Теодор Киерсновский, писар кгородский стародубовский.»

№ 9

1650, між березня 20 і 1 квітня. — Лист невідомого до невідомого

„Ongi jeo mość pan Rzeczycky z Urzędowa przyjechał, do którego wiadomość przysła z Warszawy, że to przyniesiono królowi jeo mć, jakoby miał się ze wszystkim wojskiem obrócić Chmielnicki abo do Moskwy abo pod Wilno. Nieczaja tu zastawszy, z którym iż jeo mość pan wojewoda braclawski miał mieć jakaś szczęśliwą z niemi uzarczką, ale znać że się to nie ponawia, że to niepewne rzeczy. Sejmik relationis 20 presentis, z którego jeo mość pan podkomorzy przemyski ujeżdża zaraz do Rakoczego w legacie od króla jeo mć., a jeo mość pan sędomirski wielkim posłem jest do cara moskiewskiego; do Turek posła nie będzie. Te wszystkie pobory ad prima aprilis mają być wszystkie wydane.”

ДА у Кракові. — Ф. "Зібрання Русецьких". — № 31. — С. 231. — Копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник. — Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 20.

Переклад

"Його мосьть пан Жечицький приїхав з Ужендова. До нього дійшла відомість з Варшави, що її мості королеві донесли, що Хмельницький нібито мав з усім військом виступити або на Москву, або під Вільно, а Нечая залишив тут для заслону. З ним (Нечаєм — Ю.М.) його мосьть пан брацлавський воєвода мав якусь щасливу битву, але знати, це не підтверджується, це непевні речі. Реляційний сеймик [почався] 20 числа цього місяця, з якого його мосьть пан перемиський підкоморій зразу ж їде до Ракоці в посольстві від короля його мості, а його мосьть пан сандомирський є великим послом до московського царя. До турків посла не буде. Всі ці побори мають бути виданими до 1 квітня."

1650, квітня 6. — Переворськ. — Уривок з листу шляхтича Жечицького коронному підчашому Адаму Дзержку.

„Czekac ia będę w piątek resoluciej od w. m. m. pana, radbym przecie jednak wiedział jeżeli (...)»* teraz w. m. m. pana zechcesz wygodzić dziesiątkiem tysięcy takimi kondicjami jakoż napisać raczysz, żeby puścić na Trzej Króle majątność, żebym się wcześniej znośli z m. panem marszałkiem, ze mne (?) będzie łączniejsza sprawa, kiedy przyjdzie do kupców, abym drożej predał, jeno, że w. m. m. pan chce zyczyć teo.¹

Commisia j. m. p. wojewodzie kijowskiemu 13 marty nie bardzo dobrze się nadała, z którym był pan starosta żytomierski; i pan kijowski, kiedy wiedził do Kijowa, nie wyjechał nikt przeciwko nemu i owszem Chmielnicki był w cerkwi u ś. Zophiej, gdzie prosto na cmentarz pan wojewoda starostą i swoją assistencyą wjechał, którzy miał niemało, dwie kompanie niemieckie i insze ludzie. Kiedy wszedł do cerkwie, Chmielnicki w krześle siedział i zaraz twarz odwrócił i wszyscy jeo ludzie, widząc pana wojewody. Po nabożeństwie Chmielnicki poszedł do pana wojewody kijowskiego. Pan wojewoda nie ruszył (?) też do niego, dopiero Chmielnicki wymawiał się, że dla nabożeńszwa przeciwko niemu nie wyjeżdżał. Nazajutrz posłał Chmielnicki do pana wojewody dwóch pułkowników, Nieczaja z drugim, chłopów badzo prostych, i z pyszną oratją, pytając, czemu miał na cmentarz z karytą wjeżdżać, i z tak wielką gwardyą, które rozkazał, żeby zaraz odesłał, prze której oratiej imieniem Wojska rozkazał, aby się stawił do rady i trzy dni ta controwersia stała, że się stawić nie chciał pan wojewoda do rady. Potym czwartego dnia przyjechał do zamku Chmielnicki do pana wojewody; dwanaście set z nim jazdy, piechoty kilka tysięcy było, był metropolit i insze duchoweństwo ruskie. Chmielnickiego tak doprowadowali, aby był do neo pan wojewoda przyjechał i aż to zaś Chmielnickiego zmiększyli, że jechał do pana wojewody. Puncta jakie podał commisarzom, w. m. m. panu i posyłam podymnego i poboru, które uradzili na sejmiku w Zytomierzu, nie kazali kozacy dawać. Dłuż swym pisaniem nie bawiąc, służby moje etc. J. m. pan marszałek znowu się namyślił (?), d 1 maj skutami chce do Warszawy płynąc.

W. m. m. panu życzliwy brat i sługa m. Rzeczycki.”

ДА у Кракові. — Ф. — «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 83. — Тогочасна копія. — Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: „Od je. m. pana Rzeczyckiego do jeo m. pana podczaszego lwówskiego d. 6 aprilis 165_”, тобто „Від й. м. pana Жечицького до його м. pana львівського підчашого з Переворська 6 квітня 165_”

Переклад

Буду чекати у п’ятницю рішення від в. м. м. pana, однак радий був би знати чи (...)»* тепер в. м. м. pana схочеш задовольнити десятком тисяч такими умовами, які зволиш написати, щоб пустити на свято Трьох Королів маєтність, щоб я раніше знісся з п. маршалком, що мені (?) буде легша справа, коли дійде до купців, щоб дорожче продав, одно тільки, що в. м. м. пан хоче зичити цього.¹

¹Перший абзац закреслено.

Комісія й. м. п. київському воєводі 13 березня вдалася не дуже добре. З ним (А. Киселем — Ю. М.) був пан житомирський староста; і п. київський, коли в'їжджав до Києва, то йому назустріч ніхто не виїхав і взагалі Хмельницький був у церкві святої Софії. Пан воєвода в'їхав просто на цвинтар своєю каретою разом з асистенцією, якої мав немало: дві роти німців та інших людей. Коли він увійшов до церкви, Хмельницький сидів у і зразу ж відвернув обличчя, як і всі його люди, бачачи пана воєводу. Після служби Хмельницький підійшов до пана київського воєводи. Пан воєвода не рушився теж до нього, поки Хмельницький виправдовувався, що через службу Божу він не виїхав його зустрічати. На другий день Хмельницький послав до п. воєводи двох полковників: Нечая і ще одного, селян дуже простих і з пишною промовою, питаючи чому Кисіль мав в'їжджати на цвинтар каретою з такою великою гвардією, котру наказав, щоб негайно відіслав. При цій же промові було наказано іменем Війська, щоб [Кисіль] прийшов на раду. Три дні тривала суперечка, бо пан воєвода не хотів йти на раду. Четвертого дня до замку до пана воєводи прибув Хмельницький у супроводі дванадцяти сотень кінноти й кількох тисяч піхоти. Був митрополит і інше руське духовенство Хмельницького так вели, щоб до нього приїхав пан воєвода і аж тоді вже Хмельницького зм'якшили, що поїхав до пана воєводи. Які пункти подав комісарам, в.м. м. пану, і посилаю подимне і податки, котрі встановили на сеймику в Житомирі, не наказали козаки давати. Довше своїм писанням не докучаючи, мої служби і т. д. Й. м. пан маршалок знову надумався 1 травня човнами хоче плисти до Варшави.

В. м. м. пану зичливий брат і слуга м. Жечицький.”

№ 11

1650, не пізніше квітня. — Лист невідомого шляхтича до невідомого

„ Z Ukrainy to wiem nieomylnie przez confidentów swoich od Orhowa i od Soroki, nie mniej i z Jass, iż lubo Chmielnicki pozwolił p. Kisielowi wjazdu na województwo i rzekomo tymi czasy kozaków do rejestru wpisywał i do Jampola sperabatur. Przecie jednak per territus niemcami w Podole zemknionymi, co się pessimo stało consilio, bojąc się, abyśmy na niego zimie nie nastąpili, nie tylko posłał do hana supplesc (?) prosząc o pomoc i twierdząc, iż mu słowa nie dotrzynamy; a zatym więźniów, których wieść na okupy miano, zatrzymnано; bo się znowu tatarom kazano zimą na wojnę do nas gotować, o czym od Porty powtórne posłał z poddaństwem, dwa kroc sto tysięcy strzelców lubo łądem, lubo morzem przeciw koźdemu nieprzyjacielowi obiecując, a o pomoc gospodarzów i Rakoczego przeciwko nam prosząc. Posłał do hospodasra wołoskiego imperiose zakazując, aby ani jednego lacha z Krymu na okup przez ziemie swoje nie przepuszczał; był przy tym p Jaskolski, który się powtore do Krymu był zapuścił. Posłał i do hana, aby na swoje i jego głowę wężów nie wypuszczał, abo szyje ucinął, ofiarując tyle pieniędzy, ile się który więzień szacował. Racz ufać, iż to wszystko prawda.

W tym wielkiej potrzeba consideratiej, że hospodar wołoski za przybyciem do siebie od Porty dwóch czauszów, dabele złotniki wybrane po powiatach pooddanym powracając, a na wojnę gotować się kazał, aby dwaj jednego wyprawowali.”

Переклад

З України, як я достовірно знаю від своїх конфідентів з Оргіва, з Сорок і з Ясс, що хоч Хмельницький дозволив пану Киселеві в'їхати на [Київське] воєводство і нібито тим часом вписував козаків до реєстру, сподівався йти до Ямполья. Однак перестрашений німцями, стягненими до Поділля, внаслідок болісної (?) ради, боячись, щоб ми не виступили проти нього взимку, послав до хана, письмово просячи про допомогу і твердячи, що ми не дотримуємо даного йому слова, а потім було затримано в'язнів, котрих мали везти на викуп. Знову було наказано татарам готуватися йти на нас війною взимку. Про це я дістав з Криму кілька листів. Більше того, він ідо Порти вдруге послав з підданством, обіцяючи виставити 200 тисяч стрільців чи то суходолом, чи морем проти кожного ворога [султана], просячи про допомогу проти нас господарів і Ракоці. Він послав до молдавського господаря, імперативно забороняючи йому, щоб той жодного ляха з Криму на викуп не пропускав через свою землю. Був при цьому пан Яскульський, котрий вдруге вирушив до Криму. [Хмельницький] послав і до хана, щоб той на свою і на його голову не випускав в'язнів, але продавав їх на галери або страчував, обіцяючи йому дати стільки грошей, скільки коштував кожен в'язень. Зволь вірити, бо то все правда.

У цьому треба великої уваги й розгляду, а саме, що молдавський господар після прибуття двох чаушів з Порти, розіслав накази (?) по повітах до підданих, щоб вони готувалися до війни, виставляючи кожного другого [на війну].

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 209. — Тогочасна копія.

№ 12

1650, квітня 18. — Панівці. — Лист Петра Потоцького, подільського генерала, кам'янецького старости до невідомого
„Z Paniowec 18 aprilis 1650.

Powrócił mój posłaniec od Chmielnickiego, siła powiada, wiele by pisać do jutrzejszego utrz(...) *wnie sobie wszystko. To tylko namienić, jako wdzięcznie przywięj króla j. m. przyjął, na Czehryn przysłany. Uderzywszy go o stół, rzekł te słowa: „Na szto myni Czehryn, tak chota jesc u mene wszecho dobra mnoho».

Piotr Potocki, generał podolski, starosta kamieniecki”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 82. — Тогочасна копія. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. З недрукованих кам'янецьких новин XVII ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. — Хмельницький, 1995. — С. 307–309.

Переклад

З Паньовиць 18 квітня 1650.

Повернувся мій посланець від Хмельницького, багато розповідає, багато б писати про все до завтрашнього дня (?). То тільки згадаю, як вдячно прийняв привілей короля й. м., присланий на Чигирин. Вдаривши ним об стіл, сказав ці слова: „На што мені Чигирин, так хотя є у мене всього добра много».

Петр Потоцький, генерал подільський, кам'янецький староста.

№ 13

**1650, квітня 21. — Кам'янець-Подільський. —
Лист Л. К. М'ясківського (?) до невідомого.**

„Z Kamieńca 21 apr[ila] 1650.

Przyjechał w południe dziś Kaczanowski, czeladnik p. Bieczynskiego, siestrzenca naszeo, pospołu z Alawanim (?), służą j. m. p. pana wojewody czernihowskiego, któty w poniedziałek przeszły, jako z Krymu wyjechał, dwie niedzieli minęli. W tenże dzień wyjechał z Bakcisaraju j. m. p. starosta czernihowski, pp. starosta sokalski, p. Jendrzej Potocki i drugi Potocki Zbarazki Karol, od hana k. j. m. darowani i inszych tak wiele więźniów. P. Bałaban nieborak iz p. Szemberkiem zostaje się. Wdziecznie przyjęty p. Bieczynski, darował mu han konie z wsiedzanie[m] i nasieo synowca p. Adriana, który wprzod na 800 talerów, a potym na dwie tysięcy czerwonych szacowany był, a teraz gratis za łaską Bożą uchodzi. Listy kijowski ukrainnne z wiele wiadomości różnych wypuściłem wczora do Krakowa, przez wojewodę, prostę do j. m. p. krakowskiego.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 105. — Тогочасна копія. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. на Поділлі // Краєзнавство. — 1999. — № 1-4. — С. 71.

Переклад

З Кам'янця 21 квітня 1650.

Приїхав сьогодні в полудень Качановський, челядник п. Бечинського, нашого племінника по сестрі, разом з албанцем (?), слугою й. м. pana чернігівського воеводи, котрий у минулий понеділок, як з Криму виїхав, пройшло два тижні. У той же день виїхав з Бахчисараю й. м. п. чернігівський староста, п. сокальський староста, п. Єнджей Потоцький і другий Потоцький Збаразький Кароль, від хана к. (?) й. м. обдаровані і інших так багато в'язнів. П. Балабан бідолаха із п. Шемберком залишається. П. Бечинський був вдячно прийнятий, подарував йому хан коні з і збрусю і нашого племінника по сестрі п. Адріана, котрий спочатку на 800 талярів, а Потім на дві тисячі червоних злотих був оцінений, а тепер дякуючи милості Божій виходить. Київські українні листи багатьма різними відомостями я випустив вчора до Кракова через воеводу, просто до й. м. п. краківського.

№ 14

1650, травня 4. — Запис про прийняття привілею («фундушу»)

Адама Киселя на заснування Максаківського монастира

„Anno Dni 1650 mca 4 maja za podaniem wielebnego ojca Iosephata, zakonnika monastyru kisielowskiego oczewistym ekstraktu z ksiąg nowogródskiech funduszu na ten monastyr danego per oblatam podaję, do ksiąg grodzkich kiiewskich przyjąłem.

Eustafij Wyhowski namiestnik zamku kiiewskiego.

Wpisanu do ksiąg grodeckich kiiewskich i korygowany.”

НБУ. — ІР. — Ф. VIII, «255 М/ 154. — Арк. 27 зв. Оpubліковано: Мицик Ю. 3 документації Максаківського Спасо-Преображенського монастиря XVII-XVIII ст. // СЛ. — 2013. — № 1. — С. 14-22.

Переклад:

Року Божого 1650 місяця травня 4 за поданням велебного отця Йосафата, ченця кисилівського монастиря очевидним, [який] екстракт з книг новгородських [— сіверських] фундушу на цей монастир даного пер облятам подає, [я] прийняв до київських гродських книг.

Остафій Виговський, намісник київського замку.

Вписаний до київських гродських книг і коригований.»

№ 15

1650, травня 9. Варшава. — Уривок з листа невідомого до шляхтича

"P. Ossoliński młody zasprosił był do siebie kozaków, tatarów i moskwy. Poczęli byli wadzić kozakowie z tatarami, żeście wy chłopi, a nasz han króla polskiego brat i odstąpiemy was; po zdaniu (?) przyszło między nimi do szabel. Moskwa nie czekając w sprawę, pouciekali. Goniec moskiewski przyjechał do posłów z nowiną, że się panu ich córka urodziła, ale on bardziej na szpiegi przyjechał, co się z nami dzieje. W przeszły poniedziałek podziękował za łasku wielką (?) j. m. p. starosta krakowski, którą mu p. kanclerz oddawał, a trzecio dnia kazał mu k. j. m. perwydać (?) o szyb solny, który pod Wieliczką [...]"

ДА у Кракові. — Ф. "Зібрання Русецьких". — № 31. — С. 91. — Копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіюстом: „Z Warstawy 9 maj”, тобто «З Варшави 9 травня». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник. — Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16) — С. 20.

Переклад

Пан Оссолінський молодий запросив був до себе козаків, татар і московитів. Почали сваритися між собою татари з козаками, [казали татари]: "ви селяни, а наш хан — польського короля брат; ми покинемо вас". Слово за слово дійшло між ними до шабель. Московіти, не чекаючи, чим це скінчиться, повтікали. Московський гонець приїхав до послів з новиною, що у їхнього государя народилася дочка, але він [гонець] не стільки з цим приїхав, скільки заради шпигунства, довідатися, що тут з нами робиться. У минулий понеділок подякував за милість велику й. м. п. краківський староста, яку йому вчинив п. канцлер. А третього дня наказав йому й. к. м.(...)* за соляну шахту, котра знаходиться під Величкою[...]"

№ 16

1650, весна (?). — Пункти мирного договору,

відправлені Б. Хмельницьким молдавському господареві В. Лупу

„Wojsko Zaporowskie bynamniej od porządanego¹ pokoju ab utrimque nie stroni i owszem całe się do ugruntowania onego skłania suppositis his conditionibus.

Naprzód, aby cerkwi prawosławne, tak w Koronie, jako i W. Ks. L. od uniatów pobrane, wszystkie powrócone.

¹ Зверху дописано „podanego”, тобто «поданого».

Według pakt Zborowskich, aby ich mość Wojsku Zaporowskiemu prawo i wolność nadał, nic nie ujmując, cokołwiek w tych paktach wyraziło się.

Ich mość p. p. senatorowie i wszystka Rzeczpospolita, aby pomsty z poddanych swoich nie brała, bo do rozerwania pokoju terazniejszego przyczyna nie jest od nich, ale z tamtej strony dana, ponieważ kozakóm wychodzić z majetności swoich nie pozwalali i owszem tręcali i zabijali.

W Polskiej Wojska Zaporowskiego tak wiele włości ukraińskich zostawać ma, jako w pactach Zborowskich opiewa, począwszy od Dniestru aż do Dniepru, a od Dniepru aż po granice moskiwskiej”.

*ДА у Кракові. — Ф. »Зібрання Русецьких». — № 41. — Арк. 215–216. — Тогочасна копія. Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: „Punkta od pana hetmana Wojska Zaporowskiego, hospodarowi jego mści”, тобто «Пункти від пана гетьмана війська Запорізького господареві його мості». Другий список знаходиться у тому ж архівосховищі: № 37, арк. 27–27 зв. Опубліковано: *Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепропетровск, 1983. — С. 67–68; Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998. — С. 63–64*)*

Переклад

Військо Запорізьке ні в якому разі не уникає жаданого¹ миру, бажаного обома сторонами; більше того, воно схиляється до його зміцнення на поданих умовах.

Насамперед, щоб православні церкви, які знаходяться як в Короні, так і ВКЛ, захоплені уніатами, всі були повернені.

Згідно з умовами Зборівського миру їх мость [король] надав Війську Запорізькому права й вольності, нічого не випускаючи з того, що говорилося в тих пунктах.

Щоб їх милості пани сенатори і вся Річ Посполита не мстили своїм підданним, оскільки теперішній мир був порушений не ними, а з вини другої сторони, яка не дозволяла козакам залишати свої володіння, утискували й убивали їх.

У Польщі під владою Війська Запорізького має знаходитися така кількість українських земель, як сказано в умовах Зборівського миру, починаючи від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра аж до московського кордону.

№ 17

1650, серпня 2. — Чигирин. — Лист Богдана Хмельницького до великого візира Османської імперії

«Лист козацького гетьмана Богдана Хмельницького великому візиреві, 1650 р.

Ваша світлосте, великий візире, мій добрий приятелю, хай мій Бог дарує Вашій милості довге життя і зберігає Вас у ласці могутнього царя!

Від посла Османа-аги ми одержали листа його світлості Бекташа-аги. З нього ми з радістю довідалися, що нашу дружбу, яку ми запропонували Високій Порті, згідно з нашими сподіваннями, ласкаво прийняли і схвалили. Вже давно ми мали намір засвідчити наше підданство Високій Порті і також вислати наших послів до Високої Порти, але ми утрималися, бо довідалися, що

¹ Зверху дописано „podanego”, тобто «поданого».

поляки звернулися до Високої Порти і просили звести нанівець наш союз і дружбу з його високістю татарським ханом та наше добре ставлення до Високої Порти. Незважаючи на це, пізніше ми все ж таки знову довідалися, що ці заходи поляків нічого не дали. Довіряючи цьому, ми, отже, при цій нагоді послали нашого посла в супроводі Османа-аги. Ми сподіваємося, що коли він прибуде, Ваша милість, а також Бекташ-ага вашою прихильністю дасте змогу нашому послові, щоб він з листом міг стати перед могутнім царем, і що Ви сприятимете нашим намірам одержати підданство обіцяною союзом про добросусідське життя до кінця світу.

Ми послухали наказу могутнього царя і хочемо йому служити всіма способами з особливою вірністю, а полякам ми відтепер цілком не хочемо вірити, бо вони досі вже дуже часто ошукували. Відтепер ми будемо негайно повідомляти Високу Порту, якщо ми довідаємося, що для могутнього царя і Високої Порти є загроза з боку поляків або московітів, або угорців, отже з боку християн.

Ми стримали дніпровських козаків, щоб вони не вешталися, тому Вам нічого не загрожує як з суші, так і з моря. Ваша милість так само повинна нас запевнити, що коли Ваша милість довідається про ворожість до нас з будь-якого боку, Ви нас про це повідомите. Накінець, якщо б протягом цього часу стались якісь воєнні події, ми будемо підтримувати єдність з його світлістю татарським ханом і будемо заздалегідь повідомляти про всі воєнні походи, які мають намір вести на нас. Тоді, коли шляхетний Осман-ага прибув, сюди, нас не було дома. Тому він змушений був затриматися тут кілька днів довше. Ми просимо Вашу милість не гніватися на нього за це. Тоді ми також займалися справами Порти, бо ми посилали його величності татарському ханові військові загани. Тому ми просимо Вашу милість, щоб Ви не затримували всланого до Вас нашого посла, але дозволили йому повернутися якнайшвидше з бажаною відповіддю. Наш рішучий намір — завжди вірно й правдиво служити могутньому цареві, бути в добрих стосунках і взаєморозумінні з усіма високими урядовцями Високої Порти і навіть з усією турецькою нацією. Інші справи, крім цих, ми довірили нашому послові, й вони будуть правильно передані Вашій милості. Хай Бог дарує вашій милості довге життя.

Дано 2 серпня позначеного року, в Чигирині.

Прихильний слуга Вашої милості Богдан Хмельницький і вся козацька нація».

Опубліковано: Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Т. ССХХІІ. — Львів, 1991. — С. 321–323.

№ 18

1650, серпня 3. — Чигирин. — Лист Богдана Хмельницького до Бекташ-аги

«Знову лист Богдана Хмельницького до Бекташа-аги в Порті, 1650 року, 3 серпня.

Осман-ага, що подає нашого листа, привіз нам листа Вашої милості. Ми читали його у перекладі на руську мову. З нього ми довідалися, що Ваша

милість ласкаво сприйняли нашу прихильність. Нам було дуже приємно почувти те, що Ваша милість веліли Османові-азі передати мені, Вашому прихильникові, писемно і усно. Ми просимо Вашу милість підтримувати заходи Османа-аги в наших справах. Ми довірили наших послів Османові-азі, послали їх до Вашої милості разом з ним, сподіваючись, що ласкавість Вашої милості уможливить довести пропозиції, з якими виступлять наші послі, до бажаного наслідку і дозволить нашим послам повернутися разом з Османом-агою під доброю охороною. А якщо Осман-ага не зміг би повернутися, ми просимо Вашу милість вислати з нашими послами якусь розважливу людину, бо дороги в цих краях небезпечні та є багато лайдаків, тому треба бути добре озброєним.

Ми повідомляємо Вас далі про те, що ми вже раніше багато разів писемно змальовували нашу вірну прихильність до Високої Порти, листи ми посилали через Молдавію. Але ми довідалися, що з цих листів жодного не одержали і їх не бачили ні могутній цар, ні його світлі міністри. Тепер ми хочемо викласти причини цього. Ми довірили Османові-азі, щоб він пояснив словами. Після свого прибуття він передасть Вашій милості, хто зламав печатки наших листів і послав їх куди-інде. Ми веліли Османові-азі сказати про все це. Із листа Вашої милості ми довідалися про ласкаву прихильність сина Вашої милості Мурада-паші. Ми готові служити справам Високої Порти для процвітання могутнього царя не шкодуючи нашого життя, якщо тільки Ваша милість цього хоче. У цьому Висока Порта повинна бути переконана без жодних сумнівів. Ми просимо, однак, Вашу милість не затримувати наших послів у себе надто довго, щоб вони не запізнилися, і просимо Вашу милість рекомендувати могутньому цареві нашу прихильність до Високої Порти. Імена наших послів такі: Антон Жданович, київський полковник і Павло Жабинський, полковник та багато ад'ютантів.

Дано в Чигирині, року і дня, як вище.

Прихильний Вашій милості Богдан Хмельницький читав цей лист і підписав його особисто за згодою всього Війська Запорозького.

Опубліковано: Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Т. ССХХІІ. — Львів, 1991. — С. 323–325.

№ 19

1650, серпня 13. — Варшава. — Уривок з новини

“[...] У Москві настали значні заворушення. Якийсь Морозов, царський інспектор, зібравши чималі гроші, почав вивозити їх у Швецію. Побачивши це. Місцеві бояри з царського наказу затримали ці гроші у Пскові. Він звернувся до черні, побунтував їх проти бояр і царя, а зібравши кілька тисяч черні, обложив Псков. Тут же послав до нього цар, даючи йому прощення, але він його не захотів прийняти. Ще почуємо, що там далі відбудуватиметься [...]”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піноці». — № 363. — С. 517. — Тогочасна копія. Переклад з польської.

1650, серпня 26. — Орловець. — Лист Б. Хмельницького
до А. Киселя

"Jasnie wielmożny mciwy panie wda kijowski, moj wielce mciwy panie i bracie!

Pisać w. m. m. pan raczysz, abym oznajmił w. m., co za przyczyna iścicia mego z Wojskiem Zaporoskim do obozu. Zrozumiawszy z onego listu j. m. pana krakowskiego, któremu kopią spisawszy do w. m. m. pana odesłał, i zaś znowu że j. m. pan krakowski dwóch setników pułku Braclawskiego kazał bezwinnie ułapiwszy do turmy porzucić i z tych to miar do mnie tak pisze, że jako hetman wielki koronny mocen sam sobie sprawiedliwość uczynić. Teraz ni zacze, nie przecz począł j. m. setników jakich łapać, a potym zechce kogo lepszego — i postawione pakta świętego pokoju z j. k. m. i R. P. rozrusza, mianowicie tym nad postanowione, z Braclawskiego wojewódstwa aby kozaków nie było i z Niżyńskiej włości j. m. Co właśnie z pisania j. m. zrozumiawszy, żem [= że on]; rozumiejąc to, że trochę, część Wojska naszego Zaporoskiego są odesłani na potrzebę chanowi krymskiemu i że orda tam się powrócili, umyślił podobno pewnie, jakośmy o tym dobrze słyszeli tymczasem nas w niegotowości naszej znosić. A toż, jeżeli jest wola j. m., niechajże! Nie pojedynkiem! Cokolwiek Pan Bóg poda, na tej, jako zrazu, i teraz początkiem nie będę. Jeżeli stanę sobie obozem w ostrożności a ktokółwiek będzie na nas następował, Pana Boga będziemy prosić o obronę.

Przy tym z uniżonemi służbami memi łasce w. m. m. pana braterkiej pilnie się polecam.

W Orłowcu."

Sysyn F. E. Dokumenty of Bohdan Xmel'nyč'kyj. — С. 508–509. Переклад російською опублікований: [Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А.] «Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР». — Днепропетровск, 1984 — С. 36–37.

Переклад

Ясневельможний милостивий пане київський воєвода, мій вельми мостивий пане і брате!

Зволиш в. м. м. пан писати, щоб я поінформував в. м., яка є причина мого походу разом з Військом Запорізьким до табору. Зрозумівши з того листа й. м. pana краківського, копію котрого переписавши, відіслав до в. м. м. м. pana, і знову нагадую, що й. м. пан краківський наказав, безневинно схопивши, двох сотників Брацлавського полку вкинути в тюрму і з цих двох причин до мене так пише, що як гетьман великий коронний має право сам собі суд чинити. Тепер ні з того, ні з сього почав й. м. сотників хапати, а потім захоче когось ліпшого схопити — і зруйнує умови святого миру, укладеного з й. к. м. і Річчю Посполитою, особливо прагне того, всупереч умові, щоб з Брацлавського воєводства козаків не було і з Ніжинської волості й. м. Що власне з листа й. м. зрозумівши, що він; думаючи, що трохи, частина нашого Війська Запорізького, відіслана на підмогу кримському хану і що орда туди повернула, подібно задумав, як ми про це добре чули, розбити нас, неготових. Що ж, коли є воля й. м., нехай же!

Не вперше! Що тільки Господь Бог подасть, я у цьому як раніше, так і тепер, початком не буду. Якщо стану табором обережно, а хто-небудь буде на нас наступати, Господа Бога будемо просити про оборону.

При цьому з моїми пониженими послугами братерській милості в. м. м. пана старанно віддаюся.

В Орловці.

№ 21

1650, вересня 16. — М'ясківка. — Лист Богдана Хмельницького до А. Киселя

"Jaśnie wielmożny mciwy panie wda kijowski, mój wielce mciwy panie i bracie! Pisać w. m. m. m. pan raczysz o chodzie naszym — gdzie się obracamy. Teraz ku Dniestrowi przychodzimy.

Na co było lepiej, jakieś my z sobą zjechawsy się w Warklijowie (sic) bardzo dobrze z sobą postanowili! A żeś mi w. m. tej wojny moskiewskiej pożałował! Jakoż i nam żałośno tego było! O czym przy w. m. zaraz z Arkijowa posłałem posłańców swoich przeciwko sołtanu gałdzie, aby i on tej wojny poniechał. Jakoż i uczynił to na żądanie nasze i zaraz do Wołoch, mając przy sobie wojska tatarskie i czerkieskie, we troje tego jako tak rok pod Zbarażem! Nie chcieli z niszczym nazad się powrócić. Nie odprawiwszy posłów moich, przez Koczbyjów przeprawili się na tę stronę Dniepru i minawszy Czyhyryń, dziesięć mil ku wołoskim krajom, do Bukowych Miast, o których w. m. wiedzieć raczysz, dał mi znać, że już w drogę powrócił. O czym zarazem do niego wyprawilem był, aby jakokolwiek i Wołochów poniechał. Ale żadną miarą nie mogłem mu rozradzić. Dając tę przyczynę, że "wołochowie nie tylko nam, tatarom, ale i wam samym są wielkimi zdrajcami. Po dwa razy, gdyśmy byli na usługę waszej, powracających się nazad niemal [= nie masz] ozadków naszych". I do nas przysłał, żądając Wojska Zaporoskiego, abyśmy im także usługamy naszymi to nagrodzili, jako i oni nam. Jakoż przecie, mając wzgląd na chrześcijaństwo swoje, nie tak ostro następuję. Tylko mi o to idzie, aby ich kto z boku nie ważył się gromić — dla posiłku ku nim się bierzemy. Nic by z tego wszytkiego nie było, kieby nie j. m. p. krakowski wszytko to im sprawił buntami swemi, o których w. m. wiedzieć racycz. Wszytko Wojsko bardzo potrożył, żeśmy i gwoli sołtanowi j. mci, i gwoli sobie, będący w niebezpieczeństwie, musieliśmy też do ostrożności przyść.

Z strony zadierki między wojskiem polskim a naszym kozackim już my za siebie ślubujemy, jako zrazu, i teraz Bóg świadkiem, żeśmy żadnej przyczyny nigdy nikomu nie dawali i teraz nie myślimy. Tylko to bardzo Wojsko Zaporoskie boli, że j. m. p. krakowski postanowione pakta do pokoju świętego gwałtownie wzrusza, jakem pierwej o tym w. m. m. m. pana oznajmił. Słyszac to, od j. mci, trudno, się mamy ubezpieczać. Zaczym i teraz ta uboga ziemica ni przez kogo innego, tylko przez niepotrzebny obóz p. krakowskiego ginie, co nie tylko w. m. m. m. pan, który świadom wszytkich sposobów naszych i cudzoziemskich, ale i każdy cnotliwy nie pochwali. My byśmy, jako żywo, i orda by nie była, gdyby nie j. m. p. krakowski do tego przyczyną nie był. A co z strony życia swego w. m. m. m. pan pisać raczysz — czy w Kijowie, czy do Polski jechać, na woli to jest w. m. m. pana, gdyż już w. m. masz od nas uniwersał przejeżdży. Jakoż z łaski Bożej terażniejszym chodem naszym jeszcze

nigdy nikogo, nie tylko z braci naszej ruskiej, ale i z szlachty polskiej nie zaczepali i zaczepać nie będą. Jeżeli j. m. pan krakowski niewdzięcznym takowej łaski i postanowienia j. k. m. z nami postanowionego, to wolno j. mci! Tam, gdy [= gdzie?] Pan Bóg, nabliżymy się, przez posły swoje zniesiemy się!

A na ten czas z uniżonymi służbami swymi łasce się w. m. m. p. zalecam.

Pisan z Miastkoroki [Miastkówki] die 16 septembris 650."

Sysyn F. E. Dokumenty of Bohdan Xmel'nyuc'kyj. — С. 508 — 510. Переклад російською опублікований: [Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А.] «Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР». — Днепропетровск, 1984. — С. 37–39.

Переклад

Ясновельможний мостивий пан київський воєводо, мій вельми мостивий пане і брате!

Зволиш писати в. м. м. м. пан про наш похід — куди ми йдемо. Тепер підходимо до Дністра.

Як було добре, що ми зустрівшись між собою у Іркліїві дуже добре між собою ухвалили! А що мені в. м. висловив жаль з приводу московської війни! Якож і нам жалісно цього було! Про що при в. м. зразу ж з Ірклієва послав своїх посланців назустріч солтану-галзі, щоб і він цю війну покинув. Як він і вчинив це на наше бажання і негайно пішов до Молдавії, маючи при собі татарські і черкеські війська, втричі більші, як було рік тому під Збаражем! Не хотіли з нічим повертатися назад. Не відправивши моїх послів, переправилися біля Кочубіїв на цей бік Дніпра і проминувши Чигирин, десять миль до молдавських країв, до Букових міст (Буків -? — Ю. М.), про котрих в. м. зволиш знати, дав мені знати, що вже виступив у дорогу. Я негайно відправив до нього, щоб він і молдаван залишив. Але ніяк не міг його відрадити. Він давав цю причину, що «молдавани не тільки нам, татарам, але й вам самим є великими зрадниками. По два рази, коли ми були на вашій послужі, і коли повертались назад, вони били (?) наші тили". І до нас прислав, жадаючи Війська Запорізького, щоб ми також їм віддячили нашими послугами, як і вони нам. Однак, зглянувшись на своє християнство, не так гостро наступаю. Тільки про це мені йдеться, щоб їх хто з боку не важився громити — для допомоги до них йдемо. Нічого б цього не було, коли б й. м. пан краківський не вчинив це своїми бунтами, про котрі в. м. зволиш знати. Все Військо дуже стривожив, так що ми і заради солтана й. мості, і заради себе, будучи у небезпеці, мусили також прийти до обережності.

Що стосується зачіпки між польським і нашим козацьким військом вже ми обіцяємо, як і зразу, і тепер, Бог свідок, що ми жодної причини ніколи нікому не давали і тепер не думаємо давати. Тільки це дуже болить Війську Запорізькому, що й. м. п. краківський ухвалені статті святого миру відверто порушує, про що я перше повідомив в. м. м. м. пана. Чуючи це від й. мості, важко стриматися, мусимо убезпечуватися. І тепер ця убога земелька не через кого іншого, тільки через непотрібний табір п. краківського гине, що не тільки в. м. м. м. пан, який знає всі наші та іноземні способи, але й кожна чесна людина не похвалить. Ми б не були [у поході], і орда б не була, якби й. м. п. краківський

не дав би до цього привід. А що стосується свого життя зволив в. м. м. м. пан писати — чи в Києві, чи до Польщі їхати, це на розсуд в. м. м. пана, коли вже в. м. маєш від нас проїжджий універсал. Яко ж з милості Божої нашим нинішнім походом ще ніколи нікого, не тільки з братів наших руських, але й з польської шляхти не зачіпали і зачіпати не будемо, якщо й. м. пан краківський невдячний такій милості і договору, постановленого й. к. м. з нами, то вільно й. мості! Туди, де Господь Бог [вказує], наблизимось, і через своїх послів будемо зноситися!

Тепер же з пониженими своїми службами милості в. м. м. м. п. віддаюся..
Писан з М'ясківки 16 вересня 1650.

№ 22

1650, жовтня 6. — Лист невідомого до львівського радного писаря

„Rozumiem też, że pisanie moje pierwsze doszło w. m., w którym krótko dałem znać o poselstwie kozackim do jeo mści p. krakowskiego. Skoro się powrócili posłowie do Chmielnickiego, natychmiast naszego pana Łowczyńskiego, który był jeszcze przed tym posłany do Wojska Zaporoskiego, odprawił, dziękując ich mości panu krakowskiemu, że go pokojem upewnił. Oznajmił przy tym, że już posłów swych odprawił do hospodara mułtańskiego i do Rakoczego względem zamysłów świętobliwych króla jeo mści. Na ostatek prosił, aby jeo mść pan krakowski rozpuścił wojsko koronne, jako i on swoje: aby wojska oboje odpoczęły sobie aż do pewnego czasu, kędy się okazyja poda. Pod ten czas właśnie przyjechał też kozak do obozu naszego od pana wojewody kijowskiego, z kopiją listu jednego, który przed tem był pisany od króla jeo mci do Chmielnickiego. W tym liście jest wola jeo k. m., żeby kozacy chodzili na Czarne morze i żeby okazyją umyślnie do wojny turkom dali. I dla tegoć teraz nie mogąc iść na morze, do Wołoch wpadli i tam niemale poczynili szkody, chcąc turkom iridare. Jest też i druga kopia listu, tegoż pana wojewody, pisanego do Chmielnickiego, w którym dziwnie pieknie perswaduje Wojsku Zaporozkiemu do dania okazji, pisząc między inszemi (...) * formalia: Dopiero wszytka Europa powie, żeś jest od Boga dany, kiedy okazyją będziesz do wybawienia krwi krześciańskiej z niewoli pogańskiej. Te listy kiedy czytano jeo mść pan hetman, tak i inszy wszyscy takowym rzeczam dziwowali się. Co za intencja dalsza jeo mości pana krakowskiego czynić z obozem naszym, jeszcze doskonale nie wiemy, bo się tego nikomu nie zwierza sekretu. Wszyscy jednak tak tuszemy, że wojsko pułkami tu nad Dniestrem stać będzie, chłeba z Polski zaciągając. Popisu o piątek albo o sobocie spodziewamy się, który poprzedzić ma koło generalne. Jeżeli by tak było, tedy byśmy tu nad pułtoru niedziele dłużej nie (...) *. Chyża (?) nowina wczora przyszła do jeo mści pana krakowskiego, że dwór hański o dwóch koniach wybiera się pilnie, na co i dokąd pewne nie możemy jeszcze wiedzieć. Hospodar wołoski w Jasiech w pokoju znowu mieszka. Chmielnicki też ku Ukrainie z wojskiem swoim ściąga, jednak mu nie bardzo wierzemy, ani on też nam. Co jeszcze będzie, sam tylko Pan Bóg wie, ja jednak nie barzo dobrze wroże etc, etc.”

ДА в Кракові. — Ф. “Зібрання Русецьких”. — № 31. — 329. — Тогочасна копія.

Переклад

Думаю теж, що мій перший лист дійшов до в. м., у котрому стисло дав знати про козацьке посольство до його мості п. краківського. Як тільки повернулися послы до Хмельницького, тут же нашого пана Ловчинського, котрий ще перед цим посланий до Війська Запорізького, відправив, дякуючи його мость пану краківському, що його упевнив миром. Повідомив при цьому, що вже своїх послів відправив до валаського господаря і до Ракоці відносно святоблिवих задумів короля його мості. Врешті просив, щоб його мость пан краківський розпустив коронне військо, як і він своє: щоб обидва війська відпочили аж до певного часу, який подасть okazія. Власне під цей час приїхав теж козак до нашого табору від пана київського воеводи, з копією одного листа, який перед цим був написаний від короля його мості до Хмельницького. В цьому листі є воля к. м., щоб козаки ходили на Чорне море і щоб спеціально дали туркам привід до війни. І тому тепер, не можучи йти на море, вдерлись у Молдавію і там вчинили немалі шкоди, прагнучи посміятися з турків. Є також і інша копія листу цього ж пана воеводи, писаного до Хмельницького, у котрому дивно добре радить Війську Запорізькому, щоб дали okazію, пишучи між іншим (...) * формально тоді вся Європа скаже, що ти від Бога даний, коли будеш okazією до визволення християнської крові з поганської неволі. Ці листи коли були читані, його мость пан гетьман, як і всі інші таким речам дивувалися. Що буде далі чинити його мость пан краківський з нашим табором, ще докладно не знаємо, бо цього секрету нікому не відкриває. Однак всі так думаємо, що військо полками тут над Дністром стане, хліб з Польщі беручи. Сподіваємось в п'ятницю або в суботу, котрий має попередити генеральне коло. Якщо б так було, тоді б тут понад півтора тижні не (...) *. Хижа (?) новина вчора прийшла до його мості пана краківського, що ханський двір о двох конях спішно вибирається, навіщо і куди ще не можемо знати напевно. Молдавський господар у Яссах знову мешкає у мирі. Хмельницький теж до України з своїм військом йде, однак йому не дуже віримо, ані він теж нам. Що ще буде, один тільки Господь Бог знає, я однак не дуже добре ворожу і т. д., і т. д."

№ 23

1650, жовтня 17. — Київ. — Лист київського воеводи

А. Киселя до короля

„Najaśniesz miłościwy krolu, panie a panie mój miłościwy!

Nowy, nagły i niespodziewany nastąpił teraz po listach moich i pocztach wysłanych do króla j. mci paroksyzm taki. Przyszła wiadomość taka hetmanowi zaporowskiemu z Krymu, jakoby od w. k. mci miał być wysłany, tego nie wiem kto, praktykując tatarów na kozaki i ich braterstwo rozrywając, a przy tym zaraz deklaracja taka, że praktiki nie padną, na serce chana krymskiego, ale i owszem z jego szczerości ku kozakom to in dementiam eksarsit tedy i posłał do Krymu, dziękując a prosząc, żeby ordy wstyskie gotowe były, skoro rzeki staną. O tym mój konfident z Czychryna najpierw dał znać, konfirmował też potym Antom, pułkownik kijowski, który chodził do Stambułu, że się zjechał sam ten pułkownik z naszym

tym, co do Krymu jachał. Co nie wiem jakim sposobem miał sobie revelatum i temu zaś pułkownikowi powiedział. Zaczynam owdzie już decantatum bellum i hostilitatem mając przeciw przecie sobie imclusam od Rzeczypospolitej aperte nagotują się. Pisałem ja per omnia sacra przysięgając hetmanowi zaporoskiemu, że to nigdy nie jest, ale że to są zmysły pogańskie. Lecz chociażby anioł z nieba przyszedł i toż mu twierdził, już to tak fortiter apprehendował, że mu tego nikt nie wybije z głowy. Ja za sprawiedliwym summieniem moim obowiązałem, bom o tym żadnej wiadomości, ani przestrogi ni od kogo nie miał i po dziś dzień (aczby to rzecz potrzebna, ale też i ostrożniejsza musiałaby być) nie daje temu wiary. Ze to jednak już ad cumultum informatunij accessit, i u mnie już omnem spem pokoju sustulit w. k. m., p. m. m., jako najprzódziej o tym oznajmuje, a przy tym oraz i to z czym ten pułkownik do hordy chodził, i co przyniosł, już sam ekspiscatus odissero. Thema była legationis za pozwolenie hanowi krymskiemu i ordom wszystkim pro praesidio Wojsku Zaporowskiemu, prosić, aby było z mirem świętym potwierdzono i ofiarować wzajemnie gdyby tego potrzebowała hordy bydź prędko do usługi. Przyjęto tedy plusquam grato to poselstwo. Emir posłano i to przydano, że in quantum by tego potrzeba była, rumelskie, mułtańskie, wołoskie vires będą gotowe. Dwuch w Konstantinopelu rezidentów swoich mieli, jako insi, naznaczono koni tureckich kilka ubranych przez czausza z tymże pułkownikiem kijowskim, hetmanowi do Czehryna przysłano Wołoskiej ziemi spustoszenie i tatarom i kozakom przebaczone; tenże czausz turecki w Czehrynie ma się zabawić, czy z rozkazania wezyra dla wiadomości co się tu z nami albo między nami dziać będzie czy z woli hetmana zaporowskiego. Haec omnia eks ipso fonte zwykłym młotem skałę przekopawszy wyczerpałem. Czego już dalej spodziewać się ma ojczyzny nasza w. k. m., p. m. m., uważać będziesz raczył, a dopiero rozkazać producere majestatowi swemu list mój de data z Zakurowa (?) in principio augusti pisany, że o tym wszystkim pro fide mea debita w. k. méi i ojczyznę oznajmowałem i dla tego sēmpēr sentiebam et nunc sentio, jeżeli jaki sposób może być revicandi eks illa frenesi opętanego człowieka, bo ekspugnando, rationes Pan Bóg wie jakie być mogą przy tak wielkiej potędze, i w tak nagłym razie, że qua die zechce nas aggredi może, a nam dopiero zbierać się na to. Radbym tedy jeszcze jakimkolwiek sposobem, te mołem gdybym mógł zatrzymał na sobie, pogotowiu życzyłbym co radzić temu. Ale już mam przestrożę od mego konfidenta, ażebym już i sam więcej nie dufał a ujeżdżał. Jako tedy będę mógł consulere sobie i traci przy boskiej wszechmogącej opatrności enitar, a to co należy do przestrogi w. k. m. i ojczyźnie promitto z wiernym poddaństwem, które odddaję wespół z uniżonemi usługami memi majestatowi w. k. m. p. naszego miłościwego.”

НБУ у Львові. — Ф.5. — Оп.1. — Арк. 101. — Копія кінця XVIII ст. Тексту передують записи зроблені копіїстом: „1650, 14 pazdz.”, „List p.wojewody kijowskiego Kisiela z Kijowa die 14 octobr. 1650” тобто «14 жовтня 1650», «Лист п. київського воєводи Киселя з Києва 14 жовтня 1650».

Переклад:

Найясніший милостивий королю, пане а пане мій милостивий!

Новий, раптовий і несподіваний настав тепер після моїх листів і пошт, висланих до короля й. мості, пароксизм. Прийшла відомість така гетьману

запорозькому з Криму, нібито від в. к. мості мав бути висланий, цього не знаю хто, підбурюючи татар на козаків і розриваючи їхнє братство, а при цьому зараз така декларація, що інтриги не дійдуть до серця кримського хана, але і взагалі його щирості до козаків це він впав у божевілля тоді і послав до Криму, дякуючи і просячи, щоб всі орди були готові, як тільки замерзнуть ріки. Про це мій конфідент з Чигирина найперше дав знати, це підтвердив потім і київський полковник Антон, котрий ходив до Стамбулу, що з'їхався сам цей полковник з тим нашим, що до Криму їхав. Що не знаю яким способом мав собі відкрити (інформацію) і цьому полковникові повідав. Зачим вже там оспівану війну і похід на ворогів, маючи проти себе замкнену (?) від Речі Посполитої, відкрито наготуються. Я писав раді всіх святих присягати запорізькому гетьману, що цього ніколи не може бути, але що це є поганські почуття. Але хоча б ангел з неба зійшов і це ж йому твердив, вже це так твердо постановив, що йому цього ніхто не виб'є з голови. Я за мою справедливу совістю зобов'язався, бо я про це жодної відомості, ані перестороги ні від кого не мав і по сьогоднішній день (хоч це потрібна річ, але також і обережніша мусила б бути) не дає цьому віри. Що це однак вже є безліч (?) інформації, і у мене вже всю надію миру забрав в. к. м., п. м. м., якнайшвидше про це повідомляю, а при цьому також і це з чим цей полковник до орди ходив, і що приніс, вже сам виловив. Тема була посольство за дозволом кримському хану і всім ордам всім дати поміч Війську Запорізькому, просити, щоб було підтверджено з святим миром і офірувати взаємно якби швидко потребував орди до послуг. Тоді прийняв то великою приязню це посольство. Емір послано і це додано, що наскільки би цього потреба була, румельські, мултанські, молдавські мужі будуть готові. Двох своїх резидентів мали в Константинополі, як інші, призначено турецьких кількох коней, вбраних чаушем, з цим же київським полковником прислано гетьманові до Чигирина; спустошення Молдавської землі татарам і козакам пробачено; цей же турецький чауш має затриматися в Чигирині, чи з наказу візира для інформування, що тут з нами або між нами буде діятися чи з волі запорізького гетьмана. Ще все з самого джерела звичайним молотом камінь перекопавши, вичерпав. Чого вже далі має сподіватися наша вітчизна в. к. м., п. м. м., зволит зрозуміти, а допіро наказати доставити своєму маєстату мій лист даний із Закурова писаний першого серпня, що про це все обіцяне моїм чесним словом повідомляв в. к. мості і вітчизні і тому я завжди вважав і вважаю, якщо який спосіб може бути спосіб зв'язання божевільної людини, бо причини Господь Бог знає які можуть бути при такій великій потузі, в такому раптовому випадку, що у той день, коли зможе на нас напасти, а нам тільки збиратися на це. Радий тоді ще яким завгодно способом, цей тягар коли б міг затримати на собі, зичив би що радити цьому. Але вже нам перестороги від мого конфідента, що вже й сам не більше не вірив і виїжджав. Як тоді зможу радити собі і трудитися при Господньому Всемогутньому провидінню, а те що належить до перестороги в. к. м. і вітчизни віддаюся з вірним підданством, котре віддаю разом з моїми пониженими послугами маєстату в. к. м., п. нашого милостивого.

„Poseł jeo mści p. krakowskiego powrócił od Chmielnickiego 2 octobris z pokojem, Wojsku Zaporowskiemu kazał się ruszyć do domów swoich, wojsku koronnemu pozwala Chmiel stać w Ukrainie na liniej, jednak dla pewności swojej prosi w zakładzie kogo z rotmistrzów i pułkowników, żeby pewien był zdraica swego. Z Wołoch z victorią i z wielką zdobyczą powraca, zmówiwszy córkę hospodara wołoskiego za syna swego imie Tymoszka; wesele po Bożym Narodzeniu, intercyza spisana i poprzysiężona od hospodara wołoskiego Chmielnickiemu, bojarów czterech dał hospodar Chmielowi w zakładzie córki swojej: bo co musiał to rad uczynił, jednak tą conditią to wesele ma się odprawować, aby syn Chmielnickiego z szlachtą polską i politiką naszą na to wesele przyjechał. Czego pewnie dokaże: bo ma wiele szlachty przy sobie, którzy go polityki uczyć będą.

Poseł hospodara wołoskiego die 3 octobr. przyszedł do jego mści p. krakowskiego; tego jeszcze nie wiemy o czym, jednak to rozumiemy prosić o posiłek na Chmielnickiego. List też 3 octobr. przyszedł do jeo mści p. krakowskiego, aby nie bronił do Mułtan i Węgier iść na wojnę; z tamtąd powróciwszy się z victorią prosi, aby już kozaków 10 000 w regestrze zostawało, tylko owo poprostu barzo się zimą boi, żeby mu dać pokój: gdyż i między niemi kłótnia. Nieczaj, pułkownik kozacki, powadził się o ordą o zdobycz; co dalej będzie nie wiedząc.

W tamtych krajach, jako piszą, z łaski Bożej pokój i obóz się rozjeżdża, ale z pieniędzmi wielka trudność, bo żadnych pieniędzy nie chcą brać tylko monetę samą, której tu nie widać ani starej, ani nowej.”

Переклад

Посол його мості п. краківського повернувся від Хмельницького 2 жовтня з миром, Війску Запорізькому він наказав вирушити до своїх домів, коронному війську дозволяє Хмель стати в Україні на лінії, однак для своєї певності просить у заложники когось із ротмістрів і полковників, щоб зрадник був певний свого. З Молдавії з вікторією і з великою здобиччю повертається, змовивши дочку молдавського господаря за свого сина на ім'я Тимошка; весілля має відбутися після Божого Різдва, передшлюбний запис підписано і присягнуто від молдавського господаря Хмельницькому, чотирьох бояр дав господар Хмелю у заклад своєї дочки: бо що мусив, то охоче вчинив, однак це весілля має відбутися з такою умовою, щоб син Хмельницького з польською шляхтою і нашим вихованням на це весілля приїхав. Чого певно доведе: бо має при собі багато шляхти ппри собі, котрі його будуть вчити поведінки.

Посол молдавського господаря 3 жовтня прийшов до його мості п. краківського; ще не знаємо з чим, однак то думаємо, що буде просити про допомогу проти Хмельницького. Лист також 3 жовтня прийшов до його мості п. краківського, щоб не боронив йти на війну до Валахії і Угорщини; звідти повернувшись з вікторією, просить, щоб вже козаків 10 000 залишалось в реєстрі, тільки попросту дуже зими боїться, щоб йому дати мир: бо й між ними колотнеча. Нечай, козацький полковник, посварився з ордою через здобич; що далі буде, не знати.

В тих краях, як пишуть, з милості Божої мир і табір роз'їжджається, але з грошима великі труднощі, бо жодних грошей не хочуть брати тільки саму монету, котрої тут не видно ні старої, ні нової.

НБ України у Львові. — ВР. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 112. — Копія к. XVIII ст. Тексту передує заголовок зроблений копійстом: „1650 22 paźdz. Nowiny 22 octobr. (1650) ze Lwowa”, тобто «1650 22 жовтня. Новини 22 жовтня 1650 зі Львова».

№ 25

1650, жовтень (?). — Лист невідомого шляхтича (Л. — К. М'ясківського?) до невідомої шляхтянки

„Nowin tam u nas teraz żadnych nie masz, oprócz tego, że Chmielnicki gospodarówne wołoską za syna swego zmówił, czy dojdzie, czy nie dojdzie to swactwo, jeszcze wiedzieć nie mamy, bo gospodar wołoski tak powiada, że jeśli będzie miał potęgę, to nie da córki swojej, jeśli że nie będzie miał, to musi dać. Wojsko nasze stanęło jedno po Dniestrzem aż po Murachwe, a drugie na liniej od Dniestru, a stoję i w dobrach szlacheckich i królewskich, a szkody niezmierzone czynią, owo zgoła pokoju się nam nie wielu spodziewa(my), o który P. Boga pilnie prosimy, a jeśli nie będzie mógł być dłuższy pokój, przynamniej P. Boga prosimy, żeby do świątek chociaż podawał; przed niedziel dwiema pojechał p. Korzycki do gospodarzów wołoskich i mułtańskich od króla w posełstwie; luboć mi nie powiedział z czym jechał, ale się łatwo domyslić: praktikować przeciwko Chmielnickiemu, więcej (...) * miał w. m. panie oznajmić nie masz, nic takiego pojawili się, co nie omieszkać oznajmić w. m. m. panie.”

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Русецьких». № 31. — С. 267. — Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. на Поділлі // Красзнавство. — 1999. — № 1-4. — С. 762-73.

Переклад

Новин там у нас тепер нема, тільки те, що Хмельницький молдавську господарівну змовив за свого сина, дійде чи не дійде це сватовство, ще не можемо знати, бо молдавський господар так каже, що якщо буде мати потугу, то не віддасть своєї дочки, а якщо не буде мати, то мусить віддати. Наше військо стало одне понад Дністром аж по Мурахву, а друге на лінії від Дністру, а стоїть у і в шляхетських, і в королівських добрах, незмірні шкоди чинить, взагалі миру нам не дуже сподіваємося, о котрий ревно просимо Господа Бога, а якщо не зможе бути довший мир, то принаймні просимо Господа Бога, щоб хоча б подав його до святка; два тижні тому поїхав п. Корицький до господарів молдавського і валаського від короля у посольстві; хоч мені не сказав з чим їхав, але легко зрозуміти, що їде інтригувати проти Хмельницького, більше (...) * в. м. пану нема чого повідомити, нічого такого (нема), а як з'явиться, не забарююсь повідомити в. м. м. пане.

№ 26

1650, листопада 12 (2). — Чигирин. — Заповіт Івана Волевача

"Во имя Отца и Сына и С[вя]тог[о] Д[у]ха и Святия Живоначальния Неразділимия Тройці сталася реч у вічність. Амінь.

Я, раб Божий Иван Тихонович Волявач, обозний Войска Запорожског[о], обиватель чигиринский. Будучи мні от Г[о]сп[о]да Б[о]га хоробою обтяженном[у] и будучи на смертной постели при конци жития моего, пишу свой тот тестамент за доброй памяти и зуполного розуму моего, будучи ни от кого не намовлений и не примушонний, леч з доброй воли своей.

Напрод душу свою грішную полецаю Г[о]сп[о]ду Б[о]гу, а тіло мое к погребению земному отдается в вічную опеку. Где по воли Б[о]жеской и Матери Его ж, поручници рода християнского, що теж з доброй воли моей з убогого иміния моего рухомого и нерухомого сим тестаментом ствержаю, кому що записать, ниже [з] сего тестаamenta явствуует. Наперед жені моей Параскевії з сином Яковом двор зо всіма принадлежностями господарскими, рухомие вещи, яко то срібними посуди, грошми всякой монети, з одежою (...)* и збожжям, рогатим бидлом и овцами, винниці з казанами, також и бровар с казаном, солодовню, млин на речки Ирклее, а другия — на суботовские угодия Барабашевские, наданние мні за войсковую службу его милостию п[а]ном Богданом Хмелницким, гетманом, у вічність з ласки его и всего Войска Запорожского, такожде и отчизние, предком набитие доходи грунтовие, якие спадали на покойних братов и на мене пот (?) духовной отца моего Тихония, якая духовная и до днес б при нас иміється то покойного брата моего середул[шего](...)*, яко то безпотомного, и он по ласце своей (...)*, его спалие предковские грунта и отч[еские], жития во вічност отписал оставшою (...)*, покойного Антона, син его в опеку ним (...)* был до зросту мні, якого, яко опекун, приведши его до [ро]зуму и всю субстанцію покойного брата моего, а его отца, Якиму, братаничу своему, додержавши в цілости, прилюдне вручил в року шестсот четидесятом, на что от Якима, братанича, я квит имію. А что, где якие грунта иміються, предковские и мною куплею набитие заходи (?), то все отказую тож жоні своей Параскевії да сину Якову, а дочері Марії пять тысяч коп доброй монети грошей, из двома унуками, а ей дочерми Вовдею и Ганною и по десять фунтов сребра да футор зо всіми принадлежностями, будучими на Шабелниках, збожем, з бидлом рогатим и овцами, пасіка на Опанасовці с пчелми. Дочці ж моей Марії и зятеві моему, а мужу Маріїному Гаврилу Коробці двадесят кобил из жеребцем гнідим турецким да пять коней верховых со всем убором козацким, янчарок добрых пять, панцир дощатий из щитом, а ежели що похоще жена моя, а їх matka и болше оділит що, з воли своей. Братаничу ж моему Якиму Антоновичу пару добрых верхових коней, един сивий мастю, а другой гнідий татарский, со всею зброєю, ронд злоцістий з каменцями, янчарок под сріблом дві, кобил десять из жеребцем сивим лядским, панцир колчастий з злоцістою мисюркою и карваші, тысячу коп грошей. На церкви же Спаскую, Пречистую, Петровскую и Николскую, на всі чтирі, по тысячі коп грошей, да на поминовение священникам: спаскому чигринскому отцу протопопі Пешті коп сто, пречискому сто, петровскому и николскому по тридцять коп. Якие же грунтовнес поселением людей и без поселения жені с сином Яковом в сей духовной ниже написание волевачевские восем байраков, також и пасіка с пчелми и сінокоси по обидва боки Цибулника (...)*, поле с поселением людей, хутор, такожде степное (...)*,

вишеописаний грунт под речкою Цибулником (...) *кой голови от озера (?), где могила, и ото Грузкой голови и от малой (...) * [оз]ерця вгору досит (?), где и млин, мною за кошт построен, хутор на Березовці з степом и сінокосами и плесоми и з бидлом, Плоский ліс, куплею набитий, на який и запис иміем и тамо пасік две с пчелми. А тот ліс куплен зо всіми принадлежностями с поселением людей от Максима Михайловича, жителя чигринского за две тысячи коп доброй монети литовской личбы, без десяти. Другий ліс мною куплен у Хведоры Андріевої, тож в жителки чигринской, за пятсот коп грошей доброй монети, литовской личбы, к своему ж, из сінокосами и звериними ловлі, где и гребля на Ингульці с поселением людей и з хутори моими (?). А на тие хутора записи иміем на Чутце, предком набитие грунта и поселением людей хутор, як в отческой духовной описано, на Дяпичем ліс с пасікою, з сінокосами, с пахатним полем, предковские на Чуті сінокоси и в Колонтаеві — сінокоси, пахотное поле предковское ж; за Днепром, в городку Потоке два млина мною куплений: един у трох колах з ставилом лужковим в Степана Сипацкого (...) * млинове; а другий крайний од міста в четирох колах з ставидлом (?) у Климка (?) Миколаевича, на якие и записи иміем. И всі тие вишеписание грунта предковские, где мною куплено набитие и з ласки войсковой наданние у вічність, все иміния мое движимое и недвижимое отписую жені моеї з сином Яковом. А хто бы сей тестамент сміл касовать, тот розсудится зо мною на втором пришествві Христовом.

При котором писаню и справованю сей духовной моеї били людей добрые и віри годние: духовной отец Стефан Иереміевич, священник причиский, пан Богдан Пешта, хорунжий войсковий, пан Феодор Коробка, атаман чигринский. К сей же духовной упросилем его милости пана Зіновія Богдана Хмелницкого, гетмана войскового Запорозского, яко своего покровителя, о подпис руки и о преложеню печати войсковой гетманской.

Писан сей тестамент священником пречиским Стефаном Иереміевичем, роки Божого 1650, місяца неомбрія второго дня."

ЦДІА України у Києві. — Ф. 221. — Оп.1. — № 183. Копія середини XVIII ст. Наприкінці документа приписка копійста: "На подлинном подписался Богдан Хмелницкий, рукою власною. Печать гетмана Хмелницкого". Є також приписка 1902 р., яка вказує на власника документа: "От М. Микешина. 1902 г." Оубліковано: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепрпетровск, 1988. — С. 58-60.

№ 27

1650, грудня 6. — Лист невідомого до невідомого

«[...]Wereszczaka z drugim pokojowym k. j. mci, których był do pokoju k. j. mci p. wojewoda kijowski, z ręką swoich oddał i załcił, poimano, dla tego, iż wszystkie sekreta wydawał Chmielnickiemu z pokoju k. j. mci.

P. Woronicz, którego k. j. mc z listem do Chmielnickiego posyłał, wrócił się; ten powiada o wszelkiej gotowości jego, i że niemało posłów cudzoziemskich zastał u niego. Przyjął go ludzko i udarował, pałasz złoty dawszy mu.

W Warszawie dwaj są posłowie angielski i wenecki. Pan krakowski dopiero też przyjechał, i zaraz tajemna rada być miała, senat tylko z posłami. [...]

Z Warszawy d. 16 decembr. Prusacy o Brodnicę się kłucą. Od szwedów imminet peregulum za praktyką Chmielnickiego, że nie kędy indziej jeno do Prus myślą obrócić. [...] O Rakoczym pewna wiadomość z Węgier, że ma trzydzieści tysięcy wojska gotowego, z którym chce iść pod Kraków.

W piątek przyszły pospolitego ruszenia jedne za dwoje wici wywidą. Kisiel zajechał starostwo bohusławskie p. starościę sokalskiemu, powiadając że mu jeszcze na elekcję nieboszyk pan kanclerz resygnował i trzyma je per praesidium Chmiela. Ma list p. starosta sokalski, ręką samego Chmiela pisany, gdzie pisze do podstarościę bogusławskiego, przydając to, że Adam a Bogdan są tacy bracia, których tylko rydel a motyka rozerwie.

Taką deklaracją dał przez p. Woronicza królowi Chmiel, że jeśli chce żyć w pokoju, tedy trzeba, żeby mu wiecznemi czasy nie tylko zadniepską Ukrainą, ale i tu pewną część Rusi pościł. Druga, aby unią zniósł i wszystkie władactwa schizmatikom oddał z majątnościami. Trzecia, żeby ośm co przedniejszych senatorów podpisało się na to. Czwarta, żeby czterech senatorów, których sobie wybierze, mieszkał przy nim pro obsidibus pokoju. Tatarowie tylko budziacy są przy nim, których piętnaście tysięcy.[...]

Poseł Rakoczego jest nie wiedzą z czym. P. Kopus i pan Czarnecki z kompanią swoją dragońską, są circa custodiam corporis hospodara wołoskiego, ten powiedział, że Chmiel (...)* kazał królowi i Rzeczypltej beneficia quae praestitit, że i króla mając w rękę wypuścił i Rzeczyplta tego niewdzięczni: dla tego chce imie lackie wykorzenić. Tenże powiadał, że po wołoskiej wiktorej Chmiel z tatarami do gospodarza mułtańskiego posłał, aby mu dań dobrowolnie postąpił. Generose odpowiedział hospodar, ukazawszy 30 000 wojska swego uszykowanego; bo w polu te posły odprawował. Przy odwadze tych junaków moich, którzych widzicie, panom waszym jako rozbojnikom powidzcie, że proch, kule, szablę niosę z taką danią, panów waszych i was ochotnie czekam.

Z Warszawy d. 20 decembr. Dopiero wczorajszego dnia (a począł się d. 5 niecotliwa sprawa) sejm się zaczął [...]

Onegdaj czytane były listy od Chmielnickiego i supplika od Wojska Zaporowskiego, w których contenta:

Aby paktom Zborowskim in toto dosyć się działo, to jest aby jeo mśc ks. arcybiskup gniezniński i lwowski, książę Radziwiłł, pan krakowski, pan wojewoda braclawski, pan podkanclerzy terażniejszy one poprzysiągł. Aby obsides dano ksze wojewodę ruskiego jako wielce miłującego kozaki, p. chorążego koronnego, jako tego, który ma przywiłaje na tamte starostwa i na Czehryn, aby one z sobą przywiozł; pana staroste białocerkiewskiego Lubomirskiego, i pana oboznego koronnego, staroste braclawskiego. Unia aby zniesiona była. Aby część pewna ziemice onym wydzielona była, w której aby dobra szlacheckie żadne nie były. Conclusia: co gdy się sławią, uniżonemu na wszelakie rozkazanie sługami zostają. Dokładają i tego, iż dochodzą nas wiadomości, iż na nas wojska gotują, i my też broniąc, musim u postronnych panów zaciągać pomocy.

Чытаны быў і од pana wojewody kijowskiego (którego udano było, że miał przyjechać do Warszawy, ale nie), w którym pisze, iż o pokoju zdesperowawszy, powraca do Polski z Kijowa i szlachta z nim wszystka, jednak w drodze oczekiwana na dalszą deklaracją Rzeczypospolitej. Czytany i list jednego konfidenta z Wołoch, który oznajmuje de hostilitate Chmielnickiego, którego posłowie byli u gospodarza i króla jeo mc nie wymieniali tylko regulus, iż ma conjunctionem armorum z Rakoczym, gospodarzem (który córkę pewnie daje za syna jego ultimis diebus january) z chanem i cesarzen tureckim, ale ci dwaj patrzeć będą po kim szczęście padnie, tego partes sequentur. Conclusum tedy wysłać do p. wojewody kijowskiego, oznajmując, iż komissarze deputowani ad tractandum de pace, aby oznajmił Chmielnickiemu, aby tym czasem nihil affanteret. Wojska tym czasem zbierać będą, które chcą, aby we trzy niedziele stanęli.[...]

Z Litwy okrom tego wydano na żołnierza trzy miliony i kilka krot sto tysięcy”.

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 115–115 зв. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передуге заголовок зроблений копієстом:”1650. Сейм двунедzielny 1650, d. 6 decembris”, тобто «1650. Сейм двотижневий 1650, 6 грудня».

Переклад

[...]Схоплено Верещаку з іншим покоєвим слугою к. й. мості, котрих до покою к. й. мості п. київський воєвода, своїми руками передав і рекомендував, а це тому, що всі секрети видавав Хмельницькому з покою к. й. мості.

П. Воронич, котрого й. к. м. з листом посилав до Хмельницького, повернувся; цей розповідає про всіляку його готовність і що немало іноземних послів застав у нього. П Хмельницький прийняв його люб’язно і обдарував, давши йому золотий палаш.

У Варшаві є два посла: англійський і венецький. Пан краківський лише тепер приїхав, і зразу таємна рада мала бути, сенат тільки з депутатами.[...]

З Варшави 16 грудня. Пруссаки сваряться за Бродницю. Від шведів неминуча загроза через інтриги Хмельницького, що нікуди, тільки до Пруссії думають обернутися. [...]

Про Ракоці певна відомість з Угорщини, що має тридцять тисяч готового війська, з котрим хоче йти під Краків.

В минулу п’ятницю прийшли віці на посполите рушення, одне за дві. Кисіль зайняв Богуславське староство п. сокальському старості, кажучи, що йому його ще на елекції його небіжчик пан канцлер віддав (?) і тримає його під захистом Хмеля. Має лист п. сокальський староста, писаний рукою самого Хмеля, де пише до богуславського підстарости, додаючи то, що Адам і Богдан такі брати, котрих розлучить тільки лопата і мотика (якими копають могилу — Ю. М.).

Таку декларацію дав королеві Хмель через п. Воронича, що коли хоче жити в мирі, тоді треба, щоб йому віддав навічно не тільки задніпрську Україну, але і тут певну частину Русі. Друге, щоб ліквідував унію і всі владництва віддав

схизматикам з маєтностями. Третє, щоб вісім найперших сенаторів підписалося на це. Четверте, щоб чотири сенатора, котрих він обере, жили при ньому, заложниками миру. Татари при ньому тільки буджацькі, котрих п'ятнадцять тисяч. [...]

Посол Ракоці є, але не знають з чим. П. Копіус і пан Чарнецький з своєю драгунською ротою, є (...)» для охорони молдавського господаря, цей сказав, що Хмель сказав королю і Речі Посполитій переконалися у милості, яку він виявив, що короля маючи в руці, випустив і Річ Посполита за це невдячна: тому хоче лядське ім'я викоренити. Цей же сказав, що після молдавської перемоги Хмель з татарами послав до валаського господаря, щоб йому добровільно дав данину. Шляхетно відповів господар, показавши 30 000 свого вишикуваного війська; бо в полі приймав цих послів: «З відвагою цих моїх юнаків, яких бачите, скажіть вашим панам як розбійникам, що порох, кулі, шаблі принесу як данину, охоче чекаю вас і ваших панів».

З Варшави 20 грудня. Тільки вчора (а почався 5 дня безчесною справою) почався сейм [...]

Недавно були читані листи від Хмельницького і супліка від Війська Запорізького, суть яких у наступному:

Щоб Зборівський договір повністю виконувався, тобто щоб його мость кс. архієпископ гнезненський і львівський, князь Радзівіл, пан краківський, пан брацлавський воєвода, нинішній пан підканцлер їм присягнув. Щоб були дані заложниками князь руський воєвода як дуже люблячий козаків, п. коронний хорунжий, як такий, що має привілеї на тамтешні староства і на Чигирин, щоб він їх з собою привіз; пан білоцерківський староста Любомирський, і пан коронний обозний, брацлавський староста. Унія щоб була ліквідована. Щоб їм була виділена певна частина землі, у котрій щоб не було ніяких шляхетських добр. Висновок: що вони пониженими слугами залишаються, готовими виконати будь який наказ й. к. м. Додають і те, що доходять до нас вісті, що на нас готують війська, і ми теж боронячись, мусимо у іноземних панів брати допомогу.

Читаний був і лист від пана київського воєводи (по котрого говорили, що мав приїхати до Варшави, але так не сталося), у котрому пише, що розчарований у мирі, повертається до Польщі з Києва і вся шляхта з ним, однак в дорозі чекає на подальшу декларацію Речі Посполитої. Читаний і лист одного конфідента з Молдавії, котрий повідомляє про ворожість Хмельницького, послі якого були у господаря і не згадували короля й. м., тільки принца, що мають військовий союз з Ракоці, господарем (котрий певно дочку віддає за його сина в останні дні січня), з ханом і турецьким султаном, але ці два дивитись будуть на чиєму боці щастя, того сторону й приймуть. Було тоді вирішено послати до п. київського воєводи, повідомляючи, що депутовані комісари для мирних переговорів, щоб повідомив Хмельницького, щоб тим часом ніщо (...)». Тим часом будуть збирати війська, котрі хочуть, щоб стали за три тижні.[...]

З Литви крім того видали на жовніра три мільйони і кількасот тисяч.

1650, грудня 9. — Дмитрів. — Уривок з листа Ходоровського-батька до Яна Ходоровського

«[...]Iż mie w. m. pytać raczysz, na co się w ojczyźnie naszej zanosi. Trudno zgadnąć, ale snadnie każdy domyslić się może, że przedzej wojny, niż pokoju spodziewać, ponieważ rebellia wyłamie in altrum. Przyjechał ongi z Ukrainy niejaki p. Fasciszewski, człowiek zacny, pocciwy; ten powiada, że kozacy tym się urazili, że chorągwiie niektóre naszych blisko zarubów (tak oni granice swoje nazywają) stanęli. Czym się oni skomosiwszy (?), potężne pułki swoje w samych położyli zarubach; przegrążając a(?) mówiąc: "Jak nas lachi zaczepią, obaczą, że ich za Warszawu aż do Gdańska zażeniem", ponieważ tego niewdzieczni, cośmy dla nich uczynili. A zatym zakazali chłopom, aby żadnych podatków, ani powinności panom swoim nie oddawały, humna szlacheckie wymłaczają, konie biorą, niektóryech obywatelów stanu szlacheckiego w Braclawszszynie pobito, to już nie wiemy, jeśli się wysidziemy w pokoju. I to pisał ks. Lentowski ze Lwowa, co mu urzędnik jeo mci p. Lubaczowskiego powiedział, że w Szczyrcu pojmano kozaka szpiega z listami do popow i wojtów, aby się wszędzie gotowali bić lachy; którego szpiega snać pojmano, i z temi listami do Warszawy posłano. Nie wiem, że jeśli to tak jest? Czy też nie? Dosyć tego, że wątpiemy i niepewny nasz pokoj. Foremną tyż rzecz ongi pan Kuszewicz, pisarz lwowski radziecky, do mnie w liście swoim napisał, co mu oznajmiono z Warszawy, że poseł tatarski, będąc u króla w Warszawie, pojachał do Gdańska, a ztamtąd z rozkazania królewskiego miał się puścić okrętem w zamorskie kraje, z przydanym sobie secretarzem, szlachcicem polskim. Co jeśli tak jest, ja prostak takowego misterium wytłumaczyć nie umiem, przydzie nam admirari non phiosphari, atoli czas wszystko odkryje, daj Boże, aby nie na zgubie ojczyzny[...]».

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 59. — С. 99. Оригінал завірний печаткою.

Переклад

[...] мене в. м. зволиш питати, до чого йдеться у нашій вітчизні. Важко зрозуміти, але зручніше кожен може домислитися, що сподіватись треба швидше війни, ніж миру, оскільки реbelieя виламується в іншому. Позавчора приїжджав з України якийсь п. Фасцишевський, людина значна, пошттива; цей каже, що козаків те зачепило, що деякі наші хоругви стали близько зарубів (так вони свої кордони називають). Це їх так доткнуло (?), що вони поставили в самих зарубах свої потужні полки; погрожуючи і кажучи: "Як нас ляхи зачеплять, побачать, що ми їх за Варшаву аж до Гданська заженем", оскільки невдячні тому, що ми для них вчинили. А після цього заборонили селянам, щоб вони жодних податків, ані повинностей не віддавали своїм панам, шляхетські гумна вимолочують, беруть коней, було побито деяких обивателів шляхетського стану в Брацлавщині, ми вже не знаємо, чи висидимо в мирі. І це писав ks. Lentovський зі Львова, що йому урядник його мості п. Любачівського сказав, що в Щирцю спіймано козака шпигуна з листами до попів і війтів, щоб скрізь готувалися бити ляхів; котрого шпигуна, знаги, спіймано, і з цими листами послано до Варшави. Не знаю, чи так то є? Або ж ні? Досить того, що сумніваємося і що не-

певний наш мир. Вірна теж справа, пан Кушевич, львівський радний писар, до мене в своїм листі написав, що йому повідомили з Варшави, що татарський посол, будучи у короля у Варшаві, поїхав до Гданська, а звідти з королівського наказу мав вирушити на кораблі у заморські краї, з приданим йому секретарем, польським шляхтичем. Якщо так є насправді, то я простака такої містерії не можу витлумачити, приходиться нам дивуватися, а не філософствувати, час все відкриє, дай Боже, щоб не на погибель вітчизни[...]

№ 29

1650 р. — Зразок проїжджого листа (глейту), котрі видавались полковниками повстанського війська українським купцям, що їхали торгувати в Росію

«От полковника Войска его королевской м[и]л[о]сти Запорозского, а повіту [---], от имярек и проз[виско].

Б[о]жиею м[и]л[о]стию великого г[о]с[у]д[а]ря ц[а]ря и великого кн[я]зя Алексія Михайловича, всея Росіи самодержца, владымерского, московского и инних многих г[о]с[у]д[а]рств г[о]с[у]д[а]ря и обладателя его ц[а]рского вел[ичества].

Всім вобец столником, кн[я]зем, воеводам, подвоеводим и всім головам и начальником и приказним людем в земли его ц[а]рского величества московской будучим, відомо буди, што тот на имя прозвиско, с котрого города, з давних літ козаком при Войску Запорозком бывал и тепер знову при войску зостал под владзу п[а]на Богдана Хмельницкого, гетмана и всего Войска кр[олевской] м[и]л[о]сти Запорозкого]. А иж маючи тепер продажный товар, так у возах, яко и живый. Продават на спродаж в земли его ц[а]рского величества до московских городов, за которим, на имя, товаришем моим, и всех вас столников, кн[я]зей, воевод, подвоеводих, началников и приказних прошу, абы ему з ласки в(а)шеї волно было все спродати без даваня тамги и никакої повинности давання (?). Што ми в том ласки вашеї дознавши, у жодного з ваших торговых людей, которыи бы міли щымколвек приехати к нам, ни один (?), не допустимо и ни одной денежки дати, якож и не дают вже ништо нигде у нас на Україні. А при том зычим вам с товариством от Г[о]с[по]да Б[о]га доброго здоровья.

Дан з якого города року по Рожестві Х[ристо]ві 1650».

БАН. (Петербург). — ВР. — 4.7.25. — Арк. 371–371 об. — Оригінал. Оpubліковано: [Ковальский Н. П., Мыцък Ю. А.] «Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР». — Днепропетровск, 1984. — С. 25-26.

№ 30

1650 р. — Реєстр хоругв під командою надвірного литовського хорунжого відправлених під Гомель

„Choraęwie na Homel ordinowane pod comandę jeo mści pana choraęzego nadwornego W. K. L[itewskieg]o.

Jeo m. pan choraęzy nadworny W. K. L[itewskieg]o   koni 100
p. Bobrowski   koni 150

p. Romanowski	koni 100
p. Pogirski	koni 80
Pułtor	koni 100
Sienkiewicz	koni 100
dragonia j. m. p. podk[omorze]g[omy] s[łoni]m[skieg]o	koni 120
p. Szałewski	piechoty 100
p. Kunowski	100
p. Sławkowski	100
j. m. p. chorąży nadworny	piechoty 200 ¹
capitan Giedwz[in]ski[?] piech[oty]	niemieckiej 120

Radziwiłł w[o]jewo[da] wił[ę]ński, hetman”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 20. — С. 129. — Оригінал завірений печаткою. Запис на звороті. Останнє слово підкреслено: „Ordynans komendy, danej j. m. p. podskarbiemu nadwornemu W. Ks. L. danej niepotrzebny”, тобто «Наказ команді, даний й. м. п. надвірному підскарбію В. кн. Л. даний непотрібно».

Переклад

Хоругви відправлені на Гомель під командою його мості пана надвірного хорунжого В. кн. Л[итовсько]го.

Його м. пан надвірний хорунжий	
В. кн. Л[итовсько]го	коней 100
п. Бобровський	коней 150
п. Романовський	коней 100
п. Погирський	коней 80
Пултор	коней 100
Сенкевич	коней 100
драгуни й. м. п. підк[ом орія] слонім[ського] (?)	коней 120
п. Шалевський	піхоти 100
п. Куновський	100
п. Славковський	100
й.м. п. надвірний хорунжий	німецької піхоти 200
капітан Гедвз[in]ський[?]	німецької піхоти 120

Радзівіл, віленський воєвода, гетьман”

№ 31–32

1650, кінець грудня (?). — Лист невідомого польського шляхтича до невідомого

„Tak między raciamy lwowskimi słychać, że pięćdziesiąt tysięcy wojska uchwalono mieć na tego nieprzyjaciela, a przy tym i pospolitego ruszenia; twierdzą, że już jest 20 tysięcy cudzoziemskich ludzi gotowych niedaleko ku Śląskowi, którzy już są

¹ Приписка: „Trzeba dać na nie”, тобто „Треба дати на них”.

zaciągieni. Commisarzów naznaczono do Chmielnickiego z tym, jeśli chce trzymać pacta pod Zborowem postanowione, bez dalszych wymysłów, to Rzeczpospolita arqwiset; sin secus, to wojska następią i król j. m. z pospolitym ruszeniem; ja to nie affirmasine pisze, jeno co mi jeden z radców powiedział. Interim spodziewam się, że wiedzieć o wszystkim dostatecznie będziemy.”

ДА в Кракові. — Ф. „Зібрання Русецьких”. — № 31. — С. 225. — Тогочасна копія. — Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник. — Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 21.

Переклад

“Чути між львівськими райцями, що ухвалено мати 50 тисяч війська проти цього ворога, а до того і посполите рушення. Твердять, що вже є 20 тисяч іноземного люду напоготові, недалеко Сілезії, вони вже навербовані. Призначено комісарів до Хмельницького з такою пропозицією: якщо він хоче притримуватися пактів, ухвалених під Зборовим, без якихось нових вигадок, то Річ Посполита буде прихильною, а якщо інакше, то війська перейдуть у наступ і сам король з посполитим рушенням. Це я пишу не як безсумнівний факт, а як мені сказав один з райців. Між тим я сподіваюся, що ми будемо знати про все достатньо.”

№ 33

1651, січня 3. — Квит великого гетьмана коронного М. Потоцького на отримання 9300 злотих

“Mikołaj z Potoka Potocki, kasztellan krakowski, hetman wielki koronny, barski etc. starosta.

Wiadomo czynie tym pismiem moim, iż pod niebytność na ten czas tu, w Warszawie, j. m. p. Piotra Potockiego, generała podolskiego, rotmistrza j. k. m., na chorągiew jeo kozacką quarcianą koni sta za trzy ćwierci żołdu, które się zaczęły a dia prima aprilis, a kończyły ostatniego dnia grudnia w roku blisko przeszłym 1650, podług porachowania osobnego skarbowego przychodziło złotych polskich dziewięć tysięcy trzysta, które z skarbu tak są zapłacone naprzód (...)*, gęstymi recogniciami złotych dziwiećset sześćdziesiąt ośm, a do pp. poborców województwa Krakowskiego (...)* dwudzieście poborów assygnacją złotych polskich ośm tysięcy trzysta trzydzieści i dwa. Ze tego wszystkiego sposobem wysze opisanym wynosi suma z skarbu zapłaconych złotych polskich dziewięć tysięcy trzysta, i nic się już więcej za pomienione też ćwierci nie zostaje skarbowi winno. Zaczym nomine j. m. p. starosty kamienieckiego i chorągwe jego daje ten quit mój do skarbu Rpte koronnego, na co się przy pieczęci mej ręką własną podpisuję.

Datt w Warszawie dnia 3-o stycznia roku 1651.

Mikołaj Potocki, castellan krak[owski], het[man].”

НБ. — IP. — Ф. 24. — № 2503. — Оригінал, завірений печаткою і особистим підписом М. Потоцького. Записи на звороті іншими руками середини XVII ст.: “Kozacka quietat ze trzech ćwierci a die 1 apr[il]is] 1650 zaczętych j. m. p. Piotr Potocki, generał podolski 9300 productu coram. nob. Stanisław Tomaszewski, (...) judice (...)*”, тобто «Козацька сплачує з трьох чвертей, які почалися 1 квітня 1650,

й. м. п. Петр Потоцький, подільський генерал, принісши 9300 шляхетний Станіслав Томашевський (...) * суддя „P. Mniszek т.р. на zł. 9300”, тобто «Пан Мнішек рукою власною на 9300 злотих».

Переклад

Миколай з Потока Потоцький, краківський каштелян, гетьман великий коронний, барський і т.д. староста.

Відомо чиню цим моїм листом, що під час відсутності тут, у Варшаві, й. м. п. Петра Потоцького, подільського генерала, ротмістра й. к. м., на його козацьку хоругв кварцяну коней триста за три чверті жолду, котрі почалися першого квітня, а закінчились в останній день грудня минулого 1650 року, згідно з підрахунками окремого скарбового припадало дев'ять тисяч триста польських злотих, котрі зі скарбу так сплачені насамперед (...) *, частими інспекціями дев'ятсот шістьдесят вісім злотих, а до панів збирачів податків Краківського воеводства (...) * двадцять податків асигновано вісім тисяч триста тридцять два польських злотих. З цього всього способом вищеописаним складає суму з скарбу сплачених дев'ять тисяч триста польських злотих, і вже ніскільки більше за згадані теж чверті не залишається скарбу винно. За чим іменем й. м. п. кам'янецького старости і його хоругви даю цей мій квит до коронного скарбу Речі Посполитої, на що при моїй печатці власною рукою підписую.

Дано у Варшаві 3 січня 1651 року.

Миколай Потоцький, краківський каштелян, гетьман.

№ 34

1651, січня 28. — Варшава. — Лист невідомого до невідомого

«Z Warszawy z poszty de data 28 januar.

Z Podola. Timoszek, Chmielnickiego syn, wybrawszy się z przedniejszym kozacwem czołem wszystkiego wojska w 6000 na wesele do Wołoch, zaskoczony od ludzi hospodarskich, gdzie był i naszych półk dobry ad internecionem zniszczony, postrzelono trzykroc samego, nie wiem jeśli supervivet, dostał w ręcę hospodarowi. Trwoga między kozakami jako olim między naszymi pod Pilawcami i naszym serce biorą laudetur Deus. Han tatarski na wiosnę chce assistere kozakom, bo tak urget cesarz turecki, ale posłańcowi królewskiemu rzekł: „Macie zimę, możecie poskromić insolentem, poki tatarów mieć nie będzie”.

Z Warszawy. Posłaniec moskiewski 25 praesentis wziął odprawę od króla jeo méi. Przyjeżdżał, prosząc, aby się pactis dosyć działo, żeby tatarów i kozaków przez granice koronne nie przepuszczano do Moskwy, ale raczej iunctis armis z Moskwą tę incursią hamowano.

Han w liście swoim do króla jeo méi dość politycznym, prosi o zegarek stołowy dla siebie.

Z Krakowa. Pułkownik jeden cesarski na imie Lorens Holff ze 2000 rajtarów puścił się górami do Chmielnickiego zaciągniony i disgrati obał go być cesarz; ztąd impet i na polaki. Posłano do palatinusa węgierskiego i do hospodara i do cesarza od Krakowa też oko jest, że w jednym czasie in asperis montium, posiłek, abo w ręku być może u naszych abo sub manu, da Pan Bóg.

Rakoci 3000 niemców temuż posłał Chmielnickiemu.

Nasze chorągwie pro 18 februar do obozu pod Bobrujsk spiesza się. Do Moskwy wielcy posłowie jeo mśc p. Sędomirski, a z Księstwa jeo mśc p. Obuchowicz, pisarz litt(ewski), jadą po gromnicach prętko. Król jego mość 28 januar do Jałowki na noc z Bielska się obiecował, jedzie sine comitatu, czterech tylko pokojowych przy nim i spowiednik i kaznodzieja, a kampania dragasna, dworzan i urzędników nic nie masz. Królowa jej mość została w Nieporęcie, p. podcanclerzy koronny w Bielsku. Bawic w tej drodze król jeo mśc nie chce. W Jezierniej u p. podkanclerzego litt[ewskiego] 29 miał być. Tegoż dnia w Szydłowicach, stanie i w Słonimie ma być.

Rediturus pro d. 8 febr[uari] do Warszawy, a z Warszawy prętko do Lublina i do obozu potym, który się gromadzi, jakoż o tym pewna wiadomość ze Lwowa”.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ XXXIV. — № 183.

Переклад

З Варшави з пошти від 28 січня.

З Поділля. Тимошек, син Хмельницького, виступивши з 6 000 найдобрішого козацтва на чолі всього війська на весілля до Молдавії, був перехоплений господарськими воїнами, де був і наших добрий полк, вщент знищений, поранено тричі його самого, не знаю чи виживе, дістався руки господарю. Тривога між козаками як колись між нашими під Пилявцями і наші серця співають «Тебе, Боже, хвалимо». Татарський хан навесні хоче допомогти козакам, бо так підганяє турецький султан, але королівському посланцю сказав: „Маєте зиму, можете приборкати зухвалого, поки він татар мати не буде”.

З Варшави. Московський посол 25 цього місяця взяв відправу від короля його мості. Приїжджав, просячи, щоб зберігався мир, щоб татар і козаків через кордони Корони не пропускали до Москви, але швидше з’єднали війська з Москвою, щоб ці напади було погамовано.

Хан в своєму листі до короля його мості досить дипломатичному, просить про столовий годинник для себе.

З Кракова. Один імператорський полковник на імя Лоренц Хольф з 2 000 рейтарів пішов горами до Хмельницького, бувши ним найнятий, і попав у немилість імператора; звідси тиск на поляків. Послано до угорського палатина і до господаря і до імператора від Кракова теж там уважні, що робиться в диких горах, підмога або в руці може бути у наших або під рукою, дасть Господь Бог.

Ракоці 3000 німців послав цьому ж Хмельницькому.

Наші хоругви на 18 лютого під Бобруйськ поспішають. До Москви великі послаи його мость п. сандомирський, а з Князівства — його мость п. Обухович, литовський писар, їдуть невдовзі після громниць. Король його мость 28 січня до Ялівки на ніч з Більська обіцявся, їде без супроводу, тільки чотири покойових слуги при ньому, сповідник і проповідник, а рота драгун, дворян і урядників ніскільки нема. Королева її мость залишилася в Непоренті, п. коронний підканцлер в Більську. Затримуватися в цій дорозі король його мость не хоче. В Озерній у п. литовського підканцлера 29 мав бути. Цього ж дня в Шидловицях стане і у Слонімі має бути.

Планує повернутися 8 лютого до Варшави, а з Варшави швидко до Любліна і потім до табору, котрий збирається, як про це певна відомість зі Львова.

1651, лютий (?), — Лист львівського підкоморія В. М'ясківського до дружини краківського каштеляна Потоцького

„Niedobrą nowinę przyniosł mi wczora z Krakowa pan sędzia podolski, brat mój, że niejaki herszt Kirchefelt, marszałek, zdisqustowany od cesarza chrześciańskiego przebiwuje (?) i przebiwać (?) się chce z Niemiec do Chmielnickiego przez Polsce już (?) z tysiącą rajtarów i tyleż draganów. Wielka trwoga w Krakowie z senatorami tamecznymi i urzędnikami ziemskimi, ziemskim marszałkiem, podskarbitm, krajczym koronnym radę mieli o tym i posłali do k. j. m., prosząc, aby tych niemców przywabił na swoje stronę, ponieważ już pp. (z) hetmani polnym i koronnym, litewskiemu zjechać (...)* i na kozacy nastąpić kazał, nie czekając siebie i wojsk drugich i pospolitego ruszenia; przeciwko ktoremu protestowało się wszystko województwo Krakowskie, nie ruszyć się aż o trawie; gorszą wojnę wieści (?) przyniesli do Lwowa pan Baczyński, confident hospodarski, z Iwanaszkiem, burkolabem hospodarskim, że tatarowie budżackie już do Chmielnickiego idą i krymskie ruszają się do niego; nie wszyscy chwalia (?) i niedobrze wróżą, ponieważ się z małą gorścią i nie (...)* większy wspominając Zborow i (...)* wiele naszy nieszczęsnej ojczyźnie przykładow. O pieniądzach twierdzi pan sędzia, że w Krakowie bez wszystkich trudności biorą, czerwone złote po 7 tałery, po półtorastu (?) złotego, (...)* po zł. 2 szostaki, po zł. 7. J. m. ks. biskup krakowski albo do Torunia do k. j. m. bierze się dla tych niemców, którzy (?) przyścia (..)* i listy przez ... kazano wszędzie, ale (?) znajdzie diabol dziwnie, kiedy ziechce, i wzajemnie się; żal mnie się (...)* i (...)* swym przez lat dziesięć i kilka najdzysz (?) żołnierz, kiedy wzajem (...)* wielki polski (...)* z Niemiec abo do Prus w siedmy tysięcy wojska przechodził”

ДА у Кракові. — "Зібрання Русецьких". — № 31. — С. 161 — 162. — Копія. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник. — Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 21.

Переклад

До й. м. пані краківської.

Недобру новину приніс мені вчора з Кракова мій брат, подільський суддя, що якийсь (...)* вождь (?) Кірфельт, маршалок, якого розшукують іменем християнського імператора, йде (?) й хоче пробиватися з Німеччини до Хмельницького через Польщу з тисячею рейтарів і стількома ж драгунів. У Кракові велика тривога, де й. м. єпископ з земськими урядниками, земським маршалком, підскарбієм, коронним крайчим мав раду щодо цього. І послали вони його до й. к. м., просячи, щоб цих німців привабив на свій бік, бо pp. гетьмани польний і коронний [хочуть] з'єднатися з литовськими [гетьманами] і наказав наступати на козаків, не чекаючи приходу до себе інших військ і посполитого рушення. Проти його протестувалося все Краківське воєводство, не бажаючи виступати, поки не зійде трава. Гіршу війну приніс до Львова пан Рачинський, довірена особа господаря, з Іванашком, господарським пиркалабом, [кажучи], що татари буджацькі вже йдуть до Хмельницького і кримські вирушають до нього. Не всі

хвалять [таке] і передвіщають недобре, бо йде [польське військо] з малою силою, що нагадує Зборів і (...) * інші нещасні приклади для нашої вітчизни. Про гроші, як запевняє пан суддя, то у Кракові їх беруть без всяких труднощів, червоні злоті по 7 талярів, по півтора злотих, (...) * по 21 зл. Шостаки по зл. 7. Й. м. краківський єпископ або до Торуня, або до к. й. м. хоче йти через цих німців, приходу котрих сподіваються (?) наказано скрізь послати листи [щодо них]. Але диявол знайде, коли схоче, дірку, і (...) * бере мене жаль і (...) * жовнір, коли взаємно великий польський (...) * з Німеччини або до Пруссії проходив з сімома тисячами війська".

№ 36

1651, не пізніше 20 лютого. — Лист невідомого до невідомого

„Przy tej legendzie, tak wielki, przydam troche więcej, tymi wiadomościami, które wiadomości mam swoje zapewne jedne, iż tatarowie mil 40 od Wilna koło Słucka i Mozira, z kozakami plundrują, gdzie są trwogi w Litwie, a ich mć. pp. litewscy pozyczyli sta cetnerów prochów u j. mći Przyjemskiego, które w ten tydzień odebrano, i do Wilna powieziono, dział 30 do obozu wyprawić mają z cekawzu warszawskiego, z których tam 12 albo 13 spodziewamy się, com tam we Lwowie, a na drugie furmanów nie mógł dostać, o wtorku albo o średzie w ten tydzień k. j. m. ma wyjechać do Zarowice na gromnice N. P. Maryej wszystkiej drogi ma zmieszkać tam i sam niedziel trzy, a potym do Lublina, gdzie sądy będzie odprawował i w Warszawie w ten tydzień sędzie k. j. m.; w Warszawie zaciągi konne i piechotne zbierają jeo mś. Pan podczaszy koronny chory barzo na dychawice i puchlina od nóg, o którym wątpią zdrowia jeo mć., już było udano, że umarł, jednak daj Boże zdrowie dobremu i potrzebnemu Koronie Polskiej.

Переклад

"При цій легенді і так великій додам ще трохи з тих відомостей, які маємо. Одні запевне твердять, що татари у 40 милях від Вільна коло Слуцька й Мозиря плундрують з козаками, через що тривоги у Литві, а їх м. п. литовські позичили 100 центнерів пороху у його м. Пшиємського. Цей порох забрали вже на цьому тижні і до Вільна повезли. 30 гармат мають відправити до табору з варшавського цейхгаузу, з котрих ми сподіваємося там 12 або 13, що там у Львові. Для інших [гармат] не можу дістати фурманів. У вівторок або у середу на цьому тижні к. й. м. має виїхати до Заровиць на громниці Найсвятішої Діви Марії, на всю подорож він має витратити з три тижні, а потім хоче їхати до Любліна, де буде чинити суди, і у Варшаві на цьому тижні судив й. к. м. У Варшаві набирають кінноту і піхоту збирають. Його м. пан підчаший коронний дуже хворий на астму і ноги опухли, бояться за його життя і вже чути, що помер. Дай господи Боже йому здоров'я, доброму і потрібному [чоловіку] Короні Польській."

Да у Кракові. — "Зібрання Русецьких". — № 31. — С.237. — Копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. 3 нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник. — Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 22—23.

1651, після 18 лютого (?). — Лист невідомого польського шляхтича до невідомого

„Nieczał przedzedy już za linie i załogi swoje tak w Morachwie, jako Szarogrodzie i Krasnym osadziwszy, wyciągnął na to j. mci p. wojewode braclawskiego, że do niego, w Szarogrodzie na ten czas będącego (gdzie po umarłych kozakach powietrzem brał puszczine) list napisał, upominając go, aby się wyżej nad swój stan nie pasał, i za linią swoim pułkiem zachodzić nie dopuszczał, żeby tego, ale nie wczas, nie żałował. Wziąwszy to pisanie, Nieczaj pijany w Szarogrodzie, zaraz szaleć począł, pułkom kupić się do Krasnego [...].

I sam też tam jachał w piątek przed miesopustną niedzielą, oczekiwając na większe od Chmielnickiego sobie posiłki obiecane, których też z pułki Bohunia, pułkownika, i Eliasza humańskiego (*Глуха — Ю. М.*), przyszli do Winnice w samą niedzielę zapustną, bo już się tak był Nieczaj z Chmielnickim namowił, że w sam popielec miał na Bar i na j. p. wojewode braclawskiego uderzyć, ale providencia Boska inaczej im szyki pomyliła. W sobotę same przed wieczorem, to jest 18 febr., j. p. hetman polny z swoim ludem do Matykowa przez Bar przyszedł, zaraz do siebie przyzwał j. p. wojewody bracl. Kiedy per totam noctem collatis secum consilyis rozjechali się w niedzielę miesopustną, j. pan hetman pomknął się do Jołtuszkowa i j. p. wojewoda bracl. do Baru, skądz ludzmi swoiemi, poszedł do j. p. hetmana, z którym się złączywszy, na noc stanęli w Stanisławowie w niedzielę 20 febr. w poniedziałek poszli w sprawie summo mane do Krasnego, gdzie był Nieczaj z swoją kompanią, tam o południu stanąwszy, a żadnej straży nie znalazzszy, wpadli w miasto dwie chorągwi z p. wojewody braclawskiego i p. Koryckiego, które ubezpieczonych kozaków zastawszy, napadli na gospodę, w której Nieczaj pił z towarzyszwem i usłyszawszy tumult w mieście, wypadli, tam zaraz nasi rozsiekali, nie wiedziec, iż to był Nieczaj, wiele ludu obojej płci i dzieci w pień powyścinano. Co widząc, kozacy i pospolstwo do zamku obronnego uciekli i barzo naszych szturmujących razić z dział i ręcznej strzelby poczęli. Na miejsce Nieczajaja zaraz sobie inszego pułkownika obrali, a trupa Nieczajwego wzięto do zamku i przybranego przystojnie w barcie w aksamicie z świecami położone, nad którym i popa, który psalterz nad nim śpiewał, postanowili.

Tam w zamku kozacy i mieszczanie broniąc się naszym, a nie mogąc przecie znieść, nazajutrz, we wtorek, szturmów naszych jedną dziurą kryjomko z zamku i już się ich było z pięć set wyprawilo; co obaczywszy Jan Dzik, rotm(istrz) nasz, nobilitowany z kozaka, puścił się po nich z chorągwią j. p. Strzyżowskiego i wiele ich poraził, tak iż nazad się ku zamkowi większa część wróciła, na których naszy do zamku wjachali i inszym za sobą bramę otworzyli. Tam dopiero wszystkich w pień wysiekli i Krywenko, po Nieczaju obrany pułkownik, zginął. I Daniło Nieczajenko, synowiec Nieczajaja zabitego, wiele innych setników i assawulów. Trzwała bitwa we wtorek aż do zachodu słońca, wszystkich wyścinano, tylko Awratyński, niejaki infamis szlachcic nigdy polski, sotnik trościański, i pop, który psalterz śpiewał nad Nieczajem i trzeci, pisarz Nieczajów, niejaki Zytkiewicz, a 4 tatarzyn, którzy był przy

Nieczaju żywcem wzięty, ci są j. m. hetmanowi oddani. Jeden był Stefan, setnik barzo zraniony od p. Jandzika uszedł z ranami (?) do Chmielnickiego, bo tych kozaków, którzy byli w zamku wyprawili, obie chorągwie tegoż pana Jandzicka j. p. Strzyżowskiego zgoła w pogoni dokonali. Naszych zabitych towarzystwa i pacholików liczą sto, dwieście postrzelonych, bo się to hultajstwo barzo broniło, strzelając, nie tylko z ognistej strzelby, jadem napuszczonemi strzałami, tak, iż pan Dynow postrzelony jadowitą strzałą w gardło, in puncto intumuit (?) i wyrwał ją wprawdzie prętko, ale wszystko ciało na nim posiniało. I pana Korfa chorągwi porucznik p. Bukler (?) zginął.

Z chorągwie (...j. m.) wojewody bracl. kozackiej zginęło czterech towarzystwa, bo ona na wszystkie ogień wpadła w miasto w poniedziałek, pana Sobieskiego¹, teź chorągwie porucznika w poniedziałek raniono przez ucho, a we wtorek w szturmie postrzelono w policzek; rannych i postrzelonych zostało ze dwieście, a trupa nieprzyjacielskiego padło na 15 tysięcy, krom białej płci i dziwek kozackich.

Niemcy popa krasnieńskiego dostawszy, żywo ogniem obłożyli i chodzącego we szrodku upiekli, przypominając mu, jako się kozacy pastwili nad księżą chrześciańską.

To szczęśliwe pierwsze zwycięstwo odniosszy nasi, we wtorek zaraz po concluzye z dział uderzyli. „Te Deum laudamus” P. Bogu śpiewali i tamże przenocowali. Wstępna środa, w którą się nieprzyjaciel gotował uderzyć na naszych ze dwiema pułkami Winnickiem Bohunowym i Eliasza humańskiego, którzy się o tej klęsce swoich dowiedziawszy, że wstydem i bojaźnią, załogę opuszczając, do Chmielnickiego uciekli.

W ten dzień wojsko nasze z łupów nieprzjacielskich cieszy się, bydła, koni, pieniędzy, srebra, szat, dostatek po tym chłopstwie zostało, miedzy inszemi ryszunkami wojennymi i chorągwiami bogata jedna chorągiew Nieczaja jedwabna szczerym złotem od czernic kijowskich hawtowana, przy p. hetmanie została. Dostatek wszystkiego wojsko zdobyło i tym się więcej zajuszyło przeciwko nieprzyjacielowi we czwartek ruszyło się wojsko nasze ku Morachwie, skąd wszystko miasto wyszło przeciwko j. p. hetmanowi, miłosierdzia prosząc, i starszyne kozacką wydając.

Ztamtań ruszyli się w przeszły czwartek na noc ku Braclawiu, kędy także była załoga kozacka.

Co się potym dzieje, nie wiemy, certum jednak, że się co żywo chłopstwa i ruskiego kupi do wojska naszego i wszedzie, gdzie naszy idą po Ukrainie, bramy im i miasta otwierając.”

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 195–196. — Тогочасна копія.

Переклад

Нечай вже перейшовши лінію і свої залоги як у Мурахві, так і в Шаргороді і Красному поставивши, витягнув на це й. мость п. брацлавського воеводу, що до нього, у Шаргороді тоді будучого (де по померлих від пошесті козаках брав

¹ „Sobieszczańskiego”

спадщину) написав лист, нагадуючи йому, щоб вище над свій стан не підіймався, і за лінію своїм полкам не дозволяв заходити, щоб цього не пошкодував, не пожалів. Отримавши цього листа в Шаргороді, п'яний Нечай зразу почав шаліти, полкам збиратися до Красного.

І сам теж виїхав у п'ятницю перед мясопустною неділею, чекаючи на більші собі підкріплення, обіцяні від Хмельницьким, котрі теж полки полковника Богуна, і уманського Еліаша (*Глуха — Ю. М.*), прийшли до Вінниці в саму запустну неділю, бо вже так був Нечай з Хмельницьким домовився, що в сам перший день посту мав на Бар і на й. п. брацлавського воєводу вдарити, але провидіння Боже інакше їм поламала плани. В саму суботу перед вечором, тобто 18 лютого, й. м. польний гетьман з своїми людьми прийшов до Матикова через Бар, зразу до себе призвав й. п. брацлавського воєводу. Коли після проведення цілонічної наради роз'їхалися в мясопустну неділю, й. пан гетьман рушив до Йолтушкова і й. п. брацлавський воєвода до Бару, звідки із своїми людьми, пішов до й. п. гетьмана, з котрим з'єднавшись, на ніч стали в Станіславі в неділю 20 лютого в понеділок пішли у справі з самого ранку до Красного, де був Нечай з своєю компанією, там ставши опівдні, а жодної сторожі не знайшовши, вдерлись у місто дві хоругви п. брацлавського воєводи і п. Корицького, котрі заставши безпечних козаків, напали на господу, в котрій Нечай пив з товаришем і почувши замішання у місті, вискочили, там зараз же наші їх порубали, не знаючи, що це був Нечай, багато людей обох статей і дітей доценту порубали. Що бачачи, козаки й посполство до укріпленого замку втекли і почали дуже вбивати наших, які штурмували, з гармат і рушниць. На місці Нечая зразу ж іншого полковника обрали, а тіло Нечая було взято до замку і убране пристойно в парчі (?), в оксамиті із свічами покладене, над котрим і попа, котрий над ним читав псалтир, поставили.

Там у замку козаки й міщани боронячися нашим, а однак не можучи витримати наших штурмів, назавтра, у вівторок, однією дірою потаємно із замку і вже їх було з п'ять сотень вийшло; що побачивши Ян Дзюк, наш ротмістр, nobілітований з козака, кинувся за ними з хоругвою й. п. Стрижевського і багато їх розбив, так що назад до замку більша частина повернулася, на плечах котрих наші віхали до замку і іншим за собою відкрили браму. Там тоді всіх доценту вирубали і Кривенко, обраний полковник після обраний полковник після Нечая, загинув. І Данило Нечаєнко, племінник по брату вбитого Нечая, багато інших сотників і осавулів. Тривала битва у вівторок аж до заходу сонця, всіх вирубали, тільки Авратинський, якийсь колись польський шляхтич, якого піддали інфамії, тростянецький сотник, і піп, котрий читав псалтир над Нечаєм і третій, писар Нечая, якийсь Житкевич, а 4 татарин, котрий був при Нечаї, були взяті живцем, ці й. м. гетьманові були віддані. Один Стефан, сотник, дуже поранений від п. Яндзика (*можливо Яна Дзюка або ж Янджула — Ю. М.*) втік з ранами до Хмельницького, бо цих козаків, котрі були в замку розбили, дві хоругви цього ж пана Яндзика й. п. Стрижовського в погоні взагалі dokonали. Наших вбитих товариства і пахолків нараховують сто, двісті підстрелених, бо це гультайство дуже боронилось, стріляючи, не тільки з вогнепальної зброї, але

і отруйними стрілами, так, що пан Динов поранений отруйною стрілою в горло, вмиць розгнівався і вирвав її справді швидко, але все його тіло посиніло. І хоругви пана Корфа поручник п. Буклер (?) загинув.

З козацької хоругви й. м. брацлавського воєводи загинуло чотири з товариства, бо ця хоругв вдерлася в місто у понеділок, пана Собеського (*в іншому списку — Собещанського — Ю. М.*), цієї ж хоругви поручника у понеділок поранено крізь вухо, а у вівторок у штурмі поранено в щоку; поранених і підстрелених залишилось із двісті, а неприятельського трупа полягло 15 тисяч, крім жінок і козацьких дівчат.

Німці, взявши краснянського попа, швидко обклали вогнем і спекли його, який ходив усередині, нагадуючи йому, як козаки знущались над християнськими ксьондзами.

Цю першу звитягу наші здобули, у вівторок зразу після конклюдії вдарили з гармат. „Тебе, Боже, хвалимо” Господу Богу співали і там же переночували. Вступна середа, у котрій неприятель готувався вдарити на наших з двома полками Вінницьким Богуна і Іллі уманського, котрі довідавшись про цю поразку своїх, з соромом і боязню, покинувши залоги, втекли до Хмельницького.

В цей день наше військо тішилося з неприятельських трофеїв, бидла, коней, грошей, срібла, шат, достатньо після цього селянства залишилось, між іншими воєнними ризштунками і прапорами один багатий шовковий прапор Нечая, вигаптованим щирим золотом київськими черниціями, залишилася при п. гетьману. Всього добра військо здобуло і тим більше заюшилося проти неприятелю, у четвер вирушило наше військо до Мурахви, звідки все місто вийшло назустріч й. п. гетьмана, просячи милосердя, і видаючи козацьку старшину.

Звідти рушили в минулий четвер на ніч до Брацлава, де також була козацька залага.

Що потім діється, не знаємо, певно однак, все, що живо, селянства і руського горнеться до нашого війська і скрізь, де наші йдуть Україною, їм відкривають брами й міста.

№ 38

1651, лютого 19. — Чауси. — Лист Давида Казимира Петрашевича до удови троцького воєводи Миколая Абрамовича (помер у лютому 1651 р.).

„Jaśnie wielmożna mściwa pani a dobrodziejko moja mściwiwa!

Z wielką ochotą starałem się o to, abym mógł jako najłepiej, mając w zleceniu, jako wybieranie czynszów, tak wyprowadzenia towarów stawać, lecz że za nieposłuszeństwem chłopskim inaczej się dzieje, bo już we Mhlinie znaczne bunty; do Nowogródka Siewierskiego mieszczanie wyprawili, pytając kozaków, co im każą czynić, a czynszów dać nie chcą, aż w ten czas, kiedy się uspokoi obiecują, posłuszeństwa żadnego nie masz, wojt drokowski, kiedym przyjechał do Drokowa, powiedział mi to, że Petryna, szafarz były, i jakiś Nieciaha, chłop, do wszystkiej

włości mhlínskiej rozesłali, aby do rady jako we czwartek przeszły, do Mhlina zesłi pod winą pięćdziesiąt kop na Wojsko Zaporoskie. A czynszów i miodowej dani i szelaga nie dali, gdzie ja, mając widomę zdrade, misiałem ze Mhlina ustąpić do Czewsów po Mohiłow i tam trochę z je m. p. Suchorabskim osłuchamy, co dalej będzie; i sami chłopi nie życzyli, abym we Mhlinie zostawał pod ten czas i ukazali mi poprostu, mówiąc: „Jedź teraz, póki czas masz, a potym niesporo wyjedziesz”, co ja rad nie rad na takie słowo, wyjechać musiałem. Do tego nie mniej przeszkodą śmierć je mści dobrodzieja naszego, że chłopi nie wiedzą komu się dostać mają, i przez to też wielkie nieposłuszeństwo osobliwie czynią. Zaczym, jeśli Pan Bóg nas pokojem obdarzy, którego sam w tych krajach powątpiewam, spodziewamy, racz tedy w. m., moja mściwowa pani, aby nikomu inszemu, tylko w. m., m. m. pani, posłuszeństwo i poddaństwo oddawali i temu, którzy od w. m., m. m. m. pani, zostawać będzie, patrząc i nie słuchając, jakom słyszał, jakoby już Mhlin jako w posesję prawną wzięli od je mśc p. starosty, która sie i przez sen u nas się tam nie śniła, choć ponia jeszcze za żywota jeo mści, dobrodzieja naszego, przyjeżdżano, aleśmy onej bronili i nie postępowali, a teraz, po śmierci jeo mości nikt nie przyjeżdżał, smalzuga się nie robi i nie masz więcej gotowej, tylko dwa zaszły (?) wypędzić do roboty nie mogliśmy i nie możemy, nawet do Mhlina z słodem nie chciał żaden jachać. Pana Suchorabskiego że wypuścili, ze Mhlina odpowiadając mu, na zdrowie żałowali i dalsze odpowiedzi czynili; towary, któreśmy byli wyprawili do Złobina, tych nie dowiozszy na miejsce naznaczone, w Chalczu złożyli, dalej nie chcieli prowadzić, a tych przystawów, co przy nich byli, gdy im tego bronili, chcieli potopić, a tych towarów wyprawilo było, to jest fas (?) potaszu sześćdziesiąt sześć, smalzugi łasztów dziesięć; tam od nas żadnego ratunku nie będzie, aż się uspokoi. Dobrze było, aby w. m., m. m. pani, z kupcem contract zawarła, kupiec by już starał, że one dalej wyprowadza: przy wyprowadzeniu tych towarów zaszli trwogi. Widząc tedy czas niebezpieczny przez p. Illicza posłałem* tych pieniędzy, co w. m., m. m. panią, dała. Pan Bronowicki, który nadługował w. m., m. m. panstwa, był do tych czas we Mhlinie, teraz nie chcąc zostawać przy rebelizantach, gornie się do w. m., m. m. pani i dobrodziejki, któremu pan Suchorabski dał parę podjazdów (?) i prosi w. m., m. m. pani i dobrodziejki, aby mógł być przyjęty do posług w. m., m. m. pani, sam (?) przy nas zostając do dalszej wiadomości; żonę swoje posyła do w. m., m. m. pani, prosząc, abyś w. m., m. m. pani, onej w tak utrapionym czasie młwa pani była. Co oznajmiwszy, młściwej łasce w. m., m. m. pani i dobrodziejki, pilno oddaje.

Z Czawsów d. 19 febr. a[nn]o 1651.

W. m., mej wielce młwej pani i dobrodziejki najniszszy sługa Dawid Kazimierz Pietraszkiewicz.”

Переклад

„Ясновельможна милостива пані і добродійко моя милостива!

З великою охотою я старався про те, щоб міг якнайліпше, маючи доручення займатися, як вибиранням чиншів, так випровадженням товарів, але через селянське непослушення інакше діється, бо вже у Мглині значні бунти; до Новгорода Сіверського міщани відправили, питаючи козаків, що їм вони накажуть чинити, а чиншів дати не хочуть, обіцяють дати аж у той час, коли заспокоїться,

послушенства жодного нема, дроківський вїйт, коли я приїхав до Дрокова, сказав мені те, що Петрина, колишній шафар, і якийсь Нетяга, селянин, до всієї Мглинської волості розіслали, аби до ради у минулий четвер, до Мглина зійшлися під загрозою кари у п'ятдесят коп на Військо Запорізьке. А чиншів і медової данини і не дали й шеляга. Бачачи у [всьому] тому явну зраду, я змушений був відступити з Мглина до Чаусів по Могилев і там з й. м. п. Сухорабським трохи прислухаємося, що буде далі; і самі селяни не бажали, щоб я залишався у Мглині під цей час і попросту наказали мені, кажучи: „Їдь тепер, поки маєш час, а потім нескоро виїдеш”, що я рад не рад мусив виїхати на таке слово. До цього не меншою перешкодою стала смерть його мості нашого добродія, що селяни не знають кому мають дістатися, і через це теж чинять особливо велике непослушенство. За чим сподіваємося, якщо Господь Бог обдарує нас миром, у котрому я сумніваюся у цих краях, зволь тоді в. м., моя мостива пані, щоб нікому іншому, тільки в. м., м. м. пані, послушенство і підданство віддавали і тому, котрий від в. м., м. м. пані, буде залишатися, дивлячись і не слухаючи, як я чув, нібито вже Мглин взяли у правну посесію від його мості п. старости, котра і уві сні у нас там не снилася, хоч ще за життя його мості, нашого добродія, приїжджали, але ми її боронили і не віддавали, а тепер, по смерті його мості ніхто не приїжджав, не робиться смальцуга і не маєш більше готової, тільки два зайшли (?), вигнати до роботи ми не могли і не можемо, навіть до Мглина з солодом жоден не хотів їхати. Пана Сухорабського, що випустили з Мглина, відповідаючи йому, пожаліли (?) життя і дальші відповіді чинили; товари, котрі ми були відправили до Жлобина, цих не довізши у призначене місце, у Хальчі залишили, далі не хотіли везти, а тих приставів, що при них були, коли їм цього боронили, хотіли втопити, а цих товарів було відправлено, тобто поташу шістдесят шість лаштів (?), смальцуги десять лаштів; там від нас жодного порятунку не буде, аж поки заспокоїться. Добре було б, якби в. м., м. м. пані, уклала контракт з купцем, купець би вже старався, щоб їх далі провести; при випровадженні цих товарів зайшли тривоги. Бачачи тоді небезпечний час я послав через п. Ілліча ті гроші, що дала в. м., м. м. пані. Пан Броневицький, котрий прислужував в. м., м. м. панству, був до цих часів у Мглині, тепер не хочучи залишатися при ребелізантах, горнеться до в. м., м. м. пані і добродійки, котрому пан Сухорабський дав пару роз'їздів (?) і просить в. м., м. м. пані і добродійки, щоб він міг бути прийнятий до послуг в. м., м. м. пані; сам при нас залишаючись до подальшої відомості; свою дружину посилає до в. м., м. м. пані, просячи, щоб їй в. м., м. м. пані, в такому тяжкому часу пані була милостивою. Що повідомивши, милостивій милості в. м., м. м. пані і добродійці, старанно віддаюся.

З Чаусів 19 лютого 1651 року.

В. м., моєї вельми мостивої пані і добродійки найнижчий слуга Давид Казимир Петрашкевич.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 57. — Арк. 85–87. Автограф завірнений печаткою, яка погано збереглася. Адреса: „Jaśnie wielmożnej i mnie wielce miłwq pani i dobrodziejce jej mości paniej z Tulin Hornostajowej Abramo-

wiczowej, wojewodzinie trockiej, тобто «Ясновельможній і мені вельми мостивій пані і добродійці її мості пані з Тулин Горностасвій Абрамовичовій, троцькій воєводині». Частково опубліковано в російському перекладі: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепрпетровск, 1988. — С. 60)

№ 39

1651, лютого 20.-Красне. — Лист М. Калиновського до коронного під канцлера Є. Радзейовського

“Mam to sobie pro lege, abym wczesnie o progressie wojska j. k. mci dawal znac w. m. m. p., bo w tym et fidem meam w. m. m. p. obligowalem i do tego slusznosc sama mie przywodzi, aby z relacyej w. m. m. p. wszystko co sie tu dzieje innotescat k. j. m., p. n. m. Oznajmuję tedy, że już Nieczaj, pułkownirk braclawski, z bratom swoim Krzywienkiem i kilka tysięcy drużyny w Krasnym poległ, i armata jego już w rękach moich zostają, śladem z nimi ekspostulując, którzy zaparli się byli w zamku, aby kozacy śli za linią a mieszczanie panu swemu dziedzicznemu powinne oddali poddaństwo. Pokazałem, że tu nie dla żadnej wojny przyszedłem, lecz aby porządany ojczyźnie mógł przywieść pokój i Wojsko Zaporowskie, aby przy wolnościach swych zostawało. Tak byli pertinaces, że wołeli zginąć, niżeli się pokłonić j. k m., p. n. m. Dostałem i Husiatyńskiego i kilku inszych znacznych kozaków. Owo za pomocą Bożą ledwie nie wszystka starszyna tu przepadła pułku Braclawskiego. Iż jednak Chmiel armuje się, a tu supplementa barzo leniwo idą, przeto wielce proszę w. m. m. p., abyś tych tam ich mśc zagrzewać nie poniechał, żeby wczesnie supplementowali szczupłość wojska koronnego, a przy tym, aby armata w inarszym niżeli jest zostawała porządku, gdyż dla handlu pana Radwańskiego znaczne omieszkanie zachodzi w usłudze Reczypospolitej, a zatym czas pogodny opuszcza się do eksekwowania tego co nam znaczną commodiatatem przeniesić miało. Już ja, który i zdrowie moje gotówłożyć dla dostojęństwa majestatu j. k. mci, i swego nie żałował kosztu, lecz że¹

Paragraf przy tym liście napisany².

Wieleć proszę, aby mię za wymówionego mieć raczył, że nie swą ręką piszę, bom dziwnie (...) i teraz świeżo wiadomość przyszła, iż na odsiecz Nieczajowi kilka pułków ruszyło ku Krasnemu, których chcąc przywitać, za pomocą Bożą obuiam ibo(?).

Po dostaniu Krasnego nasi poszli pod Szarograd i Morachwie, miasteczka, które się poddali i w Morachwie sześć tysięcy kozaków, gdy im prochów nie stało, oddawszy wprzód od siebie szable, samopały i wszystkie broń, poddali się nam i przysięgli. Poszedł potym pan hetman polny Winnice i Braclawia dobywać, na których miejscach kozaków jest piętnaście tysięcy. Jeśli mu Pan Bóg poszczęści pod Braclawiem, tedy chce iść za Chmielem, który poszedł do Litwy, gdzie na gotową Litwę trafi.

¹ Тут текст документа містить пропуск.

² Цей додаток до листа написаний іншою особою, вірогідно тим секретарем, який писав під диктовку М. Калиновського даного листа.

W tej potrzebie wyżej mianowanej w Krasnem zginęło towarzystwa 90, pacholilów 200, draganów 300; sam pan hetman polny do szturmego szedł przed piechotą i one przywoził.

НБУ у Львові. — Ф.5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 122–122 зв. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передують записи зроблені копіюстом: „1651, 20 lut.”, „Copia listu j. m. p. wojewody czenichowskiego, hetmana polnego, do j. m. p. podkanclerzego koronnego, d. 20 febr. 1651 z Krasnego”, тобто «1651, 20 лютого», »Копія листу й. м. п. чернігівського воєводи, польного гетьмана, до й. м. п. коронного підканцлера. 20 лютого 1651 з Красного».

Переклад

Маю це собі замість закону, щоб своєчасно про успіхи війська й. к. мості давав знати в. м. м. п., бо стало відомо в. м. м. п. і до цього сама слухність мене приводить, щоб з реляції в. м. м. п. все, що тут у мене робиться і з моєю довірою зобов'язався к. й. м., п. н. м. Повідомляю отже, що вже Нечай, брацлавський полковник, з своїм братом Кривенком і кількома тисячами дружини поліг у Красному, і його артилерія вже є в моїх руках, слідом за ними йдучи, котрі були укрилися в замку, щоб козаки йшли за лінію, а міщани своєму дідичному пану віддавали належне послушення. Я показав, що прийшов сюди не для якоїсь війни, але щоб міг привести мир. такий жаданий вітчизною, і Військо Запорізьке залишалось при своїх вольностях. Такі були затяті, що воліли загинути, ніж поклонитися й. к. м., п. н. м. Дістав я й Гусятинського і кількох інших значних козаків. Так з Божою поміччю ледве не вся старшина Брацлавського полку тут пропала. Однак Хмель готується до війни, а тут підкріплення дуже ліниво йдуть, тому вельми прошу в. м. м. п., щоб там цих їх мостей не забув підігріти, щоб вчасно підкріпили малу кількість коронного війська, а до цього, щоб артилерія в іншому, ніж досі, була порядку, бо через торгівлю пана Радванського значно затримується послуга Речі Посполитої, а до того ж втрачається зручний час для виконання цього що нам мало значну користь принести. Вже я, котрий і своє життя готовий віддати за гідність маєстату й. к. мості, і не жалів свого кошту, однак що¹

Параграф написаний при цьому листі².

Дуже прошу, щоб зволив не вважати, що я відговорююсь, що не своєю рукою пишу, бо дивно (...) * і тепер недавно прийшла відомість, що на відсіч Нечая кілька полків рушило до Красного, котрих прагнучи привітати, за Божою поміччю йтиму назустріч.

Після здобуття Красного наші пішли під Шаргород і Мурахву, містечок, котрі піддалися і у Мурахві шість тисяч козаків, коли їм забракло пороху, віддавши спочатку шаблі, самопали і всю зброю, піддалися нам і присягли. Потім пішов пан польний гетьман здобувати Вінницю і Брацлав, в яких

¹ Тут текст документа містить пропуск.

² Цей додаток до листа написаний іншою особою, вірогідно тим секретарем, який писав під диктовку М. Калиновського даного листа.

містах є п'ятнадцять тисяч козаків. Якщо йому Господь Бог пощастить під Брацлавом, тоді хоче йти за Хмелем, котрий пішов до Литви, де натрапить на готову литву.

У цій вищезгаданій битві у Красному загинуло 90 товариства, 200 пахолків, 300 драгунів; сам пан польний гетьман йшов до штурму перед піхотою і їх вів у бій.

№ 40

1651 лютого 21. –Варшава. – Лист невідомої польської високопоставленої особи до невідомого

„Mieliśmy z różnych miejsc wiadomości i wielu szpiegów relationes confrontowały sie, że Porta Otomańska resolwowała się ligę tatarską zkozakami rozerwać i gotują się na wiosnę przeciw tatarom turcy. Zausza mają do króla j. m. ci wyprawić, aby na kozaków nastąpił i tak ich też z swej strony uskromić, żeby w dawnej kłubie posłuszeństwa zostawali. Pisałem jako pan wojewoda kojowski chciał accelerake commissionem z Chmielem sam, przybrawszy do siebie, kogo by rozumiał; ale na to nie pozwolono, zostaje in suspicione, bo listy jego barzo (...)*, gdy ich pilno uważają przeciwnie. Pisał, narzekając na j. m. p. krakowskiego, że się nie znosi i prosi króla j. m. ci, żeby w tym do niego pisał, przypominając mu, że zawsze zdrowe rady jego były, kiedy ich słuchał, a zwłaszcza pod Kumejkami. His stantibus rebus, kiedy tu wyglądają czausza, które jeszcze co wiedzieć, kiedy będzie, kazano się gotować panu Otwinowskiemu do Porty; a przy tymteż listy od j. m. pana hetmana przysły, dając znać, że Chmielnicki, przybrawszy sobie tatarów Nahaju Małego, oczakowskich, białogrodzkich i po drugich do Krymu posłał, których się spodziewał jeszcze na maśnice ruską. Ruszył się we stu tysięcy kominikiem i gorąco prosząc przez miłosierdzie Boże i miłość Ojczyzny, żeby jako najprzódziej chorągwie zmykały się, gdyż przy sobie niema więcej pan hetman wojska nad pięć tysięcy. Na przjaźni gospodarów wołoskiego i mułtańskiego nie każe się sadzić, przestrzegając, że są favoritiones kozakom, aniżeli nam, pokazując to dowodnie, że ją nam tylko w offertach, a kozakom w rzeczy samej pokazują. Wydano tedy uniwersały z cancellary coronnej do chorągwi, aby na miejscu przez uniwersały j. m. pana hetmana polnego naznaczonym d. 19 marty stawały, dniem i nocą bieżąc, posłał przy tych uniwersalach i comput wojska (gdyż wojsko podzielono, że część pewna ma zostawać pod regimentem jeo m. pana krakowskiego, który z królem j. m. pójdzie, a część pod regimentem j. m. pana hetmana polnego), żeby wiedziały chorągwie, które pod którym zostają hetmanem. Posłano i do księza pana hetmana polnego litewskiego, aby z wojskiem stawał d. 1ma marcy pod Lubeczem, ale dnia wczorajszego dała się Litwa słyszeć, że nie chcą za granice Księstwa Litewskiego wychodzić, ale raczej przy granicy czekać nieprzyjaciela. Zamąciła ich ta nowina niepomału głowy pieczętarzów będą jednak szukali modos, aby ich za granice ku Kijowu wyciągnąć. Píše w tym że czasie pan wojewoda kijowski do króla j. m. ci, obiecując mu to, że kiedy się sam ruszy na Ukraine, że mu Kijow capu(d) Rusi wcale odda; barzo supplikują o pan wojewodzie kijowskim, dochodząc tego listu jego, że to ruszenie Chmielnickiego zrazy

jego, a to dla tego, że nas widząc, żeście w kupie, commisionem mógł accelerake i iniquas wytargować na Rptej conditiones; wyglądamy wdy co dzień na pisania od j. m. pana hetmana polnego, jeżeli się Chmiel z wojski swemi na liuniey nie zatrzyma i czekać nie będzie comisiey, to się zaraz k. j. mś. do Lublina ruszy i ostatnie wici na pospolite ruszenie wydadzą i to nie mniej same (?) trapi, że ich mścm. pp. hetmani między sobą roznią. To znowu przysięganie nierozzerwania przyjaźni na szable z Pari aga nie z Chmiela poszło, ale hana, którego on po Chmielnickim, obawiając się, turkow potrzebowali tu spodziewają się od hana posła, którego dla tego ma wyprowadzić, aby król j. mć. pozwolił kozakom iść do Krymu przeciwko turkam na pomoc hanowi.

Tyzenhausen, pokojowy króla j. mś., posłał kartkę w niedziele, te zapustną rano, do j. mś. pana podkanclerzego coronnego, wyzywając na pojedynek. Z tym pan podkanclerzy nie przyjął i nie czytał tej kartki (czego potym żałował), ale zaraz tego posłańca z tym odprawił, że to król j. mć. Tyzenhausowy do niego rozkazał, a obiecując się przyść, napisał: „niechaj pan twój, to jest Tyzenhazen, z takimi się błaznam przez kartki się znosi, jako i sam”. Owo zgoła głupi i hardy litwin pokazał, co rozumiem nie pójdzie mu impune i bodaj nie poprawnosie mu się, za Gremboszowskim i Platemberkiem, rusiamy, którzy są dawno ablegati ode dworu do szybu Kunegunda na proźbę j. m. pana marszałka wielkiego coronnego po sejmie wyprowadzono na commisię, na którą naznaczony był j. m. p. podskarbi koronny. J. m. pan marszałek nadworny koronny, j. m. pan Dębiński, podkomorzy krakowski, i inszi, między którymi był też za comissarza pana Zytkiewicz, instygator coronne, tam, gdy się w Wieliczce odprawowała in acta ipsins comissionis, sam pan marszałek kijem bił pana instygatora coronnego i drugim z sług swych bić rozkazał, bardzo o to król uruszony i żaden tego postępku nie (?), kazano go na sejm blisko przysły pozwać i (...) * od dwadzieścia lat z tego szybu brano pewnie płacie i postradać go. Uniżone zatym etc.”

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 143 — 144. — Тогочасна копія. „Z Warszawy de data d. 21 february A. 1651”, тобто «З Варшави від 21 лютого 1651 р.»

Переклад

„Ми співставляли відомості з різних місць і багато реляцій від шпигунів, що Оттоманська Порта вирішила розірвати союз татар з козаками і турки готуються весною проти татар. Вони мають відправити чауша до короля й. мості, щоб на козаків наступив і так їх теж з свого боку приборкати, щоб вони були в давнім послушенстві. Писав як пан київський воєвода хотів сам прискорити комісію з Хмелем, взявши до себе, кого вважав потрібним; але на це було дозволено, але залишається під підозрою, бо його листи дуже підозрілі, коли їх вважають протилежного змісту (?). Писав, нарікаючи на й. мосьть п. краківського, що не зноситься (з (Киселем) і просить короля й. мосьть, щоб писав до нього, нагадуючи йому, що завжди здорові були його поради, коли їх слухав, а особливо під Кумейками. Якщо нічого не зміниться, тут виглядають чауша, котрі ще що знати, коли буде, наказано приготуватися пану Отвіновському до Порти, а при тому теж листи від й. мості п. гетьмана прийшли, даючи знати,

що Хмельницький, взявши татар Малого Ногаю, очаківських, білгородських і по інших до Криму послав, котрих сподівався (прибуття) ще на руську масляну. Рушився у сто тисяч кінноти і палко просячи Божого милосердя і любові Вітчизни, щоб якнайшвидше хоругви збиралися, коли при собі немає більше пан гетьман війська понад п'ять тисяч. На приязні молдавського і валаського господарів не раджу покладатися (?), перестерігаючи, що вони фаворизитизують козакам, ніж нам, доказово це показуючи, що їм нам дають тільки в обіцянках, а козакам самою справою. Тоді було видано універсали з коронної канцелярії до хоругв, щоб ставали на місці призначеному універсалами й. м. пана гетьмана польного д. 19 березня, вдень і вночі йдучи, послав при цих універсалах і компут війська (коли поділене військо, що певна частина має залишається під регіментом його мості пана краківського, котрий піде з королем й. м., а частина під регіментом й. м. пана польного гетьмана), щоб бачили хоругви, котрі під котрим залишаються гетьманом. Послано і до князя пана литовського польного гетьмана, щоб з своїм військом ставав д. 1-го березня під Любечем, але вчора дала Литва чути, що не хочуть (вони) виходити за кордони Князівства Литовського, але воліють біля кордону чекати неприятеля. Дуже засмутила ця новина голови печатників, будуть однак шукати способу, щоб їх за границі до Києва витягнути. Пише в цей час пан київський воєвода до короля й. мості., обіцяючи йому то, що коли сам рушиться на Україну, що йому Київ — голову Русі цілком віддасть; дуже суплікують про пана київського воєводу, доходячи цього його листа, що це (?) рушення Хмельницького його зради, а це для того, що нас бачачи, що в купі, міг пришвидшити комісію і виторгувати у Речі Посполитої кондиції; виглядаємо (київського) воєводи щодня листа від й. м. пана польного гетьмана, якщо Хміль із своїми військами не затримається на лінії і не буде чекати комісії, то зразу к. й. мость рушить до Любліна і останні віці на посполите рушення видадуть і то не менш саме (?) трапить, що їх мості пп. гетьмани різняться між собою. Це знову присягання не розірвання приязні на шаблі з Пириш-агою не від Хмеля пішло, але хана, котрого він від Хмельницького вимагав, боячись турків, і тут сподіваються посла від хана, котрого для того має відправити, щоб король й. мость дозволив козакам йти до Криму проти турків на допомогу ханові.

Тизенгаузен, покоєвий слуга короля й. мості, послав у цю запустну неділю рано картку, до й. мості пана коронного підканцлера, викликаючи його на поєдинок. З цим пан підканцлер не прийняв і не читав цієї картки (чого потім жалкував), але зразу цього посланця з цим відправив, що це король й. мость Тизенгаузену до гнього наказав (писати), а обіцяючи прийти, написав: „Нехай твій пан, тобто Тизенгаузен, з такими блазнями картками спілкується, як і сам”. Взагалі дурний і гордий литвин показав (характер), що думаю не піде йому безкарно і бодай не поправно (?) йому, за Грембошовським і Плятембергом, рушаємо (?), котрі давно послали від двору до шахти Кунегунда на прохання й. м. пана великого коронного маршалка після сейму відправлено на комісію, на котру був призначений й. м. п. коронний підскарбій. Й. м. пан

надвірний коронний маршалок, й. м. пан Дембінський, краківський підкоморій, і інші, між котрими був також за комісара пан Житкевич, коронний інстигатор, там, коли у Величці відбувалася в актах цієї комісії, сам пан маршалок києм бив пана коронного інстигатора і наказав бити іншим із своїх слуг, дуже цим був зворушений король і жоден цього не (...)*, наказано його на майбутній незадовго сейм закликати і (...)» від двадцяти років з цієї шахти брано певну плату і утратив її. Понижено за цим і т. д.»

№ 41

1651(?), лютого 21. — Варшава. — Лист коронного підканцлера

І. Радзейовського до князя Я. Радзівіла

«W Warszawie dnia 21 mca lutego.

Od j. m. pana podkanclerzego coronnego list taki:

„Jaśnie oświecone książę mcy panie starosta żmudzki, mój wielce mćwy panie i bracie!

Jakom to pisaniem moim przez pierwszą pocztę dirigowanym przyobiecał w. ks. mći, tak teraz krótko wprowadzie rzetelnie jednak i statecznie na wszystkie puncta listu tamtego w. ks. mći odpisuję. A naprzód co się tkanie następującego blisko terminu służby wojsku tamtemu die 9 maj expirującej w tym na samego w. ks. m. powadze cała rzecz zawisła, abyś zniozszy się wprzod z mćią panem podskarbigim, o zapłacie żołnierzowi [...]»

Переклад

У Варшаві 21 лютого.

Від й. м. пана коронного підканцлера лист такий:

„Яснеосвічений князю мості пане жмудський староста, мій вельми мостивий пане і брате!

Як це своїм листом посланим першою поштою обіцяв в. кн. мості, так і тепер коротко однак ретельно і stateчно відписую на всі пункти того листу в. кн. мості. А насамперед, що стосується терміну служби тому війську. Який спливає 9 травня, у цьому на самому в. кн. м. авторитеті вся справа лежить, щоб знісши спочатку з мостю паном підскарбієм, про заплату жовнірам [...]».

№ 42

1651, лютого 23. — Бар. — Лист офіцера Станіслава Вевєрського до невідомого

„Z Baru 23 february.

W niedziele samę zapustną przyjechałem z j. m. panem wojewodą braclawskim do Stanisławowa, mil pięć za Barem, gdzie chorągwie arkabuzerskie stały. Zaczym wzięliśmy na pierwszą wiadomość o bytności Nieczajowej w Krasnym, w kilkanaście tysięcy i dział sześć z nym przyszło, dzień przed naszym wyjazdem, z tą nowiną i szpiegiem wyjachaliśmy przeciwko jeo m. panu hetmanowi, który z wojskiem szedł do nas od Mohylowa, gdzie per acto consilia et (...) nocaśmy do onych, a tylko mil trzy poszli. Ggdzie za pomocą P. Boga, nie bez znacznej szkody towarzystwa w ludziach niewinnych, bo z mista prawda mniejsza była trudność, atoły tam na pierwszym wstępie sam

Nieczaj zabity i to do zameczku zaniesiony. Któreo (...)» dostało się, równie panowie polacy z niemcami do szturmego chodząc, gdyż na sześć tysięcy rozumem strzelców zawarło się było, jeo m. pana chorążego koronnego najwięcej tam było, atoly z tak wielkiej gromady nie zostało kilkadziesiąt żywych, białogłowy i dzieci ochroniwszy zdrowie zostały, nie wszyscy wprawdzie; stamtąd ku Winnicy i Braclawiu wojsko, wypoczywszy trochę, ruszyło się. Bohun i Heliasz świeżo z pułkami swemi wyszli, chcąc secundować nie w czas Nieczaja. Nadzieja w P. Bogu, że i ci nie ujdą, lubo ordą straszą, których niewielka liczba. A wojsko nasze, Bohu część i chwała, ochotne na nie; j. m. pan hetman powrócił do Baru, nie ufając zdradliwym buntom chłopskim, ażeby regimenty niemieckie, którym nowiter k. j. m. ruszyć się do nas z computu sweo kazał, do mnie się ściągali; i z nimi, da P. Bog zdrowie, skupiwszy ich, poprowadze succurse do wojska; klade z nieprzajaciół ad minimum z dziesięć tysięcy zabitych, z naszej strony — trzysta, rannych w pół in simili(?). Znaczny nikt z łasky Bożej nie zginął oprócz dwóch kapitanów postrzelonych, młody Dynoff i Butler, w draganiej naszej p. wojewody malborskiego największa dziurka i w officerach.”

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 257. — Тогочасна копія.

Переклад

З Бару 23 лютого.

У саму запустну неділю я приїхав з й. м. паном брацлавським воєводою до Станіславова, миль п'ять за Баром, де стали аркебузирські хоругви. Після цього ми взяли першу відомість про перебуванні Нечая у Красному, з ним прийшло понад десять тисяч і шість гармат за день перед нашим виїздом, з цією новиною і шпигуном ми виїхали назустріч його м. пану гетьманові, котрий з військом йшов до нас від Могилева, де згідно з радою і (...) ми йшли вночі до їх, а тільки три милі пройшли, де за поміччю Господа Бога, не без значної шкоди товариства, в невинних людях, бо з міста правда менша була трудність, а там при першій же сутичці сам Нечай був забитий і до замочка занесений. Котрого (...) дісталояся, панове поляки нарівні з німцями ходячи на штурм, бо думаю що там укрилося шість тисяч стрільців, його м. pana коронного хорунжого війська найбільше там було, а з такої великої гromadi не залишилося живих і кількадесят, жінки й діти зберігши життя залишилися, правда не всі; звідси військо трохи відпочивши, до Вінниці і Брацлава, рушило. Богун і Ілля недавно вийшли зі своїми полками, прагнучи помагати в нещасливий час Нечаю. Надія на Господа Бога, що й ці не втечуть, хоча лякають ордою, котрої небагато. А наше військо, Богу честь і хвала, охоче на них; й. м. пан гетьман повернув до Бару, не довіряючи зрадливим селянським бунтам, і щоб німецькі полки, котрим знову к. й. м. рушити до нас з свого компуту наказав, до мене збиралися; і з ними, дасть Господь Бог здоровя, зібравши їх, поведу допомогу до війська; вважаю що з неприятель нараховує як мінімум десять тисяч вбитими, а з нашого боку — триста, поранених стільки ж. Із значних ніхто з милості Бождої не загинув, крім двох капітанів, молодий Диноф і Бутлер, у наших драгунах п. мальборкського воєводи найбільші вграти в офіцерах.

№ 43

1651, лютого 24. — Лист перекопського бєя Субхан Гази-аги до Богдана Хмельницького.

„Przyjacielu mój, zaporoski hetmanie!

Zdrowia dobrego i szczęśliwego powodzenia ze wszystkim Wojskiem Zaporoskim życzę. List i poseł w. m. przyszedł do nas, o wszystkim opowiedział. Z tego listu wszystkośmi zrozumieli, to jest, że się obawiacie, abyśmy was nie odstąpili, że do nas często polskie posły chodzą i o was źle piszą, czemu my nie wierzymy, ale z wami raz przysiǳszy, do śmierci nie rozerwiem, o czym wszystkim opowi tłumacz i posłaniec w. m.; do Kurysz Aga pisał w. m., żebyśmy chcieli was odstąpić, co niepodobna rzecz, ale my, raz przysiǳszy, do śmierci trwać one będzie, o czym długo pisawszy, wypisać naszego przeciwko was przyjacielstwa nie możemy, a to jest rada wszystkich agów i murzów, aby się z nami nigdy nie rozerwali. Przy tym Panu Bogu w. m. oddaję.

W. m. życzliwy przyjaciel Subhangasi, bej perekopsky.”

АГАД. — АКВ. — Відділ козацький. — № 29. — Польськомовний оригінал, завірений власною печаткою Субхан Гази-аги. Адреса: „Przyjacielowi tetu Bohdanowi Chmielnickiemu, hetmanowi zaporowskiemu, pilnie należy”, тобто "Мосму приятелеві Богданові Хмельницькому, гетьманові запорозькому, неодмінно [віддати] належить". Приписка на звороті: "Від Субхан Гази-аги, перекопського бєя, 24 лютого 1651"). Фотокопія: ЦДАК, ф. 1230, оп. I, № 104.(?) Україномовний переклад опубл.: Мицик Ю.: Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 107.

* * *

Приятелю мій, запорізький гетьмане!

Доброго здоров'я і щасливих успіхів тобі з усім Військом Запорізьким зичу. Лист і посол в. м. прибув до нас, про все він нам розповів. З цього листа ми все зрозуміти, тобто те, що ви боїтеся, щоб ми вас не покинули, бо до нас часто прибувають польські послы і про вас погано пишуть. Ми цьому не віримо, а з вами, раз присягши, до смерті не покинемо вас. Про що все розповість товмач і посланець в. м. до Куриш — ага писав в. м., що ми нібито мали вас покинути. Це неможлива річ. Ми, раз присягши, до смерті будемо вірними присязі. Про що довго писавши, не можемо описати нашого приятельства щодо вас. Така є рада всіх агів і мурз, щоб ніколи не розривати союз.

При цьому Господу Богу віддаю в. м.

В. м. зичливий приятель Субхан Гази, бєй перекопський.

№ 44

1651, лютого 25. — Гоща. — Приписка до листу А. Киселя до коронного підканцлера Є.Радзейовського

„Po zawarciu listu mego przyszła wiadomość od rodzzonego mego, że się już krew leje i zaczęła się wojna szczęśliwie za łaską Bożą. To mię tylko terret, że naszych jeszcze mało, jeżeli odprawiwszy ten credens, staną przy liniej, ażby przybyło wojska, czyli pójdą dalej w tę Huszczą, a orda jest, прѣтkiej ponowy wyglądam.

Listy w. m. m. p. jednak poszły do Kijowa. Pan Bóg że to wie, jeżeli już pohamowane rzeczy być mogą. Dla Boga posiłki żeby spieszyły a mnie j. k m. co każe czynić, bom tu sam jeden na brzegu, o prętką informacją proszę.

НБУ у Львові. — Ф. 5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 120. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передусє заголовок зроблений копійцем: „Cedula z listu j. m. p. wojewody kijowskiego Kisiela do pana podkanclerzego, d. 25 februar. (1651) z Huszczy”, тобто «Цидула з листу й. м. п. київського воєводи Киселя до pana підканцлера 25 лютого (1651) з Гоці»

Переклад

При завершенні мого листа прийшла відомість від мого брата, що вже ллється кров і щасливо з милості Божої почалася війна. То мене тільки лякає, що наших ще мало, якщо відправивши цей рекомендаційний лист, стануть біля лінії, поки прибуде більше війська, чи підуть далі в цю Гощу, а орда є, я очікую свіжих новин.

Листи в. м. м. п. однак пішли до Києва. Господь Бог знає, чи вже будуть погамовані справи. Заради Бога, щоб поспішали підкріплення, а мені що накаже чинити й. к. м., бо я тут сам на березі, прошу про швидку інформацію.

№ 45

1651, лютого 26. — Кам'янець-Подільський. — Новина

„Z Kamieńca d. 26 februar.

Jeo m. P. Kaliński kozaków, z hospodarskiej służby powracających, zniósł do szczętu. Morachwa szturmem wzięta, drugie miasta się poddają.”

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 257. — Тогочасна копія. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. З недрукованих кам'янецьких новин XVII ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження.-Хмельницький, 1995. — С. 307–309.

Переклад

З Кам'янця 26 лютого.

Його м. п. Калинський козаків, які повертались з господарської служби, доценту розгромив. Мурахва взята штурмом, інші міста піддаються.

№ 46

1651, лютого 26. — Мозир. — Лист шляхтича Семена Павші князеві Янушу Радзівілу

„Jaśnie oświęcone mćiwe książe, panie, panie i dobrodzieju mój mnie miłościwy!

Listy w. ks. m., pana i dobrodzieja mego młćiwego, są mi oddane 25 hujus. W którym moim wielką nad zasługi moje łaskę w. ks. m., pana m. młćiwego, uznawszy, że mi tę chorągiew po zejściu z tego świata świętej pamięci j. m. p. wdy trockiego conferować raczysz, za co ja uniżenie i pokornie w. ks. m., panu i dobrodziejowi m., dziękuję i onę wdzięcznie przyjmuję i starać się o to będę, bym życzliwą usługą moją w. ks. mći, panu m. młćiwego, wygoda ostał i pana

Pognowego ustawicznie prosić będę, aby Pan Najwyższy im dali, tym więcej, do-
brzego zdrowia szczęśliwego panowania w. ks. m., p. i dobrodziejowi m., używać
raczył wiernie życzę. Jakożbym i dawnej tę chorągiew według dawnego poważ-
nego rozkazu w. k. mści onę supplementował i kompaniej już niemalą część mam,
tylko wiedzieć nie mogę i wielce się temu dziwuję, że i dotąd z skarbu pieniędzy
nie mam. A towarzysza mego p. Kotowskiego już to trzy niedziele dziś daty tego
listu mego, jakom do j. mści pana skarbnego wyprawił. Zaczynam wiedzieć nie mogę,
co za przyczyna tego omiedzkania i w. ks. m., p. m. młwego, donoszę. Przeto je-
żeliby się skarb pieniędzmi wymawiał, racz w. ks. m., p. m. m., rozkazać list do p.
skarbnego napisać, aby nam dał assignatią swoją do p. poborcy mozyrskiego. Ro-
zumiem o tym, że na nasze obiedwie chorągwi wystarczy z j. mści p. Pogirskim,
który teraz ustawicznie(?) jest przy chorągwi i kompanie być musi, gdy pieniądze
wprętkę przywrócone będą. List w. ks. mści, pana i dobrodzieja mego, do tego
zdrajcy Chmielnickiego odeszły, który teraz, jako pies wściekły ucieka(?) po Ukrainie
od miasta do miasta i rozesał swych oprawców, buntując tę niecnotliwą ple-
bem. Jakoż o tym zapewną w. ks. mści, panu m. młwemu, donoszę, że ta już wszytka
Ukraina Siewerska, począwszy od Dniepru aż do Hadziacza i dali, jest zbunto-
wana. W Łojowie co ich było dwieście czyli więcej, to ich kazał znieść do Lube-
cza i nie zostało ich tam trzydzieści. W Rzeczycy // zaś więcej nie masz, tylko piet-
naście. To wszytkich swiedzono ku Lubeczowi i Czernihowowi, tu zaś około Kijowa
uniwersalami swemi szlachty, co było trochę, pokojem upewniali i do grodów roz-
syłał, obiecując im pokój pewny, lecz że niektórzy mieli swych życziwych szcer-
ców ostrzeżeni byli i niebożęta pouchodzili i dali im wiedzieć, że i do ostatka ich
kazał wyzabijać. Jakoż się rozkaz jego prętko wypełnił. Temi czasy przed datą tego
listu mego ujeżdżał z Zadnieprza sługa kscia Wiszniewieckiego konno
samodwudziest. Wziąwszy o nim wiadomość z Kijowa i z inszych miasteczek,
napadli nań w miasteczku Kwasowej, w mil 6 od Kijowa, tyrańsko samodziestego
zabito i wszytko mu zabrali listy, które mi dopiero od j. mści p. kijowskiego z Podola
przyniesione są, bom do j. mści posyłał, a że tam wszytkie z fascikułem i z tą co
opertą znowu moją pieczęcią zapieczętowaawszy i j. mści p. strażnikowi o nich nie
donosząc, teje godziny do w. ks. m., pana mego młwego, posyłam, w których,
jako widzę, nie masz nic pociesznego. Ja znowu po wyprawieniu tego poszarza
mejego do w. ks. m. znowu mego czeladnika do j. mści p. starosty żytomirskiego
wyprawię, tylko, daj Boże, aby przejechał. Cokołwiek mi stamtąd przyniesie, teje
godziny będę dawał wiedzieć w. ks. m., p. m. m. Potym też w. ks. m., p. m. m., do-
noszę, że się ta poszta uskarża, że im z skarbu pieniędzy nie dają. A w ostatku uni-
żenie w. ks. m., p. m. m., upraszamy, racz w. ks. m., p. n. m., o nas wiedzieć, że nas
tu niewiele. Racz w. ks. m. co więcej przysłać i w Babiczach i tu się musim z
mieszczan, bo straż częsta przychodzi i przez całą noc trwać musi. Tego hultaja,
którego mi jegoż sąsiedzi wydali ze wsi Horbowicz, majętności j. mści p. Obucho-
wiczowej, pisarza W. ks. Litt., ze właśnie na szpiegi aż z Kozielca przyszedł, do
j. mści p. strażnika, do Bobrujska odsyłam. Rozumiem, gdy na questiach będzie
więcej powie. A teraz nic mi nie donosił, tylko to, że gotowość wielka, skoro na koń

każą wsieść, wszyscy są gotowi. Doniozszy o tym w. ks. m., p. m. m., życzę sobie uprzejmie o dobrym zdrowiu w. ks. m. słyseć i moję powolności pod nogi w. ks. m. oddawam. W Mozyru d. 26 febr. anno 1651.”

АГАД. — Ф. “Архів Радзівілів”. — Відділ VI. — Суплемент. — № 36. — Оригінал.

* * *

„Ясне освічений мостивий князю, пане, пане і добродію мій, мені милостивий!

Листи в. кн. м., пана і добродія мого милостивого, були мені віддані 25 цього місяця. У цьому велику, понад мої заслуги, ласку в. кн. м., пан м. милостивий, виявив, бо мені зволиш довірити цю хоругв по смерті святої пам'яті й. м. п. троцького воєводи; за це я понижено й покірно в. кн. м., моєму панові і добродієві, дякую і приймаю її вдячно і буду старатися, щоб моя зичлива послуга була вигідною в. кн. м., моєму милостивому пану, і пана Погновського постійно буду просити, щоб Господь Всевишній зволив давати чим далі, тим більше, добре здоров'я і щасливе панування в. кн. м., моєму пану і добродієві, цього я вірно зичу. Я, як і раніше, цю хоругв згідно з давнім серйозним наказом в. кн. м. поповнював і вже маю немалу частину компанії, тільки не можу знати і дуже цьому дивуюся, що й досі із скарбу не маю грошей. Свого товариша п. Котовського я вже сьогодні три тижні від моменту написання цього мого листа, відправив до його мості пана скарбника. Після цього я не можу знати, в чому полягає причина такої затримки і тому доповідаю про це в. кн. м., п. м. милостивому. Однак якщо скарб буде виправдовуватися браком грошей, то зволь в. кн. м., м. м. п., наказати написати листа до п. скарбника, щоб він дав нам свій вексель до п. мозирського збирача [податків]. Думаю, що вистачить на наші обидві хоругви з його мостю п. Погирським, котрий тепер постійно мусить бути при хоругві і компанії, бо скоро будуть гроші повернені.

Лист в. кн. мості, мого пана і добродія, до цього зрадника Хмельницького відошло. Хмельницький тепер, як скажений пес, мчить по Україні від міста до міста, розіслав своїх підручних, щоб збунтувати цю безчесну чернь. Доповідаю, як про безсумнівну річ в. кн. м., пану м. милостивому, що вже ця вся Сіверська Україна, почавши від Дніпра аж до Гадяча й далі, є побунтованою. У Лоеві, де їх [козаків] було двісті чи більше, він наказав звести їх до Любеча і не залишилося їх там [у Лоеві] й тридцяти. У Речиці ж немає понад п'ятнадцять [козаків]. Всіх їх зведено до Любеча й Чернігова. Тут, біля Києва, своїми універсалами шляхту, якої було трохи, запевняли про мир, і до гродів [він] розсилав, обіцяючи їм певний мир. Однак деякі [шляхтичі] мали своїх зичливих щирих, котрі [шляхту перестерегли, бідолахи повтікали. Дали їм знати, що [Хмельницький] наказав їх винищити дощенту. І цей його наказ був швидко виконаний. В цей час, перед написанням цього мого листа, виїхав із Задніпря слуга князя Вишневецького із двадцятьма кіннотниками. Довідавшись про нього, [люди] з Києва та інших містечок напали на нього в містечку Квасовій,

що у 6 милях від Києва, й жорстоко десяток з [цих слуг] вбили, забрали у нього всі листи, котрі йому якраз були принесені від його мості п. київського з Поділля, бо він до його мості їх посилав; а що там було, все це з фасцикулом і з тим конвертом знову моєю печаткою запечатавши і його мості п. стражникові про них не доповідаючи, цієї ж години до в. кн. м., пана мого милостивого, посилаю. В цих листах, як бачу, нема нічого втішного. Я знову після відправлення цього мого поштаря до в. кн. м., знову мого челядника до й. мості п. житомирського старости відправляю, тільки, дай Боже, щоб проїхав. Що тільки він мені звідти принесе, цієї ж години дам знати в. кн. м., м. м. п. Також доповідаю в. кн. м., м. м. п., що ця пошта скаржиться, що їм з скарбу не дають грошей. Насамкінець понижено в. кн. м., п. м. м., просимо, зволь в. кн. м., п. н. м., про нас знати, що нас тут небагато. Зволь в. кн. м. більше прислати [вояків], бо і в Бабичах і тут мусимо з міщан [поповнюватися], бо часті сторожі доводиться нести, котрі мусять тривати цілу ніч. Цього гультя, котрого мені його сусіди видали з села Горбович, маєтності й. мость пана Обуховича, писаря Великого князівства Литовського, і котрий власне як шпигун прийшов аж з Козельця, відсилаю до його мості п. стражника, до Бобруйська. Думаю, що на допиті він скаже більше. А тепер він мені нічого не повідомив, тільки те, що готовність [козаків] велика; як тільки накажуть сідати на коней, всі вже наготові. Доповівши про це в. кн. м., п. м. м., зичу приязно чути про добре здоров'я в. кн. м. і мої послуги віддаю під ноги в. кн. м. У Мозирі дня 26 лютого року 1651.”

№ 47

1651, лютий. — Лист брацлавського воєводи С. Лянцкоронського до невідомого

„1. Chmiel zmyślną posłać pokory na się biorąc, według chańskiej instrukciej pokoju życzy, prosi o prędką odprawę komissiej, a in eodem momento assignata, którego jeszcze chan krymski przy Bieczyńskim do niego wyprawił, poprzysięga na szablę wieczną i dożywotnią przyjaźń, on chańskim, a ten swoim imieniem.

2. Nahai Małą z żonami i z dziećmi już w Ukrainę wprowadził, której siedlisko i miejsca już nazaczył. Zaczyn opak się dzieje, cośmy mieli czynić linią kozakom, to oni czynią tatarom.

3. Wesele syna Chmielowego odwłokło się, do którego czasu non constat, a to dla tego iż przyszła od Porty do gospodarza rozkazanie, żeby córki swej za tego ciurę kozackiego nie dawał.

4. Pan wojewoda kijowski życzy accelerare commissionem, którą sam przybrawszy do siebie, kogoby rozumiał, chce odprawić, o czasie i o miejscu, jako się z Chmielem porozumiał, nic nie oznajmuje. Jednak woli jego nie stanie się, bo salubrius rozumieją pozwolić ją ad primam marty. Jakoż ich m. pp. komissarze na to deputowani, tak prędko ekspeditiej skarbowej mieć nie mogą.

5. Miedzy turkami zapewne zachodzą diffamatie i spodziewają się w krótkim czasie posła do Porty do k. j. m. o tym, żeby z naszej strony kozaków uskromili, a oni

z swojej tatarów, jakoż z pewnych listów węgierskich constat to, że turcy fauentiores sunt nobis, aniżeli kozaków, i gotują się na tatarów.

6. Po ordy do Krymu Chmiel posłał, które na maślnicę ruską obiecały się do niego stawić; zkąd (...) jako pokoju życzy, kiedy ordy do siebie ściąga, które nie na mediatią pewnie przyjdą i nazad przeciwko naturze swojej darmo się nie obróca.

7. Tatarowie posła wyprawić mają do k. j. m., prosząc o prawo kozaków przeciwko turkom, zkąd każdy uwarzyć może, jaka providentia Boska nad nami, która zamysły nieprzyjacielskie tak zamieszała i powadziła już samych, że kozacy i tatarowie nie wiedzą, czego się trzymać”.

НБУ у Львові. — Ф. 5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 120. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійцем: „Punkty z listu j. m. p. wojewody braclawskiego Lanckorońskiego, de data februar. 1651”, тобто «Пункти з листу й. м. п. брацлавського воєводи Лянцкоронського, лютий 1651».

Переклад

1. Хмель умісно посилає. покору на себе беручи, згідно з ханською інструкцією зичить миру, просить про скору відправу комісії, а підписана в цей момент, котрого ще кримський хан при Бечинському до нього відправив, присягає на шаблі на вічну і по життєву приязнь, він ханським, а цей своїм іменем.

2. Малі Ногаї з дружинами і дітьми він вже в Україну впровадив, котрій призначив місце проживання. Через що діється протилежне; ми мали чинити лінію козакам, це вони чинять татарам.

3. Весілля сина Хмельницького відклалося, до якого часу не стверджують, а це тому що від Порти надійшов наказ господареві, щоб не давав своєї дочки за козацького джуру.

4. Пан київський воєвода зичить пришвишити комісію, котру сам прибравши до себе, кого хотів, хоче відправити, про час і місце, як домовився з Хмельницьким, нічого не повідомляє. Однак по його волі не станеться, бо корисніше думають дозволити їй до першого березня, оскільки їх м. пп. комісари на це депутовані, так швидко не можуть мати скарбової відправи.

5. Між турками починаються явні поголоски і сподіваються невдовзі посла до Порти від к. й. м. щодо того, щоб з нашого боку приборкали козаків, а вони з свого — татар, як з певних угорських листів стверджуть те, що турки прихильніші до нас, ніж до козаків і готуються на татар.

6. Хмель послав по орди до Криму, котрі на руську масляну обіцяли прийти до нього; звідки (...) як миру зичить, коли орди стягує до себе, котрі певно не посередництво прийдуть і назад всупереч своїй природі не завернуть з порожніми руками.

7. Татари посла мають відправити до к. й. м., просячи про право козаків [чинити походи] проти турків, звідки кожен може спостерегти, яке є провидіння Боже над нами, котре неприятельські наміри так змішує і сварить вже їх самих, що козаки і татари не знають, чого триматися.

1651, лютого 27. — Варшава. — Лист коронного кухмістра
Анджея Мнішка до львівського підстарости

„Z listu w. mści, iz mowy p. syndykowe dowiedziałem się, jakom środze (...) * żołnierze, a mianowicie po przedmiejsiach lwowskich i mówiłem o to z królem; zaczym rozkazał mi król, żebym was przestrzegł, że idą niemcy voluntariusze, którzy idą do Chmielnickiego, a nie mając żadnego listu przypowiedniego. Z takimi tedy ostrożnie trzeba poczynać i dobrze egzaminować. Rozesłano uniwersały, rozumiem, że i do Lwowa dojdą, żeby ich wszędzie gromić i tam tedy na gwałt kazać ich bić, jeźliby były. Pisał sam do k. j. m. pan wojewoda braclawski, że kozacy Szarogrod opanowały i ufortyfikowały. Bardzo się król dziwuje takiej niejstrożności pana hetmana polnego, że nie ubiegł i nie opatrzył, muszą koniecznie dać tam sobie po łbu; tak król jeo m. rozumie. A sam się chce za trzy niedziele ruszyć, ale ten umysł odmieni panów radnych rada, bo by na zginienie ruszył i pospolite ruszenie i to nie do Lwowa, ale ku Włodzimierzowi, ku Ołyce chce iść. Na to się jednak nie potrzeba spuszczać, bo u niego w głowie odmiane nie tr[udno] (...) *jaka będzie, dam znać. Pysalam uniwersał stacyjny drukowany, żeby podług (...) * wydawać we wszystkich wł(...) *. Szerzej przy [ty]m nie pis[ze].”

ДА у Кракові. — “Зібрання Русецьких”. — № 31. — Арк.257. — Копія. — Переклад з польської. — Текст документа передує заголовок, зроблений копістом: „Сорія листу з Warszawy od jeo m. p. kuchmistrza coronnego do p. podstarościiego lwowskiego pisanego”, “Копія листу з Варшави, писаного його мостю паном коронним кухмістром до пана львівського підстарости”. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник. — Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 23-2.; Мицик Ю., Дятлов В. З іноземних джерел про Берестецьку кампанію//Військово-історичний альманах. — К., 2002. — Ч.1(4). — С. 133.

Переклад

“З листу вашої мості і з того, що кажуть пани [львівські] синдики, я довідався, як тяжко (...) * жовніри, а особливо по львівських передмістях, і розмовляв про це з королем. Після цього король наказав мені, щоб я вас перестеріг, бо туди йдуть німці — волонтери, котрі направляються до Хмельницького, не маючи жодного мобілізаційного листа. З такими треба обережно поводитися і добре їх перевіряти. Розіслано універсали, думаю, що й до Львова дійдуть, про те, щоб їх скрізь громили; треба наказати, що де тільки вони б не з’явилися, їх треба бити. Писав до к. й. м. сам пан брацлавський воєвода, що козаки взяли Шаргород і укріпили. Король дуже дивується такій необережності пана польного гетьмана, що той цьому не запобіг і не вжив заходів, мусять неодмінно дати там собі по лобі; так думає король його м. Він сам хоче за три тижні виступити, але цей задум відмінить рада радних панів, бо він тоді рушить на свою погибель і посполитого рушення; і то не до Львова, але до Володимира та Олики хоче йти. На це однак не треба звертати уваги, бо його голові не важко й передумати. [Про подальшу новину], яка буде, дам знати. Посилаю друкований універсал щодо провіанту, щоб згідно з ним (...) * видавати в усіх [волостях]. Ширше при цьому не пишу.”

**1651, лютий (?). — Уривок з табірною щоденника
польного гетьмана литовського князя Я. Радзівіла**

«[...] Wyhowski w cancellarii swojej ma dwanaście pisarzów, szlachty polskiej, z których jeden na imie Pasiecki powiadał, że wszystko wie Chmielnicki, co się w Warszawie dzieje i że tam ma takich, co mu namniejszą rzecz oznajmują.

Koło Dniepra i po wszystkiej Ukrainie nic chłopci nie robią, jedno piją na każdy dzień, żywność sroga za Kijowem i tanie wszystko, ale tu do samego Korca (...) * drogo.

Chłopi sami narzekają na kozaki, mówiąc, że wołelibyśmy dziesięć razy lachów, niż kozaków, bo oddawszy czynsz panu, byli od wszystkiego wolne, a teraz kto przyjedzie, ten bierze i sprawiedliwości nie masz.

Jasko, któremu tu dano indigenat, pod ten że czas, kiedy ci kozacy przy... przez Czerkasy, wywiozł troje dzieci i żonę z Czerkas, gonili go kozacy, ale go dogonić nie mogli, bo trzy konie w sanie zaprząwszy, ujechał do Białej Cerkwi ośmnaście mil dnia jednego.

Pan Narocki, sługa kscia Wisniewieckiego, wybierał czynsz na Ukrainie, którego kozacy teraz nie wypuszczają i wartują w noc.

Sukien trzydzieści skrzyń sobolich kosztownych nie przesiedzając przez te czasy pognoił Chmielnicki, że się na nie nie przygodzą.

Wysli uniwersały, żeby każdy kozak miał pięć funtów prochu, pięć kop kul, ale wolą przegrać w karty i przepić, niż proch kupować, bo się bardzo rozpili.

Anton, pułkownik kijowski, ujeździł do Turek. Co sprawił nie wiedzą, tylko go upominkował cesarz turecki, dawszy mu siedm par szat złotogłowych i konia tureckiego z wsiądzeniem.

Tymosz, syn Chmielnickiego, srogi dziwak, tyran i niestateczny, którego chcąc poskromić, ociec temi czasy do dział przykował i srodze karał aż ojcu przysięgł, że ma być dobry stateczny i tak go kazał odkować i często się Chmielnicki do niego do szablę porywa aż uchodzi z oczu.

Na j. m. pana wdę krakowskiego barzo złej woli Chmielnicki, żadnego obiadu nie masz, kiedyby złe nie wspominał, pana wdę czernihowskiego ma za swego przyjaciela.

Trwoże między kozaki teraz zimie, gdyż by się nie mogli nigdzie (...) * miasta żadnego obronnego nie masz i wszędzie równo.

Commissiej się spodziewają pod Białą Cerkwią i potkali pocztę p. wdy kijowskiego, która się wracała do Chmielnickiego, którzy twierdzą, że pozwolił Chmielnicki na commissią pod Białą Cerkwią.

Przy odprawie tych kozaków dał im na drogę czternaście talarów ko(...) * wych i uniwersał, aby wszędzie bezpiecznie przejechali. [...]

Chmielnickim, jedno kilkanaście starszyny, którzy między sobą mówią, popiwszy się, że to nie synowiec hospodarski, ale go tak hospodar nazwał.

Tatarów pod Czarnym lasem ma być sześć tysięcy, sześć mil od Czehirina, którzy ztamtąd jeżdżą po wsiach nad Dnieprem do chłopów dla żywności, ale

krymskich tatarów i jednego nie masz, jedno nahajskie hultajstwo, którzy z żonami i z dziećmi mieszkają, ale drudzy powiadają, że ich tak wiele, nie masz ledwie tysięcy i to hołoty.

To też zapewne słyszeli, że dla tego się tatarów teraz zimie nie spodziewają kozacy, że się han potężnie gotuje na wiosne do Constantimopola, chcąc wojnować cesarza tureckiego, czego mu dopomoc chciał i Chmielnicki, byłe mu han dopomógł do gruntownego z nami pokoju, koło czego już wszyscy prawie kozacy mówią, ale i nasza szlachta polska się pokozaczyli, toż powiadali, osobliwie Grzybowski, który jest setnikiem i barzo życzy zgody, bo mu tatarowie folwark spalili.

Han tatarski śnać tak powiada, o czym wszyscy kozacy prawią, że na niego kole być cesarzem tureckim, to jest dwa razy ma być turczyn, a trzeci raz han tatarski i że dawnych czasów tak bywało.

Przed przyjazdem tych kozaków byl aga od hana we trzydziestu koni przysłany na odbieranie przysięgi od Chmielnickiego, że każdy wojny ma dopomoc, hanowi śnać zprzysiął Chmielnicki ze starszyną, gdy odjeżdżał ten poseł, dał mu konia tureckiego ze wszystkim wsiądaniem i koźdemu z tych tatarów po koniu, których było trzydzieści.

Posłał posłów dwóch kozaków do Oczakowa, którzy wyjechali nona januari, nie wiedzę po co także trzech kozaków i greka posłał do Moskwy, chcąc wiedzieć, jeżeli Moskwa myśla o jakim złączeniu przeciwko kozakom.

Stacie wybrał Chmielnicki po wszystkiej Ukrainie aż do samej liniey takie: po puł ośmaczki zboża tak kozak, jako i chłop za uniwersałami Chmielnickiego, ale ma wielki rozchod i siła posłów u siebie.

Od księstwa Littewskiego największego się niebezpieczeństwa spodziewają, a osobliwie Kijowu i w Kijowie wielka trwoga, na kscia j. m. Radziwiłła, hetmana polnego, Chmielnicki nie łaskaw, urągając się o to, że się posłał swoich posłów do niego (...) * się przegrażał, czego nie mogąc zcierpieć synowiec hospodarski mówił (?) przy (?) stołu. [...]”.

АГАД.-Ф. «Архів Радзівілів» — Відділ VI. — № 36. — С. 312–313(?). — Оригінал.

* * *

[...] Виговський у своїй канцелярії має дванадцять писарів, польської шляхти, з котрих один на ім'я Пясецький сказав, що Хмельницький все знає, що у Варшаві діється і що має там таких, що йому доповідають про найменшу річ.

Коло Дніпра і по всій Україні селяни нічого не роблять, тільки п'ють щоденно, провіанту багато за Києвом і все дешево, але тут до самого Корця (...) * дорого.

Самі селяни нарікають на козаків, кажучи, що ми б воліли десять разів ляхів, ніж козаків, бо віддавши чинш пану, були вільні від усього, а тепер хто приїде, той бере і немає справедливості.

Ясько, котрому тут дано індигенат, під той час, коли ці козаки при (...) * через Черкаси, вивіз трьох дітей і дружину з Черкас, гнались за ним козаки, але його

не могли догнати, бо три коня в сані запрягши, приїхав до Білої Церкви, подолавши вісімнадцять миль за один день.

Пан Нароцький, слуга князя Вишневецького, брав чинш на Україні, котрого козаки тепер не випускають і вартують вночі.

Тридцять скринь дорогих соболиних суконь. не провітрюючи (?) протягом цього часу, погноїв Хмельницький, вони ні на що не згодяться.

Вийшли універсали, щоб кожен козак мав п'ять фунтів пороху, п'ять коп. куль, але воліють їх програти в карти і пропити, ніж купувати порох, бо дуже розпилися.

Антон, київський полковник, їздив у Туреччину. Що вдіяв, не знають, тільки його обдарував турецький султан, давши йому сім пар золототканого одягу і турецького коня з сідлом.

Тимош, син Хмельницького, жорстокий дивак, тиран і несолідний; котрого прагнучи приборкати, батько в цей час прикував до гармат і суворо карав, а поки присягнув батькові, що має добре поводитися і тоді його наказав розкувати і часто Хмельницький поривається до нього з шаблею аж зійде з очей.

На й. м. пана краківського воєводу дуже злої волі Хмельницький, жодного обіду не маєш, коли б зло не згадував, пана чернігівського має за свого приятеля.

Тривогу між козаками тепер зимою, коли б не могли ніде (..)* жодного міста оборонного немає і скрізь рівно

Комісії сподіваються під Білою Церквою і зустріли пошту пана київського воєводи, котра поверталася до Хмельницького, котрі твердять, що дозволив Хмельницький на комісію під Білою Церквою.

При відправі цих козаків дав їм на дорогу чотирнадцять талярів (..)* і універсал, щоб всюди безпечно приїжджали. [...] Хмельницьким, тільки понад десять старшин, котрі між собою кажуть. впившись, що це не племінник господарський, але його так господар назвав.

Татар під Чорним лісом має бути шість тисяч, шість миль від Чигирина, котрі звідти їздять по селах над Дніпром до селян заради провіанту, але кримських татар нема жодного, саме ногайське гультайство, котрі живуть з дружинами і з дітьми, але інші кажуть, що їх так багато, нема й тисячі і то голота.

То теж запевне чули, що тому татар не сподіваються зараз взимку козаки, що хан потужно готується навесні до Константинополя, прагнучи воювати турецького султана, чого йому хотів допомогти і Хмельницький, аби йому хан допоміг до ґрунтового миру з нами, коло чого вже вважай всі козаки кажуть. Але й наша польська шляхта що покозачилася, те саме кажуть, особливо Гжибовський, котрий є сотником і дуже зичить миру, бо йому татари спалили фільварок.

Татарський хан знати так каже, про що всі козаки правлять, що на його колі (?) бути турецьким султаном, тобто два рази має бути турок, а третій раз татарський хан і що в старі часи так бувало.

Перед приїздом цих козаків був ага від хана присланий з тридцятьма кіннотниками для відбирання присяги від Хмельницького, що кожен має

допомогти на війну, знати Хмельницький із старшиною присягнув ханові, коли від'їжджав цей посол, дав йому турецького коня з усією зброєю і кожному з цих татар по коню, котрих було тридцять.

Послав послів, двох козаків, до Очакова, котрі виїхали дев'ятого січня, не знаю для чого, також трьох козаків і грека послав до Москви, бажаючи знати, чи московіти думають про якесь об'єднання проти козаків.

Стації взяв Хмельницький по всій Україні аж до самого кордону такі: по пів осмачки збіжжя як у козака, так і селянина згідно з універсалами Хмельницького, але має великі видатки і масу послів у себе.

Від Литовського князівства сподівається найбільшої небезпеки а особливо Києву і в Києві велика тривога, на князя й. м. Радзівіла, польного гетьмана, Хмельницький не ласкавий, дорікаючи за те, що послав своїх послів до нього (...) * погрожував; чого не можучи стерпіти, господарський племінник по брату сказав (?) за столом (?) [...].

№ 50

1651, березня 1 (лютого 20). — Лист чернігівського наказного полковника Петра Забіли до гомельського підстарости

„Mnie wielce łaskawy méy p. podstarości homelski!

Raczysz w. m. pisać do nas w liście swoim strony szarpaństwa i rozbojów, czego my, uchwaj Boże, nie rozkazujemy czynić i co się a na kogo by pokazało, gotowiśmy karać. A strony załogi w Borowiczach i Jaryłowiczach, to dla tego, że teraz niedawno z waszej strony panowie łachowie podjazd uczyniwszy, straż naszą pochwyтали. Przytym w. m. P. Vogu poruczamy. Datt w Czernihowie d. 20 february.

Piotr Zabiela, pułkownik Wojska zaporowskiego czernihowski nakazny.”

Переклад

„Мені вельми ласкавий мості п. гомельський підстароста!

Зволиш писати в. м. до нас у своєму листі відносно шарпанини і розбоїв, чого ми, боронь Боже, не наказуємо чинити і що і на кого б показалося, ми готові карати таких. А щодо залоги у Боровичах і Яриловичах, то вони [стоять там] через те, що тепер недавно з вашого боку панове ляхи вчинивши роз'їзд, нашу сторожу схопили. При цьому в. м. Господу Богу доручаємо.

Дано в Чернігові 20 лютого згідно з старим календарем.

Петро Забіла, чернігівський наказний полковник Війська Запорізького.”

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 477. — Копія 1651 р. Тексту документа передуює запис зроблений копіїстом: «W nim od Zabiły, pułkownika kozackiego, includowaną sorią te», тобто «У ньому (листі гомельського підстарости до надвірного литовського хорунжого — Ю. М.) вкладає від козацького полковника Забіли ця копія». Опубліковано в українському перекладі: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. — 2001. — № 1. — С. 139 — Ю. М.

1651, березня 2 (лютого 20). — Константинополь (Стамбул). —
Лист константинопольського патріарха Партенія II
до генерального писаря Івана Виговського

„Parthenius z łaski Bożej arcybiskup Costantinopelski, Nowej Romy, i wszy-
stkiego świata patriarcha.

Napocciwszy i najjaśniejszy, panie panie, synu, według duchowieństwa nam miły.

Radość i pokój odpuszczenia od Boga Wszchemogącego i od Pana naszego Jususa Chrystusa, a od nas modlitwy i błogosławieństwo i odpuszczenie. Dowiedzieliśmy się od w. m. niektórych przyjaciół mądrych, iż najdużejście pod praetextem jaśnie oświeconego i prawowiernego hetmana i rycerza, i zacnego Wojska Zaporowskiego pana Zynowieja Chmielnickiego nam (?) według duchownego, syna wam miłemu. Niepomaluśmy pocieszeni byli i P. Bóg godnym tak łaskawym i pomnażać, żeby was Bóg pratał, ponieważ znajdujecie się do dnia dzieszeszego. Poru (?) my cie modlimy się i błagamy się zawsze, żebyś nam obmyślił tam u prawowiernego rycerza dla pozostania i pomocy i gruntowania naszego Jezusa Chrystusa, żeby wielkiej Cerkwi dopomagał ze wszystkiego serca jedyneho (?) i co dobra wola i możność waszej miłości i tego posłańca od nas, patryarchowego, posyłamy pana Mikite Michajłowicza, żebyś mu był pomocą tak słowem, jako wszystkim (?), do czego będzie potrzebował, do najśnieszego hetmana, żebyś go promowował i ukazał dobroczynność swą naprzeciw nam, a my będziemy odwiedzając według godności, oddamy zacząty (?) pokłon oddajemy, żeby Bóg dał teraz i napotym dar Boży i błogosławieństwo.

Anno 1651 febr. 20 (...) * Constantinop.

АГАД. — Ф. "Архів коронний у Варшаві". — Відділ козацький. — № 31/2. Тогочасна копія. Оpubліковано: Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у періоджерелах // УІЖ. 1998, № 6, с. 108.

Переклад

"Партеній з ласки Божої архієпископ Константинополя — Нового Риму і вселенський патріарх.

Найпоштивіший і найясніший пане, пане і сину, ведлуг духовенства нам милий.

Радість і мир від Господа Всемогутнього і від Господа нашого Ісуса Христа, а від нас молитви й благословення і відпущення [гріхів].

Ми довідалися від в. м. деяких мудрих приятелів, що Ви перебуваєте під покровигельством ясноосвіченого і правовірного гетьмана, рицаря і шляхетного Війська Запорозького пана Зиновія Хмельницького, якого маю як духовного сина, вам милого. Дуже ми втішені були, що його Господь Бог з своєї ласки вчинив так гідним так милостивим, щоб охороняв і примножував його успіхи, бо й до сьогоднішнього дня ви знаходитеся під його опікою. Молимося і постійно благаємо, щоб нам дав у цього православного рицаря зміцнення, допомоги й угрунтування нашого Ісуса Христа, щоб він від усього свого серця допомагав великій Церкві, щоб він вчинив усе, що може добра

воля і сила Вашої милості. І цього посланця до найяснішого гетьмана від нас, патріарха, посилаємо пана Микиту Михайловича, щоб йому був помічником у всьому як словом, так і всьому, що треба. Хочемо, щоб він добре його прийняв і вказав свою приязнь до нас. А ми будемо віддячувати як і належить нашій гідності, віддаємо поклон, щоб Бог дав тепер і потім дар Божий і благословенство.

Року 1651 лютого 20. Константинополь".

№ 52

1651, березня 3. — Гоща. — Лист А.Киселя до Б. Хмельницького

„Od początku świata przy przenicy kąkol, przy kościele albo po naszymu przy cerkwi Bożej ma być kaplicę. Pomazaniec Boży j. k. m., p. m. m., usiłował i usiłuje uspokoić państwa swoje i ja nieborak już prawie uwiędły wszystkim, zmęczony i skańczony na zdrowiu, całe trzy lata zbieram się i teraz od sejmu począwszy, aż do tych czas ustawicznie znoszę się z w. m.m. panem i bratem, aby się krew chrześcijańska nie lała, aby kiedyszkołwiek utrapiona ojczyzna wytchnęła, aby ostatnia garść narodu naszego ruskiego nie zginęła. W. m. także sam horowaleś, pracowałeś jako wierny poddany j. k. m. i przysięgły sługa, gasząc ogień i uśmierzając; a Niechaj, któremu już Pan Bóg niechaj odpuści grzechy, jako zwykł mimo wiadomość w. m. m. p. siła rzeczy złych robić, tatarów swawolnie zaciągać, krew przelewać, szlachtę zabijać: tak i teraz uczynił, wziawszy armatę z Braclawia, poszedł za linią, nastąpił na stanowiska wojska polskiego, i słowy i ustami despectował nie tylko żołnierzów, ale i samych wodzów. Zaczyn jako szukał tak znalazł, jako zarabiał, taką wziął zapłatę, sprawiedliwym dekretem Boskim. Ja jednak dowiedziawszy się o tej zwadzie i zamieszaniu, ująłem jaśnie wielmożnego j. m. p. wojewodę braclawskiego, moich m. pp. i braci, jako komissarz pokoju, przestrzegający imieniem j. k. m., żeby wojsko nie postąpiło nic dalej za linią i komissiej spokojnie czekali. O czym i sam j. wny j. m. p. wojewoda czernichowski, hetman polny koronny, pisze do w. m.m. p., ten tedy list j. m. posyłam, i od siebie piszę z imieniem k. j. m., p. m. m., oznajmuję, iż pokój pokojem, komisia komisią, i na tej komissiej chce pokazać jaśnie wielmoż. j. m. p. wojewoda braclawski, jakie plugawe listy i odpowiedzi niebożczyk Nieczaj pisał. Załośny jest wielce j. k. m. z tego jego postępkę i z tej zwady, jako jednak pewien jest tego że to wojsko (*Очевидно отиска. Треба читати „та wojna” — Ю. М.*) wszystko mimo wiadomość w. m. m. p. stało się, tak ani do w. m., ani do komissiej pokoju nie traci, ale i owszem aby się takowe ognie nie wzniecały, tego życzy, aby jako najprędziej ta komissya szczęśliwie zaczęta i kończona była, a krew aby się nie lała, siły zgromadzone żeby na spólnego nieprzyjaciela, a nie na samych siebie obrócone były.

Z tym jako najprędziej posyłam do w. m. m. p., racz że w. m. według deklaratiej do Pawołoczy naznaczyć dzień zjazdu, a my też do liniej przybędziemy, mocny P. Bóg, że dabit una hora quod totus denegavit annus. Wszystko gotow u P. Boga, tylko westchniemy do niego ze wszystkiej duszy, a pobłogosławi nam, że upadkiem naszym nasycać nie będą mogli więcej oczu swych nieprzyjaciele nasi. Tym list mój kończę i o to Pana Boga proszę, i na deklaratią prędką a skuteczną czekam, powrót

posłańcowi pro die 12 marty według rzymskiego kalendarza naznaczywszy, na który czas gdziebym nie miał responsu, już o komissiej i o pokoju musiałbym sam desperować. Czego nie dopuszczaj Boże, idzie o wiarę świętą, idzie o ostatek nas rusi, idzie o krew niewinna chrześcijańska. Załecam się przytym łasce w. m. m. p. jako najpilniej. Z Huszczy d. 3 marty 1651.”

НБУ у Львові. — ВР. — Ф.5. — Оп.1. — № 2286. — Арк. 130–130 зв. — Копія кінця XVIII ст. — Переклад з польської — Тексту документа передує заголовок, зроблений копістом: „1651 3 marca. Copia listu do hetmana zaporowskiego od j. t. p. wojewody kijowskiego Kisiela”, тобто: ”1651 3 березня. Копія листу до запорізького гетьмана від й. м. п. київського воєводи Киселя; другий список цього листа знаходиться: АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ II. — Тека 9. — № 1244. — Тогочасна копія).

Переклад

Від початку світу кукіль є при пшениці, а при костелі або по нашому при церкві Божій має бути каплиця. Помазаник Божий й. к. м., п. м. м., старався і старається заспокоїти свої держави і я неборак вже вважаю весь зів’ялий, змучений і покалічений у здоров’ї, цілих три роки збираюся і тепер, почавши від сейму аж по цей час, постійно перебуваю у контакті з в. м. м. паном і братом, щоб християнська кров не проливалась, щоб коли-небудь відпочила змучена вітчизна, щоб остання пригорща нашого руського народу не загинула. В. м. також сам гарував, працював як вірний підданий й. к. мості і присяглий слуга, гасячи вогонь і приборкуючи; а Нечай, котрому вже Господь Бог нехай відпустить гріхи, як звик, не ставлячи до відома в. м. м. п., робити масу злих речей, свавільно наймаючи татар, проливаючи кров, забиваючи шляхту: так і тепер вчинив, взявши гармати з Брацлава, пішов за лінію, напав на постої польського війська, і словами і устами ганьбив не тільки жовнірів, але й самих вождів. Внаслідок чого що шукав, те й знайшов, як заробив, таку й взяв платню за справедливим Божим декретом. Однак я, довідавшись про цей конфлікт і замішання, заспокоїв ясновельможного й. м. п. брацлавського воєводу, моїх м. пп. і братів, як комісар миру, який перестерігає іменем й. к. м., щоб військо ніскільки не переходило лінію і спокійно чекало комісії. Про що і сам ясновельможний й. м. п. чернігівський воєвода, гетьман польний коронний, пише до в. м. м. п., тоді цей лист посилаю й. мості, і від себе пишу, повідомляючи іменем к. й. м., п. м. м., що мир миром, комісія комісією, і на цій комісії хоче показати ясновельможний й. м. п. брацлавський воєвода, які ганебні листи і відповіді писав небіжчик Нечай. Дуже жаліє й. к. м. цього його злочину і цього конфлікту, однак він впевнений у тому, що це все війна без відома в. м. м. п. сталася, так ні до в. м., ні до комісії миру не втрачає, але і взагалі щоб такі вогні не запалювались, цього зичить, щоб якнайшвидше ця комісія була щасливо розпочата і закінчена, а кров щоб не проливалась, а сили були згромаджені проти спільного неприятеля, а не були обернені на самих себе.

З цим я якнайшвидше посилаю до в. м. м. п., зволь же в. м. згідно з декларацією призначити у Паволочі день з’їзду, а ми теж прибудемо до лінії, Всемогутній Господь Бог, що подасть одну годину, яка заперечить рік. Все готово

у Господа Бога, тільки зітхнемо до нього з усієї душі, а Він поблагословить нам, що нашим занепадом не будуть більше наповнювати своїх очей наші неприятели. Цим листом закінчую і про це прошу Господа Бога, і чекаю на швидку і результативну декларацію, призначивши повернення посланцю на 12 березня згідно з римським календарем, на котрий час якби я не мав відповіді, вже про комісію і про мир мусив би сам хвилюватися. Чого не допускай Боже, йдеться про святу віру, йдеться про залишок нас, русі, йдеться про невинну християнську кров. Віддаюся при цьому милості в. м. м. п. якнайстаранніш. 3 Гоці 3 березня 1651.

№ 53

1651, березня 5 (?). — Шаргород. — Лист М. Калиновського до Б. Хмельницького

„Jako ja deklarowałem raz iż na tym jestem i o to największe moje studium, aby požądany w ojczyźnie naszej zakwitnął pokój, i już nigdy ad tantam desolationis abominationem nie przychodziło, tak constanti fide przestrzegam tego, aby tantem aliquando kraje te mogły (...) i żeby komissya, na którą Rzeczpospolita pozwoliła, mogła sortiri desideratum effectum. Toż trzymam i o w. m., którego ta calamitas mouere musi, jako człeka chrześciańskiego, aby to armistitium już napotym nigdy nierozzerwanego pokoju na powodem okazać podawszy ad manus do tego ab utrimque przywiodło, abyśmy (...) chcieli, co należy do pomnożenia chwały Pana Najwyższego i wszystkie felicitates na miłą i spólną nas wszystkich ojczyznę wybawa. Jako tedy abyś się w. m. totaliter chciał mieć do tego proszę, tak peweniem, że w tym fideliter zechcesz mi aperire intentią swoje, na który by czas i gdzie, aby to tak świętobliwe i chwalebne przyszłym wiekom negotium požądany odnieść mogło success.

Przychodzi mi się też uskarżyć, iż z tej strony liniej, srogie zastałem bunt, których tu nigdy nie spodziewałem się: wiele tu absurda działo się, sroga swawola panowała i na wielkie kupy trafiłem, a tego wszystkiego Nieczaj był principałem, który jako mam wiadomość nigdy wołej ni rozkazaniu w. m. obsequens nie był. Tego człeka ductu chłopstwo się kupiło i on jako antesignanus ciągnął już z tym umysłem, aby był wojsko Rzeczypospolitej niespodziewanie i nic się nie obawzające, z tej strony liniej na hiberna rozłożone opprimere mógł. Na które pułki różne już był zgromadził i armatę z Braclawia i apparat wojenny pobrawszy, prosto już ku wojsku naszemu, które bezpiecznie sobie siedziało, ciągnął. Aliści consiliarius malus ten który na nasze zgubą ciągnął, (...), którą w wojsku j. k. m. kopać począł, upadł, znacznie od P. Boga pokarany, iż on najwięcej po te wszystkie czasy, słuszne pacis media rozrywał, poddanych przeciw panom swoim pobudzał i k. j. m., który miejsce Boże na ziemi zasiada i który jest ojcem i największym wszystkij tej Korony, poddanych jako dziełek swych zostaje opiekunem, powinno poddaństwo i posłuszeństwo wypowiedział. Tego, mogę to rzec, nie rąka nasza, nie żadna gotowość, ale jasna i widoma pomsta Boża potłumiła.

Nie rozumiem tedy, abyś w. m. przez to miał jaką najmniejszą wiare brać do mnie, albo dla jednego świętobliwe pacis media respuere. Ponieważ poważył się linią przechodzić mimo wolą i rozkazania w. m. i bunt i swawolą mnożył, nie chcąc

chwalebnej w. m. ci subceribere intentioni, który do pokoju i do namówienia czasu i wojska komissiej szczerze się mieć chcesz. Na którą abyś w. m. ochotnie pozwolić raczył, iterato pilnie proszę. A Pan Najwyższy to świątobliwe inuquantum w. m. nagrodzi, wszystkie w promovendo bonu publico zamysły pobłagosłowi i ad postentiam tak chwalebna sprawa i tak pobożny uczynek promanabit. Czego ja animitus życząc, na ten czas powolne moje służby pilnie oddaję uprzejmej łasce w. m. m. pana.

W Szarogrodzie.

НБУ у Львові. – ВР. – Ф.5. – № 2286. – Арк. 126–136 зв. – Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: „1651”, „Сорія листу до hetmana zaporowskiego od pana wojewody czerniechowskiego, hetmana polnego koronnego”, тобто «1651», «Копія листу до запорізького гетьмана від pana чернігівського воєводи, польного коронного гетьмана».

Переклад

Як я раз декларував, що на тому стою і про це мої найбільші старання, щоб у нашій вітчизні заквітнув мир, і вже ніколи до такої огидної пустки не доходило, так твердо вірю і перестерігаю цього, щоб таку колись ці краї могли (...) і щоб комісія, на котру дозволила Річ Посполита, могла була розділеною задля бажаного успіху. То ж тримаюся і про в. м., котрого ця поразка зрушити мусить, як християнського чоловіка, щоб це перемир'я вже потім ніколи непорушуваного миру приводом okazaю подавши до рук до цього обопільно привело, щоб ми (...) хотіли, що належить до помноження хвали Найвищого Господа і щасливо на милу і спільну нам всім вітчизну звільнити. Як тоді аби в. м. цілком хотів мати до того прошу, так певен, що у цьому захочеш мені довірливо відкрити свої інтенції, на який би час і де, щоб це так святобливі і хвальні майбутнім вікам переговори могли отримати жаданий успіх.

Доводиться мені також поскаржитися, що з цього боку лінії, застав сильні бунти, котрих тут ніколи не сподівався: чимало тут абсурдного діялось, панувала жорстока сваволя і на великі купи натрапив, а цього всього Нечай був головою, котрий як маю відомість ніколи волі, ні наказу в. м. слухняний не був. Під командщю цього чоловіка селянство збиралося і він як отаман вже рушив з тим задумом, щоб міг військо Речі Посполитої несподіване і яке ніскільки не відчуває небезпеки, з цього боку лінії поставлене на зимові квартири, притиснути. На котрі вже згромадив різні полки і артилерію з Брацлава і військовоє спорядження взявши, вже прямо рушив на наше військо, котре безпечно собі сиділо. Але цей поганий порадник, який на нашу згубу йшов, (...), котру у війську й. к. м. почав копати, впав, значно від Господа Бога покараний, що він найбільше по всі часи, зривав мирне посередництво, підданих проти своїх панів бунтував і к. й. м., котрий є намісником Бога на землі і котрий є батьком і найбільшим опікуном всієї цієї Корони і підданих як своїх діточок, відмовляв у належному підданстві і послуху. Цього, можу це сказати, не наша рука, не якась готовність, але ясна і очевидна Божа помста розбила.

Не розумію тоді, щоб в. м. через це мав якусь найменшу віру брати до мене, або для єдиного святого розривати слушне посередництво в мирі. Оскільки наважився переходити лінію незважаючи на волю і наказ в. м. і множив бунти і

сваволю, не бажаючи хвальної в. мості підписати рішення, котрий до миру і до обговорення часу і війська комісії щиро хочеш мати. На котрі, щоб в. м. зволив охоче дозволити, ще раз ревню прошу. А Найвищий Господь за цей святий намір в. м. винагородить, всі на підтримку суспільного блага поблагословить задуми і потенційно так хвалебну справу і так побожний вчинок прояснить. Чого я щиро зичачи, на цей час мої покірні послуги старанно і люб'язно віддаю милості в. м. м. пана.

У Шаргороді.

№ 54

1651, до 8 березня (5 березня —?). — Присяга оборонців Стіни, які капітулювали перед коронними військами

„My N. przysięgamy P. Bogu Wszchmogącemu w Trojci ś. Jedynemu przed jaśnie wielmożnym j. m. p. Marcinem na Usiatynie Kalinowskim, wojewodą czernichowskim o to, iż wierni i życzliwi i potomkiowie nasi obiecujemy być k. j. m. i innym po nim następującym królom polskim, także panu swemu dziedzicznemu oddawać będziemy wszelakie powinności, tak do skarbu j. k. m. i Rzeczypospolitej, i żadnych buntów my ani dzieci nasze nie będziemy wszczynać, ani setników i kozaków w miasteczku obierać, ani przetrzymywać, wojsku j. k. m. podług ordinansu ich m. pp. hetmanów, pułkowników, stanowisk i noclegów bronić nie będziemy i prześcia wolnego chorągwiom, ale jakośmy przed temi buntami kozackimi byli posłuszni, tak i teraz my i dzieci nasze obiecujemy być i teraz już więcej z nimi schodzić się nie mamy, tak nam P. Boże dopomoż i męka niewinna!

Національна Бібліотека України ім. В. Стефаніка у Львові. — Відділ рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 131 зв. — Копія кінця XVIII ст. — Тексту документа передує заголовок, зроблений копійстом: "Сорія przysięgi przez rebellizantów w Ścianie wykonanej", тобто «Копія присяги виконаній у Стіні повстанцями».

Переклад

Ми N. присягаємо Всемогутньому Господу Богу Єдиному у Троїці перед ясновельможним й. м. п. Марціном на Гусятині Калиновським, чернігівським воеводою, що ми і наші нащадки обіцяємо бути вірними і зичливими к. й. м. і іншим польським королям, які будуть після нього, також і своєму дідичному пану будемо віддавати всілякі повинності, також і до skarбу й. к. м. і Речі Посполитої, жодних бунтів ні ми, ні наші діти не будемо починати, ні обирати і утримувати в містечку сотників і козаків, війську ж й. к. м. згідно з наказом їх м. пп. гетьманів і полковників, становищ і нічлігів і вільного проходу хоругвам не будемо боронити, але як ми перед цими козацькими бунтами були послухні, так і тепер ми і наші діти обіцяємось бути і тепер вже більше з ними зходитися не маємо, так поможи ж нам Господь Бог і Його невинна мука!

**1651, березня 8. — Мурахва. — Лист М. Калиновського
до високопоставленої особи Речі Посполитої**

„Jako po te wszystkie czasy kędy wypisowałem w. m. m. p. co podniestrowski kraj przynosi nowego tak i teraz powinności nałogiem stwierdzona wszelkie (...) intestina bello, każemy te, które się podają aperire media w. m. m. p. jako bowiem w. m. m. p.

bliskim raczysz być boku pańskiego, tak w. m. m. panu więcej należy wiedzieć o tym co concernit bonum publicum. Jeśliby jaki znajdował się defectus in justis (?) rationibus et mediis supplementował. Już tu tedy za łaską Bożą, a wysokim szczęściem k. j. m. wszystko Podniestrze uspokojone zostało. Sciana kark swój schyliła, forteca tych krajów non contemnanda. Już i Jampol dobrze z swemi rebellizantami, które w wielkości i potędze nadzieją pokładał, przyplacił dobrze uporu swego. Ponieważ tedy ta brzydka bellica z ordami ku nam co dalej, to bliżej ku wojsku naszemu postępuję, jako w mieście sposobniejszym, sedem belli w Winnicy obrać mi przyszło, i tam ea monszra (?) praestolari, a za Pan Najwyższy da, że te nowe zaciągi, których tu jeszcze nic penitus nie masz i supplementa daleko od computu różne, posiłkować szczupłość wojska k. j. m. będą. O tym oznajmiwszy, reliquum est abym w. m. m. p. prosił, żebyśmię in memoria sua chciał mieć, a przed j. k. m. nie przepominał, kótóty sam siebie i z moimi powolnemi służbami, pilnie nateczas uprzejnej łasce oddaje.

НБ України у Львові. — Ф.5. — № 2286. — Арк. 131 зв. — 132. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передуює заголовок зроблений копійстом: „Сорія листу j. m. p. wojewody czernich. do tegoż die 8 eiusdem (marca 1651) z Murachwy”, тобто «Копія листу чернігівського воєводи до того ж 8 того ж місяця (березня 1651) з Мурахви»)

Переклад

Як по ці всі часи я описував в. м. м. п., що нового приносить подністровський край, так і тепер по своїй повинності всякі (...) громадянською війною, подаємо; ті, котрі подають відкриті посередництва (?) в. м. м. п. оскільки в. м. м. п. зволиш бути наближеним до панського боку, то в. м. м. пану належить більше знати про те, що стосується убічного добра. Якщо якась знайшлася помилка у рахунках і кошти поповнив би додав. Вже тут тоді з милості Божої і високого щастя к. й. м. все Подністров'я втихомирилось. Стіна свою шию схилила, фортеця цих країв не повинна бути знехтованою. Вже і Ямпіль з своїми ребелізантами добре заплатив за свій опір, а вони покладали надію на свою велику кількість і потугу. Оскільки тоді ця бридка войовниая сила (?) з ордами до нашого війська то дали, то ближче підступає, то мені довелося у зручнішому місці обрати опорний пункт, у Вінниці, і там чекати стратного (?). Найвищий Господь дасть, що ці нові набори, котрих тут ще нічого цілком нема і підкріплення, які далеко різняться від зазначених у компуті, будуть помагати малому війську к. й. м. Про це повідомивши, залишається щоб в. м. м. п. просив, щоб у своїй пам'яті зберіг, а перед й. к. м. не забув нагадати; котрий сам себе і з своїми покірними службами у цей час старанно люб'язній милості віддає.

1651, березня 9. — Мурахва. — Лист брацлавського воєводи

С. Лянцкоронського до київського воєводи А. Киселя

„Tepsuit iuz ardor tej naszej commissiej, lubo desiderium uspokojenia ojczyzny było inflamatum, ale iż nie tylko 1mu martis minęła i octavam już przeziliśmy przez łaskę Bożą, a ja o niej żadnej nie mam wiadomości, że sperare nie mogę, aby cum effectu miała być bono Reipubcae, magis despero. Namówiłem jednak j. m. pana wojewodę czernihowskiego, iż ufalili (?) towarzyszy kraj ten Podniestrski nie przechodzili za linią, procz co wysieczony i zniesiony Jampol, ale z tego zakątku idzie z wojskiem do Winnicy i stawa na liniej w czoło zachodząc nieprzyjaciellowi, aby i pacatis mediis tractować z nim non desint jeszcze media i jeśliby hostiles conatus chciał eksercere uczynił mu resistencją. Tego obojga abyś w. m. m. pan, jako wielki tej Rzpltej filar, dopinał, wielce życzę. Dla tegoż był tego rozumienia, aby co prędziej pospieszyć ku Winnicy, że i w. m. pan tam się sprowadzić byłoby zręcznie i nam trzem commissarzów tu, już w kupie będącym, bo i j. m. pan starosta żytomirski i j. m. pan podsędek braclawski tu są, z w. m. w. m. panem, głową tej commissiej będącym, pospołu łącniej było tractować authorską te comitiali postanowijne negotium. A już mam za to, że ten zchylek zimy uczyni i armistitium i commisią choćby przysłana była i consensus stanął utriusq partis impedict do kilku niedziel, co dzień już większe, spodziewając się resoluciej, lepiej by nam przecie już zostawać in simul et (...) comitatu, bo patrząc na imprezy nieprzyjacielskie i ku Pawołoczy posunąć mogło by przyjść nam in optionem. O tym tedy ja się znosząc z w. m., m. m. panem, o braterskiej confidentiej życzę, abyś mi raczył sine mora sensum suum declarare, nie bez podziwienia zostając, że choć ja często piszę do w. m., m. m. pana, nie prętkie odnoszę responsy. My tu zostajem teraz w jednym pułku i braterskim skonszafowaniu z j. m. panem starostą czerkaskim, m. m. panem, spólnym już dla ojczyzny i sławy, przywykszy niewczasom w dawniejszy occasiach etc, etc in reliquo ceremoni”.

АГАД. — Ф. „Архів Радзівілів”. — Відділ VI. — № 36. Тексту листа передус заголовок: „Сорія листу j. m. рана wdy braclawskiego до j. m. рана wdy kijowskiego de data z Murachwy d. 9 martis 1651”. Другий список документу знаходиться у ДА у Кракові. — Ф. »Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 131. — Тогочасна копія.

Переклад

„Вже охолонув запал цієї нашої комісії, хоча бажання заспокоєння нашої вітчизни було запалене, але оскільки не тільки минуло 1 березня і тиждень вже пройшов з милості Божої, а я не маю про неї жодної відомості, не можу надіятися, щоб з ефектом було добре Речі Посполитій, я радше втрачаю надію. Вговорив однак й. м. пана чернігівського воєводу, щоб довіряли товариші, у цьому подністровському краю не переходили за лінію, за винятком (?) розгромленого і порубаного Ямполь, але з цього закутку йде з військом до Вінниці і стоїть на лінії, заходячи в чоло неприятелю, щоб і сплативши кошти, вів з ним переговори щоб було ще достатньо коштів здійснити ворожі наміри, вчинив йому опір. Цього досягнув, щоб в. м. м. пан, як великий світоч цієї Речі Посполитої досягнув, вельми зичу. Тому я вважав, щоб що швидше поспішити до Вінниці, що

і в. м. пану туди пройти було б зручно і нам, трьом комісарам, тут, вже будучим у зібранні, бо і й. м. пан житомирський староста і й. м. пан брацлавський підсудок є тут, з в. м. в. м. паном, головою цієї комісії, разом легше вести переговори, спільно і чесно вести справи за сеймовою постановою. А вже маю за це, що цей кінець зими вчинить і перемир'я і комісія хоч би й була прислана і настала згода, буде ще заважати до кількох тижнів, що день вже більше, сподіваючись резолюції, ліпше б нам залишатися вже разом (...), бо дивлячись на неприємельські дії і до Паволочі просунутися, можна б прийти нам на вибір (...). Про це тоді я зносячись з в. м., м. м. паном, зичу братерської довіри, щоб мені зволив негайно повідомити мені свою думку, не без здивування залишаючись, що хоч я часто пишу до в. м., м. м. пана, та отримую нешвидкі відповіді. Ми тут залишаємося тепер у одному полку і братському порозумінні з й. м. паном черкаським старостою, м. м. паном, спільним вже для вітчизни і слави, звикши до незручностей у минулих okazіях і т. д., і т. д. у решті урочистостей.

№ 57

1651, між 12 березня та 6 квітня. — Лист невідомого до київського воєводи А. Киселя

„Z Kijowa panu wojewozie kijowskiemu przyniesione.

Chmielnicki 12 martyj ruszył się z Bohusławia z ordą niemałej ku Białej Cerkwi, tam chce czekać jeśli będzie commissya albo nie, ale obawiając się, żeby na wojsko nie nastąpił, wziąwszy wiadomość o małości wojska, albo żeby nie puścił zagonów na włość, jeśli rozciecz nie przeszkodzi. Obuchów wysiękła orda, że im bronili noclegu. Z wojskiem litewskim nie był żaden congressum. Truzy półki na załodzie zostawione od granic litewskiej, a tu się wszystkie potentia kupi. Posłaniec jeszcze pana wojewodzin jeden czeka na respons od Chmielnickiego, a drugi z tą wiadomością przybieżał. Pisał list Chmielnicki do o. metropolity, perswadując pokój, że nie z niego przyczyna; ale już tatarów zaciągnął, teraz trudniejsza sprawa, jednak jeżeli pohamują się, a zechcą pokoju, chce go, ale tatarom trzeba nagrodzić, bo ci darmo nie wynidą z ziemie i tego dokłada, że han do tych czas miał się ruszyć i starszyna do pokoju skłonna, a czerń na wojnę woła.”

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 560. — Копія 1651 р. Переклад з польської. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. — 2001. — № 1. — С. 144.

Переклад

Між 12 березня та 6 квітня 1651 р. Київ

«[Новини] з Києва, принесені пану воєводи київському.

Хмельницький 12 березня вирушив з Богуслава з немалою ордою до Білої Церкви. Там він хоче чекати, чи буде комісія, чи ні. Але боюся, щоб він не вдарив по війську, одержавши відомості про малу силу того, або щоб не пустив загонів у волость, коли йому не перешкодить відлига. Орда вирубала Обухів, бо їм там не давали нічлігу. З литовським військом не було жодного зібрання. На литовському кордоні поставлено на залогах три полки, а вся сила тут збира-

ється. Один посланець ще вдень чекає на відповідь від Хмельницького, а другий примчав з цією звісткою: Хмельницький послав лист до о. митрополита, ведучи мову про мир, що не він його порушив. Тепер, коли він уже затягнув татар, важча справа [встановити мир], однак якщо [поляки] вгамуються та захочуть миру, [то й] він хоче його. Але татарам треба дати винагороду, бо ті не підуть з землі з порожніми руками. Додає [Хмельницький] і те, що хан вже мав вирушити. Старшина схильна до миру, а чернь кричить про війну».

№ 58

1651, після 17 березня. — Лист брацлавського воєводи Адама Киселя до невідомого

Za łaską Bożą dobrze się naszemu wojsku powodzi, jako Nieczeja w Krasnym z kilką pułkowników zniesiono, i kozaków kilkanaście tysięcy wysieczono, miasto spalono. Teraz miast siła dobrowolnie pooddają się, poszło wojsko nasze za Braclaw, Ścianki dobywać, miasto się już poddało, a sami kozacy zawarli się w zamku, których jest szesnaście tysięcy, dobywają ich naszymi szturmami. Wojska naszego coraz więcej przybywa. Sam Chmielnicki w Czehrynie siedzi, który się potężnie opatrzył armatą i tam się do niego kozacy kupią, oczekiwają na orde. Tam wojsko nasze zмага (?) się i litewskie. Syna Chmielnickiego wojsko litewskie zniosło i Kijów wysiekli, a syn Chmielnickiego uszedł w kilkanaste koni.”

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 133. — Тогочасна копія. — Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: «Od j. t. pana wojewody braclawskiego d. 17 marty 1651 przyniesiono», тобто «Від й. м. пана брацлавського воєводи, принесено 17 березня 1651». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник. — Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 24.

Переклад

З милості Божій нашому війську добре ведеться, як от Нечая у Красному розгромлено з кількома полковників, і вирубано понад десять тисяч вирубано, місто спалено. Тепер маса міст добровільно піддається, пішло наше військо за Брацлав, добувати Стіну, місто вже піддалося, а самі козаки закрилися в замку, котрих козаків шістнадцять тисяч, їх добувають наші штурмом. Нашого війська все більше прибуває. Сам Хмельницький сидить у Чигирині, котрий потужно укріпив артилерією і там до нього гуртуються козаки, чекаючи на орду. Там наше військо змагається і литовське. Сина Хмельницького литовське військо розгромило і Київ вирубали, а син Хмельницького втік з понад десятком кінних.»

№ 59

1651, березня 9. — Львів. — Лист львівського підкоморія Войцеха М'ясківського до невідомого

„Mało tu teraz wiemy i słyszemy, co w Podolu po oppugnatiej Krasnego i zabiściu Nieczaja, wojsko nasze zrobiło przez te dwie niedzieli i nie mamy nic authenticum, jeno communem famam naprzód o Braclawiu i Winnicy, jedni twierdzą, że się

poddali, że Bohun z Eliaszem ustąpili z pułkami swemi i drudzy także, jako i Krasne szturmem wzięto i że j. m. p. hetman polny prosequutus (?) victoriam dalej podzedł i złączył się z wojskiem litewskim, które gdzieś w Ukrainie pogromiło Chmiela z tatarami, i kдзе j. m. Radziwiłł Timoszka, szwagra swego, poimał; co wszystko lepiej tam w. m. więcie niewątpliwie, z listów i posłańców hetmańskich, których tam posyła. Z potrzeby samej towarzystwo wojskowe, jedni na Sokal, drudzy na Lwów biegli. Już my tu głucho posiedzimy, bo tam od Bohu do Dniepru Wołyniem droga do Warszawy, a zwłaszcza z litewskiego wojska, zatym prosimy: date nobis de oleo vestro, żebyśmy Panu Bogu dziękowali, iż nobiscum fecit misericordiam suam, że contriuit do końca arcam et confringet arma et frameas cum samopalis comburet igni.

Po tej kopiej listu p. Wieniawskiego, ręką własną pisanego, i czytanego ode mnie, sciendum to, że wojsko nasze zmorzone zagrzało się i pokrzepiło krasnińskim łupem, twierdzą, że wzięli koni samych jedenaście tysięcy, samopałów, muszkietów, altero tanto podobno; nuż odsieczy i to, co było w kieszenich, sakwach etc, nie wspominam rogatych stad, że jeden towarzysz prowadził kilkadziesiąt par wołów, z ciężkimi saniemi, wozami, mażami ukrainnemi. Bodaj zdrowi brali, a ci wstydzieli się, co potrzeby omieszkali, a drudzy jeszcze za Wisłą kury gnieta. Zal mi i p. Pigunockiego naszyńca: bo tu trzy niedziele już burkije we Lwowie, a jeszcze rotmistrz, jeszcze staciej nie dojadł, nie spil, już tu tego więcej, bo wszyscy przysięgli Lwowa nie mijac. Nieszczęśliwe miasto i ziemia ta choć już w popioł szczery obrócona. Wydrzec umierającemu z głodu chleb z skorek bukowych pieczony z gęby i wołu wziąć ostatniego, z koszułe żonę obnażyć i samego z skóry odrzec, taka impietas nostra nostrarum, dobry Pan Bóg i miłościwy, że nagłe nie karze i daje zwycięstwo. Do którego i to niemała, co powiadają, i piszą, że kozaków dwa pułki przedało się do naszych i chłopstwa samego było już dwadzieścia tysięcy przy wojsku i że wiernie stawili się w Krasnym, odważnie siekierami wysiekując parkany i bramy. Ale już dosyć o tym, więciej tam w. m. specialiter macie, date nobis iterum prosimy a my podziękujemy oddamy wzasjemnie. We Lwowie etc.

НБУ у Львові . — Ф.5. — Оп.1. — № 2286. — Арк. 134 зв-135. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: "1651, 9 marca", "List de data 9 marty (1651) ze Lwowa od j. m. p. podkomorzego lwowskiego Miaskowskiego", "тобто «1651, 9 березня», «Лист від 9 березня (1651) зі Львова від й. м. пана львівського підкоморія М'ясківського».

Переклад

Ми тут тепер мало знаємо і чуємо про те, що у Поділлі після нападу на Красне і вбивства Нечая, наше військо зробило протягом цих двох тижнів і не маємо нічого аутентичного, хіба що доносять чутки насамперед про Брацлав і Вінницю, одні стверджують, що піддалися, що Богун з Ілляшем відступили з своїми полками і також інші, як і Красне було взято штурмом і що й. м. п. польний гетьман розвитку (?) перемоги пішов далі і з'єднався з литовським військом, котре десь в Україні розгромило Хмеля з татарами, а князь й. м. Радзівіл Тимошка, свого швагра, піймав; про все ліпше й більше безсумнівно довідається в. м., з листів і гетьманських посланців, котрих він туди посилає. З самої битви

військове товариство бігло, одні на Сокаль, другі на Львів. Вже ми тут тихо посидимо, бо там від Бугу до Дніпра Волинню дорога до Варшави, а особливо з литовського війська, тому просимо: дайте нам вашої олії (*це переказ євангелії Мф., 25:8 – Ю. М.*), щоб ми Господу Богу дякували, що і учинив свою милість з нами, що стер ушент замок і розіб'є військо та спалить вогнем списи з самопалами.

Після цієї копії листу п. Венявського, власноруч писаного, і читаного мною, знаю те, що наше змучене військо зігрілося і підкріпилося краснянською здобиччю, твердять, що взяли самих коней одинадцять тисяч, самопалів, мушкетів, гіршого (?) подібна вдвічі і те, що було в кишенях, саквах і т. д., не згадую стад рогатого скоту, що один товариш вів кількадесят пар волів, з важкими саньми, возами, українними мажами. Бодай здорові брали, а ці всі, що спізнались на битву, а інші ще за Віслою давлять та спалить вогнем списикурей (хай буде їм сором). Жаль мені і нашого п. Пігуноцького: бо тут вже три тижні тиняється у Львові, а ще ротмістр, ще стації не доїв, не допив, вже тут цього більше, бо всі присягли не минати Львова. Нещасне місто і ця земля хоч уже обернена в щирий попіл. Видерти з рота помираючому з голоду хліб випечений з букової кори і взяти останнього вола, з сорочки оголити жінку і самого зі шкіри обдерти, така безбожність наших, добрий і милостивий Господь Бог, що раптово не карає і дає перемогу. До цього і це немало, як кажуть і пишуть, що два полки козаків передалося до наших і самого селянства було вже двадцять тисяч при війську і що вірно ставилися у Красному, відважно сокирами рубаючи паркани і брами. Але вже досить про це, більше там в. м. маєте особливо, дати на вдруге просимо а ми подякуємо і взаємно віддаємо. У Львові і т. д.

№ 60

1651, березня 9-22. — Щоденник дій коронного війська

М. Калиновського у Поділлі

«D. 9 marty powracając jeo mśc p. hetman z wojskiem (z) Sciana, nocował w Krasne.

D. 10 z Krasnego do wsi Sutieski za Boh rzeczkę, z Sutiski z piątku na sobotę d. 11 poszedł jeo m. p. wojewoda braclawski z pułkiem swym przede dniem na Luke Mielezskowe do Winnicy. A jeo m. p. Sokolnicki, porucznik jeo m. p. oboznego, z kilka chorągwi ku Komtajowie, ale tam był pułk Humański, wziąwszy języka dobrego, porzucił tropę jeo m. p. wojewodi braclawskiego, a jeo m. p. hetman szedł prosto ku Winnicy dla armate przez trony (?) gościncem Braiłwsi(m), przyszedł godzin ze trzy na dzień albo więcej jeo mśc pan wojewoda braclawski przez stare miasto, ubiżał zamek, który siedzi na Bohu między wodo, gdy się zagnali za temi, co w zamku bili, do miasta

uchodzili, jeo mśc pan wojewoda i sam p. Kisiel, starosta czerkaski i pan Mielezsko, stolnik nowogródzki, załamali się na Bochu, uratowano wszystkich, atoli że pieszą z wody poczęli uchodzić, jego mśc p. wojewoda z łaski Bożej zdrow, ale starosta czerkaski i pan Mielezsko zabici i chorągwie stracili i znak jeo mś pana wojewody i zaraz jeo mśc p. Kisiela ciało psy wnętrności wyjedli i głowe i rękę jedne, bo nie mogli zaraz ciała ratować i psów odegnać.

Bohun iz wojskiem zamknął się w mieście, potym w nocy chcieli uciekać, ale chorągiew jeo m. p. Strzyżowskiego i jeo mś. pana Kondrackiego i inne skoczyli do nich, urwali się, miasto opuściwszy, w manaster się zamknęli.

W niedziele d. 12 szturmowano z miasta do nich, bo nocy z miasta ustąpili, a około monastera cerncow ugrontowali się, tam się bronili potężnie.

W poniedziałek d. 13 marty prosili o miłosierdzie. Wymawiał się Bohun, iż ja nie Nieczaj, bo za linię nie przechodzę. Dozwolił jeo mś pan hetman, posłał do nich jeo mśc pana Hułewicza, staroste zwingrodzkiego, i p. Rzewuskiego, podstarosteo braclawskiego, pozwolił im odeść wolno, tylko aby harmate oddali i chorągwie i więźnie. Sam Bohun i Wysoczan i inni wyszli z swego okopu. Mile to przyjęli, oddali chorągwie i więźnie i białem głowom kazał do domu, sami nazajutrz iz wojskiem swoim mieli się ruszyć.

D. 14 marty poczęli się nasi upominać koni swoich z jego mć. p. starosty żytomirskiego kompania, także czo zeń (?) przed tym pobrano rzeczy; które obiecał przysłać skarbnik i dał w zakładzie dwu setników jeo mś. p. hetmanowi. Także jeo mś. p. hetman dał im za przewodników swoich dwu p. Mikołaja Zaleskiego i pana Litkiewicza, którzy tam weszli do nich z Bohunem jedli; kazał w bęben uderzyć, aby wychodziła piechota, poczęli nasi cisnąć ku nim, poczęli im odpowiadać i ktoś ich postraszył z naszych, że was w polu wyścinają, towarzysz jakiś, przyjechawszy, jak na necnotę czyli też z głupstwa począł mówić: „Wruczcie nam towarzysza”, poczęli się pytać: „Gdzie go wzięto?”- „Pod Komorowem”, w czym dopiero oni rzekli, że to nie nasz pułk tam, ale Humański i domyśleli się, że i(m) idzie posiłek, nie chcieli tedy z monasteru iść, o swoich czterech setników nie dbali, ale też i naszych nie puścili.

D. 16 marty konie wygnali z monasteru, i przyjechał książę Dmitr, oni rozumieli, że ksze jeo m. p. wojewoda ruski, zmniejszyli swej obrony, opuścili pierwsze parkany. Tamże zabito i pana Libiszowskiego, porucznika książęcego, już nasi nie szturmowali, tylko z dział bito do nich. D. 18 marty poszedł jeo m. p. obozny koronny na podjazd i z pułkiem drugim jeo mś. pana chorążego koronnego do Lipowca, w niedziele rano, to jest 19, wzięli miasto, tam dnowali i nocowali, przed świtem z niedzieli na poniedziałek, napadli kozacy na nich, ale z łaski Bożej nasi zdrowo uszli i przywieśli języków, z Pułtawy i z Łubien kozaków, którzy powiedzieli, że Chmielnicki sam jest w Białej Cerkwi i czeka na tatar, którzy z noradin sołtanem; już w Białogrudce staphanatejow (??) byli, nas wyprawił wprzód, przebrawszy komunika dziesięć tysięcy i stoimy w Adzierowie (?), a do Lipowca cztery tysiąca przyszło i napadli na naszych, to tak powiadali. We wtorek rano, to jest 21 marty, jeo m. p. hetman kazał do szturm przypuścić, nic nie wskurali, a potym harmate kazał do Baru prowadzić. Wozom nie kazano się ruszać, acz ci tam mało było, okrom zdobytych; gdy już armata była w mili, ku wieczorowi, godzin ledwie ze dwie albo pułtory, przyszło wojsko kozackie polem od Kochajgrodu i Lipowca, zaraz skoczyli w nowe miasto za Bohem; nasze(m) trudno było jem połe dać, bo rzeka Buch, tu zaś nieprzyjacieli; w mieście przeprawy jednak bronili tam tyż sami z miasta ustępowali i ustąpili we śrzode.

D. 22 przyszli do Braiłowa w piątek rano do Baru. Consiliu(m) było w sobotę; poszło kilka chorągwi na podjazd i jto mś. pana chorążego koronnego w Baru śmy zastali; ale i w Baru nie ma wojsko na czym bronić się, bo wielki głód na konie,

podobno pójdzie ku Lubaru albo Ostrogu albo jako podjazd przyniesie. Chmielnicki powiedają w Pohreboszczach i tatarów ósm albo dziesięć tysięcy, bo jeo mś. p. kijowski d. data 20 toż pisze i że już Chmielnicki oddał się pogaństwu. Rozumiem, że tylko do wtorku albo do śrrody w Bar wojsko miało bydź, bo niemało na cze(m) zyc, chiba do Szarogrodu albo do Mohiłowa miało powrucić, ale i ta(m) bunty znowu i Morachwi i Szarogrodzie; i towarzyszóv dwu kscia Czartoryskieo porwali; tam w Murachwi i w Szarogrodzie podstarościęgo ścieli, i w piątek będzie dwie niedzieli.”

ДА в Кракові. — ВР. — «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 235–236. — Тогочасна копія.

Переклад

9 березня його мосьть, повертаючись з паном гетьманом і з військом з Стіни, ночував у Красному.

10 дня. З Красного до села Сутиски за ріку Буг, з Сутиски, з п'ятниці на суботу, дня 11 пішов його м. пан брацлавський воєвода з своїм полком перед світанком на Луку Мелешкову до Вінниці. А його м. пан Сокольницький, поручник його м. п. обозного, з кількома хоругвами до Комтайова, але там був Уманський полк; взявши доброго «язика», покинув шлях його м. п. брацлавського воєводи, а його м. п. гетьман з артилерією йшов просто до Вінниці задля артилерії через стежки (?) Браїлівським гостинцем, пройшов годині о четвертій дня або більше його мосьть пан брацлавський воєвода через старе місто, обложив замок, котрий сидить на Бугу між водою, коли загналися за тими, що були в замку, до міста. Його мосьть пан воєвода і сам п. Кисіль, черкаський староста, і пан Мелешко, новгородський стольник, заламалися на Бугу, врятовано усіх, однак пішки з води почали тікати, його м. п. воєвода з Божої милості здоровий, але черкаський староста і пан Мелешко забиті і втратили прапори і знак його м. пана воєводи і зараз у тіла його мості п. Киселя пси виїли внутроці, голову і одну руку, бо не могли зразу ж тіло врятувати і відігнати псів.

Богун з військом закрився в місті, потім вночі хотіли втікати, але хоругв його м. п. Стжижовського і його м. пана Кондрацького і інші вдарили на них, то облишили намір, місто покинувши, закрилися у монастирі.

У неділю 12 числа штурмували їх з міста, бо вночі відступили з міста, а біля монастиря укріпившись ченцями, там потужно боронилися.

У понеділок 13 числа березня просили милосердя. Богун виправдовувався, що я не Нечай, бо за лінію не переходжу. Дозволив його мосьть пан гетьман, послав до них його мосьть пана Гулевича, звенигородського старосту, і п. Жевуського, брацлавського підстаросту, дозволив їм вільно відступити, тільки щоб артилерію віддали, прапори і в'язнів. Сам Богун і Височан і інші вийшли із свого окопу. Мило це прийняли, віддали прапори і в'язнів і наказав жінкам йти додому, самі на другий день мали рушити із своїм військом.

14 березня наші почали домагатися своїх коней з компанією його м. п. житомирського старости, також речей що за день раніше було взято; які обіцяв прислати скарбник і дав у заложники двох сотників його м. п. гетьманові. Також його м. п. гетьман дав за провідників двох своїх п. Миколая Залеського і пана Літкевича, котрі туди до них увійшли і з Богоуном їли; наказав вдарити в барабан, щоб

піхота виходила, почали наші тиснутися до них, почали їм відповідати і хтось з наших налякав їх, що вас у полі порубають; якийсь товариш, приїхавши, чи то як безчесний, чи з дурості теж почав казати: „Поверніть нам товариша”, вони почали розпитувати: „Де його було взято в полон?” — „Під Коморовим», на що вони тільки сказали, що це там не наш полк, але Уманський і догадалися, що їм йде допомога, тоді не хотіли йти з монастиря, не дбали про своїх чотирьох сотників, але також і наших не відпустили.

16 березня вигнали коней з монастиря і приїхав князь Дмитрій, вони думали, що це князь його м. п. руський воевода, зменшили (по периметру) свою оборону, покинули перші паркани. Тамже було забито й пана Лібішовського, князівського поручника, вже наші не штурмували, тільки з гармат стріляли по ним. 18 березня пішов його м. п. коронний обозний на роз'їзд і з другим полком його м. пана коронного хорунжого до Липовця, в неділю рано, тобто 19, взяли місто, та днювали й ночували, на світанку з неділі на понеділок, козаки напали на них, але з милості Божої наші здоровими вийшли і привели «язиків», козаків з Полтави і з Лубен, котрі сказали, що Хмельницький сам у Білій Церкві і чекає татар, котрі з нурадин — солтаном; вже були в Білогородці (...)*, нас відправив попереду, відібравши десять тисяч кінних і стоїмо в Аджерові (?), а до Липовця чотири тисячі прийшло і напали на наших, то так повідали. У вівторок рано, тобто 21 березня, його м. п. гетьман наказав приступити до штурму, нічого не досягли, а потім артилерію наказав провести до Бару. Возам не було наказано рухатися, хоч їх там мало було, крім трофейних; коли вже артилерія була в милі від нас, над вечір, ледве минуло півтори чи дві години, прийшло козацьке військо полем від Копайгорода і Липовця, зразу ж кинулися в Нове місто за Бугом; нашим важко було дати їх поле, бо ріка Буг, тут же ворог; у місті однак обороняли переправу, також самі з міста відступали й відступили у середу.

22 числа прийшли до Браїлова у п'ятницю рано до Бару. Була нарада в суботу; пішло кілька хоругв на роз'їзд і його м. пана коронного хорунжого ми застали у Барі; але і у Барі не має військо чим боронитися, бо великий голод для коней, мабуть від до Любара або Острога, або як роз'їзд дасть відомість. Хмельницький кажуть в Погребищах і татар вісім або десять тисяч, бо його м. п. київський пише від 20 числа те саме і що вже Хмельницький віддався поганству. Думаю, що тільки до вівторка або середі в Барі мало бути військо, бо не мало чим жити, хіба мало повернутися до Шаргороду або до Могилева, але і там знову бунти і у Мурахві і Шаргороді; і двох товаришів князя Чарторийського схопили; там у Мурахві і у Шаргороді стяли підстаросту, і у п'ятницю буде два тижні.”

№ 61

1651 (?), березня 12. — Гоща. — Лист київського воєводи А. Киселя до овруцької шляхти

„M. m. p. p. obywatelę owrucusy, m. w. m. p. i bracia!

Do tych czas od j. k. m., w tym punkcie nie mam resolutiej, czy nie każe i nam wszystkim tam, przy scenie(?) swojej zostawać i zechce wiedzieć o nas, czy do woj-ska i boku swego pańskiego kupić. Bo gdzieby j. k. m. nie chciał tu o nas wiedzieć,

niebezpieczna musiali by być resolutia nasze. Wojsko coronne niemal u Dniepru, drugie, W. ks. Lit., jak odległe wiadomo, samibyśmy zostawali, a resolutis malys ostróżność wszelaka. Chorągwie moje, którem zaciągnął proprio sumptu, już są u Słuczy około Ostrożka, na resolutią od k. j. m. czekać im kazałem i na siebie. Więc i to w. m., m. m. p. p. i braci, aperio, że jeżeli w tamtę stronę będzie mię j. k. m. błogosławił, nie zdołało by mię to w kącie zostawać, ale raczej i w. m., m. m. p. p., prosiłbym, żeby nam wszystkim Owruć był w tyłe, żebyśmy bliżej linie byli, Owruć pilnować nie było by to conveniens mnie, a Scianę wszystkę opuścić. Co strony komisiej, trudno rwać owoc niedojrzały, z obudwu stron według puszczone i po zniesieniu Nieczaja nie mam do tych czas od hetmana zaporowskiego responsu. Obawiam się, że już co innego knują. Z wojska też co godzina od j. m. p. starosty czerkaskiego, rodzonego mego, wyglądam, poszty czynię. Ponowiła się tam jaka hostilitas. W. m., m. m. p. p. i braci powabim(?) trudno to tractować de armistitio, bo tu tak zegarek bić musi, jak go nakręcą w gurze. Te wiadomo wszystkim w. m., m. m. p. p. i braci summam, że nam(?) włożoną na się od j. k. m. i całej Rzptej i cokołwiek piszę do Czyhirina, copie odsyłam do Warszawy, a przecie w Berdyczowie z listy mojemi rozbito posłanca i za wartą miano, z wielką publici nagoty confusią a moim despectem. O czym milczeć nie będę i w. m., m. m. p. p. i braci, uskarża moję pogotowiu w. m. m. samym w tractaty jako wchodźć trudno, bo u ludzi przewrotnych saperer neutralitatem. Kiedy Pan Bóg nas nawiedził bello infestino potrzebować po brzytwach chodzić. Raczież tedy w. m., m. m. p. p. i bracia poczekać na tę resolutią ad k. j. m., o której i ja teje godziny dam znać. A na ten czas załecam się łasce w. m., m. m. p. p.

Z Hoszczy 12 marty.»

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіюстом: «Od j. m. pana wojewody kijowskiego do p. p. obywatelów owruckich ten», тобто «Від й. м. пана кийського воєводи до панів овруцьких обивателів такий (лист)».

Переклад

„М. м. панове, овруцькі обивателі, м. в. м. панове і брати!
Досі від й. к. м., у цьому пункті не маю резолюції, чи не накаже і нам всім там при своїй сцені (?) залишатися і захоче знати про нас, чи до війська і боку свого панського збиратися. Бо якщо б й. к. м. не хотів тут про нас знати, небезпечними мусила б бути наше рішення. Коронне військо майже біля Дніпра, інше, ВКЛ, як відомо, віддалене. Ми б тоді самі залишилися, а з меншим злом (?) всіляка обережність. Мої хоругви, котрі набрав за власний кошт, вже є біля Случі коло Острожжа, я наказав їм чекати на рішення к. й. м. і на себе. Знаю і то в. м., м. м. панове і брати, як безсумнівне, що коли й. к. м. благословить мені йти в ту сторону, то мені не годилося б залишатися у кутку. Тому я швидше просив би в. м., моїх мостивих панів, щоб нам усім Овруч був у тилу, щоб ми були ближче до лінії, щоб мені не довелося пильнувати Овруча, а всю Стіну покинути. Що стосується комісії, то незрілий плід важко зрвати. З обох сторін вона пущена на самоплин (?). Після розгрому Нечая я й досі не маю відповіді від запорізького гетьмана. Боюся, що вони вже щось інше задумують. З війська ж я щогодини виглядаю відомостей від й. м. п. черкаського старости, мого рідного брата, посилаю пошту. Там відновилась

якась ворожнеча. В. м., моїх мостивих панів і братів закликаю (?), що важко вести мирні переговори, бо тут так мусить бити годинник, як його зверху накрутують.

Це відомо всім в. м., моїм мостивим панам і братам, що нам (?) покладену на себе й. к. м. і всією Річчю Посполитою; все, що пишу до Чигирина, копію з цього відсилаю до Варшави, однак у Бердичеві посланця з моїми листами розбито і під варту взято, з великою публічною конфузією і моїм безчестям. Про що я не буду мовчати і в. м., м. м. п. п. і браття, розумієте (?), як самим важко вести переговори, бо у зрадливих людей поганий (?) нейтралітет. Коли Господь Бог нас покарав, то прагнути війни, означає ходити по бритвах. Звольте ж тоді в. м., м. м. панове і брати, почекаати на наказ від к. й. м., про котрий я негайно дам знати А на цей час рекомендуюсь милості в. м., м. м. м. м. п.п.

З Гощі 12 березня.

№ 62

1651, березня 17. — Гоща. — Лист А. Киселя до коронного підканцлера Єроніма Радзейовського.

„Nizeli ad aedificium przystąpić (...)” materiam. Posyłam tedy naprzód na list w. m., m. m. pana, respons od ks. metropolity kijowskiego, od Chmielnickiego jeszcze desideratur, posyłam też chirographam literam j. m. pana wojewody braclawskiego. Posyłam i rodzonego pana starosty czerkaskiego, którego już mało nie postradał, w którym rellacia dostatecznie opisana i o zniesieniu Krasnego i w nim Nieczaja, wszystkich zabaw krwawych a 3 tio martis. Posyłam i list z Kijowa ojca pisarza wojskowego i avizy na osobnej karcie, które mnie dziś przyniesiono. To tedy wszystkie przeczytawszy hramoty, zrozumiesz w. m., m. m. pan, co się dzieje z nami i z ojczyzną, by się mnie godziło powiedziałbym, ale że już nie chcąc rzeć słowa złego nie rzekę i dobrego, milczę a traho alta suspiria et rumpo caelos, aby Pan Bóg wywiodł nas i ojczynę. Już wiosna nastąpiła, już avantagio nasze cessit fortele wszystkie nieprzyjaciela otwierają się. A jeśli to prawda, że już Chmielnickiemu przybyła orda, a nam jeszcze nie przybyły supplementa i po tych szturmach mamy cokołwiek w wojsku szkody? W samym Panu Bogu nadzieja, że ta rosćiecz następująca reprimet hostiles ausus, a nam tym się czasem skupi wojsko, ale chocinyże zdarzy, to Pan Bóg, że się skupi, ordy i tę multitudinem ognistą przełamać, abo u samego Pana Boga rzecz podobna i fortuny j. k. m., albo plus quam cruentum, niepowetowana rzecz tedy u mnie, że ta commissia zaraz z sejmu, nizeli wojsko odkryło się i ogłosił się nasz aparat, nie była przyśpieszona. Teraz diversum tempus diversa ratio. Już wiosna, już posiłki przyszły z Krymu, już i samego hana skoro w polach comysie i wysiarze podeschną wygłądać. A jednak sentio ja z w. m., m. m. panem, przed szkodą nie po szkodzie per pauca non per plura per certiora media pacis quam pers speratam victoriam agetur jeśli ci, którzy krew przeławają swoją na każdy dzień tak rozumieją, czemuż nie mamy tak sentire wszyscy ex initiis cruentis et praeludiis, co to za wojna będzie, trzeba ważyć, gdyby tylko już ten zapamiętały człowiek chciał teraz po wysieczeniu i spałeniu Jampola i postąpieniu wojska już za linią redire ad principia i żeby jeszcze w tych dniach, co nie stało się, a że mam obiecane responsy jeszcze od niego i na nie czeka w Kijowie przy ks. metropolicie mój kozak tedy jeśli

to ziści (?) tej że godziny poszłe w. m., m. m. panu, respons, a teraz w czym wysłałem do j. m. pana hetmana polnego copią listu, posyłam, to rzecz cudowna, że ostremi uniwersałami zakazuje, aby szlachta i szlachcianki w całości zostawali i poblizu liniej i do tych czas jeszcze szmat braciej zostaje, ile krwią prawie pisany list pana Krasieńskiego, sługi mego, i inszych z Niżyna (?) posyłam w.m., m. m. panu, jak wiele tam braciej zostaje na zgubne imię. Więcej już nie chce pisać w tej materiej patebunt omnia z tych listów posłanych, których niechcę commentować. Ja wyprawilem był dwie chorągwie moje proprio sumptu zaciągnione do wojska j. k. m. i na usługę Rzpltej, lecz że owdzie następują trwogi od ordy, wróciłem jednę do siebie, a druga poszła do wojska, sam po staremu jeszcze wychodzić nie mogę”.

АГАД. — Ф. „Архів Радзивилів”. — Відділ VI. — № 36. Тексту листа передує заголовок: „Copia listu od j. m. pana wojewody kijowskiego do j. m. pana podkanclerzego coronnego de data z Huszcza d.17 martis 1651.”, тобто «Копія листу від й. м. пана київського воєводи до й. м. пана коронного підканцлера, з Гоці, 7 березня 1651». Опубліковано в польському оригіналі: Мицик Ю. З листування Адама Киселя // Journal of Ukrainen Studies. 2008-2009. — V. 33-34. — С. 353-361.

Переклад

„Поки до будівництва приступити, треба (?) причину (...)*. Тоді насамперед посилаю відповідь на листа в. м., м. м. пана, від ксьондза київського митрополита, від Хмельницького ще бракує (?), посилаю теж власноручного листа й. м. пана брацлавського воєводи. Посилаю і [листа] рідного брата, пана черкаського старости, котрого я вже мало не втратив; у цьому листі міститься достатній опис розгрому Красного, в у ньому Нечая і всіх кривавих сутичок від 3 березня. Посилаю і листа з Києва батька військового писаря (тобто Остафія Виговського — Ю. М.) і авізи на окремому листку, котрі мені сьогодні було принесено. Тоді прочитавши всі грамоти, зрозумієш в. м., м. м. пан, що робиться з нами і з вітчизною, що мені годилося, я сказав, не бажаючи сказати поганого слова, не скажу і доброго, мовчу і глибоко зітхаю і продираюся крізь небеса, щоб Господь Бог вивів нас і вітчизну [з біди]. Вже настала весна, вже наша здобич нам припала, всі хитрощі неприятеля відкриваються. А якщо це правда, що до Хмельницького вже прибула орда, а до нас ще не прибули підкріплення, а ми ж після цих штурмів маємо якісь втрати у війську? На самого Господа Бога надія, що це таяння, що надходить, стримає зухвальство воргів, а до нас тим часом збереться військо, але хоча станеться, як дасть Господь Бог, що збереться, орду і цей натовп вогнепальною проламає, або у самого Господа Бога може бути і фортуна й. к. м., або непоправна річ більш ніж жорстока тоді у мене, що ця комісія одразу з сейму, раніше війська, не відкрилася і оголошений був би наш апарат. Тепер в інший час інша думка. Вже весна, вже прийшли підкріплення з Криму, вже і самого хана як тільки в полях підсохнуть (...) * треба чекати. А однак я думаю з в. м., м. м. паном, перед шкодою, а не після шкоди малими, а не великими силами, певними засобами ведуть швидше до миру, ніж до сподіваної перемоги, якщо ці, котрі проливають свою кров кожного дня, так розуміють, чому ж не маємо так всі вважають з кривавих що це за війна буде; треба врахувати, якби тільки цей несамовитий чоловік захотів тепер після вирубаного і спаленого Ямпольа і наступу війська вже за лінією повертатися до

початків і щоб ще у ці дні, що не сталося, а що маю обіцянку відповіді від нього і на них чекає у Києві при кс. митрополиті мій козак, тоді якщо це станеться, цієї ж години пошле відповідь в. м., м. м. пану, а тепер я посилаю до й м. пана польного гетьмана копію листа; це чудесна річ, що він суворими універсалами наказує, щоб шляхта і шляхтянки в цілості залишалися, бо поблизу лінії і досі ще багато братії залишається; вважай кровю писаний лист мого слуги, пана Красинського, і інших з Ніжина (?) я посилаю в. м., м. м. пану, [щоб переконався] як багато братів залишається там на погибель. Не хочу вже писати про це, все зрозумієш з цих посланих листів, котрих не хочу коментувати. Я відправив дві мої хоругви моїм коштом набраних до війська й. к. м. і на службу Речі Посполитій, але оскільки надходять тривоги від орди, повернув одну до себе, а друга пішла до війська, сам по-старому ще не можу виходити”.

№ 63

1651, березня 19. — Гоща. — Лист А. Киселя до коронних печатників

„Przysła już nie wątpie do w. m., m. m. p. p., wiadomość o dobytciu Winnice i tam zniesieniu Bohuna zdrajcę, gdzie przodkując z j. m. panem wojewodą braclawskim, jedyny namilszy brat mój, jedyna spes utrapionego domu mojego, a nieszczęsnej starości mojej podpora, pan starosta czerkaski, krew obficie wylawszy, dwa postrzały, jeden z luku, drugi z samopału odniosszy, poległ, a potym pod samym parkanem odstrzelany, zostawszy na placu, tyrańsko dobitý i dosieczony. Przed zaśem tedy moim ciężkim nie mogąc się szerzyć krwawą supplikę moje do j. k. m., pana mego młściwego, posyłam do rąk obudwu w. m. m., m. m. p. p. Tak wiele postrzałów przed tym i ran tot decora pro patria w wielu expediciach odniosszy in corpor, gdy teraz i ostatek krwi swojej wylał, za dostojęństwo pańskie i ojczyzny miłej, brat mój, aby od krwawej wysługi ojcowskiej Czerniowa i od tytułu starostwa czerkaskiego, który ja, zdjawszy z siebie, włożyłem był na miłego brata mego, nie był oddalony syn jego pozostały Włodzimierz, podstoli kijowski, z miłościwej łaski j. k. m., uniżenie proszę o przyczynę w. m. m., m. m. p. p. Z nim wespoł poko jeszcze mnie przebawi Pan Bóg żywota utrapionego i osierociałemu zasługiwać będę. Jako się tam toczyła ta impreza, że i przez Boh rzekę pływały i do szturm na koniach szły chorągwie, nic o tym pisać nie chcę. Straciwszy jednak brata i tak wiele tamże zacnych kawalerów poległo, życzyłbym tandemo przestrzeżone mieć wojsko i ich m. m. p., aby więcej tak krwawych cum strage tota civium, mogąc to mieć bez tej zguby, nie czynili resolutiej, otoczywszy tych zdrajców circum circa, mogliby mieć w ręku. Ałe ja już straciłem, com miał stracić, dał by to był Pan Bóg, żeby m skaleczonym zdrowiem nie będąc dotentus i sam (?) pospołu z miłym bratem moim wziąwszy cnotę moję od zawisnych, którzy i teraz lubo mnie żalosne specimen mają, pieczętował w tym moim ciężkim żalu. Zatym w łaske w. m., m. m. panów oddaję. Datt, etc.”

АГАД. — Ф. „Архів Радзівілів”. — Відділ VI. — № 36. — Копія. — Тексту листа передує заголовок: „Сопія листу од j. м. пана wojewody kijowskiego до ich м. м. p. p. pieczęтарзów coronnych obudwu, de data z Huszczy d.19 mart.1651.”. Оpubліковано за іншим списком: Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — № 221. — С. 619–620.

Переклад

Вже не сумніваюсь, що до в. м., м. м. п. п., дійшла відомість про взяття Вінниці, де розгромлено зрадника Богуна, де ведучи перед з й. м. паном брацлавським воєводою, мій єдиний наймиліший брат, єдину надію враженого мого дому, і підпора моєї нещасної старості, пан черкаський староста, кров щедро виливши, отримавши дві рани, одну з луку, другу з самопалу, поліг, а потім під самим парканом поранений, залишившись на полі бою, був жорстоко добитий і дорубаний. Тоді через моє тяжке горе не можу продовжувати мою супліку до й. к. м., мого милостивого пана, посилаю її до обох рук в. м. м., м. м. п. п. Так багато пострілів і ран як прикраси за вітчизну у багатьох походах отримавши в тіло, де тепер і решту своєї крові пролив, за гідність володаря і милої вітчизни, мій брат, щоб від кривавої батьківської заслуги Чернієва і від титулу черкаського старости, котрий я, знявши з себе, поклав на мого милого брата, не був віддалений його позосталий син Володимир, київський підстолій, з милостивої ласки й. к. м., понижено прошу про клопотання в. м. м., м. м. п. п. З ним разом поки ще мені додасть Господь Бог змученого життя і буду служити осиротілим. Як там точилась ця битва, що й через річку Буг плавали і до штурму на конях йшли хоругви, нічого про це не хочу писати. Однак втративши брата і там же так багато значних кавалерів полягло, зичив би подвійно перестережене мати військо і їх м. м. п., щоб більше так кривавих із загибеллю всіх громадян, можучи це мати без цих втрат, не чинили резолюцію, оточивши цих зрадників довкола, могли б мати в руках. Але я вже втратив, що мав втратити, дав би це Господь Бог, щоб скаліченим здоров'ям не будучи (...) * разом з моїм милим братом взявши мою честь від заздрісників, котрі й тепер сумні знаки мають, запечатав у цьому моему тяжкому горі. Затим віддаюся в милість в. м., м. м. панам. Даний, і т. д.

№ 64

1651, березня 19. — Єзупіль. — Лист військового стражника до невідомого.

„Winnice naszymi obległy, w której jest Bohun z trzema tysiącami kozaków i tatarów trzydziesta, któremu 14 marca Głuch, pułkownik humański, na odsiecz miał przybyć”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 146. — Тогочасна копія. Тексту документу передує запис зроблений копіїстом: «Z Jezupola od p. strażnika wojkowego d. 19 marca 1651», «З Єзуполя від пана військового стражника дня 19 березня 1651».

Переклад

Наші облягли Вінницю, в котрій є Богун з трьома тисячами козаків і тридцятьма татарами, котрому 14 березня Глух, уманський полковник, мав прийти на допомогу.

**1651, березня 20. — Вінниця. — Лист звенигородського старости,
ротмістра Гулевича, до чернігівського стольника**

«Poszliśmy dalej, aż tu oparli o Winnicę, gdzieśmy zastali Bohuna, pułkownika winnickiego, czleka rycerskiego wprawdzie, ale bardzo przy tym zuchwalego. Lubo nam tedy szczęście posłużyło pierwszego dnia, to jest

11 marty, zesmy nieprzyjaciela wsparli w miasto, zamek najpierwej opanowali i co tam było w nim wysiekli, ale za nasze nie stoi, bosmy stracili ludzi wielkich, tak in bello, jako in pace, niebożczyka pana Kisiela, starostę czerkaskiego, i pana Mollerka (*Онуска. Слід читати: "Мієлешка" — Ю. М.*), stolnika nowgorodzkiego, rotmistrzów. Ci jako od zamku ku miastu wespół a zgoła obok z j. m. p. wojewodą braclawskim skoczyli. Tak też zarazem wszyscy w Boh rzeke, która tą stroną od miasta opłonią była, a śnieg był zawiodł, nie postrzegszy, wpadli; tam pozabijani, z którymi chorągwie poginęły, chorążowie i towarzystwa niemało pobito, sam p. wojewoda braclawski ledwo z wody ratowany żyw został, i tak ciała zostały naszych pobitych, na pobojuwisku; trudno uwieść było że nieprzyjaciel bronił potężnie. Ciało nieboszczka p. starosty czerkaskiego, żal się mocny Boże, zjadli psi, nie zostało jedno głowa a noga jedna, w czym wielki żal musi być pozostałemu bratu i innym krewnym, niżeli w samej śmierci; ale sinamus, (...) * Boża to wola była.

12 marty, to jest w niedzielę miastosnej rano wzięli, kogo z kozaków zastali, siekli, a sam Bohun w manastyrze z kozakami, których ma przy sobie z różnych połków barzo dobrych in circa sześć tysięcy, przy tym mieszczanie z Winnicy i okoliczna plebs, zawarł się, ku wieczorowi przypuścił do szturm do nich j. m. p. hetman; ten trwał najmniej godzin ośm, siła naszych braci szkodzą, nastrzelano nam towarzystwa, nabito czeladzi, bo wszędzie musimy sami, niemieckie pludry i kebaty zgoła bić się nie chcą, a do tego piszę niemieckie pludry, bo panowie officierowie, mało co mają w regimentach Niemców żołnierzy dobrych i służyłych tylko niemieckim suknom poodziewani rzemisników i chłopów, których nie wojna, ale najmniejszy niewczas zwojac może. (...) * jednak żebym miał o własnym cudzoziemskim żołnierzu, który i wie powinność swoją i czyni jej dosyć. Zabity on cnotliwy człek, i żołnierz dobry nieboszyk Libiszowski, porucznik kscia j. m. Dimitra Wisznioweckiego. Tej nocy uchodzić chcieli, i próbując szczęścia sam Bohun w kilku set koni przeprowiał się przez Boh, tamże chorągwie w polu stojąc postrzegły, a pokwapili się, że ich dalej nie wypuścili, nie siekli, więźni nie brali, a sam Bohun w łeb ranny, znowu do manastera powrot uczynił.

13 marty o miłosierdzie ku wieczorowi prosi, j. m. p. hetman, nie chcąc i krwie chrześcijańskiej rozlewać, więc nie chcąc sobie inhibere cursum ad res gerendas poki stawa pogody do tutejszej wojny; skłonił się do tego, wysadził na traktowanie z nimi, mnie i j. m. p. Rzewuskiego, podstolego braclawskiego. Zaczęliśmy już mrokiem, tractowaliśmy po części, nazajutrz znowu rano, i tak stanęło, że mieli oddać chorągwie, armatę, koni, zastawę dać, a sami się rozejść każdy do domów swoich, a więcej przeciwko k. j. m. i wojsku j. k. m. ręki nie podnosić. Oddali tedy chorągwie, któreśmy odebrali, odebraliśmy część koni, armatę na miejscu odchodząc zostawić mieli; wzięliśmy w zastawę czterech barzo dobrych setników, insuper

przysięgał sam Bohun super omnem fidelitatem tak k. j. mci i Rzeczypltej jako i wojsku; a potym z jakiej przyczyny już to wszystko co się pomieniło, spełniwszy, wrócili się do swego uporu.

14 marty iterato o miłosierdzie proszą. Rozkazał znowu j. m. p. hetman j. m. p. Zamojskiemu, strażnikowi, mnie i panu podsędkowi braclawskiemu, poszliśmy pod wały, zdrajcy zdrajcami, przecie na przywitaniu zabili trębacza j. m. p. hetmanowego i mego chłopca, i tak nie rozumiemy, żeby kto inszy miał brodzić tylko albo czerncy, który tam zostają z nimi, albo szlachta, której powiadają jest z niemi osób siedmdziesiąt. Bo im o skorę albo przynajmniej o to, żeby ich kiedy wynidą nie poznano, chodziło, i tak musimy z ustawicznym niewczasem dzień i noc continuare obsidionem; jeśli im posiłki nie przyjdą, być im za pomocą Bożą w ręku. Jakoż tych poblizszych, to jest z Komorowa i Przyłuki, z Hubina i Zbaraża nowego, z łaski Bożej częściąśmy wybili, częścią rozeznali. Właśnie był czas dobrodzieju ochędżyć (?) tych rebellizantów, ale wojska niewiele, i to ledwie nie połowica pokalęczonych, a posiłki barzo słabe ich mści p. zaciągu nowego (lubo jako mamy wiadomość od k. j. m. dawno są napomnieni uniwersałami, aby się kwapili) wołą się wczasować, aniżeli tu z nami tractować wojnę. Tak tedy oznajmiwszy w. m. m. p. i to przytym oznajmuję, że właśnie przyszła wiadomość kiedy piszę, że wyszedł nasz podjazd, na który poszedł j. m. p. obozny koronny, z pułkiem j. m. p. chorążego koronnego, wysiekł Lipowiec, gdzie się także zawarło kozaków niemało; wzięli zamek szturmem. Zgoła spora by za pomocą Bożą wojna była, kiedy wojsko było po temu.”

НБУ у Львові. — ВР. — № 2286. — Арк. 140. Текст документа передусе заголовков зроблений копійстом "1651 20 марта", „Copia listu j. m. p. Hulewicza do j. m. p. stolnika czerrnichowkiego z Winnice d. 20 marty (1651)", тобто "1651 20 березня", "Копія листа від й. м. п. Гулевича до й. м. п. чернігівського стольника, з Вінниці д. 20 березня (1651)".

Переклад

Ми пішли далі, а тут затримались у Вінниці, де застали вінницького полковника Богуна, чоловіка дійсно ридарського, але дуже при цьому зухвалого. Але нам тоді пощастило в перший день, тобто 11 березня, що ми загнали неприятеля в місто, спершу опанували замок і вирубали всіх, хто там був, але ці не варті наших, бо ми втратили значних людей, як у війні, так і в мирний час, небіжчика пана Киселя, черкаського старосту, і пана Мелешка, новгородського стольника, ротмістрів. Ці коли наші кинулися від замку до міста разом з й. м. п. брацлавським воєводою, так зразу всі в ріку Буг, котра на цьому боці від міста була в штучних ополонках, а сніг підвів, наші не побачивши ополонка, потрапили в них; там були вбиті, з котрими загинули хоругви, хорунжі і немало товариства побито, сам п. брацлавський воєвода ледве був з води порятований, залишився живим, і так тіла наших загиблих залишилися на побіжці; важко їх було унести, бо неприятель потужно боронився. Тіло небіжчика п. черкаського старости, зжалься Всемогутній Боже, з’їли пси, залишилася тільки сама голова та одна нога, через що великий жаль мусить бути його брату, який залишився, і іншим родичам, ніж в самій смерті; але припустимо (...) це була Божа воля.

12 березня, тобто в мясопусну неділю наші взяли (місто?), кого з козаків застали, то порубали, а сам Богун у монастирі з козаками, котрих має при собі з різних полків дуже добрих близько шести тисяч; у цьому монастирі укріпилися й міщани з Вінниці і довколишній плебс; увечері розпочав штурмувати їх й. м. п. гетьман; цей штурм тривав щонайменше вісім годин, завдали великих втрат нашим братам, настріляно нам товариства, побито челяді, бо скрізь мусимо самі, німецькі перуки і каптани взагалі битися не хочуть, а до цього пишу німецькі перуки, бо панове офіцери, мало мають в полках добрих і досвідчених німецьких вояків, тільки в німецькі сукна вдягнених ремісників та селян, котрих не війна, але й найменша трудність може звоювати. (...) * однак щоб мав власного іноземного жовніра, котрий і знає свої обов'язки і досить їм чинить. Забитий шляхетний чоловік і добрий жовнір небіжчик Лібшовський, поручник князя й. м. Дмитрія Вишневецького. У цю ніч козаки хотіли втікати, і пробуючи щастя сам Богун з кількома сотнями кінних переправився через Буг, там же наші хоругви, які стояли в полі, це постерегли, то поквапилися, їх далі не пустили, не сікли (?), в'язнів не брали, а сам Богун поранений в лоб, знову повернувся до монастиря.

13 березня милосердя надвечір просить, й. м. п. гетьман, не бажаючи проливати християнської крові, не бажаючи стримувати біг для здійснення подвигів, поки є нагода до нинішньої війни; схилився до того, призначив на переговори з ними мене і й. м. п. Жевуського, брацлавського підстоля. Ми почали вести з ними переговори частково увечері, знову завтра рано, і так стало, що вони мали віддати прапори, артилерію, коней, дати нам заложників, а самі мали розійтися кожен до свого дому, і більше не піднімати руки проти к. й. мості і війська й. к. мості. Тоді віддали прапори, які ми взяли, забрали частину коней, артилерію на місці відходячи, вони мали залишити; ми взяли заложниками чотирьох дуже добрих сотників, врешті присягав сам Богун на цілковиту вірність як к. й. мості і Речі Посполитій, так і війську; а потім з якої причини вже це все, що згадано, виконавши, вони повернулися до свого противу.

14 березня знову про милосердя просять. Знову наказав й. м. п. гетьман й. м. п. Замойському, стражнику, мені і пану брацлавському підсудку, ми пішли під вали; але зрадники є зрадниками, бо на привітанні вбили сурмача й. м. п. гетьманового і мого хлопця, і так не розуміємо, щоб хто інший мав колобродити, хіба що ченці, котрі там залишаються з ними, або шляхта, котрої кажуть з ними є сімдесят осіб. Бо їм йдеться про шкіру або принаймні про те, щоб їх коли вийдуть, не було впізнано, і так мусимо з постійними незручностями вдень і вночі продовжувати облогу; якщо до них не прибуде підкріплення, то бути їм за допомогою Божою в наших руках. Якож цих поблизьких, тобто з Коморова і Прилуки, з Губина і нового Збаража, з милості Божої частково перебили, часткового розігнали. Власне був час добродію приборкати (?) цих ребелізантив, але війська небагато, і це все ледве не половина поранених, а підкріплення дуже слабкі, їх мості п. нового затягу (хоча як маємо відомість від к. й. м. давно закликані універсалами, аби квапилися) воліють відпочивати, ніж тут з нами воювати. Так тоді повідомивши в. м. м. п. і це при цьому повідомляю, що власне

прийшла вість, коли пишу, що вийшов наш роз'їзд, на котрий пішов й. м. п. коронний обозний, з полком й. м. п. коронного хорунжого, вирубав Липовець, де також укріпилося чимало козаків; штурмом взяли замок. Взагалі непогана з милості Божої була війна, коли б військо було, то закінчили б (?).

№ 66

1651, березня 20. — Вінниця. — Початок листу звенигородського старости, ротмістра Гулевича до цеханівського стольника

«Oznajmuje w. m., m. m. panu, tu z krajow naszym, zwlaszcza jako sie wojsko j. k. m. powodzi, a naprzod, ze Nieczaj, pulkownik braclawski kozacki, ktorzy tandem mial (...) * tatem w tym tu Podniestrskim miedzy Bohem a Dniestrem kraju i ludzi mial pod swa wladza sila i dobrych z swoich zadatkow, ktore cala zime wojsku j. k. mci. dawal, zniesiony w Krasnym, sam zabiti i ci, ktorzy przy nim do zamku szli byli i tam sie zawarli, szturmem wzieci i wysieczeni, tamze miasta drugie, to jest Czerniowcy, Szarograd, Morachwa poklonili sie, milosierdzia prosili, armate oddali, wiecej buntowac sie obiecali poprzestac i tak j. k. m. hetman dal ublagac i darowal pokojem, ktorego jako zarzyc zechca, P. Bog ze to wie. Potym w Cianie zawarli sie i w Jampolu drudzy, pod Ciane sam p. hetman poszedl, tam sie potężnie bronili, wzielimy miasto, zostal zamek, ktory natura sama ugruntowala, jednak i ztad milosierdzia prosili i otrzymali. Do Jampola poslany pulk kscia j. m. p. wdy ruskiego i j. m. p. chorazego koronnego, ubieгли czata i fortem, miasto wysiekli i spalili do gruntu, a zawarło sie tam bylo samych registrowych, krom podniestrzan, kilka tysiecy.

Poszlismy dalej, az tu oparli o Winnice, gdziesmy zastali Bohuna, pulkownika winnickiego, czleka rycerskiego wprawdzie, ale bardzo przy tym zuchwalego, lubo nam tedy szczescie posluzylu pierwszego dnia, to jest d. 11 marty, zesmy nieprzła wparli w miasto, zamek najpierwej opanowali i co tam bylo w nim wysiekli, ale za nasze nie stoi, bosmy [...]

Ч. — ВР. — № 2286. — Арк. ... *Тексту документа передує заголовок зроблений копієстом "Сопія листу од п. Гулевича, старости звингородзького, ротмістра j. k. m. до п. stolnika ciechanowskiego de data z Winnicy d. 20 marty 1651", тобто "Копія листа від п. Гулевича, звенигородського старости, ротмістра й. к. м., до п. цеханівського стольника, даного з Вінниці д. 20 березня 1651".*

Переклад

Повідомляю в. м., м. м. пану, як тут в наших краях, особливо як йдуть справи у війська й. к. м., а насамперед про те, що козацький брацлавський полковник Нечай, котрий врешті (...) * в тил тут у подністровському краї, між Бугом і Дністром, і військових людей мав під свою владою багато і добрих із своїх обіцяних (?), котрі цілу зиму давав війську й. к. мості, розбитий у Красному, сам є забитий, а ті, котрі були ньому, увійшли до замку і там укріпилися, були взяті штурмом і вирубані; там же й інші міста, тобто Черніївці, Шаргород, Мурахва піддалися, просили милосердя, віддали артилерію, обіцяли більше не бунтувати і так й. к. м. гетьман дав ублагатися і дав їм мир, а як його будуть триматися, Господь Бог знає. Потім інші укріпилися в Стіні і в Ямполі; під Стіну сам п. гетьман пішов, там потужно боронилися, але ми взяли місто, та залишився

замок, котрий укріпила сама природа, однак і звідти просили про милосердя і отримали його. До Ямполья був посланий полк князя й. м. п. руського воєводи і й. м. п. коронного хорунжого, вони зайняли його чатою з допомогою хитрощів, місто вирубали і спалили дощенту, а укрилося там самих реєстрових, крім подністрян, кілька тисяч.

Ми пішли далі, а тут затримались у Вінниці, де застали вінницького полковника Богуна, чоловіка дійсно рицарського, але дуже при цьому зухвалого. Але нам тоді пощастило в перший день, тобто 11 березня, що ми загнали неприятеля в місто, спершу опанували замок і вирубали всіх, хто там був, але ці не варті наших, бо ми [...]

№ 67

1651, березня 21. — Камянець-Подільський. — Лист подільського судді Лукаша-Казимира М'ясківського до брата, львівського підкоморія Войцеха М'ясківського

„Dają nam znać z Wołoch, że cesarz turecki kazał tego hana dostać i szyje mu uciąć, a na jego miejsce inszego hana posłał. Zaczym zapewne twierdzą jedni, że uszedł na Ukrainę do Chmielnickiego, wszystkich swoich odbiżawszy skarbów; a drudzy udają, że już zdechł. Poseł cesarza tureckiego, zapewne twierdzą, idzie do króla jeo mści, już jest w Jasiech, tylko dla wod się zatrzymywa. Z tym idzie poselstwem, że przyjaźń królowi jeo mci offiaruje i zatrzymanie татар i pomoc na zniesienie rebelliej chłopskiej. Z Ukr)ajiny o) Winnice róńne miewamy nowiny, bo tyż tam róźnie naszym szczęście służy, atoli)miasto) sieczono i spalono, starszyne żywcem dostano.”

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 137. — Тогочасна копія — „Z Kamieńca od j. m. p. sędziego podolskiego do j. m. p. podkomorzego lwowskiego d. 21 marca 1651”, тобто “З Кам'яця від й. м. п. подільського судді до й. м. п. львівського підкоморія 121 березня 1651”.

Переклад

Дають нам знати з Молдавії, що турецький імператор наказав цього хана взяти і відрубати йому голову, а на його місце послати іншого хана. Після чого одні запевне стверджують, що [хан] втік на Україну, покинувши всі свої скарби; а другі — що вже здох. Посол турецького імператора, стверджуть як достовірне, вже в Яссах, тільки через [розлиття] вод затримується. З тим йде посольство, що офірує приязнь королю й. м. і затримання татар і поміч на розгром селянської реbelieї. З України про Вінницю різні маємо новини, бо там по-різному нашим щастить, місто вирубано й спалено, а старшину взято живцем.

№ 68

1651, не раніше 21 березня. — Лист надвірного литовського хорунжого до князя Януша Радзівіла, польного гетьмана литовського

„J.o.ks. m. p. sto. żmudzki, m. w. m. p. i dobrodzieju!

Jaka z Homla od mego podstarościego w drodze zaszła wiadomość, taką do w. ks. m., m. m. p. i dobrodzieja, posyłam, to jest copią responsu od Niebaby, pułkownika czernihowskiego, na pisanie podstarościego mego, który po ubiciu pod Homłem

kilku kozaków, na wielką onych insolencją i violationem pacis skargę donosił. Co się zdarza, napotym nie omieszkam w. ks. m., m. m. pana i dobrodzieja, wołej obsecundare. Datt w drodze.”

Переклад

„Я.о. князю м. п. жмудський старосто, м. в. м. п. і добродію!

Яка з Гомеля від мого підстарости у дорозі дійшла відомість, таку до в. кн. м., м. м. п. і добродія, посилаю, тобто копію відповіді від чернігівського полковника Небаби на листа мого підстарости. Цей підстароста після забиття під Гомелем кількох козаків скаржився на значну їхню пиху і порушення миру. Що трапиться, не затримаюсь потім повідомити в. кн. м., м. м. pana і добродія, волю й розум. Дано в дорозі.”

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — 36. — С.485. — Копія 1651 р. Цей лист вміщено під записами 21.III.1651р., коли його було отримано. Тексту листа передують такі слова, занотовані писарем: «Po obiedzie od pana chorążego nadwornego litt. przyniesiono list i kartkę od pułkownika kozackiego. List ten», тобто “Після обіду було принесено листа від pana хорунжого надвірного литовського і листок від козацького полковника. Лист оцей”. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. — 2001. — № 1. — С. 139-140.

№ 69

1651, березень (не раніше 21-го березня). — Чернігів. —

Лист чернігівського полковника М. Небаби до гомельського підстарости

„Mnie wielce łaskawy p. podstarości homelski!

Pisał w. m. do mnie umyślne, że kozaki w Jaryłowiczach i Borowiczach. Tedy jako w.m. piszesz, że oni po dorohach rozbiwaiut, zaczym to się nie pokażet. Jesli ini stoiat, to peresterehaiuczy swowoli. A my, Boże uchwaj, i nie myslim o wojni z jeho mliu p. hetmanom W. ks. L. Kak miezy wami nie znaiu, Boh znaiet, tolko posyłaiete muzykow szpiguiuczy, mnoho nas choruhiwiej, mienowicie p. Słuszka, sta bychowski, kotoryi stoiat obozom pod Homlom. Jako czytaiete, prawdiwomu i Boh pomożet. Otoż i to list do nas przszli z takowych nam Boh zaraz obiawleiet my nie znaiem, z czyzej to przyczyny. Podostaliste i swoje wojska zpod Homla na podjezd i uchwatyli kozakow dwoch, odnoho stiali, a druhoho żywcem wziali. Tak rozumiem, że to nie na pokoj toie poczynaiete, albo też o to szczo towaru pod Łojowem pochwatali, a u nas toie nie pokażet się, kotoryie pokazali się byli swowolnikami, tyie teper sediat u mienie w wiazianiu, ty tam u Jarolowiczach jesli toie pokażet, ia hotow z takowych swawolnokow sprawiedliwost czynit. Bo my także rozumieiem szczo to p. starosta bychowski obozom pod Homlom prythahnuł bez woli i rozkazania j. m. p. hetmana W. ks. Lit. A w tym(?) w. m. Panu Bogu połecaiu. Dan u Czernihowie.

(...)* nie słuszna, szczo popa zmuczylu na smiert waszoho z wojska pod Starodubom, a tyie łotry u Brahiniu postarpali, sediat u wiazieniu.”

Переклад

“Мені вельми ласкавий п. підстаросто гомельський!

Писав в. м. до мене спеціально, що козаки в Яриловичах і Боровичах, теди, як в. м. пишеш, розбійничають по дорогах. За чим то ся не покажет, еслі вони стоять, то перестерігаючи сваволі. А ми, Боже уховай, і не думаємо про війну з його милістю паном гетьманом Великого князівства Литовського, а як між вами, то не знаю, Бог знає, тільки ви присилаєте мужиків шпигувати: чи много у вас хоругв. Особливо це чинить п. Слушка, биховський староста, котрий стоїть табором під Гомелем. Як читаєте: правдивому і Бог поможе. Отож і то в. м. до нас прийшли, а таких нам Бог зразу виявляє. Ми не знаємо з якої причини ви підослали свої війська на роз’їзд і двох козаків захопили: одного стяли, а другого живцем взяли. Так розумію, що це ви починаєте не для миру, як і те, що захопили товару під Лоевом. А у нас такого не виявляється. Ті, що показали були свавільники, ті тепер сидять у мене у в’язниці. Так само в Яриловичах, якщо таке покажется, як от в Станових (?), будемо чинити справедливість свавільникам. Бо ми також розуміємо, що то пан староста биховський прийшов з табором під Гомель без волі і наказу й. м. п. гетьмана Великого князівства Литовського.

А в тим в. м. Пану Богу вас доручаю.

Дано в Чернігові.

А неслучно, що люди вашого ж війська замучили на смерть попа під Стародубом, а ті лотри, що в Брагині пошарпали, сидять у в’язниці.”

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — 36. — С. 485. — Копія березня 1651 р. Тексту документа передуює запис зроблений копіїстом: „Kartka pułkownika kozackiego Niebaby z ruskiego przetłumaczona ta”, тобто „Лист козацького полковника Небаби перекладений з руського, цей“. Зворотний переклад українською з польської. Опубліковано: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. — 2001. — № 1. — С. 139–140.

№ 70

1651, не раніше 21 березня. — Реляція литовського шляхтича Мисловського, посла Я. Радзівіла до Б. Хмельницького

„Stanął od Białej Cerkwi 21 marty (в іншому списку початок документу подано наступним чином: «Stanął w Kujowie, gdzie nie zastawszy, prowadzony do Białej Cerkwi, stanął» — Ю.М.), prosto prowadzono go do wielkiego pisarza, który go morosius troche przyjął i list sobie oddać kazał. Nie chciał zrazu, ale potym musiał, który on odpiechenował, przeczytał i do hetmana poszedł, samemu do godpody iść kazawszy. Po chwili potym przyszedł setnik, który go do hetmana poprowadził; nalazł list w rękę u hetmana, który kazawszy mu usiść, rzekł: ”Panie towarzyszu z dobrym żywotem tut przyjechałeś, użo to dwie leti wasz p. hetman litewski do mene ne czynił nijakoho poselstwa, a wsi pp. czynili”. Odpowiedzał ja o tym: ”Nic nie wiem i teraz bym nie przyjechał, kiedy by starsi moi nie posłali”. Rzekł: ”Nie boj-sie i wołos z głowy twojej nie spadnie” i poczał się przeklinać, że i teraz o wojnie

nie myśli i kłaniając się królowie j. m. gotow i wszystko czynić, cokołwiek k. j. m. każe i na commissię jechać gotow, którą Nieczaj, niecnota, rozerwał, ala dobrze mu się stało, chciało mu się byđż drugim hetmanem, otoż porwał, czego szukał. Ja jest wieczny k. j. m. podddany i co każe, to uczynie, choć na ośm tysięcy regestr kozacki zmniejszyć każe i to uczynie. Kiedy mu ten towarzysz: „Mości p. hetmanie”, rzekł „Nie mościwy, takoj że ja chudy pacholek, jako i ty”, dawno to tak było uczynić, nim się tak wiele krwi chrześcijańskiej rozlało, a co większa przez ręce pogańskie, których z niemi wierne zawarł. Rzekł „Prawda. Licho się stało, ale ne moja wina, a teper za tottoje braterstwo szyje złamać może, jako się z korołem jak treba pomiryt, za odynden tych bratow każu wyduszyć, a korol na mene wojska zbirajet, choczet mene wojowaty, a ja toho korołem uczynił i pod Zborowem na wolu pustyl, majuczcy joho w rukach. Boh jemu za to nie pomożet, skaży p. hetmanowi swojemu, nech na nas nie następujet. My mir z lachami majem, nech nas ne zaczepajet, bo lichu budet, maju ja nań druhocho Kryczewskoho i mało ne lepszego”.

Towarzysz mu potym u stołu, już kiedy jedli i kiedy toż potwarzać poczał, rzekł: „I my także o wojnie nie myślimy, ale bronić się musię (*замість цього слова: „тисієты” — иниоу спуску — Ю. М.*), a może się też to przez commissię uspokoić”, rzekł: „Commissia jak commissia, (*в иниоу спуску тым добавлено: «але без маї не будет як под Пілаwcami, а жузо бы dawno była commissia — Ю. М.*) koliby ne wojewoda kijowski, szczo inszego tut piszet, a szczo inszego z korołem robıt”.

Trzymał tego towarzysza więcej niż tydzień, bez odprawy, potym wyjeżdżającego już z Białej Cerkwie, kiedy go żegnał, chciał wyrozumieć, gdzie się obrócić myśli, pytać jeśli ksze j. m. p. hetman znowu po co do w. m. posłał, gdzie ma najdować, cicho odzpowiedział: „Niechaj mene szukajet albo w żywotowie albo w Pohrebiszczach” i dał mu adintende, żeby bardzo rad, żeby go z korołem j. m. pojednać. (*в иниоу спуску тым добавлено: «revera ominosum gdzie (?), aby ow szukano albo w Żywotowie albo w grobie — Ю. М.*)

Powiada, Chmielnicki, że bardzo jakoś bojazliwy i nie tak zły, jako przed tym, ale Wyhowski ma byđż gorszy i kiedy hetman k. j. m. wspominał, co to król na nas przeciwo przysiędze swojej następuje, niech wie, że nam nie trudno o drugiego króla. Tenże Wyhowski (*в иниоу спуску тым додано: «wszytko»-Ю. М.*) co chce, to czyni, kogo chce i hetmanu nie dołożywszy się, każe stracić — jakoż przy niem młodziana kscia j. m. Czetwertyńskiego, Borkowskiego niejakiego, z kilką innych, choć hetman kazał go był do Czehryna odesłać, kazał tatarom pościnać.

Po wszystkich tam zrozumiał, żeby radzi pokojowi i snadź na radzie, którą miał z starszyną, wszyscy nań wołali o pokój, on zaś odpowiedział: „Dobro, ja uczynie pokój, ale was, coście bez meho rozkazania kościoły łupieli, szlachtę mordowali, wsich korolowi wydam” i tym ich bardzo straszy i trzyma, ale oni snadź między sobą szemrzą, byłe k. j. m. podstąpił, jego związawszy chcą wydać i mówią „Łatwiej pered tym było, koli wsia orda nad nami wisiała, a teper że i sami jego zabijem albo wydamy” i mają nań oko, bo suspicia o nim, że chce do ordy ucieć ze wszystkimi dostatkami, które wyprawił na Zaporozie i Wyhowski uniwersał jako dictował, tedy i tego dołożył, co ten towarzysz usłyszał, żeby czołnów jak najwięcej gotowano, czy to w góre chce iść niemi, czy też na dół uciekać.

Choraży jeden białocerkiewski (*в іншому списку замість цього слова стоїть як прізвисьце: «Poraclawski» — Ю. М.*) Iwan, co był przy posłach w Turcech, powiedział temu towarzyszowi, że cesarz turecki bardzo ich źle przyjął i pytał jeśli posłani od dawnego Wojska Zaporowskiego czy od wszystkich kozaków swawolników; którzy kiedy powiedzieli, że od wszystkich, powiedział, że tego chce (*в іншому списку замість останніх слів подано:» за то chcecie» — Ю. М.*), abym ja Korone Polską wojował, że wam chłopom swym swejwoli nie pozwala, żebyście moich państw nie szarpali morzem i na to ście z poddanemi mojemi tatarami, także swawolnymi, pobrali się. Niech was psów król wojuje, a ja swoich będę karał, zwojowawszy Polskę, potym mnie wojować zechcecie, jeszcze mi Wołoską ziemię splądrowali i kazał ich być pościnać, ale króla j. m. poseł, co tam był, odprosił ich. Tatarowie go snadź odstępują, pomagają nie chcą i owszem za lat dwie nagrody upominają się.

Hospodarza j. m. poseł był tam przy niem, ale zaraz po przeczytaniu listu rozjadł się i kazał go wziąć i tak związawszy całą noc leżał; nie pamięta imieni jeo, potym go puścił, miał go raz przy niem u stołu, ale bardzo cicho siedział.

Moskiewsktgo posła, który i upominki oddawał, zastał tam, z czym był, nie wie, ale po odprawie nazajutrz przybył drugi goniec z niesmacznym posełstwem; (powiedział to jeden szlachcic, Chmielnickiego chłopiec), że car moskiewski upomina, żeby z panem swym nie wojował, bo car bratu swemu królowi j. m. musiał by dać posiłki i wojska swe zemknąć. Roziadł się pies i porwał się, chcąc mu dać w gębę, ale Szumejko ułapił go. Moskal też porwawszy się, odszedł i zaraz odjechał.

Ludzie nie miał przy sobie, ani się mógł dowiedzieć, gdzie wojska swe ściąga; wszędzie strach między niemi, a chłopom większa niewola, niż pod panami, co chce z nimi robi, podatki też wszystkie, co i w Koronie, wybiera, a tatarowie, gdzie przydą, biją, ścinają, żony, córki biorą i co się im podoba, to czynią.

Czernice dwie z Winnice przy niem przyjechały, powiadały mu, jako koronne wojsko Winnice dobyło, wysiekło, spałiło, a jako sami kozacy, kiedy naszym na rzece dławili w nocy z swoim że ludem, co jem szedł na posiłek, kilka godzin się bili, nie poznawszy, tak, że ich kilka tysięcy legło i to foremny tref aż ich potym polacy rozwadzili i znieśli i tatarów coś utracić miano.

Byli też tam przy niem mieszczanie kijowscy, którzy po uniwersał do hetmana przyjeżdżali, co powiedzieli mu, że byli się jeno wojska zjawilo, podać się są gotowi. (*в іншому списку замість останнього речення подано: „Kijowianie byle się zjawilo wojsko poddać się chcą i dobrowolnie bramy otworzyć” — Ю. М.*)

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 147. Тогочасна копія. Опубліковано в українському перекладі: Мицик Ю. Могила, Хмельницький, Мазепа//Кур'єр Кривбасу. — 1996. — № 49-50. — С. 27-30. Опубліковано: Мицик Ю. А. УІЖ. — 1998. — № 6. — С. 109-111. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: „Relatia p. Mysłowskiego, który był posłem od kscia j. m. p. hetmana W. ks. L. do Chmielnickiego”, тобто «Реляція пана Мисловського, котрий був послом від князя й. м. п. гетьмана В. кн. Литовського до Хмельницького». Другий список подано за табірним щоденником Я. Радзівіла (АГАД. — Ф. «Архів Радзівілла». — Відділ VI — . — № 36 (аркуші не пагіновані).

Переклад

Став у Білій Церкві 21 березня, і його повели безпосередньо до Виговського, писаря, котрий його прийняв трохи холодно і звелів віддати йому лист. Мисловський спочатку не хотів цього робити, але потім мусив. Він розпечатав цього листа, прочитав і пішов до гетьмана, а йому наказав йти до господи. Хвилиною пізніше прийшов сотник, котрий провів його до гетьмана. Увійшовши, він побачив лист у руці гетьмана. Останній звелів йому сісти і сказав: "Пане товаришу! У доброму здоров'ї сюди приїхав. Вже два літа ваш п. гетьман литовський до мене не чинив ніякого посольства, а всі пани чинили". Я відповів на це: "Нічого не знаю і тепер би не приїхав, якби мене не послали мої зверхники". Він сказав: "Не бійся. І волос з твоєї голови не впаде". І почав клястися, що не він дав привід для війни і що й тепер не думає про війну і готовий поклонитися королеві, й. м., й усе вчинити, що накаже й. к. м.; що готовий їхати на переговори, які зірвав безчесний Нечай. Але добре йому, Нечаєві, сталося: йому хотілося бути гетьманом, то й знайшов те, чого шукав, тобто, загибелі. Я ж є вірним підданим к. й. м. Що король накаже, те й вчиню, навіть коли він накаже зменшити козацький реєстр і до восьми тисяч. Коли цей товариш звернувся до нього: "Мость п. гетьмане", то він сказав: "Не мостивий, а такий же я худий пахолок, як і ти". Сказав Мисловський, що давно б так треба було чинити, поки не пролилося так багато християнської крові, а що більше — від руки поганства, котре в. м. привів у державу і братерство з ним вірне уклав. Сказав Хмельницький: "Правда. Лихо сталося, але не моя вина, а тепер за отес братерство можна шию зламати; коли з королем як треба помиримося, за один день цих братів накажу передушити. Король же на мене війська збирає, хоче мене воювати, а я його королем учинив і під Зборовом випустив на волю, маючи його в руках. Бог йому за це не допоможе. Скажи п. гетьманові своєму, нехай на нас не наступає. Ми мир з Литвою маємо, нехай не зачіпає, бо лихо буде; маю я на нього другого Кричевського і мало не ліпшого».

Товариш йому потім при столі, коли вже їли і коли Хмельницький це почав повторювати, сказав: "І ми також не мислимо про війну, але боронитися мусимо; можливо, це через мирні переговори заспокоїться". Хмельницький сказав: "Комісія як комісія, коли б не київський воєвода, що одне тут пише, а інше з королем робить". Він тримав цього товариша понад тиждень без відправи, а потім вже виїжджаючого з Білої Церкви Хмельницького товариш запитав, куди він мислить йти, бо, може, князь й. м. п. гетьман Радзівіл знов по щось до в. м. пошле, то де він має перебувати, Хмельницький тихо відповів: "Нехай мене шукає або в Животові, або в Погребищах" і дав йому у додатку, що був би дуже радий, якби помирився з королем й. м.

Каже посол, що Хмельницький якось дуже боязкий і не такий злий, як раніше, але Виговський має бути гіршим. І коли гетьман згадав к. й. м., то сказав: "Король на нас всупереч своїй присязі наступає, нехай знає, що нам не важко знайти й іншого короля". Цей же Виговський що хоче, те й робить, кого хоче — страчує, не доповідаючи про це гетьману, як це було при послі, коли Виговський наказав татарам стратити молодика князя й. м. Четвертинського, якогось

Борковського з кількома іншими, незважаючи на те, що гетьман наказав його відіслати до Чигирини.

З усіх козаків тамтешніх посол зрозумів, що вони раді миру і, очевидно, на раді, котру Хмельницький мав із старшиною, всі йому кричали про мир. Хмельницький же відповів: "Добро. Я вчиню мир, але вас, що без мого наказу грабували костьоли, вбивали шляхту, всіх видам королеві". Цим він їх дуже лякає і тримає в покорі, але вони, знати, між собою ремствують: аби лиш к. й. м. приступив, то його, зв'язавши, хочуть видати і кажуть: "Ліпше перед тим було, коли вся орда над нами висіла, а тепер же й самі його вб'ємо або видамо". І мають на нього око, бо підозрюють, що він хоче втекти до орди з усім своїм добром, яке відправив на Запорожжя. І Виговський, коли універсали Хмельницького диктував, додав і те, що той товариш почув, щоб готувати якнайбільше човнів: чи то вгору хоче ними йти, чи то тікати на низ.

Один білоцерківський хорунжий Іван, який був при послах у Туреччині, сказав тому товаришеві, що турецький султан дуже погано їх прийняв і спитав: чи послані вони від давнього Війська Запорізького, чи від усіх козаків-свавільників. А коли ті сказали, що від усіх, то сказав і султан: "Хоче того Хмельницький, аби я воював Корону Польську, котра вам, своїм селянам, не дозволяє сваволі; і щоб ви не шарпали моїх держав; для того ви й побраталися з татарами, моїми підданими, теж свавільними. Нехай вас, собак, король воює, а я всіх буду карати, бо ви, звоювавши Польщу, схочете потім мене воювати. Ви ж ще й Молдавську землю мені плюндруєте". Наказав султан всіх їх постинати, але посол короля й. м., що був там, відпросив їх. Татари, знати, покидають Хмельницького, не хочуть йому помагати і взагалі домагаються винагородження за два роки.

Був там при ньому посол й. м. господаря. Хмельницький зразу ж після прочитання листа від й. м. господаря наказав схопити посла і зв'язати. І так він пролежав зв'язаним цілу ніч. Мисловський не пам'ятає, як звали того посла. Потім Хмельницький йому вибачив, він був раз при ньому за обіднім столом, але цей посол сидів дуже тихо. Застав там Мисловський і московського посла, котрий віддав подарунки, але з чим був, не знає. Але після відправи, на другий день прибув другий гонець з незначним посольством, про що сказав Мисловському один шляхтич, хлопець Хмельницького. Отже, московський цар домагався, щоб Хмельницький не воював з своїм паном, бо цар мусив би у такому випадку дати допомогу своєму брату, королеві, й. м., і стягувати війська. Розлютився тоді пес і рвонувся, щоб дати гонцю в пику, але Шумейко захопив руку гетьмана. Москаль теж рвонувся, відійшов і зразу ж від'їхав. При собі Хмельницький не мав людей, і Мисловський не міг навіть дізнатися, де він збирає свої війська. Всюди між ними страх, а селянам ще більша неволя, ніж була під панами; що хоче, те з ними і робить Хмельницький, податки всі, які були в Короні Польській, бере, а татари, куди прийдуть, то б'ють, стинають, беруть жінок і дочок і чинять все, що їм подобається. При ньому приїхали дві черниці з Вінниці і повідали йому, що коронне військо здобуло Вінницю, вирувало, спалило, що самі козаки, коли наших на річці давили, вночі билися кілька годин із своїм же військом, котре йшло їм на допомогу, бо не пізнали своїх свої, поки не

полягло там кілька тисяч, поки поляки їх потім не розвели і не погромили. Мали там втратити і якусь кількість татар. Були при ньому київські міщани, котрі приїжджали до гетьмана по універсали. Ці казали Мисловському, що аби тільки з'явилися королівські війська, то готові їм піддатися.

№ 71

1651, березня 21 (11). — Київ. — Лист генерального писаря Війська Запорізького Івана Виговського або Остафія Виговського до київського воєводи А. Киселя

„J. m. pn hetman w Bohusławiu zostaje po te wszystkie czasy. Z Korsunia niedawno się ruszył i kiedykolwiek pisze do pa pułkownika, oznajmując, że na commissią jedzie. Bóg to wie, jeśli ta commissia dojdzie albo nie, której sobie j. m. pan hetman zyczy ze wszystkim Wojskiem Zaporowskim, luboc to do j. m. pana hetmana takie są pogłoski, że Rzpta o commissii nie myśli, ale on wiary nie dodaje, oczekiwa na nie, po której my, prosząc Pana Boga, w pokoju spodziewamy się.”

АГАД. — Ф. «Архів Радзивілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 557. — Копія 1651 р. тексту листа передує заголовок, зроблений копійцем 6.04.1651 р.: "Z lista Wyhowskiego, pisarza Wojska Zaporowskiego, który czerncem został, do j. m. pa wdy kijowskiego de data z Kijowa d. 11 martii 1651", тобто "З листу Виговського. Писаря Війська Запорізького, котрий став ченцем, до й. м. пана київського воєводи, даний з Києва дня 11 березня 1651». Цього листа прислав коронному підканцлеру Є. Радзейовському разом зі своїм листом до нього ж від 9 березня 1651 р. з таким записом: "Posyłam i list z Kijowa ojca pisarza wojskowego i awiżu", тобто «Посилаю й лист з Києва батька писара військового і авізи», отже не виключено, що цей лист належить перу Остафія Виговського. Опубліковано в українському перекладі: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ — 2001. — № 1. — С. 140.

Переклад

«Й. м. пан гетьман протягом всього часу залишався в Богуславі. Він недавно вирушив з Корсуня і пише до пана полковника, повідомляючи, що їде на комісію. Бог знає, чи буде ця комісія чи ні, якої зичить собі й. м. пан гетьман з усім Військом Запорізьким. Однак донеслися до й. м. пана гетьмана такі чутки, що Річ Посполита не думає про комісію, але він їм не вірить, чекає на неї [комісію]. Після цієї комісії ми, прохаючи Господа Бога, сподіваємося бути в мирі».

№ 72

1651, березня 22 (12). — Київ. — Лист київського митрополита С. Косова до коронного підканцлера Є. Радзейовського, котрому міститься лист Б. Хмельницького до С. Косова

„Jw. m. p. podkanclerzy coronny, m. w. m. dobrodzieju!

Skoro mie jedno doleciało pioro w. m., m. m. pana, in eodem puncto do j. m. pana hetmana zaporowskiego pisalem disvatorias od wojny im visceribus patriae; replika mie doszła in eam formam: „Jam żadnej wojny nie zamysłał i commissią będąc ubezpieczony pro d. 17 masrtiiznaczona, żadnej occasiej do rozlania krwię chrześciańskiej nie dałem, ale gdy się ona przez pp. polaków łać pooczęła w zabiciu

Nieczaja i wiele ludzi wysieczonych w Krasnym i zbliżać się przed commisią wojska polskie do mnie poczęły, musiałem sobie i na batę do Boga zawołać, apud eksteras nationes subsidia quarere, nic jednak hostilitatis nie poczynając; commissiej czekam jako najprędziej (jedno żeby ta była in parvo comitatu pp. commissarzów, a wojska polskie daleko ostąpiły od linii dla zaczepki) categorice pisze do w. m., m. m. pana, i dobrodzieja, pewien będąc, że w. m., m. m. pan, pro genio suo calida ad temperabis z obu stron martialistow ingenia ustawicznego mnie mając bogomodlcę o pokój święty i długofortunne panowanie w m., m. dobr. Gdyzem tejsze orlice dziecie, której złote pióra ottomańskie podskubli ręce, które mogą w krótkim odrość czasie, kiedy się rozroziem szczyrze w miłości (w armistitią zagrzebszy gniew) obłąpią bracia...”

Na list w. m., m. m. pana, od j. m. pana hetmana zaporowskiego jesczem responsu nie otrzymał, skoro otrzymam citissime do w. m., m. m. pana, przeszę, a na ten czas z uniżonemi się usługami i powolnością łasce w. m., m. m. pana, oddaje.

Data ab aedib ś. Sophiae Jarosławiane martii 12 1651.

Przypis

Directe na listy dirigowane od w. m., m. m. pana, j. m. (?) panu hetmanowi, przez bojaryna drugiego j. m. pana wdy kijowskiego spodziewajcie. W. m., m. m. p.; repliki remora nie u mnie. To ciężka, że tatarzyn tuż za pasem u pa hetm.”

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 556–557. Копія 1651 р. Переклад з польської та латинської. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: „List ksdza metropolity kijowskiego taki”, тобто «Лист ксьондза кийвського митрополита такий»).

Переклад

«Ясновельможний м. п. коронний підканцлере, м. в. м. добродію!

Як тільки до мене долетіло [написане] пером в. м., м. м. пана, тоді ж я написав до й. м. пана гетьмана запорозького, відмовляючи [його] від війни заради любові до вітчизни. Відповідь дійшла до мене в такій формі:

«Я жодної війни не замишляв і будучи забезпечений комісією, призначеною на день 17 березня, не давав жодної оказії до пролиття християнської крові. Але коли вона почала литися через панів поляків вбивством Нечая і багатьох людей, порубаних у Красному, а польські війська перед комісією почали наближатися до мене, я мусив звертатися до Бога, а також закликати допомогти іноземні нації.

Однак, я не починаючи нічого ворожого, чекаю на комісію якнайшвидше. Тільки, щоб ця комісія була з невеликим почтом панів комісарів, а польські військ далеко відступили від лінії через [можливі] зачіпки. Рішуче пишу до в. м., м. м. пана і добродія, будучи впевненим, що в. м. м. м. пан своєю розсудливістю втихомириш тих, хто хоче служити Марсу, знаючи в. м. як постійного богомольця за святий мир і довгощасливе панування в. м., м. добродія. Адже ми діти тієї орлиці, золоті пера якої підскубли оттоманські руки; ці пера можуть за короткий час відрости, коли ми щиро поріднимося з любові, загрибши гнів у забуття, тоді обнімуться брати...»

На лист в. м., м. м. пана я ще не отримав відповіді від й. м. пана гетьмана запорозького. Як отримаю, то якнайшвидше до в. м., м. м. пана перешлю. А в цей час з пониженим послугами та службами віддаюся милості в. м., м. м. пана.

Дано у святій ярославовій Софії 12 березня 1651.

Дописано:

Відповіді на листи, послані від в. м., м. м. пана й. м. пану гетьманові, сподівайтесь [отримати] через другого боярина й. м. пана воєводи київського. В. м., м. м. п. відповіді не у мене. То тяжко, що татарин вже за поясом у пана гетьмана».

№ 73

1651, травня 9. — Бобруйськ. — Конфесата двох полонених козаків

„Konfessata dwu więźniów, z Chojnik do obozu przysłanych, pojmany od towarzystwa j. (m). Kurpskiego, rodem obadwaj z Samhoroda (?) z sotni Doroszenkowej z pułku Niebaby.

Naprzód punkta (?) te:

Z Howoryczem Semenem wyszło ich dwadzieścia, za rozkazaniem sotnika Perehudi nakaznego, dwadzieścia koni, którzy wszyscy poginęli.

O Chmielnickim prawi, że w Czyhyrniu leży z woskiem koło Pawoloczy położonym, mają tatar dziesięć tysięcy.

O litwie prawi, że wszystka litwa ku nam idzie (...) *ale u nich koło Czernihowa jest, że nie słyhać o wielkim wojsku, tylko co w Hojnikach.

Pułki naznaczone do Litwy: Perejasławski, Czernihowski, Niżyński, Przyłucki.

Pod Zbarażem był, pod czas oblężenia coronnego wojska.

Za podstąpieniem wojska litewskiego chcą się potężnie bronić malego i wielkiego pędząc z sobą i czern mocno przy nich stać chce.

W Czernihowie samego pułkownika chorągiew i czernichowska.

Do Homla jeśli nie staną, pacta tedy zamyslą.

W Starodubie słyhać o wojsku litewskim dla tego do niego nie myszlą (?).

W Sedniowie jedna chorągiew.

Do Chojnik i do Babicz nie myszlą do świątek, czekają na pacta, także i do Rzeczyce. P. Chwaszcza zabito. Czern z nimi sprzysięgła, chcą z nimi potężnie się bronić.

O trzecim, co uciekł prawi, że był z Borzny. Od Cholmicza i od Chojnik co się kołwiek dzieje dają chłopci wiedzieć tameczni.

Confessata więźnia drugiego Martyna.

Pod Zbarażem był z Niebabą w tej że Doroszenkowej sotni.

O hetmanie litewskim słyhać u nich, że z wielkim wojskiem ku nim ciągnie, a oni się obawiając, nad Dnieprem z wojskiem swoim stoją.

Niebaba oczekiwa Szumejka.

W Lubeczu jedna chorągiew sotnika Rubanka.

W Starodubie już kozacy trzy chorągwie ich weszło w Wiel[ki] post. Oksza sotnik. Chcą dać bitwę za podstąpieniem wojsk w polu pod Czernichowem.

W inszych wszystkich wiadomościach zgadziali się z pierwszym.”

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 556–557. Оубліковано в українському перекладі: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Націо-нально-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. // УІЖ. — 2001. — № 1. — С. 146).

Переклад

«Конфесата двох в'язнів, присланих з Хойник до табору, пійманих товариством пана Курпського. Родом ці обидва з Самгорода (?), з сотні Дорошенкової, з полку Небаби.

Насамперед оці пункти:

Вийшло їх двадцять з Семеном Говоричем за наказом наказного сотника Перегуди; було їх двадцять кінних і всі загинули.

Про Хмельницького каже, що той стоїть з військом в Чигирині, а поблизу Паволочі мають десять тисяч поставлених там татар.

Про литву твердить, що вся литва йде на них (??). Але у них поблизу Чернігова не чути про велике військо, тільки про те, що в Хойниках.

Полки призначені до Литви: Переяславський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький.

Він (сам) був під Збаражем під час облоги коронного війська.

Коли наступатиме литовське військо, хочуть потужно оборонятися, малого й великого женуть із собою, а чернь хоче при них потужно стати.

У Чернігові стоїть хоругв самого полковника і чернігівська.

Якщо не буде мирного договору, тоді думають йти на Гомель.

У Стародубі чути про литовське військо, тому до нього не думають (?) (йти).

У Седневі одна хоругва.

До Хойник і до Бабич не думають йти до свят, чекають на мирний договір, також і до Речиці. Пана Хваща вбито.

Чернь з ними сприялася, хоче з ними потужно оборонятися. Про третього (козака), що втік, говорить, що він був з Борзни. Про все, що діється, з Холмечя і з Хойник дають знати тамтешні селяни.

Конфесата другого в'язня — Мартина.

Він був з Небабою під Збаражем у цій же Дорошенковій сотні. Про литовського гетьмана (*Я. Радзівіла — Ю. М.*) у них чути, що йде до них, а вони, боячися, стоять з військом своїм над Дніпром. Небаба чекає на Шумейка. У Любечі одна хоругв сотника Рубанка. У Стародуб уже три хоругви козаків їхніх увійшли у великий піст. Сотник Окша. Хочуть вступити в бій після приходу (*литовського війська — Ю. М.*) в полі під Черніговим. Щодо всіх інших відомостей погоджується з першим (полоненим).»

№ 74-75

1651, березня 23. — Лист невідомого польського шляхтича до невідомого

„We śróde, to jest 15 martii, wzięli naszi Winnice. P. Kisiel, rotmistrz, także p. Mielezsko, rotmistrz, z dziewięciu towarzystwa w nocy szturmując do Winnicy, utonęli. Bohuna żywcem wzięwszy, j. panu hetmanowi odesłali, z między tych tam, których nasi dobywali szturmem i z łaski Bożej dobyli w Winnicy, uciekło do 500 kozaków do niejakiego manastyra pod Serzyrawkę¹, za któremi nasi poszli. 13 marty

¹ Це слово можна прочитати і як: „Jerzyrawkę”, тобто «Єжиравку». Насправді йдеться про Стрижавку (Stryżawke).

tatarowie do Chmielnickiego ruszyli się, ale gdzie się obracają, nie wiedzieć. S temi nowynami we środe kozak z Latyczewa przyjechał, to jest 22 marty, do j. p. krakowskiego, a ten zaraz we czwartek do j p. Swierskiego jachał z temi nowynami 23 marty.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 227-239. — Тогочасна копія. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник.—Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 24–25.

Переклад

У середу, тобто 15 березня, наші взяли Вінницю. П. Кисіль, ротмістр, також п. Мелешко, ротмістр, з дев'ятьма товариства, штурмуючи вночі Вінницю, втопилися. Богуна взявши живцем, й. гетьманові відіслали, з між тих там, котрих наші добували штурмом і з милості Божої здобули у Вінниці, втекло до 500 козаків до якогось монастиря під Сежиравку, за котрими наші пішли. 13 березня татари до Хмельницького рушили, але куди звернуться, не знати. З цими новинами у середу приїхав козак з Летичева, тобто 22 березня, до й. п. краківського, а цей зараз у четвер виїхав до й п. Сверхського з цими новинами, 23 березня.

№ 76

1651 березня 21. — Кам'янець-Подільський. —

Лист подільського судді Лукаша — Казимира М'ясківського до львівського підкоморія Войцеха М'ясківського

„Dają nam znać z Wołoch, że cesarz turecki kazał tego hana dostać i szyje mu kazał uciąć, a na jego miejsce inszego hana posłał. Zaczym zapewne twierdzą jedni, że uszedł na Ukraine do Chmielnickiego, wszystkich swoich odbieżawszy skarbów, a drudzy udają, że już zdechł. Posel cesarza tureckiego, zapewne twierdzą, idzie do króla jeo mści, już jest w Jasiech, tylko dla wod się zatrzymywa. Z tym idzie poselstwem, że przyjni królowi jeo m. offiaruje i zatrzymanie tatar i pomoc na zniesienie rebelliej chłopskiej. Z Ukr[ainy o] Winnice różne miewamy nowiny, bo tyż tam różne naszym szczęście służy, atoli [miasto] sieczono i spalono. Starszyne żywcem dostano.

ДА у Кракові. — "Зібрання Русецьких". — № 31. — С.137. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: „Z Kamieńca ad j. m. p. sędziego podolskiewgo do j. m. p. podkomorzego lwowskiego d. 21 marca 1651”, тобто «З Кам'янця від й. м. п. подільського судді до й. м. п. львівського підкоморія 21 березня 1651». Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. //Соціально-гуманітарний вісник. — Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 25.

Переклад

«З Кам'янця від й м. п. судді подільського до й. м. п. львівського підкоморія дня 21 березня 1651.

Нам повідомляють з Молдавії, що турецький султан наказав схопити цього хана і стратити, а на його місце він послав іншого хана. Після чого одні запевне

твердять, що він втік на Україну до Хмельницького, покинувши всі свої скарби, а другі кажуть, що він уже здох. Як переконують, посол турецького султана йде до короля й. мості і вже знаходиться в Яссах, але через розлиття вод затримується. Він йде з тим посольством, що віддає приязнь королеві його м і обіцяє затримати татар і допомогти заради розгрому селянського бунту. З України про Вінницю різні непевні новини, бо нашим там ведеться по-різному, однак місто порубане й спалене, а старшину взяли живцем.»

№ 77

1651, березня 26. — Єзупіль. — Лист М.Яскульського до шляхтича Руберта

„Z Jezupola d. 26 martii 1651.

P. Jaskulski do Ruberta napisał: Naszy Lipowiec spalili. W Winnicy dotąd wojsko kłóci z Bohunem, który się w cerkwi okopał i insze go nie dobyli do tych czas.”

ДА у Кракові. — "Зібрання Русецьких". — № 31. — С.137. — Копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник. — Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 25.

Переклад

З Єзуполя дня 16 березня 1651.

П. Яскульський написав до Руберта:

Наші спалили Липовець. У Вінниці військо й досі. Воно б'ється з Богуном, котрий окопався у церкві і ще й досі його не дістали.

№ 78

1651, березня 27. — Чорнобиль (?). — Лист горностайпільського сотника М. Панкевича (Поповича) до свого брата, горностайпільського війта

„Mój wielce łsakawy panie wojte!

Oznajmuju w. m. strony tej zawieruchy, ba wsze konieczne przymira nie masz.

Tedy panie wojte, jak sam rozumiesz strony toho, żeby dobrze było. A to w. m. oznajmuju, że wże bytwa była na commissiej zacommissyłysia dobrze, bo wże commissia połęhła usi z wojscum swoim. A koli budu do Kyiwa jehał czownom, to w. m. dam znat, tak w. m. so mnoju pojdet wodoju. Zatym tebe Hospodu Bohu poruczaju, a toje w. m. oznajmuju, że wże do Hornostajpola przyslali od p. hetmana i wse popiecztali u zamku. Bo wże pana hetmana wse: jak rudni, tak młyny, orandy. A strony hraczych, tedy w. m. pane wojte, Kuzmu każy za mesto wyhnat. Nechaj ne turbuje bednoj wdowy, konieczne ne dajte niczoho, a konia wozmite, a bratu mojemu, otcu Glińskomu odajte, a ieho jak psa wyżeńte.

Michajło Pankiewicz, sotnik hornostajposki.”

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 529–530. Копія 1651 р. Тексту документа передусє заголовок зроблений копійстом: „W nim includowana karteczka setnika kozackiego do brata swego, wojta hornostajpolskiego, pisana po

rusku tu”, тобто «У ньому (у листі чорнобильського підстарости Кишмановського до шляхтича Симона Павші — Ю. М.) вкладено листочок козацького сотника до свого брата, горностайпільського вйта, писаний по-руську, тут». Оpubліковано у зворотному перекладі українською: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. — 2001. — № 1. — С. 141–142).

Переклад

«Мой вельце ласкавий пане войте!

Ознаймую в. м. сторони тей завірюхи, бо вже конечно примира не маш. Теди пане войте, як сам розумеш строни того, жеби добре било. А то в. м. ознаймую, же вже битва била на комісії; закомісилися добре, бо вже комісія полегла усі з войском своїм. А коли буду до Києва ехал човном, то в. м. дам знат, так в. м. зо мною пойдет водою. Затим тебе, Господу Богу, поручаю, а тоє все в. м. ознаймую, же вже до Горностайполя прислали од п. гетмана і все попечатали у замку. Бо вже пана гетмана все: як рудні, так млини, оранди. А строни грачих (? — Ю. М.), теди в. м., пане войте, Кузьму кажи за место вигнать, нехай не турбує бедной вдови, конечно не дайте нічого, а коня возьміте, а брату моему, отцу Глинському, оддайте, а его як пса, виженьте.

Михайло Панкевич, сотник горностайпольський».

№ 79

1651, до 6 квітня. — Новини з Молдавії

„Dano znać ode dworu hospodarskiego do wojska naszego, że muradyn sołtan w dziesiąciu tysięcy przyszedł Chmielnickiemu, a przy tym nahajów tylko sześć tysięcy. Na wiosne sam chan idzie wojska tak wielkie jak pod Zbaraż, ściąga Chmielnicki, o commisię nie myśli, a nizeli zbiorą się polacy i litwa chce nastąpić. Posłowie węgierscy przyszli do niego, nie wiedząc czy do k. j. m. idzie, czy do kscia Wisznioweckiego od wezyra, który jest wujem ksciu z liniej Jeremiego hospodara”.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 560. — Копія 1651 р. Переклад з польської. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. — 2001. — № 1. — С. 144.

Переклад

З Молдавії

Дано знати від господарського двору до нашого війська, що нурадин — солтан з десятима тисячами прийшов до Хмельницького, а перед цим ногайців тільки шість тисяч, а на весну сам хан йде, війська такі великі як під Збаражем, збирає. Хмельницький, про комісію не думає, поки зберуться поляки і литва хоче наступати. До нього прийшли угорські послы, не знати з чим. Турецький чауш йде чи до к. й. м., чи до князя й. м. Вишневецького від візира, котрий є вуєм князю по лінії господаря Єремії.

№ 80

1651, між 12 березня та 6 квітня. — Київ. — Лист невідомого
до київського воєводи А. Киселя

„Z Kijowa panu wdzie kijowskiemu przyniesione.

Chmielnicki 12 martyi ruszył się z Bohusława z ordą niemałej ku Białej Cerkwi, tam chce czekać jeśli będzie commissya albo nie, ale obawiac się żeby na wojsko nie nastąpił, wziąwszy wiadomość o małości wojska, albo żeby nie puścił zagonów na włość, jeśli rościewicz nie przeszkodzi. Obuchów wysiekła orda, że im bronili noclegu. Z wojskiem litewskim nie był żaden congressus. Trzy pułki na załodze zostawione od granic litewskiej, a tu się wszystkę potentia kupi. Posłaniec pana wdzin czeka na respons od Chmielnickiego, a drugi z tą wiadomością przybieżał: pisał list Chmielnicki do o. metropolity, perswaduując pokój, że nie z niego przyczyna; ale już tatarów zaciągnął, teraz trudniejsza sprawa, jednak jeżeli pohamują się, a zechcą pokoju, chce go, ale tatarom trzeba nagrodzić, bo ci darmo nie wynidą z ziemie i tego dokłada, że han do tych czas miał się rustyć; starszyna do pokoju skłonna, a czerń na wojne woła”.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 560. — Копія 1651 р. Переклад з польської. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. — 2001. — № 1. — С. 144.

Переклад

«[Новини] з Києва, принесені пану воєводи київському.

Хмельницький 12 березня вирушив з Богуслава з немалою ордою до Білої Церкви. Там він хоче чекати, чи буде комісія, чи ні. Але боюся, щоб він не вдарив по війську, одержавши відомості про малу силу війська, або щоб не пустив загонів у волость, коли йому не перешкодить відлига. Орда вирубала Обухів, бо їм там не давали нічлігу. З литовським військом не було жодного зібрання. На литовському кордоні поставлено на залогах три полки, а вся сила тут збирається. Один посланець пана воєводи чекає на відповідь від Хмельницького, а другий примчав з цією звісткою: Хмельницький послав лист до о. митрополита, ведучи мову про мир, що не він його порушив. Тепер, коли він уже затягнув татар, важча справа [встановити мир], однак якщо [поляки] вгамуються та захочуть миру, [то й] він хоче його. Але татарам треба дати винагороду, бо ті не підуть з землі з порожніми руками. Додає [Хмельницький] і те, що хан вже мав вирушити. Старшина схильна до миру, а чернь кричить про війну».

№ 81

1651, березень (?). — Лист красноставського старости
до дружини свого добродія,

можливо до дружини великого коронного гетьмана М. Потоцького

„Przyjchawszy w [ponie]działek po niedzieli środopostny do Winnicy (...)»* w kupie zastały Bohuna osadzonego w manastyrze w samym praw[ie] mie[jscu] od

tydnia, z wielką barzo szkodę i towarzystwa i piechoty, dobywają, dobyd[ź...], czego się i nam jeszcze dostało; w ten że zaraz dzień powrócił jeo m. pan o[bozny] z podjazdu, z Lipowca, opowiadając, że był napadł na wielką potęgę (...)*, atoli języków przywiodszy, ci powiedziały, że ci kozacy, którzy w Lipowcu na odsiecz Bohunowy, a sam Chmielnicki zaraz za niemi i tak zabawiać nas chcą, nim Chmielnicki nastąpi, żeby nas mógł oblec w Winnicy; r[ano] nazajutrz uczynił jeo m. p. hetman, gdzie dla wielkiej niesposobności i dla inszych poważnych przyczyn, zaraz chciał ruszyć wojsko z Wi[nnicy] jednak tegoż dnia spróbować ostatniego szczęścia, i tak w pole wyszło woj[sk]o, czeladź, i piechota do szturmowania szła, a chorągwie w polu (...)* otoli nie powiodło się, gdyż to tam miejsce bardzo dobrze ufortifikow[ane] bez fortelu dostać nie może, a myśmy człowieka na to sposobnego (...)*; czeladzi narażono niemało, w towarzystwie, z łaski Bożej, niewielka sz[koda] zwiódzszy z pola p. hetman, kazał wprzód armacie się ruszyć (...)* nazajutrz wojsko wyprowadzić, jednak nie według instructiej stało (...)* godziny przed wieczorem, tegoż dnia, kozacy przyszli, stanąwszy sta(...)* Bohu, zaczym na trwodgę zatrabiono, a jeo m. p. wojewoda braclawski z kilka chorągwi swoczył i most opanował, żeby się byli nie przep(...)*, bo się potężnie zaraz o niego ubijali(?), a wojsko wszystko, tylko p(...)* [po]został był w miejscu, dla tych, co w manastyrze byli; w wielkiej confusiej, wozy porzuciwszy, w polie wyszło; tru[dno] pisać, jako to confusia była i tak w polie wyszedzszy, stał[i] (...)* noc, a tym czasem Winnice zapalono, czeladź zaś woj(...)* tak że żaden nie wyszedł ztamtąd, chyba tak, jako na koni (...)* tego człowieka w wojsku, coby szkody nie miał, bo wszystko, co (...)* no. Ja niewielką szkodę mam, bom nie wiele z sobą miał [zostać] stawiwszy tu, w Barze, to jednak, co było, wszystko mi zginęło. W tej ted(y nie) wypisamy mieszczenie ruszył jeo m. p. wojewoda wojsko na dwie albo na trzy godz(iny) (.....)* [cze]lodzi gwałt zostało w miejsce, pijanych rozniemi trunkami, który wszyscy poginę[li] (...)*, kozacy z manastyru wypadzszy, kogo zastali, wyścinaly. Nazajutrz tedy woj(...)* szło do Brailowa, mieliśmy od kozaków pokój, atoli jednak na jed(..)* wieszalo się nad wojskiem, chcąc co urwać taboru, który barzo m(...)* skoro naszych kilkadziesiąt koni ochotnika do nich skoczyło, zaraz (...)* liśmy w Barze, gdzie nam na milię drogi zajachał jeo m. p. chorąg(zy) gdzie się dalej obrócić, żadnej i jeszcze nie manmy resolutiej. Pe(...)* się, wojska nam codzienne przybywa i jest za łaską Bożą (...)* i na konich zeszło, odpoczynku jakiegokolwiek po tych pracach (.....)* ło i gdzie się stąd ruszymy, to na woli Bożej zostaje; ja(...)*.

Po napisaniu tego listu stanąc już ordynans wojs(kowy). Ceduła w liście: (...)* uznawam poszan...) Stanisławo(....)* niemały wziąłem na się, ale i koszt nie mnie(...)* a k temu wychodze(..)* posiedzenie służby kilku towarzystwa i to którzy w głowie klin(....)* nie będę omieszkiwał o wszystkim dawać znać w. mści, mci mci paniej [dobro]dziejce, etc.”.

Да в Кракові. — Тексту документа передує заголовок зроблений копіюстом: „[...].stawskiego [...]”, тобто «[...].stawського [...]». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на Поділлі // Краєзнавство. — 1999. — № 1–4. — С. 71–72.

Переклад

Приїхавши у понеділок після неділі середпосної до Вінниці (...) * в купі за-стали Богуна, обложеного у монастирі, в самому вважай місці (...) * від тижня, його добувають з дуже великою шкодою і товариства і піхоти (...) * чого і нам ще дісталось. Того ж самого дня повернувся його м. пан обозний з роз'їзду, з Липовця, розповідаючи, що був напав на велику потугу (...) *, але привів звідти «язиків», які сказали, що ці козаки, котрі в Липовці дані на підмогу Богуна, а Хмельницький йде зразу ж за ними. Вони мають тримати нас доти, доки не підійде Хмельницький, щоб нас обложити у Вінниці. На другий день вранці вчинив й. м. п. гетьман через велику незручність та інші поважні причини (таке): зразу він хотів рушити військо з Вінниці, однак того ж дня вирішив спробувати останній раз свого щастя. Так вийшло в поле військо, челядь і піхота і рушили на штурм, а хоругви в полі (...) *; однак не пощастило, бо там місце добре укріплене і без хитрощів його дістати не можна, а ми не мали чоловіка, здатного на це (...) *. Чимало побито челяді, а в товаристві з милості Божої невелика шкода. Зійшовши з поля, гетьман наказав спочатку з артилерією виступити (...) *, назавтра випроводити військо, однак так не сталося, як гадалось (...) * години перед вечором цього ж дня прийшли козаки, стали (...) * Бугу. Після цього затрубили тривогу, а його м. п. брацлавський воєвода з кількома хоругвами кинувся і опанував міст, щоб ці козаки не переправилися, бо потужно зразу ж за нього билися, а все військо, тільки (...) * залишився був у місті через тих, що були в монастирі. У великій конфузії, покинувши вози, вийшло в поле (наше військо). Важко описати, яка це була конфузія і так в поле вийшовши, стали (...) * ніч, а тим часом було запалено Вінницю, челядь же (...) *, що й жоден не вийшов звідти, хіба що на коні (...) * цього чоловіка в війську, щоб не зазнав шкоди, бо все, що (...) *. Я маю невелику шкоду, бо не дуже багато мав з собою, залишивши майже все тут, в Барі. Однак те, що було (у Вінниці), все у мене пропало. У цьому неописаному сум'ятті рушив його м. п. воєвода військо протягом двох або трьох годин, челяді маса залишилося в місті, п'яних від різних напоїв, котрі всі загинули, бо козаки, вийшовши з монастиря, порубали всіх, кого застали. На другий день військо йшло до Браїлова, мали ми вже спокій від козаків, однак (...) * крутилася біля війська, біля війська, прагнучи щось відірвати від табору, котрий дуже (...) *. Зразу наших кількадесят кінних добровольців помчало до них, зразу (...) *. Ми стали у Барі, де нас за милю шляху перестрів його м. п. хорунжий (...) *, а куди далі маємо йти, ще не маємо жодного рішення (...) * щоденно до нас прибуває військо, з Божої милості (...) * і коням полегшення, відпочили трохи після цих праць (...) *. А куди виступимо звідси, то полишаємо на волю Божу, а я (...) *

Після написання цього листа прийшов нарешті наказ війську (...) *.

Цидула в листі: (...) * віддаю пошанування (...) *, Станіславів (...) * чималий взяв на себе, але й кошт не менший (?) (...) *, не буду затримувати і про все буду давати знати в. мості, моїй мості пані добродійці і т. д.

1651, не раніше 6 квітня. —

Табір коронних військ під Зіньковим. —

Лист красноставського старости М. Собеського до невідомого

„J. m. p. hetman, stanawszy z wojskiem w Barze, ordinował pułki na różne wojska, mnie Stanisławów naznaczywszy, podjazdy codzienne odprawowali, języków dobrych dostając. Prima aprilis niespodziewanie doszedł nas ordinans z Baru, abyśmy zaraz ruszyli się i ku Kamieńcowi obracali. Nie mogliśmy tego zabronić, aby był Stanisławów, bo swawola nasza wniwecz go spaliła. Stanęliśmy nazajutrz pod Barem w polu, gdzie m. p. hetman powiedział nam o następującym nieprzyjacielu, a sam ruszył się z pułkiem swym i z pułkiem j. m. p. chorążego koronnego za nieprzyjacielem, jam się też za nim ruszył z pułkiem swym i z pułkiem ksza m. p. wdy ruskiego. Dnia dzisiejszego skupiło to wszystko wojsko, oprócz pułku j. m. p. wdy braclawskiego, który nam drogę zachodzi od Chmielnika, bo tam miał wytchnienie. Różne były rady, gdzie dalej wojsko obrócić, żeby miało odpoczynek, póki nieprzl. pozwoli; gdyż bez tego wojsko musiałoby w krótkim czasie od koni odpaść, które niewymównie zmęczone, mamy i wypracowane, niewiele by tym wojskiem nawojował, jeśli gdzie nie odpocznie. Umyslił j. m. p. hetman wojsko pułkami postawić około Kamieńca w czterech milach od siebie, żeby się jednego dnia skupiło, kiedy potrzeba przypadnie. Nic my winni, że tak źle, ale posiłki że do nas nie idą, a nam wojska codzienne ubywa, nie przybywa. Na sejmie był wielki comput na karcie, a teraz tych wszystkich nowych chorągwi nie mast jedno 16, które do nas przyszły, a drugie się na raku włączają i nie wiemy o nich, jeśli będą. Rpta sama sobie winna, porwaliśmy nazbyt prętko i dałekośmy barzo zaszli, a teraz sobie miejsca wynależć nie możemy, chyba sam Kamieniec. Taki wielki czwartek, taka i wielkanoc będzie w polu podobno.”

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 227. — Тогочасна копія. — Тексту документа передусє заголовок зроблений копіїстом: "Od j. m. p. starosty krasnostawskiego, pułkownika j. k. m. z obozu pod Zińkowem w wielki czwartek", тобто «Від й. м. п. красноставського старости, полковника й. к. м. з табору під Зіньковим у великий четвер». Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Кілька документів з історії Національно- визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. на Поділлі // Краєзнавство. — 1999. — № 1-4. — С. 72.

Переклад

Й. м. п. гетьман, ставши з військом у Барі, послав полки в різні місця, а мені призначив Станіславів. Тут ми щоденно відправляли роз'їзди, дістаючи добрих «язиків». Першого квітня несподівано прийшов до нас наказ з Бару, щоб ми зразу ж виступили і йшли до Кам'янця. Ми не могли допустити того, щоб Станіславів був цілий, бо наша сваволя доценту його спалила. На другий день ми стали в полі під Баром, де м. п. гетьман сказав нам про ворожий наступ, а сам виступив з Бару з своїм військом і з полком й. м. п. коронного хорунжого за ворогом, а я теж за ним виступив з полками м. п. руського

воеводи. Сьогодні зібралось все військо. Крім полку й. м. п. брацлавського воеводи, котрий зустрінеться з нами на шляху від Хмільника, бо він там мав відпочивати. Різні були поради, куди йти далі з військом, щоб воно мало відпочинок, поки ворог дозволить, а без цього мусило б військо скоро покинути коней, котрі є несказанно змучені і натружені; небагато з цим військом навоюєш, якщо воно десь не відпочине. Задумав й. м. п. гетьман полками поставити військо біля Кам'янця у чотирьох милях від себе, щоб протягом одного дня воно зібралось, коли буде того потреба. Не ми винні, що так погано, але підмога до нас не йде, а у нас щоденно зменшується військо, а не прибуває. На сеймі був великий компут на папері, а тепер отих всіх нових хоругв нема, тільки 16, котрі до нас прийшли, а інші волочаться на раку і не знаємо про них; чи вони взагалі будуть. Річ Посполита сама собі винна; виступили ми дуже швидко і дуже далеко зайшли, а тепер собі не можемо знайти місця, хіба що сам Кам'янець. Отакий великий четвер, отакий і великдень, мабуть будемо стояти в полі.

№ 83

1651, квітня 4. — Мартинів. — Лист шляхтянки Стадницької до шляхтянки Скотницької

„Za oznajmienie tych nowin wielce dziękuję w. m., które są pewne i wiedzieliśmy o nich, gdyż do j. m. pana krakowskiego często nadsyłają. Miałam ja bydz o nich w. m., m. m. paniej, oznajmic, jeno że insze chwała Bogu nowiny zaszly, a to takie. Gdy się Chmielnicki gotował ruszyć, dano mu znać znać, że syna jego iż wojskiem kozackim, które był Chmielnicki przeciwko Litwie posłał, wojsko litewskie na głowę poraziło i samego syna Chmielnickiego z kilkaset starych kozaków żywcem poimano. Zaczyn za taką wiadomością, co miał Chmielnicki na naszych następować, sam obawiając się wojska litewskiego, ustąpił niedaleko Białej Cerkwie między wody i mocno się opatrzył, a naszy pod Barem w kilku miastach osiedli i nadzieja w Panu Bogu, że się ku Kamieńcowi postępować nie będą. O tatarach też ta wiadomość przyszła z Wołoch, że się ich teraz nie trzeba obawiać, bo święta swoje odprawują, ale iż szczęście nie zawsze stateczne, raz pocieszy, drugi raz zafrasuje, tedy jeśliby jakakołwiek wiadomość przyszła, dla której często do Jezupola nadsyłam w. m., m. m. paniej, nie omieszkać dać znać z Martynowa.”

ДА у Кракові. — "Зібрання Русецьких". — № 31. — С. 139. — Конія „Od jej mśc paniej Stadnickiej do jej mś. paniej Skotnickiej d. 4 aprilis 1651, тобто «Від її мості пані Стадницької до її мості пані Скотницької 4 квітня 1651». Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник. — Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 26.)

Переклад

«Від її мості пані Стадницької до її мості пані Скотницької дня 4 квітня 1651.

За повідомлення цих новин дуже дякую в. м. Вони є певними і ми знали про них, бо їх часто надсилають до й. м. пана краківського. Я мала повідомити

в. м., м. м. пані, про ті новини, що хвала Богу дійшли до нас, а це такі: коли Хмельницький готувався виступати, йому повідомили про те, що його сина з козацьким військом, котре Хмельницький був послав проти литви, литовське військо розгромило дощенту і самого сина Хмельницького взяло живцем разом з кількома сотнями старших козаків. Через таке повідомлення Хмельницький, який мав наступати на наших, боячися литовського війська, відступив між води і міцно укріпився неподалік від Білої Церкви між води і міцно укріпився, а наші під Баром засіли в кількох містах і надія на Господа Бога, що вони не будуть наступати до Кам'янця. Про татар теж прийшла новина з Молдавії, що їх тепер не треба боятися. Вони тепер святкують своє свято. Але через те, що щастя не є завжди постійним і раз потішить, а другий — засмутить, то яка б відомість не прийшла до мене, задля чого я часто посилаю до Єзуполя, з Мартинова я негайно дам про них в. м., м. м.пані».

№ 84

1651, квітня 5. — Мисайківці. — Лист брацлавського воєводи С. Лянцкоронського до київського каштеляна

„J. w. m. p. kastztelanie kijowski, mój wielce mój p. i bracie!

Ustąpiłiśmy z Winnice niepotrzebne, nie wiemy dla czego i przedkim, gdzie ja prosagebam, iż jeno puściami się liniej. Ekstremae calamitates seqvuntur, wprzod na wojsko potem na wszystką Rzeczptą, i tak nie stało, że się wojsko wniwecz zrujnowało, a z ojczyzną Bóg wie, co się dziać będzie, plebs już tam w zadzie wszystko in surreksit. Bunt podniestrzeskie reflorescunt, cośmy umniejszyli byli znacznie potęgi Chmielnickiemu, to mu jej wiele przybyło. Wojsko w głodnym kraju nasze skurczyć się musi. Tamże obfite kraje, któreżmy byli z rąk nieprzyjacielowi wydarli, już znowu oddajemy, dato tedy uno inconveniente sequentur mille. Już ustąpiwszy z Winnice, byłem tego rozumienia, że zasadzi się wojsko przy Barze. Rozprowił i jego m. pan hetman pułki po stanowiskach, mnie iść rozkazał, moim i kscia j. m. Dmitra Wiszniewieckiego dosyć obiema szcuplemi do Chmielnika, gdzie idąc jenom co do Łatyczowa przyszedł, wiadomość miałem, że do Nowego Constantinowa pułk przyszedł tatarów i pułk kozaków, posłałem pod nich trzy chorągwi i ochotnika przybrało się, którzy na nich uderzyli. Nad ordą starszy był Kalimurza, nad kozakami Krysa pułkownikiem i szczęśliwie P. Bóg zdarzył, że i starszy tatar zginał, wiele zginęło i potonęło, tak w polu, jako i po błotych prawie, że co i żywcem tatarów przywiedli kilku i kozaków niemało, których j. m. p. hetmanowi posłałem, bo dowodniejszych języków nie miał. A interim przysłał mi ordinans j. m. p. hetmana, parendo szedłem z temi chorągwiemi, które byli przy mnie tam, gdzie mi ukazano, zwłaszcza, abym się z nim zchodził u Mikitincach, lubom w tym złe ojczyzny naszej widział tak wielkie nagłe niepotrzebne czyniąc retirady. W. m. m. pana per amorem patriae proszę, chciej ad unum przybyć, abyśmy nas samych mogli trzymać i dzwigać ginącą Rzptą. A zatem i król j. m. (...) * pospieszy do nas. To pewna, że nie długo wydzichać możemy insurgent saperba capita. Ten nieprzyjaciel pewnie się i tamtych buntów nie skaraskać. Zaczynam życzyć, abyśmy skupili się, bo unita virtus fortior

wojskowych zbiegów roskaż w. m., m. m. pan, chwytać, proszę rabować, wieszać. A za mnie załogu Boska już spracowane i wyprobowane chorągwie rozegnała, a tam słyszę, trzyma się dobrego towarzystwa wiele dla zaciągu gotowe pieniądze proszę, mój bracie, i do mnie obróć. Oddając powolne usługi moje łasce w. m., m. pana. W Misajkowcach d. 5 april.

АГАД. — Ф. „Архів Радзивилів”. — Відділ VI. — Кн. 36. — Копія. Тексту листа передує заголовок, зроблений копіюстом: „Сорія листу j. m. p. wdy braclawskiego przy tym pisaniu przysłana od j. m. p. kijowskiego do siebie pisanego ta.», тобто «Копія листу й. м. п. брацлавського воєводи, при цьому листі прислана від й. м. п. київського, писаного до себе, ця». Дописано: » Chmielnicki ma być w Pohrebiszczach na święta w Berduczowie, w Machnowce, Kotelni, Tatrowie, w Winnicy pułk Hładkiego i Puszkarenki po nas stanęli”, « Хмельницький має бути в Погребищах на свята, в Бердичові, у Махнівці, Котельні, Татрові, у Вінниці полк[и] Гладкого і Пушкарєнка стали після нас».

Переклад

Я. в. м. п. київський каштеляне, мій вельми мій п. і брате!

Ми даремно відступили з Вінниці, не знаємо чому і швидко, де я передбачав, що як тільки відійдемо від лінії, найтяжчі нещастя впадуть, спочатку на військо, потім на всю Річ Посполиту, і так сталося, що військо внівеч зруйноване, а з вітчизною Бог знає, що буде діятися, плебс вже там в тилу весь повстав. Подністриянські бунти розквітають, що ми значно зменшили потугу Хмельницькому, але йому її багато прибуло. Наше військо у голодному краю мусить бути зменшеним. Там же багаті краї, котрі ми видерли з неприятельських рук, вже знову віддаємо, тоді за однією помилкою послідує тисяча. Вже відступивши з Вінниці, я думав, що стане військо при Барі. Поставив його м. пан гетьман полки по становищах, а мені, досить малим моїм [військам] і князя й. м. Дмитра Вишневецького, наказав йти до Хмільника; куди йдучи, як тільки вступив у Летичів, отримав відомість, що до Нового Костянтинова прийшов полк татар і полк козаків, послав за ними три хоругви і ще долучилися добровольці, котрі на них вдарили. Над ордою старшим був Калімурза, а над козаками полковник Криса, щасливо дав Господь Бог, що старший татар загинув, багато загинуло і втопилося, як у полі, так і по болотах, що й живцем привели кількох татар і немало козаків, котрих я послав й. м. п. гетьману, бо не мав кращих «язиків». А між тим прислав мені наказ й. м. п. гетьман, дисципліновано йти з цими хоругвами, котрі були при мені, туди, куди мені було наказано, особливо, щоб об'єднався з ними у Микитинцях, хоча у цьому я побачив зло нашій вітчизні чинити такі великі і зовсім непотрібні раптові ретиради. В. м. м. пана прошу з любові до вітчизни, зволь воєдино прийти, щоб ми самі могли тримати і рухати Річ Посполиту, яка гине. А за цим і король й. м. (...) * поспішить до нас. Це певно, що недовго зможемо відпочивати, повстанці (?) гордо піднесуть голову. Цей неприятель посилюється і нам не відкараскатися тих бунтів. За чим зичу, щоб зібрався, бо єдність дає силу, накажи хапати втікачів з війська в. м., м. м. пан, прошу хапати, вішати. А за

мене (...)* Божа вже втомлені і випробувані хоругви розігнала, а там чую, тримається багато доброго товариства готового для набору, про грошей, мій брате, і до мене звернись. Віддаю мої понижені послуги милості в. м., м. пана. В Мисайківцях 5 квітня.

№ 85

**1651, квітня 15. — Костянтинів. — Лист А. Киселя
до жмудського старости, гетьмана польного литовського
князя Януша Радзівіла**

„Jaśnie o. ks. m. p. s. żmudzki, m. w. m. p. przyjacielu i dobrodzieju!

Niedawnym czasem otrzymałem był uniwersał od w. ks. m., p. i dobrodzieja, do majątności Ostrohladowskiej,

która nawet do Corony należy, aby od wojska szczęśliwego w. ks. m., m. m. pana, ochroniona była, aby się nie tylko z przeszłego roku do zawiadowania pułku j. m. p. Pawszy wielki niewczas ta chudoba moja ponosiła i z niej chłopów siła rozegnano, ale i teraz tym bardziej na ostatnią prawie zgubę tej biednej majątności mojej, z której tylko jeszcze i sam troche miałem pożywienia, będąc z inszych wszystkich majątności moich od nieprzyjaciela i od chłopów wygnany. Teraz znowu pułk j. m. pana Kurpskiego z wojska regimentu w. ks. m., m. m. pana, w teźże chudobie mojej postanowiony na ostatnią zgubę moję, abowiem nie tylko, żebym miał mieć już co chleba ztamtąd, ale do ostatku ta majątność przez rozeście chłopów musi być wniwecz obrocona. Proszę tedy ochronę tej chudoby mojej w. ks. m. uniżenie. O progressach wojska naszego coronnego miałeś w. ks. m., m. m. pan, niedawno przez j. m. p. Wolskiego, posłańca swego, listowną i przez j. m. p. Rościdowskiego, towarzysza wojskowego j. m. p. wdy czernihowskiego, i od j. m. p. wdy braclawskiego (?) relacją, a tym nie mniejsza miała być od tegoż p. Budowskiego ustna, jeśli chciał o wszystkim dostatecznie i sprawiedliwie powiedzieć, a mianowicie, że przez te nieszczęsne szturmę częste, a z kozaki wojując, zdawna nie (?) zwyczajne, niemal naszych ubyto, a jako się w wojsku rachują z łóżną czeladzią do trzech tysięcy zginęło, a nadto ze w ostatku wojska co tu teraz na ten czas już konie barzo zweredzone, przez częste podjazdy i włokity. A że po odjeździe tegoż posłańca w. ks. m. i p. Rosudowskiego z obozu od Baru ruszyło się wojsko nasze ku Kamieńcowi dalej, przez co tym barziej chłopów na hardo wsadzono. Posyłam copią listu od j. m. p. wdy braclawskiego do mnie w tej materiej pisanej w. ks. m., m. m. panu, z którego się snadnie sprawić raczysz, jakowa sprawa, jakowe niepomylnne progressa tu tego wojska na ten czas, daj Boże, aby lepiej było i aby j. mc. chcieli inaczej chodzić około tej wojny, kiedy się trochę przejrżeli, niż się teraz odprawowała. Nieszczęsna to głowa jednego Nieczaja hultaja, za którą tak siła poęgło braci naszej, na którego albo jeszcze było nie następować, a czekać commissiej, albo przynamniej zgromadzenia posiłków większych wojska naszego, albo gdy to Pan Bóg dał, że onego ubito, przez co wnocy i drużyna jego uląkszy (?) się z fortece z Krasnego, gdy uchodziła, że też ich w polu część ubito. Dosyć było na tym, a zatrzymać się było i dalej nie iść za linią, a przez list oświadczyć to było Chmielnickiemu, jako to z nas niektórych była rada, że pokoju chcemy i postanowienia Zborowskiego nie łamiemy

i za linią nie idziemy i żeby też i ów swoich zatrzymał, a Nieczajowi, jako gwałtownikowi pokoju, to się stało, co P. Bóg kazał. O czym do w. ks. m., m. m. pana i dobr., jako podufałego, więcej nie kyrze (?) się, gdyż i sam wysokim rozumem swoim snadno osądzić możesz. Skoro tedy wojsko nasze od Baru pomkneło się ku Kamieńcowi, gdzie teraz po kwatyrach w kilku mil jest rozłożone od Kamieńca, w Barze jednak kilkaset człeka przy wozach zostawiono zaraz ile tu chorągwie, które w kilkunastu mil obok tu stali, jako w Czudnowie, w Constantinowie i po inszych miejscach (...) * do kilkunastu chorągwi różnych, tak nowozaciągniętych supplementowych, jako i ochoczych, którzy nie robili, jeno wytrząsali a kominy wybijali ubogich ludzi na puł opuchłych z głodu, z ostatka ich chudoby odzerają, gdy kilka set chłopów i bez kozaków zebrawszy się, gdy na kilkadziesiąt wołochów, takichże szarpaczów, którzy w Piatce, mil dwie od Czudnowa, stali, na ubezpieczonych o południu napadli, którzy że zaraz uciekali, a chłopci też, bydła swoje i fanti niektóre odebrawszy, zaraz nazad poszli, a tamże to było sąsiedztwo bliskie z różnych wsi i miasteczek, a że kilku wołochów, tamże kryjących się po domach, ubito, przeto tym większą trwogę po tych chorągwiach, a żołnierze między sobą uczyniwszy zaraz poszli z chorągwiami nazad i aż do Zasławia mil kilkunastu ztamtąd ustąpili, za którymi nikt nie gonił, ani żadnego kozaka nie widzieli, bo tak ich P. Bóg karze, że wielkie czynią zdzierstwa ubogim ludziom, a do wojska żadnego nie zażenu, a że teraz przyszła wiadomość, iż kozacy, co się byli zbliżyli do liniej, nazad ustąpili i że ten tu głos, jakoby han miał umrzeć, i sołtan gałga z tatarami, co ich tu było, poszło z nim na posiłek Chmielnickiemu, miał się wrócić do Krymu, przetoż i ci ordina-cii i insze chorągwie obracają się ku Czudnowi i tam mają stać i w Konstantinowie. Pan Bóg że to wie, jeśli znowu nie dadzą się chłopom wystraszyć, bo tu teraz taka sprawa. J. m. ksz. biskup kijowski, zapuściwszy się na commissią, lubo i dawno temu czas był, jest tu teraz w Dubnie, nie wiem, gdzie się ma obrócić, czy do wojska, czy też poczeka dalszej wiadomości. O zniesieniu się o tej commissiej z Chmielnickim, o które zniesienie się już barzo trudno, ponieważ ta kłótnia te rzeczy już pomierzała j. m. p. wda kijowski z tej commissiej wymawia się teraz, ponieważ jej ich m. pierwej mieć nie chcieli i rady onego służyć. Atoli jednak z tym posłał do króla j. m. i sam się tu obiecuje do Huszczy pod Ostrog, a to kilka mil od Dubna, gdzie j. m. ksz. biskup teraz jest, o czym się z sobą będą znosić, a jeśli tak jest i dokona, żeby han umarł, toby jeszcze teraz czas mógł być do jakiegokolwiek pokoju zawarcia, jeśli prętko ich mieć zechcą około tego chodzić, pokiby s tym nowym hanem powtóre nie sprzysięgło kozacy, a tę wiadomości jako udają, że od hospodara wołoskiego przyniesiono do j. m. pana hetmana przez niejakiego p. Budzanowskiego. To też pewna, że Chmielnicki i wszyscy kozacy najbarziej się obawiają od liniej wojska regimentu w. ks. m., m. m. pan, jakoż i nas wszystkich w tem największa nadzieja, daj tylko Boże ich m. m. p. p. wodzowie coronni znosząc się z w. ks. m., m. m. p., i jedno rozumiejąc tak tę wojnę, jeśli nie może być pokój prowadzili, jakoby było z pochwału Bożą, a z dobrym i z ratunkiem prawie tonącej Rzptej naszej, Pana Boga przy tym prosząc, aby w. ks. m. w dobrym zdrowiu chował usługi moje w łasce, etc. Dan z Constantinowa d. 15 april.”

АГАД. — Ф. „Архів Радзивилів”. — Відділ VI. — № 36. — Копія. — Текст листа внесено у табірний щоденник князя Я. Радзівіла під 10 травня 1651 р. і зазначено, що „віддано князю й. м. лист від й. м. пана київського такий”.

Переклад

Ясноосвічений кн. м. п. жмудський старосто, м. в. м. п. приятелю і добродію!

Недавно я отримав універсал від в. кн. м., п. і добродія, до маєтності Остроглядівської, котра належить навіть до Корони, щоб була охоронена від щасливого війська в. кн. м., м. м. пана; що не тільки минулого року до командування (?) полку й. м. п. Павшею великих незручностей ця моя худоба зазнала і з неї було розігнано багато селян, але й тепер, тим більше, вважай на останню погибель цієї бідної моєї маєтності, з котрої тільки ще й сам мав трохи поживи, оскільки я вигнаний неприємелем і селянами з усіх моїх маєтностей і вигнаний селянами. Тепер знову полк й. м. пана Курпського з війська під командою в. кн. м., м. м. пана, в тій же моїй худобі ставши на мою останню погибель, бо не тільки, щоб я вже мав звіти трохи хліба, але до решти ця маєтність внаслідок того, що селяни розішлися, мусить бути внівеч обернена. Тоді понижено прошу охорони цій моїй худобі в. кн. м. Про успішні дії нашого коронного війська мав в. кн. м., м. м. пан, недавно через й. м. п. Вольського, свого посланця, листовну реляцію і через й. м. п. Росцідовського, військового товариша й. м. п. чернігівського воєводи, і від й. м. п. брацлавського (?) воєводи, а тим не менша мала бути усна від цього ж п. Будовського, якщо хотів про все сказати достатньо і достовірно, а особливо, що через ці нещасні часті штурми, воюючи з козаками, здавна незвичайно, немало наших втрачено, а як в війську рахують з лужною челяддю до трьох тисяч загинуло, а надто що в остатку війська що тут тепер у цей час вже на коні дуже втомлені, через часті роз'їзди й тяганину. А що після від'їзду цього ж посланця в. кн. м. і п. Росудовського з табору від Бару рушило наше військо далі до Кам'янця, з чого ще більше селян загордилося. Посилаю копію листу від й. м. п. брацлавського воєводи до мене в цій справі писаного в. кн. м., м. м. пану, з котрого краще зволиш дізнатися, яка є справа і які невітні дії тут цього війська у цей час, дай Боже, щоб кращими були і щоб й. м. захотіли інакше поставитися до цієї війни, коли трохи прозріли, ніж досі. Нещасна голова одного гульця Нечая, через яку так багато полягло наших братів; на нього або було б ще не наступати, а чекати комісії, або принаймні чекати більшого зібрання підкріплень нашого війська, або коли це Господь Бог дав, що одного вбито, через що вночі і його дружина, злякавшись з фортеці, з Красного, коли втікали, і теж частина їх була вбита в полі. Досить було цього, треба було затриматися і далі не йти за лінію, а листом повідомити про це Хмельницького, як деяких з нас була рада, що ми хочемо миру і не ламаємо Зборівського договору і за лінію не йдемо, що і він також своїх затримав, а Нечая, як порушника миру, Господь Бог покарав. Про що до в. кн. м., м. м. пана і добродія, як довіреного, більше не пишу (?), бо й сам своїм високим розумом легко можеш зрозуміти. Як тільки наше військо від Бару пішло до Кам'янця, де тепер

поставлене по квартирах у кількох милях від Кам'янця, у Барі однак кількесот чоловік залишили при возах, зразу тут хоругви, котрі у понад десяти милях тут стали, як от в Чуднові, у Костянтинині і по інших місцях (...)» до понад десяти різних хоругв, так новонабраних додаткових, як і добровільних, котрі [нічого] не робили, тільки витрясали і вибивали комини убогих людей, напівспухлих від голоду, з решти їх худоби обдираючи; тоді кількесот селян і без козаків зібравшись, і на кількадесят молдаван, таких же шарпаків, котрі в П'ятці, що у двох милях від Чуднова, стали, напали в полудень на безпечних, котрі зараз же втекли, а селяни теж, відібравши своє бидло і деякі цінності, зразу назад пішли, а там же було близьке сусідство з різних сіл і містечок, а що кількох молдаван, які там же ховались домах, було вбито, тим більшу тривогу вчинили по цих хоругвах, а жовніри між собою [раду] вчинивши, зараз пішли з хоругвами назад і аж до Збаража понад десять миль звідти відступили, за котрими ніхто не гнався, ані жодного козака не бачили, бо так їх Господь Бог карає, за те, що великі здирства чинять убогим людям, а до жодного війська не зажену, а що зараз прийшла відомість, що козаки, що були наблизилися до лінії, відступили назад і що є тут поголоска, ніби хан мав померти, а солтан з татарами, що пішли з ним на поміч Хмельницькому, мали повернутися до Криму, однак і ці ординці і інші хоругви йдуть до Чуднова і там мають стати і у Костянтині. Господь Бог знає, якщо знову не дадуть селянам перелякатися, бо тут тепер така справа. Й. м. ксьондз київський біскуп, пустився на комісію, але і давно час цьому був, тепер є тут у Дубно, не знаю, куди має рушити, чи до війська, чи почекає дальшої відомості. Щодо зв'язку цієї комісії з Хмельницьким, про цей зв'язок вже дуже важко, оскільки ця сутичка вже перемішала ці справи й. м. п. київський воевода з цієї комісії відмовляється тепер, оскільки її їх м. раніше не хотіли мати. Однак з цим послав до короля й. м. і сам тут обіцяє до Гощі під Острог, а це кілька миль від Дубна, де й. м. ксьондз біскуп тепер є, про що з собою знесуться, а якщо так не є і дійсно хан помер, то щоб ще тепер час міг бути до укладення будь — якого миру, якщо швидко їх схочуть мати біля цього ходити, поки б з цим новим ханом знову не сприсяглися козаки, а ці відомості як представляють, що від молдавського господаря було принесено до й. м. пана гетьмана якимсь п. Будзановським. Це теж певне, що Хмельницький і всі козаки найбільше бояться [наступу] від лінії військ в. кн. м., м. м. пана, як і всіх нас у цьому найбільша надія, тільки дай Боже їх м. м. п. п. щоб коронні вожді зв'язуючись з в. кн. м., м. м. п., і одне думаючи цю війну, якщо не може бути миру, вели це було з хвалою Божою, і з добром і з порятунком нашої Речі Посполитої, яка вважай тоне, просячи при цьому Господа Бога, щоб в. кн. м. у доброму здоров'ї зберіг; мої послуги в милість, і т. д. Дано з Костянтині 15 квітня.

№ 86

1651, квітня 10–15. — Уривок з щоденника.

“10 квітня у великопісний понеділок нунцій дав й. к. м. меч від папи і освятив прапор, а королеві — освятив золоту пальмову шгілку з золотим хрестиком.

11 квітня листи від польного гетьмана з-під Кам'янця-Подільського з інформацією від «язиків».

12 квітня. Листи від цього ж з неприятельського табору. Думаючи, що польське військо пішло в розсіпку, почав Хмельницький наступ на Бар, пославши під Новий Костянтинів потужний полк з полковником Приступом і 5000 татар, щоб в тил заходили і іншим хоругвам не допускали сконцентруватися, але невдало. Польська чата вдарила на необачних козаків і татар і розгромила їх. Чимало полягло трупом. Сам полковник з кількома десятками втік і укріпився у замку Хмільника.

13 квітня. Й. к. м. з королевичем рушив до Любліна.

14 квітня. Прийшли листи від львівського підкоморія з-під Глинян від 6 квітня, що неприятель, почувши про розгром цього полку й татар, трохи відступив, вирубавши Шаргород, Ямпіль, Вишневець. Татарський посол Мустафа, котрий тут давно живе, мав аудієнцію у підканцлера.

15 квітня. Хмельницький два потужних полки і кількома тисячами татар попередив, щоб у поле не йшли, але в містах боронилися.”

ДА у Кракові.-Ф. «Архів А. Грабовського». — № Е.100. — С. 199. — Копія XIX ст. Переклад з польської.

№ 87

1651, 14 — 16 квітня. — Уривки з табірної щоденника князя Януша Радзівіла

„[...] Dzień 14 aprilis.

Od j. młóść j.m. p. chorążemu nadwornemu w ten sens.

„W. m. p. chorąży nadworny W. ks. Lit., m. m. panie i przyjacielu.

Popisaniem chorągwi mej i rejestru [.....]

List Niebaby, pułkownika czernihowskiego, do p. podstarościęgo w. m. pisany, od-dano mi, piesze, abyś w. m. w przesyłaniu tego co do wiadomości potrzebnego, będzie non desistas. Za wiadomość strony przeprowienia się Kostyrki przez Dniepr dziękuje w. m., wzajemnie uwiadomiam, iż się już namniej obawiać nie potrzeba, aby się drugi raz przez Dniepr albo którą inszą rzekę przeprowował, miał bo go sparł Otroszko, na którego w Horwolu w nocy z półtoraset hultajstwa napadł, ale mu sam (...)” przez godzin cztery mężnie odpor dał i przy kilku inszych na placu go położył.”

Także j. m. p. staroście krzyczewskiemu.

„M. p. starosta krzyczewski, m.m.p. i bracie.

[...]nie spodziewam się, aby tak nagłych posiłków na wdztwo w. m. m. urgens miał być necessitas, ile iż niepl. oczy na wojsko obrócił i wszystkich sił swoich nawalność tu destinat, jednak w tym nic nie jest erratum, żem będąc sam(...)” o niebezpieczeństwie i trwogach od Starodembu następujących, tę przestrozę doniosł w. m. m., jako tym, który na samym wstępie najpierwszemu z nim (?) ademperowi (?) zostawajcie. Wiadomeś tego sam w. m., m.m. pan., dobrze już ile w tej szczupłości wojska można było zamki pograniczne Homel, Czeczersk, przesedy opatrzyłem, Krzyczew, iż tego nie potrzebował, tedy i kompanią, która tam położona była, zwiodłem ale, iż tam ludzi swych, miejsca tego dotrzymam (...)”

masz w. m. m.pan. Względem czego i teraz od ciężarów dalszych żołnierskich co-
neditut starostwu temu immunitas i na to posyłam uniwersał.[...]

Dzień 15 aprilis.[...]

Polskie [nowiny] takie:[...]

U Dniepru (*має быту Dniestru-Ю. М.*) pod Jampolem dal bitwe w polu naszym
pułkownik Aleksandrenko, profligatus (?) na 12 000, uszedł w pułtorasta koni. Jam-
pol ogniem i mieczem wszczęt wypłeniono, upór trzymali kozacy. Umański półk
dobrowolnie się zdał p. hetmanowi polnemu, jurament wykonali. Toż z Winnicy i
w inszych miastach.

W Winnicy fortyfikują się nasi, czując Chmielnickiego z wielkim wojskiem we 12
mil od siebie. Proszą nasi o posiłki, ale kozacy zdają się i trwożą. Żołnierz nie śpieszy
się, patrząc na królewski wyjazd. Ksże pan wda krakowski ofiarował 20 000 wojska
k. j. m. de proprio.

Nad wieczór przyszła i poczta warszawska, która przyniosła od j. m pana
podkanclerza coronnego list ten:

„J. o. ks., m. p. sta żmudzki, m. w. m. p. i bracie.[...]j. m. p. krakowski wydaniem
ordinansu inakszego do tych chorągwi, które za uniwersalem j. k. m. ci wojska tam-
tego szczupłość posiłkować miały, gdyż za nastąpieniem Chmielnickiego/(/)z wielką
potęgą pod Winnice, komunik tamten, który dotąd in actu rei gloriase (?)gęsto przy
j. m. panu wojewodzie czernichowskiemu zostawał do obozu swego pod Bar retirować
się musiał nie mając (...) * j. m. pan. (?) welw.(?) , bo nie tylko (...) * , ale i (...) * . nie-
znajomych posiekło. Wszakże jako w inszych okazyach, tak i w ten (...) * j. k. m.
miał to uczynić, [...]

Pod ten czas właśnie przyjechało dwóch towarzystwa chorągwie j. m. pana Paw-
szynej jeden pan Myszkowski, który z listem do ks. j. m. do Chmielnickiego jezdził.
Ten oddał naprzód respons taki:

„Jaśnie oświecone mśc. ks. Radziwiłł,

Nasz wielce mcy panie i dobrodzieju!

Wyrozumiawszy uprzejmy candor w. ks. m., m. m. pana, z pisania i posłanca,
wieleśmy ucieszeni, że w. ks. m. łaskawie się nam stawić raczył. Za to wiele
dziękujemy, lubo to wiemy dobrze, że w. ks. m. masz wojska, ale o wojnie nie mys-
lisz. My też pułkom naszym w granice Kstwa Lit. wchodząc i przyczyn dawać
zakazaliśmy, ktoby jednak na nas następował, musimy swych głów bronić. Wszakże
(..)*miemy i mocno ufamy młwę łasce w. ks. m., że nie będziesz na nas następował.
Którego sobie łaski życząc i candor w. ks. m. miłościwy poważając (...) * mu i na ten
czas powolności nasze i siebie samych jako napilniej oddajemy. Dan w Białej
Cerkwi 29 mar.

Przypis: sam w. ks. m. raczysz wiedzieć dobrze, iż jedno przed tym...teraz żadnej
wojny nie życzymy.

Potym relatia tego wszystkiego, co się z nim działo się.

(*Тут йде текст реляції Мишиковського, яка наводиться нами за іншим спис-
ком під номером №. 70. З цього списку нами подані тільки найважливіші різ-
ночитання — Ю. М.*)

Taka jest tego towarzysza relatia [...].

Towarzysz p. Lipnicki przywiódł języka sotnika czarnobylskiego, który do pana Pawszy oddany. Od pana Pawszy oddał list ten:

J. o. ksze p. a p. nasz i dobrodzieju mój.

Z wielką pilnością usilnie staraliśmy się o to, jakoby języka pewnego zając, gdzie na samę (...) * za posłaniem kilku towarzystwa ułapili na pewnym miejscu tego kozaka, który setnikiem u nich w Łojowskiej był potrzebie, a teraz znać na szpiegi o naszym wojsku, wysilkując się, przychodził i już osłuchawszy się, nazad znowu do Czarnobyła powracał, którego dał nam P. Bóg więc i wszystkim wiedzić (...) *, odsyłamy tedy do w. m., p. n. m., tego setnika dla lepszej informaciej, a potem i confessata onego, które tu przed nami powiadał. Upraszając w. ks. m., p. n. m., abyś go znowu nazad odesłać rozkazał. A to dla tego jeśli woła w. ks.m., p. naszego m., będzie do Czarnobyła czatę zemknąc, że nam ten kozak jako wiadomy posłużyć dobrze może, którego znowu nazad odeszliśmy do w. ks. m., pana naszego m. My zaś obadwa życzymy i pewidujemy (?) w. ks. m., pana n. m., aby do Czarnobyła jako najprędziej czatę potężną zemknąc, a nie dać się kupić temu mnichowi, który przed wyściem tego jeszcze kozaka ochotnika pięć set w Czarnobyłu zebrał, a może (...) * i więcej mieć, bo nie tylko sam ich zbiera, ale od nas bliżej wyprawił niejaki goś (?) Buławkę, mieszczanina mozyrskiego, który na ochotnika woła i gdyśmy weszli do Babicz, podpłynął był czołnami, aż mu czata nasza w zamysłach onego pomieszała, że się nazad powrócić musiał, snadniejby teraz temu zabieżeć, poki ich więcej do Czarnobyła nie zgromadzi. Tylko w. ks. m., p. nasz m. racz jako naprędzej posiłek nam dobry przysłać i tego kozaka jako wiadomego my tu w (?) codziennych trwogach i pracach koni wniwecz towarzystwo poobracało, a w liczbie małej barzo jesteśmy, koni wyżywić nie możemy.[..]

Dat w Babiczach d. 11 aprilis.

Dzień 16 aprilis

Sotnik ten czarnobylski, znowu się egzaminował i z pewnemi confesatami powieść jego frontowała się. Które takie:

O krolu j. m. powiada, iż słyhać u nich jakoby ze wszystkim pospolitym ruszeniem coronnym z stolice wychodzi już z miast

O hetmanie coronnym powiadają, iż wojnę zaczęli, dwóch pułkowników zniesli i miast sześć wysiekli.

Hetman litewski gloszą, iż z wojskiem potężnym idzie i pospolite ruszenie z nim ciągnie i cudzoziemców zaciąga inszych (...) *

O Chmielnickim powiedział, iż w Białej Cerkwi z pułkami zbiera, a orda wypowiedziała mu pomoc, bo teraz ma co z sobą robić.

O tym że starszyna między czernią w głos mówi, że sobie już nie dufa, Ukrainy odbieć chce, a na Zadnieprze zamyśliwa, gwoli czemu czołny gotują.

Posel moskiewski u niego był, z tym od cara się opowiedając, iż jeżeli królowi polskiemu, bratu naszemu, nie pokłonisz, tedy on z tamtej strony ze wszystką potęgą, a my z tej tu nastąpiwszy, ciebie z Wojskiem Zaporowskim zniesiemy.

Za wzięciem wiadomości o zniszeniu kozackich pułkowników czerń wszystka z Łubieniu, Przyłuki, Lachwie, Krasnego, z Meny, z Wisznioweszyzny, z Rumna, Hadzicza, Boturena hurmem do Chmielnickiego pospołu takieśmy (?) jako i pieszi, bo na głowę wszystkich pędzono.

Do Litwy naznaczone pułki Czernihowski, nad którym pułkownikami Niebaba i Podobajło. Drugi Perejasławski, pułkownik Haraczko. Trzeci pułk Kijowski, pułkownik Anton, któremu go potym zaraz, jako Krzczewski pod Łojowem polecił, podano.

W pułku Czernihowskim powiada, iż jest 30 000, w Perejasławskim 40 000 kozaka starinnego i sprawnego bardzo. W pułku Kijowskim zbieranej drużyny 30 000. Przebirać się wszyscy chcą od Czarnobyła ku Mozyrowi lubo zakaz hetmański wyrazny mają ab(...) * pilnując, dwej (?) się nie wymykali nad Dniepr.

W Czernichowie ostrożność wielka. Kozacy jednak w mieście się mieszkają, ale najwięcej jest nad Dnieprzem, na przewozach i po siołach wszystkich.

W Lubeczu spieszała (?) się sotnia mieszczan lubeckich, którzy ustawicznie miasta strzegą.

W Czarnobyłu mnich, co był dominikanin, zbiera ochotnika już ich ma na 500, a codziennie więcej przybywa. Sam stoi na folwarku we dwie mile od Czarnobyła.

A nie tylko w samym Czarnobyłu to hultajstwo zbiera, ale nablżej nas mil kilku wyprawił sotnika niejakiego Buławkę, mozyrzanina, który takąż gromadę już zebrał i gdy nam stanęli w Babiczach, podjechawszy czołnami do Słowiesnie, chcieli się o nich kusić, jeno czata wyprawiona przeszkadziła ich zamysłom.

Tamże mają dział dwie, strzelby rzecznej i prochu z potrzeby, mieszczanie są po części życzliwi, ale ich daleko większa połowa kozakom przychylniejsza i już się pobuntowali.

Do tego mnicha częste listy od Chmielnickiego bywają noszone i o wszystkim ustawicznie miewa wiadomości.

W Hornostajpolu te jedna tylko sotnia z pułku Kijowskiego stoi, więcej kozaków nie masz.

Kisiel i Siodłarz, mozyrzanie, w mil pięciu od Czarnobyła po Hornostajpołem straż trzymają i sotnią swoją mają.

Czernichowcy za wojska naszego nastąpieniem bronić się potężnie myślą, ale tylko w mieście zawarszy się, pola stawić nie chcą. W mieście w żywność i prochy dożyć zapasni.

W tym Czernichowskim pułku są nizowcy i nosowcy, kozacy starenni, siedniowcy i sami czernichowcy zbierana drużyna.

Byle Czarnobył i przewoz na Słowiesnie od Czarnobyła opanować, tedy pod tymu (...) * się do samego Czernichowa borami prowadzić, a Dniepr i Przypec w Domontowie mógł by się przebyć. Dla tego pod Łojowem i Lubeczem wymiot (?) czyni(?) jak by się o tych przewozach myśleli, żeby się roztargnąć mogli. Miedzy ziemią wszędzie są te głosy, że się w Moskwie jawi król drugi z samego potomstwa Stephana Batorego, któremu na państwo lackie wszystka Ruś dopomoc chce.

Na poczcie warszawską pisał ks. j. m. do j. m. p. podkanclerzego coronnego ręką własną list ten:

W. m. m. p podkanclerzy coronny, m. w. m. p. i bracie.

Tandem powrócił towarzysz chorągwie pana Pawszy od niego z listem moim, z Wilna jeszcze pisanym, do Chmielnickiego wyprawiony, który jaki respons przywiozł i jaką krom (?) swej czyni (...) * przez w. m. m. pana posyłam. [...] niektóre rzeczy komunikat z confessatami setnika tego, co mi go wczora zpod Czarnobyła przywiedziono. [...] J. m. p. sędomiczki do mnie pisze [...], że częste barzo z Moskwy poselstwa bywają. [...] Nieplł cicho sobie za Dnieprem siedzi, przeprawił się był temi czasy Kosterenko w kilku set człeka i napadł na Horwol, gdzie od Otroszka, któremum takichże hultajów zbierać pozwoił, zabity poęgł, drużyna się też (...) *, stoi za tysiąc trupa, bo go ledwie nie tych czasów przeszłych obozowej położył szyszowstwem swoim po lasach. Sołkacza mi, też dawnego buntownika, przywiedzono, który lubo teraz do nieprzlla się nie wiazał, ale przed się nie dufając owej sprawiedliwości po lasach się tulał, doma nie bywał, żeby się do dawnych nie wrócił niecnót, przychowam go tak w kajdanach [...] Wojska koronnego pod Bar retirada już niedawno rozgłoszona od samego nieprzlla [...] Pacholicy (...) * też zdrajcy. [...].

Z Bobrujska 17 aprilis.

Od p. Kurpskiego doszedł ks. j. m. list ten.

[...] A pilnując w. ks. m. ordinansu, lubo barzo ciasno i (:...)* w samym miasteczku Chojnikach stoimy (...)*, że nie tylko owsa, ale i siana, ten kraj zubożony, z trudnością i z odwazieniem zdrowia czeladzi zasięgujemy (...)* Za którym choćby codzień wieszano czeladzi towarzyskich od swawolnych szarpanin nie powstrzymam, z którymi i teraz ustawiczną biedę mam, dla czego co da (?) jest wola w. ks. m. lubo tych wsi, które są na kuchnię w. ks. m. odłączone ustąpić abo też gdzie indziej ukazać. Włości Brahińskiej jako tam stanął w. ks. m. uniwersał i jeden pacholik mie nawiedził [...] te hultajstwo u nich nocami na szpiegi i dla języka bywają. A oni nam wiedząc (?) nie dadzą, aż w kilka dni potym, których nie masz jak surowie o to upomnieć, bo zaraz z domów w lasy ubiegają [...] W poniedziałek wielkanocny od kozaków samych przez święta z więzienia uchodzącego, oddano mi. Ten kozak dobrze wiadomy o wszystkim, dał mi sprawę, że kozaków samych przez święta tylko (...) * w Lubeczu zostawało, nad którymi jest przełożony Niebaba i (...)* tu nie był, aż w Borznie na święta został, a drugich wszytkich (?) przez święta do domów rozpuszczono. Szlachtę, która u nich w więzieniu była, [...] potracili. Podjazd przed święty pod Łojów jako j. ks. m. rozkazał, wyprawiłem, który nic tam nie sprawiwszy, nazad powrócił. [...] Za Brahinem w kilku milach we dwóch wsiach w lesie w Sowczuch (?) i w Rysznie kilka sotni z tego hultajstwa zasiększy się nacięściej (?) i nocami na szpiegi (?) około (?) bywają Z którymi co byś w. ks. m. kazał czynić, racz mie w. ks. m. [...].

Przy liścach p. podstolego wołkowyskiego, na Borysów ordinowanych, doszedł lubo późniejszą datą ks. j. m. list od j. m. p. podkanclerzego coronnego ten:

„J. o. ks. m. p. starosto żmudzki, m. w. m. p. i bracie.

Że z Ukrainy od j. m. p. hetmana polnego coronnego żadnych na ten czas nie ma wiadomości, to co (...) * do (...) * z tych copij listów od j. m. pana wdy kijowskiego przysłanych wyrozumiesz w. ks m. [...]*

W Warszawie d. 24 martis. [...]

Tegoż dnia z Smoleńska odesłany ks. j. m. list j. m. pana sędomiczkiego:

„J. o. ksze mcy panie hetmanie a m. w. m. panie.

Z Smoleńska wyjeżdżając, odzywam się w. ks. m., m. m. panu. [...] To tylko impetu, że goniec j. k. m. m. Zamojski powrócił z Moskwy i o znoszeniu się Chmielnickiego i confidenciej z carskim wieliczenstwem powiada. Gdzie do stolice skarby swe przewoził. Nawet teraz świeżo byli jego posłowie i rada gwoli temu kilka dni była i pan goniec nasz zatrzymany zostawał przed stolicą i posła owego car j. m. z tej rady posłał i upominki na przysięgi. Nie daje ja temu wiary, ale przed się za rzecz słuszną poczytawam sobie. W. ks. m. oznajmuje, że i na nich oko mieć raczył. Mówiłem i z panem podkomorzym mściławskim, żeby Smoleńsk zostawał w dobrej [...] Daj Boże, żeby sam w ręcę w. ks. m., m. m. pana, wpadł Chmielnicki, czego z serca życząc w. mcy się łasce jako napilniej załecam (...) *

Z Smoleńska d. 29 martis. [...]

Do pana Pawsze ks. j. m. odpisał sotnika tego za przyobiecaniem życzliwości nazad mu odsyłając, z upominaniem, aby go na oku miał. Przy tym, żebyście o tego dominikanina, czarnobyłskiego pułkownika, starał. Posiłki z (?) owego zaciągu chorągwi posłał dziękując.

Dzień 17 aprilis. [...]

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — Арк. — Оригінал)

Переклад:

[...] 14 квітня.

Від й. мості й. м. п. надвірному хорунжому такого змісту.

„В. м. п. надвірний хорунжий В. кн. Лит., м. м. пане і приятелю.

Переписом моєї хоругви і реєстру [.....]

Лист Небаби, чернігівського полковника, до п. підстарости в. м. писаний, віддано мені, пише, щоб в. м. в пересиланні того, що буде потрібно до відомості, не зупинявся. За відомість щодо переправлення Костирки через Дніпро дякую в. м., взаємно повідомляю, що вже не треба анітрохи боятися, щоб другий раз через Дніпро або якусь іншу ріку переправлявся, бо його мав зупинити Отрошко, на котрого в Горволі вночі з півтора сотні гультайства напав, але сам йому (...) * протягом чотирьох годин мужньо давав відсіч і при кількох інших поклав на поля бою.”

Також й. м. п. кричевському старості.

„М. п. кричевський старосто, м. м. п. і брате.

[...] не сподіваюсь, щоб до так несподіваної допомоги на воєводство в. м. м. неодмінно мав бути змушений, оскільки ворог звернув очі на військо і потугу всіх своїх сил сюди звернув, однак у тому ніскільки не є помилка, що будучи сам (...) * про небезпеку і тривогах, які надходять від Стародубу, ці перестороги приніс в. м. м., як тим, котрі на самому мерзенному місці найпер-

шим з них (?) залишаєтесь. Знаєш це сам в. м., м.м. пан., добре вже наскільки у цій мізерності війська можна було забезпечити залогами прикордонні замки Гомель, Чечерськ, а Кричев, оскільки цього не було потрібно, тоді й компанію, котра була там розташована, вивів, але, оскільки там своїх людей, цього місця втримаю (...) * маєш в. м. м. пан. З огляду на це і тепер від подальших жовнірських тяжарів (...) * цьому староству пільги і на це посилаю універсал.[...] 15 квітня.[...]

Польські [новини] такі:[...] (дивись переклад фрагменту в додатках II, № 1). Яснеосвічений мості князю Радзівіл, наш вельми мостивий пане і добродію!

Зрозумівши люб'язну щирість в. кн. м., м. м. пана, з листа і з посланця, ми дуже втішилися, що в. кн. м. зволив ласкаво до нас поставитися. За це ми дуже дякуємо, хоч і знаємо, що в. кн. м. маєш війська, але не думаєш про війну. Ми теж нашим полкам заборонили вступати в кордони князівства Литовського, однак якщо хтось буде на нас наступати, мусимо боронити своїх голів. Все ж (...) * дуже довіряємо милостивій милості в. кн. м., що не будеш на нас наступати. Зичачи собі милості й поважаючи щирість в. кн. м., що не будеш (...) * і в цей час наші послуги і самих себе якнайстаранніше віддаємо.

Дано в Білій Церкві 29 березня.» [...] (дивись переклад цього фрагменту у додатках II, № 1).

16 квітня

Цей чорнобильський сотник, знову був допитаний і його оповідання зіставлялося з певними конфесатами. Котре таке:

Про короля й. м. каже, що чути у них нібито з усім посполитим рушення коронним зі столиці виходить, вже з міст.

Про коронного гетьмана кажуть, що почали війну, двох полковників розгромили і шість міст вирубали.

Литовський гетьман кажуть, що з потужним військом іде і посполите рушення з ним йде і іноземців інших набирає (...) *

Про Хмельницького сказав, що в Білій Церкві з полками збирається, а орда обіцяла йому допомогти, бо тепер має, що з собою робити.

Про це ж старшина між черню вголос каже, що собі вже не довіряє, Україну хоче покинути, а на Задніпря замишляє, задля чого готують човни.

Був у нього московський посол, декларує від царського імені, що коли польському королеві, нашому брату, не поклониться, тоді він з того боку з усією потугою, а ми з цього сюди наступивши, розгромимо тебе з Військом Запорізьким.

Після взяття відомості про розгром кількох козацьких полковників вся чернь з Лубен, Прилук, Лохвиць, Красного, з Мени, з Вишневеччини, з Ромна, Гадяча, Батурина натовпом йде до Хмельницького разом як піші (?), так і піші, бо всіх наголо гнано.

До Литви призначені полки: Чернігівський, над яким Небаба і Пободайло; другий Переяславський, полковник Гаїрасько; третій полк Київський, полков-

ник Антон, котрому його подано зразу після того, як Кричевський під Лоевом його доручив.

У Чернігівському полку каже, що є 30 000, У Переяславському 40 000 дуже багато старовинних і справних козаків. У Київському полку збираної дружини 30 000. Всі хочуть пробиратися від Чорнобиля до Мозиря, хоча мають чітку гетьманську заборону (...) * пильнуючи, щоб (?) не виходили за Дніпро.

У Чернігові велика обережність. Козаки однак живуть у місті, але найбільше їх є над Дніпром, на переправах і по всіх селах.

В Любечі спішилася (?) сотні любецьких міщан, котрі постійно стережуть міста.

У Чорнобилі монах, що був домініканцем, збирає добровольців, вже їх має 500, а щодня їх більше прибуває. Сам стоїть на фільварку у двох милях від Чорнобиля.

А не тільки у самому Чорнобилі це гультяйство збирається, але найближче до нас на кілька миль відправив якогось сотника Булавку, мозирянина, котрий таку ж громаду вже зібрав і коли стали у Бабичах, підпливши човнами до Словечної, хотіли на них напасти, але відправлена чата перешкодила їхнім планам.

Там же мають дві гармати, рушниць і пороху вистачає, міщани частково нам зичливі, але далеко більше половини їх прихильніша козакам і вже збунтувалися.

До цього монаха бувають принесені часті листи від Хмельницького і про все постійно має відомості.

У Горностайполі стоїть ця одна тільки сотня з Київського полку, більше козаків нема.

Кисіль і Сідляр, мозиряни, у п'яти милях від Чорнобиля тримають сторожу і свої сотні мають.

Чернігівці після наступу нашого війська думають потужно боронитися, але тільки закрившись в місті, давати поля не хочуть. В місті мають досить запасів провіанту і пороху.

У цьому ж Чернігівському полку є низовці й носівці, старовинні козаки, седнівці і самі чернігівці — збрана дружина.

Якби Чорнобиль і переправу на Словечні від Чорнобиля опанувати, тоді (...) * до самого Чернігова борами пройти, а Дніпро й Припять у Домонтові (?) можна було б перейти. Тому під Лоевом і Любечем (...) * як би про ці переправи думали, щоб могли розлапатись. Скрізь чути, що у Москві явився другий король з потомства самого Стефана Баторія, котрому на лядську державу вся русь хоча допомогти.

На варшавську пошту писав кн. й. м. до й. м. п. коронного підскарбія власною рукою цей лист:

В. м. м. п. коронний підканцлер, м. в. м. п. і брате.

Між тим повернувся товариш хоругви пана Павші від нього з моїм листом, ще з Вільна писаним, до Хмельницького відправлений, котрий яку відповідь привіз і яку (дивись додаток II, № 2).

№ 88-89

1651, квітня 15, 22. — Гамбург. — Уривок з цюріхської газети „*Neue unpartheische Zeitung und Relation*” (№17)

«З Гамбурга 5 (15) квітня.

Князь Януш Радзівіл з 12 тисячами війська розбив 40 тисяч, причому загинуло 8 тисяч козаків, а поляки втратили 3 тисячі своїх.

З Гамбурга 12 (22) квітня.

Коли польська армія була потривожена козаками й татарами, то згідно з королівським наказом вона була потужно зібрана. Поляки виступили проти фортеці Вінниця, якій вони вчинили велику шкоду, взяли її і зруйнували».

Опубліковано в українському перекладі: Дятлов В., Мицик Ю. З іноземних джерел про Берестецьку кампанію 1651р. // Військово-історичний альманах. — 2002. — Ч. 1(4). — С. 136.

№ 90

1651, квітня 16. — Зенюв. — Лист львівського підкоморія Войцеха М'ясківського до А. М'ясківського (?)

„To się nieodmieni, że dwaj rotmistrze, p. Kisiel, starosta czerkaski, p. Mielezsko, stolnik nowogródzki, stary rotmistrz, obadwa godni, zacni i rycers[cy] ludzie, na Bohu potonęli takim sposobem: kiedy wojsko nasze do Winnice następowało, bezecne chłopstwo porzepłonili byli rzeke Bohu, by strzec i głębokiej rzeki, zostawwszy male dla siebie ścieżki i wszystko to śniegiem przytrzasnęły. Skoczyli te chorągwi wprzód za hetmańskim rozkazaniem ku miastu, chłopstwo poczęło rzekomo uciekać wiadomemi ścieżkami, a rotmistrze w samolowkę wpadli i z szesnastą towarzystwa przepadły, załamał się był i sam je m. p. hetman i już w wodzie był, ale Pan Bóg naprzód, a przy tym koń dobry wyniosł go; Winnica zatym wzięta z znaczną szkodą chłopską i monastyr okupił się ośmią tysięcy talerów, bo tam tak wiele osób w nim się było zawarło. Bohuna, pułkownika, i starszyną inszą wydały. Poszło dalej wojsko ku Niemirowu, a podobno zbliża się już ku Dnieprowy, ochotne, bo z wielką zdobyczą, przybywa co godzina chłopstwa przeciwko chłopom. O Chmielnickim nie masz nic pewnego, tylko że uchodził za Dniepr, żadnej już nadzieje ani w tatarach nie nając, ani w najlepszych swoich Braclawskich, Podniestrowskich, w Nieczajowych pułkach i posiłkach. Pisałem ja do Baru, gdzie słyścić (na co wszyscy się zgadzają) woły po złotem, mniejsze bydło po kilkunatu groszy, owce poo trzy grosze, nie dla tegom ci tam posłał, ale dla majątności, co się tam z moją majątnością dzieje. O litewskim wojsku plotek siła, barziej ja wierze warszawskiemu listowi; miałem i świeższe, toż piszą, że litwa mic nie zrobiła i nie chce robić.”

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 137. — Тогочасна копія. — Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: „Od jeo t. p. podkomorzego lwowskiego z Zeniowa, w niedziele białą postną 1651”, тобто «Від його м. п. львівського підкоморія з Зенюва у неділю білу пісну 1651”. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Національно — визвольна війна українського народу XVII ст. у першоджерелах // УІЖ. — 1998. — № 6. — С. 108.

Переклад

Безсумнівно, що два ротмістри, п. Кисіль, черкаський староста, і п. Мелешко, новгородський стольник, старі ротмістри, обидва гідні, значні і ричарські, втопилися у Бузі ось так: коли наше військо наступало на Вінницю, безчесне селянство поробило ополонки на річці Буг, щоб стеретти глибокої річки, а собі залишило малі стежки і все це припорошило снігом. За наказом гетьмана ці хоругви першими помчали до міста. Селяни почали вдавати втечу, тікаючи відомими їм стежками, а ротмістри потрапили у пастку і загинули разом з шістнадцятьма товаришами. Обломився лід під самим його м. п. гетьманом, і вже у воді був опинився, та Господь Бог, насамперед, а до того ж і добрий кінь винесли його з води. Після цього Вінниця була взята з великими втратами для селян, а монастир відкупився за вісім тисяч талярів, бо там дуже багато людей у ньому укрилося. Полковника Богуна та іншу старшину видали. Пішло військо далі, до Немирова, а подібно наближується вже до Дніпра, йде охоче, бо з великою здобиччю. Прибуває щогодинно селянство проти селян. Про Хмельницького нема певної інформації, тільки те, що йшов за Дніпро, не покладаючи вже жодної надії на татар, ані на найліпші свої Брацлавські, Подністровські, Нечаєві полки і підкріплення. Я послав до Бару, де, чути і що всі підтверджують, воли коштують по злотому, менше бидло — по десятку з лишнім грошів, вівці — по три гроші. Не для того, власне, я туди послав, але заради того, щоб довідатися, що діється з моєю маєтністю. Про військо литовське маса пліток, я схильний вірити варшавському листу. Мав я і свіжі листи потім, які пишуть те саме, тобто, що Литва нічого не зробила і не хоче робити.

№ 91

1651, березня або квітня 26. — Варшава. —

Лист невідомого до невідомого

„Chmielnicki w Białej Cerkwi zostawa, wojsko litewskie 9 marti pod Bobrujskiem stanęli, drudzy pod Łojowem, ośm mil od Kijowa. Muradyn sołtan, ruszywszy się z Krymu, u Perekopu stanął i tam czekać będzie na hana, który prętko ruszać się ma, jednak imieniem Sefer Kazy agi Botuz aga woła na wojne, wszędzie rozkazuje o posiłki i ludzi, aby zaraz turcy nad Dnieprem i Bohem zamki budowali, chcąc do pomocy do tego i obiecali mu turcy mułtańskich i węgierskich ludzi i dla wpeścrzenia (?) lepszego umyślnie wyprawili czausza do niego. Rakocy posłowi naszemu powiedział, że nic hostile nie myślił nigdy i nie myśli, jednak to pewna, że sześć tysięcy ludzi zaciągnął po odeściu posła naszego, a Chmielnicki posłał też do niego posłów, obiecując mu Koronę Polską i prosi o to, aby też szwedzy na nas buntował i nie kazał się posłom wracać, aż z pewną odprawą. Pan sędomirski też pisze, iż ze dwiema kroc sto tysiecy moskwy ma stanąć przed zielonemi świątkami pod Kupielem nam na posiłek z tą kondycją, żebyśmy jem na hana wielkiego pomogli; obóz k. j. m. ma się stanowić pod Włodzimierzem. K. j. m. pospolitemu ruszeniu nie przyczy, o czym będzie consilium w Lublinie. Z Wołoch p. Kutnarski pisze, że ha-

nowi kawtan i szable posrzsłano od Porty, aby przeciwko nam wojował i emiry wyszły do paszy sylistrijskiego, aby z gospodarzami z wołoskim, mułtańskim i siedmigródzkim stawali na pomoc Chmielnickiemu; ta jednak przestroga turecka, że jeżeliby polskie wojska bardzo były potężne, żeby zatrzymali dla informatiej; Muradyn sołtan, który był wyszedł do Perekopu, tedy także ma się zatrzymać, gdyż dla wielkiej zimy bardzo koni nędnne mają.”

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 249. — Тогочасна копія. Тексту передує заголовок, зроблений рукою копіїста: «З Варшави від 26 квітня», а вище переправлено «квітня» на «березня». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // УІЖ. — 1998. — № 6. — С. 108–109; опубліковано частково в перекладі українською: Мицик Ю. А. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. — 1999. — № 2. — С. 32.

Переклад

Хмельницький залишається у Білій Церкві. Одна частина литовського війська стала 9 березня під Бобруйськом, а друга — під Лоевом, у восьми милях від Києва. Нурадин-солтан вийшов з Криму, став біля Перекопу і там буде чекати на хана, який має скоро виступити. Однак іменем візира Сефер Казі-агі Ботуз-ага наказує йти на війну, просить про допомогу і радить, щоб турки зразу ж понад Дніпром і Бугом будували замки заради допомоги. Турки обіцяли йому валаських та угорських людей і для ліпшого порозуміння відправили до нього посла. Ракоці сказав нашому послу, що він нічого ворожого ніколи не думав і не думає, однак то є певним, що він набрав шість тисяч вояків після від'їзду нашого посла. І Хмельницький також послав до нього послів, обіцяючи йому Корону Польську (*цей фрагмент можна прочитати як «Корону Польську» і як «корону польську»*). У першому випадку мова йде про ту частину Речі Посполитою, котра називалася Короною, у другому — про королівську корону — Ю. М.), і просить його про те, щоб він і шведів бунтував проти нас. Хмельницький наказав послам не повертатися, поки не дістануть чіткої відповіді. Пан сандомирський теж пише, що з двома сотнями тисяч з Москви він (*тут очевидно пропущено кілька слів, які вказували на те, що з 200 000 московського війська мав виступити цар Олексій — Ю. М.*) має стати перед зеленими святами під Купілем заради допомоги нам тільки з тією умовою, щоб ми допомогли йому проти великого хана. Табір й. к. м. має стати під Володимиром. Й. к. м. не проти посполитого рушення, про що буде рада в Любліні. Пише з Молдавії п. Кутнарський, що хану від Порти прислано каптан і шаблю, щоб воював проти нас; написано й накази до силістрійського паші, щоб він з господарями молдавським, валаським та семиградським йшли на допомогу Хмельницькому. Однак є турецька пересторога: коли б польські війська були б дуже потужні, то щоб затрималися, чекаючи на подальші накази. Нурадин-солтан, котрий вийшов до Перекопу, теж має затриматися, бо через люту зиму ординці мають дуже змучених коней.

**1651, квітня 23. — Любар або Любань. — Лист королівського
полковника Ясноборського до чернігівського воєводи,
польного коронного гетьмана М. Калиновського**

„Skorom się sprawił tak z języka, jako i szpiega mego, nie omieszkać dać znać w. m. m. p. co za series i zamysł tego nieprzyjaciela jest. A to w tych dniach dostawszy języka z pułku wojska Pawołockiego, a zasię Krywonosenka, który na miejscu tego wojta zostaje w Cudnowie, a ten przybieżał z uniwersałem do tegoż pułku od Chmiela, obadwa się z szpiegiem moim zgadzali, którego języka odesłał j. m. p. krakowskiemu. Iz Chmiel jest zapewne w Zywotowie, pułki Kresa z Puską w Przyłuce¹, Dzieczil z Hładkim w Biliłowce, Philipcza z swoim pułkiem w Kotelni, Białocerkiwsky pułk w Wilsku, któremu na Korzec iść kazał. Niżyński pułk z Perejasławskim w Jasnohorodzie i w Biłohorodzie ku Makarowu. Czerkaski z samym Chmielem. Kijowski pułk[ownik Anton] Kijowa strzedź będzie. Niebaba przepraw od Litwy strzedź będzie. Zakaz srogi, aby żaden tatarzyn s te stronę liniej nie zajeżdżał. Pułk wojta pawołockiego² [Pawołocki wojt w Czudnowie]. Tym wszystkim pułkom rozkazał Chmiel, aby wszystka potęgą³, spodziewając się wojsko nasze zastać, ścigając ku Kamieńcu Podolskiemu, a tą obłęszy, na dalszą deklaracją jego oczekiwali, bo się większej jeszcze potęgi od chana, której co dzień, co minuta wygląda, oczekiwając, spodziewa.

W tych już dniach przybył do niego poseł turecki, którego w Zywotowie odprawować ma; z czym by przyszedł, jeszcze nie wiem.

To oznajmiwszy, łasce się w. m. m. p. załecam, którego zostaje całe uniżonym sługą

Z strony tatarów

Chan w Krymie zostaje, poszedłby był sam na wojnę, ale że brat jego chory sołtan galga, który bardzo spuchł, dla tego sam przy przy stolicy chan zostaje, a nuradin sołtana wyprawił, z którym wyszło z Krymu pięć tysięcy wojska i z Budziacką ordą, także i z Nahajską z nim idzie. Przeprawił się przez Dniepr Aslaw chorodem, około Ingulca koczuje. Kazano się było Budziackiej ordzie zaraz ruszyć, bo Aliaga do nich przyjechał, wyganiając ich, ale wymówili się, że dla chudych koni nie mogli wyniść, chyba zaraz po ś. Jerzym rusza się z nuradyn sołtanem złączą się na Pieszczanym brodzie na Bohu z nimi.

Z strony turków

Ci są bardzo w wielkim zamieszaniu, bo na tej stronie Białego morza niemal wszyscy baszowie rebellizowali. Basza Wanie, a drugi na Cyprowie, obaj rebellizowali, bo im było zaraz chciano państw brać, i owszem przeciwko tamtym baszom nowym wojnę podniesli.

Ispryn basza, siestrzeniec Abazy baszy, ten ma czterdzieści tysięcy dobrego wojska swego, aż do samej skóry pali, pustoszy jak w nieprzyjacielskiej ziemi.

¹ „w Czudnowie”.

² „następowały”.

³ „Z Lubartowa 24 aprilis 1651”

Z Babilonu wiadomość przyszła, że perskie wojska potężne i sam król z nimi następuje, aby odebrali Babilon od turków tak tedy ledwo na dwa tysiąca janczarów zdobyli się co ich posłał konno do Babilonu.

Budzińskiemu basze wszystko wojsko rebellizowało i wyzabijało mu dwornych sług jego.

Dwaj bracia z wojskami harwackimi, dalmackimi, weneckimi miast dwadzieścia sześć wypalili i ziemią wojnę potężną prowadzą i morskie galery już na morze wyszli do Kandiej i u Bosporu stanęli i żywności nie dopiszczając z Białego morza do Stambułu.

Z strony kozaków

Sam Chmiel zostaje teraz w Czeczelniku, oczekiwana na horde, do którego się wojska kupią chłopskie, który się już całe oddał turczynowi, ze wszystkim wojskiem; posyłał posłów swych o posiłki prosząc przeciwko nam, i rozkazano, aby go chan i gospodarowie obaj posiłkowali. Chan tylko na próbę wysłał nuradyn sołtana, na którego wiadomość oczekiwać będzie; jeśli się mu poszczęści, a jeśli inaczej, tedy się nie ruszy. Gospodarowie nie myślą o tym, aby mieli kozaków posiłkować, ale tylko patrzą na nasze terminy. Tego jednak życzą, żeby nastąpić potężnie na nieprzaciela ze wszystką potęgą, tedy ich pewnie horda odstąpi.

Tatarów pewnie po ś. Jerzym spodziewać się, którzy z Chmielem wespół chcą wyrzucić furią na jego mość pana wojewode czernichowskiego i na to wojsko, które przy nim jest: gdyż to wojsko za najlepsze kładą.

Horda Budziacka przeprawować się będzie pod Techinią.

Hospodar wołoski był zatrzymać tego czausza, który szedł z szablą i buławą do Chmiela, ale obawiając turki, aby go inaczej do Porty nie udał Chmiel, dał pokój. Napisał jednak do baszy silistrijskiego, radząc aby tego zaniechali. Pokazując to, że z wielką potęgą król ze wszystkim wojskiem następuje: kiedy mu Bóg poszczęści, jako mu się na was z wojskiem nastąpią.

Wezyra takiego mają ledajakiego, nie tylko żeby miał być człowiekiem rycerskim, ale i po turecku nie umie.

Kozakom ani hordzie nie trzeba wierzyć, bo tylko na swój termin będą oczekiwać.

Wojska naszego już się ugromadziło nie mało pod Sokalem, aż królowi j. m. niemało cześć przybędzie, gdzie się niedługo zabawi pod Sokalem, ale ku Brodom pójdzie.

Wojsko zpod Sokala ruszyć kazano i panu hetmanowi polnemu pod Brody ściagać się rozkazano do kupy.

Posła tatarskiego, rok tu mieszkającego, odprawiono.

Król jego mść 9 maji wyjeżdża z Lublina pod Sokal.

Woluntariuszom, którzy swym kosztem poczty stawiją, pod Kryłów (?) stawić się i gromadzić kazano, których się spodziewają siedm tysięcy.

Książę jeo m. Wisznioweckie, pan wojewoda ruski, przyjechał vocatus od króla jeo mści.

Pana marszałka koronnego zjednano certis impletis conditionibus.

НБ України у Львові. — ВР. — № 2286. — Арк. — Копія XVIII ст. тексту документа передусє запис зроблений копіїстом: "Сопія листу од Яснокурскаго, пулковника j. k. m., до j. m. p. wojewody czernihowskiego, z Lubarza d. 23 april 1651", тобто «Копія листу од Яснокурскаго, полковника й. к. м., до й. м. п. черні»

гівського воєводи, з Любара 23 квітня 1651». Інші списки (від 23 і 24 квітня) і інший варіант листа (від 27 квітня) (перша частина, до слів «З боку татар») знаходиться у складі Таборового щоденника Я. Радзівіла (АГАД. — Фонд «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 618–619; 614–615), а також ВР «Оссолінеуму» (Вроцлав) (№ 5656 II. — Арк. 167) і опубліковані в перекладі українською: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. // УІЖ. — 2001. — № 1. — С. 144–145.

Переклад

Як тільки довідався як від «язика», так і мого шпигуна, не затримаюсь дати знати в м. м. п. які дії і задум цього неприятеля. А цими дням, взявши «язика» з Паволоцького полку¹, тобто [полку] Кривоносенка, котрий на місці цього війта залишається в Чуднові, а цей примчав з універсалом до цього ж полку від Хмеля, обидва згоджувался з моїм шпигуном, котрого «язика» я відіслав й. м. п. краківському. Хмель напевно є в Животові, полки Криси з пушкою (*Описка. Треба читати: з Пушкаренком* — Ю. М.) у Прилуках, Джеджелій з Гладким в Білиловці, Пилипча з своїм полком у Котельні, Білоцерківський полк у Вільську, котрому полку наказав йти на Корець. Ніжинський полк з Переяславським в Ясногороді і в Білгородці піде до Макарова. Черкаський з самим Хмелем. Київський полк буде стерегти Києва. Небаба буде стерегти переправ від литви. Існує суворий наказ, щоб жоден татарин не переходив на цю сторону лінії. Полк паволоцького війта (*пропущено: “в Чуднові” — Ю. М.*). Всім цим полкам наказав Хмель, щоб всією потугою (*пропущено: «наступали» — Ю. М.*), сподіваючись застати наше військо, стягуючись під Кам’янець-Подільський, а там обложивши, чекали його подальших наказів, бо він очікує ще більшої потуги від хана, і очікує її з дня на день, з хвилини на хвилину.

Цими днями прибув до нього турецький посол, котрого в Животові має приймати; з чим би прийшов, ще не знаю.

Це повідомивши, віддаюся милості в. м. м. п. , котрого залишаюся цілком пониженням слугою.

З боку татар

Хан залишається в Криму, він пішов би сам на війну, але тому що його брат, солтан-калга, є хворим і дуже опух, сам хан залишається при столиці, а нурадин-солтана відправив, з котрим вийшло з Криму п’ять тисяч війська і орда з Буджаку, також і ногайська [орда] йде з ним. Переправився через Дніпро [під] Іслам –городом, кочує біля Інгульця. Було наказано буджацькій орді зразу вирушити, бо Алі-ага до них приїхав, виганяючи їх, але ті виправдовувалися, що через худих коней не могли вийти, хіба що зразу після св. Юрія вирушать з нурадин-солтаном, з’єднаються з ними на Піщаному броді на Бузі.

З боку турків

Ці є у дуже великому сум’ятті, бо на цьому боці Білого моря вважають всі паші повстали. Паша Вану, а другий на Кипрі, обидва повстали, бо їм хотілось зразу держави брати і взагалі проти тих нових пашів підняли війну.

¹ У другому списку: «з сотні Кривоносенка».

Ісприн паша, племінник по сестрі Абази-паші, цей має свого доброго війська сорок тисяч, палить аж до самої шкіри, пустошить як в неприязельській землі.

З Вавілону прийшла відомість, що потужні персидські війська і сам король з ними наступають, щоб взяти Вавілон від турків, так тоді ледве спромоглися на дві тисячі яничарів, що їх послали кінно до Вавілону.

Все військо повсталор проти будинського паші і перебило йому всіх його двірських слуг.

Два брати (*маються на увазі брати Зрінї — Ю. М.*) з хорватськими, далматинськими, венецькими військами спалили двадцять шість міст і на землі ведуть потужну війну і морські галери вже на море вийшли до Кандії і біля Босфору стали і не допускають провіанту з Білого моря до Стамбулу.

З боку козаків

Сам Хміль залишається зараз в Чечельнику, чекає на орду, до котрого збираються селянські війська, який вже цілком піддався турку з усім військом; послав своїх послів, просячи про допомогу проти нас, і наказано, щоб йому надавали допомогу хан і обидва господаря. Хан тільки для проби вислав нурадин-солтана, на вість від якого буде чекати, якщо тому пощасть, а якщо ні, тоді не вирушить на війну. Господарі не думають про те, щоб мали козакам помагати, але тільки дивляться на наші результати. Цього однак зичать, щоб наступити на неприятеля з всією потугою, тоді їх певно орда відступить.

Татар певно після св. Юрія треба сподіватися, котрі разом з Хмелем хочуть вивернути фурію на його мость пана чернігівського воєводу і на те військо, котре є при ньому: коли ж це військо вважає за найліпше.

Буджацька орда буде переправлятися під Тягинею.

Молдавський господар затримав цього чауша, котрий йшов з шаблею і булавою до Хмеля, але бояться турки, щоб інакше до Порти не вдався Хмель, подав мир. Написав однак до сілістрійського паші, радячи щоб це облишили. Показуючи те, що король з великою потугою з усім військом наступає: коли йому Бог пощастить, як йому на вас з військом наступлять.

Візіря такого мають абиякого, він не тільки не є рицарською людиною, але й по-турецьки не вміє.

Козакам і орді не треба вірити, бо будуть тільки чекати слушного часу.

Наше військо вже зібралось під Сокалем, аж королеві й. м. немала частина прибуде, де недовго затримається під Сокалем, але піде до Бродів.

Війську з-під Сокаля наказано вирушити і пану польному гетьману наказано під Броди збиратися до купи.

Татарського посла, мешкаю чого тут рік, відправлено.

Король його мость 9 травня виїжджає з Любліна під Сокаль.

Добровольцям, котрі своїм коштом виставляють війська, наказано йти під Крилів (?) і збиратися, котрих сподіваються, що прийде сім тисяч.

Князь його м. Вишневецький, пан руський воєвода, приїхав по виклику від короля його мості.

Пана коронного маршалка помирили на певних оговорених умовах.

Цей лист багато в чому збігається у своїй початковій частині з листом ренегата Я. Ясноборського до кам'янецького старости від 24.04.1651 р. (опублікованому у збірнику «Документы об Осободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — № 156. — С. 403–404»), в квадратні дужки взяті принципові різночитання з варіанту у «Таборовому щоденнику» Я. Радзівіла. У наведеному вище тексті містяться часом описки та пропуски (їх припустився копіїст кінця XVIII–XIX ст.), які виправлені нами в перекладі (в дужках). Друга частина листу (від слів «Z strony tatarów») є цілком оригінальною, але не виключено, що тут об'єднано листа Ясноборського з якоюсь новиною — Ю. М.

№ 93

1651, квітня 23. — Лист невідомого до архієпископа (примаса ?)

Troje oraz pisanie wziąłem dnia wczorajszego wieczorem tak z Lublina, jako z obozu zpod Kamieńca, ale wszystkie barzo niewiesiołe.

Daje znać gospodar wołoski przez księdza Styczyńskiego, jezuita k. j. m., że cesarz turecki rumelskiemu, silistryjskiemu baszom posławszy im dziesięć tysięcy janczarów, także wołoskiemu, mułtańskiemu i siedmigrodzkiemu pod utraceniem państw na głowę ruszyć się do Chmiela kazano. Tak żeby imię polskie wygubiono, całe już wzięwszy w protekcją swoje Chmiela, który poprysiął wiare busurmańską przyjąc. Posłał han tatarski z wypowiedzaniem swojej przyjaźni k. j. mci i Rzeczypospolitej, kopytami szkap swioich zetrzeć obiecuje.

Nastąpił nieprzyjaciel już potężnie na Bar, z którego hojnie praesidium sromotnie pierchnął, odbiegszy piechoty nienieckiej trzech set na zamku, która już dotąd niejmylnie zniesiona. Wojsko zaś pod Kamieńcem barzo zgłodzone, zniszczone i od koni odpadło, tak że na każdy dzień bez wstydu po kilkunastu towarzystwa ujeżdża. Między regimentarzami sroga niezgoda tamecznymi, bo jeden tak, drugi inaczej. Owo widzę, że podobno już Pan Bóg ultimam periodem chce z ojczyzną naszą uczynić. P. krakowski obóz toczy pod Włodzimierzem. Wici na pospolite ruszenie wydano, aby pro 5 junii pod Konstantinowem stanęło: takowa infelicitas k. j. m., że swoim prywatnym dworem przyjechał do Lublina i nie miał żadnego in occursum okrom p. lubelskiego z kilkanastu młodzi za karetą.

Moskwa nad spodziewanie nasze, odstępuje nas, declarowali się przy Chmielu. Owo poprostu nadziejej w nikim nie możemy pokładać, tylko w samym Bogu. Do tego zdrajce Chmiela nikt się nie chciał podjąć jechać, lubo drogo opłacano; oto przecie jeden, którego już było osądzono na gardło, przysiągszy przed najświętszym sakramentem, że listy odda od pp. komissarzów, któremu go vocują do traktatów, powędrował; ale co sprawi, słaba barzo nadzieja.

To tedy w. m. m.panu sufficionter oznajmiwszy z tych listów, łasce się, etc.”

НБ України у Львові. — Відділ рукописів. — № 2286. — Арк. 144. — Копія XVIII ст. тексту документа передує запис зроблений копіїстом: ”1651 23 kwiet. Copia listu do j. m. ksdza arcybiskupa pisanego de data d. 23 april. 1651”, тобто «1651 23 квітня. Копія листу до й. м. ксьондза архієпископа писаного 23 квітня 1651».

Переклад

Зразу три листи отримав вчора увечері як з Любліна, так з табору з-під Кам'янця, але всі дуже невеселі.

Дає знати молдавський господар через ксьондза Стичинського, езуїта к. й. м., що турецький султан румелійському, силістрійському пашом, пославши їм десять тисяч яничар, також молдавському, валаському і семигородському господарям під загрозою втрати держав наказано наголову вирушити до Хмеля. Так щоб польське ім'я вигубити, цілком вже взявши в свою протекцію Хмеля, який присягнув прийняти бусурманську віру. Татарський хан послав з виявом своєї приязні к. й. мості і Речі Посполитій: копитами своїх коней обіцяє стерти.

Неприятель вже потужно наступив на Бар, з котрого залога ганебно втекла, покинувши триста німецької піхоти на замку, котрі досі вже без сумніву розгромлені. Військо ж під Кам'янцем дуже зголодніле, понижене і відпало від коней, так що кожного дня без сорому по десятку товариства виїжджає. Між тамтешніми регіментарями велика незгода, бо один так, другий інакше. Взагалі бачу, що мабуть вже Господь Бог хоче вчинити останній період для нашої вітчизни. П. краківський закладає табір Володимиром. Віці на посполите рушення видано, аби 5 червня стали під Костянтиновом: таке нещастя к. й. м., що своїм приватним двором приїхав до Любліна і не мав жодного супроводу крім п. люблінського з кількома десятками молоді за каретою.

Москва попри наші сподівання, відступає від нас, обіцяли стати на боці Хмеля. Попросту взагалі на нікому не можемо покластися, тільки на Самого Бога. До цього зрадника Хмеля ніхто не хотів їхати, хоча за це дорого платять; правда один, котрого вже було засуджено на смерть, присягнувши перед святими дарами, що віддасть листи від панів комісарів, в котрих його закликають до переговорів, помандрував; але що вчинить, дуже слабка надія.

Це повідомивши в. м. м. пану достатньо з цих листів, милості і т.д.

№ 94

1651, травня 6. — Варшава. — Новини в листі Граничного до Лаврентія райці м. Казимира

„W dzień św. Kazimierza awizy przyszli z Ukrainy, które j. m. ks. kanclerz Leszczyński pisze do j. m. ks. Macieja Łubieńskiego.

Po napisaniu tego lista, dzisiaj, w samo kazanie, z poczty z Ukrainy przywiziono listy od różnych; w tym że czasio od j. m. p. wojewody czernichowskiego przybieżał z Krasnego posłaniec, który był w potrzebie z dobrą, za łaską Bożą, nowiną od j. m. p. Kalinowski, wojwoda czerniechowski, hetman polny koronny, dla prętszej wyprawy armaty z Kamieńca, troszeczkę się tam zatrzymał, zkąd szedł z wojskiem (?) mimo Bar; nie ustępując do Baru, zesłał do j. m. p. Lanckoronskiego, wojew[ody] braclawskiego, prosząc, aby się dla zniesienia z sobą chciał wiedzieć, i tak się stało, że w Stanisławowie, 4 miłe od Baru, zniosszy się z sobą, j. m. p. wojew(oda) czernihowski, doszedszy języka o Nieczaju, że wyszedzszy z Szarogrodu z pułkiem swoim, tu jest, w Krasnym, kommunikiem konno, zostawiwszy nazadzie armatę,

спіszył до Krasnego i tam w dzień poniedziałkowy zapustny ubiegszy miasto; ci, co byli w mieście kozaków wyścinał; Nieczaj wypadszy z zamku, bo pieszo był z swojemi zawarł, potężny succurs miastu dawał; nic jednak nie wskurawszy, do zamku się retirował, który że był bardzo ogromny, potężnie się bronił; ze trzech stron działa zatoczono, przez poniedziałek i wtorek do nich szturmowano. Posełał j. m. p. wojewoda czerniechowsky, obiecując im zdrowie, aby się poddali, iż nie [z] tą intencją przyszedł, aby ich gromić miał, ale aby przez traktaty Wojsko Zaporowskie uspokojone i przy swoich wolnościach zostawione było, tak hardzie i desperacko stanęli, że wzięli poginąć, niżeli się poddać, zacyzm we środe nade dniem do byto ich szturmem. Nieczaja z bratem swoim zabito i wszyscy wysieczoni, a było ich pietnaście tysięcy rogostrowego kozactwa pułku Braclawskiego i tak prawie wszystka starszyna pułku tego poległa, w którym Chmielnicki wielki robur pokładał. Armata wszystka, która była przy nich, dostała się j. m. p. wojewodzie czerniechowskiemu, miasto Krasne popalone; zacyzm po takim początku nasi animati i dalej się udali, zkađ, daj Boże, abyśmy coraz pocieszniejsze nowiny słyszeli; więzniowie twierdzą, że na Litwie wszyscy niemal potęgę kozacka obróciła się z tatarami, co i te razy przed tym niemal codziennymi verificatur awisami.

Die 6 marty te znowu nowiny przyszły, że kozaków 2 pułki zadybał (?) j. m. p. wojewoda braclawski, który był za drugimi kozakami poszedł, i tam poddali mu się starszynę wszystkie wydali, armate i swoje wszystkie bronie oddali, a sami gdzie ich obróci hetman i przeciw swoim kozakom stawać obiecali wiernie to poprzysięgli.

Pryszło i to, że tatarów 40 tysięcy idzie Chmielnickiemu na pomoc. Wczora śpiewano wszędy w Warszawie po kościołach „Te Deum Laudamus”.

НБ ім. В. Стефаника у Львові. — Ф. 5 (Оссолінських). — Оп. 1. — С. 841-842. — Тогочасна копія. — Текст листа передує запис зроблений копіїстом “Nowiny z Warszawy, które pisał p. Graniczny do p. Wawrzyńca Toporskiego, rajce kazimirskiego. Data z Warszawy die 5 maii 1651”, тобто «Новини з Варшави, котрі писав п. Граничний до п. Лаврентія Топорського, казимирського райці. Дано з Варшави 5 травня 1651». Оpubліковано: Мицик Ю. А., Дятлов В. З іноземних джерел про Берестецьку кампанію//Воєнно-історичний альманах. — 2002. — № 1 (4). — С. 133–134)

Переклад

У день св. Казимира прийшли авізи з України, котрі й. м. кс. канцлер Лещинський пише до й. м. кс. Мацея Лубенського.

Після написання цього листа, сьогодні, під час проповіді, привезли з пошти з України листи від різних; в цей час від й. м. п. чернігівського воєводи примчав з Красного посланець, котрий був у бою, з доброю, з милості Божої, новиною від й. м. п. Калиновський, чернігівський воєвода, гетьман польний коронний, заради швидшої відправки гармат з Кам'яця, трошечки там затримався. Звідти він йшов з військом повз Бар; не вступаючи до Бару, послав до й. м. п. Лянцкоронського, брацлавського воєводи, просячи, щоб для зв'язку з собою хотів знати (про дії Калиновського). І так сталося, що в Станіславові, 4 милі від Бару, зв'язавшись з собою; й. м. п. чернігівський воєвода, діставши

«язика» про Нечая, що той, вийшовши з Шаргороду із своїм полком, тут є, у Красному, рушив кіннотою, залишивши гармати в тилу, спішив до Красного і там у день понеділковий запустний зайняв місто; цих, що були у місті козаки, вирубав; Нечай вискочивши з замку, бо пішо був зі своїми укріпився, давав місту потужну допомогу; нічого однак не добившись, відступив до замку, котрий був дуже великий і потужно боронився. З трьох сторін було поставлено гармати і протягом понеділка і вівторка до них штурмували. Посилав й. м. п. чернігівський воєвода, обіцяючи їм життя, аби тільки піддалися, кажучи, що він прийшов не з тим наміром, щоб їх громити, але щоб шляхом мирних переговорів заспокоїти Військо Запорізьке і залишити його при своїх вольностях. Однак ті так гордо і відчайдушно стали, що воліли загинути, ніж піддатися. Через це їх було в середу перед світанком взято штурмом. Нечая з його братом забито, всіх порубали, а було ж їх п'ятнадцять тисяч реєстрового козацтва Брацлавського полку, там полягла вважай уся старшина цього полку, на котрий Хмельницький покладав велику надію. Артилерія вся, котра була у них, дісталася й. м. п. чернігівському воєводі, а місто Красне спалене. Після такого початку наші піднеслися духом й рушили далі, звідки, дай Боже, щоб ми щоразу потішніші новини чули; в'язні стверджують, що майже вся козацька потуга з татарами звернулася проти Литви, про що раніше повідомлялося майже щоденними авізами.

6 березня знову прийшли новини, що й. м. п. брацлавський воєвода здобував два мполки козаків. Він пішов за іншими козаками, що йому піддалися й видали всю старшину, артилерію і всю зброю, а самі обіцяли вірно служити і йти туди, куди звелить гетьман проти своїх козаків; дали на це й присягу. Прийшло й те повідомлення, що 40 тисяч татар йде на допомогу Хмельницькому. Вчора у Варшаві по костелах співали «Тебе, Боже. хвалимо».

№ 95

1651, до 6 травня. — Люблін. —

Конфесата Демиди, козака Київського полку

„Confessata Dimida, kozaka z pułku Kijowskiego nowozebranego. Do tego pułku przysłany przezwiskiem Orkusza Cwiłonenko, pokrewny Chmielnickiego.

Tenże Dimid powiada, iż już wyszło 5 Zaczalim na podjazd pod wojsko koronne, z którym koni 80 puściło się do niejakiego Wołkłada bojaryna, odwiadać o żołnierzach. Tewnże kusił się z podjazdem j. m. p. podkomorzego kijowskiego, wszyscy prawie zginęli i sam starszy, Miško Kołomiicz przezwiskiem.

Z Zadnieprza jeszcze łądem wszystkie pułki na tę stronę przysły ku Litwie. Pułkow trzy z synem Chmielnickiego poszło, jeden Niebaba, drugi — Czernihowski, trzeci-Tymoszek.

Tenże iż niedziel dwie od Chmielnickiego za Winnice; w jednym ruzkazuje, aby się z dobrą siłą na podjazd wybierał Orkusza; w drugim, aby się szarpaniną nie bawił. Tenże powiada, że Chmielnicki ze wszystkim wojskiem umyślił kupić i kładzie, że już zbliża się pod Kamieniec Chmielnicki. Tenże już w wojsku taka jest wiadomość, iż niema czekać trawy, ale zaraz iść na wojsko coronne.

Tenże iż ziemie małe i wielkie stworzenie Pana Boga prosili o pokój, a ten raz inaczej stanęło, jako posiełki idą.

Tenże iż podjazd z Zaczakiem wrócić nie ma, poki z ta pięcią tysięcy communika dobrego języka nie dostanie.

Tenże iż na to Orkusza wyprawiony, aby na polach kijowskich stanął, i Kijowa strzegł.”

АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ VI. – № 36. – С. 616. – Копія 1651 р. Переклад з польської. Дана конфесата була надіслана князю Радзівілу литовським підканицлером з Любліна 6 травня 1651 р. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. – 2001. – № 1. – С. 145–146).

Переклад

«Конфесата Димида, козака з Київського полку, новозібраного. До цього полку присланий родич Хмельницького на прізвище Оркуша Хвилоненко.

Цей же Димид каже, що вже вийшло 5 000 доброї кінноти із Джеджелієм на роз'їзд під коронне військо. З них 80 рушили до якогось Волклада, боярина, дізнатися про жовнірів. Цей же [загін] зустрівся з роз'їздом його мості пана київського підкоморія, майже всі загинули і сам старший Мисько на прізвище Коломієць.

Із Задніпря ще по льду всі полки прийшли на цю сторону, до Литви. Пішло три полки із сином Хмельницького: один — [полковник] Небаба, другий — чернігівський [полковник], третій — Тимошек [Хмельницький]. Цей же [Димид] два тижні [тому відійшов] від Хмельницького за Вінницею. В одному [листі] наказує (*Хмельницький. — Ю. М.*), щоб Оркуша виходив на під'їзд з доброю силою, а в іншому — щоб не займався грабунками. Цей же каже, що Хмельницький з усім і ордою вирішив йти на Кам'янець, але спочатку хоче зібратися; вважає, що Хмельницький вже наближається під Кам'янець. Цей же, [що Хмельницький] вже у війську і такі є відомості, що не треба чекати трави, а зараз йти на коронне військо.

Цей же [твердить], що і великі й малі творіння Господа Бога [цієї] землі просили про мир, а тепер сталося інакше, коли йде допомога.

Цей же [твердить], що цей роз'їзд з Джеджелієм не може повернутися, доки з цими п'ятьма тисячами доброї кінноти не дістане «язика».

Цей же [твердить], що для того посланий Оркуша, щоб став на київських полях і охороняв Київ.»

№ 96

1651, не раніше 6 травня.-Конфесата полонених козаків

„Konfessata kozaków pod Kamioncem Podolskim.

Kozak Jurko, Hrycow syn, z Winniegrych futorów, z Humańskiego pułku, zeznał. Nad naszym pułkiem Grudzenko wodzem z Berszady i pułkownikiem. W tym pułku jest chorągwi 14, w pułku Puszkarenka chorągwi 24. Trzeci pułk, nad którym starszym jest Czarnota. Czwarty pułk Zadnieprski, nad którym starszy Hładki, chorągwi w tym pułku 12. Tatarów jest ze dwieście. Bo te chorągwi, co w wale obozowym

polskim powtykone są, tylko dla ukazania stoją, a za walem tam wszystko wojsko łoży. Chmiela tu nie masz, ale w Miedzybożu jest z kozakami i orda, której jak wiele być nie wiem. Bo my tu jesteśmy, nie widzieliśmy z Chmielem. Na miejscu Chmielowym jest tu starszym pod Kamioncem assawuł Brodaty, którego po imieniu jako zowią nie wiem. Pawołockiego zamku jeszcze naszy nie dobyli i nie dobędą, bo ich (to jest naszy) dobrze biją. Dział w naszym szyku z Humania wielkich dwie a małych dwie tu jest pod Kamiencem i z tych dział do Kamiońca strzelają, ale prochów o male mają. Żywności w naszym wojsku malo co jest, oprócz mięsa, którego teraz dostaliśmy. Wojsko nasze pod Kamiencem jako długo będzie stało, nie wiem, bo nam starsi nie powiodają nic o tym. Ordy jeszcze nie spodziewamy z Krymu, która już zapewne idzie, to jest niomylna wiadomość. Kiedyśmy tu pod Kamieniec przysli, pod wieczór sam człowiek jeden z Kamieńca, w sardaku szarym, wzrostu średniego, w czapce siwej, bez oręża, wyszedł do nas, gadał z naszymi kozakami, ale nie wiem o czym, słyszałem jednak to mówiocego, gdy go kozacy pytali „Jakoś z Kamieńca wyszedł?”. „Ukradkiem z miasta wyszedł”, odpowiedział, po której odpowiedzi znowu już w nocy od nas odszedł do Kamieńca. Kamieńca jakby dostać i którędy, były o tym różne rady. Bo jedni mówią, żeby się linami spuszczać, drudzy, że lepiej, spuściwszy stawy z gór, zalać bramy i wodą do miasta wnieść, drudzy zaś mówią, że żadnym sposobem niedobra Kamiońca dostać, atoli jednak stoimy tu kilka niedziel, a potym pójdziemy. Lacha między nami żadnego niema. Naszym kozakom i tatarom barzo z zamku i z miasta szkodzą i siła naszych ginie od strzelby.

2. Kozak Zawiec z Wieprzyka z pułku Puszkaronkowego też zeznał.

3. Jaremia zza Dniepra od Przyłuki Stołkaczowskiej od Hadziacza trzy mile. Ten powiedział, iż tatarów samych jest dzieście tysięcy, nad nimi starszy Karas murza a caryk od Białogroda stoją za wojskiem kozackim w polu. Naszego wojska jest niemało: 1. Hładkiego 2. Puszkaronka 3. Przyłucki 4. Czehryński 5. Czerkaski 6. Kaniowski 7. Bohunow 8. Perejasławski 9. Białocerkiewski 10. Humański. W tych pułkach wszystko kommunik, ze trzech jeden wybrany. Piechota przy Chmielu wszytka i orda. Nam tu kazał Chmiel stać dotąd, poki chan do nas nie przyciągnie. Bohun Chmielowi o wszystkim daje znać co się tu dzieje i o wszystkim tym zpod Kamieńca oznajmuje. Dnia wczorajszego, kiedy polacy dużo naszych wsparli, pod Kosiewa murzak jeden, przyszedszy do nas, mówił: „Nie barzo harazd, bratku, czynisz, mnoho kozaków i tatarów hubisz, a Kamieńca nie dostajesz; kolibyśmy z innym wojskiem po boromieniu (?) chrostu pryniosli, tobyś zaraz Kamieńca dostał.

4. Kozak Dumik H(?)kowenia z Nowego miasta Ostroga z Perejasławskiego pułku, ten powiedział, iż pułkownikiem naszym Dymitr Cybel z Kresą. Jest nahajców dwa tysiąca a murzów pięć jeszcze na zadzie i radę czynili, aby wraz uderzyć na Kamieniec, dla tego żeby się nam okupowali mieszczany i szlachte wydali. To też u nas słyhać, iż mieszczanie z Kamieńca do hetmana naszego przysłali, że lachów do miasta nie puszczą. Wczora Chmiel przysłał do naszego wojska, załecając służby, a pytając się: jeżeli są lachy w mieście?

5. Kozak Wasil z Humania także wszystko wyznawał, jako i czwarty.

НБУ у Львові. — Ф5. — № 2286. — Арк. 147. Тогочасна копія.

Переклад:

„Конфесата козаків під Кам'янцем-Подільським.

Козак Юрко, Гриців син, з Вінегрих хуторів, з Уманського полку, зізнав. Над нашим полком Грудзенко вождь з Бершаді і полковником. У цьому полку 14 хоругв, у полку Пушкаренка 24 хоругви. Третій полк, над яким старшим є Чарнота. Четвертий полк Задніпровський, над котрим старшим Гладкий, у цьому полку 12 хоругв. Татарів є з двісті. Бо ці прапори, що у таборовий польський вал встромлені, тільки для знаку стоять, а там за валом все військо розташоване. Хмеля нема, але у Меджибожі є з козаками і ордою, а яка її кількість не знаю. Бо ми є тут, не бачилися з Хмелем. На місці Хмеля є тут старшим під Кам'янцем осавул Бородатий, котрого як звать по імені не знаю. Наші ще не здобули паволоцького замку і не здобудуть, бо їх (то значить наші) добре б'ють. Гармат у нашому порядку з Умані тут під Кам'янцем є дві великих і дві малих і з цих гармат по Кам'янцю стріляють, але пороху мають мало. Провіанту у нашому війську є мало, крім м'яса, котрого тепер ми дістали. Як довго буде стояти наше військо під Кам'янцем, не знаю, бо нам старші не кажуть про це нічого. Орди ще не сподіваємося з Криму, котра вже певно йде, то є несумнівна відомість. Коли ми прийшли під Кам'янець, під вечір сам один чоловік з Кам'янця, у сірому сардаку, середнього росту, у сивій шапці, без зброї, вийшов до нас, розмовляв з нашими козаками, але не знаю про що, я чув однак таке, що казав. Коли його питали: „Як вийшов з Кам'янця?“. „Крадькома з міста вийшов“, відповів, після цієї відповіді знову вже вночі відійшов до Кам'янця. Про те як дістати і куди до Кам'янця, були про це різні поради. Бо одні кажуть, щоб спустатися канатами, другі, що ліпше, спустивши ставки з пагорбів, залити брами і по воді до міста увійти, інші ж кажуть, що жодним чином Кам'янця не здобути, тому стоїмо тут кілька тижнів, а потім підемо геть. Жодного ляха між нами немає. Нашим козакам і татарам дуже шкодять з замку і з міста і маса наших гине від пострілів.

2. Козак Завець з Веприка з Пушкаренкового полку це ж зізнав.

3. Ярема з-за Дніпра, від Прилуки Столкачівської, від Гадяча три милі. Цей сказав, що самих татар є десять тисяч, над ними старший Карас мурза і царик від Білгорода, стоять за козацьким військом у полі. Нашого війська є немало: 1. Гладкого 2. Пушкаренка 3. Прилуцький 4. Чигиринський 5. Черкаський 6. Канівський 7. Богуна 8. Переяславський 9. Білоцерківський 10. Уманський. В цих полках все кіннота, з трьох один вибраний. Піхота вся при Хмелю і орда. Хмель наказав нам тут стояти доти, поки хан до нас не прибуде. Богун Хмелю про все дає знати що тут діється і про все цим з-під Кам'янця повідомляє. Вчора, коли поляки нашим сильно дали відкоша, під Козовою (?) один мурзак, прийшовши до нас, казав: „Не дуже гаразд, братку, чиниш, много козаків і татар губиш, а Кам'янця не достаєш; коли б ми з іншим військом по в'язанці (?) хмизу принесли, то зараз би Кам'янця дістав».

4. Козак Думик Хковеня (?) з Нового міста Острога з Переяславського полку, цей сказав, що нашим полковником є Дмитр Цибель з Кресою. Є ногайців дві тисячі і п'ять мурз ще в тилу і чинили раду, щоб разом вдарити на Кам'янець,

для того, щоб від нас відкуповувалися міщани і видали шляхту. Це теж у нас чути, що міщани з Кам'яця прислали до нашого гетьмана, що ляхів до міста не пустять. Вчора Хмель прислав до нашого війська, віддаючи накази і питаючись: «Чи є ляхи у місті?».

5. Козак Василь з Умані теж все визнав, що і четвертий”.

№ 97

1651, не раніше 6 травня. — Ясси (?). — Лист молдавського господаря Василя Лупу (?) до королеви Карла — Фердинанда (?)

„Z Wołoch wiadomości pewne.

Nie trzeba się obawiać Koronie Polskiej żadnego niebezpieczeństwa od Turków, bo oni tylko mydlą Kozakom oczy, a mają takiego wezyra, iż nie tylko, żeby miał być sprawnym albo wojennym człowiekiem, ale i po turecku nie umie dobrze. Do tego Turkom przyszła wiadomość od Passy Bahdackiego, że Persy wojska gotuje i do granicy ciągnie z jednej strony, gdzie posłano dwa tysiące Janyczarów do Babilonu konno, aby tam, jako najprędzej, stanęli. Pasza, co w Hanie rebellizował, drugiego w Damaszku Jezyr Passa, sietrzeniec Abazin, któremu chciano wziąć państwo, nie dał go rebellizować i aż ku Stambolowi wojuje, od Zadry ziemiej (?) wojska weneckie idą i harwaci z dwiema bracią Zerenymi następują i szczęści się im. A galery też wyszli na morze. Budzińcy żołnierze rebellizowali i wyścinali dwór baszyn i tak Turcy nie wiedzą, gdzie wrazić ręce. Kozacy kiedy ofiarowali państwu wszystkie polskie, przyjęli to Turcy mile i kazano posiłkować Hanowi z gospodarzami, ale my o tym nie myślimy. Co tedy strony Turków, tych się całe nie trzeba bać. My, oba gospodarowie, nie bojemy się ich, pierwiej co tydzień do nas przysyłali, łupiąc nas, a teraz nie śmieją do nas przysłać, bo się im bardzo tak zamorskie, jako i rumelskie zamieszają kraje.

Co zaś strony Tatarów pierwiej dałem znać, że Gałga już umarł, ale jeszcze nie umarł, lecz wszytek spuchł jako kłoda, co godzina wyglądać śmierci. Muradyn sołtan idzie na pomoc Kozakom z Krymu, mieć więcej nie będzie wojska nad 4000, a budziackich i u nahajskimi 10 000 więcej mieć nie może i to ruszyć się nie może, aż na ś. Jerzego święto, ba i to ledwo, bo nie mając na czym, konie dopiero wypasują. Tu przy Chmielnickim tylko teraz ci dwom (?) hultaje. Haga hańskich wsi objeżdżał, teraz budziackich Tatarów, aby się gotowali, ale powiedzieli: chyba po ś. Jerzym mają się pod hod Jeremó (?) w hańskiej wsi przeprowować. Tak tedy tylko teraz na probę Han wysyła Muradyna, jeśli się nie powiedzie, to Han będzie się lasit królowi polskiemu, bo ja samemu Hanowi nie tusze iść na wojnę, ponieważ Gałga bardzo chory, a trzeba jednemu z nich być na stolicy i państwa pilnować, aby go nie utracić.”

«Оссолінеум» (Вроцлав). — ВР. — № 5656 II. — С. 168–169. — Тогочасна копія)

Переклад

З Молдавії достовірні відомості.

Не треба боятись Короні Польській жодної небезпеки від Турків, бо вони тільки замилюють очі Козакам, і мають такого візиря, що не тільки справний або військовий чоловік, але й по — турецьки не вмie добре говорити. До того ж Туркам прийшла відомість від Багдадського паші, що Перс готує війська і підходить до кордону з одного боку, куди послано до Вавилону дві тисячі

кінних яничарів, щоб там якнайшвидше стали. Паша, що в Хані ребелізував, другий, що в Дамаску Єсир паша, племінник по сестрі Абази паші, котрому хотіли взяти державу, але йому не дали її, тому він повстав і воює аж до Стамбулу; від Задару йдуть венеціанські війська і наступають хорвати з двома братами Зрін'ї і їм щастить. А галери теж вийшли на море. Жовніри Буди повстали і вирубали двір паші і так турки не знають, куди докласти рук. Коли козаки обіцяли їм всю польську державу, це турки мило прийняли і було наказано хану з господарями помагати козакам, але ми про це не думаємо. Що стосується турків, то їх зовсім не треба боятися. Ми, обидва господаря, не боїмося їх, перше до нас щотижня присилали, грабуючи нас, а тепер не сміють до нас присилати, бо їм дуже замішалися як Заморські, так і Румельські краї.

Що стосується татар. Перше я дав знати, що калга вже помер, але він ще не вмер, хоча весь спух як колода, щогодини чекають смерті. Нурадин солтан йде на допомогу козакам з Криму, він не буде мати більше 4 000 війська, а буджацька з ногайськими не може мати більше 10 000 і то не може рушити аж на свято св. Юрія, ба і то ледве, бо не мають на чому, коні тільки випасають. Тут при Хмельницькому тепер тільки ці два (?) гультяї. Ага об'їжджав ханські села, тепер буджацьких татар, аби були готові, але сказали: хіба що після св. Юрія мають переправлятися під Єremoю, у ханському селі. Так тоді тільки тепер для проби хан посилає нурадина, якщо йому не пощастить, то хан буде (...) * королю польському, бо я самому хану не раджу йти на війну, оскільки калга дуже хворий, а треба одному з них бути в столиці і пильнувати держави, щоб її не втратити.»

№ 98

1651, травня 7. — Новини

«Nowiny z Ukrainy przez poczte, które pisał p. Graniczny do p. Wawrzyńca Topor etc. etc. p. p. kupców krakowskich do nich przysłane data 7 maj.

Motłochu, co uszło Nieczajowego do Braclawszczyzny, Niebaba, pułkownik, we 2000 od Chmielnickiego posłany na pomoc Nieczajowi, pojman (?) i nieco starszizny uszli i tatarowie u niego zginęły, czerni, niewiast, dzieci bardzo siła, bo szturm bronili, z przednich officierz niemieckich 3, naszych poęgło; udają, że naszych 1000 zginęło, ale więcej by się znalazło, bo szturm ich poraził; owi to kozacy chcieli naszych ubieżeć in sperate w Barze, ale ich uprzedzono, a w (...) * polu się sprobowali, aż ich wpędzono do Krasnego p. Zamojskiego (...) * z miasta, tam w popioł spalono, biorą miasta, które się poddają, to w popioł palą.

W Litwie był confluctis Tymoszka, syna Chmielnickiego, pojmano (?) * tatarów, co z nim było 4000 pobyto, sam (?) Chmiel nie wiedzą gdzie, ale pewnie napadnie z tatarzy. Nad Dniestrzem chłopów by najbitniejszych i swywolni nasi bardzo persequią i bardzo uskramiają. P. Bóg zimą (?) wygadze, bo jak wskok nastąpi, to pas j. m. p. Kalinowski bardzo w tej bitwie się nie szanował, posłał wszech do księżęcia j.m. Wisznioweckiego, prosząc o kompanią, jeno 12000 naszych było w tej potrzebie, ale kupią się bardzo, co żywo, bo też teraz zdobycz odbierają.

Hospodarz sam wołoski (...) * ustawicznie, aby przystępowali, bo środze ten zdrajca praktiki porobił.

Mieszczan (?) się, kozacy i czerń bardzo po tym zabiciu Nieczaja, owo p. Boga chwają, codzień spodziewają się pociesniejszych mowin. Jest i j. m. p. Lanckoroński, pospołu z j. m. p. hetmanem polnym.

Suładyn maradyn, brat hański, w kilkunastu tysiacy tatar idzie (...) * naszych i 4 000 ma nachajskich, ale nasi wzięli serce i tuszą, że nie doczeka naszych, bo się do kupy zjeżdżają.

Przyszły nowiny do Krakowa die 14 marty godzinę w noc”.

НБ України ім. В. Стефаника у Львові. — ВР. — Ф. 5. — Оп. 1. — № 113. — С. 842. — Копія др. пол. XVII ст. Регест даного листу був раніше надрукований: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 6. — С. 23–24.

Переклад

«Новини з України через пошту, котрі писав п. Граничний до п. Лаврентія Топора і т. д., і т. д. панів краківських купців, до них прислані 7 травня.

Трохи Нечаєвого мотлоху втекло до Брацлавщини. Полковник Небаба з 2 000 був посланий від Хмельницького на допомогу Нечая, спійманий (?); трохи старшини втекло й татари; у нього (Нечая) загинуло дуже багато черні, жінок і дітей дуже багато, бо боронилися від штурму. Три головних німецьких офіцерів полягло, наших кажуть, що 1 000 загинуло, але більше б знайшлося, бо штурм їх вразив; ці козаки надіялись застати у Барі, але їх випередили, а в (...) * полю спробували, аж їх загнали до Красного п. Замоїського (...) * з міста, там все спалили, беруть міста, (а) котрі (не) піддаються, то спалюють.

У Литві підбурювача Тимошка, сина Хмельницького, спіймано (?), татар, котрих було з ним 4 000 розбито, сам (?) Хмель не знають де, але певне нападе з татарами. Над Дністром селян хоч наймужніших і свавільних наші дуже переслідують і дуже приборкують. Господь Бог зимою (?) дасть перевагу, бо як швидко наступить, й. м. п. Калиновський дуже не шанувався в цій битві, послав всіх до князя й. м. п. Вишневецького, просячи до компанії; лише 12 000 наших було в цій битві, але дуже збираються всі наголо, бо також тепер забирають здобич.

Сам молдавський господар (...) * постійно, щоб йшли в наступ, бо цей зрадник зробив великі інтриги.

Міщани (?), козаки і чернь дуже після цього забиття Нечая, Господа Бога хвалять, щоденно сподіваються кращих новин. Є й й. м. п. Лянцкоронський, разом з й. м. п. польним гетьманом.

Нурадин-солтан, брат хана, з понад десятьма тисячами татар йде (...) * наших і 4 000 має ногайських, але наші піднеслися духом і думають, що не (неприятель) дочекає наших, бо збираються до купи.

Прийшли новини до Кракова 14 березня о годині вночі.

№ 99

1651, травня 8. — Варшава. — Новини

„Burdy kozackie i nowiny a data 8 maj z Warszawy 1651.

Kiedy się obiedwie stronie, to jest nasza i Chmiel, gotują przeciwko sobie na nas. Skoro drzy, ponieważ dubin (?) est martis alea. Kozacy mają po sobie tatarów i turczyna, my — Samego Boga. Już które emiry wysłał turczyn do gospodarzów i hord, żeby się na posiłek kozakom gotowali. Spraktikował Chmiel i Rakoczego, posłał bogate w złocie i srebro carowi moskiewskiemu upominki, powiadając przez posłów, że lachowie starożytną wiarą naszą i waszą grecką zgubić chcą, zatym trzeba, żebyście i wy się poczowali. Do turczyna zaś pisał: zostawił mi prawie ojciec moj na testamencie, umierając przykazanie, żebym Machometowej wierze, jako najprawdziwszej na świecie, przyjaznym był w niej, tedy żyć i umierać, i za nią z lachy bić się chcę. Chmielnicki ma swój obóz pod Czeherynem. Obóz krola jego mci pod Sokałem stanowić się, do którego pan hetman polny, zostawiwszy na Kamieńcu praesidium cum (...) * ciągnie.”

БПАН — ВР. — № 1062. — Арк. 349 зв. — Тогочасна копія.

Переклад

Козацькі бунти, новини 8 травня, з Варшави, 1651 р.

Обидві сторони, тобто наша і Хмель готуються до війни. Скоро дрижить (?), бо жереб кинуто (...) *. Козаки мають на своєму боці татар і турків, ми — Самого Бога. Вже котрі еміри турецький султан послав до господарів і орд, щоб готувалися йти на допомогу козакам. Інтригував Хмель і Ракоці, послав багаті, в золоті і сріблі, упоминки московському цареві, кажучи через послів, що ляхи хочуть знищити нашу старовинну віру і вашу грецьку, тому треба, щоб і ви начувалися. До турка ж писав: залишив мені мій батько у заповіті, помираючи, наказ, щоб до Магометовій вірі як найголовнішій у світі, був приязним, тоді жити і помирати, і за неї хоче битися з ляхами. Хмельницький має свій табір під Чигирином. Табір короля його мості стає під Сокалем, до котрого йде пан польний гетьман, залишивши залогу для (...) * у Кам'янці.

№ 100

1651, травня 11 (?). — Ясси. — Лист Юрія Кутнарського до І. Виговського

Gdy ho[spodar] j. m. z oświadczeniem braterskiej swej miłości do jeo mć. pana hetman (...) (...) * swego posiła za (...) * i za zwykłą okazią i (...) * w. i brata m. p. (...) * serdecznie życząc, aby P. Bóg w długi wiek w. m. m. p. zdrowie ztwierdzał i feliciby (...) *wał suciessibq. Non defui w. m. m. p. i w tej okaziej candore meo zwłaszcza (?) gdy do tego (...) *ponowałem, że przez (?) mały upomineczek gratitudinem sobie (?) przeciwko Bogu wyraża. Nie powątpiłem, że w. m., mój m. pan, że (?) ie moje ku sobie życzliw[ość](...) * considerare zechcesz h., poslanca tego którego w. m. , memu mci pan (...) * sine (...) * odprawisz. Powolności (?) (...) * W Jasiech die 11 (?) [...]

«Осcolінеум». — ВР. — № 5656 II. — Арк. 17. — Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: „Od pana Kutnarskiego do tegoż”, тобто «Від пана Кутнарського до цього ж»).

Переклад

Коли господар й. м. з освідченням своєї братерської милості до його м. пана гетьмана (...) (...) * посилає свого посланця (?) за (...) * і за звичайною оказією і (...) * в. і брата м. п. (...) * сердечно зичачи, щоб Господь Бог на довгий вік в. м. м. п. зміцнював здоров'я і щасливо (...) * продовжив. Не пропущу в. м. м. п. і в цій оказії моя щирість особливо, коли до цього (...) * пропонував (?), що через малий безкорисливий (?) подаруночок собі щодо Бога висловлює. Не сумніваюсь, що в. м., мій м. пан, що (...) * мою к собі зичливість (...) * обережно захочеш г., цього посланця, котрого в. м., моему мостивому пану (...) * без (зволікання ?) відправиш. Послуги і т. д. В Яссах 11 (?) [...]"

№ 101

1651, травня 12. — Конфесата двох полонених повстанців з сотні Дорошенка і полку М. Небаби

„Dzień 12 maja[...].

Confessata dwu więźniów z Chojnik do obozu przysłanych, pojmanyh od towarystwa p. Kurpskiego, rodem obadwa z Iwanhoroda z sotni Doroszenkowej z pułku Niebaby.

Naprzód (...) * te.

Z Howryczem Semenem wyszło ich dwadzieścia, za rozkazaniem sotnika Perehuda nakaznego, dla zajęcia koni, którzy wszyscy poginęli.

O Chmierlnickim prawi, że w Czyhyrynje leży z wojskiem koło Pawołoczy położonym, mając tatar dziesięć tysięcy.

O Litwie prawi, że wszystka Litwa ku nim idzie (...) *, ale u nich koło Czernihowa jest, że nie słyhać o wielkim wojsku, tylko co w Chojnikach. Pułki naznaczone do Litwy: Perejasławski, Czernihowski, Niżyński, Pryłucki.

Pod Zbarażem był pod czas oblężenia coronnego wojska.

Za podstąpieniem wojska litt[ewskiego]o chcą się potężnie bronić, małego i wielkiego pędząc z sobą, i черн mocno przy nich stać chce.

W Czernihowie samego pułkownika chorągiew i Czernihowa.

Do Homla jeśli nie staną pacta, tedy zamyślają.

W Starodębie, że słyhać o wojsku litt[ewski]m, dla tego do niego nie myślą.

W Sedniowie jedna chorągiew.

Do Chojnuk i do Babicz nie myślą, do świątek czekają na pacta, także i do Rzeczyce.

p. Chwaszcza zabito.

Черн з ними się sprzysięgła, chce potężnie się bronić.

O trzecim, co uciekł, prawi, także, że był z Borzny.

Od Chołmicza i od Chojnik, co się kołwiek dzieje, dają chłopci wiedzieć tameczni.

Confessata więźnia drugiego Martyna te:

Pod Zbarażem był z Niebabą w tej że Doroszenkowej sotni.

O hetmanie litt[ewski]m słyhać u nich, że z wielkim wojskiem ku nim ciągnie, a oni się obawiając, nad Dnieprem z wojskiem swoim stoją. Niebaba oczekiwa Szumejka.

W Lubeczu jedna chorągiew sontika Rubajła.

W Starodębie już kozacy trzy chorągwie ich weszło w wielki post, Okoza sotnik.

O Rzeczyce nie myszła. Chcą dać bitwę za podstąpieniem wojska w polu pod Czernihowem. W inszych wszystkich wiadomościach zgadzał się z pierwszym.”

(АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 607. — Копія 1651 р. Переклад з польської. Дана конфесата була надіслана князю Радзівілу литовським підканцлером з Любліна 6 травня 1651 р. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. — 2001.-№ 1. — С. 145–146).

Переклад:

«12 травня (...)

Конфесата двох полонених, присланих до табору з Хойнік, спійманих товариством п. Курпського, обидва родом з Івангорода, з сотні Дорошенка з полку Небаби.

Насамперед (...) * таке:

З Семеном Говричем їх вийшло двадцяттеро, з наказу наказного сотника Перегуда задля захоплення коней, котрі (козаки) напевно загинули.

Про Хмельницького твердить, що знаходиться в Чигирині з військом, яку розташоване в Паволочі, маючи десять тисяч татар.

Про Литву твердить, що вся Литва до них йде (...) *, але у них коло Чернігова є, що не чути про велике військо, тільки те, що у Чернігові полки призначені до Литви: Переяславський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький.

Під Збаражем був під час облоги коронного війська.

За підходом литовського війська хочуть потужно боронитися, малого і старого, женучи з собою і чернь міцно біля них хоче стати.

В Чернігові самого полковника хоругв і Чернігова.

До Гомеля якщо не буде укладено мир, тоді замишляють.

До Стародубу, через те що чути про литовське військо, до нього не мислять.

В Седневі одна хоругв.

До Хойнік і до Бабич не думають, чекають до святку на мир, такожі до Речиці.

Пана Хваща забито.

Чернь з ними сприсяглася, хочуть потужно боронитися.

Про третього, що втік, твердить, також, що був із Борзни.

Від Холмечя і від Хойнік, що тільки діється, дають знати тамешні селяни.

Конфесата другого полоненого Мартина такі:

Під Збаражем був з Небабою у тій же сотні Дорошенка.

Про литовського гетьмана чути у них, що з великим військом йде до них, а вони, боячись, з своїм військом стоять над Дніпром. Небаба чекає Шумейка.

У Любечі одна хоругв сотника Рубайла.

У Стародубі вже козаки. Три хоругви їх увійшло у великий піст, Окоза (Окша – Ю. М.) сотник.

Про Речицю не думають.

Хочуть дати битву після приходу війська в поле під Черніговом.м

В інших всіх відомостях згоджується з першим.

**1651, не раніше 12 травня. — Лист подільського земського судді
Лукаша-Казимира М'яковського (?)
до брата, львівського підкоморія Войцеха М'яковського (?)**

„O oblężeniu kamienieckim, które było d. 10 maj 1651.

Ozywam się i ja z powolnością moją w. m., m. m. p., po obsidiej naszej kamienieckiej, w której my tam byli a die 9 maj ad d. 12 quisd. Po odejściu obozu naszego zpod Kamieńca, kędy nieprzyjaciel z poniedziałka na wtorek (з 8 на 9 травня — Ю. М.) Dunajrod spaliwszy i wyścinawszy na głowę wszystką okolice, do Kamieńca ruszył, i na ludziach uciekających, summo mane pod miasto wjechał. Rozumieliśmy wpród, że to był lud nasz, bo ich w pierwszej straży ze trzysta pod miasto podpadło, na temlakach szable mając gołe, i ludzom uciekającym do miasta bydło zganiali i pędzili, ale kiedy orda na górze obozu starego, pokazawszy z jednej strony ku szancom się jako mrówisko rozsypała i z drugiej strony ku Czarnoksiewiczom (?), dopiero im salve дано z dział zamkowych, a w tym i pułki kozackie, których dziesięć tysięcy, jakośmy z języków doszli, a tatarów dwanaście tysięcy. Stanąwszy pułki na górze kozackie szturm piewszy ku miastu przez piechotę chłopską uczynili, która tak dwie nasze chorągwie jezne i dwieście niemców naszych wsparła, że ustąpić nasi do miasta musieli, a w tym chłopstwa na towar i tabór chłopów uciekających pod zamkiem padli. Po obiedzie tego dnia mieliśmy od nich pokój i w nocy do Czarnoksieżyc (?) kilka tysięcy ludzi i do Łanowiec podłali, tych trzeciego dnia przez zdradę Trzybalkowskiego, niejakiego sługę j. m. p. generała kamienieckiego posłali, który im szaty, srebro, obicia, koni tureckich wydał i sam do nich uszedł z Głowackim, ale onego ścięli, lubo przed tym pułkownictwo obiecowali, a Głowackiemu dali chorągiew. Czarnoksiewice dobrze się bronili, lubo miasto spalili, zamek jednak i szlachta wolni zostali.

We środe (9 травня — Ю. М.) uczynili szturm drugi ku bramie Ruskiej, odważnie uderzywszy się, jednak iż palono Karwasza i domki pod skałą, żeby byli naszych z nich nie psowali, dobrze ich tam piechota nasza kilka razy parowała, aż na górę. Wyjechało też ze trzysta kommonika j. m. p. starosty i dobrze ich tak lud nasz konny, jako i z dział zamkowych rażono, że ustępować przed kieszą swą musieli i tam nasi sześćdziesiąt wozów z zdobyczą, którą panom wzięli, konni odjęli i wiele języków kozackich, tatarskich zdobyli, którzy się na to zgadzali, że co celniejsze wojsko przebrawszy, gdy słał Chmiel pod Kamieniec, żeby byli kwarciane wojsko bawili i złączać się z królem j. m. ciał nie dopuszczali, ale im widze Pan Bóg koncepty pomieszał.

Ze środy na czwartek chłopstwo ruskie szanice sobie blisko nad samą skałą circumcirca wyrzucili, z których miastu i ludziom cały dzień we czwartek szkodzili, lubo ich też w tych szanicach dobrze z zamku i z baszt inszych z dział macano, tak iż z nich pierchać musieli, chorągwi odbiegając. Po obiedzie wyszło kilkaset ochotnika pieszego i dwieście piechoty niemieckiej pana Zychlińskiego naszego ku staremu obozowisku, a z drugiej strony j. m. p. starosta z kilkaset jazdy od zamku, ku Kieszynie (?), tam dwa razy z szanców ich nasi ruszyli i kilka chorągwi odebrali, ale przecie siły ich wytrzymać nie mogli, bo ich dobrze Bohun nawodził, pod którym też konia z działa zamkowego zabito i sam ledwie do obozu uskrobał. Wiele tego chłopstwa z dział i z ręcznej strzelby narażono, tak że się całego między sobą pułku dorachować nie mogli

i do Dymka, hetmana swego polnego, do szabel się porwali, że nad wolą i rozkazanie Chmiela tak wiele ludzi pod Kamieńcem potracił, jako zeznali językowie ich.

Za czwartku na piątek w północy przyszedł do nich gorący uniwersał Chmielów, aby wszystko zostawiwszy, kommonikiem jedni za wojskiem naszym, drudzy przeciwko niemu poszli. Uderzono u nich na pobudkę i w trąby i w szyposze i ledwo swoich trupów pogrzebli, po nich grzebiąc suchary, słoniny, gorzałki z flaszkami na obozowisku swoim, który od samych Zienkowic aż do Mokory i pod Niedoń rozciągnęli. Odbieżeli wiele bydła i baranów wziętych poodbiegali, pieceń na roznach, mąk, zboża etc. Tak że ubóstwo kamienieckie prze trzy dni po nich miało co zbierać, a co dziwniejsza wiele więźniów obojej płci i różnej kondycyey wolno kozacy i tatarowie puścili; którzy więźniowie powiedzili, że się tej nocy w obozie ich trwoga stała, że się bej perekopski i insi tatarowie, wzięwszy jakąś niepokieszoną o swoich i o kozakach Chmielowych nowinę, rwali za łeb i tłukli się. Dochodzono tam tego, że gdzieś miało natenczas ich wojsko od naszych szwankować¹, nie darmo bowiem tak pospieszali, że i pod Płomińcami kilkaset wozów naspiżowanych różnemi leguminami poodbiegali. Tym idąc traktem i Skalę słysząc spalili. Tatarowie jednak iść za nimi opierali się o snać ich tam coś zapadło, nacierać znać nie chcą i mówią że im Pan Bóg na te wojnę przeciwko nam nie każe. Nadzieja w Panu Bogu, że ich poda pod szable polskie. Ja wzajem proszę w. m. m. p. i brata racz mie z łaski swej awizować, abyśmy przy codziennych modlitwach za wesołą Bogu podziękowali nowinę.”

НБУ у Львові. — Ф.5. — № 2286. — Арк. 146. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передусь позначка зроблена копійстом: „1651”.

Переклад

„Про кам'янецьку облогу, котра була 10 травня 1651.

Я озиваюсь в моїми послугами в. м., м. м. п., після облоги нашої кам'янецької, в котрій ми там були від 9 до 12 цього місяця після відходу нашого табору з-під Кам'янця, коли неприятель з понеділка на вівторок (з 8 на 9 травня — Ю. М.) Дунайгород спаливши і вирубавши доценту всю околицю, рушив до Кам'янця і з самого ранку на втікаючих людях збройно під місто в'їхав. Ми спочатку подумали, що це наші люди, бо їх у першу сторожу ледве з триста підійшло під місто, на темляках маючих голі шаблі і людям, що втікали до міста, вони бидло зганяли і гнали, але коли орда на гору старого табору, показавши з однієї сторони до шанців як мурашник розсипалася, і з другої сторони до Чорноксенжицям (можливо Чорнокозинці — Ю. М.) поки по них дали залп з замкових гармат, а в тому і козацькі полки, котрих нараховувалося десять тисяч, як ми дізналися від “язиків”, а татар — дванадцять тисяч. Ставши полки на горі, козацькі (полки почали) перший штурм до міста селянською піхотою, котра так потіснила дві наші кінні хоругви і двісті наших німців, що наші мусили відступити до міста, а при цьому селянство, використовуючи бидло і табір втікачів (?) вдерлись під замок (?). Вночі послали до Чорноксенжиць і до Лановець; ці (містечка) взяли на третій день через зраду Тшибальковського, якогось слугу й. м. п. кам'янецького генерала, котрий їм видав шати, срібло, обивку (?), турецьких

¹”tak jest było to murze znacznego poimano”

коней і сам до них втік з Головацьким; але його стратили, хоча раніше обіцяли йому полковництво, а Головацькому дали хоругв. Чорноксенжиці добре боролися, хоча місто спалили, однак замок і шляхта залишилися на волі.

У середу (9 травня — Ю. М.) вчинили другий штурм до Руської брами, відважно вдаривши, однак оскільки палили Карваша (*Карвасари — Ю. М.*) і доми під скелею, щоб вони нашим з них не шкодили, добре їх там наша піхота парила і відтіснила аж на гору. Вийшло також із треста кіннотників й. м. п. старости і добре їх як наші кінні вояки, так і з замкових гармат били, що мусили відступати перед своєю Кишенею і там наші шістдесят возів із здобиччю, яку вони у панів взяли, кінні вояки відбили і багато козацьких і татарських “язиків” здобули, котрі згоджувалися, що найкраще військо відібравши, коли Хмель слав під Кам’янець, щоб затримували коронні війська і не давали з’єднатися з королем й. мостю, але їм бачу Господь Бог помішав плани.

З середи на четвер руське селянство викопали собі окопи близько під самою скелею довкола, з яких шкодили місту і людям цілий день в четвер, хоча їх теж в тих окопах добре з замку і з інших башт з гармат мацали, що з окопів мусили втікати, кидаючи прапори. Після обіду вийшло кількадесят піших добровольців і двісті німецької піхоти нашого пана Зихлінського до старого таборища, а з іншого боку й. м. п. староста з кількасот кінноти від замку, до (гори) Кишені, там два рази їх з окопів рушили і кілька прапорів відібрали, але однак їхньої сили не могли витримати, бо їх добре командував Богун, під котрим теж коня з замкової гармати вбито і сам ледве до табору втік. Багато цього селянства з гармат і з рушниць настріляно, так що між собою не могли дорахуватися цілого полку і до Демка, свого польного гетьмана, кинулися з шаблями, що всупереч волі й наказу Хмеля так багато людей втратив під Кам’янцем, як визнали їхні “язики”.

З четверга на п’ятницю опівночі прийшов до них палкий універсал Хмеля, щоб все залишивши, одні кінно за нашим військом, другі назустріч йому пішли. Вдарили в них тривогу і в сурми і в шипоші, і ледве свої трупи поховали, знаходячи після них на таборищі сухарі, сало, горілку з фляжками на своєму таборищі, котре простягли від самих Зіньковиць аж до Мокори і під Недол (*у щоденнику, що його наводить Грушевський, це місце подано точніше: «від самого Зінькова до Медобору і Мукиші» — Ю. М.*). Покинули багато бидла і баранів, взятих раніше, печеню, яка смажилася на вогні, борошно, збіжжя і т. д. так що кам’янецька біднота протягом трьох днів мала що збирати після них. А що найдивніше, багато полонених обох статей і різного стану козаки й татари відпустили; котрі полонені сказали, що цієї ночі сталася тривога в їхньому таборі, тому що перекопський бей і інші татари, взявши якусь невітійну новину про своїх і про козаків Хмеля, рвали на собі волосся і билися. Довідалися там того, що десь на той час їхнє військо мало від наших зазнати поразки¹.

Недаром так спішили, що й під Пловинцями кількасот возів напханих різними лагоминками покинули. Йдучи цим шляхом, спалили Скалу. Однак татари не хотіли йти за ними і знати їх там щось пропало (?), знати що наступати

¹ Дописано: «так є, було спіймано значного мурзу».

не хочуть і кажуть, що Господь Бог їм на цю війну проти наших не велить йти. Надія на Господа Бога, що їх подасть під польські шаблі. Я у свою чергу прошу в. м. п. і мого брата :зволь з своєї ласки авізувати, щоб ми при щоденних молитвах дякували Богу за веселі новини.

№ 103

**1651, близько 14 травня. — Ясси. — Лист козацьких послів
Павла Яненка та Андрія Кульки до Тимоша Хмельницького**

„Mnie wielce msćci panie Tymopheju, mój msćci panie i bracie!

Będać ja jako posłany od jeo msćci p. hetmana, dobrodzieja naszego, a p. ojca w. m. w pewnych potrzebach do jego mc kniasia węgierskiego, jak też i do hospodara jeo mc ziemie Mołdawski, narzeczonego jeo mc p. ojca w. m., u którego tedy będąc, pokłony od w. m. poćciłem. Wielce się tedy wesili z dobrego zdrowia tako jeo mc p. ojca, jako i w. m. Tedy ochotny hospodarz jego mc był, że nad inszych posłów przyjąwszy sameo w ostatku pozwolił pannę pozwolił przywitać, która się wielce z tego ucieszyła i przy nas w. m. swoje deklarowała, wygładając jako najrychłej samem skutkiem rzeczy, aby to wszystko szczęśliwy termin swoje wzięło i nasz też sama podarkami z łaskej swej (...) * hospod[arskiej] obesłała. Zatym sobie życzem, abyśmy jako najprędzej jako jeo mc. p. hetmana, [ja]ko i w. m. przywitawszy (?), oglądali w dobrym zdrowiu. Którego się oddajemy, łasce też (?) co i w w tamtem. Imiona ut supra.

Jeo mc hospodar ziemie Mołdawskiej tego żąda pokoju, aby co się podoba (...) * w. m. p (...) * sac raczył zaraz przysłać gotów i za szczęście sobie to kłaść obiecuje, gdy o upominek jaki prosić w. m. będziesz”.

«Осcolінеум» (Вроцлав). — ВР. — № 5656 II. — С. 171. — Тогочасна копія. — Тексту документа передує заголовок зроблений копіюстом: „Тегож copia listu do Тумосза, сына Сhmielnickiego”, тобто „Цього ж копія листа до Тимоша, сына Хмельницького”.

Переклад

«Мені вельми милостивий пане Тимофію, мій милостивий пане і брате.

Будучи посланим його милістю п. гетьманом, нашим добродієм, п. отцем в. м. в певних справах до його милості угорського князя, а також до його милості господаря Молдавської землі, нареченого його милість п. отця в. м., у котрого будучи, передали поклони від в. м. Тоді вони вельми раділи з доброго здоров'я як його милості п. отця в. м., так і вашої милості. Тоді його мосьть господар був приязним і прийняв нас краще, ніж інших послів, навіть дозволив нам привітати панну, котра вельми з цього втішилася і при нас висловила свою прихильність до в. м., сподіваючись, що у найближчий час справа завершиться і нас теж з своєї господарської милості обдарувала подарунками. Після чого зичимо, щоб й. м. п. гетьмана та в. м. якомога скоріше привітавши (?), оглядали у доброму здоров'ї. Котрому віддавшись, милості теж (?), що і у тому (?).

Імена як написано вище.

Його милість господар землі Молдавської цього жадає миру, щоб що йому подобається (...) * в. м. (...) * зволив зразу ж прислати і за щастя вважає ж надіслати, коли в. м. про якийсь подарунок будеш просити.

1651, травня 16. — Конфесати двох полонених козаків

„Confessata dwoch kozaków od Czudnowa przywiedzionych, których Jaśnoborski, rotmistrz j. k. m. pojmał.

Hryszko z Bielopola. Pierwszy.

Armata zaporowska u Białewj Cerkwi stoi. Wojsko Zaporowskie Chmielnicki tenże twierdzi, że ma rozdziwić: jedną część ku Kamieńcowi, druga — ku Dubnu i Sokalu.

Ordy jeszcze nie masz.

O poróżnieniu wojskja coronnego między sobą bardzo trzershą i z tej okazji na dwoje chcą swoje obrócić abo raczej na troje.

Przepis listu od Chmielnickiego dostał się mu w Kotelni.

O samym Chmielnickim, gdzie by był doskonale nie wie. Ruszenie wojsk aż o trawie mianuje. O posłach żadnych cudzoziemskich nie słyszał.

Drugi Ihnat z Zakutyniec.

W Zywotowie Chmielnickiego być powiada.

Пулки в Білополі, в Wилску, в Czudnowie, в Przyłukach і в Rychłowце розłożене.

Ordy pewnej spodziewają się.

Ruszenie wojska z Chmielnickim o świętkach kładzie, tak słyszał między setnikami. Starszyna, co majętnieszi, radziby tractatom i pokojowi.”

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36 — С. 617–618. — Копія 1651 р. Переклад з польської. Дана конфесата була надіслана князю Радзівілу литовським підканцлером з Любліна 6 травня 1651 р. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. — 2001. — № 1. — С. 147).

Переклад

«Конфесата двох козаків, приведених з-під Чуднова, котрих піймав ротмістр його королівської мості Ясноборський.

Гришко з Білополя, перший.

Запорізька артилерія стоїть у Білій Церкві. Цей твердить, що Хмельницький має розділити Військо Запорізьке: одна частина піде до Кам'янця, а друга — до Дубна і Сокала.

Орди ще немає.

Поділу коронного війська дуже бояться і тому хочуть [самі] поділитися на дві або три частини.

Йому дісталася копія листа Хмельницького в Котельні.

Про самого Хмельницького, де він був, добре не знає.

Думає, що війська вирушать [в похід] аж тоді, коли виросте трава.

Про якісь іноземні посольства не чув.

Другий [полонений], Гнат з Закутинець каже, що Хмельницький, у Живо-тові. Полки поставлені в Білополі, Вільску, Чуднові, Прилуках і Рихловці. Сподіваються на певну орду.

Виступ війська з Хмельницьким буде, як він вважає, на свята, так чув від сотників. Старшина та, що заможніша, була б рада переговорам і миру.

№ 105

1651, травня 19 (9). — Копія листа Іоана (Яна) Грека
до Богдана Хмельницького

„Kłaniam się tobie do nóg i oznajmuje, jakom miał roskazanie od w. m., iż hospodar wielki ziemie Mołd[awskiej], ociec nasz, Iwan Wasily, wojewoda, w. m., dobry [przy]jaciel i drogi i wierny, któremu opowiedziałem wszystko. Odpowiedział mi, iż przyjął posłów twoich z radością i teraz posłał posłów swoich do w. m. nowych [...] się, aby w. m. poszanował tako, jako Bóg ś., gdyż i on twoje szanował i udarował. Turków jeszcze nie masz, bo kozułbaszowie nastąpili do Bochdana. O co się turcy barzo po(...) i Boga proszą, aby te płagę od nich odwrócił, bo wojsk nie mają, będąc rozerwani, do Brutczanie (?) przyjdą. Łasce się za tym etc.

«Оссолінуем» (Вроцлав). — ВР. — № 5656 II. — Арк. 173. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: „Сорія листу од Яна Греку до Хмельницького від 9 травня за старим календарем”, тобто «Копія листа від Яна Грека до Хмельницького від 9 травня за старим календарем». Приписка до листа: „Przy tych listach tureckich listów w atlasie, podług zwyczaju, listy od Cogli, wielkiego spatara (?). Intercessionales do Chmielnickiego, aby posła hospodarskiego wdzięcznie przyjął. Item w tej że materii do Wychowskiego”, тобто «При цих листах турецьких листів у атласі, згідно із звичаєм, листи, від Чоголі, великого спатара (?). Intercessionales до Хмельницького, щоб господарського посла вдячно прийняв. То саме з цього ж приводу до Виговського». Опубліковано в децю вільному перекладі українською: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 250.

Переклад

Кланяюсь тобі до ніг і повідомляю, як мав наказ від в. м., що великий господар Молдавської землі, наш батько, Іван Василій, воєвода, в. м. добрий приятель, дорогий і вірний, котрому я все розповів. Він відповідав мені, що прийняв твоїх послів з радістю і тепер посилає нових своїх послів до в. м. (...)*, щоб в. м. пошанував їх як Бог свят, бо і він твоїх шанував і обдарував. Турків ще нема, бо кизилбаші підступили до Бохдана. Цим турки дуже стривожені (?) і просять Бога, щоб цю напасть відвернув від них, бо військ не мають, будучи розпорочені, прийдуть до Брутчана (?). За цим милості і т. д.

№ 106

1651, травня 20. — Ясси. — Лист молдавського воєводи Василя Лупу
до Івана Виговського

„Mnie wielce mści panie pisarzu, mój mści panie i przylu!

Jako wszystkich posłów i posłańców moich w przeszlych okazyach curh et patrocinio comissi, jak i terazniejszego singulariter w. m. m. pana zalecam, wielce prosząc, aby p(...) m. m. pana jako felicem ad item do jeo m. pana hetmana i brata miał, tak i (...) odprawę, nic przy tym nie wątpię, iż w tym wszystkim całą wiare u w. m. m. pana (...) [bę]dzie cokolwiek imieniem w. m. m. panu przeloży. Rozumiem, iż p. Pawel, bliski krewny p. hetmana, wyświadczy to, co u mnie będzie

widział, a za calumniam (...)*) emanescunt, gdy jeo m. p. hetman z listu p. Pawła ipsam veritatem agnoscit. Zatyam moje jako najpilni w łaske w. m. m. pana oddaje. W Jasi-ech die 20 mai r. 1[651]

Imie qui supra”.

«Оссолінеум» (Вроцлав). — ВР. — № 5656 II. — Арк. 172. — Тогочасна копія. Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: „Od tegoż do Wyhow-skiego”, тобто «Від цього ж до Виговського». Опубліковано в децю вільному перекладі українською: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 250).

Переклад

Мені вельми мостивий пане писарю, мій мості пане і приятелю!

Як всіх моїх послів і гінців в попередніх okazіях доручав дбайливості і опіці, так і нинішнього особливо рекомендую в. м. м. pana. і дуже прошу, щоб через м. м. pana мав щасливий доступ до його м. pana гетьмана і брата, так і скору відправу, при цьому ніскільки не сумніваюсь, що повну віру в. м. м. pana будеш мати у всьому, що від (мого) імені в. м. м. пану посол викладе. Думаю, що п. Павло, близький родич п. гетьмана, освідчить про те, що у мене побачить, а голоси наклепників замовкнуть, коли сам його м. п. гетьман з листу п. Павла довідається правди. За цим мої послуги якнайстанніше в милість в. м. м. pana віддаю. В Яссах 20 травня 1651.

Ім'я як вище.

№ 107

1651, травня 20. — Ясси. — Лист Юрія Кутнарського до І. Виговського

„Gdy ho[spodar] jego mc z oświadczeniem braterskiej swej miłości do jego mc pana hetmana [m]wego swego posła, za tąż okazją i ja zwykłą moje w. m. p. i bratu conte(...)*) serdecznie życząc, aby P. Bóg w. m. m. p. w długi wiek zdrowie stwierdził i felici (...)*) successiby non defui (?) w. m. m. p. i w tej okaziej candore meo, zwłaszcza gdy do tego iliponowałem (?), że przez mały upomineczek gratitudinem swoje przeciwko (...)*) Bogu wyraża. Nic nie powątpiłem, że w. m., mój mci pan, tę moje ku sobie życzliwość (...)*) considere zechcesz. A posłańca tego, którego w. m., memu mci panu (...)*) sine more odprawisz. Powolno moje (?) etc. W Jassiech die 21 maj.”

«Оссолінеум» (Вроцлав). — ВР. — № 5656 II. — Арк. 172. — Тогочасна копія. Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: „Od tegoż do Wyhow-skiego”, тобто «Від pana Кутнарського до цього ж». Опубліковано в децю вільному перекладі українською: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 251.

Переклад

Коли господар його мость з освідченням своєї братерської милості до його мості pana гетьмана мостивого свого pana посилає, за тоєю okazією і я своєю звичайною в. м. п. і брату (...)*) сердечно зичачи, щоб Господь Бог в. м. м. п. ствердив на довгий вік здоров'я і щасливими успіхами примножив в. м. м. п. і в цій okazії виявити мої почуття, особливо тим, що до цього настроїв (?), що

маленьким подаруночком виявив своє вдячність щодо (..)* Богу. Ніскільки не сумніваюсь, що в. м., мій мостивий пан, цю мою к собі зичливість (....)* захочеш ласкаво прийняти. А цього посланця, котрого рекомендую в. м., моєму мостивому пану без відправиш. Мої послуги і т. д. В Яссах 21 травня.

№ 108

1651, травня 21 (?). — Ясси (?). — Початок листу від молдавського господаря В. Лупу до коринфського митрополита Йосифа (Йоасафа).

„Iwan z Bożej łaski hospodar mołdawski.

Metropolitowi korymskiemu Iozephowi zdrowia dobrego winszowawszy. Dziwnie są (...)*, że świątobliwość twoja (...)* dawno będąc, nie piszesz do mnie, a żadnej (...)* ani mi oznajmujesz i o mojem swacie hetmanie. Teraz tedy kłaniam się świątobliwości twojej jako miłemu przyjacielowi i oznajmuje, iż Tafrali sam przyjechał do mnie rzeczy opowiedział mi swiatobliwości twojej. Za tym zapomnieć nigdy nie będę mógł. Jednak i do końca proszę, abyśmy chciał oznajmić o przyjazni hetmana i co się dzieje z niem. Gdy się wiedząc swiatobliwość twoja (...)*, tedy prosze, abyś partes meas trzymał i w afekcie nie ustawał. Więc i tego koniuszego, posłanego (...)* złąceniu i odola (?) nieco (?) listów promowował a co się tam dzieje oznajmił mi, także i o zdrowiu swym, którego życząc na długie lata, zyczliwym zostaje przyjacielem”.

«Оссолінеум» (Вроцлав). — ВР. — № 5656 II. — Арк.172–173. Тогочасна копія. Тексту документа передусє запис зроблений копійстом: "Copia listu greckiego do metropolity korinfacy (?) od hospodara", тобто «Копія грецького листу до коринфського (?) митрополита від господаря». Оpubліковано в децхо вільному перекладі українською: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. I. — С. 251.

Переклад

Іо з милості Божої молдавський господар.

Коринфському митрополиту Йосифу побажавши доброго здоров'я. Дивуюся тому, що святість твоя так довго там будучи, не пишеш до мене, і жодної речі мені не повідомляєш і про мого свата, гетьмана. Тепер кланяюся святості твоїй як милому приятелю і повідомляю, що Тафрالی сам приїхав і розповів про приязнь твоєї святості і я забути її ніколи не зможу, однак прошу, щоб ти схотів мене повідомити про приязнь гетьмана, і що з ним діється. Бо я знаючи святість твою, прошу, щоб мою справу підтримував і приязні своєї не залишав. Отже і цього посла мого конюшого щоб підтримав, рекомендувавши його, а також і о своїм здоров'ї, котрого бажаючи на довгі літа, залишаюся зичливим приятелем.

№ 109

1651, травня 24.-Лист невідомого до невідомого

„De data 24 praesentis (may 1651).

Przyszły nowiny do królowej jej mości. Ks. Trzebicki pisze do jego mci ks. arcybiskupa, iż Chmielnicki od Tarnopola retyrował się nazad, czym koncept króla jeo mci powargował, bo musi za nim prosequendo eundem (wypoczywszy kilka dni

wojsku pod Kamieńcem przed tym będącemu). Pisze i to, że tamcy niektórzy wojska kamienieckiego poczęli byli buntować, chcąc aby im de facto zatrzymane zapłacono, szkody nagrodzono etc. Lecz to król je ośmieszył. Kazał król je ośmieszyć (*один рядок не прочитуються — Ю. М.*), aby pakt zawarty z chanem k. j. m. nie rwali, trzeci dla tego murze, który poimany.

Wojska naszego z posztami (*почтami (?) — Ю. М.*) piszą już 40 tysięcy, a siła jeszcze w drodze zostaje.”

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — Арк. 150 зв. — Копія к. XVIII ст.

Переклад

24 того самого місяця (травень 1651).

Прийшли новини до королеви її мості. Кс. Тшебицький пише до його мості кс. архієпископа, що Хмельницький від Тернополя відступив, чим задум короля його мості змінив, бо мусить його переслідувати (давши відпочити війську, яке було перед цим під Кам'янцем). Пише і те, що тамті деякі кам'янецькі війська почали бунтувати, хоча чи щоб їм де факто було сплачене затримане, шкоди винагороджено і т. д. Але це король його мость заспокоїв. Наказав король його мость (*один рядок не прочитуються — Ю. М.*), щоб договору укладеного з ханом не розривали, третій для того мурзи, який спійманий.

№ 110

1651, травня 24. — Бабичі. — Конфесати полонених повстанців та уривки з перехоплених листів повстанців

Переклад

«З конфесат козаків Чернігівського полку, взятих під Хойниками 20 травня.

Козак Щиголович зізнав, що у Чорнобилі Мисько Попович зібрав п'ять тисяч чоловік і чекає собі на поміч допомогу з Київського полку, після приходу якої вони мають вдарити на Бабичі.

Небаба, чернігівський полковник, має готове військо, яке стоїть по всій Сіверщині, почавши від Ніжина до самого московського кордону. Він має під своєю владою двох полковників: Петра Забілу та Оршу (*правильно: Гаркушу або Окишу — Ю. М.*), які пішли до Гомеля й Новгородка московського з п'ятьма тисячами для розвідки про прикордонні війська. Небабі не наказано рушати з цієї сторони Дніпра, хіба що буде звістка від самого Хмельницького, чого він сподівається, що невдовзі буде.

Під 24 травня з Бабич.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — Копія 1651 р.

№ 111

1651, травня 26. — Лист кс. А. Тшебицького (?) до архієпископа (примаса)

„I do dzisiejszego dnia nie mamy pewnej wiadomości o nieprzyjacielu, przyniosł wprawdzie wczora takie o nim widzenie p. Grużycki, który na podjazd jezdził, że Chmielnicki sam jest z wojskiem kozackim pod Zbarażem i w tych dawnych

okopach fortyfikował się, chcąc tam na succursy tatarskie czekać, a interim observe postęпки króla j. mći i gdzie na przeprawie, jako dwie lecie, obskoczyć, a tatarskiego wojska jest ośm tysięcy pod Tarnopolem, mil dwie od Zbaraża. Porwał był języka tatarskiego ale dla pogoni, która za nim była, nie mógł go uwieść, musiał go zabić. Teraz relatia, o którejem wyżej wspominał, eks confessatis jednego szpiega, który in tormentis to zeznał. Spodziewa się jednak król jeo mść co godzina pewniejszych wiadomości. Interim przez dzień jutrzejszy wojsko wszystko k. j. mći popisane będzie. O czwartku przyszłym ruszymy się dalej lubo jest pod Zbarażem lubo nie masz. Będzie dali Bóg dobrze: wojsko wyborne i co dzień przybywa. Dziś p. koniuszy koronny wprowadził 400 piechoty i 200 dragonów. J. mć. p. starosta kałuski ma być w niedziele z kilką set wojska¹ własnego porachowawszy czeladzią, którzy się mogą bić będzie wojska blisko dwakroc sto tysięcy. Wczorajszej nocy widziała straż krzyż na niebie i dwu aniołów, którzy królowi jeo mści korone na głowie trzymali, zem tego jeszcze nie eksaminował nie twierdze. Na piechotę głód już poczyna być. Na poratowanie wojska kamienieckiego dosłano zboża kilkunastu łasztów, które król jeo mć chce pieniądzmi swemi zapłacić. Tymże obiecano ćwierć darowaną. Drogość tu wielka: beczka piwa po fl. 12, a korzec owsa po fl. 29, korzec żyta po fl. 30. Pospolite ruszenie jest tylko o mile bełzkiego.

Kozacy po odejściu wojska naszego przez zdradę wzięli zameczek p. krakowskiego, pół mile od Kamieńca, potym 6 dni dobywali Kamieńca ale repulsi.”

НБУ у Львові. — ВР. — Ф.5. — Арк. 151. — Копія к. XVIII ст. Тексту документа передусь заголовок зроблений копіюстом „Сопія листу jeho мści ks. Trzebieckiego до j. m. ks. arcybiscupa de data (1651)”, тобто «Копія листу його мості кс. Тшебицького до й. м. кс. архієпископа від 26 травня (1651)»

Переклад

„І до сьогодні не маємо певної відомості про неприятеля, приніс правда вчора про нього таке про нього бачення п. Грузицький, котрий їздив на роз’їзд, що сам Хмельницький є з козацьким військом під Збаражем і цими днями в цих окопах фортифікувався, прагнучи там чекати на татарську підмогу, а між тим спостерігати дії короля й. мості і на переправі, як два роки тому, оточити, а татарського війська є вісім тисяч під Тернополем, дві милі від Збаража. Я захопив був татарського «язика», але через погоню, яка була за ним, не міг його припровадити, мусив його забити. Тепер реляція, про яку згадував вище, з конфесат одного шпигуна, котрий на тортурах це зізнав. Однак сподівається король його мость що година певніших відомостей. Між тим протягом завтрашнього дня все військо к. й. м. буде переписане. У майбутній четвер ми рушимо далі або під Збараж або не маєш (?). Буде дай Бог добре: добірне військо і щодня воно прибуває. Сьогодні п. коронний хорунжий привів 400 піхотинців і 200 драгунів. Й. м. п. калуський староста має бути у неділю з кількомастами власного війська¹, (всього ж), порахувавши з челяддю, (з) котрою може бути війська близько двохсот тисяч. Вчорашньої ночі сторожа бачила хрест на небі і двох ангелів, котрі королю його мості тримали корону на голові, але його я ще не ек-

¹ Це слово у тексті закреслене.

заменував, не стверджую цього. Починається голод серед піхоти. На порятунок кам'янецького війська дослано збіжжя понад десять лаштів, за котре король його мосьть хоче заплатити своїми грошима. Тим же обіцяно чверть даровану. Тут велика дорожнеча: бочка пива по 12 фл., а корець вівса по 29 фл., корець жита по 30 фл. Посполите рушення є тільки в милі (від ?) белзького.

Козаки після відходу нашого війська взяли зрадою замочок п. краківського, півмилі від Кам'янця, потім 6 днів добували Кам'янця, але відступили.

№ 112

1651, травня 29. — Табір коронних військ. — Лист невідомого шляхтича до невідомого

„Języka wiożą dobrego, to jest pięci kozaków w Sasowie przez owego p. Skrzetuskiego wziętych (co ze Zbaraża do nas przybył, którzy zeznali, że wczora, to jest w wigilią święteczną Chmiel był we Złoczewie mil 10 od nas a wprzód wyprawil 2 tysiacy tatarów a kozaków tysiacy, na odłączenie koni naszym i kazał iść na Gliniany i Zolkiew, w tył nam zachodzić, na rozgromienie tych, co się ściągają do obozu. Bieda temu co nie rychło chodzi. Król jeo mśc dziś w nocy posłał przeciwko nim tysiacy człeka, i znowu w posiłku za nimi pięćset. Nadziej w Bogu, że nie nada się im impresia nam bardzo szkodkiwa. Tak ostrożnie idzie, że i języka nie dają sobie brać, w takiej srogiej kupie, dziewięciu naszych podjazdów nic nie sprawiło, ledwie Skrzetuski z wołoszą województwa Kijowskiego, tego się języka z wielką odwagą, w południe samo wpałszy dostał. Przed czernią tai tego, aby był k. j. mśc i co myśli to tylko sam wie, a Wyhowski. Ten murzak wzięty pod Kopyczyńcami powieda asseveravit, że i tatarowie o krolu nie wiedzą i pisał do nuradyna, oznajmując mu o krolu i życząc mu zgody, abo powrotu do Krymu, sam pisał benevole non coactus; wydziwić się nie może wojsku naszemu, kiedy się wczora popisowała, a tylko sama jazdy polska, że w dobrym rządzie i Konstantinipel i Krym trzeba by wziąć tym wojskiem. To racz w. m. m. p. imaginować że wojsko to, in triplo jeżeli non in quadruplo, większe niżeli pod Zborowem: bezpiecznie rzekę, i niezawstydzę się tego da P. Bóg, że jest ludzi do boju, bez pocztów rotmistrzowskich, bez trębaczów, surmaczów i owych ślepych koni 30 tysiacy affektuje dobrych konnych, świeżych, zażywnych, a przytym do boju sposobnych z długą strzelbą, z kosami, z rohatynami, krom woznic, kucharczów, ciurów. Tak że gdyby głowę na głowę rachować przyszło, ich małaby liczba sobie nie równi, a u nich motłochu więcej, głód wielki, o krolu i liczbie naszych nie wiedzą: bo powiadają, żeby się rwali.

Pospolitego ruszenia nie widać, nie słyhać, już im racz w. m. p. podziękować za ochotę, że albo na tryumf, albo na pogrzeb, strzeż Boże, nas przyjdą. Wojsko wszystko życzy sobie, aby go tu pod Sokal wyciągnąć jako: bo jako my go po błotach i lasach szukać będziemy, pewnie zginiemy. Ale jeśli on na nas przydzie, nadzieja w Bogu i w tym obrazie i w miejscu cudownym sokalskim naświętszej Panny, żeby odniósł karanie za hardość i okrucienstwa swoje: bo i teraz tak już nas contentnit i powieda, że albo uciekną, albo ich oblege. Ma wojska z motłochem dwa kroc sto tysiacy i hordy 15 tysiacy, my zaś o tych dwu postępkach nie myślimy: ani uciekać, bo już nie masz dokąd, spes in virtute, salus in victoria, ale ani się obleć

damy: bo piechota żywności nie ma, tedy nadzieja w polnej bitwie, do której (...) * wojsko kamienieckie z sokalskim. Bo p. hetman polny snąc uzurpował sobie i miał, że moje wojsko, kiedy go więc in colloquiis mianował.

Do Kamieńca chcieli szturmować kozacy, ale gdy już trzy dni cum summa administratione w naszych okopach stali kozacy dał im rozgłosić p. Wiszniewski, a potym razem z dział wypalić kazał, trupów siła położył, że zaraz na głowę hultajstwo uciekło. P. starosta kamieniecki lubo chory, atoli we trzech set koni wypadszy, 40 tatarów dostał. Nuradynowi sołtanowi pięknie i dobrze odpisał: bo nuradin do niego pisał, aby mu Kamieńiec poddał, grożąc mu przyjściem hańskim, baszy silistrijskiego, gospodarów wołoskiego i mułtańskiego, ale on odpisał „Nie jestem zdrajcą pana mego i tobie się dziwuję jako żołnierzowi, że się do zdrajce wiążesz, a co mi grozisz chanem, turkami i wołoszą, tego się ja nie boję, bo pana mam takiego, który mię i z najcieńszego obłężenia wybawi, i wiem, że już jest w polu pod Sokalem, i wy karki swoje pod szablę jego niesiecie.

Dziś rano znowu czterech języków przyprowadzono, to jest 4 kozaków czehryńskich i szlachcica jednego, niejakiego Suskiego przedawczyka, którzy zeznawają, że Chmiel nie posunął ze Złoczewa, ale substitit we Zborowie i cokołwiek jest tractu między Jeziorną, Tarnopolem i Załościami, to opanował wszystko potężnymi pułkami aż do Zborowa i tam chce hana czekać, który festinat na jego sukurs przeciwko nam przebranych kozaków i tatarów wyprawił, co i nam p. Pawłowski confirmat, bo poszedłszy na podjazd i nie dostawszy hucusque języka, tu o dwukoń naszego p. Jana Miaszkowskiego przysłał dając znać, abyśmy się mieli na ostróżności, bo pewnie co moment albo na konie albo na obóz chcą uderzyć. Czerkaski pułkownik idzie z temi ludzmi i tak zapadli (*очевидно описка, мало б буту „zajadli”-Ю. М.*), że po nich nasi nie mogą wziąć wiadomość: bo w nocy idą, a w dzień po błotach i lasach stinat i dla tego nie mogą ich investigare. Dzisiejszego języka dostał Janzul, kozak zaporowski, a teraz rotmistrz p. wojewody braclawskiego, który nam dał żywot w Borszczowie, z Ganzą w kompaniej byli i ztąd poznać będzie dexteritatem kozaków zaporoskich, że co nasi pójdą, to nic nie mogą dostać, a kiedy Zabuski, Jaško, Janzul, Ganza, to nigdy darmo i k. j. m. sporo im też daje, za każdy raz za więznia po kilkudziesiąt talerów, suknie, konie, sotnika kaniowskiego i tatarzyna jednego z pewnymi listami do wojska nieprzyjacielskiego posłano, a najbardziej perswadując tatarów, aby chłopów odstąpili; mają podobno i inszego in commissis, ale absconditia haer sunt a nobis: to tylko wiemy superficialiter, że remedia pacis proponentur, temu wściekłemu człekowi, ut satisfiat intentioni reipublicae, która tractatus pacis koniecznie umyślila inducere, co jednak optandum quam sperantur.

Wojsko już jest na pułki rozdzielone, to jest na 10 pułków. Pierwszy, w którym jest k. j. m. 8 tysięcy cudzoziemców, polskich mało co chorągwi, ale dworska usarska, już ma pod 400 koni usarza i czeladzi dobrej namniej 3 tysiące, co przy chorągwi z długó strzelbą i rynsztukiem.

Drugi pułk pana krakowskiego ma w sobie 4 tysiące.

Trzeci pułk p. hetmana polnego.

Czwarty p. wojewody brzeskiego, ten nie okryty, bo mało co nad pułk wojewody kijowskiego.

Piąty kscia ruskiego wojewody okryty.

Szesty p. wojewody podolskiego.

Siódmy p. wojewody braclawskiego.

Ośmy p. marszałka koronnego i pp. Lubomirskich wielki pułk i dobry.

Dziewiąty p. podkanclerza litewskiego, który wszystkic h Sapiehów, dobry co junaków i dobrych chorągwie tantquam (...) * continet.

Dziesiąty p. chorążego koronnego, wprawdzie ostatni numero, a ludzmi nikomu upośledzić się nie dają: bo tam i Zacwilichowski, Kaliński, Czaplński, Wyżycki i sama nadworna chorągiew conzinet w sobie pod 400 koni, pod którą sług jest pod 70 a wszystko dobrych polowych ludzi pancernych jako owo powiadają: jako gołębie ludzie w żelazie i najmniejszy pocholik.

Emulatia straszne poczęły były bydź tak, że divino consilio factum est, że tu jeo k.mść przybyć raczył i załumił ten ogień; ale i j. k. mć. przez ks. Cieciszewskiego zabiegał temu. Fakcya tamta penitus musiała demittere na srogie acclamatie i quairimonie aż uszy bolą jako do p. hetmana koronnego i Potockiego, wszystkich Lubomirskich, Lanckorońskich, wojew. brzeskiego, p. Koniecpolskiego od pp. Wielgopolskich i ab omni populo tym kończe.”

НБ у Львові. — ВР. — № 2286. — Арк. 151 зв. — 152. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: „Сорія листу з оboзи die 29 маіі (1651)”, тобто «Копія листу з табору 29 травня (1651)»

Переклад

Везуть доброго «язика», тобто п'ятьох козаків взятих у Сасові згаданим п. Скшетуським (що із Збаражу до нас прибув, котрі зізнали, що вчора, тобто у святкову вігілію Хмель був у Золочеві 10 миль від нас а спереду відправив 2 тисячі татар і тисячу козаків, на відлучення коней від наших і наказав йти на Глиняни і Жовкву, в тил нашим заходити, для розгрому тих, що збираються до табору. Біда тому, що не швидко ходить. Король його мость вночі послав проти них тисячу чоловік, і знову на підкріплення їх п'ятсот. Надія в Богу, що не вдасться їм ця сутичка дуже нам шкідлива. Так обережно йде, що і «язика» не дають взяти, такою великою купою, дев'ять наших роз'їздів нічого не досягли, ледве Скшетуський з молдаванами Київського воеводства, цього «язика» з великою відвагою, саме в полудень напавши, взяв. Перед черню (Хмель — Ю. М.) те, що був к. й. мость і що задумує, це тільки він сам знає і Виговський. Цей мурзак взятий під Копичинцями каже ствердно, що й татари про короля не знають і писав до нурадина, сповіщаючи йому про короля і зичачи йому згоди, або повернення до Криму, сам писав добровільно; не можу надивуватися нашому війську, коли вчора добре показала тільки сама польська кіннота, що у доброму порядку і Константинополь і Крим треба взяти цим військом. Це зволь в. м. м. п. уявити, що це військо, утричі, якщо не в четверо, більше, ніж під Зборовом: сміливо кажу, і не соромлюсь цього дасть Господь Бог, що є людей до бою, без ротмістрівських почтів, без трубачів, сурмачів і цих сліпих коней 30 тисяч вимагає добрих кінних, свіжих, вгодованих, а при тому здатних до бою з довгими рушницями, з косами, з рогатинами, крім возниць, кухарів, джур. Так же коли б голову на голову довелось рахувати, їх мала б кількість бути не

рівна собі, а у них більше мотлоху, сильний голод, про короля і кількості наших не знають: бо кажуть, щоб не рвалися.

Посполитого рушення не видати, ні слухати, вже їм зволь в. м. п. подякувати за «ревність», що або на триумф, або на похорон, уховай Боже, до нас прийдуть. Все військо зичить собі, аби його (*неприятеля* — Ю. М.) сюди під Сокаль витягнути: бо як ми його по болотах і лісах будемо шукати, певно загинемо. Але якщо він на нас прийде, надія в Богу і в цьому образі і у місці чудесному сокальському Пресвятої Діви, щоб він отримає кару за свої гординю і жорстокості: бо і тепер так вже нас зневажає і каже, що або втечуть, або він їх візьме в облогу. Має війська з мотлохом двісті тисяч і орди 15 тисяч, ми ж про ці два чини і не думаємо: ані втікати, бо вже нема куди, надія визначається мужністю, а спасіння — перемогою, але не дамо себе обложити, бо піхота не має провіанту, тоді надія у битві в полі, до котрої (...) * військо кам'янецьке з сокальським. Бо п. польний гетьман знати узурпував собі і казав, що моє військо, коли б його у згромадженні називав.

До Кам'янця хотіли штурмувати козаки, але коли вже три дні з найвищим керівництвом в наших окопах стали козаки, дав їм розголоситися п. Вишневський, а потім наказав дати залп з гармат, масу трупів поклав, що зразу все гультяйство втекло. П. кам'янецький староста, хоч і хворий, однак з трьомастами кінних вискочивши, 40 татар дістав. Нурадин солтану гарно й добре відписав: бо нурадин писав до нього, щоб йому Кам'янець піддав, погрожуючи йому приходом хана, сілістрійського паші, молдавського і валаського господарів, але він відписав „Я не є зрадником мого пана і дивуюсь тобі як жовніру, що до зрадника в'яжешся, а мені погрожуєш ханом, турками і молдаванами. Я цього не боюся, бо маю такого пана, котрий мене і з найтяжчої облоги визволить, і знаю, що він вже є в полі під Сокалем, і ви свої шиї під його шаблі несете».

Сьогодні рано знову чотирьох «язиків» приведено, тобто 4 чигиринських козаків і одного шляхтича, якогось Суського перекинчика, котрі зізнають, що Хмель не посунувся із Золочева, але зайняв у Зборові всі шляхи між Озерною, Тернополем і Залозьцями, опанував потужними полками аж до Зборова і там хоче чекати хана, котрий поспішає йому на підмогу, проти нас добірних козаків і татар відправив, що і нам п. Павловський підтведив, бо пішовши на роз'їзд і не діставши досі «язика», сюди прислав нашого п. Яна Мяшковського з двома кінними, даючи знати, щоб ми були обережні, бо певне що момент або на коні або на табір хочуть вдарити. Черкаський полковник йде з цими людьми і так заядлі, що про них наші не можуть взяти відомість: бо вночі йдуть, а вдень по болотах і лісах ховаються (?) і тому не можуть їх розшукати. Сьогоднішнього «язика» здобув запорозький козак Янзуль, а тепер ротмістр п. брацлавського воєводи, котрий дав нам життя в Борщеві, був у компанії з Ганзою і звідти можна пересвідчитися у люб'язності запорозьких козаків, що коли наші підуть, то нічого не можуть дістати, а коли Забуський, Ясько, Янзуль, Ганза, то ніколи даремно і к. й. м. багато їм дає, кожного разу за в'язня по кількадесят талерів, сукно, коні; канівського сотника і одного татарина з певними листами до неприятельського війська послано, а найбільше вмовляючи татар, щоб покинули селян; мають подібно й інші таємниці, але приховують від нас: то тільки знаємо

поверхово, що будуть запропоновані мирні засоби, цьому скаженому чоловіку, щоб задовольнити прагнення Речі Посполитої, котра неодмінно задумала прийняти мирну угоду, що однак є швидше бажаним, ніж реальним.

Військо вже є розділеним на полки, тобто на 10 полків. Перший, у котрому є к. й. м. 8 тисяч іноземців, польських мало хоругв, але двірська гусарська, вже має під 400 кінних гусар і доброї челяді щонайменше 3 тисячі, що при хоругві з довгими рушницями і риштунком.

Другий полк пана краківського має 4 тисячі.

Третій полк п. польного гетьмана

Четвертий п. брестського воєводи, цей не вкритий, бо мало що більше полку київського воєводи.

П'ятий полк князя руського воєводи вкритий.

Шостий п. подільського воєводи.

Сьомий п. брацлавського воєводи.

Восьмий п. коронного маршалка і панів Любомирських великий полк і добрий.

Дев'ятий п. литовського підканцлера, котрий всіх Сапіг, добрий, що юнаків і добрих хоругвей немов (...) * тримає.

Десятий п. коронного хорунжого, справді останній за порядком, але людьми нікому не поступається: бо там і Зацвіліховський, Калинський, Чаплинський, Вижицький і сама надвірна хоругва має під 400 кінних, під котрою є понад 70 слуг а все добрих польових людей панцерних, як кажуть: люди як голуби, в залізі і найменший пахолок.

Змагання страшні почалися, вчинені за Божим задумом, що його к. мость зволив прибути і пригасив цей вогонь; але і й. к. мость через ксьондза Цецишевського запобіг цьому. Ця факція мусила глибоко образитися (?) на суворі догани й нарікання, аж вуха болять, звернені як до пана коронного гетьмана і Потоцького, всіх Любомирських, Лянцкоронських, брестського воєводи, п. Конєцпольського від панів великопольських і всього народу цим кінчаю."

№ 113

1651, травня 29. — Бабичі. -Лист шляхтича Ш. Павші до невідомого

„Wziąwszy wiadomość, iż do Owruca i Norzińska weszli kozacy, a z [imi nie]mało zbuntowanego chłopstwa, wyprawilem podjazd dla języka, którego [nie mogąc] inaczej dostać, musieli w miasto wpaść, broniących rebelizantów [...] położyli, czterech żywcem wzięto okrańców jednych z Czarnobyła, drugich z Korsunia.

«Осолоінеум» (Вроцлав). — ВР. — № 5656 II. — Арк. 139. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок, зроблений копіюстом: „ List pana Pawszki de data 29 maj w Babiczach”, тобто «Лист пана Павші 29 травня в Бабичах»)

Переклад

Взявши відомість, що до Овруча і Норинська увійшли козаки, а з ними чимало збунтованого селянства, я відправив роз'їзд заради «язика»; котрого не можучи інакше дістати, мусили вдертися в місто, повстанців, які боронилися (...) трупом положили, а чотирьох взяли живцем українців, одних з Чорнобиля, других з Корсуня.

1651, травень (?). — Конфесати полонених повстанців

„Confessata kozackie.

Michał Muzłowski.

1. Przeciwko litewskiemu wojsku poszło wojsko tatarów Nachai wielki mały 6 000. Uraz –murdza nad nimi, tatarami.

2. Pułków 3 kozackie: Kijowski, Czerniewski i Połguski, nad temi starszy A[nton], kijowski pułkownik, liczba pułtora kroc sto tysięcy.

3. O chanie wątpliwość, bo kałmuki spodziewa się na siebie.

4. O wojsku Chmielnickiego powiada, że spod Tarnopola wyszedł był ku Jezeri[szczem], że k. j. m.ć. już pod Sokalem, wiedzą kozacy.

5. Do Rakocego posłał Chmiel posłów swoich, przy którym poszedł i mурdzak jeden (...) * stując go Królestwem polskim.

6. Posiłków tureckich mieć teraz nie będzie Chmiel. O synie jego powiada, [iż w Cze]hrinie został.

Drugi kozak. Jaśkow syn z Czechrin, zpod Ostrożka wyprawiony do Węgier z posłami (...) * i Koltą i tatarzynem mурdzą przez Wołoską ziemie i powrócony z listami do (...) *.

2. O chanie powiedział, że ma przyjść, przez co w Wołoszech trwoga i żywność od (...) * posłali (...) *, że po[d] Dorosło (?) idą i posiłki a mogą uciekać, kto znaet. Ci (...) * [powia]dali [o] Chmielnic[kim], że wojsko jego pod Tarnopolem, a lackie pod Sokalem.

3. Do wojska przysłał Chmielnicki uniwersał, aby zbierał[i] wszytki pod Nies(...) * i Kamieńcowi dokuczal[i] i żywności zabraniał wozic.

Trzeci kozak Dyma Iwanowicz z(...) *) la greczin, arendarem był w Jampolu od pana Kozzańskiego, który posłany [był] do Chmielnickiego, aby się rachował o raty arendy, i uszli (?) z Jampol[a] przy posła[ch] kozackich.

Strony hana powiedził, że wątpliwa nadzieja, aby miał przyjść.”

«Оссолінеум» (Вроцлав). — ВР. — № 5656 II. — Арк. 171. — Тогочасна копія. Частково (конфесата Діми) з деякими різночитаннями опубліковано по записах І. К. Свєшнікова: Виткалов В. Г., Пономарьова Т. О. Берестецька битва 1651 року мовою документів. (за матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова). — Рівне, 2005. — № 29).

Переклад

Козацькі конфесати.

Михайло Мужловський.

1. Проти литовського війська пішло військо татар, Ногаї Велика і Мала (орда) 6 000. Ураз-мурза старший над ними, татарами.

2. Полків 3 козацьких: Київський, Чернігівський і Прилуцький, над цими старший А[нтон], київський полковник, кількість 150 000.

3. Про прихід хана сумнівається, бо калмиків сподівається на себе.

4. Про військо Хмельницького каже, що з-під Тернополя вийшов до Озерищ, що й. к. мость вже під Сокалем, знають козаки.

5. До Ракоці Хміль послав своїх послів, з котрими пішов і один мурза (...) * спокушаючи (?) його польським королівством.

6. Турецької підмоги тепер не буде мати Хміль. Про його сина каже, [що в Чи]гирині залишився.

Другий козак Яськів син з Чигирина, з-під Острожка відправлений до Угорщини з послами (...) * і Колтою і татариним мурзою через Молдавську землю і повернутий з листами до (...) *.

2. Про хана сказав, що має прийти, через що в Молдавії тривога і провіант від (...) * послали (...) *, що під Доросло (?) йдуть і підмогу втікати, куди хто знає(?). Ці (...) * [ска]зали [про] Хмельницького, що його військо під Тернополем, а лядське під Сокалем.

3. До війська прислав Хмельницький універсал, щоб збиралися всі під Нес(...) * і Кам'янцю докучали і забороняли возити провіант.

Третій козак Дима (можливо «Дем'ян» — Ю. М.) Іванович з села (?) грек, орендарем був у Ямполі від пана Козаньського, котрий був посланий до Хмельницького, щоб рахувався за платежі оренди, і [вони] пішли з Ямполья геть з козацькими послами. Про хана сказав, що сумнівна надія, щоб він мав прийти.

№ 115

1651, травень (?). — Конфесати полонених козаків, сотника Переяславського полку та Богдана Себельницького

„Secretum Bohdana Sebelnickiego i konfessata Timosza, kozaka kaniowskiego, który bywał setnikiem i asaulem Kaniowskiego pułku.

Powiada, iż wojsko przy Chmielnickim bardzo wielkie, gdyż wszystko prawie chłopstwo na głowę wyszło.

Asecuruje, iż to wojsko lubo jest wielkie, jednak nie jest tak ochotne i sprawne, jako było pod Zbarażem, a większa połowica niemal bez samopałów, o których do pola i zpolnej bitwy mało rozumie rzeczy, do wałów i okopów spobniejszch.

Ordy nie kładzie więcej nad 10 tysięcy, sołtana przędko spodziewam się, do którego Chmielnicki kilka kroc posłał.

Tenże, iż kilka kroc słyszał od Chmielnickiego samego, mianowicie pijanego, że albo zginie i wojsko przepadnie Zaporozkie, albo z wami, bracia, będę za Wisłą.

Tenże, iż wszystka starszyna była za tym, aby do traktatów przystąpić, ale Chmielnicki, zabiegając buntów i radzie czerneckiej na ukontenowanie pospołstwa niemal wszystkie poodmieniał pułkownicy.

Tenże, iż rozne posły wysłał do różnych państw, posły i od Rakoczego jeszcze się nie powrócili.

Tenże, iż posłowie od cara moskiewskiego w Białej Cerkwie byli u Chmielnickiego, sobołowe mu i na jego pułkownicy po 15 przywiezli.

Tenże kozaków duńskich w Krymie i na morzu obawiają się.

Tenże o Chmielnickim powiada, iż go pod Miedzybożem odeśli, teraz gdzie jest obraca i jego rady nie wie.

Tenże nie tuszy, aby mieli Kamieniec obłęgać i dobywać go.

Timoszka, syna swego, w Czechriniu zostawił przy pułkowniku dawnym Wieszniaku przezwiskiem, się rozumie, aby na jego łupy wszelaką ostrożność mieli.

Tenże powiedział, iż ku Litwie nie posłał okrom dwa pułki: Lubieński (?) i Niziński zostawił.

Drugi, Perejasławskiego pułku setnik, powiada, iż boroszna niewiele mają i wojsko ich prędko zgłodnieje. W inszych rzeczach zgadza z Bohdanem, drugich nie wie, bo jest prosty i (nie) wiadom. Z tego p. Czarnecki, sędzia wojskowy, inquirował.

Pytany o zamysłach Chmielnickiego, powiedział, że sami wiecie, co kusli (?) ten, co wojnie i kiedy by naszych było osadzono, zaraz sam Chmielnicki miał nastąpić z wojskiem z tym się nie chciał wydać, albo nie wie, jeśli Chmielnicki myśli o jakich (...). O panu wojewodzie kijowskim nic nie wie, tylko że przyjaciel dobry Chmielnickiego, zaś mówi o nim roznaicie, bo rozumie, że ich miał z lachami pomirzyć.

3. Pytany o metropolicie, czerncach i popach, powiada, że oni mniej pugna i (...) pobratimstwo z tatarzy.

4. Szlachty polskiej i ruskiej już u Chmielnickiej nad sto służy. Przy nim i czeładz swoje (?) żony koło Czehryna i Czerkasz porzuciwszy; imieniem nie wie żadnego.

5. Pytany o Rakoczem powiedział, że i teraz u niego Chmielnickiego poseł i czekają na powrót, a Rakocy Chmielnickiego i ludzi i pomocy obiecuje.

6. Pytany o czerń, powiedział, że ta preмага i gwałtem Chmielnickiemu każe na (...)*

7. Pytany, co rozumie o Chmielnickim po tej z wojskiem naszym rozprawie, powiedział, że (...) wuję na nasz nie nastąpi i że czekać będzie na większe ordy.

8. Pytany, co za poradnik większy u Chmielnickiego, mianował Dźedźale i innych pułkowników, ale ze wszystkim wojskiem rządzi Wyhowski i tot Hołota.

9. Pytany o Litwie, powiedział, że tam 3 pułki na załodze zostały przeciwko (...) cienie, ale nie wie, żeby tam mieli co iść nahajców, jako powiada murza.

10. Czolnów morskich nie mają, dniewowych z potrzebę.

11. Z dworu nie wie, jesliby byli jacy spiegowie Chmielnickiego, ale że on tu swoich posiła.

12. Nie wie czemu Chmielnicki na sejm posłów nie wyprawił od wojska, bo prawie za (...) na radę z kilka tylko swoich zasiada.

13. Czauusz turecki z kaptanem szablą do niego przyjechał, wojska mu obiecuje (...) kazał nas wojować, ale nie powiała, aby mu miano posłać chorągiew.

14. Powiada, że mu spadło bardzo na cerze i kiedy pije, to płacze, a mołojca swego, Tymoszka połeca, to też powiada, że hojny i (...) dzy swoje, a mianowicie między murzy miechamy daje pieniądze.

15. Tatarowie też czynią z niemi, co chcąc, z koni zsadzają, żony i doczki im lu (...)*

Оссолінеум (Вроцлав). — ВР. — 5656 II. — Арк.168-169. Дописано: "То козачкі конфессаті, котóre в. к. м. поклада, котóre годні сѣ до віары, ко замішла здрайца тен, але з tych в. к. м. нехче нікому показати, бо обојга нектóre (?) попаієщ(і) ", о со униженіє в. к. м. просзе", «Ці козачькі конфесати, котрі посилені в.к.м., є гідними віри щодо замислів цього зрадника [Хмельницького]. Але їх в. к. м. хай зволить нікому не показувати, а обидві попалити (?), про що понижене в. к. м. прошу». Оубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська Старовина. — 1995. — № 4. — С. 22–24.

Переклад

Секрет Богдана Себельницького і конфесата Тимоша, козака канівського, який був сотником і осавулом Канівського полку.

Говорить, що військо при Хмельницькому є дуже великим, бо, вважає, все селянство наголо вийшло. Запевняє, що це військо, хоч і велике, однак не є таким охочим до битви і справним, як під Збаражем, а більше половини його — без самопалів; мало з них здатних до поля битви, бо мало на цьому знається, а здатних тільки до валів та окопів. Орди не кладе більш як 10 тисяч. Невдовзі сподіваюсь приходу солтана, до котрого Хмельницький посилав кілька разів. Цей же кілька разів чув від самого Хмельницького, особливо коли той був п'яним, що він або загине і тоді пропаде [Військо] Запорізьке, або з вами, братією моєю, буду за Віслою. Він же [каже], що вся старшина є й була на тому, щоб приступити до переговорів, але Хмельницький, запобігаючи бунтам і чернецькій раді, заради задовільнення загалу, перемінив майже всіх полковників. Цей же подає, що є 25 гармат, досить пороху й куль. Цей же [каже], що [Хмельницький] послав різних послів до різних держав, [ці] послы, а також і від Ракоці ще не повернулися. Цей же [каже], що в Білій Церкві були у Хмельницького послы від московського царя, принесли йому і його полковникам по 15 соболів. Цей же [каже], що донських козаків бояться у Криму й на морі, а про Хмельницького, що вони (*Тиміш та ін. — Ю. М.*) відійшли від нього під Меджибожем; де він є тепер і які його плани, не знає. Цей же не думає, щоб [козаки] мали облягати Кам'янець і здобувати його. [Хмельницький] залишив свого сина Тимоша в Чигирині при старовинному полковникові на прізвище Вешняк, очевидно, щоб стерегти пильно його здобич. Цей же сказав, що [Хмельницький] не послав нікого на Литву, крім двох полків, Лубенського (?) й Ніжинського.

[1–2] Другий, сотник Переяславського полку, каже, що мають небагато боюшна і їхнє військо швидко зголодне. В інших справах згоджується з Богданом, інших не знає, боє простим і не знає справ. Цього п. Чарнецький, військовий суддя, допитував.

Питаний про замисли Хмельницького, сказав, що самі знаєте, що хоче (?), який воює і коли б наших було взято в кільце, зараз же сам Хмельницький мав наступити з військом, не хотів видати (наміри) або не знає, що Хмельницький думав про яких (...)*. Про пана воеводу київського нічого не знає, тільки те, що він є добрим приятелем Хмельницького, тому каже про нього різне, бо думали, що він їх мав помирити з ляхами.

3. Запитаний про митрополита, ченців і попів, каже, що вони менш войовничі і (...)* побратимство з татарами.

4. Польської і руської шляхти вже понад сто у Хмельницького служить. При ньому є і їхня челядь, і дружини, які полишені коло Чигирини й Черкас, але по імені не знає жодного.

5. Запитаний про Ракоці сказав, що й тепер у нього є посол від Хмельницького і чекають на його повернення. Ракоці обіцяє Хмельницькому людей і допомогу.

6. Запитаний про чернь сказав, що та силою наказує Хмельницькому наступати (?).

7. Запитаний, що думає про Хмельницького після цієї справи з нашим військом, сказав, що, мабуть (?), на нас не буде наступати, а буде чекати на більші орди.

8. Запитаний про те, хто є найбільшим порадником у Хмельницького, назвав Джаджалія й інших полковників, але що всім військом керує Виговський і той Голота (?).

9. Запитаний про Литву, казав, що там на залогах залишилося три полки проти татар (?). Але не знає, щоб туди мали йти ногайці, як каже мурза.

10. Морських човнів не мають, а дніпрових досить.

11. Не знає про [королівський] двір, щоб там були якісь шпигуни Хмельницького, але [знає], що він сюди посилає своїх [людей].

12. Не знає, чому Хмельницький не відправив до нас послів від війська, бо на раді вважай сам (?) тільки з кількома своїми сидить.

13. Турецький чауш з каптаном й шаблею приїхав до нього, обіцяючи йому військо [для допомоги], наказує воювати нас, але не каже, аби йому [Хмельницькому] мали послати прапор.

14. Каже, що Хмельницький дуже змінився зовні, а коли п'є, то плаче, покладається (?) на свого молодика Тимоша. Каже й те, що [Хмельницький] — щедрий, а коли вип'є, то щедрий і своїм, а особливо мурзам, мішками дає гроші.

15. Татари роблять з ними, що хочуть, забирають у них коней, дружин і дочок їхніх [...] *.

№ 116

1651, весна. — Сумнівний універсал Б. Хмельницького

"Я, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, повідомляю, що кого цей мій універсал дійде, аби схилилися до моєї волі, і (все), що у ньому написано, повністю виконали. Я обіцяю кожному всілякі вольності під час свого панування. А котрий би цьому був супротивний, буде на смерть покараний, і т. д."

НБУ у Львові. — Ф. 5. — № 189/П. — Арк. 474. Опубліковано в перекладі з польської: Семаньків К. Матеріали для нового видання "Документів Богдана Хмельницького" // Україна в минулому. — Київ-Львів, 1994. — Вип. II. — С. 137–138.

№ 117

1651, травня 31. — Лист невідомого до королевича Карла-Фердинанда

„Posłyszawszy podobno Chmiel o ostrożności i potędzie j. k. mści, upatrzywszy sobie miejsce do paszy i do żywności za leśnemi i błotnemi przepawami, substitit zapewne między Tarnopolem, Zakościami i Zborowem, a to ze dwóch miar: jedna że chana czeka, który już zapewne Dniepr przebywa. Dał o nim znać gospodar wołoski j. k. mci, a druga, że chciałby nas fortem wywabić na złe przepawy i przepaści, aby mu Korsuńska i Piławecka sztuka uszła i jako annosa vulpes wodzi, żeby j. k. mśc na jego fortele nie dbał, gdyby mu można rzecz wojsko kamienickie odżywić, która po niemocy nie może quidquam agredi po głodnej nędzy. Szukają jeo król. mści

wszystkimi sposobami pieniędzy, ale tu skąpo barzo o nie, atoli 20 tysięcy dostać mają, a trzeba jeszcze 70 najmniej. P. Makowski, porucznik p. starosty lubelskiego, z podjazdu powrócił, był aż pod Połonnem i taborek kozacki mil 30 ztąd rozgromił, 300 kozaków zniósł, która to impreza non postremi momenti est u nieprzyjaciela, że lud polski czuje w tyle i dla tego wzięwszy te próbę, po tym małym podjedzie myśli j. k. mśc pana wojew. braclawskiego we dwu, albo 4 tysięcy wysłać, żeby ferro et igne te tam kraje mógł postraszyć: bo by się i czerń dla żon i dzieci musiała rwać od Chmiela.

Pospolitego ruszenia nie widać, hucusque tylko belzkie tuteczne już się stawiło w 500 człeka, więcej nie znajduje się.

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — Оп.1. — № 2286. — Арк. 153. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: "Z listu do królewicza jeo mści ultima maj (1651)", тобто «З листу до королевича його мості останнього дня травня (1651)».

Переклад

Мабуть почув Хмель про обережність і потугу й. к. мості, то набачивши собі місце для пасовищ і для провіанту за лісистими і болотяними переправами, тому став замість цього напевно між Тернополем, Залозцями і Зборовим, а це з двох причин: одна, що хана, який вже напевно вже переправляється через Дніпро (дав про нього знати й. к. мості молдавський господар), а друга, що хотів би нас хитрощами виманити на погані переправи і прірви, щоб йому вдалось повторити Корсунську і Пилявецьку хитрість і водити нас як старому лису; щоб й. к. мость не звертав уваги на його хитрощі, коли б йому можна було б кам'янецьке військо відгодувати, котре не може напасти через німеч після голодної нужди. Його королівська мость шукає різними способами грошей, але тут дуже сутужно з ними, бо 20 тисяч мають дістати, а треба ще як мінімум 70 тисяч. П. Маковський, поручник п. люблінського старости, повернувся з роз'їзду, був аж під Полонним і козацький таборець за 30 миль звідси розгромив, 300 козаків розбив, ця сутичка не є найгіршим моментом у неприятеля, що польське військо є в тилу і тому, взявши цю пробу, після цього малого роз'їзду думає й. к. мость пана брацлавського воєводу з двома або чотирма тисячами послати, щоб вогнем і мечем ці краї залякати: щоб чернь заради дружин і дітей мусила б тікати від Хмеля.

Посполитого рушення не видно, досі тільки місцеве белзьке вже виставило 500 чоловік, більше не знаходиться.

№ 118

1651, червня 1 (травня 22). — Табір під Зборовом. —

Лист переяславського полковника П. Тетері до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці

"Serenissime princeps Transilvaniae D. Dne et benefactor amplissime!

Plus redundant serenissima clementia serenissimae celsitudinis vestrae in me, quam meritorum meorum extitit correspondentia, enim vero omni occasione serenissima celsitudo vestra aspect celsissimo literarum suarum revisere me dignatur,

quod cum gratissime amplector, tum obedientissime obligor servus esseser cel. Vestram interim apprecor, ut quae desideramus, ea quam citissime videamus, et ser. Cel. V. praesentes inserviamus.

Serenissimae Celsitudinis Sestrae obedientissimus ad seriendum Paulus Tetera m. p. Datum ex aestrīs (castris) sub Zborovia 22 mai A. D. 1651.”

“Serenissimo Georgio Rakoci Dei gratia principi stb.”

Опубліковано: Transsylvania et bellum boreo — orientale. Erdely es eszakkeleti naboru levelek es oriator. — Budapest, 1890. — Т. 1. — С. 178. Переклад з латини Й. У. Кобіва. Опубліковано в перекладі російською: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепрпетровск, 1988. — С.61.

Переклад:

«Світліший князю Трансильванії, вельмишановний пане і благодійнику!

Значно більше, ніж заслуговують, я удостоєний найсердечнішої милості (вашої) світлішої високоності, оскільки за будь-якої нагоди (вашої) світлішої високоності удостоюють мене честі порадити високому змісту ваших послань. Ця обставина, з одного боку, викликає у мене величезну вдячність, з іншого — зобов’язує мене бути вашим відданим слугою. Нарешті, я бажаю, щоб ми те, до чого прагнемо, побачили здійсненим у найкоротший строк; щоб я зміг бути корисним вашій світлішій високоності.

Вашій світлішої високоності вельми відданий і готовий до послуг вашій світлішій високоності Павло Тетеря.

Написано у таборі біля Зборова 22 травня 1651 (року) рукою власною.

Адреса: «Світлішому Георгію Ракоці, милістю Божою князю (Трансильванії)».

№ 119

1651, червня 4. — Лист невідомого до королевича Карла-Фердинанда

Komput wojska j. k. mci za tydzień poszłe, bo codzienne odmiany i wojska różno przybywa, zaczum ani ja sam tego mogę per se (?) officere, ani j. k. mc pan pisarz polny praestare może. Bo już j. mśc toties solicitowałem, ale jednych rotmistrzów wytřebować, co się nie stawili, a drugim łby ucinać będą dopiero registr zawarty będzie w. k. mśc stateczną wiadomość będziesz miał.

P. wojewodzie sandomirski 100 piechoty porządnej węgierskiej i p.kasztelan bełzki 80 i koni 6 usarskich. Dupłertz 360. P. starosta sanocki chorągwi 2 kozackiej pechoty 100. P. Zamojski dziś jutro do obozu wjeżdża. P. Dynofa ludzie i ci prędko bydz mają: to co pewnego oznajmuję w. k. mci. Dzisiaj długo consultu była, to jest 4 junij. Młodz p. krakowskiego i inszych wiele rotmistrzów napadli na kozaki, gdzie się p. Kaliński złączył z chorągwią swą i tych kozaków na ściśle grobli na przeprawie dobrze strzepali pod Podhorcami, których twierdzą bydz 2 tysięcy, wozów, koni, żywności nabrali dosyć.

Lud księcia Dominika nieostrożny, tatarowie pod Dubnem napadli, którym koni szarpnęli i onych strachu nabawili nie bez szkody.

Bohusz we 12 tysięcy zapadł był w tych dniach kozaków i tatarów, powrócił certis rationibus pro nobis militantibus.

Zołnierstwo aby było ukontentowane czymkolwiek to kamienieckie, starają się o pieniądze: bo już ruszy król jeo mci pewnie jutro, i już otrąbiono, ale nie koždy wie dokąd.

P. Obuchowicz i Szumowski z podjazdu powrócili, czeladź ich bachmatów kilka dostała, przybyli tam gdzie tych rozgromiono pod Podhorcami kozaków.

Nowin i języków w obozie niemało, tak dalece, że mutatine częste w nich zostawają, ja się pieczętarskich trzymam, jakom wyżej namieniał.

Z listem od Sub chana Azyagi perekopskiego bej tatarzen posłany powrócił się do p. krakowskiego, gdzie o traktatach szczyrych i prawdziwych pisze, a o wydanie murzy ceremonie, przy tym i cnota tego tatarzyna co powrócił i wołoszyna tłumacza, a ten to tatarzyn, co go w Kryłowie widział pers, który rozumiem, że zostanie wolnym.

Tego szpiega, co go p. Majdel pojmał onegdaj, konfessata z drugimi nie zgadzają się, bo on twierdził, że Chmielowego wojska tu nie masz jeszcze, a teraz jako wieczorem przybieżał tatarzyn, już wiemy, że jest, i kozak jeden uciekł od Chmiela, ten i o strachu u nich powieida i o głodzie i że ich teraz bić potrzeba, nie inszego czasu, i spodziewać się, że go czerń wyda; ale jeżeli naszych chan uprzedzi, będzie zabawka i zmocni się nieprzyjaciel, to pewna bychmy tego albo znieśli, albo obłegli Chmiela, a orda dalej od nas jeszcze ostawała. Wołosza z tyłu tatarow szczyrze by dopomogła takie ich pisanie z Wołoch i deklaracye.

Z Litwy nie masz nic tylko to, że Niebaba z drugimi szedł przeciwko wojsku litewskiemu.

W ciągnieniu, gdy się jutro w łasce Bożej ruszymy, co będzie nowego, a daj Boże pociesznego, w. królew. mści oznajmię.”

НБУ у Львові. — ВР. — Ф.5. — Оп.1. — № 2286. — Арк. 153–153 зв. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: "Z listu (do) królewicza jego mości", тобто «З листу (до) королевича його мості».

Переклад

Компут війська й. к. мості за тиждень пошлю, бо щоденно відміни і війська по-різному прибуває, внаслідок чого ані я сам цього можу закрити собою, ані пан польний писар й. к. м. може. Бо вже й. мость я стільки разів турбував, а одних ротмістрів витрубити (*тут: вигнати з війська, зганьбити — Ю. М.*), що не ставились (*до перепису — Ю. М.*), а інших стратити, як тільки буде складений реєстр, про це в. к. мость ґрунтовну відомість будеш мати.

П. сандомирський воєвода виставив 100 доброї угорської піхоти і п. белзький каштелян 80 і кінних 6 гусарських. Дуплеж 360. П. саноцький староста хоругви 2 козацької піхоти 100. П. Замойський сьогодні рано до табору в'їжджає. П. Денгофа люди і ці люди мають скоро бути: те, що певне, повідомляю в. к. мості. Сьогодні довго була нарада, тобто 4 червня. Молодь п. краківського і багато інших ротмістрів напали на козаків, де п. Калинський з'єднався і своєю хоругвою і цих козаків на вузькій греблі на переправі добре потріпали під Підгірцями, котрих стверджують було 2 тисячі; досить набрали возів, коней, провіанту.

На необережних людей князя Домініка напали татари під Дубном, пошарпали коні і перелякали людей, не без втрат.

Богуш з 12 тисячами напав у ці дні на козаків і татар, повернувся з певних міркувань для нас, жовнірів.

Щоб якось було задовільнено кам'янецьке жовнірство, стараються про гроші: бо певно вирушить уже завтра король його мость, і вже просурмили, але не кожен знає куди.

П. Обухович і Шумовський повернулися з роз'їзду, їхня челядь здобула кілька арабських коней, прибули туди, де тих козаків розгромили під Підгірцями.

Новин і «язиків» у таборі немало, так аж стільки, що переміни часті у них бувають(?), я тримаю печатарських, як вище згадав.

З листом від Субхана Ази-аги, перекопського бея, татарин посланий повернувся до п. краківського, де пише про щирі і правдиві переговори, про видання мурзи церемонію, при цьому і честь цього татарина, який повернувся, і перекладача молдаванина, а цей татарин, що його бачив перс у Крилові, котрий думаю стане вільним.

Конфесата цього шпигуна, котрого недавно піймав п. Майдель, не узгоджується з іншими, бо він стверджував, що Хмелевого війська тут ще нема, а тепер як увечері примчав татарин, вже знаємо, що є, і один козак втік від Хмеля, цей і про страх у них каже і про голод і що їх тепер треба бити, а не іншого часу, і сподіватись, що його видасть чернь; але якщо наших випередить хан, то буде битва і зміцниться неприятель, то певно що ми його або розгромили, або обложили Хмеля, а орда далі від нас ще стояла. Молдавани з тилу татар щиро б допомогли, такий їх лист з Молдавії і декларація.

З Литви нема нічого, тільки те, що Небаба з іншими йшов проти литовського війська.

В поході, в який ми завтра з Божої милості вирушаємо, що буде нового, а дай Боже втішного, в. королев. мості повідомляю.

№ 120

1651, червня 4. — Під Сокалем. — Лист невідомого до невідомого

„My tu jeszcze pod Sokalem, czekał k. j. mśc częścią na ściąganie ostatku wojska, które już teraz wszystko jest, oprócz j. m. p. starosty kałuskiego, który jutro będzie; częścią na odpoczynek wojska kamienieckiego, a co większa na wiadomość dostateczną o nieprzyjacielu, którą już teraz mamy. Murza ten poimany pod Kopyczyńcami, z pozwoleniem k. j. mści wysłał był drugiego tatarzyna do sołtan nuradina, który jest przy Chmielu, a pan krakowski przydał mu za przewodnika jednego albaneze, dawnego sługę swego, który mówił i z Chmielem i z sołtanem, a gdy mówił z Chmielem, i powiedział mu o wielkiej potędze królewskiej, mówił zdrajca: „A czemu ż tu nie przyjdzie do mnie, aczci ja nie chce wojować z królem, bo nie mam żadnej przyczyny do niego, ale z Kalinowskim bić się będę. Czemu mi zniósł Nieczaja? Zimie była pora lachów, a teraz moja!”, a sołtana nuradyna Chmiel prosił z płaczem, aby go nie odstępował, upewniając go aby go nie odstępował, upewniając go że już teraz są lachowie na zepchnieniu. Wojsko jego przejeżdżał ten albanese, twierdzi że wdłuż ma go na pułtory mile, a wszecz na milę, chłopów najwięcej, i wielka część na koniach. Pytał go tenże. „Czemu do k. j. mści nie piszesz?», rzekł: „A król czemu też nie pisze do mnie?”. Mówił tenże albanesa sołtanowi, aby pisał do k. j. mści, rzekł: „Niech też król do mnie napisze”. Kazał się wracać do siebie

temuż albanesie, aby był u niego z listami p. krakowskiego prętko i pierwiej niż chan przyjdzie jakaś inclinacją, żeby odstąpił kozaków.

Tenże przyniosł, że chan już przez Dniepr przeprawuje się, i w kilikanastu milach był. Patrząc tedy na tak wielką potęgę kozacką, i mnóstwo tatarów, których będzie najmniej 40 tysięcy, będzie co robić wojsku naszemu, trzydziestom trzem tysięcy i z panięczymi, ale się pewnie nie może wiedzieć, bo lubo k. j. m. popisał wojsko zaciągowe, tak polskie, jako i niemieckie, jeszcze przecie pp. gratialistowie nie dali wszystkim komputu ludzi swoich. Deliberat k. j. m., jeżeli ztąd tu ruszyć, czy czekać tu nieprzyjaciela? Resolutum, że się mamy ruszyć w tym tygodniu pod Gliniany, aby tam czekać i nie puszczając nieprzyjaciela ku Podgórzcu, gdzie znać chce przechodzić, aby złączył się z Rakoczym, ale się z nim pierwiej rozprawim. Mil stąd do Glinian 14, mamy tam być siódmego dnia.

Z wojskiem tym kamienieckim trudność jest, bo się deklarowali rotmistrzom swoim, że nie pójdą za k. j. mcią, jeśli im tu pieniędzy nie dadzą: skarżąc się że koni ani rysztunków nie mają. Radzą często skąd pieniędzy dostać, znać że tu są w klasztorze deposita niektórej szlachty, zaczyn deputowano niektórych do senatu, aby utworzyli te skrzynię, i pieniądze wzięli za assekuracją, że im to z sejmu wróćą.

Piechota już po części zmiora, bo pieniądze na tę ćwierć nie wzięli, nie mają za co kupić, i głód między niemi, a coż kiedy się stąd ruszemy, a to przecie k. j. m. kupił dla nich łasztów żyta kilkadziesiąt za swe pieniądze.

P. hetman polny koronny zachorzał na gorączkę, nieboraczek, ma tu swoje invidie, lubo pochwały godzien, że to wojsko zdrowo do nas przyprowadził.

Obawiam się aby nas nieprzyjaciel na przeprawach nie szkodził. Przy tak wielu wozów jako ich mamy, było niektórych rozumienie, że lepiej było tu czekać nieprzyjaciela. Obawiam się i tego, że nieprzyjaciel puści zagony nam w tył i na koło, którzy będą plądrować, z trudnością będą mogli pasy przechodzić, niż nasze wojsko spędzi potym z pol to pohaństwo.

Dziś też wrócił się z podjazdu p. Kaliński w siedmiset koni, rozgromili nasi 2 tysiąca kozaków niedaleko Podhorców, ale przecie w lasach toporowskich zapadło śnać 10 tysięcy kozaków i dwa tysiąca ordy, aby tu podsiadzy, konie nasze pokradli; posłano przepatrować ich, bo by posłano wojsko znosić ich.

Pod Dubnem tysiąc kozaków a sześćdziesiąt tatarów porazili chorągiew p. wojewody krakowskiego i trzydzieści towarzystwa poimali; wpadłszy potym na przedmieście, porwali 200 wołów, koni 40. Rotmistrzem był tej chorągwie p. Czeczcel. By tu byli przyszli do obozu, nie potkało by ich to było.

Jutro będziemy mieli pospolite ruszenie: Bełskie, Lubelskie, Wołyńskie też niedaleko jest, ale te wszystkie trzech tysięcy nie uczynią. Sędmirskie niedaleko ma być.

List, który pisał sołtan aga do tego murze, czytał tłumaczowi k. j. mści, ale mnie go czytać nie dostało jeszcze.

Wojsko kozackie jest jeszcze pod Tarnopolem, i tam się miał z nim chan złączyć.”

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 154–154 зв. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: "Сорія листу з оboзу д. 4 junij 1651", тобто «Копія листу з табору 4 червня

1651»). Уривки з даного листа були опубліковані в перекладі українською: Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 274–275; майже повний його переклад українською був підготовлений до друку І. К. Свєшніковим і опублікований: Виткалов В. Г., Пономарьова Т. О. *Берестецька битва 1651 року мовою документів. За матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова*. — Рівне, 2005. — С. 140–141)

Переклад

Ми ще тут стоїмо під Сокалем, чекав к. й. мость частково на прибуття решти війська, котре вже є тепер все, крім й. м. п. калуського старости, котрий буде завтра; частково на відпочинок кам'янецького війська, а що більше на достатню відомість про неприятеля, котру вже тепер маємо. Цей мурза взятий під Копичинцями, з дозволу к. й. мості послав другого татарина до нурадин солтана, котрий є при Хмелю, а пан краківський прислав йому за провідника одного албанця, свого давнього слугу, котрий розмовляв і з Хмелем і з солтаном, а коли розмовляв з Хмелем, сказав йому про велику королівську потугу, сказав зрадник: „А чому ж сюди не прийде до мене? Я ж не хочу воювати з королем, бо не маю до нього жодної причини, але з Калиновським буду битися. Чому мені розгромив Нечая? Зимою була пора ляхів, а тепер моя!”, а нурадин солтана Хмель просив з плачем, щоб від нього не відступав, запевняючи його, що тепер уже ляхів тільки зіпхнути. Його військо об'їздив цей албанець, стверджує, що вздовж воно є на півтори милі, а завширшки на милю, селян найбільше, і велика частина на конях. Цей же питав його: „Чому до к. й. мості не пишеш?”, рече: „А король чому теж не пише до мене?”. Казав цей же албанець солтанові, щоб писав до к. й. мості, сказав: „Нехай теж король до мене напише”. Наказав цьому ж албанцю повертатися до себе, щоб швидко був у нього з листами п. краківського і перш ніж хан прийде з якоюсь прихильністю до нас, щоб відступив козаків.

Цей же приніс, що хан вже переправляється через Дніпро і був у понад десяти милях. Дивлячись на таку велику силу козаків і багато татар, котрих буде щонайменше 40 тисяч, видно, що буде що робити нашому війську, якого є тридцять три тисячі і з панськими загонами, але певне ще не може знати, бо хоч к. й. м. переписав зтяжне військо, як польське, так і німецьке, все ж однак панове граціалісти не дали всі компуту своїх людей. Розмірковує к. й. м., чи звідти сюди рушити, чи тут чекати на неприятеля? Вирішив, що маємо рушити на цьому тижні під Глиняни, щоб там чекати і не пускати неприятеля до Підгір'я, де він думає з'єднатися з Ракоці, але ми його раніше розіб'ємо. Звідси до Глинян 14 миль, маємо там бути сьомого дня.

З цим кам'янецьким військом виникли труднощі, бо вони заявили своїм ротмістрам, що не підуть за к. й. мостю, якщо їм тут не дадуть грошей: скаржачись, що ні коней, ні спорядження не мають. Часто радять звідки взяти гроші, знати, що тут в кляшторі є депозит деяких шляхтичів, через що депутували деяких до сенату, щоб відкрили ці скрині під гарантією, що це їм повернуть з сенату.

Піхота вже почасти вмирає, бо гроші за цію чверть не одержали, не мають за що купити, і голод між ними, а що ж коли звідси рушимо, все ж купив к. й. м. для них кількадесят лаштів жита за свої гроші.

Пан польний гетьман коронний захворів на гарячку, бідолашний, має тут свої закиди (?), хоча гідний похвали, тому що це військо здорове для нас привів.

Боюся, що неприятель не шкодив на переправах. При такій кількості возів, яку ми маємо, деяких думка, що ліпше було б тут чекати неприятеля. Боюся і того, що неприятель не пустив загонами нам в тил і довкола, котрі будуть плюндрувати, тоді з труднощами наші будуть проходити, хіба що наше військо потім прожене з полів це поганство.

Сьогодні повернувся з роз'їзду п. Калинський у сімсот кінних, розгромили наші 2 тисячі козаків неподалік Підгірців, але все ж в топорівських лісах сховалося знати 10 тисяч козаків і дві тисячі орди, щоб тут постерігши, покрали наших коней; послано постерігати їх, тоді б було послане військо, щоб їх громило.

Під Дубно тисяча козаків і шістьдесят татар розбили хоругв п. краківського воеводи і взяли у полон тридцять товариства; потім вдершись до передмістя, забрали 200 волів, 40 коней. Ротмістром цієї хоругви п. Чечель. Якби вони прийшли до табору, не спіткало б це їх.

Завтра має бути посполите рушення: Белзьке, Люблінське, Волинське теж є недалеко, але все це не складе трьох тисяч. Сандомирське має бути недалеко.

Лист, що його прислав солтан ага до цього мурзи, читав перекладачу к. й. мості, але мені його читати ще не привелось.

Козацьке військо ще під Тернополем, і там мав з ним з'єднатись хан.

№ 121

1651, червня 5. — Квит Адама Казановського у отриманні 1000 злотих зі скарбу на козацьку хоругв

Zoznawam nizej podpisany tym scriptem moim, zem wziął z skarbu Rptej koronnego na chorągiew kozacką jeo m. pana kasztellana halickiego przez ręcę jeo m. pana Jana Komarnickiego złotych polskich tysiąc, a to ad rationem ćwierci w obozie pod Sokałem darowanej. Na co dla lepszej wiary ręką swą własną podpisuje.

W obozie pod Sokałem d. 5 Juni 1651.

Adam z Kazanowa Kazanowski, castell. halicki rę[ką] wł[asną]

НБУ. — ІР. — Ф. 24. — № 2487. — Оригінал завірений підписом. — Адреса: «т. р. Adamowi Kazanowskiemu (...) donatiej zł. 1000», тобто «М. П. Адаму Казановському (...) донатії 1000 зл.» Запис «З Уманської збірки».

Переклад

Зізнаю нижче підписаний своїм листом, що взяв із коронного скарбу Речі Посполитої на козацьку хоругву його м. пана галицького каштеляна руками його м. пана Яна Комарницького тисячу польських злотих, а це щодо чверті дарованої у таборі під Сокалем. На що для ліпшої віри своєю власною рукою підписую.

У таборі під Сокалем 5 червня 1651.

Адам з Казанова Казановський, галицький каштелян, рукою власною.

1651, червня 8. — Під Сокалем. — Лист невідомого до невідомого

„Jako Bóg Wszechmogący poczał augere fortuna podjazdy, postawienie obozu pod Sokalem, tak im szczęścia tego nie mniejsza dotąd, bo żaden podjazd nasz nie wróci się nude, ale zawsze z dobrym językiem.

Sekonda junii kozak nasz Jandzuł, rotmistrz, z p. Myśliszewskim, pułkownikiem, przyprowadzili kozaków samych rejestrowych 10, których gromili pod Poczajówem niedaľeko Wiszniowca, było ich koni 30 z pułku Czerkaskiego, szli w przedniej straży, a za nimi szło kozaków 700 podjazdu, ale opodal. Nasi postrzegli ich, zaraz resolute skoczyli do nich, jednak bronili się potężnie te trzydzieści koni naszym dwuchset koni, ale nasi zagrzali sobie czoła, niżeli ich jednych wybili, drugich poimali, i ranny tenże Jandzuł w łeb i p. Myśliszewski, z kilka drugich żołnierzy, atoli żadnego nie upuścili nasi z nich, a tamten podjazd kozacki, bojaźnią zjęty, uciekł. Boska to była wola, bo co było działo z naszemi per tantam ich fortitudinem. Chmiel po relactiej tamtych kozaków co uciekli uczynionej, retirował się dwie mili nazad za Tarnopol i u Zbaraża fortyfikuje się, oczekiwając na chana, który pisał do niego, aby się bez niego nie ruszał przeciwko naszym.

Potym p. Kaliński 4 junii wrócił się z podjazdu, szczęśliwie także odprawionego, bo pod Podhorcami zbił dwa tysiąca kozaków i setnika przywozł, ale posieczonego, bo tak nasi ochotni byli, że żywić żadnego nie chcieli, koni dostali nasi 200 dobrych; żadnego z naszych ani raniono, ani żaden nie zginął, nawet i koniowi się nie dostało żadnemu. I te też łaskę Bożą nolandum, że chłopci rus także, co się byli w Podhorcach, w zameczku zamknęli, wypadli i pomagali naszym bić kozakom, a tych chłopów chcieli byli kozacy dostawać, bo mieli z sobą legumin dostatek. Druga że nie chcą się już drudzy kupić do Chmiela, ale w lasach się pozasiekawszy chłopci tam mieszkają, skąd summa consternatio w Chmielu. Przeciwno któremu jużby nasi byli ruszyli, tylko że dla kwarcianych nie chcą, aż ich zapomoga, bo penitus odpadli od wszystkiego. Jednak d. 6 junij albo 7 chce się ruszyć, a pospolite ruzszenie blisko obozu będące, tymczasem przyjdzie. Gotowość i ochota naszych wielka, wojsko wielkie i bardzo dobrze. Cudzoziemskiego samego ognistego 14 tysięcy, i przechodzi, którego był popis wczorajszego dnia, a co dzień przybywa go po trzech po 4 chorągwi.

Książę j. m. pan wojewoda ruski 1 junii wyjechał do obozu cum summo applausu omnium, który z sobą ośm chorągwi przypędził: piechoty 2, kozackich 5, dragańskich jedna. Z woli k. j. m. na czele pójdzie, z pułkiem dobrego ludu.

O chanie dziś słyhać, że tylko w mil 20 jest od Chmiela i już bito z dział na triumph u Chmiela, ale nasi czekają i chana ochotnie, który powiedają, iż nie może być tantae potentiae, jako przedtym, bo nie chciały wszystkie ordy pójść z nim. Rozumiem tedy że rozprawa z nimi będzie w tygodniu, albo w dwu niedzielach, gdyż chcą nasi komonikiem pójść we trzydziestu tysięcy ochotnie. Pana Boga tylko prosić, aby do końca raczył błogosławić. Cokołwiek w dalszych progressach będzie, nie omieszkać dać znać».

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 155–155 зв. — Копія кінця XVIII ст. Тексту передуге заголовок зроблений копійстом: "Сорія listu d. 8

(szeregwa 1651) spod Sokala z obozi», тобто «Копія листу від 8 (червня 1651) з-під Сокаля з табору»). Регест даного листа опублікований: Грушевський М. С. *Історія України-Руси.* — К., 1996. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 275–276; підготовлений до друку І. К. Свєшніковим і опублікований: Виткалов В. Г., Пономарьова Т. О. *Берестецька битва 1651 року мовою документів. За матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова.* — Рівне, 2005. — С.142–143)

Переклад

Як Всемогутній Бог почав почав примножувати везіння, роз'їзди, поставлення табору під Сокалем, так їм щастя досі не менш дає, бо жоден наш роз'їзд не вертається з порожніми руками, але завжди з добрим «язиком».

Другого червня наш козак Яндзул, ротмістр, з п. Мислішевським, полковником, привели самих реєстрових козаків 10, котрих громили під Почаївом недалеко Вишневця; їх було 30 кінних з Черкаського полку, йшли в передній сторожі, а за ними йшло 700 козаків роз'їзду, але оподаль. Наші постерегши їх, зразу рішуче кинулися до них, однак ці тридцять кінних боронилися потужно нашим двомстам кінноти, наші зігріли лоба, поки одних з них вбили, а інших спіймали, поранений цей же Яндзул в чоло і п. Мислішевський з кількома інших жовнірів, однак і жодного не упустили наші, а той козацький роз'їзд, втік із страху. Це була Божа воля, бо це діялося з нашими завдяки такій їхній відвазі. Хмель по реляції тих козаків, котрі взяті в полон після вчиненої сутички, відступив на дві милі назад за Тернопіль і біля Збаража укріплюється, чекаючи на хана, котрий писав до нього, щоб без нього не виступав проти наших.

Потім п. Калинський 4 червня повернувся з роз'їзду, також щасливо відправленого, бо під Підгірцями розбив дві тисячі козаків і сотника привіз, але посіченого, бо так наші розохотилися, що нікого не хотіли лишати живим, наші здобули 200 добрих коней; жодного з наших не було поранено, жоден не загинув, навіть і жодного коня не поранено. І тут теж милість Божу треба згадати, що селяни, русь, що були в Підгірцях, закрилися в замочку, вискочили і помагали нашим бити козаків, а цих селян хотіли хотіли козаки добувати, бо ті мали з собою достатньо лагоминків. Друге, що не хочуть вже інші приставати до Хмеля, але в лісах поробили засіки і там селяни живуть, тому у Хмеля велике збентеження. Проти котрого наші вже б рушили, тільки через кварцяних не хочуть, аж їм допоможуть, бо повністю втратили все. Однак 6 або 7 червня хоче рушитися, а посполите рушення, яке вже поблизу табору, тим часом прийде. Готовність і охота наших велика, військо велике і дуже добре. Самого іноземного вогнистого війська 14 тисяч, і ще приходить, котрого вчора був перепис, а щодня прибуває його по 3 по 4 хоругви.

Князь й. м. пан руський воевода 1 червня виїхав до табору під загальні оплески, котрий привів з собою вісім хоругв: 2 піхотних, 5 козацьких, одна драгунська. З волі к. й. м. піде на чолі, з полком доброго люду.

Про хана сьогодні чути, що тільки у 20 милях стоїть від Хмельницького і вже бито з гармат у Хмеля, тріумфуючи, але наші охоче чекають і на хана, котрий кажуть, що не може бути такої сили, як раніше, бо не хотіли всі орди піти

з ним. Думаю тоді що розправа з ними буде на тижні, або за два, оскільки наші прагнуть охоче кінно піти тридцятьма тисячами. Господа Бога тільки треба просити, щоб до кінця зволив благословляти. Все що буде у подальшому діятися, не затримаюсь повідомити.

№ 123

1651, червня 9. — Табір коронних військ під Берестечко (?). —

Лист шляхтича В. Бєчинського до невідомого

„Do listów którechmy eks nostro contubernio etc. Dziś trzeci dzień przez podjazd j. m. pana wojewody język nabyty kozak dobry rejestrowy przyprowadzony, który to powiedział: iż Chmiel uderzywszy w бєбєн на чернїську радą powiedział, iż k. j. m. skłania się do pokoju, ілє jako z tatarzyna wolnością дарowanego, tak i tłumacza naszego do султан Kazybeja perekopskiego, umyślnie w tym posłanego, wyczerpnąc mogłem, jeżeli by oni nam nie pozwolili, co чернї między się rozebrawszy krzyknęli: „P. hetmanie! Bóg i Wojsko tak chce, abyśmy się żadnym sposobem z królem nie jednali, bo na тоś my się odważyli i на тоś my tu przyszli, i lubo by też i орда nas odstąpiła, tedy my przy dostojeństwie twoim wszyscy ginąć бєдзиemy albo wszyscy zginiemy albo wszystkich lachów wygubiemy”. Czerni ma rzecz sroga, którą на 12 połków пулków rozdzielił, а w każdym пулку jest 12 тисяч хоўoty. Tatarów się wiєcej i z chanem niepewnie spodziewa, bo chan Dniepru przebydź nie chce poki nie obaczy jako wprzód alea belli padnie Chmielowi

Dobruckiej орды his diebus 500 przyszło. Nuradyn султан іbstat Chmielowi, aby się jako najprędzej otarł о wojsko j. k. m., bo taki ma emir, to jest rozkazanie od chana tatarskiego, iż jeżeli Wojsko Zaporozkie w tych dwu niedzielach nie potka z lachami, tedy nazad do Krymu powrócić ma. Armaty wszystkiej ma dział 15. Do Litwy też wyprawił 3 пулки, ale barzo liche на postrach tylko: bo mu дано znać, iż Radziwiłł i Sapieha przeprowuje się przez Prypieć ku Kijowu ciągną. Pośla Rakoczego przez пултора niedziel odprawił.

Copią listu od beja perekopskiego do jeo m. p. krakowskiego, iż czytał w. m. p., z którego rozumiem, żeś w. m., wyprawieć raszył, jaki w nich zostawa spiritus ku Moskwie i w nas wmawiają, że szukamy zgody i pokoju, w czym (..)* dalszej j. k. m.сi declaratiej, ofiarując w tej mierze suam facilitatem, że chcą deferre chanowi przez murade sołtana, aby on był mediatorem między nami а kozaki. I już też dnia wczorajszego stala się konkluzya w ukontentowaniu wojska kwarcianego: jednym tu gotowizną, drugim assignatiami do Lwowa zapłacono; на chorągiew dostało się po fl. 1 000, на towarzysza po fl. 7¹/₂, atoli z tego jedni kontenci, drudzy murmurant, а to, że nie rychło do wojny przyszli i nierównie w niej pracowali, а zarówno się im nagradza.

Pospolite ruszenie lubelskie, bełzkie, chełmskie już się z nami złączyły. Podlaskie, sendomirskie zbliżają się, о inszych глуcho. J. m. p. starosta kałuski tu dziś wjedzie w 1 500 wybornego ludu. Tudzież i p. Dinoff z 600 rajtariej. J. m. p. wojew. черnichіow. barzo chory, а брацлаўski dnia wczorajszego на podjazd pojechał w 1 000 koni, а najbarziej dla upatrzenia miesca на postanowienie obozu: gdyż się stąd tu najdalej о piątku przyszłym ruszymy jako dziś або jutro.

Die septima junij z Wielkiej Polski od tych urzędników, których pod czas pospolitego ruszenia przy domu dla rządu zostawiono do j. m. ks. poznańskiego przysły te wiadomości.

W niecnocie swojej, okrucieństwie i złości zażarty Chmiel, aby i imie lackie z pamiątką wykorzenił, nie mając dosyć na tym, że tak wielkie wojska z pogaństwem złączywszy, przeciw królowi panu swemu stawił, ale gdy ludzie szlacheccy z domów swoich ruszą się, miasta, wsi, dwory palili, poddanych przeciw panów swoich buntowali, i na zniesienie ich zapalali, dwa tysiąca łotrów na tę złą niecnotliwą sposobili robotę, rozkazawszy jednym po pielgrzymku, po księsku, po białogłowsku, po żebracku ubierać się. Oto za łaską Bożą dostano kilku, którzy na mękach wszystko wypowiedziani i ledwie nie każdego jakiby był opisali. Grzybowski nijaki ma ich pod sobą № 80, Kułakowski, trzech braci Brzozowskich i inszej szlachty niemało. Śnać na boru Królikowskim okopać się ich miało już ośmset, a miejsce naznaczyli sobie między Słupią a Lindem; trzeba ich jako najprędzej gromić i zabiegać złemu, abyśmy do ostatniego nie przyszli upadku. Bo kiedy ich tu przestraszywszy, pewnie i insze województwa będą się mały na ostrożności. Zaczym w. m. pana o posiłek jako może być nasporszy w tym tygodniu prosimy, ażebyś też w. m. p. i inszym ich mśćm, o tych niecnotliwych tego złego człowieka zamysłach oznajmił. Już u nas kilka młynów, gdzie wiedzieli że było co wziąć, spalili.”

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 155 зв. — 156. — Копія кінця XVIII ст. Тексту передує заголовок зроблений копійстом, ”Сорія листу од пана Вієзуйського 9 junii (1651)” тобто «Копія листу від пана Бсчинського 9 червня (1651)»

Переклад

До листів, котрих ми з нашого табору і т. д. Сьогодні третій день як був приведений здобутий роз’їздом й. м. пана воєводи «язик» — добрий реєстровий козак, котрий сказав: що Хмель, вдаривши в барабан на чернецьку раду, сказав, що к. й. м. схиляється до миру; як і від татарина, випущеного на волю, так і нашого перекладача, спеціально посланого до султан Казі, перекопського бея, міг дізнатися якщо б вони нам не дозволили, що чернь між ними крикнула: „Пане гетьмане! Бог і Військо так хоче, щоб ми у жодному разі не мирились з королем, бо на то ми відважилися і для цього сюди прийшли, і хоч би теж і орда від нас відступила, тоді ми всі при твоєму достоїнстві загинемо або вигубимо всіх ляхів”. Він має багато черні, котру розділив на 12 полків, а у кожному полку є 12 тисяч голоти. Татар більше із ханом непевно сподівається, бо хан не хоче переходити Дніпро, доки спочатку не побачить, який жереб війни випаде Хмелю.

Добрудзької орди у ці дні 500 прийшло. Нурадин-солтан радив Хмелю, щоб якнайшвидше зіткнувся з військом й. к. м., бо має такий емір, тобто наказ від татарського хана, що коли Військо Запорізьке в цих двох тижнях не вдарить на ляхів, тоді має повернутися назад до Криму. Всієї артилерії має 15 гармат. До Литви також відправив 3 полки, але дуже погані, дл постраху тільки: бо йому дано знати, що Радзівіл і Сапіга, переправляючись через Прип’ять, йдуть на Київ. Посла Ракоці через півтори тижні відправив.

Копію листа від перекопського бея до його м. п. краківського, що читав в. м. п., з котрого зрозумів, що в. м., зволив відправити, який в них залишається дух щодо Москви, а у нас, що шукаємо згоди і миру, у чому (...) * подальшої декларації й. к. мості, офіруючи в цій мірі свою люб'язність, що хочуть передати хану через нурадин-солтана, щоб він був посередником між нами й козаками. І вже теж вчорашнього дня прийняли рішення щодо задовільнення кварцяного війська: одним заплачено готівкою, іншим ассигнаціями до Львова; на хоругв дісталася по 1 000 флоинів, на товариша по 7¹/₂ флорина чим одні були задоволені, інші ремствують, а це тому, що не швидко до війни прийшли і нерівно у ній працювали, а винагороджують їх порівну.

Люблінське, белзьке, холмське посполите рушення вже нами об'єднались. Підляське, сандомирське зближуються, про інші не чути. Й. м. п. калуський староста сьогодні сюди в'їде з 1 500 добірного війська. Також і п. Денгоф з 600 рейтар. Й. м. п. чернігівський воєвода дуже хворий, а брацлавський вчора пішов у роз'їзд з 1 000 кінних, а найбільше для оглядин місця, щоб поставити табір: ми туди максимум у майбутню п'ятницю вирушимо, як сьогодні чи завтра.

Сьомого червня з Великої Польщі від урядників, котрих під час посполитого рушення вдома для уряду залишено, до й. м. кс. познанського прийшли ці відомості.

У своєму безчесті, жорстокості і злості запеклий Хмель, щоб і ім'я лядське викоренити з пам'яті, не маючи досить того, що такі великі війська з'єднав з поганством, проти короля, свого пана, виступив, але коли шляхетні люди вирушали із своїх домів, то палили міста, села, двори, бунтували підданих проти своїх панів, запалювали їх на їхній розгром, він спрямував дві тисячі лотрів на цю злу безчесну роботу, наказавши одним по паломницькі, по священницькі, по жіночі, по жебрацьку вбиратися. З милості Божої спіймано кількох, котрі на тортурах все розповіли і ледве не кожного, як той виглядав, описали. Якийсь Гжибовський має їх під своєю командою 80, це — Кулаковський, три брати Бжозовські та іншої шляхти чимало. Знати на Кроліковському бору окопатися їх мало вже вісімсот, а місце собі призначили між Слуп'ю і Ліндом; треба їх якнайшвидше громити і запобігати злomu, щоб ми не прийшли до останнього занепаду. Бо коли їх тут перестрашивши, певно і інші воєводства будуть обережні. За чим в. м. м. пана про янайшвидшу підмогу на цьому тижні просимо, щоб теж в. м. м. п. і іншим їх мостям, повідомив про ці безчесні наміри цього злого чоловіка. Вже у нас спалили кілька млинів, де знали, що там було що взяти.

№ 124

1651, червня 9. — Табір коронних військ під Сокалем. —

Лист велюньського стольника до невідомого

„Nowin obozowych co się dotycze, krótko wypisuję. Języki codzienne, a mianowicie ostatni, wzięty pod Wiszniowcem, zeznał, że Chmiel omyliwszy się na różnych swoich imprezach, a dowiedziawszy się o potężdzie i ostróżności k. j. m. już po regressu myśli w Ukrainę i ku Dnieprowi; dla tego cofnął się pod Wiszniowiec,

popsowawszy i psując przeprawy wszystkie, a mianowicie groble przekopywając, któredyby nam za nim albo ku niemu droga przypadać mogła. Podlesiem słychać, że chce iść, aby nam żywność wszystką psował i bydło zabierał. Tatarów i na ćwierć mile od siebie nie rozpuszcza duplici respektu: naprzód, aby się czerń nie raz zbiegała, druga, aby po nich języka nie dał (...) * ich, ale my już wiemy o tym, że ich więcej nad 5 tysięcy nie masz. To też wczora fama przyniosła, że chana tego turcy odmienić usiłują i dla tego on boi się z Krymu wynieść, aby interea kogo innego na jego państwie wprowadzono, co jeśli tak jest, wielka by to łaska Boża była, puł victoriej mieli byśmy. P. starosta kamieniecki odesłał tu listy i legatią wołoską i siedmigródzka do Chmiela dirigowaną i p. Kondradzki rotmistrz odważny, w 60 tylko koni pod Płoskirów mil 15 od Kamieńca poszedłszy, wielką odwagą na posłów kozackich in № 300 uderzył i rozgromił, listy wszystkie zabrał i Aksulzidowskiego (*Помилка. Треба „Муژیловського” — Ю. М.*) żywcem secretarium legationis a nobis haec sunt abscondita. Contenta listu tego ich posyłają królewiczowi j. mśc, to jednak to słychać, że mu się z posiłku wszyscy wymawiają i gospodarowie obadwaj że nie mogą przyjsć ani basza silistrijski, który nullas aut, eksiguas ma teraz copias i chana nie każe mu spodziwać, namieniając o tej mutaciej, którą mu turcy molientur.

Dziś p. chorąży koronny (Aleksander Koniecpolski) jedzie we 4 tysięcy do Beresteczka, przeprawy tamże przez Styr opanować, żeby nas po Zborowsku nie częstowano na przeprawie”.

НБУ у Львові. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 156 зв. — 157. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копіюстом: „Сопія з listu j. мці p. stolnika wielуńskiego з оboзy 9 juny зrod Sokala”, тобто «Копія листу й. мості п. вслюнського стольника з табору 9 червня з-під Сокала».

Переклад

Що стосується таборових новин, то коротко виписую. «Язики» щоденно, а особливо останній, взятий під Вишневецем, зізнав, що Хміль помилившись у своїх різних сутичках, а довідавшись про потугу і обережність к. й. м. вже після поразки думає тікати в Україну і до Дніпра; тому й відступив під Вишневець, попсувавши і псуючи всі переправи, а особливо греблі перекопуючи, якими нам за ним або до нього могла припасти дорога. Чути, що хоче йти Поліссям, щоб нам весь провіант псувати і забирати бидло. Татар і на чверть милі не відпускає від себе з двох причин: насамперед, щоб чернь не розбіглася, друга, щоб від них «язика» (...) * їх, але ми вже знаємо про те, що їх нема понад 5 тисяч. То теж вчора чутка принесла, що цього хана турки хочуть змінити і тому хан боїться вийти з Криму, щоб між тим кого іншого на його державу не впровадили; якщо так є, велика б то милість Божа була б, половину перемоги ми мали б. Кам’янецький староста відіслав сюди листи і посольство молдавське й семигородське скероване до Хмеля і п. Кондрацький, відважний ротмістр, тільки з 60 кінних пішовши під Пłosкирів, що у 15 милях від Кам’янця, з великою відвагою вдарив на козацьких послів числом у 300 і розгромив, всі листи забрав і Аксультидовського (*Помилка. Треба «Мужіловського» — Ю. М.*), секретаря посольства, живцем, бо від нас це приховане. Зміст цього їхнього листу посилають королевичу й. мості, однак це чути, що йому всі надати допомогу

і обидва господарі, що не можуть прийти ані силістрійський паша, котрий тепер мало, або й взагалі не має припасів і хана каже йому не сподіватись, говорячи про цю переміну, котру йому турки зроблять.

Сьогодні п. коронний хорунжий їде з 4 тисячами до Берестечка, щоб опанувати там переправи через Стир, щоб нас по — зборівськи не частовано на переправі.

№ 125

1651, червня 14. — Табір коронних військ під Сокалем. —

Лист невідомого до невідомого

«W poniedziałek przeżył, to jest 12 juń, o południu samym wiadomość nie barzo pocieszna przyszła, że tatarowie złączyli się z kozakami. Dwie naszych chorągwi j. m. p. podkanclerzego litewskiego, i p. wojewodicza sędomirskiego napadszy niespodziewanie pod Brodami w niedziele wieczorem samym rozgromili, i wiele nazabijali, drugich w więzienie pobrali, dawali winę naszym chorągwiom, jakoby się były miały rozgościć, kotary rozbić i jakoby somno deditos et incautos nieprzyjaciela miał opprimere. Lecz z relańiej godnych ludzi i powieści samego towarzystwa, które w tej okazji biło się, contrarium pokazało. Tak się rzecz działa: poszedszy na podjazd te dwie chorągwi, zostawały dosyć w dobrej ostrożności i straże i podsłuchy mieli dobre. Interea przyszło siedmset koni, tak tatarów jako i kozaków, i uderzyli derepente na naszych. Pryszło naszym ad arma, uderzyli się potężnie o nieprzyjaciela, lubo ich nie było nad 150; trzymali na sobie nieprzyjaciela potężnie i dosyć długo in edendo et recedendo, uwodzili nieprzyjaciela na siebie, aż do przepraw, i mieszejący się z nim, strzelając, musieli nasi retrocedere salvis signis et dignitate militari, straciwszy jednak p. Trzcіńskiego chorążego j. m. p. wojewodzica, tegoż 5 towarzystwa laetaliter poraniono. Rotmistrza zaś p. podkanclerzego litewskiego trzykroc postrzelono, towarzystwa kilkunastu częścią posieczono, częścią w niewolę zabrano. Było zaprawde czego żalować tych dwóch chorągwi. Jednak że P. Bóg contractus j. k. m. na pieczy mając, tak i tych dwóch dwu chorągwi nie chciał tak dalece, żeby nie miały były glorissimus resurgere. Zysciła się na tych chorągwich, iż saepe dant victis terga victoros, et quos fortuna ekstulit, repente deseruit: bo gdy nieprzyjaciela, po rozgromieniu tych dwu chorągwi secure nimis et incaute postępowali, na ten czas Jaśko alias Jasnoborski, wierny kozak j. k. m. ci, opportune na strzelanie i huk strzelby przypadłszy pod ten czas, zwykłej swej żążywszy resolutiej, śmieie na nieprzyjaciela, który już ovans do taboru Chmielowego powracał, uderzył, i szczęśliwie za łaską Bożą wszystkim rozgromił on pułk, który constabat ze 700, trupa położył, więźniów naszych pięć odbił, i nieprzyjacielskich więźniów 5 wziął, i jednego tatarzyna ciekiesza barzo rannego że i mówić nie mógł, zdobycz wielką odebrał, koni, bydła, srebra łamanego, bo znać kościoty albo zameczki szlacheckie łupili, a co większa tatarów tam będących in fugam conjecit, i ucieszyć się nie dał a pogromu naszych chorągwi. I tak P. Najwyższy dopuściwszy casum na dwie nasze chorągwi, zarazem obmyślił (...)*, że nieprzyjaciela został w konfusiej. O to się jednak obawiamy, żeby dwóch albo trzech języków nieprzyjaciela naszych nie zabrał do kosza tatarskiego, bo dziś pewna wiadomość przyszła, że chan zapewne przyszedł w sobotę na noc i dla tego słyhać było srogie z dział strzelanie na

tryumf w obozie nieprzyjacielskim, z soboty na niedzielę, post consilium hesternum bellicum, które in seram noctem trwało, stanęło conclusum ruszyć się pod Beresteczko nad rzekę Styr, dla paszy, dla żywności, i dla miejsca do stoczenia bitwy, bo iniquissimus locus tu zda się być ad committendum proelitum.

Pospolite ruszenia, które jeszcze w ciągnięciu są, pojedą za nami powoli. Umyślił był k. j. mć. wozy wszystkie tu zostawić, aleć podobno pojedziemy z wozami do Beresteczka, tydzień chodu tam będzie, bo ośm mil tutecznych, a 12 mazowieckich. Wojewodztwo Sieradzkie stanie pod Sokalem w przyszłą sobotę. Król j. mć. zdrów z łaski Bożej.”

НБУ у Львові. – Ф. 5. – № 2286. – Арк. 157 зв. – 158. – Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: „Сорія листу де дата 14 јуну (1651) з оboзy под Sokаллем”, тобто «Копія листу від 14 червня (1651) з табору під Сокалем».

Переклад

У минулий понеділок, тобто 12 червня, в сам полудень, прийшла не дуже втішна відомість, що татари з'єдналися з козаками. Дві наших хоругви й. м.п. литовського підканцлера, і п. сандомирського воєводича несподівано напавши під Бродами у неділю у сам вечір, розгромили, і багатьох вбили, інших взяли у полон; звинувачували наші хоругви нібито вони мали розголосити, розбити кибитки і нібито опанованих сном і беззахисних неприятель мав заатакувати. Але з реляції гідних людей і розповіді самого товариства, котре в цій okazji билося, виявилося протилежне. Так було діло: ці дві хоругви. пішовши на роз'їзд, зберігали добру пильність і мали добрі сторожі й підслухи. Між тим прийшло сімсот кінних, як татар, так і козаків, і вдарили несподівано на наших. Довелось нашим взятись за зброю, потужно вдарили на неприятеля, хоча їх не було більше 150; потужно стримували неприятеля і досить довго у наступі і відступі вели неприятеля на собі, аж до переправ, і змішуючися з ним, стріляючи, мусили наші відступити зі збереженням військових клейнодів і честі, втративши однак п. Тшцінського, хорунжого й. м. п. воєводича, цього ж 5 товариства смертельно поранено. Ротмістра ж п. литовського підканцлера було тричі поранено, понад десять товариства частково порубано, частково взято в полон. Було справді чого жалувати, цих двох хоругв. Однак же Господь Бог, дбаючи про захист (?) й. к. м. і цих двох хоругв не хотів аж настільки, щоб не мали знову із славою підвестися. Здійснилося на цих хоругвах, що часто втікають переможці від переможених, і ті, кому фортуна явилася, несподівано їх покидає, бо коли неприятель, після розгрому цих двох хоругв надто безпечно та необачно діяв, на цей час Ясько або Ясноборський, вірний козак й. к. мості вдало на стріляння і гук стрільби примчавши в той час, вживши свою звичайну рішучість, сміливо вдарив на неприятеля, котрий вже з оваціями повертався до табору Хмеля, і щасливо з милістю Божої розгромив весь цей полк, котрий повідомляв, що 700 поклав трупом, п'ятьох наших в'язнів відбив, і неприятельських 5 в'язнів взяв, і одного татарина черкеса дуже пораненого, що й говорити не міг; відібрав велику здобич, коні, бидло, ламане срібло, бо знати костели або шляхетські замочки грабували, а що більше татар, будучих там, змусив до втечі, і втішитися їм не дав з розгрому наших хоругв.

І так Найвищий Господь допустивши таку ситуацію на дві наші хоругви, зразу обдумав таку ситуацію, що неприятель був розбитий. Однак боїмося, щоб неприятель не забрав двох або трьох наших «язиків» до татарського коша, бо сьогодні прийшла певна відомість, що хан напевно прийшов у суботу вночі і тому чути було сильне стріляння з гармат на триумф у неприятельському таборі, з суботи на неділю, після вчорашньої військової наради, котра привела допізньої ночі; ухвалили рушити під Берестечко над рікою Стир задля паші, провіанту і місця для битви, бо тут найкраще місце здається для битви.

Посполите рушення, котре ще на марші, піде поволі за нами. Задумав к. й. м. всі вози тут залишити, але мабуть підемо з возами до Берестечка, туди буде тиждень ходу, бо туди вісім тутешніх миль, а 12 мазовецьких. Серадзьке воєводство стане під Сокалем в майбутню суботу. Король й. м. здоровий з милості Божої.

№ 126

1651, червня 19. — Табір коронних військ. —

Лист невідомого шляхтича до невідомого

„Po ruszeniu się naszym zpod Sokala, piątym obozem stanęliśmy pod Beresteczkiem. Obsidium Ołyki od kozaków summam sollicitudinem tak królowi j. m. ci, jako i wojsku wszystkiemu injecerat. Aleć gdy kozacy kilka szturmów i trzyswoich chorągwi straciwszy, jedno miasto spaliwszy, od zamku odstąpili, to nas recreavit. O zamysłach Chmielowych powiadają, że z kilkadziesiąt tysięcy odłączywszy się, ku Podgórzcu, dla conjunctiej z Rakoczym wysłać myśli. O chanie fama variat, ale obiecują go jednak indubie. Poseł perski, powracając z Krymu, ustąpił do obozu naszego, furman jego, ormianin lwowski, powiada, że nie barzo był przyjęty w Krymie z tej miary, że upominków żadnych ani chanowi, ani wezyrowi nie przywiozł. Druga, że przyjaźń królowej szwedzkiej wysoce wyniosł, co markotno było wezyrowi i mówią, że się to nie godziło królowej szwedzkiej posiłkować na tę wojnę ludem kroła polskiego, któremu kilkadziesiąt tysięcy szwedów posyła. Odpowiedział poseł, że królowa swym kosztem ludzi zacnych, ale że się wojna z cesarzem skończyła, lud rozpuściła, wolno było się każdemu, gdzie chce zacięgnąć. Wszakżeście i to sami oznajmili królowej, żeście braterstwo z królem polskim zawarli; królowa moja pani złościła mi to, powiedając wam, że się z tego cieszy, temu braterstwu nie chce być przeszkodą. Dopiero Saferaga furią wywarł na onego, co owo był posłem do Szweciej i w podeszwy kazał mu kyjem dać, powiedając: „Żeśmy nie po to słali, żebyś był przyjaźni między królem polskim a królową szwedzką conciował. Potentiej chana constat, nad 40 tysięcy ordy nie będzie więcej. Zamysły j. k. m. ci nic inszego nie trudni, jeno niezmierna rzecz wozów. Tu jako baczę król jego mśc graviora impediementa chce zostawić: bo mali się prawda rzec, wiele rzeczy nobiscum trahimus nie tylko ad luxum, i chcemy z sobą wszędzie Lwów albo Warszawę circumferre, a już toties eventus docuit, że wozy grobami i zgubą naszą były.

O warcie Chmielowej constat codziennej, że go 6 tysięcy wachtują.”

НБУ у Львові. — Ф. 5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 158. — Копія кінця XVIII ст. Тексту передує запис зроблений копіюстом: "Сопія листу з оboзи d. 19 јуніј (1651)", тобто «Копія листу з табору 19 червня (1651)».

Переклад

Після того як ми вирушили з-під Сокаля, ми стали п'ятим табором під Берестечком. Облогу Олики козаками завдала найбільшого неспокою як королеві й. м., так і всьому війську. Але коли козаки кілька штурмів і три своїх хоругви втративши, лише місто спаливши, від замку відступили, то нас надихнуло. Про замисли Хмеля кажуть, що відлучивши кількадесят тисяч, до Підгужа, для з'єднання з Ракоці думає послати. Про хана різні чутки, але однак обіцяють його безсумнівно. Персидський (*помилка. Треба «шведський»* — Ю. М.) посол, повертаючись з Криму, прибув до нашого табору, його фурман, львівський вірменин, каже, що він був не дуже добре прийнятий у Криму тому, що жодних упоминків ні хану, ні візиру не привіз. По-друге, тому що приязнь шведської королеви високо підносили, що сумно було візиру і кажуть, що то не годилося шведській королеві помагати військом польського короля на цю війну, котрому посилають кількадесят тисяч шведів. Відповів посол, що королева своїм коштом значних людей (?), але оскільки війна з імператором скінчилася, розпустила військо, вільно було кожному, найматися де хоче. Врешті і самі це повідомили королеві, що уклали братство з польським королем; королева, моя пані, доручила мені це сказати вам, що тішитися з цього, цьому братству не хоче бути перешкодою. Тоді Сефер-ага з люттю накинувся на того, що був послом до Швеції і наказав бити його кием по підощвах, кажучи: „Адже ми не по те посилали тебе, щоб сприяв приязні між польським королем і шведською королевою. Про сили хана ствердив, що більше 40 тисяч орди не буде. Плани й. к. мості ніщо інше не утруднює, хіба що незмірна кількість возів. Тут як бачу король його мость важкий обоз хоче залишити: бо справді, багато речей для розкоші тягнемо з собою не тільки, а хочемо з собою взяти Львів або Варшаву, а вже скільки разів життя вчило, що вози були гробами і нашою згубою.

Про варту Хмеля твердять щоденно, що його охороняє 6 тисяч.

№ 127

1651, червня 19. — Конфесата козака Василя з Канева

„Wasil z Kaniowa powiada, że Chmiel choć wiedział o ruszeniu k. j. mci zpod Sokala strzegł tego, aby wojsko nie wiedziało; nie barzo na wojnę ochotny, radby pokojowi, pozwala nuradyn sołtana chanowi spory upominek, aby zaniechał wojny, ale chan i tatarowie nie chcą, mówiąc: „Jeśli się ty chcesz zgodzić, tedy my Ukrainę wszystkę splondrujemy, żony, dzieci i dobro kozackie zabierzemy. Jesteś się chciał zgadzać, nie ruszać było ordy i chana”. Przyczyna dla czego Chmiel do pokoju się skłania, że czerni barzo umiera. Dziś tydzień, to jest 12 juny 200 wozów wysłał na Ukrainę z choremi. Dano znać o chanie, iż powoli idzie po pułtrzeciej mile, albo raczej po pułtory na każdy dzień, a siła prowadzi z sobą tatarów piechotę. Orda przewodzi nad kozakami, bierze u nich co chce, i bije którego chce. Między czernią nie masz ochoty do wojny, radzi by pokojowi, bo i od ordy cierpią wiele i gospodarstwa opuścili.”

НБУ у Львові. — ВР — Ф. 5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 158 зв. — Копія кінця XVIII ст. Тексту передує запис зроблений копійстом: "Confesata kozaka z podjazdu przuprowadzonego d. 19 jun.", тобто «Конфесата козака, приведеного роз'їздом

19 червня». Другий список знаходиться у тому ж архівосховищі: ф. Баворовських. — № 235. — С. 66. Оpubліковано фотокopію польського оригіналу: Миллер И. С. К вопросу о публикации источников по истории крестьянских движений в Польше в 1651 г. // Краткие сообщения Института славяноведения. — М., 1954. — Т. 13. — С. 68. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська Старовина. — 1995. — № 4. — С. 24.

Переклад

Василь з Канева каже, що Хмель, хоч знав про виступ к. й. м. з-під Сокаля та перестерігав того, щоб військо не знало про це. Не дуже палиться до війни, радий був би миру. Подає через нурадин-солтана великий подарунок ханові, аби тільки припинив війну, але хан і татари не хочуть, кажучи: «Якщо ти хочеш помириться, тоді ми сплюндруємо всю Україну, заберемо дружин, дітей і козацьке добро. Якби хотів миритися, то було б не рухати орди і хана». А причина схиляння Хмеля до миру в тому, що чернь дуже помирає. Сьогодні минув тиждень, як він послав на Україну 200 возів із хворими. Дають знати про хана, що той йде поволі, по дві з половиною або, по півтори милі в день; дуже багато веде з собою татар піхотою. Орда верховодить над козаками, бере в них, що хоче, і б'є, котрого хоче. Між черню нема охоти до війни, раді були б миру, бо й від орди потерпають і господарство покинули»

№ 128

1651, червня 19. — Табір коронних військ під Берестечком. —

Лист невідомого шляхтича до невідомого

„Murza tatarzyn pod Kamieńcem poimany wczoraj namienił, że był z swoim sługą, którego miał przy sobie nieokowanego, że miał go tejże nocy wyprawić do nieprzyjaciela, jako miała orda podstąpić pod obóz i wozy poszarpać, kozacy zaś jako w nocy którejkolwiek mieli nastąpić na wojsko niespodziewanie i zamieszanie uczynią, czego postrzeżono i obudwu w lepszą straż wzięło.

Wojsko nasze jako quondam Kserksesowe pola i góry okrywa, rzeki wysusza, srogi tłum ludzi i niewidziany post memoriam hominum. Nieprzyjaciel pod Wiszniowcem coś meditatur, co jego przedawczyk z wojska powiada, że albo śpiących, albo w ciągnienu chce nas aggredi. Gandza przywiódł dziś dwu języków, ci o potędze, o przyjsściu chańskim, o resolutiej, o zażarcu czerni cudowne rzeczy powiadają. Ołyki Bohun nie mógł dobyć, trzy chorągwi swoje straciwszy, ustąpił. K. j. mść wojsko wszystko uszykował, i na jednaście połków rozdzielił. Nad tym szykiem namniej 6 godzin na srogim upale słonecznym strawił, i tak ciągnął do Stojanowa na miejsce barzo sposobne. O Chmielu to słychać, iż w kilku tysięcy koni wyjechał z obozu, który między Wiszniowcem a Zbarażem na błotach postawił.

Z Podgórza z listu pisanego. Niejaki Aleksanderko Kostka, subordinowany od Chmiela, w Podgórze lud zbierał, ukazując uniwersały k. j. mci i pozwalając mu w Nowym Targu zbierać, gdzie 50 dobrego ludu zebrawszy, ubiegł zamek Czorsztyński na granicy węgierskiej i zaraz armatę, która tam była, gotować kazał, przysposobiwszy prochów między chłopstwem, chłopstwo jakoby imieniem królewskim pobuntował,

aby teraz takich krzywd swoich od panów dochodzili. J. m. ks. biskup communicato consilio z drugiemі, wysłali do tego zamku sto koni, ale ich chłoptstwo rozgromili i rozproszyli. Znowu 500 koni ludu dobrze przygotowanego na dobywanie tego zamku posłano (Poimano i skarano).

НБУ у Львові. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 157 зв. — 158. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений в Україні: „Z pod Berestecka z obozu die 19 juni (1651)”, тобто «З-під Берестечка з табору 19 червня (1651)».

Переклад

Мурза татарин, взятий під Кам'янцем, вчора сказав, що був із своїм слугою, котрого мав при собі не закованого в кайдани, що мав його цієї ж ночі відправити до неприятеля, коли мала орда підступити під табір і вози пошарпати, козаки ж будь-якої ночі мало несподівано наступати на військо і вчинити замішання, чого постережено і (від) обох (небезпек) в ліпшу сторожу взято.

Наше військо, як колись Ксерксове, вкриває поля й гори, висушує ріки величезна кількість і величезна маса людей незнана в людській пам'яті. Неприятель під Вишневцем щось задумує, що його перекинчик з війська сповіщає, що нас або сплячих або на марші хоче нас потурбувати. Ганджа сьогодні привів двох «язиків», ці про потугу, про приход хана, про рішучість, про запеклість черні розповідає дивні речі. Олики Богун не зміг добути, втративши три свох хоругви, відступив. К. й. мость все військо вишикував, і на одинадцять полків розділив. Над цим порядком він щонайменше 6 годин витратив у жорстоку сонячну спеку, і так рушив до Стоянова на місце дуже придатне. Про Хмеля це чути, що з кількома тисячами кінних виїхав з табору, котрий поставив на болотах між Вишневцем та Збаражем.

З Підгужа з написаного листу. Якийсь Александерко Костка, підлеглий Хмелем, збирав людей в Підгужу, показуючи універсали к. й. мості і (яким) дозволяє йому збиратися в Новим Таргу, де 50 добрих людей зібравши, зайняв Чорштинський замок на угорському кордоні і зразу артилерію, котра там була, наказав готувати, підготувати порох між селянством, селянство побунтував нібито королівським іменем, щоб тепер своїх кривд від панів мстилися. Й. м. кс. єпископ порадившись з іншими, послали до цього замку сто кінних, але їх селянство розгromили й розпоростили. Знову 500 кінних добре пригтовлених для здобуття цього замку послано. (Спіймано (Костку— Ю. М) й страчено).

№ 129

1651, червня 24. — Під Речицею. — Лист шляхтича С. Павші до Я. Радзівіла

"З милості Найвищого Бога, йдучи в овруцький край до ворога, котрого застали дуже багато зконцентрованого по різних містах і містечках в таким краю. Насамперед в Неродичах (Naradyszach), в містечку пані Потоцької, в котрому хотіло це гультьяйство свій центр заснувати, особливо Натулвич і Сасименко (Natyłczyk і Sasimenko); цих частину розгromивши, інші укрилися в містечках і церквах, мусили їх шаблями і вогнем громити, а інші залягли (?) між ріками

до Норинська (Noryńska). Перед містом кілька хоругов пробували свого щастя з нами, але їм не поміг Господь Бог, відібрав [у них] шаблю, кілька прапорів, барабани і пірначі; з нами зійшлися ті, що були з ними на залозі у Норинську. Там же при цих хоругвах [вони] полягли на полі бою, а інші потопилися в річці Горинь; обидва прапори і барабани відсилаю, я про те ретельно старався, щоб і самого Лащовця і Сагайдачного живцем привести, але гостра шабля у такому замішанні мала їх покласти на полі бою. В'язнів би (...)*, але важко їх було вести, йдучи кінно, бо мені Антон і Оркуша (Orkusza) на першому моєму шляху, коли йшов на них, перекрили (шлях) на переправах з 4000, але я іншим шляхом пішов і через ріку Словечну (Słowieszna) переправився з усіма силами і товариства (...) не втратив через тих, котрі позаду (?) тяглися по селах, засідка на них напала і селян, як і лужної челяді, вбито не більше 10, а інші болотом над Словечною відступили і здорові з милості Божої прийшли до табору.

Маючи відомість від цих в'язнів, котрих на переправі наказав порубати, що Антон з Оркушею порізнилися; а це було тому, що з овруцького краю їм було приведено понад 8000 до табору; а немалу частину відіслали до Києва, меншу — залишили при собі. Антон стоїть під самим містом Чорнобилем, а Оркуша в чверті милі від нього к Ле[...], у княжому селі; знати ще не можу, що того за причина. Чорнобильські села пограбували і до Києва в тому всьому відправили. Корегут (Korehut), велике село, в якому було подимного понад 400, спалили і в чати (?) зміцнюються; ми дали відпочити з 3 дні коням, [пішли] уважай на роз'їзд заради "язика"; що тільки вдасться дізнатися не затримуючись, дамо знати. То теж повідомляю, що коли хоругви вдерлись до Кориніка (?), знайшли кілька петриківських купців, при яких знайшли дві бочки пороху і цілий віз селітри, які вони провадили до табору Хмельницького. Для кращої віри посилаю й лист Хмельницького, взятий у них.

Дано з табору В. кн. Литовського під Речицею дня 24 червня 1651.

Ч. — ВР. — №... Арк. 372. — Тогочасна копія. Переклад з польської. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: "Copia listu p. Pawsze do p[an]ja hetmana W. Ks. Lit. De data 24 juny 1651 z Babicz", тобто "Копія листу п. Павші до пана гетьмана В. кн. Лит[овського] від 24 червня 1651 з Бабич". Другий список зберігається у ДА в Гданську. — Ф. Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/135. Фотокопія цього списку є в ЦДІАУК. — Ф. 1230. — оп. 1. — № 33. — Арк. 89. Наприкінці цього списку листа дописано, очевидно маючи на увазі пункт переадресовки цього листа: «З табору військ ВКЛ під Речицею».

№ 130

1651, червня 26. — Табір військ Речі Посполитої за Берестечком. —

Лист невідомого до невідомого

„J. m. p. chorąży koronny szczęśliwie powrócił z victorią z kozaków, któtzy pod Otyką byli, wozów z łeguminami, bydła i inszej zdobyczy dostatek nabrawszy, co barzo Chmiela poruszyło tak, że w nadziejej szczęścia swego osłabiawszy, za Zbaraż mil 5 umknął, a najbardziej go język Dimitraszek niejaki, którego dostali kozacy z podjazdu p. chorążego, ruszył, bo o tak wielkim wojsku nie wiedział aż od niego

dowiedział się i in instanti z wojskiem swoim pomknął. Przeprawy, którendy naszi mają iść, popsowawszy, mosty popodrzynawszy, doły, rowy, żelobą pokopawszy. Chłopów się od niego kilkadziesiąt tysięcy odłączyło, którzy z nim iść nie chcieli, pod Zbarażem jednak zostawają z tą resolutią, iż co nas nasi mają potym męczyć i zabrać panowie, gdybyśmy się do naszych chat powrócili, tedy tu już wolimy poginać. J. m. p. Czarniecki, sędzia wojskowy, poszedł w pułtoru tysięcy na podjazd, za którego powrotem k. j. m. zaraz idzie commonikiem za Chmielem, a 20 kilka tysięcy wojska chce posłać bokiem, aby Chmielowi zabezpieć drogę w woczy, a sam pozad pójdzie. Wojska z pospolitem ruszeniem, co ich jest przy obozie, rachują na trzykroc sto tysięcy. J. m. p. chorążego k. j. m., jako się powrócił szczęśliwie zpod Ołyki, posłał do Dubna. Bo w Dubnie zawarło się było niemało kozaków, którzy chcieli bunt wysznąć i do kupy się gromadzić, ale ich wszystkich p. chorąży rozproszył, niemało trupem położywszy, co celniejszych 15 do obozu przyprowadził.”

НБ України у Львові. — ВР. — Ф. 5. — оп. 1. — № 2286. — Арк.159. — Копія кінця XVIII ст.; Другий список знаходиться у тому ж архівосховищу: Ф. Бібліотека Баворовських. — № 235. — Арк. 66 зв. — Тогочасна копія. — Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: „Сорія листу 26 јуні (1651) з оboзy за Берестецкіем писаного”, тобто «Копія листу від 26 червня (1651), писаного з табору за Берестечком». Регест даного листа був підготовлений до друку І. К. Свєшніковим і виданий у книзі: Виткалов В. Г., Пономарьова Т. О. Берестецька битва 1651 року мовою документів (за матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова). — Рівне, 2005. — С. 148–149.

Переклад

Й. м. п. хорунжий коронний щасливо повернувся з вікторією над козаками, котрі під Оликою були, возів з лагоминками, бидла та іншої здобичі достатньо набравши, що Хмеля дуже стривожило так, що послабило його надію на успіх; тому він відступив за Збараж 5 миль, а найбільше його стривожив «язик», якийсь Димитрашек, котрого козаки взяли з роз'їзду п. хорунжого, бо про таке велике військо не знав [Хмельницький] і аж від нього довідався і тепер із своїм військом пішов. Переправи, котрими наші мають йти, попсували, мости підпилявши, доли, рови, жолобами покопавши. Селян від нього кількадесят тисяч від'єдналось, котрі з ним не хотіли йти, однак під Збаражем залишаються з таким рішенням, що наші пани нас потім мають мучити і забрати, коли б ми повернулись до наших хат, тоді ми воліємо вже загинути. Й. м. п. Чарнецький, військовий суддя, пішов з півтора тисячами у роз'їзд, після повернення якого к. й. м. зразу піде кіннотою за Хмелем, а 20 кілька тисяч війська хоче послати з флангу, щоб Хмелю перекрити шлях, а сам піде позаду. Війська з посполитим рушенням, що є при таборі, нараховують триста тисяч.

Й. м. п. хорунжого к. й. м. як тільки щасливо повернувся з-під Олики, послав до Дубна. Бо в Дубні укріпилося немало козаків, котрі хотіли починати бунти і до купи збиратися, але їх усіх п. хорунжий розпорошив, немало поклавши trupом, а 15 найголовніших привів до табору.

1651, червня 30. —Данішев. — Уривки з листу кричевського старости до полоцького воєводи, гетьмана польного литовського Я.Радзівіла

„Jaśnie wielmożny mści panie wojewodo połocki, mój mściwy panie i przyjacielu!

[...]Wielce przytym w. mści, m. m. p., dziękuje, iżeś na zamek mój krzyczewski, jako na tak potrzebny w naszym ks. Litewskim pas względ swój raczył mieć, ordynowawasz tam kilka powiatów, które pewne łącno będą, mogły resistere nieprzyjacielowi, gdy jednego, a niewielu będą miał i regimentarzów abo wiem (...) * jestem tak dwu setnię pod Krzyczewym nieprzyjacielską nawalnością, gdy także od tych powiatów subsidia przechodziły, koždy powiat swoim osobliwym stał obozem, nemini (?) chciał parere koždy chciał bydź pułkownikiem, a zatym mało i ta forteca Rzptej i sam w ręcę nie wpadli nprzyjacielskie. Prosiłbym ja tedy w. m., w. mści pana, abyś w. mśc., m. m. pan, nad tymi powiatami pułkownika naznaczyć raczył, który tu za ordinansem pułkowniczym szli i onemu we wszytkich obtemperates byli, bo gdy tego nie będzie, boje się barzo, aby multitudo regimentarzów, ruinam, strzeż Boże, owych i ściany tamtej a zatym i całej ojczyzny nie przyniosła wiezczcie(?) te powiaty pod Krzyczew gromadzić mają, wielka by to w. mści, m. m. p., ku mnie nielaska była, gdyby kto inszy miał onemi reimentować, a nie ja, który zamku krzyczewskiego (...) * starosta i kto inszy na sławe by zarabiał, a ja za swym kosztem szczupłej substancii mojej praesidium na tamtym miejscu chowam, rozumiem tedy, że mie w. m., m. m. pan, od tego nie odstrychniesz reimentu. [...]

Jeszcze w Mińsku od w. mści, m. m. p., otrzymał obietnice, że na lud mój, który mam w Krzyczewie 400 ludzi, miał mieć chleb od w. m., m. m. p., ordynowany, to jest wojewodstwo Mściśławskie zdożywotnekami, z łennikami i duchowieństwem, także biskupstwa Smoleńskie upraszam tedy i teraz w. mści, m. m. p., aby z w. m., m. m. pan, obiecał mi ten chleb konferować, który nie na swą potrzebe, ale na usługę ojczyzny u dobro pospolite obracać chce.

Z Daniszewa d. 30 junii 1651.”

(БН.-ВР. — № 36399. — С. 3. — Микрофильм.)

Переклад

Ясновельможний мості пане полоцький воєводи, мій мостивий пане і приятелю!

[..]Вельми при цьому в. мості, м. м. п., дякую, що на мій кричевський замок, як на такий потрібний в нашому князівстві Литовському шлях зволив звернути увагу, пославши туди кілька повітів, котрі певно будуть, можуть чинити опір неприятелю, коли одного, а не багатьох регіментарів будуть мати і або знаю (...) дві сотні під Кричевом неприятельської навали (?); коли також від цих повітів допомога приходила, кожен повіт ставав своїм окремим табором, кожен неодмінно хотів бути полковником, внаслідок чого і ця фортеця Речі Посполитої і я сам мало не потрапили у ворожі руки. Я просив би тоді в.м., в. мость пана, щоб в. мость., м. м. пан, зволив призначити полковника над цими повітами, котрі сюди за полковничим наказом йшли і його в усьому слухали, бо коли цього не буде, дуже боюся, щоб через численних регіментарів, руїна, Боже

борони, їх і цієї стіни, а за цим і всієї вітчизни не стала; знайте ж (?) ці повіти під Кричев мають громадитися, велика б це в. мості, м. м. п., до мене немильність була, коли б хто інший мав ними командувати, а не я, котрий кричевського замку (...) * староста і хто інший на славу б заробляв, а (не) я, котрий своїм малим коштом тримаю залогу на цьому місці; отже думаю, що мене в. м., м. м. пан, не відсторонити від цього регіменту [...]

Ще в Мінську від в. мості, м. м. п., я отримав обіцянку, що на моїх людей, котрих маю в Кричеві 400 душ, буду мати хліб від в. м., м. м. п., призначений, тобто Мстиславське воєводство з прижиттєвими (?), з ленниками і духовенством, також тоді прошу Смоленського єпископства і тепер в. мості, м. м. п., щоб з в. м., м. м. пан, обіцяв мені цей хліб знести, котрий не на свою потребу, а на услугу вітчизни в добро хочу обернути.

З Данішева 30 червня 1651.

№ 132

1651, червень. — Закінчення листу невідомого до невідомого

„[...]mu w Nowotargu zbierać, gdzie 50 dobrego ludu zebrawszy, obiegli zamek czorszyński na granicy węgierskiej i zaraz armatę, która tam była, gotować kazał, przysposobiwszy prochów; między chłopstwem chłopstwo jakoby imieniem królewskim pobuntował, aby teraz takich krzyw swoich od panów dochodzili. J. mé ks. biskup communicato consilio z drugimi wysłali do tego zamku sto koni, ale ich chłopstwo rozgromiło i rozpruszyło. Znowu 500 ludu dobrego przygotowanego na dobywanie tego zamku posłano. Poimano i skarano.

НБУ у Львові. — ВР. — Ф.Баворовських. — № 235. — Арк. 66 зв. — Тогочасна копія)

Переклад

[...]в Новим Таргу збиратися, де зібравши 50 доброго війська, взяли чортинський замок на угорському кордоні і зразу артилерію, котра там була, наказав готувати, використовуючи порох; між селянством побунтував селян начебто іменем королівським, щоб зразу мстилися за свої кривди. Й. мосьть кс. єпископ порадившись з іншими, послали до цього замку сто кінних, але їх селянство розгromило і розпорошило. Знову 500 доброго війська, приготовленого на здобування цього замку, послано. Спіймано (*Наперського — Ю. М.*) і покарано.

№ 133

1651, кінець червня—липень. — Список полків, визначених королем Яном Казимиром

„Pułki ordynowane od samego króla jeo mści tak na dzień, jako na noc.

Wielki pułk króla jeo mści. Województwo Krakowskie, Podlaskie, Sędomirskie, Wielko Polskie.

[Pułk j. m. p. krakowskiego, hetmana polnego, i j. m. pana wojewody braclawskiego i brzeskiego, województwo Breskie, Łęczyckie, Inowroclawskie.

Pułk j. m. pana hetmana polnego i jeo mści pana]

Pułk k. m. pana krakowskiego i j. m. pana wojewody braclawskiego. Województwo Sieradzkie i województwo Bełzkie.

Pułk j. m. pana hetmana polnego i jeo mści pana wojewody brzeskiego. Województwo Brzedkie, Łęczyckie, Inowrocławskie.

Pułk jeo mści pana wojewody podolskiego i jeo mści pana podkomorzego litewskiego, województwo Mazowieckie ze wszystkimi powiatami swemi.

Pułk książeца j. m. pana wojewody ruskiego, drugi jeo mści pana starosty kałuskiego, województwo Ruskie i Wołyńskie.

Pułk jeo mści pana chorążego koronnego, województwo Płockie, Lubelskie, ziemia Dobrzyńska i województwo Rawskie.

Tak pomieszane województwa w pułki, wojska kwarcianego pieniężnego tak dawnego, jako i świeżo zaciągnionego.

НБУ у Львові. — Ф.5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 168 зв. — Копія к. XVIII ст. Слова взяті в квадратні дужки означають, що ця частина тексту була викреслена в оригіналі.

Переклад

Полки упорядковані самим королем його мостю як на день, так і на ніч.

Великий полк короля його мості. Воєводство Краківське, Подільське, Сандомирське, Великопольське.

[Полк й. м. п. краківського, гетьмана польного, і й. м. pana воєводи брацлавського і брестського, воєводство Брестське, Ленчицьке, Іновроцлавське.

Полк й. м. pana гетьмана польного і його мості pana]

Полк й. м. краківського і й. м. pana брацлавського воєводи. Воєводство Серадзьке і воєводство Белзьке.

Полк його м. pana гетьмана польного і його мості pana воєводи брестського. Воєводство Брестське, Ленчицьке, Іновроцлавське.

Полк його мості pana подільського воєводи і його мості pana литовського підканцлера, воєводство Мазовецьке з усіма своїми землями.

Полк князя й. м. pana воєводи руського, другий його мості pana старости калуського, воєводство Руське і Волинське.

Полк його мості pana коронного хорунжого, другий й. м. pana коронного маршалка, воєводство Плоцьке, Люблінське, Добжинська земля і воєводство Равське.

Так перемішані воєводства в полки, війська кварцяного грошового як давнього, так і свіжо набраного.

№ 134

1651, липня 2 (?). — Конфесати Федора Некицького і полонених татар

Fedor Niekicki, szlachcic od Połocka, białorusiniec.¹

Nie masz Chmielnickiego, wziął go han zaraz po potrzebie w piątek i armatę odesłał. Rzekał Puszkarzowi, pułkownikowi, „Dierżyte się i wał derżyte, poki sam będę”. Wzięto go gwałtem do hana i jako słyсzał, związano w sobotę. Trwożyło się

¹ Зверху дописано: «Ктóрого ja wczora wspomnił, co sie sam przedał», тобто: «котрого я вчора згадував, що він сам до нас перебіг».

wojsko bez głowy, bez wodza, bez hetmana. Wczora sami się zabijali. Puszkarcz kazał, siodłac, juczyć konie. Czern go pytała: „Co czynisz?”. Mówił „Co widzicie i wy też czynite, co baczyte”. Piechota postrzegszy to, już on on konie wsiadał i i drugim począł był w błota uchodzić, poczęli do nich strzelać, bić kyjmi, konie odbierać i teraz ich ich strzegą. Setnicy pouciekali. Dzedżałyja prosili za hetmana i podjął się do jutra tylko wojsko trzymać. A jutro mają starszyne inszą obierać a terazniejszą zrzucić, oczekiwając we wszelakim na wiadomość od Chmielnickiego i od hana i posyłałi dla niej, ale nie masz. Myślą o tym, aby się zgodziłi i czern na tym jest i rozumie, iż czern lubo wie o liście wczorajszym, że rady nie było, nie mogą o sobie radzić. Bohun teraz wszystko się, boz (?) wczora prosił, aby mógł uderzyć na tabor, byle mu dwa polki przydano, ale nie chciano, bojąc, mówiąc, iż niepodobna nam z królem wojować. Wojska więcej sta tysięcy, nie pułkownicy rzadzili, ałe hetman. Zaczym pułkownicy mniej winą, a Dzedżały mógłby się i wojsko poddać, gdyby z nim traktowano. Tak mówią wszyscy, iż gdyby się z nimi zgodził król j.mć., poszliby na ordę i na ich ułusy i wybili by ich na przeprawach. Mają dwie przeprawy i lubo popsowane, ale mówią, że zaraz naprawią. Tegoż się boją, aby im (?) nie zastąpiono w inszych między Krzemieniem a Dubnem. Wzięto i tu prawę (?) dobyć ich trudno, lepiej dać im mir, a w domach łowić. U dwóch jest żywność, a trzeciego nie masz, bydła orda pobrala. Ośmnaście hetmańskiej armaty przy pułkach, potrosze armaty i do krychte (?) wystrzylawszy, poszliby wrecz.¹

Cerkies z hańskiego dworu jest slugą Karaczbeja starszego slugi, sołtan gałgi; jest tu jego pan Karabej, nie był tu wczora pan jego. Rozumieję, że ich tu było wszystkich nie (?) cztery tysięcy. Wzięto ich po miastach siła i poścínano siła w porażce wczorajszej. Powiada, iż zbyt jest wielkie wojsko tatarskie, jakie nie może być większe, powiada, iż czerkiesów jest tysięcy 3000 gałdżyni tatarskie zostan przy gałdzie, bo chce przyjazni z wami, ale jeslibyście my nie chcieli, tedy się będzie bil z wami. To jednak wie, iż han nie chce wojny, poszli posiłkiem i czaty w tył i w bok wojska królewskiego.

Krymiec z rodzaju, który był przy Lestar murdzie. Tak ten powie był i sam nie wie, jesli wszedł on sam był na koniu siwym, było ich wczora dziewiec tysięcy nanniej, podpadali byli dla koni pod oboz i dla żywności z kozakami. Hańskiego (?) powiada o wielkich ordach tak dalece, aż kiedy ciągną, nie moga się dopytać o swoich starszych, tu jest o hanie i murzach (...)dy się murzowie krymscy też (?), oprócz gałgi a Kara murzy we wsiach tylko jego z jednych mieszczanie zostawili, nie obawia się nikogo w Krymie kałmuków, ani litwy.

O litwie powiadają, iż ją załegli kozacy, przyszli listy od tamtych tatarów, ktryrzy są do Litwy wyprawieni, do Sefer Kazy agi, z tym, iż się ścisnieni od wojska litewskiego tak dalece, iż im wszędzie czate zabrania i pytają o to, jesliby im kazano, tedy by się odważyli na (?) Litwe, poszły zagony w bok i w tył. Nie wie jesli się mają wracać.

---

¹ Помилка, має бути „precz”, тобто «геть». Далі дописано” Pierwsze konfessata”, тобто «Перша конфесата».

Біалогродзіц з вёсі Male Han Kazy імя яго. У адной вёсі сто два (...) арды было і былі ту ўсёстэй вчора. Паведае, іж іх бывае два тысячы, таеаз не ве, велье јест војска татарскаго, бо сё татарае роэмаічы клада. Он сзедл з нурадын солтанем. За прыјсціем хана роэуме, же јест так велье војска, јакое было под Збаражем. Так паведаја о нурадynie, іж маало маал татарау, не было так велье, јакое ту было вчора і кыедыбы нашых было выпадло трыста або чатырста вчорајсзых кладае на 7 або 8 тысячы. О загонах не ве, іж не посылы јеслі коэры појдзе дла коні, то сё зараз тега дня вроеі.

Крымеч, просты татар Бокбукае, зем был з гагау поседл, застал пры козакых. Не было іх вёејс тысяча. Зостае (?) пры Чмяелнькым (...) * Чмяелнькыего сёла козакуу, лчыбы іх не ве і оні самі не ведаа. Вовау маја козакы сёла і коні сёла і достаја жывносці, гладу затым і чораб не маз. Орды так велье, јакое под Збаражем было. Чмяелнькыего војска не јест так велье. Загоны не посылы.

Нохаяец, мау јунак муры Зтывен (?), ту в веэзенеу бёдачым прысзле кладае ту нахаяцуу своых 15 000 было кылкласет чзлека пры тых козакых на Лытве оброчоных, але ту прысзле, был з нымі Злозон (?) мураа, але сё вроеі і был ту в војску таеаз прые прыјсціем хана бале сё там бёдз, бо іх было неवलел і паведаа, јуэ там нче татар не застало.

Біалогродзіц з хаёскеј вёсі, коэрых ма сеедм на Днестрем з дзалагом (?) не был теа вчора. Кладае іх, јуэ было 4000 тысяч, не тусы, абы купле јакые загоны біалогродцуу. Паведаа, іж јест 12 000 тысячы (?) ўсзыткыего војска. Кладае сеедмдзесіаэ тысячы луды јест, паведаа сёла јак влосуу на глаеуе. Слысзла од једнего свего Кабал аге, іж ага моуіл до хана забавіч сё ту днел дзесеч, а хан моуіл: „Прысзлеіс мы з так велкым војске, аза, да Буг, не дармо”. (...) дзее Чмяелнькые чеч конечне бтыуы.

Крымеч Алымечмет пры беј мурудынем сыну Кард мурые поаманы, знач з тега статуры, іж ўсзысые вёсі вёбрале на те војне, бо јест млоды.

Оссолінеум (Вроцлав). — Відділ рукописів. — № 5656 II. — Арк. — 156–157 зв. — Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. — 1995. — № 4. — С. 21–22.

Переклад

Федір Некецкый*, шляхтыч із Полоцька, білорусець. Нема [в таборі] Хмельницького, його забрав хан зразу ж після битви в п'ятницю і гармати відослав. [Хмельницький] сказав полковникові Пушкарю: «Держіться і вал держіть, поки я сам не прибуду». Взято було його силою до хана і, як чув, у суботу зв'язано. Затривожилося військо без голови, без вождя, без гетьмана. Вчора самі між собою билися [повстанці]. Пушкар наказав сідлати, в'ючити коней. Чернь його питала: «Що чиниш?». Сказав: «Що видите, й ви теж чиніть те, що бачите». Піхота, помітивши те, що він уже сів на коня і з другим [козаком] почав був йти в болота, почала стріляти по них, бити киями, забирати коней. Тепер їх стережуть. Сотники повтікали. Джаджалія просили стати гетьманом, і він узявся тримати військо, але тільки до завтра. Завтра ж мають обирати нову старшину, а нинішню скидати. В усьому покладаються на відомість від Хмельницького і від

хана, очікуючи на неї; посилали за нею, але нема. Помисляють про замирення, і чернь стоїть на цьому. Думає [Некицький], що чернь хоч і знає про вчорашній лист, не може прийняти рішення через те, що не було ради. Тепер Богун усім [радить (?)], бо вчора просив дозволу, щоб вдарити на [королівський] табір, аби лиш йому дали два полки. Але не хотіли цього, боючися й кажучи, що не личить нам воювати з королем. Війська понад сто тисяч, яким керували не полковники, а гетьман. Через це вина полковників менше, а Джаджалій міг би здати військо [королеві], якби з ним вели переговори. Так кажуть усі, що якби з ними згодився король й.м., то пішли б на орду і на її улуси й перебили б її на переправах. Мають [козаки] дві переправи, хоч і поповані, але кажуть, що негайно їх приведуть до ладу. Бояться того, аби їм не перекрили [шлях] в інших місцях між Крем'янцем та Дубном і не взяли їх. Тут здобути їх досить тяжко, ліпше дати їм мир, а брати в домах. Тільки у двох із трьох козаків є хліб, бидло забрала орда. Вісімнадцять гетьманських гармат є при полках, по два вози пороху. Вистрілявши порох до крихти й потрошивши гармати, пішли б геть [повстанці].

Черкес із ханського двору є слугою старшого слуги Караш-бея, солтанкалги. Тут є і його пан Кара-бей, але вчора його пана тут не було. Думає, що їх усіх не було понад чотири тисячі. Каже, що дуже багато їх було взято в полон і дуже багато загинуло у вчорашній поразці. Говорить, що татарське військо є таке велике, що більшим бути не може. Каже, що черкесів є 3 000. Татарські війська калги залишилися при калзі. Хан думає про мир, бо хоче з вами приязні, але якщо ви не захочете [миру], то буде з вами битися. Та, однак, знає, що хан не хоче війни. Їхні допоміжні загони й чати пішли в тил і на фланги королівського війська.

Кримець із Родзаю (?), котрий був при Лестар-мурзі. Каже, що був у битві, але не знає, чи втік [мурза], який був на сивому коневі. Вчора їх було дев'ять тисяч щонайменше, заради коней і хліба вдарили на табір з наказу хана. Каже про немалі орди, які є такі великі, що коли йдуть, то не можна знайти свою старшину. Тут знаходяться хан і мурзи (?), крім калги й Кара-мурзи, в селах залишили тільки самих міщан, не бояться там у Криму нікого, ні калмиків, ні литви. Каже про Литву, що її зайняли козаки. Прийшли до Сефер Казі-аги листи від тамтешніх татар, котрі були послані проти литви. У цих листах говориться, що татари так стиснуті литовським військом, що нікуди не можуть вийти чатами. Питають, чи не буде наказу пустити чати в тил і в боки литовського війська. Не знає, чи мають вони повертатися.

Білгородець із села малого. Його ім'я Хан Казі. В одному селі сто два [...] було орди. Каже, що їх було дві тисячі, а тепер не знає, скільки є татарського війська, бо татари по-різному визначають його кількість. Він йшов з нурадин-солтаном, коли прийшов хан. Думає, що (ординського) війська є так багато, як було під Збаражем. Каже про нурадина, що той мало мав татар і не було так багато, як було тут вчора, і коли б ваших вдарило з табору триста або чотирьохста.[...] Кількість вчорашніх оцінює у 7 або 8 тисяч. Не знає про те, щоб рушили загони [ординців]. Якщо якийсь вийде заради коней, то зразу ж у той же день повернеться.

Кримець, простий татарин Бокбулат, що пішов [у похід] із калгою, залишився при козаках. Не було їх понад тисячу й залишилися (?) вони при Хмельницькому. Є (?) у Хмельницького дуже багато козаків, але не знає, скільки точно, що й вони самі не знають. Козаки мають дуже багато возів і коней, отримують хліб; через що голоду й хвороб нема. Орди так багато, як під Збаражем, а у Хмельницького не так багато [як тоді] війська. Загони не пішли.

Ногаєць малий, юнак мурзи з тих, що тут знаходяться у в'язниці. Подає, що тут його ногайців було 15 тисяч, а кількост душ було при тих козаках, що рушили на Литву, але прийшли сюди. Був із ними Зьозон (?) — мурза, але повернувся і був тут у війську. Перед тим, як сюди прийшов хан, [ногайці] боялися там бути, бо їх небагато нараховувалося. Говорить, що вже там татар не залишилося.

Білгородець із ханського села, яких той має сім над Дністром, із Дзял-агою. Не був той тут учора. Каже, що їх (?) 12 000,. Подає, що всього війська є 75 000, що його так багато, як волосся на голові. Чув від свого Калал-аги, що ага просив хана затриматися тут десять днів, а хан казав: «Ми прийшли з таким великим військом і, дасть Бог, не даремно». Кожного (?) дня Хмельницький прагне неодмінно дати битву.

Кримець Алімехмет. Був узятий при беї, сині мурзи Кард-мурзі. З його вигляду ясно, що на цю війну взяли всі села, бо [полонений] є молодим.

№ 135

1651, липня 3. — Табір коронних військ під Берестечком. —

Лист Анджея М'ясківського до приятеля

„Jużem prima july królewiczowi j. méi i w. m. dał wiadomość, jaką we środe, czwartek i piątek potrzeba była, jakośmy chana i tatarów odstrzychnęli wypisałem, w sobotę oblegliśmy kozaków. Chmiela tatarowie z sobą porwali, zaczym Dziadziałego sobie za hetmana obrali, który do tego czasu raz miłosierdzia, drugi raz wojny, i aby się przy paktach Zborowskich zostali, sollicitują. Kresa, pułkownik, co raz na traktaty wyjeżdża. Król je méi widzać chytrość ich, kazał przywieść ze Lwowa i Brodów działa wielkie burzące i jutro, da Pan Bóg, nadedniem próbować będą działami. Tak p.Ubald obiecuje, że prętko ich wziąć może i my się wkorzenim przez pod nieprzyjaciela i podemkniemy. O chanie, że w siedmi milach miał umrzeć z postrzału, gdy uchodził, wiadomość chromego jednak czekamy. Tych trzech województw Sandomirskiego, Krakowskiego, Łęczyckiego najwięcej zginęło. Na ostatek wielga ich liczba zginęła.

Z obozu pod Beresteczkiem d. 3 julij Andrzej Miaskowski.”

НБУ у Львові. — Ф. 5. — ВР. — № 2286. — Арк. 167 зв. — 168. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: „Сорія листу tegoż j. m. p. Miaskowskiego do przyjaciela pisanego”, тобто «Копія листу цього ж й. м. п. М'ясківського писаного до приятеля». Регест даного листу був підготовлений до друку І. К. Свєшніковим і виданий у книзі: Виткалов В. Г., Пономарьова Т. О. Берестецька битва 1651 року мовою документів (за матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова). — Рівне, 2005. — С. 148–149).

Переклад

Я вже писав першого липня й. м. королеви і в. м. повідомив про те, яка була битва у середу, четвер і п'ятницю, описав як ми хана і татар відігнали, а в суботу обложили козаків. Хмеля татари з собою захопили, після чого обрали гетьманом Джеджалія, котрий до цього часу то милосердя просить, то хоче війни, і щоб при Зборівських пактах залишилися, турбують. Полковник Крися, кожного разу виїжджає на переговори. Король його мось, бачачи їхню хитрість, наказав привезти зі Львова і Бродів великі руйнуючі гармати і завтра вдосвіта, як дасть Господь Бог, будуть їх пробувати гарматами. Так п. Убальд обіцяє, що скоро їх зможе взяти і ми вкоренимось під неприятеля підійдемо. Є вість про хана, що в семи милях мав померти від пострілу, коли тікав, однак чекаємо на достовірну відомість. Найбільше людей загинуло з цих трьох воеводств: Сандомирського, Краківського, Ленчицького. Зрештою їх загинула велика кількість.

З табору під Берестечком 3 липня. Анджей Мясковський.

№ 136

1651, липень. — Початок листу польського шляхтича Куницького до невідомого

„Kiedy już k. j. m. nie mógł mieć żadnej certudinem o bytności ani o zamiślach Chmielowych, umyślil ruszyć wojsko pod Dubno d. 27 juny. Interim gdy już wozy poszły i wojsko już w polu stało, a k. j. m. tylko mszy ś. wysłuchał. Znać dał książe j. m. pan wojew. ruski, że Chmiel zapewne ruszył się zpod Kołodzińskich pol i idzie nas przejmować w drodze, a stał na ten czas na straży sam książe j. m. Wpadło to zaraz dziwno (?) (...) * w consideracją j. k. m. i nie chciał ruszyć wojska aż bene pransis et eksploratis rebus jako to j. m. p. krakowski, którego consilium było saluberrimum uprzeżał o to j. k. m. publice, aby mu darował dzień jeden dla dostania wiadomości o nieprzyjacielu. Skłonił się do tego k. j. m. i kazał zaraz wozy zawracać z drogi nie bez szemrania ludzi upornych i mniej wiadomych rzeczy i jako prętko wozy do obozu powrucił aż wiadomość jedna za drugą, że i han jest i ze wszystką potęgą na Pereatine. Widziano na oko wielgie wojsko nieprzyjacielskie. Po tych wiesciach otrąbiono zaraz, aby konie u wozów trzymano i nie puszczano na trawę, ale to nie pomogło, bo licentia czeladzi niepochamowana post (...) * jechali na trawę za dwie, za rzy mile i tam tatarowie napadszy na niespodziewanych, zagarnarli siła ludzi i luźny czeladzi i koni jako to [...]”

НБ України у Львові. — ВР. — Ф.Баворовських. — № 235. — Арк. 66 зв. — Тогочасна копія. Тексту документа передуює запис зроблений копіїстом: "Proceder potyczki za Beresteczkom 1651 die July, w kotrych potrzebach synowiec moi rodzony Aleksand. Kunicki w województwie sendomirskim powiecie Opoczyńskim był swoim imieniem moim zaś Turowski. P. Bóg w dobrym zdrowiu nazad przyprowadzony", тобто «Хід бою за Берестечком 1651 липня, в котрих боях мій рідний племінник Олександр Куницький в Сандомирському воеводстві, Опочинському повіті був своїм іменем, моїм же Туровський. Господь Бог [дав], що він у доброму здоров'ї назад приведений».

Переклад

Коли вже к. й. м. не міг мати нічого достовірного про місцезнаходження ані про плани Хмеля, задумав рушити військо під Дубно 27 червня. Між тим коли вже пішли і військо вже стало в полі, а к. й. м. тільки св. мессу вислухав дав знати князь й. м. пан руський воєвода, що Хмель запевно вирушив з-під Колодзинських полів і йде нас переймати в дорозі, а став тоді на сторожі сам князь й. м. Це зразу дивно (?) змусило до обережності й. к. м. і він не хотів рушити військо добре нагодувавши і вияснивши справи, як й. м. п. краківський, котрого порада була корисною попереджав про це й. к. м. публічно, щоб йому подарував один день для дістання відомості про неприятеля. Схилився до цього к. й. м. і наказав тут же завертати вози з дороги не без ремствування людей впертих і менш обізнаних з речами і як тільки король вози повернув до табору аж одна за другою йдуть вісті, що й хан є і з усією потугою на Переятині. Ми бачили своїми очима неприятельське військо. Після цих вістей зразу ж засурмили, щоб коні тримали біля возів і не пускали на траву, але це не допомогло, бо сваволя (?) челяді непогамована після (...) * їхали на траву за дві, за три милі і там татари напавши челядь, яка цього не чекала, захопили масу людей і лужної челяді й коней як це [...]"

№ 137

**1651, не раніше 5 липня. — Табір коронних військ під Берестечком. —
Лист невідомого до краківського єпископа**

"Krótkiemi słowy, ale pocieszną nowinę donoszę w. ks. mści o szczęśliwych progressach wojsk króla jeo mści o szczęśliwych progressach wojsk króla jeo mści we śrzode przesła, to jest 28 juny (1651)¹ posłał han przedniego kommunika dziesięć albo dwanaście tysięcy pod wojsko w połudwiczierz; jakoż ścierali się wprzod trochę z naszymi harcami, aż kazano skoczyć panu chorążemu koronnemu (Alex. Koniecpolskiemu)¹ z jego pułkiem, z ks. też Wisznioweckiego pułku kilka chorągwi. Jako wsiedli na hordę, zegnali z pola przecz, położywszy trupa niemało, i na mile wielką za przeprawę przepędzili, bez szkody z łaski Bożej w swoich albo mało co straciwszy.

Nazajutrz we czwartek han sam przyzdedł ze wszytką hordą i communiem kozackim, pokazawszy na górze wielką potęgę taboru i wojsk swoich. Długo nasi trzymali, harcami tylko ścierając się, aż przyszło z obudwu stron nastąpić na się. Kiedy różne pułki skoczyli, tam długo aqeuo marte pugnatum, aż przecie naszym P. Bóg poszczęścił: zegnali z pola hordę, położywszy trupem z tysiąc hordy. Hoc notandum, że jako we śrzodę, tak i we czwartek wszytko przednich murzów przywiedziono, junaków pobito; ale i w naszych niemała szkoda, bo zginął p. halicki Kazanowski, p. star. lubelski, p. Ligęza, miecznik przemysł., p. Jordan, rotmistrz. P. Lanckoroński, rotmistrz, wzięt, jeżeli żyje nescitur i inszych niemało towarzystwa, ale i z pospolitego ruszenia rot ich niemało poginęło.

¹ Слова в дужках дописані очевидно копіїстом.

Tandem dnia wczorajszego było spectaculum piękne widzieć: w polu z obudwu stron wojska więcej niż cztery kroć sto tysięcy wstępny bojem sobie bitwę dając. Była mgła bardzo wielka, która trwała ku dziesiątej. Pod tę mgłę król jego mość uszykował wojska szykiem bardzo szumnym i chwalebny, wszystko wojsko konne, piesze i cudzoziemskie wywiodszy. Pokazały się z drugiej strony wszytka potęga kozacka i tatarska. Kozacy taborem następując i armatą, tatarowie swemi pułkami. Długa jednak deliberatia była: kto wprzód na kogo nastąpić miał. Tandem resolutia nastąpiła k. j. mći tym szykiem nastąpić na nieprzyjaciela, który się też z swoim taborem zbliżał pod[...]

НБ у Львові. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 148. — Конія др. пол. XVIII ст. Тексту документа передує заголовок „List do j. m. ks. biskupa krakowskiego z obozu”, тобто «Лист до й. м. кс. краківського єпископа з табору».

Переклад

Короткими словами, але втішну новину доповідаю в. кс. мості про щасливі успіхи військ короля його мості. В минулу середу, тобто 28 червня (1651)¹, хан послав десять чи дванадцять тисяч найкращої кінноти під [наше] військо надвечір (?); зійшлися насамперед трохи з нашими герцовниками, аж було наказано вдарити пану коронному хорунжому (Олександр Конецпольському)¹ з його полком, також з кількома хоругвами полку Вишневецького. Як вони всіли на орду, то прогнали її геть з поля, поклавши немало трупів і загнали на велику милу за переправу, з милості Божої без шкоди або незначною у своїх.

Назавтра у четвер сам хан прийшов з усією ордою і козацькою кіннотою, показавши на горі велику потугу табору і свої військ. Наші довго трималися, герцями тільки сходячися, аж прийшлося з обох сторін наступати. Коли різні полки вдарили, там довго ніхто не міг взяти гору, аж все ж нам Господь Бог пощастив: прогнали орду з поля, поклавши трупом з тисячу ординців. Тут треба зазначити, що як у середу, так і в четвер побито все найголовніших мурз, командуючих юнаків; але і в наших немала шкода: бо загинув п. галицький Казановський, п. люблінський староста; п. Лігенза, перемиський мечник, п. Йордан, ротмістр. П. Лянцкоронський, ротмістр, взятий в полон, невідомо, чи живий, і інших немало товариства; але й з посполитого рушення немало їх рот загинуло.

Між тим вчора було видно гарне видовище: у полі з обох сторін війська більше, ніж чотириста тисяч, дають собі битву, наступаючи. Був дуже сильний туман, котрий тривав до десятої. Під прикриттям цього туману король його мосьт вишукував війська у порядку дуже шумному (?) і гідному похвали, вивівши все військо кінне, піше й іноземне. Показалася з іншої сторони вся козацька й татарська потуга. Козаки наступали табором, татари своїми полками. Однак була довга дискусія: хто насамперед і на кого мав наступати. Між тим вийшов наказ к. й. мості цим порядком наступати на неприятеля, котрий зі своїм табором наближався під[...]

¹ Слова в дужках дописані очевидно копійстом.

1651, червня 26-серпня 1. — Німецькомовні замітки про Берестецьку і Лоївську битви

З польського табору під Берестечком від 26 червня 1651 р.

Скрізь була велика дорожнеча і нужда. Його величність послав проти неприятеля сильний загін, котрий повинен був добути відомості про сили хана. Король між тим готовався до баталії, котра частково викликалась нехваткою провіанту. Одна третина (?) хліба коштувала 30 грошей, бочка пива — 4 риксталера, один кухоль угорського [вина] — 6 риксталеров. Через цю нестачу продовольства повинні були помирати і німецькі солдати. Ось чому битва чекалась ними з нетерпінням.

Друга [звістка] від 27 того ж [місяця].

Полонені повідомили, що їх [козаков] той самий генерал [Б.Хмельницький] зібрав офіцерів і казав їм про те, що поляків навряд чи вдасться змусити тікати, як раніше бувало, і [щоб змусити їх до цього], треба докласти чимало зусиль. Тому вони [офіцери] мають бути готові до того, щоб померти за свою грецьку релігію і вольности. У цьому, а також у готовності рицарські битися, вони й поклялись.

На угорському кордоні зібралась різна легковажна чернь, на чолі якої стояв Лентовский (Liskoska). Ці люди розташувались у двух милях від Улевмарк (?) і пограбували декілька міст, взяли укріплений замок на кордоні, який стояв на неприступних скелах. Проти їх краковський єпископ скерував 300 чоловік, що було виконано не так давно.

Інша [звістка] від 30 того ж [місяця].

Сьогодні наш Господь Бог виявив нам велику милість і помстився нашому неприятелю. В середу і четвер (*тобто 28 и 29 червня — Ю. М.*), як я вже писав, нам тяжко прийшлося від його нападів. П. берестейський (?) не виконав наказ його королевської величності і разом з воєводою дуже сильно дав маху. Внаслідок цього поляки втратили багато людей, загинув також п. Казановський загинуло більшість людей люблінського старости Оссолінського. Потім неприятель забрав у нас фураж. Отже, король більше не хотев чекати, а сьогодні рушив на ворага, після того як була прослухана месса і прийняте святе причастя. Пізніше неприятель, як татари, так і козаки, несамовито вдарив на лівий фланг Руського воєводства і в основному розбив його. Але скоро король відправив на допомогу полковника Хувальда з його людьми і одночасно наказав сильно вдарити з гармат. На допомогу лівому крилу [Руського воєводства] він скерував також усіх німецьких солдат. Після цього татарська орда разом з ханом, хоч і нараховувала 100 000 чоловік, була розгромлена і обернулася в ганебну втечу, супроводжувана насмішками. Козаки ж дуже добре тримались і встояли. Їх тримає король у облозі. Вночі він намірявся вдарити на них і з Божою поміччю перемогти.

З Познані від 11 липня 1651 р. за новим стилем.

30 червня за новим стилем король переміг козаків і татар, котрі обернулись у втечу, а потім обложив їхній [козаків] табір. Оболожені звернулись до короля, [обіцяючи] видати живцем Хмельницького. Король не хотів їм мстити, лише з Хмельницьким бажав разраховатися за їх усіх.

Реляція, яка продовжує собою листа з Вільно від 1 серпня.

Литовці, завдяки розумному керівництву його князівської милості, гетьмана литовського Януша Радзівіла добилися щасливого прогресу. Вони вбили кілька тисяч козаків, котрі здійснили напад на Литву біля Смоленська, вийшовши з Московії. Вишезгаданий князь обложив Чернігів із своєю армією, де у безпеці перебувало багато визначних козаків і вищих офіцерів. Потім, надіючись невдовзі не тільки покінчити з обложеними (?), але і очистити весь Сівер (*Сіверщину* — Ю. М.) від козаків і ребелізантив, поспішає князь на Київ, щоб з'єднатися з польською армією. Селяни, які збіглися до Києва, написали до коронного гетьману Потоцькому і, піддаючися королевській милості, просили заступництва і пощади у й. к. в. як вірні піддані, котрі були вірні до кінця і підняли бунт, піддавшись умовленням і примусу своїх козацьких офіцерів. Після цього всі местечка, розташовані в Україні, піддавались добровільно гетьману.

Рано вранці 5 липня й. кн. м. підійшов до згаданого шанцю і тричі вистрілив з гармат, даючи сигнал п. Мирському, і його [Радзівіла] люди почали переправлятися. Солдати Мирського, почувши сигнал, не довго думаючи, вдарили з тилу. Вони штурмували шанець півтори години. Завдяки Божій помочи вдалося зломати опір ребелізантив і розбити їх. Ті, кому вдалося врятуватись втечею, принесли вість про це полковнику Небабі. Останній знаходився у пяти милях від шанця і, отримавши таку звістку, швидко підійшов до нього разом з 15 000 кінних козаків. Небаба намірявся вибити литовське військо з шанця, але потрапив у жарку переделку і козакам довелося оборонятися протягом кількох годин аж до вечера. У цьому бою й. кн. м. гетьман, завдяки Божій милості і допомозі, одержав вікторію, за що хай славиться имя Боже. У цій битві загинув сам Небаба, чернігівський полковник, полковники Литвиненко і Ніжинський, а також 4 000 кінних козаків. Був взятий у полон син брата Небаби, писар останнього, багато сотників. Було взято 14 ворожих прапорів і кілька воєнних барабанів, за що честь і хвала Господу Богу. Через те, що рейтари пройшли майже 9 миль, від Речиці до [Лоева над] Дніпром, і коні дуже втомились, й. кн. м. змушений бул зупинитися з армією для ночівлі. На другий день, 6 липня, й. кн. м. рушив з армією на табір вбитих полковників Небаби і Литвиненка, виславши попереду графа Потоцького, підстоля і п. ротмістра Курпського. Ті знайшли табір пустим, оскільки козаки, які його захищали, почали готуватися до відступу з Любеча і хотіли залишити там лише жителів цього міста. Й. кн. св. вислав туди з кількома хоругвами п. Подберецького і капітана Йордана. Коли останні підходили до воріт Любеча, козаки виходили через протилежні ворота. Й. кн. св. підійшов з армією без возів й табору під Чернігів, але побачив, що без артилерії взяти це місто неможливо. Тоді він разташував на відкритому місці і з допомогою пари гармат почав руйнувати вали (?). Рейтари були згодні піти в бій і вже спішилися для штурму, але й. кн. св. не дозволив їм цього, поки солдати не будуть у належному військовому порядку. Тим часом й. кн. св. послав у Чернігів сурмача для переговорів й закликав через його посередництво чернігівців до послуху. Однак вони не хотіли

йти на переговори з й. кн. св. Тоді останній присунув кілька хоругов впритул до ріки Десни на три милі від Чернігова, щоб вони не давали можливості бунтівним селянам збиратися разом і надавати Чернігову допомогу. Й. кн. св. взяв у Любечі байдаки, гармати та інше військове спорядження, сподіваючись з Божою поміччю взяти Чернігів, бажаючи дати краю милість, щастя і життя.

З литовського табору під Любаневим 18 липня.

Опубліковано в перекладі з німецької російською: Мыцык Ю. А. Немецкие "летучие листки" об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг." // Вопросы германской истории. Классовая борьба и социальное движение нового и новейшего времени. — Днепропетровск, 1981. — С. 144–156

№ 139

1651, липня 4. — Повідомлення з німецької газети

“З Кракова у Польщі, від 4 липня.

Військове становище Корони таке: його королівська величність негайно виступив з табору в Сокалі і наблизився до ворога на 8 миль. Вся шляхта згідно із загальною мобілізацією прибула тепер на поле (битви), однак її кількість ще недостатня, тому генеральний смотр її ще не відбувся. Однак найманих вояків там перебуває (вже) понад 50 тисяч. Отже є надія з Божою поміччю зламати гордовитість ворога, який влаштовує всілякі злі дії проти Корони: насамперед ворог послав кілька сот розвідників, які мають наказ палити всі шляхетські двори та садиби й спонукати селян до повстання; багато кого з них уже спіймали і (тепер) їх чекає заслужена кара. Так, у цій державі один з них, Костка, що назвався королівським полковником, зібрав велику кількість селян, що поза сумнівом чинилося з волі ворога, і укріпився у одному із потужних замків, що називається Чорштин. Цей замок знаходиться у 10 милях звідси, напроти угорського кордону. Однак його князівська мость, тамтешній пан єпископ (*Петр Гембицький — Ю. М., В. Д.*), щирий та вірний прихильник вітчизни, прибув на допомогу, приславши туди 600 вояків лейбгвардії, не рахуючи решти військ. Завдяки цьому даний замок вдалося відвоювати після декількох днів облоги[...]

Бременський університет. — “Прессафоршунг” (Бремен). — „Extraordinari Mittwochs Postzeitungen anno 1651“. — № 377. — Переклад з німецької. Опубліковано: Мицик Ю., Дятлов В. З іноземних джерел про Берестецьку кампанію 1651 р. // Військо-історичний альманах. — К., 2002. — Ч. 1 (4). — С. 134–135.

№ 140

1651, липня 5. — Табір коронних військ під Берестечком. —

Лист невідомого до невідомого

„Nieprzyjacieli fortiter resistit. W poniedziałek potężną ekskursją komunikiem i piechotą uczynił i dobrze się potarł z naszymi, gdzie i pana Sokoła, rotmistrza, nad kolanem postrzelono. Znowu potym w nocy na świtanie na komenderowanych ludzi w szańcu z tamtą stroną zostających, cichusieńko napadłszy, kilkunastu zabili, a drudzy ze snu, nie wiedząc komu się bronić, wpław przez rzekę puścili, i kiedyby regiment p. Ubalda nie sekundował i szańc i działka wziął był nieprzyjacieli. Wczora

oddawali królowi jeo mść odjęte bunczuki i chorągwi, między inszemi pułkownik wojewodztwa Rawskiego oddał chorągiew kitajczaną błękitną o dwu ogonach, do dzidy przebitą, sznur zielony włóczkowy mediabat między temi ogonami, u dzidy miasto wianka był wianek z skury zajęczej zrobiony, musi być że to na jakieś czary; wydarł to nieprzyjacielowi pan Romanowski, towarzysz wspomianego pułku, za co mu król jego mość podziękował. O chanie przywiozł wiadomość, nie wiem jeżeli pewną pan Suchodolski, rotmistrz z pułku księżęcia j. mci pana wojewody krakowskiego, że aż do Krzemieńca za nim chodził, że go nasi postrzelili w ramię latasliter, że i Chmiel z nim uszedł. Po drogach sroga rzecz bydła, wozów, rydwanów, kotarek i opończy pomiętanych najdowali nasi i przywiezli do obozu. Ongi pisali kozacy do króla jeo mści, aby ich przy paktach Zborowskich zachował, za co obiecują z królem jeo mścią iść do Krymu i chana jako swego i królewskiego zdracę przywieść królowi jeo mści.

Czarownice samym wieczorem pospolite ruszenie po obozie chodząca poimali, która różne miała czary w garnkach: żywe i suche jaszczurki, żaby, węże i insze gadziny, która na tymże miejscu okrutnie zabita.”

НБУ у Львові. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 168. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис зроблений копійстом: "Die 5ta julij z obozu pod Beresteczkiem", тобто «5 липня з табору під Берестечком». Регест даного документа був підготовлений до друку І. К. Свєшніковим і виданий в кн.: Виткалов В. Г., Пономарьова Т. О. Берестецька битва 1651 року мовою документів (за матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова). — Рівне, 2005. — С. 149–150.

Переклад

Неприятель потужно борониться. У понеділок він вчинив потужну екскурсію кіннотою і піхотою і добре бився нашими, де й пану Соколу, ротмістру, прострілено ногу над коліном. Потім знову на світанку тихесенько напавши на відряджених наших людей у шанці на другому боці річки, кільканадцять вбили, а інші спросоння, не знаючи кому боронитися, пустилися вплав через річку, і коли б полк п. Убальда не поміг, і шанець, і гарматки здобув би неприятель. Вчора віддавали королеві його мость здобуті бунчуки і прапори, між іншими полковник Равського воєводства віддав прапор китайчаний блакитний з двома хвостами, до списа прибитий, зелений вовняний шнур посередині між цими хвостами, біля списа замість вінка був вінок із заячої шкіри, мусить бути на якісь чари; його вирвав у неприятеля пан Романовський, товариш згаданого полку, за що йому король його мость подякував. Про хана привіз відомість, не знаю чи певна, пан Суходольський, ротмістр з полку князя й. мості пана краківського воєводи, що аж до Кремьянця за ним ходив, що його наші дуже підстрелили в плече, що й Хмель з ним втік. По дорогах величезна кількість бидла, возів, ридванів, балагул і опонч покиданих наші знаходили і привезли до табору. Нещодавно писали козаки до короля його мості, щоб їх залишив при Зборівських пактах, за що обіцяють з королем його мостю йти до Криму і хана як свого і королівського зрадника привести королеві його мость.

У сам вечір посполите рушення спіймало чарівницю, яка ходила табором, котра мала різні чари в горщиках: живі і засушені ящірки, жаби, вужі та інші гадини, котра на цьому ж місці була жорстоко забита.

Анонімна реляція про загибель Небаби

„O zabiciu Niebaby.

Naprzód p. Mirski, strażnik litewski, z Niebabą die 6 julii potykał się, książę zaś Radziwiłł z boku przyszedł i gdy przegrawał Niebaba, piechotą uchodzić począł. Towarzysz jeden zpod chorągwi pana starosty mozyrskiego za nim, nie mogąc nań dobrze natrzeć na koniu, pieszo pocinał się z nim; że radzić mu nie mógł, przypadł drugi, chcąc go żywcem poimać, ale się nie dał, a gdy go w prawą rękę zacięli, łewą tak długo bronił się, aż go zabić musieli. Potym o tej porażce nie wiedząc, drudzy szli z wozami do wojska swego kozacy, a przy tych wozach było ich 200 z samopałami pieszych; ci wszyscy żywcem dostali się. Więzniowie powiadałi, że ich było w pułku Niebaby 20 000, ale posłał 3 000 pod Krzyczew, który i Rosław wzięli, a 2 000 dla żywności. Zatym mieszczenie czerniechowsky posłyszawszy o pogromie Niebaby, przyszli i poddali się i parobków, którzy do Niebaby gotowali się kilka tysięcy, wydać obiecali. Znowu p. podkanclerzy litewski na czatę kozacką napadł i zbił ich 8-o 150, ostatek uciekło. Potym z wojewodztwem Mściśławskim pospolitym ruszeniem idącym, złączył się i napadli na 3 000 z pułku Niebaby kommunika, nad któremi otrzymali wiktoryą, ale nie bez szkody swojej, bo szlachty znacznej lepiej niż 200 padło, a oni do szczętu zniesieni. W Kryczewie p. wojewoda trocki dobrze się broni, siedm szturmów kozacy z wielką szkodą swoją stracili”.

НБУ у Львові. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 182. — Копія кінця XVIII ст.

Переклад

„Про забиття Небаби.

Насамперед п. Мирський, литовський стражник, з Небабою бився 6 липня, князь же Радзівіл з боку прийшов і коли Небаба програвав, то став пішки відступати. Один товариш з-під хоругви pana мозирського старости (кинувся) за ним, але не можучи на нього добре натиснути на коні, спішився і почав з ним (битися) та не міг з ним упоратися; поміг інший, який хотів його взяти живцем, але Небаба не дався, а коли його рубнули в праву руку, лівою так довго боронився, аж його вбити мусили. Потім про цю поразку не знаючи, інші козаки йшли з возами до свого війська, а при цих возах їх було 200 з самопалами піших; всі вони живцем потрапили в полон. В'язні казали, що їх було в полку Небаби 20 000, але він послав 3 000 під Кричев, котрі і Рославль взяли, а 2 000 послав за провіантом. Після цього чернігівські міщани, почувши про розгром Небаби, прийшли і піддалися і кілька тисяч парубків, котрі до Небаби готувалися піти, обіцяли видати. Знову п. литовський підкацлер напав на козацьку чату і розбив їх 8-о 150, а решта втекла. Потім з посполитим рушенням Мстиславського воєводства, з'єднався і вони напали на 3 000 кінноти з полку Небаби, котрих перемогли, але не без своїх втрат, бо значної шляхти понад 200 було вбито, а вони дощенту розбиті. У Кричеві п. троцький воєвода добре борониться, сім штурмів здійснили козаки з великими своїми втратами.

№ 142

1651, липня 8 (червня 28). —

Уривок з Білгородської митної книги

"[...] Июня в 28 де продал иноземец Григоре Гунгневчанко мерин, шерстю рыж, семи лет, звездачол, грива направа со отметом, купил белагородец станично голова Григорей Гроздев, дал шесть рублей, с продавца взята с шерсти десят денег, с купца взята с рубля по пяти денег, и всег с них взята шесть алтн чатыре денги [..]".

Памятники южновеликорусского наречия. Таможенные книги. — М., 1982. — С. 19.

№ 143

1651, перша половина липня. — Реєстр частини загиблих і поранених польських шляхтичів у битві під Берестечком

„Regestr niektórych pozabijanych w te trzy dni potrzeby diebus 28, 29, 30 junii 1651.

1. Pan Radoszewski, chorąży wieluński, postrzelony	27. Pan Pieniążek
2. Pan Biesierski	28. Pan Krycha, podkomorzy wieluński
3. Pan Drozdowski	29. Pan Stano, wojski przemyski
4. Pan Biskupski	30. Pan Suchorabski
5. Kasztelan halicki Kazanowski	31. Pan Romer
6. Pan kasztelan czerniechowski	32. Pan Iwański
7. Pan Ossoliński starosta lubelski	33. Pan Górski
8. Pan Stadnicki, podkomorzy sanocki	34. Pan Kuczyński i drugi
9. Pan Lanckoroński, rotmistrz	35. —, —, — Jerzy
10. Pan Stano chorąży sanocki	36. Pan Wolski
11. Pan Ligenza miecznik przemyski	37. Pan Pucek
12. Pan Rzeczycki	38. Pan Siedlecki
13. Pan Miłoszewski, miecznik łączycki	39. Pan Pasek
14. Pan Sleczyński	40. Pan Konarski
15–16. Panowie Maszkowscy	41–42. Panowie Stodolscy
17–18. Panowie Stokowscy	45 ¹ . Pan Mieszceński
19. Pan Bykowski	46. Pan Drzewoszowski
20. Pan Tarnowski	47. Pan Podczaski
21. Pan Targosz Tarnowski postrzelony, żyw.	48. Pan Grzybowski i drugi
22. Pan Głowiński	49. —, — Grzybowski
23. Pan Rogawski	50. Pan Zaleski
24. Pan Wojszycki, poborca łączycki	51. Pan Białucki
25. Pan Jedliński	52. Pan Wysocki
26. Pan Jordan	53. Pan Zeromski
	54–55. Panowie Gumiński
	56. Pan Libiszowski

¹ Так у тексті. Очевидно пропущені шляхтичі під №№ 43–44.

57. Pan Przanowski	<i>Z powiatu Opoczyńskiego województwa</i>
58. Pan Gajewski	<i>Sędomiskiego z pod jednej chorągwi,</i>
59. Pan Psarski	<i>bo dwie tego powiatu byli, pobici.</i>
60. Pan Piotrowski	85. Pan Libiszowski, który miał za sobą
61. Pan Dobiński	Łochińską
62. Pan Sobet	86. Pan Krzysztof Zajączkowski
63–64. Panowie Święccy	87. Pan Pilchowski młodszy
6. Pan Stawiński	88. Pan Wilkowski z Radwana
66–67. Pan Gajeski drugi	89. Pan Wójciński, zięć p. Łyczka
68. Pan Witowski	90. Pan Grotowski
69. Pan Rzepecki	91. Pan Nartowski, który miał za sobą
70. Pan Gorecki	Wyderowską
71. Pan Janiszewski	92. Pan Strasz, syn pana Wojciecha Strasza
72. Pan Sniegocki	<i>Rannych i postrzelanych</i>
73. Pan Jan Sleszyński	83. Pan Leśniowic starszy
74. Pan Krosnowski	84. Pan Staniszewski
75. Pan Kamocki	85. Pan Pilchowski
76. Pan Galicki	86. Pan Dziadulski młody z Krasnice
77. Pan Wyrowski	Pan Janikowski
78. Pan Mikołaj Rej stary	Pan Slatkowski
79. Pan Rej, starosta libuski	Pan Nartowski
80. Pan Bal, chorąży sanocki	Pan Mencina
81. Pan Lada	Pan Piotr Biliński
82. Pan Stanisławski z Mazowsza	Pan Dunin, syn pana Jerzego Dunina.
83. Pan Krzysztof Sapieha	Pan Piotr Szpot, <i>a co czeladzi rannej,</i>
84. Pan Lutomirski	<i>nastrzelonej, sami mówią o siebie.</i>

(НБ у Львові. — Ф 5. — № 2286. — Арк. 169 зв. — 170. Копія кінця XVIII ст.

Переклад

„Реєстр деяких вбитих у ці три дні битви 28, 29, 30 червня 1651.

1. Пан Радошевський, велюньський хорунжий, поранений	12. Пан Жечицький
2. Пан Бесерський	13. Пан Мілошевський, мечник ленчицький
3. Пан Дроздовський	14. Пан Слечинський
4. Пан Біскупський	15–16. Панове Машковські
5. Каштелян галицький Казановський	17–18. Панове Стоковські
6. Пан каштелян чернігівський	19. Пан Биковський
7. Пан Оссолінський, староста люблінський	20. Пан Тарновський
8. Пан Стадницький, підкоморій саноцький	21. Пан Таргош Тарновський поранений, живий.
9. Пан Лянцкоронський, ротмістр	22. Пан Гловінський
10. Пан Стано, хорунжий саноцький	23. Пан Рогавський
11. Пан Лігенза, мечник перемиський	24. Пан Войшицький, поборця ленчицький

25. Пан Єдлінський
 26. Пан Йордан
 27. Пан Пеньонжек
 28. Пан Криха, підкоморій
 велюньський
 29. Пан Стано, війський перемиський
 30. Пан Сухорабський
 31. Пан Ромер
 32. Пан Іванський
 33. Пан Гурський
 34. Пан Кучинський і другий
 35. Пан Кучинський Єжі
 36. Пан Вольський
 37. Пан Пуцек
 38. Пан Седлецький
 39. Пан Пасек
 40. Пан Конарський
 41–42. Панове Стодольські
 45¹. Пан Мещенський
 46. Пан Джевошовський
 47. Пан Подчаський
 48. Пан Гжибовський і другий
 49. Пан Гжибовський
 50. Пан Залеський
 51. Пан Бялуцький
 52. Пан Висоцький
 53. Пан Жеромський
 54–55. Панове Гумінські
 56. Пан Лібішовський
 57. Пан Пшановський
 58. Пан Гаєвський
 59. Пан Псарський
 60. Пан Пйотровський
 61. Пан Добінський
 62. Пан Собет
 63–64. Панове Свецькі
 65. Пан Ставінський
 66–67. Пан Гаєвський другий
 68. Пан Вітовський
 69. Пан Жепецький
 70. Пан Горецький
 71. Пан Янішевський
 72. Пан Снегоцький
 73. Пан Ян Слешинський
 74. Пан Кросновський
 75. Пан Камоцький
 76. Пан Галицький
 77. Пан Вировський
 78. Пан Миколай Рей старий
 79. Пан Рей, староста лібуський
 80. Пан Баль, хорунжий саноцький
 81. Пан Лада
 82. Пан Станіславський з Мазовії
 83. Пан Кжиштоф Сапіга
 84. Пан Лютомирський
*З Опочинського повіту
 Сандомирського воєводства
 з під одної хоругви,
 бо дві цього повіту були, побиті*
 85. Пан Лібішовський, котрий мав за собою Лохінську
 86. Пан Кжиштоф Зайончковський
 87. Пан Пілховський молодший
 88. Пан Вільховський з Радвану
 89. Пан Вуйцінський, зять п. Личка
 90. Пан Гротовський
 91. Пан Нартовський, котрий мав за собою Видеровську
 92. Пан Страш, син пана Войцеха Страша
*Пораних і підстрелених [з вогне-
 нальної зброї]*
 83. Пан Лешньовіц старший
 84. Пан Станішевський
 85. Пан Пільховський
 86. Пан Дзядульський молодий з Красніце
 Пан Яніковський
 Пан Слатковський
 Пан Нартовський
 Пан Менціна
 Пан Пйотр Білінський
 Пан Дунін, син пана Єжі Дуніна
 Пан Пйотр Шпот, а що челяді пораненої, настріляної, самі скажуть про себе.

№ 144

1651, липня 8. — Польський табір під Берестечком. —

Лист невідомого до невідомого

„My przez te dni zdaleka codzienni na to chłopstwo patrzymy, nic rzetelnego nie czyniąc, lubo jest dosyć, tak cudzoziemskiej piechoty, jako i służalej; a owi zawsze kupami urywając się, z taboru uciekają, takie niedbalstwo pp. regimentarżów, że pasu wolnego, nie chcą im odjąć, snadź podobno, iż jeszcze na coś większego i gorszeo zachowują tych zdrajców. Językowie, których na każdy dzień po kilkunaście do wojska przedaje się, twierdzą to, że koniecznie mają wolą uchodzić. Czegośmy się dzisiejszej nocy zapewną spodziewali i już wojsko nasze wszystko stało w szyku gotowe, ale, jako widze, postrzegszy oni gotowość naszą, nazad się retyroiwali. Wszystką swoją nadzieje jeszcze mają w Chmielnickim, którego się spodziewają z ordą, ale ich to barzo omyli etc, etc.”

Да у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — Арк. 147. — Коня. — Переклад з польської. Тексту передує заголовок, зроблений копіїстом: "Z taboru d. 10 juli", "3 тaborу дня 10 липня". Оpubліковано: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь... Рівне, 1999. — С. 69.

Переклад

Ми протягом цих днів щоденно дивимся здалеку на це хлопство, ніц ретельно не чинячи, хоч досить (?) як іноземної піхоти, так і служилої. Вони ж, купами відкриваючися, втікають з тaborу. Отаке недбалство панів регіментарів, що вільного шляху, котрий ці гультаї мають лише один, не хочуть у них відтяти, очевидно, що ще на щось більше та гірше держать цих зрадників. "Язики", котрих кожного дня понад десять передаються до нашого війська, твердять, що обложені неодмінно мають прагнення втікати. Чого ми сподіваємося напевно цієї ночі і вже стало наше військо готове строем. Але, як бачу, вони, постерігаючи нашу готовність, назад відступили. Всю свою надію вони покладають на Хмельницького, сподіваються, що він прибуде з ордою, але дуже вони щодо цього помиляються і т. д., і т. д.

№ 145

1651, липня 9. — Польський табір під Берестечком. —

Конфесата козака Яхима з Остра

"Конфесата козака, котрого потім стято.

Яким з Остра, Переяславського полку Шкуратянської (?) сотні, старий реєстровий козак.

Хмельницького нема у таборі. Як закрив табір у п'ятницю, так зразу ж пішов до татар і чути, що його татари прикували, кажучи йому: "І ти наш, і добро твоє наше, і Україна наша." У суботу зібралося військо само. Вчора обрали гетьманом Джеджелія. Він сам не хотів цього, але його військо обрало, просячи дуже й кажучи, що їх той завів, так ти або виведи, або мирись; або биймося або поклонімося. Тепер бояться дуже тому, що тут вістей нема; військо стривожене, бо нема вістей, бо орда туди пішла і знають ці (обложені), що забере у них все. Одні думають втікати, інші — затриматися.

Важко їм, незнаючим ситуації щось доброго порадити; вони ж, як бджоли без матки. Якби я, сказав мені (полонений), викликав Джеджалія і поговорив з ним, то він би швидше¹. Каже він, що все це чернь; військо велике, але абияке, дуже боязьке. Хмельницький пішов тільки з Виговським, сам-п'ять; тільки залишив у війську бунчук і булаву. Старшину не карано.

Патріарха нема, але попи є. Один з цих попів виходив з хрестом до Джеджалія, але він ніяк (...) * знати. Переправу на той бік самі великою кількістю і неладом понишили і попсували. Хліба нема, одна зvejина й саламаха, тому й голодне військо. Однієї гетьманської артилерії із сорока гармат, а двадцять інших — при полках. Пороху мало. Не сподіваються допомоги, підкріпленя і порятунку нізвідки".

"Осcolінеум" у Вроцлавi. — Відділ рукописів. — № 5656 II. — С. 156. — Копія. — Переклад з польської. Оpubліковано в українському перекладі: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. — Рівне, 1999. — С. 69–70.

№ 145-а

1651, липня 9. — Табір коронних військ під Берестечком. — Лист шляхтича Габрієля Домарацького до невідомих.

„Tabor kozacki opasaliśmy z jednej strony, druga wolną mają dla nierządu i niezgody, mając victorią z łaci Samego Boga, przez swoje niedbalstwo i niezgodę w przewłokę ta wojna podobno pójdzie. Ci zdrajcy miłosierdzia przez kilka dni prosili, a potem declarowali, jeden na drugim umrzeć, a nie poddawać się. Dnia dzisiejszego przyszła wiadomość, że orda nazad z Chmielnickim do nas poowraca, przeciw której książę j. m. z inszemi ich m. mśc. w kilkunastu tysięcy idzie, daj Boże szczęśliwie. W tak srogim nierządzie nigdy Korona Polska nie była, w takim teraz jest przez nikczemność wodzów, Sam Bóg o nas niechaj radzi, którego pokornie i gorąco prosić trzeba; co dalej z nami będzie, nie omieszkać oznajmić w. m., m. m. panów.

W obozie pod Beresteczkiem. Gabriel Domaracki.”

ДА у Кракові. — "Зібрання Русецьких". — № 31. — С. 147 — Копія. Тексту передуює заголовок, зроблений копійстом: „Od j. m. pana Domarackiego z obozu de data 9 july 1651”, тобто "Від й. м. пана Домарацького з табору під датою 9 липня 1651". Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник. — Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 27; Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Рівне, 1999. — С. 70–71.

Переклад

Ми оточили козацький табір з одного боку, а другий вони мають вільним через нелад і незгоди. Ми, маючи перемогу з милості самого Бога, через своє недбалство і незгоду [привели до того], що ця війна очевидно затягнеться. Ці зрадники кілька днів просили про милосердя, а потім присяглися лягти трупом

¹ Тут очевидно пропущено одне слово

один на одному, але не здаватися. Сьогодні прийшла відомість, що орда з Хмельницьким повертається назад, до нас. Проти неї й. м. князь з іншими їх мостями і кількома тисячами [вояків] йде, дай Боже, щоб щасливо. У такому великому неладі як ніколи не була Корона Польська; і це через нікчемність вождів. Сам Бог нехай дбає про нас, котрого покійно й палко треба просити, про ге, що з нами буде далі, я негайно дам знати в. м., м. м. панам.

У таборі під Берестечком. Габріель Домарацький.»

№ 146

1651, липня 10. — Табір військ Речі Посполитої під Берестечком. —

Лист невідомого до невідомого

„W sobotę przeszłą je. m. p. stolnik halicki, iż o wszystkim dostatecznie oznajmił w. m., m. m. p[an]u, ja tylko przydawam na dzisiejszą pocztę, iż w sobotę jeszcze chciał k. j. m. bonis modis przez traktaty kozakow zniewolić, ponieważ oni sami przysłali, o miłosierdzie prosząc, posłał im k. j. m. conditie te, aby Chmielnickiego, syna jego Tomoszka, Wychowskiego i starszyznę wszystkie wydali, aby armatę oddali, szlachtę także naszą, co się z niemi pod te czasy buntowali, aby wydali, z hanem się conjunctiej odprzysiągli, pactami Kurukowskiemi, aby się ukontenowali. Na te wszystkie punkta dosyć harde (?) odpisali: starszyzny wydać nie możemy, ani w. k. m. myśl o tym formalia verbes, armaty wtaż, bo się bez niej my ludzie rycerscy nie obedziemy, z hanem conjunctiej gotowi się wszyscy odprzysiąć i Chmiela po wszystkim Krymu szukać i wszędzie gdziekolwiek tylko k. j. m. rozkaże, gotowi pójść. Pact Kurukowskich nie przyjmują, ale żeby k. j. m. przy Zborowskich zachował, proszą. Szlachty wydać nie myślą, bo im to już pod Zborowem było odpuszczono z tym wszystkim, jako p. Sapiecha od nich powrócił, kazał k. j. m. że wszystkich dział potężne do taboru ich bić i począwszy od południa aż do cimnej nocy (...)»* strzelano z wielką ich szkodą, gdy się tego dnia kilka wołoszy przedało, którzy się zgodzili, iż ich za pierwszym strzeleniem legło 40. Tegoż dnia przyszła wiadomość niepewna, iż han z Hmielem kozakom ku odsieczy idą, przeciwko ktoremu p. chorążego wyprawić miano. Wczorajszego dnia z taboru przyszła wiadomość, że czerń na głowę z taboru ucieka. O południu przyjachali posłowie do p. krakow. simpliciter, iż jeśli conditiom sobie podanym od k. j. m. dosyć nie uczinicie, poty was dobywać będziemy i darmo Zborowa nie wspominajcie. Ku wieczorowi powrócił pułk p. podkomorzego poznańskiego z tamtej strony Styra, które na kilka set kozakow uciekających napadszy, w pień wszystkich powyścił. Naznaczył zatym zaraz j. k. m. p. wdę braclawskiego, przydawszy mu trzy pułki, aby na tamte stronę Styru przeszedły, uciekających gromił. P. Suchodolski też powrócił z podjazdu, który daje znać, iż han gdzieś w Dnieprze topi się; samym wieczorem przedało się kozakow do nas 30, dziś rano dano znać, iż Dziadziałego z hetmaństwa zrzucili, a Buchuna na jego miejsce obrali, największego buntownika, także i Chładkiego. Kończe list, kiedy dano, iż kozacy na tamte stronę Styru na głowę się przeprawują. Zaczym co żywo, idziem za p. wdą braclawskim.”

Да у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 598–599. Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: «Z obozi pod Beresteczkiem de data 10 julii 1651», тобто «З табору під Берестечком 10 липня 1651».

Переклад

В минулу суботу й. м. п. галицький стольник, що про все достатньо поінформував в. м., м. м. пану, я тільки додаю сьогоднішньою поштою, що ще в суботу хотів к. й. м. добрим способом, шляхом переговорів, козаків підкорили, бо вони самі прислали, просячи про милосердя; послав їм к. й. м. такі кондиції, щоб Хмельницького, його сина Тимошка, Виговського і всю старшину видали, щоб видали артелерію, також видали нашу шляхту, що з в ці часи бунтувала, з ханом розірвали союз, щоб задовольнилися Куруківським миром. На всі ці пункти вони досить гордо відписали: старшини видати не можемо, ані в. к. м. і не думай про це, артилерії теж, бо ми, люди рицарські, без неї не можемо обійтися, з ханом союз ми всі готові розірвати і Хмеля по всьому Криму шукати і скрізь де тільки к. й. м. накаже, ми готові піти. Куруківського миру не приймаємо, але щоб к. й. м. зберіг нас при Зборівських, просять. Шляхти видати не думають, бо їм це ще під Зборовом було пробачено з цим усім, як п. Сапіга від них повернувся; наказав к. й. м. щоб з усіх гармат потужно бити по їхньому табору і почавши від полудня аж до темної ночі (...) * стріляли з великою їхньою шкодою; де цього дня передалося кілька молдаван, котрі одностайно твердять, що після першого залпу їх полягло 40. Цього ж дня прийшла непевна відомість, що хан з Хмелем йдуть на відсіч до козаків, проти котрого п. хорунжого мали відправити. Вчора з табору прийшла відомість, що чернь погодно втікає з табору. В полудень приїхали послы до п. краківського просто, що якщо кондиціям поданим від к. й. м. досить не вчините, до тих пір вас будемо добувати і даремно Зборова не згадуйте. Надвічір повернувся полк п. познанського підкоморія з того боку Стиру, котрий, напавши на кількасот втікаючих козаків, дощенту всіх порубав. Зразу після цього призначив й. к. м. п. брацлавського воєводу, додавши йому три полки, щоб на той бік Стиру перейшовши, громив утікачів. П. Суходольський теж повернувся з роз'їзду, котрий дає знати, що хан десь у Дністрі топиться; у сам вечір передалося 30 козаків, сьогодні рано дано знати, що Джеджалівія скинули з гетьманства, а Богуна на його місце обрали, найбільшого бунтівника, також і Гладкого. Кінчаю листа, коли дано знати, що всі поголовно козаки на той бік Стиру переправляються. Після цього всі поголовно йдемо за паном брацлавським воєводою.

№ 147

1651, липня 10. — Табір коронних військ під Берестечком. —

Лист невідомого до невідомого

„Z obozu pod Beresteczkiem die 10 julii A[nn]o D[omini]1651.

Wypuściwszy wilka z kniejej, którego nam dał był P. Bóg w ręcę, dnia dzisiejszego in diluendo porzuciwszy tabor, armatę i wszystkie swoje statki, uszedł nieprzyjaciel, o czym byliśmy praemoniti, od kilka dni, od tych co się od nieprzyjaciela do nas przedawali, a przecież byliśmy tak incauti, że się spuzciwszy na wilczą kozacką submissią i na zmysłą jego o miłosierdziu żebranini, daliśmy eludere czas sobie, że niskąd się chcieliśmy go stringero Bóg że to wie (...) * tractum ta ucieczka

nieprzyjacielska nam przyniesie, obawiać, żeby nieprzyjaciel swoich rozproszonych znowu nie zebrał i było by infinitum bellum. Zaskoczyliśmy ich prawie nie mało, którzy pod szable z laski Bożej padli nasze.

БПАН. — ВР. — № 1062. — Арк. 349 зв. — Тогочасна копія.

Переклад

З табору під Берестечком 10 липня року Божого 1651.

Ми випустили вовка з пущі, котрого нам був дав Господь Бог в руки, сьогодні в паніці (?) покинувши табір, артилерію і все своє добро, втік неприятель, про що ми були повідомлені, протягом кількох днів, від тих, що до нас передавалися від неприятеля, а все ж таки ми були так безпечні, що кілька днів витративши на вовчу козацьку покірність і на його удавану жебранину милосердя, ми дали собі час ухилитися, що нізвідки ми не хотіли його зачіпати Бог то знає (...) * переговори ця неприятельська втеча нам принесе, боячись, щоб неприятель своїх розпорощених сил знову не зібрав і була б безкінечна війна. Захопили ми їх вважай немало, котрі від наших шабель загинули з Божої милості.

№ 148

**1651, липня 10. — Табір коронних військ під Берестечком. —
Лист невідомого до невідомого**

„Z obozu d. 10 July.

My przez te dni zdaleka codzenne na to chłopstwo patrzymy, nic rzetelnego nie czyniąc, lubo jest zadość (?), tak cudzoziemskiej piechoty, jako i służalej; a owi zawsze kupami urywając się, z taboru uciekają, takie niedbalstwo pp. regimentarżów, że pasu wolnego, który ci hultaje jeden tylko mają, nie chcą im odjąć, snadź podobno, iż jeszcze na coś większego i gorszeo zachowują tych zdrajców. Językowie, których na każdy dzień po kilkunaście do wojska naszego przedają się, twierdzą to, że koniecznie mają wołą uchościć. Czegośmy się dzisiejszej nocy zapewną spodziewali i już wojsko nasze wszystko stało w szyklu gotowe, ale jako widze, postrzegszy oni gotowość naszą, nazad się retyrowali. Wszytką swoją nadzieje jeszcze mają w Chmielnickim, którego się spodziewają z orda, ale ich to barzo omyli etc, etc.”

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 147. — Тогочасна копія. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. 3 нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник.-Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 27.

Переклад

З табору дня 10 липня.

Ми протягом цих днів щоденно здалеку дивимося на те селянство, нічого ретельного не чинячи, хоч є задосить (?) як іноземної піхоти, так і [нашої] служебної. А вони [селяни] постійно купами відриваючися, тікають з табору і таке є недбальство п. п. регіментарів, що вільного шляху, котрий ці гультяї мають тільки один, не хочуть забрати. Очевидно, вони для чогось гіршого і більшого зберігають цих зрадників. „Язики”, котрих кожного дня по кількадесят пере-

дається до нашого війська, твердять, що неодмінно мають тікати на волю [обложени]. Ми цього сподівалися, як певного, цієї ночі, і вже все наше військо стало готовим в шик. Як бачу, вони спостерегли нашу готовність і назад відступили. Всю свою надію вони ще покладають на Хмельницького, котрого сподіваються з ордою, але у цьому вони дуже помиляються.

№ 149

1651, липня 10 (?). — Табір військ Речі Посполитої під Берестечком. — Приписка до реляції про Берестецьку битву

„Po napisaniu listu tego.

Przed południem na dwie godziny chłopstwo wszystko ze taboru swego uciekło, którego naszymi bardzo ścinają, zdobywszy co żywo naszymi (?) niosa, ale jako od motłochu słabe i była niewiele. Wszystko tedy wojsko pieniężne poszło zaraz w pogonia za kozakami, tegoż dnia i sam król jeo m., przy którym p. krakowski z panem wojewodą podolskim wciąż i tymże torem mieli iść, a to na Krzeminec ku Kijowu. Ale pospolite ruszenie dla protszych (?) przepraw różnymi szlakami iść mają i pujdą. Poimano żywcem teraz posła tureckiego, który jeszcze pod Zbaraż przyszedł, gdy się Chmiel obozem stanowił, z błogosławieństwem od archimandryty z Constantinopola do Chmiela przyjechał i jest więznie u krola je. mści.”

БПАН. — ВР. — № 1062. — Арк. 350 зв. — 351. — Тогочасна копія.

Переклад

Після написання цього листу.

Перед полуднем за дві години все селянство із свого табору втекло, котрих наші дуже рубають, всю здобич наші (?) несуть, але здобич від мотлоху слабка і бидла небагато. Тоді все грошове військо пішло зразу у погоню за козаками, цього ж дня і сам король його м., при котрому п. краківський з паном подільським воєводою постійно і цим же шляхом мали йти, а це на Крем'янець до Києва. Але посполите рушення через погані (?) переправи має йти різними шляхами і підуть. Тепер взято живцем турецького посла, котрий ще під Збараж прийшов, коли Хмель ставав табором, приїхав до Хмеля з благословенням архимандрита з Константинополя і є в'язнем у короля його мості.

№ 150

1651, липня 10. — Табір коронних військ під Берестечком. — Лист невідомого до невідомого

„W sobotę jeszcze chciał król jeo mśc bonis modis przez traktaty kozaków zniewolić, ponieważ oni sami przysięgali, o miłosierdzie prosząc. Posłał król jeo mśc kondycye takie, aby Chmiela i syna jego Tymoszka, Wyhowskiego i starszynę wszystkę wydali, z chanem aby się przyjaźni odprzysięgli, aby armatę oddali, szlachtę także nasze, którzy się pod ten czas z niemi buntowali, aby wydali, pactami Korsuńskimi, aby się kontentowali.

Na te puncta dosyć hardzie odpisali: starszyny wydać nie możemy, ani wasza król. mśc. myśl o tym (verba formalia), armaty wtaż, bo bez niej my ludzie rycerscy nie obejdzemy się, z chanem konjukcyej gotowiśmy się wszyscy odprzysięć i

Chmiela po wszystkim Krymie szukać i wszędzie gdziekolwiek król jeo mśc rozkaże, gotowiśmy pójść. Pakt Korsuńskich niue przyjmujemy, ale żeby nas król jeo mśc przy Zborowskich zachował prosimy. Szlachty tej wydać nie możemy, bo im to już pod Zborowem było odpuszczono, iż nam pod ten czas dopomagali.

Z tym wszystkim jako pan Sapieha do króla jeo mśc od nich powrócił, król jeo mśc dłużej ich po brzuchu nie gładząc, ze wszystkich stron kazał do taboru ich bić z dział. Strzelano z naszej strony potężnie, od południa począwszy aż do ciemnej nocy incessanter z wielgą ich szkodą. Bo kilka wołoszy tegoż dnia do naszych przedani na jedno się zgadzali, potwierdzając iż ich działa nasze bardzo rażą i za pierwszym strzeleniem legło pod czterdzieści kozaków.

Tegoż dnia przyszła niepewna wiadomość, iż chan z Chmielem na odsiecz kozakom idą, przeciwko którym już był gotowy wynieść j. m. p. chorąży koronny ze czterema tysiący kwarcianego wojska. Nazajutrz to jest dnia wczorajszego rano była wiadomość z taboru kozackiego, iż na głowę ucieka czerń, po trawę w rzeczy z taboru wyjeżdżając, a nazad się nie wracają. O południu przyjechali posłowie ich do j. m. p. krakowskiego miru prosząc, a przecie żeby się przy pactach Zborowskich zostali. Odprawił ich j. m. p. krakowski bon króla jeo mści simpliciter, iż jeżeli wy kondycyom od króla jeo mści wam podanym, dosyć nie uczynicie, poty was będziem dobywać, darmo Zborowa nie wspominajcie.

Tego dnia powrócił pułk j. m. p. podkomorzego poznańskiego, z tamtej strony Styru, który na kilkaset kozaków uciekających napadszy, w pień wszystkich wyściął, zabity jednak towarzysz jeden j. m. p. podkomorzego, który daleko zagnał się był za kozakami.

Tegoż dnia naznaczył król jeo mśc j. m. p. wojewodę braclawskiego, przydawszy swe trzy pułki, aby jechał na tą tam stronę Styru uciekających gromić.

Tegoż dnia przyszła wiadomość od pana Suchodolskiego, który na podjazd wyprawiony, dał znać, iż chan gdzieś uciekając, w Dnieprze się topi.

Tegoż dnia przedało się ich do nas więcej niż trzydzieści. Dziś rano dano znać, iż Dziadzałego małżulem uczynili, zrzucili z hetmaństwa dla tego, iż się skłaniał ku pokojowi, a Bohunia na jego miesce obrali, który sam ultro ambiebat, już nie masz między nieni większego buntownika nad tego zdrajcę Bohunia i Hładkiego.

Już tylko zapieczętować chciałem ten list, dają znać, iż kozacy przeprawiają się na głowę na tam stronę Styru, na pana wojewodę braclawskiego, któremu na posilek idziemy. Teraz niedawno k. j. m. kazał im tabor zetrzeć i pasy wszystkie pozalegać tak, żeby i jeden z taboru nie wyszedł. Chłeba i soli nie mają. Woda zła, która im nie plaguje. Przedaje się ich siła na każdą godzinę, każdy chłop idzie do pana swego. Czerń rada by mirowi, ale im starszyna ma za złe i nie chcą miru, ale głowę na głowę położyć. Trzy pułki idą naszych na zawarcie im pasu. Z dział ich nasi srodze rażą.”

НБУ у Львові. — Ф. 5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 170–170 зв. — Копія кінця XVIII ст. — Тексту документа передує запис зроблений копійстом «Сорія листу з оboзи pod Beresteczkiem», тобто «Копія листу з табору під Берестечком 10 липня (1651)». Інший список зберігається у ДА у Гданську.-Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/ 135, а його фотокопія є в ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — Арк. 104–105).

Переклад

Ще в суботу хотів король його мость добрим способом козаків привести до послуху переговорами, бо вони самі присягали, просячи милосердя. Послав король його мость такі кондиції, щоб Хмеля і його сина Тимошка, Виговського і всю старшину видали, приявні з ханом щоб від присяглися, щоб артилерію віддали, також нашу шляхту, котрі під цей час з ними бунтували, щоб видали, Корсунськими (*Описка. Слід читати: «Куруківськими» — Ю. М.*), щоб задовільнялися.

На ці пункти досить гордовито відписали: старшини не можемо видати і не думай про це ваша кор. мость (дослівно), артилерії теж, бо без неї ми, рицарські люди, не обійдемося, союзу з ханом ми готові всі відприсягтися і Хмеля шукати по всьому Криму і скрізь куди тільки король його мость накаже, ми готові піти. Корсунських пактів не приймаємо, але просимо, щоб нас король його мость при Зборівських зберіг. Цієї шляхти видати не можемо, бо їх вже під Зборовим було прощено, що вони нам під цей час допомагали.

З цим усім як пан Сапіга до короля його мості від них повернувся, король його мость даль не став їх погладжувати по брюху, і з усіх боків наказав бити по їхньому табору з гармат. З нашої сторони потужно стріляли, почавши від полудня аж до темної ночі безперестанно з великою їх шкодою. Бо цього дня кілька молдаван до наших передавшись, одностайно згоджувалися, підтверджуючи, що їхні (*Описка. Слід читати: «наші» — Ю. М.*) гармати їх дуже б'ють і після першого пострілу полягло під сорок козаків.

У цей же день прийшла непевна відомість, що хан з Хмелем йдуть на допомогу козакам, проти котрих вже був готовий вийти й. м. п. коронний хорунжий з чотирма тисячами кварцяного війська. Назавтра, тобто вчорашнього дня була відомість з козацького табору, що поголовно втікає чернь, виїжджаючи з табору по траву, а назад не повертаючись. Опівдні приїхали послі до й.м. п. краківського, просячи миру, а однак, щоб при Зборівському договорі залишилися. Відправив їх й. м. п. краківський просто до (?) короля його мості, що коли ви кондиціям, поданих вам королем його мостю, досить не вчините, доти будемо вас здобувати, даремно Зборова не згадуйте.

В цей день повернувся полк й. м. п. познанського підкоморія, з того боку Стиру, котрий напавши на кількасот втікаючих козаків, доценту всіх вирубав, однак був забитий один товариш й. м. п. підкоморія, котрий далеко загнався за козаками.

У цей день призначив король його мость п. брацлавського воєводу, придавши йому три полки, щоб їхав на той бік Стиру громити втікаючих.

У цей же день прийшла відомість від пана Суходольського, котрий був відправлений на роз'їзд, дав знати, що хан десь втікаючи, топиться у Дніпрі.

У цей же день передалося їх до нас понад тридцять. Сьогодні рано дано знати, що Джеджелія рядовим вчинили, скинули з гетьманства тому, що схилявся до миру, а Богуна на його місце обрали, котрий сам вже старався про вибір, вже між ними не знайдеш більшого бунтівника ніж цей зрадник Богун і Гладкий.

Вже тільки хотів запечатати цього листа, дають знати, що козаки переправляються поголовно на той бік Стиру, на пана брацлавського воєводу, котрому йдемо на допомогу. Тепер недавно к. й. м. наказав стерти їхній табір і всі дороги так позакривати, щоб і жоден з табору не вийшов. Хліба й солі не мають. Вода погана, котра їм не шкодить. Передається їх багато кожної години, кожен селянин йде до свого пана. Чернь рада б миру, але їм старшина має за зло і не хочуть миру, але хоче дорого віддати своє життя. Три наших полки йдуть на перекриття їм шляху. Наші з гармат дуже їх б'ють.

№ 151

1651, липня 11. — Табір коронних військ під Берестечком. —

Лист невідомого до невідомого

„Po napisaniu listu mego do w. m. d. 10 july, to jest w dzień poniedziałkowy, uczynił Pan Bóg mogę rzec cud wielki z miłosierdzia Swego, że ni przez co kozacy uciekli z taboru swego, odbieżawszy żon, dziątek i wszystkich swoich dostatków i żywności i armaty wszystkiej zranu, ale jako rozumiem, że nie dla czego inszego jeno żeśmy tej nocy bardzo byli ostrożni. I jakoś nade dniem posłał k. j. m. pana wojewodę braclawskiego na tamte stronę we trzech tysięcy, dla tego aby ich z tamtej strony zabawiali, a u nas też w obozie w bębny, w trąby grano, zaczem oni, postrzegszy, że zewsząd im zachodzą, rozumieli, żeśmy mieli na nich uderzyć, o czym myśmy ani myśleli, i owszem spodziewaliśmy się, jako z wielu języków wiadomość była, że na nas w nocy uderzyć mieli, i dla tego my zawsze musieli nie sypiać, za co Pan Bóg nam nagroził, że nie tylko odbieżawszy tego com wyżej pomienił, ale sami się topili, a potem nasi za nimi goniąc, siekli i powiadają, że lepiej niż sześć tysięcy ich legło. I więcej mamy nadzieje w Panu Bogu że ich poginie. Bo wszystek kommunik pieniążny za niemi z rozkazania króla j. m. ci poszedł. A sam król jeo mśc ku Kijowu taborem z pospolitym ruszeniem i ze wszystką piechotą idzie, aby się im znowu kupić nie dać. Posła też jakiegoś do Chmiela udącego, książę j. m. mśc pan wojewoda ruski czy od greków czy od turków poimał. I szablę bardzo dobrą królowi j. m. ci sam zaraz oddał, ale samego jeszcze nie, bo z tamtej strony przy ludziach został. W taborze kozackim nasi mało co żywili, bo i białogłowy i chłopców małych śćinali: bo im dokuczyło, że taką biedę cierpieli koni, pieniądzy, poniekąd srebra dostali wiele, ale najwięcej koni, bydła i żywności wszelakiej, mąki, owsa, działa wszystkie, które tam były, samopałów, siodeł, owo zgoła ledwo z duszą tylko pošli, tak ich Pan Bóg skarał.

To przydaje, co murza znaczny jeden, ze krwi chańskiej idący, powie (którego w pogoni poimali nasi jadącego na rydwanie, bo był barzo poraniony), że tatarowie nad kozaki tej kłęski mścić się mieli tak, dobra ich rabując i wszystko im na Zadnieprzu pobrać myśląc i skarby Chmielowe, którego nie łatwo puszcza od siebie. Tego murzę opatrują pilnie, bo j. m. pan hetman polny, który go ma w więzieniu, spodziewa się syna swego (którego ma w Krymie w pieniądzach za się zastawionego) niem wykupic. Nie mogąc się kozacy doczekać posilków ani od Chmiela, ani od nikogo, a naszych widząc zawsze gotowych, poczęli przez listy o pokój prosić, a tym czasem starszyna, albo bojąc się żeby ich czern przez traktaty, jako więc zwykli czynić, nie wydała, albo znowu zebrawszy się do kupy, poprawić się zamowili, że pójdziem

miejsca dobrego na przeprawie patrzyć, którędy wojsko uwieść, i wyszli tą dziurą, którą wolną mieli, a że więcej do taboru nie wrócili, gróchnęło po obozie, że ich starszyna odbiegła, krzyknęli: "żle o nas lachowie już trąbią, w bębny biją, gotują się uderzyć na nas". Tedy porwawszy się, wielkim strachem zięci, uciekli, że się ta fuga nagle im dostała, gdy jeść mieli, ale pieczeń na rożnach i łyżek na misach odbiegli. Między inszemi rzeczami Chmielowymi, wzięto szkatułę z listami od różnych panów naszych i tatarów i turków, z której o wielu rzeczach dowiedzą się, jeśli nie zatają."

Переклад

Після написання мого листа до в. м. 10 липня, тобто в день понеділковий, вчинив Господь Бог, можу сказати, велике чудо з Свого милосердя, коли козаки чомусь втекли з свого табору, зранку покинувши дружин, діток і всі свої достатки, і провіант, і всю артилерію, але як розумію, що нічого іншого, тільки що ми цієї ночі були дуже обережні. І якось на світанку послав к. й. м. пана брацлавського воєводу на той бік з трьома тисячами, для того, щоб їх з того боку відволікали, а у нас в таборі теж в барабани, в труби grano, через що вони, постерігши, що звідусіль до них заходять, подумали, що ми мали на них вдарити, про що ми й не думали, і взагалі сподівалися, оскільки з багатьох «язиків» була відомість, що на нас мали вдарити вночі, і тому ми завжди мусили не спати, за що Господь Бог нас винагородив, що не тільки покинувши те, що вище згадав, але самі топилися, а потім наші, женучись за ними, сікли і кажуть, що їх полягло понад шість тисяч. І маємо надію у Господі Богу, що їх загине ще більше. Бо вся грошова кіннота з наказу короля й. мості за ними пішла. А сам король його мость йде до Києва з табором і з посполитим рушенням і з усією піхотою, щоб не дати їм знову зібратися до купи. Посла теж якогось, який йшов до Хмеля чи від греків, чи від турків, князь й. мость пан руський воєвода схопив. І шаблю дуже добру королеві й. мость сам зараз віддав, але самого ще немає, бо з того боку залишився при військових людях. У козацькому таборі наші мало чим поживилися, бо і жінок і малих хлопців рубали; нашим докучило, що таку біду терпіли коні й гроші, доки багато срібла дістали, але найбільше коней, бидла і всілякого провіанту, муки, вівса, всі гармати, які там були, самопали, сідла, взагалі вони тільки ледве sz душею пішли, так їх Господь Бог покарав.

Це додаю, що один значний мурза, з ханської крові, каже (котрого в погоні спіймали наші, коли він їхав у ридвані, бо був тяжко поранений), що татари козакам мали там помститися козакам за цю поразку, грабуючи їх добра і все у них на Задніпрю думаючи захопити і скарби Хмеля, котрого нелегко відпускають від себе. Цього мурзу ретельно доглядають, бо й. м. пан польний гетьман, котрий має його у в'язенню, сподівається свого сина (котрого має в Криму заставленого замість себе за гроші) ним викупити. Не можучи козаки дочекатися допомоги ні від Хмеля, ні від нікого, бачачи нас завжди готових, почали листами просити про мир, а тим часом старшина, або боячись, щоб їх чернь на підставі мирного договору, як звикли чинити, не видала, або знову зібравшись до купи, вирішили реваншуватися, що підемо доброго місця на переправі зауважимо, куди б військо вивести, і вийшли цією діркою, котру вільною мали, а оскільки більше до табору не повернулись, пронеслось по табору, що їх

старшина покинула, крикнули: ”погано про нас ляхи вже трублять, б’ють у барабани, готуються вдарити на нас”. Тоді рвонувшись, охоплені сильним страхом, втекли, а ця паніка раптово на них напала, коли мали їсти, але печені на рожнях і ложки на мисках полишили. Між іншими речами Хмеля було захоплено шкатулку з листами від різних наших панів і татар і турків, з котрої про багато речей довідаються, якщо не затаять.

НБУ у Львові. — Ф. 5. — № 22876. — Арк. 170 зв. — 171 зв — Корія кінця XVIII ст. Тексту передує запис зроблений копіїстом, вірогідно на підставі оригінального: ”Eodem die pisano to, jako i wyżej, tylko kilka godzin potym napisano albo raczej nazajutrz. Z obozu pod Beresteczkiem (11 lipca 1651)”, ”Там же писано це, як і вище, тільки кілька годин потім написано або швидше на другий день. З табору під Берестечком (11 липня 1651)».

№ 152

1651, липня 11.-Табір коронних військ під Берестечком. —

Лист невідомого до невідомого

„Nie chcąc król jeo mśc profusione diluvioqe sangvinis sobie parare triumphos, umyslił nieprzyjaciela strictiori obsidione cingere (a ta rzecz była ardua i wielkiej potrzebująca consideratiej) a oto Pan Bóg z opatrności swojej zwykłej nad k. j. mścią i ojczyzną naszą cudowną bojaźń i konfuzyą na nieprzyjaciela dopuszcza. Cały tydzień groził się nieprzyjaciel ekstrema raczej tentare per invasionem obozu naszego naszego, a niżeli się poddać albo miłosierdzia implorare, a lubo go żebrał, tedy zmyslenie czynili, z niemają zwłoką dzieła wojennego. Czerń pragnęła miru i sam Działziały substitut Chmielów, wiodł do traktatów; czego postrzegszы starszyna z nidziele na poniedziałek, to jest 10 july, zrzuciła z hetmaństwa Działziałego i Bohuniowi regimen detulit, który chcąc dosyć czynić officio suo, szedł do przeprawy we dwu tysięcy komunika, i parę działek, aby tamten pas fortifikował; aliści czerń pannico timore permota, poczęła sama suspicari, że starszyna uchodzi, i jeden do plebsa zawołał: „A to się nas starszyna odbiega”, a zatym co żywo rwać się poczęło każdy w swą gdzie kto mógł, po pielawiecku, na trzech przeprawach topić się poczęli. Nasze chorągwie ekscubantes, nie rychło tego rozruchu postrzegszы, lubo w nierównej liczbie, pomknęli się ku przeprawie; dopieroż czerń konfundować się w łągącym błocie, rzucać konie poczęła, juki, żony, dzieci, których pełno było. Komunik zostawał na odwodzie, ale i ten się sromotnie rwał i topił eodem metu oppressus. Taboru rzeczy pełnego odbiegli, jako bydła, koni, żywności, działa, prochy, chorągwie majori eks parte zostały. Ze nasi sine impedimento w tabor wpadli i zaraz korzyści i praedam odnosić poczęli znacznie się obawiając. Puścili się nasi pościgiem za nimi, ale wprzod znacznej trudności na przeprawach zażyli, barzo wąskich, tak że koń za koniem przechodzić musiał, a zatym kommunik do sprawy przyszedł. Zebrawszy się w liczbie dwadzieścia tysięcy szli spieszno, a prawie celerrimo cursu. Pan wojewoda braclawski posłany na tamtą stronę dla odjęcia paszy kozakom, czego dolendum że cały tydzień nie było, luty (?) był (...)* nieprzyjaciela, rozumiał że na niego ten impet bieży, że to zmyślna była ucieczka, a nie mając vires ad opponendum sufficientes, tylko dwa tysiąca ludzi mając, musiał się do fortelu retyrować, tył sobie

warując, a patrząc quid facto sit opus. Interim naszych multitudo effusa, poczęła insequi ujeżdżających, tych którzy pozwieją (?) uchożili, albo się w inszą drogę przy tępych koniach udali, i żadnego nie było, aby mu się kozaka bić nie dostało. Miedzy innemi województwo Płockie popisując się za rozkazaniem króla jeo mści recta przeciwno nieprzyjacielowi poszło, którego znacznie im gromić się dostało, po lasach, chrostach, błotach sroga rzecz tego uwiązła, gdzie nasi potopem idący, wielką stragem w nieprzyjacielowi uczynili, lubo i oni z chrostów naszych nieostrożnych szkodzili. W błotach kilka tysięcy zakrytych wywłoczyli zabijając, na czym cały dzień strawili, trwało to aż do mroku ciemnego. Bo jedna wataha kozacka, która na kępie jednej, durius resistebat naszym, a tak desperacko, że lubo im j. m. p. krakowski żywot offerebat, indigne ferebant, a wytrząsając z trzosów swoich pieniądze, długo się bronić poczęli, aż większą potęgą nastąpić nań ich musiano. A lubo jednych rozzerwano, drudzy w błotach quaerebant eks fuga salutem, tak że ich pojedynkiem konać przyszło, z których jeden, czołna dopadłszy, godzin kilka bronił się z strzelby mu nic nie szkadzono, aż tandem przyjdzie jeden mazur, brodząc z kosą, a żołdak spisą przebiwszy, dokonali go; inszych siła jako kaczki wywłoczono z wody i bito. Praeda opinia naszym tego dnia cessit. Armaty dział 18, prochu beczek kilka, chorągwi kilkadziesiąt, ale miedzy innemi chorągiew króla jeo mci po szczęśliwej elekciej swojej posłana, z orłem i krzyż na niej odjęto, iz wielgą króla jeo mści i nasza kontentacją. Druga sławnej pamięci króla jego mści Władysława błękitna, orzeł pułbiały pułczerwony, które u niech najprzedniejszemi były ozdobami. Posła od patryarchy konstantynoposkiego, który do niego był cum benedictione et congratulatione wojny podjętej pro religione albo raczej religione podjętej, posłany, pomiano, z tąż szablą która przywiozł Chmielowi. Szabla ta z jandziarem cessit królowi jeo mci. Także i chorągiew j. m. pana krakowskiego w dzień czwartkowy wzięta, recuperowana.

Patryarchę albo impostoras konstantynopolskiego, który najbarziej Ruś concitabat, w zamieszaniu zabito, głowę ucięto, ale aparat jego, mitrę, ampułki, lichtarze, ryzy alias ubiór grecki, krzyżyk aspisowy, także pieczęć Wojska Zaporwskiego znalezione u tego patryarchy, i królowi jeo mci oddano. Kałamarz srebrny Chmielów i ze wrzyskiami skryptami od Porty, chana, Rakoczego, cara moskiewskiego, p. Branickiemu dosłał sie. Ale listy felicitati kr. jeo. mci cesserunt. Chmielowa gaza wojenna in praedam poszła, jako dwie skrzyni pieniędzy, których (ut fertur) było trzydzieści tysięcy tałarów, pierwsi occupantes porwali. A te pieniądze były na ukontentowanie Tatarów przywiezione. Ferezya aksamitna sobola Chmielowa jest u jednego towarzysza i sorok soboli cudnych, samopałów infinitus numerus, inter akia dzwónów trzy, jagieł, słonin, żywności inszych, mąki, każdy z taboru wyniosł, i innych fantów, żelaza, wozów niemało. Wojska kwarcianego siedm pułków za nimi następuje, żeby się im kupić nie dopuszczali. A co największa, że in tanta kilka polaków, pięć cudzoziemców, jeden kapitan zginął, dobywając na tamtej kępie zasieczonych, z pułku kscia j. mci Radziwiłła.

List też do króla jeo mści od chana (*в иному списку є уточнення: зпод Konstantynowa — Ю. М.*) przyszedł w ten sens, że luboć teraz dał Bóg szczęście i my bijąc wojsko w. król. mści, uciekli, przecież jednak wiem, że w. k. mści nie

pójdiesz w naszą krainę, a panięta wasi pójdą za nami. Zatym będziemy ich tam czekać, gdzie lasów i błota nie masz.

Post scripta listu tego.

Pisarz tego pisania nisko w. k. m. czołem bije, a przestrzega, że chan jest tchorzem podszyty i był pod Beresteczkiem jako lupus in sylvis, co musi wszystkim risum movere czytającym. Także pisze, że Chmiel do Czechryna posłany. Przestrzega przy tym, żeby trzymać obsessos ostrożnie, bo im uciec kazano. Fleć już uszli. Za odpowiedzią chańską j. k. m. prosequi victoriam i iść ku Kijowi zamyślił, ale nobilitas non plus ultra postępować, i króla jeo mśc chce deserere. Koło generalne excluso senatu wczoraj mieli i inne discursy nec ejus temporis nec loci; ale sejmowe w głowach swoich tworząc, a nad to nulla media od j. k. m. ci proponowanych akceptować chcą. Jeżeli ich pernoctata i jawne periculum in meliorem frugem non rediget. Jakoż pisze j. m. pan wojewoda czernichowski, że się znowu kupią kozacy, który poszedł w pogonią za niemi, z pułkami kwarcianemi. To natenczas w. m. m. mł. panu oznajmuje».

*НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 172–173 зв. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передусь заголовок зроблений копійстом: „Сорія listu z obozu d. 11 july (1651). Uciezki opisanie kozackiej” тобто «Копія листу з табору 11 липня (1651). Опис козацької втечі». Другий, децко скорочений список, зберігається там же Арк. 171 зв. — 172. Третій зберігається у ВР «Оссолінеуму» (Вроцлав). — № 5656 II. — Арк. 61–64). Документ був друкований за невідомим списком А. Грабовським: *Ojczyście spominki... Kraków, 1845. — Т2. — С. 78–82).**

Переклад

Не бажаючи король його мость продивати кров для здобуття перемоги задумав обложити ворога, а ця річ вимагала великого обговорення, а про це Господь Бог із свого постійного піклування про к. й. мості і нашу вітчизну чудодійно напустив страх і конфузю на неприятеля. Цілий тиждень погрожував неприятель швидше останньою спокусою перед нападом нашого табору, аніж піддатися і прагнути милосердя, а хоча його просив, а це спеціально чинив, з великою затримкою воєнної справи. Чернь прагнула миру і сам Джеджалій, що на місці Хмеля, вів до переговорів; що постерігши, старшина з неділі на понеділок, тобто 10 липня, скинула з гетьманства Джеджалія і Богуну керівництво дала, котрий прагнучи вдовільнити своїй службі, йшов до переправи з двома тисячами кінноти, і парою гарматок, щоб укріпити цей шлях; але чернь із панічного страху сама почала підозрювати, що старшина втікає, а один закричав плєбсу: „А це нас старшина покидає”, а потім все що живо, почало втікати хто куди міг, по пилявецькі, почали топитися на трьох переправах. Наші хоругви охорони, не скоро постерігши це замішання, хоч і нерівними силами, кинулися до переправи; тоді чернь прийшла в замішання у багнистому болоті, почала кидати коні, вюки, дружин, дітей, яких повно було. Кіннота залишалася в резерві, але й ця ганебно тікала і топилася стиснута страхом. Табір, сповнений речей, покинули, як от бидла, коней, провіанту, гармат, пороху, залишили більшу частину прапорів. Наші без перешкод вдерлись в табір і зразу добра і награване почали відносити (?), дуже боячись. Кинулися наші в погоню за ними, але

спочатку зазнали значних труднощів на переправах, дуже вузьких, так що кінь за конем мусив ступати, а поки кіннота прийшла до справи. Зібравшись в кількості двадцяти тисяч, йшли спішно, вважай галопом. Пан брацлавський воевода посланий на той бік для того, щоб відрізати козакам шлях до паші, якої цілий тиждень не було, лютий (?) був (...) * неприятеля, подумав, що на нього мчить цей наступ, що це умисна була втеча, а не маючи мужів до відсічі достатньо, маючи тільки дві тисячі людей, мусив відступити, зміцнюючи свій тил, а дивлячись на тих, хто робив брудну справу. Між тим, багато наших втікаючих, тих котрі пізніше втікали, або іншим шляхом пішли при змучених конях, і жодного не було, щоб йому не довелося бити козака. Між іншими Плоцьке воеводство, стараючись з наказу короля його мості прямо пішло проти ворога, котрого їм довелося сильно громити, по лісах, кущах, болотах велика кількість цього неприятеля загрузла а, де навалом йдучи, вчинили велику руїну неприятелю, хоча й вони з хашів завдавали втрат нашим необережним. У болотах укритих кілька тисяч витягли, вбиваючи, на що витратили цілий день, це тривало аж до темного присмерку. Бо одна козацька ватага, котра на одному острові чинила опір нашим, а так відчайдушно, що хоч їм й. м. пан краківський обіцяв зберегти життя, непристойно лаючись, викидаючи з своїх гаманців гроші, почали довго боронитися, аж більшою потугою на них мусили наступити. А хоча одних розірвали, інші у болотах побивали, вітаючи з втечею у паніці так що їх поодиноці довелося добивати, з котрих один добувши човна, боровився кілька годин, з рушниць йому ніскільки не шкодили, аж врешті прийшов один мазур, бродячи з косою, а жолдак списом пробивши, добили його; інших багато як качок витягували з води і вбивали. Нашим у цей день дісталася здобич: артилерії гармат 18, кілька бочок пороху, кількадесят прапорів, але між іншими віднято прапор кор. його мості послана після його щасливої елекції, з орлом і хрест на ній, із великим короля його мості і нашим задоволенням. Другий — славної пам'яті короля його мості Владислава блакитна, орел напівбілий, напівчервоний, котрі у них (неприятелів) були найбільшою прикрасами. Посла від константинопольського патріарха, котрий до нього був посланий із схваленням і привітанням війни, піднятою за релігію, спіймано, з тою ж шаблею, котру привіз Хмелю. Ця шабля передана королеві його мості. Також прапор й. м. пана краківського, взятий у четвер, був відвойований. Константинопольського псевдо патріарха, котрий найбільше Русь підбурював, почали переслідувати і було вбито у сум'ятті, йому відрубали голову, а його апарат, митра, чаші, ліхтарі, ризи або грецьке вбрання, хрестик, також печатка Війська Запорізького знайдено у цього патріарха, були віддані королеві його мості. Срібний каламар Хмеля з усіма листами від Порту, хана, Ракоці, московського царя, дістались п. Браницькому, але листи щасливо дістались кор. його мості. Военна скарбниця Хмеля пішла пішла у здобич, як дві скрині грошей, котрих (приблизно) було тридцять тисяч талярів, ті, хто першими увірвався, захопили, а ці гроші були привезені для задовільнення татар. Оксамитна соболина ферязь є у одного товариша і сорок чудесних соболів. Самопалів невизначена кількість, серед них три дзвони, пшона сала і іншого провіанту, борошна, кожен

з табору виніс; і різних дорогоцінностей, заліза, возів немало. Кварцяного війська сім полків за ними наступає, щоб не допустити їм зібратися. А що найбільше, в цій (вікторії) загинуло кілька поляків, п'ять іноземців і один капітан з полку князя й. мості Радзівіла, які здобували засівших на тому острові.

Також лист до короля його мості від хана (*в іншому списку є уточнення: з-під Костянтинова — Ю. М.*) дійшов такого змісту, що хоч тепер Бог дав щастя полякам і ми, б'ючи військо в кор. мості, втекли, однак знаю, що в. к. м. не пійдеш в нашу країну, а ваші панята підуть за нами. Після чого будемо чекати їх там, де нема лісів і боліт, і з ними спробуємо щастя.

Після написання цього листа це написано.

Писар цього листа в. к. м. низько б'є чолом і перестерігає, що хан підшитий тхором (*є боягузом — Ю. М.*) і був під Берестечком як вовк у хащах, що мусить викликати сміх у тих, хто читає. Також пише, що Хмель був посланий до Чигирини. При цьому пересторога, щоб обережно тримати облогу, бо їм наказано втекти. Але вже втекли. За ханською відповіддю й. к. м., супроводжуваний перемогою, задумав йти на Київ, але шляхта не хотіла йти далі, і короля його мосьть хотіла зневажити. Генеральне коло сенату вчора мали і інші дискусії ні часу, ні місця, але сеймове в своїх головах творять, а надто ніякого посередництва, пропонованого. й. к. мостю, не хочуть прийняти. Якщо переночують (?) і досід чесних не проігнорують (?), бо пише й. м. п. чернігівський воевода, що знову збираються козаки, котрий пішов у погоню за ними, з кварцяними полками. Це в цей час повідомляю в. м., м. мил. пану.

№ 153

1651, липня 14. — Лист В. Лупу до М. Потоцького

„Wyprawilem był posła swogo z upominkami do chana, ochronę czyniąc tej utrapionej ziemi, który pod Ohozowcami drogę chanowi, gdy jeszcze do Chmiela ciągnął, zajechał. Tamże odprawę wzięwszy, zostawił był jednego wołoszyna przy Azerkadzi adzie, aby się dalszemu sukcesowi przypatrzył. Przez wszystkę tedy ekspedycyą był przy nim, dopiero teraz, gdy chan, przegrawszy bitwę, uchodził, z pod Piławiec oderwał się od wojska tatarskiego i dziś do mnie przybieżał, referując mi to, iż Chmiel, widząc przegrana, we dwuset koni kozaków od swego taboru oderwał się, i przybiegszy do chana, prosił go z płaczem, aby na odwrót jeszcze poszedł, obiecując mu to, iż nieprzyjaciel szwankować będzie, gdy postrzeże, że chan na odwrót idzie. Nie chciał chan żadną miarą in illo instanti wrócić się, tylko mu obiecował, że nazajutrz to uczyni. Szedł przy nim Chmiel dwa dni chodu, gdzie znowu gorąco prosił, aby się chan wrócił, ukazując mu to, że tamto wojsko kozackie w obłężeniu zostaje, i pewnie zginie, jeśli sukursu prętkiego od tatarów mieć nie będzie. Skłoniwa się tedy chan do prośby Chmielowej, z przebrany tatarami murzow zawrócił, tylko nie wiedzieć, z jaką informacyą: bo od wieczora znowu ciż chana dogonili, powiadając, że nic wskurzeć nie mogli. Interim opowiedział to chan Chmielowi, którego teraz od siebie puścić nie chce. Wprawdzie we dnie wolno chodzi, ale w nocy ejmanowie chańscy pilnują go. Rozumiem, że go dla tego z sobą prowadzi chan, aby skarb jego mógł wziąć, który wielki jest w opinii chańskiej. Twierdzi i to,

posłaniec mój, iż badzo potrwożeni byli tatarowie, i gdyby była pogonia jaka za niemi, której się najbardziej bali, nie wiele by ich było do Krymu uszło, wszędzie na przeprawach topili się i morzyli się. Rannych barzo wiele z sobą prowadzą. Te ja wiadomość nieomylną o tym zdrajcy wzięwszy, tej że godziny onej w. m. m. pana komunikuję. Uprzejmie zatym etc.”

НБУ у Львові. — ВР. — Ф.5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк.179. — Копія кінця ХУІІІ ст. Тексту передує заголовок зроблений копійстом: «1651», «Копія листу од hospodara wołoskiego do jeo mści pana krakowskiego de data 14 julij 1651», тобто «Копія листу від молдавського господаря до його мості пана краківського від 14 липня 1651».

Переклад

Я відправив свого посла з упомінками до хана, охорону чинячи цієї змученій землі; котрий посол під Охозовцями зустрів хана на шляху, коли він ще до Хмеля йшов. Там же він отримав аудієнцію, залишив одного молдаванина при Азерказі-азі, щоб він придивлявся до дальшого розвитку подій. Протягом цілого походу він був при ньому, лише тепер, коли хан, програвши битву, тікав, з-під Пилявець відірвався від татарського війська і сьогодні до мене примчав, доповідаючи мені те, що Хмель, бачачи програму битву, з двома сотнями козаків відірвався від свого табору і прибігши до хана, просив його з плачем, щоб він повернувся, обіцяючи йому те, що неприятель відступить, коли побачить, що хан повертається. Ніяк не хотів хан у цей момент повернутися, тільки те йому обіцяв, що вчинить це завтра. Йшов при ньому Хмель два дні ходу, де знову палко просив, щоб хан повернувся, вказуючи йому те, що козацьке військо у облозі [під Берестечком] залишається, і певно загине, якщо не буде мати від татар швидкої допомоги. Тоді хан схилися до прохання Хмеля, з добірними татарами завернув мурз, тільки не знати, з якою інформацією, бо від вечора знову ці ж наздогнали хана, кажучи, що нічого не могли вдіяти. Між тим хан сказав це Хмелю, котрого хан тепер не хоче відпустити від себе. Справді удень він ходить вільно, але вночі ханські нойони стережуть його. Думаю, що його з собою веде хан, що міг взяти його скарб, котрий є великим на думку хана. Твердить і те мій посланець, що татари були дуже стривожені, і коли б була яка погоня за ними, котрої вони найбільше боялися, небагато б їх втекло до Криму, скрізь на переправах топилися і давилися. Дуже багато поранених вони з собою везуть. Я, взявши цю безпомилкову відомість про цього зрадника, цієї ж години передаю її в. м. м. пану. За цим люб'язно і т. д.”

№ 153-а

1651, травень–липень. — Уривок з щоденника шведського дипломата, посла до Кримського ханства, Й. Майєра

“[...]1 травня за старим стилем рано-вранці о дев'ятій годині я виїхав з татарського Бахчисараю, слава Богу, благополучно. Хан виявив мені велику честь і наказав своєму камердинеру супроводити мене через гори. Пообідав біля села Альмат (Almat). Це сільце зветься Альмат, бо знаходиться неподалік від містечка Альма (Alma).

Переночував біля Адрибрея у селі, що належало візиру, у одного татарського мулли, де мене пригощали шербетом та трьома різними видами овечого молока. Дорогою нам зустрічались кращі села, аніж ті, які мені показував Хаджи Мустафа. У цьому ж місці я знайшов руїни генуезької споруди, збудованої ще на старий іноземний манер; я багато бачив таких споруд у Кафі, Балаклаві, Козлові та Манкопі.

5 дня я дістався до Ору, або Перекопу, й зупинився у дворі Сапан-Кази бея, що був збудований з самої глини та землі; там було тільки два досить високих будинка. Мій пристав Осман Ага не хотів мене вести до цього жакливого житла і виявився набагато чеснішим, ніж злий Хаджи Мустафа зі своїми товаришами. Згаданий перекопський бей Сапан-Кази є генерал-губернатором Великих Ногаїв та отримує від тих Ногаїв великі прибутки — від 100 овець — одну вівцю, від 30 коней — 1 коня, від 10 корів та биків — кожного десятого бика та кожну десяту корову, а з полонених тих, хто найдорожче коштує, а саме 10, 12 чи 15 ріксталерів чи кантенталерів, що приблизно дорівнює 80 аспернів, кожний ногаєць має віддати ханові кобилячий чи собачий шлунок наповнений маслом (ногаї тримають масло у посудині, зробленої з кобилячого чи собачого шлунку — так, на їх думку, воно найліпше зберігається.). Кожен ногаєць має також віддавати ханові за кожного полоненого 10 льовенталерів. Тут, у Орі є дві інстанції, котрі можуть розсудити сварку між ногайцями — одна при Каді Ефенді, що тут за старосту, та перекопський бей Сапан-Кази.

Але в Орі є ще один, котрого призначає Пириш-Ага і котрий мешкає у замку в якості його коменданта. Цей має повну владу над Малими Ногаями, правда, він має збирати з них податки та відсилати ханові. Але й він сам може мати з них стільки ж, як хан, не менше: я на власні очі бачив, який той Ногай багатий на худобу. Мій пристав Осман Ага розповідав мені, яку владу мав попередній перекопський бей Тугай Кази, про якого йшлося раніше. Цей за допомогою Ка[н]т[е]мира — мурзи тоді, коли хан зі своєю ордою вийшов з Криму до Ору, швидко перетнув тому шлях, накидавши соломи, хмизу та уламків хатин. Коли Тугай заставив хана тікати і хан перейшов через Ор, тоді згаданий Катмир — мурза підпалив усю цю купу; над Ором піднявся сильний вітер, (який посилив вогонь); сам Катмир — мурза вдарив по ханові-втікачу зі свого боку та погнав його аж до самого Чорного моря і врешті-решт хан був змушений визнати себе переможеним Тугаєм. Потім прийшов один татарин та розповів, що у Польщі через внутрішні заворушення поляки перебили один одного; під час битви з поляками козаки перебили багато німецьких вояків. Також говорив, що король став табором під Замостям. Під Кам'янцем-Подільським було багато [польських] вояків, але вони були погано озброєними й погано спорядженими.

Трьох полонених польських шляхтичів, котрі вбили у замку якогось єврея та утекли, було схоплено на кордоні з Московією. Але шляхтичі трималися гідно й встигли забити п'ятдесятьох татар, маючи лише дві бандолети та одного лука. Потім прийшли триста ногайців, зв'язали їх та повезли до Перекопу. Шляхтичів забили у кайдани, але за смерть єврея так і не помстилися. Жінка цього

еврея, яку я бачив у Бахчисараї, добре порозумілася з якимось полоненим на ім'я Липинський і вочевидь не дуже побивалася за чоловіком, смерть якого її більше не хвилювала.

6 дня вранці я виїхав з Ору до Малих Ногаїв та пообідав у полі біля якогось ногайського села. Трава навколо була майже цілком побита й витоптана. Увечері татари-ногайці напали на мого пристава та побили його до крові, бо не хотіли йому коритися. У цій місцині дуже багато злих та недобрих людей; потім вони пішли до Перекопу на польську війну. Мені нелегко було стримувати своїх людей, щоб ті не встряли у сутичку. Татари наблизились до моєї карети, але у мене була хороша рушниця, якою я тримав їх на відстані. В цей час нагодився хазяїн хати, поруч з якою я поставив свою карету. Він виявився трохи тверезішим. Побачивши, скільки шкоди наробили його товариші, сам залагодив суперечку, прогнав усіх татар і почав мені всіляко догоджати, дав мені кілька гарних шовкових простирадел та багато молока; прохав яничар, щоб ті не думали, ніби люди були п'яними. Після цього я спокійно провів ніч. Того дня мені зустрілося багато татар, котрі їхали на війну, але з них ледве чи кожен десятий мав шаблю або лука. А у тих, що мали лука, було мало стріл. Нас наздогнав татарин з трьома-чотирма кіньми, навантаженими провіантом, там був цілий мішок змеленого проса; татари беруть жменю цього проса та змішують його з водою, з цього виходить густа маса, яку вони їдять та запивають водою, і на тому можуть витримати цілий день.

7 числа вранці мій пристав хотів мене полишити та їхати назад, сказавши, що коли вони не можуть дати мені сатисфакцію, то вони мені були непотрібні. Коли я це почув, мені стало недобре, бо без пристава я був не в змозі проїхати через землі ногаїв та перетнути кордон. Я сказав йому, що він може не хвилюватися за провіант, я міг обійтися тим, що в мене було, мені потрібна була його допомога в іншому. Хазяїн того місця, побачивши мою безпорадність, завчасно був біля мене та став умовляти яничар, щоб ті й далі мене супроводжували. Тоді ці розвернулись і знову поїхали за мною. Сьогодні мені знову зустрілося багато татар, але загалом усі були погано озброєні; бачив багато зовсім молодих хлопців, що їхали воювати. Пообідали вже неподалік від Понту Евксинського у наметі Айтимира-мурзи. Цей мурза також поїхав на війну допомагати ханові. Навколо шатра паслося багато коней та іншої худоби. Заночували у полі біля якогось ногайського села. Тамтешні татари не слухали яничар, почали з ними сварку, і я мав допомагати останнім.

8 дня вранці двоє молдаван, котрі мене супроводжували, викупили за 125 алтинів або 4 флоринта руську попадю. Того дня йшов сильний дощ і я зміг проїхати лише половину свого щоденного шляху та врешті зупинився біля якогось ногайського села. Тамтешні татари були зовсім скажені, але я мусив це терпіти. Нарешті вийшов якийсь чоловік, що ні статурою, ні обличчям не був схожий на татарина, відігнав усіх татар від моєї карети, повівся зі мною дуже чемно та палко мене привітав. Він пригощав мене бараниною та вареною овечею головою, пив за моє здоров'я. Я мусив йому признатися, що мені вже остогидло це пійло. Він виявився людиною з двору якогось татарина та відрекомендувався

ротмістром Айтимира-мурзи та слугою візира. Але рівних йому у Бахчисараї серед оточення самого візира я не зустрів. Коли він вже збирався їхати, то побажав мені доброї ночі і сказавши, що коли я буду у його селі, він мене там розшукає. Коли він поїхав, татари почали між собою бійку. Вони вовтузили один одного кулаками, палицями та батогами, не розбираючи син батька, а батько сина, так, ніби отримували від цього задоволення. Потім я нарешті мав від них спокій.

9 числа до Кінбурну (Kolburno), переправи через Дніпро, я не доїхав; мав заночувати за пів милі у полі по цей бік Кінбурну.

10 дня я переїхав при добрій погоді через Дніпро від Кінбурну до Джар-крименди або Очакова; за переправу заплатив 18 ровенталерів; молдаване за бідну жінку, яку вони купили, мусили заплатити мито у один алтин, або 4 ровенталера. Перевізник, якийсь турок, розповідав, як 12 чайок донських козаків, по 60 чоловік у кожній, напали на три турецькі торгівельні кораблі з зерном, але не взяли їх, натомість ті викинули за борт канат та якір, узялись за весла і цим врятували кораблі. Один шляхтич з Очакова на ім'я Кржижановський, розповідав, що поляки у минулий піст перебили не менше 5 тисяч козаків Нечая. Розповідав також, що там почались нові козацькі заворушення: оскільки козаки, по-перше, за кордон, встановлений комісією від обох сторін на Стрітення, перейшли більш як на 6 миль, і як тільки вони зустріли поляків, котрі також йшли до комісії по цей бік кордону, то поляки відбили козаків й висловили протест проти порушення миру. По-друге, коли поляки, пішовши уперед, вже не сподівались нападу, то козацький ротмістр Богун зненацька напав на них з боку Красного й їх досить добре побив; були вбиті всі поляки, які чинили опір; поляки були надто слабкі, тому Богун пробився через них і добре їх побив; він дістався до Бару й наробив у місті великої шкоди. Розповідав мені також, що Хмельницький висунув наступні пропозиції комісії: 1) жоден польський шляхтич, який житиме на Русі, не може мати біля себе понад 100 [збройних] людей; 2) жоден поляк в Русі не має права займати якісь офіційні або керівні посади.

На середині свого путі я успішно у двох місцях переїхав через річку Березань так, що коням не довелося плисти. Заночував неподалік від річки та морського узбережжя під відкритим небом, серед дикої природи.

20 дня проїхали через багато молдавських сіл, але не зустріли там ані людей, ані худоби. На обід зупинились у чистому полі, але перш ніж я доїхав до того місця, мій слуга зловив здорового зайця та приніс його мені. Оскільки у мене не було вже хліба, то довелося замість хлібу їсти рис, якого у нас було досить, щоб зварити густу кашу. У тому місці текла маленька річечка. Там, поки напували коней, мої люди зловили велику рибину, так що біля Вустеній я добре пообідав, зовсім не сподіваючись на таку милість від Бога. Після обіду я зустрів на шляху чотири хоругви молдавських каралашів, котрі вартували понад горою. Їхній юзбаші, або лейтенант, виїхав мені назустріч, привітався й дав мені ще двох каралашів, котрі мали супроводжувати мене ще з тиждень, коли всіх інших я вже мав відпустити. Надвечір у лісі мені зустрівся слуга господаря, пан Штефан

Великий Сардар, з тридцятьма кінними. Він дуже люб'язно привітав мене та запросив до себе на ночівлю. Дорогою він мені дуже жалівся на татар, котрі нарobili йому великої шкоди, й окрім дванадцяти сіл спалили три великі двори; тому вони ледве животіли і не могли нічого будувати, бо не почувалися у безпеці. Коли ми спустилися з гори, він наказав у полі неподалік від свого села поставити велике турецьке шатро, куди запросив і мене, а сам поїхав до свого двору. Незабаром він надіслав мені зі своїм ротмістром цілого барана, половину жирного ягняти, велику миску гарного білого хліба, велику сулію доброго меду і до того ж ще й здорову сулію гарного кутнарського вина. За годину він прийшов до мене сам зі своїм полковником і трактував мене щедро та гостинно. Також розповідав, як біля Фальцина стояв валаський господар з 15 тисячами війська, пообіцявши своєму хазяїну, молдавському господареві, що татари більше на них не нападуть. Говорив також, що татарам ніколи не можна вірити, хоч би вони й присягалися; все одно їм не можна вірити. Також розповідав, як Хмельницький послав до молдавського господаря просити допомоги, але отримав дуже прохолодну відповідь. Звідти посол хутко поїхав до угорського двору, де він перебуває до цього часу, чекаючи на відповідь. З цим він попрощався, і, почувши, що я їду рано, побажав мені щасливої дороги і дав з собою двох каралашів.

18 дня у цьому селі Ліонти провів перший день Трійці. Після обіду приїхав білгородський Пириш-ага (який наглядає за білгородськими татарами та їхніми селами). Він привітав мене, і, оскільки на молдавському кордоні було неспокоїно, бо три дні тому татари з Добруджі вбили сімох молдаван та забрали з собою до турецького замку у Бендери їхнє майно, хотів дати мені кількох каралашів, щоб вони супроводжували мене через кордон. Тому я мусив хутко поїхати з одним з моїх приставів, котрому він дав свою печатку із жовтого воску; з нею я мав у наступному селі, що звалось Керніцени (Kiernicenie) забрати кількох каралашів. Пізно ввечері ми приїхали у Керніцени. Але мій пристав, втративши сором, купився та дозволив селянам забрати печатку Пириш-аги. Я наказав сказати приставу, що він мав супроводжувати мене через кордон не тільки за наказом хана, але й за наказом самого Пириш-аги.

Незадовго до мого приїзду до хана у Крим через Бендери виїхав боярин валаського господаря на ім'я Сенан-паша, який повіз ханові п'ятьох коней; він розповідав, що козаки вже пішли за Кам'янець, а поляки далеко відступили. Увечері з Бендер приїхали п'ятеро татар з червоними пов'язками на головах розвідати, чого б у нашому селі вкрасти. Вони казали, що мають 6 тисяч кінноти, і що ніби сілістрійський паша послав до них на підмогу 6 тисяч кінного війська, а інших турків більше 20 тисяч пішло на підмогу Хмельницькому. Я наказав спитати їх, чому вони прямо не пішли за Дністер до Хмельницького: вони відповіли, що не мали такого наказу від хана.

22 дня опівдні переправився через Прут й прибув до Цецори, де й пообідав. Звідти мій пристав Осман — ага поїхав до Ясс з листом від хана до господаря. Увечері о восьмій годині я доїхав до Ясс. Господаря не було, він приїхав годиною пізніше. Його маршал, великий постельничий Андронакій, котрий був

заздалегідь попереджений про мій приїзд, наказав забезпечити мене провіантом. Тут надійшли новини, що поляки розбили козаків і татар біля Кам'янця, так що козаки повтікали і полишили усю здобич, яку зібрали у Жванці та Яновцях.

23 дня мої коні у Яссах добре відпочили та наїлись. Сьогодні до мене прийшов секретар пана Кутнарського й привітав мене від імені свого князя. Він розповів ті ж самі новини про поляків та згадував Карач — мурзу, який поліг у тій самій битві. Перед обідом з Варшави повернувся великий татарський посол Мустафа Челі-бей (Челебі), який поїхав далі на Крим.

Цього ж дня мене розшукав вахмістр князя, німець, котрий дев'ять місяців тому приїхав з Константинополя. Він розповідав, як невдовзі після його від'їзду з Константинополя, у Святій Софії, яку турки перетворили на мечеть, замазані християнські фрески якимось чудом знов з'явилися на світ. Турки їх знову замазали, але через кілька днів фрески знову стало видно; турки цим були дуже вражені, а один їхній священик пророкував, що скоро настане кінець турецькому пануванню.

24 дня, рано-вранці, о десятій годині мене через Накула Комиш Великого, або гофмейстра та секретаря Кутнарського, запросив до себе Господар. Я поїхав. Господар люб'язно зі мною привітався та спитав, як я ставлюсь до політики татар; сам радив мені нічого доброго про татарську політику не писати, а на честь моєї все милостивої володарки, королеви Швеції, дав своїх людей супроводжувати мене через кордон з Польшею, та попередив мене, що я маю їхати не через Кам'янець, а через Снятин та Покуття, бо та дорога була безпечнішою; з цим він передав її величності побажання доброго здоров'я, довгого та щасливого правління, а мені — щасливої дороги. Кутнарському він віддав розпорядження, щоб той забезпечив мені безпечний проїзд. Невдовзі один значний боярин, один з придворних на ім'я Гаврило Скулис, ворник, біля Котнару наперед послав до мене каралашів, а сам, їдучи попереду, показував мені дорогу. Сьогодні надвечір я послав перекладача до великого татарського посла Мустафи-бея спитати його про безпечнішу дорогу до Польщі: чи через Хотин на Кам'янець — Подільський, чи зі Снятина через Покуття. Він мені порадив їхати зі Снятина через Покуття, через війну козаків з поляками і через те, що багато козаків бродило під Кам'янцем та по той бік; до того ж полякам на допомогу прийшло кілька тисяч шведського війська, що недавно розбило козаків та татар під Кам'янцем.

Мене також навідав старший слуга князя Вишневецького на ім'я Злотницький, який розповідав, що король через своїх комісарів у Любеку надіслав її величності королеві Швеції пакт, за яким він відмовляється від усіх титулів та вимог щодо Ліфляндії й хоче відтепер укласти вічний мир та дружбу, просячи у королеви допомоги проти татар — найзаклятішого ворога усіх християн, а якщо хто порушить пакт, то буде війна.

27 дня я пообідав у містечку Дорогунь. Тут мені згадався дискурс господаря про хана, а саме те, як він, господар, написав ханові: “турецький цар зажадав від мене сплати данини, а ти не тільки спалив мою землю, і не тільки забрав понад 200 тисяч коней та бидла, малого та великого, але ще й кілька тисяч моїх

підданих погнав до себе, тому прошу тебе, щоб засвідчити свою невинність, поверни мені хоча б моїх нещасних підданих, щоб я зміг на спустошеній землі знову відбудуватися і віддати турецькому царю жадану данину...”. Коли я приїхав до Криму, хан наказав відпустити триста чоловік, але всі вони були криві, кульгаві, сліпі або зовсім маленькі хлопчики та дівчатка, люди, ні до якої роботи непридатні. Найкращих людей середнього віку, сильних та здорових, він залишив у себе. Цих кривих та хворих людей, котрі тільки за чотири дні переді мене дісталися своїх домівок, я й знайшов у цьому містечку. Тут ми зупинились на ніч.

29 дня мене супроводжували до кордону з Польщею черновицький староста, а також пан ворник із двома хоругвами каралашів, загалом 300 чоловік. На півдорозі пан ворник попросився зі мною та рекомендував мені пана старосту, який разом зі своїми двома хоругвами каралашів мав супроводжувати мене до містечка Снятин. Звідти я послав до підстарости свого слугу. Там я пробув з черновицьким старостою хвилин десять, за тим він попросився зі мною та разом зі своїми рейтарами поїхав до кордону Угорщини та Семиграддя. Коли я прибув у містечко, мене зустрів снятинський підстароста Зебржидовський з 20 вершниками. Він привітав мене та провів до мого житла, а увечері приймав мене у своєму замкові та показував навколишні місця. Околиці міста є прекрасно укріпленими самою природою, бо саме містечко лежить на кордоні між Валахією, Угорщиною й Трансільванією; під замком тече Прут та ще одна швидка річка, а сама долина простягається на десять миль навкруги; але попри все староста дуже нарікав на те, що поляки про це не дбають й нічого з укріплення не хочуть будувати.

[Червня]10 дня я приїхав у польський табір під Берестечком і був рекомендований фельдмаршалу Потоцькому головнокомандуючим артилерією Пшиємським, який перебував на службі його величності, Пшиємський просив також, щоб Потоцький розмістив мене у своєму шатрі. Пшиємський розповідав, як поляки протягом двох днів обманювали (полоненого Нітшох) мурзу, щоб той написав ханові. Як тільки лист був уже готовий і мав бути відісланим, король переодягнувся у одяг німецького мушкетера, одягнув перуку, пішов на пошту й став поруч з мурзою, а всі інші люди пішли геть. Коли мурза помітив, що він опинився наодинці з німецьким офіцером, він віддав свого листа кур'єрові і наказав передати ханові, щоб той не давав полякам битви, а також хан мав берегтися, щоб не задіти у сутичці німецьких рейтарів, бо це б для нього погано скінчилось. Коли ж хан хотів напасти на польський табір, то він мав чекати полуденного часу, бо у цей час поляки були звичайно стомлені, роздягалися і лягали спати та розсідлювали коней, і тоді табір було легко захопити та спалити. Все це поштарі одразу ж повідомили королю, і той наказав закували мурзу у кайдани та залишили його під суворою охороною.

11 дня я зупинився у коронного канцлера (*Анджея Лециньського*) через свій паспорт. Той наказав його швидко приготувати і дуже дивувався тому, що я благополучно повернувся від татар.

Коронний хорунжий Конецпольський із 4 тисячами війська зустрів 6 тисяч козаків й змусив їх втікати та, хоча я в це не вірю, вбив 60 козаків, забрав назад

їхній табір, а разом з табором узяв 17 полонених; з цього приводу у польському таборі було велике свято. Про приїзд хана і про місце його перебування вони нічого не знали. Однак коронний канцлер розповідав мені, що від валаського господаря вони отримали повідомлення, що хан з 40 тисячами татар уже вийшов з Ору. Сьогодні до мене надійшли новини з Голландії про зайняття Штральзунда[...] Також, що курфюрст Бранденбургу та Саксонії хотів йти у Померанію, та деякі інші новини. Ці новини надійшли сюди від (полковника) Губальда[...]

22 дня [у Варшаві] польська королева влаштувала велику процесію, але був великий сум, бо настали важкі часи. Все було досить стримано

23 дня королева перебувала у великій тривозі. Вона наказала приготуватися з тим, щоб, коли продовжуватимуть надходити [такі] новини, вона поїхала б до Данцингу. Вона вирішила також, що коли сьогодні й до вечора наступного дня не надійде ніяких новин, то вона виїде третього дня рано вранці.

24 дня у Варшаву привезли Нетичая — мурзу [Нітшох — мурзу] разом з двома татарами та козаками. Коли мурзу поставили перед королевою, вона суворо дивилися на нього і невдовзі наказала вивести його геть. Там недалеко стояли три французькі фрейлини і одна з них сказала про полоненого: “Господи, як жаль цього хлопця, адже він хорошої статури, здоровий та рішучий хлопець.”

25 дня, рано — вранці, за чверть години перед тим, як королева мала виконати своє рішення, надійшли добрі новини про те, що король розбив військо козаків і татар. Тоді королева відклала свою втечу, через що у Варшаві була велика радість серед її вірних підданих, які йшли вулицями та співали “Te Deum”. Процесія продовжувалась увесь день.

26 дня, сьогодні, у польський табір прибув венеційський посол граф Джіроламо Каваци для того, щоб переконати польського короля послати проти турків наймане військо разом з козаками, які б приєдналися до нього. Цей Каваци не є жодним дворянином від народження, але оскільки республіка потребувала його участі в різноманітних переговорах, то йому дали тільки титул графа, щоб він мав якусь шану в інших землях; між самими венеційцями даний титул не дуже цінується. Каваци є єдиним секретарем республіки, як розповідає про нього пан Захарія Грімани[...]

Сьогодні королеві надійшов лист від 1 липня, який підтверджував радісні новини, від чого всі були ще щасливішими.

27 дня написав листа у Стокгольм. Священики при польському дворі сьогодні винесли мені свій вирок за те, що я, будучи народженим у Короні Польській, поведився недостойно, видався їм ворогом, бо діяв супроти своєї вітчизни. Ось такий суворий вирок вони мені винесли. На це я дав їм зрозуміти, що краще було б, щоб вони піклувалися про свої молитовники, а не судили інших. Немає сумніву у тому, що вони це добре зрозуміли.

29 дня, досить пізно увечері, прийшли два папери, у яких якийсь М'ясківський (*королівський секретар Анджей М'ясківський*) дає дуже детальний опис битви, що відбулася.

30 дня мені показали цей опис, але я вже мав йти до води і тому тільки поверхово проглянув один важливий параграф, у котрому йшлося про те, як король, котрого дуже прохали козаки, як писалося, погодився скликати раду; коли пани сенатори зійшлися разом, то вони виключили Киселя з сенату і він не міг зрозуміти, чим було це спричинено...

[Липень, Стокгольм] 28 дня, рано — вранці, я був у її королівської величності, також передав урядові листа від кримського хана урядові.

Відтепер після усіх ризиків та небезпек, що я зазнав дорогою до татар та назад, залишаюсь у очікуванні нагороди моєї все милостивої королеви її покірним слугою — Йоганн Майер[...]

Архив Юго-Западной России. — Ч. III. — Т. 6. — К., 1908. — С. 32–35. Переклада з німецької студентка НАУКМА Яна Горова.

№ 154

1651, друга половина червня-перша половина липня. — Реляція про Берестецьку битву

„Relatia wojny pod Beresteczkiem.

We wtorek po świętym Janie ruszyliśmy się z pod Beresteczka pod Dubmo i już były wozy dalej niż w pół mile; tym czasem rotmistrz pana wojewody ruskiego przysłał dając znać, że Chmielnicki z hordami następuje komunikiem; zaczym się król jego mość kazał rejterować wozom wieczorem. Językaśmy dostali, że han przed pięć dni przyszedł do Chmielnickiego z taką potęgą, jaka była pod Zbarażem. We środę komunik tatarski, czeladzi kilkaset i koni nam bardzo wiele nabrał i nasiekł. Wojsko nasze wyprowadzono w pole o dziesiątej i stało w sprawie aż do trzeciej godziny z południa; a gdy tatarskich kilka tysięcy do nas się spuściło, którą pan chorąży wsparł mocno i siła nabił; pędząc na przeprawę wiele murzów zabito i kilka poimano, wszystkich konfessaty słuchał pan instygator koronny (*Даніель Житкевич — Ю. М.*), z których się to pokazało, że han w Godzicach nocował, a o switannych godzinach // (с.198) miał nam pole stawić. Raniusieńko we czwartek w dzień świętego Piotra, tatarowie pierwej harce z nasemi zwodząc, potym w rozsypkę: uderzyli na kilka polaków, ale wszędzie mocno wsparci, poszli na odwrót, gęstym trupem pole nie położywszy, bo im zaraz brali z pola uciekając; na ten czas zginęło wiele znacznych murzów, między niemi zginął szwagier rodzony hański; ale i z naszej strony wiele znacznych kawalerów padło, jako to Kazanowski; kasztelan halicki, Ossoliński, starosta lubelski, z towarzystwem kilkunastu, podkomorzy sanocki Ligęza i inszych siła; patrzył się na te igraszkę z chorągwiami swymi han i niesmakował, że nie po zbarasku, kazał i swej nadwornej chorągwi skoczyć, ale i te wybito dobrze, i pokojowego hańskiego pojmano i tam sułtan nuradyn, jako jest wieść, zginąć miał. Pospolite ruszenie stawiło się nie po domatorsku i wielką im sromotę uczyniło, mianowicie sandomirskie, krakowskie, łęczyckie, w którym sto ośmdziesiąt gospodarza zginęło; także wieluńskie, a w tych wszystkich ośmset. Ustąpił tedy z pola rano barzo tatarzyn, a pokojowy hański pytany dla czegoż? odpowiedział, że się jutro na was gotuje, że wszystką potencją, po // (с. 199) społu z Chmielnickim, gdyż mu była jeszcze armata nie przyszła; chce nastąpić z działy, których ma pięćdziesiąt, tego wieczora han

Chmielnickiego zgromił, że go zwiódł, wyciągnawszy go z Krymu, assekurując, że wojska polskiego nie masz, jedno pientnaście tysięcy; zbarascy wojownicy pozdychali, nie masz tylko dziatwa, groził mu, że go związanego miał odesłać królowi polskiemu, ale Chmiel go na śniadanie piątkowe zaprosił do obozu naszego i króla mu oddać obiecał. Znowu tedy w piątek jeszcze przede dniem wychodziło wojsko do sprawy, ale mgła srodze na przeszkodzie była długo, snadź czarami uczyniona, jakoż tatarska czarownice, czarującą plac we srodze nasi zabili; lecz z tej mgły Pan Bóg nam zwycięstwo uczynił, bo nieprzyjaciel fortelów i zasadzek naszych postrzedź nie mógł; uszykował król jego mość wojsko nowym trybem, dziwnie dobrym szwadronami, swe skrzydło książę Wiszniowiecki z panem hetmanem polnym i marszłkiem koronnym trzymał, który się dobrze wszędzie z pułkiem swoim stawiał i z pieszemi pułki w posiłkach im województwo łęczyckie stało; prawe skrzydło chorąży koronny z inszemi pułkami trzymał, w posiłkach miał pana wojewodę braclawskiego; a czoło król // (c. 200) jegomość z rajtaryą i chorągwiemi swemi i inszym wojskiem polskim trzymał. Hordy srogim miesiącem stojąc po gorach nas opadały a Chmielnicki tabor mocno sprawiwszy, z działały na lewe skrzydło i na pospolite ruszenie po dwonastej następować począł. O cośmy Pana Boga gorąco prosili, żeby był do nas przyszedł, bo inaczej musilibyśmy byli do niego iść, na jego zasadzki, przez złe przeprawy; gdyż się był król jego mość, koniecznie rezolwował, dać im znaczną bitwę, boby nas byli osadzili; jakoż już nam był koniom trawę odjął; rozkazał król jego mość książeciu Wiszniowieckiemu na tabór uderzyć, który jak skoczył, rozerwał go w kilku miejscach, bo piechota z działały następując, srodze do nich paliła, z wielką ich szkoda; zgubił tam książę chorągiew swoją, a wspartego od kozaków, mężnie posikowali sieradzianie, łączycanie, wielunianie; a Chmielnickiego posilkowali tatarowie, ale wzięli dobrze, i do taboru ustępować musieli. A czoło i prawe skrzydło hordy, tak się oddzieliło, że żadną miarą posiłku dać mu nie mogli, i długo patrząc na srogie mieszanie Chmielnickiego, chcieli w tył prawemu skrzydłu zabieżeć i skradli się lasem, ale im ognia na zasadzkach postawiona tam piechota dała, i tak więcej nie (c. 201) śmieli, tylko się dziwowali z gór stojąc, gdy tak Chmielnickiego obracają. Prawe skrzydło, które się z piechotą naszą pomykało, z działały do hordy postąpiło, i paląc często, nigdy bez znacznej w nich nie było szkody, na cośmy oczyma swemi patrzyli, że straszne w nich ulice, za każdym prawie wypaleniem z dział, pokazywali się i przez tubus było widzieć ich stragem, gdzie zaraz ordom, jak oczy wybrał, i troche coś na odwodzie zostawując. Poszli w rozsypkę; szło za nimi skrzydło prawe daleko, ale się i napatrzeć nie dali; lózna czeladź na dwa tysiące zbiła ich u pereprawy, i bydła, siła, namiotów, i wozów z żywnością nabrali, wzięto i namiot hański i rydwan czerwonym atlasem podszyty, z pieczeniami, z flaszami, i z jedno flaszą młeka warzonego; sam han, zaraz z południa, jako szyk wojska, i w obozie srogą jeszcze liczbę ludzi obaczył, uciekł; wczora dwieście, a dziś sto człowieka, wyprawił za nim król jego mość, aby go przejmowali. Na tej igraszce nie byli pospolite ruszenie poznańskie, kaliskie, czerniechowskie, oprócz czerskich, bo o nieprzyjacielu przeprawnym za Beresteczko usłyszawszy, rejterowali się pod Rubieszów z Sokala, za co (c. 202) im wszyscy nie bardzo dziękujemy, boby nam było z kilkadziesiąt tysięcy wojska przybyło. Noc tę całą i dzień od naszych continue z dział bito, nie bez znacznej w nieprzyjacielu kłęski.

Król jego mość jejunus noc nad samym nieprzyjacielem w karecie przepawszy, z pola dotąd nie zjeżdżał, dobywano Chmielnickiego w taborze, który się wnet dobrze oszańcował i mocno się tam bronił, trzykroć w nocy z taboru wypadał, z wielkim hukiem, ale zawsze nazad wsparty, nad którym, albo raczej nad kozakami (gdyż on po rano w sobotę do hana uciekł, który go per modum consilii bellici do siebie na rozmowy zaciągał) wojsko nasze całą noc w sprawię stało; książe potym Wisznioweckiego wysłano, który ma pas i przeprawę zastąpić i pilnuje go, jako dobry przyjaciel, chcąc sobie z nim poigrać, hotowe granaty, moździerze, działa i insze na dobywanie zdrajców fortele; jest consilium Ubalda, usypać groblę potężną i powyższe stawy do kilka mil, wszystkie na nich spuścić, gdyż w samej dolinie nad rzeką stoją, i zalać wodą chcą; które, gdy różni różnie i różne consilia podają, dzisiaj sześć chorągwi kozaków, to jest w niedziele, do nas się przedarło, którzy miłosierdzia prosząc; nazajutrz we wtorek // (c. 203) i w insze dni posłów swych o miłosierdzie przysyłają, z których jeden Krysa, pułkownik; do nas przedarł i zaraz w obozie naszym się został; zabawiają nas tedy posłowie cały tydzień traktatami, na insze niewolnicze kondycye nie pozwalając, tylko prosząc, aby im król jegomość Zborowskich pakt dotrzymał; na co pan krakowski surowie się oburzył, ostatnim im imienia i wiary ich ekscidio grożąc, o co w niedzielę drugą, w jegoż namiocie był od króla jego mości strofowany i potym zaś potężnym wojskiem naszym otiamur nad nimi stojąc i jeden tylko szaniec usypaliśmy, broniąc im przeprawy i przeciwko któremu takież drogi oni usypali i w naszym jednego dnia piechotę wysieklili byli nasze i zewsząd pole otwarte mieli oprócz do Lublina, gdzie obóz nasz stał; w niedziele tedy tę długą uciekać poczęli, a prawie sprawnie pułkami uchodzić, cośmy i sami na oko widzieli, rozumieliśmy jednak, że to po żywności i trawy dla koni, jako zwykli byli i w ten czas zachodzili; aż nazajutrz rano dano znać, że już kozaków w taborze nie masz. Wojsko tedy z pospolitym ruszeniem, wszystko stanęło zaraz nad taborem, w którym nie było nic, tylko // (c. 204) doły, a lochy dla przystępu trudniejszego pokopane: tam wpadłszy nasi, wzięli najpierwej chorągwie Władysława króla kozakom na turki i Chmielnickiego mitygując go, dane. Mazowiecka szlachta wzięła działek szesnaście polnych i one królowi jego mości oddała; insza czeladź luźna gunicz tylko, kopijników, szkap licznych i chłopiąt kozackich nabrała. Ta to wszystka była mizerna zdobycz naszych. Król jego mość w pogoń zaraz za nimi nie ruszył się, dzień i dwa konsultując, co obaczywszy sandomierzanie disgraciati w swej prywacie a principe, więc i wielkopole nie wiesiołą twarzą od pana, ob tardum adventum przyjęci, koło sobie uczynili, w którym obrali marszałka Dębickiego, podczaszego sandomierskiego; w tym kole declarowali z królem jego mością nie iść dalej, ponieważ nieprzyjaciela upuszczono. A lubo król j.mść omnes bonos et malos modos szukał, chcąc szlachtę koniecznie przymusić, oni przecie iść żadną miarą dalej nie chcieli, i redimendo (...)*, gratis czworo podymne złożyli, i królowi dali za rokosz, które w rzeczy król nie chętnie przyjął. Ręki posłom ich dawać, koło ich pro irrito deklarował, gdyż na nic nie pozwalał, i senatorowie w nim nie bywali, bo wszyscy // (c. 205) penitus do króla się przekineli szlachty odstąpiwszy memorando apud posteritatem eksemplum a tak wszyscy nic nie sprawili nie chcąc dalej victoriam prosequi, kontentując

się tym sie cawalerowie, corpora magnanimo satis est fugasse leoni. A tać jest fideliss mai naratio tej wojny, na którą to parturiebantur montes, a natus ridiculus mus; et qui vidit, testimonium perhibuit, et verum est testimonium ejus.

Z rękopisma Młockiego, stolnika wyszogrodzkiego, w bibliotece Zaluskich.”

Życia Sapięchów i listy od monarchów księżąt i roznych panujących dotyczące pisane. — Warszawa, 1792. — T. III. — С. 197–205.

Переклад

„Реляція війни під Берестечком.

У вівторок після святого Іоанна ми рушили з-під Берестечка під Дубно і вже були вози далі ніж півмилі; тим часом прислав відомість ротмістр пана руського воєводи, даючи знати, що Хмельницький з ордами кінно наступає; через що король його мость наказав возам увечері відступати. Ми дістали «язика», що хан п'ять днів тому прийшов до Хмельницького з такою потугою, яка була під Збаражем. У середу татарська кіннота забрала й порубала у нас кількасот челяді і дуже багато коней. Наше військо о десятій було виведено в поле і стало в порядку аж до третьої години від полудня; а коли кілька тисяч татар до нас спустилося, її потужно відбив пан хорунжий і багато забив; женучи їх на переправу, багато мурз було забито і кількох спіймано, конфесати всіх слухав пан коронний інстигатор (*Даніель Житкевич — Ю. М.*), з котрих виявилось, що хан ночував у Годзицях, а на світанку // (с.198) мав нам дати поле. Раненько в четвер в день святого Петра, татари почали спочатку герцювати з нашими, потім пішли врозсіпну; вдарили на кількох поляків, але скрізь були потужно відбиті, пішли назад, залишивши мало трупів на полі, бо їх зразу брали з поля, втікаючи; тоді загинуло багато значних мурз, між ними загинув ханський швагер; але і з нашого боку полягло багато значних кавалерів, як от: Казановський, галицький каштелян, Оссолінський, люблінський староста, з понад десятьма товариства, сяноцький підкоморій Лігенза і багато інших; дивився на цю іграшку хан зі своїми хоругвами і несмачно йому було, що виходило не по-збаразьки, наказав кинутися в бій і своїй надвірній хоругві, але й цю добре побито, було спіймано ханського покойового і там загинув нурадин-солтан, яка є вість. Посполите рушення стояло по домашньому і велику соромоту їм вчинило, особливо Сандомирське, Краківське, Ленчицьке, у котрому сто вісімдесят господарів загинуло; також Велюнське, а в цих всіх вісімсот. Відступив тоді з поля дуже рано татарин, а ханський покойовий був питаний: «Чому ж?». Відповів, що завтра на вас готується, що вся потуга разом // (с. 199) з Хмельницьким, коли йому була вся артилерія не прийшла, хоче наступити з гарматами, котрих має п'ятдесят, цього вечора хан Хмельницького вилаяв, що його підвів, витягнувши його з Криму, казав Хмельницький, що польського війська нема, тільки п'ятнадцять тисяч; збаразькі вояки поздыхали, нема війська, тільки молодь, погрожував йому хан, що його зв'язаного відішле польському королеві, але Хмель його запросив у п'ятницю на сніданок до нашого табору і обіцяв йому віддати короля. Тоді знову у п'ятницю ще перед днем виходило військо до справи, але дуже довго перешкоджала імла, видно вчинена чарами, оскільки татарську чарівницю, яка зачаровувала плац у середу, наші забили; однак з цієї імли Господь

Бог вчинив нам звитягу, бо неприятель не міг спостерегти наших хитрощів і засідок. Вишикував король його мость військо новим строєм, надзвичайно добрим, ескадронами, тримав своє крило князь Вишневецький з паном польним гетьманом і коронним маршалком, котрий скрізь добре з своїм полком ставав і з пішими полками в резерві їм стало Ленчицьке воєводство; праве крило тримав коронний хорунжий з іншими полками, на поміч мав пана брацлавського воєводу; а чоло король // (с. 200) його мость з рейтарами і своїми хоругвами і іншим польським військом Орди стоячи суворим місяцем по горах нас оточили а Хмельницький, потужно укріпивши табір, почав наступати з гарматами на ліве крило і на посполите рушення після дванадцятої. Ми Господа Бога палко прохали, щоб він прийшов до нас, бо інакше ми б мусили йти до неприятеля, на його засідки, через погані переправи; коли ж король його мость, остачно вирішив дати їм значну битву, бо нас би обложили і вже були відрізали від трави для коней; наказав король його мость князю Вишневецькому вдарити на табір, котрий як вдарив, то розірвав його у кількох місцях, бо піхота наступаючи з гарматами, дуже стріляла по них, завдаючи їм великих втрат; там згубив князь свою хоругву, а його, зупиненого козаками, мужньо підтримували серадзяни, ленчицяни, велюняни; а Хмельницькому помагали татари, але (наші) взяли добре, і (ті) мусили відступати до табору. А чоло і праве крило орди, так відділилося, що ніяк не могли дати йому допомоги, і довго дивлячись на велике замішання Хмельницького, хотіли зайти в тил правому крилу і прокралися лісом, але їм дала вогню поставлена там в засідках піхота, і так більше не (с. 201) сміли (тут наступати), тільки дивувалися стоячи на пагорбах, де так Хмельницького обертають. Праве крило, котре з нашою піхотою наступало, з гарматами до орди підступило, і часто стріляючи, не промахуючись і завдаючи їм значних втрат, на що ми дивились своїми очима, які страшні в них робились вулиці майже за кожним пострілом з гармат і через підзорну трубу було видно їхню руїну, де зараз ордам наосліп втікала, а ті, що трохи у резерві залишилось, пішли врозсіпку. Йшло за ними далеко праве крило, але й надивитися не дали; лужна челядь на дві тисячі вибила їх з переправи, і набрали багато бидла, наметів, і возів з провіантом, було взято і ханський намет і ридван, підшитий червоним атласом, з смаженим мясом, з бурдюками, і з одним бурдюком молока; сам хан, зразу з полудня, як побачив вишикуване військо і ще велику кількість людей у таборі, втік; вчора двісті, а сьогодні сто жовнірів, відправив у погоню за ним король його мость, щоб його перейняли. На цій іграшці не було посполитого рушення познанського, калиського, чернігівського, крім черських, бо почувши про неприятеля, який переправився за Берестечко, вони відступили під Рубешів з Сокаля, за що (с. 202) їм всі не дуже дякували, бо якби нам кількадесят війська прибуло (було б добре). Цілу ніч і день наші продовжували бити з гармат, не без значних втрат неприятеля.

Король його мость, переспавши ніч в кареті біля самого неприятеля, досі не з'їжджав з поля, добували Хмельницького в таборі, котрий зразу добре окопався і потужно там боронився, вночі тричі чинив вилазки з табору з великим гуком, але завжди був відбитий, над котрим, або швидше над козаками (бо він

зранку в суботу втік до хана, котрий його для ради про спосіб війни до себе на розмови затягнув) наше військо цілу ніч стояло напоготові; потім князя Вишневецького послано, котрий на переправу і шлях мав перекрити і добре, як добрий приятель, бажаючи з ним пограти, наготував гранати, мортири, гармати і інші фортелі для здобуття зрадників; є порада Убальда, насипати потужну греблю і всі ставки, які знаходяться за кілька миль, на них спустити, оскільки у самій долині над рікою стоять, і їх залити водою; коли різні подавали різні поради, сьогодні шість хоругв козаків, тобто у неділю, до нас пробралось, котрі просили пощади; назавтра у вівторок (с. 203) і в інші дні своїх послів про милосердя присилають, з котрих один полковник Криса до нас пробрався і зараз у нашому таборі залишився; тягнуть час тоді послали цілий тиждень переговорами, на інші невірні умови не погоджуючись, тільки просячи, щоб їм король його мость дотримав Зборівського договору; на що пан краківський дуже обурился, погрожуючи їм втратою їхнього останнього майна і віри, за що в другу неділю, у його ж наметі був від короля його мості дістав зауваження і потім нашим потужним військом над ними стоячи і один тільки шанець ми насипали, боронячи їм переправи і напроти якого вони такий же насипали і в нашому одного дня вирубали нашу піхоту і звідусіль мали відкрите поле, крім до Любліна, де став наш табір; тоді у другу неділю почали втікати, вважаючи організовано полками, що ми й самі власними очами бачили, однак ми думали, що це по провіант і траву для коней, як звичайно були і в цей час виходили; аж на другий день рано було дано знати, що козаків у таборі нема. Тоді військо з посполитим рушенням, все стало зразу над табором, у котрому не було нічого, тільки (с. 204) ями, та льохи для утруднення приступу покопані: туди наші вдерлися, захопили перше прапор короля Владислава даний козакам на турків і Хмельницького заспокоюючи його. Мазовецька шляхта взяла шістнадцять польових гарматок. Їх королеві його мості віддала; інші лужна челядь набрала тільки гунь, списів (?), численних коней і козацьких хлоп'ят. Ото вся була мізерна здобич наших. Король його мость у погоню за ними зразу не вирушив, день і ніч радячися, що побачивши сандомир'яни дістраціати у своїй приваті і принципі, та й великополяни невесело паном через запізніле прибуття прийняті, вчинили собі коло, у котрому обрали маршалка Дембицького, сандомирського підчашого; у цьому колі заявили, що з королем його мостю не підуть далі, оскільки неприятеля упустили. А хоч король й. мость всіх добрих і поганих способів шукав, бажаючи неодмінно примусити шляхту, вони однак йти далі ні в якому разі не хотіли, і задля визволення (...)*^{*}[?] складили вчетверо подимне і королеві дали за рокош, котре король неохоче прийняв. Даючи руку їхнім депутатам, про їхнє коло на марно заявив, що ні на що не дозволяв і сенатори у ньому не були, бо всі (с. 205) рішуче до короля прихилились (?)[?] відставши від шляхти як приклад запам'ятання на майбутнє, а так всі нічого не вчинили не бажаючи далі святкувати перемогу, задовольняючись цим кавалери. А так є розповідь про цю війну, котра задумувалась як горі, а народилася кумедна миша; і той, хто баяив, той засвідчив, і достовірним є його свідцтво.

З рукопису Млоцького, вишгородського стольника, в бібліотеці Залуських.”

№ 155

1651, липня 17. — Повідомлення німецької газети

“Поштові відомості по середах. Рік 1651.

Із Нейсе, Сілезія, від 17 липня.

Про польську перемогу ми також одержали відомості із Польщі і можемо констатувати наступне. З кор[олівського] табору повідомляють, що в останній сутичці з татарським ханом одного з полків дійсно було сильно побито. Його вел[ичність] відбив татар далеко назад і відтіснив їх за річку, яких поляки ще довго переслідували. Король особисто залишався невідступно на чолі армadi і докладав таких зусиль, що сам особисто із-за цього попав в біду; йдеться не тільки про те, що він цілу ніч діяв, відвідував усі пости, а й багато днів харчувався цілком без будь-яких зручностей, для того, щоб підтримати бойовий дух шляхти, яка не хотіла, щоб нею командував хтось інший, крім короля. Козаки, однак, ще чинили опір, щоправда, їм нічого не залишалося, крім одного: або пробитися [із оточення], або просити пощади. Тому вони направили 4 посланців до короля, який однак вже поставив вимогу, що він дасть відповідь про те, що він вирішить вчинити з іншими тільки тоді, коли матиме Хмельницького й усіх інших офіцерів.

У цій місцевості не відбувалося нічого надзвичайного, крім того, що навколо тамтешніх фортець, в окрузі на 3 або 4 милі, дуже розповсюдилося чаклунство, невдовзі до цього вживалося багато небезпечних напоїв або порошків, а шість, сім згоріло одразу, що до речі, тут трапляється часто.[...]”

Бременський університет. — “Прессафоршунг” (Бремен). — „Extraordinari Mittwochs Postzeitungen anno 1651“. — № 379. — Переклад з німецької. Опубліковано: Мицик Ю., Дятлов В. З іноземних джерел про Берестецьку кампанію 1651 р. // Військово-історичний журнал. — 2002. — Ч. 1(4). — 135.

№ 156

1651, липня 17. — Табір військ Речі Посполитої. — Лист підканцлера

Великого князівства Литовського до князя Я. Радзівіла (?)

„Nie dawnom pisał do w. k. mci, co bylo godniejszego wiadomości zpod Beresteczka, stanął j. k. mć. mil 3, dnia 14 prunis pod Kozińcem, gdzie wdstwa koronne przez delegatów swoich deklarowały się zarazem posyłać lud prosty na miejsca swoje, wiele tego liczyć się będzie trudno divinare, dzisiejszy to dzień albo jutrzejszy nam pokaże. Nad rzeką Ikwą wczoraśmy stanęli w bok Krzemienca na mil pułtory. Tam z Wołoch przyszła nowina, że posłowie od Porty szli do Chmiela z chorągwią i drugimi podarkami na wojnę do Korony, dokładają w listach, rozumiejąc, że ci posłowie revocabuntur, ponieważ dniem i nocą дано wiedzieć z Jass do Constantinopola o tym, co się stało. Orda szła głębiej, jako się językowie zgadzają, Chmiela wziąwszy, han przy sobie ma, i drugih kilku kozaków znacznych. Wojt pawołocki z 6000 kozakow zniesiony przez ordę, prowadził się z obozem na odsiecz. Gdy te wiadomości zachodzą, k. j. m. vocato senatu deklarował się, chcąc do Warszawy jachać, a prosequi agenda pp. hetmanom. Dzisiaj tu ordinować wojsko ma i rząd złeciwszy sam jutro do Brodów, a ztamąd do Lwowa i do Warszawy pośpieszyć umyślił. Zjedzie z pp.

hetmany w tejże companyi ksze p. wda ruski, p. wda podolski, p. wda braclawski i p. chorąży koronny. P. Gratiani (?) listowie przypowiednie listy wzięli na drugą ćwierć służby swojej. Z pod Rzeczyce pisze ksze pan hetman polny lit., oznajmując d. 30 juny, że za dni sześć miał pod Łojowem zabawę mieć z kozakami, puściwszy część wojska w tył tabora ich, a z częścią w czoło chcąc nastąpić i zamieszać nieprzyjaciela, w potężdzie tam wielkiej leżącego, co się stało? Trudno wiedzieć w takiej odległości. Do cara moskiewskiego gońca k. j. mć. sweo wyprawił, dając znać o successach swoich i pytając się jakimby sposobem się działo, że pod Brańskiem moskiewskim kozakom dopuścili się w domie moskowsy gromadzić i za granice wypadać.”

ДА в Кракові. — ВР. — № 363. — Арк. 595. — Тогочасна копія. Тексту листа передує заголовок зроблений копіюстом „De data d. 17 July nad rzeką Ikwą od j. m. pana podkancanclerzego lit[ewskiego] do ksa ich mći”.)

Переклад

Недавно писав до в. к. мості, що було достойного відомості з-під Берестечка; став й. к. м. 14 числа ц. м. у трьох милях, під Козинцем, де коронні воєводства через своїх делегатів декларувалися зразу посилати простолюд на свої місця, багато цього лічитися буде важко пророкувати, що, сьогоднішній або завтрашній день нам покаже Над рікою Іквою ми стали вчора в бік Крем'янця на півтори милі. Туди прийшла новина з Молдавії, що послі Порти йшли до Хмеля з прапором та іншими подарунками на війну на Корону, додають в листах, думаючи, що ці послі відкликані, бо днем і вночі дано знати з Ясс до Константинополя про те, що сталося. Орда йшла глибше, як згодуються «язики», взявши Хмеля, хан його має при собі, і кількох інших значних козаків. Паволоцький вїйт з 6 000 козаків був розгромлений ордою, йшов з табором на відсіч. Коли ці відомості приходять, к. й. м. скликавши сейм, декларувався сенату, бажаючи їхати до Варшави, а залагодити справи пп. гетьманам. Сьогодні сюди має скерувати військо і доручши військо, сама завтра до Бродів, а звідти до Львова і до Варшави задумав поспішити. З'їдеться з пп. гетьманами у цій же компанії князь п. руський воєвода, п. подільський воєвода, п. брацлавський воєвода і п. коронний хорунжий. П. Граціані (?) приповідні листи взяв на другу чверть своєї служби. З-під Речиці пише князь пан польний гетьман литовський, повідомляючи 30 червня, що за шість днів до цього мав під Лоевом сутичку з козаками, пустивши частину війська в тил їхнього табору, а з частиною прагнучи в лоб наступати і змішати неприятеля, який стояв там у великій потузі. Що сталося, важко знати на такій [великій] відстані. До московського царя к. й. м. свого [посла] відправив, даючи знати про свої успіхи і питаючись як сталося, що під московським Брянськом допустили козакам на московській землі збиратися і за кордон робити вилазки.

№ 157

1651, липня 19. — Любартов. —

Лист шляхтича Стрижевського до М. Потоцького

„Dziś godzina na dzień stanąłem w Lubartowie, nie tylko kilku juz w polu, dognęła straż przednia kozaków i ci gardło dali. O Chmielu i o ordzie dostatecznie informabit w. m. m. p. ten mieszczanin albo raczej podstarości lubartowski, który

minutissima wie. Posyłam tarnopolskich mieszczan, którzy się mienia przychodniami od Tarnopola, do Lubartowa zapuścili się byli, i na szlaku straż ich była zawzięła. Powiadają, że uniwersały wyszły z rady Chmielowej, którą miał pod Pawołoczą z tamtej strony, żeby się kupili do Masłowego stawu, a ci nędziejszy co pieszo, żeby szli do domów i suchary gotowali, w czym latius informabunt w. m. m. panu ci z Pawołoczy, którzy w radzie prawie byli. Posyłam jednak na dobrych koniach pana Zabuskiego ku Pawołoczy dla rzetelniejszej wiadomości, kazawszy, żeby in quantum może być strzegł się hostilitater postępować, bo i sam w Lubartowie inaczej sobie obiecowali, ale kiedy obaczyli wszelaką skromność i że nie śćinają, rozumiem, że i drugie miasta za nastąpieniem wojska zechcą się pokorzyć. W czym dla tego w.m. w. pana oczekiwam ordinansu, bo i koniom wytchnąć muszą dzień jaki, których już połowica ostało. Posyłam ordinans w. m. m. panu do Lachowic do chorągwi, ale ich mość nie myślą, a z temi ochoczemi więcej kłopotu niż pomocy mam: mało ich co może pracować, bo konie im postaly, a tu w przezie przed wojkiem codzienne straże, i pewniejsze trzeba dawać wiadomości. I w drugie strony wyprawuję, gdziebym się mógł pewnej rzeczy dowiedzieć, żeby nic płonnego w. m. m. panu nie oznajmował. Posyłam wyrostka, który z Zywortowa uciekł od ordy; to twierdzi, że nigdzie nic nie brali, zatym ani śćinali, tylko im stacye składali we wszystkich miastach, że nie obciążali, żeby podobno wytchnówszy koniom prędziej z (?) pol powrócić”.

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 175. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передусє заголовок зроблений копійстом: "Сопія листу пана Arciszewskiego до j. т. пана krakowskiego, z Lubartowa, d. 19 julij 1651", тобто «Копія листу пана Арцишевського до й. м. пана краківського, з Любартова 19 липня 1651».

Переклад

Сьогодні о першій годині дня я став у Любартові, не тільки кількох козаків у полі наздогнала передня сторожа і ці козаки заплатили життям. Про Хмеля і про орду достатньо інформує в. м. м. п. цей міщанин або швидше любартівський підстароста, котрий знає якнайдетальніше. Посилаю тернопільських міщан, котрі називаються прийшлими з Тернополя, вони пішли до Любартова і на шляху їх схопила сторожа. Вони кажуть, що вийшли універсали з ради Хмеля, котру він мав на тому боці Дніпра в Паволочі, щоб збирались до Маслового ставу, а ці бідніші, піші, щоб йшли до своїх домів і готували сухарі, в чому ширше поінформують в. м. м. пану ці з Паволочі, котрі вважай були на раді. Посилаю однак на добрих конях пана Забуського до Паволочі для ретельнішої відомості, наказавши, щоб наскільки можливо стерігся вороже діяти, бо і в Любартові інакше обіцяли, а коли побачили всіляку скромність і що наші не стинають, думаю, що і інші міста за наступом війська захочуть покоритися. У чому в. м. в. пана очікую наказу, бо і коням мушу дати для відпочинку якийсь день, бо коней вже половина залишилася. Посилаю наказ в. м. м. пану до Ляховиць до хоругв, але їх мость не думають, а з цими охочими маю більше клопоту ніж помочі: мало їх які можуть працювати, бо їхні коні втомились, а тут спереду війська щоденні сторожі, і достовірніші треба давати відомості. І в інші

сторони відправляю, де б міг довідатися достовірної речі, щоб я нічого недостовірного в. м. м. пану не повідомив. Посилаю підлітка, котрий з Животова втік від орди; те стверджує, що ординці ніде не брали, ані стинали, тільки їм стації складали в усіх містах; а що вони не обтяжували, щоб подібно давши коням відпочити, швидше з (?) полів повернутися.

№ 158

1651, липня 22. — Під Ямполем. — Лист великого коронного гетьмана М. Потоцького до короля Яна Казимира

„Hospodar wołoski jaką mi daje wiadomość o chanie i Chmielu posyłam w. król. mści, p. m. m. Posyłam też i list Strzyżowskiego rotmistrza, podjazdem wpród przed wojskiem do Lubartowa, a potym do Berdyczowa wyprawionego, gdzie z Pawołoczy przyniesiona wiadomość, że w nocy Chmiel przez trzy dni był, i z niej miał wysłać uniwersał, aby się zażywni kozacy pod Masłowy staw kupili, uboższy zaś żywności sobie i suchary gotowali. Z Zywotowa to mi defertur, że mimo to miasto chan szedł, i to mi delatum, jakoby chłopci na dwu miescach tatarów, to jest pod Ochmatowem i na Końskim brodzie, gromić mieli, lubo to jednak prawda, lubo nie, to mi cadit in trutinam, że ten zdrajca wydał te uniwersały: znać że ma nadzieje tatarskich posiłków; jakoż zda mi się niepodobna, żeby ta societas tak leda jako rozerwać się mogła. To mię angit, cudzoziemskiego wojska tak pieszych, jako rajtarow, ubywa. Po odjeździe w. k. mści już pod pułtora tysiąca ubyło: jedni uciekają, drudzy głodem zmożeni umierają. Bo taką idzie pustynią, że ani za pieniądze kupić nie dostanie; wszakże jednak aby się to wojsko cudzoziemskie odżywić mogło, umyślnie do miast wyprawilem uniwersały moje, żeby żywności dla nich wozili, owo zgoła kolo dzieci moich własnych takbym nie chodził, jako koło nich chodzę, żebym ich mógł cało przez te pustynią przeprowadzić. Dla koni jest dostatek pasze, trawa wielka, słuszne mają konie pożywienie, na ludzie głodno, ale i ci za tydzień zapomnią dali Bóg głodu. In hoc laborandum est, aby ponieważ ten zdrajca umyślił wojsko swoje skupić, aby się to cudzoziemskie wojsko supplementowało; do tego żeby te supplementa z powiatów nie na jedną tylko ćwierć trwały przy wojsku w. k. mci. Ażeby i przez drugą dopomagały tej prace w. k. mci, bo za tak sobie ominor, że w drugiej ćwierci, nawiększy będzie z tym chłopstwem labor.

Więcej cobym miał pisać w. k. mci nie mam, to tylko, iż ze wszystkich największy ten labor, modos szukać żeby się ta kłótnia jak najprędziej uspokoiła. Panowie ukrainni już wyprawili do swoich poddanych, assekurując ich łaską swoją i wzywając do oddania posłuszeństwa, co u nich sprawią wyprawieni posłańcy dam znać sequenti occasione. Ostatków taborowych codzień szabla w. k. mci absumit. Rozumiem, że nie wiele takowych będzie, których limina patriae salu-tabunt”.

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 174 зв. — 175. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: "List j. m. p. krakowskiego do króla jeo mści zpod Jampola de data d. 22 julij 1651", тобто «Лист й. м. п. краківського до короля його мості з-під Ямполя 22 липня 1651».

Переклад

Що мені повідомляє про хана і Хмеля молдавський господар, посилаю в. кор. мості, м. м. п. Посилаю теж і лист ротмістра Стрижовського, посланого перед військом до Любартова, а потім до Бердичева, де з Паволочі принесена відомість, що Хмель перебував у ній три дні і з неї мав видати універсал, щоб заможні козаки збиралися під Маслів став, бідніші ж готували собі провіант і сухарі. З Животова це мені доповідають, що повз це місто йшов хан, і що ніби селяни мали громити татар у двох місцях, тобто під Охматовим і на Кінському броді, чи це правда, чи ні, це мене тривожить, що цей зрадник видав ці універсали: знати, що має надію на татарську підмогу; але здається мені недостовірним, щоб ця ліга так легко могла розірватися. Це мені спадає на думку, що іноземне військо, як піше, так і рейтари, зменшується. Після від'їзду в. к. м. вже зменшилося на півтори тисячі: одні тікають, другі помирають від голоду. Бо такою йдуть пустелею, що і за гроші не можна купити; однак щоб іноземне військо могло відгодуватися, я спеціально послав свої універсали, щоб привозили для них провіант, взагалі я б коло своїх дітей так би не ходив, як я коло них ходжу, щоб їх зміг цілими через цю пустелю провести. Для коней є вдосталь корму, велика трава, коні мають добру годівлю, людям голодно, але й ці, дасть Бог, за тиждень забудуть про голод. От про що треба подбати, оскільки цей зрадник задумав зібрати своє військо, треба іноземне військо підкріпити; до того ж, щоб ці підкріплення з повітів не на одну тільки чверть були при війську в. к. мості, а щоб і протягом другої допомагали цій праці в. к. мості, бо я відчуваю, що у другій чверті, буде найбільша з цим селянством робота.

Не маю більше що писати в. к. мості, тільки те, що з усіх ця найбільша робота, спосіб шукати, щоб цю колотнечу якнайшвидше заспокоїти. Українні панове вже послали до своїх підданих, гарантуючи свою милість і закликаючи до віддання послушенства, чого у них доб'ються посланці, дам знати при оказії. Решту щоденно шабля в. к. мості винищує. Думаю, що небагато таких буде, котрих привітають кордони батьківщини.

№ 159

1651, липня 22. — Броди. — Лист красноставського старости Марка Собеського до матері, Теофілії Собеської

„Думаю, що вже дійшла в. м. пані відомість, як ми в подальшу дорогу відправилися при великому галасі посполитого рушення, котре ніяк не хотіло йти з королем його мостю. Великий галас був протягом трьох днів і не до добрих діл йшло, чого не можу ні листом виписати, ні висловити. Однак обіцяли похід кор. й. м., так тоді король його мость виступив з-під Берестечка; з першого зараз нічлігу я з й. м. паном підканцлером (*Є. Радзейовським — Ю. М.*) поїхали до Дубна. Маючи доручення в деяких справах від короля його мості до князя й. м. (*очевидно князя Домініка Острозького-Заславського — Ю. М.*), там в Дубні прожили три дні, там нас застала відомість, що король й. м. з'єднавшись під Крем'янцем з тим військом, котре йшло попереду, зразу на другий день попрощався і повертається назад. Така несподівана новина і нас, і військо дуже

стурбувала. Я вчора звідти виїхав, ми з й. п. підканцлером вже його там не застали. Сьогодні сподіваюсь наздогнати, незважаючи на таку нечувану непогоду і погану дорогу. Й. к. м. їде просто до Львова, там буде мати раду і не затримуючись (поїде) до Варшави, нас в Україну відправивши у малій кількості. Я маю добру надію вклонитися її мость пані в понеділок, як дасть Господь Бог, коли ж тепер не маю жодної потреби в війську, котре дуже повільно йде і буде відпочивати через дуже слабку піхоту, а я ще раніше приїду під Костянтинів. Про все, чого не можу довірити листу, будеш мати в. м. пані усну реляцію від мене. Щодо козаків, то про них нічого не чути, бо сьогодні на світанку розлізлися, їх б'ють на всіх шляхах, по лісах, на переправах велика кількість цього, всі шляхи і найменші переправи сповнені трупів. Нам самим прийшлося вчора їхати сюди з Дубна, то ми по дорозі двох вбили, котрі через голод вийшли з лісу. Стрижевський з кількома хоругвами вже за Чудновим коло Паволочі, котрий писав, що там зовсім нема цих (козаків), тільки недобитки скрізь бити і б'ємо, де натрапимо на кількасот, котрі і не бороняться, власне вже сам Господь Бог напустив на них свою кару і помсту. Про Хмельницького є відомість, що його хан з великої любові вже наказав взяти в кайдани. Про подальші новини будеш в. м. пані мати відомості від мене про чудесні речі. І зі Львова не затримаюся дати знати про те, що буде діятися. На цей час залишаюся і т. д. В Бродах 22 липня 1651.

Й. пан під канцлер кланяється в. м. пані і просить про дозвіл жити у кам'яному домі (у Львові -?-Ю. М.) протягом кількох днів.”

Опубліковано в польському оригіналі: Małewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów. — Warszawa, 1977. — С. 349–350.

№ 160

1651, липня 25. — Табір військ Великого князівства Литовського. — Лист невідомого до невідомого

Na samym ztąd pod Czernichowem ruszaniu się przyszło do jeo mci pana stolnika W. Ks. Litewskiego nad (...) * pułkiem położonej. Ta wiadomość, iż za Antonem; pułkownikiem kijowskim, i Orkuszy, naniestnikiem jego, zpod Czarnobyła ustępującemi, w pogoń puściwszy się, onych pod Dymirem, mil tylko 6 od Kijowa nad Irpinia rzeką doścignął i lubo z taborem przeprawiwszy się, nieprzyjaciel na tym tu brzegu rzeki szanc potężny dla bronienia naszym przepawy rzucił, jednak za odważnym nastąpieniem zpiesznej jazdy i jako i samej piechoty, nie wytrzymali, z szancu wykurzeni, pierchać musieli, jedni mostem uciekających do taboru, drudzy na płotach uchodząc, gdzie nasi tak ich potężnie wsparli, siekąc, z mostu zrzucając na puł mostu, których niemal na pułmile i dziś gonili, i ci, co na błota uszli, nie wysiedzieli się, bo ochotnie nasi do nich rzuciwszy się, część wystrzelali, część wysiekli, to tylko dalszej retardowało wictoriej, że mostu połowice za sobą zapalili, czym dalsze gonienie za sobą zatrudnili, był gęsto trup, którym okop, błota, most i sama rzeka napelniona, miedzy inszemi (?) i assawuła wielki¹, którego głową obajci

¹ У іншому списку додано: «Вовгыря (Wowgery)».

pułkownicy rzeczy prowadzili, poległ, bez szkody łaskiej Bożej naszych, bo sam tylko capitan Elsniz (?) w kolano postrzelony, towarzysz jeden zabity, towarzystwa draganów i czeladzi z dziesięć postrzelonych., chorągwi kilka odebranych. Nadzieja mocna w Panu Bogu przy ochocie wojska, że się ledwie w Kijowie oprze, zkąd jako języki i szpiegowie powracający, powiadają, iż kozacy wgląb Ukrainy uchodzą, byle tylko Bog tę imprezę poszczęścił, pod Czernichowem, gdzie się niemało niedobitków pułku Czernichowskiego, także z Nizina, z Borzny, Baturyna, Miany i poprostu ze wszstkiej Siewierszczyzny zawarło kozaków lepiej niż 40 000. Po napiusaniu listu tego z wielu poważnych consideratiej stanęła ordinatia ksa jeo męci, zostawiwszy w Lubczu i w Łojowie załogi, sam ze wszystkim wojskiem prosto do Kijowa puszcza się.”

Да у Кракові. — Ф. «Зібрання Пиноціці». № 363. — С 584 — 585. Тогочасна копія. Тексту документа передуює заголовок зроблений копіїстом: «Z obozu litewskiego de da data 25 julii afnn]o 1651». Фотокопія іншого списку знаходиться в ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — Арк. 126–127.

Переклад

Під час самого виступу звідти під Черніговом прийшло до його мості пана стольника ВКЛитовського, над (...) * полком розташований. Ця відомість, що за київським полковником Антоном і його намісником Гаркушею, які відступали з-під Чорнобиля, пустившись в погоню, наздогнав їх під Димером, тільки 6 миль від Києва над рікою Ірпінню. І хоч з табором переправившись, неприятель на тому боці ріки потужний шанець викопав для оборони від наших переправи, однак після відважного наступу спішеної кінноти, як і самої піхоти, не витримав, був викурений з шанця, мусив втікати, одні мостом втікали до табору, другі, тікали на плотах, де наші їх так потужно потіснили, рубаючи, скидаючи з мосту, точніше з половини мосту, котрих майже на півмилі і сьогодні гнали, і ці, що на болота втекли, не висиділи, бо наші охоче до них кинувшись, частину вистріляли, частину вирубали; то тільки затримало вікторію, що вони половину мосту запалили за собою, чим утруднили подальше переслідування за собою, було багато трупів, котрими були сповнені окоп, болота, міст і сама ріка, між іншими (?) поліг і великий осавул¹, під головуванням якого обидва ці полковники вели справи, без нашої шкоди з милості Божої, бо сам тільки капітан Ельсниц (?) був підстрілений у коліно, один товариш забитий, підстрелено з десяток товариства драгунів і челяді, взято кілька прапорів. Міцна надія на Господа Бога при охоті війська, що неприятель ледве чи встоїть у Києві, звідки як кажуть «язики» і шпигуни, що повертаються, що козаки втікають вглиб України, аби тільки Бог дав щастя у цьому бою, під Черніговим, де немало недобитків Чернігівського полку, також з Ніжина, з Борзни, Багурина, Мени і попросту з усієї Сіверщини укріпилося, козаків понад 40 000. Після написання цього листу з багатьох поважних обговорювань вийшов наказ князя його мості, що, залишивши залоги у Любечі і Лоеві, сам з усім військом йде просто до Києва.

¹ У іншому списку додано: «Вовгыря (Wowgery)».

№ 161

**1651, липня 25. — Табір військ Речі Посполитої. —
Лист невідомого до невідомого (регест)**

Звідти вирішили йти під Чернігів. Прийшла відомість від литовського стольника, головного над полком Бабелем (Babielem), що за відступаючими київським полковником Антоном і його наказним полковником пішов у погоню; їх у 6 милях від Києва над Прип'яттю (?) догнав і хоч з табором неприятель переправився на той бік річки, однак через наступ як спішньої кінноти, так і піхоти, не витримали, були аж з окопів викурені: одні втікали до табору, інші на болота, де їх так потужно атакували, що кидаючись з мосту, повинні були втішатися, що не загинули, наші їх гнали на півмилі і ті, що на болота втекли, не втрималися й там, бо жовнірська охота і там їх досягала і більшу частину неприятеля розбили. Неприятель спалив половину мосту за собою, що нашим утруднило подальше переслідування. Чимало неприятеля полягло, тілами котрих були наповнені окопи, болота, міст і навіть сама ріка. Між ними поліг, великий осавул. Втрат наших не було, тільки капітан Ельсниц був поранений у коліно, товариш пана брестського земського писаря п. Бжозовського був убитий, також драгунів і челяді було з десятків поранено. Наші взяли кілька прапорів. Сильна надія на Господа Бога, що наше військо швидко в Києві опиниться, звідки, як наші «язики» й шпигуни говорять, що козаки вглиб України відступають. Якби наші добилися успіху і під Черніговом, куди недобитки Чернігівського полку з'їхалися, там також козаки з Ніжина, з Борзни, з Батурина, з Мени, з Седнева і вважай з усієї Сіверщини зібралися й закрилися. Ми нараховуємо їх 40 000.

Після написання цього листу надійшов наказ князя литовського гетьмана, що залишивши добрі гарнізони в Любечі, Лоеві, Речиці, він сам з усім військом виступив сьогодні до Києва.

№ 162

**1651, липня 27. — Табір під Смарліним,
у 4-х милях від Ямполья**

„Die 25 july przeszły mile jedne już za Jampol uszedszy i Horyń rzekę przebywszy pan krakowski wojska na trzy pułki rozdzielił, łewem skrzydłem idzie pan hetman polny z księżciem panem wojewodą ruskim i z panem starostą kałuskim. Pan chorąży koronny prawem skrzydłem idzie i z inszemi ich m. mćiami sam pan krakowski szrodkiem z panem wda braclawskim i panem krakowskim i armatą z gwardią j. k. mći w Cudnowie te wszystkie pułki mają się znieść z sobą.

Supplimenta z różnych wojewódstw co dzień przybywa po kilku chorągwi. W Pawołoczy pospolstwo zatrzymalo wojta pawołockiego, tak slychać, że chciał z Chmилем на Zaporozhe proszą (?) o załogę. Uniwersały od pana krakowskiego pan starosta kałuski posłał i ludu swego, aby żołnierstwo nasze krzywdy nie czyniło.

I to udają, że Chmielnickiego han tatarski puścił tylko w koszuli a w kożuchu, nahajkami wybiwszy, przy tym się skupił dobrze, potym na Zaporozhe poszedł.

Nie chciał Chmielnicki, aby chłopstwo z nim szło na Zaporozże mówiąc, abysście ze mną nie chodzili za Dniepr, bo ja już więcej z panem wojować nie będę, a wy, jako nie (?) tym powinności swoje odprawowali i teraz to czynicie panom swoim. Jest tu ta wiadomość, iż wojsko litewskie stanęło w Wyszgrodzie, mil dwie od Kijowa, zniosszy trzy pułki kozaków, które był jeszcze z wiosny Chmielnicki tam posłał.

Teraz idziemy w ciągnieniu co dzień główniejszymi krajami i pustyniami, tylko traw dostatek niewypowiedziany i koni druggdzie (?) załedwie z traw i widać, ale chleba i wody dobrej do picia trudno, kto co ma, to używa, a drudzy głodnie, jako piechota, której codzień zbywa, pokładając się po drogach puchną.

Dziś się ztąd poranu ruszamy dalej ku Lubartowi, spodeiewając się tam chleba, do którego nas Panie Boże, conajprędziej doprowadź.”

Держархів у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 363. — С. 575–576. — Тогочасна копія. Тексту документа передуює заголовок зроблений копіїстом: „Z obozu zpod Smarlina mil 4 za Jampołem de data 27 July 1651”.

Переклад

25 липня пройшли одну милю і вже за Ямпіль вийшли і через ріку Горинь переправилися, пан краківський розділив війська на три частини, лівим крилом йде пан польний гетьман з князем паном руським і з паном калуським старостою. Пан коронний хорунжий йде правим крилом і з іншими їх м. мостями сам пан краківський всередині з паном брацлавським воєводою і пааном краківським і артилерією з гвардією й. к. мості, в Чуднові ці всі полки мають знестися з собою.

Доповнення з різних воєводств щодня прибувають по кілька хоругв. В Паволочі посполство затримало паволоцького війта, так чути, що хотів з Хмелем на Запорожжя, просять (?) про залогу. Універсали від пана краківського пан калуський староста послав і своїх людей, щоб наше жовнірство не чинило кривди.

І то подають, що Хмельницького татарський хан випустив тільки в сорочці та у кожусі, побивши нагайками, при цьому він добре зібрався, потім пішов на Запорожжя.

Не хотів Хмельницький, щоб селянство з ним йшло на Запорожжя, кажучи щоб зі мною не ходили за Дніпро, бо я вже більше з паном не буду воювати, а ви, як не (?) цим свої повинності відбували й тепер це чинить своїм панам. Є тут відомість, що литовське військо стало у Вишгороді, дві милі від Києва, розбивши три полки козаків, котрі ще з весни Хмельницький туди послав.

Тепер йдемо щодня голодними краями і пустелями, тільки трави дуже багато і коні ледве з трави видно, але важко з хлібом й доброю водою для пиття, хто що має, то вживає, а інші голодні, як піхота, котрої щодня убуває, лягають по дорогах, пухнуть.

Сьогодні зранку рушаємо далі до Любартова, сподіваючись знайти там хліба, до котрого нас Господи Боже, якнайшвидше доведи.

№ 163

1651, липня 25, 27 і 30. — Табір коронних військ (?). —

Лист невідомого до невідомого

„De data 25 et 27 July (1651).

Z listów dwu Chmielnickiego rebellizanta do pana Janickiego, sługi j. m. p. starosty kałuskiego pisanych, których jest summa takowa, że ma wiadomość, że j. k. m. ciągnie z wojskiem w Ukrainę, a panowie ukraiński się tego przyczyną, którzy króla jeo mść do tego przywodzą, aby w Ukrainę szedł, czego Panie Boże zawaruj, gdyż wolimy panu swemu holdować, niż poganinowi, na co się zanosi.

Pedostepha z Iwanczuł, pułkownik braclawski, uniwersały rozესłali po Podniestrzu i około Bohu, aby się pospolstwo kupiło na Derepczyn i nie myślą o tym, aby mieli panom swym być posłuszni. Wysłali tedy do baszy silistryjskiego, aby ich przyjął, jeżeliby na nich ciasno było i dał im listy przejeżdżające i są pogotowiu wszyscy na wozach.

O Chmielu taka wiadomość była, że był u chana w więzieniu, ale wypuszczony od jego, gdy wszystkie szkody nagrodił i pewną summę za to w Czehrynie odliczyć kazał.

Pisarz Chmielów biegł przez Kijów za Dniepr, buntując pospolstwo, a pułkownikom do Korsunia gromadzić się kazał.

W Szarogradzie jest załoga kozacka.

Die 29 Julij (1651)

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — Арк. 178. — Копія к. XVIII ст. Тексту документа передусе нотатка зроблена копійстом: «1651. 25 липса.», тобто «1651. 25 липня.»

Переклад

25 і 27 липня (1651).

З двох листів ребелізанта Хмельницького писаних до pana Яницького, слуги й. м. п. калуського старости, така суть, що він має відомість, що й. к. м. йде з військом в Україну, а причина цього — українні панове, котрі короля його мость до цього приводять, щоб він йшов в Україну, чого Господи Боже борони, бо ми волиємо своєму пану коритися, ніж поганину, до чого йде.

Педостефа з Іванчул, брацлавський полковник, розіслав універсали по Подністров'ю і коло Бугу, щоб простолоуд збирався на Дерепчин і не думають про те, щоб мали бути покірні своїм панам. Тоді послали до сілістрійського паші, щоб їх прийняв, якщо б їх притиснуть, той і дав їм проїжджі листи і всі є наготові на возах.

Про Хмеля така вість була, що був ув'язнений у хана, але був від нього випущений, коли він всі шкоди винагородив і певну суму наказав відрахувати в Чигирині.

Писар Хмеля мчав через Київ за Дніпро, бунтуючи простолоуд, а полковникам наказав збиратися у Корсуні.

У Шаргороді є козацька залога.

29 липня (1651).

Прийшов селянин з України, котрий сказав, що Хмель з 400 кінних стоїть під Корсунем і там наказав всім збиратися, але козаки у своїх домах проводять заготовлю хліба. Почавши від Фастова, всі селяни стоять табором з козаками з усім своїм добром і що у Фастові є козаки.

30 липня (1651).

Повідомляють, що двох панів Тиш, рідних братів, їхні селяни з козаками, примчавши у двісті кінних, взяли живцем і челядь повбивали, а котрі боронилися, тих спалили з домом, це було у Ходоркові, потім селяни табором пішли. Селами і де інде селяни йдуть таборами, чекаючи на більшу громаду селян і скрізь повно цього селянства.

№ 164

1651, липня 29. — Уривок з новини

„Die 29 July.

Przeszedł chłop z Ukrainy, który powiedział, iż Chmiel we 400 koni stoi pod Korsniem; tam kazał zbierać wszystkim do (...)*, w domach swych chleb hotują. Poczawszy o Chwastowa wszyscy chłopci stoją z kozakami ze wszystkimi swemi dostatkami i że w Chwastowie są kozacy”.

НБ України ім. В. Стефаника. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 180. — Копія кінця XVIII ст.

Переклад

29 липня.

Прийшов селянин з України, котрий сказав, що Хміль з 400 кінних стоїть під Корсунем; там наказав збиратися всім до (...)*, у своїх домах запасуються хлібом. Почавши від Фастова всі селяни стоять з козаками з усім своїм добром і що у Фастові є козаки.

№ 165

1651, липня 30. — Вільно.-Новина.

„Z Wilna die 30 July 1651.

Nowiny z obozu W. Ks. L. Za pomocą Bożą nieprzyjaciel. szance na passie wysieczono pod Łojowem i pułkownika czernihowskiego Niebabę zabito i przy nim pułkownika Litwinczenka i niżyńskiego i 4000 trupa, chorągwi 14 wzięto, więźniów niuemało. Lubeczowa i Czernobel się na to podali. Orkusz, pułkownik, nad 20 tysięcy poszedł za Antonem do Kijowa. Panu Bogu niech będzie chwala, który do końca niechaj dopomaga k. j. m., panu naszemu młściw. i wojsku naszemu.”

«Оссолінеум». — ВР. — № 5656. — Арк. 205. — Тогочасна копія. Другий список зберігається в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/129, а його фотокопія в ЦДІАУК. — Ф.1230. — Оп. 1. — № 16. — С. 4.

Переклад

З Вільна 30 липня 1651.

Новини з табору ВКЛ. З Божою поміччю неприятельські шанці на шляху вирубано під Лоевом і чернігівського полковника Небабу забито і при ньому полковника Литвиненка і ніжинського і поклали 4 000 трупів, взято 14 прапорів, чимало в'язнів. Любеч і Чорнобиль піддалися. Полковник Гаркуша з 20 тисячами пішов за Антоном до Києва. Нехай буде хвала Господу Богу, Котрий до кінця нехай допомагає к. й. м., пану нашому милостивому, і нашому війську.

№ 166

1651, липня 31. — Шаргород. —

Лист слуги князя Вишневецького до невідомого

„Wysłano spod residentiej swojej do nowego Zbaraża dla wiadomości, i była taka. Cieszkowski z Jastrzębskim przyjechali do Przyłuki, wdzięcznie przyjęci i radzi byli uniwersałom k. j. méi i kozacy rejestrowi pokazali im chęci swoje, a potem w nocy na zamek ich naszli, że ledwie uszli, czeladź ranną i konie pobrali i odprowadzili do sotnika lipoweckiego niejakiego Vitoryna (?), który w kilkaset koni w Łoponi stoi. Bohun zaś w Zytowie gruntuje się. Kozacy poczęli byli za Dniepr na głowę uciekać, teraz zaś z Zadnieprza na tę stronę powracają. Twierdzą i to, że ordy 40 000 zaciągnęli, obiecawszy im po 10 talerów i już te pieniądze chłopom składać kazali, znać ta orda nad Siną Wodą stoi mil 6 od Humania”.

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — № 2286. — Арк.179 зв. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передусє запис зроблений копійстом: „Die 31 July (1651). Copia listu j. m. p. wojewody ruskiego zpod Szarogrodka”, «31 липня (1651). Копія листу слуги й. м. п. руського воєводи з-під Шаргороду».

Переклад

Вислано з-під своєї резиденції до Нового Збаража для відомості, була така відомість. Цешковський з Ястжембським приїхали до Прилуки, вдячно були прийняті і раді були (мешканці) універсалам к. й. м. і реєстрові козаки показали їм свою прихильність, а потім вночі напали на їхній замок, що ледве втекли, забрали поранену челядь і коней і відправили до липовецького сотника, якогось Віторина (?) (*можливо слід читати «Волошина» — Ю. М.*), котрий з кільмастами кінних стоїть в Лопоні. Богун же ґрунтується в Житові (*можливо тут описка, очевидно «Животові» — Ю. М.*). Козаки почали було поголовно втікати за Дніпро, тепер же з Задніпря на цей бік повертаються. Стверджують і те, що 40 000 орди найняли, обіцявши їм по 10 талярів і вже ці гроші наказали збирати селянам, знати ця орда стоїть над Синьою Водою у 6 милях від Умані.

№ 167

1651, не раніше 1 серпня. — Вільно (?). — Лист невідомого шляхтича до невідомого

«Реляція, яка продовжує лист з Вільна від 1 серпня.

Литовці завдяки розумному керівництву його княжої мості, литовського гетьмана Януша Радзівіла, добилися щасливого прогресу. Вони вбили кілька тисяч козаків, котрі вийшли з Московії і здійснили напад на Литву біля Смоленська. Згаданий князь обложив із своєю армією Чернігів, де знаходилися у безпеці чимало визначних козаків та вищих офіцерів. Потім, сподіваючись невдовзі покінчити з обложеними і очистити весь Сівер від козаків і ребелізантів, князь поспішив до Києва, щоб з'єднатися з польською армією. Селяни, що збіглися до Києва, написали до коронного гетьмана Потоцького і, піддаючися королівській милості як вірні піддані, котрі були вірними, а збунтувалися, піддавшись на умовляння та примус козацьких офіцерів. Після цього всі містечка, розташовані в Україні, добровільно піддавалися гетьману.

Згаданий Потоцький після того, як король поділив війська на три частини, рушив із своєю частиною на Бар. Польний гетьман Калиновський рушив на Київ, а князь Вишневецький — на Лубни (?), з третім корпусом.

31 липня й. к. в. ще перебував у Львові і ще не знали, чи повернеться він до армії, чи буде йти на Варшаву. Король мав прийняти рішення: чи виступити для повного придушення ворога, чи покинути армію».

Ч. — ВР. — № 1673. — С. 267. Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю. А. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. — 1999. — № 2. — С. 34-35.

№ 168

1651, серпня 2. — Лист ротмістра Стрижевського до невідомого

„Daje znać j . m. p. krakowskiemu jako za Pawłoczą mil pułtory Chmielnickiego i pułk Pawłocki rozgromił, i miłą za Taborówkę gonił i języków barzo dobrych i świeżych dostał, z Korsunia i Czechryna bieżących, ale tych nie wiedzieć z jakiej przyczyny już w rękach Ganże chorągiew wyścinała”.

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 179 зв. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис зроблений копіюстом: „Z listu pana Strzyżewskiego rotmistrza de datu 2 augusti (1651), тобто «3 листу пана ротмістра Стрижевського 2 серпня (1651)».

Переклад

„Повідомляю й. м. п. краківському як за Павлоччю у півтора милях Хмельницького і Павлоцький полк розбив, і гнав милою за Таборівку і «язиків» дуже добрих і свіжих дістав, які мчали з Корсуня і Чигирина, але цих не знати чому вже в руках порубала хоругв Ганжі”.

№ 169

1651, після 3 серпня. — Любень під Львовом. —

Лист невідомого шляхтича до невідомого

«В Любені у 7 з половиною милях перед Львовом, під час обіду.

У такому поспіху ми вийшли 17 липня з табору поблизу Варшави, щоб під командуванням самого гетьмана Потоцького і польного гетьмана Калиновського разом з князем Вишневецьким і хорунжим коронним, а також командуючим артилерією Пшиємським переслідувати ворога, що зазнав поразки внаслідок трьох битв. Князь Радзівіл зупинився за три милі від Києва. Очевидно, успіх сприяє і литовцям, бо ними було порубано 6 000 козаків, серед яких загинув і Небаба. Наша армія протидіє литовським та русинським бунтівникам і самому Хмельницькому, котрого викупили за великі гроші у татар. Бунтівників зібралось у Хмельницького 300 000 чоловік, серед котрих є чимало дружніх йому татар. Хан пограбував Україну, багатьох забрав з собою до неволі у свою країну. Й. к. в. чотири дні прохворів у Львові. Він захворів через сморід табірної повітря й таку ж воду. У нього були кольки, підозрювали лихоманку, але милостивий Господь не призвів [до серйозного хвороби].

3 серпня ми рушили звідси на Люблін і, слава Богу, всі здорові. Князь Богуслав (*Радзівіл — Ю. М.*) йде з й. к. в. назад. Гетьман Потоцький, що став люблінським старостою, невдовзі помер і був похований всіма почестями. Таким чином він гідно скінчив своє життя»¹.

Ч. — ВР. — № 1673. — Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю. А. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. — 1999. — № 2. — С. 34.

№ 170

1651, серпня 4. — Лист Мясківського до велюньського стольника

Za dopuszczeniem Boskim przez straszny i niewypowiedziany głód, przez ustawiczne deszcze, które po pięci, po steści dni incessanter łąją załedwie sam po ćwierci miłe idąc komunikiem postępujemy, zneedzieni, chory, głódni. Piechota już wpuł i dalej odpadła, ostatek jako mumie jakie suche idą, a ściерwie końskie, nie tylko pieczone, ale i surowe jedzą, czego jakom żyw nie widział. Dwoch towarzystwa onegdy mizernie w błocie umarło, i trzech rajtarów z koni spadszy poumierali, a to od głodu srogiego i sloty zimnej i ustawicznej, że się nie masz, gdzie ogrzać i zachylić przed niepogodą, bo od Krzemieńca do Lubartowa i kołu nie masz, gdzie wsi i miasteczka bywały. Boże odpuść tym, co żywności nazad przyprowadzali i po Sokalu, Brodach marnie przedawali, a nam by to teraz za wielgą jałmużną stało. Bo dla samego p. krakowskiego chorego aż po Korzec i Zwihel nie można nic dostać jeść, ledwie tu cielęcía jednego rogatego albo raczej byka, ktoremeśmy się odżywili potrosze. P. Bóg nas albo raczej za grzechy naszym pokarał albo też tę miserią dopuścił, ne insolescamus victoria Berestecką.

Litwie się dobrze powodzi. Książę Radziwiłł Czarnobyl wyściął, pod Ostrze i Niżyn poszedł. P. Gąsiewski, stolnik litewski, stanąwszy pod Dmirem, dwóch pułkowników pogromił, i Kijów do niego z pokłonem posłał.

Chmiel tatarom się okupił, niemałą sumą pienną chana ukontentował, spem przytym prędkich posiłków otrzymał. Kwoli czemu pod Korsuniem stanął, a Wyhowski z Chmielnikiem zdrajcy biegają, buntując Ukrainą, aby się do niego kupili, dla tego głupia i uporna czerń taborami idą pod Korsuń. Bohun zaś pod Przyłuka ściага wojsko, od chłopów po taleru wyciąга z domu na tatarów, udając, że mu się ich 40 tysięcy obiecało, a koждemu зоłду ma dać na miejscu po 10 talerów i żywność. Dwaj zaś pułkownicy podniestrscy ściнаją, pod Dniestrzem nad Derepczynem na p. starostę kamienieckiego, który w Barze jest, we czterech mil niespełna; owo zgoła wojna, wojna, i jako baczę ciężko nam będzie aż do zimy, chyba ich zimie przy łasce Bożej pokonać, bo oni albo na Zaporоже ustąpią, albo do domów ruszyć i rozejść muszą. My stąd musimy declinare troche ku Bohowej Ukrainie, bo ponieważ Litwa ogłodziła część Kijowczyzny, tobyśmy tam pomarli od głodu. Do tego i nasi się już przodkiem w Ukrainę wrywają na uniwersaly nie dbają, mówiąc: „Wolimy i szyje tracić, niżeli marnie w obozie od głodu umierać”. Straszna wszędzie pustynia. Chłopi

¹ Очевидно остання звістка (про смерть М. Потоцького) була дописана пізніше, у листопаді 1651 р.

nie wierzą, że wojsko idzie w Ukrainę. Powiedając, że się muszą wrócić pod Kraków, bronić go od Rakoczego i od tych, których nasz hetman na buntowanie ludzi rosesłał.

Coż w. m. p. rozumiesz z jakiej nas toni P. Bóg diberował”.

НБУ у Львові. — Ф.5. — № 2286. — Арк. 180. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передують записи зроблені копійстом: „1651 4 sierp.”, «Copia listu do j. m. p. stolnika wieluńskiego od j. m. p. Miaskowskiego die 4 augusti (1651)», тобто «1651 4 серпня», «Копія листу до й. м. п. велюньського стольника від й. м. п. Мясківського від 4 серпня (1651)»

Переклад

З допущення Божого через страшний і неописаний голод, через постійні дощі, котрі по п'ять, по шість днів бузупинно ллють ледве в день по чверті милі проходячи кіннотою, нужденні, хворі, голодні. Піхота вже більше половини впала (хворою), решта наче якісь висхлі мумії йдуть, а їдять кінське стерво, не тільки печене, але й сире, чого я скільки живу, не бачив. Недавно двоє з товариства ганебно в померло в багнюці, і три рейтари, впавши з коней, повмирили, а це від сильного голоду і холодної сльоти і постійно ніде зігрітися і укритися від непогоди, бо від Крем'янця до Любартова і колеса не маєш, де колись були мела і містечка. Боже, відпусти гріхи тим, котрі провіант назад відвозили і у Сокалі та Бродах продавали за безцінь, а нам це тепер було б великою милостинею. Бо навіть для самого хворого пана краківського аж по Корець і Звягель не могли нічого дістати їсти, насилу тут дістали одне рогате теля або швидше бика, котрим ми трохи відживилися. Господь Бог нас або швидше за наші гріхи покарав або теж допустив цю ганебність, не нахваляймося Берестецькою перемогою.

Литві йде добре. Князь Радзівіл вирубав Чорнобиль, пішов під Остер і Ніжин. Пан Гонсевський, литовський стольник, ставши під Димером, двох полковників розгромив, і Київ прислав до нього з поклоном.

Хмель відкупився від татар немалою сумою грошей, задовільнив хана, надіючись при цьому отримати швидку допомогу. Завдяки цьому став під Корсунем, а Виговський з Хмельницьким, зрадники, бігають, бунтуючи Україну, щоб до нього збиралися, тому дурна і вперта чернь таборами йде під Корсунь. Богун же під Прилукою збирає військо, від селян бере по таляру з дому для татар, кажучи, що йому їх 40 тисяч обіцялось, а кожному має на місці дати жолду по 10 талярів і провіант. Два ж подністровські полковника страчують під Дністром над Дерепчином, (загрожують) пану кам'янецькому старості, котрий є у Барі, (стоять від нього) у неповних чотирьох милях; взагалі війна, війна, і як бачу тяжко нам буде аж до зими, хіба їх взимку з Божою милостю вдасться перемогти, бо вони або на Запорозжя відступлять, або мусять до домів вирушити й розійтися. Ми звідти мусимо трохи звернути до бузької України, бо литва оголодила частину Київщини, а ми б там (у Київщині — Ю. М.) померли від голоду. До того ж і наш авангард вже в Україну вривається, не звертає уваги на універсали, кажучи: „Воліємо голови втрачати, ніж даремно помирати від голоду в таборі”. Страшна всюди пустеля. Селяни не вірять, що військо йде в

Україну. Кажуть, що мусять повернутися під Краків, боронити його від Ракоці і від тих, котрих наш (*описка. Треба «іхній» — Ю. М.*) гетьман для бунтування людей розіслав.

Щож в. м. п. розумієш з якої нас халепи Господь Бог врятував.

№ 171

1651, серпня 5-14.-Щебрешин.-Лист невідомого до невідомого.

„3 Щебрешина 5 серпня.

Король й. мосьть вирушив зі Львова здоровий з милості Божої і проводить цю подорож на коні. В Любліні хоче стати в понеділок і там відпочивши один день обертається до Варшави. Пан краківський дає знати, що вже увійшов в Україну. Також і литовське військо вже підійшло до Києва. Про козаків відомості, що вони фортифікуються в Кодаці, а татари у полях пасуть коней. Ця є з Молдавії пересторога, що [вони] раді були б поправити свою славу (*взяти реванш — Ю. М.*)

10 серпня у сам вечір об 11 годині прибув й. к. м. приватно до Варшави.

13 серпня був й. к. м. публічно в костьолі, капитула в ризах виходила і кс. папський нунцій, Від імені капітули вітав кс. Грабовський, а кс. коронний канцлер відповідав. Потім було «Тебе, Боже, хвалимо», стріляння з гармат і інші Алегреті. Іспанський посол мав публічну аудієнцію, мовив італійською до короля, а король й. м. сам відповідав йому. Був також у королеви. Вітав її французькою, а вона теж французькою відповідала. Був потім 14 серпня у королевича, від імені свого короля віддав йому лист: мовив до нього іспанською; котрому сам королевич латиною відповідав. Король й. мосьть від'їхав до Непорент і в сам вечір, коли їхав від Вісли, під ним кінь дуже ослабив. Сейм до січня відкладено.

[*Grabowski A.*] *Starożytności historyczne polskie... Kraków, 1845. — Т. 1. — С. 338–339. — В публікації початок листу датований 8 серпня, але в оригіналі (власне в тогочасній копії, яка зберігається в ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 584) — 5 серпня)*

№ 172

1651, після 5 серпня. — Лист хана Іслам-Гірея до великого візира

«Chodziliśmy do wojska polskiego, które było w oblężeniu od kozaków, z którym stanąwszy na miejscu we środe, we czwartek i w piątek szczęśliwie potykali się; teraz nazad powracamy, z czego i jako posłowi temu do referowania zleciłem».

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 363. — С. 664. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: „Copia listu hańskiego do wezyra wielkiego, z którym kapidza Larhikaja swego (z) Zywotowa wyprawil, stanął 5 augusti w Constantinopolu”, „Копія ханського листу до великого візира, з котрим свого капіджі Ларгікая відправив з Животова, став 5 серпня в Константинополі». Оубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу XVII ст. у періоджерелах // УІЖ. — 1998. — № 6. — С. 111)

Переклад

Ми ходили на польське військо, котре було обложено козаками. Ставши на місці разом з козаками у середу, щасливо билися у четвер і п'ятницю. Тепер повертаємося назад, а з чим і як було діло — доручив розповісти цьому послу.

1651, серпня 10. — З табору під Махнівкою. —

Лист і цидула невідомого автора (Анджея М'ясківського (?))

до невідомого адресата

„Z obozu zpod Machnowki die 10 augusti 1651.

Oznajmuję w. m. ,m. p., żeśmy już głodem srogie niesłychanym stanęli pod Machnowką, dziś pod Biliłowkę idziemy(?), ale piechota i armata na zadze; Pan Bóg wie, jeśli jaką pociechę mieć z piechoty będziemy, bo tego siła od głodu i deszczów narmało, ostatek chorych i zgłodniałych; agre(?) trafi(?) pan pisarz polny, Chmielnicki, że jest demirus od hana, już to non revocatur in dubium ściąganie ludzi swoich nazaczył na rewizie ośm mil za Białą Cerkwią na Masłowemu Stawu, jeśli mu litewscy nie przeszkadzają, bo już są w Kijowie zapewne. My już na Białocerkiew idziemy, gdzie słyszemy, że jest ludzi bardzo wiele z żonami i dziećmi, taborami stoją około miasta; i pułkownik ich Chromyka o miłosierdzie prosić chce, jeśli potęgę lacką obaczy; jeno itio sine qua mem, a potęga nasza jest badzo słaba, chyba Bóg sam putia(?) nieprzyjacielowi terrorem w oczy; codzienne zaś occurzenie obozowe posłałem królowi, co wie jeo mć., do których w. m., m. m. p., odsyłam i do copiej listu gospodarckiego, gdzie i o tym (?) uwolnieniu Chmielnickiego i de terrore, którzy padł na Portę Ottomańską po tej victoriej jeo k. mći oznajmuję i jako to taić(?) i miłości rozkazuje; tegoż dnia i victoriej weneckiej wiadomość przyszła 22 July. Pan Kutnarski był tu, do Warszawy jedzie i upominki bogate jeo k. mći wiezie, a jeo m. m. panu krakowskiemu do Kamieńca przywiódł konia tureckiego z bogatym urządzeniem i klejnoty, które były u gospodarza w zastawie w 10 000 tałów, darmo oddaje i daruje. Siła bardzo z nami mówił, jakoby była zdrzała Porta, jakoby był i gospodar wypowiedział poddaństwo, gdyby był choć pod Kamieniec albo Konstantinów jeo kr. mć. poszedł. Bóg niechaj sądze tych, którzy tego są przyczyną, że avocaverunt króla jeo mć, a bono propositio zamieszał się tak reczy tureckie, że nie wiedzieć kto panem i dalszego się spodziewać. O głodzie już nie pisze, bo srogi między nami, żeści bydła zdobycznego jużem(?) nie widział po Machnowkę jeno wszędzie pustki straszne i sroga dewastacja.

CEDULA.

Już po zapieczętowaniu listów moich przyszedł list od metropolity kijowskiego o miłosierdzie prosząc i list od księżęcia Radziwiłła, hetmana litewskiego, który już jest w Kijowie; jednakże copiej tych listów na wsadanym(?) żadną miarą napisać nie mógłem; tużeśmy sobie prętko z litewskim wojskiem się złączyć.”

АГАД. — АКВ. — КВ. — № 40 — 41. — Польськомовні копії. — Фотокопія: ЦДІАК, ф. 1230. — Оп. I. — № 111. Після цього йде копія стислого латиномовного листа молдавського господаря Василя Луну (?), писаного іншою рукою. Йдеться про Б. Хмельницького, Д'єрдя II Ракоці, про турецькі, валаські і венеціанські новини. Subsc.: „Chmielnicki ma być w Pohrebiszczach na święta w Berdyczowie, w Machnowce, Kotelni, Tatarowie, w Winnicy pułk Hładkiego i Puszkarенкі ro nas stanęli.” Тобто «Хмельницький має бути в Погребищах на свята в Бердичеві; в Махнівці, Котельні, Татарові, у Вінниці полк Гладкого і Пушкаренко». Оpubліковано: «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. — Дніпропетровськ. 2004. — С. 71–72.

Переклад

З табору з-під Махнівки, 10 серпня 1651.

Повідомляю в. м. м. п., що ми змучені надзвичайно сильним голодом, стали під Махніркою, а нині йдемо до Білилівки, хоч піхота й артилерія залишаються ззаду. Господь Бог знає, чи будемо мати якусь втіху з піхоти, бо маса її померла від голоду й дощів, а решта — хворі й голодні. Повідомляє пан польний писар про Хмельницького, що він є звільнений ханом, це вже не викликає сумнівів; він призначив збір своїх людей на ревізію у восьми милях за Білою Церквою на Масловому Ставі, якщо йому не перешкодять у цьому литовські люди, бо вони вже напевно у Києві. Ми вже йдемо на Білу Церкву, де чуємо, що там є багато людей з жінками й дітьми, котрі стають таборами біля міста, а їхній полковник Громака хоче просити помилування, якщо побачить лядську потугу; однак ми не йдемо, а наші сили є ослабкими, хіба що Сам Бог устрашить ворога терором. Щоденні табірні новини я послав королевичу й. м., до котрих в. м., м. п., додаю листи й відсилаю, а також і копію господарського листа, в котрому повідомляє про це звільнення Хмельницького і про терор, котрий впав на Оттоманську Порту після цієї перемоги й. кор. мості, і як він це наказує таїти і наказує милість (?). Цього ж дня прийшла новина про венеціанську перемогу 22 липня. Пан Кутнарський, господарський посол, був тут, їде до Варшави і везе багаті дари й. к. м., а й. м. п. краківському привіз до Кам'яця турецького коня з багатою зброєю і клейноди, були у господаря в закладі на 10 000 талерів, це даром віддає й дарує! Дуже багато він говорив з нами про те, як здригнулася Порта, як господар освідчив би підданство, коли б його кор. м. під Кам'янець або Костянтинів рушив. Нехай Бог судить тих, котрі спричинилися до цього, що перешкодив королю його м., а добрі пропозиції так замішав турецькі справи, що не знати хто є паном і чого далі сподіватися. Про голод вже не пишу, бо сильний голод між нами, що й не бачив здобутого бидла. По Махнівці скрізь страшні пустки і велика руїна.

Цидула.

Вже після за печатання моїх листів прийшов лист від київського митрополита, в якому він просить про помилування, і лист від князя Радзівіла, литовського гетьмана, котрий вже знаходиться у Києві. Однак копій цих листів ніяк не міг написати, сівши на коня. Ми сподіваємося швидко з'єднатися з литовським військом».

№ 174

1651, серпня 10 (?). — Під Києвом. — Лист литовського польного гетьмана Я. Радзівіла до М. Потоцького

“Zsiadysz z konia o tej którą dnia onegdajszego miałem z nieprzyjacielem zabawie krótko oznajmuje w. m. panu. Po ekspedyowanym onegdajszym do w. m. m. p. pisanu wyprawilem czatę w kilku set człeka na tabor nieprzjacielski, który w lasach tych tu delitescebat, gdzie ledwie co nasi nastąpiwszy, onych rozgromili i colluies tu zarazem w rozsypkę poszła, za naszymi zaś powrót do obozu czyniącemi udał się podjazd nieprzyjacielski od samego Chmiela pod obóz nasz we trzech tysięcy kominika kozackiego, a kilku set tatarów dla języka wyprawionych, którzy ekstremum

agnem carpere i z chorągwiami na odwodzie idącemi ścierać się i ku obozowi podpadać począł; ale jaką porywczoscią tak blisko się był podemknął, z równym nazad ustępował pośpiechem; tak, iż za nim chorągwie do sprawy przyszły i wypadać za nimi poczęły, umknął się za mil dwie ku przeprawie jednej. Atoli jednak nie ucieszył się z łaski Bożej z tej skwapliwości swojej: bo lubo tatarowie za przeprawę umknęli, kozacy zaś spieszywszy się na sobie naszych troche trzymali, jednak za nastąpieniem ognistego ludu pierchać musieli, trupa gęsto zostawując, tak iż namniej półtora tysiąca padło. Więzniow niemało wzięto, który unanimiter powiedają, że Chmiel o to się stara, aby wojska litewskie do konjunktcey z koronnym nie przyszły. Zaczyn całe sobie tego życzę i proszę abyś w. m. m. p. jak najspieszniej nań następować raczył, i jak największą destrukcyą virium czynił, a interea komunuka, na Obuchów, Kopaczów, Mohyłowkę ku Wasilkowu wyprawił, tak o nim jako i o sobie jak najprętszą dawszy mi wiadomość. A między konfessatami więźniów znajduje się to, że pewnie Derna rzeką spuszczać się obiecali do nas kozacy i o wojsko litewskie kusić się chcą, abyś w. m. m. p. miał na to oko pilne, i a tergo następował kommuniem posiłkując pilnie proszę. Przyczyn abym jako najczęściej o szczęśliwych successach w. m. m. p. życzę.”

НБУ у Львові. — Ф. 5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 186. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: “1651”, „Копія листу до j. m. p. krakowskiego od ksiąźęcia p. hetmana litewskiego diebus augusti po d Kijowet”, тобто „1651”, „Копія листу до й. м. п. краківського від князя п. гетьмана литовського десятого (?) серпня під Києвом». Другий список знаходиться у тому ж архівосховищі: ф. Баворовських, № 235, арк. 84.

Переклад

Зсівши з коня, коротко повідомляю в. м. м. п. про цю сутичку, котру позавчорашнього дня я мав з неприятелем. Після відправленого минулого до в. м. м. п. листа я відправив чату в кількасот чоловік на неприятельський табір, котрий тут в цих лісах переховувався, як тільки наші наступили, то розгромили неприятелів і покидьки зразу пішли в розсипну; за нашими ж, які поверталися до табору, погнався неприятельський роз’їзд у три тисячі козацького кіннотника випущеного самим Хмелем під наш табір, а кількасот татар для «язика» відправились, котрі понищили ар’єргардну сторожу і з хоругвами, які йшли у резерві, стали битися і до табору почав підходити; але з якою поривчистію так близько підійшов, так само поспішно назад відступав; з ним хоругви до справи прийшли і почали за ним випадати, ворог відступив за дві милі до однієї переправи. Однак не втішився з милості Божої з цієї своєї поспішності: бо хоч татари за переправу втекли, козаки ж, спішившись, трохи затримали наших, однак після наступу огнистого війська мусили втікати, залишаючи багато трупів, так що їх полягло щонайменше півтори тисячі. Немало в’язнів було захоплено, котрі одностайно кажуть, що Хмель так про це старається, щоб литовські війська не з’єдналися з коронним. Зачим собі цього зичу і прошу, щоб в. м. м. п. якнайшвидше на нього зволив наступати, і як найбільше чинив винищення воїнів, а між тим кінноту на Обухів, Копачів, Могилівку до Василькова послав, так про нього, як і про себе, якнайскоріше дав мені відомість. А між конфесатами полонених знаходиться те, що певно козаки рікою Десною обіцяють спуститися до нас і хочуть покуситися

на литовське військо; треба, щоб в. м. м. п. уважно пильнував за цим, і з тилу наступав кіннотою, помагаючи (нам), дуже прошу. При цьому зичу в. м. м. п. якнайчастіше мати щасливі успіхи.

№ 175

1651(?), серпня 12. — Лист невідомого до невідомого

„Chan już się pewne deklarował stawać przy Chmielnickim, który że i tam i sam pada i tu miłoserdzia żebrze i tam ratunku, co za dziw, sami mu occasią czynimy, gotując się i grożąc, odpowiadając i grożąc, samego w dysperatią pędziem, a do przygotowania się fryszt dajem”.

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — Тогочасна копія. — Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом «Z listu de data 12 Augjustij», тобто «З листу від 12 серпня».

Переклад

Хан вже точно декларувався підтримати Хмельницького, котрий же і там і сям падає, і тут просить про милосердя і там просить порятунку; що за дивина, ми самі оказію чинимо, готуючися і погрожуючи, відповідаючи й грозючи, а нічого не роблячи, самого у відчай вганяємо, а для приготування даємо відстрочку.

№ 176

1651, після 13 серпня. — Стамбул. — Лист молдавського посла у Туреччині до невідомого

„Zbliziwszy się ku Wojsku Zaporowskiemu, przez trzy dniz polakami mieliśmy potrzebę; gdzie chorągwie naprzód wołoskie, potym polskie kscia Wisznioweckiego i pana chorążego koronnego, inszych tak wiele wychodziło ad confligendum, których mocno popieraliśmy. Interim taka przyszła do hana jeo mć. wiadomość, iż orda nahajska, wyboczywszy w inszą stronę dla zdobyczy, powracając wzad (*онуска. Треба — „wzięli” — Ю. М.*), konie dobruckim tatarom i tak poszli wsiąsz ku Ukrainie, a ci pieszą zostali. Potym orda dobrucka skoczyła do hana j. mći, uskarżając się, iż nohajszy tatarowie konie onym pobrawszy, nazad wrócili się. Dopiero han sam j. mći zagniewany szedł w pogonia za temi tatarami, których dogoniwszy pod Zywtowem, jednych powieszać, drugim nosy i uszy pourzynać rozkazał, że mimo wiadomość onego z łupem tylko in factis rebus wrócili się. Potym Chmielnicki, widząc, iż han takim wrócił się sposobem, goniąc tatarów, wyjechał z obozu swego i poszedł za hanem j. mćią, do nóg mu upadając, prosił, aby się znowu sam na odsiecz kozakom wrócił albo Sefer Kazy age posłał, żeby onych ztamtąd uwolnić, bo alias poginą od polaków; hętnie tedy han j. mć do instantiej jego skłonił, a posłał orde in subsidium kozakom; idąc tedy, orda wysłała była straż przed sobą dla języka, żeby mogła wiedzieć, co polacy czynią, także mieli straż i tak się trafiło, że odprawowali one na miejscu wyniosłym przy pagorku; gdzie postrzegszy, nasi skoczyli zaraz do obozu swego, dając znać, iż tatarowie znowu idą, dopiero polacy, którzy wyszli byli z okopów, znowu nazad retirowali się; a interim orda kozaków uwolniwszy, poszła sobie secure za hanem; gdzie powracając, zabrała była i polskich koni niemało, ale ze zmorzone, w obłężeniu będąc, skoro trawy dopadły, wszystkie powyzdychały.

Han j. mc. dla czego się sam in subsidium kozakom nie wrócił, ta jest przyczyna, gdy przybył z w. m. swoim do obozu kozackiego, widząc, że polacy w miejscu niedobytym stanęli, dobrze ufortyfikowali, rzekł do kozaków: „Polaków nam tu trudno dobyć i im szkodzić nie możemy, poki in apertum campum nie wynidą. Dajmy tedy im pokój, a puścimy ku Lwowu i ku Zamościu zagony i będziem plondrowali aż ku Haliczu, a in-terea oni, wiedząc, że plundrujemy, w pole wynidą i damy im bitwę”. Ale kozacy consilio acquiscere, nie chcieli, i tak radzili, aby han j. mc. poty tam siedział, poki taboru polskiego nie rozgromią. Potym, gdy przyszło hanowi j. mc. gonić za tatarami, obruszywszy się na kozaków, że rady jego nie słuchali, na odwrót więcej iść nie chciał.

Agentowie moje tego posłańca Chmielnickiego pytali, jeżeli polacy iż iść żadnym sposobem w tente kraje nie mogą, bo koni bardzo nędzne mają. Odpawiła tedy Porta tego Kapedzilarchikaja 13 augusti, a za nim posyła Bozędzi Mustaffa age do hana z szablą i wojska przysposabiał i ostrożnie sobie w rzeczach postępował, a przy tym szczęśliwym go bydz nazywa, mówiąc mu, iż gdziekolwiek przydziesz, zawsze celobrem odniesiesz victoriam, takimi tedy brata zachęcają słowy: „Hana, aby się gotował wojnę, gdy jako przed tym, tak i teraz przeciwko wojsku j. k. mci szedł rozkazujemy; tak tedy han swoje rzecz udał, że Porta teraz jeszcze mu pobłaża. Posłowie Chmielnickiego, którzy byli w zatrzymaniu, wzięli odprawę i mają z Konstantinopela ruszyć się do pana swego 28 augus. Posyła Porta posła swego przy nich do Chmielnickiego, Osmana, czausza, z listem i kaftanem, gdy tedy kozacy zegnali Portę, mówiono im : „Dobrze czynicie, że się pod obronę nasze garniecie, nas Bóg uczynił filarem wszystkiego świata, do nas się udawajcie, jako do asyllum, a nigdy tego żałować nie będziecie. Pisała do Chmielnickiego Porta ten sens: „Piszemy do hana, aby kiedykolwiek będziesz pomocy potrzebował hański(ej), żeby zaraz ruszył się. Zaczym i teraz zbieraj, jako najprędzej, wojska swe, a skoro zbierzesz, hanowi dawaj znać, który wiedz o tym, że iż sam idzie swoją potęgą, abyście tej jesieni na polaków nastąpili, aby się nieprzyjaciele nie cieszyli, taką tedy turcy tatarom i kozakom ad inferendam państwom koronnym hostilitatem dają incitamenta, a waszej hospodarskiej mści posłowie kozacy w Konstantinipelu tak tam udają, że w. hosp. mość nie kozakom, ale polakom favet; pisze i o tym Porta do Chmielnickiego, słyszeliśmy, iż zbierajcie potęgę, a starajcie się, żebyście do Porty 2 (?) augusti, którzy daje znać, iż kozacy polakom bitwę dali, gdzie z obu stron niemałe krwie rozlanie było, ale kozacy po-staremu przy swojej zostali potędzie i mamy nadzieje, że górę nad polakami weźmą, także i o cesarzu jeo méi chrześciańskim piszą wiele płonnych rzeczy.”

ДА у Кракові. — Ф. "Зібрання Піночі". — № 363. — С. 664—667. — Копія. Оубліковано: Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // УІЖ. — 1998. № 6, с. 112-113.

Переклад

"Ми наблизилися до Війська Запорозького. Протягом трьох днів билися проти поляків. Тут на битву вийшло дуже багато хоругв спочатку волоських, а потім польських князя Вишневецького і пана хорунжого коронного й інших багато. Ми їх міцно стримували. Між тим прийшла така відомість до хана його м., що Ногайська орда, збочивши в іншу сторону заради здобичі, коли поверталася, захопила коней у добрудзьких татар і так пішла далі. А ці добрудзькі залишилися пішо. Потім добрудзька орда підскочила до хана, й. мості, скаржа-

чись, що ногайські татари забрали у них коней і повернулися назад. Тут хан, й. мость, розгнівавшись, сам погнався за цими татарами. Він наздогнав їх під Животовим і одних повісив, а іншим носи й вуха наказав повідрізати через те, що без його дозволу повернулися із здобиччю. Потім Хмельницький, побачивши, що хан вернувся, доганяючи татар, виїхав з свого табору і рушив за ханом, й. мостью, падаючи йому до ніг і просячи, аби він сам знову на допомогу козакам повернувся або послав Сефер Казі-агу, щоб їх, козаків, визволити звідти, бо інакше загинуть від поляків. Тоді хан, й. м., охоче прихилився до його прохання і послав орду на допомогу козакам. Коли орда йшла туди, то послала перед собою сторожу, щоб взяти "язика", щоб довідатися про дії поляків. Так сталося, що ця сторожа вийшла на підвищене місце біля пагорба. Побачивши наших, поляки кинулися до свого табору, даючи знати, що татари знову йдуть. Тоді поляки, котрі вийшли були з окопів, знову відступили назад. Тим часом орда, звільнивши козаків, пішла собі скритно за ханом. Коли поверталася, то набрала чимало бидла й польських коней. Але оскільки бидло й коні довго були в оточенні, то були змучені, а коли вийшли на траву, то понаїдалися й усі поздыхали.

Хан, його мость, тому не повернувся сам на допомогу козакам, що коли прибув з своїм військом до табору козацького, то побачив, що поляки стали у неприступному місці і добре укріпилися. Тоді хан, й. м., сказав козакам: "Нам тут важко здобувати поляків і шкодити їм не можемо, аж поки вони не вийдуть у чисте поле. Даймо ж їм спокій, а підемо на Львів і Замостя і будемо там плюндрувати аж до Галича. Вони ж, бачачи, що плюндруємо їхню землю, вийдуть у поле, і тоді ми дамо їм битву". Але козаки через недалекоглядну раду не хотіли так вчинити і так нам радили, щоб хан, й. м., сидів там доти, поки вони не розгромлять польського табору. Потім, коли довелося ханові, й. м., гнатися за татарами, він накинувся на козаків, що не слухали його ради, і не хотів більше повертатися.

Агенти мої і цього посланця питали посла Хмельницького: чи підуть поляки на Київ чи ні. Він відповідав, що вони ніяк не зможуть піти в ті краї, бо мають дуже змучених коней, через що тепер не мають жодної потуги. Порта відправила тоді цього капіджі Ларгікая 13 серпня, а за ним послала Бозенджі Муштафу-агу до хана з шаблею і каптаном, просячи, щоб він годував коней і готував війська, але обережно поведився. При цьому Порта називає хана щасливим, кажучи йому, що куди тільки ти не підеш, завжди здобудеш щасливу перемогу. Такими словами підохочувала Порта свого брата хана, щоб він готувався йти на війну, коли його покличе на допомогу Хмельницький, щоб він, як і раніше, так і тепер йшов проти війська й. к. м. Так наказуємо. Отак хан подав свої справи, що Порта йому тепер ще й поблажки чинить. Посли Хмельницького, які були затримані, взяли прощальну аудієнцію і мають вирушити з Константинополя до свого панства 28 серпня. При них Порта посилає до Хмельницького свого посла Османа-чауша з листом і каптаном. Коли козаки прощалися, було їм сказано: "Ви добре чините, що горнетесь під нашу оборону, нас Бог вчинив світоцем всього світу, йдіть до нас, як до оази, ніколи не будете жаліти з цього приводу". Порта писала до Хмельницького таке: "Пишемо до хана, аби коли ти будеш мати потребу у ханській допомозі, щоб він негайно виступив. Тепер же збирай якнайшвидше свої війська, а як тільки збереш, дай знати ханові, котрий, знаючи

про це, й сам виступить всією своєю потугою. Треба, щоб ви цієї осені вдарили на поляків, щоб не тішились вороги". Ось таку турки дають інформацію татарам і козакам для ворожих наскоків на коронні землі. А посли вашої господарської милості у Константинополі так нам дають знати, що в. господарська милість прихильний не козакам, а полякам. Пише про це й Порта Хмельницькому: — "Ми чули, що ви трохи поступилися у битві. Але це нічого. Збирайте велику потугу і старайтеся дати ворогам відсіч". Прийшов до Порти лист від Ракоці від 2 серпня. У ньому він повідомляє, що козаки дали битву полякам і чимало крові пролилося з обох боків. Але козаки залишилися при своїй потузі, і маємо надію, що вони візьмуть гору над поляками. Також про цесаря, його мосьть, християнського пишуть багато недостовірного.

№ 177

1651 серпня 14. — Ясси. — Лист невідомого до невідомого

„Z Jass de data 14 augusti od jednego confidenta 1651.

Skorom przyjechał do Jass, zaraz w tenże dzień prawie przyjechali karakałowie z Konstantinopola za pułsiedma dnia, gdzie między listami inszemi, był też do od rodzonego, w którym między inszymi rzeczczami oznajmujemy (!) też i o tym, coby się tam działo, mianowicie z strony armaty tureckiej, która przeciw wenetom wyprawiona była, iż do szczętu zginęła, to jest gal[i]onów 18 małych, okrętów 24, gal-ler 40, którą armatą jedne całkowitą wzięli, a drugą zatopili, dziesiątkę zaś galer jengiczarów cokołwiek uszło, zapaliwszy galere, owo zgoła tak im było dobrze przygrano, że załedwie sam kapitan bassa na galerczyku, który się zowie Jedyk, do Rodos uszedł. Ta bitwa była July 15 dnia, od Rodos mil kicanaście; przed to jeszcze nowiną, anizeli było przyszło z morza, przyjechał był poseł do Konstantinopola od Chmielnickiego w te prawie czasy skoro się tam ruszył do Polski, a to w ten sposób, aby car turecki bezpiecznie przysłał namiestników swych do odebrania Polskiej ziemie, a mianowicie Kamieńca Podolskiego, Lwowa, Lublina i innych miast [prz]ed-niejszych, na co już prawie i wybrani byli, aby tam jako najprzędziej pokwapiali się, któremu posłowie (!) i dziewiącią kozakom za takową nowinę według zwyczaju kaftany podawano, i w nie ubrawszy, barzo szanowano. Skoro zaś przyszła ta nowina niepocieszna z morza, zaraz tę sprawę kozacką na stronę odłożyli, a co większa że za pomocą Boga i z Polski takowąż prawie ich doszła wiadomość, iż kozacy z tatarami kresu nie dotrzymali i owszem szwank niemały odniesli, bo lubo nie ze wszyszkim prawdziwie powiedziano tak jako się tam działo, jednak że ci, który są uważnijeszi, łatwo wyrozumieli fortel rebelizantów i posła na miejscu zatrzymano. Teraz zaś świeżo Chmielnicki, nie doczekawszy się tamtego posła iz namiestnikami, przysłał drugiego do Konstantinopola, prosząc bardzo o pomoc, aby mógł mieć jak najprzdeż, obiecując też carowi, co i pierwej, coby miał ten poseł otrzymać tego, jeszcze nie wiem. Kupcy zaś, którzy z Ukrainy prawie codzień przyjeżdżają do Jass, powiadają, coby miał znowu pod Białą Cerkwią wojsko zbierać i znowu się ku Pol- szcze gotować, byle mu z Konstantinopola przyszła wiadomość.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 626–627. Тогочасна копія.

Переклад

З Ясс від 14 серпня від однієї довіреної особи 1651.

Як тільки я приїхав до Ясс, вважаю зразу ж у цей день приїхали каракали з Константинополя за шість з половиною дня, де між іншими листами, був також (лист) від брата, у котрому між іншими справами повідомляємо (*так!* — Ю. М.) також і про те, що там діється, особливо з боку турецького флоту, котрий був відправлений проти венеціанців, що доценту загинув, тобто 18 малих галіонів, 24 корабля, 40 галер; котрою артилерією одну цілковито взяли, а другу затопили, однак десяток галер з яничарами втекло, запаливши галеру, взагалі їх так добре підігрили, що ледве сам капудан-паша на галерці, котра зветься Єдик, втік на Родос. Ця битва була 15 липня, від Родосу понад десять миль; ще є новина, яка прийшла перед тим, яка прийшла з моря, приїхав до Константинополя посол від Хмельницького у той час як тільки вирушив до Польщі, а то у такий спосіб, щоб турецький султан безпечно прислав своїх намісників до відібрання Польської землі, а особливо Кам'янця-Подільського, Львова, Любліна і інших головних міст, на що вже вважаю і були обрані, щоб туди якнайшвидше поспішали, котрому послу і дев'яти козакам за таку новину згідно із звичаєм було подано каптани і одягнули в них, було їх дуже шановано. Як тільки прийшла ця невістка новина з моря, зразу цю козацьку справу відклали, а що більше з поміччю Божою і з Польщі вважаю така ж дійшла до них відомість, що козаки з татарами не дотримали слова (?) і взагалі зазнали немалої поразки, бо хоч не все правдиво розповіли (посли) як там було, однак ті, котрі уважніші, легко зрозуміли хитрощі реbelieзантив і посла було тут же затримано. Тепер же недавно Хмельницький, не дочекавшись цього посла із намісниками, прислав другого до Константинополя, просячи дуже про допомогу, щоб міг отримати її якнайшвидше, обіцяючи теж султану, що й перше; щоб мав цей посол то отримати, ще не знаю. Купці теж, котрі з України вважаю щоденно приїжджають до Ясс, кажуть, що мав знову під Білою Церквою збирати військо і знову готуватися на Польщу, аби тільки йому прийшла відомість з Константинополя.

№ 178

1651, серпня 22. — 3 нотаток королівського секретаря Єроніма Піночі

«22. Listy od pana krakowskiego, w których oznajmuje, że zostawiwszy pana Przyjemskiego pod Lubartowem przy armacie i piechocie, sam kominikiem poszedl za Dniepr, zwłaszcza że już pan hetman polny litewski wszedl do Kriłowa (*Помилка. Має бути: «Кисва» — Ю. М.*), który do j. k. mci pisze, co mu dalej każe czynić, czy za Dniepr iść z wojskiem, czyli pod Czernihów powrócić, gdzie się kozaków zawarło pod 40 000. Chmielnicki w Perejasławiu z bogatą ożenił się kozacką. Pan starosta kałuski do Kotelni, majetności swych przyszedl, gdzie był Podhorecki w 800 człowieka, którego ztamtąd wyгнаł. Czaty nasze niekórtzy za Dnier poszły. Poseł hiszpański prywatną miał audientią u j. k. mci i dosyc długo».

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піноці». — № 363. — С. 588. Оубліковано: Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу XVII ст. у першоджерелах. // УІЖ. — 1998. — № 6. — С. 113.

Переклад

22 [серпня]. Прийшли листи від пана краківського, в котрих повідомляє, що залишивши під Любартовим пана Пшиемського при артилерії і піхоті, сам з кіннотою рушив за Дніпро, тим більше, що вже пан польний гетьман литовський увійшов до Києва. Цей пише до й. к. м. , що йому далі [й. к. м.] накаже чинити: чи за Дніпро йти з військом, чи під Чернігів повернути, де укрилося під 40 тисяч козаків. Хмельницький у Переяславі одружився з багатою козачкою. Пан калуський староста прийшов до Котельні, своїх маєтностей, де був Підгорецький з 800 чоловік, котрого він звідти вигнав. Наші деякі чати пішли за Дніпро. Іспанський посол мав приватну аудієнцію у й. к. м. і досить довгу.

№ 179

1651, серпень (?). — Лист невідомого командуючого полком армії Речі Посполитої до невідомого

„Iz requirere raczysz wiadomości o bezpieczeństwie dalszych krajów naszych, cokołwiek wiedzieć mi się dostaje, oznajmuje. Oznajmuje mi urządnik z Dymira, że nasze pułki przeprawują się z Zadnieprza na te strone. Jedni nabrawszy bydeł, owiec i co mogli zdobyć niemało, drudzy zniszczyć. Jakoż z pułku meo ci, co dla chłeba chodzili i z pułku jemci pana w[ojewo]dy połockiego, a z mego zginęło towarzystwa dwadzieścia kilka i czeladzi do ośmidziesiąt za złą sprawą i nieporządkiem. Kozacy wypiszczykowie i chłopci buntowni kupią się za Dnieprem u Kozackiej Dąbrowy, do których 15 tysięcy ordy przyszło, podobieństwo ze próżnować nie będą. Obóz nasz pod Bierzchowką stanowić się ma i tusz się ściągać chorągwi poczęli. Tatarów wiele przez Dniepr przepравиło się, z których jedni ku Chmielnickiemu poszli, drudzy w polach ponad Bugiem pasą. Wołoska ziemia z strachu się i gospodar na wielkiej trzyma się ostrożności. Chmielnicki w swojej z Krymem nie ustawa cointelligentij i swój tabor ferture zechce zajachać pod Biało Cerkwią. Pułk jeo mci pa w[ojewo]dy braclawskiego stawio pod Kamieńcem, ale i wszystko wojsko nasze obawia (?) się, aby tu prędko nie pośpieszył.”

Переклад

Оскільки зволиш питати про безпеку дальших наших країв, то я й повідомляю про те, що тільки мені відомо. Мені повідомляє урядник з Димера, що наші полки переправляються з Задніпря на цю сторону. Вони набрали бидла, овець і немало того, чого змогли здобути, а інше — знищили. Ті з мого полку, що ходили за хлібом, і [вояки] з полку його мості пана полоцького воеводи, зазнали втрат; з мого полку загинуло понад двадцять душ товариства і до восьмидесяти челядників через погану справу та безладдя. Козаки-випищики і бунтівні селяни скупчуються за Дніпром біля Козацької Діброви, а до них прибуло 15 тисяч ординців; очевидно вони не будуть бездіяльними. Наш табір має стати під Бершовкою і туди вже почали стягуватися наші хоругви. Багато татар переправилося через Дніпро, з котрих одні пішли до Хмельницького, інші — пасуть коні у полях понад Бугом. Молдавська земля перебуває у страху, і господар тримає велику обережність. Хмельницький не втомлюється у своїй співпраці з Кримом і свій табір хоче поставити під Білою Церквою. Полк його мості пана

брацлавського воєводи ставляють під Кам'янцем, але все наше військо по-
боюється (?), щоб він невдовзі поспішив сюди.

*Держархів у Кракові. — Зібрання Русецьких. — № 31. — Арк. 333. — Копія. —
Переклад з польської. Опубліковано в перекладі українською: Дятлов В.,
Мицик Ю. З іноземних джерел про Берестецьку кампанію 1651 р.// Військово-
історичний альманах. — 2002. — Ч. 1(4). — С. 136.*

№ 180

1651, серпня 23. — Козацький табір біля Білої Церкви. —

Лист Богдана Хмельницького до А. Кисіля.

"Jaśnie wielmożny mci panie wdo kijowski, nasz wielce mci panie i dobrodzieju!

Jakośmy przed tym w. m. m. pana, nie sadząc się na dwu drzewach, prosili, tak
i teraz prosimy, abyś w. m. n. m. pan swą senatorską powagą włożył się w to i być
przyczyną do ich m. m. panów hetmanów, n.w. mciwych panów, jakoby się więcej
już krew chrześcijańska nie rozlewała z obudwu stron, jakoby już pokój ś. pożądany
przez starnie w. n. m. pana jak najprędzej do efektu przyść mógł. Wiemy o tym
dobrze, że w. m. n. m. pan częste nowiny tak z Krymu jako i z Stambułu masz, my
zaś żadnych nie mamy. Wszystko jednak pominawszy, i po wtóre n. m. pana pro-
simy, abyś przez pewne media chrześcijaństwo uspokoić raczył. Oddawamy
się przy tym z unizonnemi posługami naszymi łasce w. n. m. pana jako najpilniej.

Dan z taboru wielkiego 23 augusta anno 1651.

W. n. m. pana i dobrodzieja życzliwi i najniżsi słudzy

Bohdan Chmielnicki z Wojskiem j. k. m. Zaporow."

*ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 229. — Тогочасна
копія. Опубліковано: Sysyn F. E. Dokumenty of Bohdan Xmel'nyc'kuj. — Harvard
Ukrainian Studies. — VII. — № 4. — 1978. — С. 511.*

* * *

Ясновельможний мостивий пане київський воєводо, наш вельми мостивий
пане і добродію!

Ми, як і перед цим, не сидючи на двох деревах, прохали в. м. м. пана, так і
тепер просимо, щоб в. м. м. пан зволив використати свій сенаторський автори-
тет і спонукав їх м. м. панів гетьманів, нам вельми мостивих панів до того, щоб
вже більше не проливалася християнська кров з обох боків; щоб жаданий свя-
тий мир завдяки зусиллям в. н. м. пана якнайшвидше міг бути укладений. Нам
відомо добре, що в. м. м. п. маєш часті новини як із Криму, так і з Стамбулу. Ми
ж не маємо жодних новин. Однак все це минаємо і вдруге н. м. пана просимо,
щоб зволив певним посередництвом заспокоїти християнство.

При цьому з нашими покірними послугами якнайшвидше віддаємося ми-
лості в. м. пана.

Дано з великого табору 23 серпня 1651 року.

В. н. м. пана і добродія зичливі і найнижчі слуги Богдан Хмельницький з
Військом й. к. м. Запорізьким.

1651, квітня 12 — серпня 30. — Щоденник Берестецької битви

«Щоденник війни під Берестечком з кримським ханом і запорозькими козаками під час щасливого панування короля й. м. Яна Казимира, на котру війну сам персонально вирушив з Варшави у 1651 році.

Повернувшись із Зборівської експедиції король й. м., виславши делібераторійні листи, скликав вальний сейм, на котрому обговорювався Зборівський договір, котрий був укладений з татарським ханом; також і ця декларація милості короля й. м. або швидше статті, дозволені запорозьким козакам, які хоч і тяжкі були Речі Посполитій, але тоді з огляду на крайню потребу були ствержені. Однак коли і військо Речі Посполитої було втомлене, плебс вичерпаний податками, убогі люди знищені переходами хоругв, а шляхта посполитим рушенням, котре хоч і не відбулося, а інші ледве рушилися через повільні універсали видані паном канцлером [Анджеєм Лещинським] було втомлене і треба було хоч трохи відпочити, були ухвалені в сенаті, за винятком присутності (православного) архімандрита в сенаті, який приїжджав до короля й. м. На цьому сеймі, на першій сесії, самі послі з сенатом й з королем й. м. почали залишатися, всім іншим, хто не посол, хіба що з особливої милості короля залишився, навіть секретарі мусили вийти, щоб ніхто не довідався про плани нарад. На що дуже багато з шляхти і панят нарікало, однак по — старому, у козацькому таборі, коли вони втекли під Берестечком, були знайдені докладні сеймові діаріуші; видно, що якийсь русин з послів їх передав. Тоді після закінчення сейму замість миру аж знову в Україні почалися бунти, галаси, вбивства панів і їхніх намісників, прийняття посольств від Порти. Після цього відбувся сейм, війна ухвалена, 36 тисяч служебного війська і посполите рушення. Також від святого отця було прислано благословення, прислано з мечем і великокняжим ковпаком і золотою розою для королеві її м.

Це благословення у Варшаві король й. м. взяв у костелі Святого Яна з рук й. м. ксьондза Торреса, папського легата, а королева її м. взяла розу.

12 квітня. Всі вози як королівські так і сенаторські переправлялися через Віслу на Скажишув цілий день.

13 квітня. Король й. м. разом з королевою її м. і з деякими панами сенаторами раненько переправилися через Віслу і на ніч стали в Осецьку.

14 того ж місяця. Король й. м. разом з королевою її м. цілий день там же в Осецьку провів на полюванні.

15 того ж місяця. Вирушив з Осецька й. м. до Вільчиськ, полноючи на ніч.

16 — о. Король й. м. пообідавши там, рушився до Волі за дві милі.

17 того самого місяця. Король й. м. став, пообідавши в Лисобиках, в Камйонці на ніч.

18 того самого місяця. Король й. м. рушив з Камйонки до Насутова на ніч.

19 того самого місяця. Король й. м. став у Любліні о третій годині дня, інкогніто приїхавши, і там на три тижні затримався, проводячи консультації з панами сенаторами про подальший хід війни, де різних панят дуже багато полків, хоругв, також і гусарських почтів презентувалося під надвірну хоругв

короля й. м., в яку призначено поручником й. м. п. Казимира Тишкевича, підчашого Великого Князівства Литовського, а хорунжим й. м. пан Якуб Міхаловський, люблінський військый.

6 травня. Пан Міхаловський, взявши хоругв у отців домініканців, потер її об дерево Святого Хреста.

8 травня. В день святого Станіслава там же святкував, перш ніж в цей же день король й. м. вирушив до Косовля, й. м. п. [Єжи] Любомирський, коронний маршалок, який пана [Даніеля] Житкевича, коронного інстигатора на комісії у Величці обдарував ласкою, з ним помирившись і давши йому двадцять тисяч злотих, публічно вибачився перед королем і паном інстигатором.

9 того ж місяця. Рушився далі до табору з Любліна король й. м. о 9 годині ранку і з королевою її м. до Пяскув на ніч.

10 того ж місяця. Король й. м. вирушив з Пяскув до Красноставу, де їдучи верхи, побачив на дорозі шпигуна Хмельницького, який обдирав здохлу кобилу і нібито їв. Він був німець по національності і раніше служив в гвардії короля й. м., чого ніхто не постеріг, його так багато проминуло; тільки сам король й. м., котрий зразу ж наказав того схопити і піддати тортурам. Цей сказав про кількасот відправлених шпигунів, котрі не повинні були повертатися, поки не побачать короля й. м. на власні очі. Потім король наказав його стратити.

11 того ж місяця. Король й. м. вислухавши святу месу у Красноставі, попрощався королевою її м., котра була дуже смутна, і, обливаючись щирими сльозами, швидко поспішила до Варшави через тривоги, які настали. А король й. м. став на ніч в Уханях.

12 того самого місяця. Король й. м. вирушив до Грубешова, де його урочисто приймав й. м. п. коронний надвірний маршалок [Лукаш Опалінський].

13 того самого місяця. Король й. м. став опівдні у Крилові, де його приймав й. м. п. коронний підканцлер [Перонім Радзейовський]. Там також спіймано двох шпигунів, котрі сказали, що Хмельницький відправив їх кількасот для «язика».

14 того самого місяця. Король й. м. рушився рано за три милі і став табором між Триновим і Сокалем, де надвечір виникла тривога від пастухів щодо неприятеля, але тому що непевна, швидко потім припинилася. Там же надвірну хоругв й. к. м. піднесли і всі панове сенатори стали в таборі. Пароль: Пресвята Діва.

15 травня. Король й. м. стояв там же табором протягом цілого дня, сенаторські хоругви сходилися, а король й. м. люстрував артилерію. Й. м. пан краківський з своїми полковниками перед вечором приїхав вітати короля й. м. Пароль: Святий Михаїл.

16 того самого місяця. На самому світанку король й. м. наказав своєму табору вирушити до табору під Сокаль, і там святої меси вислухавши, а військо в полі вишикувавши, котрого було п'ять тисяч шістсот, туди ж виступив. Назустріч йому за півмилі досить урочисто виїхав пан краківський з полковниками і ротмістрами і до табору з найбільшою вдячністю всіх людей і аплодисментами всього війська провів. Німецька піхота, яка стала на майдані, також і угорська, досить часто салютувала. Пароль: святий Ян Казимир.

17 того самого місяця. Й. м. п. коронний хорунжий з кілька десятком хоругв пішов на роз'їзд, король й. м. з паном краківським об'їжджав табір і зразу наказав робити вали і окопи. Пароль: святий Кароль.

18 того самого місяця. Привели кілька козацьких язиків, котрі стверджували, що Хмельницький є під Збаражем. Потім прийшло до табору 200 піхотинців й. м. п. литовського підканцлера [Казимира Леона Сапіги]. Пароль: святий Миколай.

19 того самого місяця. Й. м. п. польний гетьман прислав до короля й. м. мурзу і десять реєстрових козаків Нечая, котрі також сказали, що Хмельницький стоїть табором між Збаражем і Тернополем. Потім пополудні увійшло до табору чотириста рейтар князя Богуслава Радзівіла і сто угорської піхоти. Пароль: святий Юрій.

20 того самого місяця. Й. м. п. коронний хорунжий повернувся з роз'їзду не взявши язика. Також й. м. п. брацлавський воєвода від кварцяного війська, котре прийшло з-під Кам'янця і стало у двох милях від великого табору, приїжджав до короля й. м., просячи від них провіанту і про заслужене [жолд]. Пароль: святий Станіслав.

21 того самого місяця. Й. м. п. польний гетьман приїхав до короля й. м. з кварцяного війська, котре тільки у півмилі від табору залишив, також просячи провіанту від війська, бо втратили багато. Три хоругви різних панят після полудня прийшло до табору. Пароль: святий Ян.

22 травня. Кварцяне військо прийшло сильно втомлене і самі і їхні коні, котрого було різних хоругв як гусарських, так і козацьких 75, о пів дев'ятої стали біля великого табору. Пароль: святий Войцех.

23 того самого місяця. Дві козацькі хоругви й. м. п. київського воєводи прийшло до табору. Третя й. м. п. Зигмунта Лянцкоронського, котрий потім у битві в четвер загинув. Пароль: святий Єнджей.

25 того самого місяця. Козацька хоругва у сто кіннотників й. м. п. варшавського старости [Яна Гжибовського] прийшла, потім 60 піхотинців своїх також і 12 гусарських кіннотників презентував й. м. п. люблінський воєводич. Пароль: святий Михаїл.

26 того самого місяця. Й. м. п. коронний маршалок і й. м. п. коронний конюший Міхал Любомирський приїхали до табору, прийшло з ними дві драгунські хоругви і дві піших угорських. Пароль: Святий Гавриїл.

27 травня. Генеральний перепис польського війська як гусарських, так і козацьких хоругв, котрих всього було півторапта. Перепис проводився на луці за Бугом; піші хоругви, також рейтарські, стали на валах, надвірна хоругва короля й. м., яких було щонайменше п'ятсот чоловік, стало в полі за валом від Берестечка і деякі козацькі панята аж до вечора. Пароль: святий Рафаель.

28 того самого місяця. Й. м. п. коронний підскарбій [Богуслав Лещинський] рано приїхав до табору. Увійшло з ним сто угорських піхотинців і сто дуже добрих рейтарів, після обіду прийшло триста рейтарів князя Богуслава Радзівіла. Пароль: Святий Вацлав.

29 того самого місяця. Було приведено два десятки козацьких селян, котрі сказали, що Хмельницький стоїть під Вишневецем, чекаючи на хана, полонених наказано стратити; пополудні прийшло угорської піхоти й. м. п. коронного підканцлера і пана [Анджея] Фірлея, сандомирського воєводи, також сто. Пароль: святий Владислав.

30 того самого місяця. Прийшла новина, але непевна, до короля й. м., що дві тисячі татар переправилося на цей бік Бугу до Замостя. Внаслідок чого король й. м. наказав видати універсали до посполитого рушення, щоб були обережні і поспішали до табору, бо вони дуже ліниво йшли. Пополудні приїхав до короля й. м. київський воєвода і пан белзький воєвода [Кжиштоф Конєцпольський]. Пароль: святий Ієронім.

31 травня. Й. м. пан краківський відправив на роз'їзд 500 чоловік з різних хоругв. Пароль: святий Зигмунт.

1 червня. Прийшло белзьке посполите рушення, котрого було три хоругви і стало на тому боці Бугу в бік великого табору. Пароль: святий Петро.

2 червня. Князь й. м. Вишневецький, руський воєвода, приїхав до табору, привів з собою шість козацьких хоругв і дві піхотні одну драгунську, назустріч якому виїхав польний гетьман й. м. п. коронний хорунжий і багато інших. Пароль: святий Ян.

3 червня. Генеральний перепис іноземного найманого війська як кінного, так і пішого, котрого було 44 кінних хоругв, 47 піших хоругв. Угорська піхота стала на валах, котрого вже навколо табору було обведено навколо Берестечка. Надвірна хоругв короля й. м. також і панські всі козацькі і рейтарські хоругви. Пароль: святий Домінік.

4 червня. Приїхав до табору й. м. сондецький староста [Костянтин Любомирський] привів з собою дві козацькі і одну угорську пішу хоругви. Також повернувся роз'їзд і привів понад десять в'язнів, котрі сказали, що Хмельницький думає підступити під табір короля й. м., і тільки чекає хана. Пароль: святий Франциск.

5 червня. Перепис угорської піхоти, котрої було двадцять три душ доброї і вдягнутої хоругви. Пароль: Святий Яцек.

6 червня. Прийшло холмське посполите рушення, стало на тому боці Бугу до бернардинського кляштору; дві козацьких хоругви, котрих полковником є й. м. п. холмський хорунжий Пшонка. Пополудні до табору увійшло сто рейтар й. м. п. коронного підканцлера. Пароль: святий Лука.

7 червня. Прийшло посполите рушення люблінського воєводства: три козацьких хоругв, полковником яких був й. м. п. Ян Міховський, котрий через кілька днів помер і угорської піхоти сто її м. п. коронної підскарбної. До табору приїхав й. м. п. калуський староста [Ян Замойський] привів з собою тисячу різних людей. Пароль: святий Стефан.

8 червня. Цього дня було свято Божого Тіла. На майдані проходила процесія з Найсвятішими Дарами. Король й. м. наказав всім хоругвам спішитися і з найвищою побожністю відправляв процесію, бо коли й. м. п. ксьондз канцлер [Анджей Лещинський] виходив з Дарами, наказав свій прапор й. м. п. хорунжому своєму [Якубові Міхаловському] покласти під ноги, з котрою перед Святими

Дарами наказав йти процесії, як звичайно чотири вівтаря були приготовані. Перший в наметі й. м. п. литовського підканцлера, другий в наметі й. м. п. ксьондза київського єпископа [Станіслава Заремби], третій в наметі й. м. п. коронного конюшого [Олександра Міхала Любомирського], четвертий в наметі й. м. п. ксьондза канцлера. Угорська піхота салютувала. Святу месу співали бернардини. В королівському приміщені відбувалася служба, також і проповідь. Й. м. п. брацлавський воєвода повернувся з роз'їзду, привів понад десять козаків, котрі сказали те саме, що й перші, але й наших вбито немало і потрапило у полон. Козацьку хоругв й. м. п. литовського підканцлера ледь не всю було розгромлено і взято поручника. Також козацьку хоругв пана Фірлея, сандомирського воєводи, на роз'їзді розгромлено, котрі купалися, а поручника взявши, повісили. Пароль: святий Якуб.

9 червня. Й. м. п. коронний хорунжий знову пішов на роз'їзд з трьома тисячами війська. До табору увійшло п'ятсот німецької піхоти, після полудня протрубили, щоб зміцнилося військо провіантом для себе і для коней, також і челядь, щоб виїжджала по траву недалеко. Пароль: святий Варфоломей.

11 червня. Й. м. р. сандомирський воєвода [Владислав Мишковський] привів своє воєводство, 13 хоругв. Стали під табором на тій стороні Бугу. Пароль: святий Матвій.

12 червня. Прийшло до табору п'ять корнетів дуже добрих рейтарів. Також Підляське воєводство, яке стало з того боку Бугу також прийшло і хоругва в 200 кінних Луковської землі — козацька. Привів ротмістр пан Казановський, луковський староста.

13 червня. Й. м. п. коронний хорунжий повернувся з-під Берестечка, не діставши язика. Також прийшло Краківське воєводство і стало на тому боці під кляштором. Пароль: святий Казимир.

14 червня. Ранком секретна рада з сенаторами король й. м. провів, по полудні протрубили, що завтра король й. м. з усім табором і військом як німецьким так і коронним йде до Берестечка, внаслідок чого всім козацьким в'язням біля 30 чоловік, наказано відрубати голови, а мурзу відправлено до Варшави. Пароль: святий Станіслав. Там же хоругв роздвоєно

15 червня. В тиждень після свята Божого Тіла рано відправивши месу, вирушив король й. м. з-під Сокаля і з усім добре вишикуваним військом і ночував в милі за переправою над Тарковим. Пароль: святий Казимир. Він йшов дуже поганою дорогою, а це для респекту й. м. пана краківського пані белзькій підкоморині [Феліціані Бжозовській], він хотів охоронити її маєтності, котрі потім татари спалили.

16 червня. Рано рушив табір і все військо і ночували біля села Спиколози. Пароль: святий Миколай.

17 червня. Король й. м. рушив табір, добре укріпивши всі переправи піхотою, а сам вишикувавши військо, йшов у строю і став, пройшовши дві милі біля села Долосе (?), де надвечір виникла тривога: думали, що напали татари, а це німці билися за волів, котра (тривога) однак швидко припинилася. Пароль: святий Станіслав.

18 червня. Король й. м. з військом рушив далі до Берестечка і пройшовши дві милі став біля містечка названого Немирівка. Пароль: святий Яцек.

19 червня. Король й. м. прийшов з військом під Берестечко і через погані переправи, які там були, став на цьому боці від Сокалю під Стремільчем. Пароль: святий Якуб.

20 червня. Там же на цьому місці став табір як для ремонту переправи, так і для того, щоб збиралося посполите рушення. Пароль: святий Марцін.

21 червня. Там же стояло військо під Берестечком. Козацька хоругв й. м. пана [Кароля] Корнякта прийшла, й. м. п. коронний хорунжий, котрий пішов на допомогу Олиці, повернувся, бо козаки відступили, не взявши її. Пароль: святий Павло.

22 червня. Король й. м. п. наказав німецькому війську з того боку Берестечка переправитися за ріку Стир. Пароль: святий Петро.

23 червня. Король й. м. рушив з усім найманим військом на той бік Берестечка. Пароль: святий Флоріан.

24 червня. Там же на цьому місці стало військо табором, чекаючи на посполите рушення, переправлялися. Прийшла при цьому невтішна новина королю й. м., що селяни під Краковом у Підгужу бунтують і що вже взяли Чорштинський замок. Отже знову погано. Пароль: святий Михаїл.

25 червня. Сім хоругв князя й. м. Домініка пана краківського воєводи увійшло до табору; дві гусарські, решта різні. Також різні з посполитого рушення переправлялися. Пароль: святий Якуб. Прийшов й. м. п. познанський воєвода [Кжиштоф Опалінський] із своєю хоругвою. Великопольське посполите рушення (прийшло) після битви.

26 червня. На підставі рішення таємної ради призначено й. м. пана коронного мечника [Міхала Зебжидовського]. Й. м. п. коронний конюший і й. м. п. сондецький староста просили, щоб їм допомогли роти. Самому тільки й. м. пану мечнику давши командування, було відправлено їх тоді 1 400 чоловік до Краківського воєводства для взяття Чорштина і для приборкання подальших селянських бунтів. Пароль: святий Фома.

27 червня. Король й. м. п. не маючи жодної відомості про неприятеля де він знаходиться, рушив з усім табором далі, але прийшла відомість через князів Вишневецьких боярина нагородного (?) князю й. м. [Ієремії] Вишневецькому, що кримський хан і Хмельницький з козацьким табором рушив з під Вишневця проти війська короля й. м. Після різних і великих роздумувань з панамі гетьманами і з полковниками наказав король й. м. за особливим клопотанням й. м. пана краківського повертатися таборові, котрий вже був майже милю пройшов, також і всьому війську і це було ухвалено під Берестечком: чекати неприятеля. Пароль: святий Михаїл.

28 червня. Татарська кіннота майже годину перед полуднем почала з пагорбів показуватися. Відбувалися потужні герці протягом двох годин. Вдарили однак татари на ліве крило, на чолі якого стояло сандомирське посполите рушення, котрим потужно командував й. м. п. сандомирський воєвода, дало відсіч ворогу, йому поміг й. м. п. коронний хорунжий. Коли татарам було вчинено

добру відсіч, вони почали відступати, за яким пустилося в погоню два полки: один й. м. пана коронного хорунжого, а половина другого й. м. п. коронного маршалка; масу в погоні побили і спіймали особливо з значніших, ще більше їх на переправі втопилося, а з наших ніхто не загинув, тільки пан Клобуковський, поручник й. м. п. коронного маршалка, поранений в ногу, також понад десять поранених і то з нижчих. Пароль: Ісус Марія і т. д. Цього дня була секретна рада з їх мостями панами сенаторами, на якій всі, крім одного князя Вишневецького, були тієї думки, щоб від табору не відриватися. Сам король й. м. був за те, щоб вийти в поле і дати там битву. В кінці були скликані всі полковники і з посполитого рушення .

29 червня. В день святих Петра і Павла насамперед відправивши набожество, вислав король й. м. все військо як наймане німецьке і польське так і посполите рушення в поле за табір, крім піхоти, котру вишикувавши з готовністю чекав на неприятеля. Татари однак аж в полудень почали показуватися, виїжджав герцівник, а потім сам хан з усією потугою наступив. В полудень вдарили на ліве крило, на котрому стояло посполите рушення, на допомогу наймані полки між якими й. м. пана краківського став, котрим командував й. м. п. Адам Казановський, галицький каштелян. і там настав його смертний час. Така ж доля спіткала з сандомирського рушення й. м. п. Стадницького, підкоморія саноцького, полягло і немало бечан, також і перемишльської шляхти, там же загинув й. м. п. [Єжі] Оссолінський, люблінський староста, пан Казимір Брдовський, який тільки но вийшов з полону, й. м. п. [Павел Лігенза], перемишльський мечник, пан Зигмунт Лянцкоронський, ротмістр і інших немало, але і з неприятельської сторони також немало полягло, особливо із знаменитих, бо понад десять мурзів було взято в полон і немало вбито. Сам хан дивився на праве крило, де стояв полк на чолі з королем й. м., але після довгого споглядання куди б наступити, дав спокій і з усім військом трохи після полудня пішов назад, татари кричали, щоб готувалися назавтра, однак все наше військо, сподіваючись неприятельського повернення стояло вишикуваним аж до вечора, але оскільки неприятель більше не показувався, король й. м. наказав виставити потужну сторожу навколо війська, давши табору сторожу як на плацу, так і в полі, і так цей день при Божій милості був щасливо закінчений. Пароль: Господь Бог з нами.

30 червня. Цей п'ятничний день був дуже туманним. Рано король й. м. тільки почало світати спочатку звичайне набожество відправивши о другій ночі і причастившись, все військо вивів в поле, добре укріпивши шанці і таборові вали і наказав протрубити, щоб возова челядь залишалася при валах, а все військо, як польське, німецьке, артилерія, посполите рушення, тільки угорська піхота, котрої було три тисячі у лісі, котрий був близько табору заради неприятеля, який буде крадькома підходити, поставив в засіках, вивів в поле і хоча під такою тяжкою і смердючою імлою, яка була надзвичайна. і сильний туман, вишикував військо, але проти неприятеля було важко наступати, треба було чекати кращої погоди перед табором, коли о третій годині дня всупереч сподіванням само сонце показало шлях до вікторії і прекрасно розпогодилося. Король й. м. теж з

військом наступав на ворога, котрого з пагорку ще було погано видно, тільки кількасот татарської кінноти до котрих, коли з двох гармат ударили відступили за пагорб і протягом години мало кого з них було видно. Перед полуднем кримський хан з усією своєю потугою почав добре наступати, вдаривши на праве крило, де стояли на чолі полк короля його мості і його хоругви, але тільки підпаданням і стрілянням з гарматок займалися, боєм не хотіли наступати, однак наше військо нашим шиком наступало проти них. Тільки нудилося праве крило, а це через пана брацлавського воеводу Лянцкоронського, котре якби наступило, напевно вікторія була б отримана, бо там тільки татарська кіннота діяла, а хан згори придивлявся війську, думаючи про втечу, до якого король й. м. слав кілька разів з прикрими словами, що забрало багато часу, такий великий порядок був у війську більш ніж на півмилі, через що немало немалий час тривала поїздка посланців. Тоді наступив Хмельницький з потужний козацьким табором на ліве крило, котре князь й. м. Вишневецький руський воевода тримав, там же були деякі частини посполитого рушення, де довгий час герцями з нашим займався князь й. м. примчав, просячи короля й. м. про дозвіл, щоб на козацький табір вдарив своїм полком, що король й. м. дозволив. Потім послав до нього, щоб затримався, а цей відповів, що вже взяв дозвіл від короля й. м. і вже протрублено тривогу і вже ми готові, а вже об'їхав всі воеводства і надихаючи полки, додаючи їм серця і просячи, аби стояли як належить коронним синам, вже розпорядився, щоб Краківське воеводство і інші помаленьку наступали за ним, куди він буде наступати. Між тим не утруднюючи коней, коли із своїми наступив на неприятеля і усіма ними хотів ударити на нього, побачив, що краківське воеводство на бігу здалека трохи змішалось, а з флангу татари хочуть їх перейняти. Крикнув, щоб тільки половина полку пішло, сам їх ведучи, а півполку стало в резерві, коли кинувся сам з половиною полку на козацький табір, рвонулися Краківське, Ленчицьке, Серадзьке воеводства. Тоді князь розірвав своїм півполком табір так, що козаки повтікали геть в поле від табору, а коли б він мав трохи піхоти, про котру просив, був би кінець табору, але потім козаки так потужно вдарили на нас, що аж полк й. м. пана Замойського пішов на підмогу, а особливо гусарська хоругв; котра коли кинулася зі списами, тоді там така тьма козаків втікала, що важко передати. А князь цим півполком, який розділив, зараз вдарив знову на козаків, але по-старому не міг витримати, аж йому полк пана Замойського надав допомогу, і він знову зі своїм військом обернувся к татарам, коли теж татари далі не наступали. З посполитого рушення немало загинуло, бо були не навчені і не так досвідчені на війні. Хан став на горі з понад десятьма кінних проти короля й. м., а його військо стояло за горою; хан придивлявся до цієї битви. При ньому був бунчук і дві хоругви, язики казали, що при ньому і пан [Зигмунт] Лянцкоронський, котрого питав, де стоїть король. Він сказав, що не знає. Коли йому пригрозили смертю, той по-старому твердив і коли вже хан тікав, був забитий, як інші в'язні, сказав, що думаю, що під тим бірюзовим прапором, бо завжди при ньому бував, оскільки це була його двірська хоругва. Так і було, що там король й. м. там був і стояв і там обдунки вдягав і цю мову до пана литовського підчашого [Казимира Тишкевича],

котрий став перед хоругвою, і до всієї хоругви обернувся, діставши шаблю: «Думаю про вашу старопольську честь, що дивлячись на таку тяжку образу Божого маєстату і йому присвячених костьолів, на тиранство цього скаженого поганства і селянства, які об'єднались на погибель польського імені, тут разом зі мною або жити вповні хвали, дасть Бог, або гідно задля Бога і вітчизни життя своє покласти, як я з вами, так і ви зі мною бажаєте вмирати і жити». Між тим мчить пан Убальд, котрого король й. м. послав до рейтарської хоругви, яка була біля нашої, а тут теж зразу з гарматок почали часто бити до королівської хоругви, так що ядра або перед хоругвою або над хоругвою літали, які розтрощили ногу коневі пана литовського підчасого, але й до короля й. м. також бито з польових гарматок так, що півноги від кістки почорніло. Але король ніскільки не стривожився, навіть пана Сладковського, котрий сказав, щоб король й. м пішов з цього місця, присоромив, кажучи: «Іди к чорту, боягузе, такий а такий сину», а між тим пан Отвіновський, котрий в Туреччині і Татарщині провів понад десять років, сказав королеві, що то ханський бунчук і незвичний прапор, знати, що хан є на горі. Король й. м. наказав вдарити з гармати, де біля самого хана вбито хорунжого, хан був у куряві, ми бачили, як до трупа кілька їх скочило з коней, а вже татари, ті що незначні, втікали, а хан теж зразу ж схопившись, кинувся за гору. Тоді Убальд, прибігши до короля, зараз ці слова почав казати: «Милостивий королю! Заради Бога накажи правому крилу йти за татарами і наступати, коли ж тільки кіннота для забави вже залишається і вже не видно таких великих татарських загонів як було, знати, що втікають, а ліве крило і чоло нехай зараз наступають на табір. Піхота рветься в бій, не пройде й години, найбільше дві, як візьмемо ми табір. Сьогодні тобі Бог приготував тобі дві великі вікторії, котрі не мав жоден монарх. Потривожені татари, стривожені козаки.». Король й. м. відповів, що без пана краківського як без гетьмана коронного нічого не може вчинити, по якого тут же послав і коли той приїхав, почав йому говорити, щоб праве крило зразу йшло за татарами, а чолом і лівим крилом наступати на козаків. Але тим ще треба прокласти мости! Близько сорок років як я не зсідаю з коня і цього не навчився, а на табір досить часу буде завтра наступати, а він назавтра неборак пив і упився так, що й не думав брати табір. Тут Убальд до короля: «Ради Бога, ти забираєш у короля такі дві перемоги, яких ніколи не будеш мати», а король й. м. тільки здвигнув плечима. Між тим знову послав до пана брацлавського воєводи з великим гнівом, щоб наступав. Той прислав, що ніяк не може, бо татари ще залишаються в лісах і в полі, просить драгунів і чотири гармати. Тоді було послано якнайшвидше і драгун і чотири гармати, котрі при проведенні прикрили драгуни, щоб не догадались, що гармати були; так їх провівши, пан коронний хорунжий, який цим же крилом командував, в лісі ударили кілька разів з гарматок, драгуни дали вогню, так решта кіннотників відступила, а хан вже був помандрував, кинувши своє домашнє начиння як от: ридван, намет, а на переправах втопилося багато кінних. Навіть попони, луб'я, луки скидали з себе, щоб було легше втікати. Тоді таке запізнення пан брацлавський воєвода учинив, а коли б був король й. м. п. наступив. Але важко було, бо вечір вже надійшов, а до того

ніч така темна, з вітром і сильним дощем, які рідко бувають. Коли Хмельницький побачив, що хан втік, покинувши табір, пустився за ним, просячи його, щоб не відступав, а щоб повернувся; але хан ніскільки не зважаючи на його вмовляння і взявши і його з собою і його прихильниками, далі поспішив. Наші постарому на лівому крилі з козаками билися, не можучи вже табору розірвати, у котрому було більше ніж двісті тисяч селянства, котрі між болотами і ставками засіли. Для охорони своєї персони король й. м. обрав собі був ротмістрів пана Хмелецького, пана Клодзінського, і пана Лонцького накельського старосту. Потім, коли король й. м. вдягав на себе зброю перед хоругвою, тобто тільки ті лати, що спереду, сказав пан підчаший литовський, поручник: «Згідно зі звичаєм милостивий найясніший король я призначаю для охорони в. к. м. чотирьох товаришів». Король й. м. сказав: «Чорт з ними! Я маю при собі кілька ротмістрів». Потім сказав: «Дай же мені цього бороданя, тобто пана Глоговського, новгородського чашника». Той виїхав зразу до короля. Однак потім призначив пана Лонцького і пана Суходольського, литвинів. А цих трьох призначив собі для охорони прапору. Потім призначив четвертого за наполегливим проханням пана Сладковського. А на місці цих трьох для охорони прапору хорунжий (Якуб Міхаловський) взяв пана Кришпіна, пана Щавінського підляського воеводича, пана Корицького і пана Зеновича, здавна цих там четвертий залишався.

Коли військо було в бойовому порядку і зближувалося до неприятеля, й. м. канцлер об'їжджав хоругви, даючи всім благословення від імені короля й. м. Це ж чинив і ксьондз Цецишевський, єзуїт. Також бернардин з полку пана маршалка, повісивши собі на шию розп'яття, сидячи на коні без жодної зброї, не маючи і кинджала чи палаша при коні. Він їздив від хоругви до хоругви, палко промовляючи і мало хто не заплакав від його промови і коли почали підступати козаки, тоді зараз же готовий був рвонутися перед хоругвою. Справді чесний і святий муж. Цього дня, коли військо вишикувалось, небеса розпогодились, всі хоругви, все військо як польське, так і іноземне, співали побожних пісень. Коли король й. м. вже виїжджав зі свого намету, в поле до війська, то наказав ротмістру своєї угорської піхоти, щоб всіх полонених, які біля королівського намету сиділи на землі, а було їх немало і значних, тільки дуже покалічених і посічених і такі слова сказав: «Господу Богу віддаюся, борони Боже, щоб порубати всіх цих в'язнів». Так тоді цей день щасливо пройшов. Пароль: Слава Господу Богу!

1 липня. Військо протягом ночі дуже тяжкої, бо без перерви лив дощ, все стояло вишикувавшись, таку ж варту в той день мусили відбувати. Й. м. п. коронний хорунжий, котрий погнався за татарами, повернувся, котрий нічого більше не приніс, тільки що татари дуже топилися на переправах; однак з гармат до неприятеля дуже били, котрий не зважаючи на таку важку ніч, потужно окопався. Потім в сам вечір король й. м. до табору пішов зі своїм полком, пана краківського і інших полковників залишивши там на горі, також і найбільші гармати. Пароль: Діва Марія.

2 липня. Все військо стало під козацьким табором. Кілька козаків передалося, котрі сказали, що Хмельницького нема, втік разом з ханом, однак їм наші докучали з гармат. Пароль: Ісус Назарейський.

3 липня. Й. м. п. коронний хорунжий бився з козаками під табором з великою їхньою шкодою. Особливо взяли у них чимало коней. Перед вечором передався пушкар з козацького табору, котрий казав, що і самого хана було поранено у битві, але це непевно, після чого король й. м. наказав готувати переправу на болотах, прагнучи відсікти всі шляхи неприятелю, щоб не мав куди тікати. Пароль: святий Яцек.

4 липня. Король й. м. табір розділив на двоє, сам під козацький табір над переправою підступив з іноземним військом і з частиною посполитого рушення, а й. м. пан краківський другим табором став на горі з кварцяним військом і також з частиною посполитого рушення, також до Бродів послано по велику артилерію. Пароль: Господь з нами.

5 липня. Калиське воєводство увійшло до табору короля й. м., дванадцять хоругв досить добре вбраних, з козаками протягом цілого дня було спокійно. Пароль: святий Флоріан.

6 липня. Прийшла непевна відомість до табору, що хан повертається назад на допомогу козакам, але швидко відмінилася, через що військо стривожилось, а при цьому приїхали до табору пана краківського три козака з табору: Крисенко, Скоробратинко і Петрашенко, просячи милосердя, про що дав знати пан краківський до й. к. м., після чого король й. м. з свого милосердя приїхав до табору, який стояв на горі без своєї хоругви, і мали аудієнцію, наказавши тільки товариству з собою їхати, після чого справу було відкладено до ранку, двох козаків назад відпустили, а третього затримали Крисенка. Пароль: святий Станіслав.

7 липня. Знову ці ж двоє послів двоє козаки Скоробратинко і Петрашенко приїхали, просячи милосердя, після чого, подавши їм кондиції на письмі, відправили до табору до старшини; вони мали за дві години принести декларацію, але натрапили на п'яних, через що надвечір приїхав один, просячи відстрочки до ранку, бо п'яна справа. Тим часом прийшла артилерія з Бродів, яку на той бік переправи завезли до шанців. Пароль: святий Вацлав.

8 липня. Приїхало знову двоє козаків, бо третій Крисенко не хотів більше повертатися до їхнього табору, з такою декларацією від старшини, що на ніякі умови не хочуть дозволити, тільки на Зборівські. Після цього розгніваний король й. м. наказав з усіх боків бити по них аж до вечора. При цьому просурмили пароль, котрий був святий Ян, щоб вся лужна челядь була завтра вранці готова до штурму за певну нагороду. Однак, о годині вночі передалося 10 молдаван з козацького табору, які сказали, що козаки знають наш пароль і хочуть вночі тікати, вже пішло їх понад десять тисяч, за якими наші пішли в погоню і багатьох піймали, через що інший пароль просурмили вночі. Святий Казимир.

9 липня. Зранку сильний дощ припустив, через що не відбувся штурм. Цього дня увійшло до табору дві хоругви Брестського Куявського воєводства, а рівно опівдні дав знати пан краківський королю й. м., що знову козаки приїхали до його табору з листами до різних сенаторів, котрих не хочуть віддати, аж кожному в руки. Внаслідок чого пополудні король й. м. з панами сенаторами і з товариством своєї хоругви прибув до табору на горі і вони відібрали листи, але що в них було ще ніхто не знає, а послів було погано відправлено. Цього дня

нічого не було, до них не стріляли, хоч з табору було видно як сильно вони втікали, однак надвечір наказав король й. м. пану брацлавському воєводі переправитися своїм полком на той бік, щоб їм перешкодив утікати, після чого надвечір почали з гармат з усіх шанців по них стріляти. Пароль: святий Зигмунт.

10 липня. Коли почався деньок, почали козаки з свого табору утікати, що постерегли насамперед джури, потім панове кварцяні і Черська земля, кинулися за ними, насамперед сам князь Богуслав Радзівіл, котрих чимало побив за переправою. Князь Вишневецький також і пан коронний хорунжий погналися за ними, щоб багатьох їх взяти, особливо піших було порубано, але і на переправі чимало їх потонуло, загинув в цій втечі Самійло (*Шумейко — Ю. М.*), старовинний козак, років 80, котрий всі легації з іноземними відправляв і їхній патріарх, котрого підліток й. м. пана грабовецького старости [Станіслава Сорбевського], зрештою молодий чоловік, забив і знайшов при ньому митру, чаші, ризи і інші руські апарати, котрі потім король й. м. віддав. У таборі жодної здобичі не було, крім великої кількості різного провіанту, було знайдено при цьому булаву і той прапор, який король й. м. послав Хмельницькому через київського воєводу Киселя на переяславську комісію; було знайдено і другий прапор, який святої пам'яті Владислав йому дав на турецьку війну і прапор гусарської хоругви й. м. пана краківського, яку втратили у битві в четвер. Також знайшли листи від різних сусідніх правителів і срібний каламар, які віддали королю й. м. Було взято також понад десять гарматок, але пороху і ядер не знайшли, бо наші забрали, і дістали трохи самопалів. Пароль: хвала Господу Богу.

11 липня. Король й. м. наказав просурмити, що хоче йти в погоню за козаками з усім військом, на що посполите рушення ніяк не хотіло дозволити і сьогодні відправили послів з свого середовища до короля й. м.: пана Чапліца, городейського старосту, аріанина, і пана Рея, лібуцького старосту, кальвініста. Просячи щоб їх король й. м. відпустив до їхніх домів, обіцяючи при цьому помагати грошовому війську, просячи тут же про скликання генеральне коло, яке хотіли мати назавтра, що король дозволив. Нещасна Річ Посполита, що у католицькому королівстві не можна знайти католицьких послів, нехай же соромляться цього вчинку, нехай жаліють злочини, нехай (*впаде на них — Ю. М.*) гнів Божий; безперечно було профановано святу раду сектантською помилкою цих послів. Пароль: святий Марцін.

12 липня. Зранку король й. м. з їх мостями панамі сенаторами мав раду про подальшу козацьку війну. Посполите рушення по-старому ніяк не хоче іти далі, тільки в генеральному колі намовили між собою сім тисяч війська, котрих король й. м. не хотів задовільнити. Й. м. п. польний гетьман повернувся. для страху їхнього кажучи, що хан з усіма ордами чекає під Костянтинівим, але вони на це ніскільки на це не зважали. Пароль: святий Даниїл.

13 липня. В генеральному колі була велика сварка щодо більших підкріплень. Рано король й. м. наказав просурмити, що будь-кого, який поїде додому, він накаже їх вигнати з війська, не добившись підкріплень, яких мало бути 15 тисяч. Добжинський повіт тільки перед полуднем прийшов, а до табору по полудні за радою панів сенаторів наказав король й. м. просурмити, що завтра з військом і всім табором він виступає далі до Києва. Пароль: в ім'я Боже.

14 липня. Король й. м. залишивши все посполите рушення під Берестечком, сам з військом грошовим як польським, так і німецьким раненько рушився за милю від Берестечка, також і з піхотою. Пароль: святий Єжі.

15 липня. Король й. м. рушив з військом за Козин півмилі за переправою і став при лісах, чекаючи на підкріплення від посполитого рушення. Де й. м. пан [Яцек] Міхаловський, рожанський стольник, хоча і хворий на подагру, прибув, прагнучи йти з королем й. м. іти на Київ. Пароль: святий ____.

16 липня. Не можучи дочекатися король й. м. підкріплень з посполитого рушення підступив з військом за дві милі до Крем'янця за Орле, де було спіймано кількох козаків і два попи прийшло з монастиря. Пароль святий ____.

17 липня. Рушив король й. м. далі за милю до Крем'янця, де ставши було постановлено панами сенаторами, щоб король й. м. все військо відправив на Україну, а сам повернувся назад. Надвечір прийшло 13 додаткових хоругв, а в сам вечір до табору. Пароль: Святий ____ . Цього ж дня король й. м. наказав й. м. пану Вислові свій другий прапор згорнути, бо товариство з-під нього роз'їжджалося, а решті всім наказав під'їхати під перший свій прапор.

18 липня. Король й. м. залишивши все військо й. м. пану краківському, а сам став на ніч тільки з своїм двором і з своїми хоругвами у Бродах, котрого там чекав пан коронний хорунжий.

З панів теж немало з найманих людей, котрі під хоругви не стали як з козацьких, так і гусарських хоругв товариство, оскільки прапори були згорнуті, при них же і при королю й. м. йшли розпорошені. А це таким чином і для чого: багато з їх м. панів сенаторів і значних панят на цю послугу Речі Посполитої і й. к. м. своїм коштом мали хоругви. Тоді, коли козаки втекли, вийшла їм чверть[...] Й. м. п. пан сандомирський воевода [Владислав Мишковський] цей тільки сам дав гроші на другу чверть, саме тим. яких найняв.

19 липня. Рано король й. м. рушив до Львова, де і цей свій перший прапор, який посвячував легат, наказав згорнути, бо все більше убувало товариства; на ніч став у Білому Камені, де лив сильний дощ цілий день і ніч. Дорога дуже погана була. Короля й. м. несли мули.

20 липня. Хоча припустив сильний дощ, який потім йшов два дні і дві ночі, король й. м. залишивши і вози і двір, прибув на ніч до Глинян, як і двірські і з товариства королівської хоругви, тоді аж третього дня рушили.

21 липня. В сам вечір король й. м. був у Львові [...] в кам'яниці й. м. ксьондза архієпископа [Миколая Кросновського], де не затримуючись більше двох тижнів через ослабіле здоров'я, до чого призвели військові праці і недостатнє шанування [...], де він був у великій небезпеці, бо лікарі вже ручалися за його життя, і тільки Божою милістю uzдоровлений від хвороб, рушив далі до Любліна.

23 липня. Був у фарному костьолі, де було урочисто співали «Тебе Боже хвалимо», й. м. ксьондз архієпископ від себе, а від імені капітули й. м. ксьондз Чурило, виголосили урочисту орацію, було бито з гармат[...].

3 серпня. Вислухавши король й. м. святої меси вирушив зі Львова до села львівських панів — рад за милю від Львова на обід, яким його там частували.

На ніч до Магерова. Там пану [Якубу Міхаловському], своєму хорунжому, в Магерові, на суми, котрі посмертно прийшли на скарб держави від трьох люблінських купців, підписав. [...].

4 серпня. Вирушив король й. м. до Томашова на ніч.

5 серпня. Став король й. м. в Щебрешені на ніч, звідти виїхав, вислухавши святої меси; у дорозі 6 серпня прийшла відомість про смерть черського старости Париса, котре староство віддав своєму хорунжому пану [Якубу] Міхаловському [..].

6 серпня. Король й. м. приїхав на ніч до Кшонного, а на обід був у Жовкві.

7 серпня. О 9 годині перед полуднем став король й. м. у Любліні, де святої меси у благословенного Станіслава Костки у отців єзуїтів вислухав і, відпочивши тільки один день, виїхав до Варшави.

9 серпня. Вислухавши святої меси у отців кармелітів босих, король й. м. вирушив до Варшави, 9 миль на ніч.

10 серпня. Слухав святої меси у отців кармелітів тшевічків на Волі, котрим на підставі берестейської обітниці пообіцяв змурувати костьол. У дорозі безпомилкова новина спіткала короля й. м., що померла його первородна дочка, після цього, маючи ночувати в Осецьку, трохи дав коням відпочити в Гарволіні і, з'ївши обід, пустився до Варшави і став о першій вночі[...]

15 серпня. Урочисто в Варшаві співали «Тебе Боже хвалимо». Піхота, яка залишалася при королеві її м. салютувала, стріляла з гармат, король і королева були у фарному костьолі[..].

30 серпня. Прийшла новина до двору, що князь й. м. Вишневецький руський воєвода 20 серпня по десятій годині перед полуднем [...] помер у паволоцькому замку, маєтності й. м. п. калуського старости [...]. Після якого так були дані вакансії: Перемишль — коронному гетьману [Марціну Калиновському], а Канів і Прасніч й. м. пану коронному хорунжому і пану брацлавському воєводі, а Брацлавське воєводство — сину пана краківського, аж після смерті пана краківського кам'янецькому старості [Петру Потоцькому].

БПАН у Кракові. — ВР. — № 2253/І. — Арк. 71 зв. — 81 зв. Опубліковано М. Нагельським в кн.: Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651). — Warszawa, 1999. — С. 233–268.

№ 182

1651, серпня 31. — Табір коронних військ під Фастовим. —

Лист невідомого до невідомого

„Повідомляю, що пан краківський посилає кілька листів до двору, писаних до нього як від Хмельницького, так і від молдавського господаря. З цих від Хмельницького виявляється, що домагається мирного договору, а до пана краківського пише, щоб затримав військо і оголосив: чого він хоче вимагати від Війська Запорізького? До пана краківського воєводи писав також про призначення місця переговорів, в цих же від молдавського господаря виявляється, що все це він чинить неширо, і господар прислав, перестерігаючи пана краківського, що

потужна орда напевно йде. Ні хан, на солтан-галга не виступають, але Карачмурза напевно з усією ордою обіцяє стати найпізніше останнього дня вересня оригінали цих листів послані королю й. мості, котрих не міг переписати, коли ж і це хворою рукою пишу до в. м., м. мостивого пана.

Ми тут під Фастовим кілька днів стоїмо через дві причини, одна через слабкість здоров'я пана краківського, друга, що князь пан литовський гетьман затягує з'єднання з нами через певні причини. Це правда, що Дніпра і своїх байдаків не годиться покидати, але є у цьому певне і приватний інтерес, а розумному – досить. Пан краківський незважаючи на свою слабкість, вирішив наступати далі., тепер однак роздумує: чи добувати Білу Церкву, у котрій закрилося з усім військовим необхідним щонайменше 40 тисяч козаків, (бо здобуваючи їх, мусили б бути у нас великі втрати) чи теж минути це місто і посягнути на саму голову, на корпус Хмельницького? Хоча і справа є повна небезпеки залишати в тилу Білу Церкву з таким чисельним гарнізоном. Не знаю, що подасть Господь Бог до серця пана краківського, котрий і від переговорів, аби тільки шанобливих, не був далеким. Звідси завтра вирушаємо.

Опубліковано за польською копією: (Grabowski A.). Starżytności historyczne polskie... — Kraków, 1845. — Т. 1 С. 346–347.

№ 183-184

1651, серпень (?). — «Супліка» жителів Києва до старших литовського війська

„Supplika miasta Kijowa.

Jaśnie oświęconym, jaśnie wielmożnym, wielmożnym ich m. pp. regimentarzom wojska j. k. mci W. Ks. Lit. i wszystkim kołu rycerskiemu naniższy ofiarując pokłon.

Ze łzami prosimy, prosimy, abyście w. m. nasze mściwe państwo, miłosierdzia tak nad nami samymi jako i nad domami Bożymi zażyć raczyli i nad miastem Kijowem, chorągwiom nie dopuszczając spustoszeniow, gdzieśmy ręki naszej przeciwko pomazancom Bożym nie podnosili, ale za szczęśliwe panowanie jego majestat Pański błagali i owszem wiele szlachty i szlachcianek pod czas zawieruchów zdrowych zachowali, którzy sami w. m. państwu dadzą sprawę o tym. Dawnobyśmy z tą powolnością naszą w. m. państwu deklarowali, gdyby wolny przejazd był nam przepuszczony. Prosimy tedy i powtóre o obronę od impedigmentów wojennych.

W Kijowie.

Wścw n.wielce mćw pp. wszego dobra zyczliwy bogomodlca i uniżony sługa ze wszystkimi podpisanemi

Silwester Kosow, metropolit kijowski, halicki.

Wojt, burmistrzowie miasta Kijowa j. k. mci

Jozeph Tryzna, archimandryt kijewski ze wszystką bracią w Chrystusie.”

НБУ у Львові. — Ф. 5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 180 зв. — Копія кінця XVIII ст.

Переклад

Супліка міста Києва.

Яснеосвіченим, ясновельможним, вельможним їх м. пп. регіментарям війська й. к. м. В. кн. Лит. і всьому рицарському колу віддаємо найнижчий уклін.

Зі сльозами просимо, просимо, щоб в. м., наше мостиве панство, зволили вжити милосердя як над нами самими, так і над домами Божими і над містом Києвом, не допускаючи спустошень з боку хоругвей, бо ми не підносили нашої руки проти Божих помазанців, але за щасливе панування Його Господній маєстат благали і взагалі багато шляхти і шляхтянок під час завірюх зберегли здоровими, котрі самі в. м. панству про це розкажуть. Ми б давно з цією нашою покірністю в. м. панству декларувалися, якби ми мали вільний проїзд. Просимо тоді і вдруге про оборону від воєнних перешкод.

У Києві.

В. м. н. вельми мостивим пп. всього добра зичливий богомолець і пониженний слуга з усіма підписаними

Сильвестр Косов, митрополит київський, галицький.

Війт, бурмистри міста Києва й. к. мості

Йосиф Тризна, архимандрит київський, з усією братією у Христі.

№ 185

1651, вересня 2. — Київ. — Лист Лукаша Бялобжеського, товариша хоругви литовського стольника, до невідомого

«Про те, що у нас діється, коротко в. м. інформую, що з козаками переговори мало не добігають кінця, бо дуже на це заноситься. Пан краківський з військом на них не напірає: прислав до князя п. гетьмана, просячи на переговори з козаками, якож князь й. мость з двома тисячами йде до коронного війська, а все це військо залишається в Києві, аби лиш було добре для вітчизни. Козаки ж найчутливіші, бо у нас під Києвом щоденно челядь хапають».

Опубліковано: (Grabowski A.) Starożytności historyczne polskie... Kraków, 1846. — S. 348–349.

№ 186

1651, вересня 2. — Київ. — Лист шляхтича Збігнева Морштина до невідомого.

«Тільки про це повідомляю, що неприятель все більше зміцнюється і вже має 60 тисяч козаків, 15 тисяч орди, і щогодини сподівається з Криму 30 тисяч [ординців]. Цими днями військо об'єднається, а якщо переговори, на котрі заноситься, не відбудуться, дамо собі по лобі».

Опубліковано: (Grabowski A.) Starożytności historyczne polskie... Kraków, 1846. — S. 349.

№ 187

1651, вересня 4–30. — Щоденник польського шляхтича про хід військової кампанії після битви під Берестечком

„Continuatio diariusza wojny z kozakami.

Skoro tylko wojska koronne stanęli pod Chwastowem, zarazem codzienne rotmistrzowie różni i towarzystwa po kilkudziesięciu koni przyjeżdżali od j. m. pana krakowskiego, proźbami usilnemi i gorącemi persuasiami wiodać księżęcia jego m. pana hetmana W. Ks. Litewskiego do conjunktiej z wojskiem koronnym, w czym tą (?)

nadzieje szczęśliwego tej wojny skończenia zasadzili byli. Różnie certatum rationibus, nim do złączenia z wojskiem koronnym przyszło, bo książę jego mść ukazował, że ten proceder wojny, który ich mć. pp. koronni wzięli przed się i do którego książęciu jego mć używali, niedobry, bo byłe się namniej Dniepru puścili, tedy nieprzyjaciel wszystkie swoje fortele miał reassumer (co się też i stało), bo póki Dniepr był w (...)*, poty nieprzyjaciel (...)* na wojsko litewskie, żeby za Dniepr in viscera jego nie szło, musiał siły rozerwane mieć, misiał wszystkie ad littora zameczki osadzać i tatarskie posiłki, które nadchodzili jeszcze in suspenso dostawały i gdzie będą potrzebniej się i z której Dniepru strony. Radził za tym, żeby wojsko koronne szło ku Hermanowce, gdzie miejsce, lubo kozakom Chmielnickiego iść, lubo na Białą Cerkiew było intermedium, a sam, trzynając się brzegu i statków wodnych, chciał iść na Trypol, gdzie nie tylko Anton z wojskiem stał, ale i na wodzie kilka set czołnów do atakowania Kijowa miał gotowych. Zniosszy go, dopiero toczyć się radził, i schodzić u tej że Hermanowce, która między temi trzema miejscami jak centrum była. Nie mógł jednak tym zdaniem swym praevalere, nalegano ustawicznie, żeby wszystko porzuciwszy, złączył się, gwoli czemu (...)* consilio wojsko koronne, w tylko cztery miłe miało u Tryleszów do Białej Cerkwie, podstąpiło nazad do Wasilkowa cztery miłe pod Kijów, gdzie książę j. m. nie mogąc żadnymi przeproczać ratiami (...)* sollicitatibus et eksetrationibus virtus cessit i wszystkie imprezy porzuciwszy, łączyć quocunq(um) coetum.

Dnia 4 septemb., zostawiwszy jednak wojsko w Kijowie, z porucznikiem swym, sam z jego mścią panem wojewodą smoleńskim, jego mścią panem stolnikiem litewskim, z jego mścią panem strażnikiem litt., jako commissarzami, kilkanaście chorągwi wzięwszy z sobą, szedł do Wasilkowa, gdzie srodze miłe od wojska koronnego był przyjęty.

W półdrogi pułk cały podkał z panem Minorem i z panem chorążym podolskim, potym przed obozem pan krakowski sam z panem wojewodą podolskim, brzeckim, braclawskim ze wszystkimi pułkownikami i z starszyną pan hetman polny koronny nie potykał, bo eodem momento szedł na ciałę i się że ks(ia)że jego mść z Kijowa wyszedł, zaraz 6 000 kommunika ładem posłał, a 400 czołnów wodą, Dnieprem, a drugie tyło z Desny oraz uderzyć na Kiów mieli, zarazem wsiąwszy o tym pan krakowski wiadomość, rzucił znosić tych pana hetmana polnego, którzy ich dopadzy, lubo przy fortelu i przy starym gospodarzu zniósł feliciter interim owi, co pod Kijów ztąd i zowąd wodą postąpili nic nie sprawili, bo ekscepti na brzegu jak trzeba strzelbą iz dział, natopiwszy się odstąpić musieli, z którymi dwa dni i noc nasi się hałasowali.

Interim od Chmielnickiego coraz listy uniżone, choć nie szczyrze przychodziły o miłosierdzie i o pokój prosząc, za którymi o to jakiegośkolwiek stanęło armistitium, bo już utrimque posłancy od komisarzów jeździli siebie.

Dnia 10 september książę jego mść zatym całemu wojsku z Kijowa przyść kazał, a z wojskiem na trzecim noclegu od Wasilkowa złączyć się z wojskiem koronnym pod tąż Hermanowką, osobno jednak na strzelenie działa od siebie stanęli. Nazajutrz po południe zarazem książę jego mść, ze wszystkich dział kazał uderzyć po trzy kroc salve responsum z dział koronnych wzajem książę jego mść z starszyną jechał do jego mści pana krakowskiego, gdzie nasi hetmani koronnych witali, przyczem i postowie byli Chmielnickiego.

Dnia 15 septemb. consilio comisarzów za requisitą Chmielnickiego o deputowaniu ich m. m. do Białejcerkwi. Jego mśc pan wojewoda smołeński, jego mśc pan wojewoda kijowski, jego mśc pan stolnik litewski i jego mśc pan podsędek braclawski jechali, gdzie nad spodziewanie i Chmielnicki od Masłowego Stawu ze wszystkim wojskiem i z orda, stanął obozem, jego praesentią Sam Bóg zdarzył, bo to samo salwowało naszych, alias zginęły byli pewnie, o czym niżej.

Herentibus deputatis nostris u Chmielnickiego przyszła od nich kartka do ks(iąże)cia jego mści po litewsku pisana, obyczajnie bardzo i nie tykając hałasu swego, atoli natracając dosyć, że niewielka nadzieja pokoju i o convoy dobry żeby potykał prosząc.

Dnia 17 septemb. wszyscy żadnej od samych comisarzów naszych nie mieli wiadomości i (...) * nie bez strachu, który nam przysięga (...) * czyniła siedzieli, przybiegł towarzysz u stołu jego m. pana krakowskiego, dając znać ze ich mm. Jadą miłe za tą nowinę kubkiem wina ekscepto nie dopić, aż drugi przybiegł na żywy Bóg prosząc o posiłek, iż orda w pułmili od obozu napadła i że ich mm. obronną ręką uchodzą, co żywo od stołu się porwało, osobliwie książe jego m. rzuciwszy do swego obozu, po swoich sam skoczył z jego m. panem starostą krasnostawskim, którego w ten czas przed obozem pełna była straż i z nią kwapiąc się biegł in succursum, którzy chyżo z chorągwią jego m. pana krakowskiego przypadł, a potem i wszystko niemal wojsko oczoczko (?) wysypało się, a w tym towarzysz jeden spodkawszy się na dużo zmordowanym koniu, rzecze do ks(ą)cia jego m., że darmo bieżeć, bo już po comisarach których za ćwierć mile położono na płacu i wszystkich co z nimi byli wysieczono, jeno on jeden uszedł, addidit calcar žal i vindicta, tym bardziej wypuścili konie, aż ich mm. z dworu, chwala Bogu, i dosyć spieszno jadą, dopiero zrozumieli z nich, w jakim byli niebezpieczeństwie, bo dzień przed tym wysłali byli wozy i rzeczy swe. Na te w koniec taboru napadli tatarowie, nie tylko pozabierali wszystko, ale i ludzie pościnali, między którymi i pan Nahorecki przez którego się najbardziej z Chmielnickim znosili, poległ, w tym hałasie kozacy starynni, półkownicy dobrze stanęli, bo tatarów kilkudziesiąt na płacu położyli i ich mm. naszych do zamku znowu przed tumultem uwiedli, ale za wszystkiego złapionych w jednych tylko sukniach. Nastąpiła wnocy gorsza sprawa, bo sam Wychowski ostrzegł, żeby się na ostrożności mieli, że dziesięć tysięcy hołoty nieszczęsnej sprzysięgli się uderzyć na zamek, gwoli czemu i kilka sotni przysłano od hetmana dla pilnowania tego i dla repressy tumultu, atoli przecie Pan Bóg ich zachować samą życzliwością starszyny, która pokoju życzyła. Nazajutrz sam hetman wyprowadził ich, posławszy do tatarzów, żeby się niczego nie ważyli, bo i sam przy nich umierać gotów i tak szczęśliwie wybrnęli, a rzeczy przepadły, choć się niektóre u samego oparły hetmana. Wodzowie zaś nie wiedzieć skąd głos przyszedł, że tatarowie gonią naszych i tak i comisarze konie wypuścili i ci zdray (?), co pouciekali, od nich dali do nas znać i wojsko zturbowali, nie można potym dojść, kto czy też nie chciano.

Dnia 19 septemb. za takim przychęcieniem do traktatów insze nastąpiły consilia i z wojskiem ruszyliśmy się ku Białej Cerkwi i gdzie znowu przyszli obadwa posłowie Chmielnickiego, excusując postępek, że hetman żalośny, iż kilkunastu kozaków, którzy się do jego byli przymieszali, dał śćiąć (jakosz tak było), prosząc o miłosierdzie i żeby ten casus nie rwał tak świątobliwej zaczętej rzeczy.

Dnia 21 i 22 septemb. podstąpiwszy pod zamek białocerkiewski o mile naznaczone zjazd intro i puncta declaratione podano zwłoke dolito more i nie tych wysławszy do traktatów, co obiecał, a insze podawszy puncta do transactej zborowskiej stosując się denegatum całe i rozjechało się z niczym. Jego mość pan krakowski czekał interim w taborze kscia jego mści przed którym się zjeżdżali i za powrotem pp. comissarzów (bo sami tylko bez hetmanów zjeżdżali się) tamże miał consilium co czynić czy podejść pod nieprzyjacielski tabor i szczęścia spróbować, czy nie gubiąc ludzi rzucić się w włości jego i ogniem i szablą w nich gospodarować, placuit (?) to, ale spróbował pierwszygo.

Dnia 23 septemb. zaczęły w sobotę rano szykiem namówionym i taborem ogromnym rzuciwszy się ku taborowi nieprzyjacielskiemu, prawe skrzydło ksze jego m. wziął per honor lubo na wszytek impet fortelów nieprzyjacielskich, łewe jego m. pan hetman polny koronny, szrodek jego m. pan krakowski, nad wszytko spodziewanie łądweśmy szyk skończyli, nieprzyjacielski pułki zaraz nas potkały, wyrwano im długo żęby się jak najlepiej od swego taboru wydali, potym gdy im nazbyt długo trzynano i oni już kręcić się poczęli (bo wojsko nasze nie czyniąc żadnych harców nawiałem następowało) zaczęli tę zwadę ksze jego m. ośm wzięwszy chorągwi pułku swego jego mści pana podstołego litt. pana Woronicza, pana Kurpskiego, Smolskiego i Karacewicza i swą kozacką pierwszy się na nieprzyjaciela rzucił sam przywodząc, a pułków w tropy następować kazał, dopomógł tego szrodkiem jego m. pan wojewoda braclawski i pan Czarnecki. Łewe skrzydło czy nie zrozumiało ordinansu, czy per emulationem, nie tylko nie zachodziło w tył, tak oddalonemu od taboru swego nieprzyjacielowi, jako był ordynans, ale simpliciter haesit, także ksze jego m., ze wszytkiego spędziwszy ich (z) pola aż do mogiły, na której trzy krzyże stały pod samą piechoty obroną, a nie mając posiłku z boku tamże stanąć musiał i wszytkiej piechoty impet bez szkody jednak, chwała Bogu, wytrzymać, aż piechoty swej część nadeszła z działami, które zaraz w nieprzyjaciela, co confusja i zamieszanie czyniwszy, że się za wały swe schował, w tym starciu zaraz pierwszym trupem padł pan Woronicz, rotmistrz, od tatarzyna z luku w skronie przez misiurkę postrzelony, mężnie poległ. Z nieprzyjacielskiej strony setnik jeden Szumno (?), w pancerzu pojmany, pianiusienki, to twierdził, że Chmiel siedm kuf gorzałki tego dnia wyczęstował, która ich zaocności, że tak daleko wyszli.

Była tego dnia victoria w ręku naszych kiedyby łewe skrzydło inaczej było poszło jako sami zeznawali więźniowie, jeno i potym deliberatum, co czynić, tym czasem ku wieczorowi się miało tabor w oczach nieprzyjacielskich trzeba było za dnia ustanowić, kazano na odwrót, ksze jego m. nihilominus powracając ku miejscu swego taboru, który bokiem prawym od rzeczki i lasów stał, widząc miejsce nieprzyjacielowi sposobne, przebrawszy nieco dragunów, kazał się pokusić o grobelkę, która barzo nam potrzebna była i dla wody i dla passu na tamtej stronie zarazem nasi wystrzelali nieprzyjaciela z rowów od grobelki, a Skulski, zemkniony od kscia j. m. przez błonie do błota uciekających szmat wyciął, oni znowu reassumptis viribus kusili o naszych, ale znowu wzięli chłostę. Ksże j. m. posłał do pana krakowskiego oznajmując quantum interesti żeby zarazem przy w puł gotowych rowach szanćzyk sobie rzucili denegatum, że już późno i tak ksze jego m. godzinę i więcej trzymając

ten pass i znowu z drugiej grobelki nieprzyjacielskiego taboru bliżej spędziwszy straż jednak nocną postawił na pagorku, któraby broniła jeśliby nieprzyjaciel co tam kopać chciał.

Dnia 24 septemb. nazajutrz znowu w niedziele od Chmielnickiego listy przysły o miłosierdzie, że wczora bez jego woli wypadli excusując, a nihil minus znowu kilkanaście tysięcy w pola wyszli, za czym i naszych kilka pułków wyniść musiało, tam znowu o tę grobelkę hałas, bo ksze jego m., postrzegszy że kozacy skradali się na nią, pan Noldowi, który boku kscia jego m. z dragonami pilnował nastąpić kazał, kawaleria zaś koronna pana Denofa w posiłku szła, tam kiedy dragoni wyparowali ich z lasu, cawaleria wsiadła i dobrą część ich wysiekła, z drugiej strony porucznik pana chorążego wilkom z lasu ich coś wyciął i więźnia wziął, pan Nold zaś nie kontentując się tym apertissime poszedł na okopy i szancu w rogu leżącego wystrzelał ich szanc z działkiem opanował, ale że nie umyślna impreza była, łecz jeno casualis zabawka porzucic go musiał za nastąpieniem wszytkiej piechoty nieprzyjacielskiej interim pułki lewego skrzydła, skrzydła wetując pono wczorajszego wypadscy uderzyli na communika nieprzyjacielskiego i wpędzili go w staw (?) tabor i wjechali byli na nich, jeno po staremu nie posiłkowano jak trzeba pana staroste kamienieckiego, o co się i radzić chciano potym, a zmrok przy tym rozwiódł, atoli przecie raz jeden drugi i trzeci wzięwszy nieprzyjaciel probe już się był scisnął i nie był śmiały. Interim P. Bóg rzucił jaki (?) deszcz przez cztery dni, że i oni i my nic robić nie mogli lubo się na nas co noc gotowali, tatarowie jednak co noc zadawali nam robotkę, podpadając pod tabor albo na czeladź po polach napadając, wodzono też ich po części, osobliwie pan Romanowski ksciu jego mśc dwóch przywiódł, pan Pogirski zaś tatarzyna jednego, ale z nierówną w naszych szkoda, w których się barzo byli wpasli poprostu zimno srogie i deszcz jak cebrem lał, jeśli impresie wojenne pomieszał, tedy i do pokoju i do zawarcia dopomógł, bo ludzie umierać poczęli, konie zdychać o głodzie, o chłodzie stać dłużej nielza było. Wojsko szemrało, wojsk tatarskich coraz przybywało, ustawicznie wisieli, żywności broniąc, czeladź i konie biorac, passy wszytkie zawarte; do dawnych tatarów, Karacz murza przybył, potym Kammabet murza i ordy nohajskie, nuradin sam in dies sperabatur, może być że i nieprzyjaciel nie wszytko miał co trzeba i tak prędzej było i do tego, że wojsko publice mówiło, że kscia jego mśc (nawet i pan krakowski nie był od tego, żeby ksze jego m. wziął jego prace iłe tak zchorzałego), ale ksze jego m. i słowa nie dał rzec na to, declarowawszy, że przyszedł pomagać każdemu z ich mm. nie psować, ani tak wielkiego ciężaru chciał brać na się.

Dnia 28 septemb. przysłał Chmielnicki że sam chce przybyć do obozu i obsides prosił, dano jego m. pana podstolego litt. jego m. pana staroste krasnostawskiego, przeciwko niemu zaś wysłano dwóch poruczników chorągwi usarskich j. m. pan krakowski i ksze jego m. z roznym towarzystwem kiedy jachał, tatarowie za cugle łapali, prosiąc, aby nie jachał, ale on, ofuknąwszy się, jachał i pułkownikom niektórym zatrzymującym się odpowiedział, iż to przecie z królem jego m. i z Reczy Pospolitej sprawa, dufać i poprzedzić nam trzeba.

Skoro do namiotu wszedł, zaraz padł na ziemię u nóg pana krakowskiego, płacząc i o przebaczenie występków prosząc, potym kscia jego mści rękę przy stół całował,

płacząc, zatym czytano pacta i eks utraq parte zatrzymane być mają poprysiążono, zatrzymał go jego m. pan krakowski na obiad, na którym i temu i owemu rozne prymóweczki dawał, aż potym do kscia jego m. rzekł: „Zal mi żeśmy się z sobą nie sprobowali”. Powiedział ksze jego m., że miał dosyć czasu sprobować się, kiedy ksze jego m. nim wojska koronne przyszły 4 niedziele stał w Kijowie, ale że do tego nie przyszło mógł przecie mieć od swych nie raz relatią, jako się im ta proba nadała”, w żart to obrócił, wziawszy rękę kscia jego m. całował, ale potym, kiedy się w żart wywarł furią na gospodarza jego mści, która lubo rownie wszystkich ich m. m. afficiebat (bo nieco inszego tylko o jego ku k. j. m. i Rzeczy Pospolitej życziwości), atoli kscia jego m. jako syna barziej by był jego m. pan krakowski z panem wojewodą kijowskim przez miłosierdzie Boże nie prosili, żeby się pijanemu nie przeciwil i publica paci juramento stabilitae to darował, a zatym i sami pułkownicy łedwie go nie za łeb wymknęli i na koń wsadzili, na którym dojechać nie mógł, ale go, na podwodzie prostej ułożywszy, dowiezli. Nazajutrz przysłał Wyhowskiego solenniter o przebaczenie pijanych rzeczy prosząc, co ksze jego m. generoso contemptu przyciąwszy, declarować mu kazał, że jeżeli nie przestanie durować, tedy co ma przy honorze gospodar j. m. ważyć gotów, a i tam trafi na próbę jakieg(o) sobie życzy. Jakokołwiek chwala Bogu za pokój z tym durnym stanął, bo sprawy nie tylko było wszyscy fugam circum spiciebant i myśmy jak w (...) * zadumani chodzili, patrząc, co się to dzieje i myśląc wszytko o piławieckiej, a narzekając na dzień tej conjuctiej, która o włoskę wszytkiej sławy naszej nie zepsowała. Pan krakowski, pan zacny i wielkiej ekspeditiej w dziele, ale coś kiedy zdrowia nie ma i jeszcze go Pan Bóg był osobliwe chorobą obłożył, co nic nie mógł czynić, a z collegi żadnej nie miał pomocy owszem, wszytko na złość jeden drugiemu czynił, i z płaczem nie raz to wymawiał, że kiedyby nie ksze jego m. był, tedy by był i sam wniwecz się obrócił, co też i hetmani czynić mieli. Rzecz Pospolita nic o nich nie radziła, wypchali ich jak na zgubę, co lepszi ludzie z Beresteczka powrócili, przy chorągwich tylko porucznicy, głód, nędza co dzień ludzi sotniami wymowała. Służba wojsku się ultima 7bris kończyła, ale powiatowego zaciągu, którzy żadną miarą dosługować nie chcieli, czas sam i następujące niepodoby rozwodzili wojnę. Conditie zaś lepsze stanęli niż pod Zborowem, bo zniesienie unii nieco było pozwolono, liczba kozaków do połowicy mniejsza, szlacheckie dobra od tego hultajstwa oderwane także też Braclawskie, Czernihowskie województwa oderwane, tak że tylko w samym województwie Kijowskim znajdować się mają, a nade wszytką renuntiatią przyjaźni z pogany, która ostatnią ojczyzny zgubę zaciągają, tak wojna skończona, pokój stanął. (...) * się jednak na ruszeniu się rozjeżdżali, bo nasi nader nieostrożni miedzy strażami z obu stron zjeżdżając, handlowali to tym, to owym, przy którym handlu nie jeden suknie albo konia zbył, bo się zawaliwszy gdzie odzierali, tatarowie zaś zajeżdżając, czapki zrywali z głów, albo zajachawszy dwaj, to jeden zawadził siekierką za cugłę, a drugi z konia zepchał, to potym z tym uciekali. Ale gdy do naszej litwy tak żartować przyszli i jeden tataryn p. capitanowi Przypkowskiemu kapeluszer zerwał, zganił mu ten żart, bo z pistoletu, dopadszy go, strzełił weń i zabił, drugi zaś towarzysz obuchem tak dał tatarzynowi, że z konia spadł, czemu cudownie i sami tatarowie dziwowali i kozacy chwali[li], że dobrze się stało, uczynili wprawdzie tatarowie

okrzyk, ale pułki, z którymi ksze jego m. na swym skrzydle stał, gotowe były („„)* i takeśmy się potym tymże szykiem, jakośmy podstąpili, roseszli, a wojsko wszystko na odwodzie szło.

Мыśmy zaś kilka dni z pp. koronnymi zmieszawszy, chwala Bogu, rozjechali się przystojnie, wojsko wszystko kscia jego m. z płaczem zegnało, z naszymi sroga miłość, zwad żadnych uszanowanie wielkie, nawet i cześć Polesia nad Tiezerwią (?) ku Turowu, aż ksze j. m. u pp. hetmanów koronnych wojsku naszemu sprawił eo respectu, żeby koronnego bliżej było, a potissimum, żeby do Litwy nie szło (*дали подаються умови Білоцерківського миру — Ю. М.*.)”

БПАН. — ВР. — № 1017. — Арк. 67–71 зв. — Тогочасна копія.

Переклад

Продовження щоденника війни з козаками.

Як тільки коронні війська стали під Фастовом, зразу щоденно різні ротмістри і товариства по понад десять кінних приїжджали від й. м. пана краківського, наполегливими проханнями і палкими запевненнями ведучи князя його м. пана гетьмана В. кн. Литовського до об'єднання з коронним військом, в чому покладали надію на щасливе закінчення цієї війни. Були різні розумні суперечки, поки до з'єднання з коронним військом дійшло, бо князь його мость вказував, що цей хід війни, котрий застосовували їх мость pp. коронні і котрий пропонували князю його мості вживали, недобрий, бо якби тільки трохи від Дніпра відійшли, тоді неприятель всі свої хитрощі мав як звичайно (що й сталося), бо поки Дніпро був в (...)*)*, неприятель (...)*)* на литовське військо за Дніпро в його серце не йшло, мусив мати розірвані сили, мусив всі буквально замочки укріпляти і татарські підкріплення, котрі надходили ще в нерішучості діставали і де будуть потрібні і з котрого боку Дніпра. Радив після цього, щоб коронне військо йшло до Германівки, де місце, хоч козакам Хмельницького йти, або на Білу Церкву, а сам, тримаючися берегу і водних кораблів, хотів йти на Трипілля, де не тільки Антон став з військом, але й на воді кількесот човнів мав готових до атакування Києва. Розгромивши його, тоді лише радив битися, і сходитися біля цієї ж Германівки, котра між цими трьома місцями була як центр. Не міг однак свою думку відстояти, наполягали постійно, щоб покинувши все, з'єднався, завдяки чому (...)*)* раду коронне військо, тільки в чотирьох милях мало біля Трилісів до Білої Церкви, підступило назад до Василькова чотири милі під Київ, де князь й. м. не можучи жодної рації довести (...)*)* підбурювачі хоробро прибули і всі імпрези облишивши, зійшлися будь-де.

4 вересня, залишивши військо в Києві, із своїм поручником, сам з його мостю паном смоленським воєводою, його мостю паном литовським стольником, з його мостю паном литовським стражником., як комісарами, взявши з собою понад десять хоругв, йшов до Василькова, де суворо був прийнятий у милі від коронного війська.

На півдорозі цілий полк зіткнувся з паном Мінором і з паном подільським хорунжим (*Миколаєм Дзедушицьким — Ю. М.*), потім перед табором пан краківський сам з паном подільським воєводою (*Станіславом «Реверою» Потоцьким — Ю. М.*), брестським, брацлавським з усіма полковниками і з

старшиною пан польний гетьман коронний не бився, бо у той момент йшов на чату і що князь його мость з Києва вийшов, зразу 6 000 кінноти суходелом по-слав, а 400 човнів водою, Дніпром, а інші стільки ж з Десни мали вдарити на Київ, зразу взявши про це відомість, пан краківський, кинувся громити їх; пана польного гетьмана, котрий натрапивши на них, хоч при хитрошах і при старшому господарі щасливо розбив, а ті, що під Київ звідусіль водою наступали, нічого не вдіяли, бо на березі виключно від стрільби з гармат потопившись, му-сили відступати, з котрими два дні і ніч наші галасували.

Між тим від Хмельницького щоразу приходили понижені листи, хоч і не-щирі, з проханням милосердя і миру, за котрими з обох боків стало перемир'я, бо вже мкось посла від комісарів їздили.

10 вересня князь його мость всьому війську з Києва наказав вийти, а з вій-ськом на третьому нічлігу від Василькова з'єднався з коронним військом під тою ж Германівкою, однак осібно стали на відстані пострілу з гармати. На-завтра пополудні зразу князь його мость наказав тричі вистрілити з усіх гар-мат, дали взаємний салют і з коронних гармат; князь його мость з старшиною їхав до його мості пана краківського, де наші коронні гетьмани вітали його, при чому були й посла Хмельницького.

15 вересня рада комісарів за вимогою Хмельницького про відправленні їх м. м. до Білої Церкви. Його мость пан смоленський воевода, його мость пан київський воевода, його мость пан литовський стольник і його мость пан брац-лавський підсудок поїхали, де над сподівання і Хмельницький від Маслового Ставу з усім військом і з ордою став табором, його присутність дав Сам Бог, бо це само врятувало наших; загинули б напевно були, про що нижче.

Коли наші посла затримались у Хмельницького прийшла від них записка до князя його мості писана по литовськи, дуже елегантно, не торкаючись галасу, але досить натякаючи, що невелика надія на мир і просячи про добрий конвой.

17 вересня всі жодної відомості від самих наших комісарів не мали і (...) * не без страху, котрі нам присяга (...) * чинила сиділи, примчав товариш у столу його м. пана краківського, даючи знати що їх мм. їдуть; ще не допили із задо-воленням за цю новину келиху вина, як примчав другий просячи заради Бога про допомогу, бо орда у півмилі від табору напала і що їх мм. оборонною рукою відходять; всі рвонулись від столу, особливо князь його м. кинувшись до свого табору, по своїх сам кинувся з його м. паном красноставським старостою, кот-рого у той час перед табором була сторожа і з нею, кваплячись, мчав на допо-могу, він хижо з хоругвою його м. пана краківського примчав, а потім і майже все військо охоче висипало, а при цьому один товариш зустрівшись на сильно змученому коні, сказав князю його м., що даремно мчати, бо вже настав кінець комісарам, які за чверть милі полягли на полі і всіх, що з ними були, вирубано, тільки він один втік, давши шпори і вирвавшись, тим більше випустили коней, аж їх мм. з двору, хвала Богу, і досить спішно їдуть, тільки тоді ми зрозуміли від них, у якій вони були небезпеці, бо за день перед цим вислали свої вози і речі. На ці вози в кінці табору табору напали татари, не тільки позабирали все, але і людей порубали, між якими поліг і пан Нагорецький, через якого

(комісари) найбільше зносилися з Хмельницьким; у цій сутичці старовинні козаки, полковники, добре стали, бо кількадесят татар поклали на місці і їх мм. наших знову до замку запровадили перед бунтом, але з усього обдертих, тільки в самому одязі. Вночі настала гірша справа, бо сам Виговський остеріг, щоб були пильними, що десять тисяч нещасної голоти присяглися, що вдарять на замок, через що кілька сотень прислано від гетьмана для пильнування цього і для придушення бунту, а оскільки Господь Бог їх хоче зберегти самою зичливістю старшини, котра хоче миру. Назавтра сам гетьман провів їх, пославши до татар, щоб нічого не наважувались чинити, бо й сам при них (комісарах) готовий померти і так щасливо видосталися, а речі пропали, хоч деякі у самого гетьмана залишилися. Не знати звідки прийшла чутка, що татари женуть наших і так і комісари випустили коней і ці зрадники (?), що повтікали, від них дали нам знати і зтривожили військо, не можна було потім добитися, хто чи також не хотіли.

19 вересні за таким заохоченням до переговорів наступили інші наради і ми з військом рушили до Білої Церкви і коли знову прийшли обидва посла Хмельницького, вибачаючись за вчинок, і що гетьман смутний, бо понад десять козаків, котрі були примішалися до бунту, наказав стратити (як справді було), просячи про милосердя і щоб цей випадок не зрівнав початої святої справи.

21 і 22 вересня підступивши під білоцерківський замок, у милі призначено з'їзд і подано пункти декларації, затягнувши час і не тих виславши на переговори, що обіцяв, а інші подавши пункти, стосуючись до Зборівської угоди вцілому відкинуті і роз'їхалися ні з чим. Його мосьть пан краківський чекав між тим у таборі князя його мосьть перед котрим з'їжджалися і після повернення пп. комісарів (бо самі тільки з'їжджалися без гетьманів) там же він мав чинити раду: чи піти під неприятельський табір і спробувати щастя, чи не гублячи людей, кинутися у волості і вогнем і шаблею в них господарювати, постановити це, але спробувавши першого.

23 вересня. Після цього в суботу рано умовленим порядком і величезним табором кинувшись до ворожого табору, праве крило князь його м. взяв по честі хоч на всю силу ворожих хитроців, ліве — його м. пан гетьман польний коронний, середину — його м. пан краківський, несподівано для всіх ледве ми скінчили шикуватися, зразу нас зустріли ворожі полки, вирвано їм довгі зуби якнайкраще від свого табору вигнали, потім коли їм надто довго тримано і вони вже почали крутитися (бо наше військо не чинячи жодних герців, навально наступало) почали цю суперечку, князь його м., взявши вісім хоругв свого полку його мості пана литовського підстоля пана Воронича, пана Курпського, Смольського і Карацевича і свою козацьку кинувся перший на неприятеля, командуючи військами, а полкам наказував він йти слідом, у цьому допомогла середина, його м. пан брацлавський воєвода і пан Чарнецький. Ліве крило чи не зрозуміло наказу, чи через сум'яття не тільки не заходило в тил неприятелю, який так віддалився від свого табору, як було наказано, але простіше, також князь його м., прогнавши їх з усього поля аж до могили, на котрій стояло три хреста під захистом самої піхоти, а не маючи підкріплення, там же з боку мусив

стати і всієї піхоти тиск без шкоди однак, слава Богу, витримати, аж надійшла частина своєї піхоти з гарматами, котрі зараз у неприятеля, вчинивши конфузю і замішання, що він сховався за свої вали; у цій сутичці зразу першим трупом впав пан Воронич, ротмістр, від татарина з луку у скроню через місьюрку поцілений, мужньо поліг. З неприятельського боку один сотник Шумно (?), у панцирі взятий, п'янений, і стверджував, що Хміль сім куф горілки у цей день віддав на частування, котра горілка їх заохотила, що так далеко вийшли.

Цього дня була б перемога в наших руках, коли б ліве крило інакше пішло як самі в'язні визнавали, тільки і потім вирішували, що тим часом чинити, надвечір треба було поставити табір на очах неприятеля ще в день, наказано відступати, князь його м. тим не менш, повертаючись до місця свого табору, котрий став правим боком від річки й лісів, бачачи місце зручне неприятелю, відібравши трохи драгун, наказав їм спробувати взяти гребельку, котра нам дуже була потрібна і через воду і шляху на тому боці наші вогнем з рушниць вибили неприятеля з ровів від гребельки, а Скульський, посланий (?) князем й. м., через оболонь до болота втікаючих, багатьох вирубав, вони знову, відновивши сили, спробували відбити наших, але знову дістали прочуханку. Князь й. м. послав до пана краківського, повідомляючи наскільки це важливо і щоб зразу при напівготових ровах зробили невеликий шанець, що вже пізно і так князь його м. понад годину тримав цей шлях і знову з другої гребельки ближче до неприятельського табору прогнавши сторожу, однак нічну [сторожу] поставив на пагорбі, котра б боронила, якби неприятель хотів там щось копати.

24 вересня назавтра, в неділю, знову від Хмельницького прийшли листи про милосердя, вибачаючись за те, що вчора без його волі вийшли битися, а незважаючи на це знову понад десять тисяч в поле вийшли, за чим і наших кілька полків мусили вийти, там знову за цю гребельку галас, бо князь його м., постерігши, що козаки прокрадалися на неї, наказав наступати пану Нольду, котрий при боці князя його м. пильнував з драгунами, кавалерія ж коронна пана Денгофа йшла на підкріплення, там коли драгуни виганяли їх з лісу, кавалерія всіла на них і вирубала значну їх частину, з другого боку поручник пана хорунжого як вовків з лісу мав їх щось вирубати і взяв полоненого, пан Нольд же не задовольнячись цим, відкрито пішов на окопи і шанець, який стояв на розі, вистріляв їхній шанець і опанував з гарматкою, але що не задумана була ця сутичка, але як випадкова, змушений був його покинути через наступ всієї ворожої піхоти. Між тим полки лівого крила, реваншуючись за вчорашнє, вискочивши, вдарили на ворожого кіннотника і загнали його в став (?) табір і виїхали проти них, однак по-старому не помогли як треба кам'янецькому старості, про що й хотіли радити потім, але присмерк розвів [обидва війська], однак раз, другий і третій неприятель вчинив спробу і їх стиснув і не був сміливим. Між тим Господь Бог послав дощ, який йшов протягом чотирьох днів, що і вони і ми нічого не могли робити хоч готувалися на нас щоночі, а татари щоночі завдавали нам роботу, підскакуючи під табір або нападаючи по полях на челядь, ловили

також їх частково, особливо пан Романовський князю його мосьть двох привів, пан Погирський — одного татарина, але з незрівняними втратами наших; просто сильний холод і дощ лив як з відра, якщо і військовим операціям зашкодив, тоді й до укладення миру допоміг, бо почали вмирати люди, здихати з голоду коні, через холод не можна було довше стояти. Військо нарікало, а татарських військ щоразу прибувало, вони постійно нападали, забороняючи взяти провіант, беручи челядь і коней, перекрили всі шляхи; до давніх татар прибув Карач мурза, потім Камамбет мурза і ногайські орди, сподівалися самого нурадина, може бути що неприятель не все мав що треба і так швидше було і до того, що військо вголос говорило, що князь його мосьть (навіть і пан краківський не був проти, щоб князь його м. взяв на себе його працю, оскільки він хворів), але князь його м. і слова не дав сказати про це, заявивши, що прийшов помагати кожному з їх мм., не псувати, ані такого великого тягара не хотів на себе брати.

28 вересня прислав Хмельницький з тим, що сам хоче прибути у табір і просив заложників. Дано його м. пана литовського підстоля, його м. пана красноставського старосту, проти нього вислано двох гусарських поручників; й. м. пан краківський і князь його м. з різним товариством коли їхав, то татари хапали за віжки, просячи, щоб не їхав, але він, вилаявтися, їхав і деяким полковникам, які його затримували, сказав, що однак це його з королем його м. і з Річчю Посполитою справа, нам треба довіряти і попереджувати.

Як тільки увійшов до намету, зразу впав на землю біля ніг пана краківського, плачучи і просячи про пробачення провин, потім князя його мосьть руку цілував через стіл, плачучи, за цим було читано умови миру і взвємно на додержання їх мають присягати, затримав його його м. пан краківський на обід, на котрому і тому й іншому давав різні примовки, аж потім, звертаючись до князя його м. сказав: „Жаль мені, що ми з собою не спробували [битися]”. Сказав князь його м., що він мав досить часу спробувати, коли князь його м. перш ніж прийшли коронні війська, стояв 4 тижні у Києві, але що до цього не дійшло, однак міг мати від своїх не раз реляцію, як їм та спроба вдалася”; він це обернув у жарт і, взявши руку князя його м., поцілував її, але потім, коли жартома з люттю накинувся на господаря його мосьть, котра хоч і на всіх їх м. м. спричиняє (бо нічого іншого тільки про зичливість до й. м. і Речі Посполитої), однак князя його м. як сина швидше б був його м. пан краківський з паном київським воеводою заради милосердя Божого не просили, щоб п’яному не суперечив і заради укладеного миру це дарував, а затим і самі полковники ледве його не за лоба витягли і на коня посадили, на котрому він не міг доїхати, але його, поклавши на простій підводі, довели. Назавтра прислав Виговського офіційно перепрошуючи за п’яні речі, що князь його м. зневажливо прийнявши, сказав йому передати, що якщо не перестане дуріти, тоді що має при гонорі господар й. м. готовий зважитися, а і там натрапить на таку спробу, якої собі зичить. Але хоч якийсь хвала Богу, мир настав з цим дурнем, бо справи не тільки всі навколо зростали (?) і ми як у (...) * замислені ходили, дивлячись, що це діється і думаючи все про пилявецьку, а нарікаючи на день цього союзу, котра ледве

не зіпсувала всієї нашої слави. Пан краківський, пан значний і великої відповідальності в ділі, але що ж, коли не має здоров'я і ще його Господь Бог особливою хворобою обклав, що нічого не міг чинити, а з колег не мав жодної допомоги взагалі, все чинили на зло один одному, і з плачем не раз це докоряв, що коли б не князь його м., тоді б був і сам внівеч обернувся, що теж і гетьмани мали чинити. Річ Посполита про них не дбала, випхнула їх як на погибель, що ліпші люди повернулись з Берестечка, при хоругвах тільки поручники, голод, нужда щодня людей косила сотнями. Служба війську кінчалася останнього дня вересня, але повітового набору, котрі ніяк не хотіли дослужити, час сам і наступна непогода скінчили війну. Кондиції ж кращі були укладені, ніж під Зборовом, бо на ліквідацію унії трохи було дозволено, кількість козаків зменшилася наполовину, шляхетські добра були відірвані від цього гультяйства, також і Брацлавське, Чернігівське воєводства, так що тільки у самому Київському воєводстві мають знаходитися, а понад усе розрив приязні з поганями, котра приводила до останньої погибелі вітчизни, так була закінчена війна, настав мир. Однак (...) * на рушенню не роз'їжджались, бо наші надто необачно між сторожами з обох боків з'їжджаючись, торгували то тим, то сим, під час такої торгівлі не один позбавився одягу або коня, бо десь заваливши, обдирали, татари ж заїжджаючи, шапки зривали з голів, або заїхавши двоє, то один зачепив сокиркою за віжки, а другий зіштовхував з коня, потім з цим втікали. Але коли до нашої литви прийшли так жартувати й один татарин п. капітанові Пшипковському зірвав капелюх, засудив цей жарт, бо з наздогнавши його, вистрілив з пістолету і вбив його, другий же товариш так вдарив обухом татарина, що той впав з коня, чому чудесно й самі татари дивувалися і козаки хвалили, що добре сталося, вчинили справді татари крик, але полки, з котрими князь його м. став на своєму крилі, готові були (...) * і так ми потім ти же порядком, як ми підступили, розійшлися, а все військо йшло ланцюгом.

Ми ж кілька днів з пп. коронними проживши, хвала Богу, пристойно роз'їхалися, все військо з плачем попрощалось з князем його м., з нашими суворомилість, ніяких свар, велика шаноба, навіть і частина Полісся над Тезервою (?) к Турову, аж князь й. м. у пп. гетьманів коронних нашому війську вчинив, щоб коронне було ближче, а головним чином, щоб до Литви не йшло (далі подаються умови Білоцерківського миру — Ю. М.).

№ 188

1651, вересня 6. — Уривок з «Табірною щоденника»

князя Я. Радзівіла

„Kapitan lejtenant Wizgierd do wsi, na którą Kostyrka był napadł o północy, comendirowany, zastawszy tego zdrayce pode wsią, dobrze go przepłoszył, konie odgromił, języków czterech wziął, z których od jednego kozaka z okopu łojowskiego, confessata odebrawszy się takie».

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 197. — Копія 1651 р.

Переклад

Капітан-лейтенант Візгерд відряджений до села, на яке Костирка напав опівнічі, застав цього зрадника під селом, добре його переполохав, відбив коней, чотирьох «язиків» захопив, з котрих від одного козака з лоївського окопу, взяв таку конфесату.

№ 189

1651, вересня 7. — Козацький табір біля Білої Церкви. —

Лист Б. Хмельницького до А. Кисіля

"Jaśnie wielmożny mści panie wdo kijowski, mój wielce mści panie i bracie!

Wierna praca w. n. m. pana jawna jest Panu Bogu i wszystkiemu światu, że w. m. n. m. pan starasz się uslinie o to, jakoby się krew chrześcijańska nie rozlewała, jedno jako u nas tak u w.m. dobrym siła zlorzeczy, i to siły zobopólne według mowy naszej w Boklijowie (Arklijowie) obrócone były. Teraz w. n. m. pan do końca pracować chciej i rady tej mojej racz posłuchać a pokój nieodwłoczny do końca pracować chciej i rady rasz posłuchać a pokój nieodwłoczny uczynić takim sposobem, żeby wojska w. m. m. panów i nasze rozeszły się i ich m. pp. komisarze wysadzeni byli na czas od w. n. m. pana naznaczoney.

Wiesz w. n. m. p., wiesz w. n.m. pan sam dobrze, jako nieboszczyk sławnej pamięci pan Zołkiewski z Sahajdacznym bez rozlania krwi obeszli się i zgodę uczyniwszy wypisu zaraz nie czynili, aż na potym. Tak i w. m. n. mciwi pp teraz potrafiajcie, żeby zobopólnie nie ginąć, a ja przysięgam Bogu w Trójcy jedynemu, że szczerce do pokoju skłaniam się (ktoby onego nie życzył, niechaj go Bóg skarze!) i potrafiam tak, jakoby najlepiej było, co w. n. m. pan zlecił j. m. panu Nachoreckiemu, wszystkiego wysłuchawszy. Tylko teraz przed tym tumultem nic uczynić nie możemy. Lepiej powoli sprawować, gdyby się wszystko rozeszło, co obszerniej posłańcom naszym zleciliśmy. Racz w. m. m. m. pan to jak najprędzej sprawować, abyśmy w zobopólnym pokoju bezpiecznie zostawać mogli. I ich m. pp komisarze na pewne miejsce, to jest do Białej Cerkwi zjachać niechaj raczą, to, co potrzebnego będzie, statecznie postanawiając. Do tegoż nam, jako w. m. sam wiesz, za cudzych poddanych i chłopów nie się, tylko swoje wolności nam idzie. Ten tedy list do w. m. m. pana posyłając, upraszam, aby w. m. m. pan jak najprędzej do efektu rzecz przyprowadzić raczył.

Czego po w. m. m. panu pewnym będąc, że pilnować i starania przyłożyć raczysz, oddaję się zatym jak najpilniej z usługami memi lasce w. m. m. pana.

Z taboru 7 septembris 1651.

W. m. n. m. pana cale życzliwy brat i sługa Bohdan Chmielnicki,
Hetman Wojska j j. k. m .Zaporowskiego."

Sysyn F. E. Dokumenty of Bohdan Xmel'nyc'kyj. // Harvard Ukrainian Studies. — V. II. — № 4. — 1978. — С. 512.

Переклад

Ясновельможний мості пане київський воєводо, мій вельми мостивий пане і брате!

Вірну працю в. м., н. м. пана, видно Господу Богу і всьому світу: в. п. пан дуже стараєшся, щоб християнська кров не проливалася, як у нас, так і у в. м.

добрих, дуже лають, і ті сили обопільні, як ми казали в Іркліїві, були обернені. Тепер зволь в. м. м. пан зволь попрацювати до кінця і вислухати моєї поради. Треба не зволікаючи, встановити мир і поради зволь послухати, щоб війська в. м. м. панів і наші розійшлися і їх м. пп. комісари прибули на час, встановлений в. н. м. паном. В. н. м. пану добре відомо, що небіжчик, славної пам'яті пан Жолкевський з Сагайдачним без кровопролиття обійшлися, а згоду вчинивши, не робили одразу випису, а лише потім. Так і в. м. наші милостиві пани старайтеся тепер, щоб не гинути обопільно. А я присягаюся Богом, Єдиним в Трійці, що щиро схилиюся до миру. А хто не хотів би цього миру, нехай того Бог покарає, а я роблю так, щоб було якнайкраще. Що в. н. м. пан доручив пану Нахорецькому, все вислухали. Але тепер, перед цим бунтом, нічого не можемо вчинити. Краще це робити поволі, коли всі розійдуться, про що докладніше ми доручили нашим посланцям. Зволь в. м. м. м. пан якнайшвидше впорядкувати цю справу, щоб ми могли безпечно перебувати у мирі. Нехай звольть і їх м. пп. комісари з'їхатися на певне місце, тобто до Білої Церкви і те, що їм потрібне, буде статечно ухвалено. До того ж, як сам в. м. знаєш, нам битися не за чужих підданих та селян, а за свої вольності. Посилаючи цього листа до в. м. м. пана, прошу, щоб в. м. м. пан зволив якнайшвидше довести цю справу до успішного кінця. Будучи впевнений, що в. м. м. пан зволиш пильнувати цю справу і докладати зусиль, віддаюся якнайстаранніше із своїми послугами милості в. м. м. пана.

З табору 7 вересня 1651.

В. м. н. м. пана у всьому щирий брат і слуга Богдан Хмельницький, гетьман Війська й. к. м. Запорізького.

№ 190

1651, вересня 7. — Козацький табір біля Білої Церкви. —

Лист Б. Хмельницького до А. Кисіля

"Jaśnie Wielmożny Mci Panie Wdo Kijowski, nasz Wielce Mci Panie i Dobrodzieju!

Lubo nie według naznaczonego terminu od nas do W.M.M. Pana J.M. Pan Nahorecki powraca, jednak cum finali nostra declaratione, którą posterunkom naszym totaliter zleciliśmy, upraszając W.M.M., abyś W.N.M. Pan i Dobrodziej zawziętej prace swojej, jakoś począł dla wiaryś i krwie chrześcijańskiej pracować, ustawać nie raczył, ale żebyś powagą swą senatorską włożył się w to i był przyczyną do J.K.M. Pana N. Miłościwego i wszytkiej Rzeczypospolitej, aby dalszego krwie rozlaia poniechawszy nas do miłościwej łaski swej przyjać raczyli. My już z strony naszej szczerze się skłaniamy, tylko prosimy, abyś W.M.M. Pan rzecz do efektu jako najprędzej przywodził, abyśmy pokoju požadanego doczekawszy zobopólnie Pana Najwyższego chwalili, którego majestatowi ś. wszystko i rozsządkowi W. M. M. Pana poleciswszy, łasce W.M.M.P. samych jako najpilniej.

Dan z taboru 7 septembris anno 1651.

W.M.N. Pana i Dobrodzieja życzliwi i najaniżsi słudzy

Bohdan Chmielnicki z Wojskiem J.K.M. Zaporow."

Sysyn F. E. Documents of Bohdan Xmel'nyckyj. // Harvard Ukrainian Studies. — V. II. — № 4. — 1978. — С. 512.

Переклад

Ясновельможний мості пане київський воєводо, нам вельми м. пане і добродію!

Хоч й. м. пан Нагорецький повертається від нас до в. м. пана не у призначений час, однак з закінченою нашою декларацією, котру ми цілком доручили нашим посланцям. Просимо, в. м. м., щоб в. нам м. пан і добродій своєї завзятої праці, яку почав для християнської крові і віри, не зволив припиняти, але щоб свій сенаторський авторитет доклав до того і клопотався у й. к. м., нашого милостивого пана, і всієї Речі Посполитої, щоб подальше кровопролиття залишив і нас вони зволили прийняти до своєї милостивої ласки. Ми вже з нашого боку щиро схиляємося, тільки просимо, щоб в. м. м. пан, якнайшвидше приводив справу до ефекту. Щоб ми дочекавшись жаданого миру, разом хвалили Найвищого Господа, Котрого святому маєстату все і на розсуд в. м. м. пана доручивши, милості в. м. м. п. самих якнайстаранніше.

Дано з табору 7 вересня 1651 року.

В. м. н. пана і добродія зичливі і найнижчі слуги Богдан Хмельницький з Військом й. к. м. Запорізьким.

№ 191

1651, після 7 вересня.-Лист чернігівського полковника

Стефана Подобайла (Пободайла)

до литовського хорунжого Кжиштофа Зигмунта Паца (?)

„Stefan Pobodajło, pułkownik czernichowski jego królewskiej m. zaporoski i wszystkiego Siewierza, na ten czas na założie kraju Siewierskiego.

Mój łaskawy panie chorąży W. Ks. Lit.

Doszedł list od w. mc do miasta Siedniewa do mieszczan i wszystkiej włości swojej. O tym liście i do mnie, pułkownika, do Czernichowa znać дано, którego zaś listu czytając, nie chciałem tego zaniechać, żebym nie nawiedził dobrego zdrowia w. mc. przez te moje pisanie, a iż mi się podała słuszna okazyja, w tamte kraje wasze, przez które pisanie wprzod żałuje, przypadku twojego od Pana Boga naznaczonego, po miłej małżonce twojej. I przy tym nie pomauł dziwuję się zamysłu twemu, tak bardzo skwapliwemu, że do zniesienia traktatów, ważysz się tako прędkо слуг swoich на urząd насылаć i sam w krótkim czasie być obiecujesz. Ja też w. mc. życząc z przyjazni mojej, nie bądź (...) * skwapliwy, bo j. mc. pan hetman nasz ma w (?) króla j. mci, pana naszego miłościwego, że lubo w. mc. i panowie на mająтності swoich najeżdżając, ale zosobna, aby kozakom, towarzystwu mojemu, od was żadnej krzywdy i przenagabania najmniejszego nie było. W czym przec[ieź](?) ubezpieczając w. mc., mająтності poddanych swoich dla odzoru на час i dzień так skromnie dworem swoim. Jednakże to tylko nie justygując на нас nie chorągwiами, ani z бęгнами, ani we stu koni ludzi, abo we dwuset, to już i ja nie ślubuję, aby w przemieszkaniu, w takim witaniu nie była прęдка rozprawa, w której бędziesz się w. mc. kajał, a ja i w. mci mająć dzieci roznych, żałować nie pospiem. Jednakże w. mc. będąć, jako pan i sławny monarcha, tedy względem на mię, слугę z ramienia j. mci pana hetmana i wszystkiego towarzystwa naszego Wojska Zaporowskiego, dzierzaw i włości twojej

siedniwskiej. Zaczynam przysyłać drugi raz do mnie posłańców swoich, tak długo bez podarku mnie, przyjacielowi i słudze swemu, pospołu z towarzystwem moim, choć nie od wielika, na sejm (?) сотніу золотых або не другим albo choćбы і на dziesiątek, tak rozumiem, że nie było by to za toboju zawždy, chyba przed toboju.

Zatym z powolnymi posługami memi pilno oddają, pospołu z moim towarzystwem pilno czołem bijąc.

Stefan Pobodajło, pułkownik czernichowski, Wojska jego królewskiej mci Zaporożskiego”

Ч. — ВР. — № 145. — С. 409 — 411. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передусє заголовок зроблений копійстом: „Копія листу Стефана Подобайла, пулководника чєрнігівського до хоружєго литовського”, тобто «Копія листу Стефана Подобайла, полководника чернігівського, до литовського хорунжого». Опубліковано в перекладі російською: Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. — Днепрпетровск, 1984. — С. 78—79)

Переклад

Стефан Пободайло, чернігівський полковник його королівської м. запорозький і всього Сівера, на той час на обороні Сіверського краю.

Мій ласкавий пане хорунжий ВКЛ.

Дійшов лист в. м до міста Седнева, до міщан і всієї своєї волості. Про цей лист і до мене, полковника, до Чернігова дано знати, котрого листа читаючи, хотів би побажати доброго здоров'я в. м. цим моїм листом, а оскільки у мене була слухна оказія, то в ті ваші краї, цим листом насамперед висловлюю жаль з приводу твого випадку, визначеного Господом Богом, (смерті) милої твоєї дружині. І при цьому дуже дивуюся твоєму замислу, дуже поспішному, що ти до розриву мирних трактатів, наважуєшся так швидко своїх слуг посилати на уряд і сам у короткому часі обіцяєш бути. Я теж в. м. зичачи з моєї приязні, не будь (...) * поспішний, бо й. м. наш пан гетьман має у (?) короля й. мості, нашого милостивого пана, що¹ хоч в. м. і панове на свої маєтності найжджаючи, але особливо, щоб козакам, моєму товариству, від вас жодної кривди і найменшого тиску не було. У чому все ж (?) убезпечуючи в. м., маєтності своїх підданих для надзору на час і день (прибувайте) скромно своїм двором. Однак це тільки не дратуйте нас не хоругвами, ні з барабанами, ні з сотнею кінних людей, або й двомастами, це вже і я не схвалюю, щоб в жительстві, у такому вітанні не була швидка розправа, в котрій будеш в. м. каятися, а я і в. м., маючи різних дітей, пожаліти вас не встигну. Однак в. м., будучи як пан і славний монарх, тоді на мене, слугу з волі й. м. пана гетьмана і всього нашого товариства Війська Запорізького, держав і волості твоєї седнівської. За чим не присилай вдруге до мене своїх посланців, без подарунку мені, своєму приятелеві і слугі, разом з моїм товариством, хоч не від велика (?), на сейм (?) сотніу золотих або не другим або хоча б і на десяток, так розумію, що не було б це за тобою завжди, хіба що перед тобою.

¹ Вірогідно, копійст пропустив частину тексту.

За цим старанно віддаюся з покірним и моїми послугами, разом з моїм товариством старанно б'ючи чолом.

Стефан Пободайло, чернігівський полковник Війська його королівської мості Запорізького.

№ 192

1651, вересня 10. — Мозир. — Лист шляхтича Силіча до невідомого

«Мені тут прийшлося ще чекати на відомість, як з Києва, так і з Любеча, бо й досі ще любецьке військо (котрого 4 000 з п. Францкевичем, мозирським старостою,) залишається в облозі цього гультайства. З Києва пп. Корвіни обидва приїхали з табору і розповідають, що п. київський воєвода з паном київським і з їх пп. коронними гетьманами, як і з нашим гетьманом, у понеділок мали засісти на комісії у Варшаві. А тут у Брагині повно козаків, у Загалі спалили міст і їх самих скрізь повно. Я тут чекаю тільки на відсіч Любеча, хіба що йому князь п. гетьман захоче давати підмогу: бо якщо це [місто] не буде мати підкріплень, то без сумніву не витримає».

Опубліковано: (Grabowski A.) Starożytności historyczne polskie... Kraków, 1846. — S. 349.

№ 193

1651, вересня 17. — Табір коронних військ. —

Лист Анджея М'ясківського до велюньського стольника

„Dziwna mi rzecz być musi, że w. m. m. p. z niełaski swojej raczysz mi obycere nieco niedbalstwa, a ja, widzi Bóg, po chorobie mojej recuperatis virib(us) żadnegom razu nie opuścił, abym się był nie miał odezwać w. m. m. p., et(?) cum beneficinn mala nadw. Ale i to pacienter przyjmuje od w. m. m. p., mając nadzieję pomścić się tego da Pan Bóg na chlebie i winie w. m. m. p. Myśmy się szczęśliwie za łaską Bożą pod Wasilkowem stanęli. Bo naprzód zdarzył naszym P. Bóg rozgromić tabor kozacki, o trzy mile stąd, gdzie było siedm tysięcy wybornych kozaków z dobrym orężem i trzema działek, co za intentia ich była (...) * periculi wojska litewskiem, ex confessatis w. m. m. p. wyrozumiesz. Chciało to hultajstwo szczęścia probować na bajdaki litewskie nocnym sposobem na wojsko lithewskie w kilkunaście tysięcy uderzyć, jednakże pomylił im Pan Bóg szyki, bo i ci na zadzie przez j. m. p. hetmana naszego polnego rozgromieni zostali i tam ci na wodzie bez tych oschnąć (?) musieli. Bo książę j. m. p. starosta żmudzki, będąc tu na ten czas, dał zaraz znać w lot do swoich, aby się mieli na ostrożności od tych, co wodą mieli następować pod Kijów. W tej potrzebie przeszłej zginęło na trzy tysiące kozaków, chorągwi kilkunaście i dzałek trzy naszym cesserunt. Z naszych niewiele zginęło: kapitan jeden dragański p. starosty kałuskiego i około kilkunastu ludzi. Po tej potrzebie znac dano, że kozacy jako to in condicione już mieli i z gury Desny (?) spusiwszy się i dołem od Mikulskiego monastera nastąpiłi na Kijów i na bajdaki lithewskie i tam potężnie się z nimi strzelają litewscy. Przybieżał tu jeden, co na to patrzył. J. m. p. krakowski posłał tam p. Sokoła w kilkunastu chorągwi na posiłek, nadzieja w Bogu, że nieprzyjaciel nie odniesie pociechy. Jesli by jednak było bardzo duszno lithewskiemu, my

byśmy musieli iść na odsiecz, jeśli (?) też sami przełomią nieprzyjaciela, my po staremu jutro, P. Boga wzięwszy na pomoc, ruszywszy się stamtąd, (...) * dokąd czy prosto pod Białocerkiew, czy ku Chmielowi, co non (...) * w zadzie białocerkiewskim, gdyż nam siła ci białocerkiewscy szkodzą, biorąc i ścinając czeladź i w tył nam zachodzą ku Pawłowocy, że już i przejazd barzo niebezpieczny (...) * od nieprzyjaciela (...) * zostajemy, już się nam wielga resolutią otrząsnąc przydzie, którzy nieprzyjaciel tak zażacty jest, że oczywiście na nas łajac, wołają: «Po coście tu buntownicy lachowie przyszli, kiedy król nazad powrócił, już to nie wasza ziemia, ale carska» i na chłopów nawet, w tył nam zostających, tak zażarci, że ich znosić przegrążają się i ich dobra, jako to auditur, że na Pawłowoc grożą, aby ich z dymem do nieba puścili, alec tam jest i z wołoszą dzisiejszą, co ich tam p. starosta kałuski poseła pod trzysta ludzi, oprócz chorych, których także nad sto i więcej zostało się różnych osob (tymi też chorobami zasłaniając się siła bardzo, jako to (...) * mamy nazad uchodzi polaków, niemców z końmi, byłem, dla tego siła panów od koni odpadło i celadzi, siła rotmistrzów od towarzystwa). J. m. p. Jan Sapieha z podjazdu się wrócił i czterech chłopów, kozaków tamtecznych, przyprowadził, których takie są confessata: plebs miszą się i radzi ku pokojowi, jeno ich starszyna trzyma (...) * ich przyściem Chmiela z tatarami, który w niedziele przyszedł w kilkadziesiąt (...) * we stu przypadszy do ich (?) koni, bronić się im kazał, upewniając ich za naszym podstąpieniem w tył (?) nam zastąpić potężnie. In tanta multidutine było zdycha bardzo ich, samych gwałt pochorzątych i chłeba im żadno (?), a na pasze aż za kilka mil jeździć muszą. Od Chmiela żadnego responsu p. wojewoda kijowski nie ma, skąd wszystci, ale i ten kozak tu pro obside zostawiony argumentuje, że Chmiel wszystko in ilusionem (?) czynił, żeby nam kunszt jaki sub specie tractatów mógł wyrządzić, a sam się zmocnić. Dziś też zacny kawaler p. Curyło, rotmistrz j. k. m., u niego familia sua podziękował z wielkim żalem wojska wszystkiego. Chorych a znacznych barzo wiele po obozie leży tak u nas jako i Łitwy. Książę j. m. p. starosta żmudzki z nami zostaje w kilkunastu chorągwi więcej nie mając. Załecam się.”

НБ України у Львові. — ВР. — Ф. (бібліотека Баворовських). — № 235. — Арк. 84 зв. — Тогочасна копія. Тексту документа передує запис зроблений копіюстом: „Сопія листу j. m. p. Анджежа Миасковського до j. m. p. stolnika wieluńskiego z obozu d. 17 septembris”, тобто «Копія листу й. м. п. Анджея М'ясківського, галицького стольника, до й. м. п. вєлюнського стольника з табору 17 вересня.

Переклад

Дивна мені має бути річ, що в. м. м. п. з своєї немилості зволиш мені закинути дещо недбальства, а я, бачить Бог, після своєї хвороби відновивши сили жодного разу не пропустив, щоб не відізватися в. м. м. п. і з прихильністю мав. Але і це терпляче приймаю від в. м. м. п., маючи надію помститися того, дай Бог, на хлібі і вині в. м. м. п. Ми щасливо з милості Бога стали під Васильковим. Спочатку дав Господь Бог нашим розбити козацький табір, за три милі звідси, де було сім тисяч добірних козаків з доброю зброєю і трьома гарматками, а яка їхня інтенція була (...) * небезпека литовському війську, з конфесат в. м. м. п.

* Слово дописане зверху.

зрозумієш. Це гультайство хотіло спробувати щастя, напавши вночі на литовські байдаки і вдаривши на литовське військо силою в понад десять тисяч, однак Господь Бог поламав їхній стрій, бо й ті позаду були розгромлені й. м. п. нашим польним гетьманом і там на воді без тих мусили сохнути (?). Бо князь й. м. п. жмудський староста, будучи тут у цей час, зразу дав знати своїм, щоб вони були обережні від тих, що мали наступати водою під Київ. У цій битві загинуло три тисячі козаків, нашим дісталось понад десять хоругв і три гарматки. З наших небагато загинуло: один драгунський капітан п. калуського старости і близько понад десятка людей. Після цієї битви було дано знати, що козаки як це в умові вже мали, і спустившись з верху Десни і знизу від Микільського монастиря наступили на Київ і на литовські байдаки і там потужно з ними литовські перестрілювалися. Прибіг сюди один, що на це дивився. Й. м. п. краківський послав туди п. Сокола з понад десятком хоругв на допомогу, надія на Бога, що неприятель не переможе. Якщо б однак було дуже тяжко литовському війську, ми б мусили йти на відсіч, якщо (?) теж самі зломлять неприятеля, ми по старому завтра, Господа Бога взявши на поміч, рушившимся звідси (...)* туди чи просто під Білу Церкву чи до Хмеля, що не в тилу білоцерківським, коли ж нам дуже ці білоцерківці шкодять, беручи й рубаючи челядь і в тил нам заходять до Паволочі, що вже й проїзд дуже небезпечний (...)* від неприятеля (...)* залишаємося, вже нам велику рішучість прийдеться отрясати, котрий неприятель є таким затятим, що явно на нас лаючи, волають: «Навіщо ви, свавільні ляхи, прийшли, коли король повернув назад; вже це не ваша земля, але царська» і на селян навіть, які залишаються в нашому тилу, такі затяті, що їх погрожують громити і погрожують на їхні добра, як це чути, що хочуть йти на Паволоч, щоб їх з димом до неба пустити; але там є і з молдаванами сьогоднішня, що їх там п. калуський староста посилає триста чоловік, крім хворих, котрих також більше ста залишилося різних осіб (також прикривається цими хворобами дуже багато, як це (...)* маємо назад йде поляків, німців з кіньми, бидлом, для цього багато панів й челяді від коней відпало, багато ротмістрів з товариства). Й. м. п. Ян Сапіга повернувся з роз'їзду і чотирьох селян, тамтешніх козаків, привів, котрих такі є конфесати: плебс мішається і раді миру, але їх тримає старшина (...)* їх приходом Хмеля з татарами, котрі в минулий тиждень прийшли в кількадесят (...)* у сто припали до їхніх (?) коней; боронитися їм наказав, запевняючи їх за нашим наступом в тилу (?) нам заступити потужно. Їхнє бидло сильно здихає, самих багато хворих і їм жодного хліба не дають, а на пашу аж за кілька миль мусять їздити. Від Хмеля п. київський воевода не має жодної відповіді, що всі, але і цей козак тут як заложник залишений аргументує, що Хмель все чинив в ілюзії, щоб нам хитрість якусь під виглядом переговорів міг вирядити, а сам зміцнився. Сьогодні теж значний кавалер п. Чурило, ротмістр й. к. м., у нього помер з великим жалем всього війська. Дуже багато хворих і значних лежить у таборі, як наших, так і литовських. Князь й. м. п. жмудський староста залишається з нами з кількадесятьма хоругвами, більше не маючи. Віддаюся.

№ 194

1651, вересень. — Табір коронних військ. — Новина

„Obóz Chmielów nasi rozproszyli; sam Chmiel napród do Chechrina, tamtecznego zamku, uciekł, ztamtąd do Kodaka. Wojsko nasze dostało szturmem Tripolu, i kozaków wyścinali; tamże koło Tripolu kupy kozackie poznosili, sine ulla clementia, bo inaczej nie chcieli jeno szablą z niemi tractować. Białocerkiew się poddała.

Wojsko litewskie z łaski Bożej pospołu z panem Sokolem zniesli kozaków, którzy byli pod Kijowem, potym złączyli się z wojskiem koronnym i szli przeciwko Chmielowi i tatarom, których pod Trelisem rozproszono i siła nieprzyjaciela na placu legło. Pokój pewny z czernią i z kozakami, ale conditio jakie, jeszcze nie mam wiadomości, tylko u starszych. Kozakóm, co się dobrowolnie poddali i odstąpili Chmiela, dano regimentarów pewnych etc.”

НБ України у Львові. — ВР. — Ф. 5. — Арк. 201. — Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис зроблений копійстом: „Даяць знаць in septembris z obozu”, тобто «Даютъ знати у вересні з табору».

Переклад:

Наші розпорошили табір Хмеля; сам Хмель утік спочатку до Чигирина, тамтешнього замку, а звідти — до Кодака. Наше військо штурмом взяло Трипілля і козаків вирубали; там же коло Трипілля розгромили козацькі купи без жодного милосердя, бо інакше не хотіли, тільки шаблею з ними трактувати. Біла Церква піддалася.

Литовське військо з милості Божої разом з паном Соколом розбило козаків, котрі були під Києвом, потім з'єдналися з коронним військом і йшли проти Хмеля і татар, котрих розпорошили під Трилісами і багато неприємелів полягло. Певний мир з черню і з козаками, але на яких умовах, ще не маю відомості, тільки у старших козаків, що добровільно піддалися і відступили від Хмеля, дано певних регіментарів і т. д.

№ 195

1651, вересня 18. — Табір козацьких військ під Русинівкою. —

Лист Івана Виговського до короля Яна Казимира

Tym samym siła mie dobroczynna waszej królewskiej mś., pana mego miłościwego, obowiązała i dewinkowała do wiernego poddaństwa łaską, im większe jej uznawano oświadczone indicia, i w tym nieposłednie one notując, gdy się wasza królewska mś. Theodozemu Tomkiewiczowi do tego skłonił dobrodziestwa, żeś nie tylko prace jego osobliwą odważył nagrodą, ale jeszcze inszym dla powodu i przykłądu, hojnie raczył bez (...) * pańskiej ręki szlacheckim przy ozdobie klejnotom, w czym aby się waszej królewskiej się nie ustająca od niego oddawała nagroda i teraz, skoro po fatygach podrozných, stanął u portu, i nam pańskiego affektu przyniosł innotescencya (?) natychmiast ofiarował ad remeandum cum bonu laudem rei perfectae, swoje ochotę, ale (?) jednak użyliśmy jego utrudzenia dyskrecyi, na kogo inszego to włożywszy, śpieszniej drogi brzemie. Jakoż pan Jerzy Kopora, zycząc sobie dobrej waszej królewskiej mś., pana mego miłościwego, gościny, tę oświadczył po sobie życzliwość, aby znać dał waszej królewskiej mści, jako najprędzej za Bożą

pomocą i szczęśliwym przyjaznego nieba zrządzeniem, kiedy tedy członki rozerwanie do dawnego przywroczone stanu. Nadzieja go nie zawiedzie, która zasciedził w łaskę waszej królewskiej mści, że gdy z taką wieścią pańską rękę waszej królewskiej mś. całować będzie i ten jako i drudzy jego co (...) * quali antecedentes równą odnieść nagrodę, która wszystkie swoje ochłodzi podięte fatygi. Jakoż juste (?) każdemu waszej królewskiej mci debebitur hoc adf(g)orenti a(x)enima łaska, ponieważ teraz dopiero prawdziwa (...) * nam(?) po długim zaginiwaniu Bożym, kiedy odjąwszy miecz od nas krwawy, wszystko na wieczną obierteracyą obsiadły niesnaski. Wiele tedy za to waszej królewskiej mci podziękowawszy, że podła moja przyczyna w taką wyszła pana Theodoszemu Tomkiewiczowi korzyść, że i teraz exinanire siły swoje na usłudze waszej królewskiej mci życzy sobie pokornie prosząc, aby et presentium debataris niedaremna była o szczędliwej łaski waszej królewskiej mci nadzieja. Wszakże i w tym samym pański swej waszej królewskiej mci oświadczył animusz, gdy pokażesz non convenire fermie into steriles, bez osobliwej komukołwiek dobroczynności (...) *, te same tylko licząc in quo quid praestiteris munis(f)iecutia.

Dalszych przy tym zatrzmawszy panu Tomkiewicza wiadomości temuśmy relacyi zupełną o tutejstych progresach złęcili powinność do nóg miłościwej zalecam łasce waszej królewskiej mści, pana mego miłościwego, jako najpilniej”.

Ч. — ВР. — № 145. — С. 285–287. — Копія XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: «1651, die 18 septembr. Ex ms. arch. Radz. niesw. Копія листу pana Wychowskiego, hetmana Wojska Zaporowskiego, do jego królewskiej mości de data 18 7bris w taborze pod Rusinowką», тобто „1651, вересня 18. З рукопису з несвізького архіву Радзівілів. Копія листу pana Виговського, гетьмана Війська Запорізького, до його королівської мості від 18 вересня (даний) у таборі під Русинівкою”.

Переклад

Тим самим дуже мене доброчинність вашої королівської мості, мого милостивого pana, зобов’язала і передбачила до вірного підданства милість, тим більше їй визнавало освідчені вияви і в тим не останні нотуючи, коли ваша королівська м. Феодосія Томкевича до цього схилив добродійства, що не тільки його праці особливою відзначив нагородою, але ще іншим для приводу і прикладу, гойно зволив без (...) * панської руки шляхетським при оздобі клейнодом, у чому щоб вашій королівській невтомна від нього була нагорода і тепер, скоро після подорожніх клопотів, став у порту, і нам приніс панського афекту свідчення (?) одразу офірував свою охоту до повернення з добрими результатами (?), але (?) однак ми застосовували його утруднення у збереженні, на кого іншого це вложивши, тягар спішної дороги. Як пан Єжі Копора, зичачи собі доброї вашої королівської мості., pana мого милостивого, гостини, цю освідчив по собі зичливість, щоб дав знати вашій королівській мості, якнайшвидше за Божою поміччю і щасливим приязного неба призначенням, коли розірвані члени будуть повернені до давнього стану. Надія його не підведе, котру заощадив у ласці вашої королівської мості, що коли з такою вістю буде цілувати панську руку вашої королівської мості і цей як і другі його (...) * як і

попередники рівну отримав нагороду, котра всі свої охолодить клопоти. Як справедливо кожному вашій королівській мості звертатися з милостивою промовою (?), бо тепер тільки справжня (...) * нам (?) по тривалим гніві Божому коли відвівши від нас кривавий меч, все на вічні охопили сварки. Тоді дуже подякувавши за це вашій королівській мості, що низьке моє клопотання в таку вийшла пана Феодосію Томкевичу користь, що і тепер витратив свої сили на услуги вашій королівській мості зичить собі, просячи покірно, щоб з добрими дебатами недаремна була на щасливу милість вашої королівської мості надія. Все ж і у цьому самому вашій королівській мості свій панський освідчив анімуш, коли покажеш безпліддя неузгодженої боротьби, без особливої кому б то не було добротинність, це саме тільки розраховуючи на послуживого подателя.

№ 196

1651, вересня 20. — Під Речицею. — Лист шляхтича Могильницького до великого литовського гетьмана Я. Кішки

„Jaśnie wielmożny a mnie wielce miłościwy panie, panie i dobrodzieju miłościwy! Z połockiego stanowiska naszego według ordynacy i rozkazania w. mści, pana i dobrodzieja naszego, wyszedszy 23 juny, śpiesznośmy się brali ku miejscu, od w. mści pana i dobrodzieja naszego, naznaczonem pod Rzeczyce, jako jeśmy według taxy, nam danej, bez żadnego uciążenia ludzkiego żyjąc i w ciągnienu idąc (...) * sufrais, a należącej ekspropriis nostris substantiis z naprzykrzeniem wielkim mieszków naszych ciągnienu tęskliwie skracaając faeliciter stanęli pod Rzeczcze d. 30 augusti; wyglądałem szczęśliwej od w. mści dobrodzieja samego promissi, żeś miał nas pod Rzeczycą rozkazać pisać, a nie dociekawszy się, umyślnie posyłam towarzysza compani mej supliciter upraszając, aby nam clementią swoją pańską chciał succurere i one jako powietnikom swym okazać w porownaniu służb z innych powiatówym żołnierzom similias, frasować by to nas niepomału musiało, gdybyśmy byli alieniowani od łaskawej w. mści, dobrodzieja naszego, clementii, ponieważ popolu z jednych sejmików postanowieni, obrani, ciągnielіśmy do obozu pod Rzeczycą od w. mści pana i dobrodzieja naszego naznaczon, a miałbym być uposlędziony, nie rozumiałbym po łasce w. mści, mego mściwego pana, powiat orszański kilka dni przyszedł przed nami i ten żadnej powinności bez nas nie odprawował, my że bez popisu do tych czas jesteśmy, do nóg upadając, upraszamy supliciter pana i dobrodzieja naszego, abyś nas, jako swoich własnych sług i powietników raczył porównać z nimi albo z jakim innym powiatem, bo i tak w haniebnym parsku stojąc w samej Rzeczycy, musieliśmy rozebrać blokawzy kopane, na których co noc straż odprawować musim z długą strzelbą, a w polu osobliwa straż potężna, a jako to na nasze chorągwie dwie ciężko, łączno w. m., nasz miłościwy pan, wybaczyć może pan Jabłonowski, w samym zamku z swoją piechotą barzo zchorała, a drudzy i poumierali, z ostatkiem pomaga nam teje nędzy kłepać, wyglądamy tedy łaskawej promissi w. mści, mego mściwego pana, żeś nam raczył obiecać między innemi powiatami swoje nam okazać łaskę, chciej tedy w. m., nasz miłościwy pan, albo kogo (...) * suo zesłać do nas dla popisu albo tu do kogo napisać, żeby nas popisali, bo ja nie

ważyłem się i przed jeo mścią panem pisarzem polnym pisać się choć tu, w Rzeczy, był, ponieważ rozkazanie mie od w. mci zaszło, że od w. mci, mego mściwego pana, miała być desegno na (?) persona dla popisu, czekamy tedy na szczęśliwą od w. mci, mego miłościwego pana, wiadomość.

Nie życzył bym ja długą legendą w. m., m. m. pana i dobrodzieja, trudnić, być inaczej nie może, bo musze oznajmić, co się tu dzieje. Ksze jeo mc pan het(man) szedł z cięcią wojska pod Kijów, o którym mało co słyszeć, ale jako rumores sparguntur z miast ukraiennych pod Masłowem utarczke, ktoremu cztery tysiące ordy zbił i kozaków coś, sam się do Kijowa, powrócił. Chmielnicki ustąpił ośmińście mil od Kijowa, o pokój prosi i (...) * jeżeli nie zdrade gotuje, oczekując posiłków; pacholik z listami jachał z naszego (?) obozu; wypisawszy z jakiego lista, copią posyłam w. mci, memu mściwemu panu. Książę Wisniowiecki zapewne Biała Cerkiew wysiekl, w której było do pięćdziesiąt tysięcy i sam potym, zachorowawszy, umarł dnia dwudziestego piątego augusta pod Chwastowem. Wróćąc (?) u nas tu dwie chorągwie, oszmianska i połocka, panu Hołonowskiego coś piechoty w Łojowie w dwóch blohauzach jest piechoty ośm set, nad którymi pan Bolt jest pułkownikiem; ten sług, za Dnieprem, w blehawzie potężnie obwarowanym; w Lubieczu pięć tysięcy różnego wojska, nad którym pułkownikiem jeo mc. pan Matyasz Frackiewicz, starosta mozyrski; książę jeo m. do Kijowa szedł, opuściwszy Czernikow, w którym kozaków było, jako szpiegarze dawali znać, czterdzieści pięć tysięcy; i gdy dowiedzieli się; że już oddalił się książę jeo mc. z wojskiem daleko, przybrawszy sobie hul-tajstwa kilka tysięcy trzydziestego pierwszego augusta pod Lubiecz podstąpili rano, koni trzy tysiąca zabrali, sami się podkopali blisko, i codziennie na harc wypadając, z dział biją i lud, będąc(y) w mieście, infestują; także pan pułkownik pisze do nas, prosząc o posiłek, którego listu nie możemy (?) odyskać, ale terminu z niego przepisana posyłam; list ten do nas przyszedł (...) * semtembris, za czym na się spólnie z sobą, wyszliśmy i z chorągwią (...) * idziemy (?) pod Łojów przyszli, prosiliśmy pana pułkownika łojowskiego, aby nas piechotą posiłkował, deklarując naszą ochotę i miłość dla ojczyzny (?) iść braci na odsiecz Lubieczowi, żadną miarą nie chciał i piechoty nam nad pięćdziesiąt dać nie chciał, deklarując, że z tego okopu łojowskiego książę jeo m. iść nie rozkazał. My, bacząc, że słaby posiłek, wyprawiwszy communika sto koni spod obudwoch chorągwi, maniovcami, którzy purtiwe do Lubecza przeszli, którego wojsko (...) * wysiedszy, którego z triumfami (...) *, jakoby siła było ludu świeżego, którzy przez pułtora dnia odprawowali z niemłą szkodą kozacką i naszych kilku postrzelono, a że dla głodu na koń się trudno się dłużej było bawić, wrócili się znowu w tydzień (?) do Rzeczy; jednak nie małośmy dobrego sprawili, bośmy serca swoim dodali, kozaków strwożyli i drogi po tracie (?) (n)ależete poprostywali. Pisze znowu, nas wokując, pan pułkownik lubecki do siebie, ale że nas nieszczęsna Rzeczyca, na której wałach pieszo z długą strzelbą straży odprawujem trudni, żeń (nie) mamy komu zamku i mieściska zaszpeconego porucić, jednak musimy znowu tymi dniami, naradziwszy się: albo wysyłać potężny podjazd abo się samym z chorągwiami ruszać, bo gwałtownie następuje nieprzyjaciel, jeżeli się Sam Najwyszczy w to nie włoży, bo się tak blisko podszańcował, że z wału kamieniem do nich dorzucić.

Książa Wiszniowieckiego ponieważ w żywie nie zostało, szemrzą coś o pokoju. Więcej nie mając o czym pisać, tylko o poratowanie ludmi pod Rzeczyce supliciter upraszając; samego mie w łaskę w. m. ci, mego młściwego pana, jako najpilnej pod nogi kładę

Zpod Rzeczyce 20 7bris a(nn)o 1651.

W. m. pana i dobrodzieja, mego m. c. pana, najniższy służebnik Mogilnicki, rotmistrz na Połocku m. pana.

(P. S.) Dwoch hultajskich wodzów Szarapata i Suhaniaka, niemało ludzi mając, grożą na Rzeczyce, jakoż i bajdaki, łodzie płynące, gromią. Jeo m. p. Gosiewskimu łodzy dwie pogromili, uczynili na kilka tysięcy szkody. O czym szyrej ten mój towarzysz da sprawę w. m. panu.”

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 9903. — С. 4–5. — Оригінал(?)

Переклад

Ясновельможний а мені вельми милостивий пана, пане і добродію милостивий!

З нашого полоцького стану згідно з ординацією і наказом в. мості, нашого пана і добродія, вийшовши 23 червня, ми спішно бралися до місця, в. мостю нашим паном і добродієм, призначеного під Речицею, як є згідно з такою нам даної, (тут) живучи без жодного людського обтяження і йдучи в поході (...) * з належною нашою субстанцією, з великою прикрістю наших мішків, тоскно скорочуючи щасливо стали під Речицею 30 серпня; виглядаю від самого в. мості, мого добродія обіцянки, що мав нас під Речицю наказав переписати, а не дочекавшись, спеціально послав товариша моєї компанії благально просячи, щоб нам своєю панською милістю хотів посприяти і їх як своїх земляків виявив в порівнянні служб з інших повітових жовнірів, щоб нас це непомалу мусило турбувати, коли б ми були віддалені від милостивої ласки в. мості, нашого добродія, бо разом з постановою одного сеймиків обрані, рушили ми до табору під Речицею від в. мості пана і добродія нашого призначений, а мав би бути упосліджений, не думав би після милості в. мості, мого мостивого пана, Оршанський повіт прийшов кілька днів перед нами і цей жодної повинності без нас не чинив, ми ж без перепису досі знаходимося, до ніг упадаючи, покірно просячи нашого пана і добродія аби нас, зволь зрівняти з ними як своїх власних слуг і земляків або з якимось іншим повітом, бо і так у ганебному пирсканні стоячи у самої Речиці, ми мусили розібрати копані блокади, на котрих щоночі мусимо відправляти сторожу з довгими рушницями, а в полі особлива потужна сторожа, а як це на наші дві хоругви тяжко, легко в. м., наш милостивий пан, може вибачити пан Яблонівський, у самому замку з своєю дуже хворою піхотою, а інші й повмирили, з рештою помагає нам цю ж нужду клепати, чекаємо тоді милостивої обіцянки в. мості, мого мостивого пана, що нам зволив обіцяти виявити нам свою милість між іншими повітами, побажай тоді в. м., наш милостивий пан, або кого своєю (...) * послати до нас для перепису або сюди до кого написати, щоб нас переписали, бо я не наважився і перед його мостю паном польним писарем переписуватися хоч тут, у Речиці, був, бо наказ

дійшов від в. мості, що від в. мості, мого милостивого пана, мали вказати особу для перепису, тоді чекаємо на щасливу відомість від в. м., мого милостивого пана.

Не хотів би я утруднювати довгою розповіддю в. м., м. м. пана і добродія, але не можу не повідомити про те, що тут діється. Князь його мось пан гетьман йшов з частиною війська під Київ, про котрого мало що чути, але як доходить чутки з окраїнних міст під Масловим був бій, у котрому чотири тисячі орди розбив і щось козаків, сам повернувся до Києва. Хмельницький відступив на вісімнадцять миль від Києва, просить про мир і (...)*, якщо не готує зраду, чекаючи підкріпленнь; пахолок з листами їхав з нашого (?) табору; виписавши з якогось листу, посилаю копію в. мості, моєму милостивому пану. Князь Вишневецький певно вирубав Білу Церкву, у котрій було до п'ятдесяти тисяч і сам потім, захворівши, помер двадцять п'ятого серпня під Фастовим. Повернулось (?) до нас тут дві хоругви, ошмянська і полоцька, пана Голоновського щось піхоти у Лоеві у двох блокгаузах є вісімсот піхоти, над котрими полковником є пан Больт, цей має слуг, за Дніпром, в блокгаузі потужно укріпленому; в Любечі, п'ять тисяч різного війська, над котрим полковником є його мось пан Матіаш Фронцкевич, мозирський староста; князь його м. до Києва йшов, облишивши Чернігів, у котрому було козаків, як шпигуни давали знати, сорок п'ять тисяч; і коли довідалися; що вже віддалився князь його м. з військом далеко, додавши собі кілька тисяч гультяйства тридцять першого серпня рано підступили під Любеч, забрали три тисячі коней, самі близько підкопалися, і щоденно виходячи на герць, з гармат б'ють і нападають на вояків, які знаходяться в місті; также пан полковник пише до нас, просячи про допомогу, котрого листу не можемо відшукати, але витяг з нього переписаний посилаю; цей лист до нас прийшов (...)* вересня за чим на себе спільно з собою, ми вийшли і з хоругвою (...)* йдемо, (?) під Лоїв прийшли, ми просили пана лоївського полковника, щоб нас підкріплював піхотою, декларуючи нашу охоту і любов до вітчизни, йти на поміч братням в Любечі, але він ніяк не хотів і не хотів дати нам більше ніж п'ятдесят піхотинців, заявляючи, що з цього лоївського окопу князь його м. не наказував виходити. Ми, бачачи, що слабкі підкріплення, відправили манівцями сто кінних з-під обох хоругв, котрі безперешкодно прийшли до Любеча, котрого військо (...)* вийшовши, котрого з тріумфом (...)* нібито було багато свіжих вояків, котрі півтора дні чинили (бій) з немалою козацькою шкодою і наших людей було підстрелено, а що через голод на коні важко було довше там бути, знову повернулися за тиждень (?) до Речиці; однак немало ми доброго вчинили, бо додали нашим духу, потривожили козаків і шляхи на тракці (?) належні розчистили. Пише знову пан любецький полковник закликаючи нас до себе, але що нас нещасна Речиця, на валах якої пішо з довгими рушницями відбуваємо важкі сторожі, і не маємо кому довірити замку і містечка укріпленого (?), однак мусимо знову у ці дні, нарадившись : чи висилати потужний роз'їзд чи самим з хоругвами рушати, бо раптово наступає неприятель і якщо Сам Найвищий у це не втрутиться (буде погано), бо так близько підібрався неприятель, що з валу можна до нього докинути каменем.

Оскільки князя Вишневецького немає в живих, щось бурчать про мир. Більше не маючи про що писати, тільки про порятунок військовими людьми під Речицю благально просячи; самого себе в милість в mostі, мого милостивого пана, якнайретельніше кладу під ноги

З-під Речиці 20 вересня 1651 року.

В. м. пана і добродія, мого м. пана, найнижчий слуга Могильницький, ротмістр на Полоцьку м. пана.

(Р. С.) Два гультяйських вождя Шарапата і Суганяка, маючи немало людей, погрожують йти на Речицю, вже й байдаки, човни пливучі, громлять. Його м. п. Гонсевському два човна розгромили, вчинили шкоди на кілька тисяч. Про що ширше цей мій товариш дасть звіт в. м. пану.

№ 197-198

1651, після 24 вересня. — Лист шляхтича Могильницького до великого литовського гетьмана Я. Кішки

„Jaśnie wielmożny mściwy panie a panie i dobrodzieju miłościwy!

Pisanie w. m., mego m. pana, zastało mie w samej Rzeczycy ms. septembris d. dwudziestego czwartego, któres w. m., mój m. pan ordynować raczył do j. m. p. Jabłonowskiego, rotmistrza pieszego j. k. m., który j. m. jako z Rzeczycy poszedł do Łojowa, dziś tydzień. Capitan, który był w Rzeczycy, p. (...) * z kilkanadsiesiąt piechoty niemieckiej, także porzuciwszy zamek rzeczycki, do Łojowa szedł. Tu się co dzieje brevitare w. m., panu memu mwemu, oznajmuje. Pod Rzeczycą (...) * powiatu ośmiańsliego ze dwiema sty koni, od którą towarzystwa niemal połowa i pacholilów kilkadziesiąt pochorzałych, leżą obłożnie. Chorągiew województwa meo Połockiego koni 120, z których większa część tak towarzystwa, jako i pacholików zbołałych, zchorzałych, ledwo żywych zostaje, w ostatku dan Najwyzszy, co będzie, wie; dziś tydzień dwie chorągwie przysły, jedna powiatu Braclawskiego, koni dwadzieścia i jeden, nad którą rotmistrzem jeo m. p. Hreptowicz. Druga powiatu Upitskiego koni 80, nad którą jeo m. p. Kaczyński rotmistrzem. Listy przysły: jeden do nas, z Lubecza d. 21, w których na żywy P. Bóg o ratunek proszą. Drugie listy przysły d. 22 7bra, który tak sam original po łotewsku pisany, jako i tłumaczenie onego posyłam. W. m. m. panie, kiedyśmy poczęli namawiać iść pod Lubecz, jeo m. p. Kaczyński powiedział, że uniwersale w. m., naszego m. pana, pod Rzeczycą ukazał, której nie odstąpie, aż do świeżej informacy i rozkazania w. m., naszego m. pana. U mnie i jeo m. p. wojewodzy hanibnie siła chorych, rannych (?) li kozacy w. m., m. m. pana, widzieli na oko.

O Lubeczu pisałem dość obszernie przez meo porucznika do w. m., m. m. pana, d. 12 7bris, który ze snać jeszcze nie doszedł rękę w. m., m. m. pana. Przyczyny nie wiem, której w hanebnym obłożeniu i spes (?) pessimo spes defendenid samych ich przez różne ich niedostatki. Abo wiem i tak niedziel trzy bronią się i kilku dni nie mając ni od kogo posiłku i poki zdrowi byli, chodziliśmy, chcąc dać odsiecz albo jaki posiłek aże nam łojowska piechota nie chciała pomóc, trudno nam było z motyką na słońce porywać się, teraz już i lud mamy zbołałą kompanią też declarują się z Łojowa do (?) mie. Ależ ludzi my nie mamy z kim wys(...) * adzicz (?) nam Sam Pan Bóg i ten lud, który na naszą miserią i kłopot patrze, że w małej (?) gromadzie, i w polu i na wałach strażę odprawujemy.

O ksciu jeo m. oznajmują, że nie słyczeć, gdzieby się mają obracać, jedni powiadają, że Chmielnicki z ordą miał by obleć gdzieś okolo Kijowa, drudzy powiadają, że jakoby miał być na comissy przy koronnych traktować z kozakami o pokój, trzeci powiadają, że w Kijowie leży. A p. Gąsiewskiego szłe Lubeczowi na odsiecz, ale podobno będzie już łyżka po obiedzie niepotrzerbna, strzeż Boże; kozak ten Tarasowskiego towarzysz od w. m. w. pana z listami do kscia jeo m. wyprawiony, sam że już zabity, ponieważ o nim nie słychać, ani tu do chorągwie powrócił się, o którego i p. Tarasowski frasował się. O wojsku koronnym nic nie słyszeć, żadnego tu u nas nie masz wiadomości. Tylko o tym słyszeć, że już kscia Wiszniowieckiego w żywocie nie stało i to jeżeli pewna, nie wiemy, bo tylko fami volat.

W Lubeczu wojska naszego o tysięci, ale znęzonego haniebnie, bo i od koni odpadli i żywić się nie mają czym. Owo zgoła nie będzieli tymi dniami jakiego świeżego posiłku, zła o nich nadzieja. Około Rzeczycy trzy wodze hultajskie krążą, którzy po błotach mieszkając, infestują, biorąc nam czeladz, (...) * na trawach. A to mnie d. 21 pięciu czeladzi company pobrali z końmi i ze strzelbą i częste nam czynią trwogi.

To też słychać, że tu do nas przez Dniepr przeprowadziło się ludzi coś niemało pod Brahin. Posłaliśmy podjazd potężny, nie wiem z czym się wróci i sami przybrawszy się (...) * byli tylko z kim. To wszystko oznajmiwszy, co mógł i wiedział za sobą i companyą moją upraszam w. m., m. m. pana, abyś my nie byli upośledzeni od powiatu Ośmińskiego i od swych powiatów, bo i po dziś dzień jedzcze popisu nie mamy. A drugi już nie tylko od pocztu odpadł, ale zdrowia zbił, w tym smrodliwym parsku rzeczyckim stojąc. Bodaj my byli takiego obozu nie mieli ani brali (?). O podanie starszego prosimy, bo trudno bez niego nie mamy się przed kim (...) * z winnym towarzystwem [...] *”

АГАД. — Ф. «Архив Радзівілів». — Відділ V. — № 9903. — С. 8–9. — Оригінал(?)».

Переклад

„Ясневельможний мостивий пане а пане і милостивий добродію!

Лист в. м., мого м. пана, застав мене в самій Речиці двадцять четвертого вересня, котрого в. м., мій м. пан зволив послати до й. м. п. Яблонівського, пішого ротмістра й. к. м, котрий й. м. як пішов з Речиці до Лоева, сьогодні минув тиждень. Капітан, котрий був у Речиці, п. (...) * з кількадесять німецької піхоти, також покинувши речиський замок, до Лоева пішов. Тут що робиться, ширше повідомляю в. м., моєму мостивому пану. Під Речицею (...) * Ошмянського повіту з двомастами коней, з яких товариства майже половина і пахолків кількадесят хворих, лежать обложно. Хоругв мого Полоцького воєводства 120 коней, з котрих більша частина як товариства, так і пахолків зболілих, хворих, ледь живих залишається, врешті дасть Найвищий, що буде, знає; сьогодні тиждень як прийшли дві хоругви, одна Брацлавського повіту двадцять один кіннотник, над котрою ротмістром його м. п. Хребтович. Друга Упитського повіту 80 кінних, над котрою його м. п. Качинський ротмістром. Прийшли листи: один до нас, з Любеча від 21-о, у котрих заради Господа Бога просять про порятунок. Інші листи прийшли 22 числа вересня, котрий так само в оригіналі писаний полатиськи, і переклад його посилаю. В. м. м. пане, коли ми почали вговорювати йти під Любеч, то пан Качинський сказав, що згідно з універсалом в. м.,

* Бракує закінчення листа.

нашого м. пана, сказав, що під Речицею, що він не відступить аж до свіжої ін-формацією і наказу в. м., нашого м. пана. У мене і його м. п. воєводи дуже багато хворих, поранених (?) козаки в. м., м. м. пана, бачили своїми очима.

Про Любеч писав досить обширно через мого поручника до в. м., м. м. пана, 12 вересня, котрий (лист) знати ще дійшов руки в. м., м. м. пана. Причини не знаю, котра в тяжкій облозі і надія захищає погану надію самих їх через різну їх нестачу. Вони й так три тижні й кілька днів обороняються, не маючи ні від кого допомоги і поки були здорові, ми ходили, прагнучи дати їм відсіч або яку допомогу аж нам лоївська піхота не хотіла допомогти, важко нам було з мотикою кидатися на сонце, тепер вже і людей маємо зболілу компанію, також декларуються з Лоева до (?) мене. Але людей не маємо з ким воювати (?) нам Господь Бог і це військо, котрі на нашу мізерію і клопіт дивляться, що у малій (?) громаді, і в полі і на валах відправляємо сторожу.

Про князя його м. повідомляють, що не чути, куди б мають обернутися. Одні кажуть, що Хмельницький з ордою мав би оточити (*князя Радзівіла — Ю. М.*) десь біля Києва, а інші кажуть, що нібито мав бути на комісії при коронних (представниках), трактуючи з козаками про мир. Треті кажуть, що (князь) стоїть в Києві. А пан Гонсевський шле допомогу Любечу для відсічи, але, очевидно, що вона буде так потрібна, як ложка після обіду, чого борони Господь Бог. Цей козак, товариш Тарасовського, був від в. м. в. пана до князя його мості відправлений з листами, але мабуть вже сам забитий, бо про нього нічого не чути і сюди, до хоругви, не повернувся, про котрого і п. Тарасовський дуже хвилювався. Про коронне військо нічого не чути, жодної відомості тут у нас немає. Тільки про те чути, що вже князя Вишневецького немає в живих і це якщо певна, не знаємо, бо тільки чутка є.

У Любечі нашого війська тисяча, але дуже змученого, бо й коней відпали і не мають провіанту.

Взагалі якщо не буде цими днями якогось свіжої допомоги, погана на них надія. Біля Речиці кружляють три гультяйських вождя, котрі живучи в болотах, нападають, забирають у нас челядь, (...) * на травах. У мене 21-о дня п'ятьох челядників з роти забрали з кіньми, з рушницями і часто вони чинять нам тривоги.

Цей лист нас сильно стривожив, котрий від в. нашого м. пана прийшов, бо нам і під Речицею бути наказуєш і (йти) під Любеч, не знаємо як на нього нападати там, бо і не маємо з ким піти і цієї нещасної Речиці не маємо при кому залишити, бо його м. п. Яблоновський тільки покинув понад десять піших хворих, не можучи взяти з собою під Любеч.

Це теж чути, що тут до нас через Дніпро переправилося щось немало війська під Брагином. Ми послали потужний роз'їзд, не знаю з чим повернеться і самі прибравшись (...) * були тільки з ким. Це все повідомивши, що міг і знав і ротою моєю прошу в. м., м. м. пана, аби ми не були упосліджені від повіту Ошмянського і від своїх повітів, бо і по сьогодні не маємо перепису. А другий (з нас) вже не тільки від ескорту відпав, але й позбувся здоров'я, стоячи у цьому речицькому смороді. Бодай ми були такого табору не мали і не брали (?) про подання старшого просимо, бо важко без нього, не маємо перед ким (...) * з винним товариством [...] *”

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 9903. — Арк. 8–9. — Оригінал.

№ 199

1651, вересня 28. — Рацепути (?). — Лист невідомого до невідомого

„To niepewnego autora list. W Raceputach (?) d. 28 septembris.

Dnia wczorajszego przysła wiadomość od j. m. pana Ruszeckiego, który z obozu w ten poniedziałek przyjechał, iż obóz Chmielnickiego naszy pozproszyli i z Czeczryna Chmielnicki, zamku tamecznego, uszedł. Po napisaniu mego lista porannego.»

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 633.

Переклад

Це непевного автора лист. В Рацепутах (?). 28 вересня.

Вчора прийшла відомість від й. м. пана Рушецького, котрий з табору у цей понеділок приїхав, що наші розпорошили табір Хмельницького і Хмельницький з Чигирина, тамтешнього замку, втік. Після написання мого ранішнього листа.

№ 200

1651, вересень. — Табір коронних військ. — Новина

„Dają znać in septembre z obozu.

Oboz Chmielów nasi rozproszyli, sam Chmiel naprzód do Czechrina tamtecznego zamku uciekł, ztamtąd do Kodaka. Wojsko nasze dostało szturmem Tripolu i kozaków wyścinali; także koło Tripolu kupy kozackie poznosili, sine ulla clementia, bo inaczej nie chcieli jeno szablą z niemi traktować. Białacerkiew się poddała. Wojska litewskie z łaski Bożej pospołu z panem Sokołem zniosli kozaków, którzy byli pod Kijowem, potym złączyli się z wojskiem koronnym i sli przeciwko Chmielowi i tatarom, których pod Orelisom (*другий список подає вірно: Trelisom — Ю. М.*) rozproszono i siła nieprzyjaciela na placu leгло. Pokój pewny z czernią i z kozakami, ale conditie jakie jeszcze nie masz w nas wiadomości, tylko u starszych. Kozakóm, co się dobrowolnie poddali i odstąpili Chmiela, дано regimentarzów pewnych etc.”

НБУ у Львові. — Ф. 5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 201. — Копія кінця XVIII ст. Другий список зберігається: Ч. — ВР. — № ?. — Арк. 85–85 зв. — Тогочасна копія.

Переклад

Повідомляють у вересні з табору.

Наші розпорошили табір Хмеля, сам Хмель утік спочатку до Чигирина, тамтешнього замку, а звідти до Кодака. Наше військо здобуло штурмом Трипілля і вирубали козаків; також коло Трипілля розгромили козацькі купи без жодного милосердя, бо інакше не хотіли, тільки шаблею довелось з ними трактувати. Біла Церква піддалася. Литовські війська з милості Божої разом з паном Соколом розбили козаків, котрі були під Києвом, потім з'єдналися з коронним військом і йшли проти Хмеля і татар, котрих під Трилісами розбито і багато неприятелів полягло на полі битви. Певний мир з черню і з козаками, але які його умови ще нема у нас відомості, тільки у старших. Козакам, котрі добровільно піддалися і відступили від Хмеля, дано надійних регіментарів і т. д.

**1651, жовтня 1. — Табір військ Речі Посполитої під Білою Церквою. —
Лист М. Потоцького до коронного канцлера А. Лещинського**

[...] Після розгромлення козацького табору паном чернігівським воєводою, котрий йшов до Києва щоб перешкодити з'єднанню литовських військ з коронними військами прислав до мене Хмельницький і до всіх їх м. панів комісарів листа, просячи милосердя і засвідчуючи, що хоче залишатися вірним підданим й. к. м.; за таким листом я вчинив нараду, що слід робити і чи йти проти Хмельницького і утвердити його в союзі з поганими або дати йому теж милосердя і згодою загасити шкідливу війну; всіх їх мостей була одностайна думка спробувати з ними згоди. Тоді спочатку на кілька днів встановилося перемир'я, а потім послали до Білої Церкви для переговорів з призначеними ним особами, а саме: їх мостей панів київського і смоленського воєвод, їх м. пана стольника ВКЛ, й. м. п. брацлавського підсудка (*Миколая Казимира Косаковського — Ю. М.*), давши їм добрий конвой на пів дороги, яким командував й. м. пан Ян Сапіга, а від половини дороги — козаки провели аж до Білої Церкви, після такому урочистому прийнятті їх м. панове комісари приступили до доручених їм переговорів, де з милості Божої на самому початку все щасливо обговорили. На другий день сам Хмельницький, котрий мав чекати під Вільшанкою з усією своєю потугою, з'єднаною з татарами, прийшов під Білу Церкву і сам до замку, віддаючи їх м. панам комісарам варту, приїхав, а військо поставив табором і оточив Білу Церкву від ріки Рось аж до іншого кінця цієї ж Росі. Орду ж поставив над самою Россю, котрої було з Карас мурзою з початку десять тисяч, після цієї церемонії Хмельницького обговорювали три пункти їх м. п. комісари з ним самим і з його старшиною. Перший, щодо розриву братства з ордою, другий — зменшення кількості козаків, максимум до 20 000, третій — уступлення добр шляхті. Недоречно, щоб в Україні квартирувався жовнір. Біля цих пунктів багато було умов, з обох сторін висловлювали аргументи «за» і «проти», а коли вже до висновків дійшла справа, то почалися великі бунти черні проти старшини і Хмельницького, почали голосно і явно кричати на нього, що хоче нас і татар зрадити і нас віддати до рук ляхам. Тоді замість закінчення переговорів їх м. п. комісари опинилися у великій небезпеці. Чернь з ордою оточила замок. Прагнучи знищити і комісарів, і старшину, а один татарин з луку ледве не вбив й. м. п. київського воєводу. Старшина ж чинила спротив, захищаючи себе і комісарів, не зуміла однак приборкати невдоволення і цю небезпеку самому Хмельницькому і старшині, настала рада, щоб комісари повернулися з Білої Церкви до нас; коли це робили і вози з своїми добром перед козацьким полком пустили, то тільки но вони вийшли перед місто, орда і чернь вдарили на них, все забрали, пошматували, челядь, яка була при них, вбила, а самих обдерла і такого напустила страху, що в. м. пан може собі домислити. На цей бунт вискочила старшина, прагнучи оборонити возів, однак даремно, бо цьому ніяк не могла дати раду, хоча під час цього заворушення загинув один чигиринський сотник, полягло також кількадесят татар від козаків, тоді пропали всі вози з добром і зазнали великих шкод, бо понад сто тридцять тисяч злотих втратили, а що найвразливіше, що ледве

вийшли з небезпеки, отже їх з великими труднощами полковники провели назад до білоцерківського замку, в якому не висиділи були б, якби їх не охороняли полковники, цілу ніч відбиваючись від черні, яка хотіла неодмінно вдарити на замок. Після такої роботи виїжджає Хмельницький до табору і з огляду на злочин домагається втихомирення з Карас мурзою. Між своїми ж шукає авторів і винуватців злочину і знайшовши їх, наказує їм відрубати голови. Це виконавши, на завтра посилає своїх послів до їх мм. панів комісарів, перепрошуючи за вчинок і обіцяючи скінчити умовлені речі. Відправивши цю церемонію, депутує кілька тисяч козаків і сам з плачем, жалуючи зневаги і шкоди, провів їх м. панів комісарів. Тоді приїжджають їх мм. панове комісари під Германівку і козацькі послі до табору і я теж з військом йду до Білої Церкви з таким наміром: або договором вітчизну, якщо можна, заспокоїти, або теж розпочату війну продовжити. Тоді третього серпня прибувши до Білої Церкви, де у добрій милі напроти виступають козаки і татарська кіннота, проти яких, тримаючись строю, подібного берестейському, згідно з інструкціями й. к. м. пішов і валом наступив на цього неприятеля; праве крило доручив їх м. пану литовському гетьману, ліве ж — пану чернігівському воєводі з їх м. паном подільським воєводою; коли вже півмилі було від їхнього табору, то полку, який був попереду і котрим командував пан військовий стражник, наказав битися. Так з Божої милості той похід був щасливим, що один цей полк з чотирнадцяти хоругв і сімома литовськими хоругвами, котрі билися з правого крила, загнав неприятеля під табір, козацького і татарського трупа багато поклавши. В цій битві поліг пан й. м. пан Воронич; після цієї битви решту війська загнав до табору, близько якого я заснував свій табір; наступного дня в неділю було дано знати, що козаки і татари вийшли в поле, татари займаються герцями зпереду і в тилу табору, козаки ж насипали собі шанець біля однієї греблі, щоб з нього боронити нам переправу до себе на інший бік; я тоді наказав війську вийти в поле, билися на герцях, на козаків же двом рейтарських хоругвам пана Денхофа і й. м. пана коронного підскарб'я наказав наступати, після цього наступу козаки кинулися в болото. Ці ж, що робили шанець, були перебиті кількадесятьма піхотинцями й. к. м. В понеділок після полудня вдарив великий дощ, перед вечором за дві години стихло. Козаки з татарами вийшли в полк, наше військо теж вийшло, коли вже сутеніло. Драгунам й. м. п. сандомирського хорунжого наказав зганяти герцівника, відправивши за ним мого сина, пана кам'янецького старосту з полком і й. м. п. чернігівського воєводу з другим. Тоді ці йшли за драгунами, а інше військо стало на підмогу і коли вже стало недалеко табору, кинулись ці обидва полки на неприятельську кінноту і піхоту і за милістю Божою вчинили в них велику шкоду, загнали їх у табір. У вівторок тривав сильний дощ, настав великий голод вже коням, бо ані паші, ані збіжжя не було, все попсувало військо Хмельницького. Козацький табір у великому багні і в оборонному місці був поставлений, потужно окопаний, добре забезпечений гарматами, у ньому було понад сто тисяч. Орди теж щотижня прибувало і як згоджувалися «язики», їх накопичилося тридцять тисяч, однак Хмельницький з такою великою збройною силою, посилає до нас, просячи і жебраючи милосердя. Взявши під увагу, що він просить

і часом не вадить пожаліти підданих, тим більше, що табір неможливо здобути, покликав їх мм до ради, що в такому разі чинити; одні радили, щоб дати табору спокій, а йти строєм і табором до Вільшаної, а звідти — вглиб України, воюючи шаблею і вогнем. Інші цього не радили, вважаючи, що небезпечно мати неприятеля в тилу. Коли відбувалася нарада, знову присилає Хмельницький, закликаючи до милосердя і просячи, щоб більше до кровопролиття не доходило. За цим другі щодо цього листу наради і така їх мм. стала рада: єднатися, а єднатися з таких причин: перше, що додаткові хоругви, у котрих закінчувалася чверть, відмовлялися служити і декларувалися вийти з табору. Друга, що частина піхоти потерпала від голоду, бо для нашого вступу в Україну ніхто нам не підвіз провіанту, за гроші теж не було у кого купити, навіть і нам самим не доводилося їсти хліба; у частини теж від поневірянь якась пошесть поширилася і скрізь почали жовніри масово помирати і сильно почала зменшуватися кількість людей. Третє, що князь й. м. п. жмудський староста, так далеко відійшов від свого табору під Любечем і не знаючи, що з ним діялося, хоча й не відмовлявся йти вглиб і давав достатньо доказів честі, мужності і любові до вітчизни, однак довго не міг допомагати, не можучи не оглядатися на свої кордони, подавав до роздумів. Четверте, що прихід самого хана обіцяли щоденно з допомогою. П'ята, що настав голод коням і для нас самих. Тоді ми доручили вести переговори пану київському воєводі, котрий досить широко, вірно і мудро виконував доручену йому нами послугу й. к. м. і Речі Посполитої, вів переговори і привів їх до ефекту. Тоді в середу умовлені всі пункти договору. В четвер Хмельницький, взявши до свого табору заложниками за себе й. м. п. красноставського старосту, й. м. п. підстоля ВКЛ, мого брата, приїхав до нашого табору з полковниками і впавши до моїх ніг і їх пп. комісарів, присягнув на договір. Ми з свого боку також присягли, котрі які стали умови, в копії тут же посилаю їх м. пану, а потім і сам оригінал віддав й. к. м. Не знаю, чи припадуть до смаку й. к. м. Однак, щоб я не чинив, це вчинив у інтересах Речі Посполитої і не бажаючи подальше вводити у збиток, частково й тому, що в ній через неприятеля стала руїна, на кількадесят миль є пустеля, що й далі мусило посилюватися, коли б через шаблею я не уклав цей мир. З дня на день від обох таких великих військ мусили ці самі краї приходити до останньої руїни, а потім багато б могла після їхнього розгрому Річ Посполита потерпіти, також винищена через податки і нашого жовніра; бажав собі певного миру, ніж сподіваної звитяги, досить розумію при щасті й. к. м. [...] вітчизні, коли і лінія, котру собі широко і гордо (наші ?) дуже розтягають, неприятелям зламала ший, коли вигнанці, повернені до добр, і жовнір буде в Україні буде мати свої становища. Тоді якою б не була моя праця і як би люди її не трактували, цілком віддаю її в братерську милість й. м. п., палко просячи, щоб й. м. п. в усіх моїх термінах так і в цьому, якщо б хто мене збоку погано й. к. м описав, зволив стати по моїй стороні."

БПАН у Кракові. — ВР. — № 2253 II, с. 98–100; Опубліковано в польському оригіналі: Relacje wojenne z pierwszych walk polsko — kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem” (1648–1651). — Warszawa, 1999. — С. 311–318.

№ 202

1651, до 3 жовтня. — Лист кримського хана Іслам-Гірея до Б. Хмельницького

Przyjacielu moj dobry, zaporowski hetmanie! Zdrowia dobrego zycze i pisarzowi Wyhowskiemu, pułkownikom, athamanom i wszystkim Wojsku Zaporowskiemu na długie czasy i niejdmienniej przyjaźni naszej, która zawsze doświadczona będzie przeciwko Wojsku Zaporowskiemu. A posyłam jako najprzedziej brata mego, nuradyn — sołtana i Sefer Kazy Age i inszych agow, bejow, murzow, Dzandze basze i wszystko wojsko, co się znalazło, naprętcе wam na pomoc posyłam, a sam tylko z połowicą w Krymu zostaje się, które wojsko za pomocą Bożą do was, co najprzedziej dojdzie z końmy dobrej, a wzięwszy Boga na pomoc, bez żadnej posronnej pomocy i przyjaźni nieprzyjacielowi odpor dawajcie, a proszę, abyście się tym piałństwem nie bawili, potężnie stawać i Boga o zwycięstwo prosić, a nie mieszkanie co się będzie działo, przez прętkiego гоńца o wszystkim znać dawali.

Wam zyczliwy przyjaciel i nieodmienny Ісламгіреј han wielkiej ordy krymskiej, nohajskej, perekopskiej, adziajskiej, budzackiej etc, etc Wielkiej i Mały Nahaje niezwycięzony pan.

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 668–669. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок, зроблений копіїстом: «Сорія listu od hana krymskiego do Chmielnickiego odesłana die 3 octobr. w Bohusławiu, 4 mile przed Korsuniem, gdy jachał z Bialej Cerkwi do Korsunia. 1651», тобто «Копія листу від кримського хана відісланого до Хмельницького 3 жовтня у Богуславі, 4 милі перед Корсунем, коли їхав з Білої Церкви до Корсуна. 1651».

Переклад

Приятелю мій добрий, запорізький гетьмане! Здоров'я доброго (вам) зичу й писарю Виговському, полковникам, отаманам і всьому Війську Запорізькому на довгі часи і неодмінної нашої приязні, котра буде завжди досвідчена Військом Запорізьким! А посилаю якнайшвидше мого брата, нурадин — солтана, і Сефер Кази агу і інших агів, беїв, мурз, Джанджи -пашу і все військо, яке знайшлося, якнайшвидше посилаю вам на поміч, а сам тільки з половиною (війська) залишаюсь у Криму; котре військо з Божою поміччю до вас, якнайшвидше дійде з добрими кіньми, а взявши Бога на поміч, без жодної сторонньої допомоги і приязні давайте відсіч неприятеливі, і прошу, щоб ви не бавилися цим пияцтвом, потужно ставали і просили Бога про звитягу, і без затримки про все те, що буде діятися, через швидкого гінця давали знати.

Вам зичливий і неодмінний приятель Іслам-Гірей, хан великої орди кримської, ногайської, перекопської, аджайської, буджацької і т. д., і т. д. Великих і Малих Ногаїв непереможний пан.

№ 203

1651, не пізніше 8 жовтня. — Лист М.Собеського, красноставського старости, до дружини М. Потоцького, краківського старости

„Kozacy (jako ich naszym świeżo między Wasilkowem i Chodorkowiem siedm tysięcy wysiękli) posyłali posłów swych do j. m. pana krakowskiego, prosząc o miłosierdzie gdzie zaraz naznaczono commissarzów do traktowania z nimi i na ś.

Michała już skończyć się miały, zapewne, pp. starostowie upewniając i j. m. p. chorąży koronny, który tej nocy nocował (do Koniecpola barzo schożały jadąc) w Kulikowie, to powiadał, że tam jakiś pokój skłøjeli, daj P. Boże na długo, punktów jakimi się skonczyły te traktaty, nie wiedzą jeszcze, bo to znać in secreto między pany commissarami samemi zostawało, to też udają, że kozacy podieli się za siedm ćwierci wojsku naszemu zapłacić. Z Wołoch od gospodarza to też piszą, że han zapewne ze wszytką potęgą zaraz po bajramie miał się ruszyć; udaje i ten głos puszcza, że do Wołoch, ale kto zgadnie tego pogaństwa intencją? Gospodarzowie wołoski i mułtanski stoją w gotowości z wojskami swemi na granicy, od Budżaków. Przy tym że wołoszynie przyszedł do Jas turecki poseł dla pomiaszkowania hana z hospodarem wołoskim”.

Да в Кракові. — Ф. ”Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 253. — Тогочасна копія. — Тексту листа передує заголовок зроблений копіїстом: „Сорія wiadomości z listu jeo m. p. starosty krasnostwaskiego do jej m. paniej krakowskiej”, тобто «Копія відомості з листу його м. п. красноставського старости до її м. пані краківської».

* * *

Козаки (як їх наші недавно між Васильковим і Ходорковим побили сім тисяч) посилали своїх послів до й. м. пана краківського, просячи про милосердя, де зразу ж було призначено комісарів для переговорів з ними і на день св. Михайла вже мали запевно скінчити; пани старости запевняють і й. м. п. коронний хорунжий, котрий цієї ночі ночував (до Конецполя їдучи дуже хворим) в Куликові, те саме говорив, дай Господи Боже довгий мир; пунктів якими мали скінчити ці трaktaty, ще не знають, бо це знати в секреті між самими панами комісарами залишалось, це теж подають, що козаки вирішили заплатити за сім чвертей нашому війську. З Молдавії від господаря це теж пишуть, що хан безсумнівно з усією потугою мав рушити зразу після байраму; робить вигляд і таку чутку пускає, що йде до Молдавії, але хто знає його наміри? Молдавський і валаський господарі стоять в готовності зі своїми військами на кордоні з Буджаками. При цьому ж молдаванині прийшов до Ясс турецький посол для погодження хана з молдавським господарем.

№ 204

1651, 8 вересня–29 вересня. — «Секретний і достовірний щоденник від й. м. пана М’ясківського галицького стольника й. м. ксьондзу канцлеру посланий про похід проти козаків з-під Берестечка до Білої Церкви»

«8 вересня. Хоча ми вже втратили надію про повернення козацьких послів, а при тому з ними й нашого пана Маховського, але всупереч нашим сподіванням вже надвечір вертаються від Хмельницького два послі: Андрій Кулька і Роман Катіржний Нагорецький; їх було затримано спочатку в наметі київського воєводи, поки й. м. пан краківський з їх мм. панами гетьманами і комісарами засідав у своєму наметі, де з найвищою повагою, впавши до ніг панів гетьманів, старший, тобто Андрій, сказав, що старший нашого війська (Б.Хмельницький)

і все військо прислали нас до в. м. м. панів, просячи милосердя і ласки. А при цьому віддавши листи, почали освідчувати покірність на яку тільки спромоглися, всім головним комісарам, сенаторам, князю пану жмудському старості (*Я.Радзівілу — Ю. М.*), а при цьому окремо й. м. пану калуському старості, що прагнуть повернутися до милості й. к. м. і припинити кривавий потік, що прясгають з усією святістю, що хочуть притримуватися умов і обіцяють в. мм. всіляку безпеку. А сам Хмельницький просив про прислання якогось розумного чоловіка, щоб з ним через Виговського, свого писаря, вести переговори, що з найбільшою увагою всіх ця річ мусила бути відкладеною до завтра.

9 вересня. Тоді назавтра засідають їх мості панове, щоб на підставі спільного рішення відписати Війську Запорізькому, досить чинячи милості й. к. м., відправляють пана Маховського на переговори з Виговським, де мали опрацювати спосіб, щоб вигубити орду, яка тут була, а козаків прийняти до милості. Тоді їде з послами пан Маховський, котрого взяли на свої душі взяли в цю дорогу, поклявшись своїми душами страшною клятвою, а ми назавтра, тобто

10 вересня вирушаємо з-під Василькова до Германівки і стаємо у трьох великих милях, цілий день йдучи над селом Троща, де приходять відомість про вирубану неприятелем Паволоч, а залозі й. м. п. калуського старости, яка мусила відступити до Котельні, втративши трохи піхоти; Фастів також був узятий 14 тисячами козаків, котрі завдали великих втрат нашій челяді, а ми були оточені з усіх боків ворогом. Наш пан Сокол повертається з Києва від литовського війська, котре вже рушило звідти, бо Хмельницький прислав двох козаків, оголошуючи своїм людям перемир'я, водою і суходолом і вже коло Києва ці козаки почали вже ухилитися від боїв і з двадцяти дніпрових поромів шкодити литовському війську; вони відбили три литовські байдаки, хоча з невеликими їхніми втратами, бо їх били з гармат від Микільського монастиря і втопили 9 козацьких човнів з людьми. Ці ж два козаки їхали до Львова і до Любеча, оголошуючи перемир'я, щоб козаки покинули облогу литовських полків.

12 вересня. Рушаємо півтори милі вбік для води під Копачів, де козацький «язик» повідомив нам про перебування Хмеля в Вільшаниці і про татар; там же один татарин добровільно і охоче передався до наших і сказав, що маю багато про що говорити з гетьманом Потоцьким, а дурна челядь, думаючи, що йдеться про зраду, стратила його, а вбили його тільки арабського коня і панцира, а татарин кричав, що маю велику справу сказати гетьману. Вечором приходять лист від Хмельницького, у котрому виправдовується, що пана Маховського в понеділок ніяк не міг відправити, тобто *11 вересня*, але у вівторок, тобто сьогодні, має його відправити з доброю справою, просячи, щоб й. м. пан краківський не думав погане про нього. Приведені «язики» теж кажуть, що татари стоять у 4 милях від Мальца (?), бидла й великих стад багато маючи, через що й не будуть хотіти битися. Хміль стоїть на Рокитній над річкою Охроховатичою. Він має неокопаний табір, козаки кричать про мир і Хмель його жадає. Всі нарікають, що у них татари забирають жінок і дітей. В сам вечір то сталося, що кілька десятків козацької кінноти, заскочили десяток нашої челяді у одній пащі, почала тікати наша челядь; потім козак, наздогнавши одного челядника,

тільки зірвав з нього кунтуш і закричав: «Говоріть з нами ляхи!» і почали говорити. Козаки: «Чому землю псуєте? Чому пасіки грабуєте? А ми знаємо, що у вас просурмили, що б не палили, не псували і залишили пасіки в спокої». Почала челядь виправдовуватись, що ми про це не знали, а козаки відповідали: «Сказали ж то ваші старші, що буде мир, не псуйте землі». А між тим побачили одного німця поміж челяддю і схопивши його почали бити самопалами і рвати на ньому волосся: «А ти німцю чому псуєш землю, інша ляхам, інша вам; бо ти позичений чоловік, хіба це німецька земля», і так обірвавши йому волосся на голові, відпустили його.

13 вересня. Стоїмо під Германівкою, а литовське військо у чверті милі від нас і ближче. Цього ж дня били з гармат салют з обох військ три рази на світанку, щоб зійшлися з радістю рицарських сердець і тривогою ворога, бо тоді були козацькі послі. Пан Маховський вже повертається від Хмеля і з ним козацькі послі: один Одинець, суддя Війська Запорізького, другий — Андрій Кулька. Орда з Карас-мурзою приходять до Хмеля; представляли козаки, що 40 тисяч, пан Маховський довідався, що тільки шість тисяч, про свої переговори досить поважно і пристойно доніс пан Маховський і всі дискурси і скарги з обох сторін заходять. Отже і про розмежування з ордою, і про Берестецьку війну, як і через кого це сталося, страшне ім'я й. к. м. і багато інших речей, котрі було б рахувати без кінця, між іншими сама чернь признавала, що під Берестечком одна королівська куля була сильніша ніж сто козацьких куль, що коли в п'ятницю били з гармат, то ми ледве не пропали під землю, як хан ганебно втік, хоч присягався Магометом повернутися назад за дві милі. Хмельницький же жартуючи, радив, щоб й. м. пан краківський так сам вчинив як він, тобто женився, тоді швидше настане мир, бо і він і я будемо скучати за своїми друзинами, а поки вдівцями будемо, то швидше воювати будемо, ніж сидіти в мирі. Коли віддавав лист від панів комісарів пан Маховський, Хмель був дуже схвильований через те, що йому панове комісари не дали гетьманського титулу, почав дуже бліднути і хвилюватися, а полковник Джеджалій втішив його у хвилюванні, що то не годилося у нашого добродія забирати гетьманський титул, але їм це довів пан Маховський з допомогою аргументів і прикладів, що всі замовкли і наставивши вуха, слухали листа, після прочитання якого пан Маховський запропонував Хмелю порізнитися з ордою, в чому він підступно і довго обіцяв швидше йти з ордою разом на турків. Три години навколо орди точилася суперечка, пан Маховський бачачи, що не зміг схилити Хмеля, кілька разів поривався від'їхати, не докінчивши справи, але був затриманий Виговським, котрий знову три години вів переговори щодо цього. Чинив йому пан Маховський милістю й. к. м. і реституцію на сеймі, аби тільки хотів привести Хмеля до виступу проти татар, бо Виговський має владу над Хмелем як батько над сином; закрився теж і Виговський з Хмелем і так довго його силкувався привернути його на ліпший бік, що між ними аж до сварки дійшло і вже розгніваний Виговський виходив, але знову проханий від Хмеля, повернувся і врешті поклав на Хмеля обов'язок приймання цього пункту щодо розгрому татар і так пан Маховський знову був запрошений до намету, до Хмеля, і

декласувавшись, що після козацького випусу виконає цю умову. Приступили до другого пункту, щоб сам Хмельницький з Виговським прийшли до нашого табору, довірившись нашій чесності, що хоча б це охоче вчинили, але їм на це ніяк не дозволяла чернь і полковники, доводячи тим, що боялися, щоб так не дісталися лядському війську, як і Крися під Берестечком. А коли й цієї кондиції пан Маховський ніяк не хотів відступити, благав його, вважай на колінах, Виговський, щоб зустріч комісарів з козацькими послами могла відбутися у Білій Церкві, бо в полі не обіцяли безпечної зустрічі через свавільну орду, а для ліпшої безпеки панів комісарів Хмельницький з усіма бунтівниками, ставши на коліна і піднявши до неба пальці, присягнувся дотримати права віри і міжнародного права щодо послів; були там і інші великі, а особливо щодо коронного війська, дискусії, також про безпеку перемир'я, про чисельність Війська Запорізького, але цього не можна було у такий короткий час виписати, бо там не стало ніякої завершальної постанови, тільки цілу справу представив пан Маховський панам комісарам, але чинив реляцію.

14 вересня. Котрої реляції вислухавши і подякувавши йому й. м., що ця ухвала буде виконуватися з належною повагою. Далі радили їх мм. як чинити далі в цій ситуації, потім згодилися потім після багатьох дискусій відправити для переговорів панів комісарів до Білої Церкви, давши їм наказ до Війська Запорізького і 22 пункти, про котрі мають бути обговорені на переговорах; для цього були призначені пан київський воєвода і смоленський воєвода (*Єжі Кароль Глебович*), пан Гонсевський, литовський стольник, і пан брацлавський підсудок (*Миколай Казимир Косаковський*) і пан Маховський, котрі:

15 вересня виїхали у супроводі двох наших коронних полків і 600 драгунів. Однак полки повернулися назад від Білої Церкви, залишилися тільки драгуни. Увечері прийшов лист від Хмельницького, де він дякував за цю декларацію, що їх мості пани комісари мають приїхати до Білої Церкви, він же обіцяє там свого Виговського і полковників. Вже самим вечором помирає пан Майдель, полковник й. к. м. і немало товариства.

16 вересня. Татари підскакують під табір силою в тисячу кінних з числа тих, що прийшли з Карас-мурзою; вони вчинили немалу шкоду в челяді, яка з провіантом верталася до табору з різних сторін і чимало спіймали лужної челяді і забрали коней; наші пішли в погоню і тільки одного дістали, бо інші із звичайною для себе швидкістю втекли до коша, тому наші мусили вернутися. Цей в'язень був неабиякий, сидів в атласовому одязі; то зізнав, що Карас бей прийшов напевно з 4 000, інші підтягуються врозсип. Ні хан, ні султан — галга не мають бути і сумнівно, що приїде більше орди.

17 вересня. Переходимо ріку Оджанку по б переправах з литовським військом і тут же за переправою стаємо табором; тут від панів комісарів з Білої Церкви приходить лист, інформуючи, що протягом дня нічого не було зроблено. Внаслідок чого наші зіткнулися з бунтом і по ганьбленню простолюду, а було б ще гірше, коли б сам Хмельницький не прийшов в суботу опівдні і не погамував розпусних черняків, довелось їм (*комісарам — Ю. М.*) тоді написати один окремих лист литовською мовою до князя й. м. жмудського старости,

повідомляючи про зневагу, котрої зазнають, і просячи про швидку допомогу, якою були б виведені відтіля; було стурбоване військо цією відомістю, що такі значні люди залишаються в такій великій небезпеці і в ту ж мить був відправлений з табору пан польний гетьман Конецпольський (*М. Калиновський — Ю. М.*) з 130 хоругв, як польських, так і литовських, для безпеки панів комісарів, для визволення їх з Білої Церкви. Після чого пішов пан гетьман (*М. Калиновський — Ю. М.*) на цілу ніч, а ми всі почали жаліти, що таких достойних людей в нашій вітчизні довірили розгнuzданому простолуду.

18 вересня. Не справдилася наша надія на вихід панів комісарів, бо коли згідно з умовою полки Сапіг підступили під Білу Церкву, чекаючи від самого ранку панів комісарів, а пан польний гетьман став в одній закритій Бялці (*балиці — ? — Ю. М.*) з військом, щоб в разі потреби допомогти пану Сапізі, і коли з великим трудом аж до полудня чекали в готовності, ніхто не виїхав до них з міста, тільки випадково один пахолок знайшов листок, причеплений до дерева на дорозі, в якому пан київський воєвода пише, просячи, щоб їх звідти було виведено в якнайбільшій обережності від татар; потім наші і молдавани посилали і раз, і другий, і третій дізнатися, що з нашими діється, але жоден з них не повернувся, а між тим козацький табір підступив під Білу Церкву; а наші полки, котрі не мали там що їсти, повернулися до табору; наші війська того разу були дуже потурбовані.

19 вересня. Ми перебували між надією і страхом за панів комісарів і ходили вже потривожені, нарікаючи на нещастя всього війська, що ми згубили таких значних людей у вітчизні; були про це різні дискусії: одні вважали, що їх віддадуть до орди або до Константинополя, інші, що їх вже вбив шалений плебс. Треті вважали, що їх затримують як заложників, доки не доб'ються таких кондицій, яких хочуть, як це буває в подібних випадках; вже й пан краківський почув від війська багато поганого, не маючи жодного способу для їхнього визволення. Вже вирішили, що належить йти з кінним військом на цілий день і там комісарів або визволити або загинути з ними, однак й. м. пан краківський вирішив, що належить цей день почекати і послав до пана київського воєводи листа, щоб він озвався: чи живий, чи загинув. Опівдні примчав один з наших, даючи знати, що комісари вертаються, але їх взяла орда, вони потребують порятунку, тоді вдарили в гетьманські котли (*барабани — Ю. М.*), все, що живо кинулось до коней і в момент висипало військо добровольців в поле з неймовірною швидкістю і вишикувалось, цілими полками піхота й рейтари стали на своєму місці, а добровольців щонайменше 30 тисяч кинулося на допомогу; висипала велика маса, як литовської, так і коронної челяді, котрих у коронному війську може нараховуватися щонайменше 150 тисяч, а в литовському — певно 60, але зустріли на дорозі живих і цілком пограбованих комісарів, також і козаків. У пана смоленського воєводи і у пана литовського стольника згідно з нашими відомостями було забрано 135 тисяч грошей, взято сріблом, а один коштовний перстень пана Гонсевського і діамантова пряжка і пару таких прикрас у пана київського воєводи забрали срібла, коней і наметів на 18 тисяч, у пана брацлавського підсудка — на 5 тисяч, а щодо менших, то у них менше взято, а

котрому з черні не дісталоя якогось делікатесу, то покривала з ридванів дерли на малі платки і цими потрясали, що це лядська здобич, з великою завзятістю. Оскільки їх (*комісарів — Ю. М.*) Господь Бог живими вивів, ми вітали їх як повернутих до життя з невимовною радістю; обидва панове польні гетьмани зразу примчали на мило в обійми панів комісарів, котрих ми вже оплакали як померлих. В таборі нам закидали наперед, що була допущена помилка, що пан польний гетьман вчора зійшов з поля, не чекаючи комісарів; потім сказали про щирість Хмельницького, що коли б не він сам, не Виговський, Хмельницький, Гладкий, Богун, пан Ромейко, полковники, вже були б загинули. Хмельницький широко прагнув миру і Виговський і всі старовинні козаки, хіба що зухвала чернь дуже докучала великими образами і несправедливостями, наших штурмом понад десять разів хотіли взяти в замок, потім зрадою, але ці полковники їх громили, а свавільних рубали, били обухами, вбивали на наших очах і одного козака Богун зарубав, який сказав, коли везли провіант: «А це будемо складати ляхам стацію!». Виговський за голову хапався, коли пана смоленського воєводу і пана литовського стольника побачив, кажучи: «Чи ви ошаліли панове, що поїхали у вогонь до селянства і ми, боронячи вас, загинемо» і вони так вірно поводились, що й спали коло них, розганяючи бунти і зради, кажучи, хіба по наших трупах чернь до вас прийде і татари, котрим дуже хотілося литовських панів. Один татарин вистрілив стрілою і трохи не забив київського воєводу, а другою стрілою — пана литовського стольника; на всі пункти згода, вони втрюх сюди приїхали і два полковника з ними, трактували насамперед про чисельність Війська Запорізького, бо вони хотіли врешті 20 000 козаків. Друга, щоб наше військо не стояло в полкових містах. Третя, щоб без орди не можуть самі віддати в наші руки мурз, як обіцяли. Приїхало з цим два полковника, тобто Гладкий і Сава Литвиненко, вони дуже боялись, увійшовши в табір, і сказали пану сандомирському хорунжому: «Пане Чарнецький, чи не постинають нас за те, що панів комісарів було пограбовано?». Але, коли їм присягнув пан Чарнецький у тому, ми не порушуємо прав народів, тоді вони сміливо виступили і після привітання за кілька годин зробили нам таку заяву. Насамперед, що орди бити не хочете, тоді відприсягніться, а ми будемо чинити з них справедливість, ви ж не вмішуйтеся. Про кількість військ у 15 тисяч було дозволено після довгих, однак, перемовин; полкові міста Канів, Чигирин, Корсунь, Переяслав, Черкаси й м. пан краківський обіцяв оберегти від постоїв війська. Кривди панам комісарів, яка не через старшин сталася, самі пани комісари заради миру, Бога і вітчизни прощають, а оскільки вже на наших очах було страчено тринадцятьох за ці наші кривди, щоб і Хмельницький 15 числа дав зараз стратити за те пограбування речей, якщо вже хочете прийти для віддання присяги до нашого табору; це теж відзначу, що й чернь рятувала литовських панів, волаючи: «Якби самі ляхи були комісарами, вже звідси не вийшли б, але чим винні такі гречні панове, які і зачіпки нашому війську ніколи не давали» і це їх тільки врятувало перед диким натовпом, між іншим визнали сильний і безстрашний дух пана литовського стражника (*Григорія Мирського — Ю. М.*), котрому довірена оборона замку, бо цілий день могли витримати комісари, а

пан Ромейко, зичливий полковник, показав буду, в якій був порох. Хмельницький сам, плачучи, перепрошував панів комісарів; щоб йому не мали за зле цей грабунок їхніх речей, бо це сталося всупереч його забороні.

20 вересня. Рушаємо з-під Германівки, відправивши одного з послів, тобто самого Литвиненка, з ним же й. м. пан краківський йде з військом для прийняття присяги від Війська Запорізького, від підданих й. к. м., йшли обидва вишикувані війська повз нього, литовське взяло ліве крило. Страшний і величезний справді показався бойовий порядок наших військ, бо і табір був оточений військом, йшли коронні вози в 74 ряди, а литовські в 40 великою рівниною, на таку відстань як з Варшави до Волі, а в довжину витягнулися вози на велику подільську (?) милю. Полки йшли спереду, потім артилерія, піхота і рейтарі, які йшли на чолі, гусарські і козацькі хоругви оточували табір, тільки литовський копійник йшов на чолі, а чотири полки, тобто пана краківського, пана брестського (*Яна Шимона Щавінського — Ю. М.*) і брацлавського, панів Сапіг замикали порядок табору, бо звідти, з тилу, найбільші напасті від орди звичайно бували; подивившись на це піше збройне, кінне, панцирне, величезне, обстріляне й добре споряджене військо, яке оглядали з високих могил, треба було заплакати разом з Ксерксом, не тому, що за кілька десятків років не буде цих людей, але тому, що ці сили і так великі війська мусять битися у громадянській війні, а не звертають цю потугу проти оттоманської крові і скоро при щасті в. к. м. мусив би бути останній період. Цю цілу ніч як ми були, так і ночували. Вже поблизу стоїмо Білої Церкви.

21 вересня. Приходить лист від Хмельницького, у котрому він дивується наближенню нашого війська і просить щоб їх мм. наші панове комісари завтра виїхали до обопільної присяги. Просить, щоб було відправлено полковника Гладкого, що й було вчинено, його було задовільнено, відіслано і обдаровано, а місце для з'їзду було призначено біля Гострого Каменя з ескортом в 300 чоловік.

22 вересня. Згідно з вчорашньою умовою виїхало 12 осіб з нашого боку для обговорення ще деяких пунктів і до складення присяги біля Гострої Могили, де стоїмо в наметі, спеціально для цього розбитому, а три наші гусарські хоругви стали на чверть відстані стріляння з луку для нашої безпеки, там зараз козаки почали чинити тисячу труднощів. Насамперед, щоб хоругви відступили назад до табору. Ми цього не могли вчинити, бо знали, що вони татар спеціально на нашу погибель укрили у найближчій пасіці, однак хоругви трохи відступили назад; потім хотіли від нас заложників, ми дали й цих, тобто пана Тишу і пана Луле. Між тим приїхало 12 простих козаків до намету і один між ними старинний, названий Ординець, і вклонившись, зразу став говорити: «Й. м. п. гетьман і Військо Запорізьке вимагає трьох речей: щоб Зборівський договір був цілком збережений, щоб жовнір відступив звідси і не ставав на постої, щоб ми з татарами не порушували приязнь, бо ці є сторожами наших вольностей». Всі дивувалися цій пропозиції, що так далеко відбилися від берега, бо замість ухвали вносяться нові проблеми. Ми стали їм пояснювати, що не така угода стала в Білій Церкві, опам'ятайтеся і пригадайте собі, що вже не такі речі були

узгоджені, не так ми роз'їхалися з паном гетьманом (*Хмельницьким — Ю. М.*). Відповідь: «Ми не знаємо, що було між вами, але тепер Військо нас з цим прислало». Говорив до них по-батьківські й. м. п. київський воєвода, показуючи їхні злість і лицемірство, як були обмануті турецьким султаном в сподіванні на швидку допомогу, як швидко хочуть обернутися в поганих, але все це було говорено до глухих; він виявив їхню зраду, бо жодного гідного чоловіка не прислали на цю умову; потім бралися до розмов з паном Виговським і від'їхали в момент, відіслали нам наших заложників, дійсно здорових і неушкоджених, але теж співаючи пісеньку, що їм до душі Зборівські постанови, а інакше не можуть приступити до присяги. Через що ми мусили з'їхати з поля з великим жалем, що таке посміховисько з нас учинили, закликавши Бога на помсту за невинність наших устремлінь, бо ми щиро хотіли з ними поступити. Цього ж вечора почалася рада їх мостей панів гетьманів, щоб приступити до здійснення того, що належить до війни і завтра виступити до неприятеля.

28 вересня (*друкарська помилка. Має бути — 23 — Ю. М.*). Рушає військо пан краківський справді не з таким наміром, щоб сточити битву, але щоб військо наблизилося до неприятельського табору, однак на всякий випадок було старанно і вправно вишикувано військо й. м. п. коронного польного писаря (*З. Пишємського — Ю. М.*), котрий цей порядок напередодні визначив, як мали полки стати, а через великий туман днем, не прийшло аж до полудня встановити належний порядок; князь й. м. жмудський староста взяв праве крило, якому загрожувала найбільша небезпека від боліт, ровів і козацьких пасік, ліве крило взяв наш пан польний гетьман, а центр й. м. пан краківський, де став і й. м. п. польний писар з артилерією і таким величезним і бойовим порядком, який хоч не лічбою дорівнював берестейському, але принципами і виглядом цілком відповідав; бо думали, що козаки зустрінуть нас в полі, цієї ж думки був пан краківський, бо вони, як сказали «язики», були напоєні Хмельницьким 7 куфами горілки, то й висипали з ордою в поле і з могил дивилися на рухи нашого війська, а самі густо вкрили поля. Й. м. пан краківський був цілком проти того, щоб починати битву і не хотів цього допустити, маючи рацію, яку не можна було відкинути, хоча всі були протилежної думки, але ми вже так підійшли, що неодмінно треба було битися; помчало наших 6 татарських і молдавських хоругв, почали сутички з неприятелем, врешті пан сандомирський хорунжий, бачачи, що цим хоругвам неодмінно треба допомогти, просив й. м. п. краківського, щоб йому дозволив наступати з полком; на що не дозволив пан краківський, а він палко цього просив і наступав, підкреслюючи, що так багато втраченого часу, наводячи час і золоту okazію, тобто суботу день Пресвятої Діви, вітер, який дмухав просто на козаків, врешті за згодою й. м. п. пана краківського помчав з полком у добрій справі аж за Гостру Могилу, а за ним полк пана подільського воєводи на підмогу, а перед тим й. м. п. жмудський староста якнайшвидше помчав правим крилом до неприятеля і так добре керував полками своїми, завжди на чолі будучи, як личить доброму гетьману, що цілком прогнав з поля неприятеля, котрий скільки разів вертався, стільки разів знову відступав, і в розсипну тікав аж під табір. В цьому замішанні було схоплено двох сотників, вбраних у

панцир, дуже добрих, але так п'яних, що не можна було з ними говорити, тру-пів мало що впало, бо це була швидше втеча, ніж битва, бо не змішалися з нами як треба. З наших пана Воронича, київського підчашого, було смертельно по-ранено з луку в голову, коли він мужньо очолював свою хоругву, його ще живого забрали з поля, але через кілька годин він помер у цей день з жалем війська; якщо не повну, то принаймні половинну ми могли досягнути перемоги, якби дії наших вождів не були такими ганебними і повільними, бо як й. м. п. краківський з цим здоров'ям не міг бути вповні сил і не хотів цього дня взяти на себе ризик вирішальної битви, так і й. м. п. польний гетьман з лівим крилом нашим не прагнув перемоги у той час, коли князь й. м. відважно неприятеля цілком зігнав неприятеля з пасік і з гори у болота і неприятель на великій рівнині відступив проти нашого лівого крила, де немалих зазнав би втрат, а так бачачи й. м. п. польний писар, що ліве крило бездіяльне, наказав тільки гармати тільки на могили поставити і дуже добре з них стріляв, що неприятель мусив цілком відступити з поля, бо його теж з гармат правого крила було бито. З їхніх же гармат жодної з Божої ласки шкоди цього дня не було вчинено. Втішившись тим, що у цей день неприятель був зігнаний, нам довелося сурмити відступ і з поля до табору йти з немалим смутком, що ми цього дня не використали щастя, хоча його подавав Бог, і якась чудесна переміна неприязна нашим зусиллям трапилася, бо як під Берестечком праве крило надмірним ваганням було перешкодою до більшої вікторії, так тут навпаки з лівим крилом стався такий недолік, що нам довелося звинувачувати за повільність наших панів гетьманів. Присилає пан Хмельницький пана Рартаровського, товариша нашого війська.

24 вересня. Дивуючись тому, що військо так зблизилося, коли він своєму війську не наказував виходити, але всупереч його волі свавільники з татарами вийшли, але тішився тому, що не прийшло до більшого кровопролиття; він офірував свою готовність до укладення миру і обіцяв вислати своїх послів. Відписав йому пан краківський воєвода (*Домінік Заславський — Ю. М.*), що і наше військо готове до обговорення і укладення миру, аби це сталося за дві години, щоб виїхали послі до нього. Але він як завжди тягнув час, так і тепер цього пана Рартаровського затримав до ночі, а між тим козацька маса висипалася в полудень, одні від татар вийшли в поле понад десять тисяч, а другі попід болотом хащами так прокрадалися, що вже дуже близько, на відстані пострілу з луку, були від табору. А татари вдарили з тилу на табір, а ті, що на чоло війська висипалися від татар, не сміли дати поля; тих, що вже були в пасіках і болотах, мусили якнайшвидше виганяти і так й. м. пан польний писар наказав зразу 400 піхоти, як на якого звіра на полюванні, в пасіки і чагарник входити, а рейтари збоку, однією балкою спустилися в долину, де тих, що були в хащах, хотів (*Пишеський — Ю. М.*) від шанцю і табору прогнати і хоча це настало, їх без труднощів піхота ви-стріляла з пасіки, але вони глибоким ровом аж під свої шанці відступили, так що рейтари не могли їм шкодити, хоча гнала їх аж під самі шанці, де князь й. м. Радзівіл свої хоругви в належний час зімкнув і сам з ними зблизився. Там козака доброго було взято живцем, багатьох порубали, потім вже від шанців дали

вогню, з ровів і бур'янів маса їх почала висуватися і з гармат ударили по нас понад десять разів, однак без великої шкоди, тільки одному рейтару ядро відірвало ногу. Татари ж з тилу велику шкоду вчинили в челяді, яка поверталася з провіантом до нашого табору, бо там з тилу сам Мехас-мурза ударив, однак і татарам дісталоя: 4 живцем взято, а один сам добровільно перебіг до нас у сутінках; повернувся до нас пан Рартаровський з листом від Хмельницького, в якому він відклав до завтра остаточне ухвалення договору, виправдовуючись тим, що деякі пункти потрібних до своєї віри призабув. А їх мость панове гетьмани в той час вже мушили військо з поля відвести, бо неприятель не хотів відступати, напала із засідки кіннота татарська і козацька, прагнучі напасти на хоругви, які йшли в резерві, і шкодити їм, поранили з яничарок кількох з товариства, особливо пана Залуського, товариша й. м. пана краківського і кількох інших, і так й. м. п. сандомирський хорунжий (*Стефан Чарнецький — Ю. М.*), вбачаючи ганебність того, щоб гетьмана козаки прогнали з поля, став із своїми драгунами в резерві, де довго мужньо витримував неприятельський наступ, що знову два полки мушили повернутися під приводом пана кам'янецького старости, де так з й. м. п. сандомирським хорунжим всіли на неприятеля, що його загнали аж у табір і завдали йому великих втрат, однак втратили і своїх кількох з товариства, а все поле цього дня було звільнено від неприятеля.

25 вересня. Чекаємо послів від Хмельницького а з татарами наша челядь постійно билася на герці; челядь поверталася з провіантом для коней, котрого не було, сама тільки погана трава. Були чималі втрати, пан Проскура спіймав теж двох татар, а інших двох було відпроваджено до литовського війська. Козаки прагнучи з'єднатися з татарами і ударити в тил табору, висипали великим натовпом на узбіччя. Дано знати до табору, військо вийшло в поле, а неприятель зараз же відступив до боліт і лісів; між тим вдарив сильний дощ і прогнав обидва війська з поля, потім він лив цілу ніч і завтрашній день.

26 вересня. Цього числа Хмель послав послів з остаточною декларацією, виправдовуючися, що не міг їх відправити через вчорашні сутички і сильний дощ. Засідають їх мості панове комісари над пунктами і з огляду на недогідний час дозволяють дещо більше над пункти, умовлені в Білій Церкві, і знову послів відправляють пана Зацвіліховського, пана Маховського і пана Чорного; під час обіду сказав до й. м. пана краківського один з послів, тобто Роман Катіржний, прозваний Катіржним від котари, тобто галери, бо галеру з Туреччини захопив і увів в 1643 році, перебивши турок. і служив у Палермо 4 роки, ці слова: «Милостивий пане краківський, чому ви нас перед тим не пустили на море на турків, то не було б того лиха»; відповідав й. м. п. краківський: «Так є, що це ми терпимо і що я терпів у Криму, це все заради турецького султана, бо ми, боронячи його державу, самі запалили свої землі». Каже козак: «Вже тепер, коли мир буде, нехай нам королівська милість і Річ Посполита не боронять моря, бо козак не буде без війни». Ми засвідчили всі, що вам вільно буде ходити на море, бо вже досить крові пролилося в державі й. к. м. Тоді поїхали до Хмельницького вже з готовими і обговореними пунктами, особливо тими біля яких була найбільша трудність: щоб козаків була чисельність 20 тисяч, щоб жовнір не

стояв у Брацлавському, Чернігівському, тим більше у Київському воєводствах; тоді подаючи до уваги їх мостям, щоб ці пункти не підважили трактати, більше того з огляду на великий голод, на непогоду, від котрої за кілька днів померло біля 300 іноземців, на велику кількість хворих; на шляхи, які перекрив неприятель, що ми наче взяті в виделку між військами, і тому погодилися дозволити на цю кількість 20 000 козаків, аби вже в Брацлавському і Чернігівському воєводствах не було жовніра і коли ми розуміли, що вже в усьому мало статися, що вже Хмельницькому зробили досить поступок і вже з цим їхав до нього пан Зацвіліховський, але він назавтра тобто:

27 вересня прислав знову з двома кондиціями, одна щоб в цих двох воєводствах жовнір стояв тільки до Різдва Божого і щоб назад відступив. Друга кондиція, щоб йому й. м. пан краківський щось дав і поступив Боровицю; той декларувався, щоб радий би був це вчинити, але без волі й. к. м. не може це вчинити і відклав до декларації й. к. м. Тоді з цим вже вночі відправлено, а їх м. через незгоду випровадження військ намовляють, якщо б і цим Хмельницький не задовольнявся, однак:

28 вересня. На другий день рано він дав знати через пана Лемпіцького, що хоче приїхати на присягу до нашого табору, аби йому були дані заложники, дві значні особи. Тоді дані йому й. м. п. (*Кжиштоф — Ю. М.*) Потоцький, литовський підстолій і й. м. п. красноставський староста пан (*Марек — Ю. М.*) Собеський і так ці ледве далися умовити себе пану Зацвіліховському, котрий довірчо умовив його, щоб їхав до нашого табору з кількома полковниками і коли його полковники відводили, навіть на коні вже сидячого, умовляли як вождя, волаючи «Добродію наш, господарю наш, не йди до ляхів», а наші відповідали на це: «Ви маєте заложниками таких значних людей», а вони кричали, що 3 000 Потоцьких і Собеських не вартують добродія нашого, пана гетьмана, ледве пан Зацвіліховський добився від нього, що він вирішив їхати і осідлавши коня, нахилився до своїх, кажучи: однак це з королем й. м. і Річчю Посполитою справа, нам до них треба схилитися, а не їм до нас, проведений був від наших кількадесятьма особами, зсівши з коня і увійшовши до намету, впав до ніг й. м. пану краківському і чолом почав бити в землю, а потім з плачем почав казати, просячи пробачення минулих речей, а й. м. пан краківський відповідав, що вже давно свою кривду дарував Богу і вітчизні, лиш це попущення Боже було і кара за наші гріхи, однак думаючи про нього, що він ці злочини винагородить честю і вірою. Потім вітав князя й. м. п. жмудського старосту досить покірно, потім інших їх мм. і полковники також, які були з ним, привіталися, булаву за ним тримав його джура, і бунчук став перед наметом. Врешті приступили до прочитання пунктів, в котрих найбільше добивався, щоб більше козаків було дозволено до Різдва Господня, а при цьому про й Черкаси і Боровицю; на одне йому було дозволено, але на цей другий не міг і не хотів дозволити й. м. пан краківський. Підписавши ці пункти, зразу виконали присягу, як їх мості панове комісари, так і Хмельницький з полковниками. Між тим було дано обід, де наші їх мость панове сенатори сіли за столом, він же зі своїми полковниками перед столом; поки був тверезий нічого поганого не

говорив, аж потім, коли його впився наступними келихами, сказано, що в серці затаїв у собі отруту і образу на князя й. м. п. гетьмана (*Я. Радзівіла — Ю. М.*) і тільки здалека говорив, що предки в. м. не воювали проти Війська Запорізького. А до й. м. пана краківського сказав: «Раз ваша мость і литовське військо спровадило, а цього не було ніколи»; йому теж врешті відповіли, що так є і то є плодом святобливної (*Люблінської — Ю. М.*) унії, щоб ми взаємно домовлялися, аж він потім сп'яну став ображати молдавського господаря, чинячи інвективи на нього, що підвів сина Тимошка, назвав його зрадником, кажучи ці слова до князя й. м. п.: «Хоч то є батько в. кн. мості, тоді я цього не боюсь і готовий чинити війну і з ним, і з в. кн. м., хоч не тут, у королівській землі, але в молдавський і скрізь»; стосувалося це справді князя й. м., бо ці речі і кілька інших термінів говорив з глибини серця і з великим афектом і енергією. Але князь й. м., як великим гетьманом уславився в бою, так і великим громадянином виявився у дотриманні миру, що через цю єдину фурію не хотів закликати до битви військ й. к. м. і зручно зніс сказане розумними відповідями, багато що із сказаного могло бути причиною розриву договору і так з цією фурією повернувся цей шалвір від столу, хоч його заспокоювали його полковники і вийшов з намету, там йому арабського коня відданого від пана краківського, на якого всів, але потім п'яного на колясці мусили завезти до табору; з гармат і в нашому і в їхньому таборі тричі вистрілили за здоров'я й. к. м. Різні сурмачі, але особливо й. м. пана калуського старости, додавали жвавості.

29 вересня. Рушаємо з військом від Білої Церкви, а військо дуже добрим порядком було зорганізоване завдяки старанню і піклуванню польного писаря, що від ворожих напастей не могло бути ушкоджено; як ми йшли до Білої Церкви у порядку, так же ми тепер ішли назад. Вони хотіли щось чинити і шкодити нашим, але побачивши здалека добрий порядок, мусили тільки задовільнитися спогляданням нашого війська, кілька годин наші з ними торгували кіньми, продаючи і купуючи, де і наших кількох було взято в полон і наші також взяли живцем татар, а кількох зарубали на очах інших татар і за це татари не гнівалися, бо їм не допікали протягом цього часу. Виговський теж приїхав від Хмельницького, щоб попроситися з й. м. паном краківським і просячи про пробачення вчорашніх речей, віддаючи при цьому арабського коня й. м. п. кам'янецькому старості і князя Радзівіла перепрошував за вчорашні слова, якому князь відповідав, що як він говорив сп'яну, так я йому скаже по тверезому, що ані я, ані молдавський господар цих відповідей не боїмося і скрізь мене знайдете готового із військом, якби хотів, то почекав би його в полі. Виговський повторно просив, щоб це забув князь й. м.

БПАН у Кракові. — ВР. — № 2253/І. — Арк. 82 — 83 зв., 88–93. Опубліковано М. Нагсльським в кн.: Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko — kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651). — Warszawa, 1999. — С. 286–310. Текст нам'ятки у скороченому вигляді за гіршою копією був також виданий: Grabowski A. Starożytności historyczne ... T. 1. — Kraków, 1845. — С. 275–294.)

1651, жовтня 14. — Лист М. Потоцького до короля Яна Казимира

«Cokolwiek miałem osobliwego przesłał posztą oznajmiłem w. k. mci p.m.mciweu, teraz non occurrit aliud, tylko potym zawartym pokoju, koło tego myśli i pieczołowania mieć, jakobym wojsko w Braclawczyźnie położył, gdyż Polesie ex consilio ich m. panow senatorów, na wojsko W. Ks. Litewskie ordinowałem, i już ku niemu książę j. m., pan starosta żmudzki oddziwiwszy się, od nas obrocił. Popis wojska w tych dniach odprawił się, którego registra posle w. k. m. pan pisarz polny koronny, mało go jednak co więcej tak polskiego, jako cudzoziemskiego, nad ośmnaście tysięcy znajdzie się. Z Konstantynopola piszą mi, iż nowy wezyr życzliwszym zostaje w. k. m. i Rzeczypospolitej niżeli pierwszy, życzy sobie zawrzeć z w.k. m. i Rzeczaplą przyjaźń, radby i posła w. k. mści u Porty widział, którego jesli expedit posłać nec ne, subsit to albo w. k. m. judicio. Chan tymi czasy pisał do Porty, prosząc aby do wojsk jego ze trzech baszów z wojskiem tureckim dano mu in subsidium, obiecując Porcie dostać Kamieńca i insze zamki i miasta opanować. Na to taki od Porty odniósł respons. Czego u Porty affectajciej (?), aby to in affectu było rzecz niepodobna, bo czasu potemu niemasz, gdyż insze rzeczy zachodzą z kozakami, jednak przyjaźń trzymac i posilków jeśli potrzebować będą dodawać. W Konstantynopolu die 16 Augusti wielgie było przez trzy dni trzesienie ziemie i signum na kształt miecza na niebie widziane.

Dnia wczorajszego p. Machnowski powrócił do mnie od Chmielnickiego, którego dla zniesienia się z nim, aby się wojsko we wszystkiej Braclawczyźnie położyć mogło, posłałem. Ten co mi od niego przyniósł z kopiej listu, który posyłam, wyrozumiesz w. k. m., pan mój młewy. Ustnie to podał do wiadomości mojej, i jest to nieodmienna, że mu nuradin soltan ze wszystką polegą krymską in subsidium przyszedł; prawdziwie on listownie deklaruje się, iż tę ordę tak rozprawi, że niema nocere państwow w. k. mci, że jednak ten nieprzyjaciel nie zwykł daremnej czynić drogi, i bez obłowy do domu nie wracać się; uważam to u siebie, że się w państwach w. k. mci albo też w Wołoskiej ziemi, na którą i sam Chmielnicki względem swactwa grozi się, obłowić zechce. Zaczem jesli w państwie w. k. mści jad swój wywsze, wziawszy Pana Boga na pomoc, starać się o to będą żeby nie odniósł pociechy, jezeli też na łaską, nieby (?) słusniejszego, jako tego sąsiada, a wiernego życzliwego w. k. mci sługą, i którego in gremium w. k. mci przyszlismy ratować. O czym już zniósłem się, i dalej znosić się nie omieszkam. Z Wołoch co mi gospodar j. m. pisze, in copia posyłam w. k. mci, p. m. m. Jako skoro weźmę, wiadomość, że nieprzyjaciel do domu powraca, zaraz wojsko (w) Braclawskim województwie, część Polesia zajawszy, i województwa Wołyńskiego, położyć».

НБУ у Львові. — Ф. 5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 208. — Копія кінця XVII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: „Сорія листу j. m. p. krakowskiego do króla j. mci die 14 octobr. (1651)”, тобто «Копія листу й. м. п. краківського до короля й. мості від 14 жовтня (1651)».

Переклад

Те, що мав особливого, через минулу пошту повідомив в. к. мості, м. мило- стивому п., тепер не поспішаю розвивати, тільки після цього укладеного миру, коло цього думки й турботи мати, як би розташувати військо у Браclавщині, бо

Полісся з поради їх м. панів сенаторів, для війська ВКЛ призначив, і вже до нього князь й. м., пан жмудський староста відокремившись, від нас повернув. Перепис війська у цих днях відбувся, реєстр котрого надішле в. к. м. пан писар польний коронний, однак його (війська) як польського, так і іноземного, трохи більше ніж вісімнадцять тисяч. З Константинополя мені пишуть, що новий візир зичливіший в. к. м. і Речі Посполитій, ніж попередній, він бажає укласти з в. к. м. і Річчю Посполитою приязнь, радий би був бачити й посла в. к. мості в Порті, котрого якщо послати, не зупиняючись або в. к. м. юридично. Хан в цей час писав до Порти, просячи щоб до його війська було долучено трьох пашів з турецьким військом на допомогу, обіцяючи дістати Порті Кам'янця й інші замки й міста опанувати. На це він отримав таку відповідь від Порти. У Порти палке бажання, щоб це річ неможлива, бо часу після цього нема тому, що інші справи відбуваються з козаками, однак будуть підтримувати приязнь і якщо треба будуть давати допомогу. У Константинополі 16 серпня був великий протягом трьох днів землетрус і знак на кшталт меча бачили на небі.

Вчора п. Маховський повернувся до мене від Хмельницького, котрого послав для зв'язку з ним, щоб військо у всій Речі Посполитій могло розташуватися. Що він від нього приніс мені, зрозумієш в. к. м., мій мостивий пан, з копії листу, який посилаю. Усно це подав до мого відома, і це є безперечно, що йому нурадин-солтан з усією кримською потугою прийшов на допомогу; справді він листовно проголошує, що з цією ордою так вчинить, що не буде шкоди державам в. к. мості, що однак цей неприятель не звик чинити даремної дороги, і без облову додому не повертатися; вважаю це у себе, що в державі в. к. мості або теж у Молдавській землі, на котру й сам Хмельницький під приводом сватовства погрожує піти, захоче обловитися. Отже, якщо на державу в. к. мості виверне свою отруту, то взявши Господа Бога на поміч, буду старатися, щоб він не втішився, якщо теж на милість ніби (?) слухнішу, як цього сусіда і вірного й зичливого слугу в. к. мості, і котрого під керівництвом в. к. мості ми прийшли рятувати. Про що вже знісся, і далі зноситися не забарюся. З Молдавії що мені пише господар й. м., в копії посилаю в. к. мості, п. м. м. Як тільки дістану вість, що неприятель повертається додому, зразу військо розташую у Брацлавському воєводстві, зайнявши частину Полісся і Волинського воєводства.

№ 206

1651, жовтня 24. — Вільно. — Лист шляхтича Міхала Геркевича до невідомого

„Jaśnie wielmożny miłościwy panie, panie i dobrodzieju mój miłościwy!

Jakowe nowiny w Wilnie mie przywitały, defero w. m., panu memu młściwemu, tak o utarczках z kozakami, tak o i o skłejonym z niemiż pokoju. 14 pntis poczta to przyniosła ze dworu z koronnego obozu dla tego poczta krola j. m. nie dochodziła, że ją na drodze przejmowali chłopci ruscy i zabijali, nie dopuszczając żadnych wiadomości, co się w obozie dzieje. Jednak do króla j. m. przyszła ta wiadomość: Chmielnicki dowiedziawszy się o ksiąciu j. m. panu hetmanie polnym, że u j. m.

pana krakowskiego na traktatach, pewen był tego, że mu ta sztuka, którą umyślił, miała cedere fortunnie i dobrze. W niebytności kscia j. mści w obozie litt[ewskim], chciał ten obóz ze wszystkich stron obłec i wysłał przed sobą kommunka ośm tysięcy ładem, a Dnieprem na bajdakach dwadzieścia tysięcy, sam też za nimi w tropy miał iść ze wszystką potęgą kozacką i tatarską. J. m. p. krakowski, dostawszy języka i będąc ostrzeżony, wysłał na zasadzkę sześć tysięcy wojska swego, dawszy o tym przętko wiedziec do obozu litewskiego, aby gotowi byli ; tamże jako prętko pomijali kozacy ta ośm tysięcy, z zasadzki uderzyli na nich litewskie wojsko w oczy, koronne w tył, także meźnie z nimi starli, że łedwie dziesiątek kozaków nuncionem cladis został. To z prowidenty Boskiej fortunnie sprawiwszy, poszli wojska koronne i litt[ewskie] zastępować kozakom tym, którzy na bajdakach Dnieprem płynęli, non constat, co tam sprawili. Chmielnicki, dowiedziawszy się o tej porażce, był skłonnniejszym do traktatów i takowe conditiones pacis podał, które jeżeli stanęli, nie wiemy; posyłam owe w. m. panu memu młściwemu, więcej nie masz ekspatrys memorines in eksteris, co się dzieje uwiadomiam.

Przyszła pewna confirmacia z obozu weneckiego, że wenetowie, dowiedziawszy się o rozproszonej armacie tureckiej i kędy się na jedno miejsce uderzyli i ostatek tej armaty szczęśliwie wzięli, pobrali galer mniejszych 32, potężnych i dobrze wietszych 6, okrętów 20.

W Lubeku odprawuje comissia nasza z szwedami, nie bierze się do pokoju, bo commissarze nasi Krystynie, królowej szwedzkiej, nie dają titulum reginae Sueciae, ale ją tylko princepem terrariae nazywają, o co się szwedzi gniewyjąc, dedukują nasi succesionem legitimam pertnere (?) ad reges Poloniae Hereditanus. Szwedzi confirmarunt pacem in imperio, sprowadzają wojska do Inflant, chcą wojny.

O sejmie nie słyszeć, kiedy będzie, speratur 27 january.

Nie masz więcej nowin w Wilnie, co pewniejszego i lepszego zebrawszy defero wiadomości w. m. p(an)a m. młwego, jakosz są wszystkie pewne. Jam też tu odstąpienie kozaków od Lubecza adornavint potui, jeszcze o tym nie wiedzieli. Manifestatią podałem do koła, przyjęli ich mśc cum multo majori reverentia, niż uniwersał pierwszy, extract onej przywioze.

Byłem u j. m. pana witebskiego, ten mi to powiedział, że j. m. p. w[ojewo]da wileń[ski] tego listu, który od koła trybunalskiego pisany był do w. m., p. m. młgo, copią, posłał onemu aż na Ruś; żałuje wielce j. m. pan wileński tego głupiego a prawie, jak on rzekł, karczemnego listu. Daje teraz consilium, aby zabirzeć temu, żeby ta sinistra opinia onych nie wlaźła na sejmiki powiatowe, potym na sejm; rzekł to j. m. p. witebski, (...) * przłom j. mści w tej spawie stawać; o czym sam ma pisać do w. m. p[an]a m. młgo; in sincere et cofidentes piszę.

Panie mój miłościwy, poczytam to swe nieszczęściu, że jako służę nie było i jednej okazji, któraby sina effectu nie miała bydz przeze mnie ekspediowana, daj Boże i dalej takowem szczęściem męnczyć one. A to i teraz lubo pokój stanął, silent ekspensa wojenne, nie było czym documentadr. [...].

Z Wilna 24 octob[ris] 1651.

W. m. pana, pana mego młgo [...]

Najniższy a pedibus sługa Michał Gierkiewicz.”

Переклад

Ясновельможний милостивий пане, пане і добродію мій милостивий!

Які новини мене привітали у Вільні, передаю в. м., моєму милостивому пану, як про бої з козаками, так і про склеєний з ними мир. 14 цього місяця пошта принесла мені це з двору, з коронного табору, а тому пошта й. к. м. не доходила, що її по дорозі перехоплювали руські селяни і вбивали, не допускаючи жодних відомостей, що діється у таборі. Однак до короля й. м. прийшла ця відомість: Хмельницький довідавшись про князя й. м. пану польному гетьмані, що у й. м. пана краківського на переговорах, будучи певен того, що йому ця хитрість, яку задумав, мала щасливо і добре йти. Під час відсутності князя й. м. п. краківський, взявши «язика» і будучи попереджений, вислав на засідку шість тисяч свого війська, давши про це швидко знати до литовського табору, щоб були готові; там же як тільки козаки, ці вісім тисяч, минали, вдарило із засідки на них литовське військо в лоб, коронне у тил, також мужньо з ними зійшлися, що ледве десяток козаків у біді залишилось. Це з провидіння Божого щасливо вчинивши, пішли війська коронні і литовські закривати шлях тим козакам, котрі на байдаках пливли Дніпром, не знаю, що там вчинили. Хмельницький, довідавшись про цю поразку, був прихильнішим до переговорів і такі умови миру подав, котрі чи укладені, не знаємо; посилаю їх в. м. пану моєму милостивому, більше немає значних подій, про те, що діється, дам знати.

Прийшло певне підтвердження з венеціанського табору, що венеціанці, довідавшись про розпорошений турецький флот і коли на одне місце ударили і решту цього флоту щасливо захопили, взяли менших галер 32, потужних і набагато більших 6, кораблів 20.

В Любеку наша комісія з шведами, не береться до миру, бо наші комісари Христині, шведській королюві, не дають титул королеви Швеції, але її тільки правителем землі називають, через що шведи гніваються, наші присвячують (?) спадок, що простягається до країн Речі Посполитої. Шведи зміцнюють мир з імперією, проводять війська до Інфляндії, хочуть війни.

Про сейм не чути, коли буде, надіються 27 січня.

Нема більше новин в Вільні, що певнішого і кращого зібравши передаю відомості в. м. пана м. мостивого, коли є все певне. Я теж тут відступ козаків від Любеча *adornavint potui*, ще про це не знали. Маніфестацію подав до кола, прийняли їх мості з багато більшою пошаною, ніж перший універсал, її екстракт привезу.

Був у й. м. пана вітебського, цей мені те сказав, що й. м. п. віленський воевода цього листа, котрий від трибунальського кола був писаний до в.м., п. м. мостивого, копію послав йому аж на Русь; дуже жалкує й. м. пан віленський цього дурного і вважай, як він сказав, корчемного листа. Даю тепер пораду, щоб запобігти цьому, щоб ця погана опінія їх не влізла на повітові сеймики, потім на сейм, сказав це й. м.п. вітебський, (...) * приятелям й. мості у цій справі ставати; про що сам має писати до в. м. пана м. мостивого; пишу щиро довірчо.

Пане мій милостивий, вважаю це своїм нещастям, що як служу, не було й жодної okazji, котра без ефекту не мала бути мною проведена, дай Боже і далі таким щастям їх мучити. А то й тепер хоч мир настав, заспокоєні воєнні видатки, нема чим засвідчити. [...].

З Вільна 24 жовтня 1651.

В. м. пана, пана мого мостивого [...]

Найнижчий і уклінний слуга Міхал Геркевич.”

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 4151. — С. 20–22. — Оригінал.

№ 207

1651, жовтень (?). — Лист кримського хана Іслам-Гірея до Богдана Хмельницького.

„Przyjacielu mój hetmanie zaporoski.

Zdrowia dobrego życzę i pisarzowi, pułkownikom, hetmanom, wszystkiemu Wojsku Zaporowskiemu na długie lata.

Brata swego nuradin sołtana, Sefer Kazi agę, Luban Kazi aga, i innych agow, bejów, murzów, wszystko wojsko, co się znalazło, wam na pomoc posyłam, a sam tylko w Krymie zostaje się. Które wojsko za pomocą Bożą do was co najprędziej dojdzie, a doszedszy Bóga na pomoc bez żadnej pychy wzięwszy, nieprzyjaciółom odpór dawajcie, a proszę, żebyś się jako przed tym pijaństwem nie bawił, ale Pana Boga o zwycięstwo prosił.

Wam życzliwy

Islam Gerej, chan Wielgiej ordy krymskiej m. p.”.

НБУ у Львові. — Ф. 5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 206 зв. — Копія кінця XVII ст. Тексту документа передує запис зроблений копійстом: „Сорія листу хана кримського до Хмельницького”.

Переклад

Приятелю мій, гетьмане запорозький.

Доброго здоров'я зичу і писарю, полковникам, гетьманам (*Описка. Мас бути: «отаманам» — Ю. М.*), всьому Війську Запорізькому на довгі роки.

Свого брата нурадин-солтана, Сефер Кази агу, Лубань Кази агу і інших аг, беїв, мурз, все військо, що знайшлося, посилаю вам на допомогу, а тільки сам у Криму залишаюсь. Котре військо за поміччю Бога до вас якнайшвидше дійде, а дійшовши і взявши Бога на поміч, без жодної пихи, давайте відсіч неприятелям, а прошу, щоб перед цим не п'янствував, але Господа Бога просив про звитягу.

Вам зичливий Іслам Гірей, хан Великої кримської орди, рукою власною.

№ 208

1651, жовтня 7, 30; листопада 4, 29. —

Уривки з Старооскольської митної книги

"[...] Того же числа (7 жовтня — Ю. М.) с осколенина с торгового члвка с Онофрея Чеботаря, с привознова с продажнава ево товару с москотиннова с продажи, з денег с семинадцати рублев с рубля взято по три денги, с воза свалу шесть денег и обоих пошлин взято девет алтн три денги [...].

Того же мсца в 30 де с осколенина с Матвея Боровкова зятя, с продажнава ево тавару з бочки дехтю с продажи з денех з дву рублев, алтна чатыре денги [...]

Ноября в 4 де с осколенина с торгового члвкка Степана Чеботаря с привознова товару, с меду с сырцу со шти пуд, что он сам издержал в лавки, с продажи з денег с пяти рублев с рубля взято по пяти денег свалу и повороту взято шесть денег и обоих пошлин взято пять алтн адна денга.

Того же мсца в 20 де с осколенина сна боярского, з Дементя Разина с продажнава ево товару з бочки дехтю с продажи з денег з дву рублев с рубля взято по пяти денег свалу и повороту шесть денег и обоих пошлин взято два алтна чатыре денги [...].

Памятники южновеликорусского наречия. Таможенные книги. — М., 1982. — С. 254.

№ 209

1651, листопада 2. — Пустовиська. —

Лист М. Потоцького до коронного канцлера

«Po uczynionym popisie, o którym pierwszą oznajmiłem w. m. p. posztą, wojsko zwiodłem z pola i ono w Braclawskim województwie, Polesiu i części Wołynia na wytchnienie do Bożego Narodzenia według pact uczynionych rozłożyłem. Sam zaś gwoli poratowaniu zdrowia mego, i gwoli temu aby przy obecności mojej paks comparata firmis brała robur ku Dorożyńskim pustkom puściłem się. Bardzo mię to jednak trapi i frasuje, że nie mam od w. m. m. p. wiadomości quo animo tę pracę naszą ich król. mśc przyjmuje. Zaczynam gorąco w. m. m. p. proszę, abys sollicitam eo in passu mentem meam chciał resolvere. Wprawdzie w tym pokoju nie miałby mi j. k. mśc co ganić, chyba żeby się jeo k. m. nie zdało, iż Chmielnicki na miejscu hetmańskim i przy dawnej j. k. mści łasce zostawa. Myśliłem ci ja o tym i potężnie, żeby był (...)* funditus zniosłszy, samo rebellii caput pod nogi j. k. mci podrzucił; że jednak niebo vota et desideria mea secundare nie chciało, przyszło się ad eam pacem, jaka się stała, nakłonić. Wszystkie bowiem plebis colluvies na to się była resolwowała, dać się wszystkim ad internecionem wybić, a nie poddawać się, ani Chmielnickiego wydawać. Uważając tedy quantitatem wojsk nieprzyjacielskich z ordą złączonych; uważając zaś nasze nieprzyjacielskiej potentiej daleko imparem; uważając głód, który wszędzie i in ea wojsk multitudine następować musiał, i wielu ludzi eks utraque parte consumebat; uważając choroby powietrzne, które z głodu et eks miseryscali, in tantum panowały, że rzadki dzień w któryby kilkadziesiąt człowieka umrzeć nie miało; widząc przy tym ich m. pp. powiatowych nieochotę, którzy się z tym declarowali że i dnia po wyjściu ćwierci dopomagać mi kompanii nie mieli, i rzeczą samą praestiterunt; do tego biorąc sobie w rozmysł, co satius uczynić było: czy zwieść ich i pustą ziemię zostawić, czyli też darowawszy im przestępstwa ich, in aliquo flore conservare Rempublicam; wołałem skłonić się do tego parcere poscentibus misericordiam i Chmielnickiego przy dawnej j. k. mci łasce zostawić i mieć certam pacem, niż sobie eks dubia martis alea incertam publicare victoriam. Stała się tedy pax, i nie złymi mym zdaniem konditiami, jako przyznać to muszę. Iż jako przy wszystkich dziełach naszych opatrność Boża przytomna za-

wsze była, tak i około tego sklejenia pokoju non minus operata. I znać że już chce być Pan Bóg na nas łaskawy, gdy albowiem uważam obyczaje Chmiela z Wyhowskim bardzo są różne od onych dawnych a zgoła namniej sobie niepodobne ewanuje w nich ona dawna praesumptio, złość, zajadłość, wszystka ich teraz intencja, żeby już ten pokój sklejonny był stały i gruntowny. Co z listów ich szerzej i jaśniej, które w. m. m. p. posyłam, wyrozumieć będziesz raczył. W Braclawczyźnie już z łaski Bożej chłopci osiadają, z pany się oznawają i z żołnierzami. Z Podniestrza poczęli byli insolescere, lecz ich syn mój starosta kamieniecki, kilka z nimi stoczonych potrzeb odprawiwszy, eks parte uskromił i dalej jeszcze uskramia, in quantum zechcą szaleć. Na Zadnieprzu też, audebant j. m. p. wojewodzie kijowskiemu w koleścioły sługę zabić; już się z rozkazania Chmielnickiego, jedni pod miecz, drudzy na szubienice destinati. Sam zaś buntu tego zadnieprskiego principał Bodanko (który pod Lubeczem pewną legatją wyprawił, który contenta z listu j. m. p. wojewody kijowskiego w. m. m. panu patebunt) wzięty w więzienie, nec spes aby ztamtąd zdrowo miał wyniść: taką się bowiem jemu dała instructia, aby te capita które spirant et spirabant seditionem, uprzętał, czego się on trzyma. Ponieważ tedy tak się z cnotą swoją popisuje, i z życzliwością ku j. k. mści, sperandum, że ten pokój trwały i gruntowny będzie ile kiedy sobie non decrimus ad proportionatum ekserciturum, do jakiego czasu mieć będziemy. Inibimus przy tym doskonałego ich powadzenia z ordą rationes, czego dopniemy snadnie gdy tylko wiedzieć będą, że im omnia szczerze dimissia et vitae suae będą securi, o co im najbardziej idzie. Jako to z ceduły Wyhowskiego patebit w. m. m. p. Powadzić ich z ordą nie będzie rzecz trudna, byle tylko całe osiedli, i zupełną do nas confidentją wzięli. Mam tą wiadomość, że po tej uczynionej zgodzie siła już kozaków poszło na lisy i w rzeczki na ryby; kiedy tedy na te miejsca udali się, nie podobna żeby ich do zdobyczy ztąd i lasów tatarskich appetit nie wiodł. Czolny też gotują na morze, z którymi na różnować nie będą, jeżeli ich osobliwy jaki zakaz j. k. mści nie ujmie. Ile jednak baczyć mogę dla zgruntowania pokoju perne cessarium, żeby im morza nie bronić i zawczasu do tego dzieła kazać się im praeparare, a pernecessarium z tych przyczyn. Pierwsza, że eo consilio nostro et actu rzucimy między nich a pogaństwo niezgodę et sic tam arctam amicitiam discutemus. Druga, ukážemy to pogaństwu, że potentia j. k. mści jest takowa, że nad każdym nieprzyjacielem swoim suam ulcisci może injuriam i wet za wet oddać.

Baczą i to ad stabilimentum pokoju być się rzecz potrzebną i, mieć wojska in justa quantitate, żeby to chłopstwo miało się na co ogłądać, i my mieliśmy impetum ordy, która też u nas gościć, vice versa jako i kozacy u tatarów zechce, czym zrażać. Bo inaczej jeżeli tego nie będzie, pewnie chłopci znowu wierzgną i najpierwsze (których nas już Boże zawaruj) redibunt pericula.

Z Krymu pisze mi syn, że Romaszkiwicz zatrzymany, z tej przyczyny, że listu j. k. mści nie miał, do chana. Zaprawdę wielka uraza, rozgniewała się koza na targ, a targ na to nie dbał. Ponieważ wielkie między ordy rzuciło się powietrze, umierają passim. Sam dwór chański zapowietrzył się. Przegraney Beresteckiej wstyd ich barzo, i jaką wziąć przed się radę nie wiedzą. Za Miedzira murze jedzie syn jego zasiadać. Jeżeliby za nim prosić chciało, uniżenie w. m. m. p. proszę, aby j. k. mość łaski swej pańskiej, temu poganinowi hac in parte oświadczyć nie raczył, gdyż ten syn mój

acerbe tam tractatur i pisze mi że za niego i trzech inszych znacznych którzy są u j. k. mci może być eliberatus. Co aby Pan Bóg zdarzył gorąco go proszę. Ale rozumem, że więcej sobie ważył to w czym siedzi niż tych trzech murzów.

Sistrzeniuec mój p. Uliński, którego była uwiodła młodość i desperatio w więzieniu do paganizmu, publice przed sołtanem gałgą wyznał swój błąd i być się chrześcianinem ; za co go też dwojgiem udarowano kajdan, i do syna mego oddano; i tego za onego pisarza sołtan gałgi, któremu imię Tetta Celeby, dadzą. Będzie miał j. k. mść w niebie meritum, kiedy tego tatarzyna na oswobodzenie ciała i duszy jego darować raczy. O którego abyś w. m. m. p. do j. k. mci wniosł instantią gorąco proszę.

Jeo mść pan wojewoda kijowski jako (...) * tak i pracowicie około zatrzymania pokoju chodzi. Listy jego, które posyłam indicabunt w. m. m. panu więc i o co jeo król. mści za tak znaczne i kosztowne prace swoje prosi. Zaczynam załecam go w łaske w. m. m. p. i gorąco proszę, aby virtus jego i merita lubo tym Bohusławiem pustym, lubo też czym inszym z łaski i dobroczynności j. k. mci insignita były.

Oznajmuję przy tym w. m. m. p., iż niektórzy z obywatelów kijowskich, co się to przy wojsku naszym, miasto usługi Rzeczpospolitej szarpaniną nauczyli bawić, dotąd nałogów swoich poprzestać nie chcą i wielką dają do naruszenia pact okazują. Aby się tedy temu zabezpieczyć mogło, (...) * baczą, aby w. m. m. p. uniwersał j. k. mci in vim information jeo mci panu wojewodzie kijowskiemu, jako commissario et brachio regali, przysłać raczył, rozkazując mu tych którzy pokój targają, a są possessionati napomnieć, ne pacem et pacta violent a in quantum by uniwersałowi et monites parere nie chcieli, aby im mandaty na sejm jako violatoribus pactorum dawał. Tych zaś którzy są (...) *, żeby miał, sądził i karał; przysłać mu zaraz i mandatus kilka, żeby ich miał dla postrachów tej szlachty, bo się im koła barzo rozbiegały. Powietrze tam wielkie koło nas panuje. Moje majątności zapowietrzyli się, nie ma gdzie głowy swej przychylić, okrom tego jednego Lublina, na którym czyby żyć, czyby usługę Reipublic. traktować et omnia publica negotia, nie wiem co wprzód i jako mi będzie wystarczało. Bar pustkami wszystek osiadł, nie jedną plagą karze mię P. Bóg co mi niemależ melancholiej dodaje, a wszakże ja jednak meliora z łaski Jego ś. spodziewam.

Oddając pilnie usługi moje w mlcwą etc.

Ponieważ tatarowie zatrzymali Romaszkiwicza, obawiam się żeby zimie jakiej furiej wyrzucić nie chcieli. Będę ja jednak na nich pilne miał oko, wszakże jednak nie trzeba żeby się Rzeczpospolita ubezpieczała i na przyszłych sejmikach de securitate sua radzić nie miała.

Posła do Turek jeżeliby miał j. k. mść posłać, także na tę funkcją trzeba przybierać subjectum, żeby mogło umieć tractare majestatem principis, i nie oglądało się przy tym na żywot, i strachów tureckich, które teraz puszczać pewnie w oczy będą, nie lękało się.

Iż swą ręką nie podpisuję się, wszystkiego proszę przebaczyć w. m. m. p. bo ból ręką circa aequinoctium opanowawał, jeszcze nią władać nie mogę.

НБУ у Львові. — Ф. 5. — Оп. 1. — № 2286. — Арк. 210–211 зв. — Копія кінця XVII ст. „Сопія листу j. m. p. krakowskiego do j. m. p. kanclerza koronnego de data 2 novembr. w Pustowiskach”, тобто «Копія листу й. м. п. краківського до й. м. п. коронного канцлера 2 листопада в Пустовиськах»

Переклад

Після вчиненого перепису, про який я повідомив в. м. м. п. першою поштою, я вивів військо з поля і поставив його в Брацлавському воєводстві, Полісся і в частині Волині на відпочинок до Різдва Христового згідно з укладеним договором. Сам же для порятунку мого здоров'я, і для того, щоб у моїй присутності уклавши міцний мир, я вирушив до Дорожинських пусток. Однак мене дуже вражає і турбує, що я не маю від в. м. м. п. відомості, як цю нашу працю сприймає їх корол. мость. За чим я палко прошу в. м. м. п., щоб щого хотів таким чином заспокоїти свій занепокоєний розум. Дійсно за цей мир не мав би мені й. к. мость чимось дорікати, хіба що його к. м. не здалося, що Хмельницький залишається на гетьманському місці і при давній й. к. мості милості. Я думав про це і про потугу, щоб (...) * доценту розгромивши, голову самої ребелії кинув під ноги й. к. мості; що однак небо моїм проханням і побажанням не хотіло помагати, довелося до цього миру, як сталося, прихилити. Бо весь плебс покидьки на це зважився, дати всіх доценту винищити, загинути, ані піддаватися, ані Хмельницького видати. Тоді взявши до уваги чисельність неприязельських військ з'єданих з ордою; взявши до уваги наші неприязельської потузі далеко нерівний голод, який скрізь і в такій масі військ мусив наступати, і багато людей з обох сторін винищили заразні хвороби, котрі через голод і біду (?) так сильно панували, що рідкий був той день, щоб у ньому не мало померти кількадесят людей; бачачи при цьому неохоту їх м. пп повітових, котрі декларувалися з тим що й дня після закінчення чверті не будуть мені допомагати в кампанії, і самою справою надавали допомогу; до того ж беручи під увагу, що краще було вчинити: чи винищити їх і пусту землю залишити, чи теж, пробачивши їм їхні злочини, залишити в розквіті Річ Посполиту; я волів схилитися до того виявити до тих, що просять милосердя і Хмельницького при давній й. к. мості милості залишити і мати певний мир, ніж собі з сумнівної гри Марса проголошувати непевну перемогу. Тоді був укладений мир і на непоганих на мою думку умовах, мушу це визнати. Як в усіх наших справах присутність Божа завжди була, так і біля цього склеювання миру не менше була проявлена. І знати що вже хоче бути милостивий нам Господь Бог, коли вважаю звичай Хмеля з Виговським дуже відмінні від тих давніх а взагалі найменш собі волає у них ця стара презумпція, злість, запеклість, всі їхні тепер наміри, щоб вже цей мир склеєний був постійний і ґрунтовний. Що ясніше і щиро з їхніх листів, котрі в. м. м. п. посилаю, зволиш зрозуміти. У Брацлавщині вже з милості Божої селяни осідають, з панами (...) * і з жовнірами. З Подністров'я почали були ширитися, але їх мій син кам'янецький староста, сточивши з ними кілька битв, частково приборкав і ще далі приборкує, оскільки захочуть шаліти. На Задніпрі теж наважилися на зуфальство й. м. п. київському воєводі в Колеселах забили слугу; вже з наказу Хмельницького одні пішли під меч, інші на шибеницю послані. Сам же керівник цього задніпрського бунту Боданко (котрий під Любечем певну легацію вчинив, котрого суть з листу й. м. п. київського воєводи в. м. м. п. пану повідомляю ув'язнений, не надіюся, щоб мав звідти живим вийти: таку йому дали інструкцію, щоб цю голову котра роздмухувала і роздмухує бунт, усунув, чого він тримається. Оскільки тоді з своєю

честю вихваляється, і з зичливістю до й. к. мості, надіюсь, що цей мир буде тривалим і ґрунтовним коли собі не забракне нам відповідного війська, до якого часу мати будемо. Вдалося при цьому досконалого їх усобиць з ордою методу, чого досягнемо краще якщо тільки будуть знати, що їм широко все пробащать (?), вони будуть розпущені і будуть безпечні за своє життя, про що їм найбільше йдеться, як це з цидули Виговського видно в. м. м. п. Посварити їх з ордою не буде важко, аби тільки повністю осіли і мали до нас повну довіру. Маю цю відомість, що після цієї вчиненої згоди вже маса козаків пішла на лис і на річки для риби; якщо т оді на ці місця пішли, не думаю, щоб їх до здобичі звідти і татарських лісів не вів апетит. Також готують човни на море, з котрими не будуть різнитися, якщо їх якийсь особлива заборона й. к. м. не втихомирить. Однак наскільки можу бачити для зміцнення миру через необхідність, щоб їм не забороняти моря і передчасно до цієї справи наказувати їм готуватися, а через необхідність з таких причин. Перша, що нашою радою кинемо між ними та поганством незгоду і так вбиватимемо тісну дружбу. Друга, покажемо це поганству, що сила й. к. мості така, що над кожним своїм неприятелем буде мститися за свою кривду і око за око віддати.

Бачать і це для зміцнення миру потрібна річ, мати війська в достатній кількості, щоб селянство мало на що оглядатися, і ми мали напад орди, котра теж у нас буде гостити, і навпаки як і козаки у татар схоче, чим битися (?). Бо інакше якщо цього не буде, напевно селяни знову брикатимуться і насамперед (котрих нас вже Боже борони) повернутися до свого.

З Криму пише мені син, що Ромашкевич затриманий тому що не мав листу до хана й. к. мості. Дійсно, велика образа, розгнівалася коза на торг, а торг на це не звертав уваги. Оскільки велика пошесть між ордою поширилася, помирають тут і там. Сам ханський двір заразився. За програну Берестецьку битву їм дуже соромно, і однак якої вжити ради не знають. За Меджира мурзу їде засідати його син. Якщо за ним хочуть просити, понижено в. м. м. п. прошу, щоб й. к. мость милості своєї панської цього поганину у цій справі не зволив освідчувати, оскільки цей мій син, з яким там жорстоко поводяться, і пише мені, що за нього і ще трьох інших значних, котрі є у й. к. мості може бути звільнений, аби дав Господь Бог, палко Його прошу. Але розумію, що більше собі важив те, в чому сидить, ніж ці три мурзи.

Мій племінник по брату п. Улинський, котрого молодість і розпач в в'язенню привели до поганства, публічно перед солтаном калгою визнав свою помилку і виявив бажання бути християнином; за що його теж подвійними подаровано кайданами віддано і до мого сина; і цього віддають за згаданого писаря солтан калги, котрому ім'я Тетта Челебі. Буде мати й. к. мость у небі нагороду, коли цього татарина на звільнення його душі й тіла зволить подарувати. Про котрого щоб в. м. м. п. до й. к. мості поклопотався палко прохаю.

Його мость пан київський воєвода як (...)* так і працьовито біля утримання миру ходить. Його листи, котрі посилаю повідомлять в. м. м. пану, що його королівська мость за так значні і коштовні свої праці просить. Зачим віддаю його у милість в. м. м. п. і палко прохаю, щоб його мужність і заслуги хоча б цим

пустим Богуславом, або теж чим іншим з милості і доброчинності й. к. мості були відзначені.

Повідомляю при цьому в. м. м. п., що деякі з київських обивателів з нашого війська замість послуг Речі Посполитій звикли займатися грабунками, й досі не хочуть покинути своїх звичок і дають великий привід до порушення умов миру. Щоб цьому можна було запобігти, (...) * бачуть, щоб в. м. м. п. зволив прислати універсал й. к. мості в силу інформації його мості пану київському воєводі, як як комісару і старості, наказуючи йому цих, котрі порушують мир, а є зем'яни нагадати, щоб мир і домовленості не порушували, а щоб настільки універсалові і пересторогам дослухалися (?), щоб їм мандати на сейм як порушникам миру давав. Цих же котрі є (...) * , щоб хапав, судив і карав; прислати йому зразу ж і кілька мандатів, щоб їх мав для постраху цієї шляхти, бо їхні колеса дуже розбіглися (*в сенсі: вони стали дуже свавільними — Ю. М.*). Пошесть там велика коло нас панує. Мої маєтності охоплені пошестю, нема де своєї голови прихилити, крім одного Любліна, у якому чи жити, чи послугу Речі Посполитої трактувати усі громадські справи, не знаю, що перше і як мене вистачить. Весь Бар вкрився пустками, не одним нещастям карає мене Г. Бог що мені додає великої меланхолії, а однак я кращого з милості Його святої сподіваюсь.

Віддаю старанно мої послуги милостивій і т. д.

Оскільки татари затримали Ромашкевича, боюся, щоб вони зимою якоїсь фурії не захотіли виявити. Я буду однак мати на них пильне око, однак не треба, щоб Річ Посполита була занадто безпечною і на майбутніх сеймиках свою безпеку не мала б обговорювати.

Посла до Туреччини якби мав й. к. мость послати, також на цю функцію треба обрати людину, щоб могла вміти себе вірно поводити стосовно правителя, і не при цьому боялася за життя і турецьких страхіть, котрі тепер певно турки будуть пускати в очі, не лякався б.

Те, що я підписую не своєю рукою, прошу пробач в. м. м. п., бо біль в руці цілодобовий опанував, ще нею не можу володіти.

№ 210

1651, листопада 24. — Олькиники (Волкиники). — Лист волкиницького старости Миколая Криштофа Халецького до князя

Олександра Людвика Радзівіла, великого маршалка литовського

„Jaśnie oświecone młściwe książe, mój zdawna wielce młciwy panie i kumie!

Otrzymałszy łaskawą obietnicę od waszej ksciej mci, mego mwego pana, tak ustną, jako i przez pisanie, w sprawie uspokojenia granic majątności mojej Czernichowskiej od majątności waszej ksciej mci Kowszyńskiej, śmiem i do końca waszej ksciej mci, mego mwego pana, o to upraszać, abyś z młciwej łaski swej bez dalszej prolongatjej finalem w pomienionej sprawie raczył udzielać effectum. A dla prętszego uspokojenia prawo moje słudze i namiestnikowi memu czernichowskiemu, panu Swirskiemu, powierzyłem, aby przed waszą ksią mcią łubo przyjaciołami, od waszej ksciej mci deputowanemi, praesentował. A skoro ta sprawa ograniczenia pomienionych majątności ad effectum przyjdzie, aby z obu

stron jak z osoby mojej (?) ksciej mu, jako i z mojej strony pismem approbowana i zawarta była, wielce upraszam.

A na ten czas usługi moje w łaskę waszej ksciej mći, mego mwego pana, jako napilniej oddawam.

Z Olkinik d. 24 novembra 1651.

Waszej ksciej mści, mego m. pana, zdawna powolny sługa i kum życzliwy Chałecki z Chałcza, woje[woda] nowog[ródzki]”.

АГАД. — АР. — Відділ V. — № 1908. — С. 15. Адреса: „Jaśnie oświeconemu księżciu a naszemu wielce mwetu panu i kumowi jeo ksciej mći panu Aleksandrowi Ludwikowi Radziwiłłowi, księżciu na Nieświżu i Birzu, marszałkowi wielkiemu W. Ks. Litt[ewskiego], swaleskiemu (?), jurborkskiemu, olickiemu, nowogródzkiemu etc, etc staroście, temu mściwemu panu”, тобто: «Ясно освіченому князеві, нашому вельми мостивому пану і кумові його княжій мості пану Олександрові Людвіку Радзівілові, князю на Несвіж і Біржі, маршалкові великому В. Кн. Литовського, свалеському (?), юрборкському, олицькому і т.д., і т.д. старості, моєму мостивому пану». Запис іншою рукою: „Od p. wojewody nowogródzkiego strony diffirencyе w (...)»* od Kowszyna”, тобто «Від пана новгородського воєводи у справі розмежування (...)»* від Ковшина).

Переклад

Ясноосвічений милостивий князю, мій здавна вельми мостивий пане і куме!

Отримавши милостиву обіцянку від вашої князівської мості, мого мостивого pana, як усну, так і на письмі, у справі заспокоєння кордону моєї чернігівської маєтності від маєтності вашої князівської мості ковшинської, смію і до кінця вашу князівську мость, мого мостивого pana, про це просити, щоб з своєї милостивої ласки без зволікання зволив дати у згаданій справі належний кінець. А для швидшого заспокоєння моє право служити довірив моєму чернігівському намісникові, пану Свирському, щоб перед презентував вашою князівською мостю або приятелями, депутованими вашою князівською мостю. А як тільки ця справа розграничення згаданих маєтностей буде завершена, щоб з обох сторін, як для (?) моєї особи князю (?), так і з мого боку листом, була апробована і укладена, вельми прошу.

А на цей час мої послуги милості вашої князівської мості, мого милостивого pana, якнайстаранніше віддаю.

З Олькиник 24 листопада 1651.

Вашої князівської мості, мого м. pana, здавна покірний слуга і зичливий кум Халецький з Халча, новгородський воєвода.

№ 211

1651, осінь, не раніше 20 серпня. — Лист жидачівського старости до сяноцького підкоморія

«Powracając z Ukrainy dla tych drapieżnych żołnierzów, pokwapić się musiałem i pominąć w. m., m. pana, to jednak w. m. m. panu oznajmuje. Kutnarski od hospodara wołoskiego ledwie nie z tym przyjechał do jeo mści pana hetmana, ubezpieczając go tego lata od tatarów, a to z tej przyczyny, że gałga zymie chodząc

na cerkiesy, jeszcze dotąd nie powrócił, lecz trzeciego dnia przybiegł gałgarasz hospodarski, dając znać jeo mści panu hetmanowi, że muradyn sołtan, mając krymskiej ordy dwadzieścia tysięcy, a budziackiej — ośm, bierze się ku Buchowi na Owczy brod. Zaczyn jeo mść pan hetman, zakupiwszy przez dwa dni niemal wszystkie wojsko (...)*, ruszył się iz armatą pod Czetwertynowkę, któregom ja do plebaniej do pewnego obozu prowadził, zkađ się miał, przyszło do siebie, bo i chorągwie wszystkie dobrze okryte i konie bardzo dobrze i ochoty w wojsku i konie bardzo dobrze i ochoty w wojsku z łaski Bożej dosyć. O te chorągwie, którech jeo mość pan hetman kładzie pięć tysięcy, które były za Dnieprzem, był bardzo sollicitus, spodziewając się na niejakię periculum. Lecz od jego mści pana wojewody kijowskiego przyniesiono mu wiadomość, że 17 praesentis pod Kijowem pięćią bajdaków i dwiema promami pacatissime począły (?) się przeprawować. Chmielnicki i wszyscy kozacy cicho bardzo siedzą i jeo mość pan wojewoda kijowski od nich ubezpiecza pokojem, czemu jednak hetman nie dufa, a na ostatek i swoim humancom, który ten z ochotnie z jeo m. panem hetmanem w obozie stanęli. A czem bardzo tak prętkiego porwania j. mści do obozu persuadować, ale miał tego pewne j. mość ratione. Wiele mi confidował jeo m. rzeczy w swoich zamyslach, uskarżając się jak na pułkowników, tak na rotmistrzow ze nie są (...)*, że się radzić o wojnie nie mam kogo i mianując mi wszystkich rotmistrzów i poruczników, których ze wszystko wojsko ledwie pietnaście narachował; narzekając i na to, że ich mość zwiają chorągwie, jako ksiaże Dmitr i księcia niebożczyka wojewody ruskiego niemal wszystkie. To też i o jeo mści panu chorążem koronnym tuszy.

Приписка тією ж рукою: Po napisaniu listu tego pewniejsze posyłam w. m. panu awizy, które lubo nym że już są (?) dawnej w. m. panu (?) na atoly (?) jednak niech i to będącie.”

ДА в Кракові. — Ф. „Зібрання Русецьких” — № 41. — С. 233–234. — Тогочасна копія. Тексту документа передую заголовок зроблений копіїстом „Сорія listu od jeo mości pana starosty żyдацьевского до jeo mości pana podkomorzego сапоцького», тобто «Копія листу від його мості pana жидачівського старости до його мості pana сяноцького підкоморія».

Переклад

Повертаючись з України заради цих хижих жовнірів, я мусив квапитися і поминув в. м., м. пана, однак в. м. м. пану повідомляю це. Кутнарський від молдавського господаря ледве не з цим приїхав до його мості пана гетьмана, забезпечуючи його цього року від татар, а це тому, що калга, який ходив взимку на черкесів, ще й досі не повернувся, але третього дня примчав господарський калараш, даючи знати його мості пану гетьману, що нурадин-солтан, маючи кримської орди двадцять тисяч, а буджацької — вісім, йде до Бугу на Овечий брід. Тому його мость пан гетьман, зібравши протягом двох днів майже все військо (...)*, рушив з артилерією під Четвертинівку, котрого я проводив до плебанії до певного табору, всі хоругви добре зодягнені і коні дуже добрі і охота у війську досить по милості Божій. Щодо цих хоругв, котрих його мость пан гетьман кладе п’ять тисяч і котрі були за Дніпром, то був дуже схвильований, сподіваючись якоїсь небезпеки. Але від його мості пана київського воєводи йому

було принесено відомість, що 17 цього місяця під Києвом п'ятьма байдаками і двома поромами спокійнісінько почали переправлятися.

Хмельницький і всі козаки дуже тихо сидять і його мость пан київський воевода від них забезпечує миром, чому однак гетьман не вірить, а врешті й своїм уманцям, котрі охоче з його м. паном гетьманом стали у таборі. А чернь радить дуже так швидкого приходу й. мості до табору, але мав цього певні й. мость рації. Багато мені довірив його м. речей щодо своїх планів, скаржачись як на полковників, так і на ротмістрів, що не (...)*, що радитися про війну не має з ким і називаючи мені всіх ротмістрів і поручників, котрих з усього війська ледве п'ятнадцять нарахував; нарікаючи і на це, що їх мость згортають хоругви, як князь Димитр і майже всі (хоругви) князя небіжчика руського воеводи. Це теж сподівається і на його мость пана коронного хорунжогого.

Приписка тією ж рукою: Після написання цього листу посилаю в. м. пану достовірніші авизи, котрі хоч вже давніше були відомі (?) в. м. пану (?), однак нехай і це буде.

№ 212

1651, грудня 12. — Уривок з реляції

„Relatia procederu Chmielnickiego przez kozaków jeo mś. p. podkanclerzego koronnego, którzy z Czeheryna 12 decemb. wyjachali 1651.

Naprzód listu j. p. podkanclerzego nie chciał odebrać, aż dnia czwartego pokazuje, iż był zabawny i zatrudniony.

Potym rad był tym kozakom i kazał im siedzieć i częstokroc pijąc za zdrowie jej m. p. podkanclerzego gorzalką. Trzeciego dnia odprawił ich potym, a sam do Sobotowa, gdzie słobody założył pierwy ten Czapliński, mie (?) chciał odjachać (?).

Ma przy sobie synowca gospodarza wołoskiego, miasto zastawy, ze trzema przedniejszymi wołoszynami, a przy tym 30 wołochow, których teraz gospodar przysłał, ponieważ wesele zwłękł (?) córki swej aż do świątek, aby już nie (?) przyjeżdżał, będąc pewien przyjaźni, a to z włohi (?) nie (?) nastąpił na niego z wojskiem. Przed przyjazdem tych kozaków byl aga chana we 30 koni przysłany na odebranie przysięgi od Chmielnickiego, a każdy wojny ma pomoc [...]

(БПАН. — ВР. — № 1671. — Арк. 351. — Тогочасна копія.)

Переклад

Реляція про дії Хмельницького, (переказана) козаками його мості п. коронного підканцлера, котрі виїхали з Чигирини 12 грудня 1651.

Насамперед не хотів брати листу й. п. підканцлера, аж четвертого дня виявилось, що був зайнятий і стомлений.

Потім радий був цим козакам і наказав їм сидіти і часто пити горілку за здоров'я її м. п. підканцлера. Потім на третій день відправив їх, а сам до Суботова, де заснував слободи спочатку цей Чаплинський, хотів від'їхати (?) від мене.

Має при собі племінника молдавського господаря, замість заложника, з трьома значними молдаванами, а при цьому 30 молдаван, котрих тепер прислав молдавський господар, бо відтягнув весілля своєї дочки аж до святка, щоб вже не приїжджав, будучи певний приязні, а то з молдаванами (?), (щоб)

не (?) наступив на нього з військом. Перед приїздом цих козаків ага хана з 30 кінних, який був присланий на взяття присяги від Хмельницького, а кожен війни на допомогу [...]

№ 213

1651, грудня 14. — Чигирин. — Лист Б. Хмельницького до А. Кисіля

"Jaśnie wielmożny mści panie wdo kijowski, mój wielce mści panie i bracie!

Jako mię skoro wiadomość o buntach i o zabiciu nieboszczyka pułkownika białocerkiewskiego doszła, zaraz teje godziny Demka, asawułę naszego tam z kilkadziesiąt człowieka posłaliśmy rozkawszy mu, aby tych pryncypalów, którzy są przyczyną śmierci nieboszczykowskiej, i tych buntowników wynalazłszy, wszystkich sam do mnie przywozili. Których co dzień z Korsunia wyglądam, o czym fusius ja do w. m. m. pana przez przeszłe świeże pisanie moje pisałem. Gdy tedy tych przyprowadzą, bez odwołki cruento mortis exemplo onym zganiwszy zaraz potym i w. m. m. pana owiadomię. A w. m. m. pan, trzymając cale o poprzysiężonym wiernym poddaństwie moim przeciwko j. k. m., panu memu miłościwemu i wszystkim Rzptej, namniej nie racz się turbować, ale na Boga mego poprzysięgam, że z strony naszej nic się nie będzie działo złego i szkodliwego poprzysiężonym punktom, lubo by mi i drugi raz in praesentia w.m.m. pana na nienaruszenia pokoju i wierność poddaństwa mego poprzysięż.

Rewizija tu już we wszystkich pułkach skończyła się tutejszych i zadnieprskich krom tylko korsuńskiego i

białocerkiewskiego, którym przeszkodziła śmierć nieboszczyka Hromyki. Rozumiem jednak, że białocerkiewski wprędce się skończy, który zaraz po śmierci pułkowniczej ordynować kazaliśmy. Chyba korsuński nieco zabawi, bo skazawszy tych zdrajców inaczej ordynować się, nie omieszka komput in purum przepisawszy do akt grodu w. m. m. m. pana przesłać.

Oznajmiłem też i o tym przeszłym pisaniu moim do w. m. m. m. pana dyrygowanym, że nie na żadny posiłek Tatarom za Mirgrodem i dalej kilkaset człowieka jest, ale dlatego im tam iść kazali, że Kołmicy nie zaczepając Ordu i one pominawszy tu, w granice jego kr. mści aże ku Samarze podpodac poczęli byli io względem tego a czyniąc dosyć officio meo tam do nich tych ludzi obrociłem był. Uchowaj Boże, abym ja bez woli j. k. mści, pana mego miłościwego miał te siły gdzie obracać.

Wyprawiłem teraz do jego mści pana hetmana polnego koronnego przy bytności j. mści pana Wojniłowicza i j. mści pana Machowskiego oznajmując o śmierci pułkownika białocerkiewskiego, żeby to jakiego motum nie uczyniło i żeby wojska się nie trwożyły. A pp. posłów dlatego zatrzymał, abym tych skazał in praesentia onych.

Z strony stanowisk wojsk j. k. m. koronnych proszę, racz mi w. m. pan expresse oznajmić: wszak według punktów tylko w samym województwie chernihowskim zawierać się mają i w braclawskim czyli też aliud, w. m. m. m. pan sentis?

Z Zadniepra nie mam nic nowego. Gdyby co było, dniem i nocą nie omieszka w. m. m. panu dać znać i we wszystkim się znosić.

Zwykłe przy tym usługi moje w łaskę w. m. m. m. pana pilno polecam. Z Czyhryna die 14 decembris 1651.

W. m. m. pana cale życzliwy brat i sługa Bohdan Chmielnicki, hetman z Wojskiem j. k. mści Zaporoskim.

O te kozaki nic w. m. m. m. pan nie suspicuj. Wiesz w. m. m. m. pan sam, jakośmy postanowili między sobą, gdyż każda rzecz do zniesienia się z w. m. m. Panem.

[Додано на окремій сторінці]

Co zaś w. m. m. m. pan inserować w liście swym raczysz, że do rzymskiego Bożego Narodzenia registr Wojska j. k. mści Zaporoskiego zawrzeć się ma, tedy my inaczej mniemaliśmy i mniemamy. Jakoż tak jest, bo non est positum expresse in punktis, o jakim, czy o rzymskim ma się skończyć registr? Jakożkolwiek, to nullo potest inferre w. m. m. panu suspicionem. Licet non cito, saltem bene. Jakoż nadzieja w Bogu Wszzechmogącym, że za pomocą Jego świętą dobry koniec będzie."

Sysyn F. E. Dokumenty of Bohdan Xmel'nyc'kyj. //Harvard ukrainian studies. — December 1978. — V. II. — № 4. — С. 514–515.

Переклад

"Ясневельможний мості пане київський воєводу, мій вельми мость пане і брате!

Як тільки до мене дійшла вість про бунти і про забиття небіжчика білоцерківського полковника, тут же зараз Демка, нашого осавула, з кількадесят чоловік ми послали туди, наказавши йому, щоб цих принципалів, котрі є причиною смерті небіжчика, і цих бунтівників знайшовши, всіх сам до мене привіз. Котрих щодня з Корсуня виглядаю, про що гнівно (?) я до в. м. м. pana писав у моєму минулому свіжому листі. Коли цих припровадять, негайно перед лицем жорстокої страти їм докоривши, зараз потім і в. м. м. pana повідомлю. А в. м. м. пан, цілком тримаючись присягнутого мого вірного підданства й. к. м., пану моєму милостивому, і всій Речі Посполитій, зволь ніскільки не турбуватись, але моїм Богом присягаюсь, що з нашого боку нічого не буде діятися поганого і шкідливого присягнутим статтям, хоч би нам довелось і вдруге присягати в присутності в. м. м. pana на непорушність миру і вірність мого підданства.

Ревізія тут уже закінчилася у всіх тутешніх і задніпровських полках, за винятком Корсунського і Білоцерківського, котрій перешкодила смерть небіжчика Громики. Однак думаю, що Білоцерківський скінчить (ревізію), котрий ми наказали впорядкувати одразу по смерті полковника. Хіба Корсунський трохи затримається, бо покаравши цих зрадників, інакше впорядковуємо, не забарює компут, набіло переписавши, прислати до актів гроду в. м. м. m. pana.

Повідомив також і про цей мій минулий лист, скерований до в. м. м. m. pana, що не для якогось допомоги татарам за Миргородом й далі є кількасот чоловік, але для того ми їм наказали туди йти, що калмики, не зачіпаючи орду і їх проминувши, сюди, в кордони й. кор. мості аж до Самари почали нападати і у зв'язку з чим і чинячи досить моїй любязності туди до них цих людей збернув. Боронь Боже, щоб я без волі й. к. мості, pana мого милостивого, мав ці сили кудись звертати.

Відправив тепер до його мості пана польного коронного гетьмана у присутності й мості пана Войниловича і й. мості пана Маховського, повідомляючи про смерть білоцерківського полковника, щоб це не вчинило якогось замішання і щоб війська не тривожились. А пп. послів тому затримав, щоб цих (порушників миру) покарав у їхній присутності.

Щодо становищ військ й. к. м. коронних прошу, зволь мені в. м. м. пан швидко повідомити: чи згідно статей мають знаходитися у самому Чернігівському і Брацлавському воєводствах чи теж інше, в. м. м. м. пан думаєш?

Із Задніпря не маю нічого нового. Коли б щось було, вдень і вночі не забарюсь в. м. м. м. пану дати знати і в усьому зв'язуватися.

Мої звичайні послуги при цьому старанно віддаю милості в. м. м. м. пана. З Чигирин 14 грудня 1651.

В. м. м. пана цілком зичливий брат і слуга Богдан Хмельницький, гетьман з Військом й. к. мості Запорізьким.

Про цих козаків нічого не в. м. м. м. пан підозрюй. Знаєш в. м. м. м. пан сам, як ми домовились між собою, коли про кожну справу буду зноситись з в. м. м. паном.

[Додано на окремій сторінці]

Що ж в. м., м. м. пан, зволиш у своєму листі інтересуватися, що до до римського Різдва Господнього реєстр Війська й. к. мості Запорізького має бути скінчений, тоді ми інакше думали і думаємо. Оскільки так є, що не є точно сказано в статтях, чи до руського чи до римського має бути скінчений реєстр? В усякому разі, це не повинно викликати у в. м. м. пана підозри. Можна повільно, так навіть краще. Надія у Всемогутньому Бозі, що за Його святою поміччю справа буде мати добрий кінець.

№ 214

1651, грудня 29. — Київ. — Лист Адама Киселя до Богдана Хмельницького

„Mści panie hetmanie, mój wielce mśc panie i bracie.

Zbliża się święto staroruskie nasze, Pana Zbawiciela naszego Narodzenie. Zaczynamy rok nowy, kończymy nieszczęsnej domowej wojny wszystkie zawody. Pokój święty z Panem pokoju bierze swój początek i skutek. Dobrze tedy omen i w tym że Zbawicielu Panie naszym nadzieja, że już jako circa adventum jego pokój był sub augusto po wszystkich świecie, tak w ojczyźnie naszej sub auspiciis k. j. m., pana naszego, gdyśmy termin skutkiem poprysiężonego pokoju świętobliwego już zupełną mamy nadzieją, że kwitnie gniazdo zwiwszy sobie nas wszystkich za grzechi nasze domowym zamieszaniem dotąd afflictos (...) * reddet feliciores. Ja tedy pozdrawiam w. m. jako brat brata tą uroczysością i na ten nowy rok życze przy dobrym zdrowiu prac wszystkich okolo pokoju świętego podiętych požadanego skutka a j. k. m. łaski.

Pan pułkownik kijowski meo testimonio dobry, cnotliwy, sprawiedliwy i czuły w urzędzie swoim, który przestrzegał i służby Wojska Zaporowskiego i porządku i pokoju, już z Kijowa zjedza. Dawszy mu dobrze słowo życze i prosze, aby był w łasce

w. m. chowany. On też sam niech opowie moje miłość affekt ku w. m. i wojsku j. k. m. Zaporowskiemu. Zostaje ja teraz sam tu jeszcze trzymając daną do rąk moich od j. k. m. ... między wojskiem koronnym a wojskiem zaporozkim, oświadczam się niebem i ziemię, że na obiedwie strony postrzegam z dobry miłości, sprawiedliwości i confidentiej.

Tandem qua restant o desiderantur przypominam. Registr czekam komputu dwadzieścia tysięcy wojska registriowego. Powtore czekam wiadomości jeśli w. m., m. m. pan, raczył posłać sprawnego kogo do Niżyna i dalej na Siewierz pokarać et tollere capita sed icionis i uskromić swawolą, bo poko tak w. m. nie uzynisz jakos do Korsunia uczynił i nie poszłesz z ramienia swego uskromić tych .. tow, dotąd tamte pospolstwo szaleć będzie. Po trzecie czekam uniwersalów według conceptu mego i naznaczenia pułkowników do wprowadzenia wojsk za Dniepr bez wszelkiego poruszenia. Po czwarte przypominam wyprawę posłów na sejm z podziękowaniem j. k. m. oświadczoną clementia pańska i utwierdzeniem wiernego poddaństwa. Którzy posłowie życzą (?), aby (...) * u mie byli. Ja nie zepsuje chleba, pomoge do pana i ojczyzny supplice w. mściow. Ultimo jest tatarskie ścieżki do nas, aby swe zarosły moje i pole aby było pełne dobrych mołojcow i sława, żeby znowu słyneła na wszystkim świat Wojska dniewprowego u dostojeństwa majestatu k. j. m. , pana naszego, i Rzeczce Pospolitej. Już (...) * i niebo tak karże, bo świat..... constat była na nas ciężka (?). Już teraz i na pogaństwo też jest tylko (...) * nam trzeba zażyć a wruciwszy się do dawnej confidentiej naśladować przodkow naszych, którym z nieprzyjacioły Bożym i krzyża świętego nie była (...) * gdy przyjaźni. Ale o krzest święty, o wiarę ustawicznie poświęcali zdrowie swoje a granice Rzeczyptej po Czarne morze rozprzestraniarli. To moje jest votum na ten rok nowy tego mojej ojczyźnie i w. m. , m. m.m panu, Wojsku j. k. m. Zaporowskiemu życze i tym list mój kącze a siebie łasce m.m. pana oddaje.

Co strony wojska, że ma stać nie tylko w Czernihowszczyźnie, ale i w Kijowszczynie Zadnieprowskiej byle nie ruszając miast k. j. m.; w których Wojska Zaporowskie ordinowane, jużem o tym pisał i tak według punktów poprzysiężonych być powinna.

Co strony jego mści pana chorążego koronnego dziękuje w. m., m. panu, zdaleś mojej persuasy miejsce barzo tak dobre będzie że w. m. j. k. m. o commissią prosić będziesz raczył, ja i sam podejmę się tej prace, żebym uspokoił w. m., m. m. pana, z jeo mścią panem chorążym koronnym, moim mści panem i bratem.

Dano na zamku kijowskim.

d. 29 decembris 1651. Przed ruskim świętem do hetmana zaporowskiego d. 29 (..)*

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 767–768. — Тогочасна копія.

Переклад

Мості пане гетьмане, мій вельми мость пане і брате!

Наближається наше староруське свято, Різдво Господа, Спасителя нашого. Починаємо новий рік, кінчаємо нещасної громадянської війни всі змагання. Святий мир з Господом миру бере свій початок і кінець. Тоді добрий знак і в цьому ж Господі Спасі нашому надія, що вже як біля посту його мир був під

владою Августа по всьому світу, так у вітчизні нашій к. й. м., пана нашого, де ми термін (?) наслідком присягнутого святого миру вже повну маємо надію, що квітне гніздо звивши собі нас усіх за наші гріхи домашнім замішанням досі (...) * знедолених віддасть. Я тоді вітаю в. м. як брат брата з цією урочистістю і на цей новий рік зичу при доброму здоров'ї жаданого кінця всіх праць, вжитих коло святого миру й. к. м. милості.

Пан київський полковник за моїм свідченням добрий, шляхетний, справедливий і чуйний у своєму уряді, котрий перестерігав і служби Війська Запорізького і порядку і миру, вже виїжджає з Києва. Давши йому добре слово зичу і прошу, щоб він був збережений у милості в. м. Він також сам нехай розповість про мою милість довірою до в. м. і Війську й. к. м. Запорізькому. Я тепер залишаюся сам тут, тримаючись даної до моїх рук від й. к. м. (...) * між коронним військом і Військом Запорізьким, освідчую небом і землею, що на обидві сторони спостерігаю з добром, милістю, справедливістю.

Врешті решт про те, що залишилося, нагадую. Чекаю на реєстр компуту двадцяти тисяч Війська Запорізького реєстрового. По-друге, чекаю відомості якщо в. м., м. м. пан, зволив послати когось доброго до Ніжина і далі на Сівер покарати й знищити призвідців бунту і приборкати свавілля, бо поки так в. м. не вчиниш як вчинив щодо Корсуня і сам не пошлеш приборкати цих (...) *, доти те поспольство буде шалити. По-третє, я чекаю універсалів згідно з моїм задумом і призначення полковників до проведення військ за Дніпро без жодного порушення. По-четверте я нагадую про відправку послів на сейм з подякою й. к. м. за виявлене панське милосердя і з утвердженням вірного підданства. Котрі послі зичать (?), щоб (...) у мене були. Я не зіпсую хліба, поможу пану і вітчизни покірно в. м. Останні татарські стежки до нас, щоб свої заросли (?) мої і поле щоб було повне добрих молодців і слава, щоб знову линула по всьому світу Війська дніпрового у достоїнства маєстату к. й. м., пана нашого, і Речі Посполитої. Вже (...) * і небо так каже, бо світ (...) * була на нас тяжка (?). Вже тепер і проти поганство теж є тільки (...) * нам треба виступити і повернувшись до давньої довіринаслідувати наших предків, котрим з неприятелими Божими і святого хреста не була (...) *, коли приязні. Але за святий хрест, за віру постійно віддавали своє життя і розширювали кордони Речі Посполитої до Чорного моря. Це моє слово на цей новий рік, цього я зичу моїй вітчизні і в. м., м. м. м. пану, і Війську й. к. м. Запорізькому і цим кінчаю мого листа а себе самого відаю милості м. м. пана.

Що стосується війська, що воно має стати не тільки в Чернігівщині, але і в Київщині Задніпровській, не зачіпаючи міст к. й. м., котрі призначені Війську Запорізькому, я вже писав про це і так повинно бути згідно з присягнутими пунктами.

Що стосується його мості пана коронного хорунжого, дякую в. м., м. пану, що дав моїм порадам місце, дуже добре буде, що в. м. й. к. м. про комісію зволіш просити, я і сам докладу всіх зусиль, щоб помирити в. м., м. м. пана, з його мостю паном коронним хорунжим, моїм мості паном і братом.

Дано на київському замку 29 грудня 1651. Перед святом руським до запорізького гетьмана 29 (грудня)

1651, grudnia 30. — Чигирин. — Лист Б. Хмельницького до А. Кисіля

"Jaśnie wielmożny mści panie wojewoda kijowski, mój wielce mści panie i bracie!

Dziwno mi to barzo, iż listy moje, którem (sic!) zawsze przez posłańców w. m. mego m. pana posyłam i na każdy list daję respons w. m. m. m. panu, nie dochodzą. Tak tydzień przez posłańca w. m. m. m. pana przy liście moim list do jego mści pana mego mściwego posłałem, który aby w. m. m. m. pan jako najprędziej raczył przesłać, wielce proszę. Lubom ja posłańca mego, pana Tetorę do jego mści pana hetmana polnego wyprawił, zaraz o tym do w. m. m. m. pana dałem znać. Tylko nie wiem, czemu list w. m. m. m. Pana nie doszedł, w którym wypisałem był wszelkiej tam matreiej (i) posełtwem był. Czy posłańcy niepewni, czyli też gdzie się podziewają z tymi listami?

A ponieważ już o tym wszystkim w. m. m. m. pan dowiedzieć się raczył od jego mści pana hetmana m. mścięgo pana, tego już repetować [= repetiwać] w. m. m. m. panu nie trzeba, ale raczej te słowa w liście wyrażone w. m. m. m. panu repetuję wzajem: Jeżeli ja o zdradzie jakiej jego k. m. przeciwko majestatowi pana mego miłościwego myślę i jeżeli świętego pokoju w ojczyźnie i za onę które [=krwie?]własnej rozlewu nie życzę i nie jestem gotów, niechaj mię niebo przetłucze albo przeleje, albo ziemia nie nosi! Kto by niesprawiedliwe [пропущено "mówił?"], tylko bym życzył szczerze, żeby taka wszystkich ich mściów jako w. m. m. m. pana i moja jest intencja.

Co się tknie tego przyjmowania posłów tatarskich, tedy żadnego takiego nie było, Bogiem świadczę. Który by w poważnej miał przychodzić sprawie? Krom tylko że jeden niedawno jakoby w poważnej przyszedł materii. O tym zarazem do jego mści pana hetmana dal znać. Ale bo to do kilku ich było? Ja jednak nie poważnego z nimi traktowałem, tilko, jako ja i przedtym z w. m. m. m. panem mówił, że nie zaraz im wypowiedzieć służbę, ale powoli, żeby teraz, jako i w. m. m. pan wiesz, jakie nie powstałi burdu i żeby zniemi nie chcieli wszczynać konspiraczej, która i mnie by musiała [пропущено "zaczepić"?]. Zaczym i w. m. m. panu dziwuję się, jakoby w. m. m. m. pan wątpić o mnie i ku ojczyźnie poprzysiężonej życzliwości o tym pański stymulować nie raz [?] raczysz. Jednakzej jeśliby jakiegokolwiek byli napotym posty, zatrzymawszy, do w. m. m. m. pana jako komisarza, także do jego mści pana hetmana dla aktykowania będą dawał znać i na rezolucją oczekiwać. I registr rad bym dawno w. m. m. panu dla atykuwania do grodu odesłał, tylko tylko (sic) że korsuński i białocerkiewski pułk nie sporządził się za tą jakoż rozumiem, że przed Bożym Narodzeniem to efekt swój weźmie, zaraz go odeślę do w. m. m. m. pana. Rozumiem, że raczył w. m. m. m. pan znać Mozyrę, pułkownika byńskiego [=byłego korsuńskiego], którego ojciec przedtym i hetmanem Wojska jego k. m. Zaporoskim bywał. Tedy ja, przestrzegając poprzysiężonego pokoju i onego życząc przy bytności ich mś panów posłów od jego mści pana hetmana śmiercią kazałem go dnia wczorajszego skarać, gdyż dowodnie się pokazało, że on buntów tych korsuńskich i śmierci nieboszczyka, acz nie sam, ale pono jego konspirat i drudzy, przyczyna. Zaczym i po inszych posłałem, którzy też odniosą zapłatę, by pokój święty był zgruntowany.

O stanowiskach traktowaliśmy tu z jego mścią panem Wojniłowiczem i jego mścią panem Machowskim i o tym pisaliśmy do jego mści pana hetmana. Zaczynam wędług punktów tym ich mściom panom żołnierzom wolno po Bożym Narodzeniu naszym ruskim stać w województwie Czernihowskim, Kiiiewskiego [=Kijowskiego] nie ciemniąc i miast ukrain[n]ych, jakoto Rumna [= Romna], Pultazy [=Pułtawy], Mirgrodu i inszych. Takeże gdy ich mści na stanowiska iść będą, nie trzeba Kijowa i miast zaczepać, w których kozacy zawierać się będą, ale tamtym traktem od Lubecza i Kijowa [iść]. Zaczynam uniwersały moje, to opowiadając, do w. m. m. m. pana przed Bożym Narodzeniem przyśle.

Jego mści panu chorążemu starostw swych i majątności dziedziczny [=dziedziczny] wolno i urzędy przysyłać, byleby Czyhyrynowi, jako starostwo in suo circulo jest, dało [=dał] pokój, jako prawo starożytnie świadczy tej mojej daninie. A ponieważ z strony tego o komisji w. m. m. m. pan przypominać raczył, barzo rad przez posłów swych o to prosić jego k. m. na sejmie będę.

Łasce się w. m. m. m. p. polecam.

Z Czyhyryna 30 desembris anno 1651.

W. m. m. m. pana życzliwy brat i sługa Bohdan Chmielnicki, hetman z Wojskiem j. k. m. Zaporowskiem."

Sysyn F. E. Dokumenty of Bohdan Xmel'nyč'kyj //Harvard ukrainian studies. — December 1978. — V.II. — № 4. — С. 516 — 517.

Переклад:

"Ясновельможний мості пане київський воєводо, мій вельми мостивий пане і брате!

Дуже мені дивно, що мої листи, котрі я завжди посилаю через посланців в. м. мого м. пана і на кожен лист даю відповідь в. м. м. м. пану, не доходять. Так тиждень (тому) послав через посланця в. м. м. м. пана при моєму листі до його мості, мого милостивого пана, котрий щоб в. м. м. м. пан якнайшвидше зволив переслати, вельми прошу. Я ж коли свого посланця, пана Тетерю відправив до його мості пана польного гетьмана, зразу ж про це дав знати в. м. м. м. пану. Тільки не знаю, чому лист в. м. м. м. пана не дійшов, у котрому я виписав всі там матерії посольства. Чи посланці непевні, чи десь подіваються з цими листами?

А оскільки вже про це все в. м. м. м. пан зволив довідатися від його мості пана гетьмана, м. мостивого пана, цього повторювати в. м. м. м. пану не треба, але швидше ці слова висловлені у листі в. м. м. м. пану взаємно повторюю: якщо я про якусь зраду його к. м. проти маєстату пана мого милостивого думаю і якщо не зичу святого миру, а кровопролиття у вітчизні, я готовий, нехай мене небо роздавить або залле, або земля не носить! Хто б несправедливо казав, тільки б я щиро зичив, щоб такими були наміри всіх їх мостей в. м. м. м. пана, як мої.

Що стосується цього приймання татарських послів, тоді жодного такого не було, Богом свідчу. Хто б мав приходити у поважній справі? Хіба що один недавно приходив нібито у поважній справі. Про це я одразу дав знати до його мості пана гетьмана. Але хіба ж їх кілька було? Я однак не трактував з ними про

важливі справи, тільки, як і перед цим з в. м. м. м. паном казав, що не зараз їм відмовлю у службі, але поволі, щоб тепер, як і в. м. м. пан знаєш, виникли заворушення і щоб з ними не хотіли починати заколоти, яка б і мене мусила зачепити. За чим і в. м. м. пану дивуюся, що в. м. м. м. пан сумніваєшся в мені і у присягнутій зичливості до вітчизни, про це зволиш не раз нагадати (?). Однак якби потім якісь би були послі, я б затримав їх і до в. м. м. м. пана як комісара, також до його мості пана гетьмана для активування дам знати і буду чекати на резолюцію. І реєстр радий був би давно в. м. м. пану відіслати до гроду для внесення в акти, тільки Корсунський і Білоцерківський полки не впорядкувалися, думаю що перед Різдом Господнім це успішно завершиться, зараз же його відішлю до в. м. м. м. пана. Розумію, що зволив в. м. м. м. пан знати Мозирю, колишнього корсунського полковника, котрого батько раніше бував й гетьманом Війська його к. м. Запорізького. Тоді я, перестерігаючи присягнутого миру і бажаючи його у присутності їх мостей послів від його мості пана гетьмана наказав його вчора стратити, коли було доведено, що він цих винуватець корсунських бунтів і смерті небіжчика, хоч і не сам був безпосередньо, але його спільники. За чим і по інших послав, котрі теж отримують заплату, щоб святий мир був укріплений.

Про становища військ ми переговорювали тут з його мостю паном Войниловичем і його мостю паном Маховським і про це ми писали до його мості пана гетьмана. За чим згідно із статтями їх мостям панам жовнірам вільно після нашого руського Різдва Господнього стати у Чернігівському і Київському воеводствах, не обтяжуючи окраїнних міст, як от Ромна, Полтави, Миргороду і інших. Також коли їх мості будуть йти на становища, не треба зачіпати Києва і міст, в котрих будуть стояти козаки, але йти тим шляхом від Любеча до Києва. За чим мої універсали, які про це розповідають, до в. м. м. м. пана пришлю перед Різдом Господнім.

Його мості пану хорунжому у свої староства і дідичні маєтності вільно й уряди присилати, аби Чигирину, староству у моїй околиці дав спокій, як свідчить давнє право цій моїй данині. А оскільки з сторони цього про комісію в. м. м. м. пан зволив пригадувати, дуже радий про це просити через своїх послів його к. м. на сеймі.

Віддаюся милості в. м. м. м. пана.

З Чигирини 30 грудня 1651 року.

В. м. м. пана зичливий брат і слуга Богдан Хмельницький, гетьман з Військом й. к. м. Запорізьким.

№ 216

1651. — Маргінальний запис на метрикальній книзі в с. Товстенівському (Гусятинського деканату)

"Козаки з под Берестечека утекли".

Опубл.: Петрушевич А. С. Дополнения ко сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874. — С. 321.

1651, березня 4–28. — Уривок із табірнього щоденника
польного гетьмана, литовського князя Я. Раділа

Дzień 4 marty

[...] * W. m. m. ręką swą cedułę pisaną ksze j. mci...//(...)

Szedł do Polski, nic tam w Wołoszech nie słyhać. Gospodar j. m. barzo (...) * frasują. Prosił j. mci p. wdy braclawskiego, aby to inter primas condiciones commissionales ułożono (?), żeby restituti byli. [...] *.

Tegoż dnia wydał się uniwersał j.m.p. starości krzyczewskiemu do Mejna, aby zarazem z kompanią z Krzyczewa się ruszywszy pod Bobrujsk na Czeczersk szedł i tam dalszego ks.j.m. ordinansu oczekiwał.

Дzień 8 marty

Oddano list ksciu j. mci o(d) j. mci pana chorążego nadwornego W. L. ten:

„Jaśnie oświęcone ksze, mci panie starosto żmudzki, m. wiele méy panu i dobrodzieju!

Zbliżając do Homla za uniwersałem w. ks. m., gdy mię już (?) mary (??) we dwóch od Homla milach podkał podstarości, tę mam pewną i nieodmienną wiadomość, że wprętcę spodziewa się zawieruchy, bo ani swych do nas kupców, którzy tantisper gromadą przejeżdżali secure, ani naszych w Ukrainę nie puszczają kozacy. Załogi od Homla mil ośmiu w Jaryłowiczach, Kostyrka w Łojowie z ludem mil dziesięciu i wzię..e na pograniczu w wielkiej gotowość vigilant ad nutum Chmielnickiego (???) * . W tych okaziach rozumiem, iż nie zgrzeszę, że i sam meo nomine odnioszę (?) moje uniżoną proźbę do w. ks. mci, m. m. pana i dobrodzieja, o zatrzymaniu z panem Montgorem piechoty na Homlu, a niemniej z tego respectu, który zachodzi, bo im totu Reip., boć na Homlu, zwłaszcza że Starodub jakoby odżałowany za rozjechaniem ztamtąd szlachty barzo trwoży sobą niemniej należy i nie rychłoby (??) * , Boże uchowaj, odwetować przyszło, trwoży to tract Rzeczycki barzo i dobrze wiadomo w. ks. m., że się od tej sciany occupowanej wielki wiac zajmuje pożar. Ja przy nogach łaski w. ks. m., m. m. p. i dobrodzieja, czynic dosyć umierać z moją gotów stając kompanią ordinansowi dalszemu w. ks. m. będę. O to tylko miłości (?) * confisus łasce proszę uniżenie, abym nie zostawał destitutus. Z Chalcza d. 15 febr.”

Na ten list ks. j. m. odpisał, iż sufficiens praesidium Homlowi obmyszłoję ordi-nowaniem tam chorągwi kozackiej samego p. chorążego i piechoty niemieckiej capit. Montgorego, której ztamtąd zchodzić nie kazano. O dalszych, jeśli się jakie będą niebezpieczeństwach, aby wcześniej ostrzegał requirendo.

Дzień 9 marty

Do j. mci pana wdy połockiego pisał ksze j. m. list ten:

„Jaśnie wielmożny mciwy panie wojewoda połocki, mój wielce mciwy panie i wuju!

Wiadomości ukrainne z listu j. m. pana krakowskiego, na tych dniach mi // (...) oddanego, którego copią posyłam w. m., m. m. panu (...) Z Borysowa.”

Ekspediował ksze j. m. do j. mci pana krakowskiego z listem takim:

„Jaśnie wielmożny méy panie krakowski, mój wielce méwy panie i bracie!

Dziękuję wielce w. m. m. panu, że za częste ze mną wiadomości communicowanie;[...]Gdzie stanąwszy w kraju zniszczonym i od nieprzyjacieli zewsząd gęstymi załogami zatrudnionym czy exitum commissiej i Wielkanocy czekać, czy tym czasem głodem i ciężkim niedostatkiem wojsko zgubić, zgadnąć trudno. Bo jeśli do linii przymkną się dla tego, żeby się nieprzyjaciel do gromady zbierał i coraz potężnił, ale z wiadomości, o które mu nie trudno, szczupłość i niedostatek nasz widział, to by było samych siebie gubić, a nieprzyjacielowi dodawszy hardości, otworzyć mu do ojczyzny wrota, ale tak trzeba nad linią stanąć, żeby zaraz ją przechodzić i Boga na pomoc wzięwszy, już nie nadstawować o commissiej jechać, ale robić, co pogoda przyniesie, ale jeśli stojąc tylko za tak długo, ale za jeden tydzień wojsko od koni odpadnie i zginie, do tego jakie teraz śniegi srogie ani pieszko, ani konno się bić, a dopieroż kiedy z nich tak gwałtowna jakiej się prętko spodziewać nastąpi powódź. Atoli w samym Bogu tylko nadzieja, który dotąd sine ullo humano consilis zatrzymywał ojczyznę, że złość i hardość nieprzyjaciela tego stłumi, kiedy i Porcie ta conjunctia ich z tatarami poczyna displicere, a on z nadzieje sporych posiłków już znacznie wypada. Consilium w. m. m. pana strony infestowania zewsząd i do tractiej sił nieprzyjacielskich we wszystkim wielce dobre i aby dostatku samego przychodziło całe życie. Do czego cokolwiek praca i staranie moje conferre będzie mogło to wszystko ochotnie impendere zawsze gotowem, osobliwie tu od Moskwy. Ale człowiek jak w odnięcie chodzić musi, patrząc na rzeczy jako chodzą i nie wiedzieć co z nimi stanowią, którzy fermo w rzeczach swych idą, a nie tam, jako u nas gdzie wiatr powienie.(...)

Dan z Boryssowa.”

Do j. m. pana wojewody czernihowskiego, hetmana polnego coronnego z listem tym:

„[...] wojsko W. ks. Litt. dawnego zaciągu, którego zbierze się ze cztery tysiące, bo nowy zaciąg barzo tempo idzie, dla różnych przeszkod aż i nie ochoty w ludziach, którzy listy przypowiedne nazad odsyłają pod Bobrujsk zbieram i tamże skupiwszy, dalej się z nim pomknąć i aż na samej linii stanąć nie omieszkać [...] Z Boryssowa.”

Do m. pana wdy braclawskiego list taki:

„[...]”

Te wszystkie listy dirigowały się na Bobrujsk do do Mozyra, aby pan Pawsza towarzysza którego chorągwie swej lekkiego i sprawnego z nimi prosto do Baru dirigował.

Przez tegoż kozaka pisał j. m. do p. strażnika o wyjeździe swym mu oznajmując i aby registr chorągwi wszystkich, które do Bobrujska nadciągnęły przysyłał.

Dzień 10 marty

Oddano posztą warszawską ksciu j. m. do dworu listy od k. j. m list ten:

„Jan Kazimierz.[...]”

Dat w Warszawie dnia 21 mca lutego.”

Od j. m. pana podkanclerzego coronnego list taki:.[...]

Do kscia kurlandskiego, aby w tym razie (...)* posiłkował subsidio wojsko W. ks. Litt. osobny swój list dać j. k. m., który także do rąk (?) w. ks. m. obracam na za-

trzymanie rebelliej w krainie Białoruskiej te do obywatela tamecznych od j. k. mci posyłam uniwersały, na które racz w. ks. mc. otrzymać pieczęć i tam, gdzie expediet rozesłać je. Sam już tego będąc pewiens(?), że nulla spes zostaje pokoju z tym nieprzyjacielem dziś przyszedł list od j. m. p. wdy kijowskiego, że Chmielnicki nie chce przystępować do commissiej, odwoływając się na pułkowników swoich, z którymi wprzod radę ma około tego zawierać. A to wszystko czynie na zwłokę, chcą nam tę terazniejszą porę wojowania z nim, kiedy ordy mało co ma i nie może jej mieć żadną miarą tak prętko [...] Z Warszawy d. 26 februari.”

Przy tym liście:

Assecuratia wojsku dawnego zaciągu tę:

[...]

Dan w Warszawie 20 lutego.”

Assecuratią j. mci panu podskarbiemu litt. od j. k. mci:[...]

Druga na toż asecuratia ex senatus consulto.

[...] Dan w Warszawie d.-- — mca.

Andrzej z Łeszny, biskup chełm. W. w. k. Hieronim Radziejowski, podkomorzy koronny, Bogusław na Łesznie podskarbi wielki coronny, Kasper, lwowski kasztelan.

Uniwersały do powiatów do gotowości necessitate zagrzewające, takie:[...]

Dan w Warszawie d. 22 mca lutego.”

Od tegoż mci p. podkanclerzego coronnego, de eadem data list drugi, ręką jego własną pisany, ten:[...]

Datt 26 february.”

Posztą zaś mozyrską doszedł list od pana Pawsze ten:

„Jaśnie oświęcone mciwie książe, panie, panie i dobrodzieju mój mnie miłościwy!

Listy w. ks. m., pana i dobrodzieja mego młciwego, są mi oddane 25 hujus. W którym moim wielką nad zasługi moje łaskę w. ks. m., pana m.m.młciwego, uznawszy, że mi tę chorągiew po ześciu z tego świata świętej pamięci j. m. p. wdy trockiego conferować raczysz, za co ja uniżenie i pokornie w. ks. m., panu i dobrodziejowi m., dziękuję i onę wdzięcznie przyjmuję i starać się o to będę...bym życzliwą usługą moją w. ks. mci, panu m. młciwego, wygoda ostał i pana Pognowego ustawicznie prosić będę, aby Pan Najwyższy im dali tym więcej, dobrego zdrowia szczęśliwego panowania w. ks. m., p. i dobrodziejowi m., użyczać raczył wiernie życzę. Jakożbym i dawnej tę chorągiew według dawnego poważnego rozkazu w. k. mci onę supplementował i kompaniej już niemalą część mam, tylko wiedzieć nie mogę i wielce się temu dziwuję, że i dotąd z skarbu pieniędzy nie mam. A towarzysza mego p. Kotowskiego już to trzy niedziele dziś daty tego listu mego, jakom do j. mci pana skarbnego wyprawił. Zaczyn wiedzieć nie mogę, co za przyczyna tego omiedzkania i w. ks. m., p. m. młewego, donoszę. Przeto jeżeliby się skarb pieniędzmi wymawiał, racz w. ks. m., p. m. m., rozkazać list do p. skarbnego napisać, aby nam dał assignatią swoją do p. poborcy mozyrskiego. Rozumiem o tym, że na nasze obiedwie chorągwi wystarczy z j. mci p. Pogirskim, który teraz ustawicznie(?) jest przy chorągwi i kompanie być musi, gdy pieniądze wprętce przywrócone będą. List w. ks. mci, pana i dobrodzieja mego, do tego zdrajcy Chmielnickiego odeszłę,

który teraz, jako pies wściekły cieką(?) po Ukrainie od miasta do miasta i rozesał swych oprawców, buntując tę niecnotliwą plebem. Jakoż o tym zapewną w. ks. mci, panu m. młwemu, donoszę, że ta już wszytka Ukraina Siewerska, począwszy od Dniepru aż do Hadziacza i dali, jest zbuntowana. W Łojowie co icj było dwieście czyli więcej, to ich kazał znieść do Lubecza i nie zostało ich tam trzydzieści. W Rzeczycy //(...) czycy zaś wiącej nie masz, tylko pietnaście. To wszytkich świedzono ku Lubeczu i Czernihowu, tu zaś około Kijowa uniwersalami swemi szlachty, co było trochę, pokojem upewniali i do grodów rozsyłał, obiecując im pokój pewny, lecz że niektórzy mieli swych życziwych szczerców ostrzeżeni byli i niebożęta pouchodzili i dali im wiedzieć, że i do ostatka ich kazał wyzabijać. Jakoż się rozkaz jego prętko wypełnił. Temi czasy przed datą tego listu mego ujeżdzał z Zadnieprza sługa kscia Wiszniewieckiego konno samodudziejst. Wziąwszy o nim wiadomość z Kijowa i z inszych miasteczek, napadli nań w miasteczku Kwasowej, w mil 6 od Kijowa, tyrańsko samodziestego zabito i wszytko mu zabrabe listy, które mi dopiro od j. mci p. kijowskiego z Podola przyniesione są, bom do j.mci posyłał, a że tam wszytkie z fascikulem i z tą co opertą znowu moją pieczęcią zapieczatowawszy i j. mci p. strażnikowi o nich nie donosząc, teje godziny do w. ks. m., pana mego młwego, posyłam, w których jako widzę nie masz nic pocieszego. Ja znowu po wyprawiniu tego posztarza mego do w. ks. m. znowu mego czeladnika do j. mci p. starosty żytomirskiego wyprawię, tylko, daj Boże, aby przejechał. Cokołwiek mi stamtąd przyniesie, teje godziny będę dawał wiedzieć w. ks. m., p. m. m. Potym też w. ks. m., p. m. m., donoszę, że się ta poszta uskarza, że im z skarbu pieniędzy nie dają. A w ostatku uniżenie w. ks. m., p. m. m., upraszamy, racz w. ks. m., p. n. m., o nas wiedzieć, że nas tu niewiele. Racz w. ks. m. co wiecej przysłać i w Babcicach i tu się musim z mieszczan, bo straż częsta przychodzi i przez całą noc trwać musi. Tego hultaja, którego mi jegoż sąsiedzi wydali ze wsi Horbowicz, majętności j. mc p. Obuchowiczowej, pisarza W. ks. Litt., ze właśnie na szpiegi aż z Kozielca przyszedł, do j. mci p. strażnika, do Bobrujska odsyłam. Rozumiem, gdy na questiach będzie więcej powie. A teraz nic mi nie doniosł, tylko to, że gotowość wielka, skoro na koń kazań wsieść, wszytscy są gotowi. Doniozszy o tym w. ks. m., p. m. m., życzę sobie uprzejmie o dobrym zdrowiu w. ks. m. słyszeć i moję powolności pod nogi w. ks. m. oddawam. W Mozyru d. 26 febr. anno 1651.”

Od j. mci pana krakowskiego list ten:

„Jaśnie oświęcone książe, mój panie starosto żmudzki, mój wielce mciwy panie i bracie!

Lubom niedawnego czasu dał moje do w. ks. mci pisanie, jednak widząc potrzebną rzecz, abym jako nacząściej z w. ks. m. w terazniejszy spolnie ojczyzny znosił sprawach. Zaczym i teraz przy odezwanii się z moją braterską powolnością w. ks. m., co mi occurit krocusieńko oznajmuję. Chmielnicki (...)*, bo offertowanemi listami ukazuje, że commissiej pragnie, consvetu jednak perfidia idąc pogańske na ojczyznę wojsko zaciągnął i już nuradyn sołtan z murzymi niektórymi z rozkazania hańskiego z Krymu dta praezentis do niego ruszył, nahai z sobą zaciągnąwszy, Budziacką także ordę wzywa. W miastach zaś poza linią na te stronę pułki całe wprowadza i omni-mode classicum potajemnie canit (?). J. mc. pan wda //(...) pan wda czernihowski

wojsko dawnego zaciągu koło Baru skupiwszy, pospołu z j. mcią panem wdą braclawskim stoi, na wszelkie conatus nieprzyjacielskie pilne ma oko. Proszę preto w. ks. m., racz mi o swoim procederze i imprezie solito oznajmić candore, boć ja życzliwym i zmiąłbym radzić, abyś w. ks. m. wojska swoje wczas zgromadziwszy na tę stronę złych przepraw obracał, bo podobno na wiosnę przytrudniejsza dla rozcieczy będzie onym przeprawa, a obawiam się też, że Chmielnicki conspus viribus suus, jako mię już o tym dochodzą wiadomości, pułki pewne i potężne przeciwko w. ks. mci stawia, więc zaraz na początku wiosny trzeba zaczynać z tym nieprzyjacielem, poki mu potężna pomoc pogańska nie przyjdzie, bo han wszystkie potentią na wiosnę zebrawszy, Chmielnickiego posiłkować obiecał, jakoż już nahai obiedwie Urumbeta sollicituje han, żeby primo vere z nim do Polski poszli. Dnieprowa też przeprawa nie zabawi ordę, bo kozacy czołnami onych prędziuchno, by najwięcej, przeprawić mogą. Co mi dalej occuret oznajmić w. ks. mci nie omieszka, pewien będąc częstych wzajemnie od w. ks. mci wiadomości, o które i teraz prosząc z służbami memi w łaskę w. ks. mci oddawam się pilnie. W Te[r]nopolu d. 16 febr.”

W nim includowane wiadomości takie:

Przepis pewnego listu z Wołoch.

Części posłowie, częste wiadomości, gdyż jeden drugiego dogania. Tydzień we szrode przysła minął, jako jeden z posłów wołoszyn, a drugi — kozak, do Chmielnickiego z Czehryna wyjechał. Którzy ósmego dnia tu, u nas ten wołoszyn przyjechał i towarzysz mój prze którego oczu we środe, gdy miał wyjeżdzać z Czehryna, syn Chmielnickiego wyjechał i wszystkie ze dwiema pułki i z tatory nahajskimi, co pod Czarnym lasem zimowali ku Litwie, sam Chmielnicki w tym tygodniu miał zaraz wychodzić na commissią. Jako skoro tę zastawę nasze tych tarskich synów, co tam byli u niego, wyprawi, te słowa przez posła swego kazał (?) ustnie, iż ja wiernie k. j. mci i bez zastawy iż mi słowa swego i (...) * całe dotrzyma. Z małym ludem na commissią jedzić łecz i na przedzie i (...) * wsządzie pułki i załogi, po miastach aż za linaą rozkazał i postawił, barzo dufa(?) o ordzie krymskiej. Łecz gdy mu przysła wiadomość, iż do Kodaka naściąg(?) tryumfował i z dział bić kazał. Tego nie mogę wiedzieć jako wiele, łecz za (...) * przystąpiła do Kodaku. Do Nieczaja także pisał, aby po budziackich tatarów posłał i po miastach obwołać kazał, żeby wymłócili gumna, a w jamy sypali, (...) * tą zymą na głowę i nie rejestrowym kazano i łężą już po miasteczkach załoga wszedzie i poza liniej. To też mówił Chmiel, iż ta commissia łedwie nie tak będzie, jak pod Piławą, co nie daj Boże, od kozaków naszych, co łężą w Romanowce, osobnego kozaka posłał, aby na brzeg przystąpili i do hosp. j. mci toż pisał, żeby onym tego nie zbraniał, metuo, żeby pozwolił na to dla złej opiniej. To jaśniewielmożny //(...) wielmożny panie racz wierzyć, iż przyjacielem wielkim jest Chmiel i teraz w piątek ten posłaniec, co mi list od j. k.(?) p. oddał posła sam został, a nas paladyn Zuk, przez którego wszystkie potęgi wojska naszego pols. comput podał, jako wiele gdańszczan i o ojcu świętym papieżu i wojsku szwedzkim, o wojsku litewskim, łecz Chmiel i bez tego ma wiadomość, gdyż szpiegi jego powrócili. Z tym się dał słyszeć, iż panowe polacy chwałą się, iż wojska szwedzkiego dwanaście tysięcy, co szpieg mój tylko dwa tysiąca powiada i dowiódł tego, litewskiego wojska udają, iż ośmieszat tysięcy, co szpieg mój powiada, iż tylko ośm

tysięcy, tu jeszcze o tatarach budziackich do tych czas, aby mieli iść, nie słycać mamy. Obakijnie (?) posłańców naszych, ludzi służyłych, barzo kluczą(?) i język rozumieją tatarski, co godziny, co dnia się ich spodziewamy albo też pospolu z tą pomienioną zastawą na się, która zapewne miała wyjechać pozad posła tego wołoskiego, tylko medytował Chmiel, co by tak owego przez nich w podarku posłać. Mam siostrę przy panie(?) Rozancie, a to przy córce h. j. m. zaręczonej, z którą się widział i ta mi powiedziała, iż książę siedmigródzkie posłów swoich przysyłał teraz niedawno do h. j. m., jesliby mogła być Domna Rozanda brata jej Alexandrowi obiecaną, na co wzięli odprawę, iż zaręczona jest. Wiele i innych nowin, których tu mniej potrzeba przadawać, wiadomości jest, o tym wszystkim confidenter ja. wi. pan jako fidei servo dodaj wiary mnie. My znowu po części poczęliśmy tatarów zaczepiać, u których wzięliśmy siedmset stadniny. Bater aga upomniał się sprawiedliwości odmówionej onej, iż nie wiemy s kogo czynić, bo swoje chwałą się odebrać, nie wiem, jeżeli nie wytchniemy tego jako rohow albo jakich burek kanti-mierowych codzienna ponowa, jeżeli potrzebna będzie w niezabytności mnie służe swego unizonego będziesz miał jas. w.p. mówił to Chmiel: "Niechaj mi h. j. m. tych kozaków moich, poczęli teraz, a ja potym i więcej sam na usługę wygodny jemu będę". Nie wiem tedy, jeżeli co z tego będzie."

Od je. mości pana wojewody kijowskiego do je. m. pana kijowskiego list pisany ten:

[...] O hetmanie zaporoskim obiedwie te (///)* // (...) są nieomylnie i to, że tatarzy mając przy sobie, nie dba o pokój i to, że zimie (...)* życzy.[...] ani wojska zupełnego mamy, tylkośmy wpędzili w ostatnią złość furją z desperacją plebem, to być musi najżałośniejsza. Jedni już rozeszli byli do domów swoich, siłę ucierpiawszy ostatek (...)* gospodarstw łożywszy, ni poszczeni (?) zacz od wszystkiego uchodzą, a drudzy i krwią pieczętują. Wojsko i to multitudo plebis reducta do czterdziestu tysięcy znowu w cała i zupełnie obraca się orde. Prawda, że to złość chłopska robi zgadzam się z każdym, ale i nasza nieostrożność w dobrowolną z zgube (?) nas wprowadza, że Chmielnicki stał jedną nogą w Czernihowie, a drugą w Krymie, w Stambułe i to prawda, ale lepiej było te nogę wyrwać z pogaństwa, niżeli, że teraz tam obiema już stanął, zdesperowawszy tu tam się wszystek obrócił i congratu ztwierdził. Rok cały pisaliśmy o tym wszyscy i przestrzegali ojczyznę, że modu fa nam wiecznie, że potrzebuje assecuraciej, a gdzie nie otrzyma, już w ostatnią wpadnie desperacją i tak się stało, że chłopami jako z szalonemi ludzmi rozumnym postępować potrzeba było, nie irritując i w dalszą wpędzając (...)*, ale z niej wywodząc, nie chcieliśmy poprzysiąc im bezpieczeństwa, a na ich obsides, których potrzebowali, powiedzieć im, żeśmy wszyscy obsides jedziem, do domów naszych i z wami mieszkać będziemy, nie było ni stuku, ni huku, a w inszych praetensjach dalibyście prętko ukołysać, kiedy by już mieli swoją securitatem. Wołeliśmy ogłosić wojnę.

[...] nie jachałbym, azby mię wziął j. m. ociec metropolit na swoje summienie.
[...]

[...] Z Hoszczy, 11 februari.

Ręką moją listu nie podpisuję, bo srodze zmęczona i zpuchła. Pan Bóg wie, kiedy nią podpisywać będę."

Od pana kijowskiego do pana Pawsze list ten:

„Mnie wielce mćy p. Pawszy, m. m. p. i przyjacielu!

Lubo to już u was w Kijowczyźnie przejazdy posłańcom nie barzo bezpieczne, ponieważ //(...)nieważ znowu się chłopi do swejwoli rzucili i coraz jej sobie przyczyniają za powodem Chmielnickiego, który się usadził koniecznie, aby swoim złym zamysłem dosyć uczynił i poganom ziemię naszą, zwojowawszy, poddał. Jednak i ja [...] w. m. m. panu, a tym barziej, aby i ksze j. mć, pan hetman m. mł., przez ten list mój od w. m. m. p. co prędzej nieże(?) sławy do kscia j. mć. wiedział, że się to nie odmieni, że Chmielnicki wszystkimi sposobami hodzi, aby jako naprędzej mógł na wojska nasze nastąpić wespoł z tatarami, których (...) * przeszłą część, a drugich się prętko spodziewa w posiłek sobie, mając już gotowiusieńkie wojsko swoje i różno załogami rozłożone, aby nastąpić na wojska tak coronne, jako i W. ks. Litt. jak naprędziej i lubo to jeszcze pisze do p. wdy kijowskiego uwodząc, żeby miał życzyć commissiej dla uspokojenia z kozakami, którzy żadnej przyczyny od nas nie mają, totę commissią ku latu odkładając. Ałe to na to czyni, aby tym barzi nasi ubezpieczeni, a on tym czasem mógł wykonać niecnotliwe zamysły swoje jak naprędziej i nie dał się skupić wojskom naszym nowozaciągnionym, jako to ksze j. m. i w. m. m. pan zrozumieć możecie z tych oryginalnych listów i copij, tak z drugich listów od j. m. pana kijowskiego, także i z przestrogi z Wołoch, którą ztamtąd pewny człowiek i confoederut sprawiedlowy często posyła i oznajmuje. A że pilno chce Chmielnicki i każe, aby mógł nastąpić na wojsko kstwa Lit. jaknaprędziej z tatarami nahajskimi, jako to z Wołoch oznajmują i z Ukrainy przestrzegają, które takie wiadomości i tak prętko już śnać u kscia j. mći pana hetmana, m. m. p., pogozowienia w. m. m. Inszych w wojsku być nie mogą, preto z moty(??) uprzejmej ku ksciu j. mći i wojsku wszystkiemu, a nie mniej Rzptej naszej życzliwości, posyłam ich naprędziej te wiadomości do w. m. m. pana, prosząc i imieniem kscia j. mći pana hetmana regimentarza naszych wojsk upominając i prosząc, abyś w. m. to co posyłam i sobie dla drugich przepisawszy jak naprędziej to wszytko z tym liszem moim co do w. m. piszę do kscia mći posyłał, a lubom to osobnego listami nie miał pisać czasu do kscia j. mći, bo widzie coprędziej niektóre chorągwie pod Bar wyprawuję, gdyż tam nie spodziewając się prętko za łes (?) chodzić z pułkiem Braclawskim Nieczajowym, jednak ksze j. mći, mój zdawna mćy pan, wybaczywszy temu będzie za to i w. m. samemu i mnie dziękował. A tego też pilno potrzeba, abyście w. m. m. wiedząc, co już następuje i sami byli w wielkiej gotowości i ostrożności i nie ubezpieczali się na swoich stanowiskach, zwłaszcza, gdy już zima zachodzi, a chłopska pora następuje na ich niecnotliwe fortele. Słudzy moi z tej tam mojej majętności, kiedy się udadzą do wojska w. m. m. dla łepszego bezpieczeństwa, bo się już przed chłopy nie wiedzieć do dalszej woli Bożej proszę stawajcie im w. m. m. życzliwie, bom się im kazał brać do wojska. Wojsko coronne dawnego zaciągu, co w gurze na łożach stało, już ściągnięte do kupy pod Kamieniec Podolski w tych dniach i już ciągnie ku Barowi do drugich chorągwi, które tu bliżej stali i pod Bar się ściągają i j. m. pan wda czernihowski, hetman polny, już przyjechał do //(...)jechał do Baru i ku liniej obiecują pomknąć się już z wojskiem ku Braclawszczyźnie, ponieważ ucz tam i stę tu stronę liniej na naszej stronie z pułku Nieczajowego Braclawskiego, w którym

Chmielnicki nabarziej ufa, poczęli po stanowiskach chorągwie niewczasować, a już niemało szlachty w domach teraz świeżo pozabijawszy, pogotowiu żołnierzom chleba na przystawstwach w tym tam kącie nigdzie wziąć nie dopuszczano, choć to i daleko od liniej i przez co prętkiej zaczepki spodziewamy się. A skoro się tam bitwa zacznie, to już na wszystkie strony tego zapału spodziewaś się potrzeba, a barzo prętko. O czym się więcej nie szyrząc, a kszećciu j. m. m. panu, nizki swój pokłon przesyłając, załecam moje służby w łaskę w. m. m. pana. Dat w Derewiczach pod Połonnym, dziesięć mil od Baru, 1 febr.”

Przypis po dacie w temże liście ten:

„Chmielnicki dziś ma być w Białej Cerkwi sam, obradzając się na tym śródku jako ma na wojska nasze polskie i litewskie następować i to teraz zporządza, aby siedmdziesiąt kozaków kominikiem między tatarzy pomieszał i wprzód pod wojska puścił i wyprawił, sam zaś obiecując z inszemi następować tu na te wojsko. A na litewskie syna swego obrócić tak wdzięcznego i mądrego, że pastuch nie może być brzydszy, którego dobrze znamy.”

Przy tymże liście copia listu od p. wdy braclawskiego do pana wdy kijowskiego pisanego taka:

„[...]Szlachty już tak wiele pozabijali, aże już i pod samym Barem podjazdami strepitem armorum zyczynając, vi et armis invadendo na statiej chorągwie infestują. Jawna to światu i niebu zaczęliśmy, gdy obadwa pułkownicy województwa Braclawskiego na dobra te tu, które [...], takie robią invasive i plondrują, a mianowicie Nieczaj, który w dziesięciu tysięcy ludzi przyszedł //(...) ludzi przyszedł in persona do Szarogrodu wadzą conglomerat te chłopską (...) niewinnych kupców i ludzi, były bogatych, w żelaza pobrał nullo praetextu, jeno samą chęcią zepsowania kraju, gdzie jest chleb (...)*. Podają to tedy jako napredzej wiadomości w. m. m. pana, (...) się na candorze Chmielnickiego sadzić, który w skutku nigdy nie dotrzymuje Rzptej i na listy jego i słowa, aże na przysiędze szkoda się spuszczać, jak wiele razy przysięgają, a zawsze przysięge łamią. Bo u pp. mołodcow zaporozkich (...)*. Doznaliśmy, jako próżno temu wierzyć i teraz ufać, który nigdy poprzysiężonego słowa nie dotrzymał. Jest Chmielnicki jako owa jej m. co jednemu szlubuje, a w inszym się kocha, tak on z ojczyzną postępuje: tu żyje, w której się urodził i tante odnosi benefici k. j. m. m. poddaństwo i wierność poprzysięga, a z tatarami się swata i w nich wszystką nadzieję założył, im cnotę, wiarę swoje, dusze chrześcijańskie na ostatek wszystkę Rzptę podał discretiej ex aviditati.

[...] aby tę swawołę Nieczaja i Bohuna zahamował, ufając, że w. m. m. pan więcej persvasią swoją wymorzysz u Chmielnickiego, niżeli ja chociem tu wda braclawski, gdyż już Braclawskie wydarszy Rzptę województwo, Braclawskie w Podolskiego wdztwa wielką część wpowadził wojsko i Nieczaj się samego im patronował. Coż tu czynić ucz mnie i wojsku, gdy my na nich następujemy, oni na nas następują, obleśnie się pokazują w wdztwie Kijowskim, a tu widome arma arripunt, jakoż to już i ta może być commissia. Te mi nie omylną tak z Krymu, jako i z Czehiryna wiadomości przyniesiono, iż han na gorące i zprzykrzone Chmielnickiego suppliki posyła in subsidium onemu nuradyn-sołtan dawszy mu ordę Nahajską i krymskich tatarów pięć tysięcy już in procinite itenens przed miesiącem ten sołtan

był potym się był ztrzymał, ztąd to taka variatia tych nowin, że ja w pierwszym liście pisał to w. m., m. m. panu, że nuradyn będzie, w drugim, że nie będzie, jeno murzowie. Iż tedy na ostatnią od Chmielnickiego deklaracją oczekiwał ten sołtan, z którą gdy już kozacy dniem i nocą z Czeherina pobieżeli, dla których i tu Nieczaj mało nie codzień to do Białogrodu, to do Budziaki wysyła, aby jako naprędzej wojsko tatarskie przybywali, tedy zaraz 6 febr. miał się ruszyć sołtan. Na wiosne i sam han hostilitatem inferre Coronie postanowił, bo już i do wszystkich odległych ord posłał, a mianowicie do Wielkiej Nahaj, zaciągając onych in societatem belli przeciwko polakom i k. j. mości zapozoźców. Dają mi znać i to prawdziwie, że wszystkie hetmana zaporowskiego intencie nie do pokoju, ale do hostilitatem collimant i po ty tylko o tej commissiej rzekomo submissee zmyślać będzie, puki mu skrzydeł tatarskich nie przybędzie, z którą predką wyrwać obiecuje.[...]

Dat w Barze d. 14 febr.

Z Wołoch jakie też mam wiadomości i przestrogi w.m.m.panu posyłam przepis.”

Wiadomości z Ukrainy i z Wołoch te:

List z dalszej Ukrainy 16 januaryj.

„W niedzielę tydzień minął, jako od Chmielnickiego, którego syn w tę niedzielę przyszedł, to jesz 22 prntis miał wyjechać z Czeheryna, co jeżeli nie wyjechał w tę niedzielę, do wiosny odłożą. Jazda jego miała być dwa tysiąca ludzi. Gospodar wołoski z gospodarzem multańskim jako zprzysiężeni sobie barzo amicabiliter żyją i na tym stanęło, aby multański gospodar syna Chmielnickiego wiezczał z panną obiecaną. Tatarowie, co pod Czarnym lasem tych niewiele zapewne, lecz w sobotę przed wodochryszczami posłał do Krymu Chmiel, prosząc, aby ordę posłał na pomoc, ponieważ Nieczaj pisze codzień, iż lachy następowują, na co Chmiel odpowiada, iż ja z wojskiem moim nie pujdę do nich, niechaj lachy przyjdą do nas, a my się będziemy bronić z pułkiem Nieczajowym (...)* kazano się ruszyć ku Winnicy, a Nieczaj sam w Braławiu zostaje. Orda co sam Budziacka w polach była, kazano im iść na Budziaki, okrom kilku set tula się. A u Chmiela więcej nad pięćset nie było ich, co stacje dają onym. Dniepr jeszcze nie zamarz tylko na jednym ostrowie trzyma się. P. lacha posła od Porty czyli też od Budzin-baszy widzieli tam, iż odprawiony czwartego dnia jako przyszedł, co rozumiemy, że od Porty, bo han Berszad szedł połem. A gdyby od Budzin-baszy, tedy by szedł ziemią naszą.”

Z Wołoch.

„W liście w. m. m. panu więcej nie pisałem, ale to zapewne, że tatarowie teraz z kozakami znowu przysięgali, aby te pacte, co mają, długo trzymali i zapewne stoją gotowi blisko granicy. Co hosp. j. m. wiedząc, iż oni tak blisko mieszkają, a są gotowi, barzo miał o to frasunek wielki, ale posławszy do hana i do wezyra, tak jemu pisali, aby nie miał żadnego frasunku, to teraz hosp. j. m. miał idący do Jas, bo ci gospodarowie nie są przyjacielami wiernymi i w. m. m. pana, także tym nieprzyjacielem nie dowierzaj. Ukazują tak zapewne. Orda wszystka jest gotowa, tylko to nie może wiedzieć, gdzie mają jechać do nas albo w Polskę. Wesela teraz w ziemie tak mam wiadomość nie będzie, a sam Chmielnicki nic nie instiguje //(...) instiguje, aby to prędko było. Bojał się wojska polskiego, co nad Dniepr przyszło, syna żeby nie pojмали, a tatarowie nie naściągęli. Kiebym był sam, żeby z w. m.

rozmawiał, co więcej, nie wiem, jeżeli w. m. m. pan, wszystko możesz czytać moje pismo, bo też drugiego nie miałem, jako to piszę.”

Także wiadomości z Białogrodu te:

„De data 19 january.

Dają znać w. m. m. p. i dobrodzieju, jako tego po mnie potrzebować raczysz, że tatarowie z kozakami potwierdzili braterstwa barzo ochotnie. A to dla tego, że Porta o uskromieniu i odmianie panów krymskich zamyśliwa. Na ratunek Chmielnickiemu naznaczyli Sołtan Kazi, beja perekopskiego, Karas murzę i Szeryn-beja, nahaj obojs. Około Ingula, Ingulca koczują, a to dla traw, na zwyczajnych ich koczowiskach przez sarańczą i pożary zniesionych. Chmielnicki pobory wszystkie tatarom po Sinią Wodę oddał i slobody sadzić pozwolił. Jakoż osadzają już na Torhowej. A była mowa w tem, że han chce i na Kodaku. Tatarowie koniecznie życzą i radzą Chmielnickiemu, aby się tractatami z lachami do wiosny zabawił, na wiosnę zaś, aby wojnę podniósł i pewnie Chmielnicki zwłyczać wojnę zechce, ile będzie mógł, jeżeli się pp. polacy nie postrzegą. Powietrze jeszcze to miejscami nie ustawa, jano naszych ubogich więźniów P. Bóg z woli swej świętej strzeże. To się nie odmieni, że p. Zeliński umarł, który się był oszacował z upominkami na siedm set tałarów bitych.”

Tegoż dnia oddany ksciu j. m. m. p. wojewody smołęńskiego list ten:

[...]

Dat z Dombrowne 8 marti.”

Na ten list ręką swą własną ksze j. m. uczynił respons.

List przypowiedni na koni pultorasta kozaków dał.

Uniwersał na przystawow w Mislawiu z dożywotnikami i łennikami, w którym termin stawienia się do obozu die trigesima mca martij posłał się. Przy expediowaniu listu tego posłał się do m. m. pana trockiego na list jego respons taki:

„Jaśnie wielmożny m. m. p. trocki, mój wielce m. m. p. i przyjacielu!

Doszedł mię respons w. m. m. pana i niespodziewana z terazniejszej usługi ojczyzny excusatia. Bo lubo przyznam to z w. m. m. panem, iż pod terazniejszy czas w zaciągach trudność być musi, jednak w. m. m. panu, tak dobre między wojskowemi zachowanie i znaczne w tym dziele experimenta mającemu snadniej wszytko succedere musi. Atoli ta allegacia, jakobym w. m. m. pana postępowanie, kiedy miał immerito mię potyka, bo jako się z pamięcią recolliguję zaraz na początku zaciągów przed convocatią i potym do companiej spolnej ojczyznej usługi zaciągałem w. m. m. pana, tak pogotowiu teraz, kiedy auctia wojska W. ks. Litt. stanęła pilno wzywam i proszę wielce, abyś się z niej wymawiać nie raczył. Acz(?) i ja tej excusatiej za cathegoriczną declaratią nie mam owszem iterato proszę, abyś pomyślną jak naprędzej dać chciał declaratią, a umyślnego swojego dla listu przypowiedniego uniwersału na chleb i assignaciej do skarbu otrzymania do Bobrujska prosto wyprawował. Łasce zatym w. m. m. pana z usługami mymi oddaję się. Datt z Bobrujska.”

Tegoż dnia sądził ksze j. m. sprawę smołewickich mieszczan z Donowajem o inwasię, bo je i zranienia, grabierze i gwałty mieszczzańskie na puncta w decrecie specificowanych przysięge wykonali. Donowaj in pa..nis legum infamiaae et colli w danej szkody na zasługach jego i companiej wtaż dobra niechorach i łąjących skazane.//(...)

Dzień 11 marty

Na samym wyjeźnym z Borysowa towarzystwo pana Lackiego, sty radomskiego, oddało ksciu j. m. list ten:

[...]

Do samego uczynił ks. j. m. respons taki:

[...]

Z Borysowa.

Do kscia j. m. pana canclerza pisał list ten:

[...] Dat z Borysowa.”

Ruszywszy się ksze j. m. z Borysowa, nocował w mil siedmiu w Bielinkiewiczach, zkład.

Dzień 12 marty

Expediował Abrahamowicza, rotmistrza kozackiego tatarskiego, któremu dał się na kozaków sto list przypowiedny. Wtąż uniwersał na przystastwo w Propojsku, Plajach, Wysoczowie, Białoweczyźnie, Chirowie, Huzynie, dozywotnikach i dobrach duchownych termin stawienia do obozu d. 12 men. Aprilis.

Dała się i assignacia zwyczajna do skarbu.

Tego dnia nocował ksze j. m. w ostrowie, gdzie od j. m. pana strażnika litt. odany taki:

„Jaśnie oświęcone ksze, panie mój młściwy!

Tej godziny, jakom zsiadł z konia, przyjechawszy do Bobrujska, do w. ks. m., pana m. młwego, wysyłam. Ażem prędzej stanąć nie mógł, na tym miejscu według ordinansu w. ks. m. uniżenie o przebaczenie proszę. Bo rozne mię terminy domowe zatrzymać musiały. A to tego że też chorągwie insze następowały ku Mińskowi, ale kiedy jedna p. Szwarccoffowa położyła się przybliżać ku Mińskowi, zaraz kazałem chorągwi mojej wychodzić, która dziś dwie niedziele jako z Mińska wyszła, a tu pod Bobrujskiem od tygodnia stanęła. Jakom wiele tu chorągwi //(...) chorągwi około Bobrujska zastał po dziś dzież tych registr w. ks. m. posyłam, ale mie ostrzeżono, że barzo kuse (?). Do rozdawania stanowisk na chorągwi przydałem dwóch towarzyszow moich do p. Dukszty pacholęcia w. ks. m. ci (...)*, ale wielka desolatia prawie szczyre pustki. Chorągwie te tatarskie, co tu stały, przeszły przed przyjazdem moim za Bereziną do włość Lubanicką, a mym zdaniem lepiej, żeby te chorągwie kozackie i z częścią dragonow stanęły w slobodzie Królewskiego, żeby tam stojąc, podjazdy czynili ku Rzeczycy, a drugą część takich że ludzi albo w Dubrowie albo Domaniewiczach postawić, a to ta racia tego, że ci co w slobodzie będą odprawować podjazdy aż ku Rzeczycy, a snadniej inito przydzie, bo nie będą mieli nad dwadzieścia mil więcej. Tym zaś co w Dubrowie i Domaniewiczach tedy snadnie będzie i mozyrskich posiłkować, jeśli tego będzie potrzeba i ku Rzeczycy zręczno im będzie. Co jeśli w. ks. m. będzie zdało, racz mi o woli swojej w tej mierze dać znać. Do pana Pawszy dzież że wyprawuję, żeby dawał znać, co się tam dzieje, także i do Horwola dla wiadomości, bo szpiega naleść recz i niepodobna dobrego, a jeśli się znajdzie, tego się obawiać potrzeba, żeby jeszcze nieprzyjaciela nie ostrzegł. Ja miał od p. Pawszy w tem tygodniu wiadomość d. 4 hujus datą, w którym mi daje znać o niebezpieczeństwie na nich następującym. Bo już przez Dni-

epr przeszli byli ci zdrajcy i w Brahyniu stanęli, ale zaś wczoram się zjechał z towarzyszem tychże chorągwi mozyrskich, że ustąpili nazad, wzięwszy żywność z Brahynia i to jest żewna, że sroga trwoga jest u nich i byłby czas dobry do wojowania ich, kiedy by było z kim. To już też ma być pewną rzeczą, że coronne wojsko bije tych zdrajców. Nieczaja pod Krasnym zabitego wzięto i z bratem i wszystkich w pień wysieczono i miasto spalono. Toż w Szarogrodzie i w Winnicy z nimi się stało i Bulego jakiegoś pułkownika z kilką inszych żywcem wzięto i tak prawią ormianie jakoby już wojsko coronne ku Czeherynowi miało się obrócić. Jakoż i tu zastałem takie wiadomości, że i kilkunastu nie masz. To jednak twierdzą, że podjazd ich był pod Rzeczycą we dwudziestu koni. Bytności w. ks. m. tu barzo pilno potrzeba dla zordinowania wojska iłe w tak wielkim niedostatku. Iże chorągwie są ku się snadniej się to za przyjazdem szczęśliwym w. ks. m. rectificować może. A ja się w te rządy wdawać nie mogę bez osobliwej informaciej w. ks. m. Łasce się zatym w. ks. m. z unizoną moją powolnością pilnie oddawam. Date w Bobrujsku d. 11 marca.”

Dzień 13 marty

Oddano ksciu j. m. od p. Pawsze listy:

„Jaśnie oświęcone młwe ksze, panie a panie i dobrodzieju mnie młciwy!

Dnia wczorajszego przyniesiono mi pisanie od j. m. p. Trzeciaka, rotmistrza, powiatu Owruckiego, do którego p. Potocki pisze, donosząc, co się w Ukrainie dzieje. Przeto w. ks. m., p. m. m., posyłam ten list, z onego w. ks. m. zrozumieć raczysz, już się i ten powiat //(...) i ten powiat Owrucki, których jest siedm chorągwi ma ruszyć do wojska, tylko oczekiwają na posłów swych, których wyprawili do j. m. p. krakowskiego, gdzie się im ukaże obrócić. Tu zaś z Zadniepra w. ks. m., p. m. m., donoszę, iż w ten przeszły poniedziałek przyszło trzy pułki do Czernihowa i Lubecza i położyli się po miastach i wsiach na załodze. Pierwszy pułk Szumejkow, drugi — Niebabin, a trzeci — Hładkiego, a Kostyrkę położono we trzechset człowieka między Łojowem i Lubeczem na gościńcach Homelskim, Krzyczewskim i Rzeczyckim. Dziś też zaraz od daty listu tego mojego wyprawuję ku Brahyniowi i Czarnobyłowi, cokołwiek mi wiadomości przyniosą, nie omieszkać dać wiedzieć w. ks. m., p. m. m. Zaś około Czarnobyła i tam załoga do Hornostajpola potężniejsza przyszła, z którego tamtego pułku ten zdrajca Siodłarz, a drugi Tomczenko (?) po wsiach po wsiach jeżdząc w pietnastu, we dwudziestu koni, rębują i już ku Babiczom dnia onegdajszego pomknęli i wieś złupili. Co dali będzie P.Bóg to lepiej wie, bo jeżeli się ta commissia zacznie, a nie według jego fantasiej z nim będą ich m. m. p. p. commissarze postępować, to już pewna, że się prętkiego z nimi hałasu tu potrzeba spodziewać, bo jako mi dają znać, że znowu zdrajca tego Timocha swego posłał na Kodak do tych tatarów, aby się jako najprędzej do nego zbliżali. Doniozszy o tym w. ks. m., p. m. m., samego siebie i powolności moję pod nogi w.ks.m.óci, panu mojemu młwemu, oddawam. W Mozyru d. 1 marty.”

W nim includowane od pp. Potockich listy takie:

Pierwszy od p. Arnolpha Potockiego do p. Seweryna Potockiego, a do p. Trzeciaka, rotmistrza powiatowego owruckiego, copią posłany.

„Mcy p. stryju a dobrodzieju mój!

Nic dotąd nie było, cobym miał w.m.m.p. oznajmić, teraz umyślnie posyłam, dając znać, iż chorągiew z Machnowki poszła pod Bar w piątek przeszły. P. sta żytomirski z swoją chorągwią we środę wstępną wychodzić ma. Już taka stanęła declaratia onego, bo j. m. p. wda braclawski pisał, prosząc, aby chorągwią jak naprędzej bywał do niego pod Bar; pisze też do j. m. p. sty p. wda, że szpiegowie przyszli, dając znać, iż Chmiel młody z częścią wojska i murza jeden z ordą poszli przeciwko wojsku littewskiemu. Drugie wojsko kozackie tu się zbliża pułkami po miastach od liniej i orda druga tu się ostała. Han przysłał mu tatarów tysięcy sześć nahajców i krymców kilka tysięcy, pisząc do niego, iż nie może mu teraz dać posiłku więcej, na wiosnę mu obiecuje być pomocą. Pisał do Nieczaja Chmielnicki, aby zaraz posyłał na Budziaki po tatarów, a żeby jak naprędzej przybywali. Sam Chmielnicki w kupie małej ruszył się z Czehirina ku Pawołoczy gwoli commissiej. Odprawować ta commissia miała się pod Pawołoczą. Ten szpieg to j. m. p. wdzie braclawskiemu powiedział//(...) powiedział o tym wszystkim. Ałe j. m. p. sta żytomirski i sam nie ma pewności, kiedy się ma odprawić ta commissia, tylko pisał do Chmielnickiego, ukazując mu najspodobniejsze miejsce odprawować pod Pawołoczą te commissia. Na co Chmielnicki odpisał jako jest wola j. k. m. c. i, ałe nie teraz, iż po wielkiej (...)*. Coś wszystko jak w kotłе wre, a nie masz się wynurzy. P. wda czernihowski miał na niedziele zapustną być w Barze. J. m. p. wda braclawski z j. m. p. wda czernihowskim uczyniwszy consilium, mają z tamtym wojskiem od Dniestru zostawować, a j. m. p. krakowski z pospolitem ruszeniem ma zostawać, a onym regimentować. Słałem Olszewskiego z podwodami swemi do pana Błędowskiego, który powiada, że nic wojska nie masz w Polsce naszego i cudzoziemskiego, tylko się szlachta gotuje na wojnę, ałe niesporo, gdyż pana Błędowskiego dwóch czeladzi przy Olszewskim moim przyjechali, co poprzedze jeździli, a o tym powiadali. Ja, patrząc na to, sam (...)* ogołoczone Włochów muszę jachać zaraz tylko chorągiew wyndzie, niebezpieczno zostawać. Sam do wojska nie pojde, bo koło Baru głód wielki na konie, ałe podwod tak moich, jako i w. m., dobrodzieja mego, wzięwszy ze zbożem, co być może do p. Błędowskiego zwieść i zsypać każe i sam przy tym będę, ztamtąd do w. m., dobrodzieja m., przyjadę. Już mię po tym pisaniu moim list w. m., dobrodzieja m., nie zastanie w Berdyczowie. Posłałem do Staszewskiego, coby do mnie przyjechał, rozmowę się o wszystkim i ztamtąd chcę co podwod wysłać, już ja sam czeladz w. m., dobrodzieja m., zostawę i chłopów napomnię, jeśliby bunty były, żeby ich ochronili. Tak jakośmi w. m. mówił, z nimi postanowę, jako będę mógł tak rozporadzę. Ostają się czeladz w. m. wszystka w Markuczach nie chcą zajeżdzać. Posłał j. m. p. sta dwóch towarzystwa do Baru, dając znać, że się ruszył z chorągwią i wypisał o wszystkim, że z tego kąta skoro się ja ruszę, zaraz szlachta ujeżdżają i pewne bunty i posiłek Chmielnickiego przybywa po wyściu moim, nie tylko mnie ztąd ruszyć, ałe więcej wojska trzeba obmyślać, coby chłopstwo się nie buntowało i z tym do pp. regimentarzew posłał. Zaczym spodziewa się, że ma się chyzo wrócić; ja się też będę ogładał, kiedy się wróci chorągiew i ja się wróce. O tych nowinach wszystkich p. wda dał wiedzieć do p. sty. Tatarowie jeszcze są na Kodaku, co ich han przysłał. Przy tym daj P. Boże, żebym w. m. w dobrym zdrowiu ogładał. W Berdyczowie, w poniedziałek zapustny.”

Drugi od p. Seweryna Potockiego do tegoż p. Trzeciaka.

„Móy panie Trzeciak, m. wielce móy panie i przyjacielu!

Wiadomość dnia wczorajszego przysłała mi z Ukrainy, którą przepisawszy słowo w słowo, w. m. m. panu, do przeczytania, a to są rzeczy pewne, a nieodmienne. Raczysz w. m. m. pan, wyrozumieć z tego listu, gdyż to do mnie synowiec mój pisze z tamtych krajów. Zatym się łasce w. m. m. p. oddaję. Dat z Wielednik, 4 febr.

Z pokarmu w Wiśloczy pisał ksze j. m. do p. strażnika list ten ręką własną.[...]

Tamże expediował ksze j. m. do dworu list do j. m. p. podkanclerzego coronnego pisał ten (...)

[...] W nim ceduła ręką ks. j. m. pisana ta:

Druga ceduła w tym że liście ta:

U nas tu cicho jeszcze, lubo wielkie załogi sam i tam leżą i na kilkadziesiąt tysięcy liczą. Zyczliwości w chłopach żadnej i przestrogi żadnej. Szpiega niepodobna dostać. Piewsze podjazdy, które czynić każe, przyniosą mi co pewnego o ich potędze. W Homlu tylko dawny zdrajca czatownik Kostyrka napadł na budy j. m. p. chorążego nadwornego, gdzie o świeżych pndzach na towary zasłany zasłychnął był, ale i sam poełgł od budników i swą watagę stracił, których jednych potopili, drugich w łąznią wsadziwszy, spalili. Jeśli się mścić zchcą, albo sprawiedliwości szukać, czekam.”

Na noclegu w Dukniczach(?) oddano od p. Pawsze list ten:

„Jaśnie oświęcone młciwe ksze, panie a p. dobrodzieju m. w. młwy!

Dnia wczorajszego przyniesiono te copie listow prawie o południu od j. m. p. Trzeciaka, rotmistrza powiatu Owruckiego, które w. ks. m., p. m. m., posyłam ku wiadomości, co się kołwiek w mięsopust i po mięsopuście stało w Ukrainie i w Podolu w. ks. m., p. m. m., z tych copij wyrozumieć raczysz co za transactia była. Znowu zaś godzina w noc tegoż dnia przybiegł do mnie podstarości czarnobyłski p. Kizzmanowski, dając mi o tym wiedzieć, iż pułk. niżyński Hrehory Wasilenko przeszedł na tę stronę Dniepru i położył się we wsiach czernieckich w Sorokoszycach i w Woziech (?) jako i w Czarnobyłskiej włości, gdzie od nas nie masz wiącey nad ośmnaście mil rownych, tamże zaraz do Czarnobyła przysłał dla stacy i wziął kilkaset złotych miodów i gorzałek, jako i chleba i tam do niego z włości poprowadzono i by nie był przestrzeżony, pewnie by go wzięto, załedwie go jeden mieszczanin lasami uwiodł i ten tu przy nas w Mozyru jest. W Hornostajpolu także załoga leży. W Lubeczu i Czernihowie wtąż i jako mam przestrogi, iż się z tym odzywając, że się z wojskiem w. ks. m., p. m. m., nie mniejszy ich strach ogarnie. Jakoż i teraz się obawiając, jam dzisiejszej nocy prawie jako miesiąc wszedł, wyprawilem podjazd koni kilkanaście na dwoje na pewne miejsca dla wiadomości, cokołwiek mi przyniosą bez omieszkania będą dawał wiedzieć w. ks. m., p. m. m.. Jakoż jeszcze z Ukrainy wyglądam pewnej wiadomości od j. m. p. Seweryna Potockiego, do którego posłał mojej czeladzi dwóch, rozumiem, że z pewną wiadomością przyjadą, z którą tejsze godziny do w. ks. m., p. m. m., wyprawią strony pieniędzy na kompanią supplementową, jeszcze mi pieniędzy nie przyniesiono i ten towarzysz p. Kotowski jeszcze się nie powrócił. Wiedzieć nie mogę zaczym ich tak długo nie masz i ta kompania teskni, którąm .. rąmem zaciągnął bez pieniędzy jako mogąc

onych zatrzymywam. Przeto i o tym przyszło mi w. ks. m., p. m. m., donieść. A na ten czas z mojemi powolnościami pod nogi w. ks. m., p. m. m., oddawam się. Z Mozyra d.12 marty anno 1651.”

W nim includowane copie listów o pierwszej w Coronie szczęśliwej utarczce.

Naprzód od p. łowczego kijowskiego do pana Trzeciaka.

„[...] wyszli kozacy i ochotni z miasta tamże na ubezpieczonych odprawujących w pierwospy(?) kilka tysięcy hultajstwa wpadszy, rozruch uczynili. Postrzegli się niebożęta za daniem znać o następujących hultajach, ale nie w czas, bo nie mogąc koni dopaść w ręczne z nimi piszo siekli. Którym wedle siły swojej mćźnie rescistendo perzchnąc musieli, tamże jako kto mógł uchodzili, jedni ohłep, a drudzy pieszko na tym placu, czego się zal P. Boże, zostało kilka towarzystwa, a czeladzi z kilkadziesiąt. Z towarzystwa zapewną mamy, że p. Jeż poęgl, j. m. p. starosta z łaski Bożej zdrowo uszedł i p. Mosczenicki chorągiew ohłep unioś. Nazajutrz z Braclawa niemcy za daniem znać od j. m. p. sty żytomirskiego, który od Winnice kwatyrę swoją mieli nastąpiwszy, lubo nie stoi za naszych i przypadszy resolucie nastąpili. Którym już jazda kozacka nie wytrzymałszy, ustąpiła, a pieszy przy kościele jezuickim w opasaniu murowanym potężnie się bronila. Lecz za łaską Bożą nie wytrzymali, tam wszyscy poęgli. Ale lubo za nasze (...) * chwała Bogu, że się nieprzyjaciel nie ucieszył. Z obozu co godzina wiadomości wyglądamy. Dnia wczorajszego mieszczanin Rafałowski z Jezny, z Ładizyna przyjechał, człowiek wiary godny, który żyto porzuciwszy, ohłep, konia dopadszy, daje nam znać, jakoby orda w przeszłym tygodniu około Peresławia odpoczywała, a w tym tygodniu około Kaniowa, Terechtimirowa, Rżyszczewa, Trypola koczować miała. W Kijowie, z Jezny jadąc, kilkadziesiąt widział tatarów, którzy dla stacy przyjeżdżali. Twierdzili to //(...) zapewną, ja temu wierzyć mogę, że jest orda, ale temu decerta scientur nie dodawamy wiary czyli to jest orda nowotna, czyli tam, która tu przy nim zimowała, co grassuje po włości. Z tej powieści chłopca tego lubo mam swoje pozorne consideratie, nie upewniam i owszem praecaveo, z namniejszych awisów, żebyście mieć chcieli na ostrożności i z tej przestrogi alias punctu listu j. m. p. wdy kijowskiego macie (?) się w. m. m. m. p. p. mieć na ostrożności, ale kiedy się mi to podoba, że w. m. m. m. p. p. i bracia w kupie zostawać raczycie. A ja, lubo ich m. m. inszi desenierunt domy swoje, żeby i szmat kątu Podolskiego przez które wrota nie otworzyli się, zostawam, mając niektórych sobie w companiej ich m. przeto radem temu, że w. m., m. m. m. p. p., w ochocie nie ustawając gotowe swoje wyświadczać. Którą i ja (...) * odzywając się ku w. m., m. m. m. m. p. p. i braci, nie mniejszemi awisami zkądkołwiek bym ich zasiągl ku przestrodze w. m., m. m. m. p. p., correspondere zechce. Oddawam się przy tym, etc.

W Horoszkach d. 5 marti.”

Druga copia listu j. m. p. starosty czerkaskiego do j. m. p. wdy kijowskiego ta:

Nie mam czasu szeroce wypisać, bo zaraz wsiadamy na konie. To w. m., m. m., oznajmiwszy wozy wszystkie porzuciwszy w Barze, communiciem szliśmy do Krasnego, kędy był Nieczaj. Naprzód idąc, wysiekliśmy Woroszyłowkę, skąd i jeden nie uszedł. Potym na niespodziewanego Nieczaja przednia straż napadła, w miejscu piani byli, z niedziele zapustnej na poniedziałek, wyparowali jednak naszych nie-

spodziewanie prętko, potem, poprawiwszy się, nasi zwieli ich na szable, że aż do zamku uciekli i tam się zawarli. W tej utarczce posieczono Nieczaja, że zdech w godzinę. Nie mogli go żywcem wziąć, uwiedli go do zamku. Brat jego zginął i kilku starszyny. Zaczyn wojsko nastąpiwszy, opanowali obiedwie mieście i opasaliśmy ich na koło w zamku, gdzie forteca barzo mocna. Szturmowaliśmy do nich, bronili się też potężnie, nie mogliśmy ich wziąć. Zatem wieczór nastąpił. Nazajutrz, to jest we wtorek zapustny raniusieńko stanęło wojsko w sprawie, wyprawiono Niemców do szturm, których niewiele mamy i łedaco, nie wszyscy, co pod Kamińcem byli, nie mogli nic sprawić. Kapitanów dwóch zabito, samych nastrzelano. Zaczyn chorągwiom naszym kilka nastąpić kazano, poczęły i nas srodze razić, czeladz, konie, towarzystwo, co gdzie i p. Pigłowskiego postrzelono w rękę, rotmistrza, musieliśmy zsiść z koni, a pieszo skoczyliśmy, trudno było wleść na wały i parkany, nie było... poczełiśmy siekierami(?) ziemię walić i parkany sieć, ale srodze nas rażono //(...) rażono i noc nastąpiła, kazano ustąpić do taboru, będąc tej nadziejej, że ucieką, zasiadali tedy po gościńcach część wojska, ale ich m. m. prowadzi się o północy sami za ręce się wzięwszy. Tu już bito, sieczono jako psów. Przyprawiono Hawratyńskiego i kilka setników i szlachty i popow, drugie w pień, a mianowicie mazurowie, nie folgując i dzieciom i babom. Nieczaja należli na stołę w zamku, kilimem nakrytego, świeca w głowach trupa gorzała. Z piećset z dział od nas pobito chłopów, po piwnicach, po słomie, po futorach najdowali niemało, każdego w pień, i miasto i zamek i futory z gruntu popalili. Zdobyć czeladz łóżna znajdowali niemałą, trudno wiedzieć w liczbie, wiele ich zginęło. Jednak to rozumiem z kilka tysięcy wszystkiego. A to nie taka potęga była, jako udawali. My idziemy za nimi zaraz i co się będzie działo, dam znać przez drugiego kozaka, ale wojsko małe mamy. Porachował był sobie czas Nieczaj, że miał króla j. m. w... potykać, tylko na ordę oczekiwał, ale P. Bóg zamysła jego inaczej obrócił.

Datt z pod Krasnego we środę wstępną.”

Dzień 14 marty

Którego stanął ksze j. m. w Bobrujsku.

Expediował ksze j. m. uniwersały do powiatów niektórych takie:

„Jaśnie wielmożnym, wielmożnym ich m. m. p. p. obywatelom wdztwa Nowogródzkiego.

[...] Do czego nazręczniejsze rzumiem być miejsce pod Turowem, gdzie i ptemu ruszeniu tatarskiemu ściągając się rozkazałem.[...] Datt z Bobrujska.”

In simili do wdztwa Mińskiego.

Do powiatów Rzeczypospolitej, żeby Rzeczyce pilnowali, Słonimskiego, Wolkowskiego, Mozyrskiego.

Do Mścisławskiego wdztwa, żeby tamtę ścianie od Czernihowa zasłonę czynili, a pod Czeczersk się ściągali.

Jm.(?) Do powiatu Orszańskiego ściąganie pod Homel, (...)*, że dla szczupłości wojska gsidziary (?) tak ztamtąd jako z Czeczerska i z Krzyczewa zwiedzeni być muszą. // (...)Do rotmistrzow zaciągu nowego wygładały się uniwersały takie:

Janusz Radziwiłł, ksze, etc.

J. m. p. Janowi Sosnowskiemu, stolnikowi wileńskiemu, rotmistrzowi j. k. m. [...]

Ponieważ za wzięciem pewnej wiadomości, iż się wojsko coronne z nieprzyjacielem szczęśliwie sprobowało, postanowiłem zarazem ruszyć się z wojskiem, które dawnego zaciągu barzo jest szczupłe. Tedy w. m., o którym mam tę wiadomość, że kompanią już zebraną masz, prosze, upominam i rozkazuję, aby z chorągwią swą, jaka teraz jest, by też nie ze wszystkim gotowa była, zarazem się z stanowiska ruszał i do mnie jak naśpieszniej szedł tą linią na Brahin i Lubecz, a drugiemu towarzystwu w też tropy śpieszyć za sobą kazawszy. Data.

In simili do p. podstołogo litt., żeby z chorągwią swą kozacką i kompanią dragońską gościńcem jak najprostszym szedł na Pruchowice ku Brahinowi i Lubeczu. Do p. Jelskiego, marszałka pińskiego, aby szedł ku Brahinowi i Lubeczu.

Do p. Woronicza, żeby szedł na Kobryn, na Lachwę ku Brahinowi i Lubeczu.

Do p. pisarza z. Brzeskiego także.

Do p. chorążego grodzińskiego i t. d.(?) jako do p. podstołogo litt.

Do p. chorążego w. litt., żeby z kompanią dragońską pospieszył ku Brahinowi i Lubeczu.

Do p. Sławkowskiego, rotmistrza pieszego, także.

Do tatarów W. ks. Litt. wyszły uniwersały takie:

„Janusz Radziwiłł, książę, etc.

Urodzonemu Skirmontowi, chorążemu najmańskiemu, także murzom, marszałcom, ułanom i wszystkim wobec tatarom W. ks. Litt. chorągwa jego.

Wydawszy pierwsze moje uniwersały do was, którymi do gotowości wsiadania na koń wszystkich upominałem, terazniejszymi upominam i surowo rozkazuję, abyście powinności swej i wyraźnej sejmowej przeszłego constituciei dosyć czyniąc zarazem na koń wsiadali i jak najprostszym gościńcem spieszno szli pod Turow, gdzie starszego nad wami ode mnie ordinowanego zastaniecie.(...)”

In simili do Jahy Czymbajowicza, ułana chorążego rudnickiego.

Do Dawida Jaszynskiego, chorążego trockiego.

Do Eliasza Zabłockiego, chorążego Jałohirskiego.

Do Czymbaja/(...)Do Czymbaja, ułana chorążego ułańskiego.

Do Dawida Taraszowicza, chorążego kondrackiego i meresławskiego.

Odprawił ksze j. m. dla trzech dział sześćfuntowych pokojowego swego Nosowicza do Słucka, któremu dał memoriał taki(...)

Dzień 15 marty

Z poszty wileńskiej doszły listy te. Naprzód od j. m. p. podkanclerzego coronnego ten:

„Jaśnie oświęcone ksze, mciwy panie starosto żmudzki!

Mój wielce mciwy panie i bracie!

Co z Ukrainy nowego obvenit, dając znać w.ks.m., m.m.panu. O to z łaski Bożej exorda rerum non infeliciter succedunt, bo i Nieczaja zabito i piętnaście tysięcy celniejszego wojska poległo na placu i dalej ku nieprzyjacielowi szedł już obojam j.m.p. wda czernihowski. Niech P. Bóg prosperer conatus jego. Wojsko w.ks.m. rozumiem, że też nie próżnuje i progredit przeciwko temuż nieprzyjacielowi, w czym ja ubezpieczam j.m.p. wdę czernihowskiego i codzień pociesznych awisów wyglądam ad w. ks. mci. Rellacie są wszystkie zgadzają się na to, że Chmielnicki z wojskiem i z ta-

tarami ku zamczemu w.ks.m. miał się, chyba by go sama ta clades Nieczaja od tego przedsięwzięcia abstrahere miała. Więcej nie piszę, bo jako mi o gotowości w.ks.m., tak i zwykłą odwadze rycerstwa tamtego dobrze constat. W nim inclu/(...)

W nim includowana copia listu od j.m.p. wdy czernohowskiego taka:

De data 21 februar. Z Krasnego.

Mam to sobie pro lege, abym wcześniej o progressie wojska j.k.m. dawał znać w.m.m.panu, bo w tym et fidem meam w.m.m.p. obligowałem i do tego słusność sama mię prowadzi, aby z rellaciej w. m. m. p. wszystko to co się tu dzieje innotescat k. j. m., p. m. m. Oznajmuję tedy, że już i Nieczaj, pułkownik braclawski, z bratem swoim Krywenkiem i kilka tysięcy drużyny w Krasnym poległ, i armata jego już w rękach moich zostaje. Stałem z niemi expostulując, którzy zaparli się byli w zamku, aby kozacy szli za linią, a mieszczenie aby panu swemu dziedzicznemu powinne oddali posłuszeństwo i poddażstwo pokazywałem, że tu nie dla żadnej wojny przyszedłem, lecz abym porządny ojczyzny mógł przynieść pokój i Wojsko Zaporowskie, aby przy wolnościach swych zostawało, jak byli pertinaces, że woleli zginąć, niżeli się pokłonić j. k. m., panu m. m. Dostałem i Hawratiżskiego i kilku innych znacznych kozaków, owo //(...) owo za pomocą Bożą ledwie nie wszystka starszyna tu przepadła pułku Braclawskiego. Iż jednak Chmielnicki armuje się, a tu supplementy barzo leniwo idą. Przetóż wielcę proszę w. m. m. pana, abyś tych tam ich m. m. zagrzewać nie poniechał, żeby wcześniej supplementowali szczupłość wojska coronnego. A przy tym żeby w inszem armata niżeli zostawała porządku, gdyż dla (...) * pana Radwańskiego znacznie omieszkanie zachodzi w usłudze Rzptej, a zatym czas pogodny opuszcza się do (...) * tego co nam znaczną commoditatem przynieść miało. Już ja, który i zdrowie moje gotowemłożyć dla dostojenstwa mci j. k. mci i swego nie żałowałbym kosztu, lecz etc.”

Paragraf przy tymże liście napisany:

Wielce proszę, abyś mię w.m. mieć za wymowionego raczył, że nie swą ręką piszę, bom dziwnie zatrudniony i teraz świeżo wiadomość przyszła, iż na odsiecz Nieczajowi kilka pułków ruszył się ku Krasnemu, których chcąc przywitać za pomocą Bożą oboiam ibo.”

Cedula od j. m. p. wdy kijowskiego d. 26 febr. z Uscz

Po zawarciu listu mego przyszła wiadomość od rodzzonego mego, że się już krew łąje i zaczęła wojna szczęśliwie za łaską Bożą. To mię tylko terret, że naszych jeszcze mało, jeżeli odprawiwszy ten credens stanął przy uniej ażby przybyło wojska czyli pójdą dali w tę Huszczą, a orda jest prędiej ponowy wyglądać. Listy w.m.m.p. jednak poszły do Kijowa, Pan Bóg że to wie, jeżeli już pohamowane rzeczy być mogą. Dla Boga posiłki żeby spieszyli, a mnie j. k. m. co każe czynić, bom tam sam jeden na brzegu o prętką informatią proszę.//(...)

Od j. m.ksdza referendarza list jeden ten:

„Jaśnie oświęcone młciwe ksze, mój mciwy panie i dobrodzieju!

[...]* Z Ukrainy coraz verificatur, że Chmielnicki Cimoszka, syna swego, z niemałą liczbą kozaków i tatarów wyprawił. Nieczaja w drugą stronę puścił, który już był niektóre miasta z tą stroną liniej osadził, ałe za nastąpieniem j.m.p. wdy czerniehowskiego z ludem i z Szarogrodu i z Winnice i z innych miast uszedł. Chmiel-

nicki ma przy sobie część ordy nahajskiej, z Krymu tylko pięć tysięcy. 6 febr. miał mu na posiłek posłać, ze wszystką potęgą na wiosnę sam do niego przybyć obiecuje. Coronne wojska mało się już do tego czasu nie przywitały z kozakami, in horas wyglądamy wiadomości. Uniwersały srogie wyszły, aby pro prima marty wszystkie chorągwie w obozie stanęły, te osobliwie, które są do j. m. p. wdy czernihowskiego naznaczone.[...] Z Warszawy 4 marty.”

Od tegoż j. m. ks. referendarza list drugi taki:

Po napisaniu lista mego w samo kazanie z poczty z Ukrainy przyniesione listy od różnych //(...)

W tym że czasie posłaniec od p. wdy czernihowskiego przybieżał z Krasnego, który by był w tej potrzebie z dobrą, za łaską Bożą, nowiną. J. m. p. wda czernihowski dla prętszej wyprawy armaty z Kamieńca troszeczkę się tam zatrzymał, z kąd szedł z wojskiem mimo Bar, nie ustępując do Baru, zasłał do j. m. p. wdy braclawskiego, prosząc, abyście dla zniesienia się z sobą, z nimi chciał widzieć i tak się stało, że w Stanisławowie, cztery miłe od Baru, zniosszy się z sobą, a j. m. p. wda czernihowski, dostawszy języka o Nieczaju, że uszedszy z Szarogrodu, z pułkiem swoim jest w Krasnym commonikiem; konno, ostawiwszy na zadzie armatę, spieszył do Krasnego i tam w dzień poniedziałkowy zapustny ubiegszy miasto, tych, co byli w mieście kozaków, wyścinał. Nieczaj wypadszy z zamku, bo się tam był z swymi zawarł potężny succurs miastu dawał. Nic jednak nie wskurawszy, do zamku się retiował, (...)*, że był barzo obronny, potężnie się bronił, ze trzech stron działa zatoczono i przez poniedziałek przez wtorek do nich szturmowano. Posyłał j. m. p. wda czernihowski, obiecując im zdrowie, abyście poddali i że nie tą intencją przyszedł, by ich gromić miał, ale aby Wojsko Zaporowskie przez tractaty uspokojone i przy swoich wolnościach zostawione było. Tak zażarcie i desperacko stanęli, że wołeli poginać, niżeli się poddać. Zaczyn w środę nade dniem dobyto ich szturmem, Nieczaj z bratem zabity i wszyscy wyścini, a było ich tam piętnaście tysięcy rejestrowego kozaka pułku Braclawskiego i tak wszystka prawie starszyna pułku tego poległa, w którym Chmielnicki wielkie robur swoje pokładał. Armata wszystka, który była u nich, dostała się j. m. p. wojewozi czernihowskiemu, miasto Krasne popalone. Zaczyn po tak szczęśliwym początku animati nasi dalej się udali, skąd, daj Boże, byśmy coraz pociesniejsze nowiny słyszeli. To jednak więzniowie twierdzą (...)*, że na Litwę wszystka się niemal potęga kozacka z tatarami obróciła i teraz i przed tym niemal codziennymi renficatur armorum. To conaten czas przyszło oznajmniejszy P. Boga proszę, aby za prętkom w. ks. m. z wojskiem W. ks. Litt. pospiechem przeciwko niebezpieczeństwu od granic litew., co pociesznego jako naprędzej słyszeć się mogło. Tu znowu w Koronie gorące wyprawują uniwersały, aby się wszystkie chorągwie co naprędzej na posiłek do j. m. p. wdy czernihowskiego spieszyły. Nic nie wątpię że i w. ks. m. masz także na pilnym baczeniu na tamte kraje następujące niebezpieczeństwa. Ja (?) (...) P. Boga proszę, aby poszczęścił w. m. ks. m. Uniżenie usługi moje oddaje w młwą łaskę w. ks. m. Z Warszawy d. 4 marty.”

(...)* oddana od p. Pawsze, w liście includowana copia listu j. m. p. wdy kijowskiego, do owruczan pisanego, ta:

„[...]ja doskonałej wiadomości nie mam od j. m. p. sty czerkaskiego, rodzzonego mego, oczekiwam, ale już wszędzie fama volat, że się zaczęła wojna między naszymi a kozakami u Szarogrodu. [...]. Jeśli się tedy to nie odmieni już po commissiej, już po nadzieje pokoju, już może conferencie, którzycheście w. m., m. m. m. p. p., potrzebowali ustając z hetmanem i pułkownikami Wojska Zaporoskiego, z taz w. m. m. potrzeba wspierać się przyległym pułkiem wojska W. ks. Litt., a bywali nawiększą ostrożności. [...]A jeśli P. Bóg pobłogosławi naszym, nie do Wisły, ale do Dniepru ad metropolim n. m. m. brali się.

[...] Z Hoszczy 24 februar.”

Expediowały się listy na posztę wileńską.

J. m. p. wdzie połockiemu posłał się list przypowiedny na kozaków koni sto. Dla nich przystawstwo Telszę, Tryszki. Z uniwersalami nowego zaciągu posłał się kozak umyślny z podchorągwie Karacewiczowej Jaszyński, któremu się droga rozpisala.

Także na poszczę mozyrską pisał ksze j. m. do p. Pawsze, aby sam jak naśpieszniej do niego przybywał, żeby jeśli to practicabile rozumie z chorągwiami owruckimi się zniósł i perswadował, aby się z wojskiem W. ks. Litt. złączyli.

Dzień 16 marty

Gotowała się expedicia p. podsędkowi mozyrskiemu do Bychowa.

Naprzod dał się list do j. m. sędziego z. rzeczywecznego:

[...]

Przy tym pamięć temuż j. m. p. podsędkowi mozyrskiemu do Bychowa dana ta:

„[...]Bo lubo by się most ten mógł w Mohiłowie robić, jednak z pewnych consideracy to się nie czyni, osobliwie iż zaraz aby się to ogłosiło i nieprzyjacieli byłby ostrzerzony. Tym zaś sposobem snadnie tego ująć, bo kiedy by w bychowie gotować będą, to rozumienie takie będzie, iż to na pańską lub własną swoją sposabiają potrzebę. W tym upewnić, iż cokołwiek na to kosztu i prace wyżyć będą, to wszystko przy płacy woj-skowej oddano i nagrodzono będzie, na co assecuratią moję posłać zarazem gotowem.

Prochy Rzptej, które się tam z przeszłej wojny zostały, obstalować bajdaków z potrzebę, aby żądaniem znać zarazem tam, gdzie naznaczono będzie, spławiono być mogło.

Do tych bajdaków obstalować płacą dobrą ode mnie wszystkich upewniwszy rzemiesznika, tym, którzy most pod Rzeczycą robił, pilno się pytać i do tejsze roboty onego zażyć, uczyniwszy z nim postanowiony według niego zapłatę upewniwszy.

Muskietów z zamkami dla piechoty zmowić sześćdziesiąt, a jeśli gotowe będą, tedy zarazem zapłacić.”

Druga odprawa temuż j. m. panu podsędkowi mozyrskiemu do Mohiłewa.

List do mohiłowczan pisany ten:

[...]

Pamięć temuż do Mohiłewa:

„[...]rzecz zgoła niepodobna, aby siła wiedzieć o tym, co się na Ukrainie dzieje, nie mało. Jeśli by się co z szpiegów lub ludzi z Ukrainy tamtej nawziął, aby utajicz (?) ich surowo zakazawszy, do mnie wszystkie niemieszkanie odsyłali.

Prochów, ołowów, sałetr i inszych do municiej należących potrzeb, żeby ukraińcom kupować, a kupcom swym wozić i dodawać im nie pozwalali i koniecz-

nie bronili. Owszem wszystkiego tego żeby nam raczej dodawali, a do obozu za pieniądze wystawowali; kupcom, żeby z prowiantem, napojami, chlebem, owsami i potrzebnymi wojsku towarami zarazem do obozu, gdzie są o nim dowiedzą, ciągnąć kazali, bezpieczeństwa i wszelaką upewniwszy ich ochronę.

Także o muszkietów sto niemieckich z pilnością się starać i one stargować.

Dla piechoty wtaż polskiej o muszkietów z zamkami sześćdziesiąt się starać, one zatargować jeśli gotowe się znajdł, kupić.”

Assecuratia ta:

[...]

Tegoż dnia przyszła kompania piesza pana capitana Przypkowskiego, w której rot dziewiętnaście.

Druga kompania cap. Bolta, w niej rot szesnaście.

Przyniesiony w wieczor list od p. Pawsze, w którym natabilia occerwant: (...)*, iż się kozacy gromadzą do Czarnobyła i szatkier naprawują. W okolicy zaś chłopom okrutne męki zadawają, wywiadując się o pieniądzach. Drugie, iż mnich jeden czarnobyłski pokozaczywszy się, setnikiem u nich został. Nocą w. ks. m. rzucił kozaka o dwu koń do p. Pawsze, aby do niego przybywał.

Dzień 17 marty

Expediował ksze j. m. ręką swą własną na posztę warszawską do dworu:

Do j. m. ksdza kanclerza

Coronnych

Do p. podkanclerza

Do kscia j. m. pana koniuszego

Do ksdza referendarza litt.

Przyszła dragonia j. m. p. stolnika litt. koni dwieście.

W wieczór przyniesiono j. m. panu chorążemu nadwornemu od podstarościego homelskiego list ten: //(...)

„Wielmożny msiwy panie chorąży W. ks. Litt.!

Panie i dobrodzieju mnie wielce młciwy!

Posłaniec, którego od Niebaby, pułkownika, posyłał, nie zastał w Czernihowie, jednak nakaznego jego Zabiela, który wszystkim sporządza pułkiem. Co ode mnie odpisuje, posyłam tę kartę jego do w.m.m.pana, już pewna wiadomość, że w ukrai nie zaczęli rozdawać po łbach, jako w.m.m.pan, z tej kartki wyrozumieć raczysz, bo jawnie o tym kozacy i mieszczanie w Czernihowie przed moim posłańcem powia dali, iż ksze j. m. pan wda ruski pułk Nieczajów, który był pod Krasifówką, na załodze, zbił na głowę i sam Nieczaj w tej poległ potrzebie, którego ciało, do Kijowa zaprowadzone, pogrzebli. Ordy trzydzieści tysięcy za Romnem, pod Woronkowem miasteczkiem, się pogotowiu, których lubo mniej być może, niżli udają, jednak rzecz pewna, że są i do tego Niebabinego naznaczeni pułku, w którym, jako się zgadzają szpiegowie, piętnaście tysięcy gotowych jak do boju, około Czernihowa hultajstwa napierwej do homla mają umysł że wszystką nastąpić potęgą. Armaty dział kilkanaście jak w drogę sporządzonego, jeno czekają codzienie od Chmielnickiego rozkazania. Pan Faszcz Krzysztofh wzięty w Horodni z czeladzią swoją, ciężkie w Czernihowie cierpi wiazenie, P. Bóg wie, jeśli żyw zostanie, ...mu grozą śmierć

Nieczajową jego nagrodzić śmiercią, o co u nich nie trudno, we włości Homelskiej już koczną hultajstwo, chłopów biednych wniwecz obracając, gromić ich nie mam czym i kim w niewielkiej owdzie zostając gromadzie. O prochy racz się w. m.m.pana, z pilnością starać, gdyż rozchod niemały nań być musi, cehauz ubogi, działa porządnego i jednego nie ma Homel, racz się w. m. m. p., domowić u kscia j. m. pana hetmana, żeby skąd obmyślić raczył, a prędko działa porządne do Homla, bo rzecz pewna, że obozem pod Homel się biorą. Zatym P. Boga prosząc, abym w.m.m.pana i dobrodzieja, zdrowego etc. Dat.” // (c. 477) *(дали йде текст листа чернігівського наказного полковника П. Забили до гомельського підстарости, який ми подали вище під № — Ю. М.)*

Z okazji wziętej wiadomości o poimaniu p. Faszcz pisał ksze j. m. do podstarości homelskiego:

„Panie podstarości homelski!

Doszło mię wiedzieć, że pan Faszcz, szlachcic kraju waszego, nic o tym nie myślącego //(...) szłacego i pokojem ubezpieczonego w własnym domu hultajstwo jakieś wzięło, przeto w. m. upominam, żebyś pilnie wywiedział się, kto taki co zrobił i mnie dawał znać. A jeżeli kozacy, czego nie rozumiem, bo żadnej od nas przyuczyny nie mają, tedy napisz w. m. do starzego ich, co na Czernihowie, żeby go całe puścił i tych swawolników, co pokój wzneszają, pokarał. Bo jakom tu zjechał dla tego, aby tej granicy pokój był zachowany, tak jeśli go takim kształtem będą łamać i tego pana Faszcz zarazem cało nie puszczą do mnie, tedy tych wszystkich, co jeno kiedy kozakami byli, których tu po włościach siła, a nic im za to nie czyniono, każe potracić. Bo jeśli k. j. mc i Rzpta wszystkim kozakom, cokołwiek porobili, odpuściła, a oni czemu się mają na szlachcie mścić tego, co kiedy było. I powtore o prętką upominam wiadomość. Zatym się chęci w. m. oddaję. Data.

Dzień 18 marty

Rano od p. Grodzickiego oddano książęciu jego mości list ten: // (c. 478)[...] Data w Wilnie d. 5 narca.”

Za którego oddaniem pisał ksze j. m. do skarbnego list ten:

[...]

Napisał i do rotmystrów dla odpraw w skarbie się bywiących, jeśli by ich targami jakimi bawiono albo depactować chciano, aby solennem protestationem na skarb zanosszy, a wszystko porzuciwszy przybiegali tu do Bobrujska. // (c. 479)[...] Tegoż dnia jeździł ksze j. m. za mil trzy od Bobrujska do Brozy dla obejrzenia chorągwi niektórych jeznych i pieszych, który widział barzo kuse łedwie dawszy numerum, do którego po commissiej reducowanie, explentes.

Dzień 19 marty

Dał się Ostroszkowi, wojtowi słobody Horwolińskiej, na zaciągnięcie czerni wultarskiej list taki:

„Janusz Radziwił.

Oznajmuję, iż mając doświadczoną po te wszystkie rebellion i buntów terazniejszych czasy wierność i zyczliwość Otroszka Senczenka, wojta horwolskiej słobody, pozwoliłem mu zaciągnąć mołojcow i drużyny kozackiej cokołwiek jeno zebrać

bądźcie mógł. Których przyprowadził i do obozu stawić powinien będzie, abo tam się z nimi obracać, gdzie ukaz nasz hetmański zajdzie. Ja przy wojsku W. ks. Litt. stawających wszelakim bezpieczeństwem i ochroną za ochotę zaś i odwagi, które pokazywać i czynić będą, skuteczną na...odą upewniam. I na to daję mu uniwersał ten z podpisem ręki i pod pieczęcią moją, upominając czerń tutejszą, żeby już obmierziwszy sobie swawolą kozacką, która im więcej złego i przy ciężarach ostatnią zgubę przyniosła, ochotnie się do niego zbirali i służbę raczej panu swemu własnemu j. k. m. i Rzptej wiernie oddawali.”

Także do dzierżawców i obywatelów, aby teo nie bronili, uniwersał ten:

„Ich m. m. p. p. dzierżawcom i obywatelom kraju tutejszego. Jan Radz., etc.

Chęci me załeciwszy //(...) me załeciwszy. Oznajmuję, iż Otroszko Senczenko, wojt slobody Horwolskiej, poddał się za wolno na ochotnika i cokołwiek będzie mógł czerni tutejszej do wojska W. ks. Litt. spędzić, czego abyście mu w. m. m. nie bronili, ani przeszkody żadnej czynili, owszem patrząc na to, iż terazniejsza swawola wszelakim pohamowana być musi sposobem ponowy swej dodawać chcieli proszę. Łasce zatym etc. Datt.etc.”

Panu Czernikowi za voluntariusze dał się uniwersał. Sciągnięcie w Rzeczycy i Hołmieczu.

[...] Wyprawił k.j.m. p. Kurpskiego, rotmistrza, do Chojnik, któremu dał ordinans ten:

Naznacza się mu miejsce na stanowisko Chojnik, w którym się z przydaniem położy chorągwiami, to jest p. Szwarzoffa rajtarską, p. Pocięja kozacką, p. stolnika litt. dwiema dragońskimi.

Z którymi tam stanąwszy prima rząd dobry, żeby go tak trzymał jako się godzi.

Poddanych, którzy snąć życzliwi żadnymi ciężarami aggrawować nie pozwoli i (...)*, osobliwie pacholików na wodzy i w grozie trzymając.

A żeby tym władza jego była większa i skuteczniejsza nie tylko wszystkich poddaję w władzę, ałe karać na gardle pozwalam każdego nieposłusznego, swawolnego i przeciw artiułom wojskowym wykracającego, dając mu moc nad nimi pułkowniczą, a przydając mu powagę hetmańską, żeby go tak słuchali jak mnie samego.

Ostróżność wszelaką mieć będzie, a z p. Pawszem do Babicz ustawicznie się znosić, jeden drugiego posiłkować i to czynić z spolnej namowy cokołwiek ku dobremu należeć będzie.

Sztatkiet albo parkan koło miasteczka zarazem zwieść dla bezpieczeństwa i folgi w straży.

Takież drugi ordinans dał się p. Pawszy do Babicz wyprawionemu:

Chorągiew do pułku Mozyrskiego przydane, pana Pogirskiego, pana Pawłowicza kozackie, cap. Wechmana, cap. Elsznica dragońskie companie.

Dano panu Kurpskiemu dla dragoniej prochu beczkę jedną, ołowu funtów pięćdziesiąt.

Panu Pawszy prochu beczek dwie, ołowu funtow sto.

Temuż panu //(c. 481)Pawszy dał się uniwersał drugi do obywatelów powiatu Mozyrskiego ten:

[...] List zaś do powiatu Owruckiego chorągwi taki: [...]

Dał się list przypowiedny p. Romanowiczowi, na piechoty to polskiej.

[...]

Dzień 20 marty

[...] Oddał towarzysz chorągwie usarskiej j. m. p. stolnika W. ks. Litt. od porucz-
nika swego list, z którego dowiedziawszy się ks. j. m., że się na Mohiłowszczyzną
obrócili barzo się tym urazał i to im ganił.

W sam wieczór oddano listy ksciu j .m. p. Pawsze i cap. Wechmana te:

Od p. Pawsze te:

„J. o. m. ks., p. p. m. mćiwu!

Podkawszy się z dragonem p. Wechmanowym i odebrawszy od niego listy, tejsze
godziny tak do w. ks. m.należącej, jako i mój z tą copią tego urzędnika Rozrażewski
posyłam. Z onych w. ks.m. wyrozumieć raczysz, jakie tego zdrajcy są zamysły. W ks.
m., p.m .młwy,racz jako naprędeż chorągwiom kazać się ku sobie przybliżać.
Cokołwiek tamten podjazd od Czarnobyla przynie się, który jeszcze w piątek
poszedł tejsze godziny będę dawał wiezieć w. ks. m., p. m. młwemu. A sam trochę
koniom wytchnąwszy na wszystkę noc są w Bożej czas puszczyć ku Mozyrowi,
żebym mógł jutro być w Mozyru. P. Pawłowiczowi i j. mć p. Kurpskiemu i inszym
chorągwiom racz w. ks. m., p. m. młwy, jako napręteż do nas się kazać poszieszać. Bo
mało nie lepiej wszystkim nam w Babiczach stanąć nie rozrywając się i dla większej
i potężniejszej straży. A można li rzecz i więcej chorągwi corazy czynić do nas i do
tych chorągwi owruckich zaraz da P. Bóg, przyjachawszy wyprawie, aby się do nas
łączyli. Ja w mojej powinności i w poważnym rozkazie w. ks. m., p. m. m., ustawać
nie będę, P. Boga mego o to prosić będę, abym o dobrym zdrowiu w. ks. m., jako
naczęściej słyshał i moję powolność pod nogu w. ks. m., p. m. m.oddaję.

Datt w Kazimierzowej slobodzie 20 marty.”

Ten zaś od p. Wechmana:

„J. o. m. ks., p. p. m. młwy!

List owdzie od Mozyra dziś w nocy z majętność j. mći p. Łewkiewicza z
Rozrażewa przyniesiono, któremu listowi dziś czwarty dzień jak pisany i jako
posłaniec też to powiada, którego listu ja w. ks. m. zarazem przez dragona swego
posyłam copią, dawszy mu na słowę, bo poszty owdzie z Mozyra nie masz; przez
Przypieć dragon łedwie się przeprawił, bo łod od brzegów przecz odszedł. Na
podśluchy dnia wczorajszego wyprawilem koni dziesięć do Brahina, dnia dzisiej-
szego wyprawilem dwanaście pod Czarnobel. Skoro jaką wiadomość przyniosą, nie
omieszkać w. ks. m. oznajmić. O prochi i o knoty w. ks. m. pilno upraszam, bo go
barzo mało mam, łedwie po sześciu siedmiu nabicia koźdemu dragonowi. Knotów
zgoła nie mam. Cokołwiek go było, tedy przez częstą go straż nastało. Dragon
też...nie tylko sami resztą (?) gonia, że nie mają z czego żyć, ałe od koni najbarziej
odpadają, że nie mają czym karmić. Zatym oddaję się etc. Data z Mozyra d. 18
marty.”

W nim includowana copia listu urzędnika Rozrażewskiego do Szwejkowskiego...

Zawsze tu, u nas, codzień insze nowiny z Kijowa na załogach, co w hornostajpolu
bywają, tu w rozrażewie tak też i w Iwankowie jeszcze pan... za dworem krzywdy

nie czynią, ze młynów biorą //(c. 482) biorą i teraz tu byli kozacy z Czyhirina i sami kupcy naszedszy, kazali je czeladzi ..ac i w Spaowiczach kilka kop wzięli i tu w Rozrażewie pokowali konie i tak mu ...smyie i z Rozrażewa wyprowadzić do Hornostajpola. Ja tymi czasy byłem w Kijowie(?), tedy się już kozaków zebrało ochotnika dwanaście tysięcy. A tych rejestrowych (oś)m tysięcy i wszędzie listy podawano na ochotnika klikać do Iwankowa i Hornostajpola i tam sobie zebrawszy się, słyszę, starostę czarnobylskiego utopili i aręnda(rze) pouciekali i tak żony, poimawszy, męczyli i potopili. Orda jedna stoi przeciw Kijowa za Dnieprem iz pułkownikiem któryms Kanyzą, dla czego wszędzie pozad...ym zbiegi i stacyą dają. A druga orda tu, na tej stronie sześć mil od Kyjowa...ły przy mnie kijanie dali owsa dwieście miar, tak też i chleb i pieniądze dwadzieścia tysięcy i wszędzie wybierają. Druga zaś, Chmielnicki tam, w Białej Cerkwie, i pułkownik (ki(?))jowski przy mnie do niego pojechał i tak skoro, słyszę, przyjedzie ztąd, tak kozacy, powiadają, zaraz pójdą i pułk Perejasławski tu do Kijowskiego, tak też i ochotnik przeciwko Mozyrowi i Turowi. A ten Kresa pod Starodub ma iść iz ordą. Zatym etc.”

Dzień 21 marty

Rano zarazem expediował ks. j. m. do p. Pawsze, napisawszy list do samego taki:

„M. p. rotmistru! // (c. 484)[...]Ceduly w tymże liście te:

[O t]ym też w. m. wiedz, zem się pospolitemu ruszeniu tatarskiemu pod Turow ściągać roskazał powiaty niektóre ostrzegalem, żeby tamtej stronie czynili zaslonę nawet i chorągwie pewne nowego zaciągu tamtym tractem od Polesia idą. [...]

O języka dobrego staraj się w. m. jaknapilniej, tylko takiego, żebym się dostateczne z niego informować mógł o wojskach nieprzyjacielskich, gdzie stoją i w którą stronę obrócić się myslą. Więc i o tatarach, jeśli są przy nich, i wiele ich być może i w którą stronę nagotowani.

Do p. Kurpskiego ten.

Janusz Radziwiłł.

Panie rotmistru. Z ludzmi przy sobie będącemi idź w.m. powoli na chorągwie pozad idąc się ogłądając, a z nimi się złączywszy wozy na miejscu pewnym zostawił w. m., sam zaś ku Mozyrszczyónie wprawo się zemknąwszy z panem Pawszą zarazem o wszystkim // (c. 485) znies, jeźliby też ztamtąd żadnego nie było niebezpieczeństwa, tedy na ordinowane sobie w.m. iść możesz miejsce. Zatym w. m. P. Bogu poruczym.”

Do p. Pawłowicza ten:

„Janusz Radziwiłł.

P. rotmistru. Jakom przed tym ordinował, tak i teraz koniecznie rozkazuję, abyście z chorągwią swą do Mozyra jak nabarziej dniem i nocą spieszyl, jak żebyście tam we środe niepochybnie stanąc mogli, ale iż nie tylko gwałtowna potrzeba, ale i w spieszczające już rzeki spęszyć każą. A o tym wiedźcie wiedząc, jeśli od p. Pawsze attestacy, żeście tego dnia w Mozyre staneli mieć nie będziecie, tedy i tam was pewnie miecz dosięże. Dato.”

In simili uniwersał chorążemu cap. Elsznica z kompanią dragońską.

Do j. méi pana stolnika litt. expediował, ponowiwszy pierwszego swojego na Wiosniówkę i Krasne sioło uniwersału, i do p. podskarbiego litt. list napisawszy, aby za assignacją oddany był.

Jadł obiad ksze j.m., na którym miał u siebie starszego oo. jezuitów bobrujskich i ksdza plebana tutecznego (*далі йдуть тексти листів надвірного хорунжого литовського і чернігівського полковника М. Небаби до князя Я. Радзівіла, наведені нами вище під №№ 67–68 — Ю. М.*) // (c. 486) na ten ksze j. m. ręką swą odpisał w ten sens:

„Móy panie chorąży!

Za przesłanie tak prętkiego listu p. Niebaby dziękuję. Znać przecie, że zadzierać nie chcą albo się boją.

Ale najlepsza będzie proba z responsu na on mój list do p. podstarościęgo pisany, który życzę, żeby tam in originali był posłany. Jak się z tego sprawi, że szlachcica doma wziął mieszkającego, obaczym. Niepochybna, że ich to mierzi, że Homla, sobie tak potrzebnego, nie mają: trzeba wielkiej ostrożności i jeśli co jest dożywothników homelskich napominaj ich w.m.m.p., żeby zamku pilnowali, bo w. m.(?) sam dopomogę do tego, że nie daniny potracą. Z Bychowem, Czeczerskiem, Krzyczewem trzeba mieć swe conferencie, bo posiłek ode mnie za oblaniem rzeki trudny. Zaczepać tak ich nie życzę, jako się teraz dzieje i na co oni skarżą, bo po-staremu języka dobrego mieć nie mogę, ale kiedy się poda occasia, której poszyskać nie zawadzi, porwać takiego, coby się z niego wszystkim sprawić, nie tylko nie zakazuję, ale proszę, a kiedy by choć samego Niebabę. Jam prosił o dwu albo trzech do szpiegowania sposobnych, tak i teraz powtarzam, asiebie łasce w.m.m.pana oddaję. Z Bobrujska 21 marty.”

Tego dnia przyszła compania (...) * piesza w niej krom officierów, żołdatów ośmdziesiąt i jeden.

Dzień 22 marty

Powrócił szpieg pod Lubicz wyprawiony. Który takie przyniosł wiadomości, iż czaty przez wszystkę zimię Dnieprowego brzegu we czterdziestu tysięcy pilnowali, impetu naszego z naszej strony się obawiając. Z koni i noc nie zsiadali, teraz kiedy rostocz nastąpiła i rzeki puszczają poczęły do domów się rosjechali, ze wszystką potęgą ściągając się do Czernihowa.

Ślak pod Łojowem za Dnieprem od rzeki Soży lasem na mil cztery zasiedli.

W Lubeczu wszystkich kozaków tylko pułtora tysiąca drudzy wgląd poszli.

Lubecz za nastąpieniem wojska o poddaniu się myśli i większa część mieszczan jest całe na tym.

W Popowej gurze ludzi nasi hultajstwa pokozaczonego czterysta wysiekli, którzy i czyji ludzie to byli, sprawy żadnej dać nie umiał.

O Chmielnickim, że po wzięciu wiadomości o Nieczaju z pułkiem Braclawskim w Krasnym zniesionym, zarazem się ruszył i ze wszystką potęgą swoją szedł prosto pod Braclaw.

O wojsku coronnym, że się zpod Krasnego cofnęło i stanęło pod Korcem.

W Czernihowie odprawowali pogrzeby z wielkimi ceremoniami i concurem pułkownika jednego sławnego i dwóch z starszyny, od łechów pobitych jako (...) *, // (c. 487) że za duszę Nieczaja, brata jego, z starszyny przy mni zabitej, o ...ten czynili żadnej sobie wojny nie życzą, ale tylko na samych coronnych mścić się myślą.”

Tegoż dnia doszedł kscia j. m. od p. Sandomirskiego posła, do Moskwy wyprawionego, list taki:

(...)* W Boryssowie 19 marty.”

W nim includowana ceduła ta:

(...)* Ponieważ już j. m. p. hetman coronny zaczął a miał rationem, że za linią przeszli i chłopów buntowali. Już tu albo prętkością progredi, a życzyłbym, żebyś w. ks. m. do jednegoż celu zmierzał z coronnemi, kędy za Kijów, a ja bym się starał chciał, żeby się Moskwa pokazała od Puławy do Holtwy, jura societatis dobrze obwarowawszy i commissarza przydawszy, czego bym j. m. p. staroście Steryckiemu, ze mną będącemu życzył, bo słyszę, że wojsko moskiewskie jest koło Trubecka. Oraz bym ugerere chciał, żeby w drugim miejscu od tonu (?) duńskich, astrakańców, kałmuków obozem mieć chcieli. Toby tym kształtem mogła się liga tatarska, kozacka rozerwać [...]. Albo jeżeliby Chmielnicki pokoju żebrał, choć było i obłudnie czynił, tedy bym życzył po-staremu sedem belli koło Kyowa mieć, żeby j. k. m. z tymi ściągnął wojskami. Pospolitem //(...) ruszeniem żeby po wszystkich wdztwach obozami były na swych frontierach, trzech pułkowników pozad dla buntów zostawiwszy od Podola, Wołynia i Połesia do W. ks. Litt. także w osobnym miejscu. A żeby j. k. m. uniwersalami chłopstwo ujmował, dobrym winę przebaczał, złych i buntownych żeby wydawali, skargi swe żeby przekładali, a nie znali, żeby medys pacatio to incendium ugasić się mogło, bo pewnie kiedy wojska wnidą w tamte kraje [...].”

Na który uczynił ksze j. m. respons taki:

(...)Czego by sami zdrajcy nasi doznali by byli, kiedy by uczynionego z sobą postanowienia sami złośliwie nie rwali i targali. A zatym wszelakim sposobem do tego życzę rzeczy wieść, żeby car j. m. wojskom swym ruszyć się zarazem na dwie strony, jednym do Donu ku Ozowowi, drugiemu zaś pod Putiwłem stanąć kazał. Na tamte han z ordami bacznosc mieć i o własnego bezpieczeństwa obwarowaniu koniecznie przemyślować będzie. Na te zaś Chmielnicki z kozakami ogłądać się musi. Co samo pewnie siły ich rozerwać i wojsku coronnemu przestwane ad rem gerendam otworzy pole. Do tego hoc unice necessarium kołmuckich tatarów całe na Krym zemknąć, którzy siła tam dokazować mogą sub praesidio wojsk nad Donem leżących. Nam raz Litwie w tym razie ręki podając rozumiałbym, aby car j.m. cokołwiek wojska swego zasadzoną Moskwę nie śmiałby nieprzyjaciel żadnych zagonów ku Mściśławowi, Krzyczewowi, Mohiłowowi, na który wielki ma appetit i niedarmo, bo pewnieby im tyle drugie sił przyszło puszczać.

(...) Dat z Bobrujska.

//(c. 490) W tym liście ceduła własną ręką ksciu j. m. pisana includowana ta:

(...)

Droga p. Otwinowskiego do Krymu nie może nic impedire, a czemu my nie tracicim do nich confidentiej, że ustawicznie i teraz, co trzeba w. m. m. p. wiedzieć, od Chmielnickiego do Moskwy, a od nich do niego biegają posłannicy.

(...) Druga ta:

Początek successu, chwała Najwyższemu, dobry, ale jeśli to pewna, co tu od Owrucza u nas volat, że znowu nazad pod (...)*, a jako chłopstwo susurrat z intratą szmata ludzi. Coż to jest jeno swoim ując, a nieprzyjacielowi przydać serca

rozdrażnionemu. W czem dziś jutro pewnej z szpiegów wyglądam wiadomości, bo znać przy obsequiach, które wszędzie zabitemu Nieczajowi oddają, triumphatum, że swoje odvetowali.

Przyjechał p. oberster Tizenhauz i p. obersterleutnant Gantskoff, z którymi ksze j. m. jadł obiad.

Po obiedzie wyjechał ks. j. m. w połe, gdzie pokazywała się posztami chorągiew j. m. p. wdy smołęńskiego usarska.

Przyjechał porucznik chorągwie ks. j. m. usarski pan sta mozyrski z towarzystwem, którzy z ks. m. wieczera jedli.

Kładąc się spać, pisał ksze j. m. do p. Giedrojca, capitana leutnanta, chwając mu, że według orderu danego, z Starodubu poszedł na Czechersk. O co iż usilnie podstarości tameczny prosił, tedy o proviant starać się powinien, czego jeśli by nie uczynił, ztamtąd zwiedzeni będą.

Dzień 23 marty

Doszedł kscia j. m. z Homla od cap. Montgomorego list, w którym na penurią i niedostatek ciężki utyskując, o ukazanie na kompanią swą chłeba prosi, więc i o assignatią i o supplement. Odpisać ksze j. m. kazał, iż j. m. p. chorążemu nadwornemu pokazał się chleb, który między kompanie wszystkie ex aquo podzielić powinien. Acz ex praesidio zamku homelskiego ani sam się odzywać, ani officiera żadnego dla otrzymania w skarbie expediciei zwodzić nie może, tedy odyskanie pieniędzy tych swemu ksze j. m. iniuget i jemu odeszła. Do czego naznaczony p. Zubowicz i asygnacia na czterdzieści człowieka posłała się do ręku jego zwyczajna.

Oddany i od p. podstarościęgo cecerskiego list, w którym za obwarowanie bezpieczeństwa miejsca tamtego piechoty starodembskiej położeniem podziekowszyszy, o ukazanie jej chłeba prosi, ad data ratione, że go w Cecersku sami mało mają i z Ukrainy za pieniądze zasięgać musieli.

Respons dał ks. j. m., iż jako na usilną proźbę jego tę piechotę tam położył, tak eiuscuro incumbit sustentaciej obmyślawanie, czego jeśli by nie czynił, tedy ztamtąd zwiedziona bądzie. // (c. 491)

Od pana podsędku mozyrskiego doszedł kscia j. m. list:

„J. o. m. ks., panie a dobrodzieju mój młciwy!

Zjachawszy do Bychowa 20 marca, oddałem pisanie p. Bohuszewiczowi od w. ks. m., który jest starostą bychowskim. Co się tknie dodania żywności, kupiłem do obozu w. ks. m., p. m. młwego, obiecał p. Bohuszewicz, gdy rzeka rospuści, że mają prowadzić, gdzie się z wojtem i żydem aręndarzem znaszalem(?). Strony bajdaków tych, może być z kilkanaście w Bychowie, ale teraz gotowych pieniędzy potrzebną i nie chcą się contentować skarbem. Zaczym o to się zniosę z p. rajcami mohiłowskimi, na assecuraciej w. ks. m. nie przestają, pogotowiu na mojej. O most żadną miarą nie chciał pozwolić p. Bohuszewicz, aby tu w Bychowie robiony miał być, że o drzewo trudno, za kilka mil na budynek sami dostają. Druga, że tego rzemieśnika nie masz w Bychowie, co most robił w Rzeczycy, aż w Czerehi klasztor buduje, na cały rok się umowił. Zaraz z umysłu dla tego mostowniczego do Czerehi poszłem z Mohiłewa, aby przybył do w. ks. m. p. m. młwego. Prochów tu w. ks. m. w Bychowie żadnych nie masz, co posłano z Rzeczycy, pytałem się dużo o nich. Zyd

arędarz bychowski powiadał, że do Smoleńska poprowadzono, a tu nie zostawiono w Bychowie. Muszkietów z kołami w Bychowie się nie podejmują, jeno z takimi (...)*, a po zł. 10 muszkiet stargowany, inaczej nic. Za niedziel trzy wystawić obiecują po święciech, gdzie na znak posyłam (...) sznurek i kułe jak wielce żelazna, jeżeli w. ks. m. robić rozkażesz, potrzebują zadatku dwóchset złotych pieniędzy. Chciej tedy w. ks. m. co naprędeż by i cursora expediować do pana Bohuszewicza. Odprawiwszy tego posłańca do w. ks. m., p. m. młwego, wyjechałem i sam do Mohiłewa i tam co sprawię i postanowię, nie mieszkam w. ks. m. ci dać znać. Zatem uniżony mój pokłon oddawszy, P. Boga mego proszę, abym naprędszej w dobrym zdrowiu w. ks. m., p. m. młwego, ogłądał. Z Bychowa, 22 marty.”

Od p. Makarewicza, urzędnika czeczerskiego, list taki:

„J. o. m. ks., p. dobrodzieju mój!

Za mąwe pieczołowanie koło tego miejsca w. ks. m., p. m. młwego, wielce dziękuję. To mię tylko musi trapić, że ta piechota, któraś w. ks. m. tu ordinować raczył, victum mieć nie może dla srogięgo zniszczenia włości. Zaczem uniżenie upraszam, aby tylko sto zostawało na Czeczersku, których jakożkołwiek sustentować się może. Dla tego się tak słuszną miarkować, aby stawać mogło, bo jeśli by się, czego Boże nie daj, miała ta wojna przeciągnąć, musiało być ciężko na nas uchodziwszy się zrazu, gdyż zgoła chłeba nie mamy i to jeśli się mi zasięgåo było z Ukrainy za pieniądze nie mieli my go dotąd. O co uniżenie wielce upraszając udolną moją usługę, etc. Z Czeczerska.”

Od p. Bohuszewicza, urzędnika bychowskiego, list ten:

„J. m.p. podsędek mozyrski oddał mi pisanie ks. m. ci, przez które na samego // (c. 492) na samegoż jego m. ci w dalszej namowie referować raczysz. Jakoż opowiedział mi wolą i affectatią w. ks. m. W której życząc usłużyć, znosiłem się z obywatelami Bychowa, tak o bajdaki, jako i o dodawanie wojsku prowiantu, którzy samemu j. m. p. podsędkowi dali we wszystkim stateczną declaratią, o które pewniem, iż u wiadomości w. ks. m. Rzemiesznika tego, który pod Łojowem budował most na Dnieprze, w Bychowie nie masz, zmówiony na ogólną robotę u j. m. ks. archiepiscopa Smoleńskiego w Czerci i już od roku buduje convent. Co doniosszy w. ks. m., mego m. pana, moje uniżone usługi, etc. W Bychowie, 22 marca.”

Przyszła compania dragońska p. cap. Roppa, w której krom officierów człowieka dziewięćdziesiąt jeden.

Chorągiew tatarska Karacewicza popisowała się z rotmistrzowskim pog...sto siedm.

Przy tym popisie tatarskiego pacholika, który garbarza pana na ten czas swęgo, w Wilkiej zabiwszy, do tatarzyna, chorągwi tej Karacewiczowej, towarzysza przysłał, persequente sangvine inno scio poznano i za warte wzięto.

Bychowianina, za którym prochy z oboza wywożącym, ksze j. m. m. w pogoń posłał, przywiedziono.

Za nieswieckim kupcem nowiny rozsiewającym, który nie opowiedziawszy się hetmanowi, odjechał, w pogoń posłano.

Od Chmielnickiego kozak z Czernihowa przyniosł ks. j. m. ci list taki:

„J. oświęcone mąwe ksze Radziwił, nasz wielce mwy panie!

Nie tyło z różnych ludzi nam z przyjzliwych miewaliśmy wiadomości, lecz i samego oczewistęgo doświadczenia dobrą mamy o tem manifestatią, że w. ks. m., m.

m. m. pan, tenore antecessorum suorum raczysz być Wojsku Zaporowskiemu zawsze ferventissimq. Dla czego wielce upraszamy, racz w. ks. m., m. m. pan, idem i na ten czas ku nam zostawać, a wojsk swych ku liniej Wojska Zaporowskiego nie zbliżyć, a my też pułkownikom naszym i ich pomocnikom nie tylko za linie wychodzić nie każemy, lecz i w pokoju być każemy, gdyż o żadnej wojnie nie myślimy, dla tego że nas j. k. m., p. n. m., pokojem przez commissią obiecał darować. Zaczyn ktoby krom rozkazania j. k. m., p. n. m., na nas chciał następować indubie bronić się mam przyizdzać, a wię włożyć na tego, kto da przyczynę i nam nieprzyjacielem się okaże. Przetoż i w. ks. m. jeżeliby myślił ku nam hostilem inimiertiam i chciał na nas następować, o czym nie trzymamy, vice versa musimy defensivo marte respondere. Wszakże P. Bóg świadkiem, iż nie byliśmy nigdy i być nie myślimy pokoju ś. respuentes, a nabarziej przyżń sobie w. ks. m. m. m. panu devicując. Onej i na ten czas jako napilniej z powolnością nasza oddajemy się. W Korsuniu, 3 marty.

Lubom (?) był część wojska nahajskiego, które przy nas zimowało, sam posłał, jednak jeśly s...osą, że w. ks. m., m. m. pan, nam przyjacielem, kazałem się trochę zatrzymać.”

Dzień 24 marty

Iż trafił wnocy casus taki, że po hasłe razy dwa strzelono, tedy nazajutrz rano ks. j. m. sąd zasadził dla sądenia sprawy tej tam, iż się pokazało, że Niemira, towarzysz chorągwie kozackiej j. m. p. chorążego nadwornego litt., umyślnie dwa razy strzelił i warcie, która na to strzelanie wypadła, wymknął, a potym i do kościoła wszedł. Tedy Wielkanowskiemu, towarzyszowi p. Pawłowiczowemu i Hałamowi czeladnikowi Niemiry, evasią nakazano, samego zaś in poenam infimicæ i wytrąbienia z wojska skazano.

Po tej sądzono i drugą sprawę żyda bychowskiego, na którego, iż się pokazało, że prochu o funtów 300 nieopowiednie z obozu wymknął, tedy prochu tego onego odsądzono i na armaę wszystko obrócono.

Trzecia. Pacholika zpod chorągwie Karacewiczowej na imię Sawickiego, poznawszy, z konia zaraz za wartę wzięto, a potym o zabicie pana swego sądzono, do czego, iż się dobrowolnie przyznał, na czwiertowanie wskazano.

Po obiedzie wyjeżdżał ksze j. m. w pole, gdzie pokazywały się posztami chorągwie trzy rajtarskie regimentu p. oberstera Tizenhauza, a iż trzecia, która z samym tylko porucznikiem bez rotmistrza i cozacka przyszła barzo słaba była w konie, tedy ksze j. m. rozkazał, aby się na koniach poprawili, dając im frysztu niedziel dwie, bo inacze w dragony postrzyżeni będą.

Czwartej chorągwi i kompaniej pieszej nie widać, ani słyhać o niej było.

U (?) wieczór do p. skarbnego przez capitan leutnanta Nelkana pisał ks. j. m list ten:

„M. p. skarbowy W. ks. Litt.! [...] //(c. 494)

Przywiedziono chłopu u wieczór z Bobrujszczyzny, o którym ostrzeżono, iż czerń tutejszą buntować przyszedł, do czego się nie zanał, te jednak dobrowolne były confessata. Imie chłopowi temu Mołoszan, z włości Bobrujskiej, z Misałowa. Jeśli przy kozakach po te wszystkie czasy był? Powiada, że teraz łecie dla zarobku był w

Czernihowszczyźnie i Siedniewszczyźnie w post Piotrów, ztamtąd powrócił z żoną i z dziećmi, nie mając żadnego pożywienia dla drogości, bo osmaczka żyta po zł. trzy, jeczmenia po gr. 40, owsa po zł. 1, gryki — 40, pszena — gr. 100. Przedtym z Zumejkiem był pod Bychowem. Jeśli był przy tym, kiedy p. Faszcz brali? Powiada, że był. Wziął go Pobodajło, pułkownik czernihowski, z rozkazania Niebaby w Horodnie miasteczku, we dworze Kapuścinym. Naprzód pojмали czeladzi czterech w Borowiczach: Romanowskiego, Janowskiego, Brodowskiego, //(...) Tornickiego; z nim samym wzięto Sulickiego i wojta. Wziąwszy go nie męczyli, ale ubrać mu się kazali, na konia wsadzili i do Czernihowa poprowadzili. Wyrzucali mu to, że z lachami nakłada, bo w nocy chłopów na wartę pędzi. Jaka potęga w Czernihowie? Pułkownik Niebaba i Podobajło. W Niebabynym i Podobajłowym pułku, powiada, 20 tysięcy, a więcej ich nie mało. W Lubeczu dobrych kozaków nie masz, ale z tegoż pułku zsyłani na przemiane bywają. Do tego pułku należą Czernihow, Miana, Siedniów, Łubecz, Borozna. W Łojowie, powiada, że ich nic zgoła nie masz. Czernihow znowu barzo budowny (?). W Czarnobyłu, że od nich dałoko, nic nie słycał. Powiada, że chłopom grożą, iż jeśli lachy zyczepią, tedy gurę nad nimi wziąwszy, wszystkich w pień będą ścinać, bo z lachamy (?) nakładaje. Powiedział, że się że p. Faszcz, kiedy się w drogę gotował, listem Niebabynym, którym się bezpieczeństwem upewniał, uwiedziony jest, a potym czwartego dnia, napadszy onego wzięli. W Czernihowie, powiada, iż w mieście żadnej zgoła wody, ani studzien nie mają, ale ją tylko z Desny rzeki, która na łuku strzelenie od zamku, biorą.

Dzień 25

Posłała się expedicia j. m. p. chorążemu nowogródzkiemu pisał się list prywatny. List przypowiedny na usarzów koni sto.

Uniwersał na chleb w Prenach i Dawgiaryszkach. Termin stawienia się do obozu d. 7 mai.

Assignacia zwyczajna do skarbu.

Posłaniec od Chmielnickiego odprawił się z attestacją p. sędziego oddanego listu.

Dzień 26

Za skargi doniesieniem, iż w Panuszkiewiczach, wsi ksdza płebana bobrujskiego, rajtarska czeladź rabuje, (...) * kłotki odbyja, fanty bierze, chłopcy bije, posłał ksze j. m. zpod chorągwie kozackiej pacholików dziesięć i kozaków sześciu dla prowadzeniu.

Doszły kscia j. m. list z Mozyra od p. Pawsze ten:

„J. o. m. ks., p. a p. i dobrodzieju mój!

Zaluje wielce tego, że niewinnie w.ks.m., p.m.młcwego, tym pisaniem poturbowano, bo gdym sam ku Mozyrowi przybył i o tymem się pilno wywiadywał, aliści o tym dano mi wiedzieć, że ten zdrajca Popowicz z Rozrażewa, który bywał kozakiem, pisał ten list do Szwejkowskiego, starosty rozrażewskiego, a sług p. Lenkiewiczowego wystrasząc go, aby się do tego Rozrażewa nie powracał i udawał to, jakoby podstarościego czarnobyłskiego miano utopić, tedy nic z tego, żywy jest i z podjazdem naszym tu, do nas, przyjechał i przy mnie jest. Wprawdzie utopiono temi czasy w niebytności mej urzędnika Przyborskiego p. Niemiriczowi, ale me tego we trzech mil od Czarnobyła, a od nas tyl //(...) tylko w ośmnastu, a ten żyje i z tych miar pobawszy się ten czarnobyłski tego do naszego podjazdu z miasta uciekł, ten mi o

tym wszystkim doniosł, jako siętu trahedia w tym Przynorku działa i jako tego starostę utopiono. Do Czarnobyła ich wjechało koni pięćdziesiąt i tam mieszkają, udają to, że na załogę przyszli, w Hornostajpolu jest ich trzysta, w Iwankowie dwieście. To co z tej strony liniej rzeki Teterowi leżą, mappa to w. ks. m. pokaże czas co na tej stronie Dniepru byli z pułku Niżyńskiego wszystkich zegnano do Lubecza i Czernihowa i sam Niebaba powrócił się spolne z Szumejkiem od Chmielnickiego z Białej Cerkwi, z czym wiedzieć jeszcze nie mogę, jednak wiem o tym zapewne, iż w ten przyszły poniedziałek mieli swoje w Czernihowie radą, z której jeszcze nic nie słyhać, da pan Bóg o jutrze wyszłę do Brahinia mego pieszego, a za się tam o czym pewnym dowie, a czeladnika mojego znowu wyprawię do j. m. p. Potockiego i do pułku Owruckiego i z nimi będę się znosił i o wszystkim będę w. ks. m. p. m. młwemu, uwiadomił. Pokornie upraszam, jeżeli o mieszkanie posztarskie stanie ni za czym inszym tylko za złą barzo przeprawą na Przypeci, załedwiem się i samy dragonią te od w. ks. m. daną przeprowił, bo obudwu brzegów odmyła woda, śrzodek rzeki stoi i insze tego posztarza mozyrskiego za rzekę przeprowić do wsi Kałenkiewicz snadnej mu już będzie na tamtej stronie mieszkać, niżeli go dzień albo co więcej wozić. A ja czołkiem pieszego przeprowiwszy, prętko do niego pisanie moje dojdzie. A sama dada P. Bóg skoro rzeka puści i uczysci ruszymy się do Babicz i tam staniemy, P. Boga wzięwszy sobie na pomoc, byłeby jeno na p. Pawłowicza przyszedł, którego jeszcze nie mamy i jeszcze bym go mógł po łędzie przeprowadzić. Listy p. Trzeciaka starego, pułkownika owruckiego, który pisze do syna swego, a na ten czas porucznika mojego w. ks. m., p. m. m., i z copią listu wdy kijowskiego do braci powiatu Owruckiego pisanego, posyłam. Przytym i list p. Strawickiego, porucznika p. Hułowiczowego, który do matki swej pod Owrucz pisze. Z niego w. ks. m., p. m. młciwy, wyrozumieć raczysz strony zniesienia Nieczaja. Wojsko po Ukrainie aż do samego Baru gęsto leży około tych miast wysieczonych. Strony ordy tatarskiej. O tej w. ks. m. oznajmuję, iż jej nie masz na Zadnieprzu, tylko tu co przy mnie (?) zimowała. Około siebie w Białej Cerkwi i około Białej Cerkwi położył, a nie masz ich więcej nad trzy tysiące. Wiem zapewną, że posłał do hana i do sołtan gałgi, prosząc na żywy Bóg o posiłki i spodziewa się ich. Donoszę też w. ks. m., p. m. młwego, iż od p. Wechmana dwaj dragoni, jeden niemiec, który nic po polsku nie umiał, a drugi żyd przekrsta zabł (?) ubiwszy żyda w Mozyru, aręNDARZA, uciekli i nie postrzeżono ich, aż za Brahinem, którzy pytali się do Lubecza i przewodnika wzięli i tak uszli, a p. Wechman posyłał za nimi do Petrykowa, do Słucka i ku Owruczu, a tam się nie domyślił. Właśnie przy conclusiej listu tego przyniesiono mi pisanie od j. m. p. Trzeciaka starego, które i to pisanie moje w. ks. m., p. m. m., posyłam i pilnego starania przekładam, jakobym naczęstszej w. ks. m., p. m. m., uwiadomił, co się w obudwu Ukrainach dzieje. To tedy w. ks. m., p. m. m., doniosszy, siebie samego pod nogi w. ks. m., p. m. m. i d., oddawam. W Mozyru d.24. // (c. 496).

Cedula przy tym liście:

Nieczaj, pułkownik pod Brasławiem obłął j. m. p. Lanskorońskiego, któremu na odsiecz przybywszy ksze Wiśnioweckie, dał bitwę i Nieczaja zniósł, który tylko we dwóch tysięcy uszedł do Krasnego, tamże go dobił, miasto w pień wysieczono.

Potym Bułaj szedł na pomoc Nieczajowi i tego zbito. Z ostatkiem szedł był do Winnice i tego tam dobito, samego żywcem wzięto. Miasto wysieczono. Przytym miast kilka znacznych wysieczono. Szarogrod i Stawiszcze też wysieczono. Prawią, że i samego Chmielnickiego obłążono. Syna jego, powiedają tu, u nas, że puścił się do Siewierza, a ztąd do Litwy.”

Do tegoż p. Pawsze list od p. Trzeciaka, pułkownika owruckiego, pisany ten:

„M. p. Pawsza, m. w. m. p. i przyjacielu!

Nie omieszkiwam dawać znać skoro mię co dojdzie pewnego do syna mego ustawiczne tam moje posłańcy. Raczysz w. m. pisać jeśli pewnie Nieczaja zabito. Wiesz w. m., że nigdy płonnych rzeczy nie pisałem i teraz skoro mię copia listu j. m. p. sty czerkaskiego doszła do j. m. p. wdy naszego pisanego listu, że tam dostatecznie wypisano, posłałem zaraz do Łukasza, syna swego, że teraz żadnej pewnej wiadomości nie mam, niepewnych aż nazbyt, dla tego nic nie piszę. Posłaniec w. m. w wieczór w sobotę przysłał mi listy od w. m. i chciał, żebym w nocy zaraz odpisowałem poddanym w. m. mało nie płacząc, prosił, abym go nie bawił, by był czeladnik w. m. był u mnie, a poczekał dzień jaki, mógłby z czym pewnym odjechać, gdyż co godzina spodziewam się wiadomości z obozu od j. m. p. Potockiego, który posłał do j. m. p. wdy braclawskiego. 3 marty wyjechał posłaniec, jednakże by dziś przyszła jaka wiadomość, a potrzebna do oznajmienia, nie omieszkać dać znać. Ksże Korecki umarł i Korzec zajachać kazał wda derpski i to nie leniłem się oznajmić w. m. m. p., którego się łasce z powolnością moją oddaję. Z Owruca 12 mar. 1651”.

W nim copia listu p. wdy kijowskiego do owruczan taka:

„Mcy p. p. obywatelę owruczy, m. w. m. p. i bracia!

Ja czekam na ostatnią resolutią od j. k. mci, jeśli już wojna być ma czyli jeszcze do commissiej reflexie, gdyż j. m. p. hetman polny coronny list swój posłał do hetmana zaporowskiego, aby to contingens, którego dał occasią sam że Nieczaj nic commissiej nie naruszał. Nie życzę tedy i w. m., m. p. p., zaczynać hostilitatem, aż rzetelna nastąpi j. k. mci declaratia, którą gdy otrzymam i sam o linię P. Bóg zdrowego zachowa posiłkiem przybędę do w. m. m. p. p. Alterum est już się podobno nieszczęsna wieść dostała w. m. m. o rozgromieniu chorągwie j. m. p. starosty żytomierskiego, brata naszego, i tak wielu braci naszych z j. mci ci zdrajcy czyhali nań i napadszy w nowy zdradę swoją wykonali. Raczcie tedy i w. m. m. m. p. p. ostrożni być i żadnych occasy nie dawać, a mieć się do kupy w tym tygodniu ukaże się wszystko i posłańców moich odprawi hetman zaporowski, czy strzeż // (c. 498) Boże tyrranidem nad nimi excrare. Załecam się zatym etc. Z Huszczy 6 marty.”

Copia uniwersału j. m. p. wdy braclawskiego, Brujace danego, ten:

„Stanisław Lanckoroński na Brześciu, wda braclawski, dimerski(?), etc starosta.

Wszem wobec i każdemu z osobna, komuby o tym wiedzieć należało, a mianowicie j. m. m. p. p. starostom, dzierzawcom, podstarościm dobr j. k. m. i dziedzicznych szlacheckich administratorom do wiadomości donoszę, iż ochotę do dzieł rycerskich szlachetnie urodzonego p. Bruiakę, acceptowawszy kupę ludzi na terazniejszą usługę Rzptej. Przeto, aby wolne miał wszędzie przejście noclegi i pokarmy ludziom rycerskim przyzwoite i niegdzie z swoją kompanią w ciągnięciu do wojska coronnego nie był hamowany, ale wszędzie wolne przepuszczenie. Na co dla

łepszej wiary do otrzymania listu przypowiednego od k. mci valor swój mieć ma. Dan w Barze d. 15 lutego.”

Przy tym list p. Sławeckiego do matki pisany ten:

„M. p. matko, dobrodziejko moja!

Nawiedzam dobre zdrowie w. mci m. p. i d., a oznajmuję, że zdrow, jeno kiedyśmy w Krasnym do szturmowania chodzili, postrzelono mię trzy razy, także brata pana Szymana w łeb postrzelono, ażeśmy, chwala Bogu, przyszli do zdrowia. Krasne miasto wysiekliliśmy, Nieczaja, pułkownika co celniejszego, zabiliśmy i swata jego. W Murachwie także się byli zaparli kozacy, aże się poddali. Armatę, prochy, strzelbę p. hetmanowi naszemu wydali i sami wszyscy, a mianowicie starszyna przysięgali, że więcej przy Chmielnickim stać nie mają. Także i Czernihowce podali się. W Scianie kilkanaście tysięcy kozaków się zaparło, dobywaliśmy ich pułtora dnia, dopiero kiedy wiedzieli, żeśmy już onych dostać mieli, poddali się, zaparło niemało i tam poszło naszych pułków dwa. I Szargorod także poddał. W Stanisławowie byli kozacy, skoro się dowiedzieli, że wojsko idzie nasze i ztamtąd uciekli, jednośmy miasto wyrąbowali i insze miasteczka powysiekali, daj Boże, aby i na dalszy czas łaska Boga najwyższego przy nas taka, jako teraz zostawała. O p. Chmielnickim powiadają, że jeszcze residuje w Białej Cerkwi. J. m. p. hetman nasz rozumiem, że się jeszcze wgląb na Ukrainę nie zechce (...) * tak prętko, oczekiwana na wojsko z Polskiej, a teraz tu, koło linij, Boga na pomoc wzięwszy, płonić(?) zechce. Jakoż to wszystko jest przy łasce Bożej, że ci hultaje pociechy nie odniosą, bito ich tak, jak psów i będą bić za łaską Bożą. J. m. p. starosta żytomirski szedł do nas, do wojska, nocował w Winnicy, a nieostróżnie, bo kozacy w nocy napadli na niego. Pan starosta sam ledwo uszedł i kompania oślepnęła od ryszunków wszystkich i od inszych nabytków ledwo pouchodzili. P. Korzeniewskiego starszego // (c. 499) w łeb zacięto dwa razy, po łopatkach dwa razy, aże już, chwala Bogu, zaczął do siebie przychodzić. P. Ostafego Trzypolskiego tamże stracili, nie wiedząc, jeśli żywcem albo ubito, młodszego, co był przy p. Ostafim, wzięłem do siebie i staranie muszę uczynić, niech się pani siostra nie frasuje. P. Suryn i p. Michał i p. Bazyli Trypolscy zdrowi, widziałem ich mści. Zatem d. 6 mar. W Czernihowie.”

List ojca Trzeciaka do syna pisany, ten:

P. Łukaszu!

Dobrze czynisz, że mi oznajmujesz, co się u was dzieje i ja tam nie mieszkuję dawać znać, skoro jeno co pewnego nam przyjdzie. Mam listy, z obozu pisane, skoro mię doszły do rąk, posłałem. Teraz żadnej ponowy nie mam, co godzina spodziewam się wiadomości od p. wdy, który obiecuje dawać znać tejże godziny, skoro się poczta wróci, aże że nie według myśli rzeczy onego idą barzo mu nie w smak, wyrozumiewam z każdego listu j. mci. Bo pisze starosta z Ubojci, że szlachty nie masz koło Norzyńska. Jest to tak, bo tam wsi p. Nienirzyczów, aże co była dawna szlachta i teraz wszyscy są i my w Owruczu i pp. Trzypolscy wszyscy przed Owruczem. P. Mikulski z Narodycz umknął, boję się, aby tam nie były bunty, bo za Ustą wszyscy chłopcy wyszli za linią, puste wsi i miasteczka. Brujace p. Potocki wyprawił list p. wdy braclawskiego, uczynił to, żeby go wydzwignąć z pierwszych niecnot jego. Rozumiem, że się nie ucieszą obadwa, jeśli nie będziem mieć wiadomości, jakie prętkiej wąpie, aby wytrzymali. Zatem etc. Z Owrucza d. 21 mar.”

Karteczka do Szwejkowskiego:

„I tę donoszę do wiadomości w. m. m. p., com słyszał od czernca, bywszy w Kijowie u j. m. paniej podczaszynej kijowskiej, że Chmielnicki listy przysyłał do metropolity, prosząc o błogosławieństwo, gdyż koniecznie idzie ze wszystkim wojskiem przeciwko coronnemu wojsku i tym też czerniec prawił, że listy teraz przysły od j. m. p. Kalinowskiego do metropolity, aby on jako duchowny w to potrafił, żeby się Chmielnicki nie gniewał o to, że Nieczaja zbito, gdyż był niedobrego i najgorszy ze wszystkich, chłopów buntował, w tejże sprawie i do Chmielnickiego pisał, żeby go nie żałował.”// (c. 500)

Rozkazał ks. j. m. panu Pawszy kompanią cap. Wechmana popisować, temuż zaś chorągiew p. Pogirskiego rotmistrza.

Dzień 27 marty

Rano executia była nad Sawickim o zabicie gospodarza Wilkiskiego osądzonym trąbiono towarzystwo pana rotmistrza, także Donowaja i Niemirę według tego rejestru. Jan Donowaj o najazd, bicie, zabójstwa i gwałty, w Smolewiczach poczynione.

Towarzystwo pana rotmistrza Pocięja.

Stanisław Pieszkowski.

O zabicie brata i o wyjechanie po wzięciu żołądka i chleba z podchorągwie.

Stanisław Apolinar Witkowski

Ostafiej Odyniec

Jerzy Gieszkowski

Alexander Biruc

O strzelenie dwukrotne w obozu po wytrąbieniu hasła.

Alexander Niemira

Przez kozaka do j. m. p. podskarbiego wyprawionego doszły listy, od j. m. pana podkanclerzego ten:

„J. o. ksze m. p. sto żmudzki, m. w. m. p. i bracie!

[...] A lubo nie zda się to w. ks. m. iść na Łojów przeciwko temu nieprzyjacilowi, ja nie wątpię, że i tak będzie dobrzem jakoś sam postanowił siebie. Doświadczona (...) (* umiejętność w. ks. m. nie dopuści rozumie, abyś nie miał tak we wszystkim (...) * jako salus Recice i terazniejsza jej wyciąga potrzeba. Tobym przed się rozumiał, abyś są w. ks. m., lubo z tej, lubo z tamtej strony trzymał jako nablížej Dniepru, a pośpieszał zwykłym trybem swoim zacząć już w imie Pańskie bez omieszkania przedsięwzięte opus, zwłaszcza, że sam od nas successerunt nie najgorszej rzeczy, jako to i z tego powtórnego po zniesionym Nieczaju listu j. m. p. wdy czernihowskiego, którego copią posyłamy, wyrozumiesz w. ks. m. Od tego, który z tym listem przyjechał mam pewną relacją, że jeszcze przy nim po wyprawieniu jego z tym listem do mnie i Szarograd za przyjściem czterech tylko chorągwi w przednej straży uspokoiony i niektóre miasta, które byli dotąd w buntach, territi tą pierwszą victoria z Nieczajem przysyłał posłów swoich do j. m. p. wdy implorando clementiam. Wojska interea przyczyniło się niemało za // (c. 501) wydaniem surowych barzo od j. k. m. uniwersałów, aby pro prima marti stanęły przy j. m. p. wojewodzie czernihowskim. [...] W Warszawie d. 7 marty.”

Przypis własną ręką pod datą:

„Król j. m. kazał mi napisać do w. ks. m., abyś do Lublina pro 12 wyprawił trzy tysiące wojska do boku k. j. méi według pierwszego ordinansu, który mi się w. ks. mé wszystkie języki i relacie zgadzają się, że Chmielnicki sam iz ordą prosto idzie ku kstwu Litt., chyba żeby ta strages Nieczaja miała go revocare, ale przed się prętko lubo nie jego, tedy syna Timoszka trzeba się tam spodziewać.”

W nim includowana copia listu j. m. p. hetmana polnego coronnego do tegoż j. m. p. podkanclerzeho coronnego, pisana taka:

„Znioszy Nieczaja cum (...) * illuis, chciałem był ku dalszej Ukrainie ciągnąc, ale go mię zaszła wiadomość, że Murachwa, Szarograd w buntach będąc do siebie ludzi nie mało przybiera, chcąc nasze wojsko z tyłu obrócić, ruszyć się z wojskiem ku tym dwom miastom przyszło, gdzie po wielu tractatach, łedwie nie łedwie zniesieniem Krasnego i Nieczaja w resoluacją przywiedzeni, że wyszli do mnie, starsi o miłosierdzie prosząc, abym nie stał w mieście, ale na przedmieściu, na co żadną miarą pozwolić nie chciałem, ale w szyku z wojskiem nad miastem stojąc, declaraciej ich czekałem. Obiecując ich ogniem i mieczem znosić, tandem pozwolili i puścili do jednego miasta, wyprowadziwszy się ze wszystkim do inszego, które przez [...] opposito było, gdzie ja zaraz posłał do nich, aby i tam wojsko puścili, którzy długo controvertując, przecie pozwolić musieli, swoje pignora i sami przeprowadziwszy się do zamku, pustkami obie mieście zostawiwsza. Nazajutrz, to jest 24 february, posłałem do nich, aby z zamku wyszli, armatę żeby oddali, przasięę, żeby wykonali, że nigdy wiązać się do buntów kozackich nie mają, ale j. k. méi przychylnemi będą i poddanemi prawdziwemi zostają, bontowników z między siebie wydadzą. Tu dopiero wielka urosła diffieultas, bo puł dnia strawiło się na tym, ale i tym rezolucie kazał już był się gotować na nich i armacie miejsce upatrować, aby wszędzie macano impulsu, przestrzeżeni przez jakiego swego confidenta wyszli z zamku, wszystko to do execuciej przywiedli, tylko o buntowników, że pouciekali starać się przysięgą do dwóch niedziel przyobiecywali. Tu tedy Murachwę tak uspokoivszy, dzisia do Szarogroda idę, podjazdy na wszystkie strony viros strenuol(?) posławszy, chcąc i sam zarazem co dobrego w Szarogrodzie sprawiwszy, ku tym wojskom, o których mam (...) * i z tym małym wojskiem ciągnąc, bo tak pisać muszą, co jest in rei veritate, że nowego zaciągu, krom mojej iednej chorągwi kozackiej a supplementu usarskiego, tudziesz piechoty więcej nie mam. Starego zaś siła // (c. 502) nie dostaje, a lubo są, tedy nie barzo okryte. Dragoni także i barzo ich siła, nie dostawało, bo bona consu-entia (?) pisze, gdzieby miało być pieć set, tedy łedwo połowa tego zostaje i za nieprzyjacielem p.p. obersterow i officierów nie tak (...) * się godziło stawają. Jakożkołwiek ja idę przed się dalej, a za P. Bóg i w tej małej garści, gdzie nad sześć tysięcy wojska więcej nie masz, zdarzy, jako już i zdarzył, szczęśliwie ku nieśmiertelnej sławie majestatu j. k. m. zagrać raczył, jakoby posiłki nowe co prądzej pospieszały, aby caeptu opus nienagorzej felici progressu kończyć się mogło. Acz ani poszty, ani pieniędzy na furmany i expensa nie mam extraordinaryjne i o tych sup-poditowanie proszą, bo her... sine apparati bellico nudus musi byđź ministre.”

[...]

Z Horodniej d. 12 marty.”

[...]

W Horodniej 13 mar.”[...]

Od p. podsędka //(с. 503) od pana podsędka mozyrskiego:

„J. o. m. ks. p. a dobrodzieju mój młwy!

[Przyj]achawszy do Mohiłewa, p.p. radnym oddałem pisanie od w. ks. m., jakie informacją przeczytałem, nie zbraniali się nic woli w. ks. m., w tym szabel 200 wystawić obiecują, muszkietów 100 niemieckich, łodownic 60, zaraz wszystko post...bić to gotowo. Co się tknie bajdaków tych, w Mohiłewie tylko dwa i to złe, a ...Bychowie jest kilkanaście, ale się podjąć żadną miarą nie mogę, że temu dosyć uczynią, aby przez nich miały być wystawione do obozu, gdyż kosztu niemałego potrzeba, a oni się tym wymawiają, że i przed tym cokołwiek na expedycją przesłają rano nie z skarbu nie płacono, piszą i sami do w. ks. m. Na wystawienie bajdaków do Bychowa zaraz do mnie dać chcieli złotych piećset, co ja do wiadomości w. ks. m. odłożyłem. Racz że w. ks. m. kogo wiadomego zesłać do Bychowa, a te zł. 500, co mają zaraz panowie radni i do P. Bohuzerocza(?) napisać, aby już wzięwszy 500 zł. Bajdaki z chłopami gotowe mieli, abo jako wola w. ks. m. mieć zechce tu bajdaki u nich byli musieliby koniecznie, ale że bajdaków nie mają na stronę jechcać wymawiają się, a 500 zł. Nie dają, gdzie tu tak i p. p. radni jako i resposn w. ks. m. (...) * będziemy. Zaraz do Szkłowa jadę i tam o bajdaki barzo będę starał, jeśli będą. Zywności wszelkie i kupcy z rynsztunkami wojsku należącemu być obiecują. Do Czerhi dla tego, jeśli co most pod Rzeczycą robił, posłałem i na strawę (?) dla niego dałem, aby do w. ks. m. przybywał, gdzie i do ksze biskupa smołęńskiego pisałem, aby uwolnił na czas do w.ks.m., p.m.m.,oczekiwać będę i co za wiadomości byłę miał, dam znać w. ks. m., p. m. m. Zatym (...) * Panie Boże, etc. Z Mohiłewa d. 26 marty.”

Dzień 28 marty

Odprawował się pogrzeb p. Abrachamowicza, towarzysza chorągwie kozackiej w. ks. m., przy którego skończeniu w kościele jeszcze oddano ks. j. m. z poszty wileńskiej listy:

Od j. m. p. stolnika litt. list ten:

„Jaśnie o. m. ksze, m. m. p. i dobrodzieju!

Stanąwszy tu 12 prntis, zostałem wychodzącą armatę do obozu i furmanów, którzy po drugą do Słucka idą.

Переклад

4 березня

[...] * В. м. м. своєю рукою писана цидула князю й. мості...//(...)

Йшов до Польщі, нічого там в Молдавії не чути. Господар й. м. дуже (...) * тривожаться. Просив й. мості п. брацлавського воєводи, щоб це укладено (?), щоб повернення (мастностей) було. [...]

Цьогож дня видав універсал й. м. п. кричевському старості до Мейна, щоб зразу з ротою з Кричева вирушивши під Бобруйськ на Чечерськ йшов і там подальшого наказу кн. й. м. чекав.

8 березня

Віддано лист князю й. мості від й. мості пана надвірного хорунжого Великого (князівства) Литовського. цей:

„Яснеосвічений князю, мості пане жмудський старосто, мені вельми мостивий пану і добродію!

Наближаючись до Гомеля за універсальним (наказом) в. кн. м., коли мене вже (...) * у двох милях від Гомеля зустрів підстароста, цю маю певну і незмінну відомість, що незабаром сподівається завірюхи, бо ані своїх до нас купців, котрі досі громадою приїжджали таємно, ані наших в Україну не пускають козаки. Залоги від Гомеля у восьми милях в Яриловичах, Костирка в Лоеві з людьми миль десять і (...) * на прикордонні у великій готовості стежать за найменшим рухом Хмельницького (?). В цих okazіях розумію, що не згрішу, що і сам мого мені (...) * моє понижене прохання до в. кн. мості, м. м. пана і добродія, про затримання з паном Монтгомері піхоти у Гомелі, а не менш з цього респекту, котрий заходить, бо в усій Речі Посполитій, хоч у Гомелі, особливо що Стародуб нібито втішився через від'їзд звіти шляхти дуже тривожиться, не менш належить і не скоро б (?), боронь Боже, прийшлося б відповідати, дуже тривожить це речиський шлях і добре відомо в. кн. м., що від цієї окупованої стіни займається велика пожежа. Я при ногах милості в. кн. м., м. м. п. і добродія, помирати готовий, стаючи з моєю ротою, буду досить чинити подальшому наказу в. кн. м. Про те тільки (...) * ласки понижено прошу, щоб я не залишався покинутим. З Халча 15 лютого.”

На цей лист кн. й. м. відписав, що відправку залоги Гомелю обдумав (?) надісланням туди козацької хоругви самого п. хорунжого і німецької піхоти капітана Монтгомері, котрій наказано звідти не йти. Про дальші, якщо будуть якісь небезпеки, щоб своєчасно старався вивідати.

9 березня

До й. мості пана полоцького воєводи писав князь й. м. цього листа:

„Ясновельможний мостивий пане полоцький воєвода, мій вельми милостивий пане і вую!

Українні відомості з листу й. м. пана краківського, цими днями мені // (...) * відданого, котрого копію посилаю в. м., м. м. пану [...] З Борисова.”

Відіслав князь й. м. до й. мості пана краківського з таким листом:

„Ясновельможний мості пане краківський, мій вельми мостивий пане і брате!

Вельми дякую в. м. м. пану, за часті відомості скеровані до мене[...] Ставши у знищеному краї і від неприятелів звідусіль густими залогами затрудненому чи скінчення комісії і Великодня чекати, чи тим часом голодом і тяжкою нехваткою згубити військо, важко вирішити. Бо якщо до лінії примкнуться для того, щоб неприятель до громади збирався і щораз зміцнювався але з відомості, про яку мені не важко, щуплість і нестачу нашу бачив, це було б самого себе губити, а неприятелеві додавши гордості, відкрити йому ворота до вітчизни, але так треба стати над лінією, щоб зразу її переходити і Бога на допомогу взявши не наполягати їхати на комісію, але робити, що погода принесе, але якщо тільки стояти так довго, але за один тиждень військо відпаде від коней і загине, до того які тепер великі сніги ані пішо, ані кінно битися, а коли з них така раптова якої швидко можна сподіватися настане повідь. Отже у

Самому Богу покладаємо надію, котрий досі без всяких порад (?) підтримував вітчизну, що злість і гординю цього неприятеля зламає, коли і Порті цей союз з татарами починає не подобатися, а він в надії швидких підкріплень вже значно слабшає. Рада в. м. м. пана щодо нападу звідусіль і до tractiej неприятельських сил в усьому дуже добре і щоб самого достатку приходило цілком зичу. До чого тільки праця і моє старання бути могло корисним, охоче долладати зусиль завжди готовий, особливо тут від Москви.

(...)Дано з Борисова.”

До й. мості пана чернігівського воєводи, гетьмана польного коронного з цим листом:

„[...] Військо В. кн. Литовського давнього набору, котрого збереться з чотири тисячі, бо новий зтяг дуже швидко йде, через різні перешкоди і неохоти людей, котрі приповідні листи відсилають назад, під Бобруйськ збираю і там зібравши, далі з ним піти і аж на самій лінії стати не затримаюсь.[...] З Борисова.”

До мості пана брацлавського воєводи такий лист:

[...]

Ці всі листи направлені на Бобруйськ до Мозиря, щоб пан Павша товариства, котрого своєї хоругви легкого і справного з ними відправив просто до Бару.

Через того ж козака писав й. м. до п. стражника про свій виїзд йому повідомляючи і щоб прислав реєстр всіх хоругв, котрі прийшли до Бобруйська.

10 березня

Віддано лист варшавської поштою князю й. мості до двору листи, від к. й. м цей лист:

„Ян Казимир.

[...]. Даний у Варшаві 21 місяця лютого.”

Від й. мості пана коронного підканцлера такий лист:

„[...]

До князя курляндського, щоб в такому разі підтримував підмогою військо В. кн. Литовського, окремо свій лист дати й. к. м., котрий також до рук в. кн.. м. скеровую на затримання ребелії в білоруській країні (krainie Biełoruskiej) [...]. Сам вже цього будучи певний, що ніякого миру не буде з цим неприятелем. Сьогодні прийшов лист від й. м. п. київського воєводи, що Хмельницький не хоче приступати до комісії, покликаючись на своїх полковників, з котрими наперед про це раду зібрати. А це все чинять для зтягування часу, хочуть нам цю нинішню пору воювання з ним, коли орди мало має і не може її так швидко ніяк мати [...]. З Варшави 26 лютого.”

При цьому листі:

Гарантія війську давнього набору оця: *(далі йде текст асекурації (гарантії) Яна Казимира війську ВКЛ сплати грошей за службу — Ю. М.)*

Дано у Варшаві 20 лютого.”

Гарантія й. мості пану литовському підскарбію від й. к. мості:

Друга гарантія на це ж сенатської ради.

[...] *(Далі йде текст гарантії — Ю. М.)*

Дано у Варшаві ___ місяця.

Анджей з Лешни, холмський єпископ. В. в. к. Ієронім Радзейовський, коронний підкоморій, Богуслав на Лешні великий підскарбій коронний, Каспер, львівський каштелян.

Універсали до повітів закликаючи до належної готовності, такі:

[...] Всім взагалі і кожному зокрема, особливо дигнітаріям, урядникам, ри Від цього ж мості п. коронного підканцлера, під тією ж датою другий лист, його власною рукою писаний, цей:[...]

Дано 26 лютого.”

Мозирською поштою дійшов цей лист від пана Павші:

„Ясноосвічений мостивий князю, пане пане і добродію мій мені милостивий!

Листи в. кн.. м., пана і добродія мого милостивого, віддані мені 25 цього місяця. В котрому мої великі понад мої заслуги милість в. кн. м., мого милостивого пана, визнавши, що мені цю хоругву по смерті святої пам'яті й. м. п. троцького воєводи зволиш пожалувати, за що я понижено й покірно в. кн. м., моему пану і добродію, дякую і їх сердечно приймаю і старатися буду про те, щоб мою зичливу послугу в. кн. мості, моему милостивому пану, і пана Погирського буду постійно просити, щоб Господь Найвищий чим далі тим більше давав доброго здоров'я і щасливого панування в. кн. м., моему п. і добродієві, зволив давати вірно зичу. Як же я і раніше цю хоругв згідно з давнім поважним наказом в. к. мості їх додав і вже маю немалу частину компанії, тільки не можу знати і дуже цьому дивуюсь, що і досі не маю грошей зі скарбу. А [щодо] мого товариша п. Котовського, то вже три тижні сьогодні як написав цей мій лист, який відправив д й. мості пана скарбничого. Через це не можу знати, що за причина цієї затримки і в. кн. м., п. м. мостивого, про це доповідаю. Однак якби скарб відмовлявся дати гроші, зволь в. кн. м., п. м. м., наказати написати листа до п. скарбничого, щоб нам дав свою гарантію до п. мозирського поборці. Думаю про те, що на наші обидві хоругви вистачить з й. мостю п. Погирським, котрий тепер мусить бути постійно (?) є при хоругви і компанії, коли гроші скоро будуть повернуті. Лист в. кн.. мості, пана і добродія мого, до цього зрадника Хмельницького відішло, котрий тепер як скажений пес гавкає (?) по Україні від міста до міста і розіслав своїх підручних, бунтуючи цей безчесний плебс. Як про це як про достовірне доповідаю в. кн. мості, моему милостивому пану, що вже вся ця Сіверська Україна, почавши від Дніпра аж до Гадяча і далі, побунтована. У Лоеві що було двісті чи більше, то наказав їх звести до Любеча і не залишилося їх там тридцять. В Речиці // (...) ж більше не має тільки п'ятнадцять. Це все зведено до Любеча і Чернігова, тут же коло Києва своїми універсалами шляхту, що було трохи, миром запевняли і до міст розсилав, обіцяючи їм певний мир, але що деякі мали своїх зичлиих, попереджені були і бідолахи повтікали і дали їм знати, що й доценту наказав їх повбивати. Його наказ швидко виконали. В цей час перед написанням цього мого листа втікав з Задніпря слуга князя Вишневецького кінно сам з десятьма. Взявши про нього відомість з Києва і з інших містечок, напали на нього в містечку Квасовій, в 6 милях від Києва,

тиранські самого з десятима забито і забрали у нього всі листи, котрі мені якраз є принесені від й. мості п. київського з Поділля, бо я посилав до й. мості, а що там усі з фасцикулом і з цимконвертом знову моєю печаткою запечатавши і й. мості п. стражнику про них не доповідаючи, цієї ж години до в. кн. м., мого милостивого пана, посылаю, в котрих як бачу нема нічого втішного. Я знову після відправлення цього мого поштаря до в. кн. м. знову мого челядника до й. мості п. житомирського старости відправляю, тільки, дай Боже, щоб приїхав. Все що він мені звідти принесе, цієї ж години дам знати в. кн. м., п. м. м. Потім теж в. кн. м., п. м. м., доповідаю, що ця пошта скаржиться, що їм з скарбу грошей не дають. А врешті понижено в. кн. м., п. м. м., просимо, зволь в. кн. м., п. н. м., про нас знати, що нас тут небагато. Зволь в. кн. м. більше прислати і в Бабичах і тут (...) * з міщан, бо сторожа часта припадає і протягом всієї ночі мусить тривати. Цього гультя, котрого мені його ж сусіди видали із села Горбович, маєтності й. мості п. Обуховича, писаря В. кн. Лит., що власне шпигувати прийшов аж з Козельця, до й. мості п. стражника, до Бобруйська відсилаю. Думаю, коли на допиті буде, більше розповість. А тепер нічого мені не доповів, тільки те, що готовність велика, скоро накажуть сідати на коней, всі готові. Доповівши про це в. кн. м., п. м. м., зичу люб'язно чути про добре здоров'я в. кн. м. і мої послуги під ноги в. кн. м. віддаю. У Мозирі 26 лютого 1651 року."

Від й. мості пана краківського цей лист:

„Ясноосвічений князь, мій пане жмудський старосто, мій вельми мостивий пане і брате!

Хоча я недавно дав мого листа до в. кн. мості листа, однак бачачи потрібну річ, щоб як найчастіше з в. кн. м. зносився в нинішніх справах спільної вітчизни. За чим і тепер при відізванні з моєю братерською послугами в. кн. м., що мені подають коротенько повідомляю. Хмельницький (...) *, бо запропонований листами показує, що прагне комісії, однак віроломно йдучи, затягнув на вітчизну поганське військо і вже нурадин — солтан з деякими мурзами з ханського наказу з Криму вирушив до нього для презентації, взявши з собою ногайців. Також закликає буджацьку орду. В містах же поза лінією на цей бік полки цілком вводять і загальний сигнал таємно подає (?). Й. м. пан // (...) чернігівський воевода військо старого набору коло Бару зібравши, стоїть разом з й. мостю паном брацлавським воеводою, на всі неприятельські зусилля має пильне око. Прошу однак в. кн. м., зволь мені про свої дії і бої щиро повідомити, бо я зичливим і смію порадити, щоб в. кн. м. свої війська своєчасно зібравши на цей бік поганих переправ обертав, бо мабуть на весні найважча через відлигу буде їм переправа, а також боюсь, що Хмельницький (...) * своїх мужів, як до мене вісті доходять, надійні і потужні полки проти кн. мості виставляє, отже зараз на початку весни треба починати війну з цим неприятелем, доки до нього потужна поганська допомога не прийшла, бо хан, зібравши всю силу на весну, обіцяв помагати Хмельницькому, бо вже обох Ногаїв Урумбета підбурює хан, щоб на початку весни пішли з ним до Польщі. Також дніпрова переправа не затримає орду, бо козаки човнами їх скоренько, хоч би й багатьох, можуть переправити. Що мені далі подадуть, не затримаюсь повідомити в. кн. мості, певен будучи що в. кн. мость буде

давати часті взаємні відомості, про котрі і тепер просячи, з моїми послугами в милість в. кн. мості старанно віддаюся. В Тернополі 16 лютого.”

У ньому вкладені такі вісті:

Перепис певного листу з Молдавії.

Часті послы, часті відомості, бо один другого доганяють. Тиждень минув в минулу середу, як один з послів молдаванин, а другий — козак, до Хмельницького з Чигирина виїхав. Котрі восьмого дня тут, у нас цей молдаванин приїхав і мій товариш на очах якого в середу, коли мав виїжджати з Чигирина, син Хмельницького виїхав і всі з двома полками і з ногайськими татарами, що зимували під Чорним лісом, до Литви, сам Хмельницький на цьому тижні мав зараз виходити на комісію. Як скоро цих наших заложників, цих татарських (?) синів, що там були у нього, відправить, ці слова через свого посла наказав (?) усно, що я вірно к. й. мості і без заложників, що мені свого слова і (...) * цілком дотримає. З малим військом на комісію їздити, але і наперед (...) * і позаду полки й залоги, по містах аж за лінію (йти) наказав і поставив, дуже довіряє (?) на кримську орду. Але коли йому прийшла відомість, що до Кодака прийшов (?) триумфував і з гармат бити наказав. Цього не можу знати як багато, але за (...) * приступила до Кодака. До Нечая також писав, щоб послав до буджацьких татар і по містах наказав оголосити, щоб вимолотили гумна, а в ями сипали, (...) * цією зимою всім нгаголо і нерестровим наказано і скрізь залоги стоять по містечках і поза лінією. Це теж казав Хмель, що ця комісія мало не так буде, як під Пиллявою, що не дай Боже, від наших козаків, що стоять Романівці, спеціального козака послав, щоб на берег приступили і до господаря й. мості це ж писав, щоб їм це не боронив, турбуючись, щоб дозволив це для поганої опінії. Це ясно-вельможний //(...) пане зволь вірити, що великим приятелем є Хмель і тепер в п'ятницю цей посланець, що мені лист від й. к.(?) п. віддав, посла сам залишився, а наш паладин Жук, через котрого всієї потуги нашого польського подав компут, як багато гданщан і про святого отця папу і шведському війську, про литовське війську, але Хмель і без цього має відомості, бо його шпигуни повернулися. З цим дався чути, що панове поляки хваляться, що шведського війська дванадцять тисяч, що мій шпигун каже тільки про дві тисячі і довів це, литовського війська показують, що вісімдесят тисяч, а мій шпигун каже, що тільки вісім тисяч, тут ще про буджацьких татар досі, щоб мали йти, не чути. (...) * наших посланців, людей служивих, дуже (...) і розуміють татарську мову, щогодини, щодня їх сподіваємося або теж цією згаданою залишається, котра запоно мала виїхати позаду цього молдавського посла, тільки посередничав Хмель, щоб так того послати через них у подарунок. Маю сестру при панні Роксанді, а це при дочці господаря й. м. зарученій, з котрою бачився і ця мені сказала, що семигородський князь тепер недавно прислав своїх послів до господаря й. м., чи могла б бути Домна Роксандра обіцяна її (очевидно слід читати: «його» — Ю.М.) брату Олександрю, на що дістали відповідь, що є заручена. Багато і інших новин, котрих тут не варто переказувати, є відомість, про це все ясно-вельможний пан як вірному слугі, дай мені віру. Ми знову почали частково зачіпати татар, у котрих ми взяли сімсот із стада. Батер ага упоминався

цієї відмовленої справедливості, що не знаємо від кого її добиватися, бо хваляться своє відібрати, не знаю, чи не відпочинемо цього як рогів або якихсь бурок кантимирових щоденна понова, якщо буде треба в незабутності мене, свого пониженого слугу будеш мав ясновельможний п.; казав це Хмель: "Нехай мені господар й. м. цих моїх козаків, почали тепер, а я потім і більше сам на послуги, йому буде вигідніше". Не знаю тоді, що з цього буде."

Від його мості пана київського воєводи до його м. пана [каштеляна] київського писаний лист цей:

[...]Про запорізького гетьмана обидві ці (...) * // (...) безсумнівні і то, що татар маючи при собі, не дбає про мир і то, що зимою (...) * зичить. [...] Взагалі війська не маємо, тільки ми увігнали у крайню злість фурію відчайдушний плебс, і це є найсумніше. Одні вже розійшлися до своїх домів, дуже потерпівши решту субстанції (...) * господарств поклавши, (...) * все покидають, а інші й кров'ю приплачують. Військо і цей численний плебс відновлений до сорока тисяч знову з'єднується (?) з ордою. Правда, що це робить селянська злість. Згоджуюся з кожним, але і наша необережність в добровільну погибель нас впроваджує, що Хмельницький став однією ногою в Чигирині, а другою в Криму, у Стамбулі і це правда, але ліпше було б цю ногу вирвати з поганства, ніж, щоб він тепер там став вже двома ногами, розчарувавшись тут, цілком туди звернувся і (...) * ствердив. Цілий рік ми всі писали про це і перестерігали вітчизну, що (...) * нам вічно, що потребує гарантії, а якщо не отримає, вже в останню впаде відчай і так сталося, що селянами як з шаленими людьми розумним треба було чинити, не дратуючи і в подальшу вганяючи, але з неї виводячи, не хотіли ми присягати їм безпеки, а на їх вимоги, сказати їм, що ми всі їдемо, до наших домів і з вами будемо жити, не було б ні стуку, ні гуку, а в інших претензіях дались би швидко уколосатися, коли вже мали свою безпеку. Ми ж воліли оголосити війну [...]. Я не їхав би (до Києва), якби не взяв мене й. м. отець митрополит на свою совість.

[...]З Гоці, 11 лютого.

Своєю рукою листа не підписую, бо дуже змучена і спухла. Господь Бог знає, коли нею буду підписувати."

Від пана київського до пана Павші цей лист:

„Мені вельми м. п. Павша, м. м. п. і приятелю!

Хоч у вас в Київщині проїзд посланцям не дуже безпечний, бо // (...) знову селяни до сваволі взяли і щоразу її все більше починають за приводом Хмельницького, котрий неодмінно [...], щоб своїм злим замислам досить вчинити і завоювавши нашу землю, піддати поганим. Однак і вирішив повідомляю в. м. м. пану, тим більше, щоб і князь й. м., пан гетьман м. мил., через цей мій лист від в. м. м. п. якнайшвидше (...) * слави до князя й. м. знав, що це точно, що Хмельницький всіма способами прагне, щоб якнайшвидше міг наступити на наші війська разом з татарами, котрих сам (...) * прийшла частина, а других швидко сподівається собі на допомогу, вже має наготові своє військо і поставлене на залоги, щоб якнайшвидше наступати як на коронні війська, так і ВКЛ і хоч ще пише до п. київського воєводи, що зичить комісію для заспокоєння з козаками,

котрі не мають від нас жодного приводу, цю комісію відкладаючи до літа. Але це чинить для того, щоб цим більше наші були забезпечені, а він тим часом зможе якнайшвидше здійснити свої безчесні задуми і не дасть можливості нашим новонабраним військам зібратися, як це князь й. м. і в. м. м. пан можете зрозуміти з цих оригінальних листів і копій, так з інших листів від й. м. пана київського воєводи, також і з перестороги з Молдавії, котру звідти певний чоловік і гідний довіри часто посилає і повідомляє. А що дуже хоче Хмельницький і наказує, щоб міг наступити на військо Литовського князівства з ногайськими татарами, як це з Молдавії повідомляють і з України перестерігають, котрі такі відомості і так швидко вже знати у князя й. мості пана гетьмана, м. м. п., вимагають готовності (?) в. м. м. Інших у війську не можуть бути, однак з (...) *люб'язної до князя й. мості і всьому війську, а не менш нашій Речі Посполитій зичливості, посилаю якнайшвидше ці відомості в. м. м. пана, просячи і іменем князя й. мості гетьмана, регіментаря наших військ, нагадуючи і просячи, що в. м. це посилаю і собі для інших переписавши, якнайшвидше все це з цим моїм листом, який пишу до в. м., посилав до князя й. м., а хоча це особібно листами не мав писати часу до князя й. мості, бо бачу він якнайшвидше посилає деякі хоругви під Бар, бо там не сподіваючись швидко за (...) *ходити з полком Брацлавським Нечаєвим, однак князь й. мость, мій здавна мил. пан, вибачивши цьому буде за це і в. м. самому і мені дякувати. А цього теж дуже треба, щоб в. м. м. знаючи, що вже наступає і самі були у великій готовності і обережності і не були безпечними на своїх квартирах, особливо, коли вже зима відходить, а селянська пора наступає, на їх безчесні хитрощі. Мої слуги з цієї там моєї маєтності, коли прийдуть до війська в. м. м. для ліпшої безпеки, бо вже перед селянами не знати до дальшої Божої волі, прошу ставитесь до них в. м. м. зичливо, бо я наказав їм йти до війська. Коронне військо давнього набору, що вгорі на квартири стало, вже стягнене до купи під Кам'янець Подільський цими днями і вже йде до Бару до інших хоругв, котрі стали ближче і під Бар стягуються і й. м. пан чернігівський воєвода, польний гетьман, вже приїхав до // (...) Бару і до лінії обіцяють піти вже з військом до Брацлавщини, бо там і цю сторону лінії на нашому боці з полку Нечаєвого Брацлавського, котрому Хмельницький найбільше довіряє, почали хоругвам на становищах не давати відпочивати, а вже тепер недавно немало шляхти в домах вбивши, жовнірам хліба на приставствах у цьому кутку ніде не дають, хоч це і далеко від лінії, через що швидкої зачіпки сподіваємося. А скоро там битва почнеться, то вже на всі сторони цього запалу треба сподіватись, і дуже швидко. Про що більше не поширюючи, а князю й. мості, м. м. пану, свій низький поклон пересилаючи, віддаю мох послуги милості в. м. м. пана. Дано в Деревичах під Полонним, десять миль від Бару, 1 лютого.”

Приписка після написання листа у тому листі така:

„Хмельницький сьогодні має бути в Білій Церкві сам, радячись у цьому центрі як має на наші польські й литовські війська наступати і це тепер споряджує, щоб сімдесят кінних козаків між татарами перемішав і насамперед під війська пустив і відправив, сам же обіцяючи з іншими наступати тут на це вій-

сько. А на литовське свого сина обернути, так вдячний мудрого, що й пастух не може бути бридший, котрого добре знаємо”.

При цьому лист копія листа від п. брацлавського воєводи до пана київського воєводи писаного, така:

„[...] Вже так багато повбивали шляхти, але вже і під самим Баром роз’їздами і брязкотом зброї починаючи, збройно на стації хоругви нападають. Явно це світу і небу, що ми зачепили їх, коли обидва полковники Брацлавського воєводства на ці добра тут, котрі [...], чинять напади і плюндрують, а особливо Нечай, котрий прийшов з десятьма тисячами війська //(...) власною персоною до Шаргороду; цей селянський конгломерат (...) * невинних купців і людей, аби тільки багатих, в кайдани взяв без приводу, керуючись одним бажанням зіпсування краю, де є хліб (...) *. Подаю це тоді якнайшвидше відомості в. м. м. пана, (...) * як на щирість Хмельницького покладатися, котрий врешті ніколи не дотримує (вірності) Речі Посполитій, і на його листи й слова, але й на присягу годі покладатися, як багато разів вони присягають, а завжди присягу ламають. Бо у пп. запорізьких молодців не (...) *. Пересвідчилися ми, як даремно цьому вірити і тепер, котрий ніколи не дотримав присягнутих слів. Є Хмельницький як та її мось, що одному клянеться, а з іншим кохається, так і він поводить з вітчизною: тут живе, в ній народився і такіж отримує маєтності. к. й. мості підданство і вірність присягає, а з татарами сватається і на них покладає всю надію, їм честь, свою віру, врешті християнські душі всієї Речі Посполитої подав їм з жадібності.

[...]щоб цю сваволю Нечая і Богуна загамував; вірю, що в. м. м. пан більше своїми порадами доб’єшся у Хмельницького, ніж я тут, хоч я і є брацлавський воєвода, коли вже вирвавши у Речі Посполитої Брацлавське воєводство, в більшу частину Подільського воєводства ввів військо і котрою сам Нечай управляв. Що ж тут чинити мені і війську, коли ми на них наступаємо, а вони на нас наступають, облесливо показують у Київському воєводстві, а тут явно беруться за зброю, як це вже і ця може бути комісія. Мені безсумнівні відомості принесли як з Криму, так і з Чигирина, що хан у відповідь на палкі і понижені прохання Хмельницького посилає йому на допомогу нурадин-солтана, давши йому ногайську орду і п’ять тисяч кримських татар вже готових до бою, потім цей солтан на місяць затримався, тому й різняться ці новини; я у першому листі писав в. м., м. м. пану, що нурадин буде, у другому, що не буде, а тільки мурзи. Що тоді на останню декларацію від Хмельницького чекав цей солтан, з котрою коли вже козаки днем і вночі побігли з Чигирина, задля котрих сюди Нечай мало не щодня то до Білгороду, то до Буджаку посилає, аби якнайшвидше татарське військо прибувало, тоді зараз б лютого мав рушити солтан. Навесні і сам хан, вороже налаштований, ухвалив виступити проти Корони, бо вже послав і до всіх відлеглих орд, а особливо до Великих Ногаїв, затягуючи їх у збройний союз проти поляків і к. й. мості запорожців. Дають мені знати і це правдиво, що всі інтенції запорізького гетьмана не до миру, але до ворожнечі і після тільки про цю комісію нібито буде прикидатися скромним, поки йому не прибуде татарських крил, з котрими обіцяє швидко вирватися. [...]

Дано в Барі. 14 лютого.

З Молдавії які маю теж відомості і перестороги в.м. пану посилаю перепи-сане.”

Відомості з України і з Молдавії оці:

Лист з віддаленої України 16 січня.

„В неділю тиждень минув, як від Хмельницького, син якого в цю майбутню неділю, тобто 22 мав з Чигирина, що якщо не виїхав в цю неділю, до весни відкладуть. Його кіннота мала бути дві тисячі людей. Молдавський господар з валаським господарем як сприяжені собі дуже приязно живуть і на тому стало, аби валаський господар вінчав сина Хмельницького з обіцяною панною. Та-тари, що під Чорним лісом цих напевно небагато, але в суботу перед водохре-щею послав до Криму Хмель, просячи, щоб орду послав на допомогу, бо Нечай пише щодня, що ляхи наступають, на що Хмель відповідає, що я з моїм вій-ськом не піду до них, нехай ляхи прийдуть до нас, а ми будемо боронитися з полком Нечаєвим (...) * наказано рушити до Вінниці, а Нечай сам у Брацлаві за-лишається. Буджацька орда була в полях, наказано їм йти на Буджак, крім кіль-касот туляться. А тут Хмеля понад п'ятсот не було, що стації дають їм. Дніпро ще не замерз тільки на одному острові тримається. П. посла ляха від Порти або теж від Будин-паші там бачили, що відправлений четвертого дня як прийшов, що розуміємо, що від Порти, бо хан (на) Бершадь йшов полем. А якби від Будин-паші, тоді б йшов нашою землею.”

З Молдавії.

„В листі в. м. м. пану більше не писав, але це точно, що татари тепер з ко-заками знову присягали, щоб ці пакти, що мають, довго тримали і напевно сто-ять наготові поблизу кордону. Що господар й. м. знаючи, що вони так близько мешкають, а є готові, дуже сильно про це турбувався але пославши до хана і до візира, то вони йому так відписали, щоб він зовсім не хвилювався, це тепер господар й. м., який йде до Ясс, бо ці господарі не є вірними приятелями в. м. м. м. пана, також цим неприятелям не довіряй. Свідчать так запевне. Орда вся є готова, тільки це не може знати, куди мають їхати: до нас чи в Польщу. Весілля тепер взимку як маю відомості, не буде, а сам Хмельницький нічого не підбу-рює //(...), щоб це було швидко. Боявся польського війська, що над Дніпро (*оче-видно треба читати «Дністер» -Ю. М.*) прийшло, щоб не спіймали сина, а та-тари не наспіли. Коли б був сам, щоб з в. м. розмовляв, що більше, не знаю, якщо в. м. м. пан, все зможеш прочитати мого листа, бо теж іншого не мав, як це пишу.”

Також відомості з Білгороду оці:

„19 січня.

Дають знати в. м. м. п. і добродію, як цього від мене зволиш потребувати, що татари з козаками дуже охоче підтвердили братство. А це тому, що Порта за-думує приборкання і перемену кримських панів. Для порятунку Хмельниць-кого призначили солтан Казі, перекопського бея, Карас мурзу і Ширин-бея, обох Ногаїв (*слід очевидно мати на увазі орди Великих і Малих Ногаїв -Ю.М.*). Кочують біля Інгулу, Інгульця, а це заради трав, бо на їхніх звичайних кочови-

щах вона знищена сараною і пожежами. Хмельницький всі податки татарам по Синю Воду віддав і дозволив засновувати слободи. Вже засновують на Торговій. А була мова про те, що хан хоче і на Кодаку. Татари дуже зичать і радять Хмельницькому, щоб переговорами з ляхами до весни займався, навесні ж, щоб почав війну і певно Хмельницький захоче затягувати війну, наскільки зможе, якщо пп. Поляки не постережуть. Пошесть ще ця місцями не припиняється, наших бідних в'язнів Господь Бог з своєї святої волі оберігає. Це не відмінитися, що п. Зелінський помер, котрий був оцінений з упоминками на сімсот битих талярів.”

Цього ж дня був відданий князю й. мості від й. м. п. смоленського воєводи цей лист: *(далі йде текст листа, у котрому йдеться про мобілізацію війська ВКЛ і виплату йому жолду — Ю. М.)*

[...]Дано з Дубровни 8 березня.”

На цей лист князь й. м. власноручно дав відповідь.

Дав приповідного листа на півтора ста кінних козаків.

Універсал на приставів в Мстиславлі (?) з доживотниками і ленниками, в котрим термін прибуття до табору на тридцятье березня посланий. При відправленні цього листу послав до й. м. пана троцького на його лист така відповідь: *(далі текст листу з Бобруйська — Ю. М.)*

[...]

День 11 березня

На самому виїзді з Борисова товариство пана Ляцького, радомського старости, віддало князю й. мості цей лист: *(далі йде текст листа, у котрому йшлося насамперед про мобілізацію військ, особливо з Ковна — Ю. М.)*

[...]До нього самого вчинив князь й. м. таку відповідь:

[...]З Борисова.

До князя й. мості пана канцлера писав цей лист:

[...] Дано з Борисова.”

Вирушивши князь й. м. з Борисова, ночував у семи милях в Білінкевичах, звідки

12 березня

Послав Абрахамовича, козацького татарського ротмістра, котрому дав приповідний лист на набір козаків. Також універсал на приставство в Пропойську, Плаях, Височові, Бяловщизні, Хирові, Гузині, пожиттеві [добра] і добрах духовних термін ставлення до табору 12 квітня.

Була дана звичайна гарантія до скарбу.

В цей день ночував князь й. м. у острові, де від й. м. пана литовського стражника відданий такий лист:

„Ясноосвічений князю, мій милостивий пане!

В цю ж годину, як зліз із коня, приїхавши до Бобруйська, до в. кн. м., мого милостивого пана, послаю. А що раніше не міг стати на цьому місці згідно з наказом в. кн. мості, понижено прошу пробачення. Бо мене затримали різні домашні причини. А до того ж інші хоругви наступали до Мінська, але коли одна п. Шварцкопфа розташувалася, підходячи до Мінська, зразу наказав моїй

хоругви виходити, котра сьогодні два тижні як вийшла з Мінська, а тут під Бобруйськом стала від тижня. Як багато тут хоругв // (...) біля Бобруйська застав на сьогодні, цих реєстр в. кн. м. посилаю, але мене перестерегли, що вони дуже малі (?). До роздавання становищ на хоругви додав двох моїх товаришів до п. Дукшти; пахолята в. кн. мості, ці (...)*, велике спустошення, вважаю цілковиті пустки. Ці татарські хоругви, що тут стали, перейшли перед моїм приїздом за Березину до Любаницької волості, а на мою думку ліпше, щоб ці козацькі і з частиною драгун стали в слободі Королевського, щоб там стоячи, чинили роз'їзди до Речиці, а друга частина таких же людей поставити або в Дубровні або Доманевичах, а то для того, що ці що в слободі будуть чинити роз'їзди аж до Речиці, а зручніше стане, бо не будуть мати більше ніж двадцять миль. Тим же, що в Дуброві і Доманевичах тоді зручніше буде і мозирським помагати, якщо у цьому буде потреба і до Речиці зручно їм буде приходити. Що коли в. кн. мості здається підходящим, зволь мені про свою волю в цій мірі дати знати. До пана Павші сьогодні ж відправляю, щоб давав знати, що там діється, також і до Горволя для відомості, бо знайти доброго шпигуна неможливо, а якщо й такий знайдеться, того треба боятися, щоб не перестеріг неприятеля. Я мав від п. Павші на цьому тижні відомість від 4 цього місяця, в котрій дає мені знати про небезпеку, яка наближається до них. Бо вже через Дніпро перейшли ці козаки зрадники і стали в Брагині, але ж вчора з'їхався з товаришем з цих же мозирських хоругв, що відступили назад, взявши провіант з Брагина, і це є певна, що в них велика тривога і був би добрий час для воювання їх, коли б було з ким. Це вже має бути певна річ, що коронне військо б'є цих зрадників. Нечая під Красним забитого взято із братом і всіх дощенту вирубано і місто спалено. Це ж в Шаргороді і у Вінниці з ними сталось і якогось полковника Білого з кількома іншими взято живцем і так кажуть вірмени нібито коронне військо вже до Чигирина мало обернутися. Яко ж і тут застав такі відомості, що й понад десять немає. Однак це стверджують, що їхній роз'їзд у двадцять кінних був під Речицею. Дуже треба, щоб в. кн. м. тут був задля зорганізування війська у такому великому недостатку. Хоругви до цього може ліпше після щасливого приїзду в. кн. м. упорядкувати. А я в ці уряди вдаватися не можу без спеціальної інформації в. кн. м. За цим милості в. кн. м. з пониженими моїми послугами старанно віддаюся. Дано з Бобруйська 11 березня."

13 березня

Віддано князю й. мості від п. Павші листи:

„Яснеосвічений мостивий князю, пане і пане і добродію мені милостивий!

Вчора принесли мені листа від й. м. п. Третяка, ротмістра Овруцького повіту, до котрого п. Потоцький пише, доносячи про те, що діється в Україні. Однак в. кн. м., п. м. м., посилаю цей лист, з якого в. кн. м. зволиш зрозуміти, вже й цей Овруцький повіт //(...) , котрого є сім хоругв, має рушити до війська, тільки чекає на своїх послів, котрих відправили до й. мості п. краківського, куди він їм накаже піти. Тут же з Задніпря в. кн. м., п. м. м., доповідаю, що в цей минулий понеділок прийшло три полки до Чернігова і Любеча і стали у містах і селях на залогах. Перший полк Шумейків, другий — Небаби, а третій — Гладкого, а

Костирку поставлено у трьохсот чоловік між Лоевом і Любечем на шляхах Гомельському, Кричевському і Речицькому. Сьогодні теж зразу після віддання мого листу відправляю до Брагіна і Чернобиля, будь що мені відомість принесуть не затримаюсь дати знати в. кн. м., п. м. м. Біля Чернобиля і туди залога до Горностаюполя потужніша прийшла, з котрого того полку цей зрадник Седляр, а другий Томченко (?) по селах їздячи по п'ятнадцяти, по двадцяті кінних, грабують і вже до Бабич позавчора пішли і село пограбували. Що далі буде Господь Бог це краще знає, бо якщо ця комісія почнеться, а не згідно з його фантазією з ним будуть чинити їх м. м. п. п. комісари, то вже напевно, що треба сподіватися скорого з ними галасу, бо як мені дають знати, що знову зрадник цього Тимоха свого послав на Кодак до цих татар, щоб якнайшвидше до нього йшли. Доповівши про це в. кн. м., п. м. м., самого себе і послуги мої під ноги в. кн. м, пану моєму милостивому, відаю. В Мозирі 1 березня.”

У ньому включені такі листи від пп. Потоцьких:

Перший від п. Арнольда Потоцького до п. Северина Потоцького, а до п. Третьяка, овруцького повітового ротмістра, копією посланий.

„Мості п. стрію а мій добродію!

Нічого досі не було, про що я мав би в м. м. п. повідомити, тепер спеціально посилаю, даючи знати, що хоруг з Махнівки пішла під Бар у минулу п'ятницю. Пан житомирський староста з своєю хоругою у вступну середу має вже виходити. Вже така стала його декларація, бо й. м. п. брацлавський воєвода писав, просячи, щоб з хоругою якнайшвидше прибув дол. нього під Бар, пише теж до й. м. п. старости п. воєвода, що прийшли шпигуни, даючи знати, що молодий Хмель з частиною війська і один мурза з ордою пішли проти литовського війська. Друге козацьке військо сюди підходить полками по містах від лінії і орда друга тут залишилася. Хан прислав йому татар шість тисяч, ногайців і кримці кілька тисяч, пишучи до нього, що не може тепер йому дати більших підкріплень, навесні обіцяє йому бути помічним. Писав до Нечая Хмельницький, щоб зараз посилав на Буджак по татар, а щоб якнайшвидше прибули. Сам Хмельницький в малій купі вирушив з Чигирин до Паволочі задля комісії. Ця комісія мала бути під Паволоччю. Цей шпигун сказав про все це й. мості брацлавському воєводі // (...). Але й. м. п. житомирський староста і сам не має певності, коли має відбутися ця комісія, тільки писав до Хмельницького, вказуючи йому, що під Паволоччю є найзручніше місце відправляти цю комісію. На що Хмельницький відписав як є воля й. к. мості, але не тепер, що після великої (...)*

Що все вирує як у котлі, а не знати що звариться. П. чернігівський воєвода мав у запусну неділю бути в Барі. Й. м. п. брацлавський воєвода з й. м. п. чернігівським воєводою учинивши раду, мають з тим військом залишатися від Дністра, а й. м. п. краківський з посполитим рушенням має залишатися і ними командувати. Я посилав Ольшевського зі своїми підводами до пана Блендовського, котрий каже, що зовсім нема в Польщі нашого й іноземного війська, тільки шляхта готується на війну, але не спішно, бо приїхало два челядники пана Блендовського при моєму Ольшевському, що спереду їхали, і про це роз-

повідали. Я, дивлячись на це, сам (...) * голодних молдаван, мушу їхати зараз тільки вийде хоругв, небезпечно залишатись. Сам до війська не піду, бо коло Бару великий голод на коні, але взявши вози із збіжжям як моїх, так і в. м., мого добродія, що може бути наказу звезти і зсипати до п. Блендовського і сам при цьому буду, звідти до в. м., м. добродія, приїду. Вже мене після цього мого листа лист в. м., м. добродія, не застане у Бердичеві. Я послав до Сташевського, щоб приїхав до мене, поговорю про все і звідти хочу щось возів вислати, вже я сам челядь в. м., м. добродія, залишу і попереджу селян, якщо б були бунти, щоб їх охоронили. Так як в. м. казав, з ними постановлю, як зможу, так і дам розраду. Залишається вся челядь в. м. в Маркучах, не хоче заїжджати. Послав й. м. п. староста двох з товариства до Бару, даючи знати, що рушився з хоругви і написав про все, що з цього кутка як тільки я вирушу, зразу шляхта виїжджає і певне бунти і допомога Хмельницького прибуває після мого виходу, не тільки мені звідси рушити, але більше війська треба обдумати, щоб селянство не бунтувало і з цим до пп. регіментарів послав. За чим сподіваємося, що має швидко вернутися; я теж буду оглядати, коли повернеться хоругв і я повернусь. Про всі ці новини п. воєвода дав знати до п. старости. Татари ще на Кодаку, що їх прислав хан. При цьому дай Господи Боже, щоб я в. м. бачив у доброму здоров'ї. В Бердичеві в понеділок запустний.”

Другий від п. Северина Потоцького до цього ж п. Третяка.

„Мості пане Третяк, м. вельми мостивий пане і приятелю!

Вчора мені прийшла відомість з України, котру переписавши слово і слово, в. м. м. пану, до прочитання, а це речі певні й достовірні. Зволиш в. м. м. пан, зрозуміти з цього листу, бо це до мене пише з тих країв мій племінник (по брату). За тим милості в. м. м. п. віддаюсь. Дано з Веледник, 4 лютого.

З обіду у Віслочі писав князь й. м. до п. стражника цей лист власноруч.

Там же послав князь й. м. до двору лист до й. м. п. коронного підканцлера такий (...)

У ньому цидула рукою князя й. м. писана оця:

[...] Друга цидула у цьому ж листі оця:

У нас ще тихо, хоч великі залоги тут і там лежать і нараховують кількадесят тисяч. Жодної зичливості від селян і жодної перестороги немає. Шпигуна неможливо дістати. Перші роз'їзди, котрі чинити наказую, приносять мені щось певне про їхню потугу. У Гомелі тільки давній зрадник чатовник Костирка напав на буди й. м. п. надвірного хорунжого, де почув про свіжі гроші на товари посланих, але і сам поліг від будників і свою ватагу втратив, котрих одних потопили, інших, посадивши в лазню, спалили. Якщо захочуть помститися або шукати справедливості, чекаю.”

На нічлігу в Дукничках (?) віддано від п. Павші цей лист:

„Яснеосвічений милостивий князю, пане й пане добродію м. в. мостивий!

Вчора вважай в полудень мені принесли копію листів від й. м. п. Третяка, ротмістра Овруцького повіту, котрі посилаю для відомості в. кн. м., п. м. м., що у м'ясопуст і після м'ясопусту сталося в Україні і в Поділлі в. кн. м., п. м. м., з цих копій зволиш зрозуміти що за переговори були. Знову о годині ночі

цього дня примчав до мене чорнобильський підстароста п. Кишмановський, даючи знати мені, що ніжинський полковник Григорій Василенко перейшов на цей бік Дніпра і став у монастирських селах у Сорокошичах і у Возех (?), як і в Чорнобильській волості, звідки до нас нема більше вісімнадцяти миль, там же зараз до Чорнобиля прислав для стацій і взяв на кількасот злотих меду і горілки, як і хліба, і там до нього з волості приведено і якби Кишмановський не був попереджений, певно схопили б його, ледве його один міщанин лісами вивів і цей тут при нас є в Мозирі. У Горностаполі також стоїть залога. У Любечі й Чернігові теж і як маю перестороги, що з тим відзиваючись, що з військом в. кн. м., п. м. м., не менший їх охопить страх. Як і тепер боячись, я, нінішньої ночі вважаю місяць минув, відправив роз'їзд у кільканадцять кінних на дві частини розділених на певні місця для відомості, будь що мені принесуть, без затримки дам знати в. кн. м., п. м. м. Як ще з України чекаю певної відомості від й. м. п. Северина Потоцького, до котрого послав дві душі моєї челяді, думаю, що з певною відомістю прийдуть, з котрою в цю ж мить до в. кн. м., п. м. м., відправляю; щодо грошей на додаткову роту, ще мені не принесли грошей і цей товариш п. Котовський ще не вернувся. Не можу знати чого їх так довго немає і ця рота сумує, котру набрав без грошей, як можу, їх затримую. Однак і про це довелося мені в. кн. м., п. м. м., донести. А на цей час з моїми послугами під ноги в. кн. м., п. м. м., віддаюся. З Мозиря 12 березня 1651 року.”

У ньому вкладені копії листів про першу в Короні щасливу сутичку.

Насамперед від п. київського ловчого до пана Третьяка.

“[...]Вийшли козаки і добровольці з міста (*Стрижівку — Ю. М.*) там же на убезпечених, які відправляли (...) * напали кілька тисяч гультьяйства, вчинили замішання. Побачили небожата за данням вістки про наступаючих гультьях, але не в час, бо не можучи допасти коней, стали битися з ними врукопашну. Котрі згідно із своєю силою мужньо чинили опір, однак мусили тікати; там же як хто міг тікали, одні охляп, а другі пішо, а на тому місці бою, зжалься Господи Боже, залишилось кілька товариства, а челяді кількадесят. З товариства напевно знаємо, що п. Єж поліг, й. м. п. (*житомирський — Ю. М.*) староста з милості Божої втік живим і п. Мощеницький прапор охляп виніс. Назавтра з Брацлава німці, отримавши відомості від й. м. п. житомирського старости, котрі від Вінниці, де мали свої квартири, наступили, хоч і не варті наших, і прийшовши, рішуче наступили. Цього наступу козацька кіннота вже не витримала, відступила, а піхота при єзуїтському костелі, оточеному мурами, потужно боронилася. Однак з милості Божої не витримала, всі там полягли. Але хоч за наше (...) * хвала Богу, що неприятель не втішився. З табору щогодини чекаємо відомості. Вчора Рафаловський, міщанин з Єзни, приїхав з Ладижина, чоловік гідний віри, котрий, покинувши жито, охляп, схопивши коня, дає нам знати, що орда на минулому тижні відпочивала біля Переяслава, а на цьому тижні біля Канева, Трахтемирова, Ржищева, Триплля мала кочувати. У Києві, їдучи з Єзни, бачив кількасот татар, котрі приїздили за стацією. Стверджують як певне, // (...) я цьому можу вірити, що є орда, але не впевнені чи це нова орда чи та, котра тут при ньому зимувала, що грасує по волості.

З цієї повісті цього селянина хоч маю свою точку зору, не запевняю і взагалі остерігаю, з найменших авіз, щоб ви були пильними і з цієї перестороги або пункту листу й. м. п. київського воєводи будьте в. м. м. м. п. п. пильні, але коли мені це подобається в. м. м. м. п. п. і браття звольте в купі залишатися. А я, хоч їх м. м інші залишили (?) свої доми, щоб і шмат Подільського кутка (не постраждав), через котрі ворота не відкрилися, залишаюся, маючи деяких їх м. собі в компанію, однак радий тому, що в. м., м. м. м. п. п., і браття, не втомлюєтесь виявляти свою готовність. Котра і я (...)*, відзиваючись до в. м., м. м. м. п. п. і братів, не меншими авізами, звідки б я їх не дістав, до перестороги в. м., м. м. м. п. п., бажаю пересилати. Віддаюся при цьому, і т. д.

В Горошках 5 березня”

Друга копія листу й. м. п. черкаського старости до й. мості п. київського воєводи ця:

Не маю часу широко описувати, бо зараз сідаємо на коней. Це в. м., м. м., повідомивши, всі вози покинувши в Барі, кінно йшли до Красного, коли був Нечай. Йдучи, насамперед вирубали Ворошиловку, звідти і жоден не втік. Потім на несподіваного Нечая напала передня сторожа, у місті п'яні були, з запустної неділі на понеділок, однак наших відігнали несподівано швидко, потім, виправившись, наші взяли їх на шаблі аж до замку втекли і там укріпилися. У цій сутичці порубано Нечая, що здох за годину. Не могли його взяти живцем, вони завели його до замку. Його брат загинув і кілька з старшини. Зачим військо наступивши, опанували обидва міста і оточили їх у замку, де фортеця дуже міцна. Ми штурмували до них, вони теж потужно оборонялись, ми не могли їх взяти. Потім настав вечір. Назавтра, тобто у запустний вівторок раненько стало в бойовому порядку, відправило німців до штурму, котрих маємо небагато і поганеньких, не всі, що були під Кам'янцем, і не могли нічого вдіяти. Капітанів двох забито, самих настріляно. Потім нашим кільком хоругвам наказано наступати, почали й нас дуже бити, челядь, коней, товариство, де і п. Пігловського поранено в руку, ротмістра, ми мусили зсісти з коней, а кинулись пішо, важко було влізти на вали й паркани, не було (...) * ми почали сокирами (?) валити землю і рубати паркани, але нам завдавали великих втрат //(...) і ніч настала, наказано відступити до табору, надіючись на те, що втечуть, тоді на шляхах поставили частину війська, але їх м. м. вели опівночі самі за руки взявшись. Тут вже бито, рубано як собак. Привели Гавратинського і кількох сотників і шляхти і попів, інших дощенту вирубали, а особливо старались мазури, не жаліючи й дітей і баб. Нечая знайшли на столі у замку, накритого килимом, у головах трупа горіла свіча. З п'ятсот селян від нас побито з гармат, у підвалах, у соломі, у хуторах знаходили немало, кожного рубали, і місто і замок і хутори дощенту спалили. Чимало здобичі знайшла лужна челядь, важко сказати скільки числом, але багато їх загинуло. Однак я думаю, що всього кілька тисяч. А це не така була потуга, як казали. Ми йдемо за ними зараз і що б уде діятися, дам знати через другого козака, але маємо мале військо. Скінчилося життя Нечая, що мав з королем й. мостю в (...) * зіткнутися, тільки на орду чекав, але Господь Бог його замисли інакше обернув.

Дано з під Красного у середу вступну (*перший день Великого посту – Ю. М.*)”

14 березня

Цього дня став князь й. м. у Бобруйську.

Направив князь й. м. універсали до деяких повітів такі:

„Ясновельможним, вельможним їх м. м. п. п. обивателям Новгородського воєводства (далі йде текст універсалу про виступ у похід — Ю. М.).

[...] До чого розумію найзручніше буде місце під Туровим, куди й посполитому татарському рушенню наказав збиратися. [...]

Дано з Бобруйська.”

Подібні до Мінського воєводства.

До повітів Речі Посполитої, щоб Речицю пильнували, Слонімського, Волковийського, Мозирського.

До Мстиславського воєводства, щоб тій стіні від Чернігова чинили заслону, а під Чечерськ збиралися.

До Оршанського повіту збиратися під Гомель, (...)*, що через малу кількість війська (...) * як звідти, так з Чечерська і з Кричеева мусять бути зведені.

//(...) До ротмістрів нового набору були б такі універсали:

Януш Радзівіл, князь, і т.д.

Й. м. п. Яну Сосновському, віленському стольнику, ротмістрові й. к. м. Оскільки я взяв достовірну відомість, що коронне військо з неприятелем щасливо спробувало, я вирішив тут же виступити з військом, котре є давнього набору і дуже мале. Тоді в. м., про котрого знаю, що маєш уже зібрану роту, прошу нагадувати і наказую, щоб зі своєю хоругвою, яка тепер є, хоча б у всьому і не зовсім була готова, одразу із становища вирушав і до мене якнайшвидше йшов тою лінією на Брагин і Любеч, а іншому товариству за собою наказав поспішати. Дата.

Подібні до п. литовського підстоля, щоб зі своєю козацькою хоругвою і драгунською ротою якнайкоротшим гостинцем на Пруховичі до Брагина і Любеча.

До п. Єльського, пінського маршалка, щоб йшов до Брагина і Любеча.

До п. Воронича, щоб йшов на Кобрин, на Ляхву до Брагина і Любеча.

До п. писаря брестського також.

До п. гродненського хорунжого і т. д.(?) як і до п. литовського підстоля.

До п. хорунжого в. литовського, щоб з драгунською компанією поспішив до Брагина і Любеча.

До п. Славковського, ротмістра піхоти, також.

До татар ВКЛ вийшли такі універсали:

„Януш Радзівіл, князь, і т. д.

Уродженому Скірмунту, найманому хорунжому, також мурзам, маршалкам, уланам і всім взагалі татарам ВКЛ його хорунжества.

Видавши свої перші до вас універсали, котрими до готовності сидання на коней нагадував, нинішнім універсалом нагадувати і суворо наказую, щоб ви досить чинячи своєму обов'язку і виразної минулого сейму конституції зразу сідали на коней і якнайкоротшим шляхом спішно йшли під Туров, де застанете старшого над вами мною призначеного.[...]”

Подібні до Яги Чимбайовича, улана, рудницького хорунжого.

До Давида Яшинського, хорунжого троцького.

До Еліаша Заблоцького, хорунжого ялогирського.

До //(...) Чимбая, улана, хорунжого уланського.

До Давида Тарасовича, хорунжого кондрацького і мереславського.

Відправив князь й. м. заради трьох шести фунтових гармат свого покойового Носовича до Слуцька, котрому дав таку пам'ятну записку (*далі йде текст цієї записки, де йдеться про доставку цих гармат до Бобруйська — Ю. М.*)(...)

15 березня

З віленської пошти дійшли ці листи. Насамперед від й. м. п. коронного підканцлера цей:

„Яснеосвічений князю, милостивий пане жмудський старосто!

Мій вельми мостивий пане і брате!

Що з України нового прийшло, даю знати в. кн. м., м. м. пану. З милості Божої справа почалася непогано, бо і Нечая забито і п'ятнадцять тисяч найкращого війська полягло на полі бою і далі до неприятеля уже йшов й. м. п. чернігівський воєвода. Хай Господь Бог його щасливо придушить. Військо в. кн. м. думаю, не стоїть без діла і виступає проти цього ж неприятеля, у чому я убезпечую й. м., п. чернігівського воєводу і щодня чекаю втішних новин від в. кн. мості. Всі реляції згоджуються у тому, що Хмельницький з військом і татарами до замку (?) в. кн. м. мав йти, хіба що його сама ця поразка Нечая від цього підприємства мала відволікти. Більше не пишу, бо як мені про готовність в. кн. м., так і звичайну відвагу тамтого рицарства добре знаю. //(...)

У ньому вкладена копія листу від й. м. п. чернігівського воєводи така:

21 лютого. З Красного.

Маю це собі доручення, щоб вчасно про прогрес війська й. к. м. давав знати в. м. м. пану, бо це і свою вірність в. м. м. п. я обіцяв і до цього сама слушність мене веде, щоб з реляції в. м. м. п. все те, що тут діється стане відомим к. й. м., п. м. м. Повідомляю тоді, що вже і брацлавський полковник Нечай, із своїм братом Кривенком і кількома тисячами дружини поліг у Красному, і його артилерія вже знаходиться в моїх руках. Став я вести переговори з тими, котрі закрились в замку, і доводив, щоб козаки йшли за лінію, а міщани своєму дідичному пану віддали належне послушення і підданство, що я сюди прийшов не для якоїсь війни, але щоб міг принести вітчизні належний мир і щоб Військо Запорізьке при своїх вольностях залишалось; але були впертими, що воліли загинути, ніж вклонитися й. к. м., пану м. м. Дістав і Гавратинського і кількох інших значних козаків, //(...) взагалі за поміччю Божою ледве не вся старшина Брацлавського полку тут пропала. Однак Хмельницький озброюється, а тут підкріплення йдуть дуже ліниво. Тому вельми прошу в. м. м. пана, щоб цих там їх м. м. не забув підігріти, щоб своєчасно підкріплювали щуплість коронного війська. А при цьому, щоб в іншому артилерія ніж (...) * залишалася порядку, бо для (...) * пана Радванського значна затримка відбувається у послужі Речі Посполитої, а за цим зручний час втрачається для

(...)* цього, що нам мало принести значну користь. Я вже, котрий і своє життя готовий покласти за гідність й. к. мості і свого не жалів би кошту, але і т. д.”

Параграф при тому листі написаний:

Вельми прошу, щоб мене в. м. не зволив мати за такого, що відмовляється, що не своєю рукою пишу, бо я дуже заклопотаний і тепер недавно прийшла відомість, що на відсіч Нечаю кілька полків рушив до Красного, котрих (*нечаївців -Ю. М.*) хочемо привітати з Божою поміччю.”

Цидула від й. м. п. київського воєводи 26 лютого з Ущ.

Після скінчення мого листа прийшла відомість від мого рідного брата, що вже ллється кров і почалася війна щасливо з Божою милості. Це мене тільки лякає, що наших ще мало, якщо відправивши цей гідний довіри став при унії щоб прибуло війська або підуть далі в цю Гуцу, а орда швидше новин виглядати. Листи в. м. м. п. однак пішли до Києва, Господь Бог знає, чи вже можуть бути погамовані речі. Заради Бога, щоб підкріплення поспішали, а мені й. к. м. що накаже чинити, бо я там сам на березі прошу про швидку інформацію. //(...)

Від й. м. князя референдаря цей один лист:

„[...]З України щораз підтверджують, що Хмельницький свого сина Тимошка відправив з великою кількістю козаків і татар. Нечая в інший бік пустив, котрий вже був деякі міста з того боку лінії заселив, але за наступом й. м. п. чернігівського воєводи з військовими людьми з Шаргороду і з Вінниці і з інших міст відступив. Хмельницький має при собі частину ногайської орди, а з Криму тільки п'ять тисяч. 6 лютого мав йому на поміч послати, що вся потуга навесні сам до нього обіцяє прибути. Коронне війська мало вже не привіталось до цього часу з козаками, скоро чекаємо відомостей. Суворі універсали видані, щоб першого березня всі хоругви стали у таборі, особливо ті, котрі до й. м. п. чернігівського воєводи призначені. Вийшли при цьому і до Корони універсали подібні тим, котрі в. кн. м. послали, до воєводств і повітів, щоб всі, як на коня всідаючи, були готові.[...] З Варшави 4 березня.”

Від цього ж й. м. ксьондза референдаря другий лист такий:

Після написання мого листа під час самої проповіді з пошти з України принесені листи від різних //(...)

В цей же час посланець від п. чернігівського воєводи примчав з Красного, котрий був у цьому бою, з доброю з Божою милості новиною. Й. м. п. чернігівський воєвода заради швидшої відправки артилерії з Кам'янця трошечки там затримався, звідки пішов з військом повз Бар, не відступаючи до Бару, послав до й. м. п. брацлавського воєводи, просячи, щоб для знесення з собою, хотів з ними бачитися; і так сталося, що в Станіславові, чотири милі з Бару, знесли з собою, а й. м. п. чернігівський воєвода, доставши «язика» про Нечая, що відступив із Шаргороду і є з своїм полком у Красному, кінно, залишивши артилерію в тилу, поспішив до Красного і там у понеділок запустний, взявши місто, а тих козаків, що були в місті, порубав. Нечай, вискочивши із замку, бо там із своїми укритися, давав місту потужну підмогу. Нічого однак не вдіявши, відступив до замку, (...)*, що був дуже оборонний, і потужно боронився; з трьох сторін було встановлено гармати і протягом понеділка та вівторка наші

штурмували їх. Посилав й. м. п. чернігівський воєвода, обіцяючи їм життя, аби лиш піддалися, бо не з тим наміром прийшов, щоб їх громити, але щоб Військо Запорізьке було заспокоєне переговорами і залишалось при своїх вольностях. Так запекло і відчайдушно вони стали, що воліли загинути, ніж піддатися. Після цього у середу на світанку їх здобули штурмом, Нечая з братом забили і всі були порубані, а їх там було п'ятнадцять тисяч реєстрових козаків Брацлавського полку і так вважає вся старшина цього полку полягла, на котрий полк Хмельницький покладав свої великі надії. Вся артилерія, котра була в них, дісталася й. м. п. чернігівському воєводі, місто Красне спалено. За чим, натхнені таким щасливим початком, наші пішли далі, звідки, дай Боже, щоб ми щоразу втішні новини чули. Однак стверджують в'язні це (...)*, що майже вся козацька потуга з татарами рушила на Литву і тепер і перед цим майже щоденно перевіряє озброєння. Це що на цей час прийшло, повідомивши, Господа Бога прошу, щоб в. кн. м. з військом ВКЛ швидко поспішав проти небезпеки на литовських кордонах, щоб втішне якнайшвидше можна було почути. Тут знову в Короні палкі універсали видають, щоб всі хоругви якнайшвидше поспішали на допомогу до й. м. п. чернігівського воєводи. Ніскільки не сумніваюсь, що і в. кн. м. також маєш пильне око на небезпеку, яка насувається на край. Я (?) (...) * Господа Бога прошу, щоб пощастив в. кн. м. Мої понижені послуги віддаю в милостиву ласку в. кн. мості. З Варшави 4 березня.”

(...)* віддана від п. Павші, а в лист вкладена копія листу й. м. п. київського воєводи, писаного до овручан, така:

“[...] Я ще не маю досконалої відомості від й. м. п. черкаського старости, мого рідного брата, чекаю на неї, але вже скрізь чутка, що в Шаргороді почалась війна між нашими і козаками. [...] Якщо тоді це не відміниться вже кінець комісії і надії на мир, на конференції, котрих в. м., м. м. м. п. п., вимагали встановлюючи з гетьманом і полковниками Війська Запорізького, з тою ж в. м. м. потребою підтримувати ближнім полком війська ВКЛ., і перебували у найбільшій обережності.[...] А якщо Господь Бог поблагословить нашим, не до Вісли, але до Дніпра, до столиці н. м. м. бралися.[...]

З Гощі 24 лютого.”

Були відправлені листи віленською поштою.

Й. м. п. полоцькому воєводі був посланий приповідний лист на набір сотні козаків. Для них приставство Тельшу, Тришку. З універсалами нового набору був посланий спеціально козак з-під хоругви Карацевича Яшинський, котрому було вказано шлях.

Також на мозирську пошту писав князь й. м. до п. Павші, щоб сам якнайшвидше до нього прибув, щоб якщо це (...) * розуміє, знісся з овруцькими хоругвами і радив, щоб з військом ВКЛ з'єдналися.

16 березня

Готувався похід п. мозирського підсудка до Бихова.

Насамперед був даний лист до й. м. речичького судді:

[...] При цьому пам'ять цьому ж й. м. п. мозирського підсудка до Бихова дана ця:

„[...] Хоча б він цей міст міг робити в Могилеві, однак з певної обережності це не чинить, особливо тому, що зараз це було б оголошено, неприятель був би попереджений. Тим же способом легше цього уникнути, бо коли б у Бихові будуть готувати, то така буде думка буде, що це роблять для панської або своєї власної потреб. В цьому упевнити, що скільки це б не коштувало і не важило б праці, все це при військовій сплаті буде віддано й винагороджено, на що я свою гарантію зразу ж готовий послати.

Порох Речі Посполитої, котрий там з минулої війни залишився, замовити байдаків скільки треба, аби за данням знати зразу туди, куди буде призначено, могло бути сплавлено.

Ці байдаки замовити, запевнивши всіх ремісників доброю від мене платою, і того, хто міст під Речицею робив, ретельно розпитати і до цієї ж роботи його залучити, вчинивши з ним постанову і запевнивши йому заплату на його умовах.

Домовитись про шістдесят мушкетів з замками для піхоти, а якщо будуть готові, то одразу заплатити”.

Друга відправа цьому ж й. м. пану мозирському підсудку до Могилева.

Лист до могилевців був писаний цей:

[...]

Пам'ять цьому ж до Могилева:[...]

Взагалі неприпустимо, щоб не можна було знати, що діється на Україні. Якщо б щось від шпигунів або людей з тої України взяв (інформацію), затаїти (?) її суворо заборонивши, до мене всі не затримуючись відсилали

Пороху, свинцю, селітри і інших належних до військових потреб, щоб українцям купувати, а своїм купцям возити, і додавати їм не дозволяли і боронили. Взагалі всього цього щоб швидше нам додавали, а до табору за гроші виставляли; купцям, щоб з провіантом, напоями, хлібом, вівсом і потрібними війську товарами зразу (везли) до табору, де про це довідавшись, наказували притягнути, запевнивши їм всіляку охорону.

Також ретельно старатися про сотню німецьких мушкетів і їх сторгувати.

Також старатися про шістдесят мушкетів з замками для польської піхоти, їх сторгувати, а якщо знайдуть готові, то купити”.

Гарантія ця:

[...](далі йде текст гарантії даної Я. Радзівілом — Ю. М.)

Цього ж дня прийшла піша компанія пана капітана Пшипковського, у котрій дев'ятнадцять рот.

Друга компанія капітана Больта, у ній шістнадцять рот.

Принесений надвечір лист від п. Павші, в котрому ясно говорить (...)*, що козаки збираються до Чорнобиля і ремонтують штакет. Селянам же в околиці завдають жорстоких мук, довідаючись про гроші. Друга, що один чорнобильський монах, покозачившись, став у них сотником. Вночі в. кн. м. послав козака з двома кіньми до п. Павші, щоб до нього прибув.

17 березня

Відправив князь й. м. власноручно на варшавську пошту до двору:

До й. м. ксьондза канцлера

коронних

До п. підканцлера

До ксьондза й. м. пана конюшого

До ксьондза литовського рефендаря.

Прийшло драгунів й. м. п. литовського стольника двісті кінних.

У вечері принесли й. м. пану надвірному хорунжому від пана гомельського підстарости цей лист: //(...)

„Велебний мостивий пане хорунжий ВКЛ!

Пане і добродію мені вельми мостивий!

Посланець, котрого я посилав до полковника Небаби, не застав його у Чернігові, однак застав його наказного Забілу, котрий керує всім полком. Що мене відписує, посылаю дану цидулу до в. м. м. пана; вже є певна відомість, що в Україні почали бити по лобах, як в. м. м. пан з даної цидули зволиш зрозуміти, бо явно говорили про це козаки і міщани в Чернігові перед моїм посланцем, що князь й. м. пан руський воєвода наголову розбив полк Нечая, котрий був під Красилівкою на залозі, і сам Нечай поліг в цьому бою, тіло якого, привезене до Києва, поховали. Орди тридцять тисяч за Ромном, під містечком Воронковим, стоїть наготові, котрих може бути й трохи менше, ніж подають, однак безперечно, що до цього Небабиного призначені полку, у котрому, як згоджуються всі шпигуни, є п'ятнадцять тисяч готових до бою; біля Чернігова гультайство перш за все на Гомель має умисел наступити зі всією потугою. Артилерії понад десять гармат, споряджено в дорогу, чекають щоденно тільки наказу від Хмельницького. Пан Криштоф Фащ був взятий в Городні зі своєю челяддю, терпить у Чернігові тяжке ув'язнення, Господь Бог знає, чи буде живим, (...) * йому погрожують помститися за смерть Нечая, що у них неважко; у Гомельській волості вже кочує гультайство, бідних селян внівеч обертають, громити їх не маю чим і ким, залишаючись у невеликій громаді. Про порох зволь в. м. м. м. пан, пильно постаратися, бо його мусить бути немалий розход, цейгауз убогий, жодної порядної гармати і однієї не має Гомель, зволь в. м. м. п., домовитися з й. м. паном гетьманом, щоб звідкілясь зволив дістати порядну гармату і швидко доправив її до Гомеля, бо певна річ, що табором задумують йти під Гомель. За цим Господа Бога прошу, щоб в. м. м. пана і добродія, здоровим (бачити) і т. д. Дано.” (далі йде текст листа чернігівського наказного полковника П. Забіли до гомельського підстарости, який був наведений нами вище під № — Ю. М.) З приводу взятої відомості про піймання (козаками) п. Фаща писав князь й. м. до гомельського підстарости:

„Пане гомельський підстаросто!

Дійшла до мене вість, що пан Фащ, шляхтич вашого краю, який нічого не підозрював //(...) і був забезпечений миром, був взятий у власному домі якимсь гультайством, тому в. м. нагадую, щоб пильно довідався, хто це зробив і мені дав знати. А якщо козаки, яких не розумію, бо жодного не мають від нас приводу (не скажуть хто це вчинив), тоді напиши в. м. до їхнього старшого, який у Чернігові, щоб його (Фаща) випустив цілим, а тих свавільників, що мир порушують, покарав. Бо я сюди приїхав для того, щоб в цих кордонах був збере-

жений мир, якщо ж таким способом будуть ламати і цього пана Фаща одразу цілим не відпустять до мене, тоді цих всіх, що колись були козаками, котрих тут по волостях маса, а їм за це нічого не було чинено, накаже стратити. Бо якщо к. й. м. і Річ Посполита всім козакам пробачили будь-що зроблене ними, а вони чомусь мають мститися шляхті за те, що колись було. І вдруге нагадую про скору відомість. За цим віддаюся милості в. м. Дата.

18 березня

Рано від п. Гродзицького віддано князю його мості цей лист:

„[...] Дано в Вільні 5 березня.”

За відданням котрого писав князь й. м. до скарбничого цей лист:

[...]

Написав і до ротмістрів, що бували у скарбі для відправ, якщо б їх якимись торгами було затримано або хотіли б втомити (?), щоб офіційно протестацію на скарб занесли, а все покинувши, примчали сюди, до Бобруйська.

[...] Цього ж дня їздив князь й. м. за три милі від Бобруйська до Берези для огляду деяких кінних і піших хоругв, котрі бачив дуже куці, ледве давши число, до котрого після комісії зменшені доповнення.

19 березня

Дав Отрошкові, вїту Горволинської слободи, на набір добровольців — черні такий лист:

„Януш Радзівіл.

Повідомляю, що маючи досвідчену по цих всіх часах реbelie і нинішніх бунтів вірність і зичливість Отрошка Сенеченка, вїта горвольської слободи, дозволив йому набрати молодців і козацьку дружину, яку він де тільки зможе набрати. Котрих має привести і представити до табору, або там з ними діяти, де звелить наш гетьманський указ. Я ж тих, хто при війську ВКЛ буде ставати, запевняю у ефективній всілякій безпеці і охороні за охоту і відвагу, котрі вони будуть виявляти й чинити. І на це даю йому цей універсал з підписом моєї руки і скріплений моєю печаткою, нагадуючи місцевій черні, щоб обдумавши, козацьку сваволу, котра їм тяжка і більше злого і останню згубу принесла, охоче до нього збиралися і службу швидше своєму власному пану й. к. мості і Речі Посполитій вірно віддавали.”

Також до державців і обивателів, щоб цьому не перешкождали, цей універсал:

„Їх м. м. п. державцям і обивателям місцевого краю.

Ян Радзівіл, і т. д.

Зі своєю приязню рекомендуючись, повідомляю, що Отрошко Сенченко //(...), вїт Горвольської слободи, піддався добровільно набрати добровольців і що тільки зможе привести місцевої черні до війська ВКЛ, щоб в. м. м. йому не боронили, ані жодної перешкоди не чинили, взагалі дивлячись на те, що нинішня сваволя мусить бути погамована якимсь способом, прошу, щоб сприяли цьому. За цим милості і т. д. Дано і т. д..”

Пану Черніку на добровольців дав універсал. Збиратися у Речиці і Холмечі.

[...] Відправив ротмістра к. й. м. п. Курпського до Хойник, котрому дав такий наказ:

Призначаю йому місце на становище Хойніки, у котрому він стане з приданими хоругвами, тобто п. Шварцофа рейтарською, п. Потія козацькою, п. литовського стольника двома драгунськими. З котрими станувши там, щоб тримав добрий порядок, як належить.

Підданих, котрі знати зичливі, жодними обтяженнями не дозволяв обтяжувати і (...)*, особливо тримаючи пахолків на віжках і в страху.

А щоб цим його влада була більша і результативніша, не тільки всіх подаю у владу, але страчувати дозволяю кожного непослушного, свавільного і проти військових артикулів виступаючого, даючи йому над ними повноваження полковника, і придаючи йому авторитет гетьмана, щоб його так слухали як і мене самого.

Всіляку обережність буде мати, а з п. Павшею до Бабич постійно зноситися, один другому помагати і це чинити спільною угодою, що тільки можна до доброго знайти.

Штакет або паркан коло містечка зразу побудувати заради безпеки і полегшення сторожі.

Такий же другий наказ дав п. Павші, відправленому до Бабич:

Хоругви до Мозирського полку придані, пана Погирського, пана Павловича козацькі, капітана Вехмана, капітана Ельшніца драгунські компанії.

Дано пану Курпському для драгунів одну бочку пороху, свинцю п'ятдесят фунтів.

Пану Павші дві бочки пороху, свинцю сто фунтів.

Цьому ж пану //(...) Павші дав другий універсал до обивателів Мозирського повіту цей:

[...]

Лист же до хоругви Овруцького повіту такий:

[...] Був даний приповідний лист п. Ромашкевичу на польську піхоту.

[....]

20 березня

[...]віддав товариш гусарської хоругви й. м. п. стольника ВКЛ від свого поручника лист, з котрого довідавшись кн. й. м., що пішли на Могилевщину, був цим дуже вражений і лаяв їх за це.

В сам вечір було віддано листи князю й. м. п. Павші і капітана Вехмана ці:

Від п. Павші ці:

„Я. о. м. кн., п. п. м. мостивий!

Зустрівшись з драгуном п. Вехмана і взявши у нього листи, цієї ж години посилаю як належний в. кн. м., так і мій з цією копією, через цього урядника Розражевського. З них в. кн. м. зволиш зрозуміти, які замисли цього зрадника. В. кн. м., п. м. мостивий, зволь якнайшвидше наказати хоругвам йти до себе. Будь — що той роз'їзд від Чорнобиля принесе, котрий ще у п'ятницю пішов, у цю ж мить буду давати знати в. кн. м., п. м. мостивому. А сам давши трохи відпочити коням, всю ніч у Божий час рушу до Мозиря, щоб міг завтра бути у Мозирі. П. Павловичу і й. м. п. Курпському і іншим хоругвам зволь в. кн. м., п. м. мостивий, наказати якнайшвидше до нас поз'їжджатися. Бо мало не ліпше всім

нам в Бабичах стати, не розділяючись, для більшої і потужнішої сторожі. А чи можна і більше хоругв щоразу прислати до нас і до тих овруцьких хоругв, приїхавши, дасть Господь Бог, я зразу відправлю, щоб до нас приєднувалися. Я у своїй повинності і для виконання поважного наказу в. кн. м., п. м. м., не буду припиняти старатися, а мого Господа Бога буду просити про те, щоб якнайчастіше чув про добре здоров'я в. кн. м. Мої послуги під ноги в. кн. м., п. м. м. віддаю.

Дано в Казимировій слободі 20 березня.”

Цей же від п. Вехмана:

„Я. о. м. кн., п. п. м. мостивий!

Лист від Мозиря сьогодні вночі з маєтності й. м. п. Левкевича з Розражева було принесено, котрий лист було писано чотири дні тому як цей посланець каже; котрого листа я зразу посилаю копію в. кн. м. через свого драгуна, давши йому й усно передати, бо пошти з Мозиря нема; через Прип'ять драгун ледве переправився, бо лід від берегів геть відійшов. На підслухування я вчора відправив десять кінних до Брагина, а сьогодні відправив дванадцятьох під Чорнобиль. Як тільки принесуть якусь відомість, не затримаюсь поінформувати в. кн. м. Про порох і гноти ревню прошу в. кн. м., бо його маю дуже мало, ледве по шість-сім набоїв кожному драгуну. Гнотів взагалі не маю. Все що їх було, через часті сторожі не стало. Драгун теж (...) не тільки самі решта (?) гонять, що не мають з чого жити, але найбільше падають їхні коні, бо нема чим їх годувати. За цим віддаюся і т. д. Дан з Мозиря 18 березня.”

У ньому вкладена копія листу урядника Розражевського до Швейковського:

Завжди тут у нас на залагах щоденно інші новини з Києва, що у Горностаполі бувають, тут в Розражеві, так теж і в Іванкові ще пан (...) за двором кривди не чинять, що млинів беруть //(...) і тепер тут були козаки з Чигирини і самі купці прийшовши, казали їх челяді (...) і в Спасовичах взяли кілька коп і тут в Розражеві підкували коней і так йому наказали (?) (...) із Розражева вийти до Горностаполя. Я тим часом був у Києві(?), тоді вже козаків –добровольців зібралось дванадцять тисяч. А цих реєстрових вісім тисяч і всюди листи подавано скликувати добровольців до Іванкова і Горностаполя і там собі зібрались, чую, що чорнобильського старосту втопили і орендарі повтікали і так [їхніх] дружин, спіймавши, мучили і втопили. Орда одна стоїть напроти Києва за Дніпром з якимсь полковником Канизою, для чого скрізь позаду (...) дають стацію. А друга орда тут, на цьому боці, шість миль від Києва (...) при мені кияни дали вівса двісті мір, також і хліб, і гроші дванадцять тисяч і скрізь беруть. Друга (новина), що Хмельницький там у Білій Церкві, і київський полковник при мені до нього поїхав і так скоро, чую, приїде звідти, так козаки, кажуть, зараз підуть і Переяславський полк тут до Київського, також і добровольці проти Мозиря і Турова. А цей Криса під Стародуб має йти із ордою. За цим і т. д.”

21 березня

Рано зразу відправив гінця кн. й. м. до п. Павші, написавши до нього такий лист:

„М. п. ротмістр!

(...)* тільки тими кількома сотнями людей, про котрих в. м. пишеш, але і з першими, якщо буде у цьому потреба, я готовий дати допомогу підкріпленнями в. м., у зв'язку з чим і до п. Курпського пише, щоб з людьми при ньому будучими трохи (...)* обернув і на відомість від в. м. чекав.[...]

Цидули у тому ж листі такі:

Про це знай також в. м., що я наказав татарському посполитому рушенню збиратися під Туров, перестеріг деякі повіти, щоб чинили заслон тій стороні, навіть і певні хоругви нового набору йдуть тим шляхом від Полісся. [...] Про доброго «язика» старайся в. м. якнайстаранніше, тільки такого, щоб міг від нього отримати достатню інформацію про неприятельські війська, де стоять і в яку сторону думають обернутися; також і про татар, якщо є при них, і як багато їх може бути, і в яку сторону приготувалися піти.

До п. Курпського цей:

„Януш Радзівіл.

Пане ротмістр. З людьми, які є при тобі, йди в. м. поволі, не озираючись на хоругви позаду, а з ними з'єднавшись, вози на певному місці залиши в. м., сам же до Мозирщини вправо взявши, з паном Павшею одразу про все знесиш, //(...), і якщо б звідти жодної не було б небезпеки, тоді на ординування собі в. м. можеш йти місце. За цим в. м. Господу Богу доручаю.”

До п. Павловича цей:

„Януш Радзівіл.

П. ротмістр. Як я перед цим наказував, так і тепер неодмінно наказую, щоб ви з своєю хоругвою до Мозиря якнайшвидше вдень і вночі поспішали, щоб там у середу неодмінно могли стати, але оскільки не тільки раптова потреба, але і ріки, що вже розпускаються, наказують поспішати. А про це знайте, якщо від п. Павші буде атестація, що ви цього дня не зможете стати в Мозирі, тоді і там вас певно меч дістане. Дано.”

Подібний універсал хорунжому капітана Ельшніця з драгунської компанії.

До й. мості пана литовського стольника відправив, поновивши свого першого універсалу на Веснівку і Красне село, і до п. литовського підскарб'я написавши, щоб за асигнацією був відданий.

Обідав князь й. м., на котрому мав у себе старшого бобруйських оо. єзуїтів і місцевого князя плебана.

Після обіду від пана надвірного литовського хорунжого принесли лист і цидулу від козацького полковника.

Цидула козацького полковника Небаби перекладена з русинського оця: *[далі йде текст листа М. Небаби, який наводився нами вище під № 69 — Ю. М.]*

//(...) На цей лист князь й. м. своєю рукою відписав у такий спосіб:

„М. пане хорунжий!

За швидко присилку листу п. Небаби дякую. Однак знати, що зачіпати не хочуть або бояться. Але найліпша буде проба з відповіді на мій лист, писаний до п. підстарости, котрий зичить, щоб там в оригіналі був посланий. Як з того вчиниться, що шляхтича взяв, який дома мешкав, побачимо. Безсумнівно, що

їм це гидує що Гомеля, так їм потрібного, не мають: треба великої обережності і якщо що є гомельських доживотників нагадуй їм в. м. м. п., щоб пильнували замку, бо в. м. (?) сам допоможе тому, що не втратять данини. З Биховим, Чечерськом, Кричевом треба мати зв'язок, бо моя допомога важка через розливи ріки. Так зачіпати їх не зичу, як тепер діється і на що вони скаржаться, бо як і раніше доброго «язика» мати не можемо, але коли надасться okazія, котрої пошукати не завадить, схопити такого, щоб про все від нього довідатися, не тільки не забороняю, але прошу, а коли б хоч самого Небабу. Я просив двох або трьох здатних до шпигунства, так і тепер повторю, а себе милості в. м. м. пана віддаю. З Бобруйська 21 березня.”

У цей день прийшла компанія (...) * піхотна; в ній крім офіцерів, вісімдесят один солдат.

22 березня

Повернувся шпигун відправлений під Любеч. Цей приніс такі відомості, що чати чисельністю в сорок тисяч протягом всієї зими пильнували дніпрового берега, боячись нашого наступу з нашого боку. З коней і вночі не зсідали, тепер коли настала відлига і почали розпускатися ріки, роз'їхалися по домах, з усією потугою стягуючись до Чернігова. Шлях під Лоевом за Дніпром від ріки Сож лісом зайняли на чотири милі. У Любечі всіх козаків тільки півтори тисячі, інші вглиб пішли. Любеч після наступу війська про піддання думає і більша частина міщан цілком за це. У Поповій горі наші люди вирубали чотириста покозаченого гультьяйства, котрі і чії люди це були, жодної інформації дати не міг.

Про Хмельницького, що після взяття відомості про розгром Нечая з Брацлавським полком у Красному, зразу рушив і з усією своєю потугою йшов прямо під Брацлав.

Про коронне військо, яке відступило з-під Брацлава і стало під Корцем.

У Чернігові відбувся похорон з великими церемоніями і зібранням людей одного славного полковника і двох старшин, забитих ляхами як (...) *, що за душу // (...) Нечая, його брата, з старшини при мені забитої, про (...) * цей чинили, ніякої війни не бажають, але тільки на самих коронних думають мститися”.

Того ж дня дійшов до князя й. м. посла від п. сандомирського, відправленого до Москви, такий лист:

“[...]В Борисові 19 березня.”

У нього вкладена ця цидула:

“[...]Оскільки вже й. м. п. коронний гетьман почав і мав рацію, що за лінію перейшли і бунтували селян. Вже сюди швидко просунулися, а зичив би, щоб в. кн. м. до однієї мети прагнули з коронними, коли б атакував Київ, а я б хотів старатися, щоб московіти показалися від Полтави до Говтви, (...) * добре укріпивши і комісара придавши, чого б зичив й. м. п. старості Стерницькому, зі мною будучого, бо чую, що московське військо є коло Трубецька. Одночасно я б хотів, щоб в іншому місці від Тору (?) донські, астраханські, калмики стали табором. То цим кшталтом могла б козацько-татарська ліга бути розірвана [...]. Або якщо б Хмельницький просив миру, хоч би й брехливо чинив, тоді зичив по-старому

гніздо війни мати коло Києва, щоб й. к. м. з цими зібрався військами. Посполите //(...) рушення щоб по всіх воєводствах було на своїх прикордоннях, трьох полковників позаду для придушення бунтів залишивши від Поділля, Волині й Полісся до ВКЛ, також в особливому місці. А щоб й. к. м. універсалами селянство заспокоював, добрим пробачав провину, злих і бунтівників щоб видавали, свої скарги щоб приносили, а не знали, що угода могла вгасити цю пожежу [...]"

На котрий лист вчинив князь й. м. таку відповідь: [...]

Чого б самі наші зрадники дізнали б були, коли б вчиненої з собою постанови самі злісно не розривали і шматували. А за цим всіляким способом до цього зичу вести справи, щоб цар й. м. своїм військам не наказував рушатись, наказав стати одним до Дону до Азова, а другим під Путивлем. На ті сторони хан з ордами мають пильність і про укріплення власної безпеки неодмінно буде дбати. На це Хмельницький з козаками мусить оглядатися. Що само певне їхні сили розірве і коронному війську відкриє поле. Для цього дуже потрібно калмицьких татар звернути на Крим, котрі можуть там багато чого вчинити з присутністю військ, що стоять над Доном. У Литві нам в такому разі (...) * вважав би, щоб цар й. м. скільки-небудь свого війська (...) * не смів би неприятель жодних загонів кидати на Мстиславль, Кричев, Могилев, на котрий має великий апетит і недарма, бо певне б їм стільки ж інших сил прийшло (...)

Дано з Бобруйська.

У цьому листі //(...) вкладена цидула власною рукою князя й. м. писана, оця: [...] Дорога п. Отвіновського до Криму не може нічого перешкодити; не втрачаємо довіри до них, що постійно і тепер, що треба в. м. м. п. знати, від Хмельницького до Москви, а від них до нього мчать посланці. [...]

Друга ця:

[...] Початок успіху, хвала Найвищому Богу, добрий, але якщо це певно, що тут від Овруча у нас говорять, що знову назад під (...) * а як селянство шушукається (?) з прибуттям багатьох людей. Що ж це є у своїх забрати, а розлюченому неприятелеві додати духу. Сьогодні — завтра чекаю на певну відомість від шпигунів, бо знати при почестях, котрі всюди віддають забитому Нечаю, тріумфують, що помстилися (?) за своє. Ми ж тут, на нашому прикордонні, що маємо чинити, в. м. м. п., сам будучи подорожним, візьми до уваги. [...]

Приїжджав п. полковник Тізенгауз п. полковник-лейтенант Ганскоф, з котрими князь й. м. обідав.

Після обіду виїхав князь й. м. в поле, де була преставлена почтами гусарська хоругв й. м. п. смоленського воєводи.

Приїхав поручник хоругви князя й. мості гусарський, пан мозирський староста з товариством, котрий з князем м. вечеряв.

Кладучись спати, писав князь й. м. до п. Гедройця, капітан-лейтенанта, хвалячи його за те, що згідно з наказом, із Стародубу пішов на Чечерськ, про що наполегливо просив тамтешній підстароста; тоді повинен старатися про провіант, чого якби не вчинив, будуть звідти виведені.

23 березня

Дійшов князя й. мость лист з Гомеля від капітана Монтгомері, у котрому той на нехватку і тяжку нестачу жаліючися, просить про вказівку місця для взяття хліба на свою компанію, отже і про наділення і про підкріплення. Князь й. м. наказав відписати, що й. м. п. надвірному хорунжому показаний хліб, котрий між всіма порівну мусить поділити. А щодо залоги гомельського замку, то ні сам відзиватися, ні жодного офіцера для отримання у скарбі не може відправити, тоді відшкодування грошей своєму князь й. м. ініуєт і йому відішле. Для чого призначений п. Зубович і звичайна наділення на сорок чоловік послана до його рук.

Був відданий і лист від п. чечерського підскарбія, у котрому за укріплення того місця поставленням там стародубської піхоти подякувавши, просить про вказівку, де взяти хліб, для роздачі (?), що його у Чечерську самі мало мають і з України за гроші мусили діставати.

(...)//(...)

Від пана мозирського підсудка дійшов лист князя й. мості цей:

„Я. о. м. кн., пане і добродію мій милостивий!

Приїхавши до Бихова 20 березня, віддав листа від в. кн. м. п. Богушевичу., котрий є бихівським старостою. Що стосується додання провіанту, я купив до табору в. кн. м., п. м. милостивого; обіцяв п. Богушевич, коли ріка розпуститься і нею можна буде проводити, де з війтом і євреєм орендарем знайшов (?). Щодо байдаків, може бути з кільканадцять у Бихові, але тепер треба готових грошей і вони не хочуть задовільнятися скарбом. За чим про це знесусь з панами могилевськими райцями, але на гарантії в. кн. м. не погоджуються, тим більше на моїй гарантії. Про міст ніяк не хотів дозволити пан Богушевич, щоб тут у Бихові він мав робитися, бо важко дістати дерево, за кілька миль дерево на будинок самі дістають. Друге, що цього ремісника, який робив міст у Речиці, нема в Бихові, аж в Черегі будує кляштор і є умовлений на цілий рік. Зараз спеціально для того мостовничого до Черегі пошлю з Могилева, щоб прибув до в. кн. м., п. м. милостивого. Ніякого пороху тут в. кн. м. у Бихові нема, а що послано з Речиці, то дуже питався про нього. Бихівський єврей-орендар казав, що його повезли до Смоленська, а тут у Бихові не залишилось. Мушкетів з колами у Бихові не використовують, тільки з такими (...)*, а по 10 зл. сторгували мушкет, інакше нічого. За три тижні по святках обіцяють поставити, де для зразка посилаю (...)* шнур і залізні кулі, якщо в. кн. м. накажеш робити, то вони вимагають задаток у двісті злотих грошей. Тоді звели в. кн. м. якнайшвидше і гінця відправити до пана Богушевича. Відправивши цього посланця до в. кн. м., п. м. милостивого, я й сам виїхав до Могилева і що там вчиню і ухвалю, не затримаюсь дати знати в. кн. мості. Затим мій понижений уклін віддавши, Господа Бога мого прошу, щоб якнайшвидше побачив в. кн. м., п. м. мостивого, у добромому здоров'ї. З Бихова 22 березня.”

Від п. Макаревича, чечерського урядника, такий лист:

„Я. о. м. кн., п. добродію мій!

За турботу (?) щодо цього місця в. кн. м., п. м. мостивого, вельми дякую. То мене тільки мусить хвилювати, що ця піхота, котру в. кн. м. сюди зволив на-

правити, не може мати провіанту через тяжке нищення волості. Через що понижено прошу, щоб тільки сто душ залишалось в Чечерську, котрих якось можу утримати. Через це слушно міркувати, щоб могло стати, бо якщо, чого не дай Боже, мала б ця війна тягнутися, може бути тяжко для нас зразу (...)», бо хліба взагалі не маємо і це якщо мені засягло з України за гроші, не мали б його досі. Про що понижено вельми просячи, мої послуги і т. д. З Чечерська».

Від п. Богушевича, биховського урядника, цей лист:

„Й. м. п. мозирський підсудок віддав мені лист кн. мості, яким //(...) на самого ж його мость у подальших вмовляннях зволиш реферувати. Якож розповів мені волю і афектацію в. кн. м., котрій прагнучи услужити, знісся з биховським обивателями, як про байдаки, так і про додання провіанту війську, котрі самому й. м. п. підсудку дали у всьому ґрунтовну інформацію, про яку впевнений, що її доведено до відомості в. кн. м. Цього ремісника, котрий під Лоевом будував міст на Дніпрі, у Бихові немає, він умовлений на загальну роботу у й. м. кс. смоленського архієпископа в Черці і вже рік будує конвент. Що доповівши в. кн. м., мого м. пана, мої понижені послуги і т. д. В Бихові, 22 березня.”

Прийшла драгунська компанія п. капітана Роппа, в котрій крім офіцерів дев'яносто один чоловік.

Татарська хоругв Карацевича переписувалися з ротмістровським (...)» сто сім.

При цьому переписі татарського пахолка, котрий свого чинбаря, на той час пана, у Великій вбивши, до татарина, цієї хоругви Карацевича, товариша, при-слав, переслідувано, впізано у кровопролитті і за варту взято.

За бихівцем, котрий вивозив порох з табору, князь й. м. м. послав у погоню, було приведено.

За несвізьким купцем, що розсівав новини, котрий не доповівши гетьману, від'їхав, послано в погоню.

Від Хмельницького козак з Чернігова приніс кн. й. мості такий лист:

„Яснеосвічений мостивий князю Радзівіл, наш вельми мостивий пане!

Не тільки з різних людей приятних нам ми мали відомості, але і самого явного досвіду маємо про це добру маніфестацію, що в. кн. м., м. м. м. пан, за прикладом своїх попередників зволиш бути Війську Запорізькому завжди найпалкішим (*тут очевидно одне слово пропущене, можливо «прихильником»* — Ю. М., О. З.). Для чого вельми просимо, зволь в. кн. м., м. м. м. пан, таким же і нині до нас залишатися, а своїх військ до кордонів Війська Запорізького не наближувати, а ми теж нашим полковникам і їхнім помічникам накажемо не тільки за цю лінію не виходити, але і бути в мирі, бо ми про жодну війну і не думаємо, тому що ж нас й. к. м., п. н. м., обіцяв обдарувати миром через комісію. За чим хто б крім наказу й. к. м., п. н. м., на нас хотів наступати безсумнівно маю боронитися, а не покладатися на того, хто дасть привід і буде нам неприємцем. Однак і в. кн. м. якщо б мислив до нас ворожі діяння і хотів на нас наступати, про що не держимо, з свого боку мусимо відповісти обороною (*можна перекласти і як: «вжити необхідних заходів»* — Ю. М., О. З.). Все ж Господь Бог свідком, що ми ніколи не були і не думаємо бути такими, що від-

кидають святий мир, а найбільше здобуваючи приязнь в. кн. мості, м. м. пана. Йї і на це час якнайретельніше з нашою покiрністю вiдаємося. У Корсуні, 3 березня.

Цей лист Хмельницького опублікований: Мицик Ю. А. Ще один незнаний лист Богдана Хмельницького 1651 року. // Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. університету. Кам'янець-Подільський. – 2013. – Т. 23. – С. 123-126.

Хоча (?) був частина ногайського війська, котре при нас зимувало, сам по-слав, однак якщо (...)*, що в. кн. м., м. м. пан, нам приятелем, наказав їх трохи затримати.”

24 березня

Вночі трапився такий казус, що після пароля двічі було вистрілено, тоді на-завтра вранці кн. й. м. вчинив суд для цієї справи там, бо виявилось, що Не-мира, товариш козацької хоругви й. м. п. литовського надвірного хорунжого, спеціально двічі вистрілив і від варті, котра вискочила на цю стрілянину, втік, а потім і до костюлу увійшов. Тоді Велькановському, товаришу п. Павловсь-кого і Галамана Немири, наказано вийти, самого ж покарано інфамією і нака-зано вигнати з війська.

Після цього було розсуджено і другу справу, бихівського єврея, на котрого було показано, що пороху 300 фунтів невідповідно з табору вивіз, тоді цей порох було відсуджено і весь на артилерію обернено.

Третя. Пахолка з-під хоругви Карацевича на імя Савицького, пізнавши, з коня зразу за варту взято, а потім за забиття свого пана судили, у чому він добровільно признався, засуджено до четвертування.

Після обіду виїжджав князь й. м. у поле, де представлялися почтами три рейтарські хоругви полку п. полковника Тізенгауза, а оскільки третя, котра з самим тільки поручником без ротмістра і козацька прийшла дуже слабка кіньми, тоді князь й. м. наказав, щоб поправились кіньми, даючи їм відпочинку (?) два тижні, бо інакше будуть у драгуни пострижені.

Четвертої хоругви і пішої компанії не видно, і не чути про неї не було.

У (?) вечір до п. скарбничого через капітан-лейтенанта Нелькана писав кн. й. м. це лист: [...]

Увечері було приведено селянина з Бобруйщини, про котрого попередили, що він прийшов бунтувати місцеву чернь, у чому не признався, однак ця кон-фесата була добровільна. Ім'я цьому селянину Молошан, з Бобруйської воло-сті, з Місалова. Чи був при козаках всі ці часи? Каже, що тепер літом для заробітку був у Чернігівщині і Сіверщині в Петрів піст, звідти повернувся з дружиною і з дітьми, не маючи жодного виживлення через дорожнечу, бо ось-мачка жита по три зл., ячменя по 40 гр., вівса по 1 зл., гречки — 40, пшона — 100 гр. Перед цим з Шумейком був під Биховим.

Чи був при ньому, коли брали п. Фаща? Каже, що був. Взяв його черні-гівський полковник Пободайло, з наказу Небаби у містечку Городні, у Капу-стиному дворі. Спочатку спіймали чотирьох челядників у Боровичах: Рома-новського, Яновського, Бродовського, //(...) Торницького; з ним самим взято Сулицького і війта. Взявши, його не мучили, але наказали вдягтися, посадили

на коня і до Чернігова повезли. Закидали йому те, що з ляхами водиться (?), бо вночі селян жене на варту. Яку потуга в Чернігові? Полковник Небаба і Подобайло. У полку Небаби й Подобайла, каже, 20 тисяч, а більше їх нема. В Любечі добрих козаків нема, але бувають з цього ж полку посилені на перемену. До цього полку належать Чернігів, Мена, Седнів, Любеч, Борзна. У Лоеві, каже, що їх взагалі немає. Чернігів знову дуже розбудований (?). У Чорнобилі, що від далеко, нічого не чув. Каже, що селянам погрожують, що якщо ляхи зачеплять, тоді взявши верх над ними, всіх дощенту будуть рубати, бо ті до ляхів тяжіють. Сказав, що п. Фащ, коли готувався в дорогу, листом Небаби, котрим запевняв безпеку, обманутий, а потім, четвертого дня, напавши, його взяли. В Чернігові, каже, що в місті зовсім нема води, ані колодязів, але воду беруть тільки з ріки Десни, котра на відстані пострілу з луку від замку.

25 березня

Послано експедицію, й. м. п. новгородському хорунжому був написаний приватний лист:

Приповідний лист на сто гусарів.

Універсал на хліб у Пренах і Давгіаришках. Термін ставлення до табору 7 травня.

[...].

Посланець від Хмельницького відправився з атестацією п. судді відданого листу.

26 березня

Після донесення скарги, що у Панушкевичях, селі бобруйського ксьондза плебана, рейтарська челядь грабує, (...) * замки відбиває, бере цінності, б'є селян, послав ксьондз й. м. з-під козацької хоругви десять пахолків і шістьох козаків для їх випровадження.

Дійшли князя й. мость лист з Мозиря від п. Павші цей:

„Я. о. м. князю, п. а п. і мій добродію!

Вельми жалкую того, що невинного потурбовано цим листом в. кн. м., п. м. милостивого, бо якби я сам прибув з Мозиря і о це старанно розвідав, але про це дано мені знати, що цей зрадник Попович з Розражева, котрий бував козаком, писав цей лист до Швейковського, розражевського старости, слуги п. Ленкевичового, витрисяючи його, щоб до цього Розражева не повертався і подавав то, нібито чорнобильського підстаросту мали втопити, тоді нічого з того не підтвердилось, він живий і з нашим роз'їздом сюди, до нас, приїхав і є при мені. Справді втопили в цей час, коли мене не було, урядника Пшиборського п. Немирича, але мене у трьох милях від Чорнобиля, а від нас //(...) тільки у вісімнадцяти, а цей живе і з цих причин злякавшись цей чорнобильський утік до нашого роз'їзду з міста, цей мені про все доповів, яка тут трагедія у цьому Пригорку сталася і як цього старосту втопили. До Чорнобиля в'їхало п'ятдесят кінних і там мешкають, подають те, що вони прийшли на залогу, у Горностаї-полі є їх триста, в Іванкові двісті. Те що з цього боку лінії ріки Тетерів стоять, мапа покаже в. кн. м. час; що на цьому боці Дніпра були з Ніжинського полку, всіх сигнали до Любеча і Чернігова і сам Небаба повернувся разом з Шумейком

від Хмельницького з Білої Церкви, з чим, ще не можу знати, однак знаю про це точно, що в цей понеділок мали свою раду в Чернігові, з котрої ще нічого не чути, дасть Господь Бог завтра вишлю до Брагина мого пішого, щоб там про щось певне довідався, а мого челядника знову відправлю до й. м. п. Потоцького і до овруцького полку і з буду зноситися і про все буду в. кн. м., м. милостивому п., повідомляти. Покірно прошу, якщо про поштарське мешкання стане ні за чим іншим, тільки через дуже погану переправу на Прип'яті, я ледве і сам цих драгунів, даних від в. кн. м., переправив, бо обидва береги обмила вода, середина ріки стоїть і інші, цього мозирського за ріку переправити, зручніше йому буде до села Каленкович на тому боці жити, ніж його щодня або більше возити. А я човником переправивши першого, швидко до нього мій лист дійде. А там дасть Господь Бог як тільки лід зійде і ріка очиститься, рушимся до Бабич і там станемо, Господа Бога взявши собі на поміч, аби тільки на п. Павловича натрапив, котрого ще не маємо і ще б його міг по кризі провестии. Листи п. Третяка старого, овруцького полковника, котрий пише до свого сина, а в цей час мого поручника в. кн. м., п. м. м., і з копією листу київського воеводи, писаного до братії Овруцького повіту, посилаю. При цьому й лист п. Стравицького, поручника п. Гулевича, котрий до своєї матері під Овруч пише. З нього в. кн. м., п. м. мостивий, зволиш зрозуміти про розгром Нечая. Військо по Україні аж до самого Бару густо стоїть біля цих вирубаних міст. Щодо татарської орди. Про неї повідомляю в. кн. м., що немає її на Задніпрю, тільки тут, що при мені (?) зимувала. Біля себе в Білій Церкві і біля Білої Церкви поставив, а нема їх більше понад три тисячі. Знаю напевно, що послав до хана і до солтан галги, просячи заради Бога про допомогу і сподівається її. Доповідаю також в. кн. м., п. м. мостивого, що від п. Вехмана два драгуни, один німець, котрий нічого по-польськи не вмів, а другий єврей-вихрест (...)*, забивши єврея в Мозирі, орендаря, втекли і не спостережено їх, аж за Брагиним, котрі питали про дорогу до Любеча і провідника взяли і так втекли, а п. Вехман посилав за ними до Петрикова, до Слуцька і до Овруча, а туди не здогадався. Власне при закінченні цього листа принесли мені листа від й. м. п. Третяка старого, котрий і цей мій лист в. кн. м., п. м. м., посилаю і ревне старання докладаю, щоб найчастіше в. кн. м., п. м. м., інформував, що в обох Українах діється. Це тоді в. кн. м., п. м. м., доповівши, себе самого під ноги в. кн. м., п. м. м. і д., віддаю. В Мозирі 24. //(...)

Цидула при цьому листі:

Полковник Нечай під Брацлавом обліг під Брацлавом й. м. п. Лянцкоронського, котрому на допомогу прибувши князь Вишневецького, дав битву і розбив Нечая, котрий тільки з двома тисячами втік до Красного, там же його добив, місто ж дощенту вирубане. Потім Буляй йшов на поміч Нечая і того було розбито. З рештками війська пішов до Вінниці і його там було добито, самого взято живцем. Місто вирубане. При цьому було вирубане кілька значних міст. Шаргород і Ставища теж вирубане. Кажуть, що і самого Хмельницького облягли. Тут кажуть, що його сина, пішов до Сівера, а звідти до Литви.”

До цього ж п. Павші лист писаний від п. Третяка, овруцького полковника, цей: „М. п. Павша, м. в. м.п. і приятелю!

Не затримуюсь дати знати, як тільки до мене дійде щось певне до мого сина, там постійно мої посланці. Зволиш в. м. писати, що Нечая напевно забито. Знаєш в. м., що я ніколи не писав легковажних речей і тепер скоро мені копія листу й. м. п. черкаського старости дійшла до й. м. п. нашого писаного листу, що там достатньо написано, послав зразу до свого сина Лукаша, що тепер не маю жодної певної відомості, непевних аж забагато, тому нічого не пишу. Посланець в. м. увечері в суботу прислав мені листи від в. м. і хотів, щоб вночі зараз відписував підданам в. м. мало не плачучи, просив, щоб його не затримували, щоб був челядник в. м. був у мене, а почекав який день, міг би з чим певним від'їхати, коли ж щогодини сподіваюся відомості з табору від й. м. п. Потоцького, котрий послав до й. м. п. брацлавського воєводи. З березня виїхав посланець, однак щоб дійсно прийшла якась відомість, а потрібна для ознайомлення, не затримуюсь дати знати. Князь Корецький помер і Корець наказав зайняти дерптський і це не лінувався повідомити в. м. м. п., котрого милості з моє покірністю віддаю. З Овруча 12 березня. 1651”.

У ньому копія листу п. київського воєводи до овручан така:

„М. п. п. овруцькі обивателі, м. в. м. п. і брати!

Я чекаю на останню резолюцію від й. к. мості, якщо вже війна бути має або ще до комісії повернення, коли і й. м. п. польний коронний гетьман свій лист послав до запорізького гетьмана, щоб цього торкнутися, котрого okazji дав сам же Нечай, ні в чому комісію не порушувало. Не зичу тоді і в. м., м. п., починати ворожнечу, поки не надійте ретельна надійде декларація й. к. мості, котру як отримаю і сам за лінію, Господь Бог здорового зберіг, прибуде з допомогою до в. м. м. п. п. Друга вже мабуть нещаслива вість дійшла до в. м. м. про розгром хоругви й. м. п. житомирського старости, нашого брата, і так багатьох наших братів з й. мостю, ці зрадники чигали на нього і напавши, нові свої зради виконали. Звольте тоді і в. м. м. п. п. обережним бути і не давати жодних okazji, а мати купу, на цьому тижні все покажеться і моїх посланців відправить запорізький гетьман, чи боронь Боже, //(...) тирансько над ними познушається. За тим рекомендує і т. д. З Гуці 6 березня.”

Копія універсалу й. м. п. брацлавського воєводи, даного Бруяці, оцього:

„Станіслав Лянцкоронський на Берестю, брацлавський воєвода, дилерський і т. д. староста.

Всім взагалі і кожному зокрема, кому б про це відати належало а особливо їх м. м. п. п. старостам, державцям, підстаростам добр й. к. м. і дідичних шляхетських адміністраторам до відома доводжу, що бачу ревність до ричарських діл шляхетно уродженого п. Бруяки, прийнявши купу людей на нинішню послугу Речі Посполитій. Однак, щоб скрізь мав вільний прохід, нічліги і корм належні ричарським людям і ніде із своєю компанією не був у поході до коронного війська затриманий, але мав скрізь вільний прохід. На що для ліпшої віри до отримання приповідного листу к. мості має мати свій valor. Дано в Барі 15 лютого.”

При цьому лист пана Ставецького писаний до матері цей:

„М. п. матку, моя добродійко!

Бажаю доброго здоров'я в. м. м. п. і д., і повідомляю, що я здоровий, хоча коли ми у Красному ходили на штурм, мене було підстрелено три рази, також брата Шимона підстрелили у лоб, але ми хвала Богу, одужали. Місто Красне вирубали, найголовнішого полковника Нечая забили і його свата. У Мурахві також закрилися козаки, але піддалися. Артилерію, порох, рушниці видали нашому п. гетьману і самі всі, а особливо старшина присягали, що більше при Хмельницькому не мають ставати. Також і Чернігівці піддалися. У Стіні закрилося кількадесят тисяч козаків, ми їх добували півтора дні, коли ж вони зрозуміли, що ми їх вже мали дістати, піддалися, закрилося немало і туди пішло наших два полки. І Шаргород також піддався. У Станіславові були козаки, як тільки довідалися, що йде наше військо і звідти втекли, ми ж пограбували місто і вирубали інші містечка, дай Боже, щоб і у подальшому милість милість Найвищого Бога при нас така ж, як тепер залишалася. Про п. Хмельницького кажуть, що ще резидує у Білій Церкві. Й. м. п. гетьман наш думаю, що ще вглиб України не захоче (...)* так швидко, чекає на військо з Польщі, а тепер тут, коло лінії, взявши Бога на поміч, захоче брати здобич. Все це є з милості Божої, що ці гульгті не мають успіху, їх бито так як собак і будуть бити з милості Божої. Й. м. п. житомирський староста йшов до нас, до війська, ночував у Вінниці, але необережно, бо козаки вночі напали на неготових. Пан староста сам ледве втік і частина компанії охляп, покинувши всі ризтунки і інше добро, ледь повтікали. П. Коженъовського старшого двічі рубнули по лобі //(...), двічі по лопатках, але вже, хвала Богу, почав проходити до тям. П. Остафія Трипольського там же втратили, не знають, чи взято живцем чи вбито, молодшого, що був при п. Остафію, взяв до себе і мушу старання вчинити, нехай пані сестра не хвилюється. П. Сурин і п. Михайло і п. Василь Трипільські здорові, бачив їх мость. За цим 6 березня. У Чернігові.”

Лист батька Третяка писаний до сина, цей:

Пане Лукашу!

Добре робиш, що мене повідомляєш, що у вас діється і я тут без затримки буду повідомляти, як тільки щось певне до нас прийде. Маю листи, з табору писані, як тільки вони потрапили мені до рук, послав. Тепер не маю жодної новини, щогодини сподіваюсь відомості від п. воєводи, котрий обіцяє давати знати цієї ж години, як тільки вернеться пошта, але не згідно з планами йдуть речі, дуже йому не в смак, зрозумієш це з кожного листа й. мості. Пише староста з Убойці, що шляхти немає коло Норинська. Це так, бо там села п. Немиричів, але що була давня шляхта і тепер всі є і ми в Овручі і всі пп. Трипільські перед Овручем П. Микульський з Народич втік, боїться, щоб там не були бунти, бо за Устою всі селяни вийшли за лінію, пусті села й містечка. Бруяці п. Потоцький добився листа п. брацлавського воєводи, вчинив це, щоб вивести його з його першого безчестя. Думаю, що не втішаться обидва, якщо не будемо мати відомості, які скорі, сумніваюся, щоб витримали. За цим і т. д. З Овруча 21 березня.”

Листочок до Швейковського:

„І це доповідаю до відомості в. м. м. п., що чув від ченця, який був у Києві у й. м пані київської підчашиної, що Хмельницький прислав листи до митрополита, просячи благословення, бо неодмінно йде з усім військом проти коронного

війська і цей чернець стверджував, що листи тепер прийшли від й. мості п. Кашиновського до митрополита, щоб він як духовна особа посприяв тому, щоб Хмельницький не гнівався за те, що Нечая було розгромлено, бо той чинив недобре і найгірший з усіх, бунтував селян, в цій же справі писав і до Хмельницького, щоб його не жалів.” (цей документ був опублікований раніше в перекладі українською: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. // УДЖ.-2001. — № 1. — С. 144) // (...)

Наказав князь й. м. пану Павші переписати компанію капітана Вехмана, цьому ж — хоругв п. Погирського, ротмістра.

27 березня

Рано була езекуція над Савицьким, який був засуджений за вбивство господаря Вількиського, просурмлено товариство пана ротмістра, також Доноваєм і Немирею згідно з цим реестром.

Ян Доновой за наїзд, побиття, вбивства і насильства, вчинені в Смолевичах.

Товариство пана ротмістра Потія.

Станіслав Пешковський.

Про забиття брата і про виїзд з подхоругви після отримання жолду і хліба.

Станіслав Аполлоінар Вітковський

Остафій Одинець

Єжі Гешковський

Олександр Біруц

Про двократне стріляння у таборі після того як просурмили пароль

Олександр Немира

Через козака посланого до й. м. п. підскарбія, дійшли листи від й. м. пана підскарбія цей:

„Я. о. князю м. п. жмудський старосто, м. в. м п. і брате!

[...]

Хоча не здалося вірним в. кн. м йти на Лоев проти цього неприятеля, я не сумніваюсь, що і так буде добре, як сам вирішив для себе. Досвідчений талант (...)*. кн. м. не допустить, я думаю, щоб не мав так у всьому порятуюнок (...)*. Речиці і теперішня її виводить потреба. Однак думаю, щоб в. кн. м., або з того, або з цього боку тримався якнайближче Дніпра, поспішав своїм звичайним способом почати вже в ім'я Господа без затримки діло, особливо, що сам від нас упадкував не найгірші речі, як і з цього повторного після розгрому Нечая листу й. м п. чернігівського воєводи, котрого копію посилаємо, зрозумієш в. кн. м. Від того, котрий з цим листом приїхав, дав нам певну реляцію, що ще при ньому після відправлення його з цим листом до мене і Шаргород після приходу тільки чотирьох хоругв в передній сторожі був заспокоєний.

І деякі міста, котрі досі бунтували, налякані цією першою перемогою над-Нечаєм прислали своїх послів до й. м. п. воєводи благаючи помилування.[...]

[...] У Варшаві 7 березня”.

Власноручна приписка під датою:

„Король й. м. наказав мені написати листа до в. кн. м., щоб до Любліна на 12 відправив три тисячі війська до боку к. й. мості згідно з першим наказом, котрий

мені в. кн. м. всі «язики» і реляції згоджуються, що Хмельницький сам із ордою йде просто на Литовське князівство, хіба щоб ця поразка Нечая мала його змусити повернутися, але скоро якщо не його, тоді сина Тимошка треба там сподіватись.”

У ньому міститься копія листу й м. п. польного коронного гетьмана до цього ж й. м. п. коронного підканцлера писаного така:

„Розгромивши Нечая (...)*, я хотів йти в дальшу Україну, але дійшла до мене відомість, що Мурахва, Шаргород будучи в бунтах збирають до себе немало людей, бажаючи наше військо з тилу убезпечити, то довелось з військом до цих двох міст йти, де після багатьох переговорів, ледве чи не розгромом Красного і Нечая були приведені і вийшли до мене старші просячи про милосердя, щоб не став у місті, але на передмістю, на що я зовсім не хотів дозволити, але в порядку з військом стоячи над містом, чекав їхнього рішення, обіцяючи їх вогнем і мечем громити, впешті погодились і пустили до одного міста, увійшовши з усім до іншого, котре (...)*, де я тут же послав до них, щоб і туди пустили військо, котрі довго вели суперечку, однак мусили погодитися, віддали своїх заложників і самі увійшли до замку, залишивши обидва міста порожніми. Назавтра, тобто 24 лютого, я послав до них, щоб вийшли з замку, віддали артилерію, щоб виконали присягу, що ніколи не будуть в'язатися до козацьких бунтів, але й. к. мості були прихильними і справжніми підданими залишаються, а бунтівників з-поміж себе видадуть. Тут виникли великі труднощі, бо пів дня втратили на це, але і цим рішуче наказав вже готуватися на них і артилерію в місті дивитися, щоб скрізь мацано, попереджені якимось своїм конфідентом вони вийшли з замку, все це виконали, тільки про бунтівників, котрі повтікали, будуть старатися і присягою до двох тижнів обіцяли виконати. Тут тоді Мурахву так заспокоївши, сьогодні йду до Шаргорода, роз'їзди в усі боки пославши сміливих мужів, прагнучи й там zarazом щось доброго в Шаргороді вчинити, до тих військ, про котрих маю (...)* і з цим малим військом йти, бо так мусять писати, що є насправді, що нового набору, крім моєї єдиної козацької хоругви і гусарського додатку, піхоти ж більше не маю. Старого ж багато //(...) не вистачає, а хоча є, тоді не дуже споряджені. Також і драгунів і дуже їх не вистачало, бо за доброю звичкою (?) пише, де мало б бути п'ятьсот, тоді ледь половина залишається і за неприятелем п. п. полковників і офіцерів не так (...) як годиться стають. Все я йду далі, а дасть Господь Бог і цієї маленькою пригорщею, де немає більше як шість тисяч війська, як вже дав, зволив зігріти щасливо для безсмертної слави маєстату й. к. м., якби нові підкріплення якнайшвидше поспішали, щоб (...) не найгірше могло скінчитись щасливим успіхом. Але ні пошти, ні грошей на фурманів і на екстраординарних не маю і про це прошу, бо (...) без воєнних апаратів незахищена мусить бути (...)”.

Від п. литовського підскарбія два таких листа:

[...] 3 Гродна 12 березня».

[...] В Гродно 13 березня».[...]

Від п. мозирського підсудка //(...):

„Я. о. м. кн. п і мій милий добродію!

Приїхавши до Могилева, п.п. радним віддав листа від в. кн. м., яку інформацію прочитав, ніскільки не суперечило волі в. кн. м. Вони обіцяють виставити 200 шабель, 100 німецьких мушкетів, 60 патронташів, зараз все це (...) * бути готово. Що стосується цих байдаків, у Могилеві їх тільки два і то погані, а (...) * у Бихові є понад десять, але підняти ніяк не може, що цьому досить вчинять, щоб через їх мали бути виставлені до табору, бо треба немалий кошт, а вони цим виправдовуються, що і раніше будь-що на минулий похід нічого з скарбу не платили, пишуть і самі до в. кн. м. На поставку байдаків до Бихова зразу до мене хотіли дати п'ятсот злотих, що я до відомості в. кн. м. відклав. Зволь же в. кн. м. когось знаючого справу прислати до Бихова, а ці 500 злотих, що мають зараз панове радні і до п. Богушевича (?) написати, щоб вже взявши 500 злотих, мали байдаки з селянами готові, або як воля в. кн. м. захоче, щоб тут байдаки у них неодмінно були, але відмовляються їхати на сторону, а 500 зл. не дають; тут так і п.п. радні як і відповідь в. кн. м. будемо (...) *. Зараз я їду до Шклова і там про байдаки буду дуже старатися, якщо вони будуть. Всякий провіант і купці з риштунками, належними війську, обіцяють бути. До Черці я послав тому, що він міст під Речицею робив і дав гроші на харчі для нього, абу до в. кн. м. прибув; писав і до ксьондза смоленського єпископа, щоб звільнив його на час до в. кн. м., м. м. п. Я буду чекати і що за відомості буду мати, дам знати в. кн. м., м. м. п. За цим (...) * Господи Боже, і т. д. З Могилева 26 березня.

28 березня

Відбувався похорон п. Абрахамовича, товариша козацької хоругви в. кн. м., при закінченні якого ще в костьолі було віддано кн. й. м. листи з віленської пошти:

Від й. м. п. литовського стольника цей лист:

„Яснеосвічений м. князю, м. м. п. і добродій!

Ставши тут 12 ц. м., застав артилерію, яка до табору і фурманів, котрі йдуть до Слуцька.

[...]».

№ 218-219

1651, березня 28-квітня 13. — З табірної щоденника польного гетьмана литовського князя Я. Радзвіла

Переклад з польської.

29 березня [...]

З мозирської пошти від п. Павші привезено цей лист:

“Його мосьть кн., пану а пану і добродію м. вельможному.

Як тільки до мене дійшов цей листочок від чорнобильського підстарости п. Кишмановського, котрому його прислав піп із Чорнобиля, який і сам жив тут при нас, я зразу ж пересилаю його після написання цього мого листа до в. кн. м. Я його нікому не показував, хіба що одному новському я наказав, щоб він нікому про це не доповідав. Зволь в. кн. м., п. м. м., про це знати. Але правдоподібно, що цей горностайський сотник, пишучи до свого брата, чорнобильського війта, доповів про розгром всіх комісарів і цієї крихти війська, що при них була; якщо

так є і він прагнув, щоб комісари з'їхалися у невеликому почті, тоді я це міг би довести, бо дуже добре знаю почерк цього сотника, що поставив власний підпис на цьому листочку. Я, виконуючи в усьому поважний наказ в. кн. м., мого п. і добродія, зараз посилаю на Україну і до Овруча задля певних вістей. Все, про що мені звідти повідомлять відносно того, що там діялося чи діється, я цієї ж години дам знати в. кн. м., п. м. м. Не завадить в. кн. м., п. м. м., і це пригадати: зволь в. кн. м., п. м. м., своїм наказом зблизити цих людей від Туровського тракту сюди, ближче до Петрикова, а також наказати це й іншим хоругвам, бо певно, що коронне військо було в купі, а при ньому був пан чернігівський воєвода і й. м. п. брацлавський воєвода. Доповідаю в. кн. м. доповіді і про те, що вже п. Павлович і драгунія Ельзнера вступили до Мозира; їх нема й вісімдесяти чоловік та й ті зовсім не мають пороху, ані свинцю й гнотів. Вони вимагають у мене того пороху, що належить полку й. м. п. Курпського, але я не наважуюсь давати це своїм без волі в. кн. м., хіба що, не дай Боже, мусив би це робити. Ми, Господа Бога взявши на поміч, вирушаємо зараз до Бабич, аби тільки ріка очистилася, бо не можемо вирушити без пороху і човнів, доки ще не пройшла крига. Доповівши про це в. кн. м., п. м. м., себе самого і т. д.

У Мозирі 27 березня року 1651”.

У ньому вкладено листочок козацького сотника до свого брата, горностайпільського війта, писаний по-руськи: [...] (*далі йде опублікований нами раніше лист горностайпільського сотника Михайла Панкевича — Ю. М.*)

Князь й. м. дав відповідь, дякуючи за відомості і наказуючи питати про достовірніші (новини), також про товариша, якого відправили з листом до Хмельницького.

З віленської пошти тільки:

Універсал на половину грошового хліба в Каменщиці послав до п. Павші, щоб розділив порівну, наказавши (дати) на його власну хоругву, роти п. Погирського, п. Павловича, п. Вехмана, п. Ельсниця.

30 березня

[...]

31 березня

[...]

Тоді було віддано князеві його мості з мозирської пошти від пана Павші оці листи:

Перший лист від самого пана Павші такий:

“Яснеосвічений мостивий князю, пане і пане, добродію мені милостивий!

Як тільки мій посланець повернувся з України і з Овруча, так тут же до вашої князівської мості, мого мостивого пана, посилаю з цими невітшними авізами. З них ваша князівська мость зволиш зрозуміти, до чого йде; тут, коло Овруча і коло Чернобиля плебс також почав збиратися до куп. Якщо ваша князівська мость, мій мостивий пан, зволиш дозволити, то не вадило б спробувати щастя задля вашої князівської мості і просити відповідного наказу. Також в. кн. м. даю знати, що мені повідомляє п. Курпський: певний полк стоїть у Любечі, а другий — у Лоеві, отже не завадило б нам додати ще більшої допомоги, заради

Бога, мостивий князю і мій добродію, зволь розіслати до хоругв, щоб вони якнайшвидше збиралися до в. кн. м., бо це швидкий і хитрий ворог, тим більше, що він стоїть недалеко від нас, під Білгородом, а це не більше як 28 миль; там (?) стоять певні татари і недалеко від них вже по містах і містечках, скрізь дуже багато збирається людей до куп. Повідомивши про це в. кн. м., самого себе віддаю і т.д.

У Мозирі дня 29 березня.”

Другий лист до й. м. від овруцького ротмістра п. Третяка від імені всіх обивателів такий:

„Із немалим нашим задоволенням ми дізнались, що в. кн. м., пан наш мостивий, зволив наблизитися з військом до Дніпра, внаслідок чого ворог може вже на менше собі сподіватись. А оскільки в. кн. м., п. наш мостивий, нас власне тут самих (...)*. Ми повністю пограбовані, у бідності нашій на наших попелищах залишаємося з достатньою рішучістю, з готовністю пожертвувати життям. Ми готові віддати своє життя за королівську достойність, отже зволь про нас не забувати і зміцнити доброю радою, щоб ми з знеслися з мозирським полком і при необхідності об'єдналися з ним. Понижено в. кн. м., нашому милостивому пану дякуємо і в усьому з їх мостями готові зноситися. А в. м. м., пану нашому мостивому, за це піклування, вважай батьківське, виявлене щодо нас, своїх слуг, ми будемо просити Господа Бога, щоб Він зволив зберігати у своєму благословенні на довгі роки в. кн. м. у доброму здоров'ї для опори нашої вітчизни, щоб цього ворога придушити і щоб Господь Бог зволив вітчизну, вважай оплакану, завдяки старанню та піклуванню в. кн. мості, п. н. мостивого, швидко повернути до колишніх свобод і вольності. Як тільки ми якусь відомість від коронного війська отримаємо, то негайно в цю ж годину передамо до Мозиря, до й. м. п. Павші. І взагалі, якщо до нас дійде щось важливе з табору та від його мості нашого воєводи, котрий скоро повернеться, тієї ж години повідомимо, Завершуючи цим цього листа, наші понижені послуги якнайстаранніше в. кн. м., нашому пану і добродію, віддаємо в милість.

Дано з Овруча дня 27 березня.

У ці листи вкладені такі відомості:

Насамперед від цього ж п. Третяка до п. Павші цей лист.

„Мостивий п. Павша, м. в. м. пане і приятелю!

Дуже за це в. м., мостивому пану, дякують всі їх м., м. пп. брати, що в. м. князеві й. м. розповів про нас і що князь й. м. зволив нас дуже потішити, наказавши з полком в. м. зноситися в усіх небезпеках, бо ми ближче до вашої мості, аніж до коронних військ. Всі відомості з табору, які тільки я мав, давні й точні, все це я відіслав вашій мості, (також) листи п. Славецького, які той писав до матері. Тепер немає ніяких новин, хіба що маса непотрібних. Ми маємо свого посланця у таборі, а другого у пана воєводи в Гощі, ці ще не повернулись, звідти буду мати певну відомість і як тільки вони повернуться, не затримаю їх і тієї ж години пошлю, щоб повідомити в. м. Однак думаю, що п. Вольський повернеться швидше, бо він поїхав раніше, ніж наші. Ваша мость будете мати відомості, тільки дай Боже, щоб він міг проїхати, бо, як я маю відомості, селянство

одностайно по всіх містечках кличуть добровольців до купи в Коростишеві, Котельні, Паволочі, а кого можуть, то хапають і вбивають. Пан Гуменецький і ці вже втекли і вже наші (...)*. З цим примчав до мене посланець й. м. п. ловчого, що має такі відомості з Корця, ніби пан черкаський староста і пан Мелешко, ротмістри, йшли у першій сторожі до Вінниці і там же обидва полягли. Дай Боже, щоб це виявилось неправдою, але рідко коли таке буває з поганими новинами. Пан Мисловський, будучи у мене, мав їхати (...) * і братися до війська, а звідти до Хмеля, аж той у іншу сторону, до Києва (рушив). Петрашенко в Брусиліві бачив його, повели його декілька козаків до Білої Церкви, до Хмеля. Не знаю, що у листі, важко сказати й про те, як він відбув це посольство до Хмелика. Це повідомивши, віддаюся милості в. м. м. пана. З Овруча дня 27 березня.”

До цього ж пана Третяка від пана Крентовського Лозького:

„Як тільки до мене дійшла відомість, тут же вночі доводжу до відомості в. м. м. пана про тривоги, які до нас доходять. Не поширюючи свого писання, надсилаю для прочитання копію листа ксьондза коростишевського плебана і їх м. пана Гуменецького. Ми з Божою поміччю ніскільки не тривожачись, хоча ці гультаї задумали вдарити на нас чатою і ми перебуваємо в обережності, а якщо Господь Бог на нас допустить, то й самі це власними очима побачимо. І тільки тоді, коли це станеться, тоді покинемо свої дома. Не пожалій в. м., м. м. п., посланця, навіть двох, через посередництво яких я буду щоразу подавати новини; і до Гленська не завадить послати по хоругву й. м. п. старостини, щоб вона сюди наближалась. А якщо була б потреба, щоб всі ми залишалися разом, сам (?) (підійди) ближче від Коростишева під Черняхів і нас може бути добра купа війська. Я думаю, що нині (?) не воєнна пора, але почавши воєнні трансакції, які почали їх мості панове регіментарі (...) *, не можна легковажити ворога. Які тільки відомості з боку мали б в. м., м. м. панове, не забудьте нас ними оповістити. Вчора ми отримали відомість з Корця, що пан черкаський староста і Мелешко на минулому тижні заплатили життям у Вінниці Коли військо рушило з-під Чернівець до Вінниці, ці згадані панове ротмістри, будучи послані у передню сторожу, начебто були вбиті. Така чутка є у нас, дай Боже, щоб це відмінилось, однак зазвичай погані новини рідко відмінюються. Якщо я буду мати щось нове про цю нещасну вість, то не затримаюся і дам знати. Віддаюся при цьому і т. д. З Горошкова, дня 24 березня 1651.”

Від ксьондза коростишевського плебана до пана Неззовського цей лист:

„Мені вельми мостивий пане Неззовський, м. м. п. і приятелю!

Після написання цієї картки прийшла певна і неодмінна відомість з Києва, що добровольців скликають на багатьох місцях. Київський полк виступив. Всі шляхетські маєтності і всі податки взяті для гетьмана, словом вже такі страхи, бунти й небезпеки, як і були. Орда в Білгороді (?) і в інших місцях з цього боку Києва. За цим вашої мості приятель і слуга.

Гультайства все більше прибуває до Коростишева, виступає все Війська Запорізьке”.

До п. Гуменецького від якогось Фонтана цей лист:

„Не затримуючись писанням до в. м., м. п., маю такі невітні новини, що вже взято лещинського старосту, тобто Поломецького. А два інших з числа військових ледве втекли і знаходяться тут, у мене. А задум їхній такий, відносно чого вони сьогодні матимуть сьогодні раду, щоб з обох боків перекрити шляхті шляхи, одні з Коростишева, другі — від Котельні; і на добровольців кличуть у Котельні, а хочуть вдарити від Черняхова (Czernichowa) і від Вілька. Я вже в Гузиньцю, у пана Щеніовського, чекаю на інших своїх і тому не довелося мені написати з Левкова до в. м., м. п. А в. м., якщо зволиш мати якусь відомість, зволь мені в. м., м. п., повідомити. Якщо в. м. волієш вирушити сьогодні, то (напиши) в. м. м. п., куди хочеш прибути. Шкода собі (їх) легковажити. Ті, що втекли з їхніх рук, знаходяться при мені. Вони до цього часу сиділи у лісі, а діялося це вчора. При цьому мої послуги і т. д.

(Далі йде лист А. Киселя до овруцької шляхти від 12.03.1651 р.)

Від овруцького архімандрита до отця Борисовича такий:

„Велебний отче Борисович, мій наймиліший брате у Христі!

Почувши про добре здоров'я твоєї велебності і т.д., тішуся. У нас небезпеки щодня примножуються. Татар велика сила. Одні вже позбиралися до запорізького гетьмана, а інші ще підходять, йдуть. Постійна тривога, церкви грабують, псотять і профанують, людей грабують, жінок безчестять. Місто повне козаків, щодня сподіваються задніпровських полків. Про самого гетьмана кажуть, що він є у Білій Церкві. Що він там робив, не можемо знати. Я вельми шкодую, що зірвався з Овруча, тепер хоча й хотів би (повернутися), але не можу через хворобу, від якої потерпаю. За цим доручаю вас Господу Богу. Дано з Братського монастиря 10 березня.”

(Цього листа опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Незнаний документ до історії Києво-Могилянської Академії середини XVII ст. // Національний університет “Києво-Могилянська академія. Наукові записки. – К., 1999. – Т. 14 (історія). – С. 115-116.)

Діставши всі ці відомості, князь його мосьть, зразу ж наказав написати універсали до всіх хоругв нового набору, одних підігрівуючи до поспіху, другим погрожуючи, як от татарським, у разі порушення ними терміну, іншим цей же термін визначаючи в універсали.

Особливо до татар В. кн. Л. на їхнє посполите рушене (князь) видав треті і останні суворі універсали, призначаючи те ж місце під Туровим для їхнього збору.

До хоругви князь й. м. написав, щоб на слухання військової реляції у вівторок відправляли депутатів.

1 квітня

З віленської пошти віддано князівській мості два листи від к. й. м. [...].

Цього ж дня після обіду в присутності князя й. м. провадився перепис піших рот.

2 квітня

Цього дня не було нічого потрібного до діаріушу.

3 квітня

Враховуючи вищенаведені королівські листи до й. м. ксьондзу віленському біскупу, князь й. м. написав до нього такого листа: [...].

Виряджена експедиція віленської пошти, котрій дано універсали до всіх хо-ругов, крім тих, що у стоять Слонімі, Шерошові, в Чечерську, Пропойську, по-слані до рук пана скарбного литовського з проханням, щоб він їх якнайшвидше розіслав.

4 квітня

Рано з мозирської пошти віддано князеві й. мості від пана Павші ці листи: „Ясне освічений мостивий князю, пане а пане і добродію мій милостивий!

Могла б бути година ночі, коли до мене дійшов лист від й. м. пана Крупського з Хойник, який дав знати про себе і про те, що в тім тракті діється; в цю ж годину свого листа до в. кн. м., мого пана і добродія, пересилаю. Із нього в. кн. мость зволиш зрозуміти про що він доповідає. Я з певних причин через погані переправи не міг рушити з місця до пустого становиська, а ми мусили будувати шалаші для себе. Сьогодні, в день відправки цього мого листа, я виступаю, взявши на поміч мого Господа Бога і стараюсь пильно, щоб якнайшвидше згідно з наказом в. кн. м., підготуватись з усім водним риштунком, бо дуже важко їх дістати, а тепер за три дні до написання цього мого листа ріка почала очищатися (від криги), а озера перед нею ще стоять. Я розіслав у різні місця, щоб якнайшвидше забезпечились цим риштунком, і ним дуже пильно, як тільки ним забезпечаться, не затримаюсь і цієї ж години згідно з наказом в. кн. м. швидко допоможу й. м. п. Курпському. А якщо на той час наказ в. кн. м., мого пана і добродія, зволить надійти, щодо того, куди послати роз'їзд з волі в. кн. м., мого пана і добродія, то я так і вчинив би. А без полі в. кн. м., мого пана і добродія, не наважуюсь. Щогодини виглядаю моєї роти як від Хмельницького, так і від їх мостей панів гетьманів коронних. Як тільки вони прийдуть, до в. кн. м., мого пана і добродія, відішлю цей рескрипт. Із своїми послугами віддаюсь під ноги в. кн. м., мого пана і добродія.

В Мозирі дня 2 квітня 1651.”

Цидула:

„Після написання мого листа до в. кн. м., мого пана і добродія, повернулась моя челядниця з України (Ukraine) вважай через дві години, коли дали сигнал. Все, що мені й. м. п. Потоцький повідомив, то я оригінал цього листа і копію (листа) від його племінника по брату про те, що діється в Україні, надсилаю. Якщо я отримаю звідти якусь новину, то тієї ж години дам знати в. кн. м., як моему добродієві.. А якщо б так було, як пише й. м. п. Курпський, чого в цей час я не сподіваюся, бо мої ще не повернулись від Чорнобиля. Я їх виглядаю щогодини, для повного успіху не завадило б підслати до Загалья, бо поширюється великий страх про (прихід) в. кн. м., мого пана і добродія, це є поза сумнівом, доповідаю про це в. кн. м. [...].”

У цьому листі вкладені такі відомості:

Копія листа пана Потоцького, писаного з коронного табору до матері, такого змісту:

„Мені вельми мостива паніматко, моя мостива пані і добродійко!

Прибувши до війська 12 березня, я застав їх мостей панів жовнірів наших у справі коло Богуна, котрий закотився у монастирі тамтешніх ченців. А поки його до цього примусили, він завдав нам втрат, хоч і невеликих, але досить і їх, бо вбили значніших: пана черкаського старосту і пана Мелешка, які через Буг мчали з хоругвами до міста. Він їм дав відсіч, вчинивши зрадливі ополонки, а коли ті провалились, то їх на суходолі вбили. Тіло пана Мелешка однак знайшли і воно відправлене до Бару, а тіло пана черкаського старости з'їли пси, знайшли тільки одну руку і одну ногу, і голову. Там же і й. м. п. пан брацлавський воевода добре викупався в тій ополонці, бо тікав до замку, щоб з міста туди не вдарили і киями смачно дістав по хребту. При мені штурму ще не було, як і без моєї присутності. Але вони дуже добре укріпились, ми не могли дати їм ради, хіба що вже морити їх голодом та мацати з гармат, котрі їм дуже не смакують. Маємо язиків, (котрі свідчать), що у них мало провіанту та пороху, до води їм приступ дуже тяжкий, бо наші дуже їх мацають удень з свого укріплення, у котрому й на ніч залишалися б, якби не піхота, котрої по-перше обмаль, а по-друге її небезпечно залишати на ніч через значну втому, бо військо втомлене внаслідок постійних денних і нічних сторож, чат і роз'їздів вглиб України. І сьогодні вийшла чата аж до Кальника. З Прилук теж повтікали до Немирова, де закрилось кількаканадцять тисяч козаків з Глухом, котрий йшов на допомогу Богуну і окопавшись по старому місту, дуже добре фортифікується. В. м., моїй добродійці, напише пан Якубовський про те, що діялося перед цим. Я тут уже залишився, у так значній компанії. Прошу в. м., мою добродійку, щоб якнайбільше (?) уважала на своє добре здоров'я. Я в. м., моїй добродійці, щоденно віддаю свої синівські послуги і про це прошу Господа Бога.

З Вінниці дня 28 березня 1651.

Це повідомивши в. м., моїй добродійці, для іншої шляхти, котра певно є дуже цікавою (?), доповідаю те, що належить, в. м. м., моєї добродійки. На Бекловку, довкола якої ходять чати, око маємо пильне. Але їй дають спокій за нашим старанням, куди я й лист до селян написав, убезпечивши їх. Що стосується цих речей, які залишаються в Більківцях (Bilkowcach) і коней, зволь в. м., моя добродійко, уважити добре, а чи безпечно їм залишатися у Барі; вони до якогось часу можуть залишатися, але далі не думаю, що там їм буде безпечно, особливо ж тому, що між п. брацлавським воеводою і паном гетьманом можна часто бачити незгоду. Однак нас може тішити те, що (незгода) недовго триває, вони зразу ж миряться. Друга (причина) полягає у тому, що війська, особливо німців та піхоти, дуже мало, а з Польщі ліниво йдуть. Господь Бог знає, що буде діятися. До штурму німців не поженеш, бо хоч і потягнуться, то як тільки вискочить з окопів з кількадесят козаків, то зараз же ця наволоч тікає. Наша челядь і наше товариство, хоч і йдуть, але вони не так здатні (до бою) і це не їхнє призначення. Пушкарі абиякі, а хлопці так окопалися в долах і укрилися, що їх і гранатами ледве можна викурити, а часто їх (гранати) кидати (не доводиться); це дуже великі витрати, бо вони (гранати) дуже дорого коштують. Це повідомивши, і далі про те, що буде діятися, повідомлю без затримки в. м., моїй добродійці.”

До пана Павші лист від пана Северина Потоцького писаний такий:

„Мостивий пане Павша, мій вельми мостивий пане і приятелю!

Я тому не дав відповіді на перший лист в. м., м. м. пана, бо не мав нічого певного. Ще не повернувся з табору до мене мій слуга, котрого я послав до їх мостей панів гетьманів; після посланця в. м. приїхав цей мій слуга, котрий там перебував при їх мостях панах гетьманах понад три тижні і бував у тих боях, що в його бутність сталися. Був він і в тому бою, коли Нечая розбили у Красному, де при ньому було також забито понад десять тисяч цього гультяйства. Вони укріпилися були у замочку, де й наших чимало полягло і двох значних капітанів було забито; не всиділи вони у замочку, а наші трохи відступили від замочка і пильнували за ними у полі і так вони, тікаючи з замочка в поле, напали на наших, котрих в полі побито; у замочку їх настріляли, нарахували п'ятсот трупів, знайшли й самого забитого Нечая, вони його поклали на столі, а килимом накрили. Був цей же мій слуга, коли взяли Шаргород, також Ямпіль і Чернівці. Стіна (Ścianka) була вперлась, біля якої велика оборона, також і хлопства згромадилася немала купа, там їх мості панове гетьмани діставали їх штурмом два дні і дві ночі, що аж дійшло з ними до згоди, вони ручної (вогнепальної) зброї віддали сім тисяч, рушниць, також самопалів, старшини не хотіли видавати, хоча вмовляли їх це зробити їх мості панове гетьмани. В Чернівцях також це гультяйство закрилось, котрих і там їх мості панове гетьмани без штурму взяли, там же дощенту все було вирубано й спалено, а місто було потужне й багате, однак і його висікли, всього понад десять міст. Де добровільно піддалися, там мир (?) було вчинено, а де боронилися, там дощенту вирубано. З цим злодієм Нечаєм була битва в запустний вівторок, взагалі все при милості Всемогутнього Бога нам щастило, хоч його була невелика купа, що дай Боже і до кінця. Потім прийшла до мене відомість від мого урядника, мені здається і ця достовірна, бо там часта відомість від й. м. пана житомирського старости буває у Бердичеві. Хоругву й. м. пана житомирського старости потурбовано у Вінниці, але за милістю Божою без великої шкоди, також і хоругву пана Секиринського, забито кілька челядників. У Вінниці Богуна з кількома тисячами розбито, який був укритися в єзуїтському кляшторі. Там його порохом підривали і вбили, після чого наше війсьсько стало в Прилуці і в Липовці. Після чого пан Аксак пішов був за Уманським полком, начебто мали там щось завдати втрат, але це ще непевно. З України теж така відомість, що начебто Хмельницький мав у цей час з татарами йти просто на табір, бо теж наказано і (нашим) хоругвам квапитися просто до табору. Про Крису, полковника, кажуть, що також з ордою йде до Павлочі і то, що ще авізи непевні і ця відомість є, начебто ті татари, котрі були при Хмельницькому, кілька міст вирубали й набравши там полону, від нього від'їхали. Але і це ще непевні речі, так там у нас кажуть. Прислав мені також листа п. Ободинський, що до нього пише пан Вігура, його зять, котрий живе при й. м. пану київському воеводі у Гощі, що комісія мала б бути і першу середу після Великодня. Був там у мене пан Пришинський у моєму веледницькому костелі у день Пресвятої Діви. Цей казав мені, що й. м. молдавський воевода, волоський господар, дав знати до й. м. пана краківського, що турецький султан з тим шле до к. й. мості, щоб козаків

розбив (і вигнав) з Запорожжя, а він обіцяє (приборкати) татар. Сподіваюсь певнішої відомості з табору, бо вже півтора тижні як послав до табору, до своїх добрих приятелів і до племінників по батькові, звідки сподіваюсь відомості якнайшвидше. Це повідомивши в. м., і т.д., і т. д.

3 Веледників 27 березня 1651”.

Потім мав князь й. мость з військовою старшиною і депутатами хоругви коло, в котрому пани послали на майбутній сейм відправлені [...].

Тоді князь й. м. наказав написати до й. м. пана підскарбія такий лист:[...]

До й. м. пана скарбничого такий лист[...]

До самого ротмістра, щоб до табору поспішав на термін, призначений в універсалі, без похибки під страхом смертної кари такий[...]

Відправлено і до пана Павші, дякуючи за відомості, а щодо роз’їзду, про який він писав, то щоб дав знати, у яку саме сторону він хоче його скерувати. До Чорнобиля не варто, бо ворог там не має залоги і тільки б людей подратували, а цим швидше викликали б повстання. Якби однак він знав про певного ворога і міг би щось добре вчинити, тоді він заробить на особливу подяку.

До пана Курпського писав князь й. м., щоб він давав знати як йдуть справи (?), щоб з відомостями просто до князя й. м. відправляв і відправив роз’їзд під Любеч і на Мозирський шлях для язика.

5 квітня

Князь й. м., виряджаючи різні приватні експедиції, наказав написати з цієї okazji до Борисова, до й. м. пана надвірного маршалка литовського такого змісту: [...]

При цьому і другий лист до й. м. пана гетьмана великого такий: [...]

6 квітня [...]

Прийшли з варшавською поштою від двору два листи

Від к. й. м. такий лист (від 27 березня — Ю. М.):

Від й. мості пана канцлера коронного такий лист: (від 29 березня — Ю. М.)

Від його мості пана підканцлера коронного такий лист[...]

Авізи з табору

Після першої сутички з Нечаєм, хоч перемога (...)*, 3 березня від Стіни рушило військо. Це місто не тільки не хотіло піддатися, але його піхота вийшла в поле, а з гармат було дано залп від міста і з замку. Вишикувавши військо, й. м. пан гетьман сам лівим крилом, а й. м. пан брацлавський воєвода правим наступив. Ліве крило привів сам й. м. пан брацлавський воєвода і частину хоругв з доручення черкаський староста. Тоді в’їхали за поміччю Божою на цій піхоті у місто з шаблями, хоч не без шкоди і в наших: пана черкаського старосту вдарено в сагайдак, стріли потрошила куля і обірвала, самому ж нічого (не сталося), а пахолків і товариства поранено й підстрелено. Потім, давши відсіч, уклали з містом трактати, потім перед й. м. паном гетьманом польним дванадцять присягло. Й. м. пан гетьман відступив, пішов до Чернівець і до Вінниці, там би хотів підмоги чекати, але її взагалі не бачить, мало що (прийшло). (далі йде текст новин, які подані вище №№) — Ю. М.).

Від й. мості ксьондза референдаря литовського цей лист: (від 29 березня — Ю. М.) [...]

7 квітня

Переважно богослужіння дуже імпозантне.

Після богослужіння віддано князю й. м. від й. мості пана Курпського цей лист:

„Яснеосвічений милостивий князю, пане, пане мій милостивий!

Як мені в. кн. м. у Бобруйську доручив і інформував, то я чинив так, а не інакше після мого прибуття до Хойник і зразу даю свого листа з відомостями про все, якого через пошту й. м. і через пана Павшу послав до в. кн. м. А що так довго моє писання не доходить в. кн. м., я не винний у тому, що й. м. пан Павша не швидко висилає. Тепер в. кн. м. доповідаю, що 26 березня я став у Хойниках. Кого з підданих я там застав, то лагідно з ними поступаючи, своїм приходом аж до цього часу затримав їх у домах, а котрих не знайшов, то жоден з них до домів не повертається. А що я не так швидко, як в. кн. м. розраховував, став на місці, то це тому, що не майже двадцять, а майже сорок миль ходу було з Бобруйська до Хойник; і про те в. кн. м. повідомляю, що як ми самі, так і коні наші в нестатках і великій нужді, а не бажаючи, щоб хлопи втікали із своїх домів, мусимо це терпіти. А що більше, що ми стоїмо в місці трясовинному із поганими переправами на мостах. Коли до чого дійде, то не тільки кінному, але й пішій громаді не стане місця обернутися, отаке болото довкола. Доповідаю в. кн. м., що до давніх полків, котрі були на залагах, тепер недавно після мого приходу до Хойників, два полки війська прийшло до Любеча. Я послав уже кілька роз'їздів, щоб довідатися їхню точну кількість, кажуть (язики), що їх шістнадцять тисяч. Отже ми перебуваємо поблизу ворога і в місці небезпечному й незручному, дуже просимо в. кн. м.: зволь нас в. кн. м. якнайшвидше військом підкріпити, бо тут тільки рахується, що п'ять хоругв, а насправді їх немає і повних трьох сот. Інакше перед в. кн. м. презентувалися, а тепер інакше хочуть виконувати свої обов'язки. А на драгун взагалі слабка надія, бо вони мають дуже мало пороху, гнотів та свинцю. Звичайна сторожа надто часто відбувається через нашу малу кількість і через постійні роз'їзди, котрі ніч і день задля пильнішого про себе старання (відбуваються), а в нестатках, у голоді, змореними кіньми здійснюються, тому щоб ми коні до останку не заморимо, понижено просимо в. кн. м. дати нам полегшення присланням (додаткового) війська, бо коли нас буде більше, не так швидко випаде черга. Універсал в. кн. м., щоб ми з цього полку вислали двох депутатів для вислухання реляції, коли термін слухання реляції припадає, цього ж дня дійшов до нас універсал в. кн. м. Через те, що дуже мало часу, що не можна вчасно приїхати, ми й не посилаємо, а на комісію до Мінська на [...] * заслуг будуть обрані. З цим мої, і т.д.

В Хойниках 4 квітня 1651.”[...]

Після вечірнього богослужіння товариство, прислане від хойницького полку, від пана Курпського віддало цей лист (до князя від 4 квітня — Ю. М.)[...]

8 квітня

Богослужіння і набоженство дуже імпозантні. Взагалі не було жодних справ як публічних, так і приватних.

9 квітня

Богослужіння великодневої урочистості рівно з днем відправлялося. На обіді мав князь й. м. у себе товариство гусарської хоругви і німецьких офіцерів. Увечері від пана Павші через мозирських хлопів було віддано цього листа:

„Ясне освічений мостивий князю, пане а пане і добродію мій вельми мостивий!

Ставши на постій у Бабичах, цієї ж ночі нам дано знати, що цей зрадник Сідляр, Булавка і Одинець увійшли були човнами в Рудку Словечну, що від нас тільки у чотирьох милях, для язика. Як тільки мені було дано про них знати, зразу 80 кінних послав для язика, поки вони ще не дізнались про наших, що ми стали на постій у Бабичах, зразу відступили назад до Чернобиля і, як маю відомість, вони волочаться по островах і тамтешні села біля Прип'яті грабують, котрі у тій стороні належать до Корони. Біля Любеча і Чернігова повно цього гультайства.

Роз'їзд з Овруча пішов до Чернобиля. Що він там вчинить і які візьме відомості, не затримаю цієї ж години жати знати в. кн. м., пану моему мостивому. Між Горошками та Житомиром люди пана київського підкоморія розбили полчок цього гультайства, котрих було не більше ніж триста. Дано мені знати і про те, що нібито Тиша, полковник котелевський і ходорковський, мав передатися до їх мостей панів гетьманів, воєводи брацлавського і чернігівського. Бруяка за приповідним листом й. м. пана краківського зібрав цього гультайства з триста чоловік і йшов уже до табору під Вінницю. Цей обіцяв бути щирим і зичливим нашим, що дай Боже, щоб цього дотримав, як мусить.

Хмельницький у Білій Церкві осів, нічого про нього не чути. Лист під датою цього мого листа був мені відданий від й. м. пана Курпського, котрий в. кн. м., пану м. м., посилаю. З нього в. кн. м. зволиш зрозуміти, чого добивається. А згідно з уважним наказом в. кн. м., п. м. мостивого, я почав робити два пороми на байдаках, а менших буду мати чотири, крім човнів, котрих уже є з двадцять, причому добрих, а якщо буде у цьому потреба, то не затримаюсь з прибуттям до пана Курпського. З овруцьким полком я маю контакт, вони зичать, щоб я до них прибув якнайшвидше, якщо буде у цьому потреба, за що їх мостям дякував від імені в. кн. м. Того товариства, котре я послав до Хмельницького і до їх мостей панів гетьманів, ще нема, маю добру надію, що пан Вольський від їх мостей панів гетьманів може швидко повернутися, але щодо пана Мисловського, то сумніваюсь. Боюся, щоб йому у дорозі лісовники не вчинили якоїсь перешкоди (impedimentu), якщо він вирушив у путь на Київ без козака. Я його був добре проінструктував, щоб він від полковників з місця на місце брав козаків. Якщо він там вчинив, тоді думаю, що він уникне тиранських рук. Як тільки хто-небудь з них повернувся, я цієї години відправлю до в. кн. м., п. м. м для вчинення реляції. Також поважний наказ в. кн. м., п. м. м., цілком виконуючи, згідно з ним ці три хоругви разом з й. м. паном Вехманом безпечно (fideliter) в поле з Мозира вийшовши на постій, 2-го квітня переписавши і реєстр нашими обома підписавши, до підпису в. кн. м., пану н. м., посилаємо. Додаткової роти я ще не переписував, бо ще не всю її маю, в різні місця послав для решти, а тепер, що є, переписавши їх, в. кн. м., пану м. м., посилаю, понижено просячи, щоб в. кн. м., п. м. м., зво-

лив не сердитися, що я так швидко не можу мати всієї роти, бо це найважче (завдання). Смів би я просити в. кн. м., п. м. м., зволь в. кн. м., п. м. м., ще з три хоругви послати пану Курпському і в Загалі їх поставити там недалеко, від них буде тільки дві милі і від нас стільки ж, один другому ми легко могли б помагати. Про це ж в. кн. м., пану м. м., доповідаю, що й. м. пана Курневича вилучивши з додатку, поставили його у старому реєстрі (...) * хоругви, але він є власне додатковим, ледве його завдяки в. кн. м., п. м. мостивого, як досвідченого в цих краях завербував. За цим самого себе і свої послуги під ноги в. кн. м., п. м. м., віддаю.

У Бабичах дня 5 квітня 1651.”

10 квітня

Товариство хоругви з полку, поставленого в Бабичах, своєчасно приїхало для вислухання реляції панів послів військових, котру реляцію їм зачитали. Вони віддали від пана Павші князеві й. мості цього листа (*від 6 квітня — Ю. М.*) [...]

При цьому пописові реєстри своїх хоругов.

Також від пана Погирського, козацького ротмістра, такий лист (*від 5 квітня — Ю. М.*) [...]

Відписав князь його мость через них пану Павші у такий сенс: [...]

До пана Погирського князь й. м. наказав відписати так: [...]

Цього ж дня після обіду князь й. м. переписував свої дві гусарські хоругви: одну під порученством й. м. пана мозирського під Пашушкевичами, що у півтори милі від Бобруйська, яка мала у собі сотню кінних. Друга, під самим містом, порученства й. м. пана Коморовського, вількомирського хорунжого, також сто кінних.

Після повернення з поля віддано князю й. мості листи з мозирської пошти. Від пана Павші цей лист:

„Ясне освічений м. князю, пане а пане і добродію мій мостивий!

Після написання цього мого листа одразу ж цієї ж години до в. кн. м., п. м. м., з цими авізами посилаю і з них в. кн. м., п. м. м., зволиш зрозуміти (все). Цей мій челядник, котрий приніс мені ці листи, за певне доповів мені, що цей нещасний плебс бунтує по різних місцях і якби не було трохи цього війська в Овручу, в Бабичах і в Хойниках, певно, що вже і ці краї були б побунтовані. Вже з Чорнобиля ці підстарости, котрі при мені, жодної відомості, ані посланця свого, котрі для відомості його послали, звідти не мають (відомості) і бояться за нього. Козацький роз'їзд другий раз під нас в ріці Словечній підступав, але добра сторожа біля ріки вчинила їм не менший пострах і в лісах, ці хлопці втекли з сіл, їх хапають і катують; коло Любеча і Чернігова їх повно і як маю певну відомість, що пильнують тільки цього шляху Лоївського і Речицького, бо в. кн. м., п. м. м., дуже бояться. З різних місць маю певні відомості, що (...) * пана м. м., пильно прошу, зволь в. кн. м., п. м. м., додати підмоги й. м. пану Курпському, бо від цього багато залежить. Я б з милою охотою звідси б рушив і дав йому допомогу, але цей шлях зараз опанують. Згідно з наказом в. кн. м., п. м. м., я докладаю всіх зусиль, щоб мати належну кількість поромів для переправи війська, якщо до мене дійде певна відомість з України і з Овруча, що цей плебс у Чорнобилі і довкола Чорнобиля

почав бунтувати, тоді, взявши Господа Бога на поміч з волі і наказу в. кн. м., п. м. м., хотів би їм цього не допустити. Понижено прошу в. кн. м., п. м. м., зволь нам додати хоч три хоругви, бо цього дуже треба, стоячи на цьому шляху і тоді сміливо я можу сказати, що це перший після Речиці форт до В. кн. Л. Поважній увазі в. кн. м., мого пана і добродія, це доручаю. Я вже побоююсь за повернення пана Мисловського, щоб його десь це гультайство у лісах не заскочило, а не менш і тому дивуюсь, що від їх м. панів коронних гетьманів і досі не повертається мій товариш. Як тільки він прийде, цієї ж години зразу відправлю його до в. кн. м., щоб він дав усну реляцію про все в. кн. м., п. м. м.. За цим самого себе і мої послуги під ноги в. кн. м., п. м. м., віддаю.

В Бабичах дня 7 квітня 1651.”

У ньому вкладений лист до цього ж пана Павші від пана Гумецького з Овруча такий:

„М. п. Павша, м. в. м. пане і приятелю!

Дякую в. м., м. м. пану, (дякують) і всі їх мм. Пани обивателі, бо мені у сходці віддано листа від в. м. і й. м пан Потоцький там же був і цей дуже вдоволений. Отже дуже просимо в. м., м. м. пана, якщо виникне у цьому потреба, щоб нас убезпечив, щоб ми були певні у цій допомозі, якщо була б потреба, то і до Овруча. Як і князю, п. м. м., через наш лист понижено подякували, всі їх мм. пп. обивателі просять в. м. й. м. нашого пана воеводу важко зрозуміти, бо він дуже засмучений через загибель брата, котрого голову, руку і ногу привезли до Корця. На наш лист він коротко відписує усно через пана Маковича, що ми його посилали, щоб він нам багато розповів і дав пораду, як ми маємо тут залишатися ми писали про це. Він сказав і показав лист к. й. м., де пише, щоб ми мали наблизитися до лінії, не вимагаємо від вас цього, врешті і нам тут, в Овручі і Речі Посполитій, що не слухали ради й. м., не добра надія, дай Господи Боже, щоб й. м. не зволив цього дочекатися, правда він у великій скорботі за брата, але і то не менша, що листи, котрі до Хмеля писав, були, у панів гетьманів, проведено їх і до двору, мерзенні слова про нього і у війську і по всій Волині, також розуміємо, що і в Польщі має дві своїх хоругви, з котрими на другий день після від'їзду нашого посланця мав проводити тіло (брата) до Гноїна, а потім до к. й. м. має обернутися, бо вже й треті віці напевно вийшли. Що стосується наших військ, то мало не щоденно новини, тільки, що здаля, тому не вірю. Однак не стояли даремно і потім мали кілька сутічок, навіть значних боїв, дві з них щасливо з милості Божої провели, не без наших втрат, на чаті загинули від цих злодіїв, але і їх непогано потріпали, решта ж розпорошилася. Полягло чимало товариства, де й мій племінник по брату поліг, тепер не знаю, що діється коло Чорнобиля (...) * розходиться, щоб хлопство не збиралося до купи. З Києва розумію, що в. м. маєш кращі відомості, бо наші ченці не беруться їздити; посилаю в. м. для зрозуміння дві картки, не знаю, як в. м. буде здаватися. Розумію, що маєш трохи не протилежного змісту відомості, а що за ради настали у Польщі, не можемо ні від кого дізнатися певного, назву тільки різні новини, а це вже з Корця. Я, незважаючи на всі інші звістки, (вірю) тій, що з Лабуня з багатьох причин (?), бо постійно ця пошта у війська, з Лабунь до

Браїлова 12 миль, до того ж слуга й. м. пана великого маршалка має кого послати і дати вість про те, що там діється; розумію, що різні є відомості про ради, які виникли в Польщі. Не можемо ні від кого нічого дізнатися певного, є тільки різні новини, а це вже з Корця, що начебто король й. м. комісією, а не війською хоче приборкати цей бридкий, вважай бусурманський, народ, чому я не хочу вірити, бо боронь Боже, якщо шабля не напише пунктів на їхніх проклятих шиях, то ми залишимося в таких вольностях, як і зараз; я розумію про це, що князь й. м., пан гетьман литовський, пан н. м., зволить знати, що при дворі діється, але всі дітки у війську, важко мені дізнатися.”

Також від пана Жебрацького до пана Погрошовського такий:

„М. в. м. п. Погрошовський, м. м. пане і приятелю!

Що стосується тривоги, то жодних нема зовсім, за що Господу Богу хай буде честь і хвала. Вінницю з цим ворогом доценту спалено і тих, що на допомогу прийшло дванадцять тисяч козаків і три тисячі орди, мало хто втік, за що складають подяку князю й. м. Дмитру; з в'язнів доходить вість, що у Паволочі має бути сам Хмельницький з 40 000, орди мало має при собі, бо добірну кінноту був послав на відсіч до Вінниці. Це повідомивши, мої покірні послуги в милість в. м., м. м. пану, віддаю. Дано в Лабуні дня 25 березня 1651.”

Приписка:

„Задля новини якої або авізів, якби звідкілясь прийшли, зволь в. м., м. м. пан, мати сам, свого не затримаюсь повідомити. Військо стоїть у Браїлові, бо у Вінниці не мали де стати, спаливши її. Ця відбулася у вівторок увечері, а що було у середу, цього не знаємо.”

Перша цидула, писана до пана Третяка

„Думаю, що в. м., м. м. пп., зволите знати, як військо відступивши з-під Чернівець, 9 березня під Вінницю пішло і як там пан черкаський староста і пан Мелешко, ротмістри, загинули, там же в якій небезпечі був і сам й. м. пан брацлавський воєвода, ви мабуть вже зволите знати, а після нашого наступу швидко на допомогу нашим й. м. пан польний гетьман, як добував Богуна, закритого в монастирі з трьома тисячами гультайства; котрого, хоч і з втратами наших, дістав і здобув, після цієї мізерної вікторії з вівторка на середу, тобто 22 березня, вийшла частина війська на чату з волі пана гетьмана польного, а друга частина залишилася під Вінницею, (далі) ми не знаємо. Очевидно що чи на тих, що були на чаті, чи на тих, що при таборі залишились, раптово (improvise) напали татари з козаками, значно наших побили; ця відомість прийшла до їх мостей панів Гуменецьких. При мені посланець їхній цю невтішну вість доповідав. А хоч близько до табору нашого, старший не зумів дати ретельної справи, відправив з моїм листом цієї ж години до табору пана Вижгу. Наше військо запевно, що все, дай Боже, цілком відступили під Бар. Як тільки дістану відомість, не затримаю дати знати в. м., м. м. м. панам.”

Друга цидула:

„Жодної іншої відомості не маю стосовно тривоги, котрі почалися з різних місць ні з чого іншого, тільки з того, що наші розправившись із цими злодіями у Вінниці, там випаливши місто, не могли у ньому стати, бо нема де, то виру-

шило наше військо до Бару і там залишається. До котрого й. м. пан хорунжий коронний з доброю купою прийшов і інші хоругви прибувають. А люди некомпетентні кажуть, що наше військо відступає через якийсь наступ і тому тривога. Сьогодні з Бару товариш з війська, з підхоругви й. м. пана житомирського старости, їхав до його дружини до Корця, котрого я секретно питаю; він не каже нічого небезпечного і лист до своєї пані писаний, від пана сондецького (?), чоловіка його, розпечатавши, дав мені прочитати, де широко пише, до вас писати не може, бо поранений в руку, і сподіваємося потужної війни і хлопських бунтів як виросте трава. З Лабуня маю відомість теж, як і в. м. м. м. п., зволиш писати, що пан Таницький нарозповідав багато небезпечного, наробивши непотрібних речей у Котельні і зіпсувавши маєтність пані. Маю в Лабуні посланця, котрий не може звідти від'їхати, а з певною відомістю й. м. пан Скотницький з паном Черньовським вчора в суботу приїхали до Судилкова. Там були стривожені такими відомостями і (тому) тут залишаються. Може і то бути, що Хмельницький є коло Білої Церкви, бо й козак, котрого на допит під Вінницею дано, каже, що Хмельницький до Паволочі на комісію йде з 40000; у п'ятницю, суботу і в неділю посланці щодуху мчали до й. м. пана київського воєводи, не можу знати, про що. Вже посланців каже пильнувати, прагнучи знати, як й. м. пан воєвода буде поводитися і звідти буде питати, чи й. м. пан воєвода вирушає в дорогу. Про Крису є чутки, що він прийшов під Білу Церкву, не знати, чи з полком козацьким чи з татарським; буду мати відомість з Лабуня.

11 квітня

(Уривок з листа коронного підканцлера (?) до Я. Радзівіла. — Ю. М.)

[...] Від й. м. пана краківського відомість, що начебто наше військо не мало йти далі за лінію [...], бо Стіна є дуже потужною фортецею, приведена до послуху завдяки розгрому ворога. Ямпіль, що за лінією, центр всіх подністровських бунтів і сповнений в цей час бунтівниками, був узятий чатою, вирубаний і дощенту знищений вогнем. Що стосується Вінниці, під якою й. м. п. черкаський староста і пан Мелешко з п'ятнадцятьма товариства на Бугу провалившись, втопились, то в ній укріпився полковник Богун, прагнучи не пропустити далі нашого війська; це той самий, котрий перед цим йшов Нечаєві на допомогу до Красного. 27 березня вона (Вінниця) була взята штурмом, полковник забитий, а всі бунтівники порубані. Глух, уманський полковник, котрий йшов йому на допомогу, ледве втік. Отак почавши 19 лютого, жодного дня це військо при й. м. пану чернігівському воєводі, не було бездіяльним. [...]

Дано з Варшави 29 березня 1651.

Приписка.

Про загибель пана черкаського старости прийшла інша, певніша, відомість, від й. м. пана київського воєводи, як це з копії його листу краще зрозумієш.

[...]

12 квітня

Взагалі жодних доручень не було, бо кн. й. м. з слободи Казимирової не повернувся, тільки вважай аж у сам вечір. Приїхав з й. м. козак Отрошко, віт Казимирової слободи, котрий взяв універсал на збирання волонтерів і, зібравши

дружину в кількадесят чоловік, став під Горводем. Там 5 квітня вночі в самому Горволі напали на нього Костирка, Чаровник і сумнозвісний (*famosus*) Шиш з більш як з півтора сотнею гультайства, з котрим задля язика йшли під табір; Отрошко закрився у пекарні спочатку сам, а потім ще з двома потужно боронився звідти понад чотири години, поклав трупом кількох, в т.ч. й самого Костирку, труп якого було на другий день знайдено в полі. Так, нічого не досягнувши, вони мусили в розсіпку відступити. Отрошко, котрий витримав такий удар, залишається без жодної подряпини.”

13 квітня

Козак й. м. п. хорунжого надвірного віддав кн. й. м. цього листа:

„Яснеосвічений кн.м., п. жмудський старосто, мій вельми м. п. і добродію!

Прибувши до Гомеля згідно з моїм обов'язком і наказом в. кн. м., я вчинив смотр (*ostentatią*) моєї хоругви і роти перед в. м. паном Макаревичем, присланим для цього від в. кн. м.; посилаю список (?) і реєстр моєї роти, як тих, що перебувають під прапором, так і тих, котрі не прибули своєчасно, з підписом моєю рукою і й. м. п. Макаревича. Останній іменем в. кн. м. визнав готовність до служби на 1 березня. Не сумніваюсь, що по милості в. кн. м., м. м. пана, (...) * оскільки я отримав цю декларацію в. кн. мості у Бобруйську. Відсилаю відповідь від чернігівського полковника Небаби на лист мого (гомельського) підстарости, котру в. кн. м. послав при листі до себе від пана Фаща, захопленого козаками. Бо вчора і сам до цього ж Небаби з моїм листом послав у справі вбивць (?), які стали через лінію (кордону) і чекаю швидкої відповіді, тоді (як отримаю), то тут же, негайно, відправлю до в. кн. м. з паном Халецьким у дорученій мені справі, котрий, як бачу, не суперечний (*non recusat*) волі в. кн. м. і сам обіцяю одразу після свят, дасть Бог, поспішу до Бобруйська. Доповідаю також в. кн. м., що сьогодні до мене дійшла достовірна вість від моїх підданих з Гомельської волості, що якийсь Шарпата (*Szarpata*) разом з Костиркою (*Kostyrka*), переправившись під Лоевом, вдарив (Шарпата) з двадцятьма чоловік на Чоботовище (*Czoboto-wisze*), маєтність їх м., м. п. п., Халецьких, а Костирка у малій громаді в кількадесят чоловік на тому боці Дніпра йшов на Горволь. Вірогідно, що вони й далі мали йти, пробувати щастя, ловити коні і челядь, як і під Речицею. Про все, що і потім буду мати гідного уваги в. кн. м., негайно повідомлю.”

У ньому вкладено реєстр товариства як того, що прибуло і що не прибуло на цей перепис [...]

При цьому листі віддано руського листа чернігівського полковника Небаби до гомельського підстарости [...].

Від пана кричевського старости віддано кн. й. м. такого листа:

„Яснеосвічений кн. м., п. жмудський старосто, м. в. м. пане!

Приїхавши до Кричева, я знайшов листа (?) від й. м. п. мстиславського старости, який запрошує нас на сеймик до Мстислава на 4 квітня згідно з ініціативою в. кн. м., м. м. п., котрий зволиш повідомити про серйозну небезпеку, яка загрожує нашому Мстиславському воеводству. Коли ж ми на цей час приїхали до Мстислава, їх м. м. п. обивателі дуже вдячно прийняли цю пересторогу від в. кн. м. і відправили посла до в. кн. м., дякуючи за це і просячи також про під-

кріплення. Послали також і до й. к. м., просячи, щоб посполитому рушеню воеводств Полоцького, Вітебського із Оршанським повітом не наказували віддалятися від цих країв, але якщо б було щось тяжке на нас, то щоб нам помагали. А доки прийде ця підмога як від в. кн. м., так і від й. к. м., ми ухвалили собі місце оборону, бо йде перепис, а зразу ж після перепису ми маємо стати в полі там, де буде необхідно, а віддання (?) під моїм Кричевом тепер є дуже небезпечним, бо вже нізвідки заслону нема. Із Стародубу п. Галінич (?) пішов до Чечерська, а п. Еймонт, почеповський (?) підстароста з Почепа вийшов з гарматами до Кричева, де мають артилерію. То прикордонні панове стародубські, пишуть, щоб він з нею не відходив до Литви, до свого пана. Отже тепер сам тільки один мій Кричев буде змушений прийняти весь удар на себе, бо іншого заслону нема. Я з цією пригорщею війська, яке набрав за свій малий кошт, видно (...)*, але тут буду залишатися і що зі мною буде, то буде (?), з усіх сил відбиватися буду, бо мушу мати оборону, як не маю з чим розпочинати наступ.

Отже треба милості в. кн. м., м. м. п., щоб я нікому не мусив давати у моєму Кричеві хліба, бо хлопи вірогідно піднімуть повстання. Їх я тепер погладжую, надаючи їм вольності, хоч не без шкоди моїм прибуткам, я їх приохочую до себе, і вже до мене починають повертатися самі бунтівники, а я, давши амністію їхній сваволі, до себе їх пригортаю, вони мені дуже охоче присягли; я випробував їх, одного з них пославши шпигом до й. м. пана, до Дрокова. Цей повернувшись, прозвітував мені, що у Дрокові (стоять) козаки, а їхнім полковником є Шабельтасний (Szabeltasny). А цей Дроков від мене тільки у вісімнадцяти милях, це досить близьке сусідство, і певно як тільки вода спаде, а вона тепер надто висока, захочуть спробувати (позмагатися) з Кричевом. Зачим в. кн. м. понижено прошу, щоб на мене, який завжди радий вашій князівській мості, а це бачить Сам Бог, служу, зволив бути милостивим до мене і дав мені підмогу, але якщо в. кн. м. зволив би дати проповідний лист для набору добровольців, котрих можна було б знайти тут, у Мстиславщині, а вже я знав би, що з ними чинити, я випередив би, пан, Шабельтасного, а так, без приповідного листа від в. кн. м., не смію нічого починати, бо маю інші приклади (?). Не сумніваюсь у вашій князівській м., що в. кн. м., побачивши саму слушність, не будеш проти мого обгрунтованого прохання, але з своєї канцелярії так на приповідний лист на добровольців, так і на універсал, щоб жоден в Кричеві і на шляху (?) не наважувався стати, бо я, прийшовши з трьомастами війська на залогу на це місце, з своєї власної шляхти утримую цих людей. Що тільки я в цій оказії милості, ласки й фавору в. кн. м., м. м. пана, дізнаю, готовий завжди відслужити при оказії в. кн. м. Віддаюся милості в.кн.м. з своїми пониженими послугами. З Мстислава.

Цього дня князь й. м. дав відпочинок (...)*, жодних публічних справ не було.
14 квітня[...].”

(Опубліковано: Мицик Ю. Із табірною щоденника князя Януша Радзівілла // УІЖ. – 2007. – № 4. – С. 183-198).

Частина II

№ 219-220

1649–1650 рр. — Маргінальний запис на "Кормчій"
другої половини XVI ст.

"Рок[у] Божия 164[9] Богдан Хмелницький под Каменец Подолский с великим войском подступил и там ничего не учинил, под Илву[в][...] пошел. Того ж рок[у] Пулторкожихов [...] черком под Каменец пришли и стали на [...], где усе погинули од пана [...] Ланскорунского [...], хоча и немного войска мял [...] без числа было [...] хлоп(?) ства. Року Божия 1650 в то [...] пулковник [...] зобрали многие [...] хлопце, которие [...] и многих [...] наробили [...], погинули каранием Божиим усе [...]"

Оубл.: Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. Описание. М., 1959. — С. 11.

№ 221

1650 р. — Записи кармелітських ченців в теребовлянському кляшторі

„[1650] Nastał głód wielki; ludzie korę z lipiny darli, a z plewami mieszczali i melli, iż tego chleb jedli, niewiasty psy łapali i jadły, nawet i trupy, dzieci swoje niektórzy”.

Оубл.: Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874. — С. 111–112.)

Переклад

[1650]. Настав великий голод; люди драли кору з лип. Перемішували з плевелами, мололи і з цього їли хліб, жінки ловили псів і їли, деякі їли навіть і трупи, своїх дітей».

№ 222

Після 1650. — Запис в рукописі «Пролога» (1632 р.)

з бібліотеки єпископської капітули у Перемишлі, № LI. Е. 6

„Ляхи с козаками войну подняли найперше о Сошествии Святого Духа. Жита колода по 60 зол. была. Того ж року и наступающего шаранча їла, а 1650 згинула.»

Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874. — С. 98.)

№ 223

1651. — Запис на книзі «Бесіди св. Іоанна Золотоустого

«В році 1651 недобре было, дорого непомалу, жита корець подтелицький был по злотых дванайцет и осми полских; тогож року люди погибали от гладу, Милостивій Господь буди со нами, пишу злезами».

№ 224

1651 р. — Суботів (?). — Вкладний запис на рукописному Євангелії суботівського жителя Гната

"Игнат, обыватель суботовский, [...] за отпущение грехов так моих, як жоны и деток, до храму в мисте Суботове, в маенности его милости пана гетмана Богдана Хмельницкого".

Опубліковано в статті: Апанович Е. М. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги. — М., 1976. — С. 82.

№ 225

1651 р. (?). — Суботів (?). — Вкладний запис на рукописному Євангелії суботівського протопопа Микити Пешти

"С книг Никиты Пешты, протопопы Чигринского, презвитера сто Спаского дижового, за которую далем таляре десять грошей"

Опубліковано в статті: Апанович Е. М. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги. — М., 1976. — С. 82.

№ 226

1651 р. — Маргінальний запис у книзі «Бесіди св. Иоана Златоустого»

«В році 1651 недобре было, дорого непомаду, жита корец подіслицький был по злотых дванатцет и осми полских; того ж року люди погибали от гладу, милостивый Господь буди со ними, пишу з [с]лезами»

Опубліковано: Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год (Львів, 1874. — С. 115.

№ 227

1650-1651. — Уривки з щоденника А. С. Радзівіла

1650 рік

[...] «Місяць січень. [...]

5 січня.

[...] Король просив, щоб закриття сейму було призначено на 7 день місяця, оскільки прибули козацькі послы, котрі можуть принести щось нове.[...]

7 січня.

[...] Козацькі послы привітали короля добиваючись на листі того, що було в домовленостях. Прибув також і їхній митрополит. Король працюючи над угодою між руськими уніатами і схизматиками, призначив зустріч у дворі віленського єпископа, але безрезультатно, бо пихаті схизматики відкидали всякі способи і тільки добивалися того, що було ліквідовано унією

14 січня.

[...] Кухня поїхала спереду, а за наполяганням короля, я був змушений залишитися через схизматиків, бо їхній ображений митрополит хотів від'їхати, а через його від'їзд знов почалась би війна з козаками [...]

15 січня.

Прийняв нас архієпископ і схизматики виклали справу про віддання їм негайно єпископства Полоцького або Смоленського і щоб королівський документ

був запечатаний печатками обох народів. Це останнє настало, першим же нас довго мучили; врешті підсунув думку, щоб швидше віленський єпископат і визначити тільки половину прибутків. З цим погодились, хоча пізніше і нунцій і уніати не були мною задоволені, коли я щиро виклав свої думки доводячи, що через небезпеку війни, яка нам загрожувала хотів вибрати менше зло, бо вже ми бачили руїну не тільки владиць, але і католицьких єпископств [...]. Митрополит говорив зі мною про повернення церков у Пінську, котрі раніше там були; я підтвердив, що можу це вчинити і для уникнення війни приклав печатку на надання аббатства схизматику, потім цей їхній митрополит попросивши про вислухання нагадав, що згідно з пактами повинен мати місце сенаті разом з владиками, але з покірності (вдягнувши овечу шкуру поверх лисячої), цього не домагається, вважає, що цю справу слід відкласти до іншого сейму. [...] Були теж приватні королівські листи, щоб схизматицькі церкви або синагоги були повернені уніатами і щоб смоленцям вільно було в своїх добрах будувати їх святині. На цих листах не приклав печатки, хоч дуже часто мене турбували цим схизматики. А потім король мене похвалив за це. Врешті митрополит або архієпископ покинув Варшаву [...] Київський воєвода Кисіль від'їхав до Києва.

Місяць лютий. [...] Король київському воєводі, який залишався ніби на вигнанні у своїй київській резиденції, доручив, щоб перестерігав договір і щоб з нашої причини не сталося нічого, що могло б порушити мир. Коли Кисіль туди прибув, застав Хмельницького в святині, і цей нікого не послав йому назустріч не встав при його вході. Цією конфузією воєвода був покараний за свою поблажливість, однак митрополит наблизив їх до себе, але Хмельницький, запрошений воєводою до замку, відмовився прибути. Наступного дня воєвода опинився в найбільшій небезпеці, бо ранком Хмельницький послав до нього з тим, щоб відіслав німецьких драгун, а коли цей відмовив, виникло заворушення і якби сам Хмельницький його не приборкав, було б погано з воєводою. Потім засіли до ради, а там козаки так роззухвалились, що воєвода не смів писнути. Підозрювали, що через його зручним підбурюванням король не ліквідував унію. Отже воєвода був змушений уночі покинути господаря без прощання. Пізніше, коли Хмельницький довідався, що татарин відновив з нами мир, поведився лагідніше і поволі наступила певніша згода, але чи надовго, чи щира одне небо знає. [...]

Місяць липень. [...] Тим часом татарський хан прислав посла до короля, а його візир до коронного канцлера, запрошуючи до союзу у війні проти Москви, додаючи, що якщо король не погодився, то буде змушений разом з козаками підняти війну проти його самого. Це посольство було прикрим, однак воно схилило Москву до пом'якшення стосунків з нами [...].

Місяць серпень. [...].

У короля з'явився звільнений з татарських кайданів польний гетьман. В той же час Хмельницький у зростаючій ненависті до Речі Посполитої послав до турка, цілковито йому піддаючись. Було прийнято таку легацію і взаємно послали послів до козаків, беручи їх під опіку, також обіцяючи, що на кожну потребу буде підготовлено 100 000 війська, аби тільки козаки утрималися від морських походів, кажуть, що Хмельницький присяг, вдячно прийнявши від

султана різні дари, зокрема мигдаль, ізюм та інші речі такого роду. В цей час краківський каштелян заснував табір поблизу Сатанова. Це обурило Хмельницького, як про це буде сказано у наступному місяці [...] Коли я намірявся їхати на Волинь, щоб оглянути свої спустошені добра, але страх перед Хмельницьким змусив мене забути про цю подорож. Він же вражений листом краківського каштеляна і гетьмана, послав універсали до ребелізантів, закликаючи до бою, оскільки мав їх готових і послужних, а всіх селян вважав як союзників у війні; гетьман, лякаючись оточення розмісти табір біля Кам'янця. Хмельницький пом'якшився через посольство гетьмана і разом з татарами звернувся на князя Молдавії, нищачи всю землю вогнем і мечем, Яси — столицю спалив Вулкан, так, що князь (котрий з 6 000 втік в гори, до монастиря) викупився у татар за 130 000 талярів, Хмельницькому дав 10 000, а оскільки наближалася зима, обидва війська були розпущені. Татари повернулися до себе, а Хмельницький домагався від гетьмана цілковитого розпуску табору, оскільки ж він чекав на доручення короля, у непоштивця розігралася жовч і селяни і козаки вбили кілька шляхтичів. Отримавши цю звістку, я вдався до Олики і побачив спустошення, особливо святині, щодо якої лютувала безбожність [...]

Під кінець місяця король послав Хотимірського з секретними дорученнями до татарського хана, а до Хмельницького — Воронича. Що буде, Бог знає, бо віроломний є вічно п'яним, пихатим, до того дійшов у безумстві, що добре випивши запропонував турецькому послу віддати йому не тільки Польщу, а й Рим. Завжди непостійний, то дикий, то лагідніший, як трапляється з п'янства, але він завжди готував помсту Речі Посполитій і гетьману, шукав приводу до війни, маючи послушних собі всіх русинів, що завжди були готові виконати його волю.

Місяць жовтень.

У цьому місяці король освіжався полюванням, а оскільки довідався про намір непоштивця Хмельницького, котрий і турків і татар підбурював на нас, навіть від татарського хана було послано посольство до шведа, щоб нас звідусіль оточити збройно, негайно письмово всім доніс новину. Гетьман на самому кордоні поставив війська близько від козаків. Молдавський господар, змушений Марсом, обіцяв з'єднати шлюбом свою дочку із сином Хмельницького, а тим часом послав до короля, просячи, щоб зміг отримати індигенат, інакше буде змушений цілковито зв'язатися приязню з Хмельницьким. Це король запропонував станам в числі пунктів до ради [...]

Місяць листопад.

В цих днях прибули до Варшави татарські і козацькі послы, які були в найбільшій згоді і жили в одній господі. Татарин домагався, щоб Зборівська угода була непорушна і наполягав на перемир'ї у війні проти Москви. Козаки намагалися заложників для утримання миру і підтвердження його (миру) сенаторськими присягами. Справу відклали до сейму. [...] Молдаванин (господар) повідомив краківського каштеляна, що був змушений віддати свою дочку в дружини сину Хмельницького і просив також, щоб міг собі стати шляхтичем Королівства. В той же час Хмельницький так віддався турку, що назвався новим іменем стража Оттоманської Порти.

Місяць грудень.

[...] *12 грудня.* Ранком три гетьмана (бо вчора прибули також коронні), чотири печентаря, коронні маршалок і підскарбій, були покликані до короля і ми зійшлися у нього. Там Воронич, посланий королем до Хмельницького, представив, що цей непоштивий чоловік нічого іншого не прагне, тільки крові князя Вишневецького і коронного хорунжого. А коли третього Воронич не посмів назвати, краківський каштелян сам викрикнув своє прізвище. Підтверджуючи це, доповів про шпигунів Хмельницького, котрих він має всюди, також у Венеції, і майбутньої долі нашого короля, а потім також князя Москви. [...]

15 грудня. Король неохоче прийняв їх (*втікачів з України — Ю. М.*). прийняв їхнє необдумане прохання (*про матеріальну допомогу їм — Ю. М.*) з королівських добр, бо скоро був готовий пролити королівську кров для збереження цілості Речі Посполитої, то неправомірним визнав компенсацію грабунків Хмельницького своїми прибутками. Повідомлено правдиві вісті про тривання бунтів Хмельницького. [...]

20 грудня. Було говорено теж про посполите рушення шляхти на війну, а під кінець прочитано лист Хмельницького, який був проханням до короля. Він стверджував, що ніхто з козаків не хотів йти в посольство, тому мусив цю справу довірити листу. Було чотири пункти: 1. Щоб унія була повністю ліквідована, також у маєностях шляхти. 2. Щоб ці чотири резидували в своїх добрах на прикордонні без війська і чисельного двору, особливо ж воєвода руський Вишневецький, коронний хорунжий Конецпольський, обозний Калиновський і сондецький староста Любомирський. 3. Щоб було присягнуто і підтверджено Зборівський договір цими сімома: архієпископами гнєзненським і львівським, єпископами Кракова і Києва, краківським каштеляном, руським воєводою і ломжинським старостою, вже призначений на місце коронного підканцлера. Всі визнали ці умови неможливими; отже наради тривали майже до дев'ятої ночі.

21 грудня. рано ми були покликані до короля, канцлери і підканцлери, з гетьманами і знову розважили ми чисельність війська і провіанту. Я пропустив четверту умову козацьку умову, щоб та шляхта, яка брала участь у повстанні Хмельницького, була розгрішена публічним декретом. [...]

26 грудня. Після повернення короля з костьолу ми засідали разом з послами (*депутатами — Ю.М.*). Канцлер запитав у короля, що належить козакам на їхнє прохання. Але коли тільки перекидались (?) словами, коронний референдар запропонував, щоб залишили це на волю депутатів; їх вибрано серед сенаторів і послів; однак нічого не зробили, єдине тільки затвердили комісію з козаками, а комісарам були вручені інструкції, одна таємна, друга явна.

1651 рік

Місяць січень.

6 січня. [...]

Сумнівалися про комісію з козаками, призначену в сеймі, бо татари знову уклали міцну приязнь з козаками. [...]

Місяць лютий.

1 лютого [...]

Під кінець місяця козак Нечай, один з найголовніших, був висланий Хмельницьким з 30 000, щоб утруднити зібрання наших жовнірів; він зайняв насамперед Шаргород, місто Замоїського, і пограбував його; звідси посунувся до Красного, міста того самого пана. Туди підійшов польний гетьман Калиновський з кількома тисячами жовнірів у запустний понеділок і штурмом у місті повернув порядок, вбивши 7 000 неприятелів; решта сховалася в замку. А наступного дня вдарив на замок і завдяки Богу наступ вдався, бо і п'яний Нечай загинув, і вирубали до 3 000 козаків. Коли наші вдерлися в замок, там на килимі лежав труп Нечая і сиділо коло нього чотири схизматицькі попа з братом померлого; всіх було порубано шаблями. Хитрий Хмельницький хвалив цю подію, бо він (Нечай) перейшов кордони укладеного миру [...].

Місяць березень.

Польний гетьман Калиновський, продовжуючи переговори, зайняв кілька міст, особливо Ямпіль, дуже укріплене місто над рікою Дністром; там є замок, збудований на скелі, але взяв його хитрістю, бо наперед послав найманого молдаванина, якого добре знала залоза; цей вдав, що він присланий Хмельницьким, а одночасно доповів, що повинні бути обережні щодо поляків. Глибокої ночі наші зненацька вдарили, беручи багато здобичі, бо у одному домі грецького купця знайшли 60 000 злотих; а будинки віддали Вулкану. Врешті, коли Калиновський довідався про наближення Хмельницького, зайняв Вінницю і там призначив становище війську; написав теж королю, просячи про надіслання допомоги. Король же через посланих гінців нагадував, щоб жовніри поспішили. Але ті, зайняті грабунком, ніскільки не зважали на королівські заклики. Однак король ухвалив вирушити з Варшави 13 квітня, а королева мала йому товаришити до Любліна. Було наказано теж всім воєводствам і повітам збройно зібратися в Костянтинові, найпізніше день Пресвятої Трійці (4 червня — Ю. М.) [...]

Як тільки польний коронний гетьман почув про підходи Хмельницького, спалив Вінницю і укритися у Кам'яні. Тимчасом козаки зайняли Бар. Наші у поспіху залишили кілька гармат і кількасот піхоти на поталу неприятелю. І знов такий страх огорнув жовнірів, що вважай 500 втекло, не бачачи ворога; досягла їх кара Божа за обтяження убогих [...]

Місяць квітень.

Призначеного дня король виїхав з Варшави до Любліна і я прислав королю свою німецьку роту, але ці обійшлися зі мною не з німецькою вірністю, бо тридцять тихцем втекло, але кілька з них було схоплено і належно покарано. Королева супроводжувала короля до Сокаля. Наші жовніри несподівано атакували козаків, перемішаних з татарами, і 6 000 знищили. [...] Король продовжував свій похід. Шпигуни дали відомості, що Хмельницький поділив своє військо на три частини. Вражена цим королева швидко повернулася каретою з Красноставу до Варшави. Король, чуючи оповідання про чудотворний образ Богородиці в Холмі у схизматиків, який вони забрали в уніатів, привіз його до табору і вмістив під наметом для відправлення там меси. Дивно, що від цього дня аж

до червня завжди щастило нашому війську [...]. Татарський посол, який довго був тут затриманий, був відісланий з докором, що хан більше старається про приязнь одного мужика Хмельницького, ніж про приязнь короля. Про турків різні вісті, але не дуже правдиві; довідаємося про це детальніше у подальшому ході подій.

Місяць травень.

У перших днях король думав піти до Володимира. Однак відклав марш до 10 травня. У товаристві королеви він дійшов до Ухань. Там довідався, що Хмельницький поділив своє військо на три частини: одна частина скерувалася прямо на королівський табір, друга пішла до Костянтинова, де сподівалася, що там збереться шляхта за наказом короля, третю Хмельницький послав для зайняття Кам'янця. Коли ж було йому донесено про прибуття короля, то змінив план і вирішив атакувати тільки Кам'янець. Вражена наближенням козаків, королева швидко повернулася до Варшави; вона думала супроводжувати короля до табору, але її стримав страх.

Скажу дещо про Кам'янець. Його облягали від 9 до 12 травня. За чутками було 12 000 татар і 80 000 козаків. Вони здійснили кілька атак з дуже великими втратами і врешті через це відступили. Коли польний гетьман Калиновський, залишивши Вінницю, пішов до Кам'янця, то козаки вирішили, що він утікає, пішли за ним. Гетьман при переході ріки спеціально спалив свій табір і переправив військо на другий берег, залишивши човни. Коли козаки, впевнені, що гетьман тікає переправилися водою на інший бік, наші напали на неприятеля і добре його привітали; їх загинуло кількасот. Калиновський, боячись, щоб його під Кам'янцем не оточила маса ребелізантів, залишив там сильну залогу, а сам пішов з військом до короля. Козаки хотіли його розгромити, тому і прийшли під Кам'янець, не знайшовши його вчинили, як було сказано, тільки штурм до міста. Зараз за наказом Хмельницького, залишивши запаси і провіант, а також полонених обох статей, глибокою ніччю пустилися у погоню за нашим військом. Там в кількох боях нам щастило, було вирубано кілька тисяч козаків, татар до 2 000; з головніших один татарин був узятий в полон, а інший забитий. Той перший обіцяв велику суму за свою свободу і в таборі утримувався під лагідною сторожею. Калиновський прибув до короля з 7 000. Сам король виїхав напроти нього кінно, що не подобалося гетьману і краківському каштеляну, бо між ними були заздрощі, як і серед інших панів, для яких приватні суперечки були важливіші від публічного добра.

Тим часом при королю збиралися жовніри, їх уже було понад 30 000. Досвідчений, прекрасний і як казали сильний духом литовський жовнір досі нічого не спробував; і там панувала не згода гетьманів. Проти них вислав Хмельницький кілька тисяч татар і значну частину козацького війська.

Під кінець місяця чужа дружина викрадена у Чаплинського Хмельницьким, змовилась з якимсь часових справ майстром, котрого ребелізант привів зі Львова; разом з дружиною Хмельницького укрили бочку золота і ще надто собі симпатизували. Тимошко, син Хмельницького, доповів це батькові, котрий вчинив слідство, викрив крадіжку і наказав обох повісити на одній шибениці. [...]

До нашого табору було привезено досить провіанту. (Козацькі) розвідники, яких всюди хапали, повідомили про голод у козаків. З їхніх зізнань король міг домислити, що козаки чекають татарського хана; одні обіцяли його прихід, а інші казали, що тільки пришле певну кількість татар [...]

17 травня.

Хмельницький маючи королівське військо за ніщо, вирішив іти на Дубно і до моєї Олики, щоб ударити на Сокаль.

18 травня.

До нашого табору прибули інші відділи, як піші, так і кінні. Було передано татарських в'язнів, між іншими і мурза, один з головніших у татар. Цього дня була нарада про подальший хід війни.

19 травня.

Козак Забуський, який два роки тому перейшов на наш бік, напав на табір Хмельницького; вбив майже 200, а 9 полонених привів королю.

20 травня.

Сам король вислухав цими днями двох шпигунів; і ці, і інші козаки були засуджені на смерть; одному на ймення Богдан було даровано життя. [...]

21 травня.

Димитрій Вишневецький презентував свою легку хоругву королеві. Сам король кінно об'їжджав табір. Увечері було приведено до табору чотирьох козаків [...].

23 травня.

Козак Богдан приватно присягнув відірвати свої загони від козаків і підбурити простолюди проти Хмельницького. Відпущений, він однак не виправдав довіри, навіть хвалився тим, що обдури наших.

24 травня.

Звістка про Хмельницького, що залишив татар у Тернополі, а сам швидко прибув до Пилявець [...]

27 травня.

Надійшов час огляду цілого війська. [...] В цей день молдавани київського воєводи привели п'ять козаків, така була їхня реляція: Хмельницький вже пройшов Зборів і спішив до Сокаля, щоб вразити наших швидкістю. Вислав спершу 3 000 татар, щоб непокоїли наш табір з іншого боку ріки Буг і забрали наш коня, які були на пасовиськах. У нагороду молдавани отримали від короля 50 талярів.

28 травня.

Знову наші схопили п'ять козаків, між ними одного шляхтича втікача; вони клялись, що залишили Хмельницького в Тернополі. [...] Козак Забуський, вірний нам, схопив одного з табору Хмельницького. Спійманий запевняв, що татари є в Бродах, десять миль від Сокаля; інші полонені це підтвердили. [...]

30 травня.

Коли король був на месі, сталася фальшива тривога, викликана неправдивою відомістю, що татари є в милі від табору і що вони забирають коней з пасовиська. Зразу виявилося, що ця відомість неправдива і всі заспокоїлися.

Увечері приїхав посол від молдавського воєводи, що всі татари пішли проти московських татар, які їх непокоїли; однак, воєвода нагадує королю, щоб був обережним і не дав себе одурити.

31 травня.

Якийсь молдаванин, втікач з табору Хмельницького, прибув до наших, запевняючи, що там є 40 000 війська, стільки ж селянства, а з тилу стоять певні загони козаків для змушення чи навіть приборкання плебеїв, коли б відмовилися марширувати за табором.

Місяць червень.

[...] 2 червня.

Два ротмістра добровольці, Мислішевський і Юндзіл, взяли 11 козаків під Тернополем. Ці сказали, що на днях очікують допомоги татар, особливо хана і що маса людей прибуває [...]

3 червня.

Знову полонений козак сказав, що Хмельницький послав Богуна з 10 000 козаків і 2 000 татар, щоб спробував щастя з нашими і вже пішов через ліси.

4 червня.

Про це саме доповіли наступного дня, коли було вбито 150 козаків [...].

7 червня.

Про перехопленого посла Хмельницького, посланого до Отоманської Порти; це був польський шляхтич, який звався Мужилівський; листи перехоплено, а його привели як полоненого. Це вчинив якийсь Кондрацький тільки з 100 кінноти. З листів довідалися, що Порта не залишила Хмельницькому жодної надії на допомогу, ані теж молдавський воєвода. Поширилася відомість про несподіваний відхід хана, але неправдива, щодо нападу калмиків.

8 червня.

[...] Під вечір привели двох козаків; ці визнали, що Хмельницький просунувся до Дубна.

9 червня.

Вранці наказано стратити 20 козаків. [...] Цього ж дня коронний хорунжий, взявши 3 000 жовнірів, пішов перед королем до міста Берестечка, щоб приготувати перехід і очистити дорогу. Красноставський староста під Крем'янцем розбив сотню козаків і привів сімох козаків, ці сказали про козаків те саме, що і перші [...].

1 червня.

Після відправленого набожества у отців францисканців, король отримав листа від коронного хорунжого, що Хмельницький вже є близько з ханом. Зараз король відбув на раду і дійсно хотів вирушити, однак здавалося, що швидше треба почекати на шляхту, ніж легковажно кидатися на неприємця. Тим часом дано знати, що було чути гук гармат коло Дубна і моєї Олики; навіть мій поручник прислав до короля, просячи допомоги. Однак від полонених, котрі взяли під час вилазки, дізналися, що козаки думають облягати Олику. Багато просило короля, як руський воєвода, коронний маршалок литовський підканцлер із симпатії до мене. Проти був краківський каштелян і гетьман, нібито для того, щоб

не розділяти війська, але швидше з великої нехиті до мене. І так відраджував, хоча сам дав початок цієї війни.

12 червня.

[...] На заході сонця приїхав гонець з відомістю про розгром під Козином татарами двох наших хоругв. У цей день 18 000 козаків і кількасот татар облягли Олику і атакувавши зразу зайняли передмістя, втративши багато своїх.

13 червня.

Знову вони атакували передмістя, але були відбиті. Мій поручник, бачачи тоді небезпеку, яка загрожувала з передмістя, знищив його вогнем.

14 червня.

Тоді вранці з найбільшими зусиллями у бойовому порядку вони пробували вдертися до Олики. Наші чинили їм опір, як моя піхота з замку, так і самі міщани. Прекрасно боронилися; козаки зазнавши великих втрат, відступили. Отже пробували переговорів; козаки жадали 600 000 злотих, наші обіцяли 3 000; врешті погодилися на 7 000 злотих. А перед ранком останній раз вони раптово вдарили на місто. Битва тяглась до полудня; коли ж у них було взято два прапора і один татарський знак, а багатьох розірвали гарматні ядра і їхній старший був поранений.

15 червня.

Вражені цим, вони кинулися втікати і наші їх доганяли, а було їх (наших) тільки 200 угорської піхоти і німецьких драгун [...].

Тим часом в ці дні вірний козак Забуський напав на татар і добре з ними впорався. Коронний хорунжий, залишивши свої загони під Берестечком, повернувся до короля і доповів йому певну вість, що неприятель наближається. Зразу було дано сигнал війську, щоб завтра рушили всі крім короля і сенаторів, а вози лишили в таборі. Цю вість підтвердив приведений татарин. Наступного дня король просунувся на одну милю без шляхти, котра стала з іншого боку річки (*Буг — Ю. М.*). На шляху дуже велике замішання; один був забитий, а кілька поранено.

16 червня.

Військо просунулося на півтори милі. Під час переправи через мости сам король затримався через замішання і наказав покарати кількох свавільників. Краківський каштелян заступив короля і не ввійшов, поки всі спокійно не перейшли міст.

17 червня.

Військо пройшло 2 милі. Король ставив його порядок. А коли він підкріплювався змучений, розійшлася відомість, що підходять татари. Зразу військо стало у порядку. Потім гетьмани доповіли королеві, що все в порядку. Замішання у війську через незгоду між нашими; тоді загинуло багато військових коней [...] Прийшла відомість до короля про визволення Олики; король добре це прийняв як щасливий знак. Якщо перед Пилявецькою поразкою мій поручник (не живучий вже Бартлінській) ганебно покинув Олику і через чотири тижні настала нещасна втеча, то тепер Олика оборонена Ласоцьким, заповідала королеві перемогу, яка настала потім через чотирнадцять днів.

18 червня.

Король став під Любачівкою, коронний хорунжий прислав козака, який добровільно прибув до нашого табору, доносячи про сили Хмельницького і його з'єднання з ханом, вождем татар.

19 червня.

А отже король спрямував табір до Берестечка з цього боку ріки Стир. Коронний хорунжий пішов, щоб атакувати козаків, які поверталися з облоги Олики, що йому повелося якнайліпше, бо і 1000 їх знищив і привів до табору 400 возів провіанту, і полонених везли і нагодував жовнірів. Тим часом козаки пограбували Полісся і спалили мені 17 фільварків, 2 міста і вважай всі села.

23 червня.

Решта війська переправилася разом з возами на інший бік ріки. Схоплений козак запевняв, що Хмельницький є близько. Литовський під канцлер отримав листи з Литви, котрими остерігали короля, доносячи про ребелію коло Могилева і Чечерська.

24 червня.

Коли врешті ціле військо переправилося на інший бік ріки, один руський піп, запевнив наших, що минулого четверга (22 червня — Ю. М.) хан з'єднався з Хмельницьким і що вони поспішають під Берестечко; це було правдою, як підтвердили події.

25 червня.

Шляхта йшла за королем і переправилася на цей берег ріки, де вже було військо від литовського гетьмана прийшла відомість до короля, що козаки обложили Гомель, але з поміччю війська яке надходило, військо було визволене. [...]

27 червня.

Частина табору стала просуватися до Дубна, коли король був на месі примчав швидкий гонець перестерігаючи, що Богун з 30 000 своїх і багатьма татарами загрожує, а за ним недалеко іде Хмельницький з татарським ханом. Наказано отже, завернути вози, а король послав сильний загін війська, щоб довідалися чогось певного про неприятеля. Після полудня просурмили, щоб ті, які йдуть зуха табором, з'єдналися під одним прапором і їм було обіцяно за це нагороду. Чарнецький, посланий з 3 000 на розвідку нічого не приніс, тільки привів козацьких шпигунів, котрі виїхали з табору Хмельницького вісім днів тому. Увечері було оголошено пароль з наказом, щоб ніхто не випускав коней з табору пастися, доки не повернуться послані королем за відомістю про неприятеля.

28 червня.

Наші посланці нам доповіли, що неприятель наближується. Коли король слухав месу, прийшла відомість, що татари забирають наших коней коло табору і що вони забили багатьох з челяді. Король наказав кілька разів вистрелити з гармат, даючи знак, щоб спішили з пасовищ до табору. Тим часом частина війська стала в порядку перед табором. Три полонені татарина, а потім і четвертий, казали, що підходить головна сила козаків і татар з гарматами, що наступає хан з Хмельницьким, обіцяючи почати битву ще в цю ніч або післязавтра. Біля полу-

дня почали появлятися татари на пагорбах, які були біля нашого табору. Виїхали від нас відважні і на герцях щасливо з Божою поміччю отримали перемогу. Коли цим займалися за наказом короля вирушило 2 000 наших проти неприятеля у тому числі великий коронний маршалок Любомирський, коронний хорунжий Конецпольський; з полками гетьмана і краківського каштеляна відбили атаку неприятеля, а було його як потім визнали полонені, до 10 000 і захопили трохи татар серед яких було два значніших. Наші, бачачи неприятеля, який відступає, швидко на нього натисли і гнали понад милю. Загибло багато татар, а їхні коні стали здобиччю наших.

29 червня.

Справді не все військо, але значна його частина була вишикувана для битви. Це зробили гетьмани за наказом короля, вивівши військо за табір. Хан з Хмельницьким теж став табором з усіма силами у півтори милі від наших, насамперед зайнявши пасовиська, так що наші могли годувати коней тільки очеретом і кущами. Потім підпалили кілька сіл довкола; а перед цим послали татар для грабунку. Біля десятої години перед полуднем татари почали великою масою займати пагорби і добре поставилися; о першій годині половина їх сильно вдарила на наших. Були з ними змішані значніші козаки. Бачачи такий великий натовп неприятеля, король наказав кільком полкам вирушити проти них. Це були частини великого коронного маршалка, краківського каштеляна і литовського підканцлера. Нашим пощастило, бо коли вони воювали з варварами, прийшла їм на допомогу частина шляхти; і разом перемогли супротивників і загнали їх на ті пагорби, звідки вони вийшли проти наших. Кілька польських воєначальників в азарті за Бога і вітчизну далеко погналися за татарами, а ці, при звичаєні воювати під час втечі, вбили кількох з них, між ними загинув і люблінський староста Єжі Оссолінський, молодик великих здібностей, галицький каштелян Казановський, блискучий жовнір, перемиський підкоморій Стадницький (*насправді загинув Ян Адам Стадницький, саноцький, а не перемиський підкоморій — Ю. М.*) і багато інших. Однак татари зазнали більших втрат, бо з добірних немало полягло як це виникло з свідчень полонених. З обох боків стояли війська до самої ночі і такою трагедією закінчився день, бо ми втратили 300 з наших.

Вночі король провів нараду і беручи до уваги великі сили неприятеля, вирішив поставити німецьку піхоту в полі, а польська піхота мала лишатися на валах і шанцях, з рештою джур і челяді; проти цього були обидва гетьмани. Тим не менш король міцно тримався своєї думки і дійсно добре сталося, як виявилось з завтрашнього ходу битви. Перед тим татарські полонені визнавали, що хан вирушив на війну з великою потугою, бо крім великої кількості своїх, а всі були закликані, була значна частина турків. Про кількість козаків знали безсумнівно, отже разом всі сили неприятеля доходили до 300 000, наших же було вважай 100 000 (*кількість військ сильно перебільшена. У короля було бл. 30 000 війська і 40 000 посполитого рушення. Хмельницький мав 60–80 000 козаків і приблизно стільки ж було татар — Ю. М.*). Врешті наказав король, щоб все військо було готове до битви завтрашнього дня, бо якби король відклав сутичку, як радили сенатори і інші, наші були б повністю оточені великою хмарою варварів.

30 червня.

Настав пам'ятний день, у котрому доля католицької релігії, Речі Посполитої, короля і по правді сказати всього християнства вирішувалася на берестецьких полях. Король на світанку багато проказав звичайних належних молитов і підкріпившись слуханням меси, сам вивів з першими променями військо з табору, хоча дуже густий туман, приязний неприятелю, вкривав землю і сам почав шикувати військо. Ця праця зайняла кілька годин, але коли розвіявся туман, то сонце ніби зриваючи завісу показало прекрасно вишикуване військо, котре сам король розтягнув майже на пів руської милі і розмістив таким чином: середина строю і саме його ядро було скероване на південь; перед строєм було поставлено гармати, котрими керував генерал артилерії Пшиемський. Сам фронт займали в густих шерегах німецька піхота князя Богуслава Радзівіла, литовського конюшого, генерал майора Кжиштофа Хувальда і тісні частини королівської гвардії. Далі ж були допоміжні частини із списками, поставлені всередині хоругвами, тут і там стали численні загони рейтарів, весь стрій замикали поставлені групами міцні полки війська, долучено до них були інші, іноземні частини. Обидва крила, праве й ліве, підтримували гармати. Так вирішили, що середину строю прикривала на обох крилах поставлена панцерна кіннота без списів, а її чоло, тил і фланги прикривали поперемінно поставлені то польські хоругви, то знову драгунські.

Команду правого крила король довірив гетьману, краківському каштеляну; на цьому крилі стали із своїми полками брацлавський воєвода, коронний маршалок, литовський підканцлер і коронний хорунжий. На чолі ж лівого крила король поставив польного гетьмана, чернігівського воєводу, додаючи йому руського воєводу, подільського воєводу і куявського воєводу. У центрі, котрий складався з німецьких жовнірів і з гусар, керував сам король, поставивши шляхту, зібрану з воєводств в резерві, частково на лівому і частково на правому крилі. Біля правого крила знаходився ліс, звідки неприятель міг би причаїтися проти наших, тому король зміцнив його військом, а табір піхотою.

Отже, коли король став у такому строю, поволі виступив на арену неприятель величезною масою людей. Одна тільки частина добірного і скорого до бою жовніра зайняла поле на одну милю. Праве крило тримали татари, а сам хан став поблизу лісу. Дуже довгий їхній строй розтягнувся за пагорб аж по ліву сторону, яку тримали козаки. Там зібрались сили, бо поставили і табір, і загони союзних їм татар.

Побачивши королівське військо, яке займало поле вздовж і впоперек, неприятель завагався і затримався. Він тільки своїми герцівниками викликав наших, котрі знаходилися у чола. Але ніхто під карою смерті, оголошеної королем, не з'явився. Було бито неприятеля з гармат з великими його втратами. Так завдяки досвідченості командуючого артилерією Пшиемського, було так бито, що від кожного пострілу неприятель, який був поставлений в тісні лави, густо падав трупом.

Вже вражений цим неприятель аж до третьої години по полудні не починав битви. Король, бачачи, що козаки почали оточувати себе валом і рядами возів, задумуючи тримати оборону, наказав центральному строю спокійно і дуже

повільно посуватися з гарматами наперед, завдаючи неприятелю великих втрат, до похилого пагорба, на котрому зібралися татари, з тим щоб праве крило наступало наперед. Оскільки жовнір так палко прагнув битви (хоча не бракувало радників при королю, щоб відкласти битву до наступного дня, вже це здавалося надто пізно, вже тоді прийшлося би нашим битися при зустрічному вітрі) король швидше поділяв азарт жовнірів і передбачаючи, що важче буде побити ворога, якщо він оточиться валом і возами, як вже почав робити, наказав розпочати бій на лівому крилі. Тут же вдарив на неприятеля руський воєвода Вишневецький з 12 досвідченими хоругвами, підтриманими хоругвами легкої кінноти Краківського, Сандомирського, Серадзького і Ленчицького воєводств. Тут билися дуже затято, а тим часом король, який знаходився в центрі, помагав перемагати тому і цьому крилу. Вже неприятель, наступаючи всією силою, стримав наступ наших, але коли король послав рейтарів та інші наші частини знов, наші знову, почавши битву, багатьох забили і змусили козаків до втечі у татарський табір на вершину пагорба, де стояли вишикувані до бою татарські зағони. Король зламавши неприятельську силу на одній стороні, швидко скерував всі війська до вершини пагорба, наступаючи одночасно правим і лівим крилом, а також центром, допікаючи варварів вогнем гармат і змушуючи до втечі. Татари намагалися галасом і криками, також контрнаступом відстрашити наші полки, які з труднощами вдиралися на верхівку пагорба. Ці заохочені мужнім королем, безстрашно просувалися вперед. Король наразився на велику небезпеку, бо неприятель, може знаючи, де знаходиться монарх, спрямував з боку лісу, де були татари, дві гармати на піднятий королівський прапор і коли король там знаходився, чотири ядра пролетіли повз і нижче нього, а останнє, вважаючи його торкнувшись, вдарило перед ним у землю. Король, незважаючи на це, не зрушив з місця і не хотів відступити. Тим часом один з наших, побачивши великий білий прапор під лісом, сказав, що там знаходиться хан, і радив королю, щоб він наказав туди вистрелити із поставленої гармати. Так було зроблено, а якийсь значний татарин, що стояв біля хана, від гарматного пострілу впав з коня. Тоді весь цей величезний натовп варварів став тікати, так що наша кіннота, коли ці варвари помчали в паніці, ледве могла з ними зчепитися. Сам хан, взявши найшвидшого коня, рятувався втечею, лишаючи тільки справніших для затримання наших, аби йому самому відкрив дорогу, щоб він вислизнув. Однак ці не витримали першого наступу наших, найбільше зазнаючи втрат з боку жовнірів правого крила, котрі вигнавши татар, які ховалися в лісі, наміряючись оточити наших, дісталися на самий верх, але вже не застали там неприятеля, а тих, хто втікав, гнали три милі, не дозволяючи їм втекти без помсти.

Якими сильними була тривога і замішання ворога, видно з того, що татари кидали по дорозі не тільки одяг і інші речі, хворих і трупи товаришів, котрих мають звичай виносити з поля битви, але й сам хан залишив своє спорядження. Його барабан, званий «батем» і прекрасний намет, дісталися королеві, а карета і годинник – коронному хорунжому. Хоча хан кинувся тікати вже на заході сонця, але вражений поразкою, провів ніч у втечі, відмірявши п'ять руських

миль; як то визнали наші, що втекли з полону хана та інші полонені. Рідко коли билися з більшим пожитком і з меншою втратою польської крові. Король втрапивши не більше ніж 500 своїх відбив неприятеля, взагалі переміг кримського хана і стільки варварських людей, які йшли за його прапорами. Отже це треба приписати після Бога і Богородиці надзвичайній мужності короля, котрий сам не тільки своїм щастям, але радою і рукою керував цією битвою. Хмельницький у битві сховався у хана і коли цей втік, послідував за ним неясно, чи змушений силою чи добровільно. Кілька тисяч неприятеля полягло, стільки пораниених втекло, тоді король гнав татар півтори милі, потім повернувся до козаків. Але ніч і сильний дощ, що починався, перешкодив атакуванню їхніх укріплень. Військо стало оточувати козаків, а сам король надихав жовнірів. Але козаки мали час краще укріпитися [...].

Місяць липень.

1 липня. [...]

Частина війська стала в строю проти козаків; з обох сторін бито з гармат.

2 липня.

Руський воєвода і коронний хорунжий мали обійти їх з тилу, щоб відрізати їм відхід, але це не пощастило. Тим часом гармати не стояли без діла. Під вечір козаки влаштували вилазку поблизу гори, але належну відступили. Однак багато загинуло без шкоди для наших.

3 липня.

З обох боків тривав вогонь з гармат. Близько полудня прийшла відомість, що повертається Хмельницький з татарами, але тут же була спростована. Увечері, коли наші міняли надто необережну сторожу, козаки несподівано напали на них; були з труднощами відбиті і не без певних втрат.

4 липня.

На схилі ночі козаки вдерлися до якогось шанця, вбили кілька жовнірів, інші врятувалися втечею і підняли тривогу. Зразу відбито неприятеля і кількох з них було забито. Тим часом били з гармат. Після полудня настав спокій і наші підсунули табір ближче до неприятеля. Піхота насипала вал і копала рови, звідки з ближчої відстані краще влучала в супротивника, так що неприятель відчув, що облога стискається.

5 липня.

Били з гармат. Тоді цього дня з'явився калиський воєвода з досить прекрасним ескортом.

6 липня.

Прибули козацькі послі, які щиро прагнули миру і просили аудієнції у короля. Було їх троє; один з них на прізвище Криса просив, щоб міг залишитися, а два відійшли з дорученням, щоб зголосилися наступного дня по відповідь. Після їх відходу втікач, шляхтич Ліневський вернувши до нашого табору, сказав, що хан укритися в місті Вишневі і що Хмельницький його просив, щоб знову вернувся або віддав йому частину татар. Ось чому так повільно козаки просять милосердя. Під вечір познанський воєвода презентувався перед королем.

7 липня.

Вранці просурмили, щоб ніхто не виходив з табору і щоб всі були готові до бою. Після обіду козаки прислали послів до гетьмана, щоб змилювався і заступився за них, однак, із збереженням Зборівського договору. Гетьман відправив їх з найбільшим обуренням, обіцяючи їм швидше меч, ніж подібний мир. Потім король послав Хмелецького до козаків з такими умовами: 1. Щоб видали Хмельницького разом з його родиною, а також їхню старшину.

2. Щоб розпорошений простолюду повернувся до своїх домів, віддаючи зброю в руки короля.

3. Щоб прийняли ординацію Речі Посполитої, яку вона ухвалить на сеймі. Ці умови не були прийняті, а Хмелецький був насилу випущений, було додано, що їхні керівники вже п'яні і просили про видачу згаданого Криси. Під вечір надійшла частина шляхти Мазовецького воєводства.

8 липня.

Повстанці відкинули через послів умови короля; тоді їх було обстріляно з гармат і багато з них загинуло. Розгніваний король наказав всім бути готовими наступного дня штурмувати неприятеля. У цей день нарешті прибув до табору іновроцлавський воєвода.

9 липня.

Нічого не вийшло з учораšnньої декларації. Приїхали послы до гетьмана, просячи знову про неможливі речі; цей же відправив їх, добре вилаявши. Король був ображений тим, що гетьман дозволив їм від'їхати без порозуміння з ним, але цей відповідав йому, що гетьмани мають право спершу вислухати послів, а вже потім повідомити про це короля. Оскільки бунтівники жадали безсоромних речей, вони були суворо прийняті і відправлені. І так справу пом'якшено. Коли ж часто стріляли з гармат, дві гармати розірвалися. Вже вночі занепокоїлися, що козаки наміряються силою пробитися через наш табір, тому військо стояло в готовності майже всю ніч.

10 липня.

Рано вранці брацлавський воєвода перейшов з кількома тисячами на інший берег ріки, займаючи тил неприятеля. Коли це зауважили їхні керівники, зразу вийшли в поле; не було відомо, що замишляють. Тим часом в таборі простолюду був вражений, думаючи, що вони тікають. Зразу виникло замішання і піднявся загальний крик: «Утікайте, товариші!». Почувши ці голоси, тут же почали тікати. Тоді наше військо вдерлося до табору, а кого з козаків знайшли, то порубали шаблями, інших же страчували і кілька миль гнались за ними. Цього дня було забито понад 10 000, між іншими архієпископа руського митрополита, котрий як була загальна чутка, приїхав з благословенням від патріарха для Хмельницького, а оскільки той не мав жінки, поєднав його з іншою і відпустив всі гріхи (*Тут Радзівіл плутає ці події з подіями 1649 р., коли ерусалимський патріарх Паїсій дійсно дав згоду на другий шлюб Б. Хмельницького і благословив його на війну — Ю. М.*), навіть майбутні; дав йому теж міць до винищення католиків. Цей митрополит загинув від руки певного молодика. Мітра і богослужбні ризи а також прекрасний образ Богородиці дістались королеві. За-

брано в утікаючих їхні численні прапори, а також прапори, подаровані козакам нашими королями раніше. Всі ці трофеї було покладено перед образом Пресвятої Діви (який король забрав з Холма у схизматиків, йдучи у цей похід. Славний цей образ найдавнішими чудесами). Король і все військо співали «Тебе, Боже, хвалимо», вшановуючи звитягу, дякуючи Йому самому, король на колінах і без подушки дякував Богу і Богородиці.

Тим часом джури і піхота плондрували неприятельський табір. Було взято велику кількість провіанту, одягу, тварин, дзвонів, інструментів, різного роду рушниць, грошей. Гармати були віддані королеві. Було знайдено кілька наших полонених, серед них Веламовський, поручник литовського підканцлера, який вже обіцяв 4 000 за своє звільнення. Під вечір мав король таємну раду, де було вирішено, що польний гетьман, руський воєвода і коронний хорунжий підуть за бунтівниками, яких багато ховалося по болотах, і до ночі вибили. Це однак дивно, що жоден не просив про милість, тільки клали голови під меч; однак не було милості. Перед ніччю просурмили подальшу погоню за козаками.

11 липня.

Різні воєводства перешкодили погоні, просячи дозволу на розмови; і до поганого прикладу дістали на це згоду; цілий день 12-о втратили на взаємних нарадах.

13 липня.

Вирішили послати 10 000 з військом для погоні за неприятелем з тією умовою, щоб самі могли повернутися додому. І таку декларацію представили королеві.

14 липня.

Король же, вважаючи, що власним прикладом може заохотити їх до подальшої погоні за неприятелем, поїхав до Крем'янця. Але ця думка була помилкова, бо тільки переказали через послів про свою згоду, а самі роз'їхалися. Необхідність змусила короля до того, що він вислав решту війська з гетьманами вглиб неприятельського краю. Сам же приїхав до Львова, де з волі небес потерпав кілька днів на дизентерію. Потім, в наступному місяці повернувся через Люблін до Варшави.

[...]Звідси пішло, що король не допускав його(*коронного підканцлера — Ю. М.*) ні на розмови, ні на ради. Перед битвою з татарами і козаками, він однак дещо зм'якшив короля, але, коли на нарадах воєводств підканцлер сказав сандомирському воєводі, що король умисно випустив козаків, отримавши від них 300 000 червоних злотих, а той повторив це шляхті, виникло загальне невдоволення проти короля. Звідси знову немилість короля щодо коронного підканцлера і так він лишався в цій немилості аж до повернення короля до Варшави [...]. Багато шляхти померло під час повернення з табору, багато також мучилися різними хворобами [...].

Місяць серпень. [...]

Наше військо рухалося поволі через хвороби і смерть жовнівнів. Оскільки король написав до литовського гетьмана, щоб і він рухався до Києва, той виконав це доручення, бо сточив кілька щасливих боїв, вбив багато тисяч козаків і в

тому числі і значнішого, який звався Небаба. Залишивши частину піхоти у Любечі, пішов до Києва. Бунтівники втекли, а гетьман спокійно в'їхав до міста; на прохання стримав жовнірів від вбивств і грабунків. Звідси написав до короля про те, що має далі чинити.

Я читав цей лист, бо коло свята святого Варфоломея (24 серпня) їдучи з Пруссії на Литву, до Кобрина, прибув до Варшави і відповідав від короля гетьману, щоб був близько польського коронного війська, але не з'єднувався з ним. Але запізно отримав цього листа, бо вже наблизився до коронного війська. Жовнір даремно не стояв, взяв Паволоч і в місті Триліси залізом винищив непокірних. Зате в Таборівці, коли наші як то буває, поводитися надто безтурботно і почувалися безпечними, на них напали козаки; наші втікаючи, покидали багату здобич, а багато хто загинув.

Потім наші пішли далі, з великою шкодою Речі Посполитій, помер один з найбільш войовничих героїв, руський воєвода Вишневецький, вражений лихо-манковою гарячкою на п'ятий день хвороби, а саме 20 серпня; гідний найкращої світлої пам'яті. Руське воєводство і Перемишське староство припали гетьману Калиновському [...].

Король нарікав на брацлавського воєводу, який дану від Бога звитягу випустив з рук, коли під час битви, боячись, що в лісі можуть бути татари, втратив даремно кілька годин; тим часом під час ночі козаки укріпилися; якби сталося інакше, могла б війна закінчитися. Представив мені також король свою злу долю, що шляхта його обмовляє, нібито він не хотів нищити неприятеля і нібито взяв за це гроші, а і перше і друге є найбільшою брехливим. [...] І зовсім не слушно дорікали королю, а він швидше мав бути вшанований і угонорований, тому що жертвував своїм життям двократно в Зборівській і Берестейській битвах, але що неслухняних гостро критикував, це образило багатьох шляхтичів [...].

Місяць вересень.

[...]Тим часом наше військо робило повільні успіхи. І взявши кілька міст, частково їх спалило, а частково пограбувало, потім обложило Білу Церкву. Туди ж прибув литовський жовнір з гетьманом, моїм кузенком, і почав облогу. Вже найважчі місця були зайняті литовськими військами, отже послав литовський гетьман до коронного гетьмана, щоб той з іншого боку притиснув неприятеля, бо може тоді б загинули б і Хмельницький, і найзначніші козаки. Коронний гетьман відповів, що прибув сюди для укладення миру, а не для подальшого продовження війни. Таким чином була знята облога з великим жалем Речі Посполитої. Тим часом поблизу з'явилися великі орди татар. Тоді дійшло до договору на умовах, мало краших від Зборівських. Комісарами, посланими до козаків, були воєводи: київський, смоленський і руський, а також литовський стольник. Вони поїхали пишно із срібним спорядженням. Виникло заворушення у козаків; послів мало не забили, якби їх (*повстанців* — Ю. М.) не погамував сам Хмельницький, однак вози, багато осіб і срібло були пограбовані татарами, ледве самі комісари були врятовані від смерті, повернулися з великими втратами. Отже мир було укладено останнього дня цього місяця. Тоді Хмельницький приїхав до коронного гетьмана на учту, на котрій йому були офіровані дари; литовському

гетьману неприємно пригадав при столі про молдаванина, батька його дружини; п'яного Хмельницького гетьман лагідно трактував.

Отже після оголошення миру, обложена 40 000 козаків частина литовського війська, де було все військо устаткування, під командуванням мозирського старости Фронцкевича, який мужньо боронився, була звільнена. Боже провидіння це вчинило, але не відвернуло ще гнів за наші гріхи, ворог нас не поконав, а таким миром (Бог) врятував наших від знищення, бо невдовзі прийшло багато татар і наші звідусіль оточені селянами були б загинули, вичерпані голодом і (воєнними) трудами, а коли б не надійшло литовське військо, був би кінець коронному війську. Литовський гетьман повернувся в Литву і поставив жовніра на кордонах. Він був гідний найбільшої похвали, що так мужньо вчинив (ніколи не бачили у нього жодної рани, завданої з тилу, він завжди був переможцем), а ще більше за те, що 10 000 жовнірів з найбільшим старанням розпустив нечуваним прикладом, щоб спокійно чекали дома жолду, а тільки 5 000 залишив для пильнування неприятеля. За це на сеймі було складено йому велику подяку. Коронні гетьмани обіцяли допустити литовських жовнірів в нагороду за їхню службу до квартир у Чернігівському воєводстві, але ця справа була безрезультатною [...].

Місяць жовтень.

[...] Гідна жалю справа сталася пінському хорунжому Єльському, моему слугі. Цей весь час походу бився під прапорами литовського гетьмана і уникнув багатьох воєнних небезпек, а повертаючись з іншим товариством, чи то заблукав, чи то нещасливим випадком втрапив до якогось млина, де був жорстоко забитий селянами, а йому вважай повністю відрубали голову сокирою. Через півгодини приїхала його компанія; селяни заперечували, начебто їх бачили. Незабаром добилися справді, що ті жалюгідно загинули, але головних винуватців не знайшли.

Король отримавши, в Торуні відомість про укладений мир з козаками, спочатку був цим неприємно вражений, однак потім відклав справу до майбутнього сейму. Тоді ж по різному говорили про ці умови; багато їх похваляло, більше лаяло [...].

Місяць грудень.

Надійшов потім додаток до королівської інструкції (на сейм), у котрому перестерігав про непевну вірність Хмельницького і козаків [...]. Барське староство було дано моему кузину Радзівілу, литовському конюшому; Ніжин — коронному маршалку Любомирському, брату моєї дружини, Остер — коронному підскарбію Лещинському; гетьманство ж відкладено [...].

Radziwiłł A. S. Pamiętnik. — Warszawa, 1980. — С. 244–316.

№ 228

1651 р. — Уривок з автобіографії князя Богуслава Радзивіла з описом Берестецької битви

«Року 1651[...]. Я наздогнав короля й. м. у Любліні, звідки ми рушили до Сокаля, де переписувалося все військо і мої полки. Там, з'єднавшись з українським військом (*мається на увазі польське військо, що діяло в Україні — Ю. М.*), котре

привів з собою польний гетьман Калиновський, ми рушили під Берестечко повз славні могили небіжчика князя Олександра Пронського та пана Еліаша Арцишевського, значного полковника. Коли ж ми мали рушати до Дубна, було повідомлено нас надвечір, що наступає кримський хан з Хмельницьким. Назавтра вранці (28 червня — упоряд.), у середу, наша сторожа, що стояла під замочком Козиним, примчала із звісткою, що вже бачила власними очима ворога. Коли я став з своїми кінним полком на базарі (*торгівельна площа у таборі — упоряд.*), то зразу було видно великі тумани, а потім раптово з'явився ворог, з котрим, власне тільки з ордою, бо козаки ще не прийшли, ми билися аж до самої ночі досить щасливо, причому не виводили свою піхоту у поле.

У четвер рано біля восьмої години орда знову прийшла до Козина і було її набагато більше, ніж перед тим, однак без хана. Рівно в полудень вона відчайдушно вдарила на нас і захопила гетьманський гусарський прапор. Довелося тоді й м. пану Любомирському, краківському старості, й м. пану вітебському воєводі Сапізі і мені вдарити на ворога, котрому ми дали відсіч, втративши з нашого боку й м. пана Казановського, писаря польного коронного, і й м. пана Оссолінського, люблінського старосту.

З боку орди полягло чимало, але найзначнішим з них був ханський підскарбій, якого порубали.

О другій половині орда, ніц більше не пробуючи, відійшла назад. У п'ятницю вранці, о третій годині, король й м., залишивши три тисячі угорської піхоти у закритому таборі, вийшов у поле з усією піхотою, артилерією та кіннотою.

Нашого війська вісімдесят тисяч. Король й м. доручив мені командування правим крилом іноземного війська, а генерал-майору Гувальду — лівим. Праве крило кінного коронного війська очолив брацлавський воєвода Лянцкоронський, бо пан краківський, гетьман коронний, хворів; ліве — пан Калиновський, польний генерал, і князь Ярема Вишневецький, руський воєвода.

У бойовому порядку ми стояли від третьої години ранку аж до десятої стояли у страшній імлі, через яку ми нічого не могли побачити. Об одинадцятій з'явилися ворожі війська, кримські й козацькі, котрі вже об'єдналися, а нараховувалося їх сто вісімдесят тисяч. Вони з сильним криком рвонулись до нас, але підійшовши ближче, зупинилися.

Князь Вишневецький першим розпочав битву, з дві години був під безупинним козацьким вогнем і не зміг зламати їхній опір. Потім мені було наказано рушити проти ворога з іноземним військом, а й м. пану Пшиємському, генералові артилерії, вдарити з усіх гармат; і те мало успіх, бо внаслідок цього випадково вбито ядром ханського родича, котрий знаходився біля хана.

Орда зразу почала потроху відступати, а потім, коли один мій ескадрон з правого крила привітав їх мушкетним залпом, зовсім кинулася тікати. Вона покинула козаків і тільки забрала з собою гетьмана Хмельницького. Мені тоді дістався, коли орда втікала, ханський муругий кінь, котрого купив у челебі, а також ханський ридван з шербетами. Відпочивши потім трохи, ми того ж вечора оточили козаків і тримали їх у облозі до дня [...]. В цей день вони, зробивши греблю через став з кульбак, кожухів і своїх візків, злякавшись не знати

чого, у страшній паніці втекли з табору о восьмій ранку. Вони залишили нам всю артилерію, казну, тобто скарб, свої привілеї. Все це разом з константинопольським патріархом (насправді з коринфським митрополитом, *(представником константинопольського патріарха — Ю. М.)*), котрого зарубав малий хлопець, дісталось нам. За тими (козаками) було тоді наказано йти в погоню мені й й. м. пану Чарнецькому, котрий був тоді військовим суддею і поручником гетьманської хоругви. При цьому переслідуванні я завдав їм великої поразки, особливо у одному гайку, де їх було засіло вісімнадцять сот. Й. м. пан Чарнецький, йдучи другим боком, теж чимало їх поклав трупом. Тижнем пізніше ми йшли з-під Берестечка за ворогом аж до Крем'янця, звідки король й. м. повернувся через Люблін до Варшави, наказавши й мені їхати з ним[...]

Року 1651. Я був у битві під Берестечком, котра почалася у середу вранці, а закінчилася у п'ятницю ввечері. У цій битві я вів до битви праве крило іноземного війська, мій полк першим привітав орду, котра зразу ж відбігла (?). Два тижні пізніше, коли ми облягли козаків, останні втекли з окопів. Я, перейшовши через шанець Губальда, потужно громив відступаючих козаків і тих, котрі ставали до оборони, в одному гайку поклав їх трупом 800, але й втратив там добрих офіцерів, мого корнета Корфа молодого та інших. Другим боком від табору Потоцького громив утікаючих пан Чарнецький і великої поразки завдав ворогові. Їхній табір разом з припасами і артилерією ми захопили. Константинопольського патріарха старого молодий хлопчисько стратив і голову [його] приніс.

Radziwiłł B. Autobiografia. — Warszawa. — 1979. — С. 129–131, 171. Переклад з польської.

№ 229

1652 (?). — Друга частина Мостиської хроніки

“[...]У цьому, 1651-му році.

Настільки значною була дорожнеча, що півміри жита за готівку продавали по 10 злотих, півміри пшениці — по 12 флоринів, півміри гречки — по 8 флоринів, півміри проса — по 4 флорина, півміри гороху — по 14 флоринів та інше зерно продавали дорого. Ця дорожнеча настала і лише кілька днів зерно було у своїй ціні (?). До того ж була сильна повінь, що й ставки прорвало у середу перед святом святої Марії Магдалини.

У день святих апостолів Петра й Павла, котрий припав на четвер, Хмельницький з козаками і татарським ханом з великою ордою наступав на польського короля його милість, на табір під Берестечком і почав битву. Ця велика битва тривала два дні, тобто в четвер і п'ятницю, але з Божою поміччю неприятель був переможений і розбитий. Немало татар було вбито під час погоні. Козаки ж бігли до своїх окопів і табору. Наші їх обложили, але через півтора тижні вони вночі пройшли нишком через воду і втекли [...]”

ЦДІАУ у Львові. — Ф. 35. — Оп.1. — № 2. — Арк. 124, 133 зв., 161 зв., 197, 198, 241. Оpubліковано у російському перекладі: [Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А.] “Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР». — Днепропетровск, 1984. — С. 67–68.

№ 230

1633, 1650 і 1657 рр. — Власницькі записи на друкованому примірнику книги Ц. Баронія („Roczne dzieje kościelne...”) (Kraków, 1607) Івана Куцевича — Миньківського

„A[nn]o 1633 d. 8 maj kupiłem te książki Baroniusz za f. 20 Ioan K. Minkowski ręką własną [...]

A[nn]o 1650 d. 29 junii kupiłem te książki Baroniusz u ojca Jurzkuwicza za f. 30 polskich sinom moiem miłym wrownny znat (?) z inszemi. Ioan K. Minkowski, Towarzysz Wojska jego królewskiej mści Zaporozkiego m[anu] s[criptum] [...]

Hrehory Butowicz, prof. pereasł. dano posider (...) * libri a M.D. Joanne Minkowski Kucewicz, capitaneo laublninsi a[nn]o 1657.

Семион Адамович, протопопа ніжинський, на се[м] залишив до кафедри митропол[и] киевской св. Софії.”

Семион Адамович, протопопа ніжинський.

Ex libris Basiliae, metropolitane s. Sophiae”.

НБ України ім. Вернадського. — ВС. — №. — Арк. 1–7.

Переклад

8 травня 1633 року я купив ці книги Баронія за 20 флоринів Іоан К. Миньківський, рукою власною [...]

29 червня 1650 року я купив ці книги Баронія у отця Юшковича за 30 флоринів польських моїм милим синам врівні знати(?) з іншими. Іван К[уцевич] — Миньківський товариш Війська його королівської мості Запорізького рукою власною. [...]

Григорій Бутович, професор переяславський, дано у власність книгу Іваном Миньковським Куцевич, лубенським (?) полковником.

Семион Адамович, протопопа ніжинський, по се[м] залишив до кафедри митропол. Киевской св. Софії.

Семион Адамович, протопопа ніжинський.

З книг Василя, митрополита св. Софії”.

№ 231

1648–1653 рр. (?). — Волинь (?). — Сатиричний памфлет «Генеалогія Богдана Хмельницького...»

„Genealogia Bohdana Chmielnickiego, znaleziona w Rawi Ruskim, przyslana od protopopy z Subotowa na pociechę wszystkich błahowirnych schizmatyków, aby każdy sobie kozdy¹) na prestrach za osobliwu świałość nosił.

Knih ro(ž)denia i płodenia [...] prosto wirnaho raba Zinowija Chmielnickoho wo swiatom kreszczeniu nazwanoho Bohdana z tych predkow ruskich koli sia rodili da płodili na nedoboru w Czornom lisi na Hniłom bołoti da urodili Panasa, Panas pak urodil Kunasa, Kunas zaś urodził Borysa, Bores zrodil Pohana, Pohan zaś zrodził Trochima, a Trochim zrodil Artema, Artem zaś zrodził kurwej materi syna, kurwej materi zaś syn zrodil Sawku, Sawka pak zrodil Porožniu stawku, Porožnija stawka

¹ Це слово помилко повторено двічі.

zrodil Maksima, Maksim zaś zrodil Dowhoborodoho Mojseja, Mojsiej pak zrodil złodija, a złodej zrodil Timka, Timko zaś zrodil Klimka, Klimko zrodil Hrycka, Hrycko zrodil Mića. Mić zaś zrodil Saćia, Sać zaś Daćia, Dać pak zrodil Proć zrodil Kyriļa, Kyriļo pak zrodil Hawryļa, Hawryļo pak zrodil Harašia, Haraš pak zrodil Oniszka, Oniszko zrodil Dowhomuda, a to bylo pered Kobyłowożeniem do Babiļu, a po Kobyłowożeniu do Babiļa Dowhomud zrodil Mikitu, Mikita pak zrodil Wołokitu, Wołokita zaś zrodil Kulinu, Kulina pak zrodila Horpynu, Horpina zaś zrodila melnika, melnik zaś zrodil zuńku swoju Chwennu, Chwenna pak zrodila Marusiu, Marusia — Nastusiu, Nastusia pak zrodila brata swoho ridnoho Serhija, Serhy pak zrodil Taćiu, Taćia zaś zrodila kłaczu, kłacza pak zrodila Jowku, Jowka zrodila Chwenku, szczo sia muczyła w potemku. Chwenka pak zrodila Sawuļa, Sawuļa zaś zrodil Wakuļa, Wakuļa pak zrodil Pareńku w hustoj kropiwi, Pareńka pak zrodila Chmielnickoho mater z rusym zwiratkom, szczo joho Medwedem zowut pry Czornom boru, a tam sia poczał hetman kozacki Chmil, a Chmil zrodil Timoszka, starszoho hultajskoho syna, ktoroho była mamkoju baba mytropolita kijowskoho Kosowa, kotoraja christiļa joho z Teodosiejem, archimandritem czechirińskim, szczo jomu po wsiach swiatość teczet z nosa w rot, a tuju babu zrodil didko i nechaj ich poberet wszych i nine i prisno i wo wiki wikow. Amen.”

Переклад

Генеалогія Богдана Хмельницького, знайдена у Раві Руській, прислана від протопопа з Суботова на потіху всім благовірним схизматикам, аби собі кожен на пострах за особливу святість носив.

Книги роження і плоденія (*плодіння* — Ю. М.) [...] просто вірного раба Зіновія Хмельницького во святом хрещенні названого Богдана, з тих предків руських, коли родилися да плодилися на недорід у Чорному лісі на Гнилому болоті, да породили Панаса, Панас паки породив Кунаса, Кунас же породив Бориса, а Борис породив Погана, Поган же зродив Трохима, а Трохим породив Артема. Артем же породив курвої матері сина, а курвої матерів син породив Савку, Сарка паки зродив Порожною стравку, Порожня стравка породив Максима, Максим же породив довгобородого Мойсея, Мойсей паки зродив злодія, а злодій зродив Тимка, Тимко ж зродив Климка, Климко зродив Грицька, Грицько зродив Мися, Мись же зродив Саця, Саць же Даця, Даць же зродив Проця, Проць же зродив Кирила, Кирило ж зродив Гаврила, Гаврило паки зродив Гарася, Гарась паки зродив Онишка, Онишко зродив Довгомуда, а то було перед Кобиловоженням до Вавилону, а після Кобиловоження до Вавилону Довгомуд зродив Микиту, Микита паки зродив Волокиту, Волокита ж зродив Кулину, Кулина паки зродила Горпину, Горпина ж зродила мельника, мельник же зродив свою жінку Хвенну, Хвенна паки зродила Марусю, Маруся — Настусю, Настуся паки зродила свого рідного брата Сергія, Сергій зродив Тацю, Таця ж зродила клячу, кляча паки зродила Йовку, Йовка зродила Хвеньку, що мучилася в потомку. Хвенька паки зродила Савуļa, Савуļa ж зродив Вакуļa, Вакуļa паки зродив Пареньку в густій кропиві, Паренька паки зродила матір Хмельницького з русим звіром, що його ведмедем зовуть при Чорнім бору, а там почався козацький гетьман Хміль, а Хміль зродив Тимошка, старшого гультьайського сина, котрого мамкою була

баба київського митрополита Косова, котра хрестила його з чигиринським архимандритом Феодосієм, що йому святість тече з носа у рот, а ту бабу зродив дідько і нехай їх візьме всіх і нині і присно і во віки віків. Амінь

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 306. — Арк. 1 зв. — Оригінал (?). Частково опубліковано в перекладі російською: Мицик Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — Днепропетровск, 1985. — С. 23.

№ 232

1651, після 30 червня. — Друкована брошура «Пісня про битву з татарами і з козаками під Берестечком 30 червня 1651»

„Pieśń o potrzebie z tatory
z kozaki 30 junii 1651.
Boskiej wszechmocności
I Jego litości,
Że słaWił zwyciestwo
Przez mężne rycerstwo
Nad ludem bezecnym
Dał górę walecznym.
Gdy cham zjenoczony,
Dumą uwiedziony,
Przyszedł w niezliczonych,
Chłubą upewnionych
Blisko Beresteczka
Wojska tuż miasteczka
We śrzodę w wilią,
Wywarł swą furią,
Przepadszy przeprawę
Poznał Boską sprawę,
Bo polska ochota,
Co kazała cnota
Nisko podziękujmy,
Chwałę ofiarujmy
Monarchy polskiego,
Orła Łechwego.
Tatary, kozaki
Wstawił swe polaki.
Z herbem buntowników,
Wziąwszy przewodników
Wojskach swych i jego
Dokazać wszytkiego.
Gdzie już polskie stały
Pola otrzymały
Piotra Apostoła

I na harce woła.
Przed samym wieczorem
Szczęście swe oporem.
Mężnie wytrzymała
Pohańcom wstręt dała
Samym harcownikiem
Wzięto jak pomykiem
Pogaństwu onemu
Ze prześcia wżad swemu
Przeto w pław przechodzi
Mężnie polak szkodzi
Aż noc nastąpiła
Wielu utaiła
Nazajutrz wetuie
Wojska swe szykuje
W dzień Piotra świętego
Do boju krwawego
Sercem zajuszonym
Pędem zapuszczonym
Pod szyki ogromne
Które nie przełomnie
Owo jak wyroki
Smiertelnie obroki
Krwi szlacheckiej przedniej
Łecz hordzie niezbędnej
Trwały te gonitwy
Zadatek to bitwy
W piątek tedy rano
Na wyściu cudowna
Tuman mgłę ogromną
A pod nią szyk stawał
Łedwie rozeznawał
Rażąc harcownika

Przednich kommunika
Aż tak duszno było
Szyki pomyliło.
Błoto zbywszy koni
Jeden kilka goni-
Pogaństwu w zasłone
Drudzy poszli w szrone.
Poganin z kozaki
W polu na polaki.
Wzajem się gotują
W szykach występują.
Z wczorajszej wieczerze
Poganin się bierze
Podpada odważnie,
Dają mu wstręt rażnie
Boskie obiecały
Wielom się dostały.
Poległo nie mało
Znać się lepiej dało.
Aż ku wieczorowi
Jutrzejszemu dniowi.
W dzień Pawła świętego
Do boju polnego.
Bóg rzecz nagłe sprawił
Nad wojskiem postawił.
Gdzie jeden drugiego
Od cieniu wielkiego
Nieręztzy mniemał
Te się rzeczy działy,
Bo się też tym czasem
Z kozaki nawiasem
Mgłe światłem zniszczoną
Rzecz swoje straconą
Ujrzawszy ozdobne
Rzekł słowa żałobne
O Chmielu szalony,
Zem przez cie zgubiony
Nigdy oczy moje
Wojsk i świętych zbroje
Ottomańska Porta
Byłaby u czorta
Fukając i groził
Ow się przecie srożył
Bo wojska złączone

Na to zaostrzone
Jednak to wiedz chamie
Wnet ich twa moc złamie
Łudzie to pieszczeni
Będą przemożeni
To tak zdrajca ruszył
Zaczera potrzeba
Posłał Bóg z nieba
Gdy w prawe uderzył
Hetman mu wydzierzył
Ze z sprawy czartowniczej
Ono z woli Boskiej.
Pogaństwo puściło
A skoro zoczyło
Alić podumieli
Zaraz zrozumieli.
Wojsko cham polaków
Takie do kozaków
Tyś przyczyna tego
Sam nie wydziesz złego
Takich nie widziały
Zkąd się wzdy zebrały
By z nami stanęła
I koniec swój wzięła
Zdrajcy Chmielnickiemu
Trudno zaś wzad temu
Mieść samych bliskością
Kto przedszy śmiałością.
Zeć to gospodarze
Bystra szabla skarże
Wojny nie umięją
A strachem zniszczęją.
A w tym mnostwo jego
Do boju nagłego.
Na dzień godzin cztery
Zacne bohaterzy.
Skrzydło cham z hordami
Wielki z polakami
Czoło król potężny
Jako orzeł mężny
Łewe hetman polny
Z Wiszniowieckim spolny
A w tym się na obie
Ale w krótkiej dobie,

Bo tatarzyn hardy
Trafił na hak twardy,
Odbieżał i kuchnie,
Jak gdy pióro zdmuchnie
Zbywszy murzów wiele,
A wziął z sobą Chmiela
Tak się mu sprzykrzyła,
Ze go prowadziła
Odbiegł i kozaków,
Bo się bał polaków
Choć już nikt nie gonił
Siebie się sam chronił
To skrzydłu prawemu
Ale i lewemu,
Bo skoro skoczyli
Prędko odwrócili
Mało co zdzierawszy
Naszy ich mieszawszy
Tam widok ozdobny,
Że jest Syn sposobny
Tak domowy jako
Stanął tam jednako
Trzyma i gdzie będzie
Bystro widzi wszędzie.
Skrzydło miał w swej pieczy
Szyk prowadzi grzeczny.
Koniec dobry wzięła
Z placu popędzony
Zostawił namioty
Przyplącił ochoty
Przednich i pokrzewnych
Dla swych przyczyn pewnych
Od naszych kurzawa
Za dziesięć mil wrzawa.
Zamknionych taborem
Uciekał wieczorem.
W Wiszniowcu nocując
Przez całą noc czując.
Tak szczęście zdarzyło
Nie mniej posłużyło.
Do kozaków naszy
W tył przywołecy starszy.
Pierchnęli sromotnie
Pędza w rzecz ochotnie

Szlachcica polskiego
Pola Marsowego.
Żołdem zaciągniony
Żołnierz przyrodzony
Zawiodł w tył chama
Wyświadcza rzecz sama
Kozaków ni było
W taborze sidło,
Których odbieżeli
Bydź już rozumieli
Naszych zagonionych
Zrazili z jam onych
Tylko noc następna
A chwila posępna
Tam Polska o Boże,
Kto wymówić może,
Bo do boków prawie
Przez noc w dobrej sprawie
Tuż blisko taboru
Jakoż od wieczoru
A na dzień sobotni
Do boju ochotni
Chłopsstwo zasię rowy
Widać tylko głowy
I tak przez półtory
Jako wyłaził który
Acz z armat zamknionych
Ale obłązonych
Aż nakoniec przyszło
Posłów kilka wyszło
I został się jeden
Choć list dano przedem
O pospolitości
Jakiej są mężności
Spłodzone pędzono
Z pola osadzono
Chłubni przywódcowie
Po kozackiej głowie.
Troche zasadkami
Łecz ginęli sami
Zdrajcóm zdrowie dała,
Która przez noc lała
Praca i ochotę
Odwagę i cnotę.

Koniom w błocie stali
A z nich nie zsiadali.
Ona straża była
Ciężko ich trapiła.
Przy trosze pogody
Łedwie wyszli z wody.
Tym czasem rzuciło
Samo się pokrzyło.
Dyszeli niedziele
Padło tego wiele.
Naszyc też szkodzili
Łepiej z naszych bili.
Miłosierdzia prosić
Już nie mogli znosić.
Nie chciał nazad do nich,
Bo już zwątpił o nich
Z chłopu uporem
Bronią się taborem,
Któremi starszyna,
Wiedząc, że z nich wina,
Bo się tego bali,
By ich nie wydali
Jedną naszą stronę
Za przeprawę onę
Po żywność aż po tym
Wziąwszy język o tym
W poniedziałek tedy
Wzrusza okrzyk wszędy
Przeto ku przeprawie
Nie masz miejsca sprawie
Nacisk w groblach srogi,
Co chybili drogi
Ni obmokłę muchy
Rucają patruchy
Obóz nasz postrzegszycy
Wypada kto prędszy
Jako wiepsze w błocie
Wet za wet niecnocie,
Bo grobów niegodni
Bestyom podobni
Drugich wywodzono
Po polu kładziono,
Aby psy i ptaki,
Którzy pogrzeb taki

Swoim przyrodzonym
W koło otoczonym
Fortelnie matała,
Żeby zuciekała.
Co pewnie byźd miało,
Gdyż pospolstwo chciało.
Nie dobrze zalegli,
Którą co raz biegli,
Gdy miano zastąpić
Spieszycy ustąpić.
Po drugiej niedzieli,
Że wał lachi wzięli
Wskok komunik skoczycy
Jakby wybrał oczy.
Sami się spychają
W błocie kapiel mają.
Jedna drugą topi
Nurzają się chłopu.
Rzecz te nad spodzianie
Na ich mordowanie.
Różnie zabijają
Dobry pogrzeb mają.
Co grobów ruszali
W blocku się zostali.
Z kału jako zwierze
Bagniste rycerze.
Po śmierci karmili
Pocziwym czynili.
Ustawali ręce
Na kozackiej męce
Kościoły zburzone,
Groby wylupione,
Gwałty niewstydlive
Śluby obrzydliwie
I to Boskiej mocy
Jeden cud przed oczy,
Że on herszt niebacznycy
Stracił klejnot zacnycy
Chorażycy z imieniem
Slicznym wyrobieniem
I insze klejnoty
Wyszycy od niecnoty,
Których był niegodzien
Sobie zdrajca szkodzień

I skrzyńkę do tego
Chytrych praktyk jego
Z różnemi sprawami
Były z tytułami,
Gdzie go błogosławi
Królem polskim sławi,
Bo i posła stracił,
Złe mu Chmiel zapłacił
Już się twa praktyka
Chmielowi się tyka
Pytać chama o to,
Rzekł: pomni niecnoto
Dzień ten prawie cały
Którym w oczach stały
Zdeptane świętości
Boskie zelżywości.
I krzywoprzysięstwa
Z pogany braterstwa.
Przyczytać potrzeba
Dany prawie z nieba
Mnostwa kozackiego
Z skarbu koronnego
Królewskim oddaną
Na wierność posłaną.
Z wozem jednym wzięte
Dary one święte
Przysięgi wadziły,
Że go odstąpiły.
Tamże naleziono,
Która otworzono
A między inszemi
Listy królewskimi
Patryarcha grecki,
Łecz prorok błazeński
Tam archimandrytę

Mirry znamienite.
Ojczy nie zysciła
W krzesło zaostrzyła.
Jak go błogosławi,
Że cie pal udawi
Łecz my raczej Boga
A nie będzie trwoga
Boże dobrotliwy
Tyś obrońca mściwy
Niech Twe święte Imie
Niech wiek wiekom sływie,
Któryś to zwycięstwo
Przez mężne rycerstwo,
Któreś wodzem dzielnym
Szczęściem niodmiennym
Janie Kazimierzu,
Przezacny rycerzu
Za prace czynione
Zdrowie odważone
Do końca błagajmy
Tylko mu część dajmy.
Ojczy tej Korony
Nam na wszystkie strony.
Będzie pochwalonę
W czasy niezmierzone;
Dał Kazimierzowi.
Polskiemu królowi.
Niebieskiego Słońca
Prowadź nas do końca.
Panstw koronnych Panie
Miej podziękowanie
Przy polskim narodzie
Miej sławę w nagrodzie.
Amen.

БН. — ВМ. — А. 335. — Мікрофільм. Оригінал зберігається в ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедрина (Петербург). — Відділ рідкісної книги. — № 13. 9. 2.833.¹

№ 233

Не раніше 1656 р. — Друга частина польського віршу “Lament...”

„Lament nad ojczyzną, w którym się krótko pokazuje, co się z Koroną Polską od śmierci Władysława IV króla działo przez siedm lat znaczny klimakterik od roku 1648 aż do roku 1656.[...]”

¹ Переклад цього твору українською поданий в Додатках, № 4.

Jest Beresteczko,
Małe miasteczko
W równinie.
Rzeczka głęboka,
Ster nieszyroka
Tam płynie.
Tam wszystkie siły,
Co w Polsce były,
Król zwodzi.
Ostać się w domu,
Szlachty nikomu
Nie godzi.
Długim przeciżgiem,
Wielkim zaciżgiem,
Co żywo
Poszło na chłopy,
Prawie pod kopy
We źniwo.
W tak wielkiej kupie,
Rzeke nie głupie,
Bez myłki.
Nigdy nie stały
Polskie uchwały
Posilki.
Chmiel się też stawił,
Chłopi wyprawił
Na głowę.
Przywiódł tatarzy
Gotowe.
Z obu stron luda
Jak piasku (cuda)
Morskiego.
Zdawna Europa
Widziała chłopa
Takiego.
Czwartek i środa
Dobra pogoda
Tatarom
Wielka w nich buta,
A naszym pluta
Bojarom.
Piątek szczęśliwy,
Bóg miłościwy
Dał lachom

Kozackie gunie
Tatarskie koni
Dał strachom.
Biją się zrana
Krymskiego chana
Bunczuki.
Gęsto padają
I układają
Swe iuki.
Strzelba od chłopów
Idzie z okopów
Aż grmiało.
W ogień wpadają,
Z koni spadają
Nie mało.
Tatarzyn znowu
Szuka obłowy
Daremnie.
Zawziętej trwogi,
Bierze się w nogi
Nikczemnie.
Chmiel pozbawiony
Swej namienionej
Załogi,
Z swej przykopy
Bierze się z chłopy
Też w nogi.
Puszczono ptaszka
Chłopa Chmielaska
Jak z klatki.
Czemuż to przecie
Wiem, nie zgadniecicie,
Tej gadki.
Już by się była
Wojna skończyła
Z kozaki.
Ale mieszała
Spreczność zuchwała
Polaki.
Bić nie umiano
Chłopów, gdy miano,
Jak w saku.
Oni po chwili
Będą nas bili

Bez braku.
Padły na łupy
Swawolne kupy
Jak muchy.
Mało zastano
Zdobycz pobrano
Kozuchy.
Coście wygrali,
Coście wskurali
Zarazą.
Z chłopcy waszą krew
I tak wiele drzew
Zniewagę.
Gdyby zrównano
Z sobą i dano
Na wagę.
Dojdziecie z tego
Przysłowia swego
Za lasze (?)
(Niech kto chce stroi),
Nigdy nie stoi
Za nasze.
Ręka to Boża
Ta chłopska groza
Widzicie.
A co z nią czynić,
Jako z niej wynieść
Nie wiecie.
Znowu pod Batow
Zmyka swych katów
Chmiel srogi.
Sprawa pijana
I pomieszana
Aż w nogi
Hetman z kwarcianym
Wojskiem pijanym
Ucieka.
Toć był błąd gruby
Ostatniej zguby
Nie czeka
W tym zamieszaniu
I uciekaniu
Poimano
Szlachty set kilka,

Zdobyczy silka (?)
Nabrano.
Tam się załości
Krwie naszej dości
Napiły.
Pola i łupem
I gęstym trupem
Okryli.
A poimanych
Dano skazanych
Na ściecie.
Łedwie tam który
Umknął swej skury
Na szczęście.
Nie folgowano
W okup nie dano
Żadnego.
Tatarom potym
Chmiel swym złotem
Każdego
Lacha zapłacił,
Żeby go stracił.
Tak we krwi
Nakarmił pański,
Tyran pogański
Swoje brwi.
Jak wrancie głósy
Szli aż w niebiosy
Żałosne.
Gdzie Rachel miła
Dzieci straciła
Roszkoszne.
Tak też Ojczyzna,
Każdy to przyzna,
Płakała.
Gdy na swych stratę
Synów przez kratę
Patrzała.
Jako gdy sroga
Powodź się zмага
Nad dachy,
Tak Ukraina,
Polska kraina,
Przez siedm lat

Wojnę toczyła
I wpuł zniszczyła
Polski świat.
Miała tatarzy,
Moskiewskie cary
Po sobie.
Co z nią trzymali
Przy niej stali
W tej dobie.
Pomoc takowa
Zawsze gotowa
Sprawiła,
Że się tym czasem
Ruś z mocy naszym
Wybiła.
A kiedy na Rusi
(Rzecz co się musi)
Łem (?) zapal
Wszystkich zabijał,
Nikt się nie kajał
Ani chciał.
W Polszcze obacząc
I w czas zakraczać
Karaniu.
Choć księża łali
Napominali
W kazaniu.
Bóg też cierpliwy
Na niebie dziwy
Wystawiał.
Znak gniewu Swego
Już idącego
Obiawiał.
Dał i obłoki
Straszne widoki
Zacmienia.
Gończe bywały
Korony cały
Zginienia.
Początek kary,
Straszne pożary
Morowe
Na rozkaz Boży
Kiedy się stroży

Gotowe
Po wsiach z miastami
Milionami
Zginęło
Luda polskiego
Roku drugiego
Minęło
Powietrze, ale
W ludziach omale
Poprawy
Pomsty wolali
Na lud skamiały
Złe sprawy
Aż w roku piątym
I pięćdziesiątym
Stawała
Na Polską nowe
Przez Boga sprawę
Powstała
Szturm od północy
Uderzył w nocy
Do (?) Styru
Nie w czas się mają,
Co nim władają,
Bo miru
Moskwa, Kozacy,
Szwedzcy żebracy
Nie dali
Wraz polskie państwo
Cne chreścianstwo
Pobrali
Księstwo Litewskie
Wojska moskiewskie
Zwalczyli
Nad spodziewanie
Straszne karanie
Podbili
A szwedzka burza
Wypadły z morza
Koronę
Pod swoją bierze,
Ale nie szczerze
Obronę
Nieszczęsne rady

Domowe zrady
Z grzechami
Przyczyną były
Tej szwedzkiej siły
Nad nami
Tak w rozszapanie
Podalesz Panie
Na pośmiech
Polskie królestwo
W obie zwycięstwo
Za nasz grzech
Polski narodzie
W takiej przygodzie
W popiele
Twoja się buta
Prochiem przysuta
Niech ściele
W grzechach się winaj
A Bogu przyznaj
Zwycięstwo
By się wróciło

Jak przed tym było
Twe męstwo
Póki na ciebie
Gniewa się w niebie
Bóg m[iloś]ćiwu
Darma wojujem
I bydź nie mozem
Szczęśliwy.
Tak podeptaną
I rozszarpaną
Koronę
Boże z tej chwile
Racz przjąc miłe
W obronę
Przywiedz narody
Do spólnej zgody
Po boju
Daj nam wytchnienie
Spraw dobre mienie
W pokoju.
Amen.

«Оссолінеум». — ВР. — № 210. — С — 48–55. — Копія (?).¹

№ 234

1651–1663 рр. — Уривок з німецької хроніки «Театр Європи»

//(С. 76) «6 травня король вирушив із Любліна на Сокаль, де було створено табір для на вербованих німецьких солдатів. Крім цього табору, солдати, які служили на кордоні, стояли біля Кам'янця Подільського. Туди було також наказано збиратися посполитому рушенню. Генерал Хмельницький стояв під Костянтиновом, де він чекав на татар, щоб після повного збору військ вдарити на поляків.

ПАПСЬКІ ДАРИ ДЛЯ МАЙБУТНЬОЇ ПОЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ПРОТИ КОЗАКІВ

Перед від'їздом короля з Варшави папський нунцій від імені свого пана його величності висвятив у костьолі святого Яна меч для майбутньої експедиції. Цей меч був у золотих піхвах, (лежав) на фіолетовому оксамиті, прикрашеному перлами. Королю було також подаровано шапку, облямовану хутром горностає. Королеві з особливою церемонністю офіровано незвичайну квітку на трьох золотих стеблинах, зроблену на зразок кубка.

13 травня польський коронний гетьман Калиновський залишив Кам'янець і разом із своїм табором вирушив до короля у Сокаль. Коли ворог отримав таку вістку, він спробував розбити цього генерала. Але той хоробро підставив чоло козакам, а після важкого бою, в якому загинуло чимало людей з обох боків, козаки нарешті, завдяки Божій милості, почали втікати і залишили поле битви.

¹ Переклад цього твору українською поданий в Додатках II, № 5.

(Деякі) необгрунтовано твердять, що Хмельницький обложив при цьому Кам'янець і чотири рази штурмував його¹⁻⁶. Оскільки своєї мети він не досяг, то змушений був відступити. Тоді ж він найняв за великі гроші чимало паліїв і послав їх у Польщу, які згодом підпалили там чимало сіл та слобід. Частину з них було спіймано і страчено, причому в них знайшли дуже багато золота в дукатах⁷.

МОГУТНІСТЬ КОЗАЦЬКОЇ ПІХОТИ

Піхота генерала Хмельницького складалась тоді з 16 полків, кожен з яких нараховував понад 3 тисячі козаків. Серед останніх було багато полковників, на чю сміливість та добрий військовий досвід Хмельницький, як завжди, повністю покладався. Імена цих полковників ось які: 1. Федір Якубович, чигиринський полковник; 2. Яків Вовченко, черкаський полковник; 3. Семен⁸ Савич, канівський полковник; Лук'ян Мозира⁹, корсунський полковник; Михайло Громика, білоцерківський полковник; 6. Йосип Глух, уманський полковник; 7. Іван Богун, брацлавський полковник; 8. Іван Федор¹⁰, кальницький полковник; 9. Антоній Жданович, київський полковник; 10. Федір Лобода, переяславський полковник; 11. Филон Джеджелій, кропив'янський полковник; 12. Тиміш Носач, прилуцький полковник; 13. Матвій Гладкий, миргородський полковник; 14. Мартин Пушкаренко, полтавський полковник; Прокіп Шумейко, ніжинський полковник; Мартин Небаба, чернігівський полковник. У кожному полку, як сказано раніше, налічувалось до 3 тисяч душ, а разом вони склали 48 тисяч піхотинців. Останніх всюди вважають за військових людей. Тут не було взято до уваги інших варварських людей¹¹, які у великій кількості перебували при козацькій армії. Щодо чисельності [козацької] кавалерії, то про це нічого не відомо.

У королівському таборі під Сокалем було досить погане становище, оскільки навколо бракувало провіанту. Звідтіля прийшло повідомлення, що діжка вівса коштує 23 гульдени, а одну хлібину продавали за 9 грошів. Король з нетерпінням чекав на посполите рушення, чисельністю у 40 тисяч душ, яке разом із багатьма возами та провіантом перебувало на марші. Король мав намір після того, як воно прийде і з'єднається з уже на вербованими німецькими солдатами, чисельність яких оцінювали приблизно в 30 тисяч, ударити на ворога. //(С. 77) Після того з'єднання у місяці червні відбулася жорстока і дуже кривава битва таким чином:

КРИВАВА БИТВА МІЖ ПОЛЯКАМИ, З ОДНОГО БОКУ, І КОЗАКАМИ Й ТАТАРАМИ З ДРУГОГО.

ВОНА ЗАКІНЧИЛАСЯ ПЕРЕМОГОЮ ПОЛЯКІВ, ЩО СТАЛОСЯ ВНАСЛІДОК МУЖНОСТІ НІМЦІВ

Після середи перед святими Петром і Павлом 18(28) червня татарський хан¹² послав 10 чи 12 тисяч своїх найкращих людей, щоб вони вдарили на польський табір і трохи його пошарпали. Вони заподіяли деяких прикростей авангарду кварцяного війська, поки не було наказано стати до бою ескадронам та хоругвам коронного хорунжого¹³, а також князя Вишневецького¹⁴. Після того тут немало поклали татарських трупів, а кіннота переслідувала татар велику милю. Слава богу, королівські люди зовсім не мали втрат або ж вони були незначні.

У четвер 19 (29) червня став до бою сам татарський хан з усім своїм військом, а також із деякою кількістю козаків. Видно було його величезну силу, яка стояла на пагорбі. Але королівські війська трималися довго і разом із кварцяними

давали відсіч ворогові. Розгорілася жорстока битва. Деякий час билися з перемінним успіхом, але й на цей раз, як і вчора, поклали трупом визначних татарських воєначальників. Наклало, однак, головами чимало хоробрих польських шляхтичів та (воєнків) з посполитого рушення.

У п'ятницю 20 (30) червня у чистому полі було видно обидва війська, що стояли одно проти одного. Їхня загальна чисельність складала приблизно 400 тисяч душ. Рано-вранці близько 9—10 години стояв густий туман, під захистом якого його королівська милість (*далі — й. к. м. — Ю. М.*) вишикував у чудовий військовий порядок усю свою армію: піхоту, кінноту та іноземних солдатів і вивів їх у чисте поле.

З іншого боку рушила натовпом уся козаків і татар. Обидва війська наступали, розпочати бій, і нарешті зіткнулися. Не можна було зрозуміти, на чий бік схиляється перемога і навіть складалося враження, що справи поляків стають кепськими. Але після того польська армія разом із гарматами в повному військовому порядку рушила на ворога і козаки та татари не могли її зупинити. Ця армія змела їх з поля та їхнього табору, і вони кинулися тікати¹⁵. Втеча татар була настільки раптова, що лише небагатьох із них вдалося захопити в полон під час переслідування. Татари покинули все, що могло б їх затримати, а поляки захопили багато кожухів, возів, та татарських запасних коней, весь обоз, гармати ханські намети.

Ця битва тривала до вечора і лише ніч її припинила. Тоді ж увечері під відкритим синім небом й. к. величність проспівав на честь даної перемоги „Te Deum Laudamus”¹⁶. Важко повірити, як багато мужніх людей з обох боків наклало головами в цій кривавій битві. Реляція, яка на будь-чье бажання може бути показана автором даної розповіді, визначає кількість убитих татар у 36 тисяч, а козаків близько 15 тисяч.

Полонені, яких було 12 тисяч татар і козаків, розпізнали серед полеглих багатьох значних татарських та козацьких воєначальників, як от: брат татарського хана Султан — Карак мурза Мустафа, мурза Халце⁸, мурза Тогай-бей, а також велику кількість роди та швагрів хана¹⁶. Існувало навіть дуже вірогідне припущення, що сам татарський хан помер від рани. Як доповідала польська розвідка, татари під час утечі, коли їм удалось відірватися від погоні, поховали якогось свого вождя. Над його тілом вони з плачем та з зойками спалили багато соломи та виконали інші належні в татар церемонії, яких не вчинили б для простого смертного. Цю звістку ствердив і парубок, який деякий час перебував татарському полоні. Серед трофеїв було захоплено речі татарського хана: віз із провіантом, де зберігався винний погрібець, кілька срібних баклаг, наповнених різними трунками, велике дзеркало, годинник з боєм. Як тільки цей годинник починав вибивати (години), його мусила слухати вся орда. Було захоплено також чимало гарних шабель, луків, стріл, багато возів з горілкою, різними питними напоями, худобу та фураж, велику кількість усіякого майна.

Поляки в цій битві втратили вбитими та пораненими понад 8 тисяч душ, у тому числі воевод, 10 старост. Останні, як і інші великі пани, проливали свою рицарську кров за батьківщину та короля.

НІМЦІ ЗДОБУВАЮТЬ ВЕЛИКУ СЛАВУ, А ПОЛЯКИ ВЕЛИКИЙ СОРОМ

Як тільки татар вибили з поля бою, князю Вишневецькому було наказано їх переслідувати, а й. к. в. блокував козацький табір. Підтримати короля мало й посполите рушення, але воно виявило велике незадоволення²⁰⁻²¹.

//(С. 78) Потім король належно оцінив ці події, коли промовив: «Якби не прийшов на допомогу господь Бог та його любі німці, то кінець битви був би сумний для поляків». Через це й. к. в. мусив вирушити назад до Варшави 23 липня²². Його зворотний шлях до столиці був на 8 днів коротший. Але згадані німецькі і офіцери та солдати, хоч вона й мужньо проявили себе в цій битві, не мали великої честі та слави у Речі Посполитій. А вони ж зробили особливо великий внесок у перемогу: 10 тисяч німецьких мушкетерів, які засіли в лісі, зробили кілька залпів по татарах, викликали серед останніх паніку і змусили їх до втечі²³.

ОТОЧЕНІ КОЗАКИ РОБЛЯТЬ НОВІ УКРІПЛЕННЯ

Зазнавши поразки, 50 тисяч козаків, які брали участь у битві, відступили до вигідного місця посередині свого табору. В оточеному возами таборі козаки окопались так, що перебували в безпеці від королівських військ і змогли протриматись там 11 днів. Після того вони прорвалися через болото на Україну.²⁴ І хоч втратили весь свій провіант і все сам майно, спромоглися вийти (з оточення).

ТРИ ДЕПУТАТИ ВІД КОЗАКІВ МАЛИ АУДІЄНЦІЮ У КОРОЛЯ. ОСЬ ЩО ВОНИ ПРОПОНУВАЛИ:

6 липня у й. вел. короля Польщі просила аудієнції три козацькі депутати, на що було дано згоду. На пагорбі, де в останні дні йшла битва, було розташовано ще 2 намети (для мирних переговорів). Нарешті, близько 3-ї години після обіду козацькі послі²⁵ піднялися на пагорб і передали великому гетьману петицію, яку принесли з собою. Коли вони прийшли з покорою до великого гетьмана, той став гостро дорікати їм за зраду та їхню звичайну жорстокість. Вони просили пробачення і виправдовувалися тим, що робили це за наказом свого гетьмана Хмельницького і що (через Хмельницького) вони не могли вчинити інакше, Хмельницький же хотів домогтися відшкодування від Корони Польської²⁶⁻²⁷.

Після того послі були проведені превелебним генералом²⁸ на аудієнцію до короля, де передали королю листа, написаного від імені всіх козаків. Крім написаного, їм не було чого доповідати і на вимогу великого канцлера вони повинні були попросити пробачення у короля. Поки король не прочитав їхнього листа, послі стояли з великим маршалком²⁹ на деякій віддалі від нього біля двох наметів. Прочитавши листа, й. к. в. радився майже годину, а потім наказав козацьким послам стати перед ним. Згаданий канцлер від імені й. к. в. промовив: «Оскільки послі бажають, щоб усі вчинки (козаків) були пробачені, це буде зроблено, але за умовами, які їм будуть дані завтра об 11-й годині. До того часу мусить настати перемир'я, як того бажали і послі, а головний посол повинен залишитися (у королівському таборі)»³⁰

Тим часом під вечір прийшла чутка, що татари повертаються і вже знаходяться під Вишнівцем. З цієї причини король наказав п. Суходольському³¹ та 1000 його кіннотникам зробити розвідку, довідатися, чи справді татари знову підходять. Потім п. Суходольський приніс стосовно цього добрі вісті.

ОБГОВОРЕННЯ ПЕВНИХ КОНДИЦІЙ

7 числа у призначений час прийшли депутати від козаків за обіцяними кондиціями. Й. к. в. погодився на їхні прохання за таких умов: 1) щоб було видано заложниками 12 своїх (козацьких) керівників, доки не зможуть видати самого Хмельницького та його писаря Виговського; 2) щоб королю було повернуто всі гармати, а також прапори і штандарти, які козаки захопили під час цієї війни; 3) щоб королю було видано головний прапор козацького війська, а король передасть його тому, кому схоче³¹; 4) щоб кількість козаків після укладання миру складала 12 тисяч і що вони мусять охороняти кордони — даний пункт повинен бути детально обговорений на найближчому сеймі; 5) враховуючи посилення козаків на їхні щніч та вольності, останні приймаються у тому вигляді, у якому їх було дано за короля Сигізмунда³³ покійним гетьманом Конецпольським³⁴ у Куруківській мирній угоді 1628 р. (Щоправда), ці умови козаки ще не могли викласти (на папері).

На всі ці умови козацьким послам було наказано принести відповідь ще того ж вечора. На це вони відповіли, що не зможуть їх обговорити до ранку. Після того головні козацькі депутати значно повеселішали, бо були в основному задоволені умовами.

КОЗАКИ НЕ ТІЛЬКИ НЕ ПРИЙНЯЛИ УМОВ, А І З ВОРОЖІСТЮ ВІДХИЛИЛИ ЇХ

8-го числа о 10 ранку козацькі депутати прийшли з відповіддю на згадані статті. Щодо першого пункту, який вони обговорювали, було знову обіцяно при першій можливості видати королю Хмельницького та його писаря. Заложників же видати вони відмовились. З 2-м та 3-м пунктами вони погодились. Щодо інших, то тут вони не могли запропонувати нічого іншого, як умови, прийняті в 1649 р. під Зборовом.

Король не погодився з такою відповіддю та умовами миру, запропонованими козацькими послами. Останні, незважаючи на їхні мирні пропозиції, були відправлені назад. А щоб козаки скоріше // (с. 79) погодились з (умовами короля) король наказав бити з гармат по їхньому табору протягом цілої години. Пройшла чутка, що козаки будуть боронитися і скоріше помруть, ніж відступляться хоч у дрібниці від Зборівської угоди.

У той же день коло 10 години вечора король отримав листа від згаданого вже пана Суходольського. В останньому говорилося про те, що Суходольський спромігся одержати від татар повідомлення, згідно з яким орда мусить повертатися додому. Вона дуже поспішає, оскільки було отримано неприємне повідомлення, що московит³⁵ із військом у 50 тисяч душ хоче здійснити похід на їхні землі. Разом із листом Суходольський переслав й. в. п'ятьох спійманих козаків. Він їх перехопив, коли ці козаки тікали зі свого обложеного табору. Король повірив згаданій новині, тим більше, що з дня битви з обложеного табору завдяки шляху через воду втекло майже 4 тисяч козаків. Незважаючи на все своє бажання, поляки не могли запобігти цьому, оскільки не можна ж було щільно обложити великі сили козаків і протидіяти козацьким хитроцям.

Однак 9-го числа козаки попросили ще однієї аудієнції у короля. Але оскільки у своєму листі, направленому великому генералу, тобто гетьману, вони знову наполягали на Зборівських привілеях, то їм у цьому було відмовлено.

9-го липня після обіду з Левенбурга або ж Лемберга³⁶ до табору прибуло кілька гармат з необхідним спорядженням. Під час випробування вони розірвалися, хоч інші гармати такого типу, які були в таборі, частіше бували в ужитку. Очевидно, тут не обійшлося без чаклунства та відьомських справ. Під вечір чимало козаків підсунулося ближче до польського табору, що безперечно свідчило про їхні наміри: тікати або вдарити на поляків, тому польська кавалерія була напоготові (цілу) ніч.

10-го липня король відправив до води³⁷ брацлавського воєводу³⁸ з кількома загонами кінноти. Вони мусили перетяти ворогові шлях до фуражу. Там воєвода брацлавський зустрів досить багато козаків, які задумали непомітно втекти, і прийняв їх за фуражирів. Він ударив на них з усією силою, і хоч вони мужньо боронилися, врешті-решт змушені були відступити до своїх лігвищ. Тоді на допомогу їм швидко і раптово із табору виступив натовп козаків, які намірялися не тільки врятувати своїх товаришів, а й прогнати згаданого воєводу. Ось тут до бою несподівано став загін польської армії, розташований по той бік пагорба. Козаки безпідставно вважали, що польські частини повинні були перебувати у своєму таборі. У сутичці, що сталася, козаки були переможені цим загonom і військами воєводи. Ті козаки, які були в таборі, на власні очі бачили, як відчайдушно билися поляки. Вони вирішили, що розпочався генеральний штурм козацького табору. Їхні полковники злякалися і почали тікати, покинувши напризволяще бідних вояків, які також почали рятуватися утечею. Вони не хотіли залишатися на поталу полякам і купами кинулись тікати до табору, а потім і з нього. Поляки запекло їх переслідували, бо сподівалися, що в таборі можуть захопити багату здобич і там (тільки) зупинилися.

Із свого боку вдарив брацлавський воєвода, те саме вчинив принц Богуслав³⁹, завдяки чому козаки були переможені і на полі бою їх залишилося понад 12 тисяч⁴⁰. Після жорстокої поразки залишилося ще близько 2 тисяч козаків, які дуже швидко втекли або відступили на невеликий пагорб, де був їхній табір. Ці відчайдушні люди відступали з твердим наміром боронитися і дорого продати своє життя.

НЕЧУВАНА МУЖНІСТЬ КОЗАКА

Побачивши, що поляків багато, вони замість того, щоб виявити свою мужність, кинулися хто в річку, хто в болото, що оточували це місце⁴¹. Ось тут вони вперто боронилися, а один, якого було вбито останнім у цій кривавій битві, сам протидіяв усій польській армії. Він був у поганенькому барку або рибальському човні і з нього безперервно стріляв, аж поки не скінчився порох. З небувалим завзяттям він мстився за смерть та жалісний кінець своїх товаришів. Цей новий Геркулес з'явився у вигляді московита з косою у руках. Рішучому козаку сприяло чудесне щастя і виняткова вдача, завдяки чому він протидіяв своїм ворогам протягом години. Якщо ж хто-небудь (з поляків) ставав проти нього, того мужній козак розтинав навпіл.

//(С. 80). Три німці нарешті надумали покінчити рахунки з цим московитом і одночасно увійшли до води, тримаючи в руках по спису. Козака вже було чотири рази поранено кулями, але він зустрів цих трьох вояків з такою мужністю, що

вони змушені були облишити його. Все це вельми здивувало й. в. короля Польщі, який прибув на це місце і побачив, як багато людей не можуть перемогти одного. Ось чому король сказав, що подарує йому життя, коли він складе зброю.

Але цей козак відповів, що йому не до серця пропозиція короля, що він не тільки хоче жити, а й померти, як воїн. Так він і загинув, лише не як вірний жовнір на службі батьківщини за свого короля, а як ребелізуючий підданий, який виступив, наче зрадник, із зброєю у руках проти вітчизни. Рука короля, яку він відхилив, подала знак покінчити з козаком, оскільки ребелія, за яку він вирішив віддати життя, повинна була бути покараною. Це зробив четвертий німець, який нарешті вбив козака списом. З великим жалем король дивився на цю смерть, тому що в грудях козака билосся героїчне серце⁴².

КОЗАКИ ПОВНІСТЮ РОЗБИТІ

Весь час, поки козаки утримували це місце протягом 11 днів, вони мостили у своєму тилу міст через болото, що був їм потрібний для здобування провіанту та інших необхідних речей. Цей міст споруджували із старих кожухів, возів та інших матеріалів такого роду і врешті постала вузька та німецька переправа. Тікаючи по ній у тісноті, козаки штовхались, через що частина опинилась у воді, частину козаків порубали (поляки) і від їхньої крові забарвилась вода. Внаслідок цього в болоті загинуло, рахуючи і порубаних, близько 20 тисяч душ⁴³. Король захопив 15 прапорів та татарських бунчуків, 19 гармат. Тут було вбито і патріарха, висланого до козаків із Константинополя з тим, щоб вони перемагали своїх ворогів, його пишні церковні ризи разом із великим срібним хрестом, який він носив на шії, забрали поляки⁴⁴.

Протягом трьох днів звозили в польський табір здобич. У болоті було знайдено кілька тисяч люльок, а в козацькому таборі скрізь можна було побачити багато великих і глибоких ям, що служили піхотинцям і кіннотникам. Вони були дуже зручні і повністю замасковані. Хоч під час їхнього штурму не обходилося без військових хитрощів з боку поляків, усе ж таки деякі випробувані та хоробрі жовніри мусили накласти головами.

ПОЛЬСЬКИЙ ПОСОЛ У ЛЮБЕКУ ОФІЦІЙНО УРЯДИВ ПОДЯЧНЕ І РАДІСНЕ СВЯТО

Після так щасливо одержаної перемоги посол польського короля, відправлений до Любека (про його переговори з Короною Шведською ми хочемо розповісти у подальшому розділі польських історій), урядив вражаюче подячне свято і дуже пишний бенкет. Тоді ж на вічну пам'ять цієї перемоги він наказав роздати людям багато грошей. З особливою ж охотою всі йшли на ті чотири вулиці, де текло вино і перед валом салютувало кілька великих гармат.

ДО ВАРШАВИ ПРИБУЛИ ІСПАНСЬКИЙ ТА ВЕНЕЦІАНСЬКИЙ ПОСЛИ ДЛЯ ВОЄННОЇ АГІТАЦІЇ

До Варшави прибув іспанський посол Дон Хуан Арагонський. Коли король одержав у таборі звістку про його прибуття, він спішно виїхав до руського Львова. Звідтіл він хотів вирушити до Варшави, але у згаданому Львові смертельно захворів від колюк. Як засвідчують документи, які ми маємо під рукою, іспанський посол доповів про суть своєї місії поважним особам Корони Польської. Між іншим, він повинен був стати на перешкоді переговорам у Любеку і тому

запропонував королю та Короні Польській велику суму грошей. Головна ж його мета полягала в тому, щоб розірвати союз Польщі і Франції, і особливо в тому, щоб не допустити в Короні Польській набору солдат для французької армії. Венеціанський посол⁴⁵ закликав до того, щоб польський король направив свої сили проти сильного супротивника, а саме проти Туреччини, тим більше, що тепер татари не могли постачати туркам на кораблі та галери придатних невольників.

ТРИУМФАЛЬНА І ПОДЯЧНА МЕСА НА ЧЕШТЬ ПОВЕРНЕННЯ КОРОЛЯ

Король лежав хворий у руському Львові кілька днів, але, хвала господу, одужав. 3-го серпня він виїхав зі Львова і того ж самого місяця у четвер надвечір щасливо прибув до Варшави. Пани сенатори, бюргерство, а також духовенство зустріли короля пишною тріумфальною церемонією і тепло провели його до костьола святого Яна.

///*(С. 81)* Тут папський нунцій відправив месу на честь переможної вікторії. Потім, тріумфуючи, заспівали «Тебе, бога, хвалимо» (цю молитву супроводжувала гарна музика) і король склав господу подяку. Наступного вечора та ночі торжества було продовжено: горіли смолоскипи, ліхтарі, робили фейерверки, салютували гармати і т. д. Наступного дня згаданий іспанський посол був удостоєний королівської аудієнції, наслідками якої він був повністю задоволений, а потім посол виїхав до Гданська».

(Опубліковано: [Мицик Ю. А.] Шледер Й.-Г. Театр Європи. Фрагмент // Жовтень. – 1985. – № 7. – С. 83-91)

№ 235

1669, червень (?). — Миколай Калушовський.

Панегірик (?) Я. Вишневецькому

„Sprawy i dzieła wojenne ś. pamięci jaśnie oświeconego kscia jmci Jeremiasza Wisznioweckiego, rodzica króla j. mci Michała, w Pawołocy a[nn]o 1651 die 20 augusti, w Bogu zmarłego, przez j. m. p. Kałuszewskiego krótko spisane a[nn]o 1669.

[...] Akademię krakowski p. Biezanowski wydał książkę nazwaną Septisonium i przypisał królowi jego mości Michałowi, dziś panującemu naszemu panu miłościwemu, pod czas koronacyej a[nn]o 1669. W tej książce in septisowio 4 powiada, że książę j. mc pan wojewoda ruski, rodzic j. k. mci, gdy w Moskwie wojował, miał swego 15 000 wojska; a ja twierdzę, że go superabat numerus, i była to pierwsza wojna a[nn]o 1633 ś. pamięci książę j. mc Jeremi Wiszniowecki, wda ruski, rodzic króla j. mci wtągnąwszy do Moskwy, od samego Putywła aż ku Białej i Smoleńskowi longē lateque wszystko poburzył, popalił, popustoszył; osobliwie Komarycką włość, bona (...)*, cara moskiwskiego należące, funditus popalił i ludzie wyścinał, i była wygubił; dla czego Moskwa nazwała go Palijem, to jest palącym [...]

Siódma potrzeba po zniesieniu wojska naszego pod Korsuniem anno 1648 przez kilka miesięcy książę j. mc. mollem belli trzymał swemi ludzmi, kupy swawolne rozbił, Krzywónosa pod Konstantynowem raz die 26 juli, drugi raz 28 wybił, i łęgło w tych dwóch dniach kozaków 20 000, armatę i znaczek Krzywónosów wzięto. Pułkowników dwóch, to jest Krzywoszapkę i Połujana, złapano, na pal powbijano, ażeby dusza surowa nie była wprzód ich dobrze przypiczono. Miał w ten czas Krzy-

wonos z Gandżą, Połujanem, Krzywoszapką i inszemi pułkownikami 80 tysięcy wojska, przed tym pod Machnowką Gandżę wstrzepano dobrze.

Osma anno 1649 wojna Zbarazka nastąpiła w tej książce j. mć był praesens, a lubo z ludzmi swemi wielkiego niewczasu zażył, atoli chwałę Boga (...) * saluavit, i jako sami żołnierze przyznawali stał im za alkermes zdrowej rady dodawając i żołnierzów animując. Na tej wojnie nieprzyjacielskie ordy z kozakami zmieszanej kilkadziesiąt tysięcy z pola spędził i plac otrzymał.

Po tej wojnie gdy komissia w Lublinie na zapłatę wojska odprawowana adfuit i tam książce j. mć, i tam nieukontenowanego wojska seditionem (bo już do konfederatij obrali sobie byli marszałka) composcuit częścią powagą, częścią prosbą, i ta która w wojsku (...) *, i praevalebat miłością, drugim też gęby zatykano rżasno pieniędzmi, ut fit in tali passu: na co książce j. mć nie tylko co miał od Rzeczypospolitej sobie danego, ale i z kąd mógł zasiądz pieniędzy spendował dla całości Rzeczypospolitej.

Nastąpiła dziewiąta a[nn]o 1651 wojna Berestecka, na którą idąc 800 miał ludzi wybornych, pod Sokalem stanął, gdzie mu wojsko taką jako królowi j. mći oświadczyło observantią prawie go humeris suis, wnosząc do obozu; ztąd pod Beresteczko ruszywszy się, tam trzykrot się potykał, i trzy walne wygrał potrzeby, jedną 7, drugą 8, trzecią 9 july. Gdy dali pole, bił ich książce jego mość, gdy uciekali, gonił ich książce. Ztąd ruszyliśmy w Ukrainę, ale 20 augusti śmierć zaszkośliła pańska i dalsze jego już skróciła tryumfy[...].

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5. — № 2286. — Арк. 188–189. — Копія кінця XVIII ст.

Переклад

Воєнні справи і діла святої пам'яті ясноосвіченого князя й. мості Ієремії Вишневецького, батька короля й. мості Міхала, померлого в Бозі у Павлочі 20 серпня 1651 року, й. м. п. Калушовським коротко списані у 1669 році.

[...] Краківський академік п. Бежановський видав книжку, названу Septisomium і присвятив його мості Міхалу, нині пануючому нашому милостивому пану, під час коронації 1669 року. У цій книжці у розділі 4 каже, що князь й. мость пан руський воєвода, батько й. к. мості, коли воював у Московії, мав свого війська 15 000; а я стверджую, що це була перша війна 1633 року, святої пам'яті князь й. м Ієремія Вишневецький, руський воєвода, батько короля й. мості, вдершись до Московії, далеко зайшов, все знищив, попалив, попустошив від самого Путивля аж до Білої і Смоленська, особливо Комарицьку волость, добру, яка належить московському цареві, фундаментально попалив і людей вирубав, і бидло погубив; через що московіти прозвали його Палієм, тобто тим, хто палить. [...]

Сьома битва була після розгрому нашого війська під Корсунем 1648 року протягом кількох місяців князь й. м. приборкання війни держав своїми людьми, розбив свавільні купи, Кривоноса під Костянтиновим перший раз 26 липня, другий раз 28 розбив, і лягло в цих днях 20 000 козаків, артилерію і значок Кривоносів взято. Двох полковників, тобто Кривошапку і Полуяна, схоплено, посаджено на палі, а щоб не була сира душа, спершу їх добре припекли. Мав у цей час Кривоніс з Ганджою, Полуяном, Кривошапкою і іншими полковниками мали 80 тисяч війська, перед Махнівкою було добряче потріпано Ганджу.

Восьма 1649 року настала Збаразька війна, у цій й. м брав участь, а хоча із своїми людьми великих труднощів зазнав, але хвала Богу (...)* у доброму здоров'ї, і як самі жовніри визнавали став їм як (...)* додаючи здорової ради і надихаючи жовнірів. На цій війні неприятельської орди змішаної з козаками кількадесят тисяч зігнав з поля і здобув перемогу.

Після цієї війни коли комісія у Любліні на заплату війська відбулася і там князь й. м. і там бунт невдоволеного війська (бо вже до конфедерації обрали були собі маршалка) втихомирив частково повагою, частково проханням, і ця котра у війську (...)* посилив милості, іншим теж рясно затикали рота грошима, (...)*: на що князь й. мость не тільки що мав від Речі Посполитої собі даного, але і звідки міг засягти грошей давав (?) для цілості Речі Посполитій.

Настала дев'ята у 1651 році Берестецька війна, на яку йдучи, князь мав 800 добірних людей; став під Сокалем, де йому військо таку як вважає королеві й. мості виявило почесні його на руках, вносячи до табору; звідти рушивши під Берестечко, там тричі бився і тричі хоробро виграв битви, одну 7, другу 8, третю 9 липня. Коли вони вийшли на поле, бив їх князь його мость, а коли втікали, гнав їх князь. Звідти ми вирушили в Україну, але 20 серпня смерть перешкодила пану і скоротила його подальші тріумфи[...].

№ 236

Між 1651—червнем 1669. «Елогіум...князю Яремі Вишневецькому...»

„Elogium continens vitae synopsim illustrissimi principis Hieremiae Wisniowiecki, palatini russiae in castrum ad Pavolocianum situs a[nn]o 1651 die 20 augusti defuncti.[...]

In Pohrebiszczu, Nimierowo, Przylukam et alias rebelles urbes irrup. Et poenas de rebelleibus sumpsit ad Marchowkam deleuit Gandziam deinde Krzywonosum, Połujanum, Krywoszapkam ad Veterem Constantinovem 80 mill. plebis armatae habentem proprio exercitu fugavit, caecidit Połujanum et Krywoszapkam, cruciavit palis infiksit [...] Beresteczko victori, imo victoris superbienti Chmielnicio Scipionem Annibali praesetulit [...]

7. Pod Starym Konstantynowem z Krzywonosem; sam Krzywonos i Gandzia ledwo uciekli. Inrigne Krzywonosa bellicum, to jest bunczuk wzięto. Giermka jego, co znak nosił, poimano, także dwóch pułkowników Krzywoszapke i Połujana pobrano, na pal powbijano, wojsko ich rozgromiono; 20 tysięcy poległo kozaków, a 40 000 szpetnie jako bydło uciekli.

8. Zbarazka obsidionem sam substituit militem animando gromił nieprzyjaciela.

9. Wojna Beresteczka, przeń przez trzy dni toczona, trzy krot wygrana, nieprzyjaciel potężny uciekł, on go gromił, goniąc.[...]

Immediate przed Zółtowodską wojną, która była 1648, Isłan Gerej, han tatarski, przysłał Kunkula i Sefera, posłów swoich do księcia j. m. ambiendo jego przyjazni. Niżli ci posłowie ekspediti, rebellio kozaków nastąpiła, zaczyn delenti i nie wydani, aż z Zamościa post solutionem obsidionis w jesieni in anno 1648 gdy ztamtąd Chmielnicki z hanem odstępowali.[...]

НБУ у Львові. — ВР. — № 2286. — Арк.191 — 196 зв. — Копія кінця XVIII ст. — Текст написаний латинською і польською мовами.

Переклад

Короткий виклад життя світлішого князя Ієремії Вишневецького, руського воєводи у замку біля Паволочі 20 серпня 1651 померлого.[...]

В Погребищах, Немирові, Прилуці та інших містах реbelieї покарав реbelie-зантив, зруйнував і Махнівку, Ганжу, а потім Кривоноса, Полуяна, Кривошапку під Старим Костянтиновим з 80 тисяч озброєного плебсу змусив до втечі, осліплених (?) Полуяна і Кривошапку було посаджено на палі [...] Берестецька вікторія, в якій гордовитого Хмельницького перемиг як Сципiон Ганнібала [...]

7. Під Старим Костянтиновом бився з Кривоносом, сам Кривоніс і Ганжа ледве втекли. Ігрігне Кривоноса війну, тобто бунчук було взято. Його джуру, який носив цей знак, взято, також двох полковників, Кривошапку і Полуяна, взято і посаджено на палі, їхнє військо розбито. 20 тисяч полягло козаків, а 40 000 ганебно як бидло втекли.

8. У Збарзькій облозі сам підтримував дух війська, громив неприятеля.

9. Берестецька війна, яка точилася три дні, тричі була виграна, потужний неприятель втік, він його громив, переслідуючи.[...]

Безпосередньо перед Жовтоводською війною, котра була у 1648 р., татарський хан Іслам Гірей прислав своїх послів Кункула і Сефера, до князя й. м. добиваючись його приязні. Перш ніж ці послі були відправлені князем, настала козацька реbelieя через що (...) * ті не були відправлені, аж з Замостя після облоги восени 1648 року, коли звідти Хмельницький з ханом відступали[...]

№ 237

Не пізніше початку 70-рр. XVII ст. — Уривок з хроніки С. Грондського

//(с. 144)“... Від них (полонених — Ю. М., О. К.) ворог дізнався про те, якою була кількість королівського війська, і що тільки тепер кіннота почала долати шлях, тому ще з більшою стрімкістю вони напали на Вишневецького, з котрим, між іншим, вже з'єдналися Стемпковський і Чарнецький. Коли ж навіть з'єднались, вони зрозуміли, що сили нерівні, перед такою міццю нападників, стали поволі відступати назад, виславши гінця до короля, аби він відрядив їм на поміч значніші бойові сили: не зволікаючи, король посилав два добірні полки Любомирського і Казановського; розпочалася запекла битва, бо ж з обох боків надходила нова підмога, і з обох сторін билися відважно. Зрештою, коли сонце вже сідало, Олександр Конецпольський відходячи від того дозору до Бродів, злагодженим строем вдарив в тил ворожого строю, і несподіваним ударом сильно його порушив, і давши звуками сурми сигнал своїм товаришам, що він вже тут, додав усім іншим воякам, що хоробро билися, неабиякого духу. А тому, що більше ворог відчував страх, то дужче вони стали наступати на ворога, котрий кинувся у втечу, рубаючи його, і переслідуючи його на відстані шести миль. Нарешті, отримавши сигнал, вони з радістю стали вертатися, представляючи королеві численних полонених-татар і козаків. //(с. 145) І ось таким чином завдяки помочі Божій, вони зайняли ту позицію, яку визначив король для свого табору. Між іншим решта польського табору теж підійшла вночі при світлі смолоскипів.

Полонені ж татари, щойно приведені, сказали: татарський хан дуже схильний до поновлення миру, але заважає Хмельницький, кажучи, що вся королівська кіннота розбіглася на полі бою; піхота ж з гарматами до цього часу застрягла по той бік мосту, і не зможе перейти через нього за три дні; а тому він обіцяв, що без зволікань ударить бойовим порядком на поляків і цим способом, запевняв він, легко подолає їх. І їм було сказано, що наступного дня хан переконається, наскільки правдивим є те, що сказав Хмельницький.

Наступного дня усі польські війська, як кіннота, теж і піхота, — загальна їх кількість становила сто тисяч озброєних — були виведені за межі табору на доволі широку рівнину. Число ж ворогів становило чотириста тисяч. І польський стрій був вишикуваний таким способом: на правому фланзі знаходився полк верховного головнокомандувача, Миколая Потоцького; до нього були додані Станіслав Лянцкоронський — полковник брацлавський; Криштоф Опалінський — полковник познанський, Єжі Любомирський — маршалок коронний, Лев — Казимир Сапіга — підканцлер литовський, Олександр Конецпольський — хорунжий коронний, граф Лещинський — хорунжий познанський, //(с. 146) двос Собеських, — сини краківського каштеляна; з них старший — красноставський староста, менший — яворівський староста, і багато тих, хто привів за власні кошти сильні полки, — ними командував командувач королівського війська Миколай Потоцький.

На лівому фланзі був розташований полк Анджея Калиновського — польного гетьмана, до нього були додані Ян Щавинський — берестейський воєвода, Станіслав Потоцький — воєвода подільський, Єремія Вишневецький — воєвода руський, Дмитрій і Костянтин Вишневецькі, Ян Щавинський — калуський староста, Генрік Денгоф — полковник кінноти вольтижерів, та інші приватні когорти; ними командував Мартін Калиновський — польний гетьман; попереду ж одного й другого флангу пересувалися гармати; а центр займали важкоозброєні полки, а за ними інші у великій кількості воєводські загони, просуваючись у різному порядку, призначенням яких було подання допомоги.

А корпус війська, який розтягнувся дуже широко, вести мав сам король, — і був розкиданий в різному ладі, так що попереду для прикриття були розміщені гармати, і командиром цього (корпусу) був Сигізмунд Пшиемський, котрий заміняв Арцішевського і був командуючим артилерією і польним писарем: на самій же передній лінії була розміщена піхота, яка йшла слідом за гарматами; крайні ж фланги піхоти прикривалися кінними загонами: //(с. 147) другий бік першого строю замикали кіннотники Яна Денгофа; а лівий бік прикривали кіннотники Якуба Вайера — полковника марієнбурзького, котрими керував якийсь магнат Шафгоч із Сілезії. Потім через певну відстань полк Криштофа Гувальда: далі потрійним строєм шеренга тілоохоронців короля, в кількості 1800 чоловік, котрими керував Фрімольд Вольф, а ще на незначній віддалі два добірні загони Богуслава Радзівіла.

Інший стрій цього ж флангу, призначений на допомогу першого, увесь складався з кінноти, правий бік якого прикривався Радзівілом та Денгофом: а лівий Вайером і Дітріхом Майделем з кінними загонами, одягнутих у панцирі.

Найближче до короля знаходився надвірний загін з 500 чоловік. Кіннота і з доблесної знаті, була поділена на два полки, з яких одним командував Сигізмунд Убиш — хорунжий добжинський; а знамено цього полку ніс Ян Міхаловський — трибун люблінський. Інший полк очолював Ян Візель; а знамено ніс Олександр Єнджейовський. Ними після короля командував Казимир Тишкевич — підचाший литовський. Поряд з цим загоном з обох боків були розміщені німецькі полки, яких послав найсвітліший електор Бранденбурзький — за законом прусів — з командиром Вальродом. За ними йшли слідом полки Анджея Грудзінського — каштеляна наклєнського і Гіацинта Розражевського, //(с. 148) котрих з одного боку замикали піхотинці Станіслава Конєцпольського і Дю-Плєссі, а з іншого найсвітлішого князя Кароля, біскупа вармінського — брата короля. По всьому крайньому фланзі виднілися звідусіль дуже численні, і на великому просторі, знамена польської шляхти. Нарешті на певній віддалі знаходився табір, з поля оточений возами, зв'язаними ланцюгами, а з інших боків укріплений річкою і містом, де був розміщений гарнізон.

З протилежного ж боку Хмельницький зайнявши десь опівдні найближчі пагорби і немовби якоюсь хмарою вкриваючи дуже щільними лавами, вів свій обоз: лівий фланг віддаючи ханові, а правий ведучи сам. Військовий стрій обох сторін знаходився на значній віддалі один від одного. Отож більша половина дня пройшла у ладнанні рядів, а тому цього дня не сталося нічого значного, хіба що з перемінним успіхом затіялася сутичка між легкоозброєними. Із заходом сонця король вирішив відвести військо у табір; однак інші стали переконувати, щоб він не робив цього, оскільки, мовляв, з відведенням війська буде небезпека, бо ж доведеться мати справу з дуже вправним ворогом, і назавтра перед шиккуванням доведеться згаяти багато часу, — тому король змінив рішення і не порушуючи строю, віддав наказ війську залишатися на своїх позиціях. Уночі ж він спорудив у сприятливих позиціях кілька //(с. 149) укріплень, які носять назву шанці, і подбав про те, щоб туди підвели гармати.

Наступного ж дня, ще вдосвіта, король віддав наказ військам Щавинського, Вайєра, Богуслава Радзівіла, Яна Сапіги — волинського воєводи, Перемиської та Холмської земель і ті з величезною швидкістю помчали на ворога; проти них, ані миті не гаючись, помчали найщільнішими рядами у вигляді клинів, козаки разом з татарами. Зчинилася запекла битва, так що ворог навряд чи міг розпізнати поляків, оскільки значки мелькали і змінювалися.

Тим часом хан, стежачи з підзорної труби здалеку, вирішив, що правий фланг впорядкований гірше, і негайно кинувся туди з добірними силами. Назустріч йому помчав Станіслав Лянцкоронський, туди, де у першій сутичці спочив його син Сигізмунд. Коли ж стало видно, що вороги переважають поляків, то на підмогу їм одразу ж помчало кілька загонів, а згодом і полк командувача. Оскільки ж однак цього було не досить перед ворожим натиском, тоді король звелів вивести з самого центру полки Вишневецького, Любомирського, а так само повністю полк литовського підканцлера, і там, де легше можна було оточити ворога, звелів подати допомогу з іншого флангу. Отже, прорвавшись, увесь полк Калиновського, вчинив страшенну різанину серед ворогів;

однак з огляду на те, що до тих і тих надходили нові сили на підмогу, битва відновилась із страшенною запеклістю. //(с. 150) З обох боків билися дуже хоробро, і ті й ті зазнавали численних втрат. Коли ж декотрі, бачачи це, стали впадати в паніку, командувач Потоцький, підносячи їхній дух, вигукнув: “Нехай ніхто не падає в паніку в таких обставинах, коли точиться така запекла битва”. І справді видовище було дуже приємне для тих, хто перебував в безпечному місці, дивитися, як тепер утікачі знову кидаються на ворога і примушують його тікати, то з різних боків збігаються і ведуть полонених, і захопивши ворожі знамена, підносять королеві. А тому із слухністю якийсь видатний діяч, спостерігаючи за цією яскравою битвою, вигукнув: “О всемогутній Боже! Нехай з Твоїєї ласки діється таке, щоб стоячи у безпеці, можна було милуватися бойовими лавами”.

І доки увесь день тривав бій з непевним підсумком, (при цьому тим не менше, видавалося, що козаки вкупі з татарами перемагають поляків; однак зберігши свій порядок бездоганим, поляки знову стали перемагати, і відкидати ворога; тим не менше татари почали забігати в центр шикуння, але швидко кинулися у втечу, і тричі зазнали відсічі, зрештою, поляки стали перемагати, і проганяти ворога аж до табору і з думкою, //(с. 151) що вони захопили рівнину, і з тих сторін було видно, що була здобута перемога. Але з пролиттям крові багатьох видатних мужів, хоч і не без втрати ворогів, причому, коли б можна було порівняти їх, — тих, хто поліг з польського боку, і тих, хто був порубаний з боку ворогів, то навряд чи вони були рівнозначними. Кожна з сторін, взагалі, могла би пишатися хоробрістю своїх, але обидві сторони не були вдоволені успіхом. Так бо з боку поляків спочив галицький каштелян [Ян] Казановський, люблінський староста Єжі Оссолінський, Стадницький, саноцький підкоморій, краківський мечник Лігенза, Йордан, староста краківський, Лянцкоронський — син воєводи брацлавського, Жечицький — син того Жечицького, котрий загинув у Зборові, і ще чимало з відомих воїнів. З воєводства Ланцутського загинуло багато шляхти: так само з Холмського краю кілька подібним чином, і з землі Перемиської; а без поранень повернулося небагато. Також багато було порубано і ворогів, захоплено у полон кілька татарських вельмож. Однак задоволений тим, що Бог у цей день виявив милість до поляків, король з настанням вечора, залишивши кілька полків для варти, і в тих укріпленнях чи окопах з достатньою кількістю піхоти з гарматами, для стримання раптового нападу ворогів. відвів решту війська, виснаженого від постійних трудів, і тим, що неабиякого клопоту і дратівливості додало вартування вдень і вночі, а тому воно потребувало якогось перепочинку. //(с. 152) Козаки також, скориставшись сум'яттям у ворожому стані; спорудили кілька сторожових укріплень, і ось таким чином в тих і в тих була розташована сторожа одного й другого війська. Але ворог, провівши ніч без сну, у нічній тиші напав на один сторожовий пост поляків, який, як видавалося, був укріплений краще від решти, і надійний, завдяки тому, що був оточений болотами; тож перепливши голяка, захопивши зброю, вони накинулися на смертельно втомлених від трудів і сплячих німців, і багатьох з них, що нічого не встигли

помітити, позаколювали. Насамкінець командир гарматників почувши з їхнього боку стогін, бо ж одного удару було не досить, щоб убити, і запідозривши, що було насправді, вистрілив з гармати: почувши постріл, решта посхоплювалася і взявши зброю, почала відбивати ворога, і в одну мить вдарили на сполох по всьому таборі. Відтак усі знову, скочивши на коней, помчали на рівнину, і допомогли тим, хто опинився у скруті. Козаки ж, побачивши, що незмога здійснювати далі їхні хитрі наміри, попливли назад. Як тільки настала ранкова зоря, — поляки більше не відходили до табору протягом дня — але щойно засвітало так, що можна було розпізнати один одного, король знову вишикував стрій в тому ж, що учора, порядку, і довго зволікав, вирішуючи, яким чином розпочати бій й одне бажаючи, щоб ліпше ворог напав на нього. Однак лише самі татари, //(с. 153) не втомлені від бігу, нальотами тривожили поляків. Король, однак, суворо заборонив, аби ніхто зрушив з місця, хіба що за наказом короля, коли вони наближалися, стріляти по них з гармат. Насамкінець, коли вже було опівдні, король звелів Єремії Вишневецькому вчинити наскок на ворога, надавши йому центр з правого крила. А той помчав швидше, аніж було велено, і побачивши найщільніші лави ворогів, і з великим завзяттям кинувся туди, де знаходився їхній головний корпус, і табір, зв'язаний трьома рядами ланцюгів, розірвав зусиллями списників, і ставши посеред полум'я і вибухів, сам також палаючи бажанням здобути безсмертну славу, не відмовився від цього вчинку до тих пір, аж поки, рубаючи зустрічних, провів своїх за межі ворожої лінії, і на якомусь виднішому пагорбі встановив свої знамена. Побачивши це, король в той же момент з іншого крила звелів Олександрові Конєцпольському з сильним загоном вчинити напад на ворога. Він з тією ж швидкістю, і не з меншим успіхом, учинив страшенну різанину серед татар. Не зволікаючи, сам король, побачивши це все, просуваючись з усім військовим корпусом, скрізь, де бачив скупчення ворогів, кидався на них, довго і успішно б'ючи їх, а безперервна стрілянина з гармат з обох сторін спричинила таке полум'я, що здавалося, палахкотить сам Везувій, розколовшись на дві частини, //(с. 154), то, як вважали ті, хто визирав з табору, хмара пилу мов глупа ніч поглинає учасників битви. Однак, тим часом король не припиняв битви, але дуже завзято підтримував її, то спонукуючи воїнів до хоробрості, то стріляниною з гармат, до того ж старанно прокладаючи собі шлях у напрямку за Пишемським, бо вже між татарами і козаками і тими, хто заповнював місцевість по троху перед дуже щільними лавами проглядалися просторі розриви, так, що у них самих не було більше можливості ніяким чином з'єднатися. Хмельницький же, втративши велику частину возів, почав відводити своїх козаків до табору, аж всередину укріплення. Хан, з свого боку, відійшовши трохи, стоячи за татарським звичаєм у коло, вирішив знову щось удіяти супроти поляків, і з цією метою рушив до найближчого ліска. Але згодом внаслідок наказу короля стривожений частою стріляниною з рушниць, і бачачи, що вже двоє мурзів, котрі замикали свої фланги, загинули, і що численні загоны поляків звідусіль збігаються проти нього, не очікуючи остаточного розгрому, він прискорив утечу, залишивши не тільки намети і всіляке спорядження (з-поміж чого одне

було дуже своєрідне, — було знайдено кілька коней, які переносили лише вино, приготовлене для зв'язання полонених), але й повбивавши хворих, що під страхом прокляття заборонялося і суперечило корану; //(с. 155) аж раптом усі татари, немов полова від вітру, так і вони з-поперед обличчя поляків, з неймовірною швидкістю кинулися врозтіч від тих, хто переслідував по п'ятах, і з таким завзяттям і впертістю тікали, що не лише решту спорядження, але й попони поскидали з коней, з тим, щоб ніхто з них не зміг обернутися щоб дати відсіч переслідувачам. Однак оточені по болотистих дорогах, вони гинули у великій кількості, і вони спинилися лише тоді, коли з превеликими зусиллями опинилися на відстані 5-и миль від табору.

Однак Хмельницький, зазнавши не менших втрат, відвівши решту кінноти назад і всі інші підводи до табору, сам подався слідом за ханом, допомагаючи своїм, і маючи намір добитися від хана того, щоб він знову розпочав бій. Однак нічого так і не добився. Хан-бо навіть не хотів оглядатися на ті місця, де вже один раз зазнав страшного розгрому; навіть більше, він був страшенно розлючений на Хмельницького, за те, що той обманув його самого власними задумами, і спричинив такий розгром його військ, ба більше, він мало не відіслав його від себе в кайданах до короля; а втім відпустив його лише тоді, коли той (Хмельницький) сплатив значну суму, принесену у червінцях. Коли ж хан став схилитися до поновлення дружби з королем, Хмельницький, бажаючи відхилити його від цього наміру, і утримати у своїй спілці, дивним чином став применшувати сили короля, //(с. 156) стверджуючи, що з головними силами шляхти до табору мають підійти діти, старики, а то й покалічені, і зовсім не придатні носити зброю, і що з цієї причини їх багато легше можна буде звозувати, аніж до цього найманців. І що татари взагалі, розпочавши бій з поляками (бо почули перед цим від козаків, що поляки влаштовують герці), викликаючи до поединку з загонів шляхти, не переставали кричати; «Хай вірім, хай вірім!». Однак коли взнали, що серед них є воїни, і то відважні, то стали докоряти Хмельницькому, що їм значно складніше битися з батьками, аніж з синами. Ці обставини примусили його самого до переговорів про перемир'я з Потоцьким і про це рознеслася чутка далі.

Поляки ж, бачачи, що козацький табір розташований між болотами, на якомусь пагорбі, і вважаючи, що ані години, ані дня вони не витримають штурму, і коли настане ніч, то спробують утекти, знаючи, і те, що татари, коли їхні тікають, будуть робити все, аби подолати ворога, і що втікачів переслідуватимуть недовго; але вдоволені тим, що сталося цього дня, вони повернулися до табору, відрядивши кілька хоругв для того, щоб вони бачили, що діється, де перебуває ворог; від них поляки дізналися, що ворог і далі тікає і ніде не зупиняється, — усі дуже жалкували, що одразу ж //(с. 157) не погналися за ним слідом. А Єремія Вишневецький та й Олександр Конєцпольський з якимось досить легкоозброєними воїнами виявили величезне бажання переслідувати їх; однак король не дозволяв їм цього, кажучи: коли ворог тікає, йому треба розстилати золоті мости; крім того досить роботи з тими, хто опинився між водами, і далекий від надії, що їхні товариші прийдуть через кілька днів з кращим

озброєнням, а до того ж, не слід розпорошувати сили, але спочатку знищити цих, що залишилися, а потім рушити табором далі. Наступного дня король, подякувавши на божественній службі Богові, відзначивши пальбою з гармат цю незвичайну перемогу, наблизився своїм табором ближче до козацького табору, і стрельнув з гармат; на що козаки відповіли тим же, залпом, і в той же день король спочивав. Козаки ж з свого боку, скориставшись з цієї можливості, і взято трудячись, укріпили свій табір валом. Назавтра ж у польському таборі влаштували раду, обговорюючи, яким чином слід діяти з тією рештою. Думки розходилися. Одні переконували, що, мовляв, ліпше нападати без поспіху, а тим більше знищувати; декотрим же видалося, що повільною облогою козаків можна спонукати до здачі в полон; такої ж думки був і король, стверджуючи, що йому зовсім не личить діяти тепер з козаками надто жорстоко; гірше було, коли наші рушили з табору під Пилявцями, однак вони не пішли за нашим військом; тому слід цю перемогу пом'якшити милосердям для них, //(с. 158) що ніяким чином не дозволено, оскільки частини держави знеславлені, а шляхті треба якнайнагальніше відновитися в силах; однак ліпше, як він гадає, вдатися до м'якіших засобів, аби вони прийшли до тями. Тим часом, коли у цих обговореннях минув один і другий день, козаки в укріпленому таборі якнайстаранніше виконували роботу і щоб якомога краще довести розпочату справу до кінця (можливо якимось чином дізнавшись про рішення поляків), послали з табору до короля посланців — полковників: чигиринського Крису і переяславського Богуна, благаючи прощення за злочини і стверджуючи, що вони не були призвідцями збурень, але були силоміць приведені іншими до табору, а ще ж до того нині покинуті напризволяще Хмельницьким. Отож тепер з превеликою охотою вони мають намір підкоритися владі панів, аби лишень їм була надана цілковита безпека. Від імені короля їм була дано відповідь: хоч за свої злодіяння вони так зганьбили його величність, що не заслуговують на прощення, однак його королівська величність, наслідуючи свого Творця, Котрий завжди виявляє свою милість до грішника, коли той розкається, то не буде чимось особливим, якщо він і до них виявить свою милість, незважаючи на пізне каяття, але за умови, що вони належною покірністю ствердять свої наміри. Саме на цих умовах вони отримують прощення, а завтра це ствердять заявою; через це Криса залишився, а Богун //(с. 159) з цією відповіддю був відпущений. Наступного дня, їм були надіслані умови через Богуна, тобто, щоб вони передали в руки короля Хмельницького і Виговського, а замість них прийняли урядовців, призначених королем; вивели з укріплень гармати, як воєнну здобич, віддали прапор, також булаву і барабани, вручені Хмельницькому; визнали кількість реєстрових козаків, визначену на комісіях, що відбудуться найближчим часом; а всі інші хай підкоряться своїм панам і більше не підбурюють простолюд тощо. Вони ж, вислухавши це, стали просити, щоб для прийняття рішення їм було надано якийсь час. А тим часом вони тих поляків, котрих змогли перехопити, катували і здирали з них шкіру. Аж тоді король, зрозумівши, що місія козаків була вдаваною, а ще боячись чогось гіршого від них, ту частину табору, в якій він розмістився сам разом з німцями, постарався зміцнити валом і глибоким ровом,

і підтягти туди ж гармати: решті ж війська він звелів підійти ближче. Побачивши це, козаки, знову через посланців, посланих до командувача Потоцького, стали просити, щоб їм дозволили перебувати від імені його королівської величності на умовах, стверджених Зборівською угодою. Почувши це, Потоцький поквапився затримати їх, говорячи таке: “(Ця) кривава війна ведеться нині лише з тієї причини, що держава за жодних підстав не хоче перебувати на умовах тієї угоди”; сказав їм і те, що коли вони хочуть отримати ласку // (с. 160) короля, вони повинні дотримуватися цих умов. Король же не має наміру приймати таку пропозицію. З цим вони повернулися до табору, просячи кілька днів припинення вогню; що і було їм дозволено.

Тим часом у польському таборі розходилася чутка, ніби король буде милувати козаків на згубу шляхти. А тому через посланців від воєводств вони запитували короля, чи він віддасть наказ штурмувати козаків чи спробує затопити водою їхній табір (бо однієї ночі, якби вони на окремих підводах нанесли би землі, то посеред води постав би такий насип упоперек, що за два дні увесь козацький табір був би затоплений) чи, зрештою, дозволить шляхті повернутись додому. Дізнавшись про це, король, звертаючись з великим обуренням до посланців, сказав: звідки у мене таке бажання? Він бо вже жалкує з приводу заколоту: але вірте, мені відомо, що це означає: і за жодних обставин я не дозволю, щоб мені хтось визначав би спосіб ведення війни. Тут табір, а не комісія. Тому треба виконувати мої накази, а не складати закони. Йому Андрій Скано — підчаший Саноцької землі відповів так: “Наш польський народ ніколи не мав звичаю зчиняти заколоти, і своїм послухом він заслужив собі у попередників його величності таку похвалу, що вже відкрито вони говорили, мовляв, вони в безпеці можуть спати в лоні свого підлеглого; і ніхто не зможе на прикладі історії довести, ніби щось трапилося //(с. 161) якомусь королеві через бунт поляків. Подібним чином нехай ваша королівська величність має собі всілякі блага з нашого боку, і при цьому не ображається на нас, бо те, до чого спонукає необхідність, ми бажаємо виконувати. Чи просимо, аби відпустив нас додому. І таким чином нехай він буде певним, що ми гаразд налаштовані доти, аж поки у нас вистачить того, що стосується нашого утримання, і нічого нема такого нагального, як нам зараз піти на переговори, — в цій самій справі ми виступаємо як свідки; але з огляду на брак у нас звичайного провіанту — та й навряд чи є хоч залишки від нього — навіть коли нам не дошкулятиме жоден ворог, нам усе одно доведеться полягти. На ці слова король відповів так: “Дяка вам за все те, що ви перенесли, але справу належить продовжувати і виконувати доручення”. Він, між іншим, суворо забороняв влаштовувати усіякі зібрання й отак, з великим конфузом, вони повернулися до своїх братів і мовчки обговорювали, яким то способом їм зарадити скруті.

Тим часом козаки, зважаючи на припинення вогню, укріпили свій табір потрійним валом і багатьма рівчакми. Помітивши, що поляки (котрі чи то з недбалості, чи то робота навколо табору викликала у них відразу, чи то вони поклалися на переговори) не дуже серйозно виводять передову варту, вчинили

на них раптово й стрімку вилазку і багатьох порубали з тих, кого першим доля винесла назустріч. Однак поляки знову позбігалися і козаки були відігнані усередину валів: під час переслідування кілька польських воїнів загинуло. // (с. 162) Також і коронний хорунжий Конецпольський і Розражевський, відомий полковник, втративши коней, ледве утекли. В козаків була лише одна дорога, якою вони могли перейти через течію, і яка їм припала до вподоби, і яку король не дуже хотів їм перекривати; а тому військом мовчки було вирішено, не питаючи короля, в нічній тиші, одній частині загонів подолати течію і захопити ту дорогу: це завдання було покладено на брацлавського полковника Лянцкоронського, котрий учинив так, як і було постановлено. Як тільки козаки помітили це, вони одразу ж повиходили з свого табору (укріпленого потрійним насипом, і ровом навколо, і полякам, не подолавши козаків, не було доступу туди) й одразу ж увірвалися на рівнину. Побачивши це, Лянцкоронський, думаючи, що вони мають намір з усіма силами вчинити напад на нього, і (вважаючи) що сили нерівні для відсічі натовпу, став виносити ноги в бік річки, в той час як тим (козакам) дорога для їхньої втечі була відкрита. Аж тоді ті, хто вартував, донесли звістку королеві про те, що козаки тікають: однак король не поспішав. Але по всьому таборі вже рознеслася ця чутка, і не очікуючи наказу короля, кожен квапився, щоб кинутись у переслідування. Але козаки, і то дуже вправні, у самому таборі прорили багато поперечних ровів, так що будь-хто, коли й долав більший // (с. 163) рів і вал, однак бігаючи у таборі, зовсім не міг щось удіяти: але багато мчали стрімголов, і цим заважали один одному. Тим часом козаки тікали мов на крилах, розваливши при цьому споруджений поспіхом міст. Діставшись лісу, що був неподалік від табору, вони розбігалися врзнібч: і то так, що з переслідувачів, переважно тих, хто був з Лянцкоронським, одні з того козацького лабіринту ледве змогли вибратися, інші ж застрягли, хапаючи здобич, хоч її покинутої (козаками) було небагато. З-поміж усього найвагомніше було прапор, булава й барабани; все це Владислав IV дав у свій час Хмельницькому. А ще було захоплено 18 більших гармат і багато менших, і зрештою усіякої численної зброї, і було порубано до шести тисяч: багато з них загинуло в болотах: і в напрямку на Дубно на якомусь вузькому шляху близько трьох тисяч. І коли б справи були доведені успішно до кінця, усі вони були б приречені до загибелі. Наступного ж дня король вирішив усім табором пройти далі, оскільки ворог вже в той час випав з поля зору. Але зібрання командирів заявило королеві таке: вони (козаки) були замкнуті в оточенні, однак він не хотів здобути їхнє укріплення штурмом; тому у них немає наміру йти далі бодай на крок; бо ж ясно, якщо їх уже цілий рік намагаються загнати в якесь одне місце наче дикого звіра, то не буде ліпшим доганяти й // (арк. 164) бити ворога, бо таке вже було; тому хай король поки що не зловживає цим усім. Якщо його величності до вподоби увесь рік стирчати у таборі, то нехай він це робить із найманим військом; вони ж мають намір вертатися додому. Оскільки всі були при зброї, то навіть королеві не було доцільно відповідати зібранню так владно, як він нещодавно відповідав посланцям. Тому пом'якшивши свою позицію, він зажадав від них таке: коли

вже вони поспішають до своїх дружин, то хай оберуть із свого середовища кілька тисяч воїнів, яких додадуть до найманців, що й було ухвалено на зібранні. У зв'язку з цим було вибрано близько 5 тисяч, яким одразу ж виплатили платню за три місяці. Решта ж війська рушила додому. Тільки тоді король із кварціям військом, і з цими вибраними воїнами, а також з магнатами, більшість котрих супроводила його, маючи загалом близько 40 тис. війська, рушив далі на Україну. Але пройшовши кілька днів, він побачив, що вчинив велику помилку, дозволивши козакам вислизнути; і наперед вже бачив, що постане неабияка складність входити у якісь вузькі проходи через такі просторі й віддалені області. Якби вони десь опинилися в кільці, то в цій скруті, яка виникла тому, що він дав змогу козакам утікати, під час штурму неможливо було б обійтися без допомоги німців. Він не хотів піддавати (шляхту) жодній небезпеці, вважаючи, що **арк. 165** є ганебним, бючи селян, проливати шляхетну кров. Зрештою, бачачи, що з кожним днем зростає кількість хворих, то серед німців, то серед магнатів, котрі супроводили короля, і, — чого треба було вельми остерігатися, аби ту блискучу перемогу, від якої однак пролилося чимало крові польської, не сплямувати якимсь лихим випадком, — він повернувся із своїми німцями і магнатами, надавши командування усіма воїнами розважливим і винахідливим командувачам королівського війська, Потоцькому і Калиновському. До останніх приєдналися й інші, головним чином ті, у кого на Україні були свої володіння. Відтак після відходу короля кількість війська зменшилась настільки, що ледве набиралося двадцять тисяч. А тому, бачачи таку малу кількість війська, командири, урочисто поклялися перед Богом, королем і присутніми сенаторами, що, коли (хай Всемилолюбивий Господь Бог відверне від цього) станеться щось лихе, то не слід звалювати це на короля, а на тих, котрі маючи такі незначні сили, вважають їх достатніми.

Якраз в цей час відійшов на той світ Єжі Оссолінський — перший королівський канцлер, за природою призначений до шкідливих для батьківщини новацій, що дуже добре було видно з його дій. Він дійшов до такої гордині, що приписав собі й батьківські почесті та звання, які найменше йому личили, і не вагався **с. 166** присвоювати собі також особливі титули. [...] **с. 176**[...]

Але вернімося для завершення розповіді. Хоч і з огляду на велику кількість козаків і татар, дуже незначні загоны польської міліції залишилися у Потоцького і Калиновського, однак зневажаючи безпеки і плекаючи героїчні наміри, вони спрямували свій рух убік Києва: і куди вони просувалися через відлюдні місця, і скільки б не розпитували про перешкоди, однак, мало вірили тим, хто розказував. Розпитували **с. 177** про різні примхи погоди, то про несприятливі умови (негода справді спричиняла багато труднощів тим, хто до цього до цього уникнув багатьох напастей), то про немилосердну спеку, що її ледве можна було переносити, особливо піхотинцям, то про труднощі переходу: (бо ж відступаючи з-під Берестечка, вороги ніде не залишали мостів), але переважно терпіли голод, який їм допікав; тікаючи, вони на шляху спаливали все, притім і млини, через що чимало піхотинців помирили від нестачі провіанту. Проте воїни не падали духом, а долали всі ці труднощі з відвагою

у серці, напрочуд швидко переслідуючи ворога, і домоглися би більшого, коли би Потоцького не схопила недуга, а все військо не затримав неймовірний голод. І щоб уникнути лиха, військо було розподілено на три частини, з яких одна була доручена Калиновському, польному гетьману, до котрого приєднався подільський воєвода Станіслав Потоцький; інша — брацлавському воєводі Лянцкоронському, з котрим зєднався Єремія Вишневецький; третю частину вів сам командувач Миколай Потоцький з коронним хорунжим Олександром Конецпольським. Усі прямували дорогою до міста Любартова: це місто завдяки численності мешканців і їхній завзятості, а ще завдяки розташуванню і природному укріпленню, залишилося недоторканим з боку ворога, і тому сюди надходила маса усіляких товарів. Було ж видано суворе розпорядження, щоб з жителями цих місць вони поводитися якнаймиролюбніше, **//(с. 178)** і щоб якась недбалість не призвела до безнадійних рішень. І також щоб магнати своїм підданим повернули збіжжя, обіцяючи їм загальну амністію; однак вони слухали ці слова немов глухі.

У цей час Хмельницький, котрого відпустили татари, зі слабкою надією на допомогу, дістався до міста Павлоч, де спочатку отримав звістку про втечу своїх з табору біля Берестечка і про розгром, що стався після цього, як і про те, що у Литві через Радзівіла козаків теж спіткала невдача, і нарешті про наближення Потоцького з військом. Отримавши звістку про це, він неабияк стривожився: однак не пропускав жодної нагоди знову збирати докупи усі сили. І спочатку він розіслав листи у віддалені частини Русі, закликаючи до терпіння у розпочатій справі, а також переконуючи у мінливості долі, яка змінюється на подобу місяця: і котрих вона піднесе вище, тих знову, як це ведеться, кине на дно: і хоч нині вона (доля) начебто прихильна до поляків, однак вони крім поля оволоділи в найвіддаленіших таборах якимсь варивом, зготовленим зі шкіри і малою кількістю смаженини з власної худоби; тим часом (були зібрані) легкоозброєні козаки, збережені для сприятливої нагоди; завдяки ним вистачить сил відновити сили після втрат, зазнаних біля Берестечка, і поки їм вистачить стійкості **//(с. 179)** і духу у даному становищі. Ситуація покращується тим, що король з головнішими військами буде змушений повернутися в Польщу, аби дати відсіч Ракоці, котрий напав на столицю королівства, тобто Краків, і тому сили поляків були розтягнуті такою мірою, що нині лише кілька полків у магнатів, окрилених останнім успіхом, могли з'явитися з тими командирами, котрі вже одного разу самовільно навідали Крим (з метою учинити заворушення, немовби вже усіх своїх підданих привели до покори). Але даремно вони вже грають у сопілку, бо й цвіт козацького війська теж зібрався, зовсім не втративши духу; і татари мають намір невдовзі змити з себе ганьбу, завдану їм нещодавно: і тому він (Хмельницький) для вирішення спільної справи нагадує, щоб інші також не барилися. І хоч у його зверненнях були відомості, варті уваги, скажімо про Ракоці, який до речі у ті часи був другом поляків; але Хмельницький, скориставшись нагодою, вигадав таке, не задовольняючись тим, що він зворушив усю Русь і велику частину Литви, а намагаючись і в Польщі зчинити бунт. Він підбурих там якогось Наперського, котрий, вва-

жаючи, що він пресвітлий Костка, за намовою Хмельницького захопив фортецю Чорштин у Карпатських горах, ближче до Угорщини, що неподалік від Кракова. Сама фортеця з огляду на спокій у тих областях, не мала сильної залоги. **//(с. 180)** Тому він засів там з незначними силами. Він мав нечестивий намір зібрати якнайбільше прихильників на кордонах Польського й Угорського королівств, котрі учинили б щось жажливе (бо їм Наперський пообіцяв звільнення від панського гніту), якби це зло не було задушено в зародку завдяки пильності та старанності краківського єпископа Петра Гембицького. Саме він, дізнавшись про настрої підданих, зібрав за значні кошти декотрих з тих, котрі вже присягнули цьому Псевдокостці і постарався з'явитися перед брамою фортеці: начальник фортеці помітив їх і вважаючи їх своїми щирими союзниками, впустив з радістю усередину. Єпископ же зволикав не довго, і близько 2000 чоловік з гарматами підвів для облоги тієї фортеці, і вони, як тільки прийшли туди, одразу ж, перекривши бунтівникам воду і безперервно стали стріляти з гармат проти охоронців фортеці; ті ж, позбавлені води і будь-якої надії на прихід допомоги, стали домагатися переговорів, які, коли відбулися, привели до обопільного перемир'я, на умові, щоб призвідці були в кайданах передані в руки війська єпископа, іншим же було дозволено вільний вихід, — йти, куди заманеться. І ось таким чином той обманщик зі своїм маршалком — чоловіком украй диким, але відомим своїми злочинами, були зв'язані руками до спини, і привезені на возі, приготовлені до цього, до Кракова, і там були покарані відповідно до свого злочину. **//(с. 181)**.

І хоча в будь-якому випадку, я стверджую те, що Хмельницький приписав легковірності простолюду, є справжньою вигадкою, однак окрилившись цим самим надією, раптово, немов сарана, яка від холоду, немовби пропадає, однак з першим сонячним промінням, опівдні, добре зігрівшись, скоро набирається сил і життя, знову піднімається уміть хмарою: ось так і козаки почали збиратися в кількості, яка перевищила будь-яку думку, до Хмельницького біля Мяслового Ставу: і таким чином внаслідок приходу запорожців, як з того боку Дніпра, так і українських, а також близько 2000 татар, у них невдовзі стало 40 тисяч.

Коли ж Потоцький дізнався про це, він написав листа татарському ханові, схиляючи його усякими способами до того, щоб він відмовився від спілки з козаками, і сам виконував умови Зборівської угоди.

Однак і Хмельницький не переставав дбати про допомогу татар, показуючи, що їхня безпека пов'язана з успіхами козаків, мов з найнадійнішою фортецею, і що в разі їхньої невдачі, татарам також загрожує неминуча загибель.

І до Оттоманської Порти він з великою поспішністю відрядив посланців, благаючи їхньої допомоги, обіцяючи, що, коли вони подадуть її, то цим неодмінно послаблять польську потугу; і якщо ж вони будуть полишені турками, то йому **//(с. 182)** не залишиться нічого іншого, (оскільки мир з поляками був укладений на нерівних умовах), як об'єднуватися збройно з ними, до чого вони вже давно підготувалися. Про це полякам, котрі на той час перебували в межах Порти, писали також молдавський господар та римський імператор.

З цієї причини Потоцький через своїх довідців (а такими уповноваженнями були наділені і деякі старі козаки-реєстровці), взнавши з згаданих місць про всі старання Хмельницького, скрізь докладав там зусиль, аби запобігти тому поспішному зібранню сил Хмельницького; а тому з метою протидіяти щоденному збільшенню ворожих сил, він викликав до себе свого сина, якого залишив, було, з двома тисячами біля Кам'янця, щоб він, даючи відсіч спробам ворогів, подбав про достатнє постачання провіанту у ту фортецю, і таким чином збільшивши військо, попрямував до міста Біла Церква[...].”

Grondski S. Historia delli cosacico-polonici. — Pestini, 1789. Перекладено з латинської О. І. Кислюком.

№ 238

Уривок з віршованої хроніки С. Твардовського „Wojna Domowa” (1681) зі звісткою про трофеї, взяти польським військом під Берестечком

“[...]В гультяйському були архіви; корогви ці обидві,
З котрих одну Владислав, їх збираючи до себе
На свою війну проти Туреччини; другу ж через Киселя
Король послав Хмельницькому, прагнучи ворога
Своєю милістю прихилити, серед
Коштовніших речей вони тут були знайдені;
І меч від грецького патріарха
На цю війну переданий недавно через
Коринфського архієпископа; котрий сам був там забитий
І кров'ю своєю його освятив; після нього лишився вилитий із срібла
Пастораль і інфула дорого гаптована.
При інших церковних речах, яка була віддана королеві.
І шкатула з листами, а в ній і вирізана нова
Військова печатка, на якій зображено молодця із самопалом[...].”

„Wojna Domowa”. — кн. II. — С. 41–43; 144, с. 46–47. Переклад з польської.

№ 239

Уривок з віршованої хроніки С. Твардовського „Wojna Domowa” (1681) із згадкою про Батозьку битву

“[...]Самі собі теж визнаємо,
Що ми втратили мужність, що не хочемо битися,
І нічого більше, як швидко втікати, не можемо.
Бо ми фехтуємо на волості і при величезних кухлях,
Мало не виточуючи крові з убогих орачів.
Багато чого доводимо, а коли доходить до війни,
Тоді нас або нема зовсім, або думаємо про те,
Куди б втекти. І тут [при Батозі] тоді

Не було тоді жодного полковника (чи може бути більший сором), навіть і ротмістра, котрий ледве Залишався при своїх [солдатах][...]"

Twardowski S. „Wojna Domowa”. — Kalisz, 1681. — I — С. 81–82. Переклад з польської.

№ 240

Друга половина XVII ст. (?). — Початок літописних записів

"Anno Domini 1648. Władysław 4 krol Polski etc pomar. Po nim brat je[go] Jan Cazimer nastąpnil. Anno 1649 januar 17 koronowan.

Коронован того ж року. 1648 почалася війна с козаки, трвала за літ килка 1649, 1650, 1651, 1652, 1653, 1654.[...]"

Ч. — ВР. — № 1273. — С. 28. — Оубл: [Щанов Я. Н.] Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. — М., 1976. — Т. II. — С. 142–143)

Переклад

Року Божого 1648. Владислав 4, король Польщі і т д., помер. По ньому настав його брат Ян Казимир.

Року 1649 січня 17 коронований [...]

№ 241

1673 (?). — Уривок з анонімного польського літописця

"[...]W roku 1650 była komisja w Lublinie, na której płacono wojsku tak Zbarskiemu, jako i Zborowskiemu.

W roku 1650 ich mość panowie hetmani wyszli z niewoli, gdzie wojsko poszło na Horynią, ściгаć się. Gdzie był j. m. pan hetman na ten czas przy wojsku. Tak że za daniem znać jako dało znać, że Chmielnicki ciągnie z wojskiem, tak kozackim, jako i tatarskim do (...)*, ustąpił jeo m. p. hetman Potocki pod Kamieniec i okopać kazał obóz, z tym kozacy przyszli w posełstwie od Chmielnickiego do j. m. p. hetmana z complementem, także zaraz wojsko poszło na stanowiska, jedni do Polski, drugie chorągwi w Podniestrze.

W roku 1651 Nieczaja zabito w Krasnym. Tam był pan Hauratyński, którego ścięто w Murachwie.

Roku 1651. Powróciło wojsko z Ukrainy z panem Kalinowskim (...)*) tamże wygrali bitwe pod Beresteczkiem z kozakami i z tatarami i poszło wojsko w Ukraine z pany hetmany Potockim i Kalinowskim i z wyprawą w pospolite ruszenie. Tamże, przeszedszy w Ukraine, umarł książe Wiszniowecki Jeremy pod Pawołoczо. Stamtad się ruszyło wojsko ku Białej Cerkwie, gdzie Chmielnicki stał i tam tractaty stanęli z kozakami. Przybyło z nimi kilka tysięcy z kozakami, nad którymi był starszym Kammambet murza[...]"

Переклад

[...У 1650 році була комісія в Любліні, на котрій було заплачено війську, як Збарзькому, так і Зборівському.

У 1650 році їх мость панове гетьмани вийшли з неволі, тоді військо пішло над Горинь збиратися. Де був тоді при війську й. м. пан гетьман. Після того як було дано знати, що Хмельницький йде з козацьким і татарським військом до (...)*, відступив його м. п. гетьман Потоцький під Кам'янець і наказав окопати табір, тоді козаки прийшли з посольством від Хмельницького до й. м. п. гетьмана з доповненням, зразу ж військо пішло на зимові квартири, одні до Польщі, а другі хоругви у Подністров'я.

У 1651 році Нечая забито у Красному. Там був пан Гавратинський, котрого було страчено в Мурахві.

Року 1651. Повернулося військо з України з паном Калиновським (...)*. Там же виграли битву під Берестечком з козаками і з татарами і пішло військо в Україну з панами гетьманами Потоцьким і Калиновським походом у посполите рушення. Там же, прийшовши в Україну, помер князь Вишневецький Ієремій під Паволоччю. Звідти рушило військо до Білої Церкви, де став і Хмельницький і там було укладено договір з козаками. Прибуло з ними кілька тисяч з козаками, над котрими був старшим Каммабет мурза[...]”.

Ч. — ВР. — № 1957. — Арк. 223—224. Оригінал. Частково опубліковано в перекладі російською: Мыцк Ю. А. Краткие польские летописцы середины-второй половины XVII века как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. — Днепрпетровск, 1983. — С. 34; початок даного літописця опублікований в: Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. — К., 2012. — Т.1 (1648—1649 рр.). — С. 416.

№ 242

1673 р. — Уривок з «Кройніки» Феодосія Софоновича

«[...] Року 1650-г Хмелницкий, пославши сна свого старшого Тимоша Хмелницкого з козацьким войском и з татарами, Волоскую землю всю попустишил, и взял у Василя, воевод волоского, дочку за сна своего старшого Тимоша в малженство.

Того ж року навесні преосвященный митрополит Селиверстр Косов посветил в Киеве четырех епископов православных: Иосифа Чапльича на епископию Луцкую, Иосифа Кононовича Горванского на епископию Могилевскую, Деонисия Балабана на епископию Холмскую, в Николском перше монастырі его в чернцы постригши, и Антония Виницкого на епископию Перемышльскую, в Печерском монастырі его перше в чернцы постригши.

Року 1651-г гетман коронный Калиновский, вышовши з неволи татарской, пошел з войском под міста Красно[е], где был заперлься Нечай, полковник брасловски[й] козацкий, взял місто Красное. Тамъже и Нечая забито на Масленой неділі. Оттол пошел до Віницы. Там в монастырі віницком заперлься был Богун, полковник паволоцкой, которого в пост великий добывало войско полское десять дний, где и Кисель молодой утонул в полонку. Хмелницкий прислал Богуну на ратунок Демка, асавула, з войском, для того гетман коронный Калиновский, мост на Богу запаливши, отишел до Бару, а оттол далее в Полщу.

Того ж року навесні Хмелницький з ханом и з войском казацким и татарским пошел на Полскую землю. Под Берестечком споткал его крол Казимер з своїм полским войском. Там стали козаки в лядаком містцу на болоті, где хан з татарами Хмелницкого и казаков отступил для того, иж поляки на татар барзій натирали, ниж на казаков. Отгол татаре розуміли, же поляки сут на змові з козаками, и так, Хмелницкого взявши з собою, хан пошел назад през Украину додому. И тогда могл бы крол казаков в болотах натопити и побити, але ласкою своею въздержал жолніров, не казал за казаками гонити. Казаки сами, зътривожившия, утекли на Украину, все покинувши. И много их барзо в болоті потонуло, як по мосту, по трупах их ходили и иншії, утікаючи. Тую річку болотную называют Пляшава, а другую, за милю от тое річки болотную, Ихву. И там без числа казаков потонуло.

З-под Берестечка крол с посполитым рушенем до Полской, а гетман корунный Калиновский з войском квартяным потягл на Украину под. Белую Церковь. Тогда ж кнзь Иеремій Вышневецкий, захорівши, у Паволочи умерл. Хмелницький зась з-под Берестечка пришол до Корсуня, почал знову збирати войско. Послал и по татар. А тым часом сам [з] другою женою оженился. К ним гетман Калиновский з войском полским до Білой Цркви натягнул.

Тым часом кнзь Радивил, гетман великий литовский, и Гонсевский, гетман полный литовский, з войском литовским пришли под. Киев. Антон, полковник київский, з казаками почал был з Киева боронитися, але видячи не по своїй силі, уступил з Киева з казаками. А кнз Родивил Золотыми воротами вьїхал в Киев, стоял сам у Свтой Софії. З манастырей, що ему подобалося, брал, тогда ж и Киева немалую часть спалили на Подолі, и манастыр Братский увес, толко церкви и школы цілы zostали.

Тых часов Калиновский, гетман коронный, з войском под. Білую Церков притяг и не добывал Білой Церкви, бо уже три полки козацкии от Богу пришли и на передмістю в Білой Церкви от Киева окопалися. Зараз и Хмелницький з войском своїм и з татарами под Білую Церков пришол, где так стиснули войско полское, иж вперед живности им ниоткол и конем не допустили, а потом и воду отняли. От посту Спасова до осени так зморенїї поляки учинили покой з Хмелницким. Позволил Хмелницький войску полскому на зиму становиско на Заднепрью, такъже у воеводстві Браславском от Тікича аж до Днепра (в іншому списку: «*Дністра*» — Ю. М.). Поляки, будучи на становисках, великий кривды людем и казаком и мордерства чинили.

Опубліковано: Феодосій Софонович. Хроніка з літописцов стародавніх. — К., 1992. — С. 229–231. Цей уривок подається за правилами передачі тексту Я. І. Дзири.

№ 243

Друга половина XVII ст. — Уривок з літописця Дворецьких

"Року тисяща шестсот пядесятого септеврия двадцат пятого дня сын старший, Тимуш, Хмелницкого из Ширим-беем Волоскую землю воевали, аж Василий, воевода, мусів из Яс межи горы утікат зо всім своим войском.

Року тисяча шістсот п'ятдесят першого марта 7 Богдан Хмельницький из ханом кримским под Берестечко пошли противко короля и его посполитого рушения. А юж были ляхи от незбожнаго Выговского научени, кгда войну зточили, теды всю свою силу на орду обернули, що орды розумыючи, же ест намова козацкая из ляхами, же их з обох сторон хотят быть. А Выговский, собака, много листов межи орды вкинул, мовячи: "Биймо татар из обох сторон, тепер час маемо". И за его шалвірством мусіли козаки гармати там покинут, а легко самы утікат под Білуя Церков.

В том же року м[іся]ця іюля двадцят шестого дня кн[я]з Радывил з Лытвы до Киева прийшол и половицю Киева зпалыв из церквами. А потом з войском своїм под Білуя Церков пошол и злучився з войском коронным, которое з-под Берестечка притягло, хотячи козаков всіх знесты. Але zostали самы от Хмельницького и орд в тяжком облеженю, же юж и воды ляхи не міли. Потом Хмельницький, през Киселя ублаганый, з ляхами примирился.

В тому року из тої войны идучи, Вышневецкий и Потоцкий померли, из мору их войско по дорогам здыхало всюди, як собаки.

ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедрина (Петербург). — ВР. — Q. IV.220. — Арк. Мыцык Ю. А. "Літописец" Дворецких-памятник українського летописання XVII в. // Летописи и хроники. 1984 — М., 1984. — С. 23.

№ 244-245

1687. — Стислий літописець козацьких війн

«1687. Compendium czyli zebranie krótkie wojen od kozaków poczynaających[...]
1650. Obóz pod Oryninem, potem pod Kamieńcem.
1651. Krasieńska, Winnicka, Kupczyńska, Berestecka i Białocerkiewska.

БЧ. — ВР. — № 181. — Конія XVII ст. Тексту джерела передуює позначення зроблене копійстом: »Ex ms. arch. Sta. Aug. Regis.«, тобто «З рукопису архіву короля Станіслава Августа».

* * *

1687. Компендіум або коротке зібрання війн, які почали козаки[...].
1650. Табір під Оринином, потім під Кам'янцем.
1651. Краснянська, Вінницька, Купчинська, Берестецька і Білоцерківська.

№ 246

Др. пол. XVII ст. — Маргінальні записи у книзі «Пролог» (1632 р.) церкви Терновицької св. Іллі, яка знаходилась в бібліотеці єпископської капітули у Перемишлі

«Ляхи з козаками війну подняли найперше о Сошествии Святого Духа. Жита колода по 60 зл. Того ж року и наступуючого шаранча їла, а 1650 згинула».

Опубліковано: Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год (Львів, 1874. — С. 103.

№ 247-248

1712. – Уривок з рукопису Варлаама Ясинського

«[...]1651. Война Радивилова.[...]

Національна бібліотека в Києві. – ВР. – II, 262/154 С. – Опубліковано в статті: Мыцык Ю. А. Украинские краткие летописцы конца XVII – начала XVIII в. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1978. – С. 38.

№ 249

1712 р. – Уривок з літописця київського митрополита
Йоасафа Кроковського

«[...]1650. Берестецкая война Хмельницкого.

1651. Война Радивилова в Києві. И тогож року был Радивил в Києві и Киев спалил.[...]

Національна бібліотека в Києві. – ВР. – II, 262/154 С. – Опубліковано в статті: Мыцык Ю. А. Украинские краткие летописцы конца XVII–начала XVIII в. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1978. – С. 38.

№ 250

1749 р. – Уривок з літописця Сулимівського архіву

[...]651. У осінь почались осідати слободи; вначале Лебедин, Сумы, Ахтирка и Харьков[...]

Опубліковано: (Лазаревский А.) Летописныя заметки (1651–1749) // Киевская старина. – 1883. – Март. – Т. V. – С. 680–682.

№ 251-252

1738 р. – Уривок з літописця «Хронографія достопамятных вещей»
Микити Вербовського

«1651. Война Берестецкая.»

Дніпропетровський історичний музей. – ВР. – № Арх. – 1532. – Арк. 92.

№ 253

1724 (?). – Уривок з «Короткий діаріуш історичних подій у Польщі
з 1648 до 1696, а обширний з 1697 до 1724 р.»

[...]1651. Про битви з козаками (Краснянська, Вінницька, Купчинська, Берестейська[...]).

АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ II. – Кн. 19. – С. 1-а. – Тогочасна копія.

№ 254

Кінець XVII ст. – Уривок з щоденника білоруського шляхтича
Олександра Д. Скоробогатого

«[...]Anno 1650.

Februarius.

Propter poestem w Wilnie ustały studia, odyskano mię do domu.

Anno 1651

In domesticis laribus byłem.[...]"

Оубл.: Skorobohaty Aleksander D. Diariusz. — Warszawa, 2000. — С. 62.

Переклад:

Року 1650

Лютый.

Через пошесть у Вільні припинилось навчання, мене було вислано до дому.

Року 1651

В домашніх пелюшках (*а не на війні* – Ю. М.) був. [...]"

№ 255

**Уривок з хроніки Яна Лаврентія Рудавського,
в якому міститься переказ договору, укладеного між українською
і кримськотатарською стороною з одного боку,
і молдавською — з другого (1650 р.)**

«1. Молдавський господар має управляти Молдавією незалежно [від будь-кого].

2. Син Хмельницького [Тимофій] стане зятем господаря.

3. Татари й козаки отримають одночасно 60 тисяч талярів.

4. Молдавани не будуть помагати полякам.

При цьому присягли, щоб були забуті кривди і шкоди, завдані внаслідок цього наскоку [на Молдавію], а також, щоб їм [козакам і татарам] не мстилися з допомогою Османської Порти»

Оубліковано: Rudawski W. J. Historia Polska. — Petersburg i Mohylew, 1885. — Т — 1. — С — 117. Оубліковано в перекладі російською: Мыцък Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — Днепронетровск, 1985. — С. 82.

№ 256

**1682. — Уривок з «Віршованої хроніки»
(Арк. 24) „Року 1651 славна Берестецька (битва)”.**

Коли король Казимир вже мав вести під Сокаль війська,

Як кінноту, так і піхоту, більша частина яких уже була зібрана,

То він узяв з собою від уніатів з Холма чудотворний образ Діви Марії,

При котрому був владика Суша, що мав із собою братію ченців.

Королівський двір у досить гарних строях йшов під своїми знаками,

Під корогвами, що були гартовані золотом, маючи прекрасні зброю та панцирі.

Тут йдуть ясносвітлі князі з тисячами людей,

Тут вельможні воєводи, каштеляни, панята,

Тут генерали, старости, дигнітарські сини,

Тут земські офіціялісти, найвищі примаси,

Тут повітові урядники, міські та ґродські,

Полковники, ротмістри, піддеглі своєму вождеві.

Тут великий гетьман Потоцький, краківський каштелян,
Тут же і польний, що недавно прибув, мужній Калиновський,
Всякий рицарський стан королівського війська, також і кварцяні,
До оборони релігії, хреста і вітчизни обрані.
Під корогвами короля та інших кінно, пір'ясто, пишно,
Від білих, ніби янгольських, крил, які служать для цього,
У яснозолотистих півкірасах, у тигрових і леопардових шкурах йдуть;
А пахолки — у напівпурпурових капах; розкинув крила орел
На королівському гербі, він прикрашений золотим гаптуванням.
Йдуть (вояки) закриті спереду найліпшою бляхою, у шишаку і карвашах,
Прапорці з прекрасної різноманітної матерії, помережані, ніби шахівниця,
З білими і блакитними хвостами уздовж, у ширину і у попереку,
Також і біло-блакитні(?) корогви у два паси,
А на них був хрест, теж пишно вишитий дорогим гаптуванням,
Тому такі ж знаки і у королівських гайдуків,
На корогвах і дардах, на піках солдатів теж такі знаки,
Така ж мода у рейтарів, і піших, і корнетів;
Весь двір королівського люду в унісон трубить балети,
Так само і гусари інших панів і панят йде у величезній кількості,
У пишноті й багатстві, прекрасна у своєму імпозантному вигляді.
Тут скрізь видно пера, китиці, котрі роблять їх (гусар) вищими й пишнішими.
Тут шумно, яскраво (?) від дорогоцінного каміння; кінські трюки (?),
Концирі, палаші, персидські й турецькі сідла.
У ході арабських секлів, джанетів різні вправи;
Ці у франтуватих чапрагах, багатокольорових чолдарах,
Ці — вкриті (?) сарабандами аж надто дорогого гаптування,
У пурпурових дивниках, з коштовними гудзиками й сідлами,
Котрі звичайно прикрашають кінську красу.

Арк. 24 зв.

Тут поважний гусар у сталевій (?) блискучій кірасі,
А цей при калдані або ж щиті, у розмаїтих фарб кольорах,
А цей з білим крилом у чесноті гідний самого неба,
Справедливий чистий молодець, отак сидіти треба;
Не тільки журавлю, але й феніксу він гідний своїм убранством,
Припинаючи до своєї голови світлозоряних ножиків (??),
Соколині та інших заморських птахів пера, прикрашаючи свій стрій.
Також і тим, що сидять з орлиними крилами, так сидіти мило,
І в цих багато чеснот, мужності, бо той, хто здирав пір'я з птаха, хотів злетіти до неба,
Але не полетиш, швидше потрапиш до пекла і втратиш і той хліб, що їси.
Інші ж сиділи у ведмежих чугах згідно з формою,
А ті вкрили свої спини шкірами хижих вовків,
Ці в червоних килимах, ті — приодяглися у пістряві рядна,
Вони були взяті до війська з притаманною їм формою одягу.
Різнокольоровими корогвами й прапорцями

Оздобилися старопольські списи з гострими наконечниками,
А при них — легкі п'ятигорці, котрі мають менші прапорці,
З джиною при чорному наконечнику або з дзвонком таким же, як у списа,
У дротяних панцирах, дрібно вив'язаних кольчугах,
Вив'язаних, щоб боронити від кулі та сильного удару шаблею (??).
Як багато хоругв з різною вогнепальною зброєю, вбраних у панцирі,
Так багато і тих, що з легким луком та в місюрках, однакових карвашах:
Волоські, мултянські, татарські та інші чемериські,
Набрані з різних людей для роз'їздів і чат швидкі (?).
На фланзі кожен товариш йде під короґвою Марса,
З продертим оком, із розсіченою губою, а погляд як у ката,
Він веде крило війська, щоб не змішався порядок, на гетьмана
Ледве не наїжджає і на короля, проїжджаючи самого пана.
Цей кавалер на турецькому поні, що добре скаче, робить свої трюки,
Цей на високому секельчику, витанцьовуючи все краще,
Цей на прекрасному джанеті поважно ставить свої кроки,
Цей на гостровухому арабському коні рвучко чинить скоки;
Цей на польському валаху йдучи, на одному місці галопує,
Цей на капловухому фризі ледве не витрясає душу,
Цей на справному подільському коні, який всюди свого доведе, тільки вкажи, пане,
Цей на масивному поморському трясеться так, що аж холод бере,
Цей на черкеському сагадзяні стирчить як три дзвони,
Ломиться, ніби зараз має скочити із своїм списом у надра (землі).
Стій, почекай трохи! Не будь таким надто запальним!
Ще натішишся з ворогом, тільки щоб тоді був мстивим!
А цей на вертлявому подунайському коні в'ється,
А цей на українському (ukrainskim), що набігавшись в праці, багатьох випереджає;
Арк. 25
Цей на добруджському румаку їде, бо це дійсно добрий кінь,
Саме на такому в'їжджав до Києва мужній Болеслав Хоробрий.
Цей на смугастому, що возив бобрів та сушену рибу,
Цей на жирнолінивому претється, що возив просо, гнилиці та гриби,
Цей на полохливому волошині подністровського заводу,
Цей подільську милю промчить (?), немає йому й лиха.
Він зроджений у широких полях, хоч зразу здається вовчого бігу,
З копита наздожене зайця, у витривалості дожене й самого вовка;
Дожене того й на угорському, бо він є як сарна, залізної масті,
Тільки стережися, щоб не впали вудила, бо тоді не оберешся лиха,
Досвідчений у цьому і той, що рве вудила, він може стати крилатим (?),
А не той, що трясє головою, але кожен кінь має свої добрі якості.
Аж вирвався з боку (хтось) на працьовитому (?) звідзованому литвині,
А той хто тримає середину — гожому мултянині,
А цей сунеться на тумі-полукровці, з Ногаю бахматі;
Тут можеш мені вірити, мій цнотливий пане-брате,

Що коли б хтось і сім років вчив (коня) у Парижі кавалерійському мистецтву,
Не вчинить так, як татарин, котрий є народжений до битви.
Найдивнішим є те, що той (кінь), що під тобою ледве може ходити,
Коли дійде до справи, то візьме своє (?).
На цей та інший бік так буде у бігу своєму вільний,
Що руки заклавши, віжки пустивши, можеш здатися на нього,
А він піде сам на той бік, який ти хочеш, сам себе скеровуючи,
Тоді кінь буде чинити все згідно з твоїм завданням.
Тим часом презентували рейтари з Убальдом,
Котра прибула з Німеччини від християнського цісаря;
Ця частина війська від поважного імені цісаря
Мала високі капелюхи із страусиними перами,
(Іхні) коні в каптурах, пістрих попонах було поважно проведено,
Трубачами, барабанами згідно із звичаєм оголошено;
Трубачі й довбиші із своїм інструментом, аж надто пістряво розцяцьковані.
Офіцер надимається як жук, хвіст із стрічок, розпущений як у пави,
Голова у перуці, журавлині ноги, як поглянеш на такого, аж дрижаки беруть.
Капітани з оголеними рапірами в руках парадують,
Презентуючись перед королем, на всіх полискують перуки.
На фризі або куцоному поморці, без вуха лисина,
Чотири ноги, набіленим (?) кавалерам бажана новина.
А потім одразу ж інфантерія, полковники: „Марс, марш!”,
Волають, „Форт, форт” — також поважні офіцери.
Старшина на поморських конях гупає ритмічно,
Піші ж солдатам тростиною дають свій лад.

Арк. 25 зв.

Насамперед йдуть перед (очима) пана королівські, а дві тисячі-королеви,
Піхота в жовтих кольорах, плащ новий пістряво-блакитний (?),
Бо якщо хвальні королівські писанки у шкаралупі своїх військ,
Що думати королеві: яечня при такій крупі
Почала падати у яскравий та гарячий вогонь.
Прошу, пробач мені, і сам у такому разі був би жовтогарячим.
Маса ж солдатні інша; ця ступить не без своїх фіглів,
Коли дійсний іноземець спритні (?) штуки (?) (чинить), тримайся його голови,
Але якщо тільки вдягнений так, як то має бути у Польщі, мішанець,
Хоч і не кожен, але ніби з шибениці урванець.
Цей і сам заграє, а той і штуку вчинить,
Бо якщо багато вкрав, утік, то дякую Богу, що не задушив (тебе).
При котрих хоч би й хотів що (сказати), то надокучу різній чесноті,
Вони залп чинять добре, всі знаєте про їхню роботу;
Не буду писати про мужній опір ворогу,
Але вже не один заспівав реквієм своєму мішку.
Не хочу згадувати тут і достоїнств їхніх старших,
Бо якщо молодший вкрав, то старший не потішить (вас) поверненням краденого,

А якщо й покарає того, то не тому, що вкрав, ревно повторює,
Але за те, що абияк сховав, „навчився ховати”, — скаже (молодшому).
Тут йде наймана угорська ланова піхота,
З високою поставою, з довгим хвостом, гордої (?) охоти.
Надимається (такий) як індик, розпустивши хвіст, неначе дрофа;
Гостровуха голова, лелечі ноги, селюцький розум,
Що ротмістр, що пахолок, йдуть з гуком, туком, тріском,
А як до битви — то із скрушним зойком свого серця,
Бо там буває, що їм відрізняють довгого хвоста.
Але тепер такий час, що й вони добре презентуються.
[Їхня слава і велика кількість ще за короля Баторія
Славилася в Московії із мужньої войовничої справи
Солдатів і драгунів менше (??) тільки була,
Бо в гайдуцькій піхоті не така потреба (?) починалася.]
Хорунжі великим корогвами навколо себе вимахують,
Мушкети аж надто вилискують і блищать на всі боки.
Урум Януш Григел (?) угорська тут і там розправа,
А тут від барабанів, шипошів, шаламаїв чиниться гармидер.
Артилерія велика й мала йде своїм тяжким колесом,
Гармати, роззявивши свого рота, лякають ще здаля, що знищать зрадників
Коли зволить Бог, а пушкар зуміє добре прицілитися,
А якщо він (пушкар) у цьому не буде досконалим, то мені шкода шукати винного.
При цих гарматах порох, гранати до кидання, вогнисті кулі
Та інші напхані порохом, приготовлені дулі,
Також реманент потрібні на війні — лопати й мотики,
З якими йшли солдати, несучи свої фортуни піки.

Арк. 26

Потім, коли дванадцять королівських сурмачів заграли
Сигнал до виступу, гучні барабани віддунили своїм звуком;
Потім почали рухатися полки з різних місць, звідти і звідси,
В сурми (заграли), в котли (вдарили) і під галас і різну музику поплили як плав (усі).
Праве й ліве крила пильнують за безпекою пана і війська,
Сам король тримає середину, а перед військом мчать роз'їзди;
Певна частина війська у першому фронті уважної сторожі,
А резерв йде в ар'єргарді війська, смажить під сонцем.
Радилися: де стати з військом у доброму місці, засісти,
І про це лехи із своїм паном просили Господа Бога.
Оскільки ж Берестечко названо так від бересту або від берези,
А цим деревом звичайно зміцнюють рицарські сідла,
То Сам Бог, знати, подав сіддисько своєму війську,
Щоб пан засідлав ворогів для злого кінця,
А як з берези навесні спраглої є сік,
То з кори робиться палений дьоготь для скрипучого воза.
Отже, зичить пан напоїти козаків соком милості,

Але тим, хто смердить дьогтем, то воліє таким дати дьогтю через їхню неслухняність.
За кілька днів король підійшов під Берестечко, що лежить на Стиру,
Переправився через річку в поставлене там містечко,
Але задля місцеположення та ярмарків дорівнювало місту,
Але через те, що його пани були іншої віри, було упослідженим.
Оце місце, добре для табору, лежить на рікою.
Позаду місто і ріка Стир, багниста й глибока у своїй течії,
З лівого боку — болотиста ріка Плишка, що так називалася;
З правого ж боку, від Лешнева, — бор із зарослими пнями біля нашої засідки,
А це місце за минулі роки вже заросло деревом.
Цей (король) хоче чинити з Марсом трактамент, не правом, але левом,
Тому там, де задумано, було насипано потужний шанець,
Разом із майстерно зробленим валом були поставлені вміло швидко штакети,
Намети ж розкидали скрізь, і виникло місто ніби на кшталт Парижу,
Візерунком небесного хреста у різнокольоровій гаммі.
Артилерія біля інфантерії стала на своїх місцях,
Кожного жовніра пильність в повинності (?) не минула;
Але потім роз'їзд за роз'їздом, що були послані повертаються
І розповідають про Юду-Хмеля та хана-Ірода,
Котрі через свою зрадницьку раду присягалися на братерство
І цілком знищити тебе, королю, взялися усобицею.
Тому пан до свого конфідента, засмутившись:
„Смутна моя душа аж до смерті, аж до останньої миті життя.

Арк. 26 зв

Зостаньтесь тут і будьте зі мною, бо надходить та година,
Коли маса козаків та поганих піде у наступ цією причиною.
Назавжди мені пасія через те, що Юдиним поцілунком
Доведеться мені бути виданим від своїх врешті-решт відставкою.
Заради рідної держави я готовий постраждати від зради невірних людей,
Ніж дам загинути милій вітчизні, бо варто про це й говорити.
Тому той, хто має мішок, нехай візьме з провіантом свої в'юки,
А хто не має, нехай продасть свій плащ, а купить меч, бо залунають гуки.
Зрадник прагне зрадливо вас просіяти, наче пшеницю,
Але я за вас вірних просив Бога, як за свою зіницю.
Я боюся тільки розпачу, бо коли заб'ють пастиря,
Щоб розпорошені вівці та агнці не намірилися тікати за Віслу
Як під Пилявцями, коли виникла суперечка між вождями, хто з них є старшим.
Тому я хочу бути сьогодні перед моїм Богом якнайменшим».
Тому, відійшовши трохи від місця окопаного намету,
І уклакнувши, він взявся молитися перед чудотворним образом
Марії, Холмської Діви, який славний був тим, що втішав кожного,
А цей образ було взято на війну проти поганства й дизунітів.
Сам Бог вчинить так, про що лехи мріяли, як про жданий вінець.
Оскільки це діялося у середу, у вігілію святого Петра,

То змилювався Бог над проханням Марії і цього святого,
Бо озвався з неба Петро з Павлом будши: «Я, пане, з тобою.
Побачиш, як будуть літати твої руки, а сам будеш неушкодженим.
Ми тут із святим Павлом маємо для твоєї оборони два меча,
Нехай же один з нас праворуч, а другий-ліворуч буде рубати.
А ви теж, прості лехи, не будьте блазнями,
Йдіть на допомогу кварцяним, давайте відсіч збройно».
Тоді примчали кримські вовки до річки Плишки.
Почали переправлятися, прагнучи побачити панське обличчя;
А коли спочатку відбулося цілування Хмеля-Юди з ордою,
Заяче серце у животах посполитаків зраділо.
А того разу цей і той голий, пасучи коні, ревідував свою сорочку,
І ледве втік, відбігши, коли напала на нього ця біль (?),
Пан сказав: «Кого зрадливі і поганські вовки шукають?
Ото мене, вже готового на все, нехай мають!».
Зразу ганебно відступили назад, почали падати на землю.
За панським наказом було дано вогню на поганське плем'я.
Ще й не торкнувся Петро рукою свого корда,
А вже від Конецпольського втікає розбита орда.
Він з наказу пана з кварцяними добрий вчинив афронт (ворогу)
І з гори тих, хто трапився, нарубав і настріляв, покарав поганих;
З посполитаків певні рейтари дали поміч,
Навіть і селяни на багністій переправі та болотах били (ворога).

Арк. 27

Тоді загинув ротмістр Йордан з Поділля, котрий стрибнув, як лев,
Хорунжий Кренжельовський пішов слід за ним; із роти той узяв (?)
Коні, речі ротмістра і хорунжого забитих;
Винили (?) мудро, що не собі, переляканим котом підшитих (?),
Тоді за цілу ніч військо стало у належному порядку;
З белуардів, з гармат трикrotnie луна пролунала, а
Назавтра, уже в сам день святого апостола Петра,
Пан побачив татарського й козацького лотра.
Між ними він ніс свій хрест, бо Хміль ставав зліва
Із двостома тисяч, а хан із сотнею тисяч — справа.
Тоді великий табір з піхотою Хміль підтягнув із трісканням
Із страшним гарматним, самопальним; і своїх кіс блисканням;
Над річкою Плишкою поставили свої полки безпосередньо проти лехів,
Хорунжими із хоругвами густо вкрив свій вал,
До котрого вважає в один момент кинулися,
А тут кіннотою та деякими з піхоти від нас заслонилося.
Їхній і поганський герцівник так страшно скупчувався проти нас,
Що аж пан, довго терплячи, сказав: «Боже, Отче наш, на цьому шляху
Нехай буде віддалена ця чаша, але нехай буде воля, Твоя,
І так Святий Боже, зволь вчинити, а не як моя».

Тоді на герці Казимир Пясочинський взяв татарина,
Анджей Хойнацький поміг, бо у їхньому серці не було страху.
І цей, і той татарин забиті, а з наших мужньо гине Злоцький,
Не рахую мужності інших, але татарин, що славиться герцями, бере гору.
Тому брестський воєвода Щавинський дає королеві таку раду,
Щоб з більшими силами польського герцівника прогнати татарську зваду;
Цей значний дім здавна славився in toqа et marte,
Але пан краківський, великий гетьман dissiraduje has akte;
Що підтримує і князь Ієремія Вишневецький
І сам пан воєвода, враховуючи ґрунтовні рації, дає згоду.
Оскільки поганський герцівник з самої своєї натури
Є кращим у ремеслі смерті, ніж християни,
Тому приймає, королю, назавжди цю досвідчену раду,
І нехай по-старопольськи, гуфцями, із шаблею почнуть цю зваду
Оскільки ж поганин зник за своїм звичаєм воювати місяцем
І не так з чола, як з тилу та флангів нападати наскоками,
І хоч з Божої ласки маємо добре для битви місце,
Однак треба не спускати ока із злого ворога,
Треба поставити проти татар аркебузирів та панцерних,
А проти значної козацької потуги списоносців.
Ось так, смутно і стисло взиваючи до Бога,
Й бачачи (ворожий) наступ, почала загравати через своїх гетьманів голова,

Арк. 27 зв.

Щоб кожен не шкодував віддати свого життя за Бога і вітчизну.
Аж тут святий Петро виводить на простір чистого поля
Полк великого гетьмана, також і другий — польного гетьмана,
З котрим тоді перебував і я, і полк брестського воєводи;
Також і інші (полки) йшли за наказом із лівого крила,
Прагнучи саме в потрібний час притерти поганського рогу.
Тільки заволодали поляки: «Помилуй нас, Отче»,
А Петро крикнув Ісусу: «Ісусе, я буду бити цю собачу поганську матір!»
І висунувшись на чоло, почав працювати хрестовою силою,
Аж летіла пилюка з поганства, дойнявши його своєю докукою.
Петро так далеко прогнав бусурманів з великими їхніми втратами,
Так багато забив татар, беїв і агів з поганського стада,
Було підстрелено й солтана; навіть сам хан дивувався цій шкоді;
Він і сам уже злякався, щоб цього разу й самому не дістати по зубах.
Хоч орда отримала поле до битви,
Але від цієї своєї несподіваної поразки аж волосся на собі рвала.
Між тим, хан послав до короля задля укладення мирних трактатів Токагая,
Котрий раніше бував у Польщі, але тепер не втік від шаблі лехів.
Відрубав Малху вухо, подав його простим воякам,
Його було разом із підручними порубано на шматки жабам і ракам.
[Щоправда, король спочатку був стурбований тим, що того було стято,

Але потім махнув на це рукою] (...) * бито і живцем взято, але
Пан наказав вкласти меч до піхов, засурмили на відступ:
«Хто мечем воює, той від меча і загине!», — це зразу було сказано.
Резерву теж було це наказано, бо на допомогу ворогу летіла велика маса орди,
Тоді навіть пан сказав: «Навряд чи вже будуть жиги мої діти».
Як тільки сталося таке замішання у кривавому бою,
То рятувала наших тільки сама Божа поміч та святих,
А наших допомога нешвидко поступала.
Страшно, з великою потугою напав поганин,
Гине дехто із значних людей з різного воїнства:
Староста кшепицький, багато й інших з кінноти,
Загинув хорунжий польного вождя Лада, Понговський, не рахую
Менших, але у лехів були невеликі втрати, зате поганству назавжди та (гинути) зичу.
Тоді (вороги) вирвали корогву пана краківського
У гусарського хорунжого, котрий із цілою ротою,
З якою стояв у оборонному резерві; він
Швидко догнав татар, цю корогву вирвав, але мужньо загинув;
Через це гетьман, пан краківський, дуже вболівав
І тільки потім через козаків, котрі просили про мир, повернув її собі.
Цього разу хан-Ірод всі поля й пагорби вкрив масою своєї орди,
А Хміль-Юда із своєю потугою брався за лехів.
Оскільки ж йшло до заходу сонця,
То відклали до завтра, втираючи коням спітнілі чола.
(Наші ж) трикrotnie вдаривши із своїх рушниць на добраніч залпом,
Віддали Богу і святим на завтрашній день свій наступ.

Арк. 28

Протягом всієї ночі, як перше було сказано,
Військо Польське стало в шику, щоб у найлихішу годину
Дати коням в торбах їсти, хто мав це,
А себе теж підкріпивши, під корогву знову ставав.
А цей Петро, хоч і не святий, хотів облягати свого пана,
Перш, ніж півень тричі проспівав, хотів за Стир, до власного краю,
Але навернувшись, гірко плакав, згадав тоді про пана,
Просив, щоб у мовчанні забувся його злочин.
У п'ятницю, коли Феб запалився золотоблисним рум'янцем,
На добридень було дано залп із гармат, пролунали голоси труб і барабанів;
Святи Петро з Павло зігрівали до пробудження панське серце,
Щоб він зайвою повільністю не тішив тиранські думку й серце,
А як є: перше жити, останнє — помирати у своєму тілі.
В середині будучи, найтяжче, найспраглиш (?), виступає завжди багато (?),
Однак виражаючи в собі всі члени трикутника,
Так би з лехами у каятті до Бога мало бути, погрожуючи (?)
Вірою, Надією, Любов'ю не тільки з небесної сфери,
Але і через певні надруковані різні земні прогнози:

Це потім, через рік, підтвердила Батозька війна,
А через двадцять один рік, і турецька війна,
Що доля війська найбільше залежить від його доброго шикуну,
При якому є порядок, добра справа з мужністю підносить дух (війська).
Отож різні народи по-різному шикуються: одні в квадрат,
Інші формують ніби трикутник з бічними крилами;
Шведи задля отримання швидкої підмоги в цинок (?) із своїм першим Густавом,
Карл — у чотирикутник з ескадронів, гармат, шанців, а заслоном є ріка чи став.
Турки, які мають страшну потугу, шикуються півмісяцем, згідно із своїм гербом,
Так само і татари, йдуть спочатку з тилу, у фланги розпорошеною тисяччю.
Москва ж звичайно шикуюється в квадрат, (розтягується) вишир, при часнику й піхоті.
Угорець, мултянин і волошин — як трапляється, шикуються по своїй охоті
Козак же у лісовій засідці, серед боліт і ямок поставлений у лави,
Хоругви купую, свинячою справою, але табір козак має мудро зробленим,
Поляків шик війська поставлений по-старовинному,
тоді шикувалися переважно хрестом:
Найкращі загопи ставали на чолі, гірші — ставали на флангах для допомоги,
Різна халастра лужних людей — позаду, у добромu місці вони здобувалися,
Зігхаючи до Бога і Марії, били своїх ворогів;
А за прикладом імператора Костянтина та інших королів
Явно і безсумнівно, як того вимагав час (?),
Носили знак такий (хреста) не тільки на корогвах, щитах,
Але й на вудилах, збруї та зброї, заради такої честі і на конях ставили ці знаки,
Тому стояло тут не ханське тавро, не поганське.
Про це в пізніші часи турбувався (?) імператор Лев,
Що часто був у раптовій обороні, але рятував життя ружанцовим вінком,
Довкола ставив: перед (війська), тил, бік і той і цей, середина —
готова допомога з хрестом.

Арк. 28 зв.

Десятки покидали окоп, інші мужньо стріляли,
Міцною Вірою, спільно Любов'ю і Надією відбивали,
Отaborившись довкола возами и кіньми, боронилися,
Або з-за побатожених коней ворога били;
А коли прорвався у якомусь місці, то мали частку малого віночка,
Аж потім Бог давав, що мали й більший вінець, — корону,
Чи хвалебний, чи чернений (?), дякували за це Богові,
І коли не на землі, то на небі отримували лавровий вінок.
По-різному бувало у християнства, особливо ж
Як давали бубни туркам і татарам мостиво
І знаходили як початок, так і кінець Христовому хресту.
Не дуже (християни) придивлялися; багато чи мало є ворога,
Били себе у груди, жаліючи за гріхи, але били і злого (ворога).
Амінь! Амінь! Боже! Будь-милостивий до грішних, дай і тепер цього добитися
Тепер лехи стали фронтом проти ворога

По-сучасному: кіннота перемішана з піхотою у шаховому порядку,
Маючи із собою гармати; згідно з берестецькою порадою Убальда
Та інших воєначальників був споряджений цей лад війська,
Який важко прорвати при наготовлених шанцях
У разі контрудару ворога, [чого не дай Боже], піших і кінних відступу.
На лаю, коли підтримує тил і обидва фланги ріка й болото,
Або ж ряди корчів, коли й не зрозумієш здалеку: що це.
Вігер не дає побачити незрозумілу силу війська,
Також дим, приховує від ворога атаку.

Отак пан, маючи за вождів святих Петра й Павла,
Зітхнувши, віддав серця своїх людей, просячи Господа Небесного.
У п'ятницю, якнайраніше, він кинувся до справи, став шикувати військо,
А біля нього були гетьмани, князь Єремія, Убальд, всього кілька осіб;
Вийшовши за шанці, шиковав уже в шахівницю,
Ставлячи піхоту вздовж і в поперек між кіннотою,
І (вже) як вал, довкола табору, їхня стіна стіну боронить,
Один полк — до авангарду, а другий — до флангу клонить,
Серед піхоти поставлена польова артилерія,
А вся ця річ цілком доручена Господу Богу.

Лужних же людей, хоч би й один хлопець знайшовся в наметі,
було вигнано і поставлено

В тилу і наказано їм тримати у кінних списи, а у піхоти — дронги.
Враховуючи наступ орд, поставили и аркебузерію,
Бо татарин розсипкою йде, а списоносців не ставили, бо
Швидше проти козаків, москви, шведів і турив,
Проти такого ворога славиться списоносець.

Через це, враховуючи орду, праве крило було зміцнено драбантами,
Поставили людей князя Єремії та Конєцпольського,

Арк. 29.

А ліве крило, що стояло проти козаків, зміцнили мужніми вояками
Польного гетьмана Калиновського та інших;

У середині ж — між кварцяним військом і посполитим рушенням — король,
Поблизу на чолі з цісарським генералом Убальдом стало іноземне військо:

Німець, іспанець, француз, швед, англієць, прусак, сілезець, баварець,
Як наймані, так і заради слави прибулі сюди здалеку.

Там були й пахолки, и двірські пани, як тесані, так і неотесані.

Тільки тоді розлігся залп із гармат, вчинився шум від труб, барабанів і пищиків,
Але знав кожен, що ця музика вчинилася не для танців,

Тому порахувавшись із совістю, був готовий вчинити все, що накаже сам Бог;
Якщо й хотів хто відступити за Стир, але той непрохідним,

Якщо ж через місто та довгий міст, то було б важко це зробити
Найбільше (?) тому, що так було б нудно (?).

Хміль же-Юда та хан-Ірод разом вишикували війська,

Ставши по горах і долинах хорутвами, розвівалися бунчуки,

Особливо Хмеля, з козаками, бо, поставивши кінноту від табору,
Сипав козацькою піхотою як з мішка.
Хан же з різними ордами стояв від лехів на правому боці,
При них — санджак алькоран, вшитий у мішки, хвостаті корогви.
Широко вкривши своїми ордами поле, він постійно їм доводить,
Що й сам заради Магомеда не пошкодує свого життя,
Обіцяє тріумфи солтанам, мурзам, беям, агам,
Нагадує про славу давніх татар, а це не будь-яке пророцтво.
Ось вони підносять свої знаки та значки, більші та менші бунчуки,
А на інших древках — канючі, гусячі та совині крила;
За кожним знаком чи бунчуком стоїть маса орди,
Хто де стояв, там стояв (?), а хан вже дає наказ до битви.
Ординці з алькораном вдарили у хоругви правої і лівої руки,
Вивергнули свою запеклість проти християнства разом з отрутою.
Спочатку заграла їхня музика, подала свій смутний голос гучно та гугняво,
Звучала так гарно, ніби хтось серпом дер по душі: пекельні гучні звуки;
Обізвалася й козаки барабанами, трубами и сурмами,
Заспівали браття-молодці Сагайдачного думи.
І гармати почали теж подавати свій голос,
Зазвучало і з пищалей та донських самопалів: «тьох, тьох, тьох»;
У запорожців же луснуло, ніби хто розгриз горіх,
А тут уже з кінноти обізвалися, від чого засвітилося в очах у піхоти,
А козацтво все сильніше, ніби грім, «туп, туп, туп» затупотіло
І над рікою Плешкою висунуло до нас дві хоругви.

Арк.29 зв.

Їм дали для підмоги полк, а потім більше, бо досить стояло (там) полків,
Вже бився герцівник та свистіли влучні кульки;
«Гайда! Гайда!» — лунає звідси и звідти, це завдаток у герці, це вітання,
А також і до пана намірилися (?) з таким рук поданням,
Коли й орда як не крикне: «Гала! Гала!», вітаючи його атакою.
Святий Петро не міг стерпіти такого образливого привітання
І, заткнувши за пояс ключі, кинув до святого Павла,
Аби видобув свого палаша у вірному товаристві,
І як той, що краще знає поганські звичаї,
Боронив католицьку віру, ранячи тиранські серця;
А сам від Святого Духа роз'ятрений справедливим гнівом,
Потягнув на себе волосся (...)* потрясти герцівників (?), склеєних у купу.
А коли вже надходила полуднева година,
Тоді вдячним гостям спочатку гармата свою честь освідчила,
Потім пішли вправи мушкетерів, почалися привітання з рушниць,
Аж орда почала від цього зойкати і тиснути на смерть.
Наш кіннотник тільки підніс руки для прийняття гостей,
Та гетьмани під страхом смерті наказали, щоб ніхто з них не зрушив з свого місця,
Тому челядь та товариство тільки стріляли із своєї зброї:

З фузій, рушниць, яничарок, з луків; не шкодують горла,
Як можуть, рицарські тримаються,
Хоч то там, то сям пробують опертися на своїх,
Особливо на князя Єремію Вишневецького,
А також на хорунжого коронного Конецпольського.
А тут за наказом Казимира, пана,
Було наказано рішуче вдарити на бунтівників козаків.
Дві польські хоругви тихо підійшли понад рікою Плешкою,
Мужньо вдарили на оті дві козацькі хоругви, котрі з такого свого лиха
Відступили, але тримали більшу поміч проти поляків.
Лехи ж взаємно ще більшими силами мужньо підтримували своїх.
Дійшло до такого кипіння військ з обох боків,
Що від гуків стріляння, тріску та нечуваного крику
Напав страх Божий на тих, хто був у цьому вогні,
Навіть на тих, хто здалеку слухав та дивився на це;
Страшну козацьку потугу запарили аж у табір,
Були вже и такі поляки, що аж на вали вискакували,
І це не тільки кварцяні, але й із посполитого рушення.
З останніх багато гине тих, хто з Ленчицького повіту,
Але поки стоїть світ, буде линути слава значних і відважних людей.
Ти ж, кварцяний вояк, не перевищуєш їх, вірних братів,
Бо вони не тільки сікли, били, побивали ворогів,
Але й, пробравшись через їхні вали, вважай, і там їх добивали.

Арк. 30.

Цього разу стурбований Хміль зашумів розмаїто своїм гуком,
А не знаючи, де вдарити і що власне чинити,
Наказав із своїх гармат та рушниць так парити кип'ятком,
Аж з обох боків стала варитися кров з людських тіл:
«Нуте, нуте, за віру, панове-молодці, Бог за вами!»,
І тут стали бити з гармат, самопалів, вже й косами та голоблями,
Але підійшли полки Калиновського — вождя з іншими полками і з
Різним вояцтвом, з гусарами та панцирними.
Він знову поміг відбитим і втікаючим лехам,
І, поклавши неймовірно багато трупів, завернув своїх і надихнув.
Ще не витер святий Петро гарячу кров із свого корда,
Як із страшною силою вдарила вправо і вліво орда,
Прагнучи, вважай з відчаю, проковтнути у своїй люті
В один момент поляків, щоб ті впали гробом;
На них і сам хан наступає,
Солтанам, беям, мурзам, агам свою ласку обіцяє,
Нагадуючи їм про відому на весь світ славу давніх татар,
Коли кримський вовк своєю мужністю, а ногаєць прудкістю наводили жах;
Білгородський, буджацький татарин, котрого (хан) виполошив, що стояло пір'ям,
З Великого Ногаю взяв за шию з коміром,

Витягував (до битви) як міг, проханням, указом і авторитетом,
Обіцяючи нагороду мужнім, а погибель тому, хто думав би про втечу.
Тому захочена алькораном потуга разом крикнула
І, все більше прибуваючи на допомогу, зникла, з ханських очей.
Ці мужньо вдарили великою потугою на наше військо,
Але коли ця їх частина зіткнулася з нашим, то аж рвала на собі волосся.
Бо святий Павло взяв їх (...) обома руками,
Раз — сподом, два — верхом, сік їх палашем для більшої їх муки,
А як не досить цього, то махнув своєю хусткою, котрою завжди чинив чуда
Ротмістру та юристу та іншим, щоб не був дудою.
Дивно, що одна хустка святого так учинила,
Що не тільки диявола прогнала, але й тхора-боягуза;
І так добре стало, що не один приплатив своїм життям
І показав славу всім юристам на пізніші часи;
По праву руку діялося те саме, святий сказав: „Ти — права рука, княже,
Вишневецький з Конецпольським, нехай татарин нікого більше не в'яже”.
Жалісно стурбований Ірод-хан кинув у бій останню силу,
Послав на прощання золоті сили свого роду,

Арк. 30 зв.

Щоб потім натрапити на невинні малесенькі дітки;
А постерігши під хоругвою певного пана від паніматки (??),
Хотів учинити лазню та обмитися зовсім невинною кров'ю.
Святий Павло, поки його не просвітив Бог у невірності,
Помагав їй, але тепер так ревно бився,
Що й хан-Ірод здивувався, що це за Павло і хто це.
Бо святий Павло махав палашем довкола голови, волосся, рота,
Що аж летіли від поганства тут і скрізь зуби.
І як святий Петро почав перше своє вітання,
Так Павло скінчив це пам'ятне татарам прощання,
Показавши німцям, аби придивившись, із своїх гладких стволів
Затаврували козаків і татар, поставили на їхніх тілах по злій дірці
На незабутню пам'ять, (просив), щоб і кварцяним передали,
Що Бог карає за хміль і квартиру, щоб не тяглися до фляг і кварт;
У посполитаків інше, бо там живіт є не найманим,
Вони повинні помагати тобі, триматися твоєї п'яти,
А повітовий жовнір повинен від його живота відганяти ворогів,
А якщо він пропаде, то не стане і тебе самого,
Отож мужньо ставайте, повітові і кварцяні!
Посполитаки вас не підведуть, вони поставлені допомагати вам;
А якщо котрий і загине, то не буде мучеником на небі,
А молодший візьме дружину із дітьми собі, їсти чужий хліб (??).
Ось так нога в ногу було вишикуване польське військо,
Йому було звелено йти на ворога,
Самою Марією, благословенною у Господа, коли до неї звернулося величезне

Військо; із жалем охоти (?) заспівано,
А святий Павло тільки торкнувся (?) мусатом (?) палаша.
Але Ірод-хан, погіршливо поставившись до пана, з поради Каіафи,
Послав каптани (до) Юди-Хмеля, що так йому милі,
Доручив Джеджелію-Пілатові пана за хвилю,
А сам з Хмелем-Юдою галопом помчав до Криму, забувши про ханську гідність,
Він тікав до орди, трясучи в болотах свої надрагі (?).
Побачивши це, пан послає із дванадцятьма тисячами добірного війська
Конецпольського з тим, що хлоп і добрий кінь спіймають їх (?).
Тоді було спіймано пораненого воєначальника-мурзу, що був у ридвані;
Громили татар на переправах, не одного було там спіймано,
Багато їх лежало порубаних, вбитих, підстрелених;
Особливо ж було багато покинутих добрих речей, наметів.
Вже тоді кримський та інший татарин довідався,
Як добре лех, коли на то Бог дозволяє, володіє своєю шаблею.
Отож коли хан захотів дати перепочити коням хвилину на буйній паші,
Вже під Старокостянтинівим, то й тут хана лякав навіть заєць;
Через це вночі сталася велика тривога, коли ордам страх калаузом (?)
Був на серці напухлим та болісним гузом.

Арк. 31.

Утопивши коней, треба якнайшвидше тікати, — не будь блазнем, хане!
А той Хмеля по щоках побив: „За що б'єш, мій пане?!”
Хміль, бачачи, до чого йде,
Помчав з-під Берестечка з ханом, від котрого почув таку мову:
„Будеш за мною скакати на аркані, нещасний зраднику!”
То не тільки тридцять срібняків, змовляючись з кримськими панами,
Але вже величезну кількість скарбів багато (разів) обіцяв,
Офіруючи і все це ковтаючи, просив сміливо,
Аби хан залишався й надалі його і козацтва протектором
І у цю тяжку годину не видавав (їх);
З розпачу він уже задумав повіситися,
Однак його син Тиміш свою мачуху, а його дружину
Чаплинську повісив у той час за наказом свого батька;
Повісив також і шафара, бо той нібито був з нею у змові, знищив того залізом,
Отож (Хміль) волів чужим життям заплатити за власну зраду.
А все це, знати, діялося з Божого допущення,
Бо (саме) Чаплинський дав привід для скривдження Хмеля,
Взявши у нього дружину для своєї звички (?).
Ця ж радилася із шафаром чи то підскарбієм, Хмельницького,
Про те, як втекти із скарбом з України, але настала її нещасна хвилина.
А пан вже обернувся до Джеджалія — Пілата,
Котрий став козацьким воякам наказним гетьманом;
Хоч прогнане з поля козацьке військо спочатку трималося

Свого табору і валів; коли ж польське військо пригріло,
То (зовсім) укрився у своєму таборі із козацтвом, а бачачи Божу і святих справу,
Сів на гетьманському місці, визнав пану славу,
Визнав свою невірність, гріх свого народу в лютій злості,
Вмив руки водою й порадив козакам притишити бунти.
Тому він посилає полковника Антона до пана краківського,
Просячи через нього про милість пана, бо король цього
Сарматського народу є християнським і милосердним паном, обіцяє,
Що вже козак буде вірним проти поганства і турків.
Тому він відсилає (назад) гетьманську корогву, взяту у кривавій битві;
Тут пан із сенаторами згоджується на перемир'я у своїй оздобі,
Але вимагає присяги вірності та видання зрадників.
Але тут крикне труба (?) Париса, побуджуючи бунтівників:
«Ти, Пилате-Джеджалій, естеш ні цісарським, ані ханським,
Тим більше нашого Хмеля, козацьким, славногетьманським.
Хто є польським королем, той противиться
Не тільки турецькому султанові, але й кримському ханові».

Арк. 31 зв.

Він (Джеджалій) віддає наказ, щоб на пана з усіх боків повстали і вдарити.
А коли лехи у неділю йшли до свого табору у самий захід сонця,
прагнучи дістатися до нього,
(Вони) (?) йшли, щоб (?) вільним оком побачити на свого Барабаша
І мати радника, про що просили Пилата і Каїафу,
Посла, присланого від свого царгородського патріарха,
Також і Анну, [посла до Хмеля] від ерусалимського (патріарха),
Що приїхали з благословенням і дарами.
Вони хотіли зрадливо знищити лехів, котрі стояли на сторожі,
А тоді пан задля провіанту (...) увійшов з військом до свого табору.
Це астролог Фурман у своєму пророцтві розгорнуто виклав на письмі;
Цього дня і в інші було велике замішання, про це (Фурман) писав;
Всі вважали його обманщиком із такою прогностичною інформацією,
Але це виявилось правдою, в самий морок (почалося) замішання;
Коли Джеджалій-Пилат вів з лехом дебати, хто є старшим віком,
Почалася велика тривога, яка гнала наші полки аж до пана.
Цього не міг знести святий Петро, щоб сталася (лехам) ганьба,
Оскільки вже йшлося про образу власне самого короля-пана.
Він (святий Петро) побудив усе польське військо на розв'язання цієї (проблеми):
Дванадцять королівських трубачів рангом засурмили тривогу,
І в усьому війську барабани й труби вчинили страшний шум.
Першу допомогу дав святий Петро, сказавши такі слова:
«Що ти, мужичок, чиниш, як смієш підносити голову проти свого пана?
До того часу будете ви, греки, доки мали за пана, мого намісника,
Не відриваючись (від нього); але вже бачу обманщика.

Що з того, що ти славишся древністю слов'янського народу.
Коли кпиш з правди, бунтуєш проти неї, чиниш усобиці?
(Тому беру) меча, «праск», «траск» по лобі, по носі, по вухах, знай старшого!
Знай, що пан, то є пан, пам'ятай, зраднику, і мене лисого!
Бо це я добре окропив своєю кров'ю, як і мої наступники!
Знаєш, що Бог дав лежати моїй голові у Римі із апостолами;
А тому я лисий, що ніхто вже мене не вхопив за чуприну!
Поки стоїть світ, то хоч би повстало й саме пекло, як і інші, цього не буде!
Мої ноги стоять на скелі, як і мого намісника,
А те, що римський костюл є найголовнішим, відомо з давнього часу.
Якщо одна вівчарня, то чому блудиш? Йди сміливо до Петра!
Правда, що я відрікався від Господа, але ж вернувся до Нього;
Зглянься і ти із своїм, навернися, якщо хочеш собі добра!
Пилате! Пилате! Джеджалію! Вмиваєш водою руки,
А тут зволиш повставати на пана, проливати кров своїх агнів згодою».
Тут святий Петро запарив козаків до табору,
Стиснув з трьох боків, оточивши своїм рицарством;
Шанцями та валами підсунулися лехи поближче до (козацького) табору.
Побачивши, кого зачепили (?), фарисеї аж поніміли

Арк. 32.

Юда зник, Ірод втік, Пилат ледве живий зі страху,
Каїафа з Аннашем були б раді вискочити з козацького табору;
Четвертий же бік його не був оточений.
Хотів пан після князя Вишневецького (послати війська), бо на болотистій засідці
Шанцем зарічним за Плишкою, так як могли, зміцнилися,
Але князь Єремія (...), пророцьким духом повідомлено,
Не хотів на це зважитися, хіба що мав би дванадцять тисяч війська:
«Тоді, пане, вчиниш, що хочеш, тільки мені накажи».
Тільки Лянцкоронський піднявся із двома тисячами; тих,
Хто вийшов заради дров (...), бив, ловив, не давав більше варити каші.
Тоді дозволяє Пилат будь-кому із свого війська, хто має охоту,
Припадаючи вухом до землі, того часу, скільки є темної ночі,
(Хоч Пилат знав, що повернеться панське милосердя),
Вирізали бастион за рікою з потужною силою.
Отож дуже тихо переправилися і довели те,
Що кількасот піхоти — це замало у цьому дуже поганому моменті.
Гармати ж не могли вивести, то набили їх камінням,
Через це був пан (...) аж страх панський у черні,
Сто тисяч крикнуло разом з гуком самопалів,
Зрадливо стріляючи, вони хотіли взяти в свої пута пана і лехів.
Але коли їм взаємно дали вогню з королівських шанців і рушниць,
Також із потужних гетьманських гармат, які не шкодували свого рота,
Коли вся іноземна піхота та різні з кіннотою

Рушили на підмогу із свого боку з вояцтвом,
Тоді можна було б збирати голки від вогню з вогнепальної зброї;
Від страшного громового звуку вважай уже дрижить земля,
Захмарився місяць від диму, а ясних зір вже й не видно,
Лилася кров, лежав труп покотом і душі покидали тіла,
Від гарматних ядер і каміння летіло галуззя з дерев,
Кипіла вода, а козацьке ім'я топилося в болоті.
Дивно, що козаки впали на землю, коли на них летіли ядра,
А потім одночасно вискочивши із своїх ямок, почали тікати до табору.
Не один сотник, коли його було спіймано, визнавав паніку у своїх,
Бо дивлячись на пана, розумів, що це король і дійсний пан,
Вони шкодували, що певний час воювали проти пана,
Радилися, якби звідси вислизнути і вирватися;
Врешті, побачивши, що на них падає кров невинних овець,
«Ми згадали, — каже один другому, — що король
Хотів наш табір, рукою збудований і окопаний, розвалити,
А свій табір у цих місцях за три дні поставити, і, хвалити
Свого Бога, поставив із Річчю Посполитою костьол
На знак подяки Богу за таку пам'ятну видатну перемогу.

Арк. 32 зв.

Ходімо ж до Пилата, просячи про найліпшу сторожу,
Щоб ми потужніше зміцнили вали та переправи,
Щоб король не встав зі своєю потугою і не добився свого,
Щоб не сталися через це ще гірші речі, ніж перед тим».
Котрим Пилат сказав: «Не тільки беріть сторожу, але й самі пильнуйте,
І як знаєте, найліпше чиніть.
Але бачу, що Бой і святі ставали на боці пана;
Дай Боже, щоб вони не вчинили ярмарку на нашому волоссі».
Почувши таке, вони запідозрили і зраді Джеджалія — Пилата
І гетьманом обрали Богуна-Фарисея.
Цей, прагнучи добре впоратися із своїми обов'язками, до переправи
Поїхав із парою гарматок, щоб там їх поставити, щоб не було паніки.
А в цей час Плоцьке воєводство проходило полками перед королем,
Прагнучи йому презентуватися, а чернь як крикне:
«Отож король, незважаючи на біль, йде.
Видно він воскрес, хоче йти до нас!», тому тікає і Богун,
Закликає до цього спочатку тихеньким, а потім сильнішим голосом.
Тоді все, що живо, і кінний, і піший, почали тікати,
Всі разом мали швидко бігти до переправи,
Кидаючи до багнистої ріки сукні, цінності, срібло і гроші,
Навіть і те, що мали найдорожчого, кидали у тому безладді,
І не тільки кіньми та бидлом три переправи загатили,
Але и власними шкурами та тілами воду зупинили.

Бо хто впав і топився, то звідти вже не вийшов,
Бо тут же один другого, давив, наступаючи йому на голову;
Кількадесят тисяч коней, мчачи галопом, вкрили поле,
А інші коні на переправах тиснулися, давили людей.
Лянцкоронський, бачачи, що рвонула вся потуга,
Зякався, щоб вона не знищила його життя та інших вояків.
Він зразу кинувся до своїх у певний кут, у безпечніший бік,
А козаки як тікали, так і далі тікали у цей час.
У цей час він міг пригадати собі слова князя Єремії.
Але коли Плоцького воеводства авангард йшов тоді до польського табору,
Презентуючися перед королем, тоді зразу пан наказав,
Щоб лех випробував (?) шаблею на ворожих шиях;
Тоді і Лянцкоронський у цей час поправив свою славу,
Бо все військо кинулося, щоб кожен вбив свого:
«Тарарум, рарарум, тарарантанта», «пук-пук» — до коней,
Не був би я жовніром, коли б не кинувся до своєї зброї.
Вояки сиплються з королівського табору, як бджоли з вулика,
А кіннотник вслід за ним переправляється,
Рубаючи, б'ючи, а другий зараз на підмогу йде.
Звідусіль великий шум, знов розпалюється незмірна охота
І все більше танцює по лобах та шиях Марсова робота

Арк. 33.

Однак лехам заважає, а не помагає земля, розбита
Кінським копитом, важко (...) леху пройти (?),
Через це козацька кіннота і з панського милосердя,
А не менш і через погані переправи та польську обережність
Втікає з меншою шкодою; піший же козак є розпорошеним,
Він мусив гинути мужньо (?). від стріляючих (?);
Одна ж ватага у кількасот душ страшний опір
Почала чинити, незважаючи на те, що великий гетьман свош словом,
Виявляючи у цьому милосердя, хотів подарувати їм життя.
Але вони не хотіли прийняти жодного способу відступу,
Поки разом не наступила маса піхоти и кінноти
І силою їх вважай побивши доценту, звалила їх.
Був один також відважний, котрий вже не хотів дати взяти себе у воді,
А хто тільки до нього їхав човном, діставав по бороді,
І хто хотів швидко вбити чи хоч ухопити його,
Швидко зазнавав невдачі (?), а потім тікав до своїх (?).
Ця комедія тривала довгий час,
На цей фарс було мило дивитися пану та іншим;
Врешті знайшовся один цеханов'янин, людина непогамованої спраги,
І той козак мусив бути поконаним через його відвагу.
Було постійно у ті дні достатньо фарсів
По лісах, лозах, хебтаках, бур'янах, але вже не милих,

Бо до самого Старого Костянтинова у напрямку до України
І далі, скрізь валялася козацька голова.
У цей тяжкий час сказав Господь пану: «Сядь по правиці,
Зволь велике (?) (...) від поганської та козацької лівиці!
Доки не покладу твоїх ворогів тобі під ноги,
Нагостри меч та йди в Україну, струсни бунтівничим лежбищем!».
А святий Петро з Павлом (...) козачок, під цим Берестечком
Отримуй з милосердям по голові і хребті гострим мечем,
Скоро спізнаєшся із своїм Хмелем, захмелять і тебе,
Коли пан із своїми вояками поставить тут з такого приводу костьол,
Щоб подякувати Богу за добродійство, жалюючи за гріхи,
Бо так чинили і їхні предки, не жартуючи з цим.
Тому святий Войцех і святий Станіслав взяли кропило,
А святий Яцек, благословенний Костка, теж тут були з молитвою,
Як і інші польські покровителі, прагнучи освятити це місце,
Щоб оборонити його, щоб привабити християнських овець,
Даючи благословення самому пану з поспольством,
Щоб вони йшли в Україну, вже не роз'єднуючися.
Тут святий Флоріан, святий Єжі і святий Мартин
Почали в кавалькаді гасати перед Господом, а Фома взятий,
Знав правду із тріумфальною короговою, Яцек же до слова (?)

Арк. 33 зв.

Як капелан, бо добре знав Київ,
Ніж ці (?), тут почала (...) посполитого рушення голова,
Сандомирський підчаший проводив справу, незгідна мова,
Вони ніяк не дали вести себе в Україну,
І як і інші схиляли до цього і пана.
Великополяни не швидко прийшли, так, як звикли,
Щоправда порядно та нерозсудливо, що підуть (?), потім втихли;
Чинячи добрий приклад, відправили повітових,
До чого всі схилюлися і вернулися назад з паном,
Котрий через це дуже засмутився і ледве не з плачем
Відправив гетьманів в Україну з немилим присмаком,
Бо це не було на руку Речі Посполитій,
Йшло не на шкоду, а на радість козацтву та поганству.
Через це хан прислав з невідником з-під Костянтинова листа
До короля: «Хоч Бог дав тобі цього разу щастя, але знаю, що ти
Власною персоною не підеш далі, леви (?) пам'ятає цього місця (?);
Давай знову помірємося силою, зійдемося у широкому полі
І ти невдовзі переконаєшся, на що здатний татарин і що йому болить;
А ми добре знаємо, чого варті твої лехи і що ти чиниш поволі».
Нижче писар цього листа бив чолом королеві:
«Хоч хан погрожує, але вір мені, що він, ніби тхір, їсть і п'є, трясучись від страху.
Це бачу (?), «каже, королеві і всім, хто читав листа.

Було з чого сміятися, казав один другому,
Бачать святі Божі, що дерева лехів тримаються,
Що лехи не тільки добрих відомих людей, але й Божих святих не слухають,
То тут же обізвася святий Єжі: «Коли так, то волиш до козаків,
Які коли обіцяють, то виконують (??), ніж до поляків.
(Русь) не тільки мене, але і мій день особливо ревно відзначають,
Набоженством, вшановують і гарматами, рушницями та кіньми.
Лехи ж обіцяють так, як той іноземний жовнір,
Котрий, коли йшов на війну, то дав обітницю поставити там свічку
Святому Миколаю таку завбільшки, як великий коцьол у Барі.
Коли ж йому хтось сказав, що це немислима річ і за це будеш покараний,
Той жовнір відповідав, вдаривши у ці ж цитри:
«Аби лиш мені тепер це вчинив святий,
Щоб я був живим-здоровим (...), ото ж у цьому я не прогадаю».
Отак і поляки, коли на них впала тяжка година, то обіцяють Богу виправитися,
Так само і святим; а коли небезпека минає, то знову діють по-старому погано.
Нехай дякують Богу з королем, завдяки яким
Отримали перемогу, б'ючи в груди за свої тяжкі гріхи і провини,
Та набрали у полон дуже багато значних татар і козаків
І доценту увесь табір різні вояки пограбували,
Захопили великі та малі гармати із їхніми набоями,
Із всякою амуніцією: порох, ядра, заступи, мотики та інше необхідне.
Тоді було взято багатий каламар і шкатулу Хмельницького,
У котрій були листи від різних монархів, від хана і турецького султана,
Арк. 34.

Соболина оксамитна ферязь із дорогими гудзиками,
Коштовний анджар із щирого золота, наче музами зроблений;
Блискуча шабля, всіяна дорогоцінним камінням,
із майстерно зробленими піхвами,
Яка була прислана у славі від єрусалимського патріарха
Із благословенням на війну, розпочату проти поляків;
Також і шабля від константинопольського патріарха,
піднесена з тим же благословенням,
Разом з багатими подарунками для привернення (?) щастя і подальших успіхів.
Дасть колись Бог вийти з поганського нещастя,
З бусурманської пашеки через такого християнина,
Дивлячись через шпарини (?), хоч і взяв собі за брата поганина.
Але Господь Бог не допустив до цього, бо одного посла було забито,
При котрому були церковні речі, срібні ліхтарі, а другого посла було
Взято живцем разом з двома великими срібними чашами та іншими речами,
З дорогоцінним хрестом та дорогими (мистецькими) речами.
Тоді товариство, пахолки, гайдуки, жолдаки, жовнірство
Дуже багато набрало здобичі і дорогої, не якогось блазеньства.
Тільки один вхопив близько двох тисяч червоних золотих,

А другий — дванадцять сот, третій — кількасот; можна й більше таких назвати,
У яких опинилася діжка талярів та іншої різної монети,
Яка мала йти на задовільнення татар, на їхній розгардіяш.
Вже й не згадую, як пахолок Туліновського вхопив.[...]»

БПАН. — ВР. — № 1275. — Арк. 24 — 34. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Берестейська битва 1651 року очима її учасника // Пам'ять століть. — 2001. — № 2. — С. 28-69.

№ 257

1651, осінь-Уривок з «Віршованої хроніки»

«[... **R.1651. Powietrze straszne w Podolu.**
Ale to dziwna, gdy w ten raz konno, pieszo od Mohylowa
Przypadała w kilku set, kilkadziesiąt łewenecka głowa,
Bijąc, zabierając, biorąc według zwyczaju różne fanty,
Na ostatek zdzierając zapowietrzzone z trupów dranty,
Że im to nie wadziło, tylko w wodzie jakiej plukali,
Albo też na płotach, drewnach na wietrze powiezczałi.
A z ludzi inszych powszechno pospolstwa, aby żartem
Wnet zarażony został, jakoby też poigrał z czartem,
Raczej tylko moc Boga Najwyższego zatłumiła
Z Maryą Panną z świętymi płaszczem, miłosierdzna okryła,
Drżał każdy, by też animuszowaty, bo śmierć starła rogi,
Bawił się puszcza, zażył konceptu, gdy służyli nogi,
Łecz dziś jutro nie wyslizność się przyjdzie widze i nasza
Ty, Jezu z Matką swą nie opuszczaj, niech będzie litość wasza [...]

БПАН. — ВР. — № 1275. — Арк. 39-а.

Переклад

«[... **P.1651. Жахлива пошесть у Поділі.**
Але це дивно, коли у той час кінно, пішо з Могилева
Приходила по кількасот, кількадесят левенецька голова,
Б'ючи, забираючи, беручи згідно з [своїм] звичаєм різні цінності,
Врешті здаючи з трупів заражене дрантя,
Але це їм не шкодило, тільки у якійсь воді полоскали,
Або теж на парканах, деревах провітрювали.
А з інших людей звичайного простолюду, аби жартом
Зразу став зараженим, ніби теж пограв з чортом,
Швидше тільки сила Найвищого Бога заглушила
З Дівою Марією з святими плащом милосердна вкрила,
Дрижав кожен, хоч би й відважний, бо смерть стерла роги,
Сидів у пуші, задумав, щоб втекти,
Але сьогодні – завтра прийде видно й наша поразка;
Ти, Ісус з Своєю Матір'ю не покидай, нехай буде милість ваша[...]

№ 258

Друга половина XVIII ст. — Уривок з подорожного щоденника князя С. Понятовського, генерал-лейтенанта коронних військ
„Beresteczko. Miasteczko na Wołyniu nad rzeczką Styrem. Pod tym miasteczkiem sławne było zwycięstwo króla Jan Kazimierza nad kozakami i chłopstwem, od Chmielnickiego zbuntowanemi, a od tatarów posiłkowanemi w roku 1651.”¹⁾

Переклад

Берестечко. Містечко на Волині над річкою Стир. Під цим містечком у 1651 році була слава звитяга короля Яна Казимира над козаками і селянством, збунтованими Хмельницьким, а татарами підтриманими.

ДА у Кракові. — Ф. «Архів А.Грабовського». — № Е.109. — С. 651. — Копія XIX ст.

№ 259

**Перша половина XIX ст. — Фрагмент з “Хроніки міста Львова”
Д. Зубрицького**

«[...]1651 — Нові райці-Станіслав Крщоновський, Ян Єльонек, доктор медицини Йоган Вольфович.

Козацька війна тривала. Король з посполитим рушенням пішов назустріч Хмельницькому і, підійшовши зі своїми силами під Сокаль, вислав з трьома хоругвами обер-лейтенанта Криштофа Гродзіцького комендантом до Львова. Дня 22 травня він видав рескрипт містові, щоб воно під загрозою суворого покарання і штрафу виплатило цьому комендантові три тисячі золотих, хоча, як відомо з попередніх років, місто дуже потерпіло і було в боргах (кн. 1060, с. 293). До цього часу в місті командували лише бурмістри, а відтепер тут майже постійно перебувала військова залога Речі Посполитої і королівський комендант, що стало для міста новим джерелом утисків. Похід цього року був щасливим для короля, він здобув блискучу перемогу під Берестечком і, повертаючись з кампанії, через хворобу якийсь час провів у Львові.[...]

Діонісій Зубрицький. Хроніка міста Львова. // Дзвін. — 2001. — № 4. — С. 121–122).

---

¹ Тут подано покликання на хроніку В. Коховського.

Регести

№ 1

1650, січня 3. — Регест листу кримського візира Сефер Казі-аги до коронного канцлера Єжі Оссолінського

Говориться про приїзд козацьких послів і їхні скарги.

АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Татарський відділ. — № 62/5. — Оригінал.

№ 2

1650, січня 20. — Регест універсалу короля Яна Казимира Богоявленському братському монастирю у Києві

Монастир занепадає з різних причин, особливо дві церкви: кам'яна (свв. Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Золотоустого) і дерев'яна, стара церква Воздвиження Чесного Хреста, яка при київській міській брамі. Треба їх приєднати до Братського монастиря. Гізель, ігумен Братського монастиря, «котрого знають наші пани рада..., біглий в науках».

ЦДІАК. — Ф. 51. — Оп. 1. — № 50. — Тогочасна копія.

№ 3

1650, січня 20. — Варшава. — Універсал коронного канцлера Є. Оссолінського до міщан Богуславського староства

Дає наказ своєму наміснику пану Станіславу Горському, спеціально посланому в Богуслав, щоб міщани віддавали належне послушенство. Дехто не хоче цього чинити, треба, щоб схилив їх до цього.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 46. — Фотокопія. Оригінал зберігається у ДА у Кракові. Ф. «Архів Потоцьких». Копія «з тек Підгорецьких».

№ 4-5

1650, лютого 17. — Регест новини з Волині або листу невідомого польського шляхтича до невідомого

Є другий лист з Києва, де повідомляють, що п. київський воєвода не міг застати Хмельницького тому, що той з військом мав йти до Криму, (прямуючи) до кизилбашів, вибравши з кожного полку по кількасот, це військо має стояти у Полтаві. Інші пишуть, що полковники не хочуть дозволити, щоб Хмельницький йшов з цим військом. П. воєвода думає, щоб не було гірше, не знаючи як заспокоїти цей селянський бунт у відсутності Хмельницького, однак послав до нього, думаючи, що ще його застане. Заради Бога просить, щоб військо пішло за Случ, щоб стало між Случчю й Дніпром, де бунти відновлюються, переможе нас селянство, якщо там військо швидко не допоможе.

Князь руський воєвода пише, що не знає як військо рушити і не має для цього способу, коли їм ще не заплачено. Поїхав туди воєвода до Києва, пославши вперед до Хмельницького.

P.S. На Задніпрю спокійно і шляхта в домах живе або ще як гості.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 73–74. — Тогочасна копія.

№ 6

1650, лютого 24. — Регест фрагменту інвентаря замку в Межирічі

«Місто внівеч спалено, також і замок; це місто, замок навколо оточене потужним валом; до котрого міста дві брами в'їздних мурованих».

ДА в Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 118. — С. 37. — Оригінал (?).

№ 7

1650, після 17 квітня. — Регест листу А. Киселя до короля Яна Казимира

Мова йде про Швецію. З кримцями і Чигирином мир. Селян за бунти карано смертю.

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 297–298. — Тогочасна копія.

№ 8

1650, січень. — Київ. — Регест листу А. Киселя до короля Яна Казимира

Мова йде про козацьку раду у Києві, де була вся старшина. »На Запорожжю вже був інший гетьман, якийсь Худолій (Chadoli) відізвався і підніс бунт проти Хмельницького, була вже чернь зменшена». Чернецька рада прислала до Киселя, що він не може бачитися з Хмельницьким. Хвилювання у Києві і Переяславі. 4 дня гетьман з козаками прибули до Киселя в замок, але козацька піхота оточила замок. Хмельницький наказав татарам розігнати бунт і кількадесят кінних татар це зробили. На другий день він сказав, що не буде вести переговори і не пустить шляхту до маєтностей. Універсали розіслав, щоб де «мав би виникнути бунт, тих на смерть карали». Ті, які в Кальнику бунтували і вбили пана Лащевського, стратили у Києві перед Киселем.

*Ч. — ВР. — № 1657. — С. 297. — Тогочасна копія. Другий список зберігається:
Ч. — ВР. — № 378. — С. 640–641 під датою 23.03.1649 р.*

№ 9

1650, січня 2 — квітня 2. — Москва. — Справа про приїзд у Москву польського гінця Лукаша Бялобжеського із скаргою

Лист Яна Храповицького, дорогобузького каштеляна до царя Олексія Михайловича від 2.04.1650 р. (з Дорогобужа).

Наказ про зустріч посла, зокрема дізнатися у нього «что у них н[ы]не в Полше и в Литве делаетца [...]какие розни [...] запорожские черкасы с

поляки помирилися и на которых статьях помирилися. И хто у них Полше гетманы учинены и прежние гетманы Потоцкой и Калиновской ис Крыму свободены ли».

Лист Яна Казимира до царя Олексія Михайловича 19.01. 1650 р. (з Варшави) «прошлое [...] время черкасы случася с татары многие сделали разоренья в великих гсдрствах н[а]ших[. ..] в смутное время [...] поташи и смолчюги московские порубежные люди[...] без числа забрали». Наводиться реєстр осіб, яким завдано шкоди.

РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 6. — 1650 р. — № 6. — Арк. 1–60. — Оригінал.

№ 10

1650, лютий. — Переклад листа воєводи́ча Михайла Петрашка до царя Олексія

Лист привіз чернець Іоаннікій. Автор просить дозволу женитися на царській сестрі.

РДАДА. — Ф. 68. — Оп. 1. — 1650 р. — № 1.

№ 11

1650, березня 8. — Кам'янець-Подільський. — Регест листу подільського судді Лукаша-Казимира М'ясківського до невідомого

Цими днями послі Хмельницького мали аудієнцію у молдавського господаря. «То теж пише, що селяни табором йдуть між Прутом і Дністром через Молдавську землю на Могилів». «Хмельницький вже після виходу й. м. п. краківського кілька разів посилав до хана і скаржився на недотримання слова», і на підхід німців, просив про допомогу. «Хмельницький не тільки до Криму посилав послів», просячи допомогу, але й «до Ракоці на погибель нашої вітчизни». Цей хоче привести шведів, умислив знати цими часами. «Старший Ракоці не думає про польське королівство, ні про жодне, задовольняючися семигородським». «Сігізмунда, свого молодшого брата, хоче посадити на польському королівстві, а потім через шлюб з шведською королевою встановити союз з шведами в імперії проти австрійського дому і католицьку релігію цим же доценту знести. (...)»* Хмельницький перед Ракоці і господарями, що вже зрозумів і покірними листами до к. м. і покірним в усьому дозволом спокушає (?) миром, щоб своїми молодцями через зиму (...)»* потім (...)»* він сам з татарами хоче увійти вглиб у Велику Польщу тому, що чим глибше зайде, тим йому більше війська з селян щодня буде прибувати. Обіцяє для Ракоці сто тисяч і взяти Краків, щоб коронувати його. А шведам хоче послати козаків, для того (?) хоче дати війну від Пруссії». Сам буде польським королем. Додає й те, що хан з ордами такий же уклав союз із козаками.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 75–76. — Тогочасна копія.

№ 12

1650, березня 5. — Люблін. — Пункти від конфедератів.

Війську корсунському, як жовтоводському і кодацькому, котре з полону висталося і повернулось до рідних порогів, щоб їм за цей час, коли вони були в тюрмі до того часу, коли вони вишли з неволі, був виплачений жолд. А тим, що й досі перебувають у поганських руках, щоб їм була визнана служба за два роки. Збарзькому війську за відважні діла, за оборону при штурмах, мають бути виплачені гроші. Особливі гроші щоб були сплачені пораненим. Зборівському війську принаймні щоб була одна чверть (кварта) дарована тим, які при боці короля залишались так, як і кам'янецьким жовнірам. Також певна сума щоб була дана пораненим іноземного полку, щоб вони були задовільнені як збарзькі, так і зборівські жовніри.

Ч. — ВР. — № 1657. — Арк. 131. — Тогочасна копія.

№ 13

1650, березня 13. — Кам'янець-Подільський. — Регест новини і листу львівського підкоморія М'ясківського до сина Анджея

Після того листа починаю новий. Знову селянське повстання, що їх «кілька тисяч вкупі був з Крисою і з Нечаєм ..., заснували залого у Шаргороді з дозволу Хмеля». Цими днями на минулому тижні лист в. м. прийшов (?). Посол від Хмельницького до Ракоці. Подаю лист львівського підкоморія:

17 березня писав на сейм від Дніпра, від Києва. І цей мій лист підтверджує, що Хмельницький і хан під Зборовом нас не жалів «вже був би нам настав кінець і збаражці пропали б». «На Ракоці (...)» імператора з шведами вести переговори». «Ліпше було хану на його лист відписати після Корсунської битви», дати упоминки до Криму, ніж тепер після Зборівської, наполовину програній битві, з соромом і великою ганьбою відкупатися.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 77–78. — Тогочасна копія.

№ 14

1650, березня 27 — квітня 10. — Москва. — Справа про приїзд з Криму на Валуйки перекладача Микити Осипова, перебування його і повернення до Москви

27 березня (за ст.ст.) М.Осипов приїхав на Валуйки (перед тим він був у Криму разом з послами Г. Волковим і Д. Огарковим). Прислав відписку послів, де говорилось про те, що калга — солтан Крим Гірей і нурадин-солтан Кази-Гірей пішли з іншими до Перекопу нібито для укріплення міст «от Чернова моря да другова, да Гнилова моря». Приходять російські і «литовські» полоняники, говорять, що татари хочуть напасти на міста на російському кордоні.

10.04.1650 р. прибув у Посольський приказ М. Осипов і уродженець м. Ливни Наумко Микифоров і сказали: їх відпустили послы 11.03.1650 р. З ними були ще 3 душі гінців від нурадин-солтана; 40 ханських кречетників,

«ястребници», арбачій і 6 душ від послів. 28.03.1650 р. виїхали з Валуйок на Москву, а кримці залишилися у Валуйках. Б. Хмельницький з ханом, калгою і нурадином «ссылается безперестанно и во всем царю и калге и нурадину послушен». В цю зиму хан звелів Хмельницькому йти на донських козаків, «но гетман де писал, что ему самому итти и войска своего на донских казаков послать нелзя, потому что гетман Вишневецкой войска еще не распустил и он Хмелницкой от него опасаетца». Був чауш з Туреччини, котрий привіз грамоту, якою хану дозволялося йти війною куди хоче. Татари бояться поляків, у Перекопі чистять старий рів. Кримські татари хочуть з козаками йти на донських козаків взимку, а влітку не хочуть, бо влітку їх не взяти. Про Зборівський договір, про те, що король мав заплатити данину, а в заложниках присланий сокальський староста. Тепер до Криму присланий Бечинський з 40000 зл. і взяв сокальського старосту, його відпустили татари. Потоцький і Калиновський, за котрих вимагали 30 000 зл., а за інших — 40 000, відпущені у Польщу у Пилипів піст, а син Потоцького залишився у Криму, поки 40 000 привезуть. За Калиновського хочуть 70 000 зл. Він сидить у вежі, у «Жидовском городке». У Криму багато «литовських полонянників», «из Литвы их ссыкают безпрестанно». Молодих полонених продають на каторги, а жінок — у замок. Хліб дешевий у Криму: 20 алтин жито без гривни, 10 алтин — пшениця, 20 алтин-ячмінь.

РДАДА. — Ф.123. — Оп.1. — 1650 р. — № 6. — Арк. 1–16. — Оригінал.

№ 15

**1650, березня 31. — Кобрин. — Регест листу подільського судді
Л. К. М'ясківського до невідомого**

У Києві у небезпеці пан київський воєвода. За Дніпро дозволено посилати тільки намісників руської релігії.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С.81. — Тогочасна копія.

№ 16

**1650, березня 31. — Кобрин. — Регест листу переславського підстоля
київського войськового Божецького до невідомого**

Переяславські міщани підбурили певних полковників і самого гетьмана, щоб там не було змін, про що мені п. гетьман сказав, і хоча б це афектували, не обіцяє (...) * ставити. Дякуємо Господу Богу, що нас з безпеки збавив.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С.82. — Тогочасна копія.

№ 17

**1650, до квітня 1. — Регест листу невідомого польського шляхтича
до невідомого**

Й. м. п. Жечицький прихав. З Варшави то принесли, що начебто «мав Хмельницький з усім військом обернутися або до Москви, або під Вільно, Нечая тут залишивши на заслону, з котрим його мосьть пан брацлавський воєвода мав мати

якусь щасливу сутичку, але знати, що це не підтверджується, бо це непевні речі». Пан сандомирський призначений послом до Москви, до Туреччини посла не буде.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 224. — Тогочасна копія.

№ 18

1650, квітня 21. — Кам'янець-Подільський. — Регест новини.

Минулої ночі о 5-й годині земля й скелі сильно тряслися так довго, що можна було сім разів «Отче наш» прочитати, Я зрозумів зразу, що це землетрус, бо ліжко зі мною рухалося. Ці німці, котрі в Барі, знову схвилювали «всю Україну Дністрову і Бузьку, після немилосердного грабунку наших сіл, вже і вони до купи до зброї вдаються, вже до(...)» містечка п. барського воєводи прийшло 10 хоругв і всіх підданих [відмовляють] від послушенства, плуги й з полів зганяють, щоб панам не орали. То наслідок [дій] іноземців і поганих порад.

P.S. «У Києві на теперішньому з'їзді доминалися козаки ще певних твердих пунктів, відклав їх п. воєвода до святків і на той час мають знову зібратися. Подністрияни не жадають суду щодо панів».

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 82. — Тогочасна копія.

№ 19

1650, квітня 22. — Регест листу Яна Петра Опалінського до брата, великого маршалка Лукаша Опалінського

Новини про, що конфлікт шведів з московітами; шведського посла з царського наказу було побито. Про це двічі писалось королю. Хмельницький був у п. київського воєводи, де говорить про мир, якщо тільки Річ Посполита його дотримає. Венеціанці доценту розгромили турків на морі.

Ч. — ВР. — № 1645. — С. 576. — Тогочасна копія.

№ 20

1650, квітня 25. — Насташка. — Регест розписки Зеленського за отримання зерна від шляхтича Троцького

Передо мною Иваном Соленченком, отаманом городовим новоселицким, при бытности товаришов, козаков Войска й. к. м. Запорозкого, пана Григория Глотини (?) и Лавріна Григорієвича, Устина (?) Задолинного, Хведора Савчанського, Гаврили Грибарського при бытности пана войта Хаценка и інших людей добрих и віри годних пана его мости Зеленского с одной стороны, а пана Петровского (?) с другою, в той справі, иж часу прошлого пред «часом замешаня з допущеня Б[о]зкого» пану Троцькому побрал жито, молоченое и немолоченое, и орчик землі. Погодили пані Троцькая і діти ее.

Подписи:

сне прошоный

Григорий Байтола, писар новоселицкий

ЦДІАУК. — Ф. 221. — Оп.1. — № 184. — Копія.

№ 21

1650, квітня 29. — Кам'янець-Подільський. — Регест новини

Дуже на нас селяни воюють, знищили решту моєї худоби, вночі напавши до Копайгородка, де були селяни з інших сіл зібралися, все добро забрали і сорочки з жінок здерли. Ці їх напади й розбої вистрашили підданих з навколишніх сіл і поселень на Україну. Безперечно війна буде.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 82. — Тогочасна копія.

№ 22

1650, кінець квітня. — Регест листу А. Киселя до короля Яна Казимира

У квітню неділю прийшов лист. Є відомості про зносини московитів зі шведами і козаками, що є небезпечно для Речі Посполитої. У московитів і козаків одна віра, тому “я завжди боявся цієї ліги більше, ніж татарської”, але сподіваюсь, що Бог цього не допустить. “До того ж козаки, котрі диригують цим натовпом, добре спілкуються з московітами, а московіти з ними. Однак не думаю, що Хмельницький, котрий виконав присягу на підданство, діставши всякі бенефіції, зичивши бути [вірним] вашій королівській мості, моєму милостивому пану, хоч він був від інших титулований, мав би кинутись на це”.

Мова йде про переговори з Хмельницьким, на яких я добиваюсь, щоб він не взяв гору. Я дістав відомість, що московський гонець вирушив до нього. Мій колега, пан київський, взявши понад 10 моїх волохів, їде від мене цугом аж до Чигирини. Мова йде і про царське посольство на чолі з Пушкіним до Польщі: “насамперед це субтельний чоловік Пушкін”, треба з ним обережно поводитись, прийняти якнайліпше, але затримати до того часу, коли Хмельницький прийме рішення. Затримати ж під тим приводом, що “пана київського воеводу, через якого всі трактати і кордони ухвалені” зволив ваша королівська мость послати (в посольство). Як тільки цей лист дійде до вашої королівської мості, то свіжою поштою зволь написати до мене і до Хмельницького у той сенс, що вже ваша королівська мость зволиш покласти на мене і на Хмельницького цілковите заспокоєння України.

БЧ. — ВР. — № 402. — С. 5–11. — Оригінал (?). Опубліковано: Мицик Ю. А. З листування Адама Киселя // Journal of Ukrainian Studies. 2008-2009. — V. 33-34. — С. 351-361.

№ 23

1650, кінець квітня. — Регест листу О.Конецпольського до короля Яна Казимира

У цвітню неділю прийшов лист, з котрого видно, що московіти мають зв'язок з шведами і з нашими. Можливі небезпеки. Можливо, що будуть разом Чигирин і кримці, з якими [татарами] у Порти «один рід, одна релігія, я завжди більше, ніж татарської, боявся цієї ліги». Сподіваюсь, що Бог цього не

допустить. «До того ж козаки, котрі диригують цим натовпом [...], зв'язуються з Москвою і Москва з ними.» Не думаю, щоб Хмельницького, який виконавши присягу на підданство, отримавши всякі бенефіції, паном бути в. к. м., хоч був від інших спокушений, мав кинутися на це. Про переговори з Хмельницьким «якщо б він з цим відкриється, чи ні, щоб швидше не брав верху». Але коли я взяв відомість, що московський гінець посланий до нього, то повірив (?). Мій колега, пан київський, взявши понад десять моїх молдаван, виїхав від мене цугами аж до Чигирини. Поради щодо Москви «насамперед то чоловік субтельний Пушкін», треба з ним обережно, якнайліпше вести переговори. Як буде дана резолюція від Хмельницького, то затримати його.

Як тільки цей лист дійде до в. к. м., зволь свіжою поштою написати до мене і до Хмельницького у той сенс, що вже в. к. м. на мене і на Хмельницького зволиш пустити цілковите заспокоєння України.

Ч. — ВР. — № 402. — С. 5–9. — Тогочасна копія.

№ 24

1650, травня 2. — Варшава. — Регест листу Яна Петра Опалінського до брата, великого маршалка Лукаша Опалінського Гетьмани Потоцький, Калиновський та інші випущені з кримської неволі.

Ч. — ВР. — № 1645. — С. 576. — Тогочасна копія.

№ 25

1650, травня 6. — Москва. — Справа про приїзд у Москву Галицького повіту Спаського монастиря соборного старця Марка для «испрошення милостыни»

Відписка про прибуття старця в Путивль. Відпуст. Дати подорожню чарку і провести з людьми до Києва

РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 6. — 1650 р. — № 6-а. — Оригінал.

№ 26

1650, травня 6. — Кам'янець-Подільський. — Регест листу Войцеха Бечинського до львівського підкоморія

Польські війська стали в Кам'янці. Тут на молдавському кордоні бидгоський староста і пан збараський.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 85. — Тогочасна копія.

№ 27

1650, травня 6. — Варшава. — Регест листу «конфідента» до «одного з сенаторів»

«Повідомляю, що всі сумніваються у тому, щоб скоро мир мир настав, бо звідусіль доносять перестороги, що неприятель фортифікується, з'єднується з ордою, артилерію переправив на цей бік Дніпра. Король послав до різних сенаторів про іноземного війська. З цією ж думкою київський воевода слабку

надію покладає на комісію, бачачи запеклість цього селянства і радячи, щоб при повторному початку переговорів стали війська як найбільше. І щоб було готовим посполите рушене. Можливо свої рецепти (перемир'я?) мали й козаки, крім Запорожжя. Сам Хмельницький хоче понад десять коней забрати (?).

Сьогодні сюди приїхав посланець й. к. м. і пана обозного, котрий пише про визволення й. м. п. краківського і що він певно є в Яссах, а потім до нас обіцяє прибути. Цей же приніс лист від його м.п. польного гетьмана з в'язниці, де дає знати, що хан готується до нас у похід з усією ордою. Пише також як тяжко у в'язниці, сильний голод терплять ув'язнені.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 15. — С. 1. — Мікрофільм. Оригінал зберігається у ДА у Гданську. — Ф. Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/129.

№ 28

1650, травень. — Бахчисарай. — Лист кримського хана Іслам-Гірея III до короля Яна-Казимира (регест)

Сюди прибув Бечинський з листом. Ми йому послали деякі речі, а вам посилаємо Мустафу-агу. Якщо дехто говорить вам про запорозьких козаків щось погане, то не звольте їх слухати, бо «козацький народ — це наші слуги і піддані».

НБ у Варшаві. — ВМ. — № 3163. — Арк. 198–200. Тогочасна копія.

№ 29

1650, травня 9. — Варшава. — Регест новини

Молодий п. Оссолінський «запросив до себе козаків, татарів і московітів; татари з козаками почали між собою сваритися, що ви є селяни, а наш хан — брат польського короля і ми відступимо від вас.» Після словесної перепалки дійшло між ними до шабель. Московіти, не чекаючи, повтікали. Московський гонець примчав до послів з новиною, що дочка їхнього володаря народила, але гонець швидше приїхав шпигувати, що тут з нами діється.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 91. — Тогочасна копія.

№ 30

Після 1650, травня 13. — Відповідь короля Яна Казимира на супліку інструкції Війська Запорізького, дану у Варшаві 13 травня 1650

Посли Війська Запорізького про вірність королю говорили, а король запевнив їх у своїй милості та протекції. Король обіцяв ствердити договір, укладений під Зборовом.» О. київський митрополит мав розмову у присутності їх мм. біскупів і сенаторів і своїх духовних осіб. Король обіцяв контактувати «з уродзоним Богданом Хмельницьким, гетьманом Війська й. к. м. Запорізьким». Київському воєводі наказав король прийти до генерального табору. Київський воєвода залишається з приватною асистенцією. Через цих послів зволив король взяти реєстр Війська Запорізького з підписами і печаткою гетьмана Війська Запорізького, котрий король вдячно приймати буде, однак «у шляхетських добрах у Брацлавському воєводстві чимало вписалося козаків,

на що шляхетський стан тамтешній скаржитися, щоб потім не було якоїсь okazji до труднощів, коли шляхта, тамтешні обивателі, своїми господарствами почнуть займатися; тільки у цьому й. к. м. зволить вимагати коректив, щоб або з шляхетських добр були викреслені козаки, а інші козаки на це місце в містах й. к. м. були вписані, або щоб вже перенеслися з шляхетських добр до міст й. к. м., про що аби гетьман Війська й. к. м. Запорізького пильно старався, чого й. к. м. зволить вимагати.»

Перестерігає, щоб підтримували мир, щоб ніхто з тамтешніх обивателів, які мають маєтності, не важилися їздити з військом. Король сподівається, що гетьман не буде згадувати про кривди, заподіяні Чаплинським, бо під Зборовом отримав милосердя і милість, навзаєм також на вимогу короля Чаплинському пробачив. Треба тримати слово. «Це не є така справа, щоб її знову згадували».

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 415. — Тогочасна копія.

№ 31

1650, травня 15. — Регест листу саноцького підчашого

А. М'ясківського до невідомого

«Пан краківський воєвода дав знати, що козаки дуже беруться до Москви і що просять через послів, але к. й. м. наказав тримати аж поки тут не дочекаються обох гінців з Москви, котрі не будуть аж на св. Яна найшвидше». Військо має тут залишатися аж до св. Яна, як вже виступить до табору, а з королівських і духовних добр гроші мають складати до табору або грошовий податок (?) 6 зл. з лану. «Шведами лякають. Але мир з імператором ще не став, бо іспанець французу (?) не хоче віддати; наша комісія з шведами має бути у Любеку на св. Яна, а друга комісія тут». Король несподівано з'їхав з поля задля таємної ради з сенатом «щодо цих козаків і Москви».

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 91. — Тогочасна копія.

№ 32

1649, травня 16. — Крим. — Регест листу полоненого до невідомої духовної особи у Кам'янці-Подільському

Ханом була дана відправа козацьким послам, на їх настійливе прохання хан послав Шихрим (Szychrym) — мурзу з певною частиною війська, щоб у разі потреби поспішив на допомогу Хмельницькому. Хан наказав ворожити своєму осавулу, яке щастя буде на війні. Дістав відповідь, що проллється стільки крові, що коні будуть ходити у крові по груди. В Бахчисарай справили весілля, хан віддав свою дочку за Шихрим-бея (Szychrym beja).

АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 214 зв. — Копія.

№ 33

1650, травня 24. — Бахчисарай. — Регест листу кримського хана Іслам-Гірея III до Богдана Хмельницького

Ми просили вас про військо. Прошу 5 000 козаків, принаймні 4 000, але не менше 3 000.

АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3036. — С. 422. — Тогочасна копія.

№ 34

1650, червня 4. — Варшава. — Регест листу Яна Петра Опалінського до брата, великого маршалка коронного Лукаша Опалінського
З України пан черкаський староста пише про мир і про те, що Хмельницький послав до хана 9 козаків з королівського наказу.

Ч. — ВР. — № 1645. — С. 584. — Тогочасна копія.

№ 35

1650, червня 14. — Прага (у Варшаві). — Регест листу Яна Петра Опалінського до брата, великого маршалка Лукаша Опалінського
Хан, як ми чули по дорозі, навіть обіцяє цілком відступити від Хмельницького. Але задумує з козаками піти проти турецького султана або на Москву. Король швидше проти турка піде.

Ч. — ВР. — № 1645. — С. 589–590. — Тогочасна копія.

№ 36

1650, червня 17. — З сумаріушу справ, розглянутих на трибуналі Волинського воєводства
«Між паном Садовським, нащадком небіжчика Нестора Садовського, [...] про вбивство його батька і пограбування речей підданими[...]

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 308. — Арк. 17. — Копія.

№ 37

1650 (?), липня 10. — Універсал-привілей короля Речі Посполитої Яна Казимира Чернігову
„[...]Зглянувшись і маючи милосердя над великим нашого прикордонного міста Чернігова через козацьку ребелію спалення і через також їх (міщан) спустошення», щоб місто відбудувати і міщани повернулись «з-за вогню від козаків внівеч обернені», надаю звільнення від всіх публічних і приватних податків, подимних чиншів і т.д.

Нб України ім. Вернадського. — ВР. — № Ф. 1. № 57668. — Копія.

№ 38–39

1650, серпня 29. — Уривок з мови Якуба Закшевського на комісії пасербецькій до пана Анджея Старковецького
“[...]Нещасна Корона Польська, котра вже на Запорозжя перетворюється.[...]”. Нещасні і її сини.

Ч. — ВР. — № 377. — Арк. 370. — Тогочасна копія.

№ 40

1650, вересня 1. Регест листу шляхтича Міхала Леона Геркевича до князя Януша Радзівіла, польного гетьмана литовського
Старатися буде у Вільні п. Кушель (Kuszel) про музик для в. м., зустрів двох: Орловського (його знає п. Калинський, бо з ним бачився у Долкинові), Липського, скрипаля. Вони готові служити в. м.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 4151. — Оригінал.

№ 41-45

**1650, вересня 9 – грудня 18. – Москва. – «Статейний список»
окольного князя Федора Хилкова дяка Івана Никифорова,
які були «на Волуйке для размены»**

У складі посольства «було 20 черкасов», а також 50 козаків. Потім додалося ще 12 «черкасов». Не дійшовши 3 версти до міста Олексієва зустріли окольного Федора Андрійовича Ялоновца (?) і короченців, дітей боярських, були й козаки, «короченские черкасы», які мали бути на царській службі на »посольской розмене» і подали »имен своих списки». Йдеться про цих короченських «черкас» на чолі з отаманом Цигульовим.

РДАДА. – Ф. 123. – Оп.1. – 1650 р. – № 15. – Оригінал.

№ 46

**1650, вересня 15. – Москва. – Справа про повернення з Криму
і приїзд на Валуйки, а звідти – у Москву станичника Данила Потапова
з сотниками, відправлених з Криму російськими послами**

15 вересня 1650 р. (за ст. ст.) приїхав Данило Яковлев, і сказав у «распросе», що з Москви виїхав з татарами 29 червня, 30-о – з Валуйок, 9 липня був у Перекопі. Вів переговори з Сефер Кази-агою.

Данило Потапов сказав, що його відпустили в Москву послы Г. Волков і піддячий Д.Огарков 26 серпня 1650 р. У Валуйки їхав 13 днів. З Валуйок виїхав у Москву 10 вересня. Всього з Криму до Москви їхав три тижні. Був у Криму з перекладачем («толмачем») Онисимом Судаковим. Зустріч в Криму з нурадин-солтаном, переговори. Калга-солтан їхав на Овечі Води і звідти повернувся. Коли їхав у Крим, то зустрів татарина, який сказав, що їде в Запоріжжя до Хмельницького «послано их 30 члвк для того присылал де к ним к ним Хмельницкий, что де по писму их велено ему войско изготовать и у него де войско готово, куда ему велят идти. А войско де у него собрано готовое невеликое и хан послал к Хмельницкому, чтобы он готовился со всеми людьми идти, сам ис сыном на Московское государство, а он де калга готов». Потом Хмельницький прислав, що військо готово і сина пошле, з'їхались татари, а козаки їх чекали на Кальміусі «чаяли де того, что калга с ними пойдет на Дон», але той не пішов й козакам відмовив, бо степ випалений по царському указу і на кордоні люди готові. Прислав до калги Хмельницький «чтоб он калга на Московское гедрство не ходил, он де ему будет не помочник, потому что де из Белгорода присылал к нему боярин князь Борис Александрович Репнин товарища своего Головина з гдревым со многим жалованьем и он де Хмельницкой гдревево жалованье взял и для того на Московское гедрство идти ему нелзе. А будет де идти и добудемся в Литовской земли, потому что недруг их татарской собрався стоит в Каменце Подолском и чают его приходу с воинскими людьми на себя».

Хмельницький відпустив у Литву без «окупу» полоняника пана Балабана, щоб служив хану, як Хмельницький. У Криму казанський татарин Нурмамет, який ходив у Москву. 3 роки тому вийшов з Казані. Він сказав, що татар багато

в Казані й Астрахані й живуть у неволі, їм не дозволяють ставити мечеті, хочуть, щоб кримський хан визволив їх з неволі. Прибули з Астрахані чотири татари, щоб хан їх до себе прийняв. Степ від Перекопу до Дніпра вигорів. Чув, що самозванець (Анкудінов) був у Туреччині, тепер у козаків. »И тот де вор черкасом болшое жалованье сулит, а им, татарам, сулит Казань да Астрахань и пойдет де он с ними ж войною в Московское гсдрство». Хліб дорогий у Криму.

(«Доклад» опублікований за іншим списком у збірнику «Воссодинение Украины с Россией. Документы и материалы». (М., 1953). — Т. 2. — № 139. — С. 330 — Ю. М.)

Виписка з статейного списку Г. Волкова і Д. Огаркова.

У березні 1650 р. говорив вірменин Муратко про відпущення з Криму гетьманів Потоцького і Калиновського і що хан послав послів у Литву Мустафу Чилибея и Кирым-агу.

У квітні 1650 р. прибув з Ак-Кермана до хана Крим-мурза, а з ним запорозькі козаки для того, щоб король не дав їм двох «городков согласно миру» і знову козаки стали проти короля. 18 квітня говорив Маметша послам, що Хмельницький прислав лист до хана, щоб був готовий з військом, бо їм не дали «города» і ждуть приходу на себе козаків. Хмельницький хотів побачитися з ханом у Криму. Тоді хан послав гінця до козаків з відповіддю, щоб Хмельницький приїхав для зустрічі у Перекоп, а калга йде на «черкас» на «дрвню Бестеней», бо вони «учинились непослушны», данини ні йому, ні хану не прислали.

20 квітня «полоняник донской казак Данило татарин» сказав, що хан і калга хочуть йти на Московську державу, а пустили чутку, що «на черкас пойдут».

10 червня литовський полоняник говорив, що він чув від литовського полоняника, котрого водили на «откуп» к запорозьким «черкасом», то чув, що запорожці хочуть прислати до Іслам-Гірея, просячи людей на допомогу і хочуть йти на Польщу війною.

10 липня прибув «человек» Сефер Кази — аги і казав, що Караш-ага казав, що до Хмельницького поїхав «калгин капической кега» і приїхав і сказав, що Хмельницький дає хану 15000 на допомогу, щоб хан і калга йшли війною на Московську державу.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1650 р. — № 19. — Арк. 1–56. — Оригінал.

№ 47

1650, вересня 16. — Клецьк (?). — Регест листу уніатського митрополита Антонія Селяви до литовського підканцлера

Не дуже втішні дійшли новини з України. Вже знову Хмельницький, «гніваючись на лист пана краківського до себе написаний, в котрому нічого такого нема, через що би мав гніватись, вже наказав козацтву згромаджуватися, а до татар за допомогою послав». Татарський посол в Більську чекає на приїзд к. й. м.

БПАН. — ВР. — № 349. — С. 59 (122). — Оригінал (?).

№ 48

1650, вересня 17. — Клецьк (?). — Регест листу уніатського митрополита Антонія Селяви до литовського підканцлера Хмельницький зі всіма ордами обернувся на Волинь.
БПАН. — ВР. — № 349. — С. 60 (124). — Оригінал (?).

№ 48-а

1650, вересня 18. — Регест листа А.Киселя до житомирського старости
Сповідаяю, що у слободі Неберибіс (Nieberubis) вбито урядника, тому він (*Б. Хмельницький — Ю.М.*) наказав порубати їх. За Дніпром тихо. «У самій тільки Чернігівщині знову сталися вбивства, а це тому, що чернігівський полковник Богун (!) підбурих плебс як і тут, у Києві, шістнадцять тисяч було в його полку, від котрого і там немало втекло.»

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 400. — Копія 1651 р.

№ 49

1650, вересня 20.-Більськ. — Регест листу уніатського митрополита Антонія Селяви до литовського підканцлера
Хмельницький шляхту вчинив (?).
БПАН. — ВР. — № 349. — С. 62 (126). — Оригінал (?).

№ 50

1650, жовтня 2. — Варшава. — Регест листу краківського єпископа Яна Гембицького до литовського підканцлера
З України нема відомостей. Цей ребелізант скликує військо.
БПАН. — ВР. — № 349. — С. 62 (130). — Оригінал (?).

№ 51

1650, жовтня 3. — Варшава. — Регест листу краківського єпископа Яна Гембицького до литовського підканцлера
З України нема відомостей.
БПАН. — ВР. — № 349. — С. 62 (130). — Оригінал (?).

№ 52

1650, жовтня 26. — Гоща (?). — Регест листу А. Киселя до невідомого
Я цілий рік у Києві. Запорізькому гетьману прийшли відомості з Криму. Я вмовляв Хмельницького. Вчора мав відомість з Києва, що сидячи на полях, козаки й татар чекають наказу. Запорізький гетьман запевняє, що не допустить війська. Я отримав лист від канцлера про те, що король не думає про війну. Я до Варшави не їхав, бо мені треба швидко повернутися до Києва, якщо хочемо миру.

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 362. — Тогочасна копія.

№ 52-а

1650, жовтня 27. — Мозир. — Лист невідомого шляхтича до невідомого

Богдан Хмельницький 15.10.1650 р. пішов до Білої Церкви з понад десятком кінних. Та він був у неділю й понеділок і ставив полки по тих же квартирах, де й минулого року стояли. Мій посланець доносить, що Київський і Переяславський полки «йшли куці до своїх становищ: одні загинули в Молдавії, а другі з цих же полків потопилися у Дністрі; бо під час переправи розірвалися плоти на самій середині Дністра. При них (полках) немало ясиру. Кажуть, що не було й 14 хоругв Київського полку і не було їх більше 700. Хмельницькому хтось сказав, що польське військо йде до Дніпра.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 399. — Копія 1651 р.

№ 53

1650, жовтень (?). — Регест листу короля Яна Казимира до кримського хана Іслам-Гірея переданого через посла Мустафу-агу

Повідомляю, що цей зрадник Хмельницький «наші взаємні братерські помисли змішав і він сам так доброму і корисному ділу є супротивним і перешкодою». Зборівському миру, підтверджений присягою, не вчинив досить, «панів до їхніх маєтностей і осель не пустив, так багато значної шляхти наказав повбивати, союзи і ліги з іноземними сусідами проти нас створив, самого себе під протекцією і владу турецького імператора віддав», відкинувши належної нам віру й послушенство. Коли військо ціле літо хотіло виступити проти нашого ворога, всупереч нашій волі й наказу сплюндрував Молдавську землю, а мир, затверджений договором, порушив. Є відомості, що ви хочете з цим нашим зрадником хочете укласти союз. Закликаю не робити цього. Ми не хочемо цьому вірити. «щоб наш брат з нашим селянином й невільником хочете укласти братерство».

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 415 — 416. — Тогочасна копія.

№ 54

1650, листопада 13. — Регест листу кримського хана Іслам-Гірея III до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Мова йде про польських послів до Криму Бечинського і сокальського старосту та про кримського посла до Речі Посполитої Мустафу — агу. Москва, не бажаючи миру, показала чимало зради і дала негативну відповідь. Татарські війська з галгою-солтаном з'єдналися з Військом Запорізьким». Тепер з того боку почали цю війну. З Божою поміччю навесні пришло й. к. м., наш брат, а ми ж будемо у вслякій готовності. Ми повідомляємо про це п. коронного гетьмана і до в. м. відправляємо з такою відомостю Мехмет-Газі Аталика. «Коли запорозький гетьман мав уже на коня сідати, через таку відомість, яка прийшла до галги-солтана, нашого брата», що у 2-3 милях збираються польські війська; він не є у безпеці від цих військ, тому він відмовився від цієї війни. Татарські війська повертаються без здобичі, беї і мурзи припадали до ніг галги-солтана, просячи не повертатися, тому пішли до Молдавії. «Однак якщо б запорізькі козаки від вас, нашого брата, або також від ваших панів мали залишатися війську»,

і якщо ця вість правдива, це дуже погано. Між нами цей мир настав, що козаки з нашого боку найменшого приводу не мали, ніхто не повинен був важитися, щоб козаки безпечно залишалися в своїх домах.

Ч. — ВР. — №1657. — С. 454. — Тогочасна копія.

№ 55

1650, листопада 16. — Варшава. — Регест листу короля Яна Казимира до невідомого

Відомо вже при приязнь Хмельницького з Портою проти Речі Посполитої. Ми добре про це знаємо. Ось свіжий документ: наперед пустили чутку про якусь підготовку до Москви, а потім під приводом ухваленого миру Хмельницький зібрав військо і рушив на прихильного Короні молдавського господаря, задумавши його «скинути з трону, а потім, провідавши інших сусідів, потужною силою оточивши нас довкола, привести Річ Посполиту до крайньої небезпеки. Вже був би легко свої злі наміри реалізував, коли б татари, взявши добрий викуп від молдавського господаря і обловившись, не повернулися до своїх домів». Згромадження козацьких військ і плебсу, ним побунтованого, (...) * і кількадесят шляхетських домів, шляхта котрих сприйнявши мир, повернулася до своїх домів, сильною жорстокістю і вигадливими муками повбивали. Наша пригорща війська, якби вийшла проти них, не витримала б такої потуги.

Хмельницький «піддався у протекцію турецького султана». Прийняв наших послів і від Порти, своїх же до Варшави відправив і до Швеції, котрі через нашу державу проїжджали. Однак з чим їхали, не хотіли сказати. Слід думати, що проти Речі Посполитої. Небезпека від наших прикордонних сусідів. Як ми у інструкції на сейм подали, так і тепер подаємо.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 27. — С. 2–3. — Фтокопія. — Оригінал зберігається в ДА у Гданську. — Книги рецесів. — № 300, 29/133.

№ 56

1650. — Регест листу кримського візира Сефер Казі-агі до коронного канцлера Єжі Оссолінського

Нехай запорозькі козаки будуть козаками, піддані, які збунтувалися, селянами.

АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Татарський відділ. — № 62/6. — Оригінал.

№ 57

1650, листопада 11. — Регест листу кримського хана Іслам-Гірея III до короля Яна Казимира

Мова йде про В. Бечинського і сокальського старосту, про прохання кинути частину татарських військ на Москву. Буде дуже погано, якщо запорізькі козаки будуть у страху від ваших панів.

АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Татарський відділ. — № 62/8. — Оригінал і польський переклад.

№ 58

1650, листопада 28 — грудня 4. — Москва. — Повернення з Криму і приїзд у Москву «толмача» Карамішева з відписками російських послів

Мова йде про польсько-татарські відносини. Син Потоцького у Криму стоїть у Білгороді, «а с ним четьре человека в Жидовском городке». Чув від татар, що від Хмельницького прибув гонець просити допомоги, бо король забрав у нього 3 міста.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1650 р. — № 24. — Арк. 8–12. — Оригінал.

№ 59

1650, грудня 5. — Білгородка під Києвом. — Регест листу А. Киселя до короля Яна Казимира

Сьогодні, коли й. к. м. зволить відкривати сейм, виїжджаю з Києва. Прикро, що плебс за Дніпром не слухається (?). Важко буде досягти миру. Я добивався, щоб Хмельницький своїх полків не рухав, орду в наші землі не приводив, щоб польські урядники безпечно в домах своїх залишалися. Вони хочуть «те присягти, що їм від й. к. м. під Зборовом було дозволено»

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — №30. — С. 54. — Фотокопія. — Оригінал зберігається в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/133.

№ 60

1650, грудня 22. — Універсал віленського воєводи Кжиштофа Ходкевича

Мова йде про маєтність у Мозирському повіті: замок, місто і с. Петриковичи, які по смерті К. Ходкевича мають перейти його синам. Вони вже сплатили всі борги батька.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 69 — Фотокопія. Оригінал знаходиться у ДА у Кракові. — Ф. «Архів Ходкевичів». — № 69.

№ 61

1650, грудня 25. — Регест листу львівського підкоморія В. Мясківського до шляхтича Грабенки

Сейм закінчився о другій ночі у віглію Різдва. Ухвалили: війська має бути 36 000, крім литовського війська. Остання наша надія — посполите рушення. «Козацька комісія, гарнізон Кракова. Кам'янця, Львова. Ледве дано втихомирення». Київський воєвода не був, тільки довгі листи від нього «і від Хмеля погані, безчесні». Комісари до козаків: кс. київський єпископ, їх мм. пп. київський воєвода, мстиславський і п. київський підкоморій, луцький п. Тризна, волковинський староста, п. брацлавський підсудок.

ДА у Кракові. — «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 259. — Тогочасна копія.

№ 62

1650, грудня 28. — Регест листу Л. М'ясківського до А. Конєпольського

Король зібрався з сенатом для написання інструкції комісарам, які їдуть для мирних переговорів з Військом Запорізьким. Були різні думки, дві години

витратили на непотрібні промови, а коли вчора почалась дискусія, я запропонував статус окраїнних старост і держав в. м., як для приводу якихось привілеїв, бо ні в чому не хотів поступитися Хміль. Повернувся «Зарудний від Хмельницького, у якого гостював; що тут, між Бугом і Дністром, діється, [викладено] в листах п. підчасного і самого Хмельницького до мене і до кн. й. м. писаних, котрі посилаю, щоб в. м. зрозумів».

АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 1109. — С. 1–3. — Оригінал (?).

№ 63

1650, грудня 28. — Універсал короля Яна Казимира

Король вимагає від Дорофія Тари, щоб залишив у спокої маєтності удови.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп.1. — Арк. 10. — Фотокопія. Оригінал знаходиться в ДА у Кракові. Ф. «Архів Ходкевичів». Приватні акти.

№ 64

1650. — Регест листу А. Киселя

до литовського підканцлера Сапіги

Я був хворий і не був на сеймі. Хмельницький убезпечив нас миром. А потім зрадив і кинувся на військо. У мене декілька слуг вбито, покидаємо маєтності.

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 367. — Тогочасна копія.

№ 65

**1650, вересень — 1652, квітень. — Справа про приїзд у Москву
присланих від Війська Донського отаманів Андрія Євсевьєва
і Демка Петрова з іншими**

Вони привезли вістову відписку про провадження з Дону до Азова турецького посла Мустафи; також про нашестя на них запорозьких козаків і про змову з ними кримських татар проти донських козаків і царя; про надіслання донським козакам жалування; про відпуск їх у зворотну путь і з ними багатьох донських козаків, які вийшли з турецького полону.

РДАДА. — Ф. 89 (Зносини Росії з Туреччиною). Оп. 2. — 1650 р. — № 1.

№ 66

**1650, на сеймі. — Регест компуту ухваленого на двотижневому сеймі
у Варшаві. (22.11.1649 — 12.01. 650 або 5–24.12.1650.**

Гусарські хоругви

П. краківського коней	200 (Кросно, Санок, Ясло)
Краківського воєводи	300 (Сандомир, Покривниця)
Сандомирського воєводи	150 (Гродек, Стобниця)
Руського воєводи	200 (Любонь, Єльча)
Подільського воєводи	100 (Радам, Вонхоцко)
Брацлавського старости	150 (Рашно, Посіце)
Чернігівського воєводи	150 (Мостиська, Медика, Радошице)

П. чернігівського	160 (Зно(..), Сецехов, (...))*
Маршалка великого коронного	200 (Нове місто, Вісліца,(....))* віце
Конюший коронний	150 (Любачів, Неполоміце)
Хорунжий коронний	150 (Радловський ключ)
Мечник коронний	100 (Лянцкорона)
Обозний коронний	130 (Белз, Бродниця, Ковалів)
Сондецький староста	100 (Сондеч з Бженовим)
Бидгоський староста	120 (Сокаль)
Красноставський староста	150 (Холм з єпископством)
Корецький	150 (Рабчице, Пільзно (?), Мушина)
Дмитро Вишневецький	150 (Кременець, Тухів)
Брацлавський стольник	100 (Грубешів)
Міно́р	100 (Жидачів, Лусатичі)
(Разом)	3010

Козацькі хоругви		Житомирський староста	150
Краківський коней	300	Черкаський староста	150
Краківський воєвода	600	П. Корицький	400
Руський воєвода	700	Князь Вишневецький	400
Подільський воєвода	100	Князь Чарторийський	150
Брацлавський воєвода	200	Сенявський	150
Чернігівський воєвода	200	Підкоморій белзький	100
Венденський староста	100	Підкоморій новгородський	100
Вітебський воєвода	200	Сандомирський хорунжий	150
П. чернігівський	150	Стольник київський	100
Маршалок коронний	500	Кременецький суддя	100
Хорунжий коронний	600	Брацлавський підсудок	150
Обозний коронний	100	Стражник військовий	150
Стражник коронний	100	Сапіга	150
Обозний литовський	150	Криштоф Сапіга	150
Подільський генерал	200	Войський вінницький	150
Підкоморій познанський	180	А. Потоцький	100
Галицький староста	100	Клинський (?)	100
Красноставський староста	150	Горський	100
Люблінський староста	200	Корицький	200
Яворівський староста	200	Калинський	150
Трибунальський староста	150	Кароль Потоцький	100
Луковський староста	100	Сокол	100
Овруцький староста	150	Київський (?)	150
Новгородський староста	150	Бутлер	100
Володимирський староста	150	Страшевський	100
Звенигородський староста	100	Конрадський	150
Ольштинський староста	200	Дембінський	150
Кшечинський (?) староста	150	Дзедушинський	100

Йордан	100	Аркебузири великопольські	
Хумецький	100	Влодзинський коней	100
Мустафа	100	П. Музельський (?)	100
Любонцький	100	Погорський	100
Убиш	100	Кжиштоф Пігловський	100
Єлень (?)	100	Ярош Піголовський	100
Пясечинський	100	(Разом)	500
Брестський воєводич	150	Рейтари	
п. Радовський	100	Воєвода мальборкський	600
Станіслав Коморовський	100	Конюший ВКЛ	600
п. Ставинський	150	Денгоф	600
Вроблевський	150	Ризький староста	600
Прилуцький	150	Сокальський староста	100
Мінор молдаванин	100	Великопольський староста	200
Корнякт	150	П. Брант	300
Белзький ловчий	100	Мінор	300
Балі (?)	100	(Разом)	3300
Олександр Жолкевський	100	Іноземна піхота	
Загоровський	100	Убальд	1000
Лось	100	Накельський	1200
Линевський	150	Хорунжий львівський	600
Еліаш Яловецький	100	Розражевський	1200
Селінський	100	Дуполевський	600
Велогорський	100	п. Чарнецький	400
Жечицький	170	Конецпольський	300
Бендзинський	100	(Разом)	9500
Ловчий волинський	150	Драгуни	
Стоговський	100	Мальборкський воєвода	500
п. чернігівський	100	Писар польний коронний	400
Чурило	100	Денгоф	500
Раковський	100	Корф	500
тарногорський(?) староста	100	Хмелецький	100
п. Суходольський	100	(Разом)	2 000
Сандомирський воєводич	200	Угорська піхота	
Станіславський	150	п. краківського	300
Лагодовський	150	Чернігівський воєвода	200
Пшилецький	100	Краківський воєвода	300
Татари (?)	300	Маршалок коронний	200
(Разом)	15920	Обозний коронний	100
Іноземна піхота		Подільський генерал	100
Поморський воєвода	1000	Ловчий волинський	200
Конюшого литовського	1600	Радовський	200
П. Вольф	1600	Воєводзинський (?)	100
		Кам'янецька залога	300

Сума всього війська:

Гусар	3010 кінних	Драгун	2 000 кінних
Козаків	15 920 кінних	Іноземної піхоти	9 500
Аркебузирів	500 кінних	Угорської піхоти	2 000
Рейтарів	3 300 кінних	(Разом)	36230

Бібліотека Вроцлавського університету. — ВР. — Акс. 1949/440. — Арк. 445–446 зв. — Тогочасна копія. Частково опубліковано: «Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР» (упор.: Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.). — Днепрпетровск, 1984. — С. 28–29.

№ 67

**1650. — Регест компуту війська, ухваленого на сеймі 1650 р.
(22.11.1649 — 12.01.1650 або 5–24.12.1650)**

Гусарських хоругов		Кжиштофа Сапіги	10
Краківського каштеляна коней	10	Корецького	100
Краківського воєводи	10	Зацвіліховського	100
Сандомирського воєводи	10	Падовського	100
Руського воєводи	10	Калинського	100
Брацлавського воєводи	10	Сокола	100
Чернігівського воєводи	10	Вейського	100
Маршалка коронного	10	Бутлера	100
Конюшого коронного	10	Стратовського (?)	100
Хорунжого коронного	10	Конрадського	100
Обозного коронного	10	Раковського	100
Князя Корецького	10	Малінського	50
Дмитра Вишневецького	10	Дзедушинського	50
Красноставського старости	10	Гумецького	50
Брацлавського чашника	10	Йордана	100
Козацьких хоругов		Аркебузири	
Руського воєводи	10	Рогозинського старости	500
Подільського генерала	10	Рильського старости	500
Хорунжого сандомирського воєводства	10	Драгуни	
Стражника коронного	10	Писаря (?) польного коронного	400
Галицького старости	10	(...)*хаузького старости	500
Новгородського хорунжого	10	Генрика Денгофа	500
Яворівського хорунжого	10	Іноземні піхотні полки	
Острозького (?) старости	10	Князя Радзівіла, конюшого ВКЛ	1000
Звенигородського старости	10	Генерал-майора Увальда	1000
Новгородського стольника	10	Дюнебургського старости	1000
Брацлавського підсудка	100	Воєводи піхоти і драгун	1000
Сапіги	100	Обозного військового	300
Стражника військового	100	Розражевського	600

Польська піхота

Гетьмана коронного	200	Гарнізон Кам'янця	200
Гетьмана польного	100	(...)*	200

Ч. — ВР. — № 39845. — С. 101–103. — Тогочасна копія.

№ 68

1650. — Регест компуту війська, переписаного як у таборі під Кам'янцем-Подільським, так і мобілізованого згідно рішення сейму (22.11.1649 — 12.01.1650 або 5–24.12.1650)

Гусари		Подільського хорунжого	
П. краківського	200	Яблоновського старости	150
П. сандомирського	150	Новгородського старости	150
Брестського воєводи	120	Звенигородського старости	100
Руського воєводи	200	Литовського обозного	150
Подільського воєводи	100	Кшепицького (?) старости	150
Брацлавського воєводи	150	Ольшанського старости	100
Чернігівського воєводи	150	Київського стольника	100
Коронного маршалка	200	П. Аксака	100
Коронного конюшого	150	Брацлавського підсудка	150
Коронного хорунжого	150	Разом	3550
Коронного обозного	130	Стражника військового	150
Бідгорського старости	130	Яна Сапіги	150
Краківського старости	150	Кжиштофа Сапіги	150
Князя Корецького	150	Сенівського (<i>можливо</i>	
Князя Дмитра		<i>Сенявського — Ю. М.</i>)	100
Вишневецького	150	Корицького	2000
Брацлавського стольника	100	Горського	150
Разом	2480	Зацвіліховського	150
Козаки		А. Потоцького по	
Брестського воєводи	100	п. Вадовському	125
Руського воєводи	100	Каленського	150
Підляського воєводи	200	Кароля Потоцького	100
Вітебського воєводи	200	Сокола	150
Брацлавського воєводи	200	Вейського	150
П. галицького	100	Бутлера	100
Коронного хорунжого	100	Стрижевського	100
Коронного обозного	100	Денбінського	150
Кременецького старости	150	Улінського	125
Люблінського старости	200	Дзедушинського	100
Князя Вишневецького	400	Йордана	100
Красноставського старости	150	Войцеха Барського	100
Коронного стражника	150	Петроковського	100
Галицького старости	100	Закшевського,	

іновроцлавського стольника	100	Велюньського старости	250
Овруцького старости	150	Бидгоського старости	100
Щавінського, брестського		(Разом) рейтар	2050
воєводи	150	Аркебузирів	
Стефана Немирича	200	П. Погорський	100
(Разом)	3250	Клодзінський	100
Новгородського підкоморія	100	Мицельський	100
Ліневського	100	Кжиштоф Бігловський	100
А. Жечицького	150	Ярош Бігловський	100
Славінського	150	(Разом)	500
Тобіаша Мінора	300	Німецька піхота	
Олександра Мінора	100	Поморський воєвода	700
Зигмунда Лянцкоронського	150	Литовський конюший	1600
Олександра Жолкевського,		Назельський	1200
галицького хорунжого	150	Дюнебурзький староста	1600
Могильницького	100	Убальд	1000
Яноровського	100	Львівський хорунжий	600
Чурила	150	Розражевський	1200
Вевгорського	100	Чамецький	400
Забецького (?)	100	Станіслав Конєцпольський	300
Чешивоцького	100	При артилерії п. польного	
Угерницького	100	писаря	200
Мустафи Юдици	100	(Разом)	8700
П. Юрици	100	Драгуни	
Мехмет Челебі	100	Мальборкського оєводи	500
На місце людей князя й. м. п.		Польного писаря	4000
краківського воєводи є ці хоругви		Генрика Денгофа	500
Кн. й. м. татарська коней	300	Корфа	500
Павла Пороцького, брацлавського		Хмелецького	100
воєводи		(Разом)	2000
(Разом)	2850	Польська піхота	
Єльця, київського хорунжого	___	П. краківського	200
Проскури, київського чашника	___	Брацлавського воєводи	100
Мазовецького,		Чернігівського воєводи	200
терєбовлянського старости	_____	Коронного маршалка	200
Хлебовського	_____	Коронного обозного	100
Чаплицького	_____	Мазовецького по	
Рейтари		п. Вадовському	200
Мальборкського воєводи	300	(Разом)	1000
Литовського конюшого	800	Всього війська	26 380
Ризького старости	600		

«Осолоінеум» (Вроцлав). — ВР. — № 56565 II. — Арк. 229–234. — Тогочасна копія.

№ 69

1650. — Мова київського воєводи А. Киселя до Богдана Хмельницького

«Мова пана київського воєводи до пана гетьмана Війська Запорізького давня».

Мені довірені дві таємниці від й. к. м.. Перша стосується держави, а друга — й. к. м., котру мабуть підтримає і уряд. Вже турецької неволі не можуть знести валаський, молдавський господарі, серби, болгари, хорвати, венеціанці і ті, хто живе в Румелії; вони дивляться на військо польське і Військо Запорізьке, щоб приступили до них. Згадайте Царгород 1453 р., давні пророцтва, що через 200 років Константинополь буде звільнений північним християнським государем. «Королева її мость пані є єдиною з тієї крові Палеологів». Наче зірки вони вказують на добро. Цей союз польських, руських, запорозьких, валаських, молдавських сил дасть 200 000 війська, та й інші християни нададуть допомогу «нашій слов'янській крові». Свіжий і недавній приклад: під час шведської війни, король Густав прислав послів, бажаючи відірвати від й. к. м. св. пам'яті (Владислава IV — Ю. М.), то «так вчинило це Військо Запорізьке, що лист, присланий до себе, не розпечатавши його, послали й. к. м. своєму пану».

Відомо, у якій турецькій неволі знаходяться християнські народи. Ці народи хочуть визволитися від неволі, а тут «щоб руський народ мав добровільно лізти у це поганське ярмо і в цю неволю, цього не допустить розум і сам обов'язок». Друга річ від й. к. м. про зв'язки гетьмана з валахами і Москвою. Навіщо з ордою зв'язок, треба з християнами. Тоді прийдеться й. к. м. йти на союз із ханом, а це погано. Краще піти на Дунай, визволити християн в союзі з Венецією.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ II. — Кн. № 21. — С. 444–451. — Тогочасна копія.

№ 70

1650. — Регест новини

«З України».

Сьогодні сюди приїхав посланець й. к. м. і пана обозного, котрий пише про визволення й. м. п. краківського і що він певно є в Яссах, а потім до нас обіцяє прибути. Цей же приніс лист від його м.п. польного гетьмана з в'язниці, де дає знати, що хан готується до нас у похід з усією ордою. Пише також як тяжко у в'язниці, сильний голод терплять ув'язненні.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 15. — С. 2. — Мікрофільм. Оригінал зберігається у ДА у Гданську. — Ф. Книги рецесів. — № 300, 29/129.

№ 71

1650, вересень — 1652, квітень. — Справа про приїзд від Війська Донського отамана Андрія Євсевєва і Йосипа Петрова з перекладачем

Посли Війська Донського прибули з відпискою про проведення з Дону до Азова турецького посла Мустафи. Повідомили про нашествя на них запорозьких козаків, котрі діють як союзники кримських татар проти царя. Донським

послам дали жалування і вони вирушили у зворотню путь з багатьма донськими козаками, які вийшли з турецького полону.

Про прихід на Дон запорозьких козаків на чолі з сином Богдана Хмельницького Тимошем і наказним отаманом Демком. Всього цих козаків 5–6 тисяч. Вони стояли на Міусі, від Черкаського городка за 2 неділі шляху, чекали до себе кримських татар, мали сходитися і разом йти на донських козаків. Донські козаки бояться, що вони прийдуть з верхніх «городков» на Черкаський «городок». З Війська Запорізького дехто переходив у Військо Донське і казали, що «гетман прислав сына своего с запорожскими черкасы по писму» хана, щоб з ним разом розорити донські «городки». А інші вихідці казали, що прийшли «по присылке крымского царя». Азовцы, добрі старі козаки, кажуть, щоб козаки береглися, а ті запорозькі черкаси прийшли не на гірських черкас, а на донських козаків. Донці й запорожці однієї християнської віри, не годиться запорожцям йти з бусурманами на донських козаків «а наперед сего запорожские черкасы с ними, донскими казаками, всегда бывали в дружбе и ссылке и зипун доставали сопча и как у гедря с полским королем была ссора и война и они в то время с ними, донскими казаками, были в миру и нне б они запорожские черкасы по тому на них верных православных христиан з бусурманы не складывались и дурна им никакова не чинили». Запорожці казали, що прийшли вони «по писму крымского царя» йти разом на «горских черкас, а не донских казаков», а якщо «крымским цар велит им идти воевать не токмо (?) что на них донских казаков, хотя и на гедрвы ближние города и они де йдут, а не послушат де им крымского царя нелзе, потому что у них меж себя уверялось, что им друг другу помогать, да к тому де им крымского царя не послушать нелзе, как у них, запорожских черкас, была с поляки война и крымский де цар своею ордою им черкасом помочь чинил». Потім прийшли вихідці в Черкаський «городок» і сказали, що писав кримський цар і велів їм повернутися назад. Хан до них не їде, оскільки «степь вся выгорела и ему ныне за конскою бескормицею с воинскими людми идти нелзе». Вони ж сказали, що писав до них гетьман Богдан Хмельницький «а велел идти назад для того, что у них запорожских черкас учала быть с поляки опять ссора, и они де запорожские черкасы хотят идти назад вскоре». Донські козаки послали 6 чоловік «станичников» проведать: чи так насправді. Андрій сказав, що коли прибули на Міус, то побачили, що передові люди запорізьке «черкасы» вже пішли, в «большой полк» поки ще стоїть, а назавтра ті запорізькі «черкасы» пішли «во-свояси». Послали за ними: підуть на Русь чи в Литву. Коли стояли на Міусі, то між донцями і запорожцями не було ніяких «задоров». Тільки присилали до донців «запасу» прохати, бо в них в обозі «было голодно, ели лошади», але ті їм відмовили в «запасах», нібито не було його для них. А заради «почести» послали до гетьманського сина та до отамана «по осмине проса толченого да сухарей пшеничных по осмине ж да по две полставна вина» і Тиміш Хмельницький і атаман це прийняли з честю і їх відпустили. А до черкаського приходу донці посилали Андрія з товаришами під Крим «для языков», взяли 4 яничар «людей Урмаметова улусу», прибули на Дон. Ці язики сказали, що

хан готує похід, але куди не знають. Тепер мир і «иных приходов запорожских черкас на них не бывало». 6 вересня донські послы приходили в Москву. „А на Москве станичники атаманы Осип Петров и есаул Горасим Иванов с товарищи сказали, что поехали они з Черкаского городка тому ныне 3-4 дня, а ехали степью на Волуйку; с азовцы задору нет...». Не було сына Хмельницького приходу. При них посилали отамани з козаками на кримські станиці заради язика, взяли татарина «изранена». Він сказав, що Хмельницький з ханом, з «черкасами» хочуть йти на них їх «разорить», йти хочуть зимою. На Дон прийшли 2 татарина «Тумуз да Емурлук пеши для розговору и в расспросе сказали, что [...] казанская черемиса ссылается с крымским царем, чтоб им быти с ними заодно и нне де те татаровя у них» .

Мова йде про посла в Туреччину Степана Телепньова та про дяка Андрія Кузовльова і з ними донських козаків: отамана Федота Федорова «с товарищи» (всього 66 чоловік). Козаки пішли на Чорне море, захопили 3 торговельних корабля з горіхами, які йшли в Царгород, взяли в полон 70 турків і всіх побили, греків відпустили. Прийшли купці з Астрахані в «Черкаский городок». До Петрова дня прийшли з моря 12 “стругов”, в стругах 900 чоловік, а раніше пішли на море «о другой недели после світлого Христова Воскресения». Пішли на Анатолійську сторону і громили Камен Базар, взяли у полон турок і з ними поїхали назад. 20 душ продали гірським черкесам, а решту полонених (150 душ) привели з собою на Дон, розділили між собою, хто ходив і з тими, хто лишився «в городке». Ясир у козаків купували по 20, 30 і по 40 рублів чоловік. А запорізькі козаки на Дону знову. Чув Трофим Козлов від козаків, що повернулися з моря про те, що вони хотіли йти на Чорне море «прежними всеми стругами». З ним, Трофимом, послали козаки, що на море ходили, на «Каменный Базар», «греченина», який бив чолом, що хоче їхати у Москву «на государево имя», «а назад ему ехать от должников нельзя». «Расспросные речи» Остафія Синединова (?). Родом з міста Патры, що на «Румелской стороне», «торговый человек», «был в Азове для покупки икры», купив на 300 ефімків, їхав назад, було їх три грека, їхали з Азова в Камиш і тут донські козаки напали, взяли їх і привели на Дон. Їх (греків) відпустили, а бусурман з ними не було. Козаки прийшли на Кам’яний Базар на «неделе Петрова поста ночью», взяли там полону 600 душ.

РДАДА. — Ф. 89 (Зносини Росії з Туреччиною. — Оп. 1. — 1650. — № 1. — Арк. 5–20, 87–90, 105, 148, 157, 162. Оригінал.

№ 72

1650–1651рр. — Виписки з грамот кримського уряду до короля Речі Посполитої Яна Казимира та коронного гетьмана М. Потоцького

№ 73/І

1650, жовтень. — Лист кримського хана Іслам-Гірея III до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Король писав до хана через його людину Ішима. Нікому не оголосив і словесно наказував з Мустафою — агою, чекав вістей від короля, послав калгу —

царевича. Про все писав і наказував і королю з Махмет — аталиком. Хан буде готувати своє військо цією зимою, а весною з усіх боків піти в похід на Московську державу, що захопить — то королю, але хану Астрахань і Казань, які Москва забрала 100 років тому.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк.2. — Тогочасний переклад російською. Очевидно це лист від 31 жовтня, який був опублікований в «Документах об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — № 134.

№ 73/II

1650, жовтень. — Лист кримського хана Іслам-Гірея III до коронного канцлера

Зміст майже тотожний попередньому листу. Мова йде про запланований похід на Московську державу. Про що розповідь Мустафа-ага.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 3. — Тогочасний російський переклад. Очевидно це лист до коронного підканцлера А. Лецинського від 31 жовтня, який був опублікований в «Документах об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — № 135.

№ 73/III

1650, жовтень. — Лист візира Сефер-Кази — аги до коронного канцлера Єжі Оссолінського

Зміст майже тотожний попередньому листу.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 4. Тогочасний російський переклад.

№ 73/IV

1650, листопад. — Лист кримського хана Іслам-Гірея III до короля Яна Казимира

З Тохтамиш-агою, котрого раніше приймав Бечинський, і Сокольський про багато які московські справи домовився. Послали Мустафу-агу. Довідались, що Москва чинить неприємельські справи. Послали калгу-царевича з ордою, щоб з задніпровськими козаками пішов на Дон воювати, а навесні з усіх боків з великими силами збиратися. Калзі стало відомо, що поляки у другому місці збираються, тому передумав і пішов на Молдавію. Там же писано про козаків, щоб їм ніякого утиску не було.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 4–5. Тогочасний російський переклад.

№ 73/V

1650, листопад (?). — Лист кримського хана Іслам-Гірея III до великого коронного гетьмана М. Потоцького

Про похід на Москву з Тохтамиш-агою, щоб весною «большие промыслы чинити». Запорожці хотіли йти до калги, але не пішли, боячись поляків.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 4–5.

№ 73/VI

**1651, січня 3. — Лист візира Сефер Кази-аги
до коронного канцлера Єжі Оссолінського**

Мова йде про запорозьких козаків, щоб їм не було утисків. Був посланий Мустафа-ага, який мав про це говорити. Про це відомо Бечинському. Треба швидко відпустити Мустафу.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 4–5.

№ 73/VII

**1651, січня 13. — Лист кримського хана Іслам-Гірея III
до короля Речі Посполитої Яна Казимира**

Листа було послано з В. Бечинським. Про запорозьких козаків, що раніше був посланий Мустафа-ага, про що Бечинському сказано.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 6.

№ 73/VIII

**1651, січень (?). — Лист кримського хана Іслам-Гірея III
до коронного канцлера**

Листа послано з Бечинським. Текст майже тотожний попередньому

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 6.

№ 73/IX

**1651. — Лист кримського хана Іслам-Гірея III
до короля Речі Посполитої Яна Казимира**

Про справу писав з гінцем Мехмед-аталиком. Повторює те, що писав з Мустафою-агою, також і з Сокальським до гетьмана усно. Просить про деякі міста. Послав калгу з військом, а цю вість послав королю з Мехмед-аталиком, щоб Польща весною пішла на Москву.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 6.

№ 73/X

**1651. — Лист кримського хана Іслам-Гірея III
до коронного канцлера Єжі Оссолінського**

Листа послано з Мехмед-аталиком. Зміст майже тотожний попередньому. Мова йде про план спільного походу на Москву. Хан хоче допомогти одновірцям.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 7.

№ 73/XI

**1651. — Лист візира Сефер Кази-аги
до коронного канцлера Єжі Оссолінського**

Що хан наказував з Мустафою-агою, те не забуто. Хан не потерпить московських кривд, котрі послали «струги» і взяли трохи людей у полон. Москва прислал своїх послів, що було непристойно. Хан послав калгу з кримцями і

ногайцями на Москву. А з цією звісткою послав Магмет-аталика, щоб з литвою пішли на Москву. Навесні має бути війна. Польща отримає всі московські міста, крім бусурманських.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 8–9.

№ 73/XII

**1651. — Лист нурадин-солтана
до короля Яна Казимира**

Мова йде про відпуск Сокальського, що татари послали до короля Мустафу-агу., який згідно з дорученням розповість про задуми кримського уряду.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 9.

№ 73/XIV

**1651. — Лист калги-солтана
до короля Речі Посполитої Яна Казимира**

Зміст листа майже тотожний попередньому.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 4–5. — Тогочасний переклад російською.

№ 73/XV

**1651. — Лист візира Сефер Кази-аги
до короля Речі Посполитої Яна Казимира**

Зміст листа майже тотожний попередньому. Мова йде про запланований спільний похід на Москву.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 10. Тогочасний переклад російською.

№ 73/XVI-XVII

**1651. — Лист візира Сефер Кази-аги
до коронного канцлера Єжі Оссолінського**

Мова йде про те, що в Москву послані послы, яких не прийняли. На море Москва посилала людей на кораблях, які взяли полон. Не терплячи цього, хан послав знову в Москву калгу.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 10. Тогочасний переклад російською.

№ 73/XVIII

**1651. — Лист візира Сефер Кази-аги
до коронного канцлера Єжі Оссолінського**

Скаржитесь на Москву. Хан вчинив гетьманом калгу, послав проти Москви. Хочє, щоб навесні Річ Посполита почала війну проти Москви. Просить не зраджувати даному слову.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 10. Тогочасний переклад російською.

№ 73/XIX

1651. — Лист-відповідь короля Речі Посполитої Яна Казимира до кримського хана Іслам-Гірея III

У відповідь на листа з послом Тохтамишем, король сповіщає, що послав до Хмельницького.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 11. Тогочасний переклад російською.

№ 73/XX

1651. — Лист коронного канцлера Речі Посполитої Єжі Оссолінського до візира Сефер Кази-аги

Скарга на Хмельницького. Не можна порушити договору з Москвою.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 12. Тогочасний переклад російською.

№ 73/XXI

1651. — Лист візира Сефер Кази-аги до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Зміст листа майже тотожний попередньому. Мова йде про запланований спільний похід на Москву.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 10. Тогочасний переклад російською.

№ 73/XXII

1651. — Лист візира Сефер Кази-аги до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Зміст листа майже тотожний попередньому. Мова йде про запланований спільний похід на Москву.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 10. Тогочасний переклад російською.

№ 73/XXIII

1651. — Лист візира Сефер Кази-аги до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Зміст листа майже тотожний попередньому. Мова йде про запланований спільний похід на Москву.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 10. Тогочасний переклад російською.

№ 73/XXIV

1651. — Лист візира Сефер Кази-аги до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Зміст листа майже тотожний попередньому. Мова йде про запланований спільний похід на Москву.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 10. Тогочасний переклад російською.

№ 73/XXV

1651. — Лист нурадин-солтана до короля Яна Казимира

У відповідь на лист присланий з Бечинським, у котрому повідомляли, що посланий сокальський староста як заложник (під Зборовим про це була домовленість) хан писав через Мустафу-агу у Польщу.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 9. — Арк.20. — Тогочасний російський переклад.

№ 74

1651, січня 3. — Регест листу кримського хана Іслам-Гірея III до коронного канцлера Єжі Оссолінського

Лист переданий канцлеру через дипломата Бечинського. «якщо запорізьким козакам буде заподіяна якась шкода, то мир з вашого боку буде порушений».

АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Татарський відділ. — № 62/11. — Оригінал; Ч. — ВР. — № 611. — С. 739. — Тогочасна копія.

№ 75

1651, січня 13. — Регест листу хана Іслам-Гірея III до коронного канцлера Єжі Оссолінського

Лист переданий канцлеру через дипломата Бечинського і прочитаний у Варшаві. Скарги поляків на запорізьких козаків, котрі не дотримуються миру. Прийшли й послы від козаків, котрі також дуже скаржились на поляків.

Ч. — ВР. — № 611. — С. 743. — Тогочасна копія.

№ 76

1651, січня 13. — Регест листу ханського візира Сефер Казі-аги до короля Яна Казимира

Лист переданий канцлеру через дипломата Бечинського і перекладений. Скарги поляків на козаків, що не притримуються миру. Прийшли й запорізькі послы зі аналогічними скаргами. Для певної відомості хан послаав з двору свого агу до запорізьких козаків. Якщо це підтвердиться, тоді від хана буде сувора заборона.

АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Татарський відділ. — № 62/10, 62/13. — Оригінал; Ч. — ВР. — № 611. — С. 753. — Тогочасна копія.

№ 77

1651. — Регест листу кримського візира Сефер Казі-ага до коронного канцлера Єжі Оссолінського(?)

Мова йде про Зборівський мир і необхідність дотримання його умов. Згадка про М. Потоцького, який був у полоні.

АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Татарський відділ. — № 62/12. — Оригінал.

№ 78

1651, січня 19. — Могилев. — Лист шляхтича Вільгельма Стеткевича до полоцького воєводи, великого гетьмана литовського Януша Кишки

«Під час роз'юшеної ребелії, виникають нові заворушення; майже силою свавільно зібравшомуся на прикордонні селянству подають привід, аби після раптового нападу через пограбування їх (*прикордонних шляхетських маєтностей — Ю. М.*) призвести селян до непослуху своїм панам». Я, почувши про таке мого староства пересторогу, палко прохаю, щоб ваша мость з свого високого уряду придушив їхню запеклість своїм суворим універсалом.»

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — №15137. — Оригінал. — Опубліковано: Мицик Ю. З нових документів про Національно — визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 6. — С. 230.

№ 79

1651, січня 23. — Гоша. — Регест листу А. Киселя до коронного стражника Олександра Замойського

Відповіді з Чигирини немає. Я чекаю інструкцій від короля. З Молдавії прийшла відомість, що весілля Тиміша Хмельницького відкладено, молдавський господар дав у заклад свого племінника по брату та декількох бояр гетьману і вони вже в Чигирині. Мене непокоять дві речі: 1) Пириш-ага (Pieri Aga) присягу виконав Хмельницькому від імені хана, а Хмельницький йому на непорушну дружбу; 2) турецького чауша відправлено відкрито, а угорського посла секретно. Я не знаю, як це витлумачити.

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 299. — Копія др. пол. XVII ст. Опубліковано: Мицик Ю. З листування Адама Киселя // Journal Ukrainian Studies. 2008-2009. — V. 33-34. — С. 351-361.

№ 80-81

1651, лютого 7. — Варшава (?). — Регест листу коронного канцлера А. Лещинського до А. Киселя

Листа в. м. від 2 січня я отримав. Хмельницький збирає військо з татарами. Знаємо про допомогу Ракоці Хмельницькому. Недавно сам Хмельницький писав до п. краківського, що «вічну дружбу з Портою уклав, так як і з татарами, і що виявляє Порті свою готовність робити послуги

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 300.

№ 82

1651, лютого 19. — Регест листу Анджея (...)» до коронного хорунжого Олександра Конецпольського

Певно в. м. маєте відомість, що Хмельницький рушив із своїм військом, маючи при собі орди. Наше військо дуже мале.

АГАД. — Ф. «Архів Замойських». № 449. — С.47. — Оригінал (?).

№ 83

**1651, лютого 23. — Регест листу А. Киселя
до коронного підканцлера**

«[...]я писав Хмельницькому, що по руському повір'ю (?) буде, коли нас, русі, не стане, все б це відступило». Сам залишився Хмельницький, сам заявив, «що однією ногою у вітчизні, а другою в поганській землі». Комісія затягується, військо збирається.

ЦДІАУК. — Ф.1230. — Оп. 1. — № 6. Фотокопія. Оригінал зберігається в ДА у Гданьську. Ф. Книги рецесів. — № 300, 29/129. — Арк. 20.

№ 84

**1651, лютого 24. — Лист перекопського бєя Субхан Газі
до Б. Хмельницького**

До нас прибув посол з листом в. м. Зрозуміли з листу, що ви боїтеся, щоб ми не покинули вас. Польські послы часто ходять до нас, але ми не розірвемо приязнь з вами. Про це розповість вам наш перекладач і посланець Кариз Ага (Karyz Aga)».

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 104. Фотокопія.

№ 85

**1651, березня 3. — Гуща. — Регест листу А. Киселя
до польного гетьмана коронного М. Калиновського**

Або має Хмельницький багато орди; або не має, у такому разі не буде нам радий.

АГАД — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ II. — Тека 9. — № 1246. — Тогочасна копія.

№ 86

**1651, березня 4. — Регест інструкції
князя Домініка Острозького-Заславського ревізорам його волості**
Самі не відбирайте гроші, а ті хто повинен. самі до скарбу віддадутъ. З Степані невелика вигода. Треба провести ретельну ревізію.

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 141. — Арк. 3 — Оригінал.

№ 87

**1651, березня 5. — Табір коронних військ під Стіною. —
Регест листу М. Калиновського, польного гетьмана коронного,
до коронного підканцлера**

Ми збираємося, відібравши Шаргород, Черневці, Мурахву, Садківці і пришовши під Стіну, фортецю, подібну кам'янецькій, взяти. Враховуємо можливий наступ Хмельницького. Далі йде текст присяги повстанців Стіни, які капітулювали перед каральними військами. (*Текст присяги за іншим списком опубліковано у даному виданні під № 54. — Ю. М.*)

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ II. — Тека 9. — № 1247. — Копія.

№ 88

1651, не раніше березня. — Регест листу невідомого шляхтича до невідомого

4 березня приїхав пан гетьман до Стіни, де укрилося немало козаків. Але не могли там втриматися, піддалися. «Сам один Олександренко вночі якось втік до Хмельницького». Наші рушили до Чернеєвець, звідки роз'їзд вислали до Немирова. Було спіймано козацького сотника, котрий сказав, що «всі козаки дуже тривожаться через смерть Нечая», що Хмельницький вже вирушив з Чигирина до Білої Церкви проти наших, а послав 30 000 проти Радзівіла. Сам Хмельницький чекає на татар. Нам пишуть, що коні купують тільки буджацькі татари, у них великі сніги.

6 березня. У неділю як казали, наші здобули Немирів, вогнем і шаблею знесли, бидло забрали. «Мало передатися (на наш бік) 20 000 козаків». При закінченні листу було дано знати п. краківському, що князь литовський гетьман дав значну відсіч Тимошу, сину Хмельницького, котрого той відправив проти литовського війська під Лоїв. Там був забитий полковник Гладкий. Про самого Тимошка різне розповідають, одні — що вбитий, другі — що втік поранений. Сам Хмельницький рушив з Чигирина до Паволочі.

7 березня рушили до Вінниці, де два полки (20 000 козаків) укрилося. Ними командують Богун і Ілляш (Eliasz) уманський.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 144. — Тогочасна копія.

№ 89

1651, березня 5. — Справа вихідця з Криму Токтарки.

19.12.1650 р. писали послі Єляков і Кузьмин і прислали кримського вихідця Токтарка, який прибув до них 5.12.1650 р. після «розмену» на Валуїці. Він сказав, що народився в Криму, батько — татарин, мати — «русской породы», полонянка, але не знає звідки саме. Прибув на «розмену» з князем і втік. В Криму татари годують коней і готуються до походу цією зимою. Токтарка був охрещений і названий Степаном Ісуповим.

Також кримський гонець, вірменин, залишився на «государево имя». Відстав від татар і залишився, охрещений в православну віру.

РДАДА. — Ф.123. — Оп.1. — 1651р. — № 5. — Арк. 3-4. — Оригінал.

№ 90

1651, березня 7. — Шаргород. —

Регест листу польного коронного гетьмана М. Калиновського до великого коронного гетьмана М. Потоцького

Сам Хмельницький пішов до князя Радзівіла, маючи при собі орду, «а тут уманського Глуха, Левка поставленого на місце Нечая, брацлавського і Богуна, кальницького полковника, проти нашого війська».

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ II. — № 1248. — Тогочасна копія.

№ 91

1651, після 20 березня. — Регест листу невідомого шляхтича до невідомого

«Відійшовши від Стіни, де ми втратили масу рицарства, і вирубавши Ямпіль», ми обернулися на Вінницю. Спочатку пішов п. гетьман і брацлавський воєвода, котрі вдарили на здобич, марно втратили черкаського старосту і новгородського стольника з 30 товариства. Ми стояли 3 дні і 3 ночі не розсідлюючи коней, руки й ноги поморозили, 5 тижнів ми з сідла не зсідали. «гірше є, ніж під Збаражем. У Липовці всі ми полягли б, якби нас Сам Господь Бог не оборонив, на одну нашу хоругву вдарила вся козацька потуга під покровом темної ночі...дві години ми рубалися з ними і тільки днем стали в порядку і 19 добрих «язиків» взявши, повернулися до війська. Гетьман не знав про неприятеля, тому так і сталося, аж доки його побачив власними очима. «Значним теж (..)* страшна конфузія, так що пилявецьку перевишувала; з прапорами одні в браму, інші через вал, одні кінно, другі пішо і якби й. м. пан воєвода не оперся біля мосту, тоді б вся-вся піхота полягла». Потім всі рушили до Бару, залишивши 3 000 хворих і поранених, (піхота) йшла за нами аж до переправ не без шкоди, бо через необережність старших, які жодного полку в резерві не залишили, тому втратили кількасот возів з масою челяді. Військо має зовсім змучених коней.

ДА у Кракові. — Ф «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 239. — Тогочасна копія.

№ 92

1651, березня 21 (?). — Львів. — Лист короля Яна Казимира до князя Я. Вишневецького

Отримали на днях листа вашої мості, в котрому повідомляєш про свою зичливість. Не маємо способу підтримати в. м., жадаємо щоб в. м. якнайшвидше пішов зі своїм полком на допомогу київському каштеляну.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 56. Фотокопія. Оригінал зберігається в ДА у Кракові. Ф. «Зібрання Русецьких». — Тека 5523.

№ 93-94

1651, березня 26. — Єзупіль. — Регест листу Яскульського до Куберта

Наші спалили Липовець. Військо досі у Вінниці, б'ється з Богуном, котрий окопався у церкві і його ще досі не здобули .

ДА у Кракові. — Ф «Зібрання Русецьких». — № 31. — Арк. 133. — Тогочасна копія.

№ 95

1651, весна. — Регест листу С. Лянцкоронського до А. Киселя

Нечай завжди погрожує війною. Ми мусили до купи зібратися, бо козаки такими відповідями почали відповідати, «коли панам послушенство підданих відняли, а інших брали під варту і чинили приготування до війни», прихилили всіх реєстрових і нереєстрових, наказали готуватися на війну; тому військо повинно було зібратися до купи. Козаки тут же на понад 7 миль привласнюють і сотники всім радять «на тому боці лінії й далі бунтують селян проти жовнірів, тут вже вважай великі роблять нахабства жовнірам, не дають хліба приставам, не впускають

їх до міст, зганяють з сіл залоги, чим вже всі по становищах оголодили хоругви». Я писав про те, що до Хмельницького і Нечая кілька разів посилали. Напиши в. м. ще до нього, щоб хоругви не подихали з голоду. Не доходячи до лінії жовніри, мусили ставати по селах і містах, коли ж козаки на залогах в деяких містах стають, як мені це і сьогодні дано знати, що до Потока і до Ворошилівки по 4 хоругви прийшло, де досі козаки ще не були; тільки 5 миль від Бару. Постарайся так висловити запорізькому гетьману, щоб вони не формували жодної ворожнечі. Хоча жодного гамівника не маєш на свавільного селянина, вони ані гетьманських універсалів, ані наказів Нечая не слухають (однак здається неширих) не дбають, листів не приймають, бо надзвичайна сваволя у цьому регіоні».

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 300. — Тогочасна копія.

№ 96

1651, квітня 1 — 1652 р. — Регест рахунків грошей, взятих за цілий рок оренди Степанської волості

з Степані за три внеска	— 4190 зл.
з Дермані	— 700
з Бережниці	— 951
з Кричельна	— 275
з Любача	— 70
з Янкевич, Рокитної і Перемінки (?)	— 100
з Ставка і Устазна	— 160
з Рудника Березенцького	— 150
за острови (?) міські покровського внеску	— 400
за жито й мед	— 995
за чотири чверті року	— 2500
жито руденське	— 120
разом	— 11 321 зл.

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 140. — Арк. 1. — Оригінал(?).

№ 97

1651, квітня 5.-Регест листу кримського хана Іслам-Гірея III до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Послали до короля Мустафу-агу. Мова йде про запорозьких козаках. Деякі люди якщо вам протилежне будуть говорити, то не вірте їм, «бо козацький народ є вашими слугами і підданими».

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Кн. 10. — Арк. 318. — Тогочасна копія.

№ 98

1651, квітня 5. — Регест листу ханського візира (Сефер Казі-агі?) до коронного канцлера

Згадує про королівський лист, який йому приніс Мустафа-ага. «Запорозькі козаки і добровольці йдуть на вашу службу, ці котрі є козаками, залишаються ними, а піддані, відлучившись у цей час, будуть селянами»

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 416. — Тогочасна копія.

№ 99

1651, квітня 5. — Москва. — Розспросні «речи» станичників Ногаєва і С. Птицина, які повернулися з Криму і «статейний список» І.Слякова та Т. Кузьміна (регест)

Виїхали 6 тижнів тому. В степу багато води. Коли були в Криму, тоді від Хмельницького прибули гінці до галги — солтана і нурадин-солтана: чотири «толмача черкашенина». Хан послав до Хмельницького нурадина і сам хоче йти. Розмова з ними гетьманових гінців, щоб не дав допомоги цар полякам, а вони самі з ними упораються. «И они де с полским королем управятся, а после того все приклонятца к црскому величеству и будут под его гсдрскою високою рукою навеки». Польський король прислав до хана гінця, не пам'ятають як його звать. У Дмитрів день 1651 р. послав Хмельницький до турецького султана своїх послів, просячи допомоги проти Польщі. Султан дав їм золоті каптани і коней. У Криму страх через калмиків.

У «статейному списку» Слякова і Кузьміна написано, що 17 лютого нурадин-солтан, царевич, посилав військо до козаків на підмогу, а з ним два мурзи. Нурадин йде до козаків «с большим спешеньем, чают от них шатости». Якщо козаки будуть брати гору, тоді сповістити хана і він теж виступить у похід, а якщо поляки, то треба повертатися. У козаків 4000 ногайців. Казав послам пристав, що 3 дня до хана прибули деякі особи від Хмельницького, щоб до Хмельницького хан йшов на допомогу, оскільки польське військо сильне, але хан чекав вісток від нурадина. Чули від полонених, що в Литву пішли послы від хана. Готуються до війни на Україні.

РДАДА. — Ф.123. — Оп. 1. — 1651 р. — № 7. — Оригінал. — Арк. 3–15.

№ 100

1651, квітня 23. — Яшуни. — Регест листу князя Януша Радзівіла до полоцького воєводи

Неприятель не дотримується умов миру. До мене пішо з новинами з табору прийшли, що з Любеча, Лоева і з того боку Прип'яті чернігівський полковник не дає брати провіанту, до Гомеля також понад десять сотень козаків з полковником якимсь Небабою міщанам хліба видавати нашим заборонив давати. Селянство бунтує і по лісах громадиться. Доходять до нас вісті, що поблизу Черчерська готують велику кількість човнів, провіант, найбільше сухарі. Я постійно стимулюю війська до пильності з понад десятком кіннотників на допомогу своїм з табору, що у 5 милях, прийшов під Ріпки і тут з милості Божої отримав добру прочуханку, бо й сам на полі бою майже з усією старшиною поліг і кілька тисяч найкращих військових людей втратив, його племінник по брату потрапив у полон, взято було понад 10 прапорів. Але наші були змучені і не могли гнатися за ворогом. Пішли на табір, а той уже був порожній, бо неприятель втік до Чернігова і там закрився. Ми стали під Любечем.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ IV. — Тека 16. — Конверт 187. — № 264. — Оригінал.

№ 101

1651, квітня 29.— Мінськ.— Регест листу князя Януша Радзівіла до невідомої особи

З Корони дуже значні новини. Наше військо вже стало під Кам'янцем. Хмельницький скоро просувається, скрізь міста добре укріплює і ті, котрі наші вже були опанували. Господь Бог то знає, чи не звалить на нас битву, бо неприятель має на нас охоту.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ IV. — тека 16. — Конверт 187. — № 275. — Арк 2–3. — Оригінал.

№ 102

1651, травня 8.— Люблін.— Регест лист шляхтича Ремігіана П'ясецького до королевича Карла-Фердинанда

З України пишуть, що татари не чекаючи весняної пори, готуються до війни. Пан краківський боїться, щоб вони не пустили загонів. Тому він видав універсали, щоб наші були обережними. Польний гетьман 10 полонених відправив до короля, саме тих, яких схопили під Красним.

«Оссолінеум». — ВР. — № 5656 II. — Арк. 81–82. — Тогочасна копія.

№ 103

1651, травня 16. — Табір коронних військ під Ховбрнем (?) у милі від Сокаля.— Регест листу А. М'ясківського до Карла-Фердинанда

Свідчення одного «язика», котрого привів Янчул, що Хмельницький йде від Меджибожа, має при собі 10 000 орди з нурадин-солтаном і послав їх 2 000 під Кам'янець-Подільський; у 5 милях на Снядині (?) великі шкоди вчинили людям (шляхта, євреї) і бидлу. Вози, які йшли до Кам'янця-Подільського пограбували, а людей порубали. Дунайгород, Смотрич, Бакоту (?) та інші міста попалили і повернулись до Хмельницького. Кажуть, що Хмельницький піде на Кам'янець-Подільський, а якщо його візьме, то внівеч оберне. Сім татар ледве не спіймали М'ясківського. Пана Шандевського з ініціативи турецького чауша послали до Чигирина, бо його хотіли посадити на палю. Двох ченців грецької віри, котрих послали до нього, на очах турецького чауша наказали стратити.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656. — Арк. 1–5 зв. — Тогочасна копія.

№ 104

1651, травня 19. — Табір коронних військ під Сокалем. — Регест листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда

13 числа під Горбовим прийшов з королем. Це військо з-під Каменців (Kamionczów) славно відзначилося, бо одних ворогів під Купчинцями розгромили, інших живцем, як наприклад Нечай-мурзу (Nieszaj murze) і кількох козацьких сотників спіймали; під Бушею воно повернулося. Гоголь, який пішов їм на допомогу, 15 числа з'єднався з ними від Буськом; татари бачать, що нічого не можуть вдіяти 14-о числа, коли наші переправлялися через Стир. Ці «язики» стверджують, що Хмельницький з військом швидко наступає. Коронному

хорунжому наказано повернутися з роз'їзду. Компут війська і татарську конфесату пришло в. м. Між козаками стоїть велика тривога і бояться, щоб король на них не йшов, але не думаю, щоб король рушився, поки не збере військо і посполите рушення.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 85–86. — Тогочасна копія.

№ 105

1651, травня 20. — «Розпросні речі» в Посольському приказі перекладача Киприяшка

Киприяшко говорив, що він був відпущений з Кракова у великий піст, а з ним поїхала сестра його рідна, полонянка, дружина курського сина боярського Івана Захарова. Була в неволі у «ближнего человека» калги-солтана — у Караш-аги.

РДАДА. — Ф.Ф. 123. — Оп.1. — 1651 р. — № 9. — Арк. 22. — Оригінал.

№ 106

1651, травня 20. — Регест листу Адама Зебржидовського до галицького судді

Всі панове й урядники з своїх маєтностей повтікали, однак один пан Нестрагій (Nestraty) затримався. З Молдавії повідомляє Награницький (Nagranicku), що є посол і «трактом Хмельницького пішов до Ракоці, при котрому їхало й кілька татарських коней, закликаючи Ракоці на (польську) державу і орда готова на декларацію і Молдавська земля у великій тривозі залишається. Господь Бог знає, що буде діятися».

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 89. — Тогочасна копія.

№ 107

1651, травня 20. — Регест «листу з Молдавії».

Наш посланець сьогодні повернувся від Хмельницького, котрий розминувся з ним у трьох милях від Животова. Хмельницький йде до Прилуки, а звідти — під Новий Костянтинів. Турецького чауша залишив у Животові, з яким посилає своїх послів до Порти, особливо Павла, білоцерківського полковника, і Саву, свого швагра. Вони візьмуть еміри до господарів, щоб ті помагали його військовим людям. Візир видав емір для козацьких послів. Цей же посланець сказав, що при ньому до Хмельницького прибув нурадин — солтан (?), але це дивно, що буджацькі татари з ним не з'єднуються. Але думаю, що вони вирушать. Чаушу подарував полонених: двох німців і одного поляка. Сподіваємося сьогодні в Яссах послів Хмельницького від Ракоці. Йде з ними і посол Ракоці, а з чим — не маємо відомості. Про солтан-галгу сьогодні знову відомість, що орда почала переправлятися під Тягиню, скоро буде у Хмельницького.

ЦДІАУК. — Ф.1230. — Оп. 1. — № 32. — С. 3–4. — Фотокопія. — Оригінал зберігається в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/135.

№ 108

1651, травня 21. — Регест листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердінанда

Те військо з-під Каменя сьогодні з нами з'єдналося і хвала Богу добре. З цих конфесат інформація, що великі орди йдуть

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 89. — Тогочасна копія.

№ 109

1651, травня 22. — Табір коронних військ під Сокалем. — Регест листу А.М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда

9 полонених козаків, яких привів Забуський,одностайно твердять, що Хмельницький вже на тернопільських полях став і йде проти нас. Ми укріпили бернардинський кляштор і посадили там піхоту. Козаки й татари чинять шкоди під Кам'янцем-Подільським. Вони попалили Дунайгород, Смотрич, Скалу, Борщів та інших немало, вчинивши наскок до самих Бережан.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 13–13 зв. — Тогочасна копія.

№ 110

1651, травня 24. — Регест листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда

Ці кілька днів жодної певної відомості про неприятеля, про його замисли не було відомості, бо наші роз'їзди поверталися без «язиків» або з будь-якими, з котрих важко інформуватися. Але сьогодні під загрозою життя дістали реєстрових козаків. Ці згоджуються про Хмельницького, що він є під Тернополем і має йти проти нашого війська. А орди до Глинян, Львова підуть, щоб розривати посполите рушення і під табір від Белза, щоб коней, які будуть з того боку і для нас призначені, схопити. Військо щодня чекає на прибуття іноземних рейтар, драгун та інших. Великі тривоги, але про орду ми нічого певного не знаємо, в який бік пішла. Послані універсали про обережність. Козацького сотника, полоненого, котрий королю присяг на вірність, король вільно відпустив у роз'їзд, котрий обіцяв козацьку старшину провести до послушенства, стверджуючи, що вона не хотіла дозволити війну. Голод у польському війську, помирають від голоду. Козаки сподіваються на швидке прибуття кримського хана з великими ордами. Штурм козаків до Кам'янця (Kamienzza), маса їх там погинула.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 93–94. — Тогочасна копія.

№ 111

1651, травня 26. — Мінськ. — Лист смоленського воєводи Єжі Глебовича до короля Яна Казимира

«Авізи з Литви.

Найяснійший мостивий королю, пане а пане мій милостивий.

Маючи собі довіреність від св. пам'яті попередника в. к. м., мого пана і добродія, я оберігав прикордоння від Москви і смоленський замок». З огляду на можливість небезпеки наказав ремонтувати цей замок. Від шпигунів, в т. ч з Московії, я не раз доносив відомості. Тепер доповідаю, що небезпеки звідти нема. Однак,

якщо з Московії надійдуть нові відомості, не затримаюсь з їх передачею в. к. м.
Дано з Мінська 26 травня 1651 р.»

*«Оссолінеум» (Вроцлав). — ВР. — № 5656 II. — Арк.139.—Тогочасна копія.
„Awizy z Litwy”.*

№ 112

1651, травня 29. — Вітебськ (?). — Регест листу вітебської шляхти до полоцького воєводи, великого гетьмана литовського, Я. Кишки

Універсал в. м. від 23 травня до нас дійшов 29-о. Але у нас лише 70 кінних стало на посполитому рушеню; ми з нашим вітебським ротмістром 100 кінних козаків посилаємо під команду в. м. Але 24 червня дуже короткий строк, ми не можемо так швидко просимо пізніше і призначити місце.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ II. — Тека 9. — №1249. — Копія.

№ 113

1651, травня 29. — Мстислав. — Регест інструкції земських, гродських урядників і всього рицарства Мстиславського воєводства пану Петру Полупенті, судді гродському мстиславському, послу до гетьмана ВКЛ

Ми йдемо в посполите рушення. «А це вже з певних пересторог і з наших шпигунів ясно, що» неприятель через своїх певних призначених полковників у Новгородку-Сіверському, Стародубі, Почепі, Мглині, у Дрокові і в інших містах зібравши кілька десятків тисяч зрадливих куп, на Кричев і на Мстислав йде, «де яку має свою конспірацію велику масу до бунтів собі на поміч схильну». Треба доповісти про це гетьману. Посилання на королівський універсал від 22.03.1651 р.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ II. — Тека 9. — №1250. — Оригінал.

№ 114

1651, травня 31. — Табір коронних військ під Сокалем. —

Регест листу А.М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда

Про становище Хмельницького нічого не знаємо, бо і «язики» не знають. Сьогодні прислали пп. галичани, що татари й козаки були. Пана Белзнецького (?) аж до (...) *загнали, котрий втратив у полі чотирьох.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 97. — Тогочасна копія.

№ 115

1651, травня 31. — Табір коронних військ під Сокалем. —

Регест листу Рупневського до королевича Карла-Фердинанда

Козаки знаходяться в наших окопах під Збаражем, а інші — на полях між Тернополем і Залозцями (?). Польське військо нараховує 40 000, окрім лужної челяді. Селянства є не більше 100 000, щоденно чекають на прибуття хана з ордою. Кажуть, що він вже під Білою Церквою.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 125–126. — Тогочасна копія.

№ 116

1651, травень (?). — Ясси (?). — Регест листу молдавського господаря Василя Лупу до силістрійського паші

Той чауш, котрий пішов до козаків, я б його затримав, але боюся, щоб не подумали, що я взаємодію з ляхами. Однак же погано вчинили, що його туди послали. Ви знаєте це добре, коли вони, будучи селянами, піднялися на панів, а що більше на людей своєї віри. Тому нам кланяються, що котрий топиться, той і бритву хопиться, але коли б їм пощастило, певно нам не пробачать і тим, хто є іншої віри, до того знайте ви те, що поляки цілі(?), вони своєї русі масу вигубили. Тепер король йде з усією шляхтою і потугою, Бог йому пощастить на його неприятеля, як йому те вчинити, бо ми знаємо, як треба віру і милість зберігати між прикордонними (сусідами).

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 169. — Тогочасна копія.

№ 117

1651, червня 2. — Табір коронних військ під Сокалем (?). — Регест листу невідомого до невідомого

К. й. м. відклав виступ з військом до майбутньої суботи. Вчора роз'їзд п. Вишневського привів 8 козаків, взятих під Сокалем. Табір Хмельницького між Залозцями і Зборовим. Вони сказали добровільно, без тортур, що Хмельницький нібито мав пустити чутку, що йде до Дубна. Однак насправді він хоче напасти на табір к. й. м. Інші представляють, що вийшли для провіанту, бо великий голод між ними. Одні кажуть, що татар виглядають, бо не бачать інших підкріплень, нема й самого хана. Кажуть, що ніби має прийти орди 20 000. «Взагалі ні в чим не згоджуються зрадники у деяких пунктах». При них інших привели десяткох «язиків» з минулого роз'їзду п. Мишковським. Замойський має сьогодні до табору виїхати з 1 000 жовнірів. Вчора пішов на роз'їзд п. брацлавський з кількома тисячами. Князь Радзівіл з Литви подає певну відомість, нібито роз'їзд розгромив неприятеля. Вже й останні конфесати козаків стверджують, що між ними чути певну відомість, що литовське військо у 24 милях від Києва під Речицею, від Чорнобиля — 12 миль. Син Хмельницького «повісив свою мачуху Чаплицьку, не знаю з якої причини». Кисіль схиляє короля й Річ Посполиту до переговорів з козаками, котрих є 200 000 при Хмельницькому.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 32. — С. 27–28. — Фотокопія. — Оригінал зберігається в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/135.

№ 118

1651, не раніше червня 2. — Табір коронних військ. — Регест листу невідомого до невідомого

Три тижні тому п. польний гетьман прийшов до табору, непотрібно втрапивши дуже добрих 5 000, а привів 6 000 на конях. Сплата грошей воякам. Хмельницький хотів обложити нас, послав 20 000 татар, щоб били наших на переправах, але татари втратили двох мурз (одного вбили, іншого взяли в полон). Цілий тиждень після мого приїзду даремно ходили у роз'їзди, жодної відомості

про вороже військо не принесли. Наші напали на 2 000 козаків, які їхали до Бродів. 500 — розгостилося у (...)*, а 1500 — за ними. Бій з 500 козаками. Прийшли й 1500 козаків. Вбили хорунжого Калинського. «Ляхи, ляхи тікайте до лісу» („Lachi, lachi w nogi do lasu”). Вбито 150 чоловік, взято кількадесят коней.

Взято певного «язика» під Тернополем у 18 милях від нас. Татарина не спіймали жодного. Військо наше рушило в суботу, потім — іноземне. Мало бути 30 600, але не було й 20 000: панських 10 000, князя Вишневецького -800, підстарости калуського — 1200, п. коронного мечника -500, сандомирського старости — 400. Ці при нас прийшли. Кам'янецький староста прислав відомість, він схопив трьох послів Хмельницького, котрі йшли від молдавського господаря. Ми стали під Берестечком. Прийшла відомість, що хан прибув до Хмельницького. Бачили його, думають, що з ним 40 000 орди. Хмельницький спочатку сховався під Вишневець, а довідавшись про посполите рушення, відправив кілька тисяч на роз'їзд. Коронний хорунжий хотів опанувати шлях на Берестечко. Але було наказано повернутися. Повернувся наш роз'їзд у 200 кінних, який ходив до Дубна. Коли вони перепочивали козаки вдарили на них, частину порубали, розпорошили третину, інших взяли в полон. На щастя, коли стріляли на цю стрілянину кілька сот князівських людей кавалерії вийшло з Дубна. Напали зненацька і розбили козаків, відбили полонених. Інших на болото вигнали й потопили. Недовгою була їхня втіха.

Сходиться посполите рушення, подаю перелік їхніх частин. «П. Кисель, котрий бажав усього злого і наше військо лаяв, тривожив військо, покарано, коли постережено від пана (короля — Ю. М.), щоб не був у (...)» і людей не лякав». Сьогодні третій день як до Замостя виїхав з приводу поганого здоров'я і необхідності лікування. Однак були такі, котрі радили, щоб король мирився Хмельницьким, але їх заставили замовкнути.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — С. 38–40. — Фотокопія. — Оригінал знаходиться в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — 300, 29/135.

№ 119

1651, червня 3. — Вітебськ (?). —

Регест випису з книг гродських вітебських

Ми подаємо лаудум сеймика, де йдеться зокрема про три полки, подається їх розпис.

АГАД — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ II. — Тека 9. — №1251. — Копія.

№ 120

1651, червня 4. — Табір коронних військ під Сокалем (?). —

Регест листу невідомого до невідомого

В суботу був перепис німецького війська. Кіннота й піхота там же, де й польські хоругви переписалися, за мостом за рікою, угорська і польська піхота пильнувала валів, була й на сторожі у таборі, для сторожі за вали вийшов копійник. Тоді товариш від Калинського прибув з тою новиною, що наші розбили близько. 1000 козаків, котрі йшли під Підгірці (Podgorce) здобувати це містечко, але як

визнав товариш, Сам Господь Бог оберіг наших, бо будучи в тривозі ледве кількадесят прийшло до справи, а інші почали братися до коней. Бій коло двох переправ. Злочинці ламали руки й ноги, тікаючи. Наші взяли одного «язика». Господь Бог знає, коли вернеться п. Калинський, бо певно на нього Хмельницький наказав чекати кільком полкам. Сьогодні сондецький староста з 300 людьми увійшов у табір. Пан Замоєський з п'ятниці стоїть табором в милі від нас. Не знаємо, чого він чекає. Князь Домінік мав виставити 4 000 війська. Староста краківський написав універсал. Є відомість, що Богун взяв Корець.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 32. — С. 17. — Фотокопія. — Оригінал зберігається в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/135). Див. Док. 172–173, де описуються ці ж події.

№ 121

1651, червня 5. — Табір коронних військ під Сокалем. — Регест листу невідомого до невідомого

Не можучи дочекатися неприятеля, прийдеться королю з усім військом йти до нього. Давно б уже вийшли, але не мали грошей на підкріплення кварцяного війська, яке з-під Кам'янця прийшло. Коронний підскарбій шукає способів і власні добра використовує. Вже й пани сенатори й весь уряд склалися по 200 і по 100, по кількадесят червоних золотих, але й цієї суми для утримання війська не вистачає.

Про Хмеля певна відомість, що він є під Збаражем. «Має черні велику кількість», татар ледве 6 000, надіється на допомогу хана, але хан не поспішає. Також хан написав лист до нурадина, що Хмель у цих двох тижнях з нами мав сутички. Нашим щастить на роз'їздах. 2 000 козацького роз'їзду щасливо розбили за Підгірцями. Послав Хмельницький 10 00 на роз'їзд, але про нього не можемо довідатися.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 32. — С. 20–21. — Фотокопія. — Оригінал зберігається в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/135.

№ 122

1651, червня 5. — Табір коронних військ під Сокалем. — Регест листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда

Цей віроломець, побачивши потугу нашого війська, а більше наслідки своїх нерозумних вчинків і безбожних замислів, пішов на хитрощі: затримання війська під Кам'янцем, і свої полки, які кочують під Бродами, Зборовом, відвів під Збараж, до наших дворічної давності окопів. Вже приведено полонених, які подають дві причини цього відступу: 1) що там буде чекати на хана, котрий мав до нього писати, щоб не воював (до його приходу)(?); 2) він боявся переправ на Топорів. Наші роз'їзди над ними мали щастя. Ці кажуть, що у війську вже велика тривога «селянства щодня убуває», а найбільше під Збаражем. Той молдаванин, що з татариним од цього в'язня мурзи (Murzaka) до солтана (був посланий)(?), каже, що Хмель зичить собі, щоб король проти нього йшов і питався, чому король не йде. «Це кварцяне військо невелике, гине як сніг» і

перед тим як скінчать ці консультації чим і як посилюватися: чи грішми чи збіжжям, боюся, щоб Речі Посполитій гірше не було, бо й товариство і челядь масами виїжджають. Завтра мають вирушити до Берестечка. Одно мені страшно, що 40 000 піхотинців від голоду помирає, а що ж у дорозі, коли купити не зможуть, а голод небагато часу вимагає.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 101. — Тогочасна копія.

№ 123

1651, червня 5 (?). — Табір коронних військ під Сокалем. —

Регест листу невідомого до невідомого

Сьогодні прибув з роз'їзду Мислішевський і з їх м. і з нобілітованим козаком Янжулом, котрий незважаючи на всі надії на шляху дав Бог вдарити на 25 дуже добрих козаків. Перебили їх частину, а 10 захопили в полон. Між ними є козак Василько (*Василь з Канева — ? — Ю. М.*), мужній і хоробрий, »цей має дати добру інформацію к. й. м. про всі задуми Хмеля»

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 32. — С. 14. — Фотокопія. — Оригінал зберігається в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/135). Див. Док № 172 (лист А. М'ясківського до королевича Карла від 5.05.1651 р., де йдеться про цю ж подію).

№ 124

1651, червня 8. — Табір коронних військ під Сокалем. — Регест листу литовського підканцлера Сапіги до гродненського старости

Я купив пороху і олова за 1,5тисяч злотих. Купив би й більше, аби тільки швидше військо прийшло до табору під Сокаль.

БПАН. — ВР. — № 354. — Арк. 293. — Оригінал (?).

№ 125

1651, червня 9. — Лист Ельжбети Абрахамовичової з Туліна, удови по О. Дроговському, сину троцького воєводи Миколая Дроговського, до великого гетьмана литовського, полоцького воєводи Яна Кишки

Понад 10 тижнів тут на квартирах стоять жовніри з полку стольника ВКЛ, підхорунжого п. Тізенгаузена. Вони вимагають хліба, а його нема, бо «не маю хліба у такому тяжкому моєму стані, коли неприятель плондрує мої українні маєтності»

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 27. — Оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. А. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. — 1999. — № 2. — С. 37.

№ 126

1651, червня 10. — У полі між Берестечком і Стремільцем. —

Регест листу О. Конецпольського до М. Потоцького

Вчора ми були послані на роз'їзд, нічого полонені не кажуть, тільки те, що вночі на схід місця (одні пішли-?), а інші — до Дубна. Зараз посилаю частини

на кілька місць. Чутки серед стремільськими міщанами, нібито Хмельницький, взявши, що міг здобути в цих краях, пішов безпосередньо на Україну, а мають цю звістку від селян, котрі повертаються з його табору, але того не знаю, чи це вірно. Бо жодного такого, котрий би признався, що звідти прийшов, не можу мати. Переправ є немало на Стиру, хоч попсованих, котрих селяни легко поправляють, це не тайно в. м. п., є й кілька бродів, особливо один брід проти самого Стремельця, що у чверті милі від Берестечка. Цей може бути дуже корисний для переправи кінноти, коли наблизяться королівські війська. Якщо ж неприятель раніше підійде, то малою кількістю людей утримати берестецьку і ці інших покинути неможливо.

Цей лист затримав до Берестечка, де вже ставши, це місце укріпив. Займаюсь подальшим укріпленням цього шляху. По всіх переправах я поставив добру сторожу, як до Топорова, так і до самого Луцька.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 181 зв. — Тогочасна копія.

№ 127

1651, червня 11. — Табір коронних військ під Берестечком. — Регест листу О. Конецпольського до М. Потоцького

Я мав від в. м. пересторогу і до Крем'янця і Бродів послав два роз'їзди. Від Бродів ще ніхто не повернувся, але в минулу п'ятницю 150 кінних підскочивши, частину коней і бидла відгромили. Два пахолка пана Заливського втекли, там же більше від них втекли з першого нічлігу, бо ті дуже спішно повертались назад. Тепер прибули шестеро від Крем'янця один за другим протягом двох годин, прийшли й два товариша від Ясноборського, котрого в цей бік відправив. Доповідають, що над рікою Іквою, за однією переправою в селі Білокриниці, він знайшов невелику кількість людей, голодні по понад десять на цей бік вдень переправляються, а на ніч повертаються. Нічого не знаємо про неприятельські замисли. Вчора уночі було чути артилерію, знати що там була чимала неприятельська потуга. До Дубна від Берестечка, без (...) * вість, що Хмель уже йшов безпосередньо на Україну, цьому я не зовсім вірю. Ясноборському більшу кількість людей сьогодні послав зранку.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 183. — Тогочасна копія.

№ 128

1651, червня 11. — Табір коронних військ під Берестечком. — Регест листу полковника, який прибув з під хоругви Чарнецького, до брата, сандомирського хорунжого

Вчора в подень я став під Берестечком. Коронний хорунжий відправив Денгофа у роз'їзд. Ясноборський прийшов під Берестечко, від якого дана відомість, що за рікою Іквою татарський кошик стоїть, від котрого на цей бік виходять по понад десяток кінних за здобиччю, на що має пильне око, а туди послав тільки 30 кінних. Коронний хорунжий зразу ж послав до нього 40 кінних; надібав кількох селян, ці за достовірне подають, що Хмельницький мав сьогодні вночі відступити, чому не можна вірити, бо товариство, яке приходило вночі від ліска,

чуло часту стрілянину у Дубні перед вечором і вночі; мусить там бути якась сутичка (?). Селяни стверджували, що татари відрізняються від селянства і мають відійти від Хмельницького, бо палять села. Татари не можуть поживитися. Між селянами лунають голоси, що Хмельницький повинен відступити. Ця стрілянина в Дубні мусила бути великою.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 184. — Тогочасна копія.

№ 129

1651, червня 12. — Регест листу Рупневського до королевича Карла-Фердинанда

Нічого не присилаю, бо новин про неприятеля нема. Хитрі його вчинки. Від «язиків», котрих приводять з роз'їздів, є дані, що Хмельницький замишляв йти з Тернополя до Дубна, не маючи при собі великої татарської потуги, і вже вирушив під Берестечко. Король послав коронного хорунжого з кількома тисячами війська, щоб спробував переправ і вони вчора принесли відомість, що хан з ордою, прийшов йому на поміч і об'єднався з ним.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 129. — Тогочасна копія.

№ 130

1651, червня 12. — Табір коронних військ під Сокалем. — Регест листу невідомого до невідомого

З табору під Сокалем 12 червня 1651 р.

Привели з розі'зду громаду козаків до табору. Вони сказали, що хан хоче йти до Дубна і Олики. Інші кажуть, що він вирушив у похід. Кажуть про орду не дуже велику, більше 5 000 татар не дають. Це підтвердив і один спійманий татарин. Хмельницькому, що часто підтверджують чутки, мають принести відповідь з Туреччини і хана. У середу прибув п. Замойський. 10 числа страчено панів Павловських, двох братів, а третього затримали на два тижні для доказів писаря Хмельницького. Вчора прийшла пошта від князя гетьмана, що вже два тижні як військо рушило з Бобруйська до Києва. Сповідчають про наших послів, які назад повертаються з Москви. Татари московські або калмицькі починають нападати на кримських татар.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — С. 6–8. — Фотокопія. — Оригінал знаходиться в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — 300, 29/135.

№ 131

1651, червня 16. — Табір коронних військ(?). — Універсал короля Яна Казимира до львівських обивателів і «посполитій русі»

«Однак тепер до нас дійшли певні відомості про велику небезпеку бунтів». Дуже хочемо, щоб вірності ваші запобігали і гасили ребелію. Ми при нашому львівському посполитому рушеню на шляху до неприятеля. Хочемо, щоб була обережність коло Львова і його форту.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 147. Тогочасна копія.

№ 132

1651, червня 19. — Табір коронних військ під Вигнанкою (?), що в милі від Берестечка. — Регест листу невідомого до невідомого

Хмельницький тільки у 8–9 милях від Берестечка. Привели полонених. Один перебіжчик, шляхтич з Бецького (?) повіту, потрапив до козаків під час Пилявської битви. Він досі був між козаками, потім прийшов до нашого табору, багато розповідає важливих речей. Він вийшов з табору Хмельницького у минулу п'ятницю з роз'їздом, який відправив Хмельницький заради «язика». Їх було 2 000 ординців і 3 000 добірних козаків. Каже, що козаки мають багато війська. Хмель не знав про потугу польського війська. Хмель йде до Олики. «Москва обіцяє їм військовий союз».

Козаки даремно штурмували Гомель, бо його не здобули, а самі зазнали втрат.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — С. 20–22. — Фотокопія. — Оригінал знаходиться в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — 300, 29/135.

№ 133

1651, червня 21. — Регест листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда

40 молдаван пана краківського, з яких 10 було спіймано. Роз'їзд п. коронного хорунжого винагородив цю втрату. Частково сам пан коронний хорунжий, частково його люди розгромили під Дубно козацький табір, який повертався від Корця, Клевані і Олики, взяв доброго «язика»; відбили велику здобич, тобто бидло, коні, вівці. Хай буде за це хвала Богу.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656. — Арк. 37. — Тогочасна копія.

№ 134

1651, червня 24. — Бабичі. — Регест листу Шимона Павші до князя Януша Радзівіла

№ 135

1651, червня 24. — Мозир. — Лист шляхтича Олександра Ловенецького до великого гетьмана литовського Яна Кишки

Мозирський повіт знищений вже четвертий рік. Такі великі знищення були спочатку від козаків, а потім від панів жовнірів, що вже й ми самі в інших домах не можучи жити через великі напади, по різних воєводствах і повітах тулимося. Тепер посполите рушення збирається; в. м. зволив і наш знищений повіт послати під Туров до Новгородського воєводства. Ми, маючи ворога вже біля себе, якби покинули наш повіт і рушили б, то мусила без нас зовсім загинути наша худоба, якщо в. м. не визволить наш повіт, котрий знаходиться на самому вістрі (небезпеки) від цього гультяйства. Звольте залишити у нашому повіті (війська) Берестейського і Смоленського воєводств. Прошу дати наказ.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 8955. — Оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. А. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. — 1999. — № 2. — С. 37.

№ 136

1651, червень — липень. — Москва. — Справа про відправку в Україну піддячого Григорія Богданова з назаретським митрополитом Гавриїлом і з відповіддю на лист Б. Хмельницького

Б'є чолом путивльський воевода Семен Прозоровський, що 24 червня 1651 р. була прислана до мене в Путивль царська грамота з припискою дяка Алмаза Іванова, а у ній писано, що з Г. Богдановим послано Івану Виговському пара соболів по 10 крб. Писано, щоб я послав пару добрих соболів назаретському митрополиту зі слугою.

7.07.1651 р. новий лист С. Прозоровського, що 28 червня виконав царську волю і послав соболів Івану Виговському.

25 липня прислав листа С. Прозоровському І. Виговський з Г. Богдановим і я (Прозоровський) цей лист переслав цареві.

РДАДА. — Ф.124. — Оп. 1. — 1651 р. — № 10. — Арк. 1–4. Оригінал.

№ 137

1651, червня 25 (15). — Москва. — Відправлення з Москви і статейний список царського гінця Василя Старого

Царський наказ гінцю, зокрема провідувати «что нне у короля с черкасы де-лаетца и в которых местах королевской обоз стоит», скільки війська у Хмельницького, скільки у нього татар; «от короля к гетману к Хмелницкому о мире послы посыланы; и хто именем и сколь давно и что учинили».

«К турскому салтану или к иному к кому гетман Богдан Хмелницкой в подданство поддался ли. И будет поддался и не будет ли на (?) турецкие или венгерские люди...и на чем у них с гетманом договор».

Відписка гінця:

«Фома Лазарев» з Дорогобужа сказав про війну, про найманців на службі Речі Посполитої. Ян Храповицький та посадські люди «боятся приходу под Дорогобуж запорожских черкас». Януш Радзівіл стоїть біля Могилева, «чтоб могилевцы к черкасом не пристали», зміцнює Дорогобуж.

Була мова у Смоленську, Дорогобужі та ін. „что будто ты, гедр, гетмана Богдана Хмелницкого и все Войско Запорожское принял под свою гедскую высокую руку», а гетьман нібито хрест цілував. «Пашенные мужики меж себя говорят все, что к ним приказывают запорожские казаки, чтоб они на своих местах жили, не боялись казаков для того, что они, казаки, ничем их шкодит не будут, для того, что они, казаки, нне под твоею гедрскою рукою и города и места все доставляют в твою гедреву державу». Мужики вірять, «а казаков ни в чем не опасаютца». У Смоленську хотіли послати вісті в «порубежные города», щоб «пашенных побить для того, чтоб де им от них впредь шкод не было». Тривожаться, що козаки з Києва вийшли, взяли Рославль, обложили Кричев «через твою гедреву землю, через Брянской и Серпуховской уезды». Ляхи думають, що це з царського відома. Йдуть козаки в Литву, до них пристають «многие люди», «которым ляхи зло чинят и грабят», «и ляхи те, которые по винам своїм довелися касанья (?)» кажуть, що під Рославлем було 3 000 козаків. Під Кричев послана допомога польському війську.

Хмельницький посилав листа до Речі Посполитої. Про збір литовської шляхти, а сім'ї — у Смоленськ.

29 червня (ст. ст.) дорогобузький намісник Есман прислав до мене пристава, шляхтича Філона Засецького і той сказав у розмові, що велика шкода через війну, а причина від Потоцького й Вишневецького; «безперестанно казаки войска их побивают»

Грамота Яна Казимира до царя 25.08.1651 (Варшава) послана з В. Старим. Мова йде про те, що козаків пропустили у Польщу для війни через російське порубіжне місто Брянськ. Така ж грамота дана Яном Казимиром до царя 25.008. 1651 р.

9 липня гонець був у Мінську і зустрівся з шляхтичем Іоїлем Биковським, який розповів про Берестецьку битву (цей шляхтич був гінцем у Несвіж з вісткою про перемогу). За гроші він розпечатав лист і дав гінцю для прочитання.

9 липня виїхав гонець з Мінська до Бреста, куди прибув 21 числа.

РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — 1651 р. — № 7. — Арк. 35–232. Оригінал.

№ 138

1651, червня 29. — Табір військ ВКЛ біля Речиці. — Лист шляхтича Марціна Казимира Сеницького до С. Мирського, стражника ВКЛ

«Вчора мені віддали листа від в. м., м. м. пана, а перед тим, крім одного, в Мінську». Відповідаю на цей лист. Відсилаю 1580 зл. Далі йдеться про складну ситуацію з провіантом у війську «квасу й не питай, завжди вода, досі стояли у одному шалаші зі мною, на це нарікає вся рота», не можна купити сиру, бракує грошей.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 27. — Оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. А. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. — 1999. — № 2. — С. 37.

№ 139

1651, червня 29. — Регест листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда (?)

Хмельницький, не можучи дочекатися хана, повернув в Україну. З поради військових людей король задумав рушити військом на Дубно. Між тим вже й вози рушили і військо, а король тільки дав знати послухати князю руському воєводі, що Хмельницький певно рушився з колодзинських полів. Якщо швидко до табору вози вернулись і відомість за відомостю надходить одна за іншою, що є й хан і вся потуга йде, вже бачили це військо. Татари, напавши на людей, які цього не чекали, взяли в полон лужних людей і чимало коней. Ми повернулись до сокальського табору. Хан у Лешневі, у милі звідси. «Тому хан прийшов, що йому сказали, що є 20 000 польського війська; тому хотів вас бити на переправі». Для цього з кіннотою і з Хмельницьким хан прийшов, щоб вас застати на марші.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656. — Арк. 41–45. — Тогочасна копія.

1651, липня 2(?). — Табір коронних військ під Берестечком. —
Регест реляції про Берестецьку битву

«З табору в день свв. Петра й Павла»

Пан краківський вивів військо у поле кінно, тільки без табору й піхоти, а неприятель зразу вийшов з кіннотою, з усією потугою, котра вкрила поля й гори, на наше ліве крило, на п. брацлавського воєводу, полк якого вже були повністю оточили. Тричі їх тяжко доводилось, але підходила вчасно поміч п. подільського воєводи. Втратили однак одного ротмістра, п. Зигмунта Лянцкоронського, взятого в полон поганями, і понад десять товариства. Добре почало битву в той час і Сандомирське воєводство, але проти поганської потуги не можна було встояти. Підійшов полк п. краківського і п. коронного маршалка, татарську потугу потіснили і поміряться силою з козацтвом. Якби не підійшов полк п. литовського підканцлера, полягли б усі. Мужньо бився п. Казановський, галицький каштелян, перед цим — сандомирський хорунжий, і п. люблінський староста Оссолінський. Хорунжого п. краківського і самого хорунжого було взято в полон, двох забито, товариша п. кременецького старости вбито, поранених по 10, по 12. поранено обозного литовського п. Сапігу, але й неприятелю далися взнаки, і взагалі взагалі більше татарського трупу і значних мурз, котрих зразу ж вивозили з поля і до кошу відвозили. Було взято в полон кілька добрих татар і ханського покоєвого писаря. Ввечері була рада. Через голод на коні прийшлося їх годувати дубовим листям. Того ж дня чимало значних людей загинуло, як от: саноцький підкоморій, п. Стано, п. Дверський, повіту Перемиського і Саноцького, трупи з полів збирали до самого вечора, наших загинуло близько 200, татар щось більше, а між ними Тугай-бей (Тоакей), значний мурза.

30 червня

Козаків і татар не було видно, наші лягли спати. Ранковим туманом король наказав вивести військо в поле і стати в бойовому порядку. Коли туман розсіювався, неприятель побачив перед собою військо у повному порядку з артилерією. Праве крило вів пан краківський, ліве — князь руський воєвода (*Я. Вишневецький — Ю. М.*), добре були продумані підкріплення, наш табір було піхотою і лужною челяддю укріплено. Вийшов у поле і неприятель величезною громадою, поле на милою самою тільки кіннотою вкривши. Герці. Неприятель підходив близько, але наші з гармат дуже влучали, ніколи даремно не вистрілюючи. До самої 3-ї з полудня години не смів неприятель нас атакувати, ми зичили собі того, щоб він хотів нас атакувати. Деякі радили, щоб до ранку відкласти битву, бо вже було пізно., а завтра і військом, і табором зразу ж наступати на неприятеля. Але зустрічний вітер служив нам. Однак було запропоновано пану руському воєводі і рицарству на лівому крилі радили ніяк не відкладати до ранку. Взагалі прислали п. сокальського старосту просити наказ до бою, і тішилися, коли король, бачачи бажання свого рицарства, дав наказ п. сокальському старості, щоб зіткнулися, і дав своє благословення. Як тільки пан сокальський староста примчав з цим наказом, засурмили, вдарили в барабани, і зразу посунулося ліве крило п. руського воєводи і 12 кварцяних хоругв

виступило, за ними підмога 6 козацьких, потім 4 драгунських (?) хоругв, потім Ленчицьке й Сандомирське воєводства. Вдарили на неприятеля, півгодини було видно сильний вогонь, чути гук від стріляння з гармат та рушниць, ми думали, що ніхто живий звідти не вернеться. Неприятеля загнали в сам табір, а татари стояли на горі поблизу. В той час, коли ліве крило так потужно билося неприятелем, татари з гучним криком «Ала, ала» вдарили на короля. Тут стояли три полки 1) королівської гвардії 2) полк князя (Богуслава) Радзівіла 3) п. Хувальда. Пан Пшиємський і добрі пушкарі влучно били з гармат з великою шкодою неприятеля. Зразу пішла орда тікати до Лешніва, залишивши кінноту у засідці, але після наступу нашого правого крила мусила тікати, що їх не довелося бити правому крилу, хіба що рубати в погоні. Вони втекли, залишивши казани, кульбаки, попони, а на кошу — намети. Ханський намет дістався п. коронному хорунжому. Татари спинились через 4 милі. Тоді наші підступили козацького табору. Тут неприятель вдарив з гармат по королю і трохи не влучили: першим пострілом звалили корнета курфюрстерських рейтарі; другий раз — над самими нашими головами, третій раз — по конях без шкоди, однак вчетверте — вже по кінських копитах. Король став перед рейтарською ротою і не хотів і одного кроку відступити, сказавши, що не звик відступати. Цей козацький величезний табір, добре укріплений ми обстрілювали до самої ночі. Морок тільки змусив відступити. З нашого боку 200 душ загинуло, а з козацького — набагато більше (татари свої трупи забрали, навіть не давали їм впасти). Король подумував про взяття козацького табору, роздавав вакантні уряди, бо кілька хоругв залишились без ротмістра.

Вчора козаки просили про милосердя, а між тим почали переправлятися до України. Двоє передалось з табору до нас, просячи милосердя. Сказали, що «Хмельницького немає, бо його зразу хан велів за шию взяти: «Піди зі мною, зраднику, і віддай мені всі свої скарби в Україні, бо мене даремно на стид і сором привів». Нашими шанцями ми їх оточимо, щоденно будемо все більше стискати.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 47–52 зв. — Тогочасна копія.

№ 152

1651, червень. — Регест листу Я. Радзівіла до полоцького воєводи

Наші у Речиці, дали відсіч Гомелю. Військовим людям, що стоять у Бабичах, наказано розгромити козацький полк, який стоїть у 4-х милях від Бабич.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ IV. — Тека 16. — Конверт 188. — Арк. 276. — Оригінал.

№ 153

1651, липня 3 (?). — Регест «щоденника війни з татарами й козаками»

Чутка, що Хмельницький, не дочекавшись хана, повертається в Україну. Польське військо заходило під Дубно, а 27 червня короля сповістив Вишне-

вещький, що Хмельницький рушив з Колодзинських полів. Друга звістка, що хан з усією потугою йде на Перенятин (Pereniatyn). Вже бачили велике військо неприятеля, у 2-3 милях багато лужної челяді схоплено татарами. Почалися сутички. Коронний хорунжий сказав п. краківському: «Заради Бога, добродію, що чекаємо, що ворог так наблизиться і нам перекриє всі шляхи». Відповів пан краківський «Коли б давня польська честь повернулася і якби хто захотів зігнати цього татарського кіннотника з поля». Коронний хорунжий сказав: «Я прошу того, щоб піхота пішла з моїм полком, я прошу і другий полк». Тут же пан краківський додав йому (полк) св. пам'яті коронного маршалка, як Кастора і Полукса. Йшли тоді охоче в одну долину, а татари з великою фурією і криком напали на них. Сам коронний хорунжий «як син великого батька і вітчизни виступив із своїми полками». Мужньо билися п. коронний маршалок і Вишневецький. Гнав коронний хорунжий ворога аж до переправи, беручи добрих і значних полонених, котрі дали достовірну реляцію, що хан у Лешневі, одна миля звідси. Хмельницький ніяк не хоче (...)*. Думали, що польського війська 20 000. Хотів нас хан бити на переправі, тому кінно прийшов з Хмельницьким, щоб застати польське військо на марші, всі «язики» це визнали. Добре показали себе Потоцький, Конецпольський, коронний маршалок і їхні люди. У цей день стали сандомирське і волинське посполите рушення. Варто відзначити п. Яскульського, військового стражника, котрий з самого ранку стримував неприятеля. «Тепер вже більш не можу писати, бо військо знову у поле йде. Неприятеля більше ніж вчора, котрий приходить на цей бік».

З табору під Берестечком у день свв. Петра й Павла на ранньому світанку.

У день свв. Петра й Павла.

Вчора п. краківський вивів свої війська у поле. В ході битви ротмістр Зигмунт Лянцкоронський потрапив у полон, втратив понад десяток товариства. Добре билосся Сандомирське воеводство, але не могло зрівнятися з ворожою силою. На допомогу кинувся полк правого крила і коронний маршалок, розбили ворожу потугу. Битва. «Миготіли польські прапори і татарські бунчуки». Кинувся полк литовського підканцлера, але зазнавши великих втрат, відступив. Галицький каштелян Казановський, люблінський староста Оссолінський в центрі битви, вбито 7 з товариства п. краківського, по 10–12 — в інших полках. Вбито значних людей і слуг, як от перемиський мечник Лігенза, з товариства п. ленчицького щонайменше 30. Чимало поранених, а з полку пана литовського підканцлера понад десять товариства вбито. Литовського обозного п. Сапігу поранено Але й неприятель зазнав більших втрат, татарських трупів було багато і немало значних мурз, котрих тут же з поля битви забирали і відвозили. Кількох добрих татар взяли і ханського покоєвого писаря. Наші не втрачали сили духу. Увечері нарада.

Чимало загинуло людей з посполитого рушення, як от пан саноцький підкоморій, п. Стано, п. Дроєцький, чимало людей з Перемиського і Саноцького повітів, трупи «до вечора збирали з поля». Наших загинуло близько 200, татар більше, а між ними значний мурза Тугай-бей».

1 липня

Не хотів Господь Бог відбирати перемогу від й. к. м. Правим крилом командував п. краківський, лівим – Вишневецький. Вийшов і неприятель в поле, поля на мило вкрив самою кіннотою. Король заборонив герці. Неприятель підпадав близько, але наші били з гармат. Запропоновано Вишневецькому і рицарству на лівому крилі атакувати, ніяк не хотіли відкладати на завтра, прислав Вишневецький сокальського старосту. Король дав наказ атакувати. Вишневецький з 12 хоругвами, 6 козацькими і 4 рейтарським атакував. Півгодини тривав гуркіт стрільби з гармат і рушниць. Ми думали, що живими не вийдемо. Але загнали козаків до табору, а татар на гору. Проти козаків король рушив три полки. Орда втекла до Лешнева. Вони кидали свої казани, кульбаки, намети. Так сталося і з ридваном ханським і сам хан на 4 милі втік. Король же пішов на козацький табір. Козаки вистрілили з двох гармат, вбили корнета з рейтарів курфюрста. Два наступних постріли не завдали шкоди, а четвертий лише зачепив кінські копита. Але король не відступив. Настала ніч. Перемога. «Хмельницького з величезною запорізькою сараною у бою зламали і в табір з великими втратами загнали». «Не знаю чи не тільки наша вітчизна, але й інші, коли бачили щось подібне до Грюнвальдської битви». Немало полягло козацького товариства, а татари трупи своїх зразу забирали, «навіть не давали їм впасти на землю». Наша піхота втомилася і кавалерія, бо її коні, навіть стоячи в порядках, нічого не їли. Король вчинив раду з досвідченими людьми про спосіб здобування козацького табору. Треба облягати, бо табір дуже великий і там люди з вогнепальною зброєю; вони доведені до відчаю і тоді навіть боягузи стають хоробрими. Але починають переходити на наш бік, схиляється до миру з нами білоцерківський полковник. Наші допікають їм з гармат.

Вакансії після вбитих розподіляються. Так Цельнеру дали каштелянство галицьке, чернігівська каштелянія і люблінське староство — князю Дмитру Вишневецькому, подільське хорунжество — п. Барановському, брацлавське стольництво — п. Незабитовському, перемиське мечничество — п. Подішу (?); саноцьке стольничество — п. Вояківському і т. д. Кілька хоругв будуть без ротмістрів, особливо та, якою командував п. Йордан.

Вчора (2 липня — Ю. М.) козаки просили про милосердя. Вони почали переправлятися, щоб відступити в Україну. Двоє перебігло до нас з табору, кажуть, що часто втікають з табору. Хмельницького немає, бо його зразу у п'ятницю наказав хан схопити тому, що даремно його привів до великого польського війська.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп.1. — № 33. — Арк. 59–64. — Фотокопія. Оригінал зберігається в ДА у Гданську. — Ф. Книги рецесів Західної Прусії. — №300, 29/ 135.

№ 154

1651, липня 2. — «З поля під Берестечком». — Регест листу невідомого шляхтича до невідомого

Король не знав про наміри Хмельницького і місцеперебування хана, тому рушив з військом до Дубна. 27 червня відбулася меса, в цей час дав знати Вишневецький, що Хмельницький рушився з Колодзинських полів і йде

перехоплювати нас на шляху. Пан краківський просив дати один день, щоб дістати відомості про неприятеля. Король погодився, дав наказ завернути вози з дороги. Було ремствування впертих людей, але вози повернулися. Одна за другою надходять відомості, що хана немає, він всією потугою йде на повітові зағони. Через набліження ворога, поляки не випускали пастися коні. Але не допомгло, тому що челядь виїжджала на 1–2 милі. Ворог вдарив на них і багатьох полонив.

Далі йде опис першого етапу Берестецької битви, який багато в чому збігається з тим описом, який міститься у щоденнику (№ 140-151).

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — Арк. 65–73. — Фотокопія. — Оригінал зберігається у ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/135.

№ 155

1651, липня 1. — Табір коронних військ під Берестечком. — Регест листу невідомого до краківського біскупа Гембіцького

Доповідаю про успіх коронних військ. У минулу середу, 28 червня, хан посплав спочатку 10–12 000 кінноти проти нашого війська. Почалися герці. Наказано було вдарити коронному хорунжому з його полком і кільком хоругвам полку князя Вишневецького. Вони прогнали орду з поля, поклали немало трупу; немало трупу поклали і на велику милю за переправою. Це все було вчинено без жодної шкоди для наших з милості Божої. Наступного дня, в четвер, сам хан прийшов з усією ордою і козацькою кіннотою. Довго наші мали герці. Потім з обох боків наступили на них, довго гнали їх, орди поклали трупом 2 000. В четвер побито всіх головних мурз, але й наших чимала шкода, бо загинув пан галицький Казановський, пан люблінський староста, пан Лігенза, гневоський мечник, пан Йордан, ротмістр, пан Лазековський.

Ч. — ВР. — № 1651. — С. 385. — Тогочасна копія. Другий список документа зберігається в БЯ. — ВР. — № 108. — С. 243–245.

№ 156

1651, липня 1. — Польський табір коронних військ під Берестечком. — Регест листу ксьондза-сзуїта Карвата до невідомого

У вівторок увечері наші дістали «язика». Він сказав, що вже хан прийшов до Хмельницького з такою потугою, яка була під Збаражем. У середу увечері хан лаяв Хмеля, що його підвів, погрожував, що його зв'язаного віддасть й. к. м. У битві перемогли поляки. Серед трофеїв і ханський ридван.

БВр. університету. — ВР. — № 1949/440. — Арк. 475–475 зв. — Тогочасна копія.

№ 157

1651, липня 2. — Лист П. П'ясецького до невідомого

Хан скаржився Хмельницькому, «як до мужика з тою латиною, що мені обіцяв, що дуже мало ляхів мало бути, тільки 15 000, а я таку велику кількість побачив».

«Оссолінеум». — ВР. — № 5656. — Арк. 413. — Тогочасна копія.

№ 158

1651, липня 6. — Табір коронних військ під Берестечком. — Регест листу шляхтича Рожевського до невідомого

Не знаю, що діється, чи б'ємося, чи чекаємо, чи придивляємося, щоб даремно не губити своїх людей, штурмом здобуваючи неприятеля. Здобути їх можливо. «Як чернь, так і старшина готові головами накласти. Стережуть один одного, ні старшина, ні чернь не можуть втікати, бо їх вартують». Вчора, тобто 5 липня, хотіли оточити їх і потужно з гармат їх б'ють. Вони кубляться як мурахи і переправи собі готують. Сьогодні прийшли й мазури і великополяки й інші (подоляни, добжинська земля та ін.), маючи їм у тил зайти; їм додали кілька полків. Вночі (як сказав один перебіжчик), мають спробувати щастя, а зараз втікати, що дай Боже, щоб не втекли. Сьогодні сподіваємося на гармати зі Львова, бо у Броди, де послано по них, недостатньо.

Сьогоднішній перебіжчик з маєтності князя Вишневецького сказав, що сьогодні вони мають дати вже останню битву з нами.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — Арк. 72–73. — Фотокопія. — Оригінал зберігається у ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/135.

№ 159

1651, липня 6. — Табір коронних військ під Берестечком (?). — Регест листу невідомого до невідомого

Наші насипали шанець і редути з того боку переправи і докучають їм з гармат, але не відомо з яким результатом. Краще коли б кіннота на той бік переправилася і кілька проходів закрила. Про це від самої суботи радяться. З липня «потужну експедицію (неприятель) кінно й пішо вчинив і добре з нашими бився, не без шкоди наших, де і п. Сокола, ротмістра, під коліно поранено. Знову потім уночі на світанку на втомлених людей в шанці[...] напавши, понад десять вбили, а інші, не знаючи від кого боронитися, пустилися вплав через річку і якби не поміг полк п. Хувальда, взяв би неприятель і шанець і гармати». Я бачив ворога у облозі як під Збаражем. Господь Бог нам щасливо неприятеля в руки подає. Ми віддали й. к. м. взяті у ворога бунчуки, прапори, серед яких і прапор полку Київського воеводства «прапор з китайки блакитний з двома хвостами, до списа прибитих, шнур зелений шерстяний Між цими хвостами [...] а над наверхшам (?) у списа замість звичайного вінка був вінок зроблений з заячої шкури; тут мають бути якісь чари. Цей прапор вирвав у ворожого хорунжого п. Романовський, товариш згаданого полку, за що король йому дякував». Прийшла відомість про хана, не знаю чи певна. Ротмістр Суходольський з полком п. краківського воеводи аж за Крем'янець заходив, нібито наші поранили в плече хана. Хмельницький з ним. На дорогах багато возів, ридванів, котар наші знаходили і привезли до табору. «Сьогодні послали козаки до й. к. м., просячи, щоб їх зберегли при Зборівському договорі, за що обіцяють з й. к. м. до Криму піти, і хана, як свого і к. й. м. зрадника привести до короля й. м.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — Арк. 73–74. — Фотокопія. — Оригінал зберігається у ДА у Гданську. — Книги рецесів. — № 300, 29/135.

№ 160

1651, липня 6. — Табір коронних військ під Берестечко. — Регест листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда

Козаки у таборі обложені; то трактатами, то проханням милосердя просять. Татарської допомоги цілий тиждень чекали. Наказав король сьогодні у полудень дати по ним залп з гармат, щоб вони були схильнішими до швидкого прохання милосердя. У битві в п'ятницю (що бачило багато людей на правому фланзі) два орла постійно кружляли над військом, яким командував Вишневецький, а перед закінченням битви один з них трохи знизився (?), а потім два рази обтрусившись, летів до орди. Так Господь Бог наше польське військо підтримав.

«Оссолінеум». — ВР. — № 5656 II. — Арк. 55. — Тогочасна копія.

№ 161

1651, липня 9. — Регест листу шляхтича Бжостовського до невідомої особи

Кілька днів тому, під час просування табору й. к. м. під козацький табір, я писав до в. м. м. м. п. Ми стали порядком на кшталт місяця від річки Стир до гори одним табором. Однак чимало місця в полі є вільним. Тут стоять кінні хоругви, шансів немало. З одного боку намети й. к. м. з одного кінця біля річки, тут же і холмський образ Богоматері. Там король звичайно спав. На горі теж королівські намети, де к. й. м. буває двічі на день. Там же теж густо стоять намети гетьманів, княжат Вишневецьких. Там полки і мало не вся кіннота. Тут з другого кінця сенаторські намети, тут же стоїть пан литовський підканцлер, котрий має біля свого полку намети на горі, в милі шляху. З іншого боку переправи знаходяться два шанці. З цих шансів б'ють добре з гармат пушкарі і шкодять таборові. Козаки відповідають, але якось нарізно, знати, що у них мало пороху. 6 липня вони прислали трьох козаків до й. к. м.. просячи про милосердя. Віддали супліку, в якій просили милосердя, віддаючися в усьому у розпорядження к. м. Їм було наказано прийти завтра по декларацію. Хоча було перемир'я, але ми були весь час напоготові, знаючи, що з руссю треба вести переговори, маючи камінь за пазухою. Один з посланих козаків, чигиринський полковник Криса, залишився наче як заложник. Це він сам залишився, користаючися з okazji, щоб бути вірним й. к. м. 7 числа вони прибули по декларацію. Кс. канцлер і пан гетьман вчинили такі умови: щоб вони віддали артилерію і старшину, особливо Хмельницького; щоб одні йшли займатися землею, а інших козаків й. к. м. пустить у погоню за татарами.; щоб зреклися союзу з татарами, а потім, щоб ця козацька міліція підлягла ординації й. к. м. Просили вони і про Крису, але той не хотів вертатися. Тут же примчав з табору другий козак, полковник Головацький. Обидва знаходяться у нас. За годину зберуться інші козаки. Коли козаки спитали, чи прийняли вони декларацію, то ясно відповіли, кажучи, що не можемо видати артилерію й старшину, а Хмельницького і панів хочемо слухатися, татар же будемо бити, просимо про милосердя. Тоді послам наказали повертатися, а невдовзі потім стали бити з шансів і кілька годин так їх шмарували по возах і конях, очевидно дісталось й людям. Вони відповідали, але невиразно і не густо, їхні гармати не чинили нам жодної шкоди, очевидно їм не вистачає пороху. Між тим пронеслась чутка, що

орда повертається і хоче заходити нам у тил, що Хмельницький веде нові три полки на допомогу обложеним. Внаслідок цього понад десять тисяч кінноти було призначено, щоб йшли за переправу і тримали око на козаків, щоб останні не переправі не прокрадалися з цих боків на Україну. Кінноту було обернено і проти орди і штурм назавтра було обіцяно при паролі «Ян». Дивно, що два козаки були так відважні, що дізнавшись про пароль та про штурм, на очах всіх втекли з табору. Гасло «святий Ян» було змінено на «святий Казимир». Добровольців, котрі мали йти на штурм, провели перед другою годиною опівночі. Барабани козаки мають такі великі, наче на майдані. Одну гармату було вчора приведено з Бродів. Надвечір прибув ще один перебіжчик-козак до піхоти пана литовського підканцлера, котра стоїть під горою, найближче до козацького табору. Він сказав, що козаки готують для себе переправ через болотний став, кидаючи у багно хмиз, вози, намети, кожухи, свої речі. Прагнучи втекти, зібрали вози по два на сотню.

НБУ у Львові. — ВР. — Ф. 5 (Оссолінських). — № 225 /П. — Арк. 405. З цього списку зробив майже повний переклад І. К. Свєшніков, який було опубліковано в кн.: Виткалов В. Г., Пономарьова Т. О. Берестецька битва 1651 року мовою документів. За матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова. — Рівне, 2005. С. 64–66.

№ 162

1651, липня 10, пополудні. — Табір коронних військ під Берестечком. — Регест цидули шляхтича до невідомого

Почали збиратися в путь, відправили сторожу. Брацлавський воєвода з кількома тисячами чекав. Він перехоплював втікачів, які стали пробиватися через його військо, але він загнав їх у табір. Тоді вони врозсипну кинулися до лісу, на болота, покинувши всю артилерію, провіант, приготовлені вози з наметами, полонених, між якими втік до нас і п. Вілановський, поручник п. литовського підканцлера, і дав королю й м. інформацію, щоб послав когось двома шляхами: від Вишневеця і від Крем'янця. Страх пожене козаків, вони відпадуть від коней і маса їх загине. Вдершись у козацький табір наші забирають коні, намети, провіант. В погоню послано князя руського воєводу і п. коронного хорунжого. Вчора втекло 5 000 черні. Київський митрополит Косов живий, він втік з табору. Наші зарубали понад 10 попів. На болотах ховається 3 000 козаків, але наші їх стріляють як качок. Вони покинули прапори й сідла. Хмельницький з ханом втік, це найдостовірніше. Військо наше піде в Україну, к. й. м. задумує піти до Києва. Зібрали нараду щодо дальших наших дій. У нас нелад, тільки Господь Бог за нас воює і б'є неприятеля.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — Арк. 93. — Фотокопія. — Оригінал зберігається у ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Прусії. — № 300, 29/135.

№ 163

1651, липня 10. — Табір коронних військ. — Регест листу Р. П'ясецького до королевича Карла-Фердинанда

Козаки, які надіялися на допомогу, радилися: чи вести переговори чи відходити. 4-о числа послали своїх послів до короля, просячи милосердя й милості, а провину за злочини покладаючи на Хмеля. Була тоді тривала нарада: чи

переможно громити їх чи дурити. Послали до них з такими кондиціями: 1) щоб старшину, яка є у таборі, дали в заклад до тих пір, доки Хмельницького і Виговського не схоплять і не видадуть, як зрадників, який і їх самих хотів уже продати в поганство; 2) щоб всю артилерію видали; 3) щоб союз з татарами розірвали і нову присягу на вічне підданство вчинили; 4) зразу перед військом й. к. м. селян до своїх домів розпустити. Але вони, взявшись до чернецької ради, дали таку негативну відповідь: просять милосердя і щоб залишитися при зборівських вольностях і щоб наші війська за ними в Україну не входили. На що зрадники розраховують, легко зрозуміти. Пан Суходольський повернувся з роз'їзду, але під Вишневцем і далі, трупів вже не застав. Орди боятися не будемо. Вчора брацлавського воєводу послано на цей бік, щоб козаків відганяв. У нас голод.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 117–118. — Тогочасна копія.

№ 164

1651, липня 10. — Лист невідомого до невідомого

Є відомість про козацький табір: хан повертається. У польського війська нема хліба, погана вода. Перебігає до нас з козацького табору маса кожну годину. Кожен селянин біжить до свого пана. Чернь просить миру, але старшина ні в якому разі цього не хоче.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп.1. — № 33. — Арк. 106. — Фотокопія. Оригінал зберігається в ДА у Гданську. — Ф. Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/135.

№ 165

1651, липня 10. — Табір коронних військ під Берестечком. —

Регест листа польського шляхтича Бжостовського (?) до невідомого

О 5-й годині неприятель ні з того, ні сього рвонувшись і покинувши все, що мали, вози, всю артилерію, самопали, коні, жінок, полонених — нашу шляхту, недавно спійману, навіть горох з горщиками, котелки, випечений хліб, і тримаючи ложки в зубах, стали тікати, тисячами топлячись на переправах з кіньми. Побачивши це, наші пішли за ними, рубаючи. «У одному і другому острожку, не можучи втікати, по кількасот (козаків) чинили спротив, але й ці досі взяті нашою піхотою». Вчора увечері, сподіваючись чогось подібного, кілька тисяч наших (а сьогодні вже кілька полків) рушило на переправу. Завтра рушить сам король. Наше зголодніле військо пішло у козацький табір за м'ясом, борошном, кормом для коней. Вважають, що козаків було понад 200 000. Сьогодні перед втечею вони погоджувались на всі умови, просячи тільки про милосердя. Наші, не вірячи їм, а більшої зради боячись, радились, що робити з цією пропозицією.

Дали знати королю перед месою, що козаки всі наголову тікають і що наші вдерлись в їхній табір, «взяли шкатулу з багатьма турецькими, татарськими, польськими листами, буде що читати. Взяті всі гармати; спіймали живцем у болоті турецького посла до них, який втікав з ними», але віддали к. й. м. і

(з ним) славному шаблю, котрою к. й. м. був дуже задоволений, зроблену з незвичайного заліза, яку привіз Хмельницькому від турецького султана, (надіваючи) на цю війну.

ЦДДАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — Арк.100–101. — Фотокопія. — Оригінал зберігається у ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/135.

№ 166

1651, не раніше липня 10. — Табір коронних військ під Берестечком. — Лист-реляція невідомого польського шляхтича

Така всіх думка наших була: голодом і гарматами громити козаків. Піхота через голод сама пішла на штурм, але їм цього не дозволили, бо їх би багато там загинуло. Якби ж у козаків були відібрали переправу, котру вони через болота в тилу у себе зробили і звідти собі й коням проводили провіант. Поляки з гармат їм дуже допікали. Козаки стали з табору потроху втікати. Побачили наші, що вже половина втекла, то послав король брацлавського воєводу з добровольцями, щоб цю переправу відбити. Протягом 3-х днів йшли переговори з козаками. Козаки послали трьох старшин для мирних переговорів. В четвер були їм дані умови від короля:

«1) Щоб Хміля самого з сином Тимошком, також Виговського і старшину, яка вождями цих бунтів була, видали.

2) Щоб вся артилерію, яку тільки мають, повидавали.

3) Щоб прапори, барабани, булави під ноги короля його мості кинули.

4) Щоб всю шляхту і усіх ляхів, які були при них, повидавали.

5) Щоб всі укладені союзи і побратимства як з татарами, так і з іншим поганством відприсяглися і своїм панам віддали належне послушення.

6) Щоб зразу неодмінно йшли туди, куди має йти військо короля його мості, обіцяючи королеві його мості чернь не змішувати між запорозькими козаками, а їх диспозиція має залишатися в руках самого й. к. м.»

Довго роздумували над цими кондиціями і в суботу, 2 липня, дали відповідь, тобто на жодну кондицію не дозволяли. Домагалися, щоб їх король з цієї облоги цілими випустив і зберіг умови Зборівського миру. Козаки дозволяли, щоб українні пани верталися до своїх домів, але без хоругв, без збройних ескортів. Почувши це, король наказав стріляти з гармат і так з ними покінчити й морити голодом. Король наказав брацлавському воєводі відібрати у козаків переправу. Рада пана краківського, канцлера, Вишневецького поспішити до Києва, щоб король поспішив «і тому селянству показався як їхній пан». Король побачить: хто був приятелем в цей час, а хто неприятелем. «Надія на Бога, що і Москва, котра дала дурну відповідь королеві його мості і тому з табору мають до них відправити гінця з нестатечною відповіддю». Після написання цього листа «перед полуднем о другій годині все селянство з свого табору втекло, котрого наші дуже натискають, здобичі, що живо, наші несуть. Але оскільки від мотлоху слабе і бидла небагато, тоді все військо грошове пішло зразу в погоню за козаками цього ж дня. А на другий день, у вівторок, була рада з усім посполитим рушенням і сам король його мость, при котрому п. краківський з паном

подільським воєводою (...)» і тим же шляхом мали йти за неприятелем к Києву. Але посполите рушення через примітивні переправи різними шляхами має йти. Тепер спіймано живцем тепер турецького посла, котрий (...)» прийшов під Збараж, коли Хміль табором ставав з благословенням від архімандрита з Константинополя до Хміля приїхав і є в'язнем у короля його мості.»

БПАН. — ВР. — №1062. — Арк. 350 зв. — 351. — Тогочасна копіяю.

№ 167

1651, липня 10. — Табір коронних військ під Берестечком. — Реєстр вбитих і поранених шляхтичів

Каштелян галицький	П. Менцинський
Староста люблінський	П. Джельшевський
П. Стадницький	П. Подчаський
П. Лянцкоронський	П. Гжибовський
П. Стано, хорунжий саноцький	П. Плебанек
П. Лігенза, мечник перемиський	П. Ян Гжибовський
П. Жечицький	П. Жабовський
Пп. М'ясковські обидва	П. Білицький
Пп. Стоковські обидва	П. Висоцький
П. Ришковський	П. Жеромський
П. Боговський	П. Лубиковський
П. Єдлінський	П. Рожановський
П. Йордан	П. Гезевський
П. Пеньонжек	П. Псарський
П. Крупка	П. Пйотровський
П. підкоморій велюньський	П. Добінський
П. Стано, войський перемиський	П. Себастьян Зидово (?)
П. Сухорабський	П. Валенти Стодольський
П. Ромер	П. Горецький
П. Кшивковський	П. Жепецький
П. Гурський	П. Янішевський
3 Ленчицького воєводства, ці забиті	П. Камінський
П. Мілошевський, ротмістр	П. Ян Свецький
П. Слешинський, його хорунжий	П. Славинський
П. Войшицький, поборца	П. Ян Гасевський
П. Качинський	П. Дроздовський
П. Вольський	П. Біскупський
П. Рувек (?)	П. Ховенський
П. Тарновський	П. Іванський
П. Пасек	П. Пйотр Вишовський
П. Конарський	П. Мясковський
П. Бсецекирський (?)	3 Ленчицького воєводства
П. Ходольський	П. Єжі Кучинський
	П. Свегоцький

П. Стемковський
П. Окумінський
П. Слетчинський
П. Свєцький
П. Тарнавський
П. Ян Слетчинський

П. Ярош Тарнавський
П. Гачевський
П. Жировський
П. Камоцький
П. Галицький
П. Веровський

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — Арк.97–98. — Фотокопія. — Оригінал зберігається в ДА у Гданську. — Ф. Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/135.

№ 168

1651, липня 11. — Вітебськ. — Лист вітебської шляхти до полоцького воєводи Януша Кишки

Миколай Старосельський, вітебський хорунжий, Єронім Друцький, Анджей Гурський, вітебський підстолий, Казимир Стра(...)*, вітебський підвоєвода, (...)*, вітебський суддя звертаються з листом до Кишки. Ми обрали ротмістром Яна Попка, посилаємо в. м. частину посполитого рушення. А місце збору для них — Кричев. Хоч і небагато війська, але воно візьме участь у придушенні бунтів

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ II. — Тека 3. — № 1253. — Оригінал (?).

№ 169

1651, липня 12. — Табір коронних військ під Берестечком. — Лист невідомого до невідомого

З табору під Берестечком 12 липня 1651 р.

Повідомляю, що після раптової і несподіваної для нас втечі, оскільки ми були впевнені, що Хмельницький з татарами буде давати відсіч, король й. м. не хотів йти до Києва і послав перед собою на другий день польного гетьмана коронного; князя, руського воєводу; коронного хорунжого полками. А посполите рушення не хотіло йти. Хан і Хмельницький, до котрих знову військо почало збиратися, стоять під Костянтинівим. Взято у козацькому таборі королівський прапор, яку король послав йому з елекції, а другу, яку також дав король гетьману, й єпископську митру. В болоті цьому єпископові зрубав голову шаблею пан Сарбевський, грабовецький староста; а це був єпископ з Греції, котрий Хмельницькому дав благословення на цю війну

БПАН. — ВР. — № 1062. — Арк. 350. — Тогочасна копія.

№ 170

1651, липня 12. — Табір коронних військ під Берестечком. — Регест листа польського шляхтича Кшицького до невідомого

Цілий тиждень неприятель погрожував тим, що воліє померти, ніж капітулювати, але втік. «Чернь хотіла миру і сам Джеджалій заступник Хмельницького, веде до переговорів, що постерігши, старшина з неділі на понеділок, тобто 10 липня, скинула його з гетьманства, а Богуну дала командування»

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — Арк.101. — Фотокопія. — Оригінал зберігається у ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/135.

№ 171

**1651, липня 13. — Дубно. — Лист М. Потоцького,
краківського воєводи, до князя Яреми Вишневецького**

Панове Тиравські, які поверталися з Дубна у табір, не знали, що орда ранком прийшла до Берестечка. Потрапили татарам в руки. Один з Тиравських служив в. кн. м. За ним просив його батько, мій слуга, Я приєднуюсь до його прохання посприяти порятунку з полону.

БЧ. — ВР. — 1657. — С. 263. — Тогочасна копія.

№ 172

1651, липня 13. — Регест листу Я. Радзівіла до полоцького воєводи

Ми стали під Любечем. Пан стражник (*Мирський — ? — Ю. М.*) під Гомелем вже зайшов у тил неприятелю, потім його викурив з табору, потім — з шансів і опанував переправу. Тільки з піхотою і частиною кінноти переправився. Чернігівський полковник Небаба з понад десятьма кіннотників на допомогу своїм з табору, що у 5 милях, прийшов під Ріпки і тут з милості Божої отримав добру прочуханку, бо й сам на полі бою майже з усією старшиною поліг і кілька тисяч найкращих військових людей втратив, його племінник по брату потрапив у полон, взято було понад 10 прапорів. Але наші були змучені і не могли гнатися за ворогом. Пішли на табір, а той уже був порожній, бо неприятель втік до Чернігова і там закрився. Ми стали під Любечем.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ IV. — Тека 16. — Конверт 188. — Арк. 277. — Оригінал.

№ 173

**1651, липня 14. — Табір військ над р. Іквою. — Регест листу
литовського підкацлера до князя**

З Молдавії прийшла новина, що з Туреччини йшли до Хмеля з прапорами та іншими дарами, щоб він воював проти короля, додаючи у листах, що й послів відкликано, оскільки вдень і вночі дають знати з Ясс до Константиноля про те, що сталося. Орда зайшла глибше, у чому «язики» згоджуються; «Хмеля взявши, хан при собі має і кілька інших значних козаків». Паволоцький війт з 6 000 козаків розгромлений ордою, пішов з табором на відсіч. З-під Речиці пише князь (*Радзівіл — Ю. М.*) пан гетьман польний литовський, повідомляючи 30 червня, що за шість днів буде під Лоєвом бій з козаками, пустивши частину табору їм у тил, а з частиною у лоб хотів наступати і змішати неприятеля, який був там у великій потузі; а що сталося, важко бачити у такій далечині. До московського царя король відправив гінця, повідомляючи про свої успіхи і питаючи, яким чином сталося «що під московським Брянськом допустили козакам громадитися у московському домі і виходити за кордон».

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 595. — Тогочасна копія.

№ 174

1651, липня 15. — Богушев. — Лист шляхтича Єжі Горського-Друцького до великого литовського гетьмана Януша Кишки.

«[...]Хоча знаю, що ваша мость, мій мостивий пан, з табору князівства Литовського зволиш мати швидко відомість про успіхи щасливі з Божої ласки нашого війська, бо полковника Небабу з його військом з допомогою Найвищого сильно розбили[...] При цьому розумію, що про Мстислав і Кричев добре відомо в. м., м. м. пану, про те як часто ці міста постійно атакуються цим ре-белізантом тим не менш, я, отримавши недавно прислані мені новини, наказав їх перекопіювати без змін і посилаю в. м., м. м. пану. А бачачи дуже близьку з цього боку небезпеку для нашої вітчизни, бо від меча, піднятого козацькою рукою, дуже багато загинуло (?) шляхти [...] маю надію хоч на маленьку допомогу від в. м., м. м. пана». Від імені малого війська Оршанського повіту і Мстиславського воеводства прошу, аби в. м., м. м. пан, змилувався, повірив, що самі їх мості пани місцеві обивателі, не зможуть видостатися з нещасливої війни; а при своєчасній допомозі і ласкавих успіхах доброго (військового) люду, можна зупинити пролиття шляхетської крові. Ситуація погіршується «не сподіваємося нічого доброго, як того, що там по нинішній день сталося, бо між підданими зовсім немає зичливості, її не знайдеш і це є найтяжче».

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 5417. — Оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 6. — С. 24.

№ 175

1651, липня 16. — Табір коронних військ під Крем'янцем. — Універсал Яна Казимира до львівських обивателів

Звертаюсь до вас, щоб ви «цих шпигунів і попів у в'язенню до приїзду нашого до Львова затримали». Далі йдеться про посполите рушення.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 147. Тогочасна копія.

№ 176

1651, липня 17. — Табір на р. Паві (?). — Регест листу шляхтича Бжостовського до невідомого

Ми стали вчора над рікою, але вози ще їдуть до Бродів. Король хоче спорядити польське військо, сам завтра повернеться до Львова на Броди, потім до Варшави. Польське військо йде на Україну всією інфантерією і кавалерією; йде гетьман, а з ним Вишневецький, воеводи подільський, брацлавський й коронний хорунжий. Литовський підканцлер залишений з козацькою хоругвою і 500 кінних рейтар.

Орда біжить, 6000 козаків з паволоцьким вйтом, які йшли до козацького табору, порубані. Також і чигиринці, котрих зібралось 100 000, пішли врозтіч. Маса козаків по полях; кілька днів, не зсідаючи з коней, їх рубають наші. Татари на кожній переправі топилися, котрих скрізь бачимо трупи, також коней.

Певна реляція однієї шляхтянки, котрої хутір за Києвом, що бачила, будучи кілька днів при хані (перед королем вчора свідчила), що Хмельницький є в'язнем хана і кілька значних козаків. Хмельницький у червоному оксамитовому жупані. Його возять з наказу хана, прив'язуючи за ноги під конем. Коли сяде, то одна рука прив'язана до ноги. Чула, як хан йому казав, що пошлю тебе королеві. Але він викупиться. Я маю у в'язеню кількох мурз і царика. Тих король послав до Бродів, будуть у Варшаві. Чув, що татари погрожували плюндрувати Україну.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — Арк. 110.

№ 177

1651, липня 18. — Берестечко. — Регест листу коронного хорунжого Олександра Конецпольського до М. Потоцького

Я йду на неприятеля, який вирушив на Полісся. Я йду просто до Дубна, а звідти піду за ним.

«Оссолінеум». — ВР. — № 5656 II. — Арк. 187. — Тогочасна копія.

№ 178

1651, липня 22. — Язловець. — Регест листу Лукаша М'ясківського до коронного хорунжого Олександра Конецпольського

Сьогодні тиждень як я розіслав універсали на Україну через свою ренкодайну челядь. Одні пішли молдавським краєм над Дністром, другі — Кучманським, мимо Бару просто до Шараповців, до Бузького тракту. Привели до мене Михайла, господарського кавалера, який повертався з табору. Я дав йому прочитати листи до п. Кутнарського і п. Щитницького, зокрема про аптекаря. Листи не могли перекласти, бо не маю відповідного чоловіка, хоча я посилав у різні монастирі. Не дали мені зі Львова певної людини тільки Андроніка (*можливо маться на увазі Андронік Крупицький — Ю. М.*), бродський купець, але він не може читати по-грецьки. Сказав, що Манія дістався п. Калинському. Сказав, що його добре знав, при господарі був не писарем, а простим пахолком і п'яницею, нестатечною людиною, який зрадив господаря і «втік до Хмельницького, у якого дуже господаря щодо сватовства псував і бути б йому на палі, якби господар його схопив. Радить Андронік, щоб не шкодували на нього заліза», бо стверджує, що він великий пройдисвіт і втече, якщо йому пом'якшити арешт.

Р. S. Андронік їде в Стамбул за товарами. “Думає, що хана скинуть, а іншого з Порти пришлють”.

АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 449. — С. 50. — Оригінал (?).

№ 179

1651, липня 23. — Ясси. — Регест листу молдавського дипломата Юрія Кутнарського до подільського судді Лукаша-Казимира М'ясківського

На козацьких трактатах пп. воеводи не раз були обмануті, цьому селянству ніякої віри нема, бо вони в собі нічого, крім злості не мають. Сефер Кази-ага, тікаючи з-під Костянтинова, позавчора дня писав до короля, визнає, що нічого

не вчинивши, має тікати. Сам хан бачив, в якій потузі король став проти нього, а до того все його військо стривожене і від коней відпали. Друге ж військо, котре дуже злиденне має бути, поки орді прийдеться спертися на своїх кочів'ях; буджацькі татари по кілька днів під Тягинєю і на інших переправах почали переправлятися по 20-30 коней і то поранені, хворі, піші, котрі в різних місцях відірвалися від орди. Сам ага з буджацькою ордою ще не вернувся, але сьогодні даю знати, що й ага, котрий є старшим над ханськими селами, йде з буджацькою ордою. «Хан вже позавчора через Дніпро переправився вище Шанкермену (Szankiermanu). Хмельницького веде з собою; а як стверджує посол й. к. м., що він хоче стати бусурманином. Йде з ним із тридцять козаків, не більше». Турки після цієї перемоги послів цього зрадника Хмельницького, котрі і тепер там є, почесно трактували і прапор йому через них (послів) мали послати. Знаю, що тепер там всі речі відмінюються. У минулий понеділок (18 липня — Ю. М.) королівський посол став у Константинополі.

«Оссолінеум» (Вроцлав) — ВР. — № 5656 II. — Арк. 191–192. — Тогочасна копія.

№ 180

1651, липня 24. — Київ, Софійський монастир. — Регест листу Сильвестра Косова, київського митрополита, Йосифа Тризни, печерського архімандрита, вїта, бурмистрів, райців м. Києва до Гонсевського, литовського польного гетьмана

Прохання про милосердя і не допустити спустошень у Києві. Ми ніколи не піднімали руки проти короля, але благали за його величність. »І взагалі багато шляхти і шляхтянок під час цих завірюх зберегли життя, котрі самі в. м., нашому мостивому пану, дадуть справу про це.»

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ II. — Тека 9. — № 1254. — Оригінал (?).

№ 181–182

1651, липня 25. — 3-під Речиці. — Регест листу ротмістра Давида Тарасовського до Януша Кишки, великого гетьмана литовського

«Згідно з наказом в. м., пана мого милостивого, я з хоругвою своєю став під Речицею». Інших хоругв, з котрими я мав би з'єднатися, нема, бо «скрізь біля Речиці великий голод, не тільки провіанту, але й трави нема. Наше військо стало табором, все змучене». Ті хоругви, котрі в Мінську переписали без мобілізації, після святку в середу або в четвер, від'їхали з Мінська.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V — № 16085. — Оригінал. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 6. — С. 24.

№ 183

1651, липня 26. — Під Сморгонками. — Регест листу М. Потоцького, гетьмана великого коронного до коронного канцлера

Приїхав до мене з Паволочі слуга п. калуського. Сказав, що Паволоч піддалася війську п. калуського і віддала послушенство. Твердить, що литовський

гетьман вирубав Вишгородок, що в милі від Києва, нібито мав розгромити три козацькі полки. Біля Чорного броду громили татари Хмельницького, той мав відкупитися; за викупом до Чигирини їхало три мурзи. Хан з Сефер Кази-агою. Хмельницький був у Павлоччі. Послав до Ракоці.

ЦДІАУК. — Ф.1230. — Оп. 1. — № 26. — С. 3. — Фотокопія. — Оригінал зберігається в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/133.

№ 184

1651, липня 26. — Львів. — Регест листу невідомого до невідомого

Литовське військо не стоїть без діла, табір під Любачем (Lubogem) розгромили, йдучи до Києва. Мені тут товариш п. краківського сказав, що 2 000 людей з Кам'янця, котрі вийшли до війська, вже зіткнулися з Джеджалієм, що був на місці Хмельницького у таборі. Билися з козаками, бо Джеджалій зібрав 4 000 кінноти. Наші розбили козаків. Джеджалій в'язнем до п. гетьмана, бо в'язнів багато взяли. Цього Джеджалія було вбито, челядник п. київського воєводи казав, що він у таборі взяв тіло вбитого, також п. литовський конюший ручився, що вбили Джеджалія, але видно це інший полковник, а Джеджалія взято. Хан в полях, дає коням відпочити, Хмельницький точно в кайданах у хана. Хан дозволив йому писати універсали, щоб збиралися до хана і готували сухарі. Наші скрізь їх б'ють.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — С. 36. — Фотокопія. — Оригінал знаходиться в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — 300, 29/135.

№ 185

1651, липня 26. — Табір коронних військ під Берестечком. — Регест листу невідомого до невідомого

Король переправлявся з військом через Стир три дні тому. Мали йти на неприятеля. Є звістка про з'єднання козаків з ханом. Крем'янець козаки спалили, Збараж і Вишневець, самі в Островцю. Завтра ми виступаємо до Дубна з возами. Чарнецький відступив, йшов у тил Хмельницькому з 3–4 000 війська.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — С.49. — Фотокопія. — Оригінал знаходиться в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — 300, 29/135.

№ 186

1651, липня 27. (?). — Лист шляхтича Яна Оборського до Я. Кишки

Згідно з ляудум (ухвалою сеймику) мого повіту і за наказом в. м. я йшов під Пінськ, там зупинився згідно з новим наказом; довідався, що Новгородське воєводство повертається додому.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — №10705. — Оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 6. — С. 24.

№ 187

1651, липня 28. — 3-під Заслава. —

«Коронні авізи від 28 липня від князя Вишневецького до коронного канцлера»

«Дикими полями стає тепер Україна», ледве де зустрічаш чоловіка. Нема людини в маєтностях і добрах, хіба що в містах, котрі нам добровільно піддаються. «Бунтівників жорстоко карають міщани». Поспільство через страх тулиться по хашах, якщо нашого побачать, хоч сотню, тікають. Пише мені п. хорунжий коронний, що це селянство збирається під Масловим Ставом і Хмельницький дає їм надію, що вийде скоро від хана і обіцяє ще з нами воювати. Послав до них кур'єра, що якнайкраще пристосували гармати, послав до інших міст і містечок, кажучи, щоб не піддавалися, але боронилися. Обіцяє їм на догогу прийти, але це містифікація. Скрізь поспільство просить милосердя. Голод особливо серед німців і піхоти, часом вимирає їх по кілька десятків. В Любартові закрилося кількасот козаків. Чарнецький послав до них, щоб добровільно піддалися, обіцяє їм життя. Одні не хотіли цього, другі пішли на це, почали битися між собою, врешті браму відкрили, а наші, побачивши це, охоче кинулися і вдерлись у замок, рубали, набили, забрали бидло, провіант, самопали. Наших понад десять поранено. Їх кількадесят закрилося у хаті. Взагалі не могли нічого вдіяти з тамтешнім селянством. Рада. Штурм. Ні один не дався живцем. Прийшлося всіх забити, не скоро з ними впоралися, довго мордувалися. Більше всього їх по лісах і куцах, часом наші необережних хапають, інших з самопалів шкодять.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — Арк. 128.

№ 188

1651, липня 28. — Варшава. — Регест листу Адама Войно до коронного хорунжого Олександра Конєцпольського

Хвала Господу Богу, що мене визволив з татарських рук і через Виговського, котрий пам'ятаючи мою приязнь, викупив мене у татарського мурзи, у якого я був чотири тижні. «Потім, коли Хмельницький з ордою відступав від Кам'янця, у той день мені віддали листи від Хмельницького через Виговського: один до короля, другий — до канцлера. Ці листи, приїхавши до Варшави, я віддав їх м. князю канцлеру. Що в цих листах, я не знаю. Ці пункти дав мені на аркуші Виговський такі: перший пункт, якщо Річ Посполита хоче миру з нами, тоді щоб їм це було прощено будь що вони вчинили. Друге. Щоб король писав до полковників, стверджуючи їх у вічному мирі, вказуючи їм на те, що щоб відступили від орди, бо вони (татари) їхні дружини і діти, все майно беруть; щоб козаки залишались у задніпрських містах, у Чернігові, Ніжині, Борзні та інших і мають цим задовільнені від Речі Посполитої. Якщо хочуть з ними війну, тоді з наказу ханського орда буде кочувати під Чорним лісом для допомоги Війську Запорізькому. Врешті будуть собі шукати іншого пана, а інші козаки підуть на Низ і на Дон. Цей аркуш я віддав пану канцлеру

АГАД. — Ф., «Архів Замойських» — № 449. — С. 116. — Оригінал (?).

№ 189

1651, липня (?) 29. — Ясси. —

Регест листу М. Зацвіліховського

до коронного хорунжого Олександра Конецпольського

Я їду до Хмельницького з паном Чорним, білоцерківським підстаростою.

АГАД. — «Архів Замойських».-. — № 449. — С. 149. — Оригінал (?).

№ 190

1651, липня 30. — Табір коронних військ

під Сольчинцями. — Регест листу А. М'ясківського

до королевича Карла-Фердинанда

У нашому війську нечуваний голод, ані в хотинській, ані в московській, ані в збаразькій війні такого не було. Не тільки челядь, але й товариство дуже помирає. По милості Бога нам обіцяють хліб аж під Чудновим і Паволоччу, до яких 12 миль. «Про Хмельницького різні чутки надходять, що ханом якимось (...)», чи (...)», чи також відкупився грошима», хотів рушити у Чигирин, але селяни не хочуть збиратися до нього, він посилав до пана калуського старости з Паволочі, з Котельні і інших міст з підданством. Вісті з Молдавії, що дуже багато татар загинуло, а з втікаючих померло, багато їх ховали на шляху. «Пан краківський староста послав до київського митрополита з пропозицією підданства».

«Оссолінеум». — ВР. — № 5656 II. — Арк. 75–76. — Тогочасна копія.

№ 191

1651, липень. — Лист М'ясківського до невідомого

Хмельницького немає в таборі, «бо його у п'ятницю хан наказав взяти за шию і сказав: «Піди привези мені, зраднику, і віддай мені всі свої скарби в Україні, бо ти мене сюди даремно привів (?) і осоромотив»..

«Оссолінеум». — ВР. — № 5656. — Арк. 51 зв. — Тогочасна копія.

№ 192

1651, липень чи серпень 12 або 17(?). — Регест листу

Вінцента Корвіна Гонсевського, стольника ВКЛ, до невідомого

Я щасливо розгромив під Димером двох полковників, Антона Ждановича і Гаркушу (Orkusze), що й їхні шанці з артилерією відібрав і поля густим трупом вкрив. Залишилися полковники одні з недобитками, вночі втекли до Києва, але почувши, що князь Радзівіл взяв Чернігів, так злякалися, що обидва почали тікати з Києва. Київський митрополит зі своїм духовенством і міщани прислали з тим, що і місто, і артилерія в наші руки віддаються, а самі просять про життя, з плачем просять про охорону місту і церкві. Самі скоро будуть у ніг королівського маєстату.

«Оссолінеум». — ВР. — № 5656 II. — Арк. 209. — Тогочасна копія.

№ 193

1651, серпень (?). — Регест анонімних нотаток, очевидно з листів невідомого до королевича Карла-Фердинанда

Кисіль, перестережений, щоб до Слущька до кола не їздив, бо його на шаблі хотіли взяти, однак збирається в дорогу. «Там біля Кракова, боїмося небезпеки (більшої), ніж те тепер, котре було коло Чорштина».

Вірять, що в кількох воєводствах їх побито, в трьох okazіях з татарами і козаками. Компут війська я б послав в. к. м., але захворів пан писар на гарячку, не було перепису посполитого рушення. Альтемберг в Кам'янці-Подільському помер, так мені сказали. Татари втекли, навіть хворих покинули і ханський намет; перед днем знову тікали. У Кам'янці знову мають перекрити шлях татарам, а потім і до молдавського господаря. М'ясківський потім до в. к. м. напише, заради безпеки з цими листами послав аж до Сокаля, бо селяни перекривають шляхи, чинять злодійство.

«Оссолінеум». — ВР. — № 5656 II. — Арк. 213–219. — Тогочасна копія.

№ 194

1651, серпня 3. — Відзеч. — Лист брацлавського хорунжого Криштофа Мирського до великого гетьмана литовського Януша Кишки

Згідно з останніми віці (*тобто універсалами про скликання посполитого рушення — Ю. М.*) встановив термін перепису (ополченців) — панів обивателів Брацлавського повіту.

АГАД. — Фонд «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 9760. — Оригінал. Опубліковано: Мищик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 6. — С. 24.

№ 195

1651, серпня 6. — Ясси. — Регест листу Крупицького до невідомого

Мова йде про Богдана й Тимоша Хмельницького. Посол Богдана Хмельницького був у Константинолі, щоб султан посилав намісників отримувати польську землю, особливо Кам'янець-Подільський, Львів, Люблін та інші. За це послу і 9 козакам дали каптани і всіх одягнувши, дуже шанували. Тут прийшла вість з моря про поразку турків від Венеції. Козаки відійшли на бік. Вість про поразку козаків під Берестечком. Тоді турки зрозуміли хитрощі бунтівників і цих послів затримали. Хмельницький, не дочекавшись послів, прислав інших, дуже просячи допомоги. Купці з України вважають щоденно приїжджають, кажуть що під Білою Церквою Хмельницький збирає військо.

АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 449. — Оригінал (?).

№ 196

1651, серпня 10. — Під Києвом. — Лист литовського гетьмана Радзівіла до Потоцького

«Зсівши з коня, від тієї, котра сьогодні мав з ворогом (сутичку)». Відправив чату в кількисот чоловік на ворожий табір, котрий у тих лісах. Наші розбили

ворога, решта пішла врозсипну. Ворожий роз'їзд від самого Хмельницького силою у 3000 кінних козаків і кількесот татар під наш табір вирушив для взяття «язика». З нашою хоругвою зійшлися і до табору підпадати стали за 2 милі до переправи. Татари зразу пішли за переправу, наших трохи затримали, але через наступ вогнепального війська, втекли. Хоругв гнала їх 2 милі, густо кладучи труп. Тих, що втекли на болота, драгуни і челядь, зійшовши з коней, вбили не менш 1500 і багатьох захопили в полон. «Язики» кажуть, що Хмельницький задумав, щоб литовське військо не з'єдналося з коронним і всю потугу на мене звернув. Прошу, щоб в. м. зволив наступати кіннотою на Обухів, Карачев, Мотовилівку, відправив війська до Василькова. З конфесат в'язнів є й така, що нібито на князя Вишневецького «мали нападати і завдати втрат». З інших конфесат ми дізналися, що рікою Десною обіцяли до нас спуститися козаки, що на литовське військо хочуть вдарити.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — Арк. 135. Фотокопія. Оригінал зберігається в ДА у Гданську. — Ф. Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/135.

№ 197

1651, серпня 21. — Паволоч. —

Регест листу Олександра Калушовського до невідомого

Нещасливі часи настали, кілька роз'їздів добрих людей не вчинили жодної шкоди неприятелю, з конфузцією і небезпекою своєю мусили відступати. Це однак не підірвало бойового духу в війську. Тепер смерть князя Вишневецького вразила нас.

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 367. — Тогочасна копія.

№ 198

1651, серпень (?). — Москва. — Статейний список гінця в Річ Посполиту піддячого Василя Старого

Від якогось білоруського шляхтича під Брестом гонець чув про Берестецьку битву і взяв у нього список реляції про битву. У Брест-Литовську гінцю говорили брестські міщани, що Хмельницький прислав під Брест свого намісника, який чинить бунти в цих місцях. Під Сокалем гонець зустрів людей, які вертались з-під Берестечка. Облога козацького табору польським військом. Король пропонує видати старшину, яка винувата у війні. Згадується розвідник повстанців Верещака. Відомості про розгром козацького війська військами Я. Радзівіла. Решта повстанців відступила у Чернігів. Облога Чернігова Радзівілом. До Варшави прийшов лист. Гонець зумів його дістати і списати, Лист свідчив, що у Радзівіла 15 000 війська самого тільки товариства. У Пінську стоїть 5 000, у Любечі — 4000, у Лоеві 1000 війська для оборони від козаків. Король нібито наказав Радзівілу чинити «дурна» міщанам.

Пристав сказав, що нібито Хмельницький раптово напав на Вишневецького і той помер «от ран» у Паволочі. Пристав сказав, про цю смерть наказано говорити, що помер у таборі, а не в бою. Також сказав про пошесть у польському таборі. Якийсь «бой» у Хмельницького з Радзівілом. Справа у Радзівіла стоїть

полковник Тізенгаузен. Зліва був литовський стольник, а з ними по 4000 війська. Новий бій. Хмельницький побив у Радзівіла 2000 самого товариства і той став відступати. Хмельницький вдарив на Тізенгаузена. Несподівано прийшли татари. Вбито 5000 чоловік. Бій до вечора.

Переклад документів, які привіз гонець. В них мова йде про вступ Радзівіла до Києва через Золоті ворота, а в них свого часу в'їжджав король Болеслав (I – Ю. М.).

Переклад з латини зошита про битву короля з Хмельницьким (Берестечко). Перелік прапорів і загонів з вказівкою на їх чисельність.

РДАДА. — Ф. 79. — Оп, 1. — 1651 р. — № 7. — Арк. 101–255. — Оригінал.

№ 199

1651(?), серпня 28.-Регест листу невідомого до невідомого

Взагалі від зими воювати приходиться, а досі зібратися і приготуватися не можемо. «Коли нам Хмельницький присягав, ми звали це суплікою, тепер коли проситься, коли такого затягнув посередника, то ми називаємо (покірністю)». Маємо 50 000 війська і посполите рушення. «Литва нічого не робить» «А в. м. що робите, ви мали неприятеля близько коли він підійшов до Зборова, тоді треба було його бити, про нас не турбуйтеся, ми втримаємо поле битви». Неприятель наступає, а ми знищені голодом стали. До миру приступимо по-білоцерківськи, бодай не по-зборівськи. Замість Білої Церкви, Києва, Чернігова (доведеться) там на Поділлі або на Волині скінчити.

ДА у Кракові — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 317–318. — Тогочасна копія)

№ 200

1651, серпня 29. — Могилів. — Лист шляхтича Вільгельма Стеткевича до полоцького воєводи

Згідно з ляудум (ухвалою сеймику), якою оголошувалася готовність на 15 липня, я був готовий. Виїхали в поле, збиралися, до 26 липня не було продовжено збір.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — №15137. — Оригінал. — Опубліковано: Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 6. — С. 23.

№ 201

1651, вересня 2. — Речиця. — Лист шляхтича Павла Яблоновського до Януша Кишки, великого гетьмана литовського

Лист вашої мості, адресований моему рідному брату, дійшов до мене 24-о, (серпня), але його тут не було. Минув тиждень, як він з байдаком провіанту пішов на допомогу Любечу під Лоїв. На його місці тут в замку я, хворий, залишився з хворою піхотою... Любеч знаходиться у великій небезпеці. Цей

посланець з Любеча був посланий до князя Я. Радзівіла, але не міг пройти. Про князя нема певної відомості: чи він ще в самому Києві, чи за Києвом, так само нічого не чути про коронне військо. Сюди до Речиці стяглося 4 хоругви: його мості пана Хребтовича 200 кінних, його мості пана Могильницького 120, пана Качинського Упитського (повіту) — 80 кінних, пана Юзефовича, Брацлавського (повіту) — 20 кінних, не вистачає ладу, нема полковника. Погана прийшла сьогодні відомість в Речицю, що кілька тисяч козаків переправилися за Дніпро, але куди вони хочуть йти, чи під Речицю, чи ще куди, цього не знаємо. У мого рідного брата понад половина хворої піхоти, яка тут на замку залишилася, а він сам з іншою половиною — під Лоевим. Любечани сподіваються на порятунок від Бога, чекають допомоги тільки від вашої мості пана і питаються щодня: чи вже збираються хоругви під Речицею, чи скоро вони вже будуть мати порятунок.

Коли так і інші повіти будуть нести свою службу, нічого доброго вчинити не можна буде. Товариша пана Тарасовського, котрий листа до князя при собі мав, забито на розбої. «Про любецький роз'їзд кажуть, що три тисячі було або дві з половиною, кінні всі від коней вже відпали, побитих, померлих велика кількість. У Лоеві знати з півтори тисячі вийшло і піхоти чимало. Пан Фронцкевич, полковники у Любечі (?). Часті листи панів ротмістрів місцевих доходять з Любеча і з Лоева, заради Бога просять про допомогу. Любеч обложений 31 серпня».

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 5720. — Арк. 1–3. — Оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 6. — С. 24–25.

№ 202

1651, вересень. — Регест листу силістрійського паші до М. Потоцького

Був до нас присланий з листом Мазовецький, людина в. м. Він про поінформував пашу, передав відомості.

Ч. — ВР. — № 611. — С. 743. — Тогочасна копія.

№ 203

1651, вересня 10. — Табір литовських військ під Речицею. — Лист ротмістра Полоцького воєводства Могильницького до Януша Кишки, великого гетьмана литовського

Згідно з наказом вашої мості ми з Полоцька, де стояли, поспішили до табору під Речицю. Ошмянський повіт прибув за кілька днів перед нами. Пан гетьман вирушив з частиною війська під Київ, про котрого мало що чути. Однак чути, що він «мав з Хмельницьким під Масловим (Ставом — Ю. М.) битву і розбив чотири тисячі орди і щось козаків. Сам же повернувся до Києва, а Хмельницький відступив на 18 миль від Києва і просить про мир і веде щодо них переговори. Але видно, коли б не готував зраду, чекаючи на допомогу.

Пахолок з листами їхав з того табору. Переписавши одного листа, копію надсилаю в. м., моєму милостивому пану. Князь Вишневецький без сумніву вирубав Білу Церкву, у котрій було 60 000 козаків, а потім сам захворів і помер 25 серпня під Фастовом». Тут у Речиці дві хоругви: ошмянська і полоцька і трохи піхоти пана Колотовського (?). У Лоеві у двох блокгаузах знаходиться 800 піхотинців, полковником яких є пан Больт. Цей стоїть за Дніпром у потужно укріпленому блокгаузі. У Любечі — 5 000 різного війська, над котрими полковником є пан Матіаш Фронкевич, мозирський староста. Князь Радзівіл пішов до Києва, облишивши Чернігів, у котрому було, як «давали знати шпигуни, сорок п'ять тисяч. Коли ж вони довідались, що князь й. м. вже віддалився далеко з військом, то додавши до себе кілька тисяч гультяйства, підступили під Любеч 31 серпня рано, захопили три тисячі коней, а самі близько підкопалися і щоденно виходять на герці, стріляють з гармат і нападають на людей, що знаходяться в місті. Цей же пан полковник пише до нас, просить про підкріплення». Просимо пана лоївського полковника, щоб поміг нам піхотою. Але він ні в якому разі не хотів йти на допомогу Любечу, не хотів і нам дати більше як 50 піхотинців, заявляючи, що з цього лоївського окопу йому не наказував виходити князь його мосьть. Ми побачивши, що допомога слабка, відправили 100 кіннотників з обох хоругв манівцями, котрі прийшли до Любеча. Враження було таке, ніби прийшло багато свіжого війська на підмогу. Відбулася битва протягом півтора днів з немалими втратами козацтва. Але через нестачу корму для коней важко було б там перебувати, то повернулися знову до Речиці, вчинивши однак немало доброго, бо підняли нашим дух і потривожили козаків. У Речиці в ці дні приходиться або роз'їзд висилати, або самим йти з хоругвами «бо зовсім погана надія на Любеч, бо ворг сильно наступає».

P. S. «Двоє гультяйських вождів Шарапата (Szarapata) і Суганяти (Suhaniaty), маючи чимало війська, погрожують йти на Речицю, громлять байдаки і човни, що пливають туди, розгромили два човни й. м. пана Гожевського, вчинили на кілька тисяч шкоди, про що ширше розповість в. м. пану мій товариш».

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 9903. — Арк. 1–2. — Оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині / Сіверянський літопис. — 1998. — № 6. — С. 25–26.

№ 204

1651, вересня 24. — Табір під Речицею. — Регест листу шляхтича Яна Хребтовича до Януша Кишки, великого гетьмана литовського

Я дав знати про те в якій тяжкій обозі було рицарство в Любечі і як карав гультяйство, котре по сьогоднішній день виходить проти нас з Чернігова. Вже в Речиці я виглядав полковника, до котрого надсилав свій лист від імені товариства ошмянської та полоцької хоругви, які знаходяться під Речицею. Лист був про те, щоб полковник поки є час і оказія зволив поспішати (на підмогу). Нас мала пригорща, але й тієї половина хвора. Пан поручник Полоцького воеводства без наказу вашої мості, незважаючи на розпорядження, кинув Речицю.

Просимо про допомогу. Тут стоять хоругви ошмянська, полоцька, брацлавська та упитська. Якби усі були здорові, то було б до бою здатних 400, але більшість з них хвора. Важко без сил пана полковника.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 2179. — Арк. 3. — Оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 6. — С. 26.

№ 205

1651, вересня 25. — Речиця. — Лист ротмістра Полоцького воєводства Могильницького до Януша Кишки

Повідомляє про шляхетські війська в Речиці. Тиждень тому сюди прийшло 2 хоругви: перша -Брацлавського повіту, 21 кіннотник з ротмістром Пшепковичем; друга — Упитського повіту, 80 кіннотників з ротмістром Качинським. «Листи прийшли до нас одні з Любеча від 21-о, у котрих заради Господа Бога просять про порятунок. Інший лист прийшов 22 числа вересня, котрий так само в оригіналі писаний по — латиськи (łotewsku) і його переклад посилаю в. м. пану». Коли ми стали закликати йти на Любеч. То пан Качинський сказав, що згідно з універсалом в. м. пана він має стояти під Речицею і не порушить цього наказу, хіба що дістане свіжу інформацію від Я. Кишки.

17 вересня була інформація про Любеч. «Вони й так три тижні й кілька днів обороняються, не маючи ні від кого допомоги». Лоївська піхота не хоче їм допомогти. «Одні кажуть, що Хмельницький з ордою мав обложити князя Я.Радзівіла десь біля Києва, а інші кажуть, що нібито мав бути на комісії при коронних представниках, трактуючи з козаками про мир. Треті кажуть, що князь стоїть у Києві. Пан Гонсевський шле допомогу Любечу, але, очевидно, що вона буде так потрібна, як ложки після обіду, чого борони Бог. Цей козак, товариш Тарасовського, був від в. м. пана до князя його мості відправлений з листами, але мабуть вже вбитий. Бо про нього не чути і сюди, до хоругви, не повернувся». У Любечі нашого війська 5 тисяч, але змученого, бо й коней позбавлені і не мають провіанту.

«Біля Речиці кружляють три гультяйські вождя, котрі живучі у болотах, нападають, забирають у нас челядників... У мене 21-о числа п'ятьох челядників з роти забрали з кіньми, з рушницею; вони часто чинять нам тривоги.»

Далі мова знову йде про Любеч і Речицю, переказується чутка, що через Дніпро переправляється немало війська, ми послали туди потужний роз'їзд, не знаю з чим вернеться. У Лоеві війська досить, напевно 800–1000, у Гомелі — 600 піхотинців. Ми могли б з ними об'єднатися і дати добру допомогу Любечу або й відсіч ворогу. Але що з того, коли керівники цього війська не хочуть.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 9903. — Арк. 8–9. — Оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 6. — С. 25–26.

№ 206

1651, вересня 30. — Варшава. — Регест новини

«З Варшави 30 вересня 1651».

Дуже гірка авіза прийшла сьогодні з табору, що наші війська, і коронні, і литовські, є в облозі від козаків і татар, котрих щодня прибуває. Кам'янець-Подільський весь вимер від пошесті, залишилося тільки кількадесят людей. Вони оборонили місто від одного солтана, котрий з кільсот кінних хотів був його взяти. Однак Бар і шляхту, яка була у ньому всю вирубав. Скрізь знову бунти, «псують переправи і палять мости в тилу наших військ, сильна пошесть панує в Україні і близько Варшави щось про це кажуть». 19 вересня в'їхав й. к. м. до Гданська, а там п'ять днів мешкав, мав назад повернутися до Варшави.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ II. — № 1257. — Арк. 1. — Оригінал(?)

№ 207

**1651, не раніше вересня. — Полоцьк. — Випис з книг гродських
Полоцького воєводства**

Перед Єронімом Корсаком, полоцьким підвоєводою, і паном Янушем Кишкою полоцьким воєводою, поклали універсал гетьмана Януша Радзівіла від 29.08. 1651 р., в якому говорилось: від п. литовського писаря прийшла певна відомість, що ребелізанти «від московської сторони (?)» опанували Рослав, обложили, окупували. Прошу, щоб з іншими воєводствами і повітами прикордонними зібрались до купи і від московського корону ставши, чинили опір неприятельському наступу, бо грошове військо досить мале, великих кордонів ВКЛ не може закрити і на всі сторони розриватися йому ніяк не належить, особливо що неприятель має досить великій потугу. А ще взявши собі татар, звідусіль ворожнечу починає і на різні місця також нападає. Поблизу Дніпра й Прип'яті треба укріпити всі замки і залоги. Надія в Богу, що розгромимо неприятеля, врятуємо вітчизну. Дано в таборі під Речицею 29 серпня 1651 р.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ II. — № 1252. — Оригінал (?)

№ 208

**1651, жовтня 1. — Табір коронних військ під Білою Церквою. —
Лист коронного великого гетьмана М. Потоцького
до коронного канцлера**

Після розгрому козацьких військ, через пана чернігівського воєводу, котрий йшов до Києва, щоб з'єднатися коронним військом з литовським військом, прислав Хмельницький до мене і всіх їх мостей панів комісарів, призначених з-під Берестечка. Вчинив раду, послав до Білої Церкви для переговорів з визначеними ним особами: їх мм. панів київського і смоленського воєвод, Гонсевського, стольника ВКЛ, брацлавського підсудка, давши їм добрий конвой, котрим командував Ян Сапіга, проводжати до півдороги, а з півдороги — проводжали козаки (кілька тисяч) аж до Білої Церкви. Після вдячного прийняття комісари приступили до переговорів. На другий день Хмельницький,

котрий мав чекати під Ольшанкою, з усією своєю потугою з'єднавшись з татарами, прийшов під Білу Церкву від р. Рось, аж до кінця цієї ж ріки. Орду розташував над самою Россю, котрої було з Карач-мурзою 10 000. Після цієї церемонії Хмельницького з козаками трактували їх м. пп. Комісари перед ним самим і з його старшиною вимагали: 1) розриву братерства їх ордою 2) зменшення їх (реєстрових) кількості до 20 000 3) віддання добр шляхті. Щоб в Україні свої квартири мав жовнір. Навколо цих пунктів була маса рацій «за» і «проти» і коли до заключення доходило, почалися бунти проти старшини і самого Хмельницького. Голосно і явно кричали, що «chcesz nas zdradzić i tatarow i nas w ręce lachom oddać» (хочеш нас зрадити і татар і нас в руки ляхам віддати). Замість закінчення опинились пп. комісари у небезпеці. Чернь з ордою оточила замок, прагнучи і комісарів, і старшину розгромити. Один татарин ледве не забив з луку п. київського воєводу, старшина відбивалася, рубала чернь. Порада Хмельницького і старшини, щоб комісари з Білої Церкви до нас повернулись. Коли почали повертатися, вози зі своїми достатками перед козацьким полком вперед пустили. Тільки вийшли за передмістя, орда й чернь вдарили, все забрали, пошарпали, забили челядь, яка була біля возів, налякали. На це замішання вискочила старшина, прагнучи звільнити вози, але не могли нічого. В цьому замішанні загинув один чигиринський сотник, від козаків загинуло понад десять татар. З труднощами полковники назад комісарів до білоцерківського замку провели. Цілу ніч полковники відбивались, бо чернь неодмінно хотіла вдарити на замок і громити. Тоді Хмельницький вдався до табору і радився з Карач-мурзою. Виявивши приводців, наказав їх схопити. Зранку послав своїх послів до пп. комісарів, обіцяв закінчити переговори. Відправив кілька тисяч козаків, а сам з плачем, жаліючи безчестя і шкоди, провів пп. комісарів під Германівку і козацькі послі до табору і я теж з військом до Білої Церкви 3 вересня прибув до Білої Церкви, де в добрій милі козаки і татарська кіннота стояли. Проти них у строї, подібно до берестецького, тримаючись інформації й. м. к. прийшов і підступив до неприятеля. Пправе крило — було під приводом гетьмана ВКЛ, ліве — п. Калиновського з п. подільським воєвудою. Вже півмилі було від їхнього табору. Цей полк з 14 хоругв складався. З 7 хоругвами литовськими п. литовський стражник, котрі з правого крила наступили на неприятельський табір. Чимало козацького і татарського трупу поклали. Частина п. Воронича і гармати вдарили і решту загнали в козацький табір. У неділю дано знати мені, що козаки й татари вийшли у поле. Татари почали герці біля козацького табору. Козаки висипали з табору у окопи біля однієї греблі, щоб нам не дати води і переправу до себе на інший бік оборонити. Наказав війську виступити в поле на козаків, після чого козаки відступили у болото. Ті, що були в окопах, були перебиті кількадесятьма піхоти й. к. м. У понеділок дощ у полудень вдарив, перед вечором у дві години стих. Деякі з татар вийшли в поле. Я наказав драгунам польського війська гнати гарцівників і п. чернігівський воєвода з полком вчинив їм шкоду, загнав у табір. У вівторок був дощ, голод відчувався коням, бо не було де пасти, не було збіжжя. Все військо Хмельницького поправилося. Козацький табір потужно

боронився. Хмельницький щодня посилав (послів до нас). Завершувалися переговори. (Далі наводяться статті Білоцерківського договору — Ю. М.)

БН. — ВМ. — № 37233. — арк. 415 зв. — 416 зв. Оригінал знаходиться в бібліотеці м. Курнік. — ВР. — № 991.

№ 209

1651, жовтня 1. — Біла Церква. — Регест листу Л. Ерберія до друга

Після Берестечка Хмельницький і Виговський були у Фастові. У Василькові у Хмельницького було близько 5-6 000 війська. Пішли вони на Германівку і на Київ.

ЦДІАК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 34. — Арк. 1. — Фотокопія. — Оригінал зберігається у ДА в Гданську. — Ф. Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300/29, 1235.

№ 210

1651, жовтня 3. — Регест листу кримського хана Іслам-Гірея до гетьмана Б. Хмельницького

Побажання доброго здоров'я Хмельницькому і писарю Виговському. Цей лист було дано Хмельницькому у Богуславі, у 4-х милях перед Корсунем, коли він їхав з Білої Церкви до Корсуня після укладення Білоцерківського миру.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ II. — Кн. 18. — С. 160. — Тогочасна копія.

№ 211

1651, жовтня 9. — Лоїв. — Лист Олександра Яблоновського до гетьмана великого литовського Яна Кишки, великого гетьмана литовського

У нас 250 доброї піхоти, 260-кінноти, а проти злочинців послано 250[...]. У цих зрадників маса забитих і нашим було трохи спокійніше. 20 вересня всі наші потужно окопалися і чимало їх (ворогів) не могло дати ради. Наших понад сотню було поранено, вбито кількох офіцерів і кілька з товариства було поранено. Потім дали собі мир на декілька днів, а в цей час (підійшов) роз'їзд пана Качинського з Упитського повіту і пана Юзефовича з Брацлавського повіту з Лоева, але через ворожу потугу не могли цією малою громадою пройти. Однак вони пішли на роз'їзд аж під Чамийів (?) і там напали на кількасот козаків, вбили двох сотників Дощина (?) і Паляницю (?), взяли доброго язика. Цим зрадникам у таборі нарobili великого страху, бо ті подумали, що більше наших людей йде на допомогу. 5 жовтня чи їм Господь Бог дав страх, чи з Корони мають якісь новини, або якихось хитрощів вжили, але повідомили, що мають універсал від Хмельницького про те, що вже настав мир. Того ж дня вони тихо відправили артилерію і вози. На другий день, 6 жовтня, їхній полковник Пободайло пристав через трубача (*парламентарія — Ю. М.*) до нашого пана полковника, щоб з ним побачитись (для переговорів) і той (полковник наш) виїхав. Там Пободайло показав універсал Хмельницького про те, що настав мир і що йому Хмельницький наказав відступати з військом. Тим часом наше військо накупило у них, хто мав

за що, масу провіанту, якого злочинці мали на цілий рік. 7 жовтня сам Пободайло приїхав і був у нашого полковника, а завтра назавтра вивівши в путь своє військо з табору, попрощався з нашим полковником і відступив з військами в добромu порядку. Не дуже (...) * все (...) * в очах і вухах осавули, щоб (...) * виганяли їх до війська, до полків, бо як наші в них, так і вони у нас, почали пити горілку. Жодної відомості немає від князя його мості, тільки ті новини про мир, що були принесені цими зрадниками. Перед тим були новини від пана Макаревича, чечерського підстарости, до котрого з-під Білої Церкви писав пан поручник пана литовського під канцлера п'ять тижнів тому. Той писав, що князь його мость з'єднався під Трилісами з коронним військом. Там було 4000 козаків, яких розгромили коронні вояки і коронне військо пішло під Білу Церкву, де було 20000 козацького війська. Їх здобули за дві години і все спалили, однак старшина цих злочинців втекла до Вільшаної, що у милях 9 звідти. Тепер за ними пішла частина (нашого) війська.

Тут же наше військо зсіло з коней і перебувало в облозі п'ять тижнів: була тут велика шкода, їли мерзенну шкапину, у кожній нашій хоругві дуже багато постріляних і поранених. В тому числі і моїй, де було втрачено слуг двох вбито і п'ятьох поранено. Ще більше війська забрали сморід, голод і хвороби, майже половина війська хворого і стільки ж померло.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 5695. — Арк. 1–2. — Оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. А. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині (частина 2) // Сіверянський літопис. — 1998. — № 6. — С. 26.

№ 212

1651, жовтня 14. — З-під Білополя. — Лист М'ясківського, поручника хоругви покійного люблінського старости

Я вчора повернувся від Хмельницького, придивляючися до одного бахмата, «доброго (коня) важко знайти у козаків, бо ще затримуються з продажем, не дуже вірять цьому миру, щоб довго тривав». Одні раді цьому миру інші не дуже, як от ті випищики з 40000 і ті, котрі мають вийти з шляхетських добр до своїх визначених міст, де мають бути згідно з ухваленими пунктами. Мені послав копію на одному аркуші поштою від 1 жовтня. Орди на допомогу в цей час прийшло 40000, котра стоїть під Чорним лісом, у 12–15 милях від Корсуня, а попереду послали своїх послів з ханським листом, котрий віддали Хмельницькому на шляху в Богуслав. Копію цього листа посилаю в. к. м. Хмельницький задумує послати орду у Молдавію, хочу одружити господарську дочку і свого сина Тимоша. З ними й козаків собі запевнює, що їх посилає з татарами. З'їхалася вся родина Хмельницького, жінка з дітками, чотири дочки вже підростають, двоє молодших синів, а третій цей Тимошек старший, котрий хочу одружитися з господа рівною. Той колишню жінку Хмельницького зарубав, а її матір повісив. Справді тиран з нього, хоч він ще молодий. У Корсуні при Хмельницькому є один Київський полк, другий Черкаський, іншої багато черні, а все ж військо є в них, аж пан краківський не може надивуватися. Хліба є до-

силь, пива гарнець по 3 гроша, меду гарнець по 16 грошей, вівса осьмачка (люблінський корець)-10 грошей, корець пшона — 2 гроша, 7 яець — гріш, курка — за півтора, а найдорожче — за 3 гроша. Пара куріпок — 4 гроша, бо вони того не люблять, горілки кварта — 6 грошей. Все взагалі дуже дешево. Хмельницький без Виговського, військового писаря, нічого не чинить, з яким радився (?) і від'їхав від нього до Переяслава до своєї дружини, по яку посилав кількох посланців одного за другим. Сам Хмельницький радий миру і старшина і деякі козаки реєстрові, але випищики з 40000 не дуже раді, і з тими, котрі мусять від шляхетських добр виходити, треба боятися, щоб собі іншого вождя не обрали і потім яких бунтів не вчинили, бо на це начебто заноситься. У польському війську дуже багато значного товариства померло, як тільки стане табір, так ховають на кожному місці, сурми, барабани, крик замість дзвоні.

Пан краківський хоче стати 2 тижні табором, поки орда не вийде з нашої землі. Він послав до молдавського господаря, якщо туди поверне орда, до котрого послав з листами, попереджаючи про небезпеку, Наше військо буде помалу йти до Вишневця.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 33. — Арк. 23. — Фотокопія. — Оригінал зберігається в ДА у Гданську. Ф. Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/135.

№ 213

1651, жовтня 21. — Ясси. — Регест листу молдавського господаря Василя Лупу до коронного хорунжого Олександра Конецпольського

Правда, що грек, котрий дістався в. м. з табору, бував перед цим моїм слугою, але не вмів скористатися своїм щастям, я його відставив від свого двору. Після чого він подався під протекторат Хмельницького. Було б доцільним покарати його за його вчинок, як і інших повстанців. Дякую за турботу.

АГАД. — ВР. — № 449. — С. 56. — Оригінал (?).

№ 214

1651, вересня 24. — Вільно. — Регест листу шляхтича Міхала Леона Геркевича до князя Януша Радзівіла

14 жовтня була пошта з двору. З королівського табору пошта не приходила, бо на дорозі її перехоплювали руські селяни і забивали. Не маємо жодних відомостей про те, що діється у таборі.

Однак до короля дійшла відомість, що Хмельницький, довідавшись про князя його мосьть, п. польного гетьмана, що той перебуває у п. краківського на переговорах, був впевнений у тому, що йому вчинять війну (?). Хотів цей литовський табір з усіх боків оточити і послав у авангарді 8 000 кіннотників сухоходом, а на байдаках Дніпром — 20 000. Сам за ними мав йти з усією козацькою і татарською потугою. Пан краківський, взявши «язика», послав у засідку 6 000 свого війська, швидко давши про це знати до литовського табору, щоб вони були напоготові. Коли пройшли ці 8 000, то вдарили із засідки з усіх боків, а литовське військо — спереду, коронні — з тилу і так оточили козаків, що мало хто втік. Потім пішли перекрити шлях тим, хто плив у байдаках.

Хмельницький, довідавшись про цю поразку, був схильнішим до переговорів і подав мирні кондиції. Чи були вони підписані, ми не знаємо.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 4151/8. — Оригінал.

№ 215

1651, жовтня 28. — Глубічи (?). — Регест листу Вацлава Чековського (?) до коронного хорунжого Олександра Конєцпольського

Пан Маховський повернувся від гетьмана Війська Запорізького. Тоді я взяв той універсал пана краківського до полків.

АГАД. — ВР(?). — № 449. — С. 58. — Оригінал (?0.)

№ 216

1651, жовтня 28. — Лист невідомого польського шляхтича до королівського секретаря Є. Піночі

Надія на тривалий мир, який особливо Хмельницький і вся старшина щиро його хоче прийняти, що зараз же довели: коли прийшло 40 000 татар з нурадин-солтаном і Сефер Казі-агою, вони не схотіли об'єднуватися з ними. Тому п. краківський (М. Потоцький), боячись якогось наскоку від татар, затримав військо у таборі під Білополем. А бачачи, що вони погрожували піти на молдавського господаря, послав зразу ж до нього, попереджаючи його, щоб був обережним. Пішов зразу п. кам'янецький з кількома тисячами війська під Кам'янець-Подільський, щоб дати у разі потреби підмогу господарю. Сам же з іншим військом йде до Вінниці, хоче там по Задністрію все військо поставити на зимні квартири. Литовське ж військо стане від самого Києва по всьому Поліссю, аж до московських кордонів». Однак боїмося, що випищики, котрих 20 000 мають викинути козаки з реєстру, а також ті, котрі мають вийти з шляхетських і королівських добр, не обрали собі іншого гетьмана і не вдалися до якихось нових бунтів, що хоче пильнувати п. краківський»

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 673. — Тогочасна копія.

№ 217

1651, жовтень. — Регест листу князя Януша Радзівіла до полоцького воєводи

Залишилось у нас 5 000 війська. Ми рушили від Дніпра над Тетерів аж до Волині. Поки Хмельницький вчинить випис і новий реєстр нам нема куди подітися.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ IV. — Тека 16. — Конверт 188. — Арк. 278. — Оригінал.

№ 218

1651, листопада 1. — Регест листу Яна Замойського до рівненського державці

Прошу, щоб він дав провіант на прогодування татарської хоругви, на коней.

АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 2672. — С. 11. — Оригінал.

№ 219

**1651, листопада 2. — Регест листу великого гетьмана коронного
М. Потоцького до коронного канцлера А. Лещинського**

Взагалі звичаї Хмельницького з Виговським дуже різні. Бажання встановити постійний і ґрунтовний мир, що видно з їхніх листів, котрі я посилаю в. м. для кращого розуміння. У Брацлавщині вже селяни по милості Божій осідають, визнають своїх панів.

БН у Варшаві. — ВР. — № III 6634. — Арк. 74–75. — Оригінал (?).

№ 220

**1651, листопада 2 — грудня 27. — Регест «справи по листу
Яна Казимира про взяття запорізькими військами,
які прийшли з боку Брянська, Рославля»**

Цар звелів К. Ромодановському та дяку Дмитру Жеребилову їхати в Брянськ, бо 27.08.1651 р. писав Ян Казимир до царя з послом Станіславом Галинським, що прийшла вість з Рославля про те, що запорізькі черкаси прийшли з відома царських прикордонних воєвод, котрі їм дозволили збиратися. Прийшли від Брянська до Рославля; 15 черня 1651 р. був смотр під самим містом Брянськом, відпровадили за кордон дітей боярських, кількасот стрільців і московських татар. Ці війська взяли Рославль. Тому цар велів розслідувати це Ромодановському.

1.12. 1651 р. до Ромодановського і Жеребилова прийшов син боярський Роман Мачихин і сказав, що в червні прийшли козаки під Брянськ і його, Романа, і Іпатія Юрасова, і Василя Бородавицина посилав воєвода князь Д. (Велико) Гагін проважати цих черкасів до Рославльського рубежу «и наказную, гедрь, память им дал» велів їм, черкасам, казати, щоб вони йшли смирно по Брянщині і провели їх до кордону; були й брянські стрільці Івашко Подлинець з 5 товаришами. Подав про це письмову «казку».

Іпатій Юрасов показав, що його посилав Гагін в с. Павловичі чекати заporожців «полковника Ивана Шохова». Татар не було. Було всього 880 московських людей (дворяни й діти боярські, міщани, ямщики, кустарі тощо).

У червні 1651 р. йшли з-за литовського кордону Брянським повітом від Брянська 40 верст, то князь Великогагін посилав до тих литовських людей на переговори М. Семичова з чотирма товаришами (взнати, навіщо вони йдуть).

Лист царя Олексія Михайлович до Яна Казимира (липень 1651 р.):

6 липня 1651 р. з Брянська виїхали для торгівлі А. Іванов, С. Мокеєв, Г. Неустроєв.

«Доклад» царю:

5-х посилали до них (козаків) говорити, бо вони порушують мирний договір. Знайшли їх у с. Жарини і стали говорити, щоб повернулися, але їх не послухали, грабували по деревнях. У провожатих з ними не посилали.

РДАДА (Москва). — Ф. 79. — Оп. 1., 1651 р. — № 13. — Арк. 1–168. — Оригінал.

№ 221

1651, листопада 11. — Регест листу кримського хана Іслам-Гірея III до короля Яна Казимира

Лист переданий корою через гінця Тохтамиша. Недавно після домовленості з Бечинським, який від вас посланий, і п. сокальським старостою щодо Москви і після відправлення від вас Мустафи-аги, Москва багато зради показала. Тому відправив калгу-солтана, нашого брата, щоб з'єднався з частиною наших військ і Військом Запорізьким, і зразу ж вони мають почати війну. Козацькому гетьману повідомили і до вас послали Мехмед Кази Аталика. Коли Хмельницький мав сідати на коня, прийшла вість до калги-солтана, що польські пани у 2–3 милях збирають велике військо і він опинився у великій небезпеці. Тому Хмельницький відмовився від цієї війни.

Ч. — ВР. — № 611. — С. 775–776. — Тогочасна копія)

№ 222

1651, грудня 15. — Облята інструкції на сейм шляхти Київського воєводства

«Облята інструкції від їх мостей панів обивателів Київського воєводства.

Перед урядом і актами нинішніми гродськими житомирськими і переді мною, Яном Замойським, став п. Криштоф з Логойська Тишкевич» і подав до вписання інструкцію їх мм. пп. послам, на сеймику тутейшому житомирському на ординарний сейм, який буде 16 січня 1652 р.

Інструкція послам на ординарний сейм дана їх мм. пп. Анджею Бонковському і п. Людвіку Ворошилові. Їм треба старатися про те, щоб у шляхетських добрах становиськ не роздавано і хліба не було наказано брати. Треба врахувати спустошення нашого Київського воєводства, а також Брацлавського і Чернігівського. Хвалять київського воєводу А. Киселя. Мова йде про звенигородського старосту Лукаша Гулевича, про козацьку сваволю, про необхідність зміцнювати Кам'янець — Подільський і Краків, про сплату жалування польському війську, Зборівський мир, німецькі хоругви, Юрії Немирича.

ЧИМ. — ВР. — Ал. 14. (Колекція Тарновського № 27). — Копія XIX ст.

№ 223

1651, не пізніше 25 грудня. — 3 пунктів королівської інструкції на сеймик, припадаючий на 25 грудня

“[...]Дбати про укріплення Кам'янця-Подільського, Кракова і Львова. „За знищене Берестечко, щоб Річ Посполита вчинила компенсацію п. Лещинському, брестському підкоморію”[...]”

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 157. — Тогочасна копія.

№ 224

**1651 р. — Лист толмача Порти Зюлфукара — ефенді
до боярина Іллі Даниловича Милославського.**

У ньому повідомляється, що російський посол був дуже добре прийнятий візиром і султаном; посол скаржиться на непостійність «черкаських» козаків, вдаривших «розбоєм» на Акерман, що спричинило велике кровопролиття.

РДАДА (Москва). — Ф. 89 (Зносини Росії з Туреччиною). — Оп. 2. — № 27.

№ 225

Кінець 1651р. (?) — Регест листу А. Киселя до М. Потоцького
«Тут коли орда має дозвіл Кантимира на кочівлі на Буджаках, що це за мир».
«Оссолінеум» (Вроцлав). — ВР. — № 5656 II. — Арк. 78 зв. — Тогочасна копія.

№ 226

**1651 або перша половина 1652 р. — Лист польного гетьмана
коронного М.Калиновського до короля, відданий холмським мечником
Бенедиктом Усйським**

Висловлює надію, що сейм буде щасливо завершений, пропонує способи затримання війська, бо мало селян, важко його профінансувати. Хмельницький дружить в молдавському господарем, таємно послі господаря ходять до Хмельницького. Послі від орди (від хана і від очаківського бея та ін.) приїжджають до Хмельницького, як бути з цим? «Ченці з Константинополя, з різних міст, з Молдавії, Валахії йдуть до Москви, також і з Москви.» Як тут бути? Чи пропускати їх? Що з ними робити, якщо перехопимо? Подністровські опришки чинять великі злочини, нападають на шляхетські двори, на міста, палять, рубають, пустошать і їх не можна заспокоїти, якби в Молдавії не мали своєї «резиденції». Також місцеві, покинувши свої доми, пустошать міста й села, тікають за Дністер і там осідають. Треба втручання й. к. м., звернення до господаря, щоб дністрові береги наказав укріпити паланками, щоб ніхто без квіту гетьмана не був пропущений за Дністер, так само і з-за Дністра до нас. Також, щоб видали тих злочинців, котрі погромили Поділля, також про видачу селян, котрі з усім майном за Дністром стоять таборами. Якщо господар не захоче їх видати або тягнути час, то чи можна їх хапати на тому боці Дністра? Мова йде про Кам'янець-Подільський. «На шпигунство, на послів до різних, на пошту», на упоминки, на викуп полонених треба великі гроші.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 44. — Арк. 1–4. — Фотокопія. — Оригінал зберігається у ДА у Гданську. — Ф. Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/136.

№ 227

**1785 (?) — Уривок з літературного твору руського воєводи
Яблоновського «Розмови померлих поляків і чужеземців...»**

Король Ян III Собеський казав «у 1648 р. „пам'ятаю саме ребелізуюче селянство і козацтво“. Говориться про смерть Владислава IV. Стисло згадуються битви під Корсунем, Пилявцями, Батогом, загибель Калиновського. «Хмельницький,

наслідуючи римського тирана» Хмельницький заплатив 30000 червоних злотих татарам, щоб всіх полонених видали, і всім на майдані відрубали голови. Нечувано! Татари держать полонених для викупу. Так мого брата (*Марека Собеського — Ю. М.*) і мого дядька Дашковича, багатьох княжат, панів, шляхтичів, солдат. Лише Карчевський, Корицький, Дреслевич залишилися живими, татари їх сідлами накрили і татари мурзи Ширина не видали.

Згадує про Пилявецьку битву. Цитує слова козаків: «Durni lachy, dały perynse, dytynse, latynse, a ty, didu Firleju, prodaj nam oleju» (Дурні ляхи, дали (булаву — *Ю. М.*) перинце, дитинце, латинце, а ти, діду Фірлею, продай нам олію»). Князь Вишневецький говорив про 1648 р.: «Року 1648 я з Задніпря, коли кількадесят війська мав, ... з своєю партією вийшовши, на багатьох місцях гетьмана бив бунтівників». Згадки про Збараж, де був Хмельницький і багато селян, правда не зовсім озброєного. Все це описано (за словами Вишневецького) Твардовським і Коховським. Зборівський мир.

ЧИМ. — ВР. — Ал. — 940 (колекція Тарновського № 7). — С. 76 — 84. — Копія.

Додатки I

№ 1

1647 (?). — Реєстр кривд підданих міщан князя Замоїського

„Regest krzywd.

Naprzód p. Łaszcz ustawicznie nas dręczy i nie jesteśmy bezpieczni w zdrowiu swoim, że musimy się tak we dniu i wnocy strzedź. Terazеśmy odjachali do w. m., naszego m. pana, nie wiemy, co się tam z małżonkami i z dziatkami naszymi i z ubóztwem dzieje.

Kozacy przez ten rok trzy razy u nas byli, także żołnierze i niemcy, który nam wiele szkod poczynili dla czegośmy się bardzo zadłużyli, przeto prosimy waszej pańskiej miłości, abyśmy tę arendą za dziesięć, tudzież też i wagę (?) od wosków i łojów (która to arenda przed tym w arendzie żydowskiej bywała) miłościwej łaski w. m., naszego miłościwego pana, otrzymać mogli. A to na zapłacenie prochów, żołnierszczyzny i kozaczyzny.

Młynek z karczmaґą Hołubiatymską, która była jej mśc oddała na wyżywienie tak polskiego, tak rusińskiego szpitala, i teraz prosimy, aby to nie było od tych szpitalów oddawano.

Od arendarza nowego mamy wielkie krzywdy.

Od zastawników i od tych mamy krzywdę. A to z tych miar, że nam zabrania w dzierzawach swych drzewa leżącego na opał, a sami ustawicznie pustoszą, a nam nie wolno leżącego drzewa zgniłego wziąć. Pokornie tedy prosimy waszej pańskiej miłości, abyś raczył mieć na nas wzgląd, żebyśmy mogli wszelakie wolności mieć tak, jako to i po inszych miastach w. m. Tudzież też i w poddanych, żebyśmy jaką folgą mieli, ponieważ że nas Pan Bóg bardzo przez ogień pokarał, żeśmy przyszli do ubostwa.”

АГАД. — Ф. „Архів Замоїських”. — № 2666. — С. 11–12. — Тогочасна копія.

Переклад

Реєстр кривд.

Насамперед п. Лашч постійно нам допікає і наше життя не є в безпеці, що ми мусимо і вдень і вночі стерегтися. Тепер ми від’їхали до в. м., нашого м. pana, і не знаємо, що там діється з нашими дружинами і дітками і з нашим майном.

Козаки протягом цього року три рази у нас були, також жовніри і німці, котрі нам вчинили багато шкод, через що ми дуже заборгувалися, однак просимо вашої панської милості, щоб ми цю оренду за десять, також і вагу (?) від воску і лою (котра оренда перед цим у єврейській оренді була) могли отримати милостивої милості в. м., нашого милостивого pana. А це для оплати пороху, жовнірівщини і козаччини.

Млинок з Голубятинською корчмою, котра була її мость віддала для утримання як польського, так і русинського шпиталю, тепер просимо, щоб це не було від цих шпиталів віддавано.

Від нового орендаря маємо великі кривди.

Від заставників і від тих маємо кривду. А це тому, що нам забороняють в своїх деревах лежачого дерева на опалення, а самі постійно пустошать, а нам не вільно лежачого згнилого дерева взяти. Тоді покірно просимо вашої панської милості, щоб зволив зглянутися на нас, щоб ми могли всілякі вольності мати так, як і по інших містах в. м. Тут же і в підданих, щоб ми якесь полегшення мали, оскільки нас Господь Бог дуже покарав, так що ми прийшли до крайньої бідності.

№ 2

1648, квітня 3. — Бар. — Лист подільського судді

Лукаша М'ясківського до коронного канцлера Єжі Оссолінського

„Chmielnicki mocno się fortyfikuje na potężnym ostrowie Bucku, palami i foskami, żywność nazbyt i prochów ma, a tego chce (...) i aby żaden lach nad Wojskiem Zaporowskim nie był starszym. Co to pułkowników (...) narobili i tyrańskie z kozakami obchodzenie przydze, iż z niemi będzie długa i trudna olenderska wojna.

Lucas Miastkowski, sędzia podolski”.

НБУ. — IP. — № I, 4128. — С. 45 (85). — Копія.

Переклад

Хмельницький добре укріплюється палями і ровами на потужному острові Бучку, провіанту і пороху аж забагато має, а цього хоче (...) і щоб жоден лях над Військом Запорізьким не був старшим. Це все полковників (...) нарobili і тиранічне поводження з козаками, до того прийде, що з ними буде тривала і важка голландська війна.

Лукаш М'ясківський, подільський суддя.

№ 3

1648, травня 26. — Уривок з листу коронного підчашого

Миколая Остророга до коронного канцлера Єжі Оссолінського

«[...] Треба краще Речі Посполитій і якнайшвидше збирати повітові хоругви як на найбільшу війну. На ті тут воєводства, тобто Київське, Брацлавське, невелика надія, бо там теперішня війна (все) знищить. Але з нашими сусідами-подолянами і з нашим Руським воєводством Бог знає, що буде діятися, бо тут що хлоп, то козак [...]».

НБ України у Львові. — ВР. — Ф. 5 (Оссолінських) — № 225/II. — Арк. 65. — Копія. — Переклад з польської Опубл.: Грабовецький В. В. З історії селянсько-міщанських збройних виступів у Галичині в період визвольної війни українського народу (1648) // Архіви України. — 1979. — М 1. — С. 38.

№ 4

1648, червень. — Уривок з листа невідомого до невідомого

"[...] Лист від Хмельницького до й. мості п. Опалінського, коронного маршалка, читано, котрим свідчить, що великими пресіями був доведений з Військом Запорізьким до воєнного рішення.

[...]"

НБУ у Львові. — Ф. 5. — № 189/II. — Арк. 124. Опубл. в перекладі українською: Семаньків К. Матеріали для нового видання "Документів Богдана Хмельницького" / Україна в минулому. — Київ-Львів, 1994. — Вип. II. — С.138.

№ 5

1648, перша половина липня. —

Уривок з листа невідомого до невідомого

"[...] Хмельницький сказав М. Собеському, котрий на шляху з Кодака до Варшави попав у полон до козаків: "вільно б мені тебе відпустити і не відпустити, але оскільки я послав своїх послів до Варшави з покірністю, просячи про милосердя, тому тебе відпускаю, щоб упевнив у тому Річ Посполиту про моє правдиву покірність, і щоб мої послі в усьому мали віру [...]"

(НБУ у Львові. — Ф. 5. — № 189/II. — Арк. 126. Опубл. в перекладі українською: Семаньків К. Матеріали для нового видання "Документів Богдана Хмельницького" / Україна в минулому. — Київ-Львів, 1994. — Вип. II. — С. 138)

№ 6

1648, липня 30 (?). — Уривок листу примаса М. Лубенського до молдавського господаря Василя Лупу

«Hrycko Kyrienko, Iwan Racenko, trzeci Panas Wasilewicz, koni ośm. Prystawowie Theodor Sceioruk (?) od ks. Dominika, Thomas Nielipowski, p. wojewody braclawskiego. Tego dnia mieli audientią i oddali listy».

НБУ. — IP. — № I. 4128. — С. 101(53). — Копія.

Переклад

(До відомого переліку повстанських послів додано список їхньої челяді — Ю. М.):

«Грицько Кириєнко, Іван Раценко, третій Панас Василевич, вісім коней.

Пристави Федір Сцьорук (?) від князя Домініка, Томаш Некліповський, пана брацлавського воєводи. В цей день мали аудієнцію і віддали листи.

№ 7

1648, серпня 4. — Варшава (?). — Уривок з новини

„З Смоленська, 4 серпня, у Москві донці з селянством підняли повстання і тяжко тепер цареві й боярам.”

Бібліотека Вроцлавського університету. — ВР. — № Акс. 1949/440. — С. 273. — Тогочасна копія. Переклад з польської.

№ 8

1648, жовтня 28. — Замостя. — Уривок з листа шляхтича Корнеля (Шорнеля) до невідомого у Варшаві

[...] Після вчорашнього від'їзду його милостивого пана князя Вишневецького прийшла сьогодні ранком до Замостя новина що після складання трактатів козаки відступили з-під Львова. Перед тим для знищення осиротілої Корони Хмельницький розділив свої полки на троє. Кривоноса з Путіяном (Полюяном — Ю. М.) відправив у різні боки для знищення (шляхти), якогось Капусту відправив у Підгірські краї. А сам з усією армією Хмель пустився на Варшаву і вже під Жовквою став [...]

НБ України у Львові. — ВР. — Ф. 5 (Оссолінських) — № 225/II. — Арк. 186. — Копія. — Переклад з польської. Опубл.: Грабовецький В. В. З історії селянсько-міщанських збройних виступів у Галичині в період визвольної війни українського народу (1648) // Архіви України. — 1979. — № 1. — С. 39

№ 9

1648, грудня 19. — Уривок з листа коронного підчашого Миколая Остророга до невідомого

«Цим звідси ознайомлю, що наша Руська земля обертається в ніщо. Бо Хмельницький у кожному місті залишив залоги, які всі пожитки собі приводять, суди відправляють і взагалі управляють, як у своєму власному, а селяни їх, як панів власних, слухають. Отже ті, що проводжали послів Ракоці, повертаючись від угорського кордону, чинять нечувані напади на шляхту і наше хлопство так збунтували, що до них великими силами згуртовується їхнє військо немале, так що коли вчасно не запобігти тому злу, то можна тут сподіватися великого повстання, а Хмельницький буде говорити, що не знає про те. Давно я в тому перестерігав, що тут, у воеводстві Руському, може бути таке велике повстання, як і на Україні, бо в тих горах і на Самбірщині, і на Покутті міцна руська сила і те моє передбачення вже почало виявлятися. Дай Боже, щоб даліше те зло не збільшувалося, бо буде дуже зле.»

НБ України у Львові. — ВР. — Ф. 5 (Оссолінських). — № 225/II. — Арк. 197. — Копія. — Переклад з польської. Опубл.: Грабовецький В. В. З історії селянсько-міщанських збройних виступів у Галичині в період визвольної війни українського народу (1648) // Архіви України. — 1979. — № 1. — С. 39.

№ 10

1648. — Львів (?). — Маргінальний запис на рукописному Євангелії, списаному священником Андрієм, уродженцем Ярослава

"Року Божого 1648 місяця октоврива дня одинадцятого. Приступил Хмельницький, гершт козацкий, и Тугайбей, водз татарский, из великим войском своим поде Лвув, и оточивши войсками своими вшиток Лвув, штурмовали до него без (?) час немалый, леч міщане отпиралися мощно оным, штурму не припущаючи, за ласков Бога Всемогущого, zostали от оных людей зашлых волными."

Опубл.: Петрушевич А. С. Дополнения ко сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874. — С.265.

№ 11

1648, серпня 18. — Уривок з листа теребовлянського підстарости до львівського підкоморія В. М'ясківського

"[...] Вже там ні шляхтича, ні ксьондза, ні орендаря не знайдеться, навіть Гусятин такий пустий, що ледве кілька десятків у ньому людей, а пан Рачинський і той коня в руках тримає. Тими часами відправив якогось хлопка перебіглого перед тим з козацького війська, який ходив з листом також до їх милостивого воєводи чернігівського, що йому принесе — буду знати. Від Кам'янця далше під'їзд, із Зінкова не можуть прибути через великі бунти, Там якийсь міщанин Григорій має немалу ватагу.

Замок теребовлянський не боїться поки я є. В дійсності обережність і така собі підготовленість, дещо мало би залежати від залози (...)*. На брамі хвіртка, на валах поставлені скрині, гармати, звідки замок відкривається від гір (...) * і від Січі, Сільця і Сону чекається непевну славу. Правда, що замок міцний, схилитися може тільки Кам'янцю, але та братія охолела любов'ю до батьківщини і готова положити шию на порозі. Маю 100 драгунів (...) *. На шляхту трудно покладатися, бо там їх у мене є кілька десятків і то їх лякає найменша тривога, та 60 міщан католиків. А для русі під мурами окремих шанець, щоб стежити за ними і приглядатися в їх чесності, як кришталі»

НБ України у Львові. — ВР. — Ф. 5 (Оссолінських). — № 225/II. — Арк. 130. — Копія. — Переклад з польської. Опубл.: Грабовецький В. В. З історії селянсько-міщанських збройних виступів у Галичині в період визвольної війни українського народу (1648) // Архіви України. — 1979. — М 1. — С. 38.

№ 12

1649, лютий. — Фрагмент щоденника львівського підкоморія Войцеха М'ясківського, члена дипломатичної місії на Україну

«Po wydaniu naszych więźniów tatarom piszą, że za bachmaty, za suknie, za ludzi kozacy przedawały. O Tohajbeju oczakowskim piszą, że jest bardzo przychylny polakom i miłosierdny przeciwko naszym, gdy się z p. Siewniawskim targowali, rzekł to przy szacunku: "Przysięż mi na pobratymstwo, a darmo cię wypuszczą, a to się z tobą nie targując ani wyciągam, gdyż mógł znowu wam dostać, proszę, abyś pamiętał na mnie».

Twierdzą zapewne, że o tym wtargnieniu tatarskim cesarz turecki nie wiedział, jakoż znać potym, iż żadnego z więźniów do Porty nie odesłali, ale wszytkich w ziemi tu na okup dają, powiadając, choć by się nam z turkiem bić, żadnego tam nie damy więźnia, ani też u siebie więzić nie myślemy, ale za co za to według przypowiedzenia na okup damy, w czym summieniem i cnotą p. krakowskiego zawiązali, aby on sam szczerze powiedział co który, jak wiele towarzysz albo więźen przemoże i według jego powieści drożej nie wyciągają ani szacują.

O j. w. m. p. krakowskiego okupie to twierdzą, że było 3 000 czerwonych złotych dać i sto tatarów więźniów na koniach odzianych wydać a przy tym konia tureckiego

i ferezię sobilą bejowi dać ma. Drudzy tak piszą teraz, że pp. hetmani obadwa wraz wzięci do Porty.”

Ч. — ВР. — № 966. — С.132. — Тогочасна копія. Другий список знаходиться в тому ж архівосховищі № 400. — С. 340–341. Цей щоденник неодноразово публікувався, наприклад (ВУР. — Т. 2. — № 47. — С. 104–120), але в жодній публікації немає цього фрагменту.

Переклад

Після видання наших в'язнів татарам пишуть, що за породистих коней, за одяг, людей козаки продавали. Про очаківського Тугайбея пишуть, що він є дуже прихильним полякам і милосердний щодо наших; коли торгувалися з п. Сенявським, сказав таке при оцінці: ”Присягни мені на побратимство і тебе за дарма випустять, не торгуючись з тобою і не витягаючи грошей, а якщо я знову вам дістанусь, прошу, щоб пам'ятав про мене”.

Стверджують як достовірне, що про це татарське вторгнення турецький імператор не знав, як потім стало знати, що жодного з в'язнів до Порти не відіслали, але всіх в тут в [татарській] землі дають на викуп, кажучи: хоч би нам з турками доведеться битися, жодного в'язня туди не дамо, ані теж у себе в'язнити не думаємо, але за них згідно з умовленим дамо на викуп, в чому на совість і честь п. краківського поклялись, щоб він сам щиро сказав що і як багато вартує товариш або в'язень і згідно з його словами дорожче татари не оцінюють і не вимагають.

Про я. в. м. п. краківського викуп стверджують, що треба було дати 3 000 червоних злотих і видати сто татар-в'язнів вдягнених і на конях, а крім того турецького коня і соболину ферязь мають дати бею. Інші так пишуть тепер, що обидва панове гетьмани взяті до Порти.

№ 13

1649, лютого 27 (березня 6). Переяслав. —

Універсал Богдана Хмельницького про заборону козакам чинити будь-які кривди у Литовському князівстві

«Богдан Хмельницький, гетьман з його королівської милості Військом Запорозьким.

Всім взагалі і кожному зокрема, кому про це відати належить, а саме: панам полковникам, осавулам, сотникам і всім простолюдинам, що знаходяться в Литовському князівстві, доводимо до відома і суворо нагадуємо, що ми, маючи давню дружбу з Литовським князівством, що ніколи проти нас війни не починало та завжди було дружелюбним, дізнавшись про ваше велике свавілля, що ви порушуєте мир і дружбу, посилаю двох наших товаришів Максима Нестеренка і Созоровського [?] (С. Мужилівського — Ю. М.), даючи їм всіляку військову силу, отже, щоб ви їх в усьому слухалися і поважали те, що вам буде від нашого імені наказано. Якщо якесь свавілля порушуватиме мир з Литовським князівством, тим нашим посланцям, висланим до його милості князя Радзівіла, дозволяємо без будь-якого милосердя карати смертю. Таких

свавільників ми за приятелів у війську нашому не хочемо мати і дозволяємо карати.

Даний з Переяслава, дня 27 лютого 1649 р.

Богдан Хмельницький, власною рукою».

ЦДДА Білорусі у Гродно. — Ф. 1663. — Оп. 1. — Спр. 4943. — Арк. 1 зв. Тут подано сучасною українською. Опубліковано: Матусовская И. Автограф Богдана Хмельницького. // Газ. "Известия". — 1968. — 12 квітня. — № 80 (15785).

№ 14

1649, травень (?).-Лист Б. Хмельницького до А. Киселя

„Jaśnie wielmożny mć panie wojewodo!

Pocieszyła mie była wiadomość od w. m. m. pana, że chorągwie od liniej stać miały, teraz jako wiadomość, że ku Braclawu zbliżają się, chcąc nas podobno ustraszyc. Bogiem moim świadczhe, że wiernym w poddaństwie zostawam, o żadnych rzeczach nie myślił, na wiadomość te, jaką w. m. m. m. pan pisał, jeżeli nie ustępują, lepiej będzie i my swoich posłów wyprawiamy, a jeżeli nie ustąpią, tedy trudno mamy wyprawiać. Strony t[ych] zbójców, o których często krot w. m. m. pan piszesz, już czterech na gardło stracono, skoro obacze stateczny pokój do wszystzkiego snadni koždy. Szerzej w. m. m. panu nie wypisuje, tylko o te proszę, abyś w. m. m. pan całości ojczyzny strzegł i żebyś swego sumienia nie zawiodł. Dla [...] tedy wiadomość, półkom swoim nie kazałem się ruszać, a jeżeli chorągwie nie ustąpią, każe we wszelakiej gotowości zostawać. Przy tym powolne usługi moje załecam.

W Czehrynie.

W. m. m. m. pana życzliwy przyjacioł i sługa Bochdan Chmielnicki.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 312. — Арк. 247. — тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок: "Do jego mć pana wojewody braclawskiego od Chmielnickiego", тобто „До його мості пана брацлавського воєводи від Хмельницького».

Переклад

Ясновельможний м. пане воєводо!

Потішила мене відомість від в. м. м. пана, що хоругви від лінії мали стати, тепер же є відомість, що вони до Брацлава наближуються, прагнучи очевидно нас налякати. Богом моїм свідчу, що залишаюся вірним в підданстві, ні про які речі не думав, на ту відомість, як в. м. м. пан писав, якщо хоругви відступають, ліпше буде, і ми своїх послів відправимо, а якщо не відступають, тоді складно їх відправляти. Щодо тих злочинців, про котрих часто в. м. м. пан пишеш, вже чотирьом відрубано голови, а як тільки побачу ґрунтовний мир, до всього схильний кожен. Ширше в. м. м. пану не пишу, тільки про це прошу, щоб в. м. м. пан стеріг цілості вітчизни і щоб своєї совісті не підвів. Для [...] тоді відомість, не наказував своїм полкам рушати, а якщо хоругви не відступлять, накажу їм залишатися напоготові. При цьому свої покірні послуги віддаю.

В Чигирині.

В. м. м. м. пана зичливий приятель і слуга Богдан Хмельницький.

№ 15

**1649, біля 20-х чисел серпня. — Український табір під Збаражем. —
Уривок з польського щоденника облоги Збаражу**

"[...] Того ж дня було віддано листа від Хмеля, у котрому повідомляє їх мм. пп. нашим регіментарям, що у зв'язку з наближенням його к. мості по милості Божій настав мир між коронним військом і Запорізьким; додав це у листі: "А що в. мм. обіцяли хану й. мості кількасот тисяч [злотих], щоб їх приготували, після отримання яких цар (*хан — Ю. М.*) відступить [...]"

НБУ у Львові. — Ф. 5. — № 2286/II. — Арк. 48. Опубл. в перекладі українською: Семаньків К. Матеріали для нового видання "Документів Богдана Хмельницького" / Україна в минулому. — Київ-Львів, 1994. — Вип. II. — С.138.

№ 16

1649, жовтень. — Лист невідомого до невідомого

„Pisał dnia onegdajszego przez patriarche hierusalimskiego do Porty Ottomańskiej, odziewając się jej że wiernym sługą jest cesarzowi otomańskiemu i ubezpieczając państwo Otomańskie od wszelakich ekskursy kozackich na morze i owszem, gdy go rozkazanie od cesarza zajdzie, gotow jest przeciwko koźdemu nieprzyjacielowi Porty Ottomańskiej z wojskiem swoim iść, doklada i tego, iż posłał do duńskich kozaków, aby spokojnie sobie sedzieli, a żadnych ekskursy w państwa Ottomański nie czynili, z tym się declarując, że się przeciwko nim ruszy i funditus zniesie tak z tamtych miejsc. W tym że liscie i to wyraża, że прѣдко posła swego do Porty wyprawił.”

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 31. — Тогочасна копія.

Переклад

Позавчора писав (*Хмельницький — Ю. М.*) через єрусалимського патріарха до Оттоманської Порти, відзиваючись їй, що є вірним слугою оттоманському імператорові і забезпечує Оттоманську державу від всіляких козацьких походів на море і взагалі, якщо буде наказ імператора, готовий йти з військом проти кожного неприятеля Оттоманської Порти. Додає і те, що послав до донських козаків, щоб спокійно сиділи і жодних походів в Оттоманську державу не чинили; оголошуючи, що (*в разі непослуху — Ю. М.*) проти них піде і дощенту знищить з тих місцях. У тому листі і то висловлює, що скоро відправить свого посла до Порти.

№ 17

1649, кінець листопада — початок грудня. —

Уривок з листа невідомого до невідомого

"[...]Також козацькі послі приїхали на сейм, маючи листи від Хмельницького і від козаків до короля й. м., до королеви її м. і до сенату, просячи про мир, аби він був укладений і завершений. [...]"

НБУ у Львові. — Ф. 5. — № 189/II. — Арк. 297. Опубл. в перекладі українською: Семаньків К. Матеріали для нового видання "Документів Богдана Хмельницького" / Україна в минулому. — Київ-Львів, 1994. — Вип. II. — С.138–139.

№ 18

1649.¹ — Уривок з реєстру про повстання селян і міщан Калуського староства восени 1648 р.

«Отже ці згадані керівники (...)» зібравши з різних волостей і повітів три або більше тисяч людей з гарматами, гаківницями, кобилками і іншою зброєю (...)», ідучи прикладом (...)» Хмельницького, недавно, в час міжкоролів'я в минулому році в місяцях вересні, жовтні, листопаді і грудні зрушилися на виконання великої і нечуваної злості (...)» Спочатку у с. Топольську напали на двір шляхтича, пана Андрія Сваричевського, а не заставши його в дворі, відкрили комори і що було в них забрали. А вчинивши це, спалили двір. Звідси ступили до с. Рівні і напали на двір шляхтянки Ядвіги Косаковської і що було забрали. Звідси ступили до с. Сваричева на двори шляхтичів панів Войцеха і Василя Сваричевських, де гумна знищили і в попіл перетворили.

Далі розгорнули наступ на Рожнятівський замок і позабирали речі, які були в коморах. Але тим не задовольняючися, довідавшись, що (...)» інші шляхтичі гуртом уходили із майном та худобою і віддалились на 2 милі від с. Вельжича (...)». Тепер вночі прийшли [наїзники] і ударили на село. Коли вчинився галас і побачивши прапори, які рухались з гори, розуміючи що то орда, шляхта від усього відмовилась, покинувши вози, заховалася в лісі. Наїзники, скрині і шкатули порозбивавши, все забрали [...]»

НБ України у Львові. — ВР. — Ф. 5 (Осолоінських). — Ф. князів Яблоновських із Буриштинського замку, № 116/52, арк. 1–18. Оригінал. Переклад з польської. Опубл.: Грабовецький В. В. З історії селянсько-міщанських збройних виступів у Галичині в період визвольної війни українського народу (1648) // Архіві України. — 1979. — № 1. — С. 39.

№ 19

1649 (або 1650), квітня 21. — Камянець-Подільський. —

Лист подільського судді Лукаша М'ясківського до невідомого
Z Kamieńca 21 aprilis.

Przeszłej nocy o piątej godzinie w noc ziemia się i skały bardzo trzały, tak długo, żeby siedm pacierzy i zdrowych Mariej znowił. Zrazu rozumiałem, że to teo łożko, ze samo rusza. Ci niemcy, którzy są w Barze, poruszyli znowu wszystkie Ukrainę Niestrową i Bohowe, po niemiłosiednym złupieniu wsech naszych i ma się i oni do kupy ad armo udają, już do Czaru (?), miasteczka j. m. p. wojewody bełzkiego, przyszło do dziesiątka chorągwi i wszystkich poddanych (...)» od posłuszenstwa, pługi z pol zganijają, aby panom nie orali. To fructus cudzoziemców i (...)» passimi.

L. M. s. p.

W Kijowie na terazniejszym zieżdzie upominali się jeszcze na pewnych punktów twardych, zaniósł ich p. wojewoda do świątek i na ten czas mają się znowu skupić. Podniestrzanie (...)» żądają do sudu o panach.»

ДА в Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 82. — Тогочасна копія.

¹ Дату встановлено за текстом документа.

Переклад

З Кам'янця 21 квітня.

Минулої ночі о п'ятій годині вночі земля і скелі дуже тряслися так довго, що можна було сім разів прочитати «Отче наш» і «Богородице Діво радуйся». Спочатку я подумав, що це ліжко само рухається. Ці німці, котрі в Барі знову порушили всю Україну Дністрову і Бузьку після немилосердного пограбування всіх наших і мають вони збиратися до купи і до зброї беруться, вже до Чару (?) містечка й. м. п. белзького воеводи прийшло до десятка хоругв і всіх підданих (...) * од послушенства, плуги з полів зганяють, щоб панам не орали. Це наслідок роботи іноземців і (...) * і (...) * в різних місцях.

Л[укаш] М['ясківський] с[уддя] п[одільський].

У Києві на нинішньому з'їзді домагалися ще твердих пунктів, заніс їх п. воевода до святок і на цей час мають знову зібратися. Подністрияни (...) * жадають суду над панами.

№ 20

Коховський В. Вірш “Корсунська поразка”

Чиєї ж це лютні звуки такі сильні?
Чи бандури самого Аполлона,
Що може мати цю пробу,
Що нашу слушно окреслив жалобу?
Бо не може висловити людська мова,
Того, як нищиться буття нашого віку
І як одним махом золоті роки
Сьогодні стали непотрібним залізом.
Сатурн пропав з очей польського світу,
Де він проводив золоті дні, покинувши працю;
А Вулкан кує залізні лати
І панує (цей) неприємний монарх.
Проклятий майстер, котрий перші шини
Кладучи в палаючі вогнями комини,
Хотів, щоб люди смертні
Свою погибель дістали від тиранської шаблі.
Не втримається скрита Мінерва,
Від розуму циклопського інженера,
І глибоко під землею стежить,
І задля руди кордони пекла порушить,
Де закурений димом Вулкан,
Страшно роздмухує неприємні міхи;
Ті тут же, що мусять, роблять,
Сполучаючи вітер з вогнем, кричать.
І відважене у вогняній печі потім,
Буде ганебним тяжко бити молотом,

А це залізо, що тяжкі удари на собі чує,
Відковане, за ці удари помститься на людях.
У цій кузні на майбутні битви,
Не будуть кувати насамперед ні сталеву зброю,
Ні кірасу відполіровану,
Але пута, диби, окови, кайдани.
А для кого? А щоб в'язень убогий
Польський, у ці пута дав руки та ноги,
А оці гарні кварцяні шики,
Наче якесь бидло поженуть до Таврики.
О як тяжко рука Божа карає!
Бо в цю ж матню потрапили і регіментарі,
Обидва вождя, цього жаль дуже,
Що замість пишних тог їм дано серм'яги.
Куди не для відпочинку їх несуть і не на паланкіні,
А обох везуть на поганому возі,
Панам, котрі знають Тугай-бея,
На викуп життя єдина надія.
Бридкий поганче, ти великим фаворитом
Сьогодні у щастя, бо цим платиш митом.
Однак знай перемінність фортуни,
Вона сьогодні мати, а завтра може бути мачухою.
На нестабільній вона посаджена сфері,
Вона хилиться швидко, не стоїть спокійно,
Вповні і (таких випадків) на перемену,
Що з цих зніме, а на тих покладе кайдани.”

Переклад українською зроблений нами за виданням: Kochowski W. Pisma wierszem i prozą. — Kraków, 1859. — С. 11–12.

№ 21

1649. — Німецький «летючий листок».

«Справжній та істинний опис вогняної комети, яку 29 грудня, напередодні опівночі із здивуванням побачили в небі над Варшавою багато значних людей. Значення комети відомо лише Богу

29 грудня 1649 р. перед північчю над Варшавою під час сеймової конклюдії з'явилося якесь світло на хмарах, схоже на кшталт мітли або комети, що сам бачив. Це світло бачили і багато значних людей, але по-різному пояснювали, що вона значить.

Всім відомо, що кожна комета віщує щось нове, але не завжди добре. Багато про це написано в нових і старих історіях і взагалі не було такої комети, котра б не принесла нещастя. Так само і теперішня: розтягла вогонь аж до заходу.

При святої пам'яті королі Августі в Польщі у 1563 році була така мітла, недовго однак горіла, котра принесла у тому ж році настільки велику посуху на поля і врожай, що в деяких місцях ліси і бори самі загорялись.

Така ж мітла була при королі Стефані і після неї козак Підкова підняв шаблю на українських панів (*in der Ukraina*), але був страчений у Львові. Була комета і перед Михаєм (*господар Михайл Хоробрий — Ю. М.*) повів війська. Була комета і у 1605 р., котра принесла смуту у вітчизні, посіяла ворожнечу між синами і батьками так, що діло дійшло до кровопролиття у 1606 році¹

І при конфедератах у 1612 і 1613 роках з'явилась комета, і тоді багато міст і містечок згоріло в Польщі. Була комета і в 1618 р., котру бачили протягом цілих двох місяців. Що вона принесла з собою, ми дізнали².

У 1621 році означали такі вогні велику повінь на Віслі, а потім і експедицію проти турка Османа.

З'явилися такі вогні і у 1623 р в повітрі, перед тим як шведське військо висадилось на польську землю у 1626 р.

Точно так і у 1629 р. бували вогні, котрі віщували голодний рік.

Багато тоді, як говорилось вище, злого приносили ті вогні, що горіли в повітрі. Але я про теперішні добре і безпомилково знаю. Король його милість, щасливо пануючий над нами, показався перед усім світом при великій кількості тріумфальних вогнів під час коронації. Так само, Бог змилюється над нещасною нашою вітчизною: той вогонь, що видно над Варшавою, принесе сусіднім непріятелям страх, а потім і повний занепад.

Нехай же це збудеться, дай Боже, а всьому злому хай буде кінець».

БПАН (Гданськ) — ВС. — Ма 3903 80 adl. 42. Мікрофільм. Мікрофільм цієї листівки зберігається в НБ (Варшава). — ВМ. — № 35206.

№ 22

1649. — Уривки з німецької хроніки "Театр Європи".

Князь Радзівіл робить добрі успіхи

З нового, 1649 р., князь Радзівіл найкраще використав час, бо тоді як все живе поспішило на коронацію [Яна-Казимира] до Кракова, він виступив до кордонів Корони [Польської] і визволив всю Литву. Ворог відступав скрізь; зайняті ворогом міста знову піддавалися, вожді і приводці реbelie були або видані, або загинали від меча чи були посаджені на палі. Городок, Туров і багато інших міст були очищені. Мозир, котрий відмовилися здавати, було стиснуто з усіх боків і взято штурмом. Коли польські і німецькі вояки побачили, що піхота дуже послаблена від дій ворога, то зісли з коней і пішли на штурм. Полковник-лейтенант Ганскоф виявив мужність і був першим на валу. З іншого боку вдарили полковники Тизенгаузен і Павлович і в різних місцях прорвалися до міста, всіх ворогів порубали, а місто спалили. Ворожий полковник Міхненко, котрий був комендантом міста, був схоплений пораненим, йому відрубали голову і посадили на палю на башті. При взятті [Мозиря] було взято великі трофеї, бо місто було дано солдатам на вільне плондрування.

¹ Мається на увазі рокош Зебржидовського.

² Поразка польської армії на Цецорських полях.

Звідси він [Я. Радзівіл]) пішов далі, під Бобруйськ. Це місто вже кілька місяців було обложено полковником Воловичем; діяли так швидко, що ворог про це майже нічого не знав. Копи ж вороги побачили, що в табір прибуває свіже війсьсько, вони зрозуміли, що це був гетьман [Радзівіл] і не схотіли чекати мозирської долі. У місті виник великий неспокій між міщанами й козаками. Міщани відкрили брами і послали священників з процесією жінок і маленьких дітей, котрі мали просити помилування. Але козаки відступили до міцної вежі, у котрій вони могли боронитися. У ході бою одні там загинули, інші покінчили життя самогубством, стріляючи в себе з мушкетів, або закололися. Їхній полковник Роддупський (*має бути — Піддубський — Ю. М.*) не міг витримати жару вежі, що загорілася. Тому він, коли жовніри хотіли ближче підійти, вчинив з башти вилазку, але потрапив до рук князя. Оскільки Піддубський був великий тиран, він топив у воді багатьох шляхтичів і старост, котрі потрапляли йому до рук разом з дружинами й дітьми, так само вчинив князь Радзівіл, котрий звелів посадити його живцем на палю. Він просидів на палі 6 годин, просячи пити. На його прохання в русинських церквах було бито в дзвони. Крім того, було ще 8 старшин посаджено на палі, понад 40 було страчено, причому їхні голови було насаджено на палі, було відрубано понад 270 правих рук (у бунтівників), після чого останніх було випущено, щоб вони могли піти до своїх братів і розповісти про те, як жорстоко чинять із підданими, коли вони повстають проти влади і реbelieзують.

Як тільки стало відомо про те, що відбулося, вони (повстанці) спішно почали схилитися до доброго: з Речиці, у котрій були козаки, останні були вигнані. Жителі Речиці засвідчили свою покору і підданство через своїх посланців. Інші міста, як-от Гомель, Лоїв (?) (Лекав), Любеч, Стародуб, залишилися впертими. Вони мусили розділити долю попередніх міст (?) [...]

Врешті його величність (король) вийшов з Варшави в день Іоанна Хрестителя, тобто 24 червня¹, маючи при собі мало людей, не рахуючи німецької лейбгвардії і полковника Хубальда, котрого він зробив генерал-майором над німецьким загоном. Рейтар було дуже мало, над котрими було поставлено пана Леона Сапігу, литовського підканцлера, та був загін Берестейського воєводства з Литви, командувати яким було поставлено генерал — майора, старосту ужендовського, пана євангелічної віри і старого солдата. З Божої волі вся країна була охоплена повстанням, але євангелічні стани, котрим довіряли найменше, хотіли довести королеві і Речі Посполитій, що без них не можна обійтися. І воєвода Фірлей, і Хубальд, і старий ужендовський (староста), найзначніші керівники коронних військ, а також князь Радзівіл та генерал-майор Мирський у Литві скромно доводили, як вони вірні улюбленій батьківщині, незважаючи на те, що з ними було перед цим повстанням.

Польська армія знаходиться у тяжкому стані.

Зробивши все для війни, його величність рушив вперед, чекаючи на загоони, котрі до нього повинні були підійти з країни і воєводств. У той час, коли бідні обложені у Збаражі воювали не тільки проти ворога, але й проти голоду і не-

---

¹ На 24 червня за новим стилем припадає свято Різдва Іоанна Хрестителя.

стачі всього і вся, проти негоди, у Литві ворог не виконував перемир'я. Перед цим вони атакували військо литовського гетьмана, насамперед полковник Голота з 3000 старих козаків, а також і мужніми селянами вибивали литовське військо з його квартир, нападав на Загаль, де стояло два полки рейтар і драгун[...]

Ворожа армія з 3000 козаків розбита.

У той час генерал-полковник Мирський, котрий був на місці гетьмана, зазідодрив, що ворог в першу чергу вдарить на місто Речицю, у котрому знаходилася штаб-квартира Мирського. Він туди потім скерував кілька хоругв рейтар і драгун під командуванням Смольського, зміцнивши цим місто. Як тільки це військо прибуло до Речиці, тут же ворог пішов на штурм. Цей загін Смольського зненацька вдарив на ворога, що було підтримано обложеними, і ворога було розбито. Голота спішно відступив у болота і там укріпився. Але військо Смольського вночі вдерлися на шанці, перебили всіх людей Голоти. Сам Голота був тяжко поранений, потрапив у полон і був посаджений на палю. Біля нього заповнили вбитими [повстанцями] сім великих ям, від чого утворилося сім пагорбів.

Як тільки гетьман отримав звістку на своєму шляху, він дуже зрадів і ще швидше поспішив до табору під Речицею, зібрав усе військо. Після військової ради щодо того, де краще бути: чи залишатися на захопленому місці (Речиці), чи йти ближче до Лоева, де полковник Подобайло з 10 000 війська, переважно піхоти, захищав шлях на Київ, чи краще із сміливим та відпочилим військом наступати на ворога, чи в боях утримувати міцні замки, втрачаючи і час, і людей, бо ворог захопить ці міста, оскільки він уже оволодів ріками Дніпро і Сож. Цими ріками ворог прибував на місце, тут мав він свій табір і вільний шлях до Києва; цими ріками він легко міг підвозити собі провіант.

Також й. в. король не раз нагадував князю, щоб він або йшов на Київ, де знаходилося серце [повстання], були будинки, ремесла, склади, і щоб все тут розбив; або іншим шляхом наступав у ворожий тил, покінчив з облогою Збаража і з'єднався з королем.

Було вирішено йти під Лоїв, котрий литовці перед тим спалили, за винятком дерев'яного замку, який знаходився на цьому боці ріки. Тим берегом володіли козаки. Через те, що замок був дуже для них небезпечним, вони спалили його за кілька днів до приходу гетьмана і зробили зовсім непридатним.

Після цього князь Радзівіл наказав приготувати всі кораблі й човни, з допомогою яких німецька піхота повинна була поплисти водою. Він також збудував міст, котрого дуже потребував, бо ворог на пагорбі, де зливаються дві ріки під Лоевом, мав укріплення[...]. Князь відправив кораблі, човни і байдаки секретно, солдати таємно сіли і відправилися[...]

Рекогносцировка водою і суходолом.

З цим спорядженням князь залишив Речицю. Місто Речиця було цілком покинуте, там залишився тільки майор Шварцф, у котрого був добрий обоз і провіант. Німецька піхота попливла водою. Сам князь рушив попереду піхоти з рейтарами й драгунами берегом ріки Дніпро. Приблизно у трьох милях від Лоева він зробив рекогносцировку[...]

Другого дня він просунувся (ближнє) водою і суходолом, а командування на судах дав полковнику Гонсевському, а сам став з рейтарами на березі і салютував по ворогу пострілами з гармат.

Укріпилися біля берега Дніпра.

Як тільки ворог став помічати польське військо і на цей салют став відповідати вогнем, полковник Гонсевський з кораблями і човнами підійшов і висадив піхоту на той берег Дніпра. Він підірвав ворожу потугу, тому ворог мусив відступати в свої укріплення, частково з допомогою човнів на річці Сож. Але він [Гонсевський] сам до того ж місця напроти пагорба підійшов і став з військом швидко рити окопи. З цих обох шанців вони вели перестрілку з мушкетів, тільки ріка Сож розділяла їх. Хоча князь у цей день небагато чого досяг, однак він укріпився на обох берегах найвеличнішої ріки — Дніпро, тому цього разу він був спокійним. Другого дня він залишив частину піхоти в шанці під командуванням полковника-лейтенанта Оттенхаузена, а інших солдат з полковником Гонсевським було звідти виведено.

Поставили головний табір на вигідному місці.

Коли таке було виконано, князь поставив свій головний табір між спаленим містом Лоевом та рікою, котра від міста називається Лоївкою і впадає до Дніпра. На тому місці, де перед цим стояв замок, він поставив кілька загонів піхоти разом з маленькими гарматами напроти того місця, де зливаються обидві ріки. Виняток склали дві батареї, з котрих можна було стріляти по ворогу у його шанці.

Як тільки з цим було покінчено, першорядним завданням стало те, як прогнати ворога від пагорба біля Дніпра і самим оволодіти цим пагорбом. З допомогою десанту взяти [ворожий] табір було важко, бо тут була бурхлива течія. Через те, що кормчі внаслідок сильної течії не могли керувати [як треба] кораблями, піхота князя знаходилася у великій небезпеці.

Після тривалого обговорення врешті ухвалили: треба людей таємно привезти нижче за течією на одну милю, а вже звідти вдарили на ворога. Для цього треба всюди вчинити тривогу, а кораблі, з яких буде атаковано ворога, мають бути готовими. Князь був цим дуже стурбований, наказав 15 човнів, у кожному з яких можна було посадити близько 30 чоловік, покласти на вози, дав для цього своїх власних коней і найкращу піхоту. Дав від гусарської та козацької хоругв чимало бравих солдат і добровольців, які самі все приготували. Над німецькою кавалерією, котра переважно йшла добровільно, він дав командування полковнику Тизенгаузену. долучив до нього Рибинського, свого хорунжого над лейб-гвардією, дав і рейтар, котрими командували поляки. Коли увечері піхота мала вирушати, почалася страшна злива, котра тривала всю ніч. Через це наступ мали перенести на наступний день.

Між тим від одного загону прийшла звістка, що велика маса ворожих вояків йде до Бабиців на річці Прип'ять і хоче її перейти. Одночасно від іншого загону, який був під командою ротмістра Ложецького, але залишився, розвідка донесла, що частина ворожих вояків вже рушила на Речицю, у зв'язку з чим згадана (військова) рада мусила відмовитися від [попереднього наміру] (?).

Коли князь зрозумів, що від Речиці залежить так багато, бо в ній залишився весь склад амуніції і весь провіант, 1000 солдат, йому не сподобалося, що ворога доводиться так швидко побачити [під нею]. Тоді він спорядив полковника Павловича з 800 легкими рейтарами і драгунами, дав йому універсал на кілька хоругв вояків, котрі підійшли з Литви, щоб вони перейшли під командування Павловича і залишалися під ним до подальших розпоряджень. Також князь посилив табір, який був дуже великий, укріпив його. Оскільки ж князь вагався, не знаючи: чи ворог йде з усіма своїми силами чи тільки з їх частиною, то він хотів про це розвідати і врешті послав свого власного гусарського полковника — лейтенанта Коморовського з 1 200 рейтарами й драгунами під Брагин, вважаючи, що саме з цієї місцевості прийде ворог.

Війна була дуже тяжкою і виснажливою і в ній не можна було довіряти власним селянам, а в той же час ворог міг з допомогою селян проходити через води й ліси у повній тиші і він міг більше досягнути й без розвідки, а поляки мали більше поклатися на силу й гострий меч. Отже, князь робив усе, що можливе, і дуже прагнув з допомогою розвідки дізнатися про ворога, але раніше, ніж 29 липня, він не міг цього зробити.

Містечко Холмеч взяте через зраду.

Козацький генерал Кричевський вагався: чи йти на табір князя Радзівіла, чи на місто Речицю. В цей час він отримав від селян повідомлення, що два сильних загони вийшли з табору, частина ж людей [Радзівіла] знаходиться вище по річці. Ось чому йому [Кричевському] здалося, що він дістане велику перевагу, якщо піде на литовський табір, а не на місто Речицю. Тому він вирушив на табір, а на своєму шляху він взяв внаслідок зради міщан містечко Холмеч. Жителі міста зробили вигляд, що хочуть вигнати бидло на пасовисько і відкрили ворота [перед ворогом], про що йому дали знати ударом дзвона і він [ворог] міг вільно увійти. Гарнізон містечка Холмеч, який складався приблизно із 100 чоловік литовських вояків під командуванням ротмістра Соколовського, а крім того кількох хворих з різних загонів, було перебито, за винятком декількох, котрим вдалося втекти. Коли про це було повідомлено гетьмана, він відрядив сюди першим Смольського, а також Ходорковського, лейтенанта своєї придворної роти, щоб вони дістали нові відомості про ворога. Пізніше ці взяли різних полонених, котрі повідомили князю про те, що у Кричевського є понад 30 000 чоловік і що до нього скоро підійде велика підмога. Тоді князь послав до Коморовського наказ, щоб врешті обов'язково повернувся, бо велика кількість татар, яка мала підійти (?), створювала для них небезпеку.

Між тим Кричевський, козацький генерал, просунувся на дві милі під табір князя і роздумував: коли і як вдарити на табір. Врешті він вирішив вчинити такий напад другого дня ночі. Але тут він полонив двох кнехтів, які раніше виїхали [з табору] за фуражем. Ці підтвердили отримані ним раніше від полонених селян, що вислані [Радзівілом] загони не зможуть швидко повернутися назад і тому Кричевський свої справи вирішив зробити рішучіше; він вчинив так, щоб всі рейтари надзвичайно швидко сіли на коней, а за ними мали йти вози, піхота й артилерія. Це сталося в останній день липня близько 9 години перед обідом.

Наступ на литовський табір.

Того самого дня князь Радзівіл з генерал-майором Мирським та полковником Тизенгаузенем виїхав, щоб дати війську лад, щоб швидко завершити роботу на валах. Тут вони помітили, що оті кнехти, що мали їхати за провіантом та фуражем, поспішають до табору в повному озброєнні. Ці сказали, що побачили ворога приблизно за півмилі звідси і тому з великою швидкістю поспішили назад до табору князя.

На ці отримані відомості князь відповів таким чином: вся кавалерія мала вийти в поле. Сам князь залишився біля Угорських воріт і уважно приглядався до всіх починань ворога. Оскільки на річці між табором і полем стояв покинутий млин, він наказав угорській піхоті засісти у ньому і сховатися [для засідки].

Відбувся раптовий напад.

Коли таке відбулося, з лісу довго ніхто не показувався. Коли ж ворог рушив на табір, то проти нього стало військо, яке вже кілька днів чекало на зустріч з ним і було у повному бойовому ладі для битви. 16 тисяч добірних ворожих рейтар з великим завзяттям і сильним криком на татарський манер вчинили несподіваний напад на табір князя Радзівіла. Цей перший штурм мужньо витримала угорська піхота, яка засіла у вищезгаданому млині. Вони зберегли свої позиції біля річки, а ворог мусив зазнати поразки. Також і ті, котрі зійшли з коней і вже почали рити окопи, мусили відступити. Князь, котрий мав не так вже й багато часу, дав такий лад своїм людям, котрий хотів бачити для битви з ворогом. Він і сам хотів взяти участь у Цій акції, кинув у бій свою особисту придворну хоругву і ще кілька інших, котрі стояли ближче, внаслідок чого ворог мусив покинути поле біля річки. Це було вчинено з малими втратами литовців, за винятком Ходорковського, лейтенанта князя, котрий командував цим загоном їхнє ліве крило повністю розбите.

Таким чином князь Радзівіл виграв час, з іншими ротами підійшов ближче і повів їх проти ворога. Тут Бог виявив особливе чудо, яке полягало в тому, що полковник-лейтенант Коморовський, котрий тривогу і нечувано сильний крик ворога почув, будучи за півмилі [від поля бою], спішно перейшов у наступ, хоча він був виряджений князем з табору. Цей Коморовський раптово вдарив на ворога з тилу, розбив його ліве крило, яке полягло на місці від литовських шабель.

Праве крило сховалося в лісі.

Козацький генерал Кричевський, котрий не передбачав такого нападу з тилу, коли побачив втрату свого лівого крила, згадав про умову, укладену з Подобайлом, котрий знаходився за Дніпром. Він повернув праве крило у ліс, просто проти ріки, а різні групи його війська відступили в чагарники через болото. Але й ці були перебиті після того, як Гонсевський під котрим вбили коня, а також його драгуни та його майор Нольден вдарили.

Близько 3 500 ворожих піхотинців загинуло у воді.

Як тільки князь таким чином втримав за собою поле бою, він хотів вступити в нову битву, але чекав: чи вийде ворог з лісу. Незабаром він дістав повідомлення від розвідки, що велика потуга ворогів переправляється на цей бік через

Дніпро. У зв'язку з цим князь послав до полковника-лейтенанта Оттенхаузена, щоб той на чолі чотирьох хоругв і решти німецької піхоти прийшов до нього. Він також відправив у поле генерал-майора у бойовому порядку, взяв кілька хоругв рейтар і дещо з піхоти, князь встановив, що ворог показався проти табору, у зв'язку з чим він наказав полковнику-лейтенанту Ганскофу вдарити проти трьох козацьких ротмістрів (?). Сам князь відправив піхоту до річки і з полковником — лейтенантом зустрів нею ворога. Ворог не зміг відступити до своїх байдаків та човнів, бо кавалерія відрізала цей шлях. Через це вони (вороги) мусили кидатися у воду, де вони всі потопились, а піхота [Радзівіла] стріляла їх, як качок. Тут всі вороги знайшли смерть, були знищені; отже, довелося побачити ганебний спектакль, у котрому близько 4 500 чоловік загинуло, а судячи з свідчень полонених, з цієї великої кількості людей на берег вийшла хіба що сотня, [врятувавшись вплав]. У воді сплелися тіла людей по 80, по 40, котрі разом йшли на дно[...]

Дві сили твердо стали одна проти другої.

Після цього князь знову вийшов у поле проти ворога, чекаючи дій Кричевського, котрий знаходився в лісі. Врешті, від полонених дістали відомість, що Кричевський буде виступати, але тільки з кавалерією, бо піхота й артилерія на підході. З цього князь міг зробити тільки один висновок: Кричевський чекає на свою піхоту. Це також підтвердив шляхтич, котрий перейшов з ворожого стану на бік Радзівіла. Він сказав, що ті вороги не далі, ніж за чверть милі. Князь, який уже взяв ініціативу в свої руки (?) послав генерал-майора Мирського з частиною кінноти та німецької піхоти, щоб той перекрив ворогу шлях і зустрів його, щоб він не дав ворожим силам об'єднатися. Сам князь залишився в полі, уважно пильнуючи на прихід ворога. Невдовзі генерал-майор перестрів ворожий табір і хоч ближче, ніж сподівався, однак на зручному [для бою] місці. Ворог дуже поспішав, бо вже мав звістку про те, що сталося з Кричевським, але тут зіткнувся з усією німецькою піхотою. Піхота князя мужньо й браво зустріла ворога. Вона, а також вся кавалерія вдарила на керівників [ворожого війська], і ті мусили укритися у своєму таборі. Пікінери капітана Тизенгаузена, яких він мав при собі, повністю виправдали (надії), і скрізь можна було бачити списи, які півмісяцем оточували козаків.

Ворожа піхота повністю розбита.

Не більше ніж за півгодини ворожа піхота була повністю розбита, ворожі вози, гармати, провіант потрапили до рук князя. Як тільки генерал-майор завдав вирішального удару, Кричевський легко догадався, що на його табір вчинено напад, бо кілька разів пролунав потужний гарматний залп. Кричевський відмовився від наміру допомогти з лісу своїм або ж вважав, що вони зможуть дійти до нього (?). Коли ж він побачив вози із свого розбитого табору, дісталось його серцю. Князь рушив обома крилами на ліс. На правому фланзі він поставив старого полковника Доновая, а на лівому — Юскевич з угорцями та Подеського з поляками. У центрі наступали гусари, які й напали на ворога [першими]. Ворога швидко відтиснули, і той сховався в лісі, потім відступив до свого шанця, котрий він зробив у глибині лісу. Але вони вже підупали духом,

значна частина цього шанця була зруйнована, почали багато хто з ворогів тікати в ліс далі (?). Сам Кричевський знаходився в шанці, під який спішно підступила піхота полковника-лейтенанта Оттенхаузена з кількома маленькими гарматами.

Штурм головного козацького шанця.

Потім князь хотів з Божою поміччю своє діло й працю довести до кінця і наказав штурмувати Кричевського, котрий всупереч всім припущенням, дуже добре укріпився, коли побачив свою поразку: він зробив бруствер із землі та тіл вбитих людей і коней, вирубав довкола чагарник, щоб рейтари не могли напасти, і понад годину мужньо боронився. Як тільки князь побачив, що на цьому місці втрачено багатьох людей, особливо ж визначного шляхтича своєї гусарської хоругви на прізвище Котовський, які зійшли з коней і пішли на штурм з добровольцями; що поранено також багатьох офіцерів і визначних капітанів, як-от: Фост, Пшипковський, Роп, Вехман, Юскевич — капітан угорської піхоти; драгунський лейтенант князя та Доновая, що ворог відчайдушно б'ється, що надходить вечір, що піхота вичерпує свої запаси куль та ядер, він наказав припинити штурм[...]

Спіймано козацького генерала.

Ранком наступного дня Смольський, а особливо генерал Мирський, провели рекогносцировку. В [покинутому] шанці побачили велику кількість забитих та поранених людей, в тому числі й Кричевського, козацького генерала чи полковника, який лежав на ношах, котрі [втікаючі козаки] побоялися чи не знайшли часу винести. Цей Кричевський був для князя приємним гостем, тому князь наказав, щоб доклали всіх зусиль і врятували йому життя; він хотів дати й. к. в. найкращий подарунок на майбутньому сеймі. Але удар, який отримав Кричевський під праве око, був невиліковним, через що він на третій день, незважаючи на всі заходи, помер. Перед своїм кінцем він часто говорив: "Чи можна було втратити 30 000 душ?" Інколи він люто кричав: "Їх турки й татари поб'ють, поб'ють!" і не берігся при цьому. Було ж ясно, що він сподівався перемоги, а при трофейних конях та сідлах, при самих полонених було знайдено чимало поясів, вірвовок, канатів та ременів, котрими ворог хотів після своєї очікуваної перемоги в'язати литовців і вести геть.

Але Всемогутній Господь через свою милість завдяки праці й мужності гетьмана, солдатській хоробрості вчинив так, що менш ніж 3 000 [литовського війська] розбили 30 000 козаків, армія яких була повністю знищена, а їхній табір, вся артилерія, вози, провіант разом з їхнім вождем були захоплені.

Подальші дії князя Радзівіла.

Після такої вчиненої праці переможці литовці мали кілька спокійних днів. Між тим князь наказав тіла вбитих як на полі бою, так і поблизу, знести на одне місце, щоб поховати. Було тоді зроблено 60 величезних могил, але Кричевського поховали окремо, перед іншими.

Між тим князь зібрав військову раду щодо подальших дій. Всі давали різні поради, щоб продовжити перемоги, йдучи далі. Нестачі в куражі і добрій мужності не було, чимало було бажаючих і далі билися (?). Від полонених і пере-

хоплених [ворожих] листів стало ясно, що коронне військо, було обложене так само, як і те, що було у Збаражі. Біля помираючого Кричевського, у його одязі, знайшли листа Хмельницького, котрий писав, щоб він [Кричевський] мужньо бився проти литовців, а він [Хмельницький] пришле йому в разі потреби багато татар і козаків. Це буде тоді, коли він схопить пташок під Збаражем і напевно не дасть їм випурхнути. Кричевський має йти проти Радзівіла. а тим часом скоро і й. к. в. буде в їхніх руках, бо його (короля) татари оточать так, що й листа не можна буде принести до нього. Підмога з Корони і воєводств має залишатися біля Сокаля з князем Домініком (*Острозьким-Заславським* — Ю. М.)[...] Це все вони уявляли, бо думали, що Кричевський поб'є литовське військо[...] Радзівіл послав усі вози і великі гармати, піхоту до Речиці, а сам з рейтарами і драгунами і 14 маленькими гарматами залишався на цьому місці ще вісім днів, поки не скінчився хліб й інші продукти. До того ж там не можна було далі залишатися через страшний сморід від трупів з лісу, особливо надвечір. Він послав добрий загін у Брагин і до ріки Прип'ять, щоб вивідати про ворога. Сам князь з тим військом, що було при ньому, став поблизу Речиці, де знаходилися його склади, провіант, фураж і всі припаси. Як тільки князь вивів з такого віддаленого місця і привів до Речиці своє військо, його найпершою турботою було впорядкування табору та його укріплення, постачання для нього водою й суходолом провіанту. У зв'язку з цим він з великою мужністю та старанням збудував через Дніпро міст такий, якого в цих краях ніколи не бачили[...] Він послав за підмогою до міст Могилева, Бихова, навіть до Смоленська, щоб вона прибувала сюди, бо це місце було дуже зручним на випадок, якщо ворог захоче вдарити на Литву, то він зможе перешкодити йому у такому намірі. Він сподівався небезпідставно (?), що до нього прибуде підкріплення: полк князя Богуслава Радзівіла з 600 чоловік кінноти і 300 піхотинців; полк троцького воєводи — 1200 піхоти, случькі козаки — 200 чоловік, загін ротмістра сандомирського [воєводи] — 200 кіннотників; самого пана смоленського воєводи, який мав при собі 500-600 чоловік свого власного люду, піхоти князя Сангушка — 100 чоловік. Часто князь писав у всі провінції, щоб їхні війська сідали на коней, щоб вони знали, що ворог отримав добрий удар, але треба бути готовими зустрітися з більшою силою(?)[...]

З такими намірами та в готовності він чекав на такому зручному місці, повністю укріпивши від ворога табір. Але він не чекав у спокої, завжди вислав до ворога роз'їзди, де тільки той міг бути, салютував і фортеці Чечерську, яка мужньо оборонялася. Він [Радзівіл] через полковника Гонсевського визволив її від облоги, а під Гомель він послав старого ротмістра Смольського, а також капітана Майна, ті повинні були спробувати свого щастя, але не змогли захопити місто зненацька.

Між тим від шляхти Мозиря, котра вирішила випробувати своє щастя, прийшла звістка, що у Бабичі нижче Прип'яті прибуло велике вороже військо. У відповідь князь швидко послав лейтенанта гусарів князя Богуслава [Радзівіла], якого звали Франкевич, давши йому, крім тієї кавалерійської частини, ескадрон драгунів та польських козаків ротмістра Лобенеки, котрі вдень прибули

з Литви до табору. Як тільки він послав на берег Дніпра напроти ворога ці війська, то отримав від сторожі, яка стояла на цьому боці Дніпра, полонених. Від них князь довідався, що сюди прибув Ілля Богатенко або як інші пишуть: Еліас Богаченко, старий герой, котрий був генералом над 70 000 чоловік і мав при собі інших багатьох командуючих. Князь хотів знати, куди вони підуть, чи не під князівський табір чи об'єднаються на старому шляху з Подобайлом, чи, того князь найбільше боявся, просто на Литву підуть? Князь отримав королівського листа, що той уклав мир з Хмельницьким і ханом.

Князь приготувався дати відповідь на всі можливі випадки, відрядив три загони у різні місця, щоб розвідували про наміри ворога і діставали вісті. Посланий ротмістр на ймення Пагорський (*Погирський — Ю. М.*) зустрів на лоївському шляху (посла) від Хмельницького, якого звали Мужилівський (*Mozelawsky*), котрий був посланий від короля з-під Зборова і поспішав до князя. Ці обидва зійшлися разом; коли козацький полковник побачив, що цей загін був з литовського табору, він надів шапку на шаблю і оголосив, що він є другом, а не ворогом. Коли вони зустрілися, він показав королівського листа і сказав, що він посланий до литовського гетьмана. Сам ротмістр привів з собою полковника і спішно дав знати про це гетьману. Князь був цим не менш здивований, не відаючи, що це могло б значити. Тому наказав, щоб піхота залишалася у добрій готовності на своїх місцях, а сам з вищими офіцерами чекав у своєму наметі. Між тим прибув козак і передав королівського листа, котрим король сповіщав, що він уклав під Збаражем мир з Хмельницьким і татарським ханом. У зв'язку з цим князь повинен не наступати, а покласти кінець війні.

Ця справа і швидка переміна чудесно прибули до князя дуже своєчасно[...]. Хоча [на листі] було знати руку короля і малу литовську печатку, він все-таки чекав підтвердження (?). Тому він вирішив не поспішати виконувати наказ, а почекати, доки від й. в. не прибуде другий посланець, а до того часу уважніше приглядався до дій ворога, так само, як і до самого посланця[...]. Оскільки ж він від іншого посланця те саме почув, що укладено мир, ворог від Прип'яті не наступав, то врешті він послав згаданого посланця Мужилівського з листом до солдат, бо в деяких замках стояли гарнізони, котрі хотіли боронитися. Він послав до них, щоб вони піддалися і що козаки повинні були повертатися додому до Києва. Князь одразу ж послав до Смольського, щоб той більше не чинив ворожнечі, але Гомель з усією артилерією він повинен отримати, що й було зроблено (?).

Після цього він отримав листа від короля, у котрому наказувалося: згаданого козацького полковника відпустити до генерала Хмельницького, військо мало стати на квартири по Дніпру й Прип'яті і після цієї війни проти підданих (?) князь міг знову повернутися до Литви[...]."

"Theatrum Europaicum". — Frankfurt-am-Maun, 1663. — Т. 6. — С. 811–819. — Переклад з німецької. Опубліковано: Мицик Ю. А. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. — 1999. — № 2. — С. 12–38.

№ 23

1649, після 18 серпня. — Літописна замітка

„Z tatarzy z kozaki wojna 1649.

Co u nas na Ukrainie i w Polsce może tego czasu rzecz, co się na szkody stała przez przyprowadzenie tatarów od Bohdana Chmielnickiego i kozaków, którzy w trzy razy ordy wielkie tatarskie na raz przeciw polaków przywiedli w roku 1648 po dwa razy, gdy kwarciane wojsko mieli i pp. hetmanów obu koronnych w niewolę wzięli i obóz zagarnęli, a przez nich wiele krwi rozlanej, sroga rzecz ludzi w niewolę zagarnęli. Także w roku 1649 znowu, gdy nasze wojsko pod Zbarażem oblegli, a pod Zborowym z królem j. mściłą potrzebą mieli i tu sroga rzecz ludzi zginęło, a w niewolę co niemiara na sześćdziesiąt tysięcy ludzi zabrano. Żal Boże, Bóg karze za złości i zbrodnie nasze.”

НБУ у Львові. — ВР. — № 113/II. — С. 213. — Тогочасна копія.

Переклад

З татарами, з козаками війна 1649.

Що у нас на Україні і в Польщі в цей час можна сказати, що за шкоди, які стали через приведення татар Хмельницьким і козаками; котрі тричі великі татарські орди проти поляків приводили в 1648 році по два рази, коли вони мали кварцяне військо і pp. гетьманів обох коронних взяли до неволі, взяли табір, а через них багато пролилося крові, велику кількість людей взяли у неволю. Також знову у 1649 році, коли наше військо обложили під Збаражем, а під Зборовим мали битву з королем й. мостю, і тут велика кількість людей загинула, а в неволю, дуже багато, шістьдесят тисяч людей було забрано. Зжалься Боже, Бог карає за нашу злість і злочини.

№ 24

Фрагмент з “Хроніки міста Львова” Д. Зубрицького

«[...] У 1649 році, після нещасливої для поляків битви під Зборовом, король, повернувшись до Варшави, видав дня 12 січня 1650 р. грамоту про те, які добра і престולי мають належати уніатським владикам, а які не уніатським, підтвердив вільності руським народам, між іншими і львівським русинам, які складали одне братство, і різні права, зокрема право на друкарню. Та коли 1651 р. польському військовій пощастило під Берестечком, той же король дня 9 липня подарував на праві мертвої руки (*jure caduco*) усі львівські руські друкарні, їхні книги, шрифти, преси, готівку, рухоме й нерухоме майно львівських русинів або ж братства як спільноти. Якомусь Станіславові Студзінському, гостинському хорунжому, який був при дворі канцлера, і той позвав русинів до расцького уряду, вимагаючи віддати йому все подароване майно. Цей процес тривав аж до 1653 р., коли русини заплатили чималий викуп (Kron. Staurog., II, s. 7).

У Львові була велика пошесть (фасц. 257, № 140). Дукат коштував 7 зол., а таляр 3 зол. 15 гр. (Pamiętniki ks. Albr. Stan. Radziwiłła, t. II. С. 433).

Діонісій Зубрицький. Хроніка міста Львова. // Дзвін. — 2001. — № 4. — С. 121–122.

Р е г е с т и

№ 25

1648, травня 4. — Черкаси. — Регест листу невідомого до невідомого

Стефан, син його mostі пана краківського, з комісаром пішов на Хмельницького. З усіх боків штурм на наших, хочуть розірвати табір, котрий є дуже добрим і оборонним, наші бороняться. Надія на Бога. Пан гетьман боїться, щоб дуже голодні татари не напали на Русь, певне з ними піде Хмельницький. Хай у Барі і інших містах буде всіляка обережність. Важко дістати відомості з цих країв.

Ч. — ВР — № 2576. — С. 83 — Тогочасна копія.

№ 26

1648, травня 6. — Черкаси. — Регест листу невідомого до невідомого

30 000 орди об'єдналися з кількома тисячами козаків, вийшли на волость під Чигирином, там схопивши наші роз'їзди і сторожу, напали на й. м. п. Стефана, сина пана краківського, який був з п. Шемберком, над Жовтими Водами. Їм важко помагати, але гармат і провіанту у них з собою досить. Хмельницький з ордою, побусурманився з іншими козаками, а хто не хотів цього, віддав у неволю у Крим. Інші реєстрові козаки пішли водою, думаючи, що Хмельницький ще на Січі залишається, де він був осів, але скоро йому дали знати і він пішов до орди.

Ч. — ВР — № 2576. — С. 85. — Тогочасна копія.

№ 27

1648, травня 6. — Регест листу галицького хорунжого Яна Улінського до невідомого

Повідомляю в. м. пана про всі події. 21 квітня наше військо рушило на Запорожжя. Там прийшли 29-о над Жовті Води за Криловим миль 12, як кажуть козаки. Там ставши, щоб погодувати коней, відправили 12 козаків для здобичі звіра, які пішли з табору. Коли один вистрілив у звіра, то на постріл вискочили з одного боку кількадесят кінних татар, піймали кілька татар. Сказали полковнику, що бачив своїми очима понад 20 000 татар. — Татари, взявши «язика», довідалися, що нашого війська мало і вдарили на табір. Цього ж дня в полудень чув стрільбу з гармат і рушниць аж до 1-ї ночі.

2 травня прийшла відомість. Пан Душинський, котрий пішов за «язиком» з 200 кінних, залишив у кінних кількадесят коней, а сам повернувся до Дніпра. Повертаючись, натрапив на великий татарський шлях (слід), який вів до його кіннотників. Помчав до кіннотників, але їх не застав жодної душі. Не знає, чи їх розгромила орда, чи самі пішли.

Потім 4 травня прийшов козак з нашого війська, котрий під час цієї битви перейшов до Хмельницького в надії, що перед цим був у нього на постої. Хмельницький є з татарами, має 800 козаків. Чути, що він вже побусурманився і є

гетьманом. Татарам обіцяли дати таку данину, яку ті беруть від Москви. Але щоб Хмельницький завжди був на Запоріжжі, заборонив козакам ходити на море. Цей козак сказав пану краківському, що татар близько 50 000, а обложили наших біля Жовтих Вод. Але нашим не шкодять, хоча без шкоди бути не може, наші окопались, чинять вилазки. Цього козака послав Хмельницький з 50 татарами під Чигирин для здобичі. Про тих козаків, що пішли водою нема жодної відомості. Пан краківський наказав всім хоругвам йти під Черкаси і ми табором будемо йти полем. Ще не знаємо: чи піде польний гетьман на відсіч відсіч чи пан краківський. Люди п. Семенського (?) під Черкаси обмануті (?) з Фастова.

Видно війна буде все літо.

Ч. — ВР — № 2576. — С. 92–93. — Тогочасна копія.

№ 28

1648, травня 9. — Черкаси. — Регест листу невідомого до невідомого

У сам вечір у сутінках вдарили на нас з гармати, тривога. Пан Стефан обложений, через це сам пан краківський йде на допомогу.

Ч. — ВР — № 2576. — С. 91. — Тогочасна копія.

№ 29

1648, червень (?). — Регест листу гнізненського архієпископа

М. Лубенського до київського воєводи Януша Тишкевича

Йдеться про союз козаків з татарами, про А. Киселя, котрому має бути даний наказ розвалити цей союз козаків і татар або ж козацького вождя привести до згоди, задовільнивши Військо Запорізьке. Далі говориться про козацьких послів до Речі Посполитої.

Ч. — ВР. — № 400. — С. 10–11.—Тогочасна копія.

№ 30

1648, серпня 28. — Ясси. — Регест листу молдавського господаря

В. Лупу до Яна Казимира

Дійшов до мене лист в. м. від 25 серпня через посланця до мене. Буджацькі і добрудзькі татари 19 серпня переправилися через Дніпро, але тільки прості, а старшина залишилася. Кримська орда ще не перейшла через Дніпро з козаками; ще не знаю, чи ці поганці думають об'єднуватися чи ні.

ДА. — Ф. «Архів Сангушків». — № 67. — Тогочасна копія.

№ 31

1648, жовтень (день св. Михаїла). — Львів. — Регест листу невідомого до приятеля, в якому міститься опис Пилявецької битви

У моєму листі від 24 червня зі Львова я прогнозував долю тріумвірату регіментарів, що справдилося 23 вересня. Коли почалася битва, то кожен з регіментарів наказував по-своєму. «Кожен полк відкликувався до свого полковника».

23 числа з чиєїсь поради рушило наше військо на неприятеля, але «всі повтікали від самого лише галасу поганського війська». Лише одна піхота мужньо боронилася і насилу п. Осинський останнім відступив, поклавши на полі бою немало неприятелів. Сьогодні надіємося побачити й. м. у Львові. Пан Гізе втік, щасливо став з своєю ротою (?). Ворог взяв табір, а у ньому «багато воєнного спорядження і столового, котре з усієї Корони найзначніші панята попривозили, йдучи на війну не так із залізом, але із сріблом та золотом».

26 вересня як тільки було наше місто відкрито, примчали наші старші з погрому. Вони кажуть, що неприятель буде у Львові за кілька годин. Виникла величезна тривога, «котру й описати неможливо і жоден цьому не повірить, хто не бував у подібних okazях. Міщани йшли на вали, а жінки тікали з міста». Примчав тоді й п. коронний підчаший, «на котрого дивилися з жалістю і сльозами». Примчали і князь Домінік, сам тільки Вишневецький, потім київський воєвода, потім і чимало інших полковників, ротмістрів, поручників, сотників, котрі всі тиснули на уряд, вимагаючи фуражу і жаліючи своєї шкоди і загибелі Речі Посполитої. Нашим обивателям було наказано брати вслякий рштунок, купці складали по кількасот злотих і талерів, костьоли і монастирі дарували своє золото, в костьоли францисканців золото кидали під ноги Вишневецькому. Все зібране військо ревно плакало, просячи щоб князь взяв командування. Він відмовився, довго опирався, віддаючи командування п. коронному підчашому. Піднявся великий галас проти Остророга. Київський воєвода став на лаві і просив, щоб Вишневецький не заперечував, прийняв велике гетьманство.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 19. — Арк. 1–2. Фотокопія. (Оригінал знаходиться у ДА у Гданську. Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/130.

№ 32

1648, листопада 4. — Табір коронних військ. — Регест конфесат полонених козаків і татарина

Хведір Калина, сотник з Корсуня сказав, що вчора з Хмельницьким і Військом Запорізьким прибули до Томашева на ніч. При Хмельницькому не більше 100 000 Війська Запорізького, але його все більше пробирається з України. Татар, які уклали умову, було 10 000, але вони йшли з ясиром і частина їх повернулася. Хмельницький послав спереду інших татар при канівському полковнику, але кажуть, що залишить тут незабаром 40 000 татар. Чув з України, що багато ногайців йде, всі поголовно, їх нараховують 100 000, але з ними ще немає угоди. Хмельницький мав 40 гармат, ті, що більші, залишив при замках, а менші з собою взяв під Замостя.

Другий, Янько (?), сина Терешка (Tereszon), з Полонного, з полку Небаби. Взяв у понеділок Наролька (Narolka), йшли до Томашева. У Панкові стали на нічліг. Під Потеличем Хмельницький пішов (від них), послав попереду полковника Небабу, з ним Тугай-бей з татарами.

Канінамет (Kaninonmet), татарин, котрого схоплено під Бірковим (Birkowem), 4 милі з того боку Ярослава. У повний місяць минулого місяця перейшли Дніпро біля Іслам-города. Буг перейшли біля Овечого броду, йшли Кучмансь-

ким шляхом повз Бар, поспішали застати польське військо у таборі. Довідавшись про розгром польського війська, пішли просто до Львова, розпустивши загони. Під час сутички біля Пилявець був старшим Айтимир мурза, рідний брат Кантимира, і Адлайет-мурза з ним, котрий втік від коронного хорунжого з Польщі. Всієї орди — 100 000. На чолі — калга-солтан, другий — Тугай-бей, третій — Кая-бей. Татарам сказали, щоб вони поверталися від р. Сан, котра тече біля Львова. Чимало повертається із здобиччю, дуже багато не знає, коли вернуться додому. Багато козацьких хоругв є між татарами, котрі мало беруть людей, більше бидло.

Козак Сенчанський (з *Сенчі* -? — Ю. М.). Ми відійшли від Хмельницького у Костянтинові, Хмельницький пішов до Львова. Лише полки Головацького і Кривоноса — до Любліна.

Ч. — ВР — № 143. — С. 329, 339, 575. — Копія кінця XVIII ст. з рукопису бібліотеки Залуських.

№ 33

1648 (?), листопада 22. — Микулинці. — Регест листу невідомого до коронного канцлера

Хмельницький думаючи, що його ми захочемо громити взимку, послав знову до хана, просячи про допомогу проти нас і наказано зразу ж татарам готуватися проти нас і всіх в'язнів, котрих було дано на викуп, затримали. Хмельницький послав до Ясс, щоб і одного в'язня не було пропущено через Молдавську землю. Стверджують, що вже жодного ляха живим до Польщі не пустить і татарам пустити не дозволить, щоб їх віддали на галери або стратили. Чимало в'язнів пишуть про те з Криму. Приїхали наші, зокрема п. Лодоховський до пані перемиської суддівни, своєї матері, з п. Бжуховським і з іншими з Хотина. Їх повернули назад. Недавно молдавський господар за наказами з Порти (...) * по селах підданим рознести і на війну готуватися наказав. З Лєтичева, Бара і Подністров'я пустити не хочуть (..) *. В четвер кількох челядників в Тинкові вбили і францисканця, а перед цим пана Коморовського.

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 25. — Арк. 7–8. — Фотокопія. — Оригінал знаходиться у ДА в Гданську.-Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/133.

№ 34

1648, грудень (?). — Регест супліки козаків-ренегатів, поданої на сейм («в посольській ізбі»)

Відома в. м. наша вірність, ми «не тільки не причетні до жодних бунтів і свавільної ребелії, але й на кожному місці, а особливо під Зборовом, за цілість і доброчинство й. к. м. і Речі Посполитої, нашу кров, як личить рицарським людям, були готові проливати. Через це ми покинули наші доми і навіть дружин і дітей в Україні, до цього часу ані прихилення, ані прохарчу не маємо нізвідки. Будучи голодними і в нестатках, понижено просимо, щоб й. к. м. зволив поклопотатися щодо нашого забезпечення, а ми з відвагою за це віддячимо.

Семен Забуський, Ясько Ясноборський, Іван Ганжа, Дмитро, сотник, козаки з Війська Запорізького.

Ми ще з молодих літ честь, віру й совість зберігали, мали заслуги за Сигізмунда III і Владислава IV, брали участь у московській та інших експедиціях, водячи полки, й тепер ми не зрадили як ребелізанти, покинули жінок і дітей. В облозі збараській стримували неприятеля.

Прокіп, сотник Черкаського полку, Іван Дорошенко, Войцех Гурський, сотники Київського полку

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 26. — Арк. 1. — Фотокопія. — Оригінал знаходиться у ДА в Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/133.

№ 35

1649, квітня 20. — Меджибіж. — Регест листу шляхтича Незабитовського до кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського

Я відправив під Бар роз'їзд. Шпигуни одностайно твердять, що в Барі нема війська, тільки барські отамани (?) діють коло Бару, набравши близько 600 гультяйства. Послав і до Вінниці, але мій посланець повернувся, каже, що там за Вінницею тихо. Зібрав Нечай 40 000 війська, бажаючи йти на Меджибіж, але суворі накази від Хмельницького звеліли йому, щоб він негайно розпустив військо, бо сподіваються комісії. Тому він розпустив усе військо, а сам був у Брацлаві. Прийшов тільки сам якийсь шляхтич Русецький, котрий йде від самого Хмельницького. Цей каже, що Хмельницький певно найняв орду, котра переправилася через Дніпро перед Великоднем, але каже, що дуже бідні татари. Хмельницький послав 7 000 і звернув їх тепер на Заслав. Там у полях відпочинуть коні, а через два тижні наказав їм рушити під Лашків (Łaszków) ленчовському (?) полку, до котрого через два тижні має прибути з ордою під Махнівку. Каже, що орда не хотіла йти до нього аж пообіцяв їм, що буде згода з ляхами у Лядській землі. Хмельницький призначив 17 000 козаків і татар. «Хмельницький сам із старими козаками дуже хоче миру, чернь же кажуть, що за Горинь не пустить ляхів і Хмельницький не буде гетьманувати». З Липовця до мене дійшла відомість, що (...) * Хмельницького, котра була велика чарівниця, померла, залишивши наказ, щоб неодмінно помирився, впевнена будучи, що не буде щастя на війні».

ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 13. — Арк. 4–5. Фотокопія. Оригінал знаходиться в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/129.

№ 36

1649, квітня 28. — Меджибіж. — Регест листу шляхтича Незабитовського до кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського

Я вчора послав до Костянтинова. Мені було дано знати, що повернулось 30 кіннотників, котрі привели посла від Хмельницького до в. м., м. м. п. Дуже шкодую, що до мене не привели, щоб зі своїми посланцями його Александренка (?) (Aleksandrijka) до в. м. послав. Кажуть як достовірно, що військо, яке йшло до Юрочі (Juroczy) пішло до Брагетова (Bragetowa). Я послав у Красно-

пілля. Селяни бунтували у Новому Костянтинові. 150 кінноти стоїть під Старокостянтиновим. У лісах повно гультайства.

ЦДАІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 13. — Арк. 5–6. Фотокопія. Оригінал знаходиться в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/129.

№ 37

1649, квітня 30. — Ясси. — Регест листу хотинського пиркалаба до кам'янецького каштеляна.

Приїхавши до Ясс, не затримуючись пишу у відповідь на палкі послання Хмельницького. Зо всіма ордами до цього зрадника відправляється частина татар, а після Юрія руського обіцяють ще частину. Орди готують коней. Я відправив своїх послів до одного козацького полковника. Вони повернулись, стверджують, що частина татар до козаків вже дійшла.

ЦДАІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 13. — Арк. 1–3. Фотокопія. Оригінал знаходиться в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/129.

№ 38

1649, травня 3. — Меджибіж. — Регест листу шляхтича Олександра Людвіка Незабитовського до кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського

Доповідаю, що «Александрейко і Чуйко (Czujko) засіли зі своїми військами чисельністю під 20 000 в лісах коло Бару, до Студениці йдуть з кількомастами кіннотників. Є чутка, що гультайства повно коло Вінниці, одні переправилися, інші-ще на тому боці Буга (їх понад десять тисяч), котрі рушили до Бару, а інші — під Меджибіж. Прийшла відомість, що Нечай з Балдаєм Стецьком (Bałdajem Steczkiem), уманським сотником, у 500 кіннотників, котрі сьогодні ночували в Івчиці, потім хочуть йти під Бар. Я посилаю до них добровольців у роз'їзд, а інших — на другий бік.

ЦДАІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 13. — Арк. 6–7. Фотокопія. Оригінал знаходиться в ДА у Гданську. — Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/129.

№ 39

1649, травня 28. — Варшава. — Регест листу невідомого («одного конфідента») до одного сенатора Речі Посполитої

Повідомляю, що приходять відомості про козацьку готовність. Вони збираються з ордою під Білою Церквою. Пише київський воєвода про мирні переговори, що п. Смяровського затримали. Була рада короля з сенаторам и. Вирішили дати підкріплення п. белзькому воєводі (А. Фірлею — Ю. М.) і поставити табір під Костянтиновим і над Горинню. Видаємо універсали, щоб посполите рушення стало під Кам'янцем. Пише коронний підचाший (М. Остророг — Ю. М.), що турецьке військо наближається до Дністра і невелику артилерію переправляють. Військо коронне нараховує зараз 6–7 000, бо ті, хто в компуті, тільки мобілізуються, інші — й не думають (виступати).

ЦДАІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 13. — Арк. 7. — Фотокопія. Оригінал зберігається в ДА в Гданську. Ф. Книги рецесів Західної Пруссії. — № 300, 29/129.

№ 40

1649, травня 29. — Регест листу князя Владислава Домініка Острозького-Заславського до ревізорів волостей, які йому належали.

Я чув багато про те, яка в моїх підданих через цього «Гринецького діється сваволя, але це (треба) дарувати часу, однак не піде їм це в забуття». Дбайте про шинки. Посилаю свій універсал, щоб ви повертались до підданих. «Подимне, чинші та інші податки вже в. м. давно вибираєте, а однак ні грошей від в. мостей не можу, хоча я так палко писав по кілька разів». Вимагає грошей. Бороніть мої маєтки від жовніра Речі Посполитої. Якщо яка хоругва буде суперечити, дозволяю дати їй відсіч; не допускайте пустошити мої маєтності.

ДА в Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 141. — С. 7. — Оригінал.

№ 41

1649, травень (?). — Регест листу М. Потоцького до якогось підсудка

Тільки пан Сенявський залишається в ув'язненні. «Козаки ведуть переговори з Річчю Посполитою, а самі трохи не щодня присилають до хана, просячи, щоб якнайшвидше поспішив до них зі всіма ордами; як і останнього дня квітня прибули послы від них».

АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 214. — Копія.

№ 42

1649, липня 2. — Дубно. — Регест листу невідомого до князя Домініка Острозького-Заславського

Пан Корицький їде до в. м., з яким посилаємо двох козаків, взятих у полон роз'їздом.

ДА в Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 141. — Арк. 21. — Оригінал (?).

№ 43

1649, серпня 10. — Регест листу кримського хана Іслам-Гірея до Яна Казимира

Говориться про гарантії для Хмельницького і козаків

АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Татарський відділ. — № 62/3 і 62/4. — Оригінал татарського листа і переклад польською мовою.

№ 44

1649, серпня 15. — Регест чернеток і листів Яна Казимира і Іслам-Гірея

Перший документ — чернетка листу Яна Казимира до Іслам-Гірея від 15.08.1649 р.

Другий — відповідь на цей лист хана.

Третій — відповідь хана, вписана в коронну метрику.

АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Татарський відділ. — № 62/2. — Оригінали.

№ 45

**1649. — Регест листу кримського хана Іслам-Гірея III
до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці**

Від запорозьких козаків до вас кілька разів ходили послы, котрих дуже погано приймали. Ми мусимо сумніватися у вашій щирості.

ДА у Кракові. — «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 921. — Тогочасна копія.

№ 46

**1649, березня 11. — Регест листу писаря Великого князя литовського
Казимира Леона Сапіги до маршалка ВКЛ.**

Від наших, комісарів (*тобто послів — Ю. М.*) прийшла пересторога, щоб війська Речі Посполитої якнайшвидше поспішали, бо ворог не думає про мир, чекає нас у повній бойовій готовності. Сам Хмельницький перестерігає, тягне час переговорами. Між тим Поліссям з Волині починає погрожувати (?) козацтво.

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 13848 — Оригінал.

№ 47

**1649, лютого 13. — Касик (?). — Регест листу шляхтича
Нестора Ясинського до князя Міхала Кароля Радзівіла, крайчого ВКЛ**

«...тепер наші взяли Стародуб і всіх, кого захопили з тих зрадників, порубали, а в'язнів, найбільше жінок, визволили, котрі говорять про цю пані з дому Куницьких, що вона з своїми дітьми пропала, коли ці зрадники захопили Стародуб».

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 5944. — Оригінал.

Додатки II*

№ 1 (додаток до № 87)

1651, квітня 15. – Пропущені фрагменти перекладу із табірною щоденника князя Януша Радзівіла.

«Біля Дніпра (*мас буту Dniestru, тобто Дністра -Ю. М.*) під Ямпілем дав битву у нашому полі полковник Олександренко з силами (?) у 12 000, але втік з півтора ста ми кіннотників. Ямпіль вогнем і мечем дощенту винищено, опір чинили козаки. Уманський полк добровільно піддався п. польному гетьману, виконали присягу. Те саме з Вінниці і в інших містах.

У Вінниці наші укріплюються, передчуваючи прихід Хмельницького, який з великим військом є у 12 мілья. Просять наші про підкріплення, але козаки здаються і тривожаться. Жовніри не поспішають, дивлячись на королівський виїзд. Князь пан краківський воєвода офірував 20 000 власного війська.

Під вечір прибула й варшавська пошта, котра принесла від й. м пана коронного під канцлера цей лист:

«Я. о. князю, м. п. жмудський старосто, м. в. м. п. і брате.[...] й. м. п. краковський видав інакший наказ до тих хоругв, котрі за універсалом й. к. мості мали підкріпити те мале військо, бо через наступ Хмельницького //(арк.) з великою потугою під Вінницю, тамтешня кіннота, котру досі для славних діл (?) залишалася при й. м. пану чернігівському воєводі, до свого табору під Бар мусила відступити, не маючи (....)* й. м. пан (...)*, бо не тільки (...)*, але й (...)* незнайомих порубано. Все ж як в інших okazіях, так і у цей (...)* й. к. м. мав це вчинити» [...]

Під цей власне час приїхало два товариші з хоругви й. м. пана Павші, один пан Мишковський, котрий їздив з листом кн. й. м. до Хмельницького. Цей віддав насамперед таку відповідь:

„Яснеосвічений мосьт князю Радзівіл,
Наш вельми мостивий пане і добродію!

Зрозумівши люб'язну щирість в. кн. м., м. м. пана, з листа і з посланця, ми дуже втішилися, що в. кн. м. зволив ласкаво до нас поставитися. За це ми дуже дякуємо, хоч і знаємо, що в. кн.. м. маєш війська, але не думаєш про війну. Ми теж нашим полкам заборонили вступати в кордони князівства Литовського, однак якщо хтось буде на нас наступати, мусимо боронити своїх голів. Усе ж (...)* дуже довіряємо милості й поважаючи щирість в. кн.. м. (...)* і у цей час наші послуги та самих себе якнайстаранніше віддаємо. Дано в Білій Церкві 29 березня».

(Цей лист Б. Хмельницького був опублікований нами: Мицик Ю.А. Незнаний лист Богдана Хмельницького 1651 р.//УІЖ. – 2013.– №1. – С. 165-167).

* Додатки II не враховані в іменному та географічному покажчику.

Приписка: сам в. кн. м. зволиш добре знати, що одно перед цим (...) * тепер не бажаємо жодної війни.

Потім реляція про все, що з ним діялося.

(Тут йде текст реляції Мишковського (Мисловського), яка наводиться нами за іншим списком під номером 70. З цього списку нами подані тільки найважливіші різночитання – Ю. М.).

Така є цього товариша реляція [...].

Товариш п. Липницький привів «язика» чорнобильського сотника, котрого віддали пану Павші. Від пана

Павші віддав цей лист:

«Я. о. князю, п. п. наш і мій добродію.

З великою пильністю ми наполегливо старалися дістати певного «язика», коли на саме (...) * за посланням кількох товариства схопили на певному місці цього козака, котрий був у них сотником у Лоївській битві, а тепер знати на шпигування про наше військо приходив, і вже наслухавшись, знову повертався назад до Чорнобиля; котрого нам дав Господь Бог і всім знати (...) *; відсилаємо тоді до в. м., п. н. м., цього сотника для ліпшої інформації, а потім і його конфесату, яку він тут перед нами розповідав. Просимо в. кн. м., п. н. м., щоб наказав його знову назад відіслати. А це тому, якщо воля в. кн. м., п. нашого м., буде, до Чорнобиля відправити чату, і нам цей козак як добре знаючий [шлях] може добре послужити, котрого знову назад відішлемо до в. кн. м., пана нашого м. Ми ж обидва зичимо і (...) * в. кн. м., пана н. м., щоб відправити до Чорнобиля якнайшвидше потужну чату, а не дати зібрати сили цьому монаху, котрий ще перед виходом цього козака зібрав п'ятсот добровольців у Чорнобилі, а може (...) * й більше мати, бо не тільки сам їх збирає, але ближче до нас відправив якогось Булавку, мозирського міщанина, котрий закликає добровольців і коли ми увійшли до Бабич, підплив був човнами, аж йому наша чата його замислу перешкодила, так що мусив назад повертатися, зручніше тепер цьому запобігти, поки їх не збереться більше у Чорнобилі. Тільки в. кн. м., п. наш м., зволь якнайшвидше прислати нам добру підмогу і цього козака як знаючого, тут у (?) щоденних тривогах і працях товариство коні внівеч пообертало, а ми є у дуже малій кількості, коней не можемо прогудувати.[.]

Дано у Бабичах 11 квітня»

№ 2 (додаток до № 87)

1651, квітня 16. – Пропущені фрагменти перекладу із табірнього щоденника князя Януша Радзівіла.

«крім (?) своєї чинить (...) * через в. м. м. пана посилаю. [...] деякі речі зіставляли з конфесатами цього сотника, що мені його вчора з-під Чорнобиля привели. [...] Й. м. п. сандомирський пише до мене [...], що дуже часті бувають посольства з Москви.[...] Неприятель собі тихо сидить за Дніпром; у ці часи переправився Костеренко з кількомастами чоловік і напав на Горволь, де від Отрошка, котрому я дозволив збирати таких же гультяїв, поліг забитий, дружина теж (...) *, нараховується понад тисячу трупів, бо його ледве не в ці

минулі часи таборової поклав своїм шишовством по лісах. Солкача мені, теж давнього бунтівника, було приведено, котрий хоч тепер до неприятеля не в'язався, але раніше не довіряючи тій справедливості, тулився по лісах, дома не бував, щоб не повернувся до давнього безчестя, тримаю його у кайданах [...] Відступ коронного війська під Бар вже недавно розголошено самим неприятелем [...] Пахолки (...) * також зрадники . [...] З Бобруйська 17 квітня.

Від п. Курпського дійшов до кн. й. м. цей лист:

[...] А пильнуючи наказу в. кн. м., хоча дуже тісно і (..) * у самому містечку Хойники стоїмо (..) *, що не тільки вівса, але й сіна нема, цей край зубожілий, з труднощами і з ризиком для життя челяді ми дістаємо (..) * За котрим хоча б щоденно вішали челядь товариства, не втримаю від свавільних шарпанін, з котрими і тепер постійну маю біду, для чого що дасть(?) є воля в. кн. м., хоча з цих сіл, котрі призначені на кухню в. кн. м., відступити або теж кудись в інше місце накажеш. Брагинської волості, як тільки був там виданий універсал в. кн. м. і жоден пахолок не відвідав [...] це гультяйство у них ночами буває для шпигування і для «язика». А вони нам відати (?) не дають, аж на кілька днів пізніше, котрих нема як суворо про це нагадати, бо зразу ж з домів утікають в ліси [...] У великдневий понеділок від самих козаків протягом свята, [козака], що тікав з в'язниці, мені віддали. Цей козак добре поінформований про все, дав мені справу, що самих козаків у свята тільки (...) * залишалось в Любечі, над котрими старшим є Небаба і (..) * тут не був, аж у Борзні залишився на свята, а всіх інших на свята було розпущено по домах. Шляхту, яка була в них у в'язниці, [...] стратили. Роз'їзд на свята під Лоїв я відправив згідно з наказом кн. м, котрий нічого там не вчинивши, повернувся назад. [...] За Брагином у кількох милях у двох селах у лісі в Совчух (?) і в Ришні кілька сотень з цього гультяйства укріпившись найчастіше (?) і ночами на шпигунство (?) біля (?) бувають. З котрими що накажеш чинити в. кн. м., зволь мене в. кн. м. [...]

При листах п. волковийського підстоля, посланих на Борисів, дійшов до кн. й. м., хоч під пізнішою датою, цей лист від й. м. п. коронного підканцлера:

„Я. о. кн. м. п. жмудський старосто, м. в. м. п. і брате.

Що з України від й. м. п. польного коронного гетьмана жодних на цей час нема відомостей, те, що (...) * до (...) * з цих копій листів від й. м. пана київського воєводи присланих зрозумієш в. кн.. м. [...] *

У Варшаві 24 березня [...]

У цей же день з Смоленська відісланий лист кн. й. м. й. м. пана сандомирського:

„Я. о. князю мості пане гетьмане а м. в. м. пане.

З Смоленська виїжджаючи, відзиваюсь в. кн. м., м. м. пану. [...] То тільки перешкоджає (?), що гонець й. к. м. Замойський повернувся з Москви і про зносини Хмельницького і довірливості з царською величністю розповідає. Де до столиці свої скарби перевозив. Навіть тепер недавно були його послі і ради з цього питання кілька днів і наш пан гонець був затриманий перед столицею і цього посла цар й. м. з цієї ради послав і упоминки на присягу. Я не вірю цьому, але однак вважаю слухним. В. кн. м. повідомляю, щоб зволив і за ними пильнувати.

Розмовляв і з паном мстиславським підкоморієм, щоб Смоленськ залишався у добрій [...] Дай Боже, що сам у руки в. кн. м., м.м. пана, потрапив Хмельницький, чого від щирого серця зичачи, ласці в. мості якнайстаранніше віддаюся(...)*

З Смоленська 29 березня. [...]

До пана Павші кн. й. м. відписав цього сотника з обіцянкою зичливості назад йому відсилаючи, з нагадуванням, щоб за ним пильнував. При цьому, щоб ви старалися здобути цього домініканця, чорнобильського полковника. Підмогу з цього набору хоругви послав, дякуючи.

17 квітня.[...]

№ 3 (додаток до № 180)

1651, не раніше 20 серпня. – Лист невідомого до невідомого.

„Coby się tu, u nas, działo, oznajmiłem kilka dni temu przez ziemianina zaślawnskiego, po którego odjeździe w sobotę, to jest 19 augusta, podstąpiło dwa tysięcy kozaków, a trzy – ordy pod obóz nasz, niemało czeladzi nabyły i żywcem nabrali, gdzie książę jeo m. zawziawszy wiadomość, wysłał kilkanaście chorągwi, za których nastąpieniem to plugastwo ustępować poczęło i dwie miłe od obozu nad pewną przeprawą zasadki poczyniwszy, tatarów zaraz przez przeprawę przepuściły, tam, gdyśmy z ośmiu chorągwi kozackich postąpili i resoluacie na nich, mianowicie moją kozacką, nastąpili, poczęli mocno dawać ognia od płotów i szańcyków swoich, gdzie mi zaraz towarzysza kozackiego p. Stankiewicza zabito, Nowogródzkiego w kolano postrzelono, a Teliatyckiego w ramie z łuka, koni siedmiu zabito i niemało nastrzelano. Pod innymi także chorągwiami po jednym, po dwóch towarzystwa na tej potrzebie pozabiano i postrzelono, owo blisko dwadzieścia trupa wszystkiego z naszej strony łęgło, ale gdy dragonia przysła, a poczęli im ognia dawać, zaraz uciekać poczęły, tam że dopiero nasze chorągwie na nich wsiedły i blisko dwóch tysięcy kozaków na placu położyły, a tatarowie obaczywszy, iż kozacy uciekają, zaraz i oni dały wolią nogom, których kilku tylko poimano żywcem, a wszyscy uszli po tej zabawie; co noc w trwogach zostajemy i mało co wnocy sypiamy, obawiając się, aby to ultajstwo wnocy kiedy na obóz nie napadło, ale mam nadzieje w Bogu, że w tym tygodniu skończymy te biedę, bo wojsko koronne tylko w mił dziewięću od nas. Zaczym oboje wojska chcą razem na tego zdrajce nastąpić, który nie ma więcej przy sobie nad pięć tysięcy tatarów, a piętnaście kozaków. Bóg, Który żyje na niebie, Ten niech nam szczęśliwie hetmani.

Przy tym żalosno obojgu wojsk, i koronnemu i litewskomu, oznajmuje nowinę, że książę Wiszniowiecki, woj. ruski, 20 aug. w Pawłowoczy umarł i przyczyna śmierci - zepsowania żołądka, a druga prawią, że trucizna przez kozaka Krese podana. Panie Boże się pożał tak zacnego junaka, prawie Pan Bóg wziął czoło wszytkiej Korony.”

(АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ II. – Суплемент. – № 621. – Тогочасна копія. Тексту документа передусь заголовок зроблений копіїстом „Сорія листу jeo мсці (...)»* spod Kijowa de data 24 augusti”, тобто «Копія листу до його мості (...) з-під Києва від 24 серпня».)

Переклад

Про те, що у нас діялося, я повідомив кілька днів через заславського зем'янина, після від'їзду котрого в суботу, тобто 19 серпня, підступило під наш табір дві тисячі козаків і три тисячі орди, вони забили і полонили чимало челяді; князь його м., взявши відомість, вислав понад десять хоругв, після наступу яких ці нікчеми почали відступати і у двох милях від табору над певною переправою вчинивши засідки, зразу пропустили татар через переправу і там, коли ми підійшли з вісьмома козацькими хоругвами і рішуче на них, особливо моя козацька, наступили, почали потужно давати вогню із своїх загорож і окопчиків, тоді мені одразу козацького товариша п. Станкевича забили, Новогородського в коліно підстрелили, а Телятицького у плече з луку; сім коней вбили і чимало підстрелили. Під іншими також хоругвами по одному, по два товариша у цьому бою було вбито і поранено, взагалі всього близько двадцяти трупів з нашого боку полягло, але коли прийшли драгуни, а почали їм давати вогню, зразу почали втікати, там же наше хоругви на них всіли і близько двох тисяч козаків поклали на полі бою, а татари, побачивши, що козаки втікають, тут же й вони дали волю ногам, котрих тільки кількох було спіймано живцем, а всі інші втекли після цієї забави; щоночі ми залишаємося в тривогах і мало спимо вночі, боячись, щоб це гультяйство вночі не напало на табір, але надіюсь на Бога, що на цьому тижні покінчимо з цією бідою, бо коронне військо тільки в дев'яти милях від нас. Після цього обидва війська хочуть разом наступати на цього зрадника, котрий не має при собі більше ніж п'ять тисяч татар і п'ятнадцять тисяч козаків. Бог, Котрий живе на небі, хай щасливо нас веде.

При цьому сумну обом військам, і коронному, і литовському, повідомляю новину, що князь Вишневецький, руський воевода, 20 серпня помер у Паволочі і причина смерті – зіпсування шлунку, а друга причина, що був отруєний козаком Крисою. Господи Боже, помилуй такого значного юнака, вважай, що Господь Бог взяв чоло всієї Корони.

№ 4 (додаток до № 232)

1651, після 30 червня. – Друкована брошура «Пісня про битву з татарами ми і козаками під Берестечком 30 червня 1651»

Переклад

Пісня про битву з татарами і козаками 30 червня 1651.

Божій всемогутності
І Його милості,
Що дав звитягу
Мужньому рицарству
Над безчесними людьми
Дав перемогу хоробрим.
Коли хан - союзник,
Гординею спокушений,
Прийшов з незліченними,

Гординею сповненими
Військами
Поблизу містечка Берестечка.
У середу у вігілію,
Вивернув свою фурію,
Перейшовши переправу
Пізнав Божу справу,
Бо польська охота,
Що наказувала чеснота

Уклінно подякуємо,
Хвалу офіруємо
Польському монарху,
Орла Леха.
Татари, козаки
Поставив своїх поляків.
З гербом бунтівників,
Взявши провідників,
З своїми військами і його
Вирішити суперечку.
Де же польські стали
Поля отримали
Петра Апостола
І на герці волають.
Перед самим вечором
Щастя своїм опором.
Мужньо витримали
Поганцям відсіч дали
Самими тільки гарцівниками,
Взято як сіткою для ловлення птахів
Це поганство,
На своєму проході назад,
Однак вплав переходить,
Мужньо поляк шкодить
Аж ніч настала
Багатьох утаїла;
Наввчора протестує
Свої війська шикуює
У день святого Петра
До кривавого бою;
Заюшеним серцем
В рух стрімкий пустились
Під великі шики,
Котрі незламно, як вирок,
Смертельні оброки
Шляхетської найкращої крові,
Але орді необхідній
Тривали ці гонитви
Прелюдія до битви
Тоді у п'ятницю рано
При виході чудесно.
Туман сильний,
А під його завісою шикувалося військо.
Ледве розпізнавав,

Разячи гарцівника,
Передніх кіннотників
Аж так душно було,
Бойовий порядок порушився.
У болоті втративши коней,
Один кількох гонить -
Поганству в заслоні,
Інші пішли у розсип (?).
Поганин з козаками
У полі на поляків.
Взаємно готуються,
В порядку виступають
З вчорашньої вечері
Поганин береться,
Відважно підскакує,
Дають йому відсіч швидко,
Богу обіцяли,
Багатьом дісталось.
Полягло немало
Знати ліпше далось
Аж до вечора
Завтрашньому дню.
В день святого Павла
До бою у полі.
Бог раптом річ вчинив
Над військом поставив.
Де один другого
Від великої тіні
Не сказавши (?) думав (?)
Ці речі діялися,
Бо теж тим часом
З козаками з флангу заходять.
Туман світлом знищений,
Свою втрачену річ,
Побачивши красиву,
Сказав слова жалібні:
«О Хмелю шалений,
Що через тебе погублений,
Ніколи б мої очі не бачили б (?)
Військ і святих зброю,
Оттоманська Порта
Була б у чорта».
Лаючись, погрожував.
Він шалів.

«Війська з'єднані
На це приготвлені.
Однак знай це, хане,
Зразу їх твоя потуга зламає.
Ці пещені люди
Будуть переможені».
Це так зрадник переконував хана.
Почалася (?) битва,
Послав Бог з неба,
Коли в праве крило вдарить,
Гетьман його витримає,
Що з чортівської справи,
Але з волі Божої.
Поганство пустилося,
А скоро побачило
Між тим здивувались (?),
Зразу зрозуміли.
Військо хан поляків
Так до козаків
Ти причина цього
Сам не бачиш злого
Таких не бачили
Звідки зібралися,
Якби з нами стала
І свій кінець взяла.
Зраднику Хмельницькому
Важко задкувати (?)
Самих місць близькістю
Хто швидший сміливістю.
Це господарі.
Бистра шабля скаржиться,
Що не вміють воювати
А страхом охоплені.
А у цьому багато їх
До раптового бою.
На чотири години дня
Значні герої.
На фланзі хан з великими ордами
З поляками,
На чолі – король потужний
Як мужній орел
Лівий фланг – польний гетьман
Разом з Вишневецьким
А при тому на обидві

Але в короткому часі,
Бо татарин гордий
Натрапив на міцний гак,
Покинув і кухні,
Так як перо, яке вітер здмухнув,
Покинувши багатьох мурз,
А взявши з собою Хмеля.
Так йому було прикро,
Що його підвели.
Покинув і козаків,
Бо боявся поляків.
Хоч вже ніхто не гнавсь
Сам себе оберігав
Це правому флангу,
Але й лівому,
Бо як тільки підскачили,
Швидко завернули.
Мало що пограбувавши,
Наші їх змішали.
Там чудесний вид,
Син талановитий
Став там однаково.
Тримає і де буде,
Швидко бачить скрізь.
Фланг мав у своїй опіці
Бойовий лад веде гречний.
Кінець добрий взяла
З поля битви зігнаний,
Залишив намети,
Втратив охоту
Визначних і споріднених
Задля своїх певних причин
Від наших курява
За десять миль сум'яття,
Укрившись у таборі.
Втікав увечері.
У Вишневіччю ночуючи,
Протягом цілої ночі пильнував.
Так щастя трапилось
Не менш послужило.
До козаків наші,
А в тил старші.
Втекли ганебно.
Женуть охоче

Польського шляхтича
Марсового поля
Жолдом затягнений
Жовнір природний
Завів у тил хана,
Освідчує сама річ
Козаків не було
У таборі сиділи,
Котрих покинули
Вже подумали,
Що наші загинули
Били з тих ям
Тільки ніч наступна
І хвиля похмура.
Там Польща, о Боже,
Хто висловити може,
Бо вважай до боків (притиснули)
Протягом ночі у добрій справі
Тут же поблизу табору
Як від вечора,
А на день суботній
До бою охотний
Селянство ж у ровах
Видно тільки голови
І так протягом півтора годин
Як виліз який,
То з гармат били,
Але обложених (не випускали).
Аж врешті
Кілька послів прийшло
І один залишився (у нас).
Хоч лист було дано перед ним
Про загал (?),
Якої є мужності.
Гнали з поля,
Горді вожді
Після козацької голови.
Трохи засідками,
Але самі гинули.
Зрадникам дали життя,
Котрі протягом ночі докладали (?)
Праці і охоти,
Відваги й чесноти.
Кіньми в болоті стали,

А з них не зідали.
Ця сторожа була
Тяжко їх вразила.
При трохи добрій погоді
Ледве вийшли з води.
Тим часом кинулися
Самі себе понищили,
Відпочивали тиждень
Полягло цього багато.
Нашим теж дісталось
Ліпших з наших били.
Милосердя просити
Вже не могли знести.
Не хотів назад до них,
Бо вже не покладав надії на них
З селянською упертістю
Бороняться табором
Котрими старшина,
Знаючи, що на них провина,
Бо цього боялися,
Щоб їх не видали
Одні наші сторону
За переправою
За провіантом аж потім
Взявши «язика» про це
Тоді в понеділок
Піднімається скрізь крик
Однак до переправи
Нема місця справі
Сильна тиснява на греблі,
Що схибили з дороги
Не мокрі мухи
Кидають речі.
Наш табір, спостерігши,
Вискакує хто швидший
Як свині в болоті
Око за око безчесним,
Бо гробів недостойні,
Бестіям подібні;
Інших виводили
По полю клали (трупом),
Аби пси і птахи,
Котрі такий похорон
Своїм природженим

Оточеним
Хитро мотала,
Щоб утікала.
Що певне бути мало,
Коли поспільство хотіло.
Недобре залягли,
Котрі щоразу втікали,
Коли мали загородити (шлях),
Поспішали відступити.
Після другого тижня,
Оскільки вал ляхи взяли
Галопом кіннотник рвонувся
Як сліпий.
Самі спихують один одного,
Купаються в болоті.
Той та інший топиться
Поринають селяни.
Ця річ всупереч надії
На їхню погибель
По-різному гинуть,
Добрий похорон мають.
Ті, що гроби відкривали,
У болоті залишилися.
З багна як звірі
Багністі рицарі.
По смерті надіялись (?)
Порядним чинили.
Втомлювалися руки
На козацьких муках.
Костьоли понищені,
Гроби пограбовані,
Безсоромні насильства
Огідні шлюби.
І це Божої сили
Одне чудо перед очима,
Що цей необачний злочинець
Втратив значний клейнод,
Прапор багато зроблений
Прекрасної роботи
І інші клейноди
Вийшли від безчесних,
Котрих був недостойний
Собі зрадник шкодить.
І скриньку до того ж

Його хитрих інтриг
З різними справами
Були з титулами,
Де його благословляють,
Королем польським називають,
Бо і посла втратив,
Погано йому Хміль заплатив
Вже твої інтриги
Хмеля торкаються (?).
Питати хана про це,
Сказав: пам'ятай безчесний
Цей цілий день;
Котрим в очах стали
Потоптані святині,
Бога образи
І клятвoporушення,
З поганими братство
Треба додати.
Даний вважай з неба
Багатьох козаків
З коронного скарбу
Королівського віддано,
На вірність послано,
З одним возом взяті
Ці святі дари
Присяги вадили,
Що його відступили.
Там же знайшли,
Котру відкрили,
А між іншими
Королівськими листами
Грецький патріарх,
Хоч пророк блазенський
Там архімандрит
Мирро прекрасне.
Отче, не вийшло по твоєму,
В крісло тортур посадили.
Як його благословить,
Що тебе паль заб'є
Але ми швидше Бога (просити),
Не буде тривога
Боже добротливий
Ти оборонець милостивий
Нехай Твоє святе Ім'я

Нехай на віки вічні славиться,
Котрий цю звитягу
Мужнім рицарством,
Котрі з енергійним вождем
З шастям неодмінним
Яне Казимиру,
Найшляхетніший рицарю
За працю чинену
Життя покладене
До кінця благаємо
Тільки йому частину даймо.
Отче цієї Корони

Нам на всі сторони.
Буде похвалений
На віки вічні;
Дав Казимиру,
Польському королеві
Небесного Сонця
Веди нас до кінця.
Коронних держав Господи
Отримай подяку
При польському народі
Май славу в нагороду.
Амінь.

№ 5 (додаток до № 233)

Не раніше 1656 р. – Друга частина польського віршу “Lament...”

Переклад

Лемент над вітчизною, в котрому коротко розповідається, що з Коронаю Польською від смерті короля Владислава IV діялося протягом семи років значний клімактерик з 1648 року аж до 1656 року [...]

Є Берестечко,
Мале містечко
В рівнині.
Річка глибока,
Стир неширока
Там тече.
Там всі сили,
Що в Польщі були,
Король збирає.
Залишитися вдома,
Нікому з шляхти
Не годиться.
Протягом довгого часу,
Великий набір у військо,
Всі, хто живий
Пішли на селян,
Вважай під копи
У жнива.
У такій великій купі,
Скажу недурно,
Без помилки.
Ніколи не стали б
Польські ухвали
Підмога.
Хміль теж презентувався,

Селян усіх скликав.
Привів татар готових.
З обох боків людей
Як піску (чудеса)
Морського.
Здавна Європа
Бачила селянина
Такого.
Четвер і середа
Добра погода
Татарам
Велика у них гординя,
А нашим - дощ
Боярам.
П'ятниця щаслива,
Бог милостивий
Дав ляхам
Козацькі гуні
Татарські коні
Додав страху.
Б'ються зранку
Кримського хана
Бунчуки.
Часто падають
І укладають

Свої в'юки.
Стрілянина від селян
Йде з окопів
Аж гриміло.
У вогонь попадають,
Падають з коней
Немало.
Татарин знову
Шукає облову
Даремно.
Злої тривоги,
Тікає ганебно.
Хміль позбавлений
Своїх згаданих сил;
З своїх траншей
І теж тікає з селянами.
Випущено пташка
Селюка Хміляшка
Як з клітки.
Однак чому ж ?
Знаю, не відгадаєте,
Цієї загадки.
Уже була б закінчилася
Війна з козаками.
Але вмішалася
Зухвала суперечність
Поляків.
Бити не вміли
Селян, коли мали їх,
Як у мішку.
А за хвилину вони
Будуть нас бити.
Без недоліків.
Кинулись за здобиччю
Свавільні купи
Як мухи.
Мало застали
Здобич взяли
Кожухи.
Що ж виграли,
Чого ж добились?
Зараза (?).
З селян ваша кров
І так багато дерев (?)

Зневагу (?).
Якби порівняли
З собою і дано
На вагу .
Дійдете з цього
Свого прислів'я
Від ляха
(Нехай хто хоче готується),
Ніколи не встоїть
За наше.
Рука це Божа
Ця селянська гроза
Бачите.
А що з нею робити,
Як з неї вийти
Не знаєте.
Знову під Батіг
Стягує своїх катів
Хміль жорстокий.
Справа п'яна
І змішана
Аж втікати
Гетьман з кварцяним
Військом п'яним
Втікає.
Це була тяжка помилка
Останньої погибелі
Не чекає
У цьому замішанні
І втечі
Було спіймано
Кількасот шляхти,
Здобичі масу (?)
Взяли.
Там смутку,
Нашої крові досить
Напилися.
Поля і трофеями
І густим трупом
Вкрили.
А спійманих
І приречених віддали
На страту.
Ледве хто

Врятував свою шкуру
На щастя.
Не жаліли
Не дали на відкуп
Жодного.
Татарам потім
Хміль своїм золотом
Кожного
Ляха сплатив,
Щоб його стратити.
Так у крові
Нагодував панській,
Тиран поганський
Свої брови.
Як вранці голоси
Йшли аж у небеса
Жалібні.
Де Рахіль мила
Дітей втратила
Розкішних.
Так теж Вітчизна,
Кожен це визнає,
Плакала.
Коли на страту
Своїх синів крізь ґрати
Дивилась.
Як коли жорстока
Повінь змагається
Над дахами,
Так Україна,
Польська країна,
Протягом семи років
Вела війну
І наполовину знищила
Польський світ.
Мала татар,
Московських царів
За собою
Що з нею тримали
На її боці стали
У цій добі.
Така поміч
Завжди була готова
Зробила,

Що тим часом
Русь з-під влади нашої
Вийшла.
А коли на Русі
(Сказати мусимо)
Запал
Всіх забивав,
Ніхто не каюся
І не хотів.
У Польщі побачити
І в час не допускати
Кари.
Хоч ксьондзи ляли,
Нагадували
У проповідях.
Бог теж терпеливий
На небі чуда
Показав.
Знак Свого гніву,
Який вже надходив,
Подав.
Дав і хмари
Страшні види
Затемнення.
Швидка була
Корони всієї
Погибель.
Початок кари,
Страшні пошесті
Морові
За наказом Божим
Коли поширюються
Готові.
По селах з містами
Мільйонами
Загиноюло
Польського люду
На другий рік
Минула
Пошесть, але
В людях мало
Виправлення
Волали про помсту
На людей

Злі справи
Аж у році п'ятдесят
П'ятому
Стала
На нову Польщу
Через діло Боже
Повстала
Штурм з півночі
Вдарив вночі
До (?) Стиру
Не в час мають
Що ним володіють,
Бо миру
Москва, козаки,
Шведи жебраки
Не дали.
Враз польська держава
Зацне християнство
Взяли
Князівство Литовське
Московські війська
Перемогли
Всупереч сподіванням,
Страшним каранням
Підкорили
А шведська буря
Прийшовши з моря
Корону
Під свою бере,
Але не широко,
Оборону
Нещасні поради
Домові зради
З гріхами
Були причиною
Цієї шведської сили
Над нами

Так у розшарпання
Віддав Господь
На посміх
Польське королівство
В обох звитягу
За наш гріх
Польський народе
У такій пригоді
У попелі
Твоя гординя
Порохом присипана
Нехай стелеться
У гріхах кайся
А Богу визнай
Перемогу
Щоб повернулась так,
Як була раніше,
Твоя мужність
Поки на тебе
Гнівається на небі
Бог милосердний,
Даремно воюємо
І не можемо бути
Щасливими.
Так потоптану
І розшарпану
Корону
Боже з цієї хвилини
Зволь прийняти мило
В оборону
Приведи народи
До спільної згоди.
Після бою
Дай нам відпочинок
Добрі справи
У мирі.
Амінь.

Скорочений коментар:

№ 181

При аналізі даної пам'ятки було використано коментар проф. М. Нагельського.

«Фірлея, сандомирського воеводича». Очевидно це був Анджей Фірлей — наймолодший син сандомирського воеводи Миколая Фірлея.

«Ян Міховський». Прецлав Міховський гербу «Равич», королівський дворянин.

«коронної підскарбної». Софія з Тенчинських, вдова коронного підскарбія Яна Миколая Даниловича.

«Казановський». Ян Бартоломей Казановський, який перейняв Луковське староство по смерті дядька Бартоломею.

«Оссолінський». Єжі Оссолінський, тезка і племінник коронного канцлера. Загинув під Берестечком разом з братом Ієронімом.

«Отвіновський». Олександр Отвіновський, щерчовський староста, посол до Туреччини в 1635 і 1641 рр.

«три козака». Це були три козацькі полковники: Матвій Гладкий, миргородський полковник; Михайло Криса (Крисенко), чигиринський полковник; Іван Петрушенко.

«Скоробратенко і Петрашенко». Третім послом крім Гладкого і Криса мав бути Переяславець, тобто Петро Головацький, переяславський полковник.

«третій Крисенко». Михайло Криса після того як він перебіг на польський бік, отримав нобілітацію на сеймі 1652 р.

«патріарх». Це був архієпископ Пелопоннесу і Коринфу Йоасаф.

№ 204

«вертаються... два послы». Вони прибули 8 вересня до Василькова, де тоді знаходились об'єднані польсько-литовські сили.

«головним комісарам». Маються на увазі київський воєвода Адам Кисіль, смоленський воєвода Єжі Кароль Глебович, литовський стольник Вінценти Корвін Горнсевський і брацлавський підсудок Миколай Казимир Коссаковський.

«оточені з усіх боків ворогом». Дійсно після взяття Павлочі і Фастова повстанці оточили польсько-литовську армію і змусили їх приступити до переговорів.

«полки Сапіги». Це був полк литовського підканцлера Казимира Леона Сапіги, до складу якого крім його хоругв входили під Берестечком хоругви вітебського воєводи Павла Сапіги, ротмістра Яна Сапіги, ротміста Кжиштофа Сапіги, кшепицького старости Казимира Сапіги і литовського обозного Томаша Сапіги.

«пану Сапізі». Йдеться про Яна Фридриха Сапігу.

«Ксерксом». Йдеться про відоме оповідання Геродота. Персидський цар Ксеркс (485-465 рр. до н.е.), оглядаючи своє величезне військо перед походом проти греків, раптом заплакав. На запитання придворних про причину такої поведінки, відповів. Що йому жаль такого прекрасного війська, з якого не буде жодного через сто років.

«Ромейко». Тут якась помилка, бо такий полковник не згадується в джерелах. Можливо мається на увазі ніжинський полковник Шумейко, але є дані інших джерел, що він загинув під Берестечком.

«Тишу і пана Луле». Можливо тут передано у скороченій формі прізвища заложників (представники родів Тишкевичів і Любомирських), які були передані повстанцям.

«Мехас — мурза». Татарську кінноту очолювали Карас мурза і Мехмет мурза.

«батько в. кн. мості». Я. Радзівіл був у другому шлюбі одружений із старшою дочкою молдавського господаря В. Лупу Марією, отже він доводився князю тестем.

№ 234

¹⁻⁶ Насправді українська армія протягом декількох днів у травні 1651 р. тримала в облозі Кам'янець-Подільський. Під час цих боїв особливу активність проявили селянські загони, які насипали укріплення під містом і дуже йому шкодили. Облогу було припинено за наказом Б. Хмельницького, і ці війська пішли вслід за відступаючою на захід армією М. Калиновського (Grabowski A. *Ojczyście spominki*, t. II. Kракów, 1845, с. 75—77).

⁷ Йдеться про т. зв. емісарів Б. Хмельницького, висланих ним у кількості близько 2 тисяч під команду ротмістра Петра Гжибовського у травні-червні 1651 р. у кондову Польщу з завданням нищити шляхетські двори і піднімати селян до боротьби проти шляхти (Stanisława Oświęcimsa *Dyariusz*. Kракów, 1907 (далі Oświęcim S., 1907), с. 325).

⁸ У тексті — Snilecin.

⁹ В тексті — Mozoga.

¹⁰ Іван Федоренко.

¹¹ Автор має на увазі повсталих селян і ремісників.

¹² Кримський хан Іслам-Гірей III-

¹³ Олександра Конецпольського.

¹⁴ Воевода руський Ієремія Вишневецький.

¹⁵ Всі інші джерла згідно стверджують, королівській армії не вдалось змусити до втечі повстанців і вибити їх з табору. Мова тут йде, видно, лише про татар.

¹⁶ «Тебе, бога, хвалимо» — ранньохристиянський гімн, складений у IV ст.

¹⁷ Султан-Карач.

¹⁸ Мабуть, галга (калга)-султан.

¹⁹ Ні в одному повідомленні польських шляхтичів не знаходимо таких завищених даних про кількість загиблих у битві татар і козаків. Шледер, очевидно, перебільшує і кількість узятих у полон татар і козаків, а про а також про загибель представників козацької верхівки ніхто також не згадує.

²⁰⁻²¹ Шледер має на думці вимогу шляхти до короля розпустити посполите рушення ще до остаточної ліквідації табору повстанців і відмову шляхти йти з королем вслід за повстанською армією, що вийшла з берестецького оточення.

²² Король вирушив з-під Берестечка не 23, а 14 липня 1651 р. (НБУ у Львові, ф. 5 (Оссолінських), № 225/II, арк. 411, 412).

²³ Шледер перебільшує вирішальну роль німецьких мушкетерів. За всіма повідомленнями втеча татар була викликана влучним артилерійським обстрілом ханської ставки та наступом на них центру королівських військ. Німецький ескадрон Б. Радзівіла з правого крила королівських військ справді дав залп із мушкетів до відступаючих уже татар (Bogusław Radziwiłł. *Autobiografia*, Warszawa 1979, с. 131), але ця подія не могла мати таких наслідків, які їй приписує Шледер.

²⁴ У тексті — Ukraine.

²⁵ У складі козацького посольства до короля були миргородський полковник Матвій Гладкий, чигиринський полковник Михайло Криса та військовий писар Переяславець (Петрашевський).

²⁶⁻²⁷ Натяк на особисті мотиви розпочатої Хмельницьким війни (кривди, заподіяні йому шляхтичем Чаплинським).

²⁸ Очевидно, мова йде про великого канцлера коронного єпископа Анджея Лещинського, який, згідно з іншими повідомленнями, супроводжував козаків на прийом до короля.

²⁹ Великий маршалок коронний Єжі Любомирський.

³⁰ За власним бажанням у таборі залишився Михайло Криса, який потім відмовився повернутися до повстанців і залишився службі у шляхти, даючи їй поради, як ліквідувати козацький табір.

³¹ Ротмістр краківського воєводи Владислава Домініка Заславського-Острозького.

³² Тобто новому, призначеному їм гетьману.

³³ Польський король Сигізмунд III Ваза.

³⁴ Великий коронний гетьман Станіслав Конецпольський.

³⁵ Московський цар Олексій (1645—1676).

³⁶ Зі Львова (Lewenburg oder Lemberg).

³⁷ На правий берег р. Пляшівки.

³⁸ Станіслав Лянцкоронський.

³⁹ Конюший литовський Богуслав Радзівіл.

⁴⁰ Опис подій 10 липня, у тому числі й «геройства» Лянцкоронського, у Шледера не відповідає численним свідченням безпосередніх їх учасників. Згідно з усіма іншими джерелами І. Богун, після побудови переправи через болота р. Пляшівки, удосвіта 10 липня перейшов через переправу, маючи на меті відігнати Лянцкоронського і розчистити шлях відступу. Вслід за Богом рушили інші козацькі частини. Побачивши козаків на правому березі річки, Лянцкоронський вирішив, що це на нього наступає така кількість ворогів і без бою втік із своїми полками за 15 км до Козина на переправу. Козаки і повстанці переходили зразу без перешкоди з боку королівських військ, які лише згодом зрозуміли, що діється, і вдерлися з західного боку в уже незахищений табір повстанців. Останнім у переслідуванні відступаючих узяв участь Лянцкоронський, який, одержавши докладніші відомості, повернувся з-під Козина до місця переправи; потім він став предметом насмішок з боку короля. Ніде також не знаходимо відомостей про бій з королівською частиною, яка нібито стояла за пагорбом.

⁴¹ Це речення у Шледера не узгоджується з попереднім, в якому він говорить про відчайдушність козаків.

⁴² Опис загибелі останнього козака у Шледера майже повністю відповідає описам з інших джерел і відрізняється від них лише в подробицях: так, С. Освенцім, А. М'яквіський та інші пишуть, що козака поранив косою мазовецький шляхтич із Цехановського повіту, а вбив його списом німецький найманець у Львові, ф. 5 (Оссолінських), № 225 II, арк. 407 — 409).

⁴³Ця цифра видається значно перебільшеною. За попередніми статистичними підрахунками, зробленими на підставі результатів розкопок місця битви, кількість убитих на переправах і в таборі не могла перевищувати 2 тисяч осіб (Свешников І. На місці Берестецької битви // Жовтень, 1977. — № 7. — С. 125). Піддячий Г. Богданов у своїй записці Розрядному приказу про битву під Берестечком визначає кількість загиблих на переправі в 4 тисячі осіб (Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 107-118).

⁴⁴Мова йде про висланого до Б. Хмельницького 1649 р. константинопольським патріархом Парфенієм корінфського митрополита Йоасафа.

⁴⁵Очевидно, Джіроламо Кавацці.

№ 237

С. 145

“чотириста тисяч”. Тут явне перебільшення. Насправді ж загальна чисельність українсько-кримського війська була як мінімум вдвічі меншою.

“Лещинський”. Насправді ж Лещинський був брестським підкоморієм.

С. 146

“старший — красноставський староста, менший — яворівський староста”. Йдеться про Марка та Яна Собеських, з яких перший загинув під Батогом у 1652 р., а другий став королем Речі Посполитої під іменем Яна III (панував у 1674–1696 рр.). Весь перелік польських воєначальників було запозичено Грондським головним чином з твору Пасторія.

“Анджея Калиновського”. Насправді ж коронного гетьмана польного Калиновського звали Марціном.

“Щавинський”. Ян Шимона Щавинський обіймав посаду берестейського воеводи, а калуським старостою була інша особа. Взагалі весь перелік польських воєначальників і розповідь про їхнє місце у бойовому ладу королівських військ (с. 146-147) в основному збігається із даними хроніки Пасторія.

“Арцішевського”. Тут маємо оригінальне доповнення Грондського про Криштофа Арцішевського — визначного військового діяча Речі Посполитої (його брат був губернатором голландських колоній у Бразилії і заснував Ріо-де-Жанейро)

с. 147

“Вайера”. Згадка про Я. Вайера, також про Шафготча, Ф. Вольфа відсутня у творі Пасторія. Очевидно Грондський узяв її з німецької хроніки “Театр Європи”. Згадку про К. Гувальда Грондський взяв очевидно із згаданої вище офіційної реляції. (Див.: Документи...№ 217).

С. 151

“Лігенза”. Лігенза був насправді перемиським мечником.

“Йордан”. Йордан був ротмістром і не обіймав важливих державних посад.

С. 154

“двоє мурзів”. У Пасторія йдеться тільки про одного забитого мурзу. Грондський додає також, що хана Іслам-Гірея III налякав швидкий підхід польських військ, що й стало причиною його втечі з поля битви.

Іменний покажчик¹

А

Абаза-паша 92, 97
Абрахамович, ротмістр 217
Авратинський (Гавратинський, Гусятинський), тростянецький сотник 37, 39, 217, 241, 244
Адамович Симеон, протопоп ніжинський 230
Адерказі-ага 153
Адлайєт-мурза Д32
Адріан, шляхтич 13
Айтимир мурза, брат Кантимира 153-а, Д32
Аксак, шляхтич 218, Р68
Алі-ага 92
Алімехмет, кримський татарин 134
Альтемберг (помер у Кам'янці-Подільському) Р193
Андронакій, великий постільничий молдавського господаря В. Лупу 153-а
Андронік, бродський купець Р178
Антонович Іван, предківський вїйт 8
Арцишевський Еліаш, полковник артилерії 228, 237

Б

Бабель, жовнір 161
Байтола Григорій, писар новоселицький Р20
Балабан, шляхтич 13, Р46
Балабан Діонісій, холмський єпископ 242
Балдай Стецько, уманський сотник повстанців Д38
Балі (можливо Баль) Р66

Баль, шляхтич 143
Барабаш, козацький старшина 256
Барановський, подільський хорунжий Р153
Бароній Цезарь, хроніст 230
Барський Войцех, шляхтич Р68
Бартлінський, поручник 227
Батер – ага 217
Батуз-ага, представник Сефер Кази-аги 91
Бжозовські, брати-розвідники повстанців 123
Бжуховський, шляхтич Д33
Бендзинський, шляхтич Р66
Бекташ-ага, турецький дипломат 17, 18
Белзнецький, шляхтич Р114
Бежановський, «краківський академік» 235
Бечинський Войцех, дипломат Речі Посполитої 47, Р14, Р28, Р54, Р57, Р73/IV, Р73/VI, Р73/VI, Р73/VII, Р73/VIII, Р74, Р75, Р76, Р221
Бесерський, шляхтич 143
Бжозовський, берестейський земський писар 161
Биковський, шляхтич 143
Биковський Іюль, шляхтич Р137
Бігловський Кжиштоф, шляхтич Р68
Бігловський Ярош, шляхтич Р68
Білий, полковник повстанців 217
Білінський, шляхтич 143
Білицький, шляхтич Р167
Біруц Олександр 217
Біскупський 143, Р167
Блендовський, шляхтич 217

¹Покажчик враховує персоналії згадані тільки в тексті джерел. Не відзначаються імена Бога, святих і літературних персонажів.

Бобровський, шляхтич 30
Богаченко Ілля, полковник повстанців Д 22
Богдан, козак-рenegат 227
Богданов Г., московський посол Р136
Боговський, шляхтич Р167
Богун (Федорович, Федоренко) Іван, вінницький (кальницький) полковник 37, 42, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 74-75, 77, 81, 90, 96, 102, 128, 134, 146, 150, 152, 153-а, 166, 170, 204, 217, 218, 227, 234, 237, 242, 256, Р48-а, Р88, Р90, Р94, Р120, Р170
Богусевич 217
Боданко, повстанець 209
Бозенджі Мустафа-ага, турецький посол 176
Бокбулат, кримський татарин 134
Болеслав I Хоробрий, польський король 256, Р198
Болът, капітан найманців 217, Р203
Бонковський Анджей, шляхтич Р222
Борисович Іларіон, архімандрит 218
Бородавицин Василій, московський пристав Р220
Борковський, шляхтич 70
Боровков Матвій, оскольський купець 208
Бородатий, осавул повстанців 96
Браницький, шляхтич 152
Брант, шляхтич Р66
Брдовський Казимір, шляхтич 181
Брдовський, челядник 217
Броневицький, шляхтич 38
Бруяка, шляхтич (можливо колишній полковник овруцький, рenegат) 217
Бсецекирський (?), шляхтич Р167
Будзановський 85
Будин-паша 217
Будовський, шляхтич 85

Буклер (?) (Бутлер), поручник 37, 42, Р66, Р67, Р68

Булавка, сотник повстанців, житель Мозиря 87, 218

Буляй, повстанець 217

Бутович Григорій, «професор переяславський» 230

Булуцький, шляхтич 143

В

Вадовський, шляхтич Р68

Вайєр Якуб, мальборзький полковник 237

Вальрод, німецький полковник на службі Речі Посполитої 237

Василевич Панас, челядник повстанських послів Дб

Василенко Григорій, ніжинський полковник 217

Василь, «митрополит св. Софії» 230

Василь з Умані, повстанець 96

Василь (Василько) з Канева, повстанець 127, Р123

Вевгорський, шляхтич Р68

Вейський, шляхтич Р66, Р68

Великогагін Д., князь Р220

Верещака, розвідник повстанців 27, Р198

Веровський, шляхтич Р167

Вешняк, полковник чигиринський 115

Вехман, капітан 217, 218, Д22

Веламовський, поручник 227

Велогорський, шляхтич Р66

Велькановський, шляхтич 217

Виговський Іван, генеральний писар Війська Запорізького 49, 70, 71, 107, 112, 115, 145, 146, 150, 170, 187, 202, 204, 209, 234, 237, 243, Р136, Р188, Р209, Р210, Р212, Р219

Виговський Остафій, намісник київського замку, батько І. Виговського 14, 71

Видеровська, шляхтянка 143
Вижга, шляхтич 218
Вижицький, шляхтич 112
Винницький Антоній, перемиський єпископ 242
Вировський, шляхтич 143
Висьль, шляхтич 181
Висоцький, шляхтич 143, Р167
Височан 60
Вишневецький Ієремія (Ярема), руський воєвода 46, 49, 79, 92, 98, 112, 137, 153-а, 167, 169, 174, 181, 196, 197-198, 217, 227, 228, 232, 234, 235, 237, 241, 243, 244, 256, Р14, Р68, Р117, Р118, Р137, Р153, Р154, Р155, Р160, Р166, Р176, Р196, Р197, Р198, Р203, Р227, Д8, Д31
Вишневецький Міхал, син Я. Вишневецького, майбутній король Речі Посполитої 235
Вишневецький (князь Дмитрій) 60, 65, 211, 218, 237, Р66, Р67, Р68, Р153
Вишневецький Костянтин, князь 237, Р66 (?)
Вишневецькі, князі Р161
Вишовський Пйотр, шляхтич Р167
Вігура, шляхтич, зять Ободинського 218
Візгерд, капітан-лейтенант 188
Вількіський 217
Вільховський з Радвану, шляхтич 143
Вітковський Станіслав Аполлінар, шляхтич 217
Вітовський, шляхтич 143,
Візель Ян, полковник 237
Віторин (можливо Волошин), липовецький сотник повстанців 166
Владислав IV, король Речі Посполитої 152, 154, 181, 233, 237, 240, Р227, Д34
Влодзинський, шляхтич Р66
Вовченко Яків, полковник повстанців 234
Войнилович, шляхтич 213

Войшицький, шляхтич, ленчицький поборця 143,
Волевач Іван Тихонович, обозний Війська Запорізького 26
Волевач Тихон, батько Івана 26
Волевач Параска, дружина Івана 26
Волевач Яків, син Івана 26
Волевач (Коробка) Марія, дочка Івана 26
Волевач Вівдя, дочка Марія, онука Івана 26
Волевач Ганна, дочка Марії, онука Івана 26
Волевач Антон, брат Івана 26
Волевач Яким, племінник по брату Івана 26
Волклад, боярин 95
Волков Г., російський посол Р14, Р46
Волович, полковник ВКЛ Д22
Вольський, шляхтич 85, 143, 218, Р167
Вольф (Вульф) Фромгольд фон Людінсхаузен, полковник 237, Р66
Вольфович Йоган, львівський райця, доктор медицини 259
Воронич, київський підчаший, дипломат 27, 187, 201, 204, 227, Р208
Ворошило Людвік, шляхтич Р222
Вояківський, шляхтич Р153
Вроблевський, шляхтич Р66
Вуйцінський, зять п. Личка, шляхтич 143

Г

Гаєвський Ян, шляхтич Р167
Гаєвські, шляхтичі 143
Галаман Немиря 217
Галинський Станіслав, посол Речі Посполитої Р220
Галицький, шляхтич 143, Р167
Ганджа Іван, полковник повстанців 235, 236

Ганжа (Ганза) Іван, козак-ренегат 112, 128, 167, Д34
Ганскоф, капітан, полковник-лейтенант німецьких найманців 217, Д22
Гарасько (Яцкевич?) 87
Гаркуша (Оркуша, Филоненко) Антон, полковник повстанців 95, 129, 160, 161, 165, Р192
Гачевський, шляхтич Р167
Гедвзинський, шляхтич 30
Гезевський, шляхтич Р167
Геркевич Міхал, шляхтич 206
Гешковський Єжі, жовнір 217
Гжибовський, розвідник повстанців 123
Гжибовський, шляхтич Р167
Гжибовський Ян, шляхтич Р167
Гжибовські, шляхтичі, 143
Гізе, генерал-майор, Д31
Гладкий Матвій, полковник миргородський 92, 96, 146, 150, 173, 204, 217, 234, Р88
Глинський, брат горностайпільського сотника М. Панкевича 78
Глотина (?) Григорій, козак Р20
Глух Йосип («Еліаш», Ілля, Ілляш), полковник уманський 37, 42, 59, 64, 218, 234, Р88, Р90
Говорич (Говрич) Семен, повстанець 73, 101
Гоголь Остафій, полковник повстанців Р104
Гожевський, шляхтич Р203
Головін, товариш Б.О.Репніна Р46
Головацький Петро, полковник повстанців 102, Р161, Д32
Голоновський, жовнір 196,
Голота Ілля, полковник повстанців 115, Д22
Горбацький (Горванский) Йосиф, могилевський єпископ 242
Горецький, шляхтич 143, Р167

Горський, шляхтич Р66, Р68
Горський Станіслав, богуславський намісник канцлера Є. Осолінського Р3
Грабовський, ксьондз 171
Граничний, шляхтич 94, 98
Грембошевський, шляхтич 40
Грибарський Гаврило, козак Р20
Григорієвич Лаврин, козак Р20
Григорій, міщанин, повстанець Д11
Гринєцький, повстанець Д40
Гришко з Білополя, повстанець 104
Грімани Захарія, 153-а
Гроздев Григорій, белгородський станичний голова 142
Громика Михайло, білоцерківський полковник 173, 234
Грудзінський Анджей, наклєнський каштелян 237
Гружицький, жовнір 111
Гулевич Лукаш, звенигородський староста 60. 65, 217, Р222
Гульчевський, шляхтич 2
Гуменєцький, шляхтич 218
Гумецький, шляхтич Р67
Гумінські, шляхтичі 143,
Гунгневченко Григорій, купець 142
Гурський Анджей, шляхтич, вітебський підстолий 167, Р168
Гурський Войцех, козак-ренегат Д34
Густав (очевидно Густав I Адольф), шведський король, 256, Р69

Г

Гедройць, капітан-лейтенант 217
Гонсевський Самуель Корвін, литовський стольник 170, 196, 197-198, 204, 242, Р205, Р208, Д22
Гловінський, шляхтич 143
Глоговський, шляхтич, новгородський чашник 181
Граціані (?) 156

Гродзицький Кжиштоф, комендант Львова 217, 259

Грозденко з Бершаді, полковник повстанців 96

Гротовський, шляхтич 143,

Гурський, шляхтич 143

Д

Данило, «полоняник донской казак... татарин» Р46

Дашкович, шляхтич Р227

Дверський, шляхтич Р151

Дзедушинський, шляхтич Р66

Дембицький, сандомирський підчаший 154

Дембінський, шляхтич, краківський підкоморій 40, Р66

Демко (Лисовець ?), осавул Війська Запорізького 102, 213, 242, Р71

Денбінський, шляхтич Р68

Денгоф, шляхтич 119, Р66

Денгоф Генрик, полковник кінноти 237, Р67, Р68

Денгоф Зигмунт, бидгоський і сокальський староста 187, 201

Денгоф Ян, полковник кінноти 123, 237

Джанджи-паша 202

Джевошовський, шляхтич 143

Джеджалій (Джеджелій) Філон, полковник кропивенський (іркліївський) 92, 95, 115, 134, 135, 145, 146, 150, 152, 204, 234, 256, Р170, Р184

Дзедушинський, шляхтич Р67, Р68

Дзельшевський, шляхтич Р167

Дзік (Дзик) Ян, ротмістр, ренегат 37

Дзял-ага 134

Дзядульський, шляхтич 143

Дима Іванович 114

Димид (Демид), козак Київського полку 95

Димитрашек, повстанець 130

Динов (Диноф), шляхтич 37, 42

Дмитро, козак-ренегат Д34

Добінський, шляхтич, 143, Р167

Домарацький Габріель, шляхтич 145-а

Доновай (Донарський) Ян, ротмістр 217, Д22

Дорошенко, сотник повстанців 73, 101

Дорошенко, козак-ренегат Д34

Дошон (?), сотник повстанців Р211

Дреслевич, шляхтич Р227

Дроєцький, шляхтич Р153

Дроздовський, шляхтич 142, Р167

Друцький Єронім, шляхтич Р168

Дукшта, шляхтич 217

Думик Хковеня (?), повстанець з Острога 96

Дунін, шляхтич, син Єжі Дуніна 143

Дунін Єжі, шляхтич 143

Дуполевський, шляхтич Р66

Душинський, шляхтич Д27

Дю-Плессі, шляхтич 237

Е

Еймонт, почеповський підстароста 218

Ельсніц (Ельшніц, Ешніц), поручник 160, 217, 218

Ельзнер, жовнір, драгун 218

Є

Євсевьев Андрій, донський отаман Р71

Єдлінський, шляхтич Р167

Єж, шляхтич 217

Єзна, 217

Єлень (?), шляхтич Р66

Єлець, київський хорунжий Р68

Єльський, пінський маршалок і хорунжий 217, 227

Єльонек Ян, львівський райця 259

Єляков І., московський посол Р89, Р99

Ємурлук, татарин Р71

Єнджеєвський Олександр, прапоронець 237

Єремія, молдавський господар 79

Єсир-паша (Ісприн-паша), племінник по сестрі Абази-паші 92, 97

Єсман, ротмістр ВКЛ, дорогобузький намісник Р137

Ж

Жабинський Павло, полковник повстанців, дипломат 18

Жабовський, шляхтич Р167

Жданович Антон, полковник київський, дипломат 18, 23, 49, 87, 114, 129, 160, 165, 187, 234, 242, 256, Р192

Жебрацький, шляхтич 218

Жевуський, брацлавський підстолий 60, 65

Жепецький, шляхтич 143, Р167

Жеребилов Дмитрій, дяк, московський посол Р220

Жеромський, шляхтич 143, Р167

Жечицький А., шляхтич 9, 10, 143, 237, Р17, Р66, Р68, Р167

Жировський, шляхтич Р167

Житкевич, писар Д.Нечая 37

Житкевич Даніель, шляхтич, коронний інстигатор 40, 181

Жук, шляхтич 217

Жолкевський С., великий коронний гетьман 189

Жолкевський Олександр, галицький хорунжий Р66, Р68

З

Забецький, шляхтич Р68

Забіла Петро, чернігівський наказний полковник 50, 110, 217

Заблоцький Елоіаш, ялогирський хорунжий 217

Забуський Семен, козак-ренегат 112, 157, 227, Р109, Д34

Завець з Веприка, повстанець 96

Загоровський, шляхтич Р66

Задолинний Устин (?), козак Р20

Зайончковський, шляхтич 143

Закшевський, іновроцлавський стольник Р68

Залеський, шляхтич 143

Залеський Миколай, шляхтич 60

Заливський, поручник Р127

Залуські, магнати 154

Замойський, калуський староста, коронний стражник 65, 98, 119, 181, Р117, Р120, Р130

Замойський Ян Р222

Зарудний Р62

Засецький Філон, шляхтич Р137

Заславський (Острозький-Заславський Домінік), князь, сандомирський воєвода 119, 181, Р120, Д6, Д22, Д31

Захаров Іван, курський син боярський Р105

Зацвіліховський Миколай, дипломат Речі Посполитої 112, 204, Р67, Р68

Зеленський, шляхтич Р20

Зелінський, шляхтич 217,

Зенович, шляхтич 181

Зидово (?) Себастьян, шляхтич Р167

Зихлінський, шляхтич 102

Злоцький, шляхтич 256

Злотницький, слуга Я. Вишневецького 153-а

Зрін'ї, хорватські графи, брати-повстанці проти Османської імперії 97

Зубович, шляхтич 217

Зьозон – мурза, 134

И

Игнат, мешканець Суботова 224

Й

Йордан, краківський староста, ротмістр 137, 256, Р66, Р67, Р153, Р155, Р167

Йосафат, ченець кисилівського монастиря 14

Йоасаф, коринфський митрополит 108

I

Іванашко, пиркалаб 35

Іванов Горасим, донський осавул Р71

Іванов Алмаз, дяк, керівник Посольського приказу Р136

Іванов А., купець Р220

Іванський, шляхтич 143, Р167

Іван, білоцерківський хорунжий повстанців, дипломат 70

Ієремієвич Стефан, священник церкви Богородиці в Чигирині 26

Ілліч, шляхтич 38

Іоанникій, чернець Р10

Іслам-Гірей III, кримський хан 4, 5, 202, 207, 237, Р46, Д44

Ішим, кримський посланець Р72/1

K

Кавацці Джіроламо, венеціанський посол до Речі Посполитої 153-а

Каді Ефенді, кримський суддя, перекопський староста 153-а

Казановський, галицький каштелян, шляхтич 227, 228, Р151, Р153, Р155

Казановський Адам, галицький староста 121, 137, 138. 143, 154, 181, 237

Кази, татарин 134

Кази-Гірей, нурадин-солтан Р14

Казі-солтан, перекопський бей 123, 217

Казі-солтан, перекопський бей 217

Кантемир-мурза 153-а, Р225, Д32

Калал-ага 134

Каленський, шляхтич Р68

Калина, сотник повстанців з Корсуня Д32

Калиновський Марцін, польний гетьман коронний 54, 94, 98, 120, 167, 169,

217, 227, 228, 234, 237, 241, 242, 244. 256, Р9, Р14, Р24, Р46, Р208, Р227

Калинський (можливо М. Калиновський), шляхтич 46

Калинський, польський хорунжий 112, 119, 120, 122, Р40, Р66, Р67, Р118, Р120, Р178

Калушовський Миколай, поет 235

Камамбет (Канінамет)-мурза 187, 241, 244, Д32

Камоцький, шляхтич 143, Р167

Каниза, полковник повстанців або ординець 217

Капуста Лаврін, полковник повстанців Д8

Карас (Карач) – мурза, перекопський бей 96

Карас-бей 204

Карас-мурза 201, 217

Карач-мурза, кримський воєначальник, поліг в битві під Берестечком 153-а. 187, Р208

Карацевич, хорунжий 187, 217

Караш-ага Р46, Р105

Караш (Кара) - бей, 134

Кариз Ага Р84

Кард-мурза 134

Карл-Фердинанд, королевич, син Сигізмунда III, брат Яна Казимира 237,

Карчевський, шляхтич Р227

Каспер, львівський каштелян 217

Катіржний (Нагорецький) Роман, дипломат повстанців 204

Качановський, челядник Бечинського 13

Качинський, шляхтич, ротмістр 197-198, Р167, Р201, Р205, Р211

Кая-бей Д32

Києрсновський Теодор, писар гродський стародубський 8

Кирим-ага, посол Кримського ханства Р46

Кисіль Адам, дипломат Речі Посполитої 2, 3, 10, 11, 23, 27, 40, 44, 51, 181, 227, 237, 243, P8, P117, P118, P193, P222, Д29

Кисіль Микола, новгородський хорунжий, черкаський староста, брат А. Киселя 60, 65, 74-75, 90, 242

Кисіль Володимир, київський підстолій, син Миколи Киселя 63

Кисіль, житель Мозиря 87

Кишмановський, чорнобильський підстароста 217, 218

Кірай Харна, візир Кримського ханства 6

Київський(?), шляхтич P66

Киприяшко, перекладач Посольського приказу P105

Кирієнко Грицько, челядник повстанських послів Д6

Кірфельт, маршалок 35

Кішка Януш, великий гетьман литовський P168, P205

Климко Миколаєвич (?) 26

Клинський (?), шляхтич P66

Клобуковський, поручник 181

Клодзінський, шляхтич 181, P68

Коженювський старший, жовнір 217

Козанський, шляхтич 114

Козлов Трофим, донський козак P71

Коломієць Мисько, повстанець 95

Колотовський (?), шляхтич P203

Колта, повстанець (?) 114

Комарницький Ян, шляхтич 121

Коморовський, шляхтич (загинув у 1648 р.) Д33

Коморовський, вількомирський хорунжий, полковник-лейтенант 218, P66, Д22

Кондрацький, ротмістр коронних військ 60, 124, 227, P 66, P67

Конарський, шляхтич 143, P167

Конецпольський Станіслав, великий гетьман коронний 234

Конецпольський Станіслав, шляхтич 237, P66 (?), P68

Конецпольський Олександр, хорунжий коронний 112, 153-а, 227, 237, 256, P153

Конецпольський (названий помилково, замість М.Калиновського) 204

Константин Великий, візантійський імператор 256

Копіус, шляхтич 27

Копор Єжі, шляхтич 195

Корвіни, шляхтичі 192

Корецький Самуель Кароль, князь 217, P67, P68

Корицький, шляхтич 24, 37, 181, P66, P68, Д42

Корнякт Кароль, шляхтич 181

Коробка Гаврило, зять обозного Війська Запорізького Івана Волевача 26

Коробка Федір, чигиринський отаман 26

Корнякт, шляхтич P66

Корсак Єронім, полоцький під воєвода P207

Корф, капітан німецьких найманців 37, P66, P68

Корф молодий, корнет 228

Косов Сильвестр, київський митрополит 183, 242, P162

Костка – Наперський Олександр, польський повстанець 128, 139, 237

Косов Сильвестр, київський митрополит 230

Коссаковська Ядвіга, шляхтянка Д18

Костирка (Костеренко), повстанець 87. 188, 217

Котовський Криштоф, шляхтич 46, 217, Д22

Коховський В., хроніст P227

Кржижановський, шляхтич з Очакова 153-а,

Кренжельовський, хорунжий 256

Крентовський Лозкий, шляхтич 218
Кривенко, брацлавський полковник, брат Д. Нечая 37, 39, 217
Кривоніс Максим, полковник повстанців 235, 236, Д8, Д32
Кривоносенко (син Максима Кривоноса), сотник повстанців 2, 92
Кривошапка, полковник повстанців 235, 236
Крим-мурза Р46
Крим-Гірей, калга-солтан Р14
Крися (Крисенко), полковник повстанців 84, 92, 96, 135, 154, 181, 204, 217, 218, 227, 237, Р13, Р161
Кричевський Михайло (Станіслав), полковник київський 70, 87, Д22
Криха, велюньський підкоморій 143
Кришпін, шляхтич 181
Кросновський, шляхтич 143
Крупка, шляхтич Р167
Крщоновський Станіслав, львівський райця 259
Ксеркс, давньоперсидський цар 128, 204
Кузовльов Степан, дяк Р71
Кузьма, горностаїпільський житель 78
Кузьмин Т., московський посол Р89, Р99
Кулаковський, розвідник повстанців 123
Кулька Андрій, дипломат повстанців 204
Куницький Олександр, шляхтич 136
Кункул, посол Кримського ханства 237
Куницький, шляхтич Д47
Куновський (Туровський), шляхтич 30
Куриш-ага, посланець Субхан Гази 43
Курневич, шляхтич 218
Курпський, поручник 73, 85, 101, 138, 187, 217, 218

Кутнарський Юрій, молдавський дипломат 91, 100, 107, 153-а, 173, 211, Р178
Куцевич-Миньківський Іван, полковник повстанців 230
Кучинські, шляхтич 143
Кучинський Єжі, шляхтич 143, Р167
Кушевич, львівський радний писар 28
Кушель Р40
Кшивковський, шляхтич Р167

Л

Лада, шляхтич 143, 256
Ласоцький, шляхтич 227
Лянцкоронський, шляхтич 217
Лагевницький, шляхтич 3
Лагодовський, шляхтич Р66
Лазарев Фома з Дорогобужа Р137
Лазековський, шляхтич Р155
Ларгікай, капиджі, турецький посол 172, 176
Лащ С., шляхтич Д1
Лащовець, повстанець 129,
Лащевський, шляхтич Р8
Лев, візантійський імператор 256
Левкевич, шляхтич 217
Левко, брацлавський полковник повстанців (після Д.Нечая) Р90
Лемпівський, шляхтич 204
Лентовський, ксьондз 28
Лентовський, польський повстанець 138
Лестар-мурза, 134
Лешньовіц, шляхтич 143
Ленкевич, шляхтич 217
Лещинський, коронний канцлер 94
Лещинський Анджей, холмський католицький єпископ 217
Лещинський Богуслав, великий коронний підскарбій 217, 227
Лещинський, познанський хорунжий 237

Лещинський, брестський підкоморій Р223
Линевський, шляхтич Р66
Литвиненко, полковник повстанців 138
Липинський, полонений 153-а
Липницький, жовнір 87
Липський, скрипаль Р40
Литвиненко, полковник повстанців 165
Литвиненко Сава, дипломат повстанців 204
Лібішовський, шляхтич 60, 65, 143
Лібішовський, шляхтич Опочинського повіту 143
Літкевич, шляхтич 60
Лігенза, перемиський мечник 137, 143, 154, 237, Р153, Р155, Р167
Ліневський, новгородський підкоморій 227, Р68
Лобенека, ротмістр Д22
Лобода Федір, переяславський полковник 234
Лодоховський, шляхтич Д33
Лозецький (Ложецький), поручник військ ВКЛ Д22
Лонцький, шляхтич, нагельський староста 181
Лось, шляхтич Р66
Лохінська, шляхтянка, дружина Лібішовського 143
Лубань Кази ага 207
Лубенський Мацей, примас 94
Лубиковський, шляхтич Р167
Луле, шляхтич 204
Лупу (Лупул) Василь, молдавський господар 105, 106, 108, 242, 243
Любачівський, шляхтич 28
Любомирський Єжі, коронний маршалок 181, 227, 228, 237
Любомирський Міхал, коронний конюший 181

Любомирський Константи Яцек, сондецький староста 227
Любомирські, магнати 112
Любонцький, шляхтич Р66
Лютомирський, шляхтич 143,
Лянцкоронський Станіслав, кам'янецький каштелян, брацлавський воєвода і польний гетьман 47, 94, 98, 181, 217, 219-220, 228, 237, 256, Р151
Любомирські, магнати 112
Лянцкоронський Зигмунд, син Станіслава. ротмістр 181, 237, Р167
Лянцкоронський Шимон, брат Станіслава Лянцкоронського 217
Лянцкоронський (можливо Зигмунд), ротмістр 137, 143
Лянцкоронські, магнати 112

М

Мазовецький, теремовлянський староста Р68, Р202
Майдель Дітріх, полковник Речі Посполитої 119, 204, 237
Майер Йоганн, шведський посол до Криму 153-а
Макаревич, чечерський підстароста 217.218, Р211
Макович, шляхтич 218
Маковський, поручник люблінського старости 117
Максим Михайлович, чигиринський житель 26
Малінський, шляхтич Р67
Маметша Р46
Манія Р178
Мартин, повстанець 101
Маховський Себастьян, воєначальник і дипломат 204, 205, 213, 215, Р215
Махмед Гази, кримський дипломат 4, 5
Мачихин Роман, син боярський Р220
Машковські, шляхтичі 143

Меджир мурза 209
Мелешко, новгородський стольник 60, 65, 74-75, 90, 218
Менціна, шляхтич 143
Менцинський, шляхтич Р167
Мехас-мурза 204
Мехмет паша, турецький візир 7
Мехмет (Махмет) – Газі Аталик, посол Кримського ханства до Речі Посполитої Р54, Р73/І, Р221
Мехмет Челебі Р68
Мещенський, шляхтич 143
Микешин М. 26
Микита Михайлович, посол 51
Микифоров Наумко, житель м. Ливни Р14
Микульський, шляхтич 217
Мирський Г., стражник ВКЛ 138, 141, Д22
Мисловський, шляхтич, дипломат 70, 218
Мислішевський, ротмістр 122, 227, Р123
Михай Хоробрий, молдаво-валаський господар Д21
Михайло, господарський кавалер Р178
Мицельський, шляхтич Р68
Мишковський, шляхтич Р117
Мілошевський, ленчицький мечник, ротмістр 143, Р167
Міно́р, шляхтич 187, Р66
Міно́р, молдаванин Р66
Міно́р Олександр, шляхтич Р68,
Міно́р Тобіаш, шляхтич Р68
Міхненко, полковник повстанців Д22
Міховський Ян, шляхтич 181
Міхаловський Якуб (Ян), шляхтич, люблінський війський 181, 237
Міхаловський Яцек, шляхтич, рожанський стольник 181
Млоцький, шляхтич 154

Могильницький, ротмістр 196, 197, Р68, Р201
Мозира (Мозиря) Лук'ян, полковник корсунський 215, 234
Мокеєв С., купець Р220
Молошан, селянин, повстанець (?)
Монтгомері, капітан, 217
Морозов, московський боярин 19
Мощеницький, шляхтич 217
Мужилловський (Аксуджидовський?) Силуян, дипломат повстанців 114, 124, 227, Д22
Музельський, шляхтич Р66
Мурат-ага (Мурад-паша), претендент на посаду візиря Османської імперії 7, 18
Муратко, вірменин Р46
Мустафа, шляхтич (?) Р66
Мустафа, турецький посол Р65, Р71
Мустафа (Мустафа-бей, Мустафа-ага), кримський посол 86, 153-а, Р28, Р54, Р73/І, Р73/ІV, Р73/VI, Р73/VII, Р73/IX, Р73/X, Р97, Р98, Р221
Мустафа Челі-бей (Челебі, Чилибей), кримський посол до Речі Посполитої 153-а, Р46, Р73/XI, Р73/XII
Мустафа мурза 234
Мустафа Юрица, шляхтич Р68
М'ясківський Анджей, галицький стольник 135, 153-а, Р103 (?), Р193
М'ясківські, брати-шляхтичі (загинули під Берестечком) Р167
М'ясківський (Мясковський), шляхтич Р167
М'ясківський Лукаш, подільський суддя Д2, Д19
Мяшковський Ян, шляхтич 112

Н

Награничний, шляхтич Р106
Накельський, шляхтич Р66
Накула Комиш Великий, секретар Ю. Кутнарського 153-а

Натульчич, повстанець 129
Нароцький, шляхтич 49
Нартовський, шляхтич 143
Нахорецький (Нагорецький), дипломат 189, 190
Небаба Мартин, полковник чернігівський 2, 68, 73, 87, 92, 95, 98, 101, 110, 119, 138, 141, 165, 169, 217, 227, 234, P172, P174, D32
Некицький Федір, повстанець 131
Некліповський Томаш, пристав Д6
Нелькан, капітан-лейтенант 217
Немирич, шляхтич 3, 217
Немирич Стефан, шляхтич P68
Немирич Юрій, шляхтич P222
Немиричі, шляхтичі 217
Немира Олександр 217
Немиря, жовнір 217
Нестеренко Максим, полковник повстанців, дипломат Д13
Нестратій, шляхтич P106
Нетяга, повстанець 38
Неустроев Г., купець P220
Нечай-мурза P104
Нечай Данило, полковник брацлавський 9, 10, 24, 37, 42, 52, 53, 58, 59, 60, 61, 62, 66, 70, 72, 85, 90, 94, 98, 120, 181, 217, 218, 227, 242, 244, P13, P17, P88, P90, P95, D35, D38
Нечаєнко Данило, племінник Д. Нечая по брату 37
Незвовський, шляхтич 218
Ніжинський, полковник повстанців (очевидно сплутано прізвище з посадою) 138
Нітшох (Нетичай-мурза), кримський мурза 153-а
Нольд (Нольден), майор німецьких найманців 187, D22
Носач Тиміш, полковник прилуцький 234

Носович, слуга покойовий Я. Радзівіла 217
Нурмамет, казанський татарин P46

О

Ободинський, шляхтич 218
Обухович, литовський писар 34, 46, 119, 217
Огарков Д., російський посол P14
Одинець, дипломат, суддя Війська Запорізького 204, 218
Окша (Окоза, Орша), сотник повстанців 73, 101, 110
Окумінський, шляхтич P167
Олександр, родич молдавського господаря В. Лупу 217
Олександренко, полковник повстанців P88, D36, D38
Олексій Михайлович, цар 29, P9, P220
Ольшевський, шляхтич 217
Опалінський Кжиштоф, познанський полковник 237
Опалінський Лукаш, маршалок надвірний коронний 181, D4
Ординець (можливо, Одинець), дипломат повстанців 204
Орловський, музика P40
Осипов Микита, перекладач Посольського приказу P14
Осман II, турецький султан D21
Осман – ага, турецький посол 17, 18
Осман-ага, кримський пристав 153-а
Осман-чауш, кримський посол 176
Оссолінський Єжі, коронний канцлер 237
Оссолінський Єжі, люблінський староста 138, 143, 154, 181, 227, 228, 237, P151, P153
Оссолінський, племінник Є.Оссолінського, коронного канцлера 15, P29
Остророг Миколай, коронний підчаший D31

Отвіновський, шляхтич, дипломат 40, 181, 217

Оттенхауз, ротмістр, потім полковник-лейтенант ВКЛ Д22

П

Павша Семен, шляхтич 85, 113, 217, 218

Павло, дипломат повстанців Р107

Павлович, ротмістр, 217, 218, Д22

Павловський, шляхтич 112

Павловські, брати-шляхтичі Р130

Палеологи Р69

Паляниця (?), сотник повстанців Р211

Парис, черський староста 181

Падезицький Рапт Міхал, шляхтич 8

Падезицький Рапт Павло, шляхтич, брат Міхала 8

Падезицький Рапт Ян, шляхтич, брат Міхала 8

Падовський, шляхтич Р67

Панкевич Михайло, горностайпільський сотник 78

Пасек, шляхтич 143, Р167

Педостефа з Іванчул, брацлавський полковник, повстанців 163

Перегуда (Перегуд), наказний сотник повстанців 73, 101

Петрашенко, дипломат повстанців 181

Петрина, повстанець 38

Петров Осип, станичний отаман Р71

Петровський (?) Р20

Петроковський, шляхтич Р68

Пешковський Станіслав 217

Пешта Микита, чигиринський протопоп, пресвітер храму св. Спаса 26, 225

Пешта Богдан, військовий хорунжий 26

Петрашевич Давид Казимир, слуга Горностаєвої, вдови троцького воєводи М. Абрахамовича 38

Петрашенко 218

Пеньожек, шляхтич 143, Р167

Пйотровський, шляхтич 143, Р167

Пилат (Понтій Пилат), римський прокуратор Юдеї 256

Пилипча, полковник повстанців 92

Пириш-ага, мурза, перекопський комендант 40, 153-а, Р79

Півторакожуха, полковник повстанців 219-220

Пігловський Кжиштоф, ротмістр 217, Р66

Піголовський Ярош, шляхтич Р66

Пігуноцький, шляхтич 59

Підгорецький, шляхтич 178

Піддубський (Роддупський), полковник повстанців Д22

Підкова Іван, козацький вождь Д21

Пільховський, шляхтич 143

Пілховський, шляхтич 143

Плебанек, шляхтич Р167

Плятемберг, жовнір 40

Подобайло (Пободайло) Стефан, полковник чернігівський 87, 190

Погирський (Пагорський), шляхтич, ротмістр 30, 46, 217, 218, Д22

Погновський, шляхтич 46

Погорський, шляхтич Р68

Погрошовський, шляхтич 218

Подберецький, шляхтич 138

Подіш (?), шляхтич Р153

Подлеський, шляхтич Д22

Подобайло (Пободайло) Стефан, козацький полковник 217, Р211, Д22

Подчаський, шляхтич 143, Р167

Полюян, полковник повстанців 235, 236

Понговський, шляхтич 256

Попович Михайло, полковник чорнобильський, 110, 217

Попко Ян, ротмістр Р168

Пороцький Павел, брацлавський воєводич Р68

Потапов Данило Р46

Потій, шляхтич, ротмістр 217
Потоцька, шляхтянка 129
Потоцький, шляхтич 217, 218
Потоцький Єнджей (Анджей), вінницький староста 13, Р66 (?)
Потоцький Арнольд, шляхтич 217
Потоцький Кароль, шляхтич 13, Р66, Р68
Потоцький Кжиштоф, литовський підстолій 204
Потоцький Миколай, краківський каштелян, гетьман великий коронний 33, 112, 153-а, 167, 169, 204, 237, 241, 243, 244, 256, Р9, Р14, Р24, Р46, Р58, Р77, Р137, Р153, Р216
Потоцький Петро, кам'янецький староста, подільський генерал 12, 33
Потоцький, підстолій 138,
Потоцький Северин, шляхтич 217, 218
Потоцький Станіслав, подільський воєвода 237
Потоцький Стефан, син Миколи Потоцького Д25, Д26, Д28
Пришинський, шляхтич 218
Прокуп, козак-ренегат Д34
Пронський Олександр, князь 228
Прозоровський Семен, путивльський воєвода Р136
Проскура, київський чашник 204, Р68
Псарський, шляхтич 143, Р167
Пултор, жовнір 30
Путіян (Полуян?), полковник повстанців Д8
Пушкар (Пушкаренко) Мартин, полковник полтавський 92. 96, 131. 173, 234
Пушкін, посол Московської держави Р22, Р23
Пшиємський Зигмунд, командуючий коронною артилерією 36, 153-а, 169, 178, 227, 237, Р151
Пшановський, шляхтич 143
Пшепкович, шляхтич Р205
Пшиборський. урядник Немирича 217

Пшиленцький, шляхтич Р66
Пшипковський, капітан 187, 217, Д22
Пшонка Адам, хорунжий холмський 181
Пясецький, писар І.Виговського 49
Пясечинський, шляхтич Р66
Пясочинський Казимир, шляхтич 256

Р

Радванський, шляхтич 39, 217
Радзівіл Богуслав, князь, конюший Речі Посполитої 169, 181, 227, 234, 237, Р67, Д22
Радзівіл Олександр Людвік, великий маршалок литовський 210, Р151
Радзівіл Януш, князь, польний гетьман литовський 27, 30, 49, 59, 70, 87, 88-89, 123, 138, 141, 167, 169, 170, 204, 217, 237, 242, 248, 249, Р90, Р117, Р137, Р192, Р198, Р201, Р205, Д13, Д22
Радовський, шляхтич Р66
Разин Дементей, оскольський син боярський 208
Раковський, шляхтич Р66, Р67
Ракоці II Д'єрдь, правитель Трансільванії (Семигороду) 9, 22, 27, 34, 91, 99, 114, 115, 126, 152, 170, 175, 237, Р11, Р13, Р80-81, Р106, Р107, Р183, Д9
Ракоці Сигізмунд, молодший брат Д'єрдя I Ракоці 7, Р11
Рартаровський, шляхтич 204
Рафаловський, міщанин з Єзни 217
Раценко Іван, челядник повстанських послів Д6
Рачинський, шляхтич 35, Д12
Рей Миколай, 143
Рей, лібуський староста 143, 181
Репнін Борис Олександрович, посол Московської держави Р46
Рибинський, шляхтич, хорунжий Д22
Ришковський, шляхтич Р167
Рогавський, шляхтич 143
Родакевич 3

Рожановський, шляхтич Р167
Розражевський Гіацінт, шляхтич 237
Розражевський, шляхтич, урядник 217, Р66, Р67, Р68
Роксанда, дочка молдавського господаря Лупу 217
Романовський, шляхтич 30, 140, Р159
Романовський, челядник 217
Романовський К., московський посол Р220
Ромашкевич, дипломат Речі Посполитої 209, 217
Ромейко (можливо Шумейко П.), дипломат повстанців 204
Ромер, шляхтич 143, Р167
Роп (Ропп), поручник 217, Д22
Росудовський, шляхтич 85
Росцідовський, шляхтич 85
Рубанок (Рубайло), сотник повстанців 73, 101
Руберт, шляхтич 77
Рувек (?), шляхтич Р167
Русецький, шляхтич Д35
Рушецький, шляхтич 199

С

Сава (Савич?), дипломат повстанців, швагер Б. Хмельницького Р107
Савич Семен, полковник і дипломат повстанців 234
Савицький, пахолок з хоругви Карацевича 217
Савчанський Федір, козак Р20
Сагайдачний Петро, гетьман Війська Запорізького 189, 256
Сагайдачний, повстанець 129
Садовський Нестор, шляхтич Р36
Садовський, нащадок Нестора Садовського Р36
Сапан-Кази бей, перекопський бей 153-а
Сапіга Кжиштоф, шляхтич 143, 146, 150, Р66, Р67, Р68
Сапіга Лев-Казимир, підканцлер ВКЛ 237, Р66 (?), Р67, Д22
Сапіга Ян, волинський воєвода 193, 201, Р68, Р208
Сапіга, вітебський воєвода 228
Сапіга, обозний ВКЛ 123, Р151, Р153
Сапіги, магнати Речі Посполитої 112, 204
Сарбевський, грабовецький староста Р169
Сасименко, повстанець 129
Сваричевський Анджей, шляхтич Д18
Сваричевський Василь, шляхтич Д18
Сваричевський Войцех, шляхтич Д18
Свегоцький, шляхтич Р167
Свецький Ян, шляхтич Р167
Свецький, шляхтич Р167
Свецькі, шляхтичі 143
Свиновський (Швиновський) Єжі, шляхтич 8
Свирський, шляхтич 210
Себельницький Богдан, повстанець 115
Седляр (Сідляр), полковник повстанців 217,
Секиринський, шляхтич 218
Селінський, шляхтич Р66
Семічов М. Р220
Сенан-паша 153-а
Сенкевич, жовнір 30
Сенівський (можливо Сенявський) Р68
Сенчанський, повстанець Д32
Сенявський, шляхтич, Д12, Д41
Сефер (можливо Сефер Кази-ага) 237
Сефер Кази ага, великий візир Кримського ханства, дипломат 5, 6, 91, 126, 131, 176, 202, 207, Р46, Р179, Р183, Р216
Седлецький, шляхтич 143
Семенський (?), шляхтич Д27
Сигізмунд III, король Речі Посполитої 234, Д34

Сигізмунд – Августа II, король Речі Посполитій Д21
 Синединов (?) Остафій, купець Р71
 Синявський (Сенявський), шляхтич Р66
 Сипацький Степан 26
 Сідляр 87, 218
 Сіцінський Олександр, шляхтич 2
 Скано Анджей, підчаший Саноцької землі 237
 Скірмунт, найманий хорунжий 217
 Скотницька, шляхтянка 83
 Скотницький, шляхтич 218
 Скоробратинко, полковник повстанців 181
 Скулис Гаврило, ворник, боярин 153-а
 Скульський, жовнір 187
 Скетуський, шляхтич 112
 Славецький, шляхтич 218
 Славінський, шляхтич Р68, Р167
 Славковський, ротмістр піхоти 30, 217
 Сладковський, шляхтич 181
 Слатковський, шляхтич 143
 Слечинський (Слетчинський), шляхтич 147, Р167
 Слетчинський Ян, шляхтич Р167
 Слешинський, шляхтич, хорунжий 143, Р167
 Служка Зигмунт, шляхтич, гомельський староста 69
 Смольський, шляхтич 187
 Смольський, ротмістр ВКЛ Д22
 Смяровський, посол Речі Посполитої Д39
 Снегоцький, шляхтич 143
 Собет, шляхтич 143
 Собеські (брати Марек і Ян) 237
 Собеський Марек, красноставський староста, брат Яна Собеського (короля Яна III) 37, 204, Д5
 Собещанський, шляхтич 37
 Созоровський (?) (можливо Силуян Мужилівський), дипломат повстанців Д13
 Сокол, ротмістр 140, 193, 194, 200, 204, Р66, Р67, Р68, Р159
 Соколовський, ротмістр Д22
 Сокольський (Сокальський), дипломат Р73/IV, Р73/IX
 Сокольницький шляхтич, 60,
 Соленченко Іван, отаман городовий новоселицький Р20
 Сосновський Ян, ротмістр, віленський стольник, 217
 Ставецький, шляхтич 217
 Ставінський, шляхтич 143
 Стадницький, шляхтич 143, 181
 Стадницький Ян Адам, саноцький підкоморій 227, 237
 Станіславський, шляхтич 143, Р66
 Ставинський, шляхтич Р66
 Стано, перемиський війський 143, Р151, Р153, Р167
 Станішевський, шляхтич 143
 Старий Василь, московський гонець Р137
 Старосельський Миколай, шляхтич, вітебський хорунжий Р168
 Стра(...) Казимир, шляхтич Р168
 Стемковський, шляхтич Р167
 Стерицький, шляхтич, староста 217
 Стефан Баторій (Баторій), король Речі Посполитої 256
 Стравицький, поручник Гулевича 217
 Страшевський, шляхтич Р66
 Стрижевський, шляхтич 159
 Стжижовський, шляхтич 60
 Стичинський, ксьондз 93
 Стемповський, шляхтич 237
 Стефан Баторій, король Речі Посполитої 87, Д21
 Стефан, сотник повстанців 37

Стадницька, шляхтянка 83
Стоговський, шляхтич Р66
Столцький Валенти, шляхтич Р167
Столцькі, шляхтичі 143
Стоковські, шляхтичі 143, Р167
Стратовський, шляхтич Р67
Страш Войцех, шляхтич 143
Страш, шляхтич, син Войцеха Страша 143
Стрижевський (Стрижовський), шляхтич 37, Р68
Студзинський Станіслав, Гостинський хорунжий Д24
Субхан Гази (Субхан Ази-ага), перекопський бей 43, 119
Суганяка, повстанець 196, Р203
Судаков Онисим, «толмач» Р46
Сулейман-ага, кримський старшина, дипломат 4, 5, 6
Сулицький, челядник 217
Султан-Карак мурза 234
Сурина, шляхтич 217
Суський, повстанець-ренегат 112
Суходольський, ротмістр 140, 146. 150, 181, 234, Р66, Р159, Р163
Сухорабський, шляхтич 38, 143, Р167
Сухоровський Юрій, шляхтич 8
Суша, уніатський єпископ 256
Сцьорук (?) Федір, пристав Д6

Т

Таницький, шляхтич 218
Тара Дорофій, шляхтич (?) Р63
Тарасович Давид, хорунжий кондрацький і мереславський 217
Тарасовський, шляхтич 197-198, Р201, Р205
Тарновський, шляхтич 143, Р167
Тарновський (Тарнавський) Таргош, шляхтич 143, Р167

Тарнавський Ярош, шляхтич Р167
Тафралі 109
Твардовський С., хроніст Р227
Телепньов, московський посол Р71
Тельша, пристав 217
Терешко Д32
Тетеря Павло, полковник повстанців і дипломат 118
Тетта Челебі, писар калги-солтана 209
Тимош, повстанець 115
Тиша, полковник котелевський і ходорковський 218
Тиша Ян 3, 204
Тиші, шляхтичі-брати 163
Тишкевич Казимир, шляхтич, поручник, литовський підचाший 181
Тишкевич Криштоф, шляхтич Р222
Тиравські, шляхтичі Р171
Тізенгауз (Тизенгауз, Тізенгаузен) Райхольд (Рейнольд) 40, 217, Р125, Р198, Д22
Токагай, посол Кримського хана 256
Токтарка (Ісупов Степан), вихідець з Криму Р89
Томкевич Феодосій, гонець 195
Томченко, повстанець 217
де Торрес Джованні, папський нунцій 181
Торницький, челядник 217
Тохтамиш-ага Р73/IV, Р73/V, Р73/XIX
Третяк старий, овруцький полковник 217, 218
Третяк Лукаш, син старого Третяка 217
Третяк, ротмістр 217
Тризна, луцький шляхтич Р61
Тризна Йосиф, печерський архімандрит 183,
Трипільський Василь, шляхтич 217
Трипільський Михайло, шляхтич 217
Трипільський Остафій, шляхтич 217

Тришка, пристав 217
Троцька, шляхтянка P20
Троцький, шляхтич P20
Тугай Кази- бей, перекопський бей (мурза) 153-а, 234, P151, P153, Д10, Д12, Д20, Д32
Тумуз, татарин P71
Тушевський, шляхтич 3
Тшибалковський, повстанець 102
Тшебицький, ксьондз, регент коронної канцелярії 109
Тшцінський, шляхтич, хорунжий 125

У

Убиш Сигізмунд, добжинський хорунжий 237, P66
Угерницький, шляхтич P68
Уейський Рафал, стародубський підстароста судовий 8
Улинський, шляхтич, племінник М. Потоцького 209, P68
Ураз-мурза 114
Урумбет 217

Ф

Фасцишевський, шляхтич 28
Фащ (Хващ) Кжиштоф, шляхтич 73, 101, 217, 218
Федор Іван, полковник повстанців 234
Федотов Федот, донський отаман P71
Феодосій, чигиринський архімандрит 230
Фірлей Адам, регіментар P227, Д22
Фірлей (Фирлей) Анджей, сандомирський воеводич 181
Фонтан 218
Фост, жовнір Д22
Францкевич (Фронцкевич, Фрондевич, Франкевич) Матіаш, мозирський староста 192, 196, 197, 227, P201, P203, Д22
Фурман, астролог 256

Х

Хаджи Мустафа 153-а
Халецький, шляхтич 218
Халецький Миколай Криштоф, волкиницький староста 210
Халце мурза 234
Хан Кази, ординець 134
Хаценко, вїт новоселицький P20
Хведора Андрієва, чигиринська жителька 26
Хлебовський, шляхтич P68
Хмелецький, шляхтич P66, P68
Хмелецький, дипломат повстанців 227
Хмельницький (Хмель, Хміль) Богдан, гетьман 2, 3, 7, 9, 10, 11, 12, 17, 18, 22, 24, 25, 26, 27, 29, 31-32, 34, 35, 37, 39, 40, 43, 46, 47, 49, 51, 57, 58, 59, 60, 62, 70, 73, 74-75, 76, 79, 81, 84, 85, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 102, 104, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 134, 135, 136, 138, 140, 144, 145, 145-а, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 153-а, 154, 155, 156, 157, 159, 162, 163, 164, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 187, 189, 190, 193, 194, 198-198, 199, 200, 201, 204, 205, 206, 207, 209, 211, 212, 213, 215, 217, 218, 219-220, 224, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 238, 241, 242, 243, 244, 249, 255, 256, 258, 259, P4-5, P8, P11, P13, P14, P17, P19, P21, P23, P30, P32, P34, P35, P46, P47, P48, P49, P52, P52-а, P53, P55, P58, 59, P61, P62, P64, P71, P73/XIX, P73/XX, P79, P80-81, P82, P83, P84, P87, P88, P90, P95, P99, P101, P103, P101, P103, P104, P106, P107, P109, P110, P114, P117, P118, P120, P121, P122, P123, P126, P127, P128, P129, P137, P139, P151, P153, P154, P156, P157, P159, P161, P162, P163, P165, P166, P169, P170, P173, P176, P178, P179, P183, P184, P185, P187, P188, P189, P190, P191, P195, P196,

P198, P203, P205, P208, P209, P210, P211, P212, P213, P214, P216, P217, P219, P221, P226, P227, Д2, Д4, Д5, Д8, Д9, Д10, Д13, Д14, Д15, Д16, Д17, Д18, Д22, Д23, Д25, Д26, Д27, Д32, Д33, Д35, Д36, Д37, Д46

Хмельницький (Тимошко) Тиміш, син Б.Хмельницького 24, 34, 49, 59, 84, 95, 98, 103, 115, 146, 150, 204, 217, 227, 230, 242, 243, 255, 256, P71, P79, P89, P117, P166, P212

Ховенський, шляхтич P167

Ходоровський, шляхтич 28

Ходоровський Ян, син попереднього 28

Ходкевич Кжиштоф P60

Ходольський, шляхтич P167

Хойнацький Анджей, шляхтич 256

Хольф Лоренц, імперський полковник 34

Хоцимірський, шляхтич, посол Речі Посполитої до Кримського ханства 227

Храповицький Ян, дорогобузький каштелян P9, P137

Хребтович, шляхтич, 197, P201

Христина, королева Швеції 206

дон Хуан Арагонський, іспанський посол 234

Худолій, запорозький козак, підняв повстання проти Б. Хмельницького P8

Хувальд (Хубальд, Губальд, Увальд) Кжиштоф, полковник на службі Речі Посполитої 138, 140, 153-а, 154, 181, 227, 228, 229, 237, 256, P66, P67, P68, P151, Д22

Ц

Цельнер, галицький каштелян P153

Цецишевський, ксьондз 181

Цешковський, шляхтич 166

Ч

Чалинський, шляхтич 212

Чамецький, шляхтич P68

Чаплинська (Чаплицька), дружина Б. Хмельницького 256, P117

Чаплинський Даніель, шляхтич 112, 227, 256, P30

Чаплич Йосиф, луцький єпископ 242

Чаплицький, шляхтич P68

Чапліц, городейський староста 181

Чарнецький Стефан, військовий суддя коронних військ 27, 115, 130, 187, 204, 227, 228, 237, P66, P185, P187

Чарнота, полковник повстанців 96

Чаровник, повстанець (можливо мається на увазі «чарівник») 218

Чарторийський, князь 60, 70, P66

Чеботарь Онофрей, оскольський купець 208

Чеботарь Степан, оскольський купець 208

Чернік, шляхтич 217

Чечель, ротмістр 120

Чешивоцький, шляхтич P68

Чимбай, улан, уланський хорунжий 217

Чимбайлович Яга, улан, рудницький хорунжий 217

Чорний Зигмунд, шляхтич, білоцерківський підстароста 204, P188

Чуйко, повстанець Д38

Чурило, ксьондз 181

Чурило, ротмістр 193, P66, P68

Ц

Цецишевський, ксьондз 112

Цибель Дмитро, полковник повстанців 96

Цигульов, отаман «короченских черкас» P41-45

Ш

Шабельтасний, полковник повстанців 218

Шалевський, шляхтич 30

Шандевський, шляхтич P103

Шарапата (Шарпата), повстанець 196, 218, P203
Шварцкопф (Шварцоф), ротмістр 217, 237, Д22
Швейковський, розражевський староста 217
Шемберк Яцек, «комісар» Речі Посполитої 14, Д26
Ширим-бей (Ширин-бей) 217, 243, P227
Шихрим-бей, мурза P32
Шиш, повстанець (можливо мається на увазі «шиш»-розбійник) 218
Шпот Пйотр, шляхтич 143
Шохов, полковник повстанців P220
Штефан Великий Сардар (можливо два останні слова є титулом), слуга молдавського господаря 153-а
Шумейко (Самійло) Прокіп, полковник ніжинський и чернігівський 70, 73, 217, 234
Шумовський, шляхтич 119

Щ

Щавинський, підляський воєводич 181, 237
Щавинський Ян, берестейський воєвода 237, 256
Щавинський (Щавінський), берестейський воєводич P68
Щеніовський, шляхтич 218
Щиголович, повстанець 110
Щитницький P178
о. Южкович 230
Юзефович, шляхтич з Брацлавського повіту (в Білорусі)...P201, P211
Юндзіл, ротмістр 227
Юрасов Іпатій, московські пристави P220
Юрица, шляхтич P68
Юрко, син Гриця, повстанець з Уманського полку 96
Юшкевич (Юскевич), шляхтич Д22

Я

Яблоновський, шляхтич 196, 197-198
Яким з Остра, повстанець 145
Яковлев Данило, P46
Якубович, полковник повстанців 234
Якубовський, шляхтич 218
Яловецький Еліаш, шляхтич P66
Ялоновець (?) Федір Андрійович, окольничий P41-45
Яндзік (можливо Ян Дзік або Янджул, Янзуль), жовнір 37, 112
Яненко (?) Павло, дипломат повстанців 106
Яницький, слуга калуського старости Замойського 163
Яніковський, шляхтич 143
Янішевський. шляхтич 143, P167
Яновський, челядник 217
Ян Казимир (Казимир), король Речі Посполитої 4, 181, 232, 240, 242, 256, 258, P9, P137, P220, Д22, Д44
Ян III Собеський, король Речі Посполитої P227
Яноровський, шляхтич P68
Януш (...), полоцький воєвода P207
Янчул (Янжул, Янзул), козак-ренегат, ротмістр 122, P103, P123
Янько, повстанець Д32
Ярема з – під Гадяча, повстанець 96
Яськів син, повстанець 114
Яскульський Маріан 11,
Яскульський, військовий стражник, дипломат 77, P153
Ясноборський Ясько, козак-ренегат 49, 92, 104, 112, 125, P127, Д34
Ястжемський, шляхтич 166
Яшинський Давид, троцький хорунжий 217

Зміст

№ 1. 1650, січня 16. – Київ. – Додаток до листа київського митрополита С. Косова до князя Я. Радзівіла	11
№ 2. 1650, січень. – Лист Олександра Сіцінського до невідомого	11
№ 3. 1650, лютого 9. – Житомир. – Лист невідомого шляхтича до невідомого зверхника	13
№ 4. 1650, січень–лютий. – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до короля Яна Казимира	14
№ 5. 1650, січень–лютий. – Лист великого візира Кримського ханства Сефер Кази-аги до короля Яна Казимира	16
№ 6. 1650, січень–лютий. – Лист великого візира Сефер Кази-аги до коронного канцлера Є. Оссолінського	18
№ 7. 1650, березень (?). – Уривок з листа невідомого до невідомого.	19
№ 8. 1650, березня 23 (13). – Стародуб. – Випис з стародубських ґродських книг	20
№ 9. 1650, між березня 20 і 1 квітня. – Лист невідомого до невідомого	21
№ 10. 1650, квітня 6. – Переворськ. – Уривок з листу шляхтича Жечицького коронному підчашому Адаму Дзержку.	22
№ 11. 1650, не пізніше квітня. – Лист невідомого шляхтича до невідомого	23
№ 12. 1650, квітня 18. – Панівці. – Лист Петра Потоцького, подільського генерала, кам'янецького старости до невідомого	24
№ 13. 1650, квітня 21. – Кам'янець-Подільський. – Лист Л. К. М'ясківського (?) до невідомого.	25
№ 14. 1650, травня 4. – Запис про прийняття привілею («фундушу») Адама Киселя на заснування Максаківського монастира	25
№ 15. 1650, травня 9. Варшава. – Уривок з листа невідомого до шляхтича	26
№ 16. 1650, весна (?). – Пункти мирного договору, відправлені Б. Хмельницьким молдавському господареві В. Лупу	26
№ 17. 1650, серпня 2. – Чигирин. – Лист Богдана Хмельницького до великого візира Османської імперії	27
№ 18. 1650, серпня 3. – Чигирин. – Лист Богдана Хмельницького до Бекташ-аги	28
№ 19. 1650, серпня 13. – Варшава. – Уривок з новини	29
№ 20. 1650, серпня 26. – Орловець. – Лист Б. Хмельницького до А. Киселя	30
№ 21. 1650, вересня 16. – М'ясківка. – Лист Богдана Хмельницького до А. Киселя	31
№ 22. 1650, жовтня 6. – Лист невідомого до львівського радного писаря	33
№ 23. 1650, жовтня 17. – Київ. – Лист київського воєводи А. Киселя до короля	34
№ 24. 1650, жовтня 22. – Львів. – Новини	37
№ 25. 1650, жовтень (?). – Лист невідомого шляхтича (Л. – К. М'ясківського?) до невідомої шляхтянки	38
№ 26. 1650, листопада 12 (2). – Чигирин. – Заповіт Івана Волевача	38

№ 27. 1650, грудня 6. – Лист невідомого до невідомого	40
№ 28. 1650, грудня 9. – Дмитрів. – Уривок з листа Ходоровського-батька до Яна Ходоровського	44
№ 29. 1650 р. – Зразок проїжджого листа (глейту), котрі видавались полковниками повстанського війська українським купцям, що їхали торгувати в Росію	45
№ 30. 1650 р. – Реєстр хоругв під командою надвірного литовського хорунжого відправлених під Гомель	45
№ 31–32. 1650, кінець грудня (?). – Лист невідомого польського шляхтича до невідомого	46
№ 33. 1651, січня 3. – Квит великого гетьмана коронного М. Потоцького на отримання 9300 злотих	47
№ 34. 1651, січня 28. – Варшава. – Лист невідомого до невідомого	48
№ 35. 1651, лютий (?), – Лист львівського підкоморія В. М'ясківського до дружини краківського каштеляна Потоцького	50
№ 36. 1651, не пізніше 20 лютого. – Лист невідомого до невідомого	51
№ 37. 1651, після 18 лютого (?). – Лист невідомого польського шляхтича до невідомого	52
№ 38. 1651, лютого 19. – Чауси. – Лист Давида Казимира Петрашевича до удови троцького воеводи Миколая Абрамовича (помер у лютому 1651 р.).	55
№ 39. 1651, лютого 20.-Красне. – Лист М. Калиновського до коронного під канцлера Є. Радзейовського	58
№ 40. 1651 лютого 21. –Варшава. – Лист невідомої польської високопоставленої особи до невідомого	60
№ 41. 1651(?), лютого 21. –Варшава. – Лист коронного підканцлера І. Радзейовського до князя Я. Радзівіла	63
№ 42. 1651, лютого 23. – Бар. – Лист офіцера Станіслава Веверського до невідомого	63
№ 43. 1651, лютого 24. – Лист перекопського бея Субхан Гази-аги до Богдана Хмельницького.	65
№ 44. 1651, лютого 25. – Гоща. – Приписка до листу А. Киселя до коронного підканцлера Є. Радзейовського	65
№ 45. 1651, лютого 26. – Кам'янець-Подільський. – Новина	66
№ 46. 1651, лютого 26. – Мозир. – Лист шляхтича Семена Павші князеві Янушу Радзівілу	66
№ 47. 1651, лютий. – Лист брацлавського воеводи С. Лянцкоронського до невідомого	69
№ 48. 1651, лютого 27. – Варшава. – Лист коронного кухмістра Анджея Мнішка до львівського підстарости	71
№ 49. 1651, лютий (?). – Уривок з табірною щоденника польного гетьмана литовського князя Я. Радзівіла	72
№ 50. 1651, березня 1 (лютого 20). – Лист чернігівського наказного полковника Петра Забіли до гомельського підстарости	75
№ 51. 1651, березня 2 (лютого 20). – Константинополь (Стамбул). – Лист константинопольського патріарха Партенія II до генерального писаря Івана Вигівського	76

№ 52. 1651, березня 3. – Гоща. – Лист А.Киселя до Б. Хмельницького	77
№ 53. 1651, березня 5 (?). – Шаргород. – Лист М. Калиновського до Б. Хмельницького	79
№ 54. 1651, до 8 березня (5 березня —?). – Присяга оборонців Стіни, які капітулювали перед коронними військами	81
№ 55. 1651, березня 8. – Мурахва. – Лист М. Калиновського до високопоставленої особи Речі Посполитої	82
№ 56. 1651, березня 9. – Мурахва. – Лист брацлавського воєводи С. Лянцкоронського до київського воєводи А. Киселя	83
№ 57. 1651, між 12 березня та 6 квітня. – Лист невідомого до київського воєводи А. Киселя	84
№ 58. 1651, після 17 березня. – Лист брацлавського воєводи Адама Киселя до невідомого	85
№ 59. 1651, березня 9. – Львів. – Лист львівського підкоморія Войцеха М'ясківського до невідомого	85
№ 60. 1651, березня 9-22. – Щоденник дій коронного війська М. Калиновського у Поділлі	87
№ 61. 1651 (?), березня 12. – Гоща. – Лист київського воєводи А. Киселя до овруцької шляхти	90
№ 62. 1651, березня 17. – Гоща. – Лист А. Киселя до коронного підканцлера Єроніма Радзейовського.	92
№ 63. 1651, березня 19. – Гоща. – Лист А. Киселя до коронних печатників	94
№ 64. 1651, березня 19. – Єзупіль. – Лист військового стражника до невідомого	95
№ 65. 1651, березня 20. – Вінниця. – Лист звенигородського старости, ротмістра Гулевича, до чернігівського стольника	96
№ 66. 1651, березня 20. – Вінниця. – Початок листу звенигородського старости, ротмістра Гулевича до цеханівського стольника	99
№ 67. 1651, березня 21. – Кам'янець-Подільський. – Лист подільського судді Лукаша-Казимира М'ясківського до брата, львівського підкоморія Войцеха М'ясківського	100
№ 68. 1651, не раніше 21 березня. – Лист надвірного литовського хорунжого до князя Януша Радзівіла, польного гетьмана литовського	100
№ 69. 1651, березень (не раніше 21-го березня). – Чернігів. – Лист чернігівського полковника М. Небаби до гомельського підстарости	101
№ 70. 1651, не раніше 21 березня. – Реляція литовського шляхтича Мисловського, посла Я. Радзівіла до Б. Хмельницького	102
№ 71. 1651, березня 21 (11). – Київ. – Лист генерального писаря Війська Запорізького Івана Виговського або Остафія Виговського до київського воєводи А. Киселя	107
№ 72. 1651, березня 22 (12). – Київ. – Лист київського митрополита С. Косова до коронного підканцлера Є. Радзейовського, котрому міститься лист Б. Хмельницького до С. Косова	107
№ 73. 1651, травня 9. – Бобруйськ. – Конфесата двох полонених козаків	109
№ 74-75. 1651, березня 23. – Лист невідомого польського шляхтича до невідомого	110
№ 76. 1651 березня 21. – Кам'янець-Подільський. – Лист подільського судді Лукаша-Казимира М'ясківського до львівського підкоморія Войцеха М'ясківського	111
№ 77. 1651, березня 26. – Єзупіль. – Лист М. Яскульського до шляхтича Руберта	112

№ 78. 1651, березня 27. – Чорнобиль (?). – Лист горностайпільського сотника М. Панкевича (Поповича) до свого брата, горностайпільського війта	112
№ 79. 1651, до 6 квітня. – Новини з Молдавії	113
№ 80. 1651, між 12 березня та 6 квітня. – Київ. – Лист невідомого до київського воєводи А. Киселя	114
№ 81. 1651, березень (?). – Лист красноставського старости до дружини свого добродія, можливо до дружини великого коронного гетьмана М. Потоцького . . .	114
№ 82. 1651, не раніше 6 квітня. – Табір коронних військ під Зіньковим. – Лист красноставського старости М. Собеського до невідомого	117
№ 83. 1651, квітня 4. – Мартинів. – Лист шляхтянки Стадницької до шляхтянки Скотницької	118
№ 84. 1651, квітня 5. – Мисайківці. – Лист брацлавського воєводи С. Лянцкоронського до київського каштеляна	119
№ 85. 1651, квітня 15. – Костянтинів. – Лист А. Киселя до жмудського старости, гетьмана польного литовського князя Януша Радзівіла	121
№ 86. 1651, квітня 10–15. – Уривок з щоденника.	124
№ 87. 1651, 14 – 16 квітня. – Уривки з табірної щоденника князя Януша Радзівіла .	125
№ 88-89. 1651, квітня 15, 22. – Гамбург. – Уривок з цюріхської газети „Neue unpartheische Zeitung und Relation“ (№17)	133
№ 90. 1651, квітня 16. – Зенюв. – Лист львівського підкоморія Войцеха М'ясківського до А. М'ясківського (?)	133
№ 91. 1651, березня або квітня 26. – Варшава. – Лист невідомого до невідомого . . .	134
№ 92. 1651, квітня 23. – Любар або Любань. – Лист королівського полковника Ясноборського до чернігівського воєводи, польного коронного гетьмана М. Калиновського	136
№ 93. 1651, квітня 23. – Лист невідомого до архієпископа (примаса (?))	140
№ 94. 1651, травня 6. – Варшава. – Новини в листі Граничного до Лаврентія райці м. Казимира	141
№ 95. 1651, до 6 травня. – Люблін. – Конфесата Демида, козака Київського полку . .	143
№ 96. 1651, не раніше 6 травня. – Конфесата полонених козаків	144
№ 97. 1651, не раніше 6 травня. – Ясси (?). – Лист молдавського господаря Василя Лупу (?) до королевича Карла – Фердинанда (?)	147
№ 98. 1651, травня 7. – Новини	148
№ 99. 1651, травня 8. – Варшава. – Новини	150
№ 100. 1651, травня 11 (?). – Ясси. – Лист Юрія Кутнарського до І. Виговського . . .	150
№ 101. 1651, травня 12. – Конфесата двох полонених повстанців з сотні Дорошенка і полку М. Небаби	151
№ 102. 1651, не раніше 12 травня. – Лист подільського земського судді Лукаша-Казимира М'ясковського (?) до брата, львівського підкоморія Войцеха М'ясковського (?)	153
№ 103. 1651, близько 14 травня. – Ясси. – Лист козацьких послів Павла Яненка та Андрія Кульки до Тимоша Хмельницького	156
№ 104. 1651, травня 16. – Конфесати двох полонених козаків	157
№ 105. 1651, травня 19 (9). – Копія листа Іоана (Яна) Грека до Богдана Хмельницького . .	158

№ 106. 1651, травня 20. – Ясси. – Лист молдавського воєводи Василя Лупу до Івана Виговського	158
№ 107. 1651, травня 20. – Ясси. – Лист Юрія Кутнарського до І. Виговського	159
№ 108. 1651, травня 21 (?). – Ясси (?). – Початок листу від молдавського господаря В. Лупу до коринфського митрополита Йосифа (Йоасафа)	160
№ 109. 1651, травня 24. – Лист невідомого до невідомого	160
№ 110. 1651, травня 24. – Бабичі. – Конфесати полонених повстанців та уривки з перехоплених листів повстанців	161
№ 111. 1651, травня 26. – Лист кс. А. Тшебицького (?) до архієпископа (примаса) ..	161
№ 112. 1651, травня 29. – Табір коронних військ. – Лист невідомого шляхтича до невідомого	163
№ 113. 1651, травня 29. – Бабичі. – Лист шляхтича Ш. Павші до невідомого	167
№ 114. 1651, травень (?). – Конфесати полонених повстанців	168
№ 115. 1651, травень (?). – Конфесати полонених козаків, сотника Переяславського полку та Богдана Себельницького	169
№ 116. 1651, весна. – Сумнівний універсал Б. Хмельницького	172
№ 117. 1651, травня 31. – Лист невідомого до королевича Карла-Фердинанда ...	172
№ 118. 1651, червня 1 (травня 22). – Табір під Зборовом. – Лист переяславського полковника П. Тетері до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці	173
№ 119. 1651, червня 4. – Лист невідомого до королевича Карла-Фердинанда ...	174
№ 120. 1651, червня 4. – Під Сокалем. – Лист невідомого до невідомого	176
№ 121. 1651, червня 5. – Квит Адама Казановського у отриманні 1000 злотих зі скарбу на козацьку хоругв	179
№ 122. 1651, червня 8. – Під Сокалем. – Лист невідомого до невідомого	180
№ 123. 1651, червня 9. – Табір коронних військ під Берестечко (?). – Лист шляхтича В. Бечинського до невідомого	182
№ 124. 1651, червня 9. – Табір коронних військ під Сокалем. – Лист велюньського стольника до невідомого	184
№ 125. 1651, червня 14. – Табір коронних військ під Сокалем. – Лист невідомого до невідомого	186
№ 126. 1651, червня 19. – Табір коронних військ. – Лист невідомого шляхтича до невідомого	188
№ 127. 1651, червня 19. – Конфесата козака Василя з Канева	189
№ 128. 1651, червня 19. – Табір коронних військ під Берестечком. – Лист невідомого шляхтича до невідомого	190
№ 129. 1651, червня 24. – Під Речицею. – Лист шляхтича С. Павші до Я. Радзівіла ..	191
№ 130. 1651, червня 26. – Табір військ Речі Посполитої за Берестечком. – Лист невідомого до невідомого	192
№ 131. 1651, червня 30. – Данішев. – Уривки з листу кричевського старости до полоцького воєводи, гетьмана польного литовського Я. Радзівіла	194
№ 132. 1651, червень. – Закінчення листу невідомого до невідомого	195
№ 133. 1651, кінець червня–липень. – Список полків, визначених королем Яном Казимиром	195
№ 134. 1651, липня 2 (?). – Конфесати Федора Некицького і полонених татар ...	196

№ 135. 1651, липня 3. – Табір коронних військ під Берестечком. – Лист Анджея М'ясківського до приятеля	200
№ 136. 1651, липень. – Початок листу польського шляхтича Куницького до невідомого . . .	201
№ 137. 1651, не раніше 5 липня. – Табір коронних військ під Берестечком. – Лист невідомого до краківського єпископа	202
№ 138. 1651, червня 26-серпня 1. – Німецькомовні замітки про Берестецьку і Лоївську битви	204
№ 139. 1651, липня 4. – Повідомлення з німецької газети	206
№ 140. 1651, липня 5. – Табір коронних військ під Берестечком. – Лист невідомого до невідомого	206
№ 141. 1651, після 6 липня. – Анонімна реляція про загибель Небаби	208
№ 142. 1651, липня 8 (червня 28). – Уривок з Білгородської митної книги	209
№ 143. 1651, перша половина липня. – Реєстр частини загиблих і поранених польських шляхтичів у битві під Берестечком	209
№ 144. 1651, липня 8. – Польський табір під Берестечком. – Лист невідомого до невідомого	212
№ 145. 1651, липня 9. – Польський табір під Берестечком. – Конфесата козака Яхима з Остра	212
№ 145-а. 1651, липня 9. – Табір коронних військ під Берестечком. – Лист шляхтича Габріеля Домарацького до невідомих.	213
№ 146. 1651, липня 10. – Табір військ Речі Посполитої під Берестечком. – Лист невідомого до невідомого	214
№ 147. 1651, липня 10. – Табір коронних військ під Берестечком. – Лист невідомого до невідомого	215
№ 148. 1651, липня 10. – Табір коронних військ під Берестечком. – Лист невідомого до невідомого	216
№ 149. 1651, липня 10 (?). – Табір військ Речі Посполитої під Берестечком. – Приписка до реляції про Берестецьку битву	217
№ 150. 1651, липня 10. – Табір коронних військ під Берестечком. – Лист невідомого до невідомого	217
№ 151. 1651, липня 11. – Табір коронних військ під Берестечком. – Лист невідомого до невідомого	220
№ 152. 1651, липня 11. – Табір коронних військ під Берестечком. – Лист невідомого до невідомого	222
№ 153. 1651, липня 14. – Лист В. Лупу до М. Потоцького	226
№ 153-а. 1651, травень–липень. – Уривок з щоденника шведського дипломата, посла до Кримського ханства, Й. Майєра	227
№ 154. 1651, друга половина червня-перша половина липня. – Реляція про Берестецьку битву	235
№ 155. 1651, липня 17. – Повідомлення німецької газети	241
№ 156. 1651, липня 17. – Табір військ Речі Посполитої. – Лист підканцлера Великого князівства Литовського до князя Я. Радзівіла (?)	241
№ 157. 1651, липня 19. – Любартов. – Лист шляхтича Стрижевського до М. Потоцького ..	242
№ 158. 1651, липня 22. – Під Ямполем. – Лист великого коронного гетьмана М. Потоцького до короля Яна Казимира	244

№ 159. 1651, липня 22. – Броди. – Лист красноставського старости Марка Собеського до матері, Теофілії Собеської	245
№ 160. 1651, липня 25. – Табір військ Великого князівства Литовського. – Лист невідомого до невідомого	246
№ 161. 1651, липня 25. – Табір військ Речі Посполитої. – Лист невідомого до невідомого (регест)	248
№ 162. 1651, липня 27. – Табір під Смарліним, у 4-х милях від Ямполя	248
№ 163. 1651, липня 25, 27 і 30. – Табір коронних військ (?). – Лист невідомого до невідомого	250
№ 164. 1651, липня 29. – Уривок з новини	251
№ 165. 1651, липня 30. – Вільно. – Новина	251
№ 166. 1651, липня 31. – Шаргород. – Лист слуги князя Вишневецького до невідомого	252
№ 167. 1651, не раніше 1 серпня. – Вільно (?). – Лист невідомого шляхтича до невідомого	252
№ 168. 1651, серпня 2. – Лист ротмістра Стрижевського до невідомого	253
№ 169. 1651, після 3 серпня. – Любень під Львовом. – Лист невідомого шляхтича до невідомого	253
№ 170. 1651, серпня 4. – Лист Мясківського до велюньського стольника	254
№ 171. 1651, серпня 5-14.-Щебрешин.-Лист невідомого до невідомого.	256
№ 172. 1651, після 5 серпня. – Лист хана Іслам-Гірея до великого візира	256
№ 173. 1651, серпня 10. – 3 табору під Махнівкою. – Лист і цидула невідомого автора (Анджея М'ясківського (?)) до невідомого адресата	257
№ 174. 1651, серпня 10 (?). – Під Києвом. – Лист литовського польного гетьмана Я. Радзівіла до М. Потоцького	258
№ 175. 1651(?), серпня 12. – Лист невідомого до невідомого	260
№ 176. 1651, після 13 серпня. – Стамбул. – Лист молдавського посла у Туреччині до невідомого	260
№ 177. 1651 серпня 14. – Ясси. – Лист невідомого до невідомого	263
№ 178. 1651, серпня 22. – 3 нотаток королівського секретаря Єроніма Піночі	264
№ 179. 1651, серпень (?). – Лист невідомого командуючого полком армії Речі Посполитої до невідомого	265
№ 180. 1651, серпня 23. – Козацький табір біля Білої Церкви. – Лист Богдана Хмельницького до А. Кисіля.	266
№ 181. 1651, квітня 12 – серпня 30. – Щоденник Берестецької битви	267
№ 182. 1651, серпня 31. – Табір коронних військ під Фастовим. – Лист невідомого до невідомого	280
№ 183-184. 1651, серпень (?). – «Супліка» жителів Києва до старших литовського війська	281
№ 185. 1651, вересня 2. – Київ. – Лист Лукаша Бялбжеського, товариша хоругви литовського стольника, до невідомого	282
№ 186. 1651, вересня 2. – Київ. – Лист шляхтича Збігнева Морштина до невідомого	282
№ 187. 1651, вересня 4–30. – Щоденник польського шляхтича про хід військової кампанії після битви під Берестечком	282

№ 188. 1651, вересня 6. – Уривок з «Табірною щоденника» князя Я. Радзівіла	293
№ 189. 1651, вересня 7. – Козацький табір біля Білої Церкви. – Лист Б. Хмельницького до А. Кисіля	294
№ 190. 1651, вересня 7. – Козацький табір біля Білої Церкви. – Лист Б. Хмельницького до А. Кисіля	295
№ 191. 1651, після 7 вересня.-Лист чернігівського полковника Стефана Подобайла (Пободайла) до литовського хорунжого Кжиштофа Зигмунта Паца (?)	296
№ 192. 1651, вересня 10. – Мозир. – Лист шляхтича Силіча до невідомого	298
№ 193. 1651, вересня 17. – Табір коронних військ. – Лист Анджея М'ясківського до велюньського стольника	298
№ 194. 1651, вересень. – Табір коронних військ. – Новина	301
№ 195. 1651, вересня 18. – Табір козацьких військ під Русинівкою. – Лист Івана Виговського до короля Яна Казимира	301
№ 196. 1651, вересня 20. – Під Речицею. – Лист шляхтича Могильницького до великого литовського гетьмана Я. Кішки	303
№ 197-198. 1651, після 24 вересня. – Лист шляхтича Могильницького до великого литовського гетьмана Я. Кішки	307
№ 199. 1651, вересня 28. – Рацепути (?). – Лист невідомого до невідомого	310
№ 200. 1651, вересень. – Табір коронних військ. – Новина	310
№ 201. 1651, жовтня 1. – Табір військ Речі Посполитої під Білою Церквою. – Лист М. Потоцького до коронного канцлера А. Лещинського	311
№ 202. 1651, до 3 жовтня. – Лист кримського хана Іслам-Гірея до Б. Хмельницького . .	314
№ 203. 1651, не пізніше 8 жовтня. – Лист М.Собеського, красноставського старости, до дружини М. Потоцького, краківського старости	314
№ 204. 1651, 8 вересня–29 вересня. – «Секретний і достовірний щоденник від й. м. пана М'ясківського галицького стольника й. м. ксьондзу канцлеру посланий про похід проти козаків з-під Берестечка до Білої Церкви»	315
№ 205. 1651, жовтня 14. – Лист М. Потоцького до короля Яна Казимира	327
№ 206. 1651, жовтня 24. – Вільно. – Лист шляхтича Міхала Геркевича до невідомого . .	328
№ 207. 1651, жовтень (?). – Лист кримського хана Іслам-Гірея до Богдана Хмельницького.	331
№ 208. 1651, жовтня 7, 30; листопада 4, 29. – Уривки з Старооскольської митної книги	331
№ 209. 1651, листопада 2. – Пустовиська. – Лист М. Потоцького до коронного канцлера	332
№ 210. 1651, листопада 24. – Олькиники (Волкиники). – Лист волкиницького старости Миколая Криштофа Халецького до князя Олександра Людвика Радзівіла, великого маршалка литовського	337
№ 211. 1651, осінь, не раніше 20 серпня. – Лист жидачівського старости до сяноцького підкоморія	338
№ 212. 1651, грудня 12. – Уривок з реляції	340
№ 213. 1651, грудня 14. – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до А. Кисіля	341
№ 214. 1651, грудня 29. – Київ. – Лист Адама Киселя до Богдана Хмельницького . .	343
№ 215. 1651, грудня 30. – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до А. Кисіля	346

№ 216. 1651. – Маргінальний запис на метрикальний книзі в с. Товстенівському (Гусятинського деканату)	348
№ 217. 1651, березня 4–28. – Уривок із табірнього щоденника польного гетьмана, литовського князя Я. Раділа	349
№ 218-219. 1651, березня 28-квітня 13. – З табірнього щоденника польного гетьмана литовського князя Я. Радзвіла	422
№ 219-220. 1649–1650 рр. – Маргінальний запис на "Кормчій" другої половини XVI ст.	439
№ 221. 1650 р. – Записи кармелітських ченців в теребовлянському кляшторі	439
№ 222. Після 1650. – Запис в рукописі «Пролога» (1632 р.) з бібліотеки єпископської капітули у Перемишлі, № LI. Е. 6	439
№ 223. 1651. – Запис на книзі «Бесіди св. Іоанна Золотоустого»	439
№ 224. 1651 р. – Суботів (?). – Вкладний запис на рукописному Євангелії суботівського жителя Гната	440
№ 225. 1651 р. (?). – Суботів (?). – Вкладний запис на рукописному Євангелії суботівського протопопа Микити Пешти	440
№ 226. 1651 р. – Маргінальний запис у книзі «Бесіди св. Іоана Златоустого»	440
№ 227. 1650-1651. – Уривки з щоденника А. С. Радзівіла	440
№ 228. 1651 р. – Уривок з автобіографії князя Богуслава Радзивіла з описом Берестецької битви	457
№ 229. 1652 (?). – Друга частина Мостиської хроніки	459
№ 230. 1633, 1650 і 1657 рр. – Власницькі записи на друкованому примірнику книги Ц. Баронія („Roczne dzieje ko ielne...“) (Krakow, 1607) Івана Куцевича-Миньківського ..	460
№ 231. 1648–1653 рр. (?). – Волинь (?). – Сатиричний памфлет «Генеалогія Богдана Хмельницького...»	460
№ 232. 1651, після 30 червня. – Друкована брошура «Пісня про битву з татарами і з козаками під Берестечком 30 червня 1651»	462
№ 233. Не раніше 1656 р. – Друга частина польського віршу “Lament...”	466
№ 234. 1651–1663 рр. – Уривок з німецької хроніки «Театр Європи»	470
№ 235. 1669, червень (?). – Миколай Калушовський. Панегірик (?) Я. Вишневецькому ..	477
№ 236. Між 1651–червнем 1669. «Елогіум...князю Яремі Вишневецькому...»	479
№ 237. Не пізніше початку 70-рр. XVII ст. – Уривок з хроніки С. Грондського	480
№ 238. Уривок з віршованої хроніки С. Твардовського “Wojna Domowa” (1681) зі звісткою про трофеї, взяті польським військом під Берестечком	492
№ 239. Уривок з віршованої хроніки С. Твардовського „Wojna Domowa” (1681) із згадкою про Батозьку битву	492
№ 240. Друга половина XVII ст. (?). – Початок літописних записів	493
№ 241. 1673 (?). – Уривок з анонімного польського літописця	493
№ 242. 1673 р. – Уривок з «Кройніки» Феодосія Софоновича	494
№ 243. Друга половина XVII ст. – Уривок з літописця Дворецьких	495
№ 244-245. 1687. – Стислий літописець козацьких війн	496
№ 246. Др. пол. XVII ст. – Маргінальні записи у книзі «Пролог» (1632 р.) церкви Терновицької св. Іллі, яка знаходилась в бібліотеці єпископської капітули у Перемишлі ..	496

№ 147-248. 1712. – Уривок з рукопису Варлаама Ясинського	497
№ 249. 1712 р. – Уривок з літописця київського митрополита Йоасафа Кроковського ..	497
№ 250. 1749 р. – Уривок з літописця Сулимівського архіву	497
№ 251-252. 1738 р. – Уривок з літописця «Хронографія достопамятных вещей» Микити Вербовського	497
№ 253. 1724 (?). – Уривок з «Короткий діаріуш історичних подій у Польщі з 1648 до 1696, а обширний з 1697 до 1724 р.»	497
№ 254. Кінець XVII ст. – Уривок з щоденника білоруського шляхтича Олександра Д. Скоробогатого	497
№ 255. Уривок з хроніки Яна Лаврентія Рудавського, в якому міститься переказ договору, укладеного між українською і кримськотатарською стороною з одного боку, і молдавською – з другого (1650 р.)	498
№ 256. 1682. – Уривок з «Віршованої хроніки»	498
№ 257. 1651, осінь-Уривок з «Віршованої хроніки»	519
№ 258. Друга половина XVIII ст. – уривок з подорожного щоденника князя С. Понятовського, генерал-лейтенанта коронних військ	520
№ 259. Перша половина XIX ст. – Фрагмент з “Хроніки міста Львова” Д. Зубрицького ..	520

Реґести

№ 1. 1650, січня 3. – Реґест листу кримського візира Сефер Казі-аґи до коронного канцлера Єжі Оссолінського	521
№ 2. 1650, січня 20. – Реґест універсалу короля Яна Казимира Богоявленському братському монастирю у Києві	521
№ 3. 1650, січня 20. – Варшава. – Універсал коронного канцлера Є. Оссолінського до міщан Богуславського староства	521
№ 4-5. 1650, лютого 17. – Реґест новини з Волині або листу невідомого польського шляхтича до невідомого	521
№ 6. 1650, лютого 24. – Реґест фрагменту інвентаря замку в Межирічі	522
№ 7. 1650, після 17 квітня. – Реґест листу А. Киселя до короля Яна Казимира	522
№ 8. 1650 січень. – Київ. – Реґест листу А. Киселя до короля Яна Казимира	522
№ 9. 5221650, січня 2 – квітня 2. – Москва. – Справа про приїзд у Москву польського гінця Лукаша Бялбжеського із скаргою	522
№ 10. 1650, лютий. – Переклад листа воеводича Михайла Петрашка до царя Олексія	523
№ 11. 1650, березня 8. – Кам’янець-Подільський. – Реґест листу подільського судді Лукаша-Казимира М’ясківського до невідомого	523
№ 12. 1650, березня 5. – Люблін. – Пункти від конфедератів.	524
№ 13. 1650, березня 13. – Кам’янець-Подільський. – Реґест новини і листу львів- ського підкоморія М’ясківського до сина Анджея	524
№ 14. 1650, березня 27 – квітня 10. – Москва. – Справа про приїзд з Криму на Валуйки перекладача Микити Осипова, перебування його і повернення до Москви	524
№ 15. 1650, березня 31. – Кобрин. – Реґест листу подільського судді Л. К. М’яс- ківського до невідомого	525

№ 16. 1650, березня 31. – Кобрин. – Регест листу переславського підстоля київського войського Божецького до невідомого	525
№ 17. 1650, до квітня 1. – Регест листу невідомого польського шляхтича до невідомого . . .	525
№ 18. 1650, квітня 21. – Кам'янець-Подільський. – Регест новини.	526
№ 19. 1650, квітня 22. – Регест листу Яна Петра Опалінського до брата, великого маршалка Лукаша Опалінського	526
№ 20. 1650, квітня 25. – Насташка. – Регест розписки Зеленського за отримання зерна від шляхтича Троцького	526
№ 21. 1650, квітня 29. – Кам'янець-Подільський. – Регест новини	527
№ 22. 1650, кінець квітня. – Регест листу А. Киселя до короля Яна Казимира	527
№ 23. 1650, кінець квітня. – Регест листу О.Конецпольського до короля Яна Казимира . .	527
№ 24. 1650, травня 2. – Варшава. – Регест листу Яна Петра Опалінського до брата, великого маршалка Лукаша Опалінського	528
№ 25. 1650, травня 6. – Москва. – Справа про приїзд у Москву Галицького повіту Спаського монастиря соборного старця Марка для «испрошення милостыни» . .	528
№ 26. 1650, травня 6. – Кам'янець-Подільський. – Регест листу Войцеха Бечинського до львівського підкоморія	528
№ 27. 1650, травня 6. – Варшава. – Регест листу «конфідента» до «одного з сенаторів» . .	528
№ 28. 1650, травень. – Бахчисарай. – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до короля Яна-Казимира (регест)	529
№ 29. 1650, травня 9. – Варшава. – Регест новини	529
№ 30. Після 1650, травня 13. – Відповідь короля Яна Казимира на супліку інструкції Війська Запорізького, дану у Варшаві 13 травня 1650	529
№ 31. 1650, травня 15. – Регест листу саноцького підчашого А. М'ясківського до невідомого	530
№ 32. 1649, травня 16. – Крим. – Регест листу полоненого до невідомої духовної особи у Кам'янці-Подільському	530
№ 33. 1650, травня 24. – Бахчисарай. – Регест листу кримського хана Іслам-Гірея III до Богдана Хмельницького	530
№ 34. 1650, червня 4. – Варшава. – Регест листу Яна Петра Опалінського до брата, великого маршалка коронного Лукаша Опалінського	531
№ 35. 1650, червня 14. – Прага (у Варшаві). – Регест листу Яна Петра Опалінського до брата, великого маршалка Лукаша Опалінського	531
№ 36. 1650, червня 17. – 3 сумаріушу справ, розглянутих на трибуналі Волинського воеводства	531
№ 37. 1650 (?), липня 10. – Універсал-привілей короля Речі Посполитої Яна Казимира Чернігову	531
№ 38–39. 1650, серпня 29. – Уривок з мови Якуба Закшевського на комісії пасербецькій до пана Анджея Старковецького	531
№ 40. 1650, вересня 1. Регест листу шляхтича Міхала Леона Геркевича до князя Януша Радзівіла, польного гетьмана литовського	531
№ 41-45. 1650, вересня 9 – грудня 18. – Москва. – «Статейний список» окольничого князя Федора Хилкова дяка Івана Никифорова, які були «на Волуйке для размены»	532

№ 46. 1650, вересня 15. – Москва. – Справа про повернення з Криму і приїзд на Валуйки, а звіди – у Москву станичника Данила Потапова з сотниками, відправлених з Криму російськими послами	532
№ 47. 1650, вересня 16. – Клецьк (?). – Реґест листу уніатського митрополита Антонія Селяви до литовського підканцлера	533
№ 48. 1650, вересня 17. – Клецьк (?). – Реґест листу уніатського митрополита Антонія Селяви до литовського підканцлера	534
№ 48-а. 1650, вересня 18. – Реґест листа А.Киселя до житомирського старости . . .	534
№ 49. 1650, вересня 20.-Більськ. – Реґест листу уніатського митрополита Антонія Селяви до литовського підканцлера.	534
№ 50. 1650, жовтня 2. – Варшава. – Реґест листу краківського єпископа Яна Гембицького до литовського підканцлера	534
№ 51. 1650, жовтня 3. – Варшава. – Реґест листу краківського єпископа Яна Гембицького до литовського підканцлера	534
№ 52. 1650, жовтня 26. – Гоща (?). – Реґест листу А. Киселя до невідомого	534
№ 52-а. 1650, жовтня 27. – Мозир. – Лист невідомого шляхтича до невідомого	535
№ 53. 1650, жовтень (?). – Реґестр листу короля Яна Казимира до кримського хана Іслам-Ґірея переданого через посла Мустафу-агу	535
№ 54. 1650, листопада 13. – Реґест листу кримського хана Іслам-Ґірея III до короля Речі Посполитої Яна Казимира	535
№ 55. 1650, листопада 16. – Варшава. – Реґест листу короля Яна Казимира до невідомого	536
№ 56. 1650. – Реґест листу кримського візира Сефер Кази-аґи до коронного канцлера Єжі Оссолінського	536
№ 57. 1650, листопада 11. – Реґест листу кримського хана Іслам-Ґірея III до короля Яна Казимира	536
№ 58. 1650, листопада 28 – грудня 4. – Москва. – Повернення з Криму і приїзд у Москву «толмача» Карамішева з відписками російських послів	537
№ 59. 1650, грудня 5. – Білгородка під Києвом. – Реґест листу А. Киселя до короля Яна Казимира	537
№ 60. 1650, грудня 22. – Універсал віленського воєводи Кжиштофа Ходкевича . . .	537
№ 61. 1650, грудня 25. – Реґест листу львівського підкоморія В. М'ясківського до шляхтича Грабенки	537
№ 62. 1650, грудня 28. – Реґест листу Л. М'ясківського до А. Конєцпольського . . .	537
№ 63. 1650, грудня 28. – Універсал короля Яна Казимира	538
№ 64. 1650. – Реґест листу А. Киселя до литовського підканцлера Сапіґи	538
№ 65. 1650, вересень – 1652, квітень. – Справа про приїзд у Москву присланих від Війська Донського отаманів Андрія Євсев'єва і Демка Петрова з іншими	538
№ 66. 1650, на сеймі. – Реґест компуту ухваленого на двотижневому сеймі у Варшаві. (22.11.1649 – 12.01. 650 або 5–24.12.1650.	538
№ 67. 1650. – Реґест компуту війська, ухваленого на сеймі 1650 р. (22.11.1649 – 12.01.1650 або 5–24.12.1650	541
№ 68. 1650. – Реґест компуту війська, переписаного як у таборі під Кам'янцем-Подільським, так і мобілізованого згідно рішення сейму (22.11.1649 – 12.01.1650 або 5–24.12.1650)	542

№ 69. 1650. – Мова київського воєводи А. Киселя до Богдана Хмельницького . . .	544
№ 70. 1650. – Регест новини	544
№ 71. 1650, вересень – 1652, квітень. – Справа про приїзд від Війська Донського отамана Андрія Євсев'єва і Йосипа Петрова з перекладачем	544
№ 72. 1650–1651рр. – Виписки з грамот кримського уряду до короля Речі Посполитої Яна Казимира та коронного гетьмана М. Потоцького	546
№ 73/I. 1650, жовтень. – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до короля Речі Посполитої Яна Казимира	546
№ 73/II. 1650, жовтень. – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до коронного канцлера	547
№ 73/III. 1650, жовтень. – Лист візира Сефер-Кази – аги до коронного канцлера Єжі Оссолінського	547
№ 73/IV. 1650, листопад. – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до короля Яна Казимира	547
№ 73/V. 1650, листопад (?). – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до великого коронного гетьмана М. Потоцького	547
№ 73/VI. 1651, січня 3. – Лист візира Сефер Кази-аги до коронного канцлера Єжі Оссолінського	548
№ 73/VII. 1651, січня 13. – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до короля Речі Посполитої Яна Казимира	548
№ 73/VIII. 1651, січень (?). – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до коронного канцлера	548
№ 73/IX. 1651. – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до короля Речі Посполитої Яна Казимира	548
№ 73/X. 1651. – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до коронного канцлера Єжі Оссолінського	548
№ 73/XI. 1651. – Лист візира Сефер Кази-аги до коронного канцлера Єжі Оссолінського	548
№ 73/XII. 1651. – Лист нурадін-солтана до короля Яна Казимира	549
№ 73/XIV. 1651. – Лист калги-солтана до короля Речі Посполитої Яна Казимира	549
№ 73/XV. 1651. – Лист візира Сефер Кази-аги до короля Речі Посполитої Яна Казимира	549
№ 73/XVI-XVII. 1651. – Лист візира Сефер Кази-аги до коронного канцлера Єжі Оссолінського	549
№ 73/XVIII. 1651. – Лист візира Сефер Кази-аги до коронного канцлера Єжі Оссолінського	549
№ 73/XIX. 1651. – Лист-відповідь короля Речі Посполитої Яна Казимира до кримського хана Іслам-Гірея III	550
№ 73/XX. 1651. – Лист коронного канцлера Речі Посполитої Єжі Оссолінського до візира Сефер Кази-аги	550
№ 73/XXI. 1651. – Лист візира Сефер Кази-аги до короля Речі Посполитої Яна Казимира	550
№ 73/XXII. 1651. – Лист візира Сефер Кази-аги до короля Речі Посполитої Яна Казимира	550
№ 73/XXIII. 1651. – Лист візира Сефер Кази-аги до короля Речі Посполитої Яна Казимира	550

№ 73/XXIV. 1651. – Лист візира Сефер Казі-агі до короля Речі Посполитої Яна Казимира	550
№ 73/XXV. 1651. – Лист нурадин-солтана до короля Яна Казимира	551
№ 74. 1651, січня 3. – Реґест листу кримського хана Іслам-Ґірея III до коронного канцлера Єжі Оссолінського	551
№ 75. 1651, січня 13. – Реґест листу хана Іслам-Ґірея III до коронного канцлера Єжі Оссолінського	551
№ 76. 1651, січня 13. – Реґест листу ханського візира Сефер Казі-агі до короля Яна Казимира	551
№ 77. 1651. – Реґест листу кримського візира Сефер Казі-ага до коронного канцлера Єжі Оссолінського(?)	551
№ 78. 1651, січня 19. – Могилев. – Лист шляхтича Вільгельма Стеткевича до полоцького воеводи, великого гетьмана литовського Януша Кишки	552
№ 79. 1651, січня 23. – Гоща. – Реґест листу А. Киселя до коронного стражника Олександра Замойського	552
№ 80-81. 1651, лютого 7. – Варшава (?). – Реґест листу коронного канцлера А. Лещинського до А. Киселя	552
№ 82. 1651, лютого 19. – Реґест листу Анджея (...) * до коронного хорунжого Олександра Конецпольського	552
№ 83. 1651, лютого 23. – Реґест листу А. Киселя до коронного підканцлера	553
№ 84. 1651, лютого 24. – Лист перекопського бея Субхан Газі до Б. Хмельницького ...	553
№ 85 1651, березня 3. – Гуща. – Реґест листу А. Киселя до польного гетьмана коронного М. Калиновського	553
№ 86. 1651, березня 4. – Реґест інструкції князя Домініка Острозького-Заславського ревізорам його волості	553
№ 87. 1651, березня 5. – Табір коронних військ під Стіною. – Реґест листу М. Калиновського, польного гетьмана коронного, до коронного підканцлера	553
№ 88. 1651, не раніше березня. – Реґест листу невідомого шляхтича до невідомого ..	554
№ 89. 1651, березня 5. – Справа вихідця з Криму Токтарки.	554
№ 90. 1651, березня 7. – Шаргород. – Реґест листу польного коронного гетьмана М. Калиновського до великого коронного гетьмана М. Потоцького	554
№ 91. 1651, після 20 березня. – Реґест листу невідомого шляхтича до невідомого ..	555
№ 92. 1651, березня 21 (?). – Львів. – Лист короля Яна Казимира до князя Я. Вишневецького	555
№ 93-94. 1651, березня 26. – Єзупіль. – Реґест листу Яскульського до Куберта ...	555
№ 95. 1651, весна. – Реґест листу С. Лянцкоронського до А. Киселя	555
№ 96. 1651, квітня 1 – 1652 р. – Реґест рахунків грошей, взятих за цілий рок оренди Степанської волості	556
№ 97. 1651, квітня 5. – Реґест листу кримського хана Іслам-Ґірея III до короля Речі Посполитої Яна Казимира	556
№ 98. 1651, квітня 5. – Реґест листу ханського візира (Сефер Казі-агі?) до коронного канцлера	556
№ 99. 1651, квітня 5. – Москва. – «Розспросні речі» станичників Ногаєва і С. Птицина, які повернулися з Криму і «статейний список» І.Єлякова та Т. Кузьміна (реґест) ...	557

№ 100. 1651, квітня 23.— Яшуни.— Реґест листу князя Януша Радзівіла до полоцького воеводи	557
№ 101. 1651, квітня 29.— Мінськ.— Реґест листу князя Януша Радзівіла до невідомої особи . .	558
№ 102. 1651, травня 8.— Люблін.— Реґест лист шляхтича Реміґіана П'ясецького до королевича Карла-Фердинанда	558
№ 103. 1651, травня 16. – Табір коронних військ під Ховбрнем (?) у милі від Сокаля.— Реґест листу А. М'ясківського до Карла-Фердинанда	558
№ 104. 1651, травня 19. – Табір коронних військ під Сокалем. – Реґест листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда	558
№ 105. 1651, травня 20. – «Розпросні речі» в Посольському приказі перекладача Киприяшка	559
№ 106. 1651, травня 20.— Реґест листу Адама Зебржидовського до галицького судді . .	559
№ 107. 1651, травня 20.— Реґест «листу з Молдавії».	559
№ 108. 1651, травня 21. – Реґест листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда	560
№ 109. 1651, травня 22. – Табір коронних військ під Сокалем. – Реґест листу А.М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда	560
№ 110. 1651, травня 24. – Реґест листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда	560
№ 111. 1651, травня 26. – Мінськ. – Лист смоленського воеводи Єжі Глебовича до короля Яна Казимира	560
№ 112. 1651, травня 29. – Вітебськ (?). – Реґест листу вітебської шляхти до полоцького воеводи, великого гетьмана литовського, Я. Кишки	561
№ 113. 1651, травня 29. – Мстислав. – Реґест інструкції земських, ґродських урядників і всього рицарства Мстиславського воеводства пану Петру Полупенті, судді ґродському мстиславському, послу до гетьмана ВКЛ	561
№ 114. 1651, травня 31. – Табір коронних військ під Сокалем. – Реґест листу А.М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда	561
№ 115. 1651, травня 31. – Табір коронних військ під Сокалем. – Реґест листу Рупневського до королевича Карла-Фердинанда	561
№ 116. 1651, травень (?). – Ясси (?). – Реґест листу молдавського господаря Василя Лупу до силістрійського паші	562
№ 117. 1651, червня 2. – Табір коронних військ під Сокалем (?). – Реґест листу невідомого до невідомого	562
№ 118. 1651, не раніше червня 2. – Табір коронних військ. – Реґест листу невідомого до невідомого	562
№ 119. 1651, червня 3. – Вітебськ (?). – Реґест випису з книг ґродських вітебських . . .	563
№ 120. 1651, червня 4. – Табір коронних військ під Сокалем (?). – Реґест листу невідомого до невідомого	563
№ 121. 1651, червня 5. – Табір коронних військ під Сокалем. – Реґест листу невідомого до невідомого	564
№ 122. 1651, червня 5. – Табір коронних військ під Сокалем. – Реґест листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда	564
№ 123. 1651, червня 5 (?). – Табір коронних військ під Сокалем. – Реґест листу невідомого до невідомого	565

№ 124. 1651, червня 8. – Табір коронних військ під Сокалем. – Реґест листу литовського підканцлера Сапіги до гродненського старости	565
№ 125. 1651, червня 9. – Лист Ельжбети Абрахамовичової з Туліна, удови по О. Дроговському, сину троцького воеводи Миколая Дроговського, до великого гетьмана литовського, полоцького воеводи Яна Кишки	565
№ 126. 1651, червня 10. – У полі між Берестечком і Стремільцем. – Реґест листу О. Конєцпольського до М. Потоцького	565
№ 127. 1651, червня 11. – Табір коронних військ під Берестечком. – Реґест листу О. Конєцпольського до М. Потоцького	566
№ 128. 1651, червня 11. – Табір коронних військ під Берестечком. – Реґест листу полковника, який прибув з під хоругви Чарнецького, до брата, сандомирського хорунжого	566
№ 129. 1651, червня 12. – Реґест листу Рупневського до королевича Карла-Фердинанда	567
№ 130. 1651, червня 12. – Табір коронних військ під Сокалем. – Реґест листу невідомого до невідомого	567
№ 131. 1651, червня 16. – Табір коронних військ(?). – Універсал короля Яна Казимира до львівських обивателів і «посполитій русі»	567
№ 132. 1651, червня 19. – Табір коронних військ під Вигнанкою (?), що в милі від Берестечка. – Реґест листу невідомого до невідомого	568
№ 133. 1651, червня 21. – Реґест листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда	568
№ 134. 1651, червня 24. – Бабичі. – Реґест листу Шимона Павші до князя Януша Радзівіла	568
№ 135. 1651, червня 24. – Мозир. – Лист шляхтича Олександра Ловенецького до великого гетьмана литовського Яна Кишки	568
№ 136. 1651, червень – липень. – Москва. – Справа про відправку в Україну піддячого Григорія Богданова з назаретським митрополитом Гавриїлом і з відповіддю на лист Б. Хмельницького	569
№ 137. 1651, червня 25 (15). – Москва. – Відправлення з Москви і статейний список царського гінця Василя Старого	569
№ 138. 1651, червня 29. – Табір військ ВКЛ біля Речиці. – Лист шляхтича Марціна Казимира Сеницького до С. Мирського, стражника ВКЛ	570
№ 139. 1651, червня 29. – Реґест листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда (?)	570
№ 140-151. 1651, липня 2(?). – Табір коронних військ під Берестечком. – Реґест реляції про Берестецьку битву	571
№ 152. 1651, червень. – Реґест листу Я. Радзівіла до полоцького воеводи	572
№ 153. 1651, липня 3 (?). – Реґест «щоденника війни з татарами й козаками»	572
№ 154. 1651, липня 2. – «3 поля під Берестечком». – Реґест листу невідомого шляхтича до невідомого	574
№ 155. 1651, липня 1. – Табір коронних військ під Берестечком. – Реґест листу невідомого до краківського біскупа Гембіцького	575
№ 156. 1651, липня 1. – Польський табір коронних військ під Берестечком. – Реґест листу ксьондза-єзуїта Карвата до невідомого	575
№ 157. 1651, липня 2. – Лист П. П'ясецького до невідомого	575

№ 158. 1651, липня 6. – Табір коронних військ під Берестечком. – Реєст листу шляхтича Рожевського до невідомого	576
№ 159. 1651, липня 6. – Табір коронних військ під Берестечком (?). – Реєст листу невідомого до невідомого	576
№ 160. 1651, липня 6. – Табір коронних військ під Берестечко. – Реєст листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда	577
№ 161. 1651, липня 9. – Реєст листу шляхтича Бжостовського до невідомої особи ..	577
№ 162. 1651, липня 10, пополудні. – Табір коронних військ під Берестечком. – Реєст цидули шляхтича до невідомого	578
№ 163. 1651, липня 10. – Табір коронних військ. – Реєст листу Р. П'ясецького до королевича Карла-Фердинанда	578
№ 1641651, липня 10. – Лист невідомого до невідомого	579
№ 165. 1651, липня 10. – Табір коронних військ під Берестечком. – Реєст листа польського шляхтича Бжостовського (?) до невідомого	579
№ 166. 1651, не раніше липня 10. – Табір коронних військ під Берестечком. – Лист-реляція невідомого польського шляхтича	580
№ 167. 1651, липня 10. – Табір коронних військ під Берестечком. – Реєстр вбитих і поранених шляхтичів	581
№ 168. 1651, липня 11. – Вітебськ. – Лист вітебської шляхти до полоцького воєводи Януша Кишки	582
№ 169. 1651, липня 12. – Табір коронних військ під Берестечком. – Лист невідомого до невідомого	582
№ 170. 1651, липня 12. – Табір коронних військ під Берестечком. – Реєст листа польського шляхтича Кшицького до невідомого	582
№ 171. 1651, липня 13. – Дубно. – Лист М. Потоцького, краківського воєводи, до князя Яреми Вишневецького	583
№ 172. 1651, липня 13. – Реєст листу Я. Радзівіла до полоцького воєводи	583
№ 173. 1651, липня 14. – Табір військ над р. Іквою. – Реєст листу литовського підкацлера до князя	583
№ 174. 1651, липня 15. – Богушев. – Лист шляхтича Єжі Горського-Друцького до великого литовського гетьмана Януша Кишки.	584
№ 175. 1651, липня 16. – Табір коронних військ під Крем'янцем. – Універсал Яна Казимира до львівських обивателів	584
№ 176. 1651, липня 17. – Табір на р. Паві (?). – Реєст листу шляхтича Бжостовського до невідомого	584
№ 177. 1651, липня 18. – Берестечко. – Реєст листу коронного хорунжого Олександра Конєцпольського до М. Потоцького	585
№ 178. 1651, липня 22. – Язловець. – Реєст листу Лукаша М'ясківського до коронного хорунжого Олександра Конєцпольського	585
№ 179. 1651, липня 23. – Ясси. – Реєст листу молдавського дипломата Юрія Кутнарського до подільського судді Лукаша-Казимира М'ясківського	585
№ 180. 1651, липня 24. – Київ, Софійський монастир. – Реєст листу Сильвестра Косова, київського митрополита, Йосифа Тризни, печерського архімандрита, вїта, бурмистрів, райців м. Києва	586
№ 181-182. 1651, липня 25. – З-під Речиці. – Реєст листу ротмістра Давида Тарасовського до Януша Кишки, великого гетьмана литовського	586

№ 183. 1651, липня 26. – Під Сморгонками. – Реґест листу М. Потоцького, гетьмана великого коронного до коронного канцлера	586
№ 184. 1651, липня 26. – Львів. – Реґест листу невідомого до невідомого	587
№ 185. 1651, липня 26. – Табір коронних військ під Берестечком. – Реґест листу невідомого до невідомого	587
№ 186. 1651, липня 27. (?). – Лист шляхтича Яна Оборського до Я. Кишки	587
№ 187. 1651, липня 28. – З-під Заслава. – «Коронні авізи від 28 липня від князя Вишневецького до коронного канцлера»	588
№ 188. 1651, липня 28. – Варшава. – Реґест листу Адама Войно до коронного хорунжого Олександра Конецпольського	588
№ 189. 1651, липня (?) 29. – Ясси. – Реґест листу М. Зацвіліховського	589
№ 190. 1651, липня 30. – Табір коронних військ під Сольчинцями. – Реґест листу А. М'ясківського до королевича Карла-Фердинанда	589
№ 191. 1651, липень. – Лист М'ясківського до невідомого	589
№ 192. 1651, липень чи серпень 12 або 17(?). – Реґест листу Вінцента Корвіна Гонсевського, стольника ВКЛ, до невідомого	589
№ 193. 1651, серпень (?). – Реґест анонімних нотаток, очевидно з листів невідомого до королевича Карла-Фердинанда	590
№ 194. 651, серпня 3. – Відзеч. – Лист брацлавського хорунжого Криштофа Мирського до великого гетьмана литовського Януша Кишки	590
№ 195. 1651, серпня 6. – Ясси. – Реґест листу Крупицького до невідомого	590
№ 196. 1651, серпня 10. – Під Києвом. – Лист литовського гетьмана Радзівіла до Потоцького	590
№ 197. 1651, серпня 21. – Паволоч. – Реґест листу Олександра Калушовського до невідомого	591
№ 198. 1651, серпень (?). – Москва. – Статейний список гінця в Річ Посполиту піддячого Василя Старого	591
№ 199. 1651(?), серпня 28. – Реґест листу невідомого до невідомого	592
№ 200. 1651, серпня 29. – Могилів. – Лист шляхтича Вільгельма Стеткевича до полоцького воеводи	592
№ 201. 1651, вересня 2. – Речиця. – Лист шляхтича Павла Яблоновського до Януша Кишки, великого гетьмана литовського	592
№ 202. 1651, вересень. – Реґест листу силістрійського паші до М. Потоцького . . .	593
№ 203. 651, вересня 10. – Табір литовських військ під Речицею. – Лист ротмістра Полоцького воеводства Могильницького до Януша Кишки, великого гетьмана литовського . .	593
№ 204. 1651, вересня 24. – Табір під Речицею. – Реґест листу шляхтича Яна Хребтовича до Януша Кишки, великого гетьмана литовського	594
№ 205. 1651, вересня 25. – Речиця. – Лист ротмістра Полоцького воеводства Могильницького до Януша Кишки	595
№ 206. 1651, вересня 30. – Варшава. – Реґест новини	596
№ 207. 1651, не раніше вересня. – Полоцьк. – Випис з книг ґродських Полоцького воеводства	596
№ 208. 1651, жовтня 1. – Табір коронних військ під Білою Церквою. – Лист коронного великого гетьмана М. Потоцького до коронного канцлера	596

№ 209. 1651, жовтня 1. – Біла Церква. – Реєст листу Л. Ерберія до друга	598
№ 210. 1651, жовтня 3. – Реєст листу кримського хана Іслам-Гірея до гетьмана Б. Хмельницького	598
№ 211. 1651, жовтня 9. – Лоїв. – Лист Олександра Яблоновського до гетьмана великого литовського Яна Кишки, великого гетьмана литовського	598
№ 212. 1651, жовтня 14. – З-під Білополя. – Лист М'ясківського, поручника хоругви покійного люблінського старости	599
№ 213. 1651, жовтня 21. – Ясси. – Реєст листу молдавського господаря Василя Лупу до коронного хорунжого Олександра Конєцпольського	600
№ 214. 1651, вересня 24. – Вільно. – Реєст листу шляхтича Міхала Леона Геркевича до князя Януша Радзівіла	600
№ 215. 1651, жовтня 28. – Глубічи (?). – Реєст листу Вацлава Чековського (?) до коронного хорунжого Олександра Конєцпольського	601
№ 216. 651, жовтня 28. – Лист невідомого польського шляхтича до королівського секретаря Є. Піночі	601
№ 217. 1651, жовтень. – Реєст листу князя Януша Радзівіла до полоцького воєводи	601
№ 218. 651, листопада 1. – Реєст листу Яна Замойського до рівненського державці	601
№ 219. 1651, листопада 2. – Реєст листу великого гетьмана коронного М. Потоцького до коронного канцлера А. Лещинського	602
№ 220. 1651, листопада 2 – грудня 27. – Реєст «справи по листу Яна Казимира про взяття запорізькими військами, які прийшли з боку Брянська, Рославля»	602
№ 221. 1651, листопада 11. – Реєст листу кримського хана Іслам-Гірея III до короля Яна Казимира	603
№ 222. 1651, грудня 15. – Облята інструкції на сейм шляхти Київського воєводства	603
№ 223. 1651, не пізніше 25 грудня. – 3 пунктів королівської інструкції на сеймик, припадаючий на 25 грудня	603
№ 224. 1651 р. – Лист толмача Порти Зюлфукара – ефенді до боярина Іллі Даниловича Милославського.	604
№ 225. Кінець 1651р. (?) – Реєст листу А. Киселя до М. Потоцького	604
№ 226. 1651 або перша половина 1652 р. – Лист польного гетьмана коронного М.Калиновського до короля, відданий холмським мечником Бенедиктом Уейським	604
№ 227. 1785 (?) – Уривок з літературного твору руського воєводи Яблоновського «Розмови померлих поляків і чужеземців...»	604

Додатки I

№ 1. 1647 (?). – Реєстр кривд підданих міщан князя Замойського	606
№ 2. 1648, квітня 3. – Бар. – Лист подільського судді Лукаша М'ясківського до коронного канцлера Єжі Оссолінського	607
№ 3. 1648, травня 26. – Уривок з листу коронного підчашого Миколая Остророга до коронного канцлера Єжі Оссолінського	607
№ 4. 1648, червень. – Уривок з листа невідомого до невідомого	608
№ 5. 1648, перша половина липня. – Уривок з листа невідомого до невідомого	608
№ 6. 1648, липня 30 (?). – Уривок листу примаса М. Лубенського до молдавського господаря Василя Лупу	608
№ 7. 1648, серпня 4. – Варшава (?). – Уривок з новини	608

№ 8. 1648, жовтня 28. – Замостя. – Уривок з листа шляхтича Корнеля (Шорнеля) до невідомого у Варшаві	609
№ 9. 1648, грудня 19. – Уривок з листа коронного підчашого Миколая Остророга до невідомого	609
№ 10. 1648. – Львів (?). – Маргінальний запис на рукописному Євангелії, списаному священиком Андрієм, уродженцем Ярослава	609
№ 11. 1648, серпня 18. – Уривок з листа теребовлянського підстарости до львівського підкоморія В. М'ясківського	610
№ 12. 1649, лютий. – Фрагмент щоденника львівського підкоморія Войцеха М'ясківського, члена дипломатичної місії на Україну	610
№ 13. 649, лютого 27 (березня 6). Переяслав. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону козакам чинити будь-які кривди у Литовському князівстві	611
№ 14. 1649, травень (?).-Лист Б. Хмельницького до А. Киселя	612
№ 15. 1649, біля 20-х чисел серпня. – Український табір під Збаражем. – Уривок з польського щоденника облоги Збаражу	613
№ 16. 649, жовтень. – Лист невідомого до невідомого	613
№ 17. 1649, кінець листопада – початок грудня. – Уривок з листа невідомого до невідомого	613
№ 18. 1649.1 – Уривок з реєстру про повстання селян і міщан Калуського староства восени 1648 р.	614
№ 19. 1649 (або 1650), квітня 21. – Кам'янець-Подільський. – Лист подільського судді Лукаша М'ясківського до невідомого	614
№ 20. Коховський В. Вірш “Корсунська поразка”	615
№ 21. 649. – Німецький «летючий листок». «Справжній та істинний опис вогняної комети, яку 29 грудня, напередодні опівночі із здивуванням побачили в небі над Варшавою багато значних людей. Значення комети відомо лише Богу	616
№ 22. 1649. – Уривки з німецької хроніки “Театр Європи”. Князь Радзівіл робить добрі успіхи ..	617
№ 23. 1649, після 18 серпня. – Літописна замітка	627
№ 24. Фрагмент з “Хроніки міста Львова” Д. Зубрицького	627
№ 25. 1648, травня 4. – Черкаси. – Реґест листу невідомого до невідомого	628
№ 26. 1648, травня 6. – Черкаси. – Реґест листу невідомого до невідомого	628
№ 27. 1648, травня 6. – Реґест листу галицького хорунжого Яна Улінського до невідомого	628
№ 28. 1648, травня 9. – Черкаси. – Реґест листу невідомого до невідомого	629
№ 29. 648, червень (?). – Реґест листу гнезненського архієпископа М. Лубенського до київського воеводи Януша Тишкевича	629
№ 30. 1648, серпня 28. – Ясси. – Реґест листу молдавського господаря В. Лупу до Яна Казимира	629
№ 31. 1648, жовтень (день св. Михаїла). – Львів. – Реґест листу невідомого до приятеля, в якому міститься опис Пилявецької битви	629
№ 32. 1648, листопада 4. – Табір коронних військ. – Реґест конфесат полонених козаків і татарина	630
№ 33. 1648 (?), листопада 22. – Микулинці. – Реґест листу невідомого до коронного канцлера	631

№ 34. 1648, грудень (?). – Реґест супліки козаків-ренегатів, поданої на сейм («в посольській ізбі»)	631
№ 35. 1649, квітня 20. – Меджибіж. – Реґест листу шляхтича Незабитовського до кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського	632
№ 36. 649, квітня 28. – Меджибіж. – Реґест листу шляхтича Незабитовського до кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського	632
№ 37. 1649, квітня 30. – Ясси. – Реґест листу хотинського пиркалаба до кам'янецького каштеляна.	633
№ 38. 1649, травня 3. – Меджибіж. – Реґест листу шляхтича Олександра Людвіка Незабитовського до кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського	633
№ 39. 1649, травня 28. – Варшава. – Реґест листу невідомого («одного конфідента») до одного сенатора Речі Посполитої	633
№ 40. 1649, травня 29. – Реґест листу князя Владислава Домініка Острозького-Заславського до ревізорів волостей, які йому належали.	634
№ 41. 1649, травень (?). – Реґест листу М. Потоцького до якогось підсудка	634
№ 42. 1649, липня 2. – Дубно. – Реґест листу невідомого до князя Домініка Острозького-Заславського	634
№ 43. 1649, серпня 10. – Реґест листу кримського хана Іслам-Ґірея до Яна Казимира	634
№ 44. 1649, серпня 15. – Реґест чернеток і листів Яна Казимира і Іслам-Ґірея	634
№ 45. 1649. – Реґест листу кримського хана Іслам-Ґірея III до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці	635
№ 46. 1649, березня 11. – Реґест листу писаря Великого князя литовського Казимира Леона Сапіги до маршалка ВКЛ.	635
№ 47. 1649, лютого 13. – Касик (?). – Реґест листу шляхтича Нестора Ясинського до князя Міхала Кароля Радзівіла, крайчого ВКЛ	635

Додатки II

№ 1 (додаток до № 87). 1651, квітня 15. – Пропущені фрагменти перекладу із табірнього щоденника князя Януша Радзівіла.	636
№ 2 (додаток до № 87). 1651, квітня 16. – Пропущені фрагменти перекладу із табірнього щоденника князя Януша Радзівіла.	637
№ 3 (додаток до № 180). 1651, не раніше 20 серпня. – Лист невідомого до невідомого	639
№ 4 (додаток до № 232). 1651, після 30 червня. – Друкована брошура «Пісня про битву з татарами ми і козаками під Берестечком 30 червня 1651»	640
№ 5 (додаток до № 233). Не раніше 1656 р. – Друга частина польського віршу "Lament..."	645

Скорочений коментар:

№ 181	648
№ 204	649
№ 234	650
№ 237	652
Іменний покажчик	653
Географічний покажчик	673

**Джерела з історії
Національно-визвольної війни
українського народу
1650–1651 рр.**

Т.2
(1648–1649 рр.)

Верстка та оригінал-макет — *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 20.10.2013. Формат 70x108/16
Ум. друк. арк. 26,7. Обл. вид. арк.25,6.
Тираж 300. Зам. 23-2012.